

A. I. SZOLZSENYICIN

EGYÜTT

I

OROSZOK ÉS ZSIDÓK
A CÁRI BIRODALOMBAN

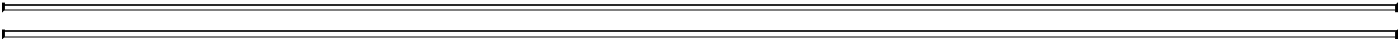

www.kossuth.hu

Együtt

Alekszandr I. Szolzsenyicin

(2012)

A. I. Szolzsenyicin

EGYÜTT

**Oroszok és zsidók
(a cári birodalomban és
a Szovjetunióban)**

www.allprint.hu

A fordítás alapjául szolgáló mű: ALEXANDRE SOLJÉNITSYNE

Deux siècles ensemble I (1795-1995)

Juifs et Russes avant la révolution

Librairie Arthème Fayard, 2002 (1. kötet)

. . !&

25AB8 ;5B 25AB5

CAA:89 CBL >A:20, 2001 (2. kötet)

© Librairie Arthème Fayard, 2002

© ALLPRINT Kiadó, 2004/2005

Fordította Palásthy M. György (2. kötet)

Az orosz eredetivel egybevetette Rózsás János

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítást, a mű bővített, illetve rövidített változata kiadásának jogát is. A kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül sem a teljes mű, sem annak egy része semmiféle formában (fotókópia, mikrofilm, internet vagy más hordozó) nem sokszorosítható.

Tartalomjegyzék

SZOLZSENYICIN, ALEKSZANDR ISZAJEVICS..	5
I. OROSZOK ÉS ZSIDÓK A CÁRI BIRODALOMBAN..	7
BEVEZETÉS..	8
A TANULMÁNY KERETEI	12
1. A XVIII. SZÁZAD FELÉ..	14
2. I. SÁNDOR URALKODÁSA..	73
3. I. MIKLÓS KORSZAKA..	125
4. A REFORMOK KORA..	177
5. II. SÁNDOR CÁR UTÁN... 	228
6. AZ OROSZ FORRADALMI MOZGALOM... 	267
7. A CIONIZMUS SZÜLETÉSE..	314
8. A XIX. ÉS XX. SZÁZAD FORDULÓJÁN... 	331
9. AZ 1905-ÖS FORRADALOMBAN... 	401
10. A DUMA IDŐSZAKA..	483
11. AZ ESMÉLÉS KORA avagy zsidók és oroszok az első világháború előtt	521
12. A NAGY HÁBORÚ (1914-1916)	544
OROSZ URALKODÓK IDŐRENDJÉN (879-1917)	577
HIVATKOZÁSOK..	587
AZ IRODALOMJEGYZÉKBEN TALÁLHATÓ RÖVIDÍTÉSEK..	652
IRODALOMJEGYZÉK..	655
II. OROSZOK ÉS ZSIDÓK A SZOVJETUNIÓBAN..	672
TISZTÁZÓ BEVEZETÉS..	673
1. A FEBRUÁRI FORRADALOM... 	691
2. AZ 1917-ES ESZTENDŐ..	709
3. BOLSEVIKOK KÖZÖTT..	741
4. A POLGÁRHÁBORÚ..	787
5. IDEGENBEN... 	826
6. A HÚSZAS ÉVEK..	862
7. A HARMINCAS ÉVEK..	938
8. A GULÁGON... 	988
9. A NAGY HÁBORÚ..	1002
10. SZTÁLIN HALÁLA..	1046
11. A HATNAPOS HÁBORÚ..	1066
12. LESZAKADÁS A BOLSEVIZMUSRÓL..	1088
13. A VÁDLOTT OROSZORSZÁG..	1107
14. KIVONULÁS..	1129
15. BEOLVADÁS..	1151
A SZERZŐTŐL..	1173
A SZOVJETUNIÓ VEZETŐI	1175
A KOMMUNISTA PÁRT VEZETŐI	1182
SZOVJET „MINISZTERELNÖKÖK... ”	1185
HIVATKOZÁSOK..	1189
AZ IRODALOMJEGYZÉKBEN TALÁLHATÓ RÖVIDÍTÉSEK..	1252
IRODALOMJEGYZÉK..	1256

SZOLZSENYICIN, ALEKSZANDR ISZAJEVICS

Kozák értelmiségi család félárva gyermekeként született 1918-ban. Édesapja még fia születése előtt meghalt. A második világháborút a Vörös Hadsereg tisztjeként harcolta végig, bátorságáért kitüntették, majd az egyik – Sztálin hadvezéri képességeit bíráló – leveléért letartóztatták, és nyolc évig különböző börtönökben és munkatáborokban raboskodott.

A hatvanas években, a hrucsovi enyhülés idején jelent meg a mind a Szovjetunióban, mind külföldön nagy szenzációt keltő *Ivan Gyenyiszovics egy napja* című kisregénye, amely egy sztálinista munkatáborlakó egy napját írja le.

Hruscsov bukását követően 1964-ben az írószövetség kizárta soraiból, írásainak megjelentetését betiltották, s ezt követően műveit csak szamizdatban terjeszthették.

Hírnevét a hatvanas években nyugaton megjelent könyvei (*Az első körben, Rákostály*) alapozták meg. Irodalmi Nobel-díjat kapott 1970-ben, ám ennek átvételére – attól tartva, hogy megakadályozzák hazájába való visszatérését – nem utazott el.

A *Gulag szigetcsoport* című szociografikus hitelességű dokumentumregénye mely a sztálinista munkatábor-hálózat működését írja le – 1973-ban jelent meg Párizsban.

E műve miatt hazaárulás címén letartóztatják és száműzik a Szovjetunióból. Először Zürichben, majd 1976-tól az Egyesült Államokban élt.

Orosz állampolgárságát csak évtizedekkel később, 1990-ben kapta vissza, 1994-ben visszatért hazájába. Ekkor az Orosz írószövetség megkövette, majd 1997-ben az Orosz Tudományos Akadémia rendes tagjává választották. Munkásságáért elnyerte az orosz Lomonoszov-aranyérmet és a Francia Erkölcs- és Politikatudományi Akadémia nagydíját, valamint több rangos tudományos és irodalmi társaság tagságát.

Az állami díjat 1998-ban visszautasította, mivel nem akarta attól a kormánytól elfogadni, amelyet az ugyanabban az évben megjelent *Oroszország a szakadéokban* című könyvében kegyetlenül bírál. Szerinte ez a vezetés a pusztulás felé vezeti Oroszországot.

Nem titkolja, hogy Oroszország számára előnyösebbnek tartaná a pravoszláv vallásra és a falusi életmódra támaszkodó *jóindulatú önkényuralmat*. Hazáját egyértelműen a Nyugat materialista szemlélete elleni menedéknak tekinti. Jelentősebb kitüntetései: irodalmi Nobel-díj, (1970), Templeton-díj (1983), Brancati-díj (1995), Lomonoszov aranyérem (1998).

I. OROSZOK ÉS ZSIDÓK A CÁRI BIRODALOMBAN

BEVEZETÉS

Az orosz forradalom történetével foglalkozó fél évszázados munkám, kutatásaim során számtalanszor találkoztam az oroszok és zsidók viszonyának kérdéskörével. Ezzel kapcsolatosan lépten-nyomon túlzó, szenvedélyes megnyilatkozásokba ütköztem.

Mégsem lankadt bizodalمام, hogy megelőz majd egy olyan kellően széles látókörrrel és történelmi kiegyensúlyozottsággal rendelkező – valaki, aki alapos, higgadt tanulmány tárgyává teszi ezt a hatalmas, parázsként izzó témát. Sajnálatos módon e tárgyban szinte kivétel nélkül csak egyoldalú véleménnyel találkozhatunk. Ezek szerint vagy az oroszok bűnösök, vagy ami még rosszabb, maga az egész orosz nép zsidósághoz való viszonya eredendően torz. Utóbbi nézettel gyakran szembesülünk. Vagy pedig – a másik szélsőség hívei – úgy vélik, az oroszok többsége joggal tekinthet fensőbbiséggel, a legcsekélyebb elismerés nélkül a másik félre.

Egyébiránt nem szűkölködünk a kérdéssel foglalkozó tollforgatókban, elsősorban az oroszországi zsidók körében nem. Mindazonáltal, a ragyogó képességű szerzők nagyszámú, kimerítően megírt műveinek dacára mind a mai napig nem született meg a két nép közös történelmének tudományos igényű feldolgozása. Különösen nem az, amely mindkét felet kielégíthetné.

Pedig itt lenne az ideje megtanulnunk, hogy egymásba fonódásunk – néha túlságosan is feszülő – szálait hogyan ne feszítsük tovább, netán a végletekig.

Bevallom, nem szívesen láttam hozzá ehhez a kényes munkához. Mégis úgy gondolom, meg kellett tennem, mivel együttélésünk története nem maradhat örökre „tabu”, tiltott kutatási terület.

A „zsidókérdés” története Oroszországban (és vajon csakis és kizárólag Oroszországban?) kivételes gazdagságú. Ezzel a témával önmagam számára is új hangokat szólaltatok meg és adok át az olvasónak.

Jelen – az orosz és a zsidó nép együttélését elemző-boncoló mű megírása során mindvégig az a cél vezérelt, hogy egyaránt teret adhassak a kölcsönös megértésnek, valamint a múlt keserűségétől őszintén szabadulni kívánó, és immár a jövőbe mutató valamennyi nézőpontnak. Munkámban a zsidó hangok jóval gyakrabban és erőteljesebben kapnak helyet, csendülnek fel az oroszokénál.

A történelem minden népe, úgy a miénk, mint a zsidóké is egyszerre volt a világ tevékeny alakítója és passzív szenvedője. Jó néhányszor hozta úgy a sors, hogy a magasabb rendű történelmi szándékok megvalósítása jutott osztályrészükül.

Jóllehet a legkülönbébb látószögek alapján tanulmányozták már a „zsidó kérdést”, azonban azt sohasem szenvedélyektől mentesen, és gyakran önáltatva tették. Márpedig az egyes népek történelmi viszontagságaira szinte sohasem kizárólag csak saját maguk voltak befolyással. Sőt, éppen ellenkezőleg, az események jelentős részére elsősorban a környezetükben élők gyakoroltak hatást.

Számtalanszor tapasztaljuk a történelem menetének egyeseket szenvedélyes lelkesedéssel eltöltő értékelését, amely mások számára megalázó vagy annak tetszik.

Mindenesetre együttélésünk esetében sem olyasfajta kérdések kerülnek terítékre, melyeket ne lehetne értelmesen és észérvekkel vizsgálni, tanulmányozni. Erről a témáról véleményem szerint a korábbi értékítéleteknél nyíltabb, szélesebb látókörű, becsületesebb véleményalkotás több mint szükségszerű! Sajnálatos módon a kölcsönös sérelmek és sebek túlságosan is élénken élnek a nép emlékezetében. Azonban, ha elhallgatjuk a múltat, hogyan is tudnánk meggyógyítani emlékeink sebeit? Mindaddig ugyanis, amíg a múlt történéseit, összefüggéseit nem tisztázzuk, addig a nép közvélekedésében fennmaradnak a zavaros, vagy ami még rosszabb, a félelmet keltő, fenyegető mendemondák.

Fontos tudnunk, nem vonatkoztathatjuk el magunkat az évszázadok történéseitől. A világ összezsugorodott, és bármilyenek is legyenek a politikai vagy földrajzi határok, ismét szomszédok vagyunk.

Hosszú-hosszú éveken keresztül halogattam, hogy nekifogjak e könyv megírásának és örülnék, ha megúszhattam volna az ezzel a súlyos, nehéz feladattal való megbirkózást. Azonban mivel életem pohara csaknem betelt, így nem volt más választásom. Neki kellett ülnöm.

Jól tudom, hogy bármilyen témáról, bármiről legyen is szó, soha senkitől sem tudtam elfogadni az elhallgatás kényszerét. Nem kevésbé az olyan alkut sem, amely a múlt család színben való megvilágításán nyugszik. Mindkét, azaz mind az orosz, mind a zsidó felet arra kérem, sőt felszólítom, hogy a másik nép megértésére, saját bűneinek pedig a beismerésére törekedjen, és ne válassza az attól való nagyon is könnyű elfordulást. A hiba bizonyára nem is *bennünk* van...őszintén, részrehajlás nélkül kívánom elemezni hosszú együttélésünk történelmét. Az eseményekkel akarok foglalkozni és nem a róluk szóló vélekedésekkel. A *bizonyítékokat* tartom fontosnak. Nem kívánom a viták ismertetésével tölteni az időt. Csak azon néhány eset kapcsán teszem ezt, melyeket a hazugságok egymásra rakódó rétegei borítanak. Remélem, hogy munkám elsősorban a két nép kölcsönös egyetértését segíti majd elő, és nem a szélsőségesek és fanatikusok haragját fogja kiváltani. Mindkét fél – zsidók és oroszok – részéről egyaránt számítok jóindulatú szellemi partnerekre.

Az orosz nép és a zsidók közös életéről szóló munkámban az a szándék vezérelt, hogy megkeressem a kölcsönös egyetértés mindazon elemeit, amelyek megszabadíthatnak a keserű múlttól és elvezethetnek a jövőbe.

1995

Számomra ezen könyv megírását kizárólag a történeti anyag tanulmányozására, és a jövőbeni üdvözítő megoldások fellelésére sarkalló vágy diktálta. Ne ámítsuk azonban magunkat. Egyértelműen látszik, hogy Oroszország helyzete a legutóbbi évek folyamán olyan katasztrofális irányba fejlődik, hogy a könyvben tanulmányozott kérdéskör háttérbe szorulni látszik, és kezdi aktualitását veszteni a jelenlegi oroszországi valóság egyéb gondjaihoz képest.

2000

Alekszandr Szolzsenyicin

A TANULMÁNY KERETEI

Milyen határokat állítottunk fel ebben a könyvben?

Mindenekelőtt azt szeretném leszögezni, hogy a legteljesebb mértékben tisztában vagyok a választott téma terjedelmével és összetettségével. Ebbe természetesen annak metafizikai mélységeit is beleértem. Tudom, gyakran elhangzanak olyasfajta állítások, hogy a zsidókérdést nem lehet kizárólag a tárgyszerűség eszközeivel, módozataival megérteni, csakis egyfajta misztikus és vallásos nézőpont mentén lehet azt megkísérelni. Amellett, hogy természetesen elismerem az ilyesfajta álláspont létjogosultságát is, meggyőződésem, hogy a probléma szíve, lényege a mai napig megközelíthetetlen maradt – a kérdés gyökereit tanulmányozni szándékozó számtalan kísérlet ellenére – úgy a hétköznapi emberek, mint a téma legavatottabb szakértői számára is.

Bár elmondható, hogy az emberiség történelmének szinte valamennyi fontos eseménye rejthet magában misztikus természetű áthallásokat, ez a megközelítés azonban korántsem gátolhatja meg az adott történelmi kérdések tudományos igényű vizsgálatát. Kétlem, hogy mindenáron *magasabb rendű megfontolások*hoz kellene folyamodnunk, akár a közvetlen környezetünkben található jelenségek tanulmányozása esetén is. Földi létezésünk keretei között, innen, *alulról* is véleményt formálhatunk az oroszokról csakúgy, mint a zsidókról. Ami a *magasabb rendű megfontolások* kérdését illeti – azt pedig bízunk csak Istenre!

Éppen ezért a kérdéses témakört a történelem, a politika, a mindennapi élet és a kultúra adta keretek között kívánom tanulmányozni, mégpedig szinte kizárólag azt a körülbelül két évszázados korszakot, amely behatárolja az oroszok és zsidók együttélését. Jelen kötet az 1917-es forradalom eseményeivel ér véget, tehát az együttélést a cári birodalomban tanulmányozza. A következő kötet állami kereteit a Szovjetunió adja. Tehát nem kívántam a három vagy négy évezredre visszanyúló zsidó történelem mélységeit vizsgálatom tárgyává tenni. Ezt amúgy is kielégítően tárgyalja számos kiváló munka és a kérdés részleteiben elmélyülő enciklopédia. Szintúgy nem térek ki még az oroszok által lakott területekhez legközelebb eső országok zsidó népességének történetére sem. Így a hajdani lengyelországi, a német területeken és az Osztrák-Magyar Monarchia országaiban lakó zsidóság történetére sem. Tehát kizárólagosan az oroszok és zsidók közötti kapcsolatokra összpontosítok, különösen nagy hangsúlyt fektetve ezen belül a XX. század történéseire, melynek eseményei olyannyira lényeginek és katasztrofálisnak tekintendők a két nép sorsának alakulásában. Ennek az együttélésnek a sokszor igen kemény, kölcsönös tapasztalataira támaszkodva kívánom tehát a *meg nem értésből* fakadó tévedések, hibák és hazug vádaskodások délibábját eloszlatni. Mindeközben felhívom a figyelmet a valódi és jogos sérelmekre is. A XX. század első évtizedeiben közreadott munkák ugyanis nemigen tekinthették át ezt a történelmi tapasztalatot a maga teljességében és összetettségében.

Mindezek mellett azonban azt is meg kell említenem, hogy immáron fél évszázada a kérdéskörrel komolyan foglalkozó egyetlen kortárs szerző sem hagyhatja figyelmen kívül Izrael állam létét; vagyis annak felmérhetetlen befolyását mind a zsidóság, mind a világ más népeinek életére. Ezzel együtt, bármennyire is szeretném, nem áll módomban, hogy Izrael életének történéseit és annak spirituális törekvéseit bemutassam, akár közvetett

visszfény formájában is láthatóvá tegyem. Megkülönböztetett figyelmet szentelek viszont azoknak a művelt, Izraelbe történt kivándorlásuk előtt évtizedeken keresztül a Szovjetunióban élő oroszországi zsidófiak az írásaira, akiknek azóta – mindenekelőtt saját tapasztalataik alapján – alkalmuk nyílt számos, a zsidóságot érintő kérdés újragondolására.

1. A XVIII. SZÁZAD FELÉ

Könyvünknek nem témája a zsidók 1772 előtti oroszországi jelenlétének tanulmányozása. Megelégszünk tehát annyival, hogy a korábbi történéseket néhány oldalon összefoglaljuk.

Kiváló kiindulópont lehetne a zsidók és az oroszok közötti viszony tanulmányozása szempontjából a kijevi Rusz és a kazárok^[1] közötti háborúskodások kora. Ez azonban mégsem fedi teljesen a valóságot, hiszen a kazároknak csak a vezető rétege zsidó, maguk a kazárok türk eredetűek voltak.

A századunk derekán élt, ebben a témában tájékozott zsidó szerző, Juliusz D. Bruckusz kutatásai szerint a perzsiai zsidók egyik része a derbenti szorostól kiindulva vette birtokába a Volga alsó folyását, ahol Kr. u. 724-től kezdve emelkedett Itil városa, a későbbi kazár főváros. [1]

Ez idő tájt a még bálványimádó [2], türk eredetű kazárok törzsfőnökei vonakodtak mind az iszlám (nem akarván alávetni magukat a bagdadi kalifa fennhatóságának), mind pedig a kereszténység (a bizánci császár gyámkodásától tartva) elfogadásától. Ilyen előzmények után tehát végül közel 732 törzsük vette fel a zsidó vallást. Zsidó kolónia jött létre ugyanis a boszporuszi királyság területén (a Krímben, a tanvari félszigeten), ahová Hadrianus császár 137-ben áttelepítette a zsidó foglyokat a Bar-Kochba-féle felkelés leverését követően.^[2]

A Krím félsziget zsidó lakossága később is tartósan fennmaradt, a gótok idején ugyanúgy, mint a hunok uralma alatt. Különösen Kafa (Keres) városában élt sok zsidó. Ezt követően *Igor fejedelem* kerítette hatalmába Keres városát 933-ban. Fia, *Szvjatoszlav* pedig a Don vidékéről szorította ki a kazárokat. Majd 969-ben a kijevi oroszok az egész Volga-medencét, Itil városával egyetemben birtokukba vették, és hajóik feltűntek a derbenti tengerpart részét képező Szemender környékén is. A Kazár Birodalom egykori népei közül egyedül a kumikok^[3] maradtak a Kaukázus térségében, hogy később a Krím félsziget területén a kunokkal^[4] együtt alkossák majd a krími tatárok népcsoportját.

Mindenesetre a karaimok^[5] és a Krím félszigeti zsidók nem tértek át az iszlámra. Végül pedig Timur-Lenk (Tamerlán)^[6] hódításai tettek végérvényesen pontot a kazárok népként való létezésére.

Egyes kutatók szerint, bár nem állnak rendelkezésükre pontosabb adatok, sok zsidó vándorolt a térségbe nyugati és északnyugati irányból a középső orosz területeket átszelve. Az orientalista és szemitológus Abraham Garkavi azt írja, hogy a leendő Oroszország zsidó közösségei „azokból a zsidókból tevődtek össze, akik a Fekete-tenger és a Kaukázus partjai mellől települtek át, ahol őseik immár a babiloni és asszír fogság ideje óta éltek”. [3] Ju. D. Bruckusz sem áll messze attól, hogy ezzel a nézettel egyetértsen.

Egyes elméletek szerint ők lennének az Izraeli Királyság „eltűnt” tíz törzsének^[7] leszármazottai. Ez a népmozgás folytatódhatott néhány évvel azután is, hogy a kunok elfoglalták Tmutarkanyt (1097). Garkavi nézete szerint a nyelv, amit ezek a zsidók

beszéltek, legalábbis a IX. század óta, a szláv volt, és csak a XVII. század folyamán, amikor is az ukrán területeken lakó zsidókat Hmelnickij^[8] pogromjai^[9] lengyel területre üldözték, tértek volna át a lengyelországi zsidók anyanyelvére, a *jiddis* használatára.

A zsidók Kijevbe kerülése és ottani letelepedése különböző módon történt. Már Igor nagyfejedelem idejében Kozarynak nevezték Kijev alsóvárosát. Igor ugyanis oda telepítette 933-ban a kercsi zsidó foglyokat, akiket 965-ben a Krím félszigeti társaik, 969-ben az ihli és szemenderi, 989-ben Korszuniból (cserszoneszi), 1017-ben pedig a tmutarkanyi kazár foglyok követtek. Kijev zsidó népessége mindazonáltal nyugati betelepülőkkel is bővült. A nyugati irányból érkező kereskedelmi karavánokkal, illetve, talán már a XI. századtól kezdve, az első keresztes hadjárat idején az európai üldözések elől menekülőkkel. [4]

Jóval későbbi kutatók megerősítették a XI. századi Kijevben élt „zsidó elemek” kazár eredetének elméletét. Sőt, még korábbiakról, már a IX. és X. század fordulójáról találtak feljegyzéseket, amelyek „kazár tisztviselők és helyőrség” [étérő] tanúskodnak Kijevben, valamint arról, hogy a városban „már a XI. század első felétől fogva a zsidó és kazár elem...komoly szerepet töltött be. [5]

Kijev a IX. és a X. században ugyanis valódi többitnikumú, a különféle népeket befogadó, türelmes város volt.

Így tehát a X. század vége felé, amikor I. Vlagyimir^[10] egyistenhitre kívánta téríteni az oroszokat, akkor Kijev zsidó lakosságának művelt vezetőrétege a zsidó vallás felvételét javasolta az ő számára is. Vlagyimir azonban másként választott, nem úgy, mint ahogy két évszázaddal korábban a Kazár Birodalom vezetői döntöttek. Karamzin így adja vissza az elképzelt korabeli párbeszédet: „Miután végighallgatta a zsidók mondandóját, az alábbi kérdést intézte hozzájuk: Hol vagyon a hazátok? – Jeruzsálemben – feleleték neki a prédikátorok –, azonban Isten, megharagudva ránk, az idegenek földjén szórta szét népünket. – Isten által vagytok büntetve, és még másokat merészeltek oktatni? – vágott vissza nekik Vlagyimir. Mi nem kívánjuk, hogy hozzátok hasonlóan bennünket is megfosszanak a hazánktól.” [6] Bruckusz közlése alapján, miután a kijevi Oroszország keresztény hitre tért, a kazár zsidók nagy része is megkeresztelkedett, sőt mi több, az egyik első keresztény novgorodi püspöknek és több kegyességi munka szerzőjének számító Zsidjata Lukács [7] is az ő soraikból került ki.

A keresztény és a zsidó vallás egymás mellett élése Kijevben elkerülhetetlenül oda vezetett, hogy a két vallás legtanultabbjai feszültségekkel teli összehasonlító tanulmányokba kezdtek. Ennek egyik eredménye a híres, XI. század közepi orosz nyelvemlék, a *Prédikáció az isteni törvényről és kegyről* című írás megszületése, amelynek a jelentőségét az a tény adja, hogy az oroszoknak a későbbi évszázadokban tanúsított mélységes keresztényi öntudata lényegében ezen írásmű köré szerveződik: „Olyan friss és életteli hitvita hatja át, mint az apostoli leveleket.” [8] És ez csupán az oroszországi kereszténység első évszázadában történt. Akkoriban a zsidók vallási elképzelései élénk érdeklődést keltettek az oroszok körében, és a két közösség közötti érintkezés mindennapos dolognak számított a korabeli Kijevben. Ez az élénk érdeklődés még a XVIII. századi ismételt együttélésük során újra szárba szökkenett párbeszéd intenzitásánál is magasabb szintű volt.

Emellett a zsidók több, mint száz éven keresztül komoly szerepet töltöttek be a kijevi kereskedelmi életben is. „A város 1037-ben befejezett, új védőfalában több Zsidó Kapu elnevezésű lejárati út is volt, amelyek a zsidók által lakott negyedre nyíltak.” [9] A kijevi zsidóknak semmiféle megszorítással vagy erőszakkal nem kellett szembesülni a nagyfejedelmek részéről, különösen Szvjatopolk Izjaszlavics^[10] védelme alatt álltak, mivel a zsidók által folytatott kereskedelmi tevékenységből és általános vállalkozói szellemüknek köszönhetően a kincstár tetemes bevételt könyvelhetett el.

II. Szvjatopolk halálát követően, 1113-ban (a későbbiekben Monomahnak nevezett) II. Vlagyimir habozott egy ideig, hogy elfoglalja-e a II. Szvjatoszlav halála után kiskorú gyermekeire maradt uralkodói széket. Ekkor „a trón megüresedését kihasználó zendülők kifosztották a városi őrseg vezetőinek (tyszjacsniki), valamint a kapzsi Szvjatopolk védelme alatt álló zsidók házait. ...Úgy látszik, a felkelés kiváltó oka a zsidó uzsorások kapzsiságában keresendő. Azok ugyanis kihasználva, hogy akkoriban még ritkának számított a pénz, az adósaikat mértéktelen uzsorakamattal sanyargatták.” [10]

A Vlagyimir Monomah-féle törvények tanúsága szerint a kijevi uzsorások akár 50 százalékos éves kamatot is követeltek hiteleik fejében. Karamzin ezzel kapcsolatban a krónikákra és V. N. Tatyiscsev megállapításaira hivatkozik. Ahogy Tatyiscsev írja: „A későbbiekben több zsidót megöltek, házaikat pedig kifosztották, mivel ez utóbbiak számos esetben alkalmaztak pénzbehajtást, és sokat ártottak a keresztényeknek a velük való kereskedelmi ügyleteik során. Sokan közülük a zsinagógájuk körül csoportosulva igyekeztek magukat elsáncolni, és az erejükhöz képest védekezni, miközben Vlagyimir helyszínre érkezésében reménykedtek.” Amikor azonban a fejedelem megérkezett, a kijeviek „fennen kérelték őt, hogy tanítaná tisztességre a zsidókat, mivel azok megfosztották a keresztényeket a kereskedelem mindenfajta lehetőségétől, lévén, hogy Szvjatopolk alatt nagyfokú szabadságot és hatalmat élveztek...ráadásul, még jó néhány kijevit is sikerült zsidó hitre téríteniük.” [11]

M. N. Pokrovszkij nézete szerint az 1113-as kijevi pogrom jellegzetesen szociális; nem pedig etnikai jellegű fellángolás volt. Mindazonáltal az is igaz, hogy az „osztályjellegű történész” elkötelezettsége a szocialista értelmezésű magyarázatok iránt jól ismert.

A kijevi trón elfoglalását követően Vlagyimir Monomah így adott feleletet a hozzá intézett panaszokra: „Mi által (a zsidók) számos fejedelemségbe eljutottak, és ott tartósan nagy számban telepedtek meg, nemetszőnek találom a fejedelmek véleményének kikérése nélkül és a törvényekkel ellenkezően történő...kifosztásukat és meggyilkolásukat, ami egyébként számtalan ártatlan halálát is magával vonhatja. Evégből tehát, haladéktalanul tanácsba hívom a fejedelmeket.” [12] Nevezett tanács az uzsora korlátozásáról hozott törvényt, melyet Vlagyimir az ún. Jaroszlav-féle törvénykönyv rendelkezései közé iktatott be. Karamzin Tatyiscsevet követve ebben a kérdésben sejtetni engedi, hogy a tanács döntésének hatására Vlagyimir „száműzte az összes zsidót és azon időtől kezdve egy sincs belőlünk hazánk földjén”. Jóllehet azon nyomban helyesbíti is magát: „A krónikában ezzel szemben az áll, hogy 1124-ben (mikor is nagy tűzvész keletkezett) *megégtek a kijevi zsidók*. Így tehát előzőleg mégsem üldözhatték ki őket.” [13] Bruckusz szerint „egész kerületük a város legszebb részén volt...közel a Zsidók Kapujához, kétlépcsőre az Aranykaputól”. [14]

Ami a vlagyimiri területeket^[12] illeti, az egyik ottani zsidó elnyerte Andrej Bogoljubszkij fejedelem^[13] bizalmát. „Andrej bizalmasai közé tartozott ugyanis egy Jefrem Mojzics nevű ember, akinek a Mojzics vagy Mojszejevics atyai neve zsidó eredetre enged következtetni.” Ha hinni lehet a krónikáknak, ő volt az egyike azoknak az összeesküvőknek, akik megszervezték az Andrej Bogoljubszkij életét kioltó merényletet. [15] A krónikaírók azonban azt is feljegyezték, hogy még Andrej Bogoljubszkij uralkodása alatt „a Volga mellékéről számos bolgár és zsidó érkezett, akik felvették a keresztséget” és, hogy Andrej halála után fiának, Gregorijnak dagesztáni területre, az egyik zsidó fejedelem udvarába kellett menekülnie. [16]

Mindezek ellenére általánosan megállapítható, hogy a szuzdali Oroszország^[14] időszaka alatt a zsidókra vonatkozó információk mennyisége mindvégig ugyanolyan szórványos, mint amilyen valószínűleg a lélekszámuk is lehetett.

A *Zsidó Enciklopédia* megállapítása szerint az óorosz eposzokban szereplő „zsidók királya” formula a keresztény hit ellenségeinek leírására szolgáló kedvelt elnevezések egyikeként tűnt fel, éppúgy, mint a vitéz zsidó alakja az Ilijáról és Dobrináról szóló [17] bilinákban.^[15] Lehetséges, hogy ezek az elnevezések a Kazár Kaganátussal való küzdelmek távoli emlékét tükrözik. Persze már felfedezhető bennük a későbbi moszkvai Oroszországban megtelepedni kívánó zsidókkal kapcsolatos vallási ellenségesség és elhatárolódás is.

A kijevi Ruszban a virágzó kereskedelmi tevékenységnek a tatárjárás forgószele vet véget, és számos zsidó ekkor települ át Lengyelországba. (Ennek ellenére a volhíniai és galíciai zsidó népességnek sikerült a térségben megmaradni, mivel őket kevésbé sújtották a tatárok pusztításai.) A *Zsidó Enciklopédia* szerint „A tatárok inváziójának (1239) és Kijev kifosztásának idején a zsidók az oroszokhoz hasonló szenvedéseken mentek keresztül, jóllehet a XIII. század második felében az immár tatár fennhatóság alatt álló nagyfejedelmek ismét hívták a zsidókat, hogy telepedjenek le Kijevben. Azonban a tatárok által uralt térségekhez hasonlóan a kijevi zsidók is kiváltságos helyzetbe kerültek, magukra vonták tehát városi polgártársaik haragját.” [18] Hasonló jelenségek tapasztalhatóak nem csak Kijevben, hanem az északi orosz városokban is. Ezeken a helyeken a tatár uralom „széles kapukat nyitott nem csak a kereskedelmi élet, de a fortélyos pénzszerzésben jártas külföldi kereskedők előtt is, mint amilyenek például a beszermeni, harazi vagy hívai kalmárok voltak, akik megvásárolva a tatároktól a fejedelmi adószedés jogát, elképesztő méretű uzsorákkal terhelték a szegényeket. Egyúttal a saját rabszolgáikká téve és fogságba vetve a fizetni nem tudókat. Vlagyimir, Szuzdal és Rosztov lakói azonban hamarosan elvesztették türelmüket, és a megkonduló harangok jeladására felkeltek ezen kíméletlen uzsorások zsarnokoskodása ellen, amelyek közül egyeseket megöltek, másokat pedig elűztek.” [19] A lázadókat a kán fegyvereseinek kellett volna lecsendesíteniük, azonban – hála Alekszandr Nyevszkij^[16] közbenjárásának – erre mégsem került sor. Végül pedig „a XV. századi források adószedőként tevékenykedő és jelentős vagyonnal rendelkező kijevi zsidókról tesznek említést”. [20]

„A lengyelországi zsidók keleti irányú mozgása”, többek között a beloruszok által lakott területek felé, „a XV. században már nyilvánvaló volt: találunk vám- és másfajta adók szedését kisajátító zsidókat Minszkben, Polockban”, Szmolenszkban, jóllehet ebben az időben nem alkottak még állandóan letelepült közösségeket. Elmondható azonban az is,

hogy a zsidóknak a Litván Nagyfejedelemség területéről történő tiszavirág-életű kiutasítását (1495) követően „a kelet felé irányuló mozgásuk a XVI. század elején nagy arányú lendületet vett”. [21]

Mindazonáltal ekkoriban a zsidók moszkvai államba történő behatolása teljesen jelentéktelennek mondható, noha „a befolyásos zsidók Moszkvába érkezése semmiféle akadályba nem ütközött”. [22] Azonban a XV. század végén olyasfajta események történtek, melyek – jóllehet nem keltettek nagy visszhangot – az oroszországi vezetők és egyházi hatalmasságok legbelsőbb köreit sem hagyták hidegen. E dolgok fenyegető örvényeket kavartak maguk körül, valamint mélyreható hatásokat idéztek elő az orosz nép lelki életében. A „zsidózó eretnekség” kérdéséről van itt szó. Annak buzgó üldözője, Jozsif Volockij szavaival élve: „A szent orosz föld nem került még szembe hasonló kísértéssel Olga^[17] és Vlagyimir ideje óta”. [23]

Karamzin így számol be az események kezdetéről: az 1470-ben a Novgorodba érkező Szharija nevű kijevi zsidónak „Dmitrij és Alekszej keresztény papokat sikerülven elszédíteni, meggyőzte siket, hogy egyedül Mózes hite tekinthető isteni eredetűnek, az üdvtörténet nem más, mint kitaláció. A Megváltó még nem született meg, az ikontisztelet felesleges stb. Így született meg tehát a zsidózó eretnekség.” [24] Sz. Szolovjov hozzáfűzi, hogy Szharija sikerét „öt zsidó vallású cinkostársa segítségének köszönheti” és, hogy ezen eretnekség „nyilvánvalóan a zsidó vallás és a keresztény racionalizmus tanításainak egyvelege volt, amely tagadta a Szentháromság misztériumát és Jézus Krisztus isteni mivoltát”. [25] Minek következtében „Alekszej pópa felvette az Ábrahám nevet, feleségét pedig Sárának nevezte el, valamint Dioniszij segítségével számos egyházi embert és laikust sikerült megrontania. ...Rosszul gondoljuk azonban, ha azt hisszük, hogy Szharija olyan könnyedén meg tudta volna sokszorozni Novgorodban híveinek számát, ha minden bölcsessége abban merült volna ki, hogy kizárólag a kereszténység elvetésére és a zsidó hit felvételére buzdítja honfitársait. ...Valószínűnek látszik, hogy Szharija a *kabbala*, a XV. században rendkívül népszerű, a tudatlanokat és kíváncsiakat olyannyira vonzó tudomány segítségével csalta lépre az oroszokat, hiszen akkoriban a legnagyobb tudósok...is abban kerestek választ az emberi értelem számára megfeythetetlen kérdéseikre.

A kabbalisták azzal ámították ugyanis a népet, hogy...a természet valamennyi misztériuma ismeretének a birtokában vannak így tehát meg tudják magyarázni az álmokat, a jövőbe látnak és parancsolni képesek a szellemeknek. ...” [26]

Éppen ellenkező véleményen van – ámbár egyetlen forrásra sem hivatkozik – a XX. századi zsidó történész, Ju. I. Gesszen: „teljes mértékben beigazolódott, hogy a zsidók sem az eretnekség keletkezésekor, sem résztvevői szinten, vagy későbbi elterjesztéséből nem vették ki a részüket”. [27] A Brochaus-féle enciklopédia megerősíti, hogy „a zsidó eredet ebben a tanításban valójában nem játszott különösebben jelentékeny szerepet, hatása csupán bizonyos szertartásokra korlátozódott”. [28] A vele egy időben keletkezett *Zsidó Enciklopédia* azt írja: „a szektára gyakorolt zsidó behatás vitatott kérdése ma már, a *Zsidózók zsoltároskönyve* és más írások megjelenése után ...bizonyított ténynek, vagyis eldöntöttnek tekintendő”. [29]

„A novgorodi eretnekek, tisztos külsőt öltve, alázatos aszkétáknak és jámbor cselekedeteket buzgón gyakorló embereknek látszottak” [30], ezzel „magukra vonva a nép

figyelmét, az eretnokség gyors elterjedését idézték elő”. [31] Amikor III. Iván^[18] a város elestét követően bevonult Novgorodba, az eretnekmozgalom két kezdeményező kulcsfiguráját, Alekszejt és Dioniszijt magával vitte Moszkvába, és – tekintettel jámborságuk érdemeire – 1480-ban a Kremlben található Szentséges Szűz és Mennyei Üdvözlés székesegyházak espereseivé tette meg őket. „Ezek tehát magukkal vitték oda schismaticus^[19] nézeteiket, melynek gyökerei Novgorodban találhatóak. Alekszej az uralkodó különös kegyét élvezve szabad bejárással bírt a cár színe elé.” Ráadásul titokban terjesztett tanainak köszönhetően nemcsak, hogy az állam és az egyház néhány nagy méltóságú tisztviselőjét fertőzte meg, hanem magát az akkor még nagyfejedelemi rangú uralkodót is sikerült rávennie arra, hogy a zsidózó eretnokség tanait már régebb óta követő archimandritát^[20], bizonyos Zoszimát^[21] nevezze ki metropolitának, azaz az egész orosz egyház fejévé! Ráadásul sikerült eretnek hitre térítenie Jelenőt; a nagyfejedelem sógornőjét, ifjú Iván özvegyét, a trónörökös és „szeretett unoka”, Dmitrij^[22] édesanyját is. [32]

Nincs mit csodálkozni a mozgalom gyors és könnyű sikerén, ami bizonyára az érdekek kölcsönös találkozásán alapult. „Azt gondolhatnánk, hogy a *Zsidózók zsoldároscopyvének* és más, tökéletesen keresztényellenes és az orosz olvasókat mégis megragadni képes írásoknak az oroszra fordításához kizárólag a zsidóknak és a zsidó vallás képviselőinek fűződött érdekük.” Azonban „az orosz olvasó úgyszintén érdekelt volt a zsidó vallási szövegek lefordításában”, amit az a tény támaszt alá, hogy „a »zsidózók« prédikációja gyakorlatilag valamennyi társadalmi réteg körében hatalmas sikerre tett szert”. [33] A két etnikum közötti kapcsolat élénksége és intenzitása a XI. századi kijevi állapotokat juttathatja eszünkbe.

Mégis 1487 körül Gennagyij novgorodi érsek az eretnokség nyomára bukkant, és a megcáfolhatatlan bizonyítékok Moszkvába küldése után erőteljes nyomozásba és az eretnek nézetek elleni érvelésbe kezdett. Egészen addig, míg 1490-ben az események megvitatására zsinatot nem hívtak össze (mégpedig a frissen metropolitává kinevezett Zoszima elnöklete alatt). „A zsinat résztvevői félelemmel a szívükben hallgatták végig Gennagyij vádpontjait: a renegátok megtagadták Krisztust és a Szűzanyát, leköpdösték a feszületet, azt állították, hogy az ikonok csupán bálványok, így azokat fogaikkal ízekre szedvén tisztátalan helyekre vetették őket. Ezenkívül nem hisznek sem a Mennyei Birodalomban, sem a holtak feltámadásában. Végül pedig a buzgó keresztények előtt csendes élethódot színlelve szemérmetlenül kicsapongásra buzdították a gyengéket. [34] ...A zsinati határozat végzései arról tanúskodnak, hogy a »zsidózók« Krisztust nem fogadták el Isten fiaként...azt tanították, hogy a Messiás még nem érkezett el...az ószövetségi sabbath^[23] megtartását többre becsülték, mint »az Úr feltámadásának napját«.” [35]

A zsinat végeztével tehát az eretnekek kivégzését javasolták az uralkodónak. Azok III. Iván akaratából mindazonáltal csak börtönbüntetésre ítéltettek, eretnokségük pedig kiátkozással sújtott. „Az effajta fenyítés, tekintve a korban gyakorolt szigor általános mértékét és az elkövetett gonosztett kirívó voltát, a lehető legkegyesebbnek számított.” [36] A történészek egyhangúan azzal magyarázzák Iván elnéző magatartását az eretnokséggel szemben, amely immár a saját családjában is felütötte a fejét, hogy ez a tan például olyan ismert, befolyásos személyeket is magával tudott ragadni, mint Fjodor

Kuricin, aki az első tényleges orosz külügyminiszternek tekintendő, és aki „tudásáról és munkabírájáról volt híres”. [37] „Moszkva különös liberalizmusa F. Kuricin szavaival »lágyszívű diktatúrának« nevezhető, bár csak a rövid életű hatalomgyakorlási módnak volt köszönhető. A legbelsőbb bizalmi apparátusának viselkedése magára a nagyfejedelemre és menyére is nagy hatással volt. ...Az eretnokség, nem hogy hervadt volna, hanem inkább háborítatlanul virágozhatott, sőt terjeszkedhetett. ...A moszkvai udvarban...divatossá vált az asztrológia és a mágia, sőt a világról vallott középkori elméletek, kvázi áltudományos felülvizsgálata”; valamint „a divat befolyása és a tudásvágy által támogatva maga a szabadgondolkodás” [38] is széles körben terjedt el.

A *Zsidó Enciklopédia* megállapításai szerint III. Iván „elsősorban politikai megfontolásokból nem ellenezte az eretnokséget. Szharija támogatásával kívánta ugyanis növelni a befolyását Litvániában”, valamint a Krím félszigeten élő zsidók jóindulatát fenntartani, nevezetesen „a Tamany félsziget fejedelme és birtokosa, Zaharij de Gvizolfiét,” csakúgy mint a Mengli-Girej krími kánhoz közel álló krími zsidóét, Hozi Kokosztét. [39]

Habár az 1490-es zsinat után Zoszima még néhány éven át fenntartotta titkos társaságát, végül őt is leleplezték. Majd 1494-ben maga a nagyherceg utasította őt, minden ítélet és feltűnés nélkül, hogy úgymond önszántából vonuljon vissza egy monostorba. „Ezzel együtt azonban korántsem gyengült az eretnokség hatóköre. Sőt volt olyan időszak (1498-ban), amikor a követőinek majdhogynem sikerült minden hatalmat a kezükbe kaparintaniuk Moszkvában, és saját jelöltjüket, Dimitrijt, Jelem hercegnő fiát, a birodalom cárijává koronáztatták.” [40] III. Iván viszont nem késlekedett sokáig a feleségével, Palaiologosz Zsófiával való kibéküléssel, és 1502-ben végül az ő fiuk, Vaszilij örökölte a trónt (ekkor Kuricin már halott volt). Az 1504-es zsinat után az eretnekek jelentős részét élve megégették, másokat bebörtönöztek, némelyikük pedig a Litván Nagyfejedelemség területére menekült, ahol „formálisan is a zsidó vallás követőivé váltak”. [41]

Megjegyezném, hogy a „zsidózó” eretnokség elleni küzdelem jelentős lendületet adott a XV. század végi és XVI. század eleji moszkovita Oroszország szellemi életének, és lényegében felismertette az orosz egyház vezetőivel az egyházi oktatás és papképzők felállításának szükségességét. Gennagyij érsek neve például összefüggésbe hozható az első szláv nyelvű Biblia összeállításával és kiadásával, amely eladdig az ortodoxok számára nem volt saját anyanyelvükön hozzáférhető. A könyvnyomtatás feltalálása után „nyolcvan ével később kiadták ezen Gennagyij-féle Bibliát Osztrogban (1580-1582), amely az első egyházi szláv nyelvű Bibliaként megelőzte a többi görögkeleti nép bibliafordításait”. [42] Sz. F. Platonov akadémikus az alábbi következtetéseket látta szerencsésnek a kérdés kapcsán levonni: „A »zsidózók« mozgalma minden kétséget kizáróan rejtette magában a nyugati célszerűség elemeit...; bár az eretnokséget elítélték, szószólói megszenvedtek érte, azonban a dogmákkal^[24], az egyházi dogmákkal és a hierarchiával^[25] szembeni kritikai szellem és a kételkedés légköre, amelynek gerjesztője ez a mozgalom volt, immáron nem tűnt el.” [43]

A legújabb *Zsidó Enciklopédia* megjegyzi: „a judaizmus és a zsidók elleni jelentős elutasító érzelmek – amelyek egyébként a XVI. századig ismeretlenek voltak az orosz földön – kialakulása a moszkovita Oroszországban” a „zsidózók” elleni küzdelemre vezethetők ossza. [44] Mindez elég valószínűnek tűnik, tekintettel ezen eretnekmozgalom

spirituális és politikai vonatkozásaira. Ju. I. Gesszen azonban ellentmond ennek a véleménynek: „Jelentőségteli a tény, hogy még a »zsidózók« eretnekségének sajátos színezete sem állta útját a szekta sikeres elterjedésének és, hogy ez általában nem vált a zsidók elleni erőszakos indulatok gerjesztőjévé”. [45]

A szomszédos lengyel államban, ugyanebben az időszakban – a XIII. századtól a XVIII. századig – fejlődött ki és szilárdult meg az az igencsak jelentős súlyú zsidó népesség, amely később az oroszországi jelentős zsidó közösség bázisát alkotta, a XX. századra pedig a világ zsidóságának legjelentősebb részét jelentette. A XVI. században „a Lengyel és Cseh Királyságban élő zsidók jelentős méretű migrációja^[26] következett be”, nevezetesen a Litván Nagyfejedelemség ukrán és belorusz területei felé. [46] A lengyel-litván állam zsidó kereskedőinek a XV. század folyamán még szabad bejárásuk volt Moszkvába. Azonban ez a helyzet IV. (Rettegett) Iván uralkodása alatt gyökeresen megváltozott. Ekkor a zsidó kereskedők számára megtiltották a belépést Moszkvába. Amikor pedig 1550-ben a lengyel uralkodó, Zsigmond Ágost síkraszállt azért, hogy biztosítsák számukra az Oroszországba való szabad belépést, IV. Iván az alábbi szavakkal utasította vissza az uralkodói kérést. „Nem engedjük meg, hogy a zsidók országunk területére tegyék lábukat, mivel nem akarunk országainkban semmiféle bajt tapasztalni; ellenkezőleg, nagyon is azt kívánjuk, hogy Isten országunk népei számára gondtalan és békés életet biztosítson. És Te, fivérünk, ezentúl soha többé ne írd nekünk a zsidók ügyében” [47], mivel azok megpróbálták „az oroszokat a kereszténységtől elfordítani, ártalmas mótelyt terjesztve országunkban és megszámlálhatatlan nyomorúságot okozva népeink számára”. [48]

Az egyik legenda szerint Polock 1563-as elfoglalásakor engedve az orosz lakosok panaszainak, akik a lengyel mágnások bizalmi embereinek és bérlőinek számító zsidók „káros tevékenysége és elnyomásuk ellen” tiltakoztak – IV. Iván megparancsolta, hogy a városban lakó zsidók azon nyomban keresztelkedjenek ki. Ezt követően a parancsnak ellenszegülő, egészen pontosan háromszáz zsidót a cár jelenlétében ott a helyszínen a Dvina vizébe fojtottak. A neves történészek azonban, mint például Ju. I. (Gesszen, nemhogy nem erősítik meg ezt a történetet, hanem még a finomított változatairól sem tesznek említést.

Sőt, Gesszen azt írja, hogy I. Ál-Dmitrij (1605-1606)^[27] idején „viszonylag jelentős számban” tűntek fel zsidók Moszkvában, akárcsak más különféle idegenek. A zűrzavaros időszak^[28] végén széles körben elterjedt az a nézet, hogy a II. Ál-Dmitrij^[29] – az ún. „tusinói tolvaj” – szintén „zsidó származású” volt. [49] Ami a „tusinói tolvaj” származását illeti, a források megoszlanak a kérdés kapcsán. Némelyek amellett a feltételezés mellett teszik le a voksot, hogy nevezett a Matvej Verjovkin névre hallgató ukrán pap fia volt; „vagy pedig zsidó..., ahogy azt a hivatalos iratok állítják; aki egyébként – ha hihetünk a külföldi történésznek ismerte a héber nyelvet, valamint a *Talmudot*^[30] és más *rabbini* írásokat olvasott...Zsigmond lengyel király ezt a zsidót indította útnak, aki Dmitrij cárevicsnek állította magát.” [50] A *Zsidó Enciklopédia* szerint: „A csaló kíséretében zsidók is voltak, így bukásának következményeit nekik is viselniük kellett. Némely tudósítás szerint...II. Ál-Dmitrij kikeresztelkedett zsidó volt, aki korábban I. Ál-Dmitrij kíséretében teljesített szolgálatot.” [51]

Mivel a zavaros idők alatt nagy számban érkeztek zsidók Oroszországba, annak

lezárultával a lengyel-litván államból érkezőket korlátozni kezdték jogaikban. „Az innen érkező zsidóknak honfitársaik sorsában kellett osztozniuk”, és megtiltották nekik, hogy Moszkva és a szomszédos városok területére lépjenek és kereskedjenek. [52] A moszkvaiak és lengyelek közötti egyezmény, amelyet Ulászlónak az orosz trónra lépéséről kötöttek, kimondta: „Senkit sem szabad arra kényszeríteni, hogy római hitre vagy más felekezetre térjen, és a zsidóknak tilos a moszkvai állam területére lépniük kereskedelmi tevékenység céljából.” [53] Más források viszont arra mutatnak, hogy a zsidó kereskedőknek még a zavaros időket követően is szabad bejárásuk volt Moszkvába. [54] „Az egymásnak ellentmondó dekrétumok arra engednek következtetni, hogy Romanov Mihály^[31] kormányzatának egyáltalán nem volt világosan körvonalazott politikája a zsidókkal kapcsolatban...noha, jóllehet inkább türelmesnek mutatkozott az irányukban.” [55]

„Szelíd Alekszej Mihajlovics^[32] uralkodása idején ismét vannak a zsidók oroszországi tartózkodására utaló nyomok – törvénykönyve semmifajta megszorítást nem tartalmazott a zsidókra nézve...így tehát minden orosz városba, beleértve Moszkvát is, szabad bejárásuk volt.” [56] Gessen megerősíti, hogy a XVII. század 30-as éveiben történt litvániai orosz betörések során foglyul ejtettek soraiban szép számmal voltak zsidók is, és „az őket érintő intézkedések nem különböztek a többi népre érvényesektől”. Az 1650-es és 1660-as évek hadműveletei következtében „újból kerültek a moszkvai állam területére fogságba esett zsidók, akikkel szemben semmivel sem tanúsítottak rosszabb bánásmódot, mint a többi fogoly esetében”. Az 1667-es andrusovói béke aláírását követően „a zsidók számára felajánlották, hogy az országban maradhatnak. Közülük sokan éltek is ezzel a lehetőséggel, továbbá néhányan ki is keresztelkedtek. A korábban fogságba esettek közül némelyikük pedig későbbi orosz nemesi családok őse volt.” [57] (Néhány kikeresztelkedett zsidótól, akik a Don mentén a XVII. századi kozák faluban, Sztarocserkaszkban telepedtek le, eredeztette magát körülbelül tíz kozák család.) Az 1667 körüli évekből származik az angol Collins feljegyzése, miszerint „a zsidók száma az utóbbi időben szaporodott meg Moszkvában és az udvarban”. Nyilvánvalóan az udvarban tevékenykedő zsidó orvos által kieszközölt védelmüknek köszönhetően. [58]

A Fjodor Alekszejevics^[33] országlása alatti dekrétumok kimondták, hogy „ha a zsidók portékáikkal együtt titokban Moszkva városába lépnek”, akkor a vámnak feladata feltartóztatni áruikat, mivel Moszkva területén „portékáikkal vagy anélkül, de a Szmolenszkból származó zsidók számára tilos az áthaladás”. [59] Mindazonáltal, „a gyakorlat aligha volt összhangban ennek a rendelkezésnek a szellemével”. [60]

Nagy Péter uralkodásának első éveiben (1702), a képzett idegeneket Oroszországba csábító kiáltványában az alábbi, a zsidókra vonatkozó kitélt található: „Inkább szeretnék...az országaimban Mohamed hitén levőket vagy pogányokat látni, mintsem zsidókat. Azok mind csalók és szélhámosok. Gyökerestől irtom ki a rosszat, nem engedem, hogy elszaporodjon; nem lesz tehát számukra Oroszországban sem fedél, sem kereskedelemre való lehetőség. Hiába minden erőfeszítésük és mesterkedésük, hogy környezetemet pénzzel behálózva puhítsák meg.” [61]

Mindazonáltal, semmiféle tudomásunk nincs arról, hogy Nagy Péter regnálása alatt sor került volna bármiféle oroszországi zsidóüldözésre, vagy akár a jogaikat csorbító törvényt hoztak volna. Éppen ellenkezőleg, a valamennyi külföldi iránt tanúsított általános

jóindulat jegyében a zsidók számára is lehetővé vált mesterségeik széles körű gyakorlása, sőt tekintettel „nélkülözhetetlenségükre”, a cár legszűkebb bizalmasai körébe való férkőzés lehetősége is nyitott volt számukra. Erre példa az alkancellár személye, Pjotr Safirov báró (kreatív és jelentős államférfi, akit hajlamos lévén csalásra, maga Péter részesített még életében személyesen büntetésben. Péter halála után a szenátus is végzett vizsgálatot [62]) és unokaöccsei: Abram Veszeloovszkij, Péter közeli bizalmasa és Iszaak Veszeloovszkij; Anton Gjevjer, szentpétervári rendőrfőnök; Vivjer, titkosszolgálati főnök; a bohóc Akosza és még sokan mások. Ahogy Péter egyik, Abram Veszeloovszkijhoz írott levelében leszögezte: „Számomra teljesen közömbös, hogy az illető meg van-e keresztelve avagy körül van metélve. Feltéve, hogy tudja a dolgát és becsületessége által különbözteti meg magát előttem.” [63] Mindazonáltal a zsidók németországi kereskedőházainak azon kérése, hogy az Oroszországon keresztül Perzsiával folytatandó kereskedelmük biztonságát szavatolják, az orosz kormánynál nem került meghallgatásra. [64]

A XVIII. század kezdetén a zsidók már jelentős kereskedelmi tevékenységet fejtettek ki Kis-Oroszországban egy évvel azt megelőzően, hogy a nagyorosi kereskedők is részesültek volna ugyanezen jogokban. Bár *Szkoropadszkij hetman*^[34] több ízben adott ki a zsidók kiűzésére utasító rendeletet, ezek azonban a gyakorlatban soha sem kerültek végrehajtásra. Sőt ellenkezőleg, a kis-oroszországi zsidók száma folyamatosan nőtt. [65]

A cárnő, I. Katalin^[35] 1727-ben, kevéssel a halála előtt, Mensikov^[36] sürgetésének engedve rendelte el az ukrán területeken és az orosz városokban élő zsidók kiűzését (amiben „meglehet, hogy szerepet játszott a zsidóknak a vodka készítésében és annak élénk kereskedelmében való jelentős mértékű részvétele”). Ez, az intézkedés, még ha el is kezdték a megvalósítását, csupán egy évig volt érvényben. [66]

Őt követően 1728-ban pedig, immár II. Péter^[37] uralkodása alatt, „a Kis-Oroszország számára hasznos tevékenységet folytató zsidók részére az ország területére lépésüket szavatoló engedély adatott”, először csak „ideiglenes tartózkodás céljából”, amiből „természetesen szép lassan állandó tartózkodás lett”. Majd Anna Ivanovna cárnő^[38] uralkodásának idején, 1731-ben ezen jogot kiterjesztik a szmolenszki körzet, 1734-ben pedig a moszkvai állam területén lévő (Poltavától északkeletre fekvő) Ukrajna^[39] térségére is. Ezenkívül a zsidók számára engedélyezték, hogy földet béreljenek a földbirtokosoktól, a szeszes italokkal kereskedjenek, és 1736-ban még azt a jogot is elnyerték, hogy valamennyi – így a Nagy-Oroszországban találhatóakat is beleértve – nyilvános italmérés számára lengyelországi vodkát szállíthassanak. [67]

Szintén itt említhetjük a balti területekről származó pénzembert, Lev Lipmant. Az idő tájt, amikor a hamarosan trónra kerülő cárnő, Anna Ivanovna még Kurlandban élt, és nagy szüksége volt pénzre, „Lipmannak valószínűleg már ekkoriban alkalma adódott hasznára lennie”. Lipman I. Péter uralkodása alatt telepedett le Szentpétervárott. II. Péter idején „lesz az orosz udvar pénzváltója, illetve udvari ékszerésze”. Anna Ivanovna trónra léptével pedig „értékes udvari kapcsolatainak köszönhetően” immár udvari főbiztosi rangra emelkedik. „A cárnővel való közvetlen kapcsolatának köszönhetően különösen annak kegyencével, Bironnal^[40] állt szoros kapcsolatban. ...A kortársak megállapítása szerint... Biron az orosz állammal kapcsolatos kérdésekben is kikérte a véleményét. Az orosz udvarba akkreditált egyik nagykövet szerint: »Kijelenthető, hogy tulajdonképp Lipman irányítja Oroszországot.« A későbbiekben a kortársak megítélése Lipmannel

kapcsolatban árnyaltabbá vált.” [68] Mégis Biron „Lipmannak engedte át csaknem a teljes pénzügyi adminisztrációt és a különböző kereskedelmi kiváltságokat”. [69] „Lipmannak sikerült megőrizni udvari pozícióit azután is, hogy Anna Leopoldovna^[41] ...számúzta Biront.” [70]

Lipman minden bizonnyal nagyban befolyásolta Anna Ivanovna cárnő zsidókkal szemben tanúsított magatartását. Bár még így is, 1730-ban trónra léptekor a kis-oroszországi *hetman* mellé kiküldött követéhez írott levelében hangot adott abbéli nyugtalanságának, hogy „a kisoroszoknak csak elenyésző kisebbsége adja fejét kereskedelmi tevékenységre, és különben is főként görögök, törökök és zsidók foglalkoznak kereskedelemmel” [71] – amiből újfent leszűrhető tehát az a következtetés, hogy a zsidók 1727-es kitiltását nem követte gyakorlati végrehajtás, mint ahogyan Anna Ivanovna dekrétumait sem – bár 1739-ben megtiltották a zsidók számára a kis-oroszországi földbérletet; és 1760-ban elrendelték körülbelül hatszáz zsidó [72] külföldre toloncolását (ez azonban a földbirtokosok érdekeivel is ellentétes volt). S e rendeletek nagy valószínűséggel szintén csak hamvába holt kezdeményezések maradtak.

Egy évvel a trónra lépése után, 1742 decemberében Erzsébet^[42] az alábbi dekrétumot bocsátotta ki: „Birodalmunk területéről a zsidók ki vannak tiltva. Tudomásunkra jutott azonban, hogy különösen Kis-Oroszországban a legkülönbébb ürügyekkel továbbra is megtalálhatóak ezen zsidók. Mivel Krisztus nevének ezen ellenségeitől a legcsekélyebb gyümölcsöket sem várhatjuk, sőt inkább hithű alattvalóink ártalmára vannak, ennek következtében elrendeljük tehát, hogy birodalmunk egész területéről mind a férfi, mind a nőnemű zsidók haladék nélkül, javaikkal együtt külföldre toloncoltassanak, és soha többé ne legyenek országunk területén megtűrve. Kivéve azokat, akik a görögkeleti keresztény hit felvételét óhajtják.” [73]

Olyasfajta vallási türelmetlenségről van itt szó, amely évszázadokon keresztül forrongásban tartotta egész Európát. A korszak gondolkodásmódjában nem volt semmiféle specifikusan csak az oroszokra jellemző ellenséges érzület, vagy olyan, ami kizárólag a zsidó nép és vallás ellen irányult volna. A kereszténység kebelén belül a vallási türelmetlenség nem kevésbé kegyetlen módon nyilvánult meg, éppúgy, mint a kor Oroszországában. A vas és tűz általi üldöztetés lecsapott az óorosz rítust követőkre, vagyis az éppenséggel azonosan pravoszláv hitűekre is.

Erzsébet dekrétuma „nagy közfigyelemben részesült. Mégis, azon nyomban különféle próbálkozásokkal kívánták rávenni az uralkodónőt engedmények megtételére.” A kis-oroszországi katonai igazgatás jelentette a szenátusnak, hogy immár száznegyven személyt kiutasítottak az országból, azonban „a zsidók portékainak betiltása következményeképpen az állami jövedelmek csökkenni kezdtek”. [74] A szenátus pedig olyan jelentéssel járult az uralkodónő elé, amely megállapította, hogy „a zsidók kitiltását elrendelő tavalyi dekrétum súlyos csapást mért Kis-Oroszország és a balti területek kereskedelmére egyaránt, Ezzel összhangban a kincstár vámbevételei márpedig csökkenni fognak.” A cárnő viszont az alábbi módon adott hangot határozott szándékának: „Krisztus ellenségeitől márpedig semmilyen érdeket vagy hasznót nem várok.” [75]

Gessen ebből az alábbi végkövetkeztetést vonja le: „Erzsébet uralkodása alatt Oroszország zsidó lakosság nélkül maradt.” [76] A zsidó származású történész, Sz. Dubnov megerősíti, hogy Erzsébet alatt „a korszak egyik történészének becslései

szerint..., 1753 körül 35 ezer zsidót űztek ki az Orosz Birodalom területéről.” [77] Ez a szám azonban túlságosan eltér az Erzsébet által három évvel korábban hozott (és alkalmazásra sem került) rendelkezés előirányzott számaitól, amely szerint körülbelül hatszáz zsidót kellett Ukrajna egész területéről kilakoltatni, és túlzottan is különbözik az Erzsébethez íródott szenátusi jelentésben szereplő – és a valóságban is kitoloncolt – összesen 142 zsidó létszámától. [78] V. I. Telnyikov azzal a feltételezéssel él [79], hogy a fentebbi események ún. „kortárs történésze” nem is létezett a valóságban, és hogy az a történész, akinek Dubnov sem a nevét, sem művének a címét nem tünteti fel, nem más, mint E. Herrman. Aki egyébként a nevezetes számadatot nem hogy nem abban a korban, hanem pontosan száz évvel később, 1853-ban tette közkinccsé, ráadásul szintén anélkül, hogy forrását közelebbről is megjelölte volna. ...Ráadásul hozzáteszi, hogy „a zsidók számára halálbüntetés fejében írta elő az ország elhagyását a rendelet” [80], ami jól mutatja, hogy a fentebbi történész (pontosabban mindkettő) egyszerűen figyelmen kívül hagyta még azt a tényt is, hogy éppen Erzsébet volt az, aki – mégpedig már trónra lépte pillanatában – eltörölte a halálbüntetést egész Oroszország területén (éppen, hogy vallásos lelkiismereti megfontolásokból). Telnyikov rámutat továbbá, hogy Heinrich Graetz, aki az egyik legnagyobb zsidó történésznek tekinthető, egyetlen szóval sem említi, hogy Erzsébet ezen rendeleteit végrehajtották volna. Összehasonlításképpen azt is jeleznénk azonban, hogy G. Szliozberg szerint Erzsébet uralkodása alatt „az ukrajnai zsidók üldözésére csak kísérletek történtek”. [81]

Sokkal inkább azt kell valószínűnek tartani, hogy tekintve a zsidók és a földbirtokosok, illetve magának az államapparátusnak a körében felmerülő ellenkezésre, az erzsébeti rendeletet csak alig-alig hajtották végre, vagy csupán ugyanolyan kevéssé, mint a korábbi hasonló értelmű dekrétumokat.

Az érem másik oldalát vizsgálva viszont megállapítható, hogy Erzsébet korától kezdve a zsidók kimagasló állami pozíciókat nyertek el. A diplomata Iszaak Veszeloovszkij például felelősségteljes megbízásokat kapott és az uralkodónő valósággal elhalmozta őt kegyeivel. Ő is támogatta A. Besztuzsev-Rjumin^[43] kancellárnak azt a kérelmét, hogy ne utasítsák ki a zsidókat az országból. (A későbbiekben a trónörököst, a majdani III. Pétert^[44] tanította orosz nyelvre; ami pedig bátyját, Fjodort illeti, Erzsébet uralkodásának végén a moszkvai egyetem kurátorává neveznek ki. [82]) Felhívánk továbbá a figyelmet arra a lutheránus szísz kereskedőre, Grünsteinre, aki egy balsikerű perzsiai kereskedőútját követően, ahol is fogságba esett, tért át ortodox hitre. Belépve a Preobrazsenszkij ezredbe,^[45] tevékeny részt vállalt Erzsébet államcsínyében,^[46] amiért viszonzásként örökletes nemességet, szárnysegédi rangot és se több, se kevesebb, mint 927 „léleknyi” jobbágy örökös haszonélvezetét kapta. (Milyen nagylelkűen osztogatták ezeket a „lelkeket” buzgó ortodox uralkodóink!) A későbbiekben azonban „karrierjének sikere megszárdította.” Megesett, hogy halállal fenyegette meg a főügyészt, majd egyik éjszakai útja során felelősségre vont és megverte Alekszej Razumovszkij kegyencnőjének közeli rokonát (anélkül, hogy annak kilétéről tudomása lett volna). „Ez az útszéli garázdálkodás azonban már nem maradt büntetlenül, Grünsteint Usztjugba száműzték.” [83]

Majd III. Péternek – aki számára mindösszesen hat hónap adatott csak regnálásra – aligha volt ideje arra, hogy állást foglaljon a zsidók ügyében. Jóllehet talán mégiscsak maradt néhány tüske a szívében a zsidókkal szemben, annak a „zsidó Muszafajnak” köszönhetően, aki még Péter Holsteinben töltött ifjabb éveiben „játszott közvetítő szerepet

olyan kölcsönügyletekben, amelyeknek következtében a Holstein-ház kincstára kiürült; Muszafaj pedig a nagyherceg nagykorúságának bejelentésekor egyszerűen kereket oldott”. [84]

Annyi bizonyos (és vajon véletlen-e?), hogy a frissen trónra lépő Nagy Katalinnak a császári tanács ülését elsőként megtisztelő látogatásakor a napirendi pontok egyike a zsidók számára az Oroszországba lépési jog engedélyezése volt. (A császári tanács többsége immár hajlott az engedékenységre.) Nyilvánvalóan azért, hogy az európai közvélemény előtt tisztázza magát, Nagy Katalin beszámolót jelentetett meg arról, miképpen zajlottak a dolgok az ő trónra lépéséig az országban. A tanács tagjainak egyike tehát tüstént felolvasta Erzsébetet elítélő határozat javaslatát. Bár Katalin nagyon erősen pártolta, hogy beengedjék a zsidókat az országba, mindazonáltal az államcsíny után még nem egészen érezte a helyzetét kellően biztonságosnak, és arra kényszerült, hogy ekkor még neofita^[47] ortodoxiájának hangoztatására helyezze a hangsúlyt. „Hogy uralkodását a zsidók szabad beáramlását engedélyező rendelettel kezdje, nem szolgálta volna a kedélyek lecsillapítását; mivel ebben az időben azt kijelenteni, hogy a zsidók beengedése nem lenne ártalmas, valósággal elképzelhetetlen volt.” [85]

Katalin megparancsolta tehát, hogy halasszák későbbre a tervezet megvitatását. Néhány hónappal később kibocsátotta a külföldiek oroszországi letelepedését engedélyező manifesztumát,^[48] aminek kapcsán azonban kikötötte, hogy mindez „a zsidókra nem érvényes”. Tíz évvel később aztán majd kifejti Diderot-nak, hogy az alkalmas idő a zsidók ügyének rendezésre akkoriban még nem jött el. [86]

Mindez persze nem azt jelenti, hogy a kellő időpontot nem jól választották volna meg. A külföldi zsidók ragaszkodtak hozzá, hogy beengedjék őket az országba, ráadásul tették ezt a Szentpétervárról, Rigából és Kis-Oroszországból érkező, érdekükben közbenjáró sürgetésekre támaszkodva. Ezek azt bizonygatták, hogy a helyi kereskedelem „nagymértékben fellendült, amióta a zsidók, a többi külföldi kereskedőhöz hasonlóan, engedélyt kaptak a kereskedelmi tevékenység szabad gyakorlására Kis Oroszország területén”. [87]

Bár az uralkodónő teljes mértékben hajlott e lépések megtételére, azonban még mindig féltve ortodoxiájának hírnevét, arra kényszerült, hogy konspirációhoz folyamodjék! Saját törvényeit megszegve odáig elment, hogy a frissen megszerzett, és még lényegében lakatlan Új-Oroszország^[49] kolonizációjával zsidó kereskedőket bízott meg, és később a rigai üzleti élet irányítását is az ő körükben összpontosította. Persze gondosan palástolva pártfogoltjai nemzetiségét. Ezek a zsidók ugyanis minden dokumentumban szigorúan „új-oroszországi kereskedőkként” voltak megnevezve. A Rigába telepedésre buzdított zsidók „ténylegesen a szokásos kereskedelmi tevékenységeiket gyakorolták”. Ezenkívül „Katalin egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy zsidókat telepítsen Új-Oroszországba, azzal az egyetlen feltétellel, hogy ott ne keltsenek túl nagy hírverést maguk körül”. Ottani letelepedést engedélyezett a török fogságból szabadultak, vagy a hajdamakok^[50] által üldözött litvániai és lengyelországi zsidóknak is. [88]

Ezek után jött el az 1772-es év, amikor Lengyelország első felosztása [lehetővé tette az Orosz Birodalom számára, hogy bekebelezze a mintegy százezernyi zsidó lakossággal rendelkező belorusz területeket. Ettől az évtől kezdve kell tehát számolni a zsidók és

oroszok történetének első jelentős egybekapcsolódását.

*

A zsidóság lengyel földön való megjelenése a XI. század elejétől kezdve vált érzékelhetővé. A lengyel fejedelmek és a későbbi királyok védelmet biztosítottak ugyanis „mindenfajta Nyugat-Európából érkező hasznos tevékenységet folytató jövevénynek. A zsidók több alkalommal részesültek királyi támogatásban és különféle privilégiumokat nyertek el [a XIII. században V. (Tiszta) Boleszlávtól, a XIV. században III. (Nagy) Kázmértól, a XVI. században pedig I. (Öreg) Zsigmondtól és Báthory Istvántól]. Jóllehet, időnként az is megesett, hogy a támogatásuk kényszerintézkedésekkel is párosult (a XV. században Jagelló Ulászló és IV. Kázmér alatt; valamint ebben az évszázadban két zsidópogrom is volt Krakkóban). A XVI. században a lengyel városok egész sorában állítottak fel gettókat, állítólag a zsidók biztonsága céljából. A zsidókra ezen kívül mindvégig ellenségesen tekintett a katolikus klérus. A lengyelországi körülmények mérlege mégis kétségtelenül inkább előnyösnek, mint hátrányosnak volt mondható a zsidóság számára, mivel „a XVI. század első felében Lengyelország zsidó lakossága figyelemreméltó növekedésen ment keresztül a nagyarányú bevándorlásnak köszönhetően”. A zsidók „jelentős mértékben járultak hozzá a mezőgazdaság fellendítéséhez elősegítve a földbirtokosok földjeinek megművelését – rajtuk földbérleteket kialakítva – ...mindenekelőtt pedig a szeszfőzés által.” [89]

A tatár hódítás miatt megsemmisült Kijevi Nagyfejedelemség hajdani maradványai a XIV. század folyamán a Litván Nagyfejedelemség, majd pedig a perszonálunióban^[51] egyesült lengyel-litván állam részévé váltak. Erre az időszakra tehető, hogy „a zsidók Podóliából és Volhíniából elkezdtek apránként az ukrán területekre beszivárogni” Kijev, Poltava és Csernyigov térségében. Ez a folyamat gyorsult aztán fel a lublini unió létrejöttét^[52] (1569) követően, amikor is hatalmas kiterjedésű ukrán területek kerültek közvetlenül a lengyel korona igazgatása alá. Ezeket a területeket alapvetően az ortodox parasztság lakta, amely hosszú időn keresztül élvezett bizonyos szabadságjogokat és mentességet a fejadó fizetése alól. Ebben az időben kezdődött az ukrán területek intenzív betelepítése, a lengyel földesurak kezdeményezésére és a zsidók közreműködésével. „A kozákokat röghöz kötötték, robotra és adófizetésre kényszerítették. ...A katolikus Birtokosok súlyos adóterhekkel és kötelezettségekkel sanyargatták ortodox jobbágyaikat, a zsidók számára gyászos szerep jutott, elnyerték uraiktól a vodka előállításának és árusításának kizárólagos jogát”, és a gazdaság más ágazatait. „A zsidó földbérlő, átvéve az uraság szerepét, bizonyos mértékig földesúri jogokra tett szert a földesúr hatósága alá tartozó jobbágyok felett, és mivel a zsidó földbérlő a lehető legnagyobb hasznot igyekezett a parasztokból kihúzni, a parasztok haragja ugyanúgy irányult a katolikus földesuruk, mint a zsidó földbérlő ellen. Ezért aztán, amikor 1648-ban kitört a Hmelnickij által vezetett, borzalmas kozák felkelés, annak a zsidók és a lengyelek egyaránt áldozatául estek” zsidók tízezrei veszítették ekkor életüket. [90]

A zsidók „az ukrán területek természeti gazdagságának csábítására és a területet benépesítő lengyel mágnások hívó szavára letelepedve, az ottani gazdasági élet meghatározó tényezőivé váltak. ...Lévén, hogy a földbirtokosok és a kormányzat szolgálatában álltak..., a zsidók a népharag célpontjai lettek.” [91] N. I. Kosztomarov ezt azzal egészíti ki, hogy a zsidók „nemcsak számos, a (lengyel) birtokosok hatáskörébe

tartozó jogot vettek bérbe, hanem az újszülöttek megkeresztelésére is adót vetettek ki”. [92]

A felkelést követően, a belocerkovszki szerződés (1651) értelmében „a zsidóknak újra jogukban áll letelepedni Ukrajna bármely területén: »azok a zsidók, akik korábban városlakók vagy földbérletiek voltak őfelsége, avagy a nemesség földjein; a továbbiakban is azok maradnak«,„. [93] A XVIII. századra azonban gyakorlatilag a szeszfőzés vált a helyi zsidók főfoglalkozásává. „Ezen tevékenység gyakran vált a zsidók és a jogfosztott parasztok közötti összeütközés mozgatórugójává, mivel az utóbbiak nem csupán jókedvükben látogatták a csapszékeket, hanem általános szorultságuk és nélkülözésük miatt.” [94]

A számtalan korlátozás között, amelyekkel a katolikus egyház időről időre sújtotta a zsidókat, szerepelt annak tilalma is, hogy keresztényeket alkalmazzanak személyi szolgálatukra. Ha a lengyelekre ez igaz is volt, semmi esetre se vonatkozott azokra a betelepültekre, akik a szomszédos Oroszországból menekültek át a katonai összeírás és az adók elől. Ezek ugyanis Lengyelországban semmilyen joggal nem bírtak és minden bizonnyal egyetértettek volna a Nagy Katalin-féle Bizottság (1767-1768) megjegyzésével, miszerint Lengyelországban „a zsidók számos orosz menekültet tartottak a szolgálatukban”. [95]

Aktív gazdasági kapcsolatokat ápolva környezetük lakosságával a lengyelországi zsidóság ekkor már nem tűrt meg külső hatásokat. Hiába váltották egymást az évszázadok a kora újkori Európában, bezárkózottságában ez a lengyelországi közösség egyre kevésbé tartott lépést az őt körülvevő világgal. A lengyel zsidók világa tudniillik teljesen egynemű volt, és szilárd társadalmi berendezkedést mondhatott magáénak. Sajátos életkörülményeik, amelyek egészen a XIX. század közepéig változatlanul fennmaradtak aztán Oroszországban, már a *diaszpóra*^[53] születésének kezdete óta rendkívüli módon kedveztek mindenekelőtt vallásos és nemzeti identitásuk megőrzésének. A zsidóság életét minden körülményre kiterjedően a rabbik és a helyi *kehalimok*^[54] irányították és felügyelték. Utóbbiak intézménye a helyi zsidóság életének alapzatát alkotta. Lengyelország területén a *kahal* töltötte be egyfelől a közvetítő szerepet a zsidók és a külvilág, másfelől a hatóságok és az igazságszolgáltatás funkcióját a zsidóságon belül. Ez a szervezet vetette ki a koronának járó adót, míg cserébe a hatóság védelmében részesítette a közösséget. Pénzösszegeket halmozott fel a zsidóság szociális problémáinak enyhítésére, valamint a kereskedelmi életet és a kézműipart szabályozó rendeleteket hozott. A javak viszonteladása, a földbérlet visszavásárlása vagy kibérlése kizárólag csak a *kahal* hozzájárulásával volt lehetséges. Ezek mellett a legidősebb *kehalim* tagoknak állt jogában a zsidó lakosság körében bíraskodni. A zsidók közötti perek kizárólag a *kehalimok* által elrendelt rendszer keretei között zajlottak. Az a személy, aki a *kahal* előtt lefolytatott perét elvesztve állami bírósághoz nyújtott be fellebbezést, a *cheremnek* (a vallásos közösségből való kiátkozás és a közösségi életből való kizárás) szolgáltatta ki magát. Mindazonáltal „a kahal alapjaiban rejlő demokratikus elveket gyorsan eltiporta az oligarchia^[55]...” – jegyzi meg a szabadelvű történetíró, Ju. I. Gesszen. „A *kahal* gyakran útjában állt a nép fejlődésének. Valójában a nép alsóbb rétegeinek nem volt lehetőségük a társadalom öngazgatásában részt venni. A régi *kehalim* tagok és a rabbik saját tekintélyüket féltve...az alsóbb néptömegeket a háttérbe szorították.” „Amíg a rabbik a vallási kérdésekben teljes körű függetlenséget élveztek, addig egyéb téren ők is az egyes

szolgáltatások bérbe adását intéző *kahaltól* függtek.” Másfelől azonban „a *kehalimok* rendeletei csak abban az esetben léptek érvénybe, ha értük a rabbi egyszer már kezességet vállalt”. „A *kehalimok* nem örvendtek nagy tekintélynek a nép körében, fennhatóságuk fennmaradását csakis a kormányzat támogatásának köszönhatték.” [96]

A belső zavarok alapjaiban rengették meg egész Lengyelországot a XVII. század végén és a XVIII. század folyamán. A gazdasági élet romokban hevert és a mágnások önkénye, mivel semmi sem állt az útjába, egyre csak fokozódott. „Lengyelország két évszázadon át húzódó lassú agóniája folyamán...a zsidóság nyomorba süllyedt, erkölcsileg lezüllött, és – középkori állapotában merevedve – óriási lemaradásba került Európa népeihez képest.” [97] H. Graetz kiemeli továbbá: „Semmilyen más korszakban nem mutat a zsidóság olyan nyomorúságos képet, mint a XVII. század végétől a XVIII. század közepéig terjedő időszakban. A társadalom legmegvetettebb alsó régiójából való felemelkedésük pedig valóságos isteni csodának tekinthető. A századok tragikus sodrában Európa egykori szellemi tanítói az infantilizmusig, sőt a szenilis elhülyülésig süllyedtek.” [98]

„A XVI. században a zsidó világon belüli szellemi elsőbbség a nemet-lengyel zsidókat illette meg. ...Megelőzendő a zsidó népesség teljes körű beolvadását a környező népekbe, szellemi vezetőik már régóta felállítottak olyan szabályokat, amelyek biztosítják tökéletes elkülönülésüket szomszédaiktól. A *Talmud* tekintélyét felhasználva...a rabbik olyasfajta hálót szőttek a zsidók mindennapjai és társadalmi érintkezései köré, amely a maga vallásos és rituális jellegéből adódóan közeledésüket más vallásúakhoz eleve meggátolta.” A kézzelfogható és szellemi szükségleteiket „a közösségi élet elavult formáinak oltárán áldozták fel”. „A szertartások elvakult követése a nép szemében a zsidóság túlélését öncélúan szavatoló eszközzé vált. ...A rabbinizmus, saját élettelen kliséibe merevedve, a nép gondolkodását és akaraterejét verte bilincsekbe.” [99]

*

A zsidó népnek a diaszpóra keretei között két évezreden át megvalósuló fennmaradása csodálatot és tiszteletet érdemel. Azonban közelebbről is szemügyre véve ezt az igyekezetet, bizonyos történelmi korszakokban, mint például a XVI-tól a XIX. század közepéig terjedő orosz-lengyel időszak során, ezt a vallási és etnikai sérthetetlenséget kizárólag a *kehalimok* tekintélyuralmi módszereivel sikerült fenntartani, ami csakis abból a nézőpontból érdemel tiszteletet, hogy az egyben vallásos hagyományt is hordozott magában. Legyen bár szó akár csak gyenge adag izolacionalizmusról^[56] is, amikor az velünk, oroszokkal kapcsolatban kerül szóba, akkor azt mások mindig szörnyű fogyatékoságunkként fogják fel.

Ahogy a zsidóság az orosz kormányzat fennhatósága alá került, közösségük a kahal által uralt merev belső szerveződéssel együtt őrződött meg. Ez pedig, ahogy Gessen feltételezi, ugyanúgy ingerültséget keltett a XIX. század közepén a felvilágosult zsidók körében, mint a talmudikus hagyományok megkövesedése. „A zsidóság vezető rétege minden igyekezetével azon volt, hogy meggyőzze az (orosz) kormányzatot annak a több évszázados intézménynek a fontosságáról, amelynek fenntartása egyaránt megfelelt az orosz hatalom és a zsidóságot vezető réteg érdekeinek.” A rabbikkal szövetkező *kahal* a hatalom teljességét birtokolta és azzal gyakran vissza is élt. „Eltékozolta a közösségi vagyont, megsértette a szegények jogait, jogosulatlanul vetett ki adókat, bosszút állt

személyes ellenségein.” [100] A XVIII. század folyamán az Orosz Birodalomhoz csatolt területeket kormányzók egyike az alábbi sorokat írta jelentésében: „A rabbi, az egyházi bíróság és a *kahal*, »szoros szálakkal fonódva össze, egészen a zsidók lelke fölött való rendelkezésig terjedő abszolút tekintély birtoklásáig, a zsidóktól teljesen független hatalommal bír és a polgári hatóságoknak felelőséggel nem tartozik.«” [101]

Amikor a XVIII. század folyamán a kelet-európai zsidóság szívében életre kelt egyfelől a vallásos haszidizmus^[57] erőteljes irányrúta, másfelől Mojszej Mendelszon a világi oktatás mellett síkraszálló mozgalma, a *kehalimok* minden energiájukkal azon voltak, hogy mindkét kezdeményezést csírájában elfojtsák. A vilniuszi rabbinárus 1781-ben kiátkozta a haszidizmust; 1784-ben a Mogiljovban összegyűlt rabbik kongresszusa a mozgalom tagjait „törvényen kívülieknek”, vagyonukat pedig „nem örökíthetőnek” nyilvánította. Ennek következtében egyes, zsidók lakta városokban „a csőcselék a haszidok házainak kifosztására vetemedett, valóságos belső zsidópogromot idézve elő”. [102] A haszidokat kegyetlenül üldözték, néha kifejezetten *álnokul*, mivel egyesek nem állottak miattuk rágalmozó politikai feljelentéseket küldeni az orosz, hatóságoknak. Ez azonban fordítva is megesett. Például a haszidok feljelentései hatására tartóztatták le a vilniuszi *kahal* tagjait 1799-ben az általuk beszédett adó rejtegetése miatt. A haszidizmus ugyanakkor nagy sikerrel terjedt egyes régiókban. A rabbik nyilvános autodafék^[58] keretében égették el a haszidok könyveit, mialatt a haszidizmus a nép érdekében lépett fel a *kahal* hatalmi visszaéléseivel szemben. „Ebben a korszakban a vallási küzdelem háttérbe szorította a zsidóság minden más természetű problémáját.” [103]

Az 1772-ben az Orosz Birodalomba bekebelezett beloruszok lakta területek alkották a polocki (a későbbi vityebszki) és a mogiljovi kormányzóságot. Nagy Katalin a kormányzóknak küldött üzeneteiben határozottan felhívta a figyelmet arra, hogy a térség lakói „bármely eredetűek vagy rangúak is legyenek, nyilvánosan gyakorolhassák vallásukat és bírassák javaikat”, ezen kívül „mindazon jogok, szabadságok és privilégiumok, amelyeket legrégibb alattvalóink élveznek”, őket is megillessen. A zsidókra kitérve Nagy Katalin megkövetelte, hogy a zsidók számára is ugyanazokat a jogokat ismerjék el, melyekkel a keresztények bírnak, és amelyekkel nem rendelkeztek Lengyelországban. A zsidókat érintő speciális záradék szerint: „adassék meg és legyen fenntartva közösségük számára mindazon szabadságjog, amelyeket ez idáig is élveztek” [104] – másként fogalmazva, semmilyen, a lengyelek által számukra elismert jogot nem vont meg tőlük a cárnő. Az is igaz azonban, hogy ezáltal a *kehalimok* hatalma is érintetlen maradt az örökkévalóságig, és hogy a *kahal* rendszerének tulajdoníthatóan a zsidók továbbra is elzárva éltek az őket körülvevő népességtől. Ez egyben lehetetlenné tette számukra, hogy a gazdasági tevékenységeikkel összhangban váljanak szerves részévé az oroszországi kereskedő- és kézműves-rendeknek.

Katalin eleinte ugyanannyira tartott a hatalmát fokozatosan elvesztő lengyel elit^[59] ellenséges válaszaitól, mint az ortodox alattvalóit érő kellemetlen benyomástól. Mégis a zsidók iránti jóindulatból és az ország számára tőlük várt gazdasági haszontól sarkallva elhatározta, hogy kiszélesíti jogaikat. Így 1778-tól kezdve már a beloruszok által lakott régióra is kiterjesztette az Oroszország egészére vonatkozó rendeletét. Ennek értelmében az ötszáz rubelnél kevesebb tőkével bírók a polgárok rendjét képezik; az annál magasabb tőkével rendelkezők pedig a kereskedők osztályát (mégpedig azt három gildére^[60] osztva

tagjaik vagyonának összege alapján). A két rend tagjait mentesítette a fejadó fizetése alól avval a kikötéssel, hogy tőkéjük egy százalékát kötelesek voltak az államkincstár javára befizetni, „melyet lelkiismeretesen kellett bevallaniuk”. [105]

Ez a rendelet különleges jelentőséggel bír, ugyanis aláasta a zsidók nemzeti elkülönülését (éppen ez volt az, amire Nagy Katalin törekedni kívánt). Ezzel pedig elvetette a lengyelek hagyományos koncepcióját is, amely az állam számára idegen elemekként tekintett a zsidókra. Emellett megingatta a *kehalimok* rendszerét és a *kahal* korlátozó érvényű hatalmát. „Ettől az évszámtól kezdve számítható tehát a zsidóság beilleszkedési folyamata az orosz társadalom szervezetébe. ...A zsidók jócskán kihasználták azt a lehetőséget, hogy feliratkozhattak a kereskedők rendjébe”, annyira, hogy például a moguljovi kormányzóságban a zsidó lakosság 10 százaléka jelentkezett a kereskedők rendjébe (szemben a keresztény népesség 5,5 százalékával [106]). A zsidó kereskedők tehát ettől fogva felmentést kaptak a *kahal*nak fizetendő adókötelezettség alól. Különösen jelentős volt a számukra az is, hogy többé nem kellett már a *kahal*hoz fordulniuk azért, hogy eltávozásuk engedélyeztetését kérjék. A többi alattvalóhoz hasonlóan ettől kezdve nekik is csak a helyi állami hivatalokkal kellett intézniük külföldi utazásaikat. (A moguljovi és sklovi zsidók 1780-ban Nagy Katalin dicsőségéről ódákat zengve járultak a cárné színe elé.)

Annál a néhány zsidónál, akiknek sikerült a kereskedők rendjébe beilleszkedniük, még a hivatalos megnevezésükből is eltűnt „zsidó” kifejezés. A rendelet kiterjesztésétől kezdve tehát a többi zsidónak Oroszországban nyilvánvalóan és kizárólagosan a polgárok társadalmi rendjébe kellett tartoznia. Kezdetben azonban egyáltalán nem volt sok önkéntes közöttük, mivel a minden egyes polgár számára előírt éves fejadó akkoriban elérte a hatvan kopeket, míg ezen a címen a zsidóknak addig csak ötvenet kellett fizetniük. Más lehetőség azonban nem nyílt a számukra. A zsidó kereskedők tehát 1783-tól fogva, csakúgy, mint a zsidó polgárok, adóterheiket nem a kahalnak fizették, hanem a városi hatóságoknak. Ezt eredményezte az általános kötelezettség, s az utazási engedélyeket is ugyanonnan kapták.

Az 1785-ben kibocsátott új általános városi rendelkezés még ennél is tovább ment. Az új törvény csak a társadalmi rétegződést vette figyelembe, de a nemzetiséget egyáltalán nem. A rendelkezés szerint minden egyes polgár (azaz valamennyi zsidó származású is) jogot kapott arra, hogy részt vehessen a városok igazgatásában, és hogy közhivatalt tölthessen be. „Ez a rendelkezés a kor körülményeit számításba véve nyilvánvalóvá tette, hogy a zsidók jogait tekintve egyenrangú állampolgárokká váltak. ...Annak lehetősége, hogy a kereskedők vagy a polgárok rendjébe léphettek, döntő jelentőségű társadalmi esemény volt”, ez ugyanis a zsidókat „olyan társadalmi erővé formálta, amelyet ettől kezdve nem lehetett számításon kívül hagyni, és ezáltal erkölcsi tudatuk is jelentős mértékben megnövekedett”. [107] Hiszen alapvető érdekeiket immár könnyebben tudták védelmezni. „Ebben az időszakban a kereskedők és iparosok rendje, valamint a törvényhatósági egyesületek vezetése is nagymértékű autonómiát élvezett. ...Így a zsidók a keresztényekkel egyenlő módon részesültek az adminisztratív és bírói autonómiában, amelynek jóvoltából közigazgatási és társadalmi téren törvényes hatalomra és képviselőre tettek szert.” [108] A zsidók köréből polgármesterek, helyi tanácsosok, bírák kerülhettek ki. A nagyobb városokban kezdetben korlátozásokat vezettek be, hogy a választott tisztségekre kevesebb zsidót válasszanak, mint keresztényt. Mindazonáltal 1786-ban

„Katalin a saját kezével ellenjegyzett rendeletet küldött a belorusz területek általános kormányzójának, azt követelve, hogy »a zsidók számára a városok közigazgatásában biztosított egyenjogúságot rögvest biztosítsák, a legkisebb halogatás nélkül«, mégpedig »az ellenkezők megbüntetésének« terhe mellett.” [109]

Megjegyeznénk, hogy ebből fakadóan a zsidók az állampolgári jogok egyenjogúságára tettek szert, eltérően nemcsak a Lengyelországban szokásos gyakorlattól, de ebben a tekintetben Franciaországot vagy a német területeket is megelőzték. Egyébként II. (Nagy) Frigyes uralkodása alatt például a zsidók súlyos korlátozásokat voltak kénytelenek elszenvedni. Még fontosabb azonban, hogy az oroszországi zsidók egy csapásra megszerezték azokat az egyéni szabadságjogokat, amelyektől az orosz parasztokat még további nyolcvan évig megfosztották. Továbbá, paradox módon, a zsidók számára az orosz kereskedőknél és polgároknál nagyobb szabadság jutott osztályrészül. Ez utóbbiak ugyanis kizárólag a városokban való lakhatásra voltak korlátozva, miközben a zsidó lakosság „letelepedhetett a járásokban, ahol, többek között szeszfőzéssel is foglalkozhatott”. [110]

„Bár zsidók nagy tömegben nem csak a városokban, hanem a kisvárosokban és a falvakban is éltek, mindenesetre elsősorban mégis a városi közösségekhez fűzték őket szorosabb szálak, nevezetesen a polgárok és a kereskedők rendjéhez tartozókhöz.” [111] A jogfosztott paraszti lakosság körében élő zsidók már tevékenységi körükből adódóan is jelentős gazdasági szerepet töltöttek be. A vidék kereskedelme az ő kezükben összpontosult, a földbirtokosoktól bérelt földeken pedig számos jövedelmező tevékenységet folytattak, mint például vodkaárusítás a kocsmákban – „hozzájárulva ezáltal az iszákosság terjedéséhez”. A beloruszok lakta területek tisztviselői ennek kapcsán nem is mulasztották el megjegyezni: „A zsidók vidéki jelenléte káros hatással van a paraszti lakosság anyagi és erkölcsi állapotára, mivel a zsidók jelenléte...a helyi lakosok iszákosságának kedvez.” A hivatalnokok jelentései arra engednek következtetni, hogy a zsidók hitelre adva el a vodkát a parasztoknak (majd a parasztok értékeit foglalva le annak fejében), az italba, tétlenségbe és nyomorba taszították őket. [112] Másfelől viszont „a szeszfőzés nagyon is csábító jövedelemforrásnak bizonyult” [113] a lengyel földbirtokosok számára csakúgy, mint zsidó adóbérlőik szemszögéből nézve.

A zsidók polgári egyenjogúságának elismerése, amelyből számukra megannyi előny származott, logikusan tartogatott azonban néhány veszélyt is. A központi rendeletek értelmében például alá kellett vetniük magukat a falvakra érvényes szeszfőzési tilalomnak – ezáltal sokuknak kellett régi tevékenységét abbahagynia. Mint azt 1783-ban elrendelték „»minden egyes állampolgár a saját állásának megfelelő kereskedelmi tevékenységet vagy mesterséget köteles folytatni, kivéve a szeszfőzést, amely nem illendő elfoglaltságot jelent«, ha pedig a falvakban »kereskedő, polgár vagy zsidó« adóbérlő lenne a vodka előállítója, akkor azon személy a törvények áthágójának minősül”. [114] Más szóval „a zsidókat felszólították, hogy évszázadok óta űzött tevékenységüknek, a szeszfőzdek és kimérések haszonbérletének hátat fordítva, hagyják el a kisvárosokat és a falvakat”. [115]

A falvakból való kiűzésük nem csupán egységes kormányzati intézkedés volt. Egyben nemzeti és vallási közösségüket célzó diszkriminatív lépésnek is számított. A jövedelmező vidéki tevékenységüktől megfosztott és a városokba kényszerített zsidó polgárok immár a városbeliek és a saját hittársaik által diktált kemény verseny miatt

kerülhettek nehéz helyzetbe. Ezért 1784-ben erőteljes agitáció indult a zsidók körében, amelynek hatásán: a *kehalimok* követséget menesztettek Szentpétervárra a törvény visszavonásáért. A *kehalimok* egyébként a zsidóság felett korábban gyakorolt teljes hatalmuk visszaállítását is el akarták érni a kormánynál. Az uralkodónő nevében azonban az alábbi választ kapták a kormánytól: „Mivel a zsidó vallásúakra a többiekével azonos feltételek vonatkoznak, illendő tehát, hogy az őfelsége által elrendelt törvényeket minden egyes alattvaló tiszteletben tartsa, aki jogállása szerint, de mindenfajta vallási és nemzeti megkülönböztetéstől mentesen élvezzi jogait és privilégiumait.” [116]

Nem hanyagolható el ennek kapcsán a vidéki zsidókkal érdekközösséget alkotó lengyel birtokosok kérdése sem: Bár 1783-ban a beloruszok lakta régiót igazgató állami tisztviselők megtiltották a számukra, hogy a szeszlepárlást bérletbe kiadják olyanoknak, „akiknek arra nem volt joguk, »különösen a zsidók számára«...”, a földbirtokosok azonban továbbra is fenntartották a zsidókkal kötött bérleti szerződéseiket. Ezt előjogukként gyakorolták” [117], mégpedig az évszázados lengyel szokások örökségeként.

Még a császári tanács sem mert nekik ellentmondani. Ezek után 1786-ban visszavonták a zsidók városokba költöztetését elrendelő határozatot. Ezt a gyakorlatban következőképpen oldották meg: a vidéki zsidókra úgy tekintettek, mint akik már véglegesen a városokba települtek, jogukban volt viszont *ideiglenesen* továbbra is vidéken tartózkodniuk. Más szavakkal: minden egyes zsidó abban a faluban maradhatott, ahol éppen lakott. A császári tanács 1786-os dekrétuma tehát engedélyezte a zsidók számára a falvakban maradást, „valamint azt, hogy továbbra is szeszt főzzenek és árusítsanak, míg a keresztény kereskedőknek és polgároknak ez nem állt jogában”. [118]

A *kehalimok* szentpétervári küldetése tehát sikerrel járt. Bár kérésükre nem állítottak fel különálló zsidó bíróságokat a zsidók közötti valamennyi peres ügy rendezésére, visszakapták viszont (1786-ban) a zsidóság feletti felügyeleti szerepük és adminisztrációs jogkörük jelentős részét. Ez nem csak azt jelentette, hogy újra ők oszthatták el a zsidóság körében a különféle társadalmi kötelezettségeket, hanem újra magában foglalta a fejadó begyűjtését, valamint azt a jogosítványt, hogy az országból esetlegesen kiutazni kívánók kérelmét is újból ők bírálhatták el. Nyugodt szívvel vonhatjuk le tehát azt a következtetést, hogy a kormányzat gyakorlati érdekei szerint a *kahal* hatalmát valójában nem kívánta gyengíteni.

Az Orosz Birodalom egészére általánosságban volt igaz, hogy a kereskedőknek és a polgároknak nem állt jogukban lakhelyük szabad változtatása. Lényegében életük végéig az adott lakhelyükhöz voltak kötve (mindenekelőtt azért, hogy esetleges távozásukkal ne gyengítsék városuk lakosságának fizetőképességét). A belorusz területekre vonatkozóan viszont a császári tanács 1782-ben az, alábbi kivételt fogalmazta meg: a kereskedők más városba költözhetnek, „ha azt kereskedelmi érdekeik úgy kívánják”. Ez a rendelkezés tehát ismét kiváltságban részesítette a zsidó kereskedőket.

Márpedig ők még a megengedettnél is jobban igyekeztek élni a számukra juttatott jogokkal, „zsidó kereskedők jelentek-meg Moszkvában és Szmolenszkben”. [119] „Röviddel a beloruszok lakta területek 1772-es *annexióját*^[61] követően a zsidók már Moszkvában is megvetették a lábukat. ...A XVIII. század végén pedig a moszkvai zsidók száma immár nem volt elhanyagolhatónak mondható. ...Néhány, a moszkvai kereskedők soraiba lépő zsidó jelentősnek tekinthető kereskedelmi vállalkozást tudhatott magáénak.

...Mások külföldi portékákkal kereskedtek saját lakásukon, a fogadóknál vagy; ami a korban elvileg tiltott dolognak számított, azokkal házról házra járva.” [120]

Emiatt aztán 1790-ben „a moszkvai kereskedők egyesülete vádló hangnemű kiadványt tett közzé”. A kiadvány szerint „»tekintélyes számú« külföldről és a belorusz területekről érkező zsidó tűnt fel Moszkvában”; akik közül néhányan közvetlenül a kereskedők rendjébe iratkoztak és meg nem engedett eszközökkel élnek a kereskedelemben, „annak komoly károkat és súlyos felfordulást okozva”. Portékáik alacsony ára azok csempészett eredetét mutatja; ráadásul, „köztudón, hogy a zsidók általában pénzt hamisítanak, és nem zárható ki, hogy ezen szokásukkal Moszkvában is élnek”. „Fortélyaikra és cselfogásaikra” válaszul a moszkvai kereskedők a zsidók Moszkvából való kiűzését követelték. A zsidók a maguk részéről arról panaszkodtak, hogy „a moszkvai és a szmolenszki kereskedő testületek nem hajlandóak tovább megtérni őket”. [121]

A panaszok kivizsgálása az „uralkodónő tanácsá”-hoz került. A testület végül megállapította, hogy az egységes orosz jogrend értelmében a zsidóknak nem áll jogában „Oroszország városaiban és kikötőiben a kereskedők sorába iratkozni”. Ezen joggal kizárólagosan a belorusz területeken élhetnek. [122] Különös tekintettel arra, hogy a zsidók Moszkvában való tevékenykedése egyébként is „semmilyen haszonnal nem járt”. Ezt követően 1791 decemberében olyan birodalmi dekrétum látott napvilágot, amely „megtiltotta a zsidók számára, hogy a központi orosz területek kereskedőtestületeibe iratkozzanak”, és eltiltotta őket, hogy Moszkva területére lépjenek „kereskedelmi tevékenység céljából, még akár csak korlátozott időre is”. A zsidók csak a beloruszok lakta területek határain belül élhettek a kereskedők és polgárok jogaival. [123] Katalin azonban, mintegy mérséklendő a dekrétum szigorát, az alábbi záradékkal egészítette azt ki: az újonnan Új-Oroszországhoz csatolt területeken, azaz a jekatyerinoszlavi főkormányzóság és tavridi területén (ami hamarosan a jekatyerinoszlavi, tavridi és herszoni kormányzósággá alakult), engedélyezte a zsidók számára, hogy polgár jogállásúként telepedjenek le; másként szólva, olyan óriási és újonnan bekebelezett térségeket nyitott meg a számukra, ahol a törvények értelmében – ha a központi területekről érkeztek – a keresztény kereskedők és polgárok nem is telepedhettek le. Később, 1796-ban, amikor zsidók már csoportosan megvetették lábukat a kijevi, a csernyigovi és a novgorodszeverszkiji kormányzóság területén, szintén engedélyezték ezen kormányzóságok zsidósága számára is, hogy „a kereskedők és a polgárok jogait élvezzék”. [124]

A forradalom előtt napvilágot látott *Zsidó Enciklopédia* az 1791-es dekrétumot így kommentálja: „a letelepedési övezet körvonalait alapozta meg, jóllehet nem előre eltervezett szándékkal. Számításba véve a birodalom korabeli társadalmi és kormányzati jellemzőit, különösen pedig a zsidóságot, a kormánynak egyáltalán nem állt szándékában az oroszországi zsidóságot bármilyen mértékben is kényszeríteni, vagy letelepedésük körét kivételes törvényekkel korlátozni. A korabeli körülményeket figyelembe véve tekintetben a dekrétum semmi olyat nem tartalmazott, ami a zsidókat a keresztényekhez képest hátrányos helyzetbe hozta volna. ...Az 1791-es dekrétum semmilyen akadályt nem állított a zsidóság szabad lakhelyválasztása útjába, nem hozott létre semmilyen különleges övezetet, épp ellenkezőleg, „a zsidók éppen hogy megtelepedhettek azokon az új területeken is, amelyek az általános szabályrendelet mások

számára tiltott”; „az 1791-es dekrétum nem zsidó mivoltuk, hanem az általuk gyakorolt kereskedelmi tevékenység miatt vett célba embercsoportokat. A felmerülő problémákat nem nemzeti vagy vallási, hanem tisztán gyakorlati nézőpontból közelítették meg a kor döntéshozói.” [125]

Az 1791-es dekrétum azonban, amely pedig előnyben részesítette a zsidó kereskedőket keresztény kortársaikkal szemben, az évek folyamán a jövőbeli letelepedési övezet alapjává változott, ami egészen a forradalomig vetült sötét árnyékként a zsidóság oroszországi történetére.

Az 1791-es dekrétum ennek ellenére sem tudta útját állni annak, hogy „Katalin uralkodásának végén Szentpétervárott egy kicsiny (zsidó) kolónia formálódjék amelynek tagja volt többek között »a széles körben ismert adóbérlő, Abram Peretc«, és a környezetében található jó pár kereskedő; a vallási küzdelmek fellángolásának idejében itt élt Avigdor Haimovics rabbi, valamint ellenfele, a híres haszid bölcs, Zalman Boruhovics rabbi.” [126]

Lengyelország második és harmadik felosztása 1793-ban és 1795-ben aztán az Orosz Birodalom számára további, mintegy négymillió fős Litvániában, Podóliában és Volhíniában élő zsidó népességű terület bekebelezésével járt. A zsidó lakta területek betagozódása az Orosz Birodalom kereteibe olyan döntő jelentőségű történelmi esemény volt (jóllehet ez csak jóval később lett világos), amely a későbbiekben azután mind az oroszországi, mind pedig a kelet-európai zsidóság sorsára is hatalmas befolyást gyakorolt.

„Hosszú évszázadokig tartó különutas fejlődés után immár egyazon állam keretei között, egyetlen hatalmas közösséget” [127] alkotva egyesültek tehát a zsidók.

—

A zsidók lakta oroszországi térségek immár hatalmasra tágult területén a régi problémákkal kellett szembenézni. Igaz, minden egyes zsidó olyan, az oroszországi kereskedőket és polgárokat megillető jogokkal bírt, amelyekkel korábban Lengyelországban nem rendelkezett. Például joga volt városi hivatalt betölteni. Ennek ellenére mégiscsak a rájuk kényszerített mozgástéren belül kellett maradniuk. Kizárólag az oroszországi peremterületek városaiban telepedhettek meg, és bele kellett törődniük a falvakból való kiűzetésükbe.

A hirtelen jelenős méretűre duzzadt zsidó lakossággal az orosz adminisztráció már nem tudta a falvak „ideiglenes látogatási” jogára építő módszert alkalmazni. „Égető problémát jelentett..., hogy a gazdasági élet egyelőre képtelen volt megemészteni a hatalmas mennyiségű kereskedő és kézműves jelenlétét a parasztság között.” [128]

Hogy e kérdésre megoldást találjanak, számos kisebb települést a környékbeli városokhoz csatoltak, miáltal zsidó lakosaik helyben maradhattak. Tekintve azonban a vidéki zsidóság tényleges számát és a városok t-álnépességét, ez az intézkedés nem igazán jelentett megoldást.

Azt gondolhatnánk, hogy Nagy Katalin engedélyező rendelete szinte „doppingolta” a zsidókat, hogy a hatalmas és gyéren lakott új-oroszországi területeken telepedjenek le. Hiszen az újonnan érkezők addig páratlan kiváltságokban részesültek. Ennek ellenére ki kell jelentenünk: ezek a kedvezmények „nem gerjesztettek kolonizációs mozgalmat a

zsidóság körében. Sőt, még az adómentesség ígérete sem hatott eléggé ösztönzően” az ilyesfajta helyváltoztatásukra. [129]

Szintén 1794-ben történt, hogy Nagy Katalin a zsidók átköltöztetésének kérdését a korábbtól homlokegyenest eltérő eljárással kívánta megoldani. Először kitiltotta őket a falvakból, hogy a városba településre kényszerítse őket. Ezzel párhuzamosan döntött a zsidó lakosság egészét sújtó adó kivetéséről, amely a keresztények által fizetett összeg duplája volt. (Erre a kétszeres adóra amúgy már régóta kötelezték Oroszországban az óorosz hitűeket; a zsidókra viszont alig alkalmazzák a törvényt, így az nem is maradt sokáig érvényben.)

Ezek voltak tehát Nagy Katalinnak a zsidókkal kapcsolatos intézkedései, amelyeket egyébként az utolsó rendelkezéseiként hozott. Őt követően, 1796 végén, I. Pál lépett a cári trónra. A *Zsidó Enciklopédia* az ő uralkodásával kapcsolatban az alábbi mérleget vonja: „I. Pál kegyetlen kormányzata a zsidók számára nem tartogatott megpróbáltatásokat. ...I. Pálnak a zsidókkal kapcsolatos összes lépése elnéző magatartásról tanúskodik, valamint a zsidóság iránti jóakaratról ...amikor zsidók és keresztények érdekellentétbe kerültek egymással, I. Pál egyszer sem kelt a zsidókkal szemben a keresztények pártjára.” Amikor pedig 1797-ben elrendelte, hogy „intézkedéseket kell hozni a zsidók és a papok parasztok feletti hatalma korlátozására”, azok „valójában nem a zsidók ellen irányultak, hanem a parasztok védelmét célozták. Pál „elismerte a haszidok létezéshez való jogát”. [130] A kurlandi kormányzóságban is megengedte a zsidóknak, hogy kereskedők és polgárok lehessenek. Ez a terület ugyanis nem a lengyel korona felosztása révén került az Orosz Birodalom birtokába, és a későbbiekben sem lett a letelepedési övezet része. Egymás után utasította el a kaunasi, kamenyec-podolszkiji, kijevi és vilniusi („ahol a zsidók teljesen szabadon uralkodhattak a keresztények felett”) keresztény közösségek arra irányuló kérelmét, hogy utasítsa ki városaikból a zsidókat. [131]

Pál türelmes politikáját nehezítette, hogy folyamatosan szembe kellett néznie a lengyel földesurak nemtetszésével. A lengyel nemesek minden olyan intézkedéssel szemben, amely ősi jogait bármiféle módon csorbította, makacs szívóssággal szálltak szembe. Ennek a rétegnek szent meggyőződése volt, hogy a zsidók fölötti joghatósággal bírnak és bíraskodhatnak felettük – amely vélt jogukkal mértéktelenül vissza is éltek. Így például a bergyicsevi zsidók Radzivil hercege elleni panaszában azt olvashatjuk, hogy „azért, hogy tovább gyakorolhassuk hivatásunkat, kénytelenek vagyunk pénzt fizetni azok számára, akiknek a herceg bérbe adta vallásunkat”. Zoricsról, Nagy Katalin egykori kegyencéről egyébként az alábbi megállapítást tette: „nála talán egyedül csak a levegőért nem kell adót fizetni”. [132] A lengyel időkben ugyanis néhány város és település magánkézben volt, így azok tulajdonosai önkényesen vethettek ki és kényszeríthettek pótdókat a lakosokra.

I. Pál uralkodásának első éveitől kezdve súlyos éhínség sújtotta a belorusz területeket, különösen Minszk környékét. Az abban az időben szenátori tisztséget betöltő Gavril Romanovics Gyerzsavint^[62] bízta meg a feladattal, hogy a helyszínen derítse fel az éhínség kiváltó okait és küszöbölje ki azokat. Bár gabonavásárlás nem állt módjában, arra viszont felhatalmazása volt, hogy ha szükségesnek ítéli, akkor a gondatlan birtokosok vagyonának lefoglalása árán is kioszthassa azok tartalékait a rászorulóknak.

Gyerzsavin, aki nem csupán egyike a legnagyobb orosz költőknek, de elsőrangú

államférfi is volt, a maga nemében egyedülálló és kiváló tanúvallomást hagyott hátra erről az éhínségről. Érdemes azt tehát egy kicsit közelebbről is szemügyre venni!

A helyszínre érkező Gyerzsavin előtt szörnyűséges kép tárult fel. „Belorussziába érkezvén személyesen kellett megtapasztalnom, hogy a lakosok mennyire szűkében vannak a kenyérnek. ...Akkora volt az éhínség, hogy szinte mindenki a liszttel és darával úgy-ahogy behintett főtt füveken tengődött”; a parasztok „hullákhoz hasonlóan sápadtak és vértelenek voltak”. „A helyzet súlyosságán enyhítendő, a gazdag birtokosoktól azt kezdtem tudakolni, hogy van-e még náluk tartalékban gabona a raktárakban, hogy azokat kölcsönvéve a szegények közt szétoszthatnám.” Gyerzsavin az egyik lengyel arisztokrata birtokán a következő lépésre szánta el magát „látván embertelen kapzsiságát, a birtokát kényszerfelügyelet alá vétettem”. „Híre szállván ezen szigorúságomnak, a nemesség felriadt addigi szunyókálásából, jobban mondva felebarátai iránti közönyösségéből, és minden lehetséges módon a parasztság élelemmel való ellátásába fogott. Annak árán is akár, hogy a szükséges gabonát esetleg a szomszédos területekről kellett beszereznie. Mivel...két hónap múlva megjött az aratás ideje ...az megszüntette az éhínséget.” A térségbeli látogatása során Gyerzsavin „olyan félelmet ültetett” el maga iránt a nemesek vezetői és a rendőrfőnökök között, hogy a helyi nemesség „összeesküdött ellene és rágalmakkal teli feljelentést juttatott el a cárhoz”. [133]

Gyerzsavin arra a következtetésre jut, hogy a zsidó szeszfőzdék nagymértékben húznak hasznát a parasztok iszákosságából. „Felismervén, hogy a zsidók, nyereségszerzés céljától hajtva, a nagy ivászatok alkalmával csalják el a parasztoktól a gabonát, amiből aztán pálinkát főzve éheztetik ki azokat, megparancsolta tehát, hogy a Liozno faluban található szeszfőzdéjük bezárassék.” A következő lépésben „az egyszerű, de józan paraszti ésszel bíró köznép” köréből csakúgy, mint a nemesek, kereskedők és falusiak soraiból gyűjtött egybe információkat arra nézvést „hogyan élnek a zsidók, milyen tevékenységet űznek, milyen csalafinta és körmönfont módszerekkel taszítják éhínségbe a szegényeket és az ostoba falusiakat, hogyan határolják el magukat az esztelen tömegtől, és szereznek tőlük tekintélyes summát, majd ezáltal hasznos állampolgár képében tudják magukat feltüntetni”. [134]

A lengyel földesurak és zsidó bérlőik sorozatos visszaélései képezték tehát a tárgyat Gyerzsavin azon beadványának, amelyet az őszi hónapok során az éhínség sújtotta térségben töltve vetett papírra. E tanulmányát az uralkodó és az állam magas rangú tisztviselőinek a figyelmébe ajánlotta *Vélemény a belorusz területeket sújtó éhínség megelőzésének módjairól a zsidók mindennapjainak leírásával* (Mnenyije...) címen. Az értekezés a különböző nézőpontok olyan széles látókörű bemutatása, amely magában foglalja az ősi lengyel szokások értékelését csakúgy, mint azokat módszereket, melyek szerinte véget tudnának vetni a parasztok nyomorának.

Ezekon kívül az értekezés tartalmazta a zsidó sajátosságok ismertetését, valamint az azok megváltoztatását előmozdító tervezetet, amelyet a Poroszország és a császárság területén (Ausztria) hozott intézkedések inspiráltak. E munka fő témája azok a zsidó népesség életviteléből fakadó problémák, amelyek eddig nem igen jelentkeztek, mivel a zsidók hatalmas tömegeit csupán néhány évvel azelőtt kebelezte be az Orosz Birodalom. A helyzetelemzés egyben rendkívül mélyreható tanulmány is, amely a felvilágosult orosz államférfi valós érdeklődéséről, valamint megoldási javaslatairól ad számot.

A *Vélemény* két részre tagolódik. Az első az „Általános észrevételek a belorusz területek lakóiról” címet viseli (a *Véleményt* elítélő bírálatok egyike sem foglalkozik ezzel az igencsak jelentős résszel), a második pedig a „*Zsidók*” címen híresült el.

Gyerzsavin annak megállapításával kezdi munkáját, hogy a belorusz területek földművelésének állapota hihetetlen mértékben elhanyagolt. Az ottani parasztok „lusták, ügyetlenek, az ipari tevékenységeket még hírből sem ismerik, és egyáltalán nem fordítanak gondot a föld ésszerű megművelésére”. Évről évre ugyanazokat a „kirostálatlan gabonából készült ételeket fogyasztják. Tavasszal a *kolotukhát* vagy rozslisztból kavart löttyöt, nyáron pedig „apróra vágott füveket főznek össze, kevés gabonalisztet szórva rá. ...Ezek a parasztok olyan elcsigázottak, hogy alig bírnak mozogni”. [135]

Ami pedig a települések lengyel földesurait illeti, „egyáltalán nem jó gazdák, nem törődnek birtokaik saját kezű igazgatásával..., amit csak bérlőik által gyakorolnak”. Íme az évszázados lengyel szokás leírása. Márpedig a földbérlet „semmiféleképp nem teszi lehetővé a súlyos robottal terhelt jobbágyok számára a takarékoskodást és az ésszerű gazdálkodást”. Gyerzsavin így folytatja: „számos kapzsi földbérlő zsigereli ki a parasztokat az őket földbe taposó adópréssel és munkakényszerrel, akik gyakran válnak nincstelen földönfutóvá, sokszor családjukat is elvesztve”. A földbérlet pedig annál is inkább romboló hatású, mivel rövid idő csupán egytől három évig terjedő időtartamra – szólt, ezért a földbérlő „igyekezett maximális haszonra szert tenni... nem törődve a birtok kiszipolyozásának következményeivel”. [136]

A parasztok kizsigerelését az is nagyban elősegítette, hogy némely „földbirtokos, aki falvaiban bérbe adta a vodkával való kereskedelmet, úgy intézkedett, hogy parasztjai minden szükséges dolgot kizárólag a bérlőtől vásárolhassanak, kölcsönt is csak tőle kaphassanak (háromszor drágábban persze), és csakis neki adhassák, el terményeiket... messze azok valós értéke alatt”. „Nyomorba taszítják ezáltal a falusiakat, különösen azzal, hogy a kölcsönzött gabonát duplán kell visszaadni. Aki pedig közülük ezt nem teljesíti, büntetésben részesül... a tisztos megélhetés és a kielégítő táplálkozás minden lehetőségétől megfosztatik hát ekképpen a falusi ember.” [137]

Ahogy később Gyerzsavintól megtudjuk, a vodkafőzés nagy népszerűségnek örvendett úgy a földbirtokosok, mint a környék nemesei, de szintúgy a pópák, a szerzetesek és a zsidók körében is. Az oroszországi zsidó népesség száma megközelítette az egymilliót, akik közül „két-háromszázezer” élt vidéken [138], és elsősorban vodkagyártással foglalkozott. A parasztok „mihelyst az aratás befejeződik, minden mértéken felül vetik magukat evésbe-ivásba és mulatozásba, valamint visszafizetik adóságaikat zsidó kölcsönzőiknek. Ezt követően pedig, hogy az ivászat költségeit állni tudják, akármit hajlandók fizetni a zsidóknak. Végül is, ahogy a tél beköszönt, lényegében már semmilyük sincs. ...Minden faluban találhatunk legalább egy, de néhol akár több kocsmát is, amelyet a földbirtokos létesített, és amelyekben éjjel-nappal kapható a vodka – a zsidó bérlő hasznára. ...Ily módon tehát a zsidók már nem csupán a mindennapi kenyeret csalják ki szájukból, hanem még az elvetendő magot is, ahogy a földműves szerszámaikat, javaikat, idejüket, egészségüket, azaz egész életüket is.” A *koleda* (a nyugati területeken szokásos adónem) kivetése csak tovább súlyosbította a helyzetet: „A zsidók, főként ősszel, végigjárva a vidéket az aratások alkalmával, a parasztokat és rokonaikat leitatva hajtják be az adóságaikat, megfosztva ezáltal a falvakat az utolsó

élelemforrásuktól is... becsapják a részeg embereket, azokat tetőtől talpig megkopasztva és teljes nincstelenségbe taszítva”. [139] Ezután a paraszti nyomor egyéb okozóit részletezi.

Kétségtelen, hogy ezek a pusztító kimenetelű tevékenységek végső soron a lengyel földesurak számlájára írandók. A kocsmárosok és bérlők valójában a tulajdonosok instrukciói alapján és az ő hasznuk érdekében cselekedtek. Ahogy Gesszen megjegyzi: „köztük nemcsak zsidók, hanem keresztények is voltak”, különösen papok. [140] Mindazonáltal a jogfosztott, műveletlen és támogatók nélküli parasztok köré szőtt háló a rendszer nélkülözhetetlen, leleményes és nagyon is hatékonyan működő része volt. Ha a belorusz parasztok nem lettek volna a zsidók, a kocsmárosok és a bérlők által ily mértékben lépre csalva, lehetetlen lett volna ezt a finom hajszalerekkel olyannyira áthatott kizsákmányoló rendszert működtetni. A zsidó részvétel kiiktatása a rendszer összeomlását vonta volna maga után.

Gyerzsavin a parasztok életét megkeserítő bajok gyökeres megszüntetésére erőteljes intézkedéseket sürgetett. Szerinte a helyzeten való változtatás kulcsa a birtokosok kezében van. Egyedül ők felelősek a jobbágyaikért. Éppen ezért a szeszfőzdeknek „az ő... személyes felügyeletük alatt, és nem félreeső helyeken” kell működniük, mégpedig úgy, hogy a földbirtokos „minden évben biztosít szigorúan magánál és a parasztjainál elégséges mennyiségű tartalékgabonát”, amellyel a jobbágyok szükségletei kielégíthetők. „Ha felmerülne az alapos gyanú, hogy nem a fentebbiek szerint jár el, törvényes úton kell vagyonát zárlat alá helyezni.” A szeszfőzést kizárólag szeptember közepe után szabad elkezdni, és legfőlőbb április közepéig folytatható, tehát a mezőgazdasági munkák időszakában kiküszöbölendő az alkoholfogyasztás. Ezzel párhuzamban be kell tiltani az alkoholárusítást a templomi istentiszteletek alatt, valamint az éjszakai órákban. „Kocsmák nyitását kizárólag az országutak mentén, vásárokon, malmok mellett és a rakpartokon” szabad engedélyezni, „olyan helyeken, melyek főleg az idegenek találkozóhelyeinek tekinthetők”. A túl nagy számban található kiméréseket, amelyek a fentebb említett helyeken kívül újabban épültek, „miután ezen területet (Belorusszia) a birodalomhoz csatolták, és már addig a napig is túl sok volt belőlük... haladék nélkül fel kell számolni, és meg kell tiltani bennük a vodkaárusítást”. „Falvakban, valamint az elhagyatott vagy távoli helységeken egyáltalán ne lehessen kocsmát nyitni avégett, hogy a parasztok nehogy részegeskedésre adják a fejüket.” Tiltsák meg a zsidók számára „a vodkaárusítást, akár talpatlan pohárban vagy vödörben kimérve, és szeszfőzdekben se dolgozhassanak”, és mostantól kezdve bérletbe ne adják nekik szeszkimérést. Szüntessék meg a *koledákat*, a rövid lejáratú földbérleteket, és pontos szerződések által „állják útját a birtokosok tönkremenetelének”. Retorziót helyezve kilátásba számolják fel az olyasfajta „visszaéléseket..., melyekkel titkon élnek”. Vagyis, hogy a birtokosok nem engedik jobbágyaikat, hogy rajtuk kívül másnál is vásároljanak, és hogy feleslegüket a kocsmabérlőkön kívül másnak is eladhassák. További konkrét intézkedéseinek felsorolása után „ily módon, akár már a közeli jövőben is, lehetővé válna tehát a beloruszok lakta térségtől mindenféle ínség és nélkülözés távoltartása”. [141]

Gyerzsavin *Véleményének* második részében (a szenátus számára elküldött beszámolójának és küldetésének célkitűzésén immár túllépve), az egész Orosz Birodalom területén élő zsidóságot érintő átfogó reformra kívánt javaslatot tenni. Nem csupán önmagukért a zsidókért, hanem a belorusz területek elszegényedésének orvoslása miatt is.

Mindenekelőtt hasznosnak tartotta a teljes zsidó történelem rövid összefoglalását, különös tekintettel a lengyel korszak történéseire. Így korának zsidó életmódját a lehető legjobban megérthette, mégpedig annak gyökereitől kiindulva. Ebben a kérdésben sokat profitált Ijja Frankkal – a Berlinben végzett zsidó orvossal – folytatott eszmecseréiből, aki ráadásul írásban is kifejtette neki gondolatait. Frank meggyőződése szerint „a zsidó iskolák rabbijai a Biblia hamis, misztikus, talmudi értelmezés révén elferdítették a zsidó vallási tanítások igazi szellemét”. Túlontúl szigorú szabályokat léptettek érvénybe, hogy általuk hermetikusan zárják el a zsidóságot a más népekkel való érintkezéstől. Ezáltal undort és megvetést keltenek a zsidókban a más vallások képviselőivel szemben, „ahelyett, hogy az együttélést bátorították volna”. Ráadásul „értelmetlenül üres szertartásokat... vezettek be”; így „a megelőző századok folyamán a zsidóság erkölcsi tartása meggyengült, aminek következtében rossz állampolgárokká váltak”. Megoldásként „a zsidók erkölcsi és állampolgári újjászületése érdekében vissza kell állítani hitük eredeti tisztaságát...a zsidóság oroszországi reformját azzal kell elkezdni, hogy állami iskolákat állítanak fel számukra, melyekben orosz, német és héber nyelvet oktatnak”. Téves előítélet azt gondolni, hogy a világi tudományok elsajátítása a zsidó vallástól és zsidó néptől való elfordulásukhoz vezet, valamint az is tévedés, hogy a földművelés nem zsidóknak való tevékenység. [142] Véleményében Gyerzsavin felhasználta egyik jelentős sklovi kereskedő ismerőse, Haimovics Notkin jegyzeteinek tervezetét is. Habár Notkin nem osztozott sem Gyerzsavin zsidókat illető alapvető megállapodásaiban, sem megoldási javaslatában, mindazonáltal szükségesnek tartotta, hogy a zsidóság, amennyire csak lehet, hagyjon fel a szeszfőzéssel, és vegyen részt az állami oktatásban és a hasznos termelőmunkában, mindenekelőtt az iparban. Azt is hasznosnak találta volna, hogy engedjék a zsidókat megtelepedni „a termékeny sztyeppéken, hogy ott juhot tarthassanak és a földet műveljék”. [143]

A *kehalim*rendszer ellenfelének tekinthető Gyerzsavin, Frank észrevételeit felhasználva, abból az általános következtetésből indult ki, hogy „a zsidó vallás és erkölcs eredendő alapjai napjainkra »téves értelmezések«-ké alakultak át”. Ennek következtében az egyszerű zsidó „mostanra már olyannyira elvakulttá vált, köszönhetően a köré emelt, mondhatni szétrombolhatatlan falnak, amely bár népét egységbe kovácsolja, de egyszersmind őket – sötétségben tartva – el is szigeteli a velük együtt élő népektől”. Ilyen értelemben nyilatkozik a zsidó iskolák szerepéről is, „a szülők szemrebbenés nélkül hajlandók komoly áldozatokat hozni azért, hogy gyermekeiket a Talmudra tanítsák..., pedig amíg iskoláik a jelenlegi színvonalon maradnak, reményünk sem lehet arra, hogy életmódjuk megváltozzon. ...Azon babonás meggyőződésük, hogy egyedül és kizárólagosan ők imádják helyesen az Istent, csak további megerősítést nyer általuk, és csak azt szüli, hogy minden más hiten lévő embert megvetnek. ...Az iskolák a Messiás várását verik a nép fejébe..., és azt az elképzelést, hogy Messiásuk, miután minden élő embert a hatalma alá hajtott, lesz a vezetőjük ezen a világon, aki vissza fogja állítani hajdani királyságukat, dicsőségüket és nagyszerűségüket.” Korai házasodásuk kapcsán jegyzi meg: „Rendkívül korán megházasodnak, néha már tízéves koruk előtt, így – ha termékenynek bizonyulnak is a házasfelek – egészen gyengék.” A *kehalim*rendszerrel kapcsolatban kifejti, hogy az a zsidók körében az éves pénzüsszegek behajtása folytán „a jövedelmek nem elhanyagolandó forrása felett rendelkezik, amely összehasonlíthatatlanul nagyobb összeget tesz ki, mint az államnak fizetendő adó, amit összeírásuk révén kell befizetniük. Amíg a rangidős *kehalim*ok nem taroznak felelősséggel senkinek, addig a köznép

legnagyobb hányada súlyos nélkülözést és nyomort tapasztalva él. A *kehalim*tagok ellenben jó módban és bőségben élnek, köszönhetően annak, hogy ügyesen manipulálva spirituális és világi tekintélyük hatáskörével... nagy hatalommal bírnak a nép felett. A hatalmuk által pedig képesek... mélységes szolgaságban és félelemben tartani az egyszerű népet.” A *kehalim*októl „csak úgy áradnak népük felé a mindenféle utasítások... melyeket olyan pontossággal és gyorsasággal teljesítenek, hogy egyszerűen csodálatra méltó.” [144]

A kérdés igazi gyökerét Gyerzsavin így látja: „A belorusz területeken lakók (zsidók) nagy része, mivel a földművesektől eltérő teljesen más kategóriák szerint élnek, súlyos terhet jelentenek a nyomorúságos vidéknek. ...A terület ugyanis azon hatalmas térségekhez tartozik, ahol túl kevés terem gabonából és más terményből. ...Egyikük sem adja a fejét földművelésre, mégis mindannyian több gabonát fogyasztanak és birtokolnak, mint az a paraszt és háznépe, aki homloka izzadságával megtermelte azt. ...Elsődleges foglalkozásuk a falvakban...a parasztoknak való hitelnyújtás, ami azonban mindig embertelen uzsora formájában történik; aminek csapdájába elég csak egyszer belelépni a parasztnak ahhoz, hogy soha többé ne tudjon az adósságaiból kikeveredni.” Ráadásul „ezek az együgyű földbirtokosok teljességgel átengedték falvaikat a zsidóknak... és nem csak ideiglenesen, de mindörökre”. Ezenkívül a földesurak túllontúl megelégednek azzal, hogy minden bajért a zsidókra hárítsák a felelősséget, „a földesurak jobbágynak elnyomódása egyedül abban gyökerezik, hogy uraik saját körmönfont okoskodásaiért a zsidókat hibáztatják”. Ritka ugyanis az olyan földesúr, aki be merné ismerni, hogy „ha saját birtokáról elűzné a zsidókat, akkor a valódi kárvallott ő lenne, hiszen a földbérlet számára alapvető fontosságú jövedelemforrást jelent”. [145]

Láthatjuk tehát, hogy Gyerzsavin nem habozik minden lehetséges nézőpontból körüljárni a problémát: „Az utóbbiak (ti. a zsidók) érdekében is szót kell azonban emelnünk, a gabonáinségek alkalmával ugyanis ők látják el élelemmel a falusiakat; bár az is igaz, és mindenki előtt nyilvánvaló, hogy ezt abból a számításból teszik, hogy aratás után az egyszeri kölcsön százszorosát is visszakapják a falusi néptől.” [146] A főügyészhez írott magánlevelében Gyerzsavin az alábbi módon fogalmaz „Nem könnyű az ügyben tévedések nélkül és méltányosnak maradván elsődleges bűnöst keresni. A parasztok mértéktelen iszákosságuk által fosztják meg saját magukat az élelemtől a zsidók hasznára. A földesurak nem tilthatják be a részegeskedést, mivel jövedelmeik csaknem egésze a szeszforgalmazásból származik. A zsidókat sem ítéltetjük azonban el, mivel ők is a saját élelmezésük miatt fosztják meg a parasztot utolsó szem gabonájától.” [147]

„Attól kezdve, hogy a gondviselés ezen szétszórt, kis nép napjainkig való megőrzése mellett döntött, nekünk is kötelességül adatott gondoskodnunk a megóvásukról.” [148] – vallotta meg egy napon Gyerzsavin I. Franknak. Hivatalos jelentésében viszont a korszak érdes, nyílt nyelvezetén fejezi ki ez irányú gondolatait: „Ha a legfelső isteni gondviselés kifürkészhetetlen szándékai szerint életben kívánja tartani ezt a kártékony erkölcsű népet, nem törölvén el őket a föld színéről, akkor ők is azon uralkodói jogar alá kell, hogy martozzanak, amely alá szenvedni rendeltettek. ...Szélesebbre kell tárni tehát a zsidók gondolkozásmódját, hogy az mind a maguk, mind azon társadalom javát szolgálhassa, melynek körében számukra élni rendeltett.” [149]

Minden egyes, a belorusz területekre vonatkozó észrevételéből nyilvánvalóan következnek az alábbi gondolatok, melyek által „a nagyszerű orosz uralkodók éles

elméje..., ami szigorúan megtiltotta ezen agyafúrt tolvajoknak a birodalom területére való lépését [150] valósággal az egekbe magasztaltatik. Gyerzsavinra a „fanatikus zsidógyűlölő” és kérlelhetetlen antiszemita^[63] bélyegét sütötték. Azzal vádolták (mint láttuk, alaptalanul), hogy „a hivatalos iratokban a parasztok iszákosságáért és nyomoráért egyedül zsidókra hárítja a felelőséget... az általa javasolt konkrét intézkedésekről” pedig – minden bizonyíték nélkül – azt állították, hogy azok kizárólag saját személyes indítékait követik. [151]

Márpedig Gyerzsavint semmifajta zsidókkal szembeni, javíthatatlan előítélet nem fűtötte. Sőt, az 1800-ban írásba öntött *Vélemény* abból indul ki, hogy ugyanúgy segítsen a belorusz parasztokon, mint ahogy a zsidókon is, lazítva a két csoportot egymáshoz láncoló gazdasági kötelékeken. A zsidóságnak hasznosabb és értelmesebb tevékenységet javasolt, mindenekelőtt azzal, hogy Nagy Katalin által már megvalósítani szándékozott tervet, a még szinte lakatlan területeken való letelepedésüket pártfogolta.

Gyerzsavin az elsődleges gondot abban látta, hogy a zsidók állandóan változtatták lakhelyüket, valós számuk felmérhetetlen volt. Így közülük csupán minden hatodik volt hivatalosan összeírva. „Különleges és kivételes intézkedések meghozatala nélkül képtelenség valós állapotot tükröző népesség-összeírást készíteni róluk. Lévéen, hogy lakhelyük szüntelen változtatásával úgy élnek a városokban, tanyasi településeken, földesúri kúriákban, falvakban és vendégfogadóknak, hogy nem állandó lakosként, hanem más járásokból vagy idegenből érkező átutazókként tekintenek rájuk.” Ráadásul „lehetetlenség megkülönböztetni őket, mivel mind ugyanolyan ragadványnevet viselnek”, hiszen nincs hivatalos családnevük. Emellett egységesen feketébe vannak öltözve. Így aztán, ha össze akarjuk számolni, vagy akár csak egymástól megkülönböztetni őket, akkor az emlékezet összezavarodik és csak összevisszaság sül ki a dologból. ...A *kehalimok* pedig rettegnek az összeíratástól, nehogy súlyos adókkal terheljék agyon azon jómódú zsidókat, akik állami nyilvántartásba vetetik magukat.” [152]

Gyerzsavin mindazonáltal átfogó megoldást kívánt találni arra, hogyan lehetne „bárkinek a sérelme nélkül... (a belorusz falvakban élő zsidók számát) csökkenteni, és így lehetővé tenni, hogy az őslakossággal békességben éljenek. Továbbá, azok számára, akik a térségben maradnának, a legjobb megélhetési lehetőségeket biztosítani, anélkül, hogy azzal mások érdekeit sértenénk.” Valamint: „meg kell zabolázni fanatizmusukat^[64], mindenfajta finomkodás nélkül civilizálni kell őket avégett, hogy ne zárkózhassanak el a más vallások iránti megértés, türelem követelményeitől. Általánosságban is eltörölendő a más vallású népek iránti gyűlöletük, mint ahogy a mások javának megkaparintására áhítózó alattomos buzgalmuk is.” [153] Ilyen módon választandó tehát külön a vallásos lelkiismereti szabadság... és a „gaztettek büntetlensége”.

Ez a részletes, lépésről lépésre kidolgozott tanulmány az államérdekre és a gazdasági célszerűségekre épít. Először is „a célból kifolyólag, hogy ne keltsen ezeknek (ti. a zsidóknak) körében zavarodottságot, menekülési kísérletet, sem az elégedetlenségnek akár csíráját is”, uralkodói rendeleteknek kellene számukra védelmet és gondoskodást biztosítani, újból megerősítve a vallásuk iránti türelmet és a Nagy Katalin által számukra nyújtott privilégiumaik további fenntartását, „felkínálva számukra néhány régi uralkodói rendelkezés hatályon kívül helyezését”. Ami pedig azokat a zsidókat illette, „akik nem kívántak ezen rendelkezések előtt fejet hajtani, engedtesen meg számukra a lehetőség,

hogy külföldre távozhassanak”. Ezzel a kijelentésével Gyerzsavin furcsa módon megelőlegezi a huszadik századi szovjet idők szabadkezü „engedékenységet”.

Csakhowy Gyerzsavin precíz ütemezése alapján ezeket az intézkedéseket követően ideiglenesen megtiltának számukra újabb hiteltevékenységet. Elképzelése szerint hiteles dokumentumokra támaszkodva vizsgálnának végig minden, a zsidók és keresztények közötti kölcsönös sérelmek alapjául szolgáló kölcsönügyletet. Így lenne lehetőség megtalálni a kulcsát annak, hogy „a hajdani kölcsönös bizalom helyreállítódjék, oly módon azonban, hogy az a jövőben ne álljon a zsidóság életének átalakítása útjába... más vidékekre való költöztetésüket ne gátolja”, vagy azokat se hátráltassa, akik eredeti lakhelyükön maradva „kezdenek el új módon élni... A lehető leggyorsabban kell a zsidók hiteleit tehermentesíteni, és képessé tenni őket a megújult életre.” Már a rendelet kibocsátásának pillanatától fogva az összes, a zsidókra rótt és általuk begyűjtött adóból származó pénzösszeg „a leginkább szükségét szenvedők gyámolítására” kell fordítani. Tehát a pénzt egyrészt a nyomorgó zsidók részére kell adni, hogy a *kehalim*okkal szembeni hitelek törleszthessék, másrészt fel kell használni az elvándorlók letelepítésére. Egyedi esetenként váltakozva, de három vagy hat hónapnyi időtávra mentsék fel őket az adófizetési kötelezettség alól. Ezzel párhuzamosan ösztönözzék őket gyárak vagy műhelyek alapítására. Ha pedig vidéken élnek, akkor a földbirtokosok kötelezettséget vállalnak értük, hogy ténylegesen földműveléssel foglalkozzanak, „ezáltal a saját kezük munkájával tartják el magukat”. Viszont „semmiféleképpen se foglalkozhassanak vodkával, beleértve annak mind a titokban, mind a nyilvánosan történő árusítását”, még akkor se, ha a földesurak ezáltal saját szeszfőzdéiket teszik kockára. Fontos továbbá, hogy a rangidős *kehalim*okat haladéktalanul rá kell bírni a zsidóság pontos, és a lehető legteljesebb összeírására. Ne legyen örökérvényű, hogy zsidó csak a kereskedők és a városi polgárság rendjeinek lehessen tagja, hanem a kevésbé gazdagokat tömörítő újabb rendeknek is. Így engedélyezni kell számukra a falusi polgárok vagy a „parasztbirtokosok” [mivel a *kresztyanyin* (paraszt) név a *hrisztianyin* (keresztény) szóhoz olyannyira hasonlít, ezáltal számukra elfogadhatatlannak minősül] soraiba való lépést is. A zsidó lakos „szabad embernek és nem jobbágnak” tekintendő; mégsem szabad azonban, hogy keresztény férfiakat vagy nőket alkalmazzanak a szolgálatukban, keresztény falvakat birtokoljanak, legyen annak bár csak egyetlen lakosa. Ahogy azt sem szabad engedélyezni számukra, hogy polgármesterré vagy a települések vezetőivé válhassanak, nehogy jogukban álljon keresztények felett ítélni. „Ha egyikőjük sem mutatna hajlandóságot korábbi életvitele megváltoztatására”, küldessék közülük „néhány, arra alkalmasnak látszó ifjú Szentpétervárra, Moszkvába, Rigába”, avégett, hogy „megtaníttassék néhányuknak a helyes kereskedelmi magatartás, másoknak ilyen vagy olyan mesterség”. Megint másokat pedig „agronómiai iskolákban vagy a mezőgazdasági épületek építésére oktató szakiskolákban” képezzenek ki. Addig is válasszanak ki „a legügyesebb és legszorgalmasabb zsidók közül néhányat, hogy azokat, a bárhol fellelhető még gazdátlan területek felderítésével... és kolonizálásával bízzák meg.”

A későbbiekben Gyerzsavin türelmesen kidolgozta azokat a részletekbe menő terveit, amelyeknek megvizsgálására most nincs időnk, így azokkal nem is foglalkozunk. Ezek térképeket, telekkönyveket, házak tervrajzait, a majdani telepések által követendő útterveket, azoknak az utazás alatti jogait és az adómentességük éveit alatti privilégiumaikat részletező tanulmányokat ölelnek fel. „Ami a zsidó közösségek

önigazgatását illeti, és azt a szándékot, hogy (a zsidók) Oroszország többi alattvalójához hasonlóan egységes, központi kormánynak vetessenek alá, a *kehalim* tagok többé nem működhetnek abban a formában, ahogy az idáig történt.” Ez utóbbiak hatékony korlátozásával „a múltban a zsidó népességre a *kehalim* ok által kivetett valamennyi mértéktelen adófajta eltöröltessék... A zsidóság pedig közvetlenül az államnak fizesse az adót, ahogy azt az ország többi állampolgára is teszi.” (Vagyis ne kétszeres adóztatással.) „Iskoláik és a zsinagógák felett az állam törvényei gyakoroljanak felügyeletet.” Házasságot kizárólag a 17 évnél idősebb (férfiak), és 15 év feletti nők köthessenek. A gyerekeknek 12 éves korig kötelező legyen zsidó iskolába járni, azután pedig az állami iskolába, hogy a nem zsidókkal is közelebbi ismeretségbe kerülhessenek. „A tanulmányaikban legjobb eredményeket elérők akadémiákra és egyetemekre járhatnak, valamint magasabb méltóságokba vagy a doktorok és professzorok közé emelkedhessenek. ...Kivéve a katonatiszti és vezérkari méltóságokat”, mivel, „jóllehet katonai karrierre lehetőséget kaphatnak... előfordulhat, példának okáért, hogy, akár az ellenséggel való ütközet során is, megtagadják a fegyverhasználatot szombati napokon, ahogy az már több ízben is előfordult.” A zsidók számára könyveket biztosító nyomdákat szükséges felállítani; a zsinagógák mellé zsidó kórházakat, az idősek számára menhelyet, valamint árvaházakat kell építeni. [154]

Nem kis magabiztossággal vonja le Gyerzsavin a végkövetkeztetést: „a zsidó csökönyös nép. ...Nyomorúságos állapotából adódóan (ti. szétszórattatása miatt), ahol tud, könnyíteni igyekszik a saját helyzetén.” Mindenekelőtt a nevelés pozitív hatásának köszönhetően azt várja azonban, hogy: „ez az egyetlen módszer is – bármennyire érzéketlennek tűnjék a számukra kezdetben –, és ha bár nem is egyik napról a másikra, hanem talán csak néhány generáció múlva, de biztosan meg fogja hozni gyümölcseit, és akkortól fogva a zsidók ténylegesen az orosz trón alattvalói lesznek.” [155]

Mielőtt Véleményének kiadására sor került volna, Gyerzsavin minden bizonnyal kikérte a *kehalim* ok véleményét, bár azokat Gyerzsavin javaslatai egyáltalán nem derítették túlzottan jókedvre. Hivatalos válaszukban még mérsékelt hangnemben utasították vissza a Gyerzsavin-féle tervezetet: „A zsidók – ahogy fogalmaztak – sem a megfelelő alkalmassággal nem bírnak, sem hozzászokva nincsenek ahhoz, hogy paraszti tevékenységet műveljenek, ami ráadásul vallási szokásaik részéről is akadályokba ütközne” [156]; „jelenleg folytatott tevékenységi körükön kívül nem kívánnak másfajta megélhetési lehetőségekre szert tenni, emellett arra nincs is szükségük, és nem áll szándékukban régtől fogva fennálló állapotaikon változtatni”. [157] A *kehalim* ok a legteljesebb mértékben tisztában voltak azzal, hogy Gyerzsavin tervezetének megvalósítása a *kahal* teljes rendszerét döntően romba, és egyszersmind jövedelmeiket is ellenőrizhetnének – így tehát arra az elhatározásra jutottak, hogy süket fülekkel, együttesen állnak ellen a Gyerzsavin-féle tervezetnek. Ehhez a magatartáshoz pedig szilárd eltökéltséggel és konok módon tartani is fogják magukat.

Gyerzsavin korán szembesült ezzel a fajta ellenséges magatartással, mégpedig az egyik ljoznói zsidó részéről, aki feljelentette őt a cárnál. Az irat szerint a helyi szeszfőzdében Gyerzsavin „terhes zsidó asszonyt botoztatott meg, aki ennek következtében elvetélte magzatát”. A császári tanács vizsgálatot rendelt el az ügyben. Gyerzsavin viszont az alábbi módon felelt a személyét ért vádakra: „Ebben a szeszfőzdében mindössze egy fertályórát tartózkodtam, mialatt is, nemcsak hogy

semmiféle zsidó nőt nem botoztattam meg, hanem azon idő alatt ott eggyel sem találkoztam”, és mindent megpróbált elkövetni annak érdekében, hogy a cár személyes kihallgatáson fogadja. „Még ha az várbörtönbe záratnak is engem, be fogom bizonyítani rágalmozóim esztelenségét. ...Hogyan is adhatnak hitelt elannyira ostoba és hóbortos feljelentésnek?” (A zsidót, aki az asszony nevében ezeket a rágalmakat írásba öntötte, a későbbiekben egyéves fogházra ítélték. Gyerzsavin azonban, ahogy egy helyütt írja, két vagy három hónappal később, azaz már I. Sándor^[65] uralkodása alatt „közbenjárt a szabadon bocsátása érdekében”. [158])

Mivel 1802 márciusában I. Pál gyilkosság áldozata lett, nem volt immár ideje a Gyerzsavin-féle *Véleménynyel* kapcsolatban döntést hoznia. Gyerzsavin jelentése pedig „sokkal kevesebb gyakorlati eredményt hozott, mint ahogy arra számítani lehetett, mivel a trónváltás következtével Gyerzsavin tekintélye megcsappant”. [159]

Csak az 1802-es esztendő végén állították fel a „zsidóügyi bizottságot”, hogy megvizsgálja, és végeredményben döntést hozzon a Gyerzsavin-féle *Vélemény* tárgyában. A bizottság tagjai voltak többek közt I. Sándor cár lengyel mágán barátai is. Így Adam Csartorizsszkij herceg, Szeverin Potockij gróf és Valerjan Zubov gróf. E három arisztokrata kapcsán Gyerzsavin nem mulasztja el megjegyezni, hogy jelentős lengyelországi birtokok fölött rendelkeznek. Éppen ezért, ha a zsidóság elhagyná a falvakat, az „jelentős jövedelemkiesést eredményezne a számukra”. Vagyis „ezen főurak személyes érdekei nagyobb súlyt nyomnak a latba, mint az államérdek maga”. [160]

Mellettük bizottsági tag volt még Kocsubej gróf (aki abban az időben a belügyminiszteri posztot töltötte be), és Gyerzsavin (akit nemrégiben neveztek ki – az orosz történelem folyamán első – igazságügy-miniszterré); valamint Mihail Szperanszkij^[66]. A bizottság számára előírták, hogy valamennyi vidéki *kehalim* küldötteit is hívják meg üléseikre; akik persze nem is haboztak azokon részt venni. Ők egyébként nagyrészt a kereskedők legfelsőbb osztályába tartozó üzletemberek voltak. „Ezenkívül a bizottság felhatalmazást kapott, hogy tagjai közé kooptáljon^[67] néhányat a leginkább felvilágosult és legjobb szándékú zsidók közül.” [161] Ilyen minőségben került a meghívottak közé a belorusz területekről immár Moszkvába költözött Nota Notkin (akivel a korábbiakban már volt alkalmunk megismerkedni; a Szperanszkij körüli barátjának tekinthető szentpétervári adóbérlő, Abram Peretc; valamint Peretc barátai: Lejba Nyevakovics és Mengyel Szatanover, illetve még több más zsidó: Habár mindannyian nem vettek közvetlenül részt a bizottság ülésein, azonban nagyon is befolyással voltak az események menetére a bizottság tagjainak közvetítése által.

Érdekes itt megjegyezni, mert máshol nem lesz rá hely: Abram Peretc fiát, Grigorijt elítélték és száműzték a dekabristák^[68] ügyében – lehetséges, hogy csupán azért, mert Pesztellel együtt megvitatta a zsidóság kérdését, miközben neki sejtelve sem volt azoknak az összeesküvéséről [162], az unoka pedig oroszországi államtitkár volt, ami meglehetősen magas tisztségnek minősült. Nyevakovics a felvilágosult humanisták közül való volt, de nem kozmopolita, hanem az orosz kulturális értékekhez kötődő, ami ritka jelenség az akkori zsidók között. „Jajkiáltás a judeaiak mélységéből” című munkáját 1803-ban jelentette meg orosz nyelven. Ebben az orosz társadalmat arra emlékeztette, hogy a zsidóság jogfosztott, valamint azt a felfogást sugalmazta az orosz emberek felé, hogy tekintsék a zsidókat „honfitársaiknak”, s az orosz társadalom fogadja be soraiba a

zsidókat. [163]

A Bizottság tagjai az alábbi kérdésekben jutottak egyezségekre: „a zsidóknak részt kell venniük a közügyekben és az állami oktatásban... hasznos termelőtevékenységet kell folytatniuk”. [164] Meg kell könnyíteni számukra a kereskedelmi és ipari tevékenységekbe való bekapcsolódás lehetőségét. Csökkenteni kell a költözködésük és lakóhelyválasztásuk elé akadályokat gördítő korlátozásokat. A zsidóknak hozzá kell szokniuk ahhoz, hogy európai öltözetet viseljenek, „mivel a viseletükhöz való konok ragaszkodásuk, ami szükségszerűen vált ki másokból ellenszenvet, csak arra jó, hogy ezt a megvetést erősítse, és elfogadottá tegye”. [165] A legégetőbb problémát, szorosan kapcsolódva a vodkakereskedelem kérdéséhez, a zsidóság lakóhelye jelentette. Notkin „megkísérelte meggyőzni a bizottságot, hogy a zsidók hadd maradjanak az addigi lakóhelyükön, mindazonáltal hozzanak hathatós intézkedéseket a részükről esetlegesen előforduló visszaélések szankcionálására”. [166]

„A bizottság felállítása komoly zavart keltett a kehalimok soraiban” – írja Gessen. A küldötteik 1802-ben Minszkben összeülő rendkívüli gyűlése kinyilvánította: „Kérelmezzük uralkodónkat, dicsőség övezze őfelsége nevét, hogy ezek (a méltóságviselők) semmifajta újítást ne vezethessenek be a zsidóság számára.” Döntést hoztak arról, hogy közbenjárókat menesztenek Szentpétervárra, e célból pénzgyűjtést rendeltek el, valamint háromnapos általános böjtöt „az aggodalom... az egész általuk lakott övezetet hatalmába kerítette”. Nem beszélve arról a veszélyről, ami a zsidóknak a falvakból való kiűzetéséből származhatott volna, „a közösség szokásainak épsége felett örökdő kehalimok... ellenséges érzelmeket tápláltak a földműveléssel szemben”. A tervezet lényegesebb pontjai kapcsán „a kehalimok testülete a reformok tizenöt-húsz évvel történő elhalasztása mellett foglalt állást”. [167]

Ha hihetünk Gyerzsavinnak, ettől a pillanattól számítható, hogy az előbbiek különféle intrikákba kezdtek. Céljuk az volt, hogy az oroszországi zsidóság háza táján minden a régiiben maradjon. Azonban a Gurko nevezetű belorusz földbirtokos elfogott levelet jutatott el Gyerzsavinhoz. Ennek zsidó írója az alábbiakat írta szentpétervári meghatalmazottjának: „Miután kiátkozták Gyerzsavint mint a zsidó nép üldözőjét, összegyűjtöttek egymillió rubelt abból a célból, hogy azt adomány formájában Szentpétervárra küldjék. A pénzzel az államügyészt szeretnék megnyerni, hogy kezdeményezze Gyerzsavin visszahívását az uralkodónál. Amennyiben ez lehetetlennek bizonyulna, akkor közvetlenül Gyerzsavin életére törnek. ...Mivel az ő érdekük az, hogy a vidéki fogadók vodkaárúsítását nehogy valamilyen módon betiltsák. ...E célt elérendő, azt tervezik, hogy „a zsidóknak a lehető legjobb életvitelét tanúsító, mindenféle külföldi helyről származó beszámolókat”, leginkább francia vagy német nyelven írottakat juttatnak el a bizottsághoz. [168]

Időközben Nota Notkin „a szerény méretű (szentpétervári) zsidó közösség központi személyiségei sorába avansált”. Ő 1803-ban „olyan jegyzéket terjesztett a bizottság elé, amellyel Gyerzsavin tervezetének befolyását kívánta meggyengíteni, és annak számításait keresztülhúzni”. [169] Gyerzsavin a maga részéről azt a tényt hozta nyilvánosságra, hogy az egyik nap Notkin felkereste őt. Jó szándékot színlelve azt állítottá, hogy Gyerzsavin sohasem kerekedhet egyedüli véleményével a bizottság összes többi tagja fölé, akik mind a zsidók ügyének elkötelezett védelmezői. Éppen ezért százezer rubelt, ha pedig azt

kevésnek találná, akkor kétszázezret ajánlott fel a számára, hogy ő is csatlakozzon a bizottság többi tagjának álláspontjához. Gyerzsavin azonban „úgy határozott, hogy a megvesztegetési kísérletről értesíti a cárt, állításait pedig a Gurkó-féle levéllel támasztja alá”. Abban bízott, hogy, az ilyen fajsúlyú bizonyítékok nem maradhatnak hatás nélkül, és az uralkodó ezután majd megvonja a bizalmát azoktól a személyektől, akik zsidókkal veszik körül magukat”. Ez azonban nem következett be. Sőt, az uralkodó után Szperanszkij is tudomást szerzett róla, aki „teljességgel a zsidók pártját fogta”, és a „zsidóügyi bizottság” első ülése alkalmával a bizottság minden egyes tagja egyetértett abban, hogy – akárcsak a múltban – a zsidók számára engedélyezni kel] a vodkaárusítást. [170]

Gyerzsavin ennek ellenére megpróbálta tovább folytatni a küzdelmet. I. Sándor viszont egyre hidegebben bánt vele. Végül (1803-ban) le is mondatta igazságügy-miniszteri tisztségéből.

Gyerzsavin *Véleménye* mindenesetre jól mutatja, hogy a költő mind a hadseregben, mind a politikai életben felesleges lobbanékonysággal szolgálta hazáját, aminek következtében rendre mindig le is váltották.

Mindezek ellenére azt kétségtelenül el kell ismerni, hogy Gyerzsavin számos olyan problémát sejtett meg előre, amelyek a XIX. század folyamán mindvégig a felszínre fognak törni, még ha nem is pontosan azokban a váratlan formákban, amilyeneket a valóság produkált. Bár kifejezésmódja néhol nyersnek tűnik – akárcsak a kor ízlése volt –, tervezetével nem a zsidóság elnyomására tört. Éppen ellenkezőleg, szabadabbá szeretne volna őket tenni, miközben az életüket hasznosabbá tevő, jövőbe vezető utat kívánt számukra nyitni.

Az oroszországi zsidók kérdésének vizsgálatával megbízott bizottság 1804 végén fejezte be feladatát. A közös munka eredményét „A zsidókról szóló szabályrendelet” című, az oroszországi zsidóságra vonatkozóan első ízben összeállított törvénygyűjteményben foglalták össze (ami leginkább az „1804-es szabályrendelet” elnevezés alatt vált ismertté). A szabályrendelet kifejti, hogy a bizottságot a zsidók helyzetének javítása, valamint az a szándék vezérelte, hogy olyan hasznos tevékenységek felé irányítsák őket, amelyek „kizárólag az ő javukat szolgálva nyitnak meg új lehetőségeket számukra... elhárítva egyben azon akadályokat, amelyek ezen új lehetőségektől távol tarthatnák őket, anélkül azonban, hogy ezenközben bármiféle kényszerítő eszközökhöz is folyamodnának”. [1] A szabályrendelet szavatolta továbbá a zsidók számára a polgári jogegyenlőség elvét (42. bekezdés): „Minden Oroszországban lakó zsidó, csakúgy, mint az ott nemrégiben letelepedettek, valamint az idegen országokból, kereskedelmi célból érkezők egyaránt teljesen szabad állapotúnak nyilvánítatnak, és ugyanolyan mértékben tartoznak a törvények szigorú védelme alá, mint a többi orosz alattvaló.” Gradovszkij professzor meglátása szerint: „ebből a bekezdésből a napnál is világosabban kiolvasható... a zsidó nép befogadására áhítozó heves vágy a hatalmas orosz birodalom össznépeességébe.” [2]

A szabályrendelet még több lehetőséget kínált fel a zsidók számára, mint a Gyerzsavin-féle javaslatok egykori kezdeményezései. Lehetőségük nyílt textil- vagy bőripari üzemek nyitására, a szűzföldek mezőgazdasági megművelésére, sőt még közvetlen kormányzati támogatás lehetőségét is biztosította számukra. A zsidóknak immár jogukban állt földbirtokot szerezniük anélkül azonban, hogy saját jobbágyokra tehetek volna szert – keresztény bérmunkásokat ellenben felfogadhattak földjeik megművelésére. A manufaktúratulajdonos, kereskedő és kézműves zsidók ettől kezdve elhagyhatták a letelepedési övezet területét „arra az időre, mely során üzleti ügyeikben tevékenykedve kényszerültek helyváltogatásra”. Ez a kitétel tehát kissé rugalmasabbá tette a nem is olyan régen felállított övezet határait. Jóllehet a szabályrendelet csupán ígéretet tett az őket sújtó kétszeres mennyiségű adó^[69] következő év folyamán történő eltörlésére, annak végleges megszüntetésére mégsem kellett sokat várniuk. Mindezek mellett újból megerősítették a zsidók korábban élvezett valamennyi szabadságjogát. Így javaik sérthetetlenségét, személyes szabadságukat, vallásuk szabad gyakorlásának lehetőségét, közösségi szervezeteik érinthetetlenségét – vagyis a *kahalok* eddigi rendszerét jóformán változtatás nélkül hagyták tovább működni. Ez a körülmény azonban lehetetlenné tette az Orosz Birodalom keretein belül élő zsidó közösségek egységesülését. A *kahalok* testülete ugyanis megtarthatta azt az ősi jogát, hogy a zsidók körében beszédhesse a különféle járandóságokat – ez pedig továbbra is komoly tekintélyt kölcsönzött a számára. Viszont ettől kezdve már nem emelheték fel önhatalmúlag annak összegét. A *kahalok* eddigi hatalmát tovább kurtította az az intézkedés is, amelyben megtiltották tagjainak az egyházi büntetések és kiátkozások (*cherem*) elrendelését. Ezzel a kormányzat szabad vallásgyakorlatot biztosított a *haszidoknak*. A *kahalok* állandó követeléseivel összhangban a kormányzat lemondott a zsidó iskolák általános hálózatának felállításáról. Emellett azonban kimondták, hogy „minden egyes zsidó gyermek, mindenfajta megkülönböztetés

nélkül nyerhessen felvételt bármely oroszországi iskolába, gimnáziumba vagy egyetemre”. Fontos volt még az is, hogy ezekben az oktatási intézményekben egyetlen gyermek sem, „semmilyen ürüggyel ne fordíthatassék szembe a saját vallásával, vagy kényszeríttessen arra, hogy olyasmit tanuljon, ami számára ártalmasnak bizonyulhat vagy a hitével ellentétben áll”. Azok a zsidók, „akik – képességeiknek hála – dicséretre méltó eredményeket érnek el az orvostudományi, a sebészeti, a matematikai vagy bármely más, egyetemi szakokon, ezen érdemeik szerint ismertessenek el és haladhassanak előre egyetemi tanulmányaikban és egyetemi fokozataik elnyerését tekintve”. Elengedhetetlennek ítélték viszont, hogy a zsidók elsajátítsák lakóhelyük népességének a nyelvét, hogy változtassanak öltözködési szokásaikon és, hogy tulajdonneveket vegyenek fel. A bizottság összefoglalásként fontosnak tartotta kiemelni, hogy más országokban „sehol sem találhatni a zsidók szükségleteihez ennyire jól alkalmazkodó, ilyen kiegyensúlyozott és szabadelvű rendelkezéseket”. Ju. I. Gessen szintén egyetért evvel. Véleménye szerint az 1804-es szabályrendelet kevesebb korlátozást erőltetett a zsidókra, mint a hasonló tartalmú 1797-es poroszországi rendelet. Annál is inkább, mivel a zsidók szabadon birtokolhatták és tarthatták meg azon személyes és szabadságjogaikat, amelyekkel a jobbágysorba kényszerített orosz parasztok milliós tömegei egyáltalán nem rendelkeztek. [3] „Az 1804-es szabályrendelet számos intézkedését kétségtelenül a megértés szelleme járta át.” [4]

A korszak egyik legolvasottabb lapja, a *Le Messenger de l'Europe* pedig az alábbiakat írta az újonnan elfogadott szabályrendelet kapcsán. „Sándor tudatában van annak, hogy a zsidóságnak tulajdonított bűnök elkerülhetetlenül csupán az erre a népre nehezedő sok évszázados elnyomás terheiből fakadnak. Az új törvény célja tehát nem más, mint az állam számára hasznos állampolgárokat biztosítani, a zsidóknak pedig egyúttal végre valódi hazát teremteni.” [5]

Mindazonáltal, a szabályrendelet korántsem oldotta meg azokat a legégetőbb gondokat, amelyeket a zsidók valamennyi csoportja – az orosz birodalmon belüli zsidó népesség, a *kahal*testületek küldöttei és a bizottság munkájában részt vevő zsidók egyaránt – a leginkább orvosolni kívánt. A szabályrendelet kikötötte ugyanis: „Egyetlen zsidó sem..., semmilyen faluban vagy mezővárosban semmifajta úton-módon nem birtokolhat kocsmát, szeszkimérést, avagy fogadót, mégpedig sem a saját, sem pedig, harmadik személy neve alatt sem. Továbbá, a fentebb említett célra szolgáló épületben zsidó sem vodkát nem árusíthat, sem pedig ott nem lakhat.” [6] A szabályzat továbbá azt is előírta, hogy 1808 végéig a birodalom teljes zsidó népessége hagyja el az oroszországi vidéki településeket és költözzön a városokba.

Emlékeztetünk arra, hogy egy hasonló intézkedés már Pál uralkodása alatt 1797-ben is erőteljes pártfogásban részesült. Mindez még azelőtt történt, hogy a Gyerzsavin-féle tervzet egyáltalán napvilágot látott volna. Nem arról volt tehát szó, hogy valamennyi zsidót el akarták távolítani a falvakból. Azt akarták elérni, hogy „a tömeges zsidó népesség ne nyomja agyon súlyával a parasztok gazdasági lehetőségeit, lévén igencsak termelékeny osztály az övék. Javasolták tehát számuknak erőteljes csökkentését a járási településeken.” [7] Az új rendelettel ezúttal a zsidó lakosság többségét arra akarták rábírni, hogy a letelepedési övezet és Új-Oroszország szűzföldjeinek, valamint a Kaukázus és az egykori asztraháni kánsápbeli területek feltörésével kezdjenek, mezőgazdasági tevékenységbe. Ennek fejében tíz évig adómentességben részesültek, majd ennek

leteltével „a kincstár által tevékenységeik számára nyújtott kölcsönt” fokozatosan kellett volna visszafizetniük. Emellett a vagyonosabbak számára lehetővé tették, hogy személyes tulajdonként örökíthető földbirtokot szerezzenek, azzal a joggal tetézve, hogy birtokaikat felfogadott munkásokkal műveltethetik. [8]

A szeszfőzést tiltó rendeletét a bizottság az alábbi módon indokolta: „Addig az ideig, amíg ezen mesterség gyakorlásának lehetősége nyitva áll a számukra..., ami, végeredményét tekintve a helybeli lakosok keserű vádjainak, megvetésének, sőt gyűlöletük tárgyának teszi ki őket, az irányukba megnyilvánuló általános felháborodás egy cseppet sem fog szűnni.” [9] Továbbá, „tarthatjuk-e vajon ezen intézkedést (tudniillik ami a zsidóknak a falvaktól való távoltartását irányozza elő) elnyomó jellegűnek, amikor annyi más lehetőség áll nyitva számukra, nem csupán, hogy jó módon. éljenek, hanem, hogy még jelentősen gazdagodjanak is a földműveléssel kapcsolatos ipari vagy kézműipari tevékenységek gyakorlása által? Ráadásul, az is megengedettett számukra, hogy földbirtokok teljes értékű tulajdonosaivá válhassanak. Hogyan is tekinthetnének elnyomottnak azt a népet, amely csupán az országban folyó gazdasági tevékenységek egyetlen ágától tiltatik el, amely állam ugyanakkor ezerféle megélhetési lehetőséget biztosít számára a termékeny, ritkán lakott, gabonafélék és más mezőgazdasági termények termesztésére kiválóan alkalmas területein...?” [10]

Ezek az érvek valóban komoly súllyal esnek a latba. Gessen mégis úgy véli, hogy a bizottság szövege „naiv nézőpontról tesz tanúbizonyságot... egy nép gazdasági életének természetével kapcsolatban, amikor is azt próbálja elhíttetni, hogy a gazdasági jelenségek tisztán mechanikus intézkedések által, csupán rendeletek útján megváltoztathatók.” [11] A zsidók szemében ugyanis a falvakból való kiköltöztetésük és az – „évszázados foglalatosságuknak” számító – szeszfőzéstől való eltiltásuk [12] különösen kegyetlen és szörnyűséges döntésnek tűnt. A dolog súlyosságát jelzi, hogy a fentebb említett kormányzati lépéseket hasonlóan elutasító kifejezésekkel ítéli el még ötven, sőt száz évvel később is a zsidó történetírás.

Tekintetbe véve I. Sándor uralkodásának szabadelvűségét, a zsidók irányában tanúsított általános jóindulatát, illetve zavart kedélyállapotú jellemét és gyenge akaraterejét (amire nagy hatással lehetett a tény, hogy apja erőszakos halála árán került a cári trónra), nem tűnik nagyon valószínűnek, hogy a rendelet nyomán a zsidóság kitelepítése a falvakból azonnal megkezdődött volna. Mivel uralkodása igazán békés időszakkal vette kezdetét, a kitelepítési akció valószínűleg a későbbi időkre halasztódott. Ráadásul közvetlenül az 1804-es szabályrendelet életbe lépése után ott vibrált a Napóleon elleni háború lehetősége, amely Európában már megkezdődött. Ehhez járult még hozzá, hogy Franciaországban a zsidók érdekében hozott napóleoni rendelkezések nyomán összeült a zsidó küldöttekből álló párizsi *szanhedrin*.^[70] „Az egész zsidókérdés teljesen váratlan fordulatot látszott venni. Bonaparte gyűlést hívott ugyanis össze a zsidók számára Párizsban, mégpedig azzal az elsődleges szándékkal, hogy különféle kedvezményekben részesítse őket, és hogy az Európa legkülönbözőbb területein szétszóródott csoportjaik között szoros kapcsolatot alakítson ki.” Mindezek következtében 1806-ban I. Sándor cár új bizottság összehívását rendeli el, melynek feladata, hogy „megvizsgáltassék, vajon szükséges-e különleges rendszabályok életbe léptetése, és a zsidók áttelepítésének későbbi időkre halasztása”. [13] Az orosz kormánynak is érdekében állt, hogy ne tűnjön ki a zsidósággal szembeni megszorításokkal.

Az 1804-ben hozott rendelet értelmében, a zsidóknak 1808 végéig kellett elhagyniuk addigi falusi lakhelyeiket. Ezen a téren azonban gyakorlati akadályok merültek fel, és már 1807-től kezdve számos olyan jelentés érkezett I. Sándorhoz, amelyek a kitelepítések későbbre halasztása mellett emeltek szót. Birodalmi rendelet látott tehát napvilágot, hogy „felkérje valamennyi zsidó közösséget... delegátusok választására, és a közvetítésük által történő javaslatlételre azon lépések kapcsán, amelyek számukra a leginkább alkalmazhatóaknak látszanak avégett, hogy az 1804. december 9-i szabályrendelet intézkedéseinek a gyakorlatban is, mégpedig sikerrel, lehessen érvényt szerezni.” Ezen zsidó küldötteket mindenekelőtt a birodalom nyugati területein választották meg, véleménynyilvánításuk eredményét pedig eljutatták Szentpétervárra. „Magától értetődik, hogy a küldöttek hangot adtak abbéli véleményüknek, hogy a falvakban élő zsidóság adóí gi lakóhelyeitől való eltávoztása a későbbiekre halasztandó.”

Érveik egyike arra a tényre hívta fel a figyelmet, hogy míg a falvakban a kocsmárosok ingyen lakhattak a kocsmá épületében, addig a mezővárosokban vagy városokban immár fizetniük kellett volna lakhatásukért. A maga részéről a belügyminiszter pedig az alábbi megállapítást vetette papírra hivatalos jelentésében „a jelenleg még falvakban élő zsidóknak az állami tulajdonú területekre költöztetése jó néhány évtizedet vehet még igénybe, tekintetbe véve azoknak túlságosan is bőséges létszámát”. [14] Az 1808-as esztendő vége felé járt már az idő, amikor is a cár parancsba adta a zsidók számára a bérletet és szeszfőzést megtiltó cikkely felfüggesztését, és meghagyta, hogy a zsidók továbbra is ott lakhassanak, ahol az adott pillanatban is tartózkodnak, „egészen a későbbi döntésig”. [15] Azon nyomban (már 1809-ben) felállították továbbá az új bizottságot – amely a „Popov szenátor-féle bizottság” néven lett közismert – a kérdések együttesének tanulmányozására, és a zsidó küldöttek által megfogalmazott kérelmek megvizsgálására. Ez az új bizottság „elengedhetetlennek ítélte”, hogy „hathatósan” véget vessenek a zsidók áttelepítésének és, hogy továbbra is fenntartsák számukra a jogot bérletek létrehozására és a vodkával való kereskedelemre. [16] A bizottság nem kevesebb, mint három éven keresztül ülésezett, hogy végül aztán 1812-ben az uralkodó elé terjessze jelentését. Ennek ellenére I. Sándor cár nem hagyta jóvá a jelentést, mivel nem kívánta korábbi rendelkezésének érvényét csökkenteni. Fontos céljának tartotta ugyanis, hogy ne csak a zsidók, hanem a birodalom területén élő parasztok érdekét is védje. „Arra kész volt, hogy a kitelepítésről hozott rendelkezései által kavart indulatokat lecsillapítsa, arra azonban már nem, hogy véglegesen le is mondjon róluk.” [17] Ennek döntő indoka az volt, hogy ebben az időben tört ki a Napóleonnal szembeni háború, amely igen hamar európai méretűvé szélesedett. Így tehát Sándor érdekeinek prioritása gyökeres változáson ment keresztül. Ettől az időtől kezdve nem nyert már általános érvényű végrehajtást a zsidók falvakból való kitelepítése a letelepedési övezet teljes területén. A cári törvény alkalmazása legfeljebb csak néhány helyi eset kapcsán hozott egyedi rendelet formájában öltött testet. [18]

A háború alatt – a források tanúsága szerint – a zsidók voltak az egyedüliek, akik az oroszországi lakosság köréből nem menekültek a francia hadsereg elől sem az erdőségekbe, sem pedig a birodalom belső területei irányába. Vilniusz környékén például nem voltak hajlandók alávetni magukat Napóleon azon rendeletének, amellyel az a francia hadseregbe való besorozásukat rendelte el. Igaz azonban az is, hogy a legkisebb vonakodás nélkül látták el takarmánnyal és élelemmel a francia csapatokat. Ennek ellenére

egyes térségekben erőszakos rekvirálásra^[71] kényszerültek a franciák. [19]

Más forrás szintén arról tanúskodik, hogy „a zsidó népesség sokat szenvedett Napóleon katonáinak garázdálkodásaitól”, valamint, hogy az utóbbiak „számos zsinagógát felgyújtottak”. Sőt, még tovább is megy egy lépéssel, amennyiben kijelenti, hogy „az orosz csapatokat nagyban segítette az az intézmény, amely az idő tájt a „zsidó posta” elnevezés alatt híresült el – melyeket tudni illik zsidó kereskedők állítottak fel, és amely a korban ismeretlen gyorsasággal volt képes továbbítani az információkat (a vendégfogadók töltötték be a „postaállomások” szerepét). Mindezek mellett a zsidóknak „az egyes orosz csapattestek közötti összekötő futár minőségében is komolyan hasznukat vették”. Amikor pedig az orosz seregek végül ismét birtokukba vették a franciák által korábban tőlük elfoglalt területeket, „a zsidók kitörő örömmel fogadták az orosz csapatokat, kenyérrel és vodkával járulva a katonák üdvözlésére”. Az ekkor nagyherceg, későbbi I. Miklós cár ezzel kapcsolatban az alábbi gondolatokat vetette papírra saját lapjában; „Meghökkenítő volt konstatálni, hogy (ti. a zsidók) csodálatos módon hűségesek maradtak hozzánk és, hogy még segítettek is, ahol csak tudtak, mégpedig akár életük kockáztatása árán is.” [20]

A francia csapatok Oroszországból való kivonulásának legkritikusabb pontján, a borogyinói átkelés alkalmával, a helybeli zsidók értesítették az orosz vezérkart a franciák átkelésének feltételezhető helyszínéről. Valójában azonban ebben az esetben Laurançay generális jól sikerült csselfogásáról volt csupán szó: meg volt győződve, hogy a zsidók eljuttatják ezt a tájékoztatást az oroszoknak, a francia csapatok pedig természetesen másik helyszínt választottak ki átkelési helyként. [21]

Mindenesetre 1814-et követően, amikor az egykori lengyel állam középső területeit is az Orosz Birodalomhoz csatolták, újabb 400 ezer zsidóval gyarapodott Oroszország lakossága. A zsidóság gondjai ettől kezdve még inkább égető és bonyolult helyzet elé állította az orosz kormányzatot. Az egykori Lengyel Királyság területeinek kormányzatával megbízott tanács – amely számos területen szinte különleges állami hatáskört élvezett – 1816-ban elrendelte a zsidóság eltávolítását a falvakból. Ezek a zsidók eddig lakóhelyükön maradhattak, bár kizárólag azzal a feltétellel, hogy földet művelnek, mégpedig szigorúan keresztény munkások segítségének igénybevétele nélkül. A lengyel kormányzótanács tehát meghozta áttelepítési rendeletét. Azonban a varsói *kahal* kérelmének engedve – melyet haladéktalanul a cár asztalára jutattak – I. Sándor engedélyezte a zsidók számára a helyben maradást, Lengyelországban is csakúgy, mint a vodkával való kereskedelmet, azon egyedüli megszorítással, hogy eltiltotta őket annak *hitelre* történő árusításától. [22]

Ennek ellenére a császári tanács által 1818-ban kibocsátott újabb szabályrendeletben ismét az alábbi szakaszokat olvashatjuk: „Véget kell vetni a földbirtokosok kényszerintézkedéseinek, melyekkel elnyomorítják a parasztokat, amikor azok nem tudják visszafizetni kölcsöneiket a zsidóknak, mivel általuk arra szorítják őket, hogy az utolsó javaikat is áruba bocsássák... A vendégfogadóval bíró zsidók számára ezentúl megtiltatik, hogy kamatra nyújtsanak kölcsönt, vagy hogy hitelre árusítsák a vodkát, hogy aztán kényükre-kedvükre foszthassák meg a parasztokat jószágaiktól vagy a többi, számukra valóban nélkülözhetetlen javaktól.” [23]

Általánosságban tehát I. Sándor cár uralkodásának egészét akként lehet jellemezni, hogy a meghozott intézkedéseket semmifajta következetes végrehajtás nem követte. Így

aztán bár különféle rendeletek születtek, mégis semmifajta hatékony ellenőrzés alá nem helyezték azok végrehajtását. Ez lett a sorsa az 1817-es statútumnak^[72] is, amely a szeszes italokra kivetett adóról rendelkezett. Ennek értelmében a cári megtiltotta a nagyorosz területeken a szeszleparlást a zsidók számára. Csakhogy már 1819-től ezt a tilalmat ismét felfüggesztették, legalábbis „addig az ideig, amíg az orosz kézművesek elégséges mértékben el nem sajátítják ezen mesterséget”. [24]

A szeszfőzés betiltása a nyugati területeken élő zsidók számát rendkívül rosszul érintette a lengyel földesurakat, akik hevesen tiltakoztak is ez ellen. Márpedig az orosz kormányzat ekkor még semmiképpen nem akart konfrontálódni ezzel a réteggel. Mégis, abban a csernyigovi tartományban, amelyben a zsidók csak nemrégiben vetették meg a lábukat, a kormányzatnak 1821-ben sikerült megszüntetni a földesurak és a zsidók kezén lévő leparlókat. Mindezt közvetlenül azután, hogy a gyenge aratást követő vizsgálat során a kormányzat megállapította, hogy „a zsidók súlyos szolgaságban tartják a korona parasztjait és a kozákokat”. [25] Hasonló intézkedésre került sor 1822-ben a poltavai körzetben is, amelynek hatályát pedig 1823-ban részlegesen kiterjesztették a mogiljovi és vityebszki területekre is. Az ilyesfajta intézkedések továbbterjedését azonban erősen gátolták a *kahalok* testületeinek fokozott közbenjárásai.

Így tehát jól látható, hogy bár Sándor kormányzatának huszonöt éve alatt mindvégig küzdelem folyt a zsidók által folytatott szeszfőzés ellen (elsősorban azok áttelepítését látva megoldásnak), a gyakorlatban ezek a tervek nem hoztak tartós sikert.

A letelepedési övezet területén azonban korántsem a szeszfőzés volt a zsidóság egyetlen kifogásolt tevékenysége. A földesurak a gazdasági élet különböző területeinek különféle összetevőit bocsátották árendába^[73], így hol malmot, másutt a halászatot, megint másutt a hidakat, vagy akár egy egész birtokot is. Ráadásul ilyen módon nem csupán a jobbágyságot adták bérbe (amely esetek egyébként nagymértékben megszaporodtak a XVIII. század végétől) [26], hanem még az úgynevezett „jobbágyi” egyházakat is. Azaz a pravoszláv templomokat, ahogy azt több szerző is leírja, mint például Ny. I. Kosztomarov, M. Ny. Katkov vagy V. V. Sulgin. Ezekre a templomokra, lévén, hogy azok a birtokok szerves részét képezték, általánosan úgy tekintettek, mint amelyek a katolikus földbirtokos saját tulajdonába tartoznak. Haszonélvezeti jogukból adódóan éppen ezért a zsidók a maguk számára tartották fenn a jogot, hogy pénzt követeljenek azoktól, akik ezeket a templomokat látogatták vagy ott magánjellegű egyházi szolgáltatást vettek igénybe. Keresztelés, házasságkötés vagy temetési szertartások esetén tehát el kellett nyerni, mégpedig „ellenszolgáltatás ellenében a zsidó” jóváhagyását. A feljegyzés tanulsága szerint: „a kis-oroszországi epikus költészet csak úgy ontja a »zsidó árendással« szembeni keserű panaszokat, aki elnyomja a lakosságot”. [27]

Az orosz kormányok régóta tudatában voltak annak a veszélynek, hogy a bérleti jog kiterjedhet egészen a paraszt személyéig, valamint közvetlen munkaképességére vonatkozóan is. Éppen ezért, „nem szabad, hogy a zsidók rendelkezzenek közvetlenül a parasztok személyes munkájával, és hogy haszonbérleti szerződés ürügyével, bár a legkevésbé sem lévén keresztények, mégis jobbágyparasztok birtokosaivá váljanak”. Ennek a veszélynek a megakadályozására sokszor próbáltak hathatós intézkedéseket hozni. Így jött létre az 1784-es cári rendelet, mint ahogy a császári tanács 1801-es és 1813-as rendeletei is. Céljuk ezzel az volt, hogy „ne birtokolhassanak zsidók se falvakat,

se parasztokat, továbbá azok felett szabadon ne rendelkezhessenek semmiféle címen, sem pedig bármely másfajta megnevezés leple alatt”. [28]

Az is igaz azonban, hogy a zsidók és a földesurak találékonysága valahogy mindig elérte azt, hogy az ilyesfajta tilalmakat sikerrel kerüljék meg. Mint például 1816-ban, amikor is a császári tanács tudomására jutott, hogy „a zsidók a *kresztyencija*^[74] leplét használva, a földbirtokosok egyetértésével, módot találtak a földesurak jogainak gyakorlására, hogy ennek révén a parasztok által elvetett gabonát, valamint szénát begyűjthessék, hogy azt a parasztokkal előbb kicsépeltesék, majd az általuk bérbe vett szeszfőzdékbe szállíttassák. Ezeknek a parasztoknak kellett vigyáznia és etetnie az állatokat, valamint munkaerővel és szekerekkel állni a zsidók rendelkezésére. ...Így tehát teljes mértékben a zsidók rendelkeztek az uradalom fölött... ellenben a földesurak – a *kresztyencija* néven élvezett bérleti díjat zsebre rakván gyalázatos módon adták el a zsidóknak még a földjeiken a következő évben elvetendő gabonatermést is. Megállapíthatjuk tehát, hogy ezen kiskapuval a földesurak tulajdonképpen éhínségbe taszították saját parasztjaikat.” [29]

Bár kétségtelen, hogy de jure^[75] nem a parasztok voltak a zsidó földbérlőnek bérbe adva, hanem csakis az úgynevezett *kresztyencija*, ami azonban gyakorlatilag ugyanarra az eredményre vezetett.

Mindenfajta tiltás ellenére a *kresztyencija* gyakorlata nem csökkenő lendülettel folytatta tovább a maga kacskaringós útjait. A *kreszcencijába* való szélsőséges belebonyolódások között még az is előfordult, hogy jó néhány földesúr lett maga is saját földbérlője adósává, akik pénzt húztak ki belőlük zálogba adott uradalmaik fejében, ami azután így már lehetővé tette a zsidók számára, hogy szabadon rendelkezhessenek a jobbágyság munkájával és az általuk, megművelt földekkel is. Így aztán 1816-ban a császári tanács már rendeletben szabályozta, hogy „a zsidók kezére jutott uradalmakat vissza kell szolgáltatni”, ráadásul a rendelet magukat a zsidókat kötelezte az általuk kölcsönadott összegek behajtására is. A *kahalok* küldöttei azonban egy percre sem késlekedtek alázatos hangnemű kérvénnyel folyamodni öfelségéhez, hogy ezen rendelet érvénytelenítését sikeresen kieszközöljék nála. A Ny. Golicin herceg, az idegen vallások ügyeinek intézésével megbízott birodalmi tisztségviselő meggyőzte a cárt, hogy „igazságtalanság volna büntetéssel sújtani egyedüli bűnösökként őket, anélkül, hogy nem vizsgálják ki az ügyben játszott felelősségüket” a földesuraknak és a közhivatalnokoknak is. A földesurak „még nyerhetnek is, azon, ha lemondanak jövedelmeiknek a *kresztyencijára* fordításáról, és a maguk számára tartják meg az abból származó hasznot”, ha pedig a törvény ellenére átengedik földjeiket a zsidók számára, akkor már a jelenben is nekik tartoznak pénzzel. [30]

P. I. Pesztyel, a későbbi *dekabrista*, aki ez idő tájt a birodalom nyugati területein állomásozott katonatisztként, egyáltalán nem volt az autokrácia^[76] híve, hanem éppen ellenkezőleg – már ekkor is nagyon is tüzes republikánusnak számított –, az alábbi feljegyzéseket vetette papírra az itt élő zsidókkal kapcsolatban. Írásának egy része egyébként később kormányzati programtervezetének („Javaslatok az ideiglenes legfelsőbb kormányzat felállítására”) *preambulumába*^[77] is bekerült: „A Messiás eljövetele iránti töretlen várakozásuk az okozója annak, hogy a zsidók az általuk benépesített térségeknek csupán csak ideiglenes lakosainak tartják magukat, hogy semmiféleképpen nem

hajlandóak mezőgazdasággal foglalkozni, valamint hogy hajlamosak még a kézműves mesterségek megvetésére is, és így tehát mással nem is foglalkoznak, mint kereskedelemmel. ...A zsidók szellemi vezetői, a rabbik elképzelhetetlen mértékben tartják befolyásuk alatt saját népüket, mivel a zsidó vallás nevében a *Talmudon* kívül gyakorlatilag minden más könyv olvasását megtiltják számára. ...Azon nép, amelyik nem törekszik önmaga kiművelésére, mindörökre bezárva marad a saját előítéletei építőköveiből emelt börtön falai közé.” Emellett „a zsidóság alárendeltsége a rabbiknak hovatovább addig fajul, hogy azok minden egyes rendelete a legnagyobb buzgalommal és a zúgolódás legkisebb jele nélkül hajtatik végre. ...A zsidók közötti szoros kapcsolatok azt eredményezik, hogy azok jelentős összegeket tudnak felhalmozni a kezeik között..., amelyekkel ugyan egyfelől a saját közösségi szükségletet elégítik ki, mindazonáltal azok sok esetben arra is hasznos szolgálatot tesznek, hogy általuk a legkülönfélébb hatóságokat tudják megkörményezni és a számukra – tehát a zsidók számára előnyös hivatali visszaélésekre rávenni.”

Miáltal a zsidók könnyűszerrel tesznek szert vagyona, „minden, általuk lakóhelyül kiválasztott településen napnál világosabb a jelenlétük. A kereskedelmi élet egésze gyakorlatilag az ő kezükben van, és kevés az olyan paraszt, aki adósságoktól sújtva ne volna szintúgy a zsidók hatalmában. Ezért aztán már teljesen nyilvánvaló, hogy miért is döntenek pusztulásba a zsidók mindazokat térségeket, ahol megvetik a lábukat. ...Az előző kormányzat (azaz Nagy Kataliné) jelentős jogokat és előjogokat szavatolt a zsidók számára, amivel csak tovább súlyosbította a bajt, amelyet káros tevékenységükkel már amúgy is okoztak.” Így például annak kiváltságát, hogy nekik nem kell katonát kiállítaniuk vagy a körükben történő elhalálozások bejelentési kötelezettsége alóli felmentés vagy, hogy saját hatáskörükben állíthatnak fel bíróságokat, amelyek kizárólag a rabbik felügyelete alatt működnek. E kiváltságok mellett „mindazon jogokat egyaránt élvezik, amely a birodalom keresztény vallású népeit illeti meg. ...Ebből is világosan kitűnik tehát, hogy a zsidók gyakorlatilag államot képeznek az államban, és egyébiránt több jogot élveznek, mint maguk a birodalom keresztény alattvalói. ...Márpedig ez az állapot nem folytatódhat tovább, mivel a zsidók hovatovább már ellenséges magatartást fognak tanúsítani a keresztények irányába, és előbb-utóbb szembe fognak helyezkedni még magával az állam közrendjével is.” [31]

I. Sándor cár uralkodásának utolsó éveiben megszorodtak a zsidók tevékenységét korlátozó és tiltó gazdasági és más jellegű intézkedések. Például 1818-ban a császári tanács egyik határozata elrendelte, hogy attól kezdve „semmiféleképpen sem lehet adóság fejében az állam polgárai közül keresztényt zsidó szolgálatára kényszeríteni”. [32] Majd 1819-ben immáron második rendelet vetett véget annak a gyakorlatnak, amely szerint „parasztok és cselédek dolgozzanak vagy szolgáljanak a zsidóknál”. [33] A korábbiakból már ismert Golicin a minisztertanács egyik ülésén az alábbi jelenségekre hívta fel a figyelmet, hogy „a zsidók házaiban szolgálatot teljesítők nem csupán megfélemlenek ókeresztényi kötelezettségeikről, hanem még ráadásul zsidó szokásokat is vesznek fel, és maguk is a zsidó szertartásokat kezdik el gyakorolni”. [34] Határozat született tehát arról, hogy „zsidók ezentúl ne fogadhassanak fel háztartásukba keresztényt”. [35] Ráadásul úgy ítélték meg, hogy ez az intézkedés „a szükségét szenvedő zsidók számára is hasznos lehet, miáltal ők válhatnak fel ezen a téren a korábban alkalmazott keresztény házi szolgálat”. [36] Ezt a döntést azonban mégsem valósították meg a gyakorlatban. Itt szeretnénk

felhívni a figyelmet egy talán nem is meglepő tényre. Bár a városi zsidó lakosság egy része szintén súlyos nyomorban és nélkülözések közepette élt – olyannyira, hogy „ezen nyomorúságos körülmények között élők döntő többséges alig tudta magát akár élelemmel is ellátni” [37] –, mégis, aligha találtak volna keresztények szolgálatában dolgozó zsidókat. Ennek okaként egyrészt jó néhány megfontolás kényszerítene a zsidókat arra, hogy elálljanak az ilyen jellegű tevékenységek kockázatától. Másfelől a zsidó közösségek körében általánosan jellemző szolidaritás^[28] miatt még ezek a kifejezetten szegény rétegek is rendszeresen hozzájutottak a létfenntartásukhoz elégséges jövedelem forrásokhoz.

Később, 1823-tól kezdődően ismét engedélyezték a zsidó bérlők számára, hogy keresztényeket fogadjanak fel a szolgálatukba. Valójában ugyanis az történt, ami oly sokszor már addig is. Vagyis a „tiltó rendelkezések szigorú ellenőrzését túl nehéz volt a gyakorlatba átültetni”. [38]

Ugyanebben az időszakban hoztak intézkedéseket arra vonatkozóan is, hogy a zsidókkal szigorúbban tartassák tiszteletben a letelepedési övezet határait. Tekintetbe véve a voronyezsi, szamarai, a tufai és más területeken is nagy ütemben terjedő, ún. Szubotnyik^[29] szekta sikereit. Továbbá „1821-ben az a vád érte a zsidókat, hogy »súlyosan kizsákmányolják« a parasztokat és kozákokat, így aztán ki is űzték őket a csernyigovi térség mezőgazdasági területeiről, 1822-ben pedig a poltavai térség falvaiból is”. [39]

Az 1824-es, Uralban tett látogatása során I. Sándor cár arra a következtetésre jutott, hogy számos zsidó a helybeli gyárakban „az államkincstár és a manufaktúratulajdonosok kárára vásárolja fel titokban a gyárak munkásaitól a nagyértékű nemesfémeket, elzüllesztve ezzel a helyi lakosokat”. Elrendelte tehát, hogy „ne tűrjék meg a továbbiakban a zsidók jelenlétét a bányászattal foglalkozó magán- vagy állami üzemekben”. [40]

Ezzel párhuzamosan abból is komoly hátránya származott az államkincstárnak, hogy az orosz határ teljes nyugati hosszában lényegében zavartalan és virágzó csempésztevékenység folyt. Ennek során a két főváros között gyakorlatilag a vámok teljes megkerülésével cserélt gazdát a legkülönbébb portéka és termény. A határ menti területek kormányzói nem hagytak kétséget afelől, hogy a csempésztevékenységek legnagyobb részét gyakorlatilag a zsidók bonyolítják le, akik sűrűn belakták a nyugati határvidékeket. Így 1816-ban rendelet született arról, hogy a volinyi kormányzásban a határtól számított hatvan kilométer szélességű sávból költöztessék ki a zsidókat, mégpedig három héten belül. Ez a kitelepítési akció azonban mintegy öt éven keresztül húzódott, és a gyakorlatban nem is történt meg teljes mértékű végrehajtása. Ráadásul az új kormányzó már 1821-től kezdődően engedélyezte, hogy a zsidók visszatelepülhessenek korábbi lakóterületeikre. Ezt követően 1825-ben már jóval átfogóbb, ennek ellenére sokkal bátorlalanabb döntést hoztak. Csak azoknak a zsidóknak a kitelepítését irányozták elő, akik nem tartoztak a helyi *kahal*rendszerhez, és akik lényegében nem rendelkeztek ingatlannal a határ menti övezetben. [41] Vagyis csupán a hívatlan vendégeket kívánták eltávolítani a terepről. Amúgy csak a rend kedvéért említjük meg, hogy ez a rendelkezés sem ment át a gyakorlatba.

Ž

Az 1804-es szabályrendelet – és annak leginkább az a cikkelye, amely a zsidóság kitelepítését rendeli e) az Orosz Birodalom nyugati területein található falvakból – komoly

kérdés elé állította az orosz kormányzatot. Nevezetesen, hová is költöztessék át őket? A térség falvai és mezővárosai már amúgy is túlnépesedettek voltak és a nagyarányú népesség gondjait tovább súlyosbította a helyi kereskedelmi életet nehezítő komoly versengés. Lévén, hogy ebben a korban a térség tényleges termelőtevékenysége meglehetősen gyengécske volt. Ellenben a Dél-Ukrajnában óriási szélességben terültek el a hatalmas, rendkívül termékeny, viszont gyakorlatilag még teljesen néptelen új-oroszországi sztyeppék.

Természetes hát, hogy a kormányzat egyre több erőfeszítést tett arra, hogy az állam szemszögéből hasznos termelőtevékenységet nem folytató zsidók tömegeit az új-oroszországi földre; megművelésére ösztönözze. Tíz évvel korábban Nagy Katalin úgy próbálkozott ezzel, hogy a zsidókat kétszeres mennyiségű adóval sújtotta – kivéve, ha hajlandóak voltak Új-Oroszországba áttelepedni. Csakhogy ez a kétszeres adóztatás (amelyet egyébként olyan nagy előszeretettel emlegetnek fel a zsidó történeti szkepszisben nem sok gyakorlati értékkel bírt. Ugyanis abban a korban az Orosz Birodalom zsidó népességéről még nem állt rendelkezésre népszámlálás általi összeírás. Egyedül a *kahal*-nak lehetett valamennyire pontos információja a valós létszámról, mivel a birodalomban élő zsidóság felét ők rejtegették folyamatosan a hatóságok szeméi elől. Ráadásul 1808-tól már senki sem kérdezett rá erre a számra. Következésképpen az elvben megduplázott adózási kötelezettség már egyetlen zsidót sem ösztönzött a lakóhelyéről való elvándorlásra.

Az új orosz kormányzat éppen ezért más formában próbálta a zsidóság áttelepedését előremozdítani. Kizárólag a zsidók számára több mint 30 ezer hektárnyi örökölhető – bár magántulajdonba nem kerülő – földbirtokot biztosított Új-Oroszországban. Ez családonként negyvenhektárnyi telket jelentett. Mindez történt abban az időben, amikor az oroszországi parasztok által megművelt teleknagyság mindössze néhány hektárra rúgott, és amely igen ritkán haladta meg a tíz hektárt.

A kormány emellett pénzbeli hitelt nyújtott költözködésük és letelepedésük költségeinek fedezésére, jószágok, felszerelések stb. vásárlása. Ráadásul ezeket a kölcsönöket csak a hatéves adómentességi periódust követő, tízéves törlesztés során kellett visszafizetniük. Mindezeket túl a zsidókat már a helyszínre érkezésükkor fából épült parasztházakból („izba”) álló kész telepekkel fogadták. Amidőn ebben a térségben nem csupán a parasztok, de már néhány földesúr is vályogból rakott házakban élt.

Mint már említettük, tíz évig felmentésben részesültek mindenféle adóteher viselése alól, miközben személyes szabadságuk semmiben sem szenvedett csorbát (a jobbágyvilág fénykorában!), és a hatóságok messzemenő védelemben részesítették őket. [42] 1804-es szabályrendelet már korábban felmentette a zsidókat a hadkötelezettség alól, az ez alól való mentességük megváltása pedig a járandóságaikba belefoglaltatott.

A korszak felvilágosult zsidó értelmiségijei (Notkin, Levinzon) – jóllehet ez idő tájt még meglehetősen kevesen voltak – támogatásukról biztosították ezeket a kormányzati intézkedéseket – „a kijelölt célokat mindazonáltal elsősorban jóindulatú ösztönző intézkedések útján, nem pedig kényszerrel lenne kívánatos elérni” – és világosan megértették annak szükségességét, hogy népük ettől fogva hasznos termelőmunkára adja a fejét.

Az oroszországi zsidók mezőgazdaságban eltöltött 80 évig tartó hányattatásokkal teli szövevényes történetét a szintén zsidó V. Ny. Nyikityin (akit gyermekként „kantonisták”^[80] neveltek, ahonnan a nevét is kapta) írta meg vaskos és rendkívül aprólékosan részletezett monográfiájában. Nyikityin fáradságot nem kímélve hosszú éveken át kutatta a Szentpétervár és Új-Oroszország közötti kiadatlan hivatalos levelezéseket őrző levéltárak anyagát. Könyve éppen ezért rendkívül részletes, ámbár – minden törekvése ellenére – tökéletlen tabló. Bár jócskán bővelkedik eredeti forrásokban és statisztikai táblázatokban csakúgy, mint eltérő nézőpontokat képviselő felügyelők tollából íródott, ezért néha ellentmondásos jelentésekben – mégis a könyv kusza és rendezetlen módon tárja elénk a szövevényes téma összképét. Ennek ellenére Nyikityin segítségével mégis megkíséreljük – elsősorban az idézetek révén – egyfajta széles körű, de világos panorámáját adnia valóságos történéseknek.

Amint azt Nyikityin is beismeri, az orosz kormányzat célja – azon a kézenfekvő szándékon túl, hogy betelepítse a hatalmas lakatlan területeket – lényegében az volt, hogy tágasabb teret biztosítson a zsidóság számára. Emellett szerették volna a zsidóság tagjait hozzászoktatni a birodalom számára hasznos fizikai munkához, amivel párhuzamosan leszoktatták volna őket azon „káros tevékenységeik” gyakorlásáról, amelyekkel „akarva-akaratlanul, de sokan közülük még keményebbé teszik a parasztok amúgy sem éppen irigylésre méltó életét. ...A kormányzat... – életfeltételeik javítását szem előtt tartva – arra kívánta rávenni őket, hogy kezdjenek mezőgazdasági tevékenységbe...; a kormány... nem könnyelmű ígéretések által akarta magához édesgetni a zsidókat. Éppen ellenkezőleg, arra törekedett, hogy évente nem több mint háromszáz család költözhessék át az újonnan kijelölt lakóhelyére.” [43] Addig pedig, amíg a helyszínen be nem fejeződött az új házak felépítése, elhalasztották az átköltözést, miközben igyekeztek felderítőket toborozni a zsidóság köréből.

Jóllehet a kezdeti ötlet egyáltalán nem volt rossz, súlyos hiba volt azonban, hogy nem vették kellő mértékben figyelembe a zsidó telepések mentalitását és az orosz adminisztráció gyenge szervezői képességét. Ráadásul a terv előre bukásra volt kárhozható, egészen egyszerűen már abból a tényből fakadóan is, hogy a földművelés mesterségének elsajátítása legalább is többgenerációnyi időt vesz igénybe. A földdel történő foglalatossághoz való ragaszkodás pedig nem fejleszthető ki olyan embereknél, akik azt nem óhajtják, vagy a kérdéshez közönyösen viszonyulnak.

A zsidók számára kijelölt új-oroszországi 30 ezer hektár a következő évtizedekben is elidegeníthetetlenül volt az ő számukra fenntartva. A későbbiekben a publicista I. G. Orsanskij meg is kockáztatta azt a feltételezést, hogy a zsidók oroszországi földművelésre szoktatását akár siker is koronázhatta volna. Ámde csak abban az esetben, ha a zsidók számára a lakóhelyük közelében a beloruszok lakta térségben található állami földeket utalták volna ki használatra. Ily módon a környékbeli parasztok életmódja gyakorlatilag közvetlen példával szolgált volna az újdonsült földműveseknek. [44]

Ilyen földeket a térségben azonban igencsak bajos volt találni például a grodnói kormányzóság területén mindösszesen csak 200 hektárnyi termőterület volt, a földek amúgy is rossz minőségűek és terméketlenek voltak, „ahol a népesség egészét a szegényes termésátlagok sanyargatták”). [45]

Azonban „a zsidók egyáltalán nem iparkodtak földművelőkké válni”, kezdetben

csupán csak három tucat család vállalkozott arra, hogy az új területekre költözzön. A zsidók ugyanis abban reménykedtek, hogy kitelepítésük végrehajtása a nyugati területekről ismét elhalasztódik; hiszen 1804-ben eredetileg még az a határozat született, hogy három éven belül kezdik el a rendelet végrehajtását, láthattuk azonban, hogy mégis késlekedve fogtak csak hozzá. Ahogy azonban a végzetes 1808. január 1-ei határnap közeledett, immár nekifogtak a falvak kiürítéséhez és a zsidók kísérettel történő kitelepítéséhez. Egyébként 1806-tól kezdve már a zsidók körében is kezdte bontogatni a szárnyait az elvándorlást pártfogoló mozgalom. Népszerűsége annak volt köszönhető, hogy szépen elterjedtek a zsidóknak ígért kecsegtető kedvezményekről szóló híresztelések. Ebben az időszakban az emigrációs kérvények bőségesen áramlottak a hatóságokhoz „olyan mohósággal vetették rá magukat..., mintha az ígért földjéről lett volna szó...; a Káldeából a Kánaán felé tartó őseik mintájára egész csoportok kerekedtek fel mindenféle iratok, hivatali engedély, sőt akár úti okmányok híján is.” Az is előfordult, hogy némelyek egész egyszerűen eladták a korábban megszerzett úti okmányaikat más, szintén elköltöző csoportokhoz tartozó személyeknek, hogy aztán annak az ürügyén, hogy elvesztették azokat, újabb papírokért folyamodhassanak. Az indulni szándékozót; „napról napra népesebb csoportot alkottak”, és a helyi hatóságoktól mindannyian „kitartóan igényelték a földjeiket, házaikat és a megélhetéshez szükséges egyéb javakat”. [46]

Az újdonsült telepések áradata azonban meghaladta a zsidók ügyével megbízott hivatal ügyintéző képességét a herszoni kormányzóságban. A hatóságok egész egyszerűen nem rendelkeztek: elég idővel a házak felépítésére, a kutak megásására, mivel a szervezőmunka sokszor akadt el a sztyepei térség nagy távolságai miatt, valamint a megfelelő számú mesterember, orvos és állatorvos hiányában. Az illetékes kormányzóság nem fukarkodott sem a pénzzel, sem a gondos előkészületekkel, csakúgy, mint a bevándorlókkal szembeni szimpátiával sem. Mégis Richelieu, ogyesszai kormányzó 1807-ben azt kérvényezte a kormánytól, hogy legfeljebb évi 200 és 300 közöttire korlátozzák a betelepülni kívánó családok számát. Eltekintve természetesen azokétól, akik a saját költségükön kívánnak tartósan megtelepedni a térségben. „Rossz termés esetén ugyanis ezt az egész népességet kellene akár hosszú éveken keresztül is élelemmel ellátni.” Ugyanis a leginkább rászoruló telepések egyfajta napi segélyben részesültek.

A fentebb említett okok miatt bizonyos idő után a kormányzók engedélyt adtak arra, hogy szabadon elhagyhassák a költözködő telepések csoportját az azt megtenni szándékozók – ezáltal viszont már nem rendelkeztek pontos adatokkal az útra kelők valóságos létszámáról. Amit persze még inkább bizonytalanná tettek a hosszadalmas utazás viszontagságai, a különféle betegségek, az ínség és az esetleges elhalálozások. [47] Néhányuknak pedig egész egyszerűen a helyszínre utazás alatt nyomuk veszett.

A dél-oroszországi sztyeppe hatalmas távolságai – száz és háromszáz kilométer közötti távok az egyes kolóniák számára kijelölt helyek és a hivatal székhelye között –, valamint az adminisztráció elégtelensége, hogy pontos elszámolásokat készítsen, és hogy kiegyensúlyozottan ossza el a telepések csoportjai között a rendelkezésre álló javakat, zűrzavarhoz vezetett. Egyes telepések így több segélyben részesültek, mint mások, míg a hoppon maradtak arról panaszkodtak, hogy egyáltalán nem kaptak sem segélyt, sem pedig kölcsönt. A telepek felügyelői túlságosan is kevesen voltak. Ezért nem volt elegendő idejük és lehetőségük a kölcsönök kérdésével foglalkozni. Ráadásul nevetségesen alacsony fizetésben részesültek, és mivel lovat sem kaptak a kormánytól, kénytelenek

voltak gyalogszerrel bejárni a terepet. Két év ott-tartózkodás után némely zsidó telepeseknek még mindig nem volt sem birtoka, sem veteménye, sem pedig kenyere. Éppen mért a hatóságok oda engedték elköltözni a leginkább nélkülözőket, ahová azok jónak látták, valamint „azokat, akik lemondtak arról, hogy földet műveljenek, és korábbi városi foglalkozásukat akarták folytatni”. Az eltávozók közül azonban sokan egészen máshová vették az irányt. A hatóságok szándékaival ellenkezve csupán az egyötödük távozott a számukra eredetileg kijelölt lakóhelyekre, a többiek gyakorlatilag csavargásra adták a fejüket. A felvett kölcsönök ugyanis lehetőséget nyújtottak erre, és ezeket az elkóboroltakat aztán idővel törölték a telepések névsorából, végérvényesen eltűntnek nyilvánítva őket. Közülük némelyek persze bizonyos idő elteltével ismét felbukkantak a telepeken, mások viszont eltűntek „anélkül, hogy a még hátralévő járandóságaikat kérték, vagy hogy maguk után nyomot hagytak volna”. Megint mások pedig a szomszédos városok utcáit koptatták „rég, megrögzött szokásaikat követve kezdtek különféle üzletelésekbe”. [48]

A hivatal és a felügyelők által kibocsátott számtalan jelentés Eléggé jellegzetes képet nyújt arról, hogy hogyan is vezették gazdaságaikat ezek az újdonsült telepések. A mezőgazdasági tevékenységek végzésében teljesen járatlan telepések földművelésre oktatása végett az orosz koronabirtokolt parasztjait fogadták fel, akik gyakorlatilag az első mezei munkákat teljes egészében maguk végezték el. „A felfogadott munkaerő feladata volt a telepések hibáinak kijavítása.” Ez utóbbiak ugyanis a számukra kiutalt parcelláknak csak a töredékét vetették be, ráadásul rossz minőségű vetőmagot használva. Amíg mások – bár jó minőségű vetőmaghoz jutottak – mégsem szántották és vetették be a földjeiket. Ismét mások pedig vetés vagy aratás idején a vetőmag jelentős hányadát elpazarolták. Gyakorlat hiányában sokan tönkre tették szerszámaikat, vagy egész egyszerűen túladtak rajtuk. Szintén általános jelenség volt közöttük, hogy nem értettek a nyájak őrzéséhez. „Némelyek levágták a jószágot és megették, később pedig arra panaszkodtak, hogy nincsenek már jószágaik.” Mások eladták jószágukat, hogy gabonát vásároljanak az árán. Gyakorta előfordult az is, hogy nem tették félre a trágyát, vagy pedig a rosszul fűtött házaik falai átvizesedtek, és lévén, hogy nem tartották karban házaikat, azok szép lassan roskadozni kezdtek. Ismét gyakori hiányosság volt, hogy egyesek nem tartottak fenn konyhakertet, vagy hogy az állatoknak takarmányul félretett szénával fűtöttek télen. Tekintve, hogy nem értettek sem az aratáshoz, sem a kaszáláshoz, sem pedig a csépléshez, a telepéseket a környékbeli tanyákon sem szívesen fogadták fel idénymunkára. Tehát szolgáltatásaikat gyakorlatilag senki sem kívánta igénybe venni. Mivel nem tartották higiénikusan lakóhelyüket, az komoly betegségeket melegágyává vált.

„Egyáltalán nem számítottak arra, hogy valódi földműves munkára kívánják őket fogni. Valószínűleg abban a hiszemben voltak, hogy majd más fogja helyettük ténylegesen elvégezni mezőgazdasági tevékenységeket; és amint kezeik közé kapták a nyájakat, már mentek is értékesíteni azokat.” A telepések ugyan-is „abban reménykedtek, hogy folyamatosan állami segélyben fogják őket részesíteni”. Sokszor tört ki belőlük az elkeseredés, hogy „siralmas állapotra jutottak” – , ami valójában igaz is volt; hogy „szinte már rongyokban kell járniuk” – ami persze ténylegesen be is következett. A felügyeletükkel megbízott tisztviselők azonban nem késlekedtek a csattanós válasszal: „Azért nincsen már megfelelő ruházatuk, mert lusták és nem tartanak juhokat, nem vetnek sem lent, sem kenderet”, asszonyaik pedig „se nem szőnek, se nem fonnak”.

Ahogy az egyik felügyelő nyíltan hangot adott véleményének az általa írt egyik jelentésben, bizonyos, hogy a zsidóknak nem sikerült ez idáig birtokaikon elboldogulniuk. Ennek magyarázata pedig „az általuk megszokott fesztelen életmódban rejlik, valamint abban, hogy kevés ügybuzgalmat tanúsítanak a földműves munka iránt, ráadásként pedig még tapasztalatlanok is”. Méltányos módon megítélve helyzetüket hozzáfűzi azonban, hogy „a nehéz földműves munkához már *zsenge gyermekkorban* kell hozzászokni. Márpedig a zsidók 45-50 éves korukig dologtalanságban élve, nincsenek abban a helyzetben, hogy ilyen kevés időn belül jó földművesekké válhassanak.” [49] Az államkincstár következőképpen arra kényszerült, hogy kétszer-háromszor annyit költsön a telepésekre, mint amit előzetesen elterveztek. Vége-hossza nem volt ugyanis a pótlólagos források iránti igényeknek. Richelieu azonban sietett megerősíteni, hogy „a semmittevő zsidók köréből származtak a panaszok, nem pedig a jó gazdáktól”. Mindazonáltal az egyik jelentés azt sem mulasztja el megjegyezni, hogy „érkezésük óta, balszerencséjükre, még egyetlen valamire való bőséges aratást sem értek meg ez idáig”. [50]

Az illetékes minisztérium az alábbi módon reagált arra a tényre, hogy „számos jel mutatott arra, hogy a zsidók végérvényesen lemondtak mindenféle földműves tevékenységről. A kormány azt remélve utalt ki számukra állami segílyt, hogy nem csupán névleg, hanem a valóságban is földművelőkké válnak. Sok, a térségbe vándorolt telepest fenyeget az a veszély, amennyiben sürgősen nem lát munkához, hogy hosszú időre az állam adósa marad.” [51]

Következőképpen 1810-ben fel is függesztették az állami költségen Új-Oroszországba áramló zsidó telepések térségbe telepítését. Ez a folyamat amúgy is szabályozatlan és szervezetlen módon ment addig végbe. A császári tanács ráadásul 1811-ben ismét engedélyezte a zsidók számára a bérleti jog megszerzését a koronabirtokok területén található helységeekben. Még a szeszleparlást illetően is, azzal az egyedüli megszorítással, hogy az csak a letelepedési övezet területére vonatkozhat.

Mihelyst a rendelet híre Új-Oroszország területén lábra kapott, a vágy, hogy földműveléssel foglalatoskodjon, egy csapásra komolyan megingott számos zsidó telepes szívében. Jóllehet tilos volt elhagyniuk a térséget, mégis némelyek akár hivatalos papírok, és bármiféle úti okmány hiányában is felkerekedtek, hogy a korona falvaiban újra kocsmákat nyissanak. Így 1812-ben világossá vált, hogy a 848 letelepített családból mindösszesen 538 maradt ténylegesen a lakóhelyén; 88-ra úgy tekintettek, mint akik lakóhelyüktől ideiglenesen távol tartózkodnak. Akik valójában Herszonban, Nyikolajevban, Ogyesszában vagy akár Lengyelországban keresték a kenyerüket. Ami pedig a többi családot illette, róluk nemes egyszerűséggel elismerték, hogy eltűntnek nyilvánították őket. A kudarc ellenére azonban ne feledjük el: a „családok tervutasításos letelepítése és földműves munkára vezénylésének” programja hallatlanul új és eddig példánélkül álló jelenség volt nemcsak Oroszországban, hanem egész Európában is. [52]

A kormányzat tehát ebben az időben úgy ítélte meg, hogy „a zsidóknak a földdel kapcsolatos tevékenységektől való nagyfokú undorára, és arra való tekintettel, hogy azt sem tudják, hogy hogyan fogjanak hozzá, valamint a felügyelők hanyagságából fakadóan” nyilvánvalóvá vált, hogy az áttelepítési akció végeredményben jobbra csak hatalmas felfordulást eredményezett. Továbbá, hogy ezentúl a „zsidóság irányába *engedékenység*

tanúsítandó”. Felvetődött azonban annak a kérdése is, hogy „hogyan biztosítsák az állami kölcsönök visszafizetését azok révén, akiknek a jövőben majdan engedélyeztetik a földműves státusuk elhagyása, hogyan enyhíttessenek – az államkincstár legcsekélyebb megkárosítása nélkül – azok nehézségei, akik mégis a földművelés mellett kívánnak maradni, és hogyan orvosoltassanak végül azoknak a panaszai is, akik annyiféle nehézségen mentek keresztül és gyakorlatilag a legvégső szükségállapotra jutottak?” [53] Ami a felügyelőket illeti, ők nem csupán a létszámhiány és a számukra juttatott csekély anyagi eszközök miatt szenvedtek. Nyilvánvalóvá vált, hogy munkájukat sokszor hanyagul végezték, munkakörzetüktől gyakran távolmaradtak. Ráadásul a gabona és az eszközök kiosztásánál is késlekedve jártak el. Közönyösen túrték, hogy a zsidók áruba bocsássák saját javaikat, miközben hivatali visszaélésekbe bonyolódtak, anyagi ellenszolgáltatások fejében nagyvonalúan engedélyezték egyes telepesek hosszú távú távolmaradását, beleértve még a családok leginkább munkaképes tagjainak eltávozását is. Mindezen tényezők a parasztgazdaságok gyors leromlását eredményezték.

Már közvetlenül az 1810-1812-es esztendőket követően világossá vált, hogy még jelei sem mutatkoznak a zsidók alapította telepek helyzetének javulására. Ahogy Nyikityin leírása szemléletesen tárja elénk a korabeli állapotokat: „elkallódott, hasznavehetetlen vagy a zsidók által jelzálogba adott szerszámok... már levágott, ellopott vagy eladott marhák... melegebb időjárásra várva, túl későn bevetett földek... hitvány minőségű vetőmagok” használata, amelyeket ráadásul a házakhoz túl közel, ugar meghagyása nélkül, és minduntalan ugyanazon földarabba vetettek el. Nem törtek fel új földeket, „az ötödik évben is ugyanazt, a csak egyszer megművelt földet vetették be egymás után”. Nem alkalmaztak vetésforgót a gabona- és a burgonyavetéseknel; évről évre gyenge termés hozamok követték egymást, sokszor „még az elvetett magot sem sikerült learatni”.

A gyenge termés hozamokból ugyanakkor persze előnyük is származott a telepeseknek: ilyen esetekben ugyanis hosszabb szabadságra tettek szert. A háziállatoknak nem viselték gondját, a marhákat kiadták bérleménybe, amelynek során „igavonásra fogva őket... gyakran halálra fárasztották. Nem táplálták eléggé a marhát, az is gyakran megesett, hogy cserébe adták vagy levágták őket, majd elfogyasztásuk után azt híresztelték, hogy azok betegségben hullottak el.” A hatóságok ekkor új marhákkal kárpótolták a zsidó telepeseket, vagy pedig egész egyszerűen hagyták, hogy azok más kenyérkereset után nézzenek. „Nem gondoskodtak szilárd marhaistállók felépítéséről, ahonnan éjszakánként az állatokat ellopni nehezebb lett volna, így tehát az egész éjszakát átaludták és gyakorlatilag nem felügyeltek a jószágaikra. Pásztorokként gyermekeket vagy naplopókat fogadtak fel, akik természetesen nem olyan hatékonyan őröködni a nyáj épsége felett.” Ünnepnapokon és a szombatok idején egész egyszerűen őrízetlenül hagyták a legelő nyájukat. Mindennek tetejében a szombat idején még a tolvajok üldözése is tiltott tevékenységnek számított a számukra!

Emellett viszont rossz szemmel tekintettek azon ritka kivételnek számító hitsorsosaikra, aki saját homlokuk verejtéke árán bár, de bőséges termést takaríthattak be. Ez utóbbiak tehát óhatatlanul is ótestamentumi átkokat, az úgynevezett *cheremet* vonták a saját fejükre, „mivel ezek azt bizonyítják a hatóságoknak, hogy a zsidók is alkalmasak a földműves munkára, ami végül oda fog vezetni, hogy mindannyian arra kényszeríttetnek”. „Lévén, hogy kevésbé hajlanak a földműves tevékenységekre..., a munka elhanyagolásával valójában azt kívánták a hatóságok felé bizonygatni, hogy folyamatos

segélykéréseik okán alkalmatlanok a földműves életre.” Arra vágytak, hogy „mindenekfelett ismét a vodkaárusítással foglalkozhassanak, ami a többi hitsorsosaik számára immár újból engedélyezett”.

Mégis, a továbbiakban is sokszor kaptak a hatóságoktól késedelem nélkül jószágot, szerszámokat, vetőmagot, valamint újabb kölcsönöket a további megélhetésük biztosítására. „Közülük jó néhányan, miután a telepeseket megillető kölcsönökben részesültek, csak arra az időre tartózkodtak a telepeken, amíg az anyagi és egyéb eszközöket szétosztották, hogy azt követően aztán azon nyomban tovább is álljanak... és a kapott pénzzel a szomszédos városokban és helységeken nézzenek új tevékenység után... Sokan közülük áruba bocsátották a számukra kiutalt parcellákat, csavargásra adták a fejüket, és az oroszok által lakott településeken töltötték a mezőgazdasági munkák leginkább embert próbáló hónapjait, vagy pedig a kenyerüket gyakorlatilag ...a parasztok rászédésével keresték meg.”

A felügyelők táblázataiból egyértelműen kiderül, hogy a családok fele a hatóságok jóváhagyásával vagy azt nélkülözve, de gyakorlatilag a saját birtokától távollevőnek minősítették, néhányuknak pedig örökre nyoma veszett. Egyetlen példa a számtalan eset közül: a herszoni kormányzóság területén található Izrailevka nevű falu „lakói, akik mivel mind egy szálig a saját költségükön telepedtek meg, úgy gondolták tehát, hogy joguk van másféle tevékenységet is folytatni, mint a földművelés. Tehát csupán csak azért telepedtek meg látszólag földművesként, hogy a telepéseknek járó állami előjogokból sikeresen hasznot húzzanak. Ráadásul a 32 családból mindösszesen 13 élt állandóan letelepedett életmódot, és ők is csak a hatóságok megtévesztése végett tettek így, a többiek ugyanis lényegében a környező körzetekben tartottak fenn csapszékeket.” [54]

A felügyelők sokszor tesznek arról szót jelentéseikben, hogy különösen „a zsidó nők földműves tevékenységtől való irtózása... komoly akadályokat állít a telepek sikere útjába”. Még azok a zsidó nők is, akik természetükből adódóan a mezőgazdasági munkára alkalmasnak látszottak, hamar hátat fordítottak a földnek. „A zsidók között az a szokás dívik a házasságkötés idején, hogy a menyasszony szülei megállapodnak a jövődöbeli vejükkel, hogy az nem kényszeríti majd nehéz földműves munkára jövődöbeli feleségét, még vízfordásra vagy a ház kimeszelésére sem, inkább munkásokat fogad fel e célból... Továbbá ígéretet tesznek arra, hogy ünnepek idején ékszerekkel, róka- és nyúlprémmel, karkötőkkel, díszes fejfedővel, sőt még gyöngyökkel is felcicomázzák őket.” Az, hogy hitvesük szeszélyeinek kielégítését várták el a házasságkötő fiatalemberektől, nemegyszer „birtokaik tönkremenetelét” is előidézte. A zsidó férfiak a házassági szerződések betartása érdekében igyekeztek, hogy „olyan holmikra próbáljanak szert tenni, amivel kielégíthették feleségeik selyemből, ezüsből vagy aranyból készült luxustárgyak iránti mértéktelen mohóságát”. Mindezt olyan társadalmi viszonyok között, amikor más telepéseknek még megfelelő téli ruhára sem tellett.

Emellett a zsidó fiatalok közötti szélsőségesen korai házasságkötések azt eredményezték, hogy „a zsidók jóval szaporábbak voltak, mint szomszédaik”. Ráadásul a fiatalok jelentős része elvándorolt, így a munkaerő kiesése miatt a zsidó családok egyszerűen képtelenek voltak hatékonyan dolgozni. Az áldatlan állapotot csak tetézte, hogy a túlságosan is kevés házba összezsúfolódó népes családok enyhén szólva sem éltek higiénikus körülmények közepette – ami viszont a skorbut elharapódzásának kedvezett.

Nem csoda tehát, hogy jó néhány zsidó nő igyekezett polgári státusú férjet fogni magának, és általa inteni mindörökre búcsút a telepes életnek. [55]

Az ellenőrző hivatal által készített jelentésekből arra is fény derül, hogy a különböző telepeken élő zsidók folyvást panaszkodtak a sztyepei földek sok szempontból kifogásolható minőségére, miszerint azok „olyan kemények, hogy négy pár ökör kell a megmunkálásukhoz”. Ugyanígy panaszáradat tárgya volt a siralmas termés hozam, a víz és a tüzelőfa általános hiánya, az egészségtelen éghajlat, jégeső, sáskajárás. A természeti körülmények mellett panaszkodtak a felügyelőkre is, jócskán eltúlozva a tényeket. Az utólagos vizsgálatok azonban nem igazolták ezen panaszok helytállóságát. A bevándorlók „mindenfajta szemérem nélkül panaszt tettek az őket ért legcsekélyebb kellemetlenségekre is... folyton túlbecsülték követeléseik valóság alapját” – ráadásul „még akkor is, amikor a hivatal közbenjárására jogosan megkapták a jussukat”. Ellenben egyáltalán nem volt okuk panaszra a hitéletük korlátozása kapcsán vagy a telepeken nyitott iskolák számát illetően (1829-ben például a nyolc zsidó kolóniára mintegy negyvenfőnyi tanító jutott). [56]

Mindezzel párhuzamosan azonban, ahogy azt Nyikityin is kiemeli, ugyanezen a sztyeppén, ugyanebben az időben, az ugyanezen sáskahadak által fenyegetett szűzföldeket német, mennonita^[81] és bolgár telepesek is művelés alá fogták. Ők ugyanúgy szenvedtek a gyenge termés hozamoktól, betegségektől, mégis többségük soha nem szűkölködött a kenyérben és a jószágban. Sőt, gazdasági melléképületekkel megtoldott módos gazdaságokban éltek, virágzó veteményessel és pázsittal körülölelt házaikban. A különbség leginkább a német telepesekkel való összehasonlításban volt jól látható. Előbbieket éppen azért csábították a helyi hatóságok a térségbe, hogy a zsidó telepesek között élve nekik mintegy élő példának szolgáltassanak. A mintaszerű német gazdaságok ugyanis már messziről jól megkülönböztethetőek voltak a más telepesek által működtetett majoroktól.

Mindezek dacára még az orosz telepesek házai is jobb állapotban voltak, mint a zsidóké, a termény-betakarításuk is jobb volt a zsidókénál. A sors furcsa fintoraként mégis az oroszok adósodtak el a zsidóknak. Törlesztésképpen pedig a náluk gazdagabb zsidók földjeit kényszerültek megművelni. Az orosz paraszt ugyanis, fejtegeti Nyikityin, „lévén hozzászokva a jobbágyi elnyomáshoz, kész volt minden lehetséges rosszat sztoikus egykedvűséggel elviselni”. Viszont a mindenfajta megaláztatásnak alávetett, egyik veszteséget a másik után elkönyvelni kénytelen zsidó telepesek nagymértékű segítségben részesültek a „hatalmas sztyepei térségek jóvoltából, ami minden környékbeli terület szökött jobbágyait mágnesként vonzotta magához. ...A már megtelepedett telepesek által szintén üldözött menekültek azonban gyakran folyamodtak rabláshoz, az állatok eltulajdonításához, gyűjtogatáshoz; – ha viszont szívélyes fogadtatásban részesítették őket, akkor szívesen álltak munkába értékes hozzáértésüket kamatoztatva alkalmazóik szolgálatában. Lévének megfontolt és gyakorlatias gondolkodású emberek, és mivel a fejlett létfenntartási ösztönükre is szerettek hallgatni, a zsidó földművesek inkább barátságos és szolgálatkész fogadtatásban részesítették a szökött jobbágyokat. Akik pedig viszonzásképpen szívesen segítettek jóakaróikat a szűzföldek feltörésében, a vetésben és az aratások idején.” Sőt közülük egyesek még a zsidó vallásra is áttértek, hogy sikeresebben elrejtőzködhessenek a hatóságok szeme elől. „Az ilyen eseteknek azonban híre kelt”, így aztán 1820-ban az orosz kormányzat újfent megtiltotta a zsidók számára, hogy keresztény munkaerőt foglalkoztassanak. [57]

Így jött el az 1817-es év, és ezzel lejárt az adófizetés alóli mentesség határideje. A törvény értelmében a korona többi parasztjához hasonlóan ezentúl a zsidó telepeseknek is adózniuk kellett. Ekkor azonban nem csak maguk a telepesek, hanem a velük foglalkozó tisztviselők is kollektív petícióval^[82] fordultak a kormányhoz, azt kérelmezve, hogy további tizenöt évre hosszabbítsa meg a telepesek előjogait. Ekkor I. Sándor cár személyes barátja, Golicin herceg, művelődési és oktatási miniszter, valamint a zsidókkal kapcsolatos valamennyi kérdés birodalmi megbízottja úgy döntött, hogy a zsidókat további öt év leteltéig felmenti az adófizetési kötelezettség alól. Mindemellett harminc évvel elhalasztotta az államtól kapott kölcsöneik teljes visszafizetésének a határidejét is. „Lényegesnek tartom megjegyezni, hogy a szentpétervári hatóságok becsületére legyen mondva, hogy sem a múltban, sem pedig a jelenben a zsidóságnak egyetlen kérelmét sem hagyták figyelmen kívül.” [58]

A zsidó telepesek által írott kérelmek között Nyikityin felhívta a figyelmet egy különösen jellegzetesre: „A gyakorlat bebizonyította, hogy a földművelés elengedhetetlenül szükséges az emberi nem számára, és ezáltal a legelemibb tevékenységek között tartatik számon. Azonban elsősorban fizikai erőnlétet, mintsem találékonyságot és műveltséget feltételez. Ezért általában az egész világon csak azon személyek éreznek hajlandóságot iránta, akik együgyűségük folytán nem alkalmasak a komolyabb dolgokkal való foglalatosságra, nem úgy, mint azok, akik a polgárok és a kereskedők rendjébe tartoznak. Különösen pedig ez utóbbi csoport az, amelyhez a legtöbb talentum és iskolázottság szükségeltetik. Egyébként is ők teszik a legtöbbet a nemzet virágzása érdekében, és e dolgokat minden korszakban többre becsültk és jobban tisztelték, mint a földművelést. A zsidók elleni, a kormányzatnál történő rágalmozások vezettek oda, hogy ismét megfosztották őket a kedvelt foglalkozásuk gyakorlásától, azaz a kereskedelemtől. Majd arra szorították őket, hogy változtassanak társadalmi helyzetükön, és földművesekké váljanak, *akiket közönségesen plebsznek*^[83] hívunk. Így 1807 és 1809 között több mint 200 ezer embert űztek ki a falvakból (akiknek nagy része szeszfőzésből és kereskedelemből élt), és kényszerítették őket... a lakatlan térségekben való megtelepedésre.” Emiatt tehát a zsidók jogosan követelték, hogy „kapják vissza korábbi *polgári* státusukat, annak törvényes jogállásával együtt, és biztosítsanak számukra úti okmányokat, hogy akadály nélkül távozhassanak el, aki és ahová óhajtna”. [59]

Ezek voltak tehát a telepes zsidóság kérvényeinek mindenfajta kétértelműségtől mentes, nyomós okokkal alátámasztott érvei.

Mindenesetre 1814 és 1823 között a zsidó telepesek által vezetett gazdaságok bizony alig-alig boldogultak. A statisztikai táblázatokból szembetűnően kiviláglik, hogy az összeírt zsidó gazdálkodók személyekre vetítve kevesebb, mint kétharmad hektárt vontak művelés alá. Mivel „igyekeztek kihúzni magukat a legnehezebb munkák alól” (mégpedig a felügyelők szeme láttára), így a kereskedelemben és különféle egyéb gazdasági tevékenységben találtak maguknak kárpótlást. [60]

Egy fél évszázad múltán a zsidó származású újságíró, I. G. Orsanszkij az alábbi magyarázattal állt elő: „Teljesen természetes, hogy a földművelésre idetelepített zsidók, meglátva maguk előtt a tágas és műveletlen földeket, valamint a rájuk váró termelőtevékenységet, szívvel lélekkel törekedtek a hozzájuk közelálló és szívesen űzött tevékenységek folytatására. Ezek jóval inkább kecsegtető eredménnyel járhattak volna a

térség városaiban, mint az a tevékenység, amit földműves mivoltában vártak el a telepes zsidótól... Miért kell hát olyannyira erőltetni, hogy olyasfajta földműves tevékenységekkel bajlódjanak, ami minden kétséget kizáróan úgysem fog nekik sikerülni”, ráadásul akkor, amikor „a kialakulóban lévő városokban megannyi pénzkereseti lehetőség vonzza magához a zsidókat.” [61]

A korszak orosz hatóságai azonban másként ítélték meg a helyzetet: véleményük szerint az idő teltével a zsidókból „hasznos földművelők válhatnak”, ha viszont ismét visszanyerik korábbi „polgári státusukat, csak a városi semmittevők számát gyarapítanák”. [62] Összesen 300 ezer rubelt költöttek a kilenc zsidó kolóniára. Ez rendkívül hatalmas összeg az akkori, kopejkában számított árakat tekintve.

Bár jóllehet 1822-ben letelt a további adómentességükre engedélyezett öt év is, a zsidó telepesek gazdaságai még mindig olyan lehetetlen állapotban voltak, amely további adómentességet és állami beavatkozást tett szükségessé. Ismét bebizonyosodott tehát a „telepek kirívó szegénysége”, ami szoros kapcsolatban állt lakosainak „megrögzött munkakerülésével, a járványos betegségekkel, a magas halandósággal, a gyenge terméshozamokkal és a földműves munkák terén való tökéletes tudatlanságukkal”. [63]

Többek között azonban voltak meglehetősen jó termések az 1816-os, az 1817-es és az 1822-es esztendőkből, amelyek a zsidók számára is eredményeket hoztak.

A fiatalabb zsidó generációk lassacskán mégiscsak némi jártasságra kezdtek szert tenni a földművelésben. Felismerve, hogy a rendszeresen magas terméshozamok elérése nem tartozik a lehetetlen dolgok csoportjába, a térségbeli telepesek még a távolabbi belorusz és litvániai területeken élő honfitársaikat is arra buzdították, hogy hozzájuk csatlakozva települjenek át az Új-oroszországi szűzföldekre. Annál is inkább, mivel a belorusz és litvániai földeken általános jelenség volt a gyenge terméshozam.

Így aztán engedéllyel vagy anélkül, zsidó családok tömegei kezdtek a térségbe áramlani. Tették mindezt azért is, mivel egyre inkább féltek az 1824-es határidőtől, amikor is a törvények szerint a birodalom nyugati feléből való végleges kiutasítás várt rájuk. Ahogy fentebb már említettük, 1821-ben elrendelték előbb a csernyigovi, majd további két-három másik kormányzóság területén is a zsidók által működtetett szeszfőzdék beszüntetését. Márpedig a nyugati körzetek kormányzói túlzottan is szabadon hagytak elköltözni minden önkéntest, anélkül, hogy bármennyire is tudakozódtak volna az Új-Oroszország térségein a zsidók számára kijelölt parcellák pontos számáról. Gyorsan kiderült azonban, hogy az új-oroszországi térség befogadóképessége mind össze évi kétszáz családra korlátozódott, jóllehet akkorra már mintegy 1.800 család kelt útra a déli sztyeppék irányába. Akik közül egyesek természetesen szétszóródtak a pusztában, mások pedig lényegében már út közben letelepedtek valahol. Ettől az időszaktól fogva azonban a hatóságok mindenféle állami segítségnyújtást megvontak a telepesektől, fenntartva azonban a tízévi adómentességet.

Ugyanakkor a *kahal*oknak nem kevés érdekük fűződött ahhoz, hogy a közösség legszegényebbjei útra keljenek. Ezáltal ugyani; jelentősen csökkenthették az államnak fizetendő adóalapot. E cél érdekében még némi anyagi támogatást is nyújtottak a közösségből elköltözni hajlandók számára. Mindenekelőtt az idősek, betegek, valamint a sokgyermekes, de kevés mezőgazdasági munkára alkalmas taggal rendelkező családok

útra kelését bátorították. Amikor viszont az orosz hatóságok az útra indulók írásbeli beleegyezését kérték számon a *kahalokon*, akkor azok lényegében olvashatatlan aláírásokat tartalmazó listákat mutattak be. [64] Sokatmondó adat, hogy abból a 453 családból, amely 1822-ben Jekatyerinoszlav környékére megérkezett, mindössze csak kettő volt képes a saját költségén letelepedni. Márpedig indulásukkor leginkább az a bolond remény hajtotta őket az újonnan megnyitott térségek megművelésére, hogy majd ők is busás állami segélyekben részesülnek. Így például 1822-ben 1.016 család tódult a belorusz területekről Új-Oroszországba. A régi kolóniák tehát gyorsan feltöltötték soraikat az újonnan érkező bevándorlókkal, akik iránt a hatóságok ideiglenes vendégszeretetet tanúsítottak. A kitelepítés körülményei és a higiénia komoly hiányosságai azonban újabb járványokat idéztek elő. [65]

Azonban újabb fordulat következett be 1823-ban, mivel már maga I. Sándor cár tiltotta meg a zsidók további átköltöztetését. Majd 1824 és 1825 folyamán az ismételten gyenge terméshozamok miatt a zsidók újra állami kölcsönökben részesültek. Viszont hogy ne ringassák a zsidó telepéseket túlzottan hiú reményekben, gondosan eltitkolták a pénzösszegek pontos eredetét. Az egészet ezért úgy tüntették fel, mintha az a felügyelők magánjellegű döntése lett volna. Ezt követően újból úti okmányokat állítottak ki a telepes zsidók számára, hogy szabadon költözhessenek be a városokba. Ami pedig az általuk fizetendő adók és járandóságok megfizetésének az ügyét illeti – beleértve még a tizenhét évvel korábban letelepítetteket is –, ez a kérdés aztán soha többé nem került terítékre. [66]

Ž

Ezzel párhuzamosan 1823-ban őfelsége törvényben rendelte el, hogy... a belorusz területeken már 1824-től kezdve szűnjenek meg a zsidók szeszfőzdéi, tiltassanak be a zsidók kezében lévő adóbérletek és postakocsi-állomások”, és a zsidók 1825-ig „végérvényesen telepedjenek meg a falvakban és a városok külterületein”. Nekiláttak tehát a zsidók áttelepítését célzó program végrehajtásának. Már 1824 januárjában mintegy 20 ezer embert telepíttek át. A cár külön hangsúlyozta, hogy éberem őrökdenek afelett, hogy a zsidók „tényleges munkalehetőségben és ellátásban részesüljenek” az áttelepítés során „avégett, hogy – lévén ideiglenesen hontalanná válva – semmiben ne szenvedjenek a korábbinál is nagyobb szükségét, főleg ami az élelmezésüket illeti”. [67] Bár felállították a négy miniszterből álló különleges bizottságot az ún. négyes „minisztertanács”-ot), immáron már a negyediket a zsidókkal kapcsolatos ügyek intézésére, annak tevékenysége mégsem vezetett semmifajta kézzel fogható eredményhez. Sem a pénzügyi kérdések rendezése, sem az adminisztráció jogképessége szempontjából, az oroszországi zsidó társadalom szerkezetének átalakításáról nem is beszélve. Ez utóbbit valóban lehetetlennek tűnt kívülről megreformálni.

Azonban, mint annyi más hasonló esetben, I. Sándor kezdeti nekibuzdulása ismét semmivé foszlott. A cár sok tekintetben valóban tehetetlen uralkodó volt, mivel rendszerint csapongónak és következetlennek bizonyult végső szándékait illetően. Ahogy az többek közt a saját koronás elődjét megbuktató titkos társaság ügyének kapcsán is bebizonyosodott róla. Mégis meg kell jegyeznünk, hogy egyetlen elhatározását sem szabad úgy értékelni, hogy a döntéseiből hiányzott volna a jóindulat a zsidók ügyével kapcsolatban. Még az 1812-14-es háború idején is készséggel álli rendelkezésükre, mikor

képviselőik útján a szerintük nélkülözött szükségégeikről adtak számot. I. Sándor a cári főhadiszálláson fogadta a zsidóság küldötteit Zundel Zonnenberg és Lejzer Dillon személyében, akik „a zsidóság érdekeit védelmezték”. Igaz, hogy Dillont később megvádolták azzal, hogy 250 ezer rubelnyi közpénzt tartott magánál és hogy pénzeket csikart ki a földesuraktól is. Vele ellentétben Zonnenberg azonban hosszú időn keresztül I. Sándor cár bizalmasai közé tartozott.

A cár 1814-es rendeletét követve több éven keresztül működött Szentpéterváron a zsidókból álló állandó bizottság, amelyre a pénzt maguk gyűjtötték össze, „mivel számításba vétetett a kormányzati adminisztráció munkája során felmerülő számtalan titkos kiadás szüksége”. A küldöttek tehát kérelmezték, hogy „az egész Orosz Birodalom területén jogukban állhasson a zsidóknak »a kereskedelemmel, a földbérléssel és a vodka-előállításával való foglalatossággal«, hogy engedélyeztessék számukra »az adókivetés előjoga« és meglévő »hátralékaik elengedése, valamint, hogy ne korlátoztassék többé a magisztrátusok^[84] tagjainak sorába választható zsidók száma”. A cár kegyes jóindulattal hallgatta meg kéréseiket, és ígéretet tett azok gyors és hathatós orvoslására. Ezt követően viszont ez ügyben semmilyen valós intézkedés nem történt. [68]

Az angol misszionáriusok társasága 1817-ben Oroszországba küldte Louis Weilt, aki közismerten a zsidók egyenjogúsításának elkötelezett támogatója volt. Az ügyvéd speciális megbízatása az volt, hogy közelebbről is megismerkedjen az orosz birodalom területén élő zsidók helyzetével. Weil még a cárral is találkozott, akinek jegyzéket nyújtott át. „Mélységesen meggyökerezve abban szilárd meggyőződésben, hogy a zsidóság önálló nemzetet alkot, Weil abbéli véleményének adott hangot, hogy minden keresztény nemzet, miután a zsidóság kezéből nyerte el az üdvösséget, a legmagasabb rangú tisztelettel és elismeréssel kellene, hogy adózzon nekik, mégpedig aktív jócselekedetek véghezvitele által.” Életének ebben az utolsó szakaszában Sándor, aki egyre inkább misztikus hajlamai befolyása alá került, igen fogékony volt az effajta érvek iránt. Saját maga – éppúgy, mint kormányzata –, kényszerűen óvakodott attól, hogy „elővigyázatlan kézzel bolygassa meg a vallás azon szabályait”, amelyek a zsidó népre vonatkoznak. Sándor nagy becsben tartotta az Ószövetség tiszteletre méltó népét és megesett szível tekintett annak jelenbeli állapotára. Innen eredtek abbéli utópikus törekvései, hogy meggyorsítsa a zsidó népesség szellemi fejlődését az Újszövetség elfogadására.

Ebből a célból jött létre aztán 1817-ben magának a cárnak a részvételével, az Izraeli Keresztények Társasága, amely a kikeresztelkedett zsidókat tömörítette soraiban (bár nem csak a pravoszláv hitre térteket, hanem valamennyi kikeresztelkedett korábbi izraelitát is). A társaság tagjai figyelemre méltóan nagylelkű előjogokban részesültek. Így például bárhol Oroszország területén módjukban állt „kereskedelmi vagy bármely gazdasági tevékenységet folytatni, anélkül, hogy céh vagy szakmai testület tagjai lettek volna”, továbbá „örök időkre felmentést kapnak mind ők, mind pedig utódaik, mindenféle állampolgári és hadkötelezettségtől”. Mindezek dacára e társaság működése nem eredményezett semmiféle tömeges kikeresztelkedési hullámot az Orosz Birodalom területén és csakhamar be is szüntette működését. [69]

A zsidók iránti cári szimpátia^[85] újabb bizonyítéka volt, hogy I. Sándor teljes meggyőződéssel vetett véget a zsidók ellen irányuló vérvádaknak. Az ilyesfajta vérvádak korábban ismeretlenek voltak az orosz állam területén, egészen a lengyel nemesi

köztársaság felosztásáig. Innen kiindulva aztán elterjedtek az Orosz Birodalomban is. Lengyel területeken először a XVI. században ütötte fel a fejét ez a Nyugat-Európából származó vádtypus” amely a történelemben először Angliában, az 1144-es évben bukkant fel, hogy aztán az Ibér-félszigeten, a francia királyságban, a német területeken, majd ismét a brit szigetekben is elterjedjen. Bár pápák és koronás főek küzdöttek ellene, mégsem tűnt el sem a XIV. sem pedig a XVI. században.

Oroszországban az első vérvádon alapuló perre 1799-ben a Vityebszk környéki Szennóban került sor, ahol azonban bizonyíték hiányában a vádlottakat felmentették. Az 1816-os grodnói per pedig már nemcsak azt eredményezte, hogy egyenesen „őfelsége akaratóból” függesztették fel a procedúrát, hanem azt is, hogy a kultuszminiszter, Golicin különleges parancsot küldött valamennyi orosz kormányzóságnak. Ebből kitűnik, hogy, nem lehet vád alá helyezni zsidót „keresztény gyermekek meggyilkolásának vádjával, ha arra, az előítéletből fakadó hiedelmen kívül nincs más bizonyíték”. [70] Ennek ellenére 1822 és 1823 folyamán mégis sor került ilyen esetre a szintén a vityebszki területen található Velizsjében. A bíróság azonban 1824-ben úgy rendelkezett, hogy: „A bizonytalan hitelű keresztény gyanúsítgatások által bevádolt zsidók, akik ezen gyermek meggyilkolásával és kiontott vérének bűnös felhasználásával vádoltattak meg, mindennemű gyanú alól felmentessenek.” [71]

Mindent összevetve I. Sándor cárnak huszonöt éves uralkodása alatt nem sikerült az Orosz Birodalom számára igenis komoly tehertételt jelentő zsidókérdést kellőképpen átgondolnia és ezzel együtt működőképes, minden fél számára kielégítő megoldást kidolgoznia.

De hát milyen üdvöztető álláspontot is kellene kialakítani ezzel az elzárkózó és Oroszországban igazából még gyökeret sem eresztett, habár dinamikusan növekvő létszámú néppel kapcsolatban? – íme így hangzik a fogós kérdés, amelyre a cárral szembeszálló, és magát a jövőbeli Oroszország irányítójaként aposztrofáló Pesztyel is kereste a választ. Az *Oroszország igazsága* című írása kétfajta megoldást is az olvasó figyelmébe ajánl. Vagy abba az irányba kell lépéseket tenni, hogy az oroszországi keresztények körébe jobban beilleszkedjenek a zsidók. „Mindenekelőtt annak a keresztényekre olyannyira káros jelenségnek kell határt szabni, ami a zsidók közötti túlzottan erős összetartásból fakad és ami a keresztények ellen hangolja őket, ami márpedig teljességgel elkülöníti a zsidókat az összes többi alattvalótól. ...Egybe kell hívni hát a zsidóság legtudósabb rabbijait és a leginkább előrelátó zsidó személyiségeket, hogy véleményük és javaslataik meghallgatását követően eredményes döntéseket lehessen tenni. ...Ha és amennyiben Oroszország nem utasítja ki területéről a zsidókat, ez utóbbiak annál kevésbé kényszerülnek barátságtalan magatartást tanúsítani a keresztények irányába.” A másik megoldási lehetőség „annak fontolóra vétele, hogy nem lenne-e szerencsésebb a zsidóknak segítséget nyújtani abban, hogy önálló államot alakítsanak valahol Kisázsia térségein? Ebből a célból szükségesnek látszik valamely gyülekezési körzet kijelölése a zsidó nép számára, amelyet több, oda kivezényelt hadsereg védelmezhetne meg” (e gondolatával egyébként Pesztyel már nincs is olyan nagyon messze a cionizmus jövőbeli eszméjétől). Az ilyen módon együvé gyűjtött orosz és lengyel zsidók több mint kétmillió fős népet alkothattak volna. „Ilyen tömegű és hazát kereső nép számára nem jelentene már komoly nehézséget a törökök jelenléte által támasztott akadályokon való felülkerekedés. Átkelven az európai Törökországon és ezáltal az ázsiai török területekre érkezve elégséges

menyiségben hódíthatnának maguknak helyet és földeket a kizárólagosan zsidó állam megteremtése céljából.” Jóllehet azt maga Pesztyel is kénytelen volt elismerni, hogy „egy ennyire nagyszabású vállalkozás valóban kivételes körülményeket és lángelméből fakadó vállalkozói szellemet feltételez”. [72]

A szintén *dekabrista* Nyikita Muravjov pedig a saját alkotmánytervezetében ahhoz a tézishoz ragaszkodott, hogy „a zsidók teljes értékű polgárjogot élvezzenek azokon a településeken, ahol élnek, a más településeken való megtelepedésük joga viszont kizárólag a legfelsőbb népgyűlés rendeletétől függjön”. [73]

Többféle vélemény és elképzelés is volt tehát. Csakhogy mindenfajta, a zsidó népesség állapotának megváltoztatására irányuló szándék rövid úton szembe találta magát az ügyeikbe való bárminemű kormányzati beavatkozást és mindenféle külső befolyásolási kísérletet mereven elutasító *kahalok* vehemens ellenkezésével. E kérdésben azonban már jelentős mértékben meg oszlanak a különféle oldalról származó vélemények. Szigorúan ortodox vallási nézőpontból nézve a dolgot – ahogy számos zsidó szerző magyarázza – a diaszpórabeli lét kizárólag történelmi büntetésnek tekintendő, ami a korábbi bűneiért nehezedik a zsidó népre. Vállalni kell hát a szétszórattatás terheit, hogy a zsidóság elnyerhesse Isten bocsánatát és Palesztinába való visszatérését. Emiatt kell tehát a törvény szigorú tiszteletén alapuló életei folytatni, és a lehető legkevésbé elkeveredni a környezetükben élő népekkel. Ebben rejlik ugyanis az igazi megpróbáltatás és az isteni próba valódi kiállása.

A XX. század eleji szabadelvű történetíró azonban már úgy látta, hogy „a kreatív munkára a legcsekélyebb mértékben sem alkalmas, és a korszellem felismerésére tökéletesen süket vezetőréteg minden energiájával azon fáradozott, hogy az idők sorscsapásait állandóan emlegető magatartáshoz való makacs ragaszkodásával a zsidóság nemzeti és vallási életét a végletekig megmerevedett állapotban tartsa.” A *kahal* ugyanis erőszakosan fojtotta el a leggyengébbek részéről érkező ellenkezéseket. „Az 1804-es művelődési és oktatási reform kizárólagosan arra korlátozódott, hogy csupán a felszínen tompítsa a zsidóság idegenszerű és elkülönülő karakterjegyeit, nem foglalt magában azonban kényszerintézkedéseket”, sőt, „még a meggyökeresedett előítéleteket is érvényben hagyta. ...Rendelkezései mégis komoly nyugtalanságot keltettek a *kahal* berkeiben..., mivel bizonyos veszélyt rejtettek magukban a zsidó lakosság fölött gyakorolt hatalmára nézvést”. A szabályrendeletnek a *kahal* szempontjából leginkább fájdalmas pontja ugyanis az volt, hogy „megtiltotta az engedetleneket sújtó *cherem* általuk történő elrendelését”, vagy – talán még inkább veszélyesként – az a megállapítása, miszerint „avégett, hogy a népet a szolgálai alárendeltség és egy évszázadokkal korábban kialakult társadalmi rend állapotban tudják mesterségesen tartani, megtiltották számára a hagyományos ruhaviselet megváltoztatását”. [74] Az sem tagadható le azonban, hogy a *kahalok* a zsidóság életét ésszerűen szabályozó előírásokat is elrendeltek, mint például az úgynevezett *khaszakiszabályt*, ami a zsidó közösség tagjai számára megengedte vagy tiltotta bizonyos bérletek, vagy foglalkozási ágak űzését avégett, hogy a közösségen belüli káros hatású versengésnek hathatósan gátat szabjon. [75] „Embertársad mezsgyekövét, amelyet az ősök raktak le, ne told odébb örökrészed határánál, azon a földön, amelyet az Úr, a te Istened ad neked tulajdonul.” (Második törvénykönyv, 19, 14.)

A *kahal* megtorlásaitól tartó, ezért a neve elhallgatásával író zsidó tollából 1808-ban

a „Néhány megjegyzés a zsidók életmódjával kapcsolatban” című írásmű került az orosz belügyminiszter asztalára. Íme néhány gondolat megjegyzései köréből: „Számosan vannak olyanok, akik nem hiszik, hogy szent lenne az a megszámlálhatatlan szertartás és szabály..., ami elvonja a figyelmet mindenről, ami hasznos, előítéletek martalékaul szolgáltatja ki a népet, töménytelenül veszi el az időt folyamatos szaporodásával és megfosztja a zsidókat attól a lehetőségtől, hogy hasznos állampolgárokká válhassanak.” Rámutat továbbá, hogy „a kizárólag a saját érdekeiket hajhászó rabbik kényszerítik az életet a különféle szabályok kibogozhatatlan hálójába”. Teszik mindezt pedig azért, hogy a rendfenntartói, bírói és spirituális hatalmat a saját kezeikben összpontosíthassák. Azaz, pontosabban szólva, a Talmud tanulmányozása és a szertartások eltanulása vált az egyedüli eszközzé, hogy a fiatalok kitűnhessenek és anyagi biztonságba kerülhessenek. Ezáltal ez a tevékenység vált az „első számú zsidó vágyálommá és célkitűzéssé”; és jóllehet a kormány által kiadott szabályrendelet „korlátok közé szorította a rabbik és a *kahalok* előjogait, »a nép gondolkodásmódja maradt a régiben«,„. Az írásmű szerzője mindenekelőtt „a rabbikat és a *kahalt* jelöli meg a nyomor és a nép tudatlanságának első számú felelőseiként”. [76]

A zsidó közéleti emberek közül az eredetileg porosz származású Giller Markevics azt írta, hogy a vilniuszi *kahal* tagjai – a háttérben a helyi hatóságok cinkos segítségével – szigorúan letörnek minden, a törvénytelen mesterkedéseik leleplezésére irányuló próbálkozást. Mivel pedig a *cherem* elrendelésétől immáron megfosztattak, ezért hosszú évekre bebörtönzik az őket feljelentőket. Ha pedig történetesen azok közül valakinek mégis sikerül valamilyen úton-módon a cellájából üzenetet kicsempésznie és a felsőbb hatóságokat értesíteni, akkor „az illetőt minden különösebb bírói eljárás nélkül azon nyomban a túlvilágra juttatják”. Ha pedig egy ilyesfajta bűntény ennek ellenére is napvilágra kerül, „a *kahal* nem sajnál akár hatalmas összegeket is fordítani az ügy eltusolására”. Ju. I. Gesszen is úgy véli, hogy ez a tájékoztatás „nem üres beszéd, és többkevesebb mértékben a többi *kahal* vonatkozásában is helytálló”. [77] Más zsidó történészek pedig kifejezetten a *kahal* által pénzelt orvgyilkosságokról számolnak be.

A kormányzati intézkedésekkel szembeni ellenállásuk során a *kahalok* lényegében magatartásuk vallási értelmére helyezték a hangsúlyt, azaz „a *kahalban* egyesültek és a rabbik továbbra is rendelkezni kívánnak a nép feletti hatalmukkal, és sikerült meggyőzniük a kormányt, hogy minden egyes cselekedet, amelyet bármely zsidó tesz, pontosan körülhatárolt vallási előírásokból következik. A zsidó vallás szerepe ezáltal a lehető legmagasabb polcra állítatott. Ebből a tényből következően tehát az egyszerű tisztviselők nem pusztán egyfajta társadalmi réteghez tartozó embereket láttak a zsidókban, hanem egyenesen valamely szorosan összeforrott külön társadalmi entitásként^[86] tekintettek rájuk. Ennek következtében a zsidók morális fogyatékosai és törvényszegései nem egyéni indítékok alá besorolandó esetekként lettek értelmezve, hanem »a zsidó vallást velejéig átható, úgynevezett amorális^[87] hajlamként«.” [78]

„A *kahalok* gyülekezete és a rabbik egész egyszerűen nem voltak hajlandóak beismerni és egyetérteni a működésükkel kapcsolatos kritikákkal. Éppen ellenkezőleg. Továbbra is vasmarokkal kívánták hatalmukban tartani a tömegeket.” Jóllehet az 1804-es szabályrendelet „korlátozta a vének és a rabbik jogait a közösség felett, a *kahal* azonban még inkább kiszélesítette hatalmát. Az előbbiek hatalmának csökkenését úgy igyekeztek ellensúlyozni, hogy a *kahal* – igaz, hogy csak bizonyos keretek között- szert tett egyfajta

olyan reprezentatív hivatali szerepre, amelyet korábban a lengyel nemesi köztársaság kebelében már betöltött. Fennhatóságának ilyen fajta megerősítését a *kahal* az úgynevezett *küldötti intézményrendszer* felállításának köszönhetette.”

A zsidó közösségek választott küldötteinek intézménye – amelyre 1807-ben hoztak létre, és amely kihagyásokkal bár, de tizennyolc éven keresztül ülésezett – a birodalom nyugati területein állították fel, és lényegében az volt a feladata, hogy tetszése szerint folytathasson tárgyalásokat a kormányzattal az oroszországi zsidóság életét érintő ügyekben. Ezek a küldöttek azonban mindenekelőtt arra törekedtek, hogy visszaszerezzék a rabbik számára a *cherem* kimondásának jogát. „Kijelentették ugyanis, hogy a rabbik megfosztása attól a jogtól, hogy az engedetleneket megfenyíthessék, a »vallásos elvek tiszteletben tartásába ütközik«, és hogy »a zsidók kötelesek betartani a rabbiknak adatott törvényt«.” Ezeknek a küldötteknek ráadásul sikerült meggyőzni az 1809-es, Popov szenátor-féle bizottság tagjait arról, hogy a rabbik zsidók feletti fennhatósága az orosz kormányzati hatalom számára is hathatós támaszt jelent. „A bizottság tagjai nem vállalhatták annak a veszélyét, hogy a rabbik fennhatósága alól kicsúszó zsidók az erkölcsi züllés mocsarába süllyedjenek.” A bizottság tehát „késznek mutatkozott a továbbiakban is a maga egészében érintetlenül hagyni ezen archaikus szervezetet avégett, hogy elkerülhetők legyenek a küldöttek által beharangozott borzalmas következmények. ... Ugyanakkor a bizottság tagjai nem túlságosan mutattak érdeklődést azon kérdés megvizsgálására, hogy kik is lennének azok a küldöttek által hangoztatott, »a vallási törvények ellen vétők«, hanem készpénznek vették, hogy velük kapcsolatban lényegében az oktatásügy szószólóiról beszélnek.” A küldöttek márpedig „minden erejüket megfeszítették, hogy megerősítsék a *kahal* hatáskörét és hogy teljesen elfojtsák a kulturális célkitűzéseket felvállaló mozgalmat”. [79] Sikerült mindazonáltal azt is elérniük, hogy elhalasszák a hagyományos zsidó öltözettel kapcsolatos, korábban hozott döntések érvénybe léptetését. Márpedig a tradicionális zsidó viselet egészen a középkorig nyúlt vissza, amely a gyakorlati életben láthatóan arra szolgált, hogy látványosan elkülönítse a zsidóságot mindenkori környezetétől. Még magában Rigában sem sikerült érvényt szerezni a ruharendeletnek, mivel „a zsidók számára másfajta viselet hordását előíró törvények egyáltalában nem hajtottak végre”. Így aztán később azokat magának a cárnak kellett személyesen visszavonnia – reménykedve abban, hogy a későbbiek folyamán legalább ezen a fronton talán sikeres áttörést történik...[80]

Mindezek ellenére messze állt a valóságtól a zsidó küldötteknek az az álma, hogy valamennyi kérelmük gyors és kielégítő orvoslást nyerjen. Ehhez további pénzekre volt szükségük, és hogy ezt „megszerezzék, igyekeztek megfélemlíteni a közösséget azáltal, hogy sötét színekkel ecsetelték számukra a tervezett kormányzati intézkedéseket és felfújták a fővárosi mendemondákat”. Markevics 1820-ban azzal is megvádolta a küldötteket, hogy „szándékosan terjesztenek valótlanságokat..., hogy további magas summákat préseljenek ki a *kahal* számára a lakosságból”. [81]

A zsidó küldöttek intézményét végül 1825-ben megszüntették.

Az orosz hatóságok és a kahalok közötti egyik legnagyobb feszültségforrás az volt, hogy a *kahalok* – akik lényegében a zsidó lakosság tagjainak adóbehajtását végezték –, „az összeírások idején eltitkolták a »lelkek« valódi számát”, méghozzá jelentős mértékben. Márpedig „a kormány tudni kívánta a zsidó lakosság tényleges és pontos

létszámát, hogy a tényleges lélekszámnak megfelelő fejadót kérhesse rajtuk számon”, nagy gondot okozott a valóságos létszám megismerése. [82] Az eltitkolt zsidók miatt például Bergycsevben „az össze nem írott zsidó lakosság... rendesen a zsidó lakosok valós számának a felére rúgott”. [83]

A kormányzat által sikeresen feltárt hivatalos adatok alapján 1818-ban az Orosz Birodalom területén 677 ezer zsidó élt – ami persze már önmagában is elég szép szám, például 1812-höz viszonyítva a férfiak száma hirtelen megkétszereződött. Ez azonban csak korlátozott érvényű irányszám volt. Ehhez ugyanis még hozzá kellett számítani többek között azt a legalább 400 ezer főnyi zsidót, akik az egykori Lengyel Királyság területén éltek. Mindennek a tetejében, még ezekhez a *kahalok* által jócskán megkurtított számadatokhoz képest is kevesebb adót sikerült behajtani évről évre. Ennek kapcsán a fő gond az volt, hogy nem csak, hogy nem sikerült az adókat ténylegesen behajtani, hanem még ennek szándéka is egyre lehetetlenebbnek tűnt. Tekintettel honfitársaik rejtegetésére és tetemes adóhátralékaikra (és akkor még nem is említettük a szinte már iparszerű mértékben űzött csempészet kérdését), I. Sándor elégedetlenségének adott hangot a zsidóság képviselői előtt. Ennek ellenére 1817-ben rendeletben mondták ki valamennyi adó és adónövelés, pénzbeli büntetés és hátralék elengedését, valamint a felelősségre vonás alóli mentesítését mindazoknak, akik eltitkolták az összeírandó „lelkek” valódi számát. Ennek azonban az volt a feltétele, hogy attól fogva a *kahalok* szigorúan a valós adatokat közlik majd a hatóságokkal. [84] A helyzet azonban egyáltalán nem javult.

„A pénzügyminisztérium 1820-ban közleményben adta hírül, hogy a zsidók gazdasági helyzetének rendbetételére hozott intézkedések kézzelfogható eredmény nélkül maradtak. ...Számptalan zsidó rőtta az utakat személyazonosságot igazoló okmány nélkül. Egy újabb népesség-összeírás kétszeresére vagy háromszorosára rögzítette (ha nem annál is többre) a zsidók valós létszámát a – hivatalos – statisztikákhoz képest, melyeket a hatóságnak a különböző zsidó szervezetek adatszolgáltatása alapján készítettek.” [85]

Mindeközben pedig az oroszországi zsidóság létszáma folyamatosan emelkedett. A kérdés kutatóinak többsége ennek az emelkedésnek fő okát abban látja, hogy ekkoriban a zsidók körében hagyományosan gyakori volt a korai házasságkötések száma. Náluk már tizenhárom éves fiúk és tizenkét éves lányok is házasságot köthettek. A fentebb már idézett, 1808-as névtelen jegyzék ismeretlen zsidó szerzője abbéli meggyőződésének ad hangot, hogy ezekben a túlságosan korai házasságokban „keresendő annak a tengernyi bajnak a forrása”, amelyek megakadályozták a zsidókat abban, hogy meg tudjanak szabadulni „azon szokásoktól és elavult fondorlatoktól, amelyek szintúgy általános megvetést idéznek a zsidók fejére, mint ahogy ugyanolyan káros hatással vannak maguknak a zsidóknak a számára, mint a környezetükben élő más népekre is”. A zsidóságnak ezek a tradíciói kikényszerítik, hogy „a korán meg nem házasodókat maguk között megvetik, valamint, hogy éppen a leginkább nyomorultak törekedtek utolsó erejük megfeszítésével arra, hogy a lehető legkorábban kiházasítsák gyermekeiket, dacára annak, hogy ezzel éppen a zsenge korban összeházasítottakra örökítik tovább nyomorúságos létük kiszolgáltatottságát. Márpedig a korai házasság intézményét éppen az abból busás hasznot húzó rabbik vezették be.

Az is igaz azonban, hogy akármelyik fiatal zsidó számára jobban megérte valamely előnyös házasság nyélbe ütése, valamint a Talmud tanulmányozása, mint a valós élet

feladataira készülni. Tudniillik a fiatal korban megnősült zsidóknak valójában semmi néven nevezendő másfajta kötelezettségük nem volt, mint elmélyedniük a Talmud megismerésében. Így tehát ezek a fiatal családapák a munkás hétköznapiakra és az aktív életre való tökéletes felkészületlenség állapotában nőttek fel. Ezért fordultak tehát szeszfőzéshez és a kiskereskedelem nyújtotta könnyű jövedelem források felé.” Ugyanez volt érvényes a kézműves mesterségek terén is. „Házasulandó korba érve a tizenöt éves inas abbahagyta a mesterség kitanulását, és saját maga főnökévé válva, gyakorlatilag csak kontármunkát bocsátott ki a kezei közül.” [86]

A század húszas éveinek közepén „a Grodno és Vityebszk környéki régiókban az a szóbeszéd járta, hogy meg fogják tiltani a nagykorúság elérése előtti házasságkötéseket”, ezért aztán a környékbeli „arra határozták el magukat, hogy sietve összeházasítsák még a kilenc évet alig betöltő gyermekeket is”. [87]

A korai házasságnak ez a rendszere komoly veszélyeket tartogatott a zsidó népesedés szempontjából. Vajon a népességnövekedés ilyesfajta felfutása, annak tömörülése, valamint a hasonló foglalkozásúak nagy száma által gerjesztett verseny nem volt-e a leginkább felelős a zsidó lakosság körében tapasztalható általános nyomorért? A *kahalok* képviselte politika tehát csak „a zsidóság anyagi állapotának egyre súlyosbodó romlásához vezetett”. [88]

Menase Iljer felvilágosult és elegáns stílusú talmudista^[88] tollából 1807-ben látott napvilágot az a könyv, amelyet egyébként szerzője a korabeli rabbikhoz is eljuttatott, akik természetesen villámgyorsan kivonták azt a forgalomból. Szerzője második könyvét pedig már egyenesen autodaféra ítélték. Iljer művéből feltárul „a zsidóság életének sötét oldala. A körökben tapasztalható nyomor és nélkülözés szinte elképzelhetetlenül nagy, de vajon lehetne-e ez máshogyan, ha egyszer sokkal több közöttük a táplálékra áhító éhes száj, mint a dolgozni tudó kéz? Elengedhetetlenül szükséges hát meggyőzni a népet arról, hogy mindennapi kenyerét a saját homloka verejtékével keresse meg. ...A mindenfajta jövedelem híjával lévő fiatalok az Isten irgalmában bízva kötnek házasságot a saját apjuk kontójára, majd pedig amikor végére érnek a szülői apanáznak, lévén immáron családos emberek, szükségképpen vetik magukat az első adandó pénzszerzési alkalomra, lett légyen az akár tisztességtelen is. Tömegével adják a fejüket kereskedelemre, azonban mivel az nem képes mindannyiuk üres száját betömni, kénytelenek csalásra fanyalodni. Íme az ésszerű magyarázata annak, hogy miért is lenne kívánatos, hogy a zsidók is földművelésbe kezdjenek. A dologtalan naplopók egész ármádiája élőködik – az úgynevezett tanult emberek mellett» – a közösség könyörületességéből és költségén. Senki sem törődik a néppel. A gazdagok csakis a saját vagyonuk gyarapításával foglalkoznak, a rabbik a *haszidokkal* és a *mitnagdokkal* (ortodox zsidók) folytatott hitvitáikkal bajlódnak, és csakis a zsidó aktivisták törekednek arra, hogy elejét vegyék »a bajoknak, amelyek egyébként a nép jóléte érdekében született szerencsétlen kormányzati intézkedésekből származnak«.” [89]

Ráadásul „az oroszországi zsidók túlnyomó többsége kiskereskedésből, kézművességből és kisiparból él, vagy pedig közvetítő tevékenységet folytat”; márpedig „a zsidók mértéken felül elárasztották a városokat manufaktúrákkal és kiskereskedésekkel”. [90]

Hogyan is folyhatott volna a zsidó nép gazdasági élete rendes mederben ilyen

körülmények közepette?

Habár az alábbi, a vizsgált korszakot bemutató gondolat immár a huszadik század közepén, tehát egy jóval később élt zsidó szerzőtollából származik, mégis az a korra nagyon is jellemző. „Igaz ugyan, hogy a zsidóság tömegei szegényen, igen szerény körülmények között tengették életüket. De a zsidóság mint kollektíva egészét tekintve nem volt koldusszegény.” [91]

Vannak azonban olyan, a kérdéssel foglalkozó vallomások is, amelyek már inkább érhetnek bennünket váratlanul, például az 1812-es napóleoni haderő résztvevői által készített feljegyzések a nyugati orosz területeken élő zsidóság életéről. A *Grande Armée* éppen ezen a vidéken vonult keresztül. Első pillantásra ugyanis a dosicai zsidók „gazdagok és jó módban élnek, élénk kereskedelmi kapcsolatot tartanak fel az oroszországi lengyel területekkel, sőt még a lipcsei vásáron is megfordulnak.” A glubokjei „zsidóknak pedig jogában állt szeszes italt, vodkát és mézsört főzni... kocsmákat, vendégfogadókat és postaállomásokat vehettek bérbe, vagy egyenesen birtokoltak az országutak mentén”. A moguljovi zsidók továbbá jólétben éltek és nagy tételben kereskedtek. Jóllehet azt „borzalmas nyomortól körülölelve” folytatták. „Szinte valamennyi, a mondott településeken élő zsidó birtokában van a számára vodkaárusítást szavatoló engedélyeknek. Erősen fejlett közöttük a pénzügyi műveletek bonyolítása.” Végezetül pedig egy elfogulatlan megfigyelő észrevétele: „Kijevben... számtalan tömegű zsidóság él.” A zsidóság életét számukra tehát a jólét fémjelezte – ámbár az szemmel láthatóan nem jutott mindannyiójuk osztályrészül. (92]

Az oroszországi zsidóság fiziológiájának és mindennapi életének terén a megfigyelők az alábbi „jellegzetes ismertetőjegyeket” észrevételezték: „általános gondterheltség jellemzi őket... sorsukkal, identitásukkal kapcsolatban..., és azzal, hogy hogyan tudnák eredményesebben megvédeni magukat. ...Összetartásul; ereje a mesterségesen kialakított hagyományaikból fakad, amelyért az életmódjuk eredetiségének megőrzéséért tekintélyelvű és életerős társadalmi berendezkedésük a felelős... az új körülményekhez való fejlett alkalmazkodási képességük nagymértékben kollektív jellegű”, nem pedig individuális természetű. [93]

Igazságot kell szolgáltatni azonban annak az alapvetően szervezett egységnek is, amely a XIX. század első felében „nagy mértékben hozzájárult az orosz zsidóság egyediségéhez. Ez beszűkült és behatárolt volt, kitéve különböző megszorításoknak. Bár szenvedésekkel és nélkülözésekkel teli, mégis különálló világot képezett. Amely ráadásul nem gyűrte szükségképpen maga alá a mindennapi embert. E világon belül mindenki megtalálhatta magának a boldogságot, valamint egyszerre lelhetett anyagi és lelki táplálékra. Ezek mellett pedig mindenki élhette a maga életét, úgy és olyan módon, ahogy azt a saját ízlése diktálta. ...Kulcsfontosságú körülmény az, hogy a közösség spirituális dimenziója a hagyományos ősi tudáshoz és a héber nyelvhez kapcsolódott.” [94]

Jóllehet éppen az egyik, a szóban forgó zsidó világ bemutatásának szentelt gyűjtemény szerzője azért azt is fontosnak látta kiemelni, hogy „a jogfosztottság, az anyagi javakban való szűkölködés, a társadalmi kiszolgáltatottság nem hagyott nagy teret az önbecsülés kiteljesedéséhez a nép tagjai körében”. [95]

Az I. Sándor cár uralkodása alatti évek számbavétele során tehát ugyanolyan bonyolult kép bontakozott ki, mint ahogy egyébként a zsidóság világához kapcsolódó valamennyi kérdés nyugodt lelkiismerettel nevezhető összetettnek. Ezt figyelembe véve nem ajánlatos hát munkánk további menete során sem szem elől téveszteni a zsidósággal kapcsolatos dolgok összetettségét. Így kell megpróbálnunk zavar nélkül tanulmányozni a különböző szerzők nyilvánvaló ellentmondásait.

„Hajdanában, mielőtt kiűzettek volna Spanyolországból, a (kelet-európai) zsidókat az első hely illette meg a többi néphez képest; napjainkban azonban (ti. a XVIII. század első felében) a műveltségbeli elmaradottságuk leírhatatlan. Jogaiktól megfosztva, az őket körülvevő világtól teljesen elrekesztve, kizárólag a saját kultúrájukba zárkóztak be. A reneszánsz vívmányai csakúgy, mint a XVIII. századi Európa szellemi mozgalmai gyakorlatilag érintetlenül hagyják őket. Ez az önmagába zárkózó zsidó világ azonban egyedül is életerős. A megszámlálhatatlan sokaságú parancsolattal és tiltással béklyóba vert zsidó azonban nemcsak hogy nem szenved a korlátoktól, hanem még határtalan örömet talál bennük. A zsidó értelmiség tökéletes kielégülést talált a Talmud szörszálhasogató dialektikájában és a Kabbala miszticizmusában. És teszi ezt abban az időben, amikor még a Biblia tanulmányozása is másodrendű foglalatosságnak számított, a nyelvtani ismeretek elsajátítása pedig csaknem büntény számba ment”. [96]

A zsidóság részéről a felvilágosodás eszméi iránti erőteljes érdeklődés Poroszországban vette kezdetét a XVIII. század második felében. Ez a korszak a *haszkala* elnevezés alatt híresült el. Ez az intellektuális ébredés kifejezésre jutatta a nyugati zsidóság abbéli óhaját, hogy beágyazódjék az európai kultúrába, és hogy a judaizmus megtépázott presztízsét ismét felragyogtassa a többi európai nép szemében. A zsidó múlt önkritikus tanulmányozásával párhuzamban, a *haszkala* elkötelezettjei^[89] harmonikus egységbe kívánták hozni a zsidó kultúrát az európai tudományossággal. [97] A kezdeti időkben még hűségesek kívántak maradni a judaizmus hagyományaihoz, azonban minél inkább belemerültek a nem zsidókkal folytatott eszmecserébe, annál inkább szembetalálták magukat a zsidó tradíció feláldozásának gondolatával, miközben kinyilvánították „lekicsinylő hozzáállásukat... a népi nyelv (azaz a jiddis) iránt”. [98] A *haszkala* mozgalma Poroszországban közel egy emberöltőn keresztül tartott, gyorsan teret hódított azonban a Habsburg-birodalom különböző, szlávok lakta tartományaiban, így a cseh korona országainak területein és Galíciában is. Galíciában például a *haszkala* résztvevői még inkább hajlamosak voltak az beolvadásra, és olykor a felvilágosodás eszméinek erőszak általi bevezetésére is készek voltak, ahogy „elég gyakran folyamodtak is a hatalom segítségéért” e célból [99] – mégpedig a hatóságok szíves közreműködésével. Márpedig Galícia és az Orosz Birodalom nyugati területei közötti határ vonal nagyon is átjárható volt, mind az egyének, mind pedig a szellemi hatások számára. Egész évszázados késéssel bár, de végül a mozgalom Oroszországban is végérvényesen megvetette a lábát.

Oroszországban már a XIX. század kezdete óta próbálkozott a kormányzat „minden erejével elejét venni a vallásos és kultikustól eltérő bármiféle zsidó »különállásnak«, „Erre nagyarányú eufemizmussal^[90] utal az egyik zsidó szerző [100] – megerősítve ugyanakkor, hogy az orosz kormányok nem gördítettek akadályokat sem a zsidó vallás, sem a zsidók vallási életének útjába. Fentebb jól láthattuk, hogy az 1804-es szabályrendelet – lényegében komolyabb korlátozások és fenntartások nélkül – tárta szélesre az elemi iskolák, középfokú oktatási intézmények és egyetemek kapuit a zsidók gyermekei előtt.

Ne feledjük el azonban azt a tényt sem, hogy „éppen a zsidóság uralkodó rétegeinek a törekvései vezettek abba az irányba, hogy még lehetőleg csírájában fojtassanak el ezek az oktatási és kulturális reformtörekvések”. [101] Továbbá, hogy „a *kahal* még a felvilágosodás legparányibb szikráit na cl akarta fojtani”. [102] Éspedig avégett, hogy „a maga teljességében tudja fenntartani a szigorúan körülbástyázott vallási és társadalmi rendet... a rabbik és a haszidok együttes erővel azon voltak, hogy akár foggal-körömmel is, de gyökerestől tépjék ki a világi oktatás első zsenge hajtásait”. [103]

Így tehát „a letelepedési övezet jelentős tömegei irtózáttal és gyanakvással tekintettek az orosz iskola intézményére, és még beszélni sem voltak hajlandóak róla”. [104] A kérdéses körzetekben 1817-ben, majd pedig 1821-ben is olyan esetekre derült fény, némelyek szerint a kahalok megakadályozták, hogy a zsidó kisiskolások elsajátítsák az orosz nyelvet, lett légyen szó bármilyen típusú iskoláról is. A Szentpétervárra delegált zsidó küldöttek nem lanyhuló kitartással ismételtették, hogy „nem ítélik szükségesnek semmiféle zsidó iskola megnyitását”, amelyben más nyelvet is tanítanának, mint a hébert. [105] Kizárólagosan a *héder* (héber nyelven oktató zsidó elemi iskola) és a *jesiva* (a Talmud elmélyültebb tanulmányozására szolgáló felsőbb szintű iskola) illetékességét voltak hajlandóak elismerni; ráadásul „csaknem valamennyi jelentősebb közösségnek” megvolt a maga *jesivája*. [106]

Így tehát az oroszországi zsidóság tömegei béklyóba voltak verve, és kétség kívül nem tudtak a saját erejükből szabadulni ebből a csapdából.

Mégis, a tömegek soraiban már kezdtek megjelenni a kulturális megújulás első vezéralakjai, jóllehet gyengék voltak még ahhoz, hogy a saját erejükre támaszkodva, az orosz hatóságok segítsége nélkül hozzák mozgásba a dolgokat. Elsőként kell közülük megemlíteni Iszaak Ber Levinzon nevét, aki Galíciában születve már ott kapcsolatba került a *haszkala* szószólóival. Levinzonnak az volt a meggyőződése, hogy a népre nehezedő számtalan nyomor okozójaként nem csupán a rabbik, hanem velük együtt a *haszidok* is felelősnek tekintendők. Az *Izraelhez intézett tanítások* című művében a Talmudra és a rabbinikus irodalomra támaszkodva bizonyítja be, hogy egyáltalán nincs sehol sem megtiltva a zsidók számára az idegen-nyelvek ismerete. Különösen nem az, amely annak az országnak a hivatalos nyelve, amelyben élnek, mivel annak ismerete úgy a magán-, mint a közéletben szükségesnek mutatkozik. Emellett a tudományokban való jártasság semmiféle veszélyt nem hordoz magában a nemzeti és vallásos érzület szempontjából. Végezetül pedig a kereskedelemnek bármely közösségen belüli túlsúlya úgy a Tórával, mint a józan ésszel is ellentétben áll. Rámutat arra is, hogy milyen fontos lenne a zsidóság körében nagyobb hangsúlyt fektetni a termelő gazdasági tevékenységekre. Mindazonáltal, hogy ki tudja adni művét, Levinzonnak az oktatási minisztériumhoz kellett anyagi támogatásért folyamodnia. Egyébként ő maga is meg volt győződve arról, hogy a zsidóság kebelében végbemenő kulturális reform csakis a felsőbb hatóságok támogatásával valósulhat meg. [107]

Levinzon mellett a varsói tanító, Gezeanovszkij is jegyzékben fordult a hatóságokhoz. Ebben azonban nem a Talmudnak, hanem a *kahal* és a rabbik bűnének tulajdonította „a nép gondolkodását megmerevítő szellemi pangást”. Véleménye szerint tehát egyedül csak azok hatalmának a meggyengítése vezethet el a világi iskola felállításáig. Továbbá felügyelni kell a *melamedek* (elemi iskolai tanítók) tevékenységét,

és mind pedagógiai, mind erkölcsi szempontból egyaránt alkalmas személyeknek szabad csak engedélyezni az iskolákban való tanítást. Végül pedig meg kell vonni a *kahal*tól a pénzügyi adminisztráció jogát, és egyszer és mindenkorra meg kell emelni a megengedhető életkor határát a házasságkötéshez.

A már említett Giller Markevics jóval ezt megelőzően szintén leírta a pénzügyminiszternek címzett jegyzékében azon javaslatait, amelyek alkalmazásával megállíthatónak ítélte a zsidóság szellemi és gazdasági hanyatlását. Ezek szerint el kell törölni a *kahalok* rendszerét, lehetővé kell tenni a zsidók számára a nyelvtanulást, gyári munkára is ösztönözni kell őket, amellet, hogy szabad kereskedelmet is engedélyeznek számukra a birodalom egész területén, valamint azt, hogy keresztényeket is felfogadhassanak a szolgálatukba.

Harminc évvel később a csernyigovi kereskedő és nagybani szállító, Litman Fejgin ugyanezen érveket vette újra számba, azonban immár erősebben. Az általa írt jegyzék Benkendorff^[91] közbenjárására már magának a cárnak, I. Miklósnak a kezébe is eljutott. Megjegyezendő egyébként, hogy Fejgin a bürokraták hathatós támogatását élvezte. Bár Fejgin a védelmébe vette a Talmudot, azonban a *melamedek* szemére vetette, hogy „a lehető legtudatlanabb emberek”..., „fanatizmusra épülő” teológiát tanítanak, és hogy a gyerekek fejébe verik „a más tárgyaktól való idegenkedést, csakúgy, mint a más vallásúak iránti gyűlöletet”. Ő is elengedhetetlenül fontosnak ítélte továbbá a *kahalok* működésének beszüntetését. A *kahal*rendszer esküdt ellenségének számító Gesszen megerősíti, hogy a *kahal* „despotizmusából kifolyólag” szít „babonás neheztelést” a zsidóság körében a más népek iránt. [108]

Hosszú, nagyon is hosszú út vezetett odáig, hogy a zsidóság körében ténylegesen is gyökeret ereszhessen a világi iskolarendszer. Addig is üdítő egyedüli kivételt jelentett Vilnius városa, ahol a német területekkel való kapcsolatok hatására az úgynevezett *maszkil* értelmiségiek megerősödő csoportja alapított világi iskolát. Másik ilyen helyszín volt a korabeli Új-Oroszország fővárosának számító Ogyessza. E város amellet, hogy – nagyrészt a határok átjárhatóságának köszönhetően – számos galíciai zsidónak adott menedéket, rendkívül heterogén település volt, tele számtalan különféle nemzetiségű lakossal és virágzó kereskedelmi élettel.

Ennek következtében a helyi *kahal* nem érezte túlságosan szilárdnak a saját helyzetét. Vele szemben viszont a helyi zsidó értelmiségiek igencsak függetlenek voltak, és sok szállal kötődtek (többek között a teljes külső megjelenésükben is) a helyi népesség kulturális környezetéhez. Ez a különbség különösen a más oroszországi zsidó közösségekkel való összehasonlításban ütközött ki. [109] És bár jóllehet „az ogyesszai zsidók nagyobbik része ellenezte valamely általános oktatási intézmény felállítását” [110], mégis lényegében a helyi adminisztráció erőfeszítéseinek köszönhetően, a harmincas években Ogyesszában csakúgy, mint Kisinyovban, mégiscsak alakultak magánkézben lévő világi zsidó iskolák, amelyek ráadásul sikeresen működtek. [111]

A későbbiekben aztán a XIX. század folyamán a zsidók oktatás felé fordulása immár feltartóztathatatlanul nagy méreteket kezdett ölteni. Ez pedig később nemcsak Oroszország, hanem az egész világtörténelem szempontjából komoly következményeiket vont maga után. Szándékos és komoly erőfeszítéseinek köszönhetően az oroszországi zsidóság kilábal az őt korábban fenyegető nyomasztó szellemi pangásból, és sikeresen

kezdte el valóban gazdag és változatos új életét élni. Már a XIX. század közepétől kezdve világosan megmutatkoznak az orosz zsidóság életében a hamarosan bekövetkező megújulás és ígéretes kibontakozás jelei. E folyamatok aztán olyan nagy és történelmi jelentőségű mozgalomhoz vezettek, amelyet a maga korában senki még álmában sem sejtett előre.

3.

I. MIKLÓS KORSZAKA

I. Miklós cár zsidósággal kapcsolatos magatartása nagyfokú eltökéltséggel jellemezhető. Amint az a forrásokból egyértelműen kiviláglik, a Szelíd Alekszej hatalomra jutásától egészen II. Sándor^[92] haláláig tartó hosszú korszakban, I. Miklós uralkodása alatt született a zsidóságra vonatkozó hivatalos rendelkezések több mint a fele. Ráadásul I. Miklós személyes szívügyének tekintette, hogy maga irányítsa ezt az imponáló, jogszabályalkotó tevékenységet. [1]

A zsidó történetírás különösen kegyetlennek és sötétnek ítéli meg I. Miklós zsidósággal kapcsolatos politikáját. Pedig a cár személyes lépései távol álltak attól, hogy ellenük irányuljanak. Így például az ezzel a kérdéssel kapcsolatos első fejlemény az az igen nagy port felkavaró eset volt, melyet az új uralkodó még elődjétől örökölt. A „velizsjei eset” néven elhíresült incidenst I. Sándor cár nem sokkal a Taganrog felé tartó útján bekövetkezett halála előtt vizsgáltatott újra. Az ügyben rituális gyermekgyilkossággal vádoltak meg zsidókat. Ez a per aztán tíz évig elhúzódott. Az új cárnak, I. Miklósnak tehát közel sem volt könnyű dolga. Ahogy azt a *Zsidó Enciklopédia* is megerősíti, „a zsidókat nagymértékben kötelezte hálára az uralkodójuk iránt a cár azon lépése, melynek során az az igazság érvényesülése iránti elkötelezettsége miatt felmentő ítéletet hozott. Tette ezt dacára az azon személyek részéről tapasztalható obstrukciónak,^[93] akikben az uralkodó megbízott.” Egy másik, a zsidókat ért vádaskodások közé tartozó, szintén közismert esetben – az úgynevezett „Msztjiszlav-gyilkosság” ügyében – az uralkodó ugyancsak teljes mellszélességgel állt ki az igazság érvényesülése mellett. Miután első haragjában még szankciókkal sújtotta a helyi zsidó közösséget, a későbbiekben egyáltalán nem habozott beismerni korábbi tévedését. [2] Ennek ellenére a velizsjei esettel kapcsolatos felmentő ítéletet kézjegyével ellátó Miklós azt írta, hogy „a törvényes bizonyítékok homályos volta nem tett lehetővé számomra másfajta döntést”. Viszont azt is hozzátette, hogy „nincs és nem is lehet olyan belső meggyőződés, hogy a zsidók nem követtek el ilyen gyilkosságokat. Ilyesfajta, mindig ugyanolyan bűnjelekkel járó, ismétlődő gyilkosságokat”, amelyek azonban minden esetben nélkülözték a szükséges számú bizonyítékot, azt engedték sejteni számára, hogy talán létezhetett a zsidók körében valamely fanatikus szekta. Azonban, „sajnálatos módon, közöttünk, keresztények körében is megtalálhatóak az ugyanolyan mértékben rémisztő és érthetetlen szekták”. [3] „I. Miklós cár és közeli munkatársai továbbra is abban a hiszemben voltak, hogy némely zsidó szekta rituális gyilkosságokat folytat.” [4] „Hosszú éveken keresztül tartotta markában a cárt a vérgőzös rágalom..., mint ahogy mélységesen meg volt győződve abbéli előítéletében is, hogy a zsidó vallás doktrínái köztudomásúlag veszélyt jelentenek a keresztény lakosságra.” [5]

Ezt a veszélyt I. Miklós mindenekelőtt abban a körülményben látta, hogy a zsidók képesek voltak saját hitükre téríteni a keresztényeket. A XVIII. században emlékezetes volt a birodalmi hadsereg kapitányának, bizonyos Voznyicin nevű tengerésztisztnek nagy visszhangot kiváltó áttérése a judaizmusra. „Oroszország területén a XVII. század második fele óta megszorodott a »zsidózó« csoportok létszáma.” Az orosz belügyminiszter egyik jelentése 1823-ban pedig már arra hívta fel a figyelmet, hogy

„nagymértékben terjed Oroszországban a »zsidózó« eretnokség, és ezen szekta követőinek a létszámát mintegy 20 ezer főnyire becsülte”. Üldözésük azonban hamarosan kezdetét vette, főleg azt követően, hogy „a szekta számos tagja – azt színelve, hogy visszatért a pravoszláv anyaszentegyház kebelébe – titkon továbbra is saját, korábbi szektája szertartásait űzte”. [6]

„Mindez azzal a következménnyel járt, hogy a zsidókkal kapcsolatos törvényhozás I. Miklós cár uralkodása alatt... egyfajta sajátos, vallásos színezetet kapott”. [7] E gondolatiság igencsak jól érzékelhető I. Miklósnak a zsidósággal kapcsolatosan hozott döntései és törvényei kapcsán. Ez abbéli buzgalmából is élesen kiviláglik, amellyel mindvégig tiltotta, hogy zsidók keresztény háztartásbelieket, leginkább keresztény dajkákat fogadjanak szolgálatukba, mivel „a zsidóknak végzett munka veszélyt rejt magában és gyengíti a nők körében a keresztény hit iránti odaadást”.

Ez a rendelkezés azonban az ismétlődő tiltások ellenére „sem került általános körű alkalmazásra... és továbbra is szolgáltak keresztények” a zsidó háztartásokban. [8]

Az első zsidókkal szembeni erőteljes intézkedés – amelyről I. Miklós cár már trónra lépése pillanatától ábrándozott – az volt, hogy az állami kötelezettségek teljesítése terén egyenrangúvá tette őket a többi orosz alattvalóval. Mit is jelentett ez valójában?

Nem mást, mint azt, hogy a zsidóknak is be kellett kapcsolódniuk a katonaaállítás terheibe. Ezzel már elsőre igen kényes kérdéskört érintett, mivel e kellemetlen kötelezettség alól a zsidók az Orosz Birodalomhoz való csatolásuk óta sikeresen kibújtak. A korábbi gyakorlat szerint ugyanis a zsidó polgárok körében nem került sor újonctoborzásra, amit azok fejenként 500 rubelnyi összeg lefizetésével válthattak meg. [9] Az új intézkedést azonban nem kizárólag a birodalom népességének egységes kötelezettségvállalására indító szándék diktálta.

Az oroszországi zsidó közösségek járandóságai törlesztésének kapcsán amúgy is jókora késésben voltak. Ráadásul Oroszország számos Galíciából származó zsidót fogadott be, márpedig ez utóbbiak már saját szülőföldjükön is katonai szolgálatra voltak kötelezve. Mint ahogy az az elv sem motiválta, hogy az újoncállítási kötelezettség majd „csökkenti a nem hasznos tevékenységet folytató zsidók létszámát”. A katonai szolgálati idő egyébként abban a korban 25 évre szólt. A törvény megalkotását sokkal inkább az az uralkodói elgondolás szülte, hogy a környezetétől kiszakított, elszigetelt zsidó újonc erőbben válik hajlamossá arra, hogy az ország egésze által elfogadott és folytatott életmódot tegye magáévá, sőt, akár magát a pravoszláv hitet is felvegye. [10]

A fentieket figyelembe véve elmondhatjuk tehát, hogy a zsidók körében folyó katonai összeírás feltételei rendkívüli módon megszigorodtak. Mindez maga után vonta a zsidó újoncok számának nagyarányú növekedését és az összeírtak alsó korhatárának kiszélesedését.

Ez a határozott uralkodói magatartás azonban közel sem jelenti azt, hogy I. Miklós cárnak ellenállás nélkül sikerült volna alkalmaznia a gyakorlatban is a zsidóság hadkötelezettségét elrendelő dekrétumát. Ennek éppen az ellenkezője történt – ugyanis a törvény valamennyi elemének a végrehajtása kínos lassúsággal haladt. A minisztertanács ülésein hosszasan vitatták annak a kérdésnek az erkölcsi szempontjait, miszerint lépéseket kell tenni „abból a szándékból, hogy korlátozzák a zsidó túlnépesedést”.

Ahogy azt a pénzügyminiszter E. F. Kankrin egy ízben ki is fejtette: „teljes mértékben illetlen dolog inkább az egyént megadóztatni, mintsem a vagyont”. A *kahalok* persze nem késlekedtek, hogy a zsidóság feje fölül elhárítsák, vagy legalábbis későbbre halasszák ezt az újonnan felmerült fenyegetést. Amikor pedig a végrehajtás lassúsága miatt a végsőkéig felfingerelt I. Miklós cár elrendelte, hogy a lehető legrövidebb határidőn belül készítsenek számára végérvényes jelentést, „ezen uralkodói rendelet csak még inkább arra ösztönözte a *kahalokat*, hogy tovább fokozzák a kulisszák mögötti tevékenységüket az ügy menetének késleltetése érdekében. És valóban sikerült is megnyerniük a magas rangú állami tisztségviselők egyikét”, mégpedig olyannyira, hogy a fentebbi „jelentés végül sohasem készült el”! Ahogy azt Ju. I. Gesszen megjegyzi, „ezen titokzatos epizód” még az államapparátus csúcsain is megtörténhetett tehát, azonban „kizárólag és csakis a *kahal* hathatós közreműködésével”. Így, mivel az annyira óhajtott jelentés a későbbiekben sem került az asztalára, I. Miklós nem várt tovább annak elkészültére. Az uralkodó 1827-ben dekrétum útján rendelte el a zsidók körében általánosan kötelező katonai összeírás bevezetését. [11] Majd 1866-ban pedig az arról rendelkezőt, miszerint a magukat kiválóságuk által megkülönböztető zsidók is a keresztény bajtársaikkal egyenrangúan nyerhessenek el katonai érdemrendeket. [12]

Teljes mértékben mentesültek azonban az újoncozási kényszer alól „a bármely gildébe és osztályba tartozó kereskedők, a mezőgazdasági kolóniák lakosai, a műhelytulajdonosok, a gyárakban dolgozó gépészek, a rabbik, valamint mindazon zsidók, akik közép- vagy felsőfokú oktatásban részesültek”. [13] Innen fakadt tehát számos zsidó polgárnak az az óhaja, hogy valamilyen módon megpróbáljon a kereskedők osztályába avanszálni. A zsidó polgárság ugyanis igencsak viszolygott attól a gondolattól, hogy tagjait körükből kivonják, „ami aláásná a közösség erejét, azáltal, hogy az kényszereknek vagy újoncállítási kötelezettségnek vettetne alá”. Ami a kereskedőket illette, ők úgy próbálták meg csökkenteni saját anyagi felelősségüket, hogy az adófizetési kötelezettséget a polgárookra kívánták áthárítani. Ez azonban csak olaj volt a tűzre, mivel a zsidó kereskedők és polgárok közötti viszonyt már amúgy is feszült hangulat jellemezte. Ugyanis „erre az időszakra az immár egyre nagyobb létszámú és gazdagságú zsidó kereskedők komoly kapcsolati hálót építettek ki a felsőbb kormányzati körökkel”. A grodnói *kahal* például azzal a kéréssel fordult Szentpétervárhoz, hogy az oroszországi zsidó lakosság ezentúl négy „osztályba” soroltassék – úgymint kereskedők, polgárok, kézművesek és földművelők –, valamint, hogy ezek egyike se legyen felelős a másikért. [14]

Itt jegyeznénk meg, hogy az 1830-as évek kezdetén maguk a *kahalok* által javasolt elgondolásban fedezhető fel az első lépés abba az irányban, amelyet a jövőben maga a cár, I. Miklós váltott valóra „társadalmi kategorizálás” elnevezés alatt az 1840-es években, és amely egyébként majd a maga idején olyannyira rossz fogadtatásban részesül a zsidóság köreiben.

Az orosz hatóságok a *kahalokat* azzal is megbízták, hogy emeljék meg az újoncok számát azokban oroszországi zsidó közösségekben is, amelyeknek pontos „taglétszámáról” a kormánynak még csak hozzávetőleges adatai sem voltak. Márpedig a *kahal* „ezen létszámemelés egész terhével a legszegényebbek vállaira nehezedett”. Mivel „előnyösebbnek látszott számukra, hogy a leginkább védtelenek kerüljenek ki a közösségből, hiszen a jómódúak számának csökkenése általános hanyatlást vonhatott

volna maga után”. A *kahalok* továbbra is azzal a kéréssel fordultak a helyi hatóságokhoz (bár óhajukat elutasították), hogy mentesüljenek a számbavétel alól, „avégett, hogy az újoncozás céljaira azok a »mezítlábasok« adassanak, akik nem fizetik a fejadót és akik a zavargások és zendülések mindenkor kiállhatatlan bajkeverői” – mivel, hogy „a tulajdonosi rétegek, ...akik a közösség valamennyi kötelezettségeit viselik, nem vállalhatják, hogy saját családtagjaik is besoroztassanak”. Ezenkívül, ugyanilyen módon maradt továbbra is a *kahalok* kiváltsága az a lehetőség, hogy a közösség számukra nem tetsző tagjai ellen szabadon felléphessenek. [15]

Történelmi tény, hogy a katonai szolgálat a zsidóság körében való bevezetésekor a hadköteles férfiak igyekeztek minden úton-módon kivonni magukat az alól. Ezáltal pedig az orosz hatóságok által előzetesen megszabott teljes létszámot soha sem sikerült feltölteni. E kérdéssel együtt került napirendre az a gond is, hogy habár a kivetett adó névértéke az évek során jelentős mértékben csökkent, ennek dacára csak nagyon is részlegesen sikerült annak behajtása. Így aztán I. Miklós cár 1829-ben helyt adott azon grodnói kérvénynek, hogy egyes térségekben a kötelezően előírt létszám fölé emeljék a besorozandó újoncok számát – ezzel ellensúlyozva a kintlévő adóhátralékokat. „1830-ban szenátusi rendelet mondta ki, hogy minden egyes további hadköteles tartalékos felnőtt behívása estén 1.000, kiskorú esetén pedig 500 rubellel kell csökkenteni a *kahal* által befizetendő adó összegét.” [16] Azonban azt is meg kell jegyeznünk, hogy a kormányzók alkalmatlan időben kifejtett ügybuzgalma miatt hamarosan elhalasztották ennek az intézkedésnek végrehajtását. Olyannyira, hogy aztán „maguk a zsidó közösségek kilincseltek a későbbiekben a kormányzatnál, hogy az újoncok besorozása fejében engedjék el adóhátralékaikat”. A kormányzati körökben viszont „hidegen fogadták ezt az ajánlattételt, mivel nagyon is nyilvánvalónak látszott, hogy ezáltal csak újabb lehetőség nyílna a *kahaloknak* a visszaélésre”. [17] Az mindenesetre jól látható, hogy a zsidó újoncok kérdése mindkét oldalon egyaránt felvetődött.

A zsidók körében történő, a birodalom egyéb népeihez képest jóval szigorúbb újoncozást felidézve írja Gessen, hogy a kérdésben egyfajta „égbekiáltó egyenetlenség” jellemezte a korabeli orosz jogalkotást. Ez szerinte már csak azért is meglepő, mivel Oroszországban „a zsidókkal kapcsolatos jogalkotást nem jellemezte az a szándék, hogy a többi orosz állampolgárhoz képest többletterhekkel sújtsa őket”. [18]

I. Miklós cár merev gondolkodásmódja nagyon is hajlamos volt a számára könnyen belátható távlatok egyszerű felvázolására. A legenda szerint például a Szentpétervár és Moszkva közötti vasútvonal kijelölése vonalzóval történt! Az uralkodó így ahhoz is makacsul ragaszkodott, hogy a partikularista^[94] zsidóságot átlagos orosz alattvalóvá, vagy ha lehet, még inkább pravoszláv kereszténnyé formálja át. Így aztán az orosz hadseregbe történő besorozás ideája helyett kis idő után a *kantonista* zsidókkal kapcsolatos elgondolását erőltette. Az úgynevezett *kantonisták* intézménye (az elnevezés egészen 180-ig nyúlik vissza) az oroszországi katonák kiskorú fiúgyermekeinek nyújtott menedéket (megkönnyítve ezáltal a katonáskodó apák családi terheit az ekkor huszonöt esztendeig tartó szolgálati idő alatt!). Az intézményt azzal a célzattal hozták létre, hogy a Nagy Péter alatt felállított „hadiárva szekciói” nevű kezdeményezést éltesse tovább. Ez lényegében olyan, az állam költségén működtetett iskolákat ölelt fel, ahol a növendékek számára a későbbi katonai szolgálatuk során jól hasznosítható technikai ismereteket oktattak.

Ez az iskolatípus az orosz tisztviselők szemében nagyon is alkalmas eszköznek látszott arra, hogy a zsidó gyermekeket már kiskoruktól kezdve és hosszú éveken keresztül tartósan elszakítsák családi környezetüktől. Tekintettel a már felállított kantonista intézményre, az 1827-es rendeletével az uralkodó így már ahhoz is hozzájárult, hogy „a zsidó közösségek jogot kapjanak arra, hogy szabad választásuk szerint küldhessenek az újoncsorozásra felnőtt helyett kiskorú személyt is”, mégpedig tizenkét éves kortól kezdődően. [19] Azaz a zsidó szokások szerint a házasságra való érettségnél fiatalabbakat. Az *Új Zsidó Enciklopédia* értékelése szerint ez utóbbi uralkodói lépés „túl érzékeny csapást” jelentett a zsidóság számára. Ez a lehetőség azonban korántsem jelentette a tizenkét éves kortól kezdődő általános zsidó hadkötelezettség bevezetését. Semmi köze nem volt a „a zsidó gyermekek kötelező összeírásához” [20] sem, ahogy azt az *Enciklopédiában* hibásan írja, és ahogy az végül széles körű hitelre talált az oroszországi zsidóknak szentelt szakirodalomban, majd később a kollektív emlékezetben is. A *kahalok* ráadásul még hasznosnak is találták ezt a felnőtt újoncok helyettesítésére lehetőséget nyújtó kitételt – élve azzal, hogy újoncra „árvaakat, özvegyek gyermekeit – néha annak a törvénynek a megkerülésével is, amely az egygyermekes családok egyedüli gyermekeit vette védelmébe –, vagy ínséges helyzetben levőket” küldték el. Gyakorta cselekedve így „a gazdagok gyermekeinek javára”. [21]

A tizennyolc éves kor elérésétől azután a kantonisták az akkoriban szokásos, meglehetősen hosszú katonai szolgálatukat kezdték letölteni. Ne feledjük azonban, hogy az idő tájt ez nem korlátozódott pusztán kaszárniai szolgálatra. A katonák szolgálati idejükben megházasodtak, családjuk körében éltek, különféle mesterségeket sajátítottak el. Valamint jogukban állt az is, hogy akár a birodalom belső tartományaiban telepedjenek le, ott, ahol éppen a szolgálati idejüket végül befejezték. Kétségtelen mindenestre az is, hogy a vallásukhoz és szertartásaikhoz hűségesen ragaszkodni kívánó zsidó származású katonákat súlyosan érintette az a körülmény, hogy nem tudták tartani a sábeszt,^[95] és hogy áthágni kényszerültek rituális étkezési szokásaikat is.

A családi környezetüktől elszakított, kantonista intézményekben elhelyezett kiskorúak számára természetes módon gondot okozott, hogy ellenálljanak nevelőik nyomásának az orosz-, az aritmetika-, de főként a hittanórák alkalmával. Tudniillik a növendékeit kikeresztelkedésre rávenni tudó nevelők markát komoly jutalom ütötte. Sőt, maguk a zsidó tanulók is bőséges jutalomban részesültek a keresztény vallásra való áttérés esetén. E folyamatot az is könnyítette, hogy ezek a fiatalok feltehetőleg erősen nehezteltek arra a zsidó közösségre, amely őket újoncnak adta. Mindezek ellenére a hajthatatlan zsidó jellem és a már egészen kiskoruk óta beléjük táplált vallás iránti hűség együttesen eredményezték, hogy közülük számosan álltak ellen a csábításnak. Talán fölösleges is részletezni, hogy a keresztény hitre való áttérésük érdekében gyakorolt praktikákban valójában semmilyen keresztényi nem volt, és, hogy azok pont a lényegét tekintve tévesztettek célt. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a kegyeden erőszakkal kicsikart áttérési nyilatkozatok, a halálos fenyegetések, sőt akár a keresztelést megtagadók tömeges vízbe fojtása – ilyesfajta tudósítások keltek ugyanis szárnyra a kantonistákkal kapcsolatban az akkori évtizedekben – kétségtelenül az üres fikciók világába tartoznak, ahogy a forradalom előtt megjelent *Enciklopédia* is kifejti, az állítólag folyóba ölt néhány száz főnyi kantonista „népszerű mondája” azt követően született, hogy napvilágot látott az egyik korabeli német újságban, miszerint „miután egy szép napon nyolcszáz kantonistát

vittek megkeresztelésük céljából a folyóhoz, közülük kettő vízbe fúlt ...”. [22]

A vezérkari katonai nyilvántartás levéltáraiban fellelhető hivatalos statisztikák alapján az 1847 és 1854 közötti időszakban [23] – amikor is a kantonisták toborzása a zsidóság körében különösen is nagymértékű volt –, a zsidó származásúak csupán az összlétszám 2,4%-át képviselték az oroszországi kantonisták soraiban. Vagyis a zsidóság aránya a kantonisták körében nem lépte túl a zsidóknak az ország lakosságához viszonyított arányát – még akkor sem, ha számításba vesszük, hogy a *kahalok* szándékosan is alulbecsült adatokkal álltak elő a katonai célú népesség-összeírások idején.

Valószínűleg a kikeresztelkedetteknek szintén érdekükben állt, hogy egykori hitsorsosaikkal szemben tisztázzák magukat. Már csak azért is, mert szolgálatuk alatt jó néhány előnnyel járt, ha sikerült őket végleg a kereszténység felvételére rábírni. Mindent összevetve azonban, „számos kikeresztelkedett kantonista maradt továbbra is titkon hűségese eredeti hitéhez, sőt néhányan közülük hamarosan újból visszatértek a zsidósághoz”. [24]

Ž

I. Sándor cár uralkodásának utolsó esztendejében a beloruszok lakta területeket sújtó újabb éhínség hullám (1822) ügyében ismét szenátort küldtek a helyzet kivizsgálására. A szenátor ugyanazokat a következtetéseket vonta le, mint negyedszázaddal korábban Gyerzsavin. Az 1823-ban létrehozott és négy miniszterből álló „zsidóügyi bizottság” tanulmányozta, hogy „milyen alapokon válhatna kedvezővé és kifizetődővé a zsidók orosz államéletbe való bekapcsolódása és annak megszervezése”. Emellett céljuk volt az is, hogy „írásba fektetendő mindaz, ami ezen nép állapotában bekövetkező javuláshoz vezethet”. Hamarosan nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a felvetett kérdés megoldása a bizottság erejét messze meghaladja. Így aztán 1825-ben ezt a „zsidóügyi bizottságot” miniszteri szinten felváltotta az úgynevezett „irányítóbizottság” (immár az ötödik), amely ezúttal magukat az egyes minisztériumok irányítóit tömörítette magában, és amely további nyolc évet szentelt a kérdéskör tanulmányozásának. [25]

A türelmetlen Miklós cár azonban ismét a saját döntéseivel vágott elébe a bizottság munkájának. Így tehát, ahogy azt fentebb már láttuk, elrendelte a zsidóság katonai összeírását. Ő hároméves határidőt szabott meg arra, hogy valamennyi nyugati birodalmi terület falvaiból kiutasítsák a zsidókat, és hogy véget vessenek az általuk űzött szeszfőzésnek. Azonban, csakúgy, mint az ezt megelőző hasonló intézkedések esetében, a gyakorlati végrehajtás előbb csak lassabb iramot vett, majd meg-megtorpant, végül pedig későbbre lett halasztva. Pedig a cár ezután még azt is megtiltotta, hogy a kocsmát vagy szeszkiméréseket fenntartó zsidók azok épületében lakhassanak, és hogy részletre árusíthassák az alkoholt. Ez utóbbi intézkedése azonban szintén nem került végrehajtásra. [26]

A másik próbálkozás azt célozta, hogy megtiltsák a zsidók körében legkedvesebbnek számító foglalkozást, azaz a postai fogatváltók intézményét. Melyek természetesen egyszersmind fogadókat és kocsmákat is jelentettek. Azonban ez az elgondolás ismételen sikertelennek bizonyult, mivel a zsidókon kívül nemigen találtak elegendő számú vállalkozót e fontos tevékenység ellátására. [27]

Az egész birodalom területén 1827-ben léptették életbe a szeszleparlás haszonbérleti

rendszerét. Mikor azonban abból a zsidókat távol tartották, akkor az árverési árak meredek esése következett be. Ráadásul az is gyakorta „előfordult, hogy rajtuk kívül semmilyen más jelentkező nem akadt ezen bérlemények működtetésére”. Olyannyira nem, hogy azokat végül ismét csak a zsidók szánfára kellett bérbe adni, legyen szó faluról vagy városról, beleértve még a letelepedési övezeten kívüli térségeket is. Ezenkívül az orosz kormányzat a zsidókra hárította annak a terhét is, hogy megszervezzék az alkoholtermékekre kirótt adók összegyűjtését – akik viszont így rendszeres jövedelemforráshoz jutottak. [28] „Már jóval azelőtt, hogy az első gildébe tartozó kereskedők jogot szereztek volna arra, hogy a birodalom bármely térségében megtelepedhessenek, valamennyi bérlőnek szabadságában állt a letelepedési övezeten kívüli fővárosokba és más városokba való költözködés és az ottani hosszas tartózkodás. ... A bérlők környezetéből származtak a kiemelkedő zsidó közéletti személyiségek”, mint a már a fentebbiekben említett Litman Fejgin és Jevzel Gincburg. Ez utóbbi „az ostromlott Szevasztopol városában bérelt szeszgyárat”; majd pedig „1859-ben Szentpéterváron alapított bankintézetet..., amely a maga nemében egyike volt a legjelentősebbeknek Oroszországban”. Ő a későbbiekben „részt vett az orosz államkincstár európai banki tőkekihelyezésében”; és végül a Gincburg- (bárói) dinasztia megalapítójaként híresült el. [29] Ezt követően pedig 1848-tól kezdve valamennyi az „első gildébe tartozó zsidó kereskedő jogot kapott arra, hogy italkereskedést béreljen azon helyétekben is, ahol nem rendelkeztek állandó tartózkodási engedéllyel”. [30]

Ami a szeszleparlás ügyét illeti, nos azzal kapcsolatban szintén kiszélesedtek a zsidók jogosítványai. Ahogy visszaemlékezhetünk rá, 1819-ben engedélyezték a számukra, hogy a nagy oroszországi térségekben is foglalkozhassanak vele, „amíg az orosz mesteremberek is el nem sajátítják az annak elvégzéséhez szükséges ismereteket”. Bár 1826-ban I. Miklós cár elrendelte visszatelepítésüket a letelepedési övezet határai közé, ám már 1827-től kezdve számos egyedi kérvénynek engedett, amelyek a szeszleparlással foglalkozók helyszínen maradásáért jártak közbe, mint például az irkutszki állami gyárak esetében is. [31]

Vlagyimir Szolovjov a fentiek kapcsán M. N. Katkov észrevételeit idézi: „A nyugati területeken a zsidók foglalkoznak a vodkával, de vajon jobb-e a helyzet Oroszország egyéb térségeiben? ...A zsidó kocsmáros, aki lerészegíti a népet, nyomorba dönti a parasztot és a vesztét okozza, vajon egész Oroszországban megtalálható-e? Vajon máshogy van-e ez Oroszországban, ahonnan a zsidók ki vannak tiltva, és ahol a szeszkereskedés pravoszláv szeszárosok vagy kulákok kezében kellene, hogy legyen?” [32] Érdeemes figyelmet szentelni Leszkov, az orosz népi élet nagyszerű ismerőjének megjegyzéseire is. „Nagy-Oroszország azon térségeiben, ahol gyakorlatilag nem laktak zsidók, a részegeskedéssel megvádoltak, valamint az ital hatása alatt elkövetett bűntények száma rendszeresen és nyilvánvalóan magasabb volt, mint a letelepedési övezet területén. Ugyanez igaz az alkoholizmus miatt elhalálozottak számára vonatkozóan is. ...Mindez pedig korántsem volt újkeletű fejlemény Már a legkorábbi idők óta így volt ez.” [33]

A statisztikák tükrében az is igaz azonban, hogy a birodalom nyugati és középső területein 297 lakosra jutott egy italkereskedés, amíg a keleti térségekben átlagban már 585-en voltak kénytelenek osztozni egyen. A korszak befolyásos lapja, a *Golosz* bátorkodott arra a megállapításra jutni a zsidók által működtetett szeszkereskedelemmel kapcsolatban, hogy az „ezen övezet vérző sebhelyének tekinthető”, ami ráadásul

„gyógyíthatatlan sebhelynek” bizonyult. Teoretikus jellegű elmélkedéseiben I. G. Orsanszkij szándékosan vette górcső alá annak a kérdésnek a bizonyítását, miszerint minél sűrűbben van behálózva valamely térség italkereskedésekkel, annál kisebb a részegeskedés helyi valószínűsége. Orsanszkij szerint be kell látni, hogy a paraszt sokkal kevésbé esik kísértésbe, ha a kereskedés közvetlenül az orra előtt van, és a nap huszonnégy órájában elérhető számára. Emlékezzünk csak vissza Gyerzsavin szavaira: a kocsmatulajdonosok éjjel-nappal nyitva tartottak. Viszont kérdés, hogy vajon hagyná-e magát a paraszt elcsábítani egy olyan távoli kocsmá által, amelynek megközelítéséért számtalan sáros térségen kellene átverekednie magát? Talán álljunk meg egy pillanatra ennél az okfejtésnél, hiszen nagyon is jól tudjuk: az alkoholizmust nem csak a kereslet, hanem a vodkakínálat is nagymértékben táplálja.

Orsanszkij azonban folytatja bizonyítását, és a szeszleparló tulajdonosa és a részeg paraszt közé helyezi a zsidót aki látszólag a parasztnak kedvez, mivel áron alul adja el neki a vodkát. Viszont az is igaz, hogy zálogképpen lefoglalja a paraszt személyes holmiját. Ahogy írja, bár egyesek szerint a zsidó bérlők „nyomorúságos hatással vannak a parasztok állapotára”, ez azonban csak abból a tényből fakad, hogy „a kocsmáros mesterségben csakúgy, mint más tevékenységekben is, azok bizony messze kitűnnek hozzáértésükkel, ügyességükkel és dinamizmusukkal”. [34] Azt is meg kell említenünk azonban, hogy ugyanezen gyűjteményes kötet egyik esszéjében a szerző már beismeri a létezését „a parasztokkal való csalárd ügyletek” meglétének. Mint írja: „le kell szögezni, hogy a zsidó kereskedők sokszor rászedik az embereket, és hogy a zsidó viszonteladó, uzsorás és kocsmáros kizsákmányolja a nyomorgó népet, különösen vidéken. Amilyen makacsul megkéri az árat a birtokossal szemben a paraszt, ugyanakkor meglepően hajlékonynak és jóhiszeműnek mutatkozik akkor, amikor a zsidóval köt üzletet, főleg, ha ez utóbbi még egy üveg vodkát is ad ráadásként a számára. ...A paraszt bizony sokszor kényszerül arra, hogy gyalázatosan áron alul adja el gabonáját a zsidónak.” [35] Mindezek mellett Orsanszkij enyhítő körülményeket is keres. Márpedig a paraszti életerőt ennyire elnyomó bajt hogyan is lehetett volna igazolhatónak tekinteni?...

Ž

Mindenesetre I. Miklós cár uralkodása alatt – dacára hajthatatlan személyes erőfeszítéseinek – mindvégig kudarcot vallott az a törekvése, hogy a saját szempontjai szerint formálja át az oroszországi zsidóság életét.

Ahogy kudarcot vallott a zsidó földművesség ügyében is.

Az 1827-es keltezésű, „a zsidók újoncállítási kötelezettségéről és katonai szolgálatáról” szóló szabályrendelet értelmében a magánkézben lévő parcellákra „áttelepített” zsidó földművesek, valamint azok gyermekei ötven évre mentesültek az újoncállítási kötelezettség alól. Ez a kivételezett állapot attól az időponttól lépett érvénybe, amint a zsidó telepes ténylegesen belekezdett „a földműves tevékenységek gyakorlásába”. A rendelet figyelemreméltó hatást váltott ki az oroszországi zsidók körében. Szinte már a kihirdetés pillanatában is számos olyan zsidó tért vissza a földműves kolóniákra, akik korábban a sajátzszakállukra hagyták el lakhelyüket. Sőt, a visszatérők száma meglepő módon még meg is haladta azt az adatot, mint amit a zsidók addig maguk tartottak nyilván a távollevőkről. [36]

Azután 1829-ben immár napvilágot látott a zsidó földművesekkel kapcsolatos, még inkább kiforrott és részletesebb szabályrendelet is. Ez utóbbi lehetővé tette számukra a polgárok osztályába való előlépést azzal a feltétellel, hogy valamennyi tartozásukat rendezik. Továbbá engedélyezte számukra a földjeik elhagyását három hónap időtartamra a kenyérrevalójuk megkeresése végett – igaz, csakis akkor, amikor azt a mezőgazdasági munkák állapota lehetővé tette. Emellett szankciókkal sújtotta egyfelől az engedély nélkül földjeiktől távollevőket, jutalmat irányzott viszont elő azon földműves gazdaságok vezetőinek, akik a legkiválóbbnak bizonyultak. V. Nyikityin ugyanakkor azt is elismeri: „Összehasonlítva a zsidó földműveseket sújtó szigorú korlátozásokat másokéval – »de egyszersmind a kizárólagosan a zsidóknak biztosított jogok és előjogok figyelembevételével«, és mindezeket a többi adózó réteg kapcsán is számbavéve –, meg kell állapítsuk, hogy a kormányzat összességében nagy jóindulattal viseltetett a zsidóság irányában.” [37]

És íme láss csodát! Végre 1823 és 1833 között „a zsidók nagy buzgalommal művelték a földjeiket, a szerencse bőséges termésátlagokkal kárpótolta őket, ők pedig elégedettséggel töltötték el munkájukkal a hatóságokat, és viszont. Az általános fellendülést csupán néhány, jelentéktelennek bizonyuló kisebb incidens árnyékolta be. A törökkel vívott, 1829-es háború után pedig „az adóhátralékokat teljes mértékben elengedték a zsidó lakosok számára csakúgy, mint az összes telepés számára... lévén, hogy azok »elszenvedni kényszerültek a hadak átvonulását«.”

A felügyeletükkel megbízottak jelentése szerint azonban „az 1833. évi rossz termés lehetetlen vállalkozássá tette, hogy (a zsidókat) további maradásra bírják a kolóniákon. Így tehát a felügyelőbizottság közülük sokaknak megengedte azok köréből, akiknek sem kedvük, sem bátorságuk nem volt a földműveléssel való foglalatosságra, hogy többé egyáltalán ne, vagy csak félig-meddig vessék be földjeiket. Valamint, hogy megszabaduljanak jószágaiktól, engedélyezte, hogy útra keljenek, és akár állami segélyért folyamodjanak, valamint hogy ne fizessék tovább a tartozásaikat.” Már 1834-ben több ízben is előfordult, hogy ezek a telepések „áruba bocsátották a kapott vetőmagot és leölték a jószágaikat”. Ehhez a megoldáshoz azonban nem csak a szükségét szenvedők folyamodtak. Elmondható ugyanis, hogy a zsidóknak gyakrabban jutott ki a rossz termésből, mint a más nemzetiségű parasztoknak. Ebben a hitvány minőségű vetőmag használatán kívül az is szerepet játszott, hogy a zsidók többnyire rendszertelenül és alkalmatlan időközönként művelték meg a talajt. Ez többnyire annak volt köszönhető, hogy „generációról generációra örökítve életformájukat, könnyű mesterségekhez voltak szokva, általában gondatlanok voltak, és hanyagnak bizonyultak a jószág felügyeletében is”. [38]

Azt hihetnénk, hogy az a három évtizednyi balszerencsés próbálkozás és tapasztalat, ami a zsidóság földművelésre való „átszoktatását” kísérte, elegendő volt a kormánynak ahhoz, hogy lemondjon a haszontalan és igencsak költséges további kísérletezésről. Csakhogy ez nem így történt! Vajon ezek a kiábrándító jelentések nem jutottak el I. Miklós asztaláig? Vagy ha el is jutottak, a számtalan feljegyzést és helyzetjelentést a miniszterek talán kissé megszépítették? Vagy inkább az uralkodó kimeríthetetlen energiája és az ügryhöz fűzött határtalan bizalma sarkallta őt újabb és újabb kísérletekbe? Ki tudja ma már...

Mindenesetre biztos, hogy az 1835-ös keltezésű, a zsidóság életét ismét újra rendezni kívánó szabályrendelet (ami az úgynevezett „irányítóbizottság” anyagaként látott napvilágot) sem söpörte le az asztalról a zsidó földművelés kérdését, sőt, éppen ellenkezőleg, még ki is szélesítette azt. „Olyan szabályok által kell megszervezni a zsidók életét, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy a földet művelve és ipart űzve nyerhessenek megfelelő módon megélhetést. Emellett pedig a fiataljaik számára haladó szellemű oktatás biztosítandó, ami gátját állja majd annak, hogy dologtalanságra vagy tiltott tevékenységek gyakorlására adják fejüket.” Mivel a korábbiakban a zsidó közösségektől előzetesen négyszáz rubel megfizetését követelték tűzhelyenként, ettől fogva „bármely zsidó számára lehetővé tették, hogy bármikor földművelésbe kezdjen. Ennek valamennyi adóhátraléka egyszeriben eltöröltetett, csakúgy, mint a közössége által felhalmozott adóhátralék is.” Megengedték továbbá számukra, hogy állatni földeket birtokoljanak meghatározatlan idejű haszonélvezet formájában (azonban csak a letelepedési övezet határain belül). Így tehát azokból parcellákat birtokolhattak, értékesíthettek és adhattak vagy vehettek bérbe. Mindazok pedig, akik közülük a földművelésre adták a fejüket, huszonöt évre felmentést kaptak a fejadó fizetése alól, tíz évig a földadó alól, és a már említett ötven évre az újoncozás alól. Viszont a törvény arról is rendelkezett, hogy egyetlen zsidó sem „kényszeríttethetett földművessé válni”. „A falusi élet keretei között gyakorolt kézműipari és kézművesi tevékenységek pedig továbbra is engedélyeztetek a számukra.” [39]

Százötven évvel a fenti intézkedések meghozatala után a múltból megfeledkező kiváló zsidó fizikus – aki egyébként a leginkább tájékozott szerzők közé tartozik –, az alábbi szavakkal fogalmazza meg az oroszországi zsidóság életéről alkotott képét: „A letelepedési övezet a földművelés gyakorlásának megtiltásával (!) járt együtt.” [40] A történész és gondolkodó, M. Gersenzon legalább általános megfogalmazást használ ebben a kérdésben: „A zsidó számára a földművelést a saját népszelleme tiltotta meg, mivel a földhöz tapadva az ember sokkal könnyebben ereszt gyökeret és kezd kötődni valamely helyhez.” [41]

Az 1835-ös rendelet megalkotása után a cár befolyásos pénzügyminisztere, Kankrin azzal a javaslattal állt elő, hogy Szibéria elhagyatott földjeit bocsássák a zsidó földművesek rendelkezésére. I. Miklós nem sokat habozott, és még ugyanezen év végén áldását adta a tervre. Eszerint a zsidó telepések „tizenöt hektárig részesültek volna jó minőségű földekben”, valamint eszközökben és jószágban – mindezt az államkincstár terhére. Ezenkívül kész gerendaházakat ajánlottak fel számukra. Ráadásul még a helyszínre szállításuk költségeit is fedezték volna, beleértve az élelmezést is. Rövid ideig úgy látszott, hogy a szegény sorban élő, valamint a nagycsaládos zsidók megkísérlik a szibériai utazást. Csakhogy a *kahalok* ismét keresztülhúzták a számításaikat. Ezek a szegény sorban élő zsidók ugyanis az újoncállítási kötelezettségek kielégítése miatt elengedhetetlenül szükségesek voltak a *kahalok* számára. Vagyis, hogy a gazdag zsidó családok hadköteles fiait helyettesítsék a szegényekkel. Így tehát a szegényeket elrejtették a hatóságok szeme elől. Ezzel egy időben adóhátralékukat a hivatalok által semmisnek nyilvánították, miközben azt előzőleg a szegényekkel gondosan befizettették.

A szibériai áttelepítéssel kapcsolatos terv azonban nemcsak emiatt dőlt dugába. Időközben ugyanis a kormányzat is más belátásra jutott. Egyszerűen megijedtek a túlzottan is hosszúra nyúló szállítás nehézségeitől, valamint attól a lehetőségtől, hogy a

tapasztalatlan és a földműves munka iránti szeretetükről amúgy sem igazán híres zsidók a helyszínen is nekilátnak „a haszontalan üzérkedésnek, ami lényegét tekintve tisztességtelen fogásokon alapulva már amúgy is annyi bajnak volt okozója a birodalom nyugati tartományaiban”. Tekintettel arra, hogy „fogadói tevékenységük jobbára a helyi lakosok tönkretételéből állt, kielégítve azok pohár után nyúlás iránti hajlamát”, 1837-ben véget vetettek a Szibériába való áttelepítési akciónak. Anélkül, hogy annak valódi okait a közvélemény tudomására hozták volna. [42]

Még ugyanezen évben a felügyelőbizottság arra a megállapításra jutott, hogy Új-Oroszország területén „a zsidó telepések számára kiutalt parcellák a legjobb minőségű fekete földből valók, amelyek »tökéletesen alkalmasak a gabonafélék termesztésére és, hogy a sztyeppei földek kiválóak szénatermesztésre és állattartásra«,„. [43] Az is igaz azonban, hogy a helyi hatóságok vitatták a fentebbi értékelést.

Továbbá még ugyancsak 1837 folyamán felállították az állami vagyonügyi minisztériumot, élén az arisztokrata E. Kiszeljovval. Ez a [égés, a tervek szerint, szerves része volt a jobbágyrendszer oroszországi majdani eltörlését célzó átmenetnek. Ennek az új minisztériumnak a feladatai közé tartozott, hogy „védelmezze a szabad földműveseket” (azaz az állami parasztokat, az úgynevezett „korona parasztjait”, melyeknek száma ez idő tájt hét és fél millióra rúgott), valamint a zsidó földműveseket (akik összesen három és ötezer körüli családot tettek ki, azaz számarányuk összehasonlítva az állami parasztok számával nem volt egyéb, mint „csepp a tengerben”). mindazonáltal épp, hogy csak létrehívták az új minisztériumot, azt máris elárasztották a zsidók mindenféle tárgyú kérvényei és panaszai. „Hat hónap leforgása alatt nyilvánvalóvá vált, hogy csak a zsidókra ugyanannyi figyelmet kellett fordítani, mint a minisztériumot nyomasztó összes többi elsőrendű fontosságú ügyre.” [44] Ezen az új minisztériumon kívül 1840-ben Kiszeljovot még egy másik újonnan létrehozott bizottság (immár a hatodik ebben a kérdéskörben) [45] elnöki székébe is kinevezték, azzal a céllal, hogy „meghatároztassanak a zsidók élete újjászervezésének lezárása érdekében szükséges lépések”. Azaz, hogy a hivatalnokok ismét nekigyürkőzzenek az oroszországi zsidókérdés dossziéjának.

Kiszeljov 1839-ben elfogadtatta az államtanács törvényjavaslatát, amelynek értelmében a földművesekké lehettek azok a zsidók, akik az újoncozási várólistán szerepeltek, ami alól így mentesültek. Ezáltal lényegében mentességet kaptak az adókötelezettség terén is, de csakis azzal a feltétellel, ha a földművelésben az egész családjuk részt vesz. Ezt követően 1844-ben „a zsidókkal kapcsolatos, még részletesebb szabályrendelet” immár azt a jogot is megadta a számukra – a letelepedési övezet területét is beleértve –, hogy három éven keresztül keresztény munkaerőt foglalkoztassanak. Ettől azt remélték, hogy a keresztényektől majd elsajátítják a zsidók a helyes földműves magatartást. Ezt megelőzően, 1840-ben „számos zsidó érkezett, állítólag a saját költségén (ők valójában a helyszínen érkezésükkor készítettek a maguk számára »tanúsítványokat«, amelyek szerint saját anyagi eszközökkel rendelkeznek) Új-Oroszország térségébe, akiknek azonban a valóságban semmijük sem volt, és a hatóságok számára már az első pillanattól fogva nyilvánvalóvá tették, hogy »anyagi forrásaik kimerültek«. ...Ekkor 1.800 ilyen család érkezett, amelyek többsége sem papírokkal nem rendelkezett, sem pedig azt nem tudta igazolni, hogy honnan jött és hogy hogyan jutott el Új-Oroszországba. ... Rádadásul szakadatlanul áramlottak a térségbe olyanok is, akik azért rimánkodtak a hatóságoknál, hogy ne hagyják őket a nyomorban élve elrohadni.” Kiszeljov parancsba

adta, hogy az érkezőket megfelelő fogadtatásban részesítsék, és hogy „általában a telepések részére mindenfajta etnikai megkülönböztetés nélkül” a kiutalandó összegekből különítsenek el tartalékot erre a célra. Más szavakkal, ezeket a nincsteleneket valójában jócskán az előirányzott kiadásokon felüli összegekkel segélyezték. Ezt követően 1847-ben újabb, úgynevezett „kiegészítő rendeleteket” fogadtak el, amelyek a zsidóknak a mezőgazdasági munkára való átállását kívánták támogatni. [46]

Kiszeljov az általa vezetett minisztérium ténykedésével azt az ambíciót dédelgette, hogy mintagazdaságokra épülő telepeket létesít, amelyek példája révén aztán „széles skálájú mezőgazdasági termelékenységhez juttatja ezt a népet”. Ebből a célból a jekatyerinoszlavi kormányzásban egyik mintagazdaságot a másik után szereltette fel, mégpedig a termékeny földek övezetében. Ezen a területen a szántóföldeket bőven öntözték a folyók és a patakok, és igazán elsőrendű legelők és kaszálók tarkították a széles vidéket. Mindezt pedig tették abban a vérmes reményben, hogy az új telepések bőségesen támaszkodni fognak majd a térség régebbi német telepeseinek értékes tapasztalataira. Ám mivel elég nehéz volt ez utóbbiak körében olyanokat találni, akik vállalkoztak volna a zsidókkal való megtelepedésre, úgy döntöttek, hogy a helybeli német lakosságot inkább fizetett alkalmazottként fogadják fel.

A jövőbeli zsidó mintagazdaságok telepesei részére – összes korábbi adóhátralékukat eltörölve – új hitelek utaltak ki. Letelepítésük második évétől várták el a zsidó telepés családoktól, hogy legalább egy veteményeskertjük és egy hektárnyi bevetett szántójuk legyen, majd a későbbiekben fokozatosan bővítsék földjeiken a bevetett terület arányát. Azon telepéseket, akiknek egyáltalán nem volt tapasztalatuk a megfelelő haszonjóságok kiválasztásában, pedig az e célból kinevezett gondnokokra bízta. Kiszeljov minden erejével azon volt, hogy megkönnyítse a telepés családok helyváltoztatását (kisebb számban napszámosoknak is, családjaikkal együtt), és hogy legalább a telepések bizonyos hányada számára biztosíthatóvá váljék valamilyen mezőgazdasági képzés. Mindazonáltal a telepés családok jó részétől nagyon is távol állt a mezőgazdasággal való foglalatosság gondolata. Nagy fagyok idején még a jószág megetetése végett sem mozdultak ki házaikból – így aztán minden egyes családnak meleg, hosszú, kapucnis posztóköpenyt osztottak ki! [47]

Mindeközben a mezőgazdaságba áramló zsidó telepések áradata cseppet sem apadt, pláne, hogy a birodalom nyugati területeit egyre-másra sújtottuk a gyenge termés hozamok. Gyakran megesett, hogy éppen emiatt a gyengén termő területekről egyszerűen úrnak indították azokat a családokat, amelyekben nem volt meg az elegendő számú férfi munkáskéz. „A *kahalok* erővel bírták távozásra a nyomorban tengődőket és a munkaképteleneket, nem engedték viszont távozni a gazdagokat és az egészségeseket, abból az indítékból, hogy a lehető legtöbb adót tudják kipréselni, azaz hogy fizetni tudják adóhátralékaikat, és hogy szilárdan kézben tartsák saját hatalmi intézményüket. ...A legínségesebb nyomorban tengődők túlzott felgyülemlését megakadályozandó” a minisztériumnak utasítania kellett a nyugati területek kormányzásait, hogy szigorúan ellenőrizzék az útra kelni szándékozókát. Csakhogy a nyugati kormányzóságokban annyira sürgették a felesleges embertömeg mielőbbi távozását, hogy még azt sem várták meg, hogy hírt kapjanak a jövőbeli telepések új szálláshelyeinek elkészültéről. Ráadásul, még a távozóknak kiutalt pénzösszegeket is visszatartották, amivel így gyakran egy teljes év mezőgazdasági munkát tettek lehetetlenné. És ez még mind semmi! A jekatyerinoszlavi

kormányzóságban például még arra sem volt idejük a hatóságoknak, hogy az önkéntesek számára kiosszák a kijelölt földeket. Így kétszázötven család költözött önkényesen Ogyesszába és ott is maradt. [48]

Mindezek ellenére mégis leszögezhető, hogy a legkülönbözőbb helyekről érkező, különböző felügyelők tollából származó jelentések ugyanazokról a jelenségekről számolnak be. „Az ilyesfajta szélsőségekre hajlamosak lévén (ti. a zsidók) talán jó, sőt kiváló földművesekké válhatnának. Ők azonban már az első kínálkozó lehetőséget is mohón megragadják, hogy otthagyják az eke szarvát, felhagyjanak a gazdálkodással, és visszatérjenek az üzérkedéshez és más, számukra olyannyira kedves foglalatosságokhoz. ...A zsidók számára az elsőrangú tevékenység az ipar, lett légyen az akár a legszerényebb méretű vagy altár a legjelentéktelenebb is. Feltétel, hogy az a lehető legbusásabb hasznot hozza a számukra. ...A zsidók gondolkodásmódja a legmesszebbmenőig leleményes, ami pedig a legkevésbé sem talál kielégülést a békés földműves életben”. Így az „még a leghalványabb fokú vágyat sem táplálja beléjük a földműveléssel való foglalatosság iránt”.

„Ami azonban ennek dacára a térségbe áramlásuk felé irányítja a figyelmüket, az a földek bősége, az ottani zsidó lakosság gyér volta, a határok közelsége és a helyi kereskedelem és ipar jövedelmező volta. Nem feledve továbbá a számukra adományozott adó és újoncállítás alóli mentesség áldásait.” A legtöbbjük ráadásul abban a hitben élt, hogy nem lesz más kötelezettségük, mint a saját házaik felszerelése. Ami pedig a földek kérdését illette, azt remélték, hogy „azokat jelentős összegekért adhatják majd bérbe, mialatt ők maguk, mint ahogy azt a korábbiakban is tették, iparral és kereskedelemmel fognak foglalkozni”. Ezt ráadásuk ők maguk vallották be teljes naivitással a felügyelők kérdéseire válaszolván. Mindez „a földművelésbe való belekezdést illetően tökéletes undorral párosult számukra”. Ezeken felül „vallási előírásaik... nem igazán kedveztek a zsidó földművelés megszilárdulásának”, mivel azok sok esetben kényszerítették őket hosszú inaktív szakaszokra, mint példának okáért a tavaszi vetések idejére eső pászka hosszadalmas megünneplésére.

Szeptemberben pedig a sátoros ünnep tartott tizennégy napon át „abban az időszakban, amikor a leginkább intenzív mezőgazdasági tevékenységek vannak soron, mint a talaj előkészítése és a veteményezés. Mindazonáltal, ha és amennyiben »hinni lehet a minden bizalmat megérdemlő, leginkább kiművelt zsidók véleményének, a Szentírás csak az ünnepek első és utolsó két napjának szigorú megtartását írja elő«. Másfelől azonban, a zsidók által lakott térségek spirituális vezetői (gyakorta előfordult ugyanis, hogy két imaház is megtalálható volt egy községben: egy az ortodox zsidók – a *mitnagdok* – számára, egy pedig a *haszidok* követői részére) a zsidóság körében általánosan fenntartották azt az elképzelést, hogy lévén a zsidó leválasztott nép, ezért neki nem való a nehézségekkel terhes földműves munka. Az valójában a *gojok*^[96] sanyarú osztályrészéül adatott.” Emellett: „a zsidók amúgy is későn kelnek, egész órát szentelnek a reggeli imádkozásra, és akkor indulnak csak munkába, amikor a nap már magasan delel az égbolton”. Amihez járul még a sábesz megtartása, azaz a péntek estétől vasárnap reggelig tartó pihenés. [49]

A zsidóság nézőpontjából kiindulva I. Orsanskij gyakorlatilag ugyanazon következtetések levonásáig jut el, mint amelyeket már a felügyelők is megtettek: „földek bérlése és annak fizetett munkásokkal való megműveltetése... sokkal inkább elnyeri a

zsidók tetszését, mint a gyors hasznot hajtó üzérkedésről a kemény földműves munkára való áttérés. ...Észrevehető az egyre inkább megerősödő tendencia a földműveléssel foglalkozó zsidók körében, akik mindenekelőtt bérbe adják földjeiket és fizetett bér munkásokkal műveltetik meg azokat.” Új-Oroszországban a zsidó földművesek kudarcai tehát elsősorban abból fakadtak, hogy „nem voltak hozzászokva a nehéz földműves munkához. Valamint hogy inkább a déli orosz városokba mentek városi mesterségek gyakorlása által hasznot húzni.” Orszánszkij azonban olyan eseteket is kiemel, amikor az adott zsidó földművestelepeken belül a zsidók „*saját két kezük munkájával* emeltek maguknak zsinagógát”, vagy másokhoz hasonlóan a „saját kezükkel” művelték meg a veteményeseiket. [50]

Mindazonáltal a felügyelők által készített beszámolók egyetértenek abban, hogy a fentebb vizsgált negyven esztendő leforgása alatt ezen „mintagazdaságokban” csakúgy, mint a múltban is „a telepések életszínvonala, tevékenységi körük és vállalkozásaik sikere jócskán elmaradt a korona vagy a földesurak parasztjainak szintjétől”. A herszoni kormányzásban például az 1845-ös évben a zsidó földművesek körében „a földművelés állapota nem igazán volt kielégítőnek mondható, lévén, hogy a telepések legnagyobb hányada szegénységben tengődött. A zsidó telepések gyakorlatilag ódzkodtak a földműves munkától, közülük nagyon kevesen művelték megfelelően a földjeiket. Még a legjobb termésű években is csupán szerény jövedelmet mondhattak a magukénak... veteményes kertjeik talaját alig mozgatták meg”, az asszonyok és a gyermekek szinte sohasem mutatkoztak a földeken, és „egy harminchektárnyi földdarab alig volt elegendő a számukra a mindennapos szükségleteik megtermelésére. A német földművesek példáját csak törpe kisebbség követte a zsidó telepések köréből. Többségük ugyanis »Látványos undort mutatott« mindenfajta földműves tevékenységgel szemben, és »kizárólag azzal fordultak a hatóságokhoz, hogy a lehető leghamarabb állítsanak ki számukra útlevelet, amely lehetővé teszi a térségből való távozásukat«... „. Sok területet hagytak parlagon, csak imitt-amott műveltek egy-egy darab földet, kinek hogy jutott eszébe. „A jószágnak hanyagul viselték a gondját... a lovaikat halálra fárasztották, szinte nem is etették őket, különösen így volt ez a sabbath idején.”

A kényes és kiváló fajtájú német teheneket rendszertelenül fejték, addig, amíg azok végül már nem is adtak többé tejet. „Habár a zsidók ingyen kaptak gyümölcsfákat, nem tudták, hogy hogyan is kellene gyümölcsöskertet telepíteni.” Előre felépített házakkal fogadták őket – melyek közül néhány „elegáns kivitelű, kellően száraz, meleg és szilárd alapzatú volt”. És bár más helyeken a számukra épített házak már jóval rozogábbak és drágák is voltak, azonban még ott is, ahol megbízható minőségben, a legjobb anyagokat felhasználva húzták fel házaikat..., a zsidók gondatlansága, arra való képtelenségük, hogy szállásukat jó állapotban őrizték meg... odáig vezetett, hogy azok előbb-utóbb annyira leromlott állapotba kerültek, hogy nem lehetett bennük tovább tartózkodni sürgős felújítási munkálatok elvégzése nélkül. „Ezek a házak vizesedtek, ami további leromlásukat eredményezte, és betegségek előidézője lett. Jó néhány házat egyszerűen üresen hagytak, amíg másokban több család lakott egyszerre »anélkül, hogy közöttük bármiféle rokoni kapcsolat állott volna fenn, ami pedig, tekintetbe véve ezen nép féktelen jellemét és civakodásra való hajlamát« végeláthatatlan panaszok áradatára adott okot.” [51]

Ennek az előkészítetlenül végrehajtott nagy áttelepítési hullámnak a felelőssége persze mindkét felet egyaránt érinti. Következett ez egyfelől az adminisztráció rossz

szervezőképességéből és lassúságából, ami magában foglalta, hogy helyenként nem ügyeltek eléggé a lakhelyek kellő felszereltségére – azok sok kívánnivalót hagytak maguk után –, nem beszélve arról, hogy a rendszer emellett számtalan visszaélésre és pazarlásra adott lehetőséget.

A fiaskók miatt több felelőst helyeztek át más térségekbe, másokat közülük pedig bíróság elé is állítottak. Másfelől viszont a zsidók által lakott falvakban a régebb óta ott élők húzódoztak attól, hogy hatékonyabb ellenőrzést gyakoroljanak azon gondatlan gazdák felett, akiknek gazdasága és szerszámai leromlottak. Ráadásul általában nyugalmazott altiszteket neveztek ki a telepések felügyeletére, akiket a zsidók könnyűszerrel tudtak leitatni, vagy más módon lekenyerezni. Az ilyen fejlemények miatt aztán lehetetlen vállalkozás volt a telepesektől behajtani a hatóságok járandóságait. Avagy azt egész egyszerűen az őket sújtó ínség húzta keresztül – „a közösségekben összesen sem találtatott néhány tíznél több földműves, aki a saját erejéből képes lett volna a járandóság rendezésére” – avagy „a zsidók szokásos hajlama miatt a mindenféle fizetés alól maguknak való kivonásának volt tulajdonítható”. Márpedig az adóhátralékaik az évek alatt csak növekedtek, míg ezeket aztán újfent el nem törölték anélkül, hogy a kedvezményezettek azoknak akár a felét is visszafizették volna. Minden egyes engedély nélküli teleptől távol töltött nap után a telepés csupán egyetlen kopek^[97] büntetést fizetett, amelynek megfizetése gyakorlatilag meg sem kottyant neki, és azt meglehetősen könnyedén pótolhatta a városban az idő alatt szerzett nyereségével.

Érdemes összehasonlításképpen megjegyezni, hogy a falvakban a *melamedek* évente három és tízezer rubel között terjedő összeget kerestek meg. A *melamedek* intézményével párhuzamosan a hatóságok azonban törekedtek arra is, hogy a zsidó földművelők által lakott telepék iskoláiban, a zsidó nyelvvel való ismerkedésen túl, bevezessék az általános elemi szintű tankönyvek használatát orosz nyelvből és aritmetikából. Jóllehet az „együgyű népnek” aligha volt „bizalma az állam által létesített iskolákban”. [52]

„Mindinkább vitathatatlaná kezdett válni, hogy a Kiszeljov által olyannyira hön áhított »mintagazdaságok« léte aligha lehet több álomnál.” Ám a hatóságok – noha 1849-ben leállították a családok további telepítését a kolóniákba – mégsem fogytak ki reményeikből, és még 1852-ben is eredeti szándékaik eltökéltségét hangsúlyozták. „Minél súlyosabb a helyzet, annál inkább szilárdságot kell mutatni és nem szabad az embernek elbátortalanodni az első kudarcok által.” Attól az időtől kezdve viszont, hogy a telepekre felügyelő gondnok már nem volt a telep tényleges vezetője, „gyakran fordult elő, hogy ez utóbbi kénytelen volt eltérni a telepések gúnyolódását és szemtelenségét, akik nagyon is tisztában voltak azzal, hogy valójában annak semmilyen hatalma sincs már felettük”. Attól fogva ugyanis az csupán tanácsokkal szolgálhatott nekik. Éppen emiatt a hatóságok többször is előterjesztettek olyan tervezeteket, amelyek értelmében a telepéseket két-három napos kötelező tanfolyamokon képezték volna az eredményes gazdálkodásra. A tervek szerint emellett megfosztották volna őket attól, hogy a saját tapasztalatlan fejük után menve rendelkezzenek földjeikkel. Szerették volna gyökeresen eltörölni a földjeiktől való távollét engedélyezését, valamint példaértékű fenytételeket tereztek bevezetni. Első alkalommal harminc ostorcsapás kiszabását, ami visszaesés esetén a duplájára nőtt volna. Aki ezt is túllépte, arra börtönbüntetés várt volna, valamint a szabályszegés súlyosságával arányban, végső esetben akár a hadseregbe való kényszerbesorozás is.

Nyikityin megerősíti, hogy ez az oktatási tervezet, már attól a pillanattól kezdve, hogy ismertté vált, „olyan rémisztő hatást gyakorolt a zsidó földművesekre..., hogy azok megduplázták az erőfeszítéseiket..., sűrűsen nekiláttak jószágaik gondozásának és felszerelkeztek földműves szerszámokkal ..., és megdöbbenő buzgalmat kezdtek el tanúsítani a mezei munkák és a házaikra fordított gondosság terén.» Végül azonban Kiszeljov inkább a finomított változatú tervezetre adta az áldását 1853-ban. „A tanfolyamoknak, teljes mértékben összhangban kellett lenniük a tanítandók tehetségével és tapasztalataival”; a mezőgazdasági munkák szervezésével megbízott oktató csak a telepések feladatainak könnyítése érdekében térhetett el az oktatott tárgytól. Az első ízben történő szabálysértés esetén szóba sem jött a büntetés, a második és harmadik alkalommal is csak tíztől húszig terjedő ostorcsapásról lehetett szó, nem többről.

A hadseregbe való besorozás elrendelését valójában soha nem vezették be a gyakorlathun. „Soha... senkiből nem lett katona a munkavégzésében mutatkozó hiányosságai miatt.” Egyébként ezt a törvényt 1860-ban végérvényesen hatályon kívül is helyezték. [53]

Ne feledkezzünk meg azonban arról a tényről sem, hogy ez az időszak még jócskán a jobbágyság kora volt Oroszországban. Valamint arról sem, hogy egy évszázaddal a kormány azon tudatos törekvései után, amelyekkel megkísérelték a zsidóságot rávenni arra, hogy a szűzföldek feltörésével végezzen hasznos tevékenységet, kezdtek létrejönni az úgynevezett Arakcsejev-falvak^[98] körvonalai.

Meglepődve kell azonban konstatálnunk, hogy az orosz kormányzat még ekkor sem fogta fel az addig meghozott intézkedéseinek sikertelenségét, valamint azt, hogy az orosz zsidóság földműves munkára való kényszerítése teljességgel kudarcra van ítélve.

Nem fogták fel, így aztán még jó ideig tovább próbálkoztak vele...

Ž

A kötelező katonai szolgálat bevezetését követően nyugtalanító híresztelések kaptak lábra a birodalom zsidó lakosságának körében. Az innen-onnan származó „biztos értesülések” mind a „zsidóügyi bizottság” által előkészített új és félelmetes törvényekről szóltak. Végül aztán a mendemondákból valóság lett, és 1835-ben életbe lépett a zsidókra vonatkozó általános szabályrendelet (azzal a célzattal, hogy felváltsa az 1804-ik évi szabályrendeletet). Az új rendelkezés azonban, ahogy azt a *Zsidó Enciklopédia* is diszkréten megjegyzi, „nem tartalmazott semmifajta új keletű korlátozást a zsidóságra nézve”. [54] Ha pedig közelebbről is meg akarjuk ismerni ezt a szabályrendeletet, akkor ki kell emelnünk, hogy „az udvarház kivételével megadta a zsidók számára a jogot minden fajta ingatlan birtoklására, engedélyezte számukra az összes többi orosz alattvalóval azonos feltételek mellett a létező összes kereskedelmi tevékenységet, mindezt azonban kizárólagosan a letelepedési övezet határain belül”. [55]

Ez az 1835-ös szabályrendelet megerősített minden, korábban a zsidó felekezet gyakorlóinak számára már elismert jogot, ráadásul még megadta számukra az első gildébe tartozó kereskedőket^[99] megillető jogosítványokat is. Emellett a már viszonylag érett életkor elérése utánra engedélyezte számukra a házasságot (18 és 16 éves korban), és intézkedéseket fogantatosított avégett, hogy a zsidóság öltözete egyáltalán ne térjen el, és ezáltal ne is szigetelje el közösségüket a környezetétől.

Továbbá afelé kívánta őket terelni, hogy elsősorban termelő tevékenység folytatásával keressék meg mindennapi kenyerüket (csak a hitelre történő vagy a háztartási kellékek zálogba vételén nyugvó italkereskedelemtől tiltotta el őket). Lényegében mindennemű ipari tevékenységet engedélyezett számukra (beleérnie a szeszfőzést is). Ugyanakkor csak az állandó szolgálatra szerződő keresztény munkaerő alkalmazását tiltották meg a számukra, engedélyezték viszont „rövid távú munkákra” (anélkül, hogy pontos határidőket szabtak volna meg), vagy „gyári vagy üzemi munkára” keresztények felfogadását, csakúgy, mint „mezei, kerti vagy veteményesbeli munkákban való segítség címén” [56], amely megállapítás mindenestre még a „zsidó földművelés” gondolatával összehasonlítva is nevetségesen hangzott.

Az 1835-ös szabályrendelet előírta a továbbiakban a zsidó fiatalok iskoláztatását. Egyáltalán nem gördített akadályokat a zsidók gimnáziumokba vagy egyetemekre történő beiratkozásának az útjába. [57] Azok a zsidók, akik tanulmányaik során bármely tárgyban doktori címre tettek szert, vagy tanulmányaik során valamikor (formálisan is) elismerésben részesítették kiválóságukat, állami szolgálatba léphettek.

A zsidó orvosok ez idő tájt már élvezték ezt a jogot. Ami pedig a helyi adminisztráció szintjét illeti, a szabályrendelet hatályon kívül helyezte a korábbi megszorító érvényű rendelkezéseket. Ettől kezdve a zsidók is alkalmassá váltak mindenfajta tisztség betöltésére a helyi dumákban^[100], magisztratúrákban^[101] és önkormányzatokban „ugyanolyan feltételek mellett, mintha ezekre a tisztségekre a más felekezetekbe tartozók köréből választották volna őket”.

Az is igaz azonban, hogy bizonyos helyi hatóságok – különösen Litvániában – kifogásokat emeltek e rendelkezés ellen. Sőt, egyes helyeken arra kötelezték a polgármestert, hogy templomba vezesse az általa irányítottakat, ami természetes módon a zsidók számára teljesíthetetlen követelmény volt. De az is gondot jelentett például, hogy zsidó a bírák között nehezen foglalhatott helyet, hiszen azoknak sok esetben a keresztre kellett felesküdniük. Ezekre az erős helyi ellenlépésekre válaszul aztán az 1836-os uralkodói rendelet meg is fogalmazta, hogy a nyugati kormányzóságok területén zsidó származásúak csak a magisztratúrai és önkormányzati tisztségek egyharmadát tölthessék be. [58]

Végül pedig, ami az orosz állam anyagi érdekeit olyannyira károsító határ menti csempésztevékenységet és az abból fakadó érzékeny gazdasági probléma kérdését illeti, a szabályrendelet továbbra is engedélyezte azoknak a zsidóknak a számára a helyben lakást, akik már korábban is a határ menti zónában éltek, de megtiltotta a határ menti térségekbe mindenféle újonnan történő betelepedést. [59]

Mindazonáltal az is megjegyezendő, hogy egy olyan állam esetében, amely alattvalóit még mindig milliószámra tartotta a jobbágyrendszer súlyos járma alatt, a fentebb említett intézkedéseket talán nem lehet a kegyetlen rendszer kényszerintézkedéseiként értékelni.

Amikor pedig a szabályrendelet szövege megvitatás céljából az államtanács színe elé került, ott a vita leginkább amiatt zajlott, hogyan lehetne a zsidók számára lehetővé tenni, hogy Nagy-Oroszország belső területeire is átköltözhessenek. E kérdésben rengeteg álláspont és nézet létezett. Néhányan például azzal álltak elő, hogy „a zsidóknak a

központi kormányzóságok területére történő beengedése mindenekelőtt azt követelné meg, hogy ez utóbbiak határozott erkölcsi jellemvonásokat mutassanak fel, és hogy kellő iskolázottsági szinten álljanak”. Mások viszont erre a felvetésre azzal vágtak vissza, hogy „a zsidók igenis nagymértékben hajtanának hasznát, hála kereskedelmi és ipari tevékenységeiknek, és hogy a gazdasági versenynek nem lehet elejét venni a lakhelyre és kereskedelmi tevékenységek gyakorlására vonatkozó tilalmakkal”. Ezt követően pedig az a kérdés is elhangzott, hogy „a gondokkal... mindenfajta kertelés és köntörfalazás nélkül kell szembenézni: eltűrhetjük-e a zsidók jelenlétét ebben az országban? Ha pedig úgy ítéljük meg, hogy nem szabadna itt élniük, nos, akkor mindannyiukat ki kell utasítani egy szálra” inkább, mint hogy „a nemzet kebelében hagyjunk élni olyan népességet, amelynek állapota hajlamosnak mutatkozik minden pillanatban újabb elégedetlenségre és zúgolódásra okot adni”. Ha viszont „el kell tűrnünk a jelenlétüket, akkor pediglen mindenfajta korlátozás alól fel kell őket menteni, amelyek ez ideig jogaik útjába támasztattak”. [60]

„Az ősi lengyel előjogok (amelyeket lényegében Nagy Katalin uralkodása óta elhanyagoltak) lehetővé tették a városi közösségek számára, hogy akadályokat gördítsenek a zsidók városba telepedési szándéka elé.” Ezek a mozgalmak ez idő tájt kezdtek újjáéledni Vilniusban, majd pedig Kijevben is. Vilniusban például egész egyszerűen megtiltották a zsidóknak, hogy a város bizonyos kerületeiben letelepedhessenek. A helyi kijevi kereskedők pedig azon háborodtak fel, hogy „a zsidók, mindenki nagy kárára és bosszúságára, kereskedelmi és másfajta ügyletekbe kezdhettek a pecserszki monostor^[102] ősi falai között. ...Továbbá, hogy megkaparintottak minden egyes kereskedelmi létesítményt Pecserszkben”, és onnan kizárták „minden keresztényt a kereskedelemről”. Emiatt aztán a kijevi kereskedők arra ösztönözték az általános kormányzót (1827-ben), hogy tiltsa ki „az állandó jelleggel Kijevben élő zsidókat a város területéről. ...Csupán csak néhány foglalkozást űző térhetett vissza a városba közülük, de ők is csak kizárólagosan ideiglenes jelleggel.” Az is igaz azonban, „mint ahogy az hasonló körülmények között mindig történni szokott, hogy a kormányzat több ízben is határozottan elutasította a kiűzetésük határidejének meghatározását”. A viták végül egészen az „irányítóbizottságig” jutottak. Két egyenrangú pártra osztva ezáltal az államtanácsot.

Végül aztán 1835-ben I. Miklós cár, a szabályrendelet rendelkezéseinek értelmében szentesítette a kijevi zsidók kiutasítását. Ennek ellenére kis idő múltán „bizonyos foglalkozásokat űző zsidók ismételen ideiglenes engedményben részesültek a Kijevben való lakhatásuk tárgyában”.

Érdemes talán azon is elgondolkozni, hogy mitől voltak a zsidók olyannyira sikeresek a kereskedelmi versenyben? Gyakran történt, hogy áruikon olcsóbban adtak túl, mint keresztény vetélytársaik, ezáltal „kisebb nyereséggel” dolgozva, mint a keresztény kereskedők. Sokszor ez csak azért volt így, mert portékáik közismerten csempészetből származtak. A zsidók védelmére kelő kijevi kormányzó azonban azt is bátorkodott megjegyezni a kereskedelmi verseny kérdésével kapcsolatban, hogy „ha a keresztények vennék maguknak a fáradságot, akkor kényszerintézkedések nélkül is győzelmet arathatnának”. [61]

Ilyen körülmények között „Belorussziában a zsidók csak városokban lakhattak, Kis-Oroszországban viszont már mindenhol megtelepedhettek, kivéve Kijevet és néhány, az

államkincstár birtokában lévő falut. Új-Oroszországban pedig valamennyi településen lakhattak Nyikolajev és Szevasztopol kivételével” [62], amely városok ugyanis hadikikötőnek számítottak, ezért innen a zsidókat szigorú állambiztonsági indokból tartották távol.

„Az 1835-ös szabályrendelet lehetővé tette a (zsidó) kereskedők és manufaktúratulajdonosok részére, hogy a belső kormányzóságok országos vásárain is részt vehessenek és ott meghatározott ideig kereskedelmi tevékenységet folytathassanak. Azt is engedélyezték számura, hogy bizonyos árucikkeket a letelepedési övezet határain kívül is értékesíthessenek.” [63] Ráadásul a zsidó kézműveseket sem tiltották ki egyértelműen a központi orosz területekről, ezek a korlátozások csak ideiglenes jelleggel vonatkoztak rájuk. Az 1827-es szabályrendeletet követően „a letelepedési övezeten kívüli kormányzóságok hatóságainak jogában állt, hogy területükön engedélyezzék a zsidók helyben tartózkodását hat hónap időtartamra”. [64] Ennek kapcsán Gesszen még pontosabban fogalmaz: az 1835-ös szabályrendelet „és a későbbi törvények egy léssé szélesebbre nyitották a kapukat a zsidók előtt, hogy ideiglenesen a letelepedési övezet határain kívül tartózkodhassanak”. Annál is inkább, mivel a helyi hatóságok általában szemet hunytak a felett, „amikor a zsidók úgymond a tilosba gázoltak”. [65]

Ezt a tényt erősíti meg Leszkov egyik jegyzéke, amelyet a kormányzói bizottság kérésére írt: „A negyvenes években” a zsidók „megjelentek Nagy-Oroszország nagybirtokosainak falvaiban, hogy ott szolgáltatásaikat felkínálják. ...Egész év folyamán szívesen látott vendégnek számítottak az »ismerős uraságok« udvarházaiban a Nagy-Oroszországgal határos térségekben, és mindenfelé nagy élénkséggel kereskedtek és forgolódtak.” Sőt! „Nemhogy üldözték volna a zsidókat, hanem éppen hogy mindenütt marasztalták őket. ...Rendszerint igen szívesen fogadták őket, sőt még menedéket is nyújtottak a zsidó kézművesek számára...; és a helyi hatóságok mindenfelé jóindulattal viseltettek irántuk, tudniillik a zsidók mind nekik, mint pedig a többi lakos számára jelentős előnyökkel szolgáltak. [66] A zsidók jelenlétéből hasznot húzó keresztények közreműködésével a zsidók könnyedén hágták át a különféle korlátozó rendelkezéseket. A hatóságok pedig úgyszintén késztetést éreztek arra, hogy a törvények ellenében cselekedjenek. ...Így aztán a felsőbb szerveknek végül ahhoz kellett folyamodniuk, hogy Oroszország központi kormányzóságaiban pénzbírságokkal sújtsák azokat a birtokosokat, akik eltúrták, hogy zsidók telepedjenek meg birtokaikon.” [67]

Így történhetett meg tehát az, hogy bár az orosz állam hatóságai – mindenekelőtt konzervatív (de legfőképpen vallási) megfontolásokból – mindenáron meg kívánták akadályozni a keresztények és a zsidók közötti bármiféle keveredést és összeolvadást, azonban ez a törekvésük immár jócskán szembetalálta magát a korabeli gazdasági élet érdekeivel. Ennek felhajtóereje ugyanis már mágnesként vonzotta a zsidókat a letelepedési övezet határain túlra is. A jelenség következtében a hatóságok sem világos döntéseket nem tudtak az ügyben hozni, sem a törvényeket nem tudták a gyakorlatban alkalmazni. Ami pedig a zsidóság dinamikus és vállalkozó szellemű jelleméből fakadó problémát illeti, számukra igenis komoly gondot jelentett, hogy túlzott területi koncentrációra kényszerültek, ami egyúttal nagyon erőteljes belső versengést gerjesztett. Magától értetődőnek tekintették tehát, hogy olyan mértékben próbálták átlépni a számukra megszabott szűkös határokat, ahogyan csak tudták. Orszánszkij megfogalmazása szerint „minél több zsidó tud keresztények körében élni..., annál magasabb életszínvonal válik

elérhetővé a számukra”. [68]

Azonban azt a tényt is nehezen lehet vitatni, hogy az oroszországi zsidók számára lakóhelyül tájelölt letelepedési övezet még a hivatalos határain belül is hatalmas térségeket ölelt fel. Az egykori lengyel állam sűrű zsidó népességű területein kívül – mint a vilniuszi, grodnói, kaunasi, vityebszki, minszki, mogiljovi, volhíniai, podóliai és kijevi kormányzóságok, amelyekhez ráadásul hozzájárult még a szűkebb értelemben vett Lengyelországon felül a kurlandi kormányzóság is – hozzácsatolták még a hatalmas és termékeny poltavai, jekatyerinoszlavi, csernyigovi, tauridai, herszoni és besszarábiai kormányzóságok területeit is. Így e régió akármelyik európai országnál, sőt akár még országcsoportoknál is nagyobb kiterjedést ölelt fel.

Kis idővel 1804 után, pontosabban az 1830-as években a letelepedési övezethez csatolták még az asztraháni és a kaukázusi kormányzóságokat is. Azonban ezekben a kormányzóságokban alig telepedtek le zsidók. Az egyik 1824-ből származó feljegyzés szerint az asztraháni kormányzóságban „egyetlen adóköteles zsidóról sincs tudomásunk”. [69] A letelepedési övezet területe tehát egészen pontosan tizenöt kormányzóságból tevődött össze, a „Belső-Oroszország” harmincegy kormányzóságával szemben.

Ráadásul kevés olyan kormányzóság volt megtalálható az övezeten belül, amelyek sűrűbben lakottak voltak, mint a belső-oroszországi kormányzóságok területei. Ami pedig a zsidóságnak a népességen belüli arányát illeti, nos az nem haladta meg a muzulmánok számarányát az uráli vagy a volgai kormányzóságokéban. Az is megállapítható, hogy nem a helyenkénti nagy zsidó népsűrűség eredményezte a zsidóság egyfajta relatív túlnépesedtségét, hanem az sokkal inkább az általuk kedvelt tevékenységek egyneműségéből következett. Summa summarum, egész egyszerűen Oroszország gigászi méreteihez képest lehet csak ezt a hatalmas övezetet szűkösnak nevezni.

A szemünkre lehet vetni, hogy illúzió készpénznek tekinteni a letelepedési övezet földrajzi kiterjedését. Abból ugyanis kizárták a városi és egyéb agglomerációkon kívüli hatalmas térségeket. Ne feledjük azonban, hogy ez utóbbiak jobbára mezőgazdasági művelés alatt álló vagy arra szánt területek voltak, valamint azt is láthattuk, hogy ezeket egyáltalán nem zárták el a zsidók elől, akik azonban egy cseppet sem tanúsítottak érdeklődést az ilyesfajta életforma iránt. Legnagyobb gondjuk ugyanis abban állt, hogyan tudnák minél hatékonyabban kihasználni ezeket a mezőgazdasági térségeket – az égetett szesszel való üzletelés^[103] céljaira.

Ha pedig annak előtte nem keltek volna útra igen jelentős nagyságú zsidó tömegek a szűkebb értelemben vett Lengyelországból a hatalmas orosz térségek irányába, talán még a letelepedési övezet gondolata sem ötlött volna fel soha senkinek az eszében. Márpedig az övezet nélkül Lengyelországban a zsidóság még inkább összezsúfolódva, még nagyobb nyomorban tengette volna tovább az életét. Úgy érve el közben magas népszaporulatot, hogy bármiféle termelőtevékenységet folytatott volna. A zsidó népesség nyolcvan százaléka ugyanis kiskereskedelemről és másfajta közvetítőtevékenységből tartotta fenn magát.

Egyetlen olyan esetről sincs tudomásunk, hogy orosz városokban állítottak volna fel a zsidók számára kötelezően emelt gettót,^[104] ami pedig olyannyira ismeretes az európai történelemből. Habár Moszkvában, az átutazók számára, ott voltak a glebovói városrész

beszállásolási helyei.

Ha vesszük még egyszer a fáradságot, és az emlékezetünkbe idézzük, hogy ez a bizonyos övezet mintegy háromnegyed évszázadon keresztül létezett párhuzamosan azzal a jobbágyrendszerrel, aminek a járma alá volt kényszerítve az orosz agrárnépesség döntő hányada, a zsidóság pedig nem, nos, akkor az összehasonlítás fényében talán már korántsem tűnik fel annyira sötét színekben az a néhány helyváltoztatást korlátozó megszorítás. Az Orosz Birodalom kebelén jó néhány nép milliói éltek sűrűn lakott, egymástól elkülönülő térségekben és tömör etnikai tömbökbe szerveződve. A soknemzetiségű államok keretein belül a különböző népek gyakran alkotnak ilyesféle, a másokétól többé-kevésbé jól elkülöníthető etnikai tömböket. Ez a jelenség volt megfigyelhető például a karaimok és az úgynevezett „hegyi” zsidók esetében is. Közülük az utóbbiaknak még a szabad helyváltoztatás lehetősége is fel volt kínálva, ők azonban gyakorlatilag szinte egyáltalán nem éltek vele. Mindezek mellett a területi korlátozások kapcsán semmiféle összehasonlításra alkalmas történelmi példáról nincs tudomásunk. Az európai gyarmatosítók által felállított „rezervátumok” ideája egészen más gyökerekből táplálkozott, azokat a (spanyol vagy angolszász) gyarmatosítók kényszerítették rá az általuk meghódított területek őslakosságára.

Éppen a zsidók saját nemzeti területének a hiánya volt az a kiváltó tényező, ami – párosulva a helyváltoztatás terén tanúsított dinamizmusukkal, fejlett gyakorlati érzékükkel, valamint a gazdasági tevékenységek iránti buzgalmukkal – gyakorlatilag ahhoz vezetett, hogy záros határidőn belül képesek voltak valamely ország életének jelentős és befolyásos tényezőivé válni. Következésképpen az az állítás is megkockáztatható, hogy egyfelől a zsidó diaszpóra belső igényéből fakadt a törekvés, amellyel mindenfajta létező gazdasági funkció gyakorlását elérhetővé kívánták tenni a maguk számára, másfelől viszont nagyon is tartottak attól, hogy az egyes gazdasági tevékenységek gyakorlása során előbb-utóbb mértéket tévesztenek, amivel pedig automatikusan vonhatták magukra a mindenkori orosz kormányzat megszorító jellegű intézkedéseit.

Igen, az nagyon is elmondható, hogy az oroszországi zsidóság egésze idegenkedett a mezőgazdaságtól. A kézműiparban mindenekelőtt előszeretettel űzték a szabó, cipész, órás és ékszerész mesterséget. Mégis, dacára az övezet által rájuk kényszerített korlátozásoknak, aktív gazdasági tevékenység-ük korántsem merült ki az ilyesfajta kis léptékű mesterségek gyakorlásában.

A forradalom előtt napvilágot látott *Zsidó Enciklopédia* írja, hogy a nehézipar felfejlődése előtt a zsidók számára „a legfontosabb foglalatosság a pénzkölcsönzés volt. Az kevésbé volt lényeges, hogy a zsidók kölcsönző uzsorásként vagy pénzváltóként, állami vagy magánjövedelmek bérlőjeként, tulajdonosként vagy bérlőként tűntek e fel. Számukra csak annak volt jelentősége, hogy elsősorban és mindenekelőtt pénzügyi műveletekkel foglalkozzanak.” Márpedig, még az ipari forradalom előtti Oroszországban is, „a pénzeszközök iránti kereslet folyamatosan és megszakítások nélkül egyre inkább növekedett”. [70] Így természetes módon áramlott át a zsidóság tőkéje azokba a kézműipari tevékenységekbe is, amelyekkel hitsorstársaik vagy ők maguk is foglalkoztak. A kormánysszervek már I. Sándor cár uralkodása alatt komoly erőfeszítéseket tettek az iránt, hogy lehetőleg minél inkább ösztönözzék a zsidók bekapcsolódását az ipari

termelésbe, mindenekelőtt a posztógyártásba. „Ez utóbbi a későbbiek folyamán jelentős szerepet játszott abban, hogy komoly tőke halmozódjék fel a zsidók kezében”, akik azután „nem késlekedtek ezt a tőkét fokozatosan befektetni a különféle gyárakba és üzemekbe, a bányászatba, a közlekedésbe és a bankszektorba. Így kezdett hát kifermálódni immár a jómódú zsidó középosztály és nagypolgárság.” [71] Az 1835-ös szabályrendelet ezért aztán „előjogokat is előirányzott a gyártulajdonos zsidók részére”. [72]

A XIX. század negyvenes éveiben a cukoripar komoly felfutását tapasztalták az ország dél-nyugati részének kormányzóságai. A zsidó kapitalisták első lépésben pénzbeli segítséget nyújtottak cukorfinomítók építésére a saját földjeiken vállalkozni kezdő földbirtokosoknak. Később aztán maguk lettek ezen vállalkozások irányítói, majd végül azok tulajdonosaivá is váltak. végül pedig már saját maguk alapítottak újabb üzemeket. Hamarosán Ukrajna és Új-Oroszország területén valóságos „cukorkirályságok” jöttek létre, élükön többek között olyan mágánásokkal, mint Lazar és Lev Brodskij. „Ezen cukorgyáros zsidók döntő többsége szeszfőzéssel... vagy kocsmatulajdonosként kezdte pályáját.” A fentebbihez hasonló volt a helyzet a malomipar területén is. [73]

Jóllehet az adott történelmi pillanatban még egyetlen kortárs sem volt annak tudatában, vagy játszott el a gondolattal, hogy milyen hatalmas anyagi, majd pedig szellemi erőforrások kezdtek el az idő tájt felhalmozódni a zsidóság körében. Szinte felesleges is említeni, hogy I. Miklós cár volt a legutolsó, aki képes volt átlátni vagy felfogni a kezdődő változások horderejét. Neki ugyanis túlzottan is elfogult véleménye volt a cári hatalom mindenhatóságáról és a katonai típusú államigazgatási eljárások hatékonyságáról.

A cár mindenestre makacs állhatatossággal vágyott arra, hogy sikereket érjen el a zsidók beiskolázása terén. Mindezt abból a célból, hogy a birodalom egyéb népességétől eltérő, különböző zsidók végre mindörökre megszabaduljanak felemás kívülállóságuktól. A cár ugyanis e kívülállóságukban látta a legnagyobb fenyegetést. Már 1831-től kezdődően az „irányítóbizottság” feladatául adta ki, hogy „a zsidóság helyzetének javítása érdekében hozandó intézkedések sorába kell illeszteni olyanokat, amelyek különös figyelmet szentelnek a zsidók oktatás általi felemelésére..., gyárak alapítására, a körükben dívó túlzottan korai házasságok betiltására, a *kahal*rendszer hatékonyabb átszervezésére..., öltözködési szoltsáik megváltoztatására”. [74] Ilyen előzmények után állították fel 1840-ben az „Oroszországban élő zsidók életének gyökeres átalakítása céljából hozandó intézkedések kidolgozásával megbízott bizottságot”. A bizottság által tervbe vett prioritások egyike azt célozta, hogy „előmozdítsák a felnövekvő generációk morális emelkedését zsidó iskolák alapítása révén, amelyek szögesen ellentétes szellemet képviselnének a Talmud-iskolákkal szemben”. [75]

A korszak valamennyi haladó gondolkodású zsidója egyetértett abban, hogy egyfajta általános képzést nyújtó zsidó iskolarendszerre szükség van. Megosztottságuk csupán abban állt, hogy a Talmud oktatását vajon teljesen ki kellene-e zárni a tanmenetből, avagy azt csupán a felsőbb osztályokban kellene-e tanítani. „Egyfajta tudományos megvilágítás szemszögéből, ezáltal szabadítva azt meg mindenféle nemkívánatos hozzátoldástól.” [76] Ennek megvalósítása érdekében a hatóságok a nemrégiben Rigában felállott általánosan képző zsidó iskola fejevé azt a müncheni egyetemen diplomát szerzett fiatal Max Lilientalt nevezték ki, aki minden igyekezetével azon volt, hogy „elterjessze az

iskolázottságot az orosz zsidók körében”. Lilientalt 1840-ben rendkívül szívélyesen fogadták Szentpétervárott az oktatási és belügyminisztérium képviselői. A fiatal szakember a „zsidók életének átalakítása céljából felállított bizottság” figyelmébe ajánlotta azt a tervezetét, amely szerint, szemben „a begyepesedett Talmud-iskolákkal», a rabbik és iskolamesterek képzésére állítsanak fel „tisztán etikai alapokon nyugvó” teológiai konzervatóriumokat és szemináriumokat. Mindazonáltal azt is kifejtette, hogy „az alapvető hitigazságok elsajátítása előtt nem szabad a diákok számára engedélyezni a profán tárgyak tanulmányozását”. Liliental nyomán aztán a minisztériumi tervezetet is módosították és megemelték a zsidó vallással kapcsolatos tantárgyakra jutó óraszámot. [77] Liliental ezen túlmenően még arra is megkísérelte rávenni az orosz kormányzatot, hogy az hozzon megelőző jellegű intézkedéseket a *haszidokkal* szemben. Azonban e kérdésben nem ért el sikert, ugyanis a hatalom „fenn kívánta tartani a hadban álló zsidó társadalmi rétegeket egymástól elválasztó falat”. [78]

A Rigában „elképesztő sikerrel” iskolát működtető Lilientalt a letelepedési övezet kormányzóságainak meglátogatására invitálta az illetékes minisztérium. Nem is titkolt szándékuk az volt, hogy a helyi zsidó elittel való találkozások és összejövetelek alkalmával Liliental segédkezzen a zsidó oktatásügy hatékonyabbá tételében. Liliental utazása – kívülről legalábbis úgy tűnt – komoly sikert aratott. általában alig találkozott bármiféle nyílt ellenségességgel és úgy látszott, hogy sikerült végleg meggyőzni elképzelései helyességéről az oroszországi zsidó világ befolyásos köreit. „A reform... ellenzői... a felszínen a beleegyezésük kinyilvánítására kényszerültek.” Mindezek ellenére a lilientali reformok rejtett ellenzéke magától értetődően igencsak jelentős volt. Amikor pedig az oktatási reform végül bevezetésre került, Liliental váratlanul visszaadta a megbízatását és 1844-ben még ennél is váratlanabban az Egyesült Államokba távozott, hogy onnan aztán soha többé ne is térjen vissza. „Oroszországból való elutazását – avagy inkább elmenekülését – még mindig rejtélyes homály lengi körül.” [79]

Így tehát I. Miklós cár uralkodása során az orosz hatóságok éppen hogy nem elleneztek a zsidóság beolvadását, hanem még ösztönözni is kívánták azt. Azonban a még erősen a *kahal* befolyása alatt élő zsidó tömegek, félve a vallásuk terén rájuk nehezedő kényszerektől, alig-alig hajlottak e szándék irányába.

Dacára a *kahalok* részéről tapasztalható szélsőséges ellenállásnak, az 1844-es esztendőben az oktatási reform mégiscsak elindult a maga útján. És bár jöllehet „önálló zsidó iskolákat állítottak fel, ezt csöppet sem attól a szándéktól vezérelve tették, hogy az általános állami oktatásban részesülő zsidó diákok létszámát csökkentsék. Éppen ellenkezőleg, nagyon is nyilvánvalóvá tették, hogy ez utóbbiak kapui, csakúgy, mint ahogy a múltban is, továbbra is nyitva állnak a zsidóság fiai előtt.” [80] hét különböző iskolatípust állítottak fel – „az osztrák császárság zsidó elemi iskoláinak a mintájára” [81] –, a kétéveset, megegyezve az orosz egyházközségi iskolák hagyományával, és a négyéveset, az úgynevezett kerületi iskolák mintájára. Ezekben az iskolatípusokban viszont zsidó tanárok egyedül a szorosabb értelemben vett zsidó tárgyakat oktatták (mégpedig héber nyelven). Az összes többi tárgy elsajátítását orosz tanárok irányították. A fanatikus forradalmár, Lev Dejcs szerint: „a koronás fenevad parancsba adta nekik (tudniillik a zsidó gyerekeknek), hogy oroszul tanuljanak”. [82] Ezeket az iskolákat tehát hosszú éveken keresztül kizárólag keresztények irányították, és még sokat kellett várni arra az időre, amikor zsidó igazgatók kerültek az élükre.

„A zsidó tradíciókhoz hűséges, illetve (az oktatási miniszter) Uvarov titkos szándékára rájövő, vagy azt kiszimatoló zsidó lakosság ezekben a kormányzati intézkedésekben sem látott mást, mint újabb, az ő üldözésükre szolgáló eszközt.” [83] A fentebb említett Uvarov, aki egyébként a maga részéről azzal kívánta a zsidók gondolkodásmódját a keresztény lakossághoz közelebb vinni, hogy bennük kiirtja „a talmudi utasítások által táplált előítéleteket”, minden erejével azon volt, hogy az általa keresztényellenes gyűjteménynek tartott Talmudot teljes egészében kiszorítsa az iskolai oktatásból. [84] Az oroszországi zsidó népesség azonban még hosszú éveken át bizalmatlanul viseltetett az orosz hatóságok törekvéseivel szemben, és nemcsak, hogy elfordult annak iskoláitól, hanem valóságos fóbiát táplált azokkal szemben. „Ahogyan a népesség mindenáron menekül a katonai összeírások elől, ugyanúgy fél az állam iskoláitól és ódzkodik még a gondolatától is, hogy gyermekeit a »szabadgondolkodás« ezen melegágyaiba küldje.” A jómódú zsidó családok gyakran a saját gyermekeik helyett idegeneket küldtek állami iskolába, vagyis a szegényebb családok ivadékait. [85] Pontosan ilyen módon adták állami iskolába P. B.

Akszelrodot^[105] is. Ő aztán későbbi tanulmányait szintén állami középiskolában folytatta, míg végül azon az áron tett szert országos hírnévre, hogy a Munka Felszabadítása Csoport nevű politikai mozgalomban Plehanov és Dejcs harcostársává vált. [86] Sokatmondó tény azonban, hogy amíg a pontos statisztikákkal rendelkező *héder* iskola 1855-ben 70 ezer zsidó tanulót számolt, addig a két állami zsidó iskolatípus intézményeit mindösszesen is csak alig több mint 3 ezer zsidó diák látogatta. [87]

Az állami oktatástól való félelem a zsidók körében még hosszú időn keresztül élt. Ahogy erre és az 1860-as évekre L. Dejcs visszaemlékezik, ráadásul nem valami isten háta mögötti hely; hanem Kijev kapcsán: „jól emlékszem még azokra az időkre, amikor a kortársaim szemében valóságos bűnnek számított, ha valaki oroszul tanult”. Amelynek használatát nem is tűrték, „csak a *goj*okkal való érintkezések során”. [88]

A. G. Szliozberg pedig arra emlékezik vissza, hogy az 1870-es évekig az állami középiskolában való továbbtanulás a zsidó közvélemény szemében a judaizmus lényegének elárulását jelentette. A középiskolai egyenruha viselése pedig a nyilvánvaló aposztázia^[106] jele volt. „Zsidók és keresztények között olyan mély volt a szakadék, hogy azt csak igen kevés zsidó tudta átlépni. Azt is csakis és kizárólag a nagyárosokban, ahol a zsidó közvéleménynek már nem volt a közösség minden egyes tagjára annyira bénító hatása.” [89] Ráadásul a tradíciókhoz erősen kötődő zsidó fiatalságot egyáltalán nem vonzotta az orosz egyetemeken való továbbtanulás lehetősége. Bár jóllehet a tanulmányok végén elnyerhető diploma az 1827-es újoncállítási törvény értelmében egész életére felmentette birtokosát a hadkötelezettség alól. Azonban – ahogy Gesszen megjegyzi – éppen „a jómódú környezetből származó” oroszországi zsidók körében ébredt fel „a spontán vágy arra nézvést, hogy integrálódjanak... az egyre gyarapodó számú állami iskolák révén”. [90]

Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a zsidó állami iskolákban „nem csupán a keresztény felügyelők, de a tantárgyakat német nyelven oktató tanárok nagy többségének tudása is igencsak messze volt a kívánatos színvonalától”. Ezért aztán, „ezen állami iskolák létrehozásával párhuzamosan arról is döntés született, hogy főiskolát állítanak fel zsidó tanítók..., valamint tanultabb rabbik képzésére, altié így fogékonyabb és haladóbb

szellemben tudnak befolyást gyakorolni a zsidó tömegekre. Ezért hoztak tehát létre 1847 folyamán »rabbiképzőket« Vilniusban és Zsitomirban.” Ha hinni lehet a szabadelvű beállítottságú Gessen tanúbizonyságának, akkor „minden hibájuk ellenére, ezek az iskolák némi hasznot is hajtottak... a bennük felnövekvő nemzedékek legalább közeli kapcsolatba kerültek az orosz nyelvvel és nyelvtannal”. [91] A forradalmár M. Krol, bár teljes mértékben és minden fenntartást félretéve ítéli el a korabeli orosz kormányzatot, ebben a kérdésben mégis teljesen azonos véleményen van Gesszennel. „Az I. Miklós törvényei által létesített állapotú iskolák és rabbiképzők hiába voltak minden ízükben reakciósak és a zsidósággal szemben ellenségesek. Mindezek ellenére, akarva-akaratlanul, mégiscsak lehetővé tették a zsidók számára a világi műveltséget.” Ami pedig a „felvilágosult” zsidó értelmiségieket (az úgynevezett *maszkilim*) és azokat illeti, akik immár megvetéssel teltintettek a „népi babonákra”, ők – ugyancsak Krol szerint – „nem találták a saját helyüket”, ezáltal idegeneké lettek az övéik körében. „Ez a fejlemény nem kis szerepet játszott a XIX. század második felében az oroszországi zsidóság szellemi ébredésében”, még akkor is, ha a *maszkilim*, a zsidóság tömegeinek felvilágosítására áhítozván, gyakran szembetalálták magukat „a fanatikus zsidó hívők vad ellenállásával, akik szemében a világi tudomány egyfajta démoni téboly képét öltötte”. [92]

Így 1850-ben már alapvető fontosságú intézmények, az úgynevezett „zsidó tudósok” társasága, valamint az akadémiai megbízottak mellé delegált zsidó felügyelő konzulensek testülete kerültek megalapításra.

Az újonnan alapított állami rabbiképzőket frissen elvégzők 1857-től úgynevezett „állami rabbikként” tevékenykedhettek. Őket közösségük rossz szájízzel választotta rabbijukká, mivel kinevezésükhöz a helyi kormányzóság hatóságainak jóváhagyása is szükséges volt. Feladatkörük azonban pusztán adminisztratív teendőkre korlátozódott. A zsidó közösségek ugyanis a héber tudományokban teljesen járatlannak tartották őket, és kizárólag a hagyományos képzésben részesült rabbikat voltak hajlandók ízig-vérig valódi és hiteles „spirituális” rabbikként elismerni. [93]

Az állami rabbiképzőkben diplomázottak közül sokan, akik „nem találván maguknak állást sem rabbiként, sem pedig tanítóként”, folytatták egyetemi tanulmányaikat [94], majd pedig orvossá vagy ügyvéddé lettek.

I. Miklós cár azonban cseppet sem engedett vesszőparipájából, azaz abból hogy az oroszországi zsidó közösségek belső életét rendeleteivel szabályozza. A *kahal*, amely már korábban is hihetetlen erejű hatalmat gyakorolt az egyes közösségek felett, viszont csak még tovább erősödött attól a pillanattól fogva, hogy az uralkodó elrendelte a kötelező katonai összeírást. A *kahal* bírt ugyanis felhatalmazással arra, hogy „bármikor sorozásra küldje azokat a zsidókat, akik nem egyenlítették ki hátralékaikat, nem rendelkeztek állandó lakhellyel, vagy a zsidó társadalom számára elfogadhatatlan, külön magatartást folytattak”. A *kahal* pedig e jogával élve mindig a gazdagok javára cselekedett. Azonban „mindezen újkeletű ténykedésük csak tovább táplálta a nép haragját a *kahalok* iránt. Ez vált végeredményben a *kahalrendszer* óhatatlan bukásának egyik előidézőjévé.” Még ugyancsak 1844 folyamán megtörtént ugyanis, hogy a *kahalok* rendszerét „mindenütt feloszlatták, az általuk betöltött funkciókat pedig az önkormányzatokra és a városi tanácsokra bízta”. [95] Más szavakkal szólva: a városi zsidó közösségek ezen lépés által egyik pillanatról a másikra az egységes állami törvényhatóság fennhatósága alá kerültek

át. Ezt a reformot sem vitték végig azonban következetesen. Az örökösen meglévő és fokozatosan feledésbe merülő adóhátralékok begyűjtését és az újoncállítási kötelezettséget ismételten a zsidó közösségek gondjaira bízták. Ezek „újoncozóbiztosai” és adószedői léptek a *kahalok* egykori rangidőseinek a helyébe. Ami pedig a közösség tagjainak létszámáról szóló lajstromok vezetését illette, nos, az továbbra is a rabbik feladata maradt.

Miklós cár kormányzata ezen kívül megpróbált rendet teremteni a zsidó közösségek kusza belső adórendszerében is. Ebben az ügyben első helyre a *kaszet* (a kóser hús fogyasztására kirótt közvetlen adó) került. Rendelet írta elő 1844-ben, hogy ennek a belső adónak az egy hányadát kötelező az adott közösség állami adóhátralékának törlesztésére fordítani. Másrésztől ebből kellett pénzelni a zsidó iskolákat, harmadrészt pedig ebből kellett segíyezni a magukat földműves tevékenységnek szentelő zsidókat is. [96] Ez utóbbi miatt azonban váratlan bonyodalom támadt. Jóllehet a zsidók „ugyanazon jogcím alapján voltak kötelesek fejadót fizetni, mint a keresztény polgárok”, azaz egyfajta egyenes adót, „a zsidó lakosság azonban, hála a *kaszet* miatt fizetendő összegnek, úgymond egyfajta különleges helyzetben találta magát az adófizetés alóli mentesítése kapcsán”. Az történt ugyanis, hogy ettől kezdve „a zsidók, beleértve a legmódosabb családból származókat is, csupán egy jelentéktelen hányadát fizették be személyi adóiknak az államkincstár részére, annak döntő hányadát adóhátralékként kezelték”. Ennek mértéke pedig egyre inkább növekedett, olyannyira, hogy az 1850-es évek derekán immár meghaladta a nyolcmillió rubeles tételt is. És ekkor újabb ingerült cári rendelet következett. Ennek értelmében: „minden kétezer rubelnyi” új adóhátralékért a zsidók „újabb felnőtt újoncot voltak kötelesek kiállítani”. [97]

Újabb erőteljes – és persze megint halva született – kísérlet történt 1844-ben. Ennek célja a zsidók falvakból való kiűzése volt.

Gessen érzékletes leírásában tudatja olvasóival, hogy „a zsidók életkörülményeinek javítására hivatott orosz törvényeket egyfajta kétségbeesett sikolyként értékelhetjük. Minden tekintélyének dacára az orosz kormányzat kudarcot vallott ugyanis azon törekvésében, hogy gyökerestől megfossza a zsidóságot lételemétől az orosz élet közegeiben.” [98]

Nem, az orosz birodalom irányítói még ekkor sem ébredtek tudatára a Lengyelország felosztásai során ajándékként az ölükbe hullott hatalmas zsidó tömegek valós jelentőségére, sőt „beolvaszthatatlanságára”. Sejtelmük sem volt, hogy mi is lett volna a teendő ezzel a szívós belső ellenálló és gyors terjeszkedő képességgel rendelkező néptömeggel az orosz nemzet testén belül. Egyáltalán nem voltak képesek biztos döntéseket hozni e kérdéskörrel kapcsolatban, és még annál is kevésbé a jövőbe tekinteni. Habár egymást érték I. Miklós cár erőteljesnél erőteljesebb intézkedései, a helyzet azonban – a napnál is világosabban – egyre bonyolultabbá vált.

Hasonló és egyre távolabb gyűrűző kudarc: kísérte I. Miklós cár azon próbálkozását is, hogy felvegye a küzdelmet a határmenti zsidó csempészbándákkal. Tudniillik 1843-ban parancsba adta, hogy minden zsidót tiltsanak ki a porosz és az osztrák határoktól számított ötven kilométer szélességű ütközőzóna területéről. Tette ezt annak dacára, hogy „jó néhány vámövezetben gyakorlatilag az összes kereskedő zsidó volt”. [99] A rendeleti úton hozott intézkedés hatályát emiatt azon nyomban számos kivétel bírálta felül. Először kétévnyi határidőt adtak a kitelepítendőik számára ingatlanaik áruba bocsátása céljából,

majd ezt az időtartamot is tovább bővítették. A kitelepítendőknak anyagi segítséget ajánlottak, hogy másutt tudjanak új életet kezdeni. Mindezek tetejében még öt évig terjedő mentességet kaptak mindenféle adófizetési kötelezettség alól. Bár a rendelet kibocsátása óta jópár év eltelt, még csak el sem kezdődött az áttelepítési akció. Majd egy idő elteltével „I. Miklós kormányzata elállt annak a sürgetésétől, hogy kitelepítsék a zsidókat ezen ötven kilométer széles határ menti sávból, ami jelentős részük számára lehetővé tette, hogy ott maradjanak korábbi lakhelyeiken”. [100]

Ezen intézkedése kapcsán Miklós újabb figyelmeztetést kapott, amelynek persze ismét csak nem tudta felmérni sem horderejét, sem pedig Oroszország egészére gyakorolt következményeit. A zsidóság határ menti zónából a csempésztevékenység miatt történő kiűzetése olyan mértékű felháborodást keltett Európában, ami elgondolkodtathat bennünket arról: vajon nem ez az incidens hangolta-e Oroszország ellen az európai közvéleményt? Talán ettől a különös 1843-as cári rendeletről keltezhető annak a korszaknak a kezdete, amelytől fogva a hitsorsosainak védelmében fellépő nyugati zsidóság közvéleményt formáló, döntő befolyást kezdett szerezni, s amely hatalmat innentől kezdve következetesen ki is használta.

Ennek az új keletű figyelemnek egyik megnyilvánulása volt 1846-ban Sir Moses Montefiore Oroszországba érkezése. Ő, Viktória királynő ajánlólevelének átadójaként azzal a küldetéssel volt megbízva, hogy kieszközlje az oroszországi „zsidó lakosság helyzetének javítását”. Montefiore számos, zsidók által sűrűn lakott oroszországi városban tett látogatást. Majd Angliába való visszatérte után hosszú levelet küldött a cárnak, amelyben egész sor javaslatot tett. Így például a zsidóknak a valamennyi rájuk vonatkozó törvényi megszorítás alóli felszabadítására, valamint, hogy számukra „az összes többi alattvalóval azonos jogok” biztosíttassanak (természetesen a jobbágyságot nem értve az összes többi alattvaló kifejezés alatt). „Haladéktalanul töröltessék el mindenfajta kényszeres korlátozás a letelepedési övezeten kívülre való költözésükhöz való joguk gyakorlásának útjából”, engedélyeztessék a zsidó kereskedők és kézművesek számára, hogy a birodalom központi kormányzóságaiba utazhassanak, „foglalkoztathassanak keresztény szolgákat is a zsidók..., állíttassék vissza a *kahal* intézménye...” [101]

I. Miklós cár azonban mindenfajta ellenkezés dacára sem volt hajlandó engedni abból, hogy erővel teremtsen rendet az oroszországi zsidók életében. Nagy Péterhez hasonlóan kormányrendeletekkel kívánta az állam és a társadalom egészét átszervezni a saját tervei alapján. A társadalom összetettségét egyszerű csoportokra kívánta csökkenteni, amelyek immár könnyedén kezelhetőekké váltak volna. Miklós ugyanúgy cselekedett, mint ahogy hajdanán Péter „nyeste le a szakállát” mindazoknak, aki összezavarták az adóköteles csoportok uralkodó által elképzelt kristálytisza képletét.

Miklós ez alkalommal a városi zsidó lakosságot – az úgynevezett *polgárokat* – kívánta kisebb egységekre bontani. E tervet 1840-ben látott napvilágot. Ettől az időtől kezdve kívántak tehát a hatóságok túllépni a zsidók nemzeti és vallási elkülönülésén (Levinzon, Fejgin és Gezeanovszkij álláspontjának tanulmányozásába kezdtek). Komoly erőfeszítések történtek hát, hogy „tanulmányozzák a zsidóság makacs elszigeteltségének gyökereit” szemben „a civil társadalom egészével”. Valamint azt, hogy a zsidók „miért nem foglalkoznak egyáltalán termelő tevékenységekkel”. Sőt még azt a jelenséget is, hogy „az általuk gyakorolt apró-cseprő mesterségek miért párosulnak mindig kártékony

csalással és fortéllyal?” A zsidók jelentős részére jellemző „dologtalanságon” a kormányzati körök a zsidók „megrögzött szokásai” rovására írták. Az volt a meggyőződésük, hogy a zsidó bár „könnyen meg tudja keresni a mindennapi betevőjét, mégsem hajlandó azonban bizonyos mesterségekre adni a fejét, a hagyományaik erejére támaszkodva”. [102]

Ennek kapcsán Kiszeljov gróf az alábbi megoldást javasolta a cárnak. Anélkül, hogy az orosz társadalom szövetébe már minden gond nélkül beépült zsidó kereskedőréteghez nyúlnának, az úgynevezett polgárcsoportba tartozó zsidókra kell összpontosítani a kormányzati figyelmet. Mégpedig úgy, hogy két osztályra osztják őket. Amíg az elsőbe azok kerülnek, akik minden kétséget kizáróan biztos és állandó lakhellyel és javakkal rendelkeznek, addig a második azokat a zsidókat foglalná magába, akik a fentebbi feltételeknek nem felelnek meg, és akik számára ötéves határidőt kell megszabni, amely időintervallum alatt vagy valamely műhelyben kellene mesterség kitanulásával kézművessé, vagy pedig máskülönben földművessé válniuk.

A hatályos törvények értelmében az a személy minősült kézművesnek, aki valamely céh nyilvántartásba vett tagja volt élete végéig. Állandó lakhellyel bíró polgárnak pedig az, aki meghatározott időre volt egy műhelynek a hivatalos nyilvántartásába vett tagja. [103] Ami pedig azoknak az alattvalóknak az ügyét illette, akik az ötévnyi haladék lejártával sem feleltek meg a fentebb ismertetett követelményeknek, nos azok a társadalmilag „hasznavehetetlen” egyének osztályába kerültek. Így tehát egyfelől a hadseregbe soroztattak, másrészt pedig bizonyos időre katonai munkaszolgálatral terheltek őket. Először besorozták őket a hadseregbe (húszéves kortól kezdődően). Mégpedig háromszor nagyobb számban, mint ahogyan a norma más esetben előírta, de nem a szokásos huszonöt éves katonai szolgálatra, hanem csupán tíz évre. Ezalatt viszont a második lépésben „a szárazföldi vagy a tengeri haderőnél helyezve el őket, különféle mesterségeket tanítottak meg nekik, hogy hajlamuk szerint képezzék ki azokat kézművesnek vagy pedig földművelőnek”. Másként szólva, ez utóbbiakat parancsszóra, mintegy kényszerrel tanították valamilyen termelő foglalkozásra. A kormányzat azonban nem rendelkezett elegendő forrással a tervezet levitelére. Ezért a *kaszet* jövedelmeit kívánta erre a célra fordítani, arra számítva, hogy a zsidó társadalomnak érdekében áll, hogy saját tagjai a munka által illeszkedhessenek vissza annak saját szövetébe. [104]

Még ugyanabban az évben, 1840-ben I. Miklós cár áldását is adta a tervezetre. Annyi változtatás mindazonáltal történt, hogy a „hasznavehetetlen zsidó” kifejezést a „termelőtevékenységet nem végző” kifejezéssel helyettesítették. A zsidóság életmódját átalakítani kívánó valamennyi intézkedés ezúttal a következő állomásokat előírányzó egyetlen rendeletre korlátozódott.

1. A *kaszet* begyejtésének szabályozása és a *kahal* felszámolása;
2. általános képzést adó állami zsidó iskolák felállítása;
3. intézet létrehozása a „vidéken élő rabbik” számára;
4. „a zsidók letelepítése állami földbirtokokon” mezőgazdasági termelés folytatása céljából;
5. új társadalmi osztályokra bontásuk;
6. a zsidók számára a hosszú szabású ruhák viselésének megtiltása.

Megjegyezendő azonban, hogy Kiszeljov mindenesetre a maga részéről

meglehetősen hosszú távú folyamat részeként képzelte el a zsidó társadalom új osztályokra való bontását. Miklós cár viszont a mezőgazdaság kérdését helyezte az első helyre. Tehát azt a kérdést, amelynek megoldására irányuló erőfeszítések immáron negyed évszázada folyamatosan kudarcba fulladtak. [105]

A zsidó társadalom új osztályokra bontásáról szóló rendelet ötévnyi haladékot adott a különböző foglalkozások közötti választásra. Mivel az intézkedést csak 1846-ban hozták nyilvánosságra, következésképpen az csak 1852 januárjától léphetett érvénybe.

M. Voroncov gróf, Új-Oroszország általános kormányzója nemtetszését fejezte ki a szóban forgó intézkedéssel kapcsolatban. Ahogy arra felhívta a figyelmet: „a kereskedők és a »kétes hírnévnek örvendő« egyéb közvetítő tevékenységeket folytatók népes osztálya, amelyet a zsidó lakosság »hasznavehetetlen« elemeiként rágalmaztak meg a hatóságok”, alkotják a zsidóság nyolcvan százalékát, amely ugyanis döntően kereskedelemről él. Voroncov, látván az új-oroszországi gazdasági potenciálban rejlő hatalmas lehetőségeket, abban reménykedett, hogy „elkerülhetőek lesznek a korlátozó jellegű intézkedések”. Emellett szükségtelennek ítélte meg a zsidók kiutasítását a falvakból, azonban azt is alapvető fontosságúnak tartotta, hogy fokozzák az oktatásukra fordított erőfeszítéseket. Ráadásul nem mulasztott el arra sem figyelmeztetni, hogy ez a kategorizálási rendelet előreláthatólag széles körű európai felháborodást idézhet elő. [106]

A zsidók határ menti zónából való kitelepítésének kísérletére válaszul érkező európai reakciók hangnemétől leforrázva az orosz kormány 1846-ban részletes kommunikében bocsátotta közzé soron következő intézkedését. Mivel az egykori Lengyel Királyság területén a zsidóknak sem állampolgárságuk, sem pedig ingatlan javakat bírhatási joguk nem volt, ezáltal kényszerültek hát kiskereskedelmi tevékenységek űzésére és szeszárúsításra. A lengyel területek Oroszország általi bekebelezése után viszont lényegesen kitértek a letelepedésre alkalmas területeik határai. Ezenkívül állampolgári jogokban részesültek, bebocsátást nyertek a városi kereskedők osztályába, valamint ingatlanbírhatási jogosítványokhoz is jutottak. Emellett még földművesekké lehettek, és szabadon művelődhettek, beleértve az egyetemekre és az akadémiákra való bebocsátatásukat is. [107]

El kell ismernünk, tehát azt a tényt, hogy a zsidóság bekerülve a „népek börtönévé” elhíresült birodalomba, már az első évtizedektől fogva részesült a fentebb felsorolt jogokban. Mindezek ellenére az egyik, évszázaddal később napvilágot látó, zsidó szerzők által összeállított gyűjteményes kötetben az alábbi értékeléssel találkozhatunk e kérdés kapcsán. „A lengyel tartományok a maguk zsidó népességével egyetemben *ígéreteket* kaptak jogaik biztosítására nézvást, valamint a későbbiekben megvalósítandó *kísérletekről* tájékoztatták őket az orosz birodalomhoz való csatolásuk pillanatában (*kiemelések tőlem* – A. Sz.; a hivatkozott ígéreteket megtartották, a felvázolt kísérletek pedig nem maradtak eredmény nélkül). Ezzel szemben viszont a hatóságok részéről megkezdődött a zsidóság kiűzése a falvakból (a valóságban ezt mindig csak tervezték, de soha nem valósították meg). Majd hozzáfogtak a kétszeres adóztatásukhoz (amit nem hajtottak szisztematikusan végre, majd pedig hamarosan meg is szüntették). Továbbá felállították a letelepedési övezetet (ahogy azt a fentebbiekben már láttuk, ennek az övezetnek a határait kezdetben pusztán a földrajzi örökség alakította ki).” [108] Ha tehát úgy gondoljuk, hogy az ilyen és ehhez hasonló történelmi magyarázatok elfogulatlanok tekinthetőek, akkor sohasem

fogunk közelebb kerülni az igazsághoz.

Sajnálatos módon azonban, ahogy azt a későbbiekben az 1846-os kormányzati kommuniké is aláhúzta, a zsidók nem éltek ezen intézkedések jelentős részével. „Állandóan bizalmatlanul tekintve az őket körülvevő társadalomba való beilleszkedést szolgáló felkínált lehetőségekre, a legnagyobb részük megragadt ősi életmódjuk szokásainál. Azaz továbbra is mások munkáján élőködtek, amely jelenség jogosan váltotta ki az orosz lakosság panaszait. ...Ugyanennyire fontos volt a kitűzött cél (hogy a zsidók életszínvonala emelkedhessen) szempontjából..., hogy megszűnjék függőségük a közösség rangidős vezetőitől, akik a korábbi *kahal* irányítóinak helyébe léptek, hogy terjedjen a zsidó népesség körében az iskolázottság és a gyakorlati ismeretek. Vagyis, hogy általános képzést adó zsidó iskolák nyitassanak, anyagi eszközökkel tétessék lehetővé földművessé válásukat. Valamint öltözködésbeli különbségeik, melyek sok zsidó számára kellemetlenségeket okoznak, elhalványodjanak.” Az orosz kormány viszont „joggal remélte, hogy a zsidók felhagynak kifogásolható életmódjukkal, valóban termelő és hasznos tevékenységekbe fognak”. Csupán az ezzel a szándékkal szembeszegülőkre voltak érvényesek azok az „intézkedések, amelyeket a társadalmon élőködő és azt károsító elemekkel szemben fogantatosítottak”. [109]

Az ezen írásműre adott válaszában Montefiore mélységesen elítélte a zsidó társadalom csoportokra osztását, ragaszkodva ahhoz az elképzeléshez, miszerint minden gond gyökere a zsidók szabad mozgásának és szabad kereskedelmének a korlátozásából ered. A cár (I. Miklós) viszont azzal vágott vissza, hogy ha az oroszországi zsidók végre sikeresen fognának hozzá a termelő tevékenységekhez, akkor idővel „bennük is fokozatosan feloldódna az ezen korlátokkal szembeni ellenérzés”. [110]

Az. uralkodó tehát a hasznos munka nevelő hatásától várta a helyzet fokozatos javulását. ...A cárt, miután gyakorlatilag minden fronton kudarcot szenvedett a zsidók életmódjának megváltoztatásáért folytatott küzdelmében, végül az az ambíció kerítette hatalmába, hogy szétzúzza a zsidóknak azt a lehetőségét, hogy saját kultúrájuk határai közé húzódhassanak, és a kérdést a zsidók munkára szak-tatásával, az őket körülvevő társadalmi környezetbe való egyesülésükkel oldja meg. A cár számára a termelőmunka kérdéskörére a kíméletlen módszerekkel végrehajtott katonai összeírás adta meg a választ.

A zsidók hozzáállását az összeíráshoz nem igazán befolyásolta a számukra előírt katonai szolgálat hosszának csökkentése (huszonöt évről tízre), valamint az a szándék, hogy részükre szakmai képzést biztosítsanak a katonaévek alatt. Amit viszont már annál inkább a saját bőrükön érzéltek, az az intézkedés volt, amelyik ettől fogva közel háromszorosára emelte a besorozandók számát a keresztényekhez képest. „Tíz zsidó újonc besorozása ezer férfi lakosból évente, amíg hét keresztény újonc ezer lakosonként kétevente.” [111]

A besorozandók számának növelésére válaszul az emberek megpróbálták menedéket keresni. Azok, akiket sorozásra jelöltek ki, többnyire elrejtőztek. A megtorló intézkedések fogantatosítása érdekében 1850 végén újabb rendelet azt adta parancsba, hogy minden egyes, a megszabott határidőre nem jelentkező újonc helyett három másik póthadkötelest kell a távollevő személyén kívül a katonai hatóságok rendelkezésére bocsátani! Ettől az időtől kezdve a zsidó közösségek már jóval nagyobb figyelmet tanúsítottak a katonaszökevények elfogására, vagy azok ártatlanokkal való helyettesítésére.

Egy másik uralkodói rendelet 1853-ban ráadásul „engedélyezte a zsidó közösségek, de akár az egyszerű magánszemélyek számára is, hogy újoncként bármely okmányokkal nem rendelkező személyt adjanak át a hatóságoknak”. Ebben az időben jelentek meg a zsidó közösségek kebelén belül a jutalomért dolgozó úgynevezett „fogdmegek” vagy „rabejtők”, akik a „fogásaikra” [112] vadásztak. Ezek a fejevadászok ugyanis átadták a hatóságoknak a sorozásra nem jelentkezőket csakúgy, mint azokat, akik úti okmányai lejártak – akkor is, ha azok netán más kormányzóságból valók voltak –, de szintúgy akár a családjukat elvesztő serdülőkorúakat is. Ráadásul ezek a korabeli „fejevadászok” még hivatalos elismervényt is kaptak attól a közösségtől, amelyik igénybe vette szolgáltatásaikat.

Ezek az intézkedések azonban még mindig nem voltak elegendőek a hiányzó újoncok pótlására. Ezért aztán 1852-ben újabb két rendelet látott napvilágot. Az első előírta, hogy minden egyes, a kötelezően előírt hányad fölött beszolgáltatott újoncért cserébe elengednek háromszáz rubelt a közösség adóhátralékából [113], a második pedig „megtiltotta azon zsidók rejtegetését, akik kivonták magukat a katonai szolgálat alól. Ezen kívül megparancsolta a korábban összeírt, de sorozáson meg nem jelentek példás megbüntetését, valamint pénzbírság fizetésére kötelezte az őket bújtató közösségeket. A hiányzó újoncok helyett pedig rokonaikat vagy azokat a személyeket kellett besorozni, akik az adott közösségekben belül az újoncoknak az előírt határidőig történő besorozásáért felelős vezetők voltak. Persze a besorozás minden áron való elkerülése végett számos zsidó menekült külföldre, vagy kelt útra, hogy másik kormányzóság területére költözzön.” [114]

Attól az időtől kezdve az újoncozás valóságos bacchanáliává változott. A „rabejtők” egyre bőszebben vetették magukat lehetséges áldozataik után, a másik oldalon viszont az életerős és munkára termett férfiak kezdtek kereket oldani vagy szinte a föld alá bújni. A zsidó közösségek adóhátraléka pedig mindeközben egyre csak nőtt. A közösségek rendezett körülmények között élő és termelő része pedig panasziratokat és kérvényeket szövegezett. „Ha az újoncozás a továbbiakban is azonos mértékben sújtja a »hasznos elemeket«, valamint azokat, akik nem végeznek termelő tevékenységet, akkor a csavargók számára mindig nyitva fog állni a lehetőség, hogy megtalálják a kibúvókat, az újoncozás pedig teljes súlyával a »hasznos egyének« vállaira nehezedik. Ami márpedig csakis a közösség felbomlását és teljes leromlását eredményezheti.” [115]

A túlzó hatósági intézkedések csak növelték a helyzet lehetetlenségét, nem is beszélve az egész zsidó lakosságban növekvő feszültségről – különösen a rájuk váró kategorizálások miatt. Például a hatóságok elkezdtek számba venni, hogy a gazdasági tevékenységek mely fajtái tekinthetők egyáltalán „hasznosnak”? Ettől aztán már a szentpétervári minisztériumok is felfortyantak. [116] Az államtanács kérvényezte tehát, hogy halasszák el a zsidó népesség csoportokra osztását addig, amíg el nem készülnek a céhek szabályzatai. A cárnak azonban nem állt szándékában várakozni. Így aztán 1851-ben napvilágot látott az „átmeneti szabályozás a zsidó népesség társadalmi csoportjairól” című törvény, 1852-ben pedig „a zsidó céhek különleges szabályzatairól” szóló, a korábbiak megerősítése céljából. Bár a zsidó lakosság élénk nyugtalanságot tanúsított az ügy kapcsán, mégis, a délnyugati területek általános kormányzójának nyilatkozata szerint ebben az időben már nem tartották valószínűnek, hogy nevezett társadalmi kategorizálás valaha is hatályba lépnie. [117]

És valóban, „...nem lépett érvén-be; a zsidó lakosságot nem osztották fel társadalmi csoportokra”. [118] Történt ugyanis, hogy 1855-ben I. Miklós cár váratlan hirtelenséggel elhagyta az élők világát, a társadalmi csoportokra osztás gondolata pedig örökre feledésbe merült.

Az 1850 és 1855 közötti esztendőik alatt az orosz uralkodó mindvégig olyan hatalmi gőgről és minően elképzelhető korláton túllépő magabiztosságról tett tanúbizonyságot – mindezt ráadásul vaskos melléfogásokkal tarkítva –, ami végül Oroszországot teljes államszövetséggel szemben rángatta az ostoba krími háborúba. Majd pedig a cár az összezsugorodás kibontakozásakor hirtelen meghalt.

Az uralkodó váratlan gyorsaságú elhalálózása megmentette az immár meglehetősen nehéz helyzetbe került oroszországi zsidókat, teljesen hasonló módon ahhoz, ahogy majd száz év múltával éppen Sztálin halála menti meg őket.

Ezzel fejeződött be a zsidóság tömeges letelepedésének első hatvan éve Oroszországban. A történetek alapján be kell látnunk, hogy még ha az orosz döntéshozók nagyobb éleslátással lettek volna is megáldva, nos még akkor sem tudták volna kibogozni, és egyben megoldani, ezt a mélyen gyökerező, ennyire összekuszált és összetett kérdéskört. Ennek ellenére az akkori orosz vezetők a „zsidóüldöző” címke rásütése egyenlő azzal, hogy a jelenből visszapillantva eltorzítjuk eredeti szándékaikat, valamint hogy valós lehetőségeiket indokolatlanul nagyítjuk fel.

4.

A REFORMOK KORA

II. Sándor trónra kerülésének idején a jobbágyság helyzete Oroszországban már több mint száz éve tarthatatlan volt, és azonnali megoldást követelt. Hamarosan azonban az is kiderült, hogy a zsidókérdés megoldása legalább ennyire sürgős, bár ez nem húzódott oly régóta, mint az ősi és kegyetlen jobbágyrendszer. Ezért a zsidókérdést sokan az ország számára kisebb jelentőségűnek tartották. Innentől fogva a XIX. századon keresztül és az állami dumában, egészen 1917-ig a két nehéz ügy – zsidóság és jobbágyság – összekapcsolódott, és szinte egymással versengve próbáltak számukra megfelelő megoldást találni.

Mindezek mellett II. Sándor olyan ország uralkodója lett, ami a Krím félszigeten háborúba bonyolódott az erőit egyesítő Európával. Hatalomra kerülésekor a küzdelem feladása vagy a további kitartás nehéz kérdésére a válasz még nem született meg.

Trónra lépését követően „megszóltak egyes hangok a zsidó népesség védelmében”, majd néhány héttel később az uralkodó úgy döntött, hogy „a zsidókkal a sorozást illetően a népesség többi részével megegyező módon kell bánni, és a kiskorúak toborzását meg kell szüntetni”. Kis idő múlva felhagytak a zsidó polgárság „csoportokra osztásának” gyakorlatával, azaz „innentől fogva a zsidó népesség mindegyik osztályát egyformán érintette a sorozás”. [1] A döntést az 1856-os koronázási kiáltványban is megerősítették. „A besorozott zsidónak ugyanolyan követelményeknek kell megfelelniük, mint a többi besorozottnak, a kiskorú zsidók besorozását pedig meg kell szüntetni.” [2] Ekkor törölték el végérvényesen a katonai kényszerletelepítések intézményét, úgyhogy a húsz évnél fiatalabb zsidókat, még a katonaviseltek is, visszaengedték szüleikhez. A teljes szolgálati időt kitöltött altisztek utódaikkal együtt jogot kaptak arra, hogy az Orosz Birodalom területén bárhol lakjanak. Ezek a zsidók aztán rendszerint ott telepedtek le, ahol a szolgálati időt kitöltötték, és – már, mint állandó lakosok – országszerte sok új zsidó közösséget alapítottak. [3] A történelem fricskája, vagy büntetése, hogy az ő utódaik ajándékozták meg Oroszországot és a Romanov-dinasztiát Jakov Szverdlovval^[107]. [4]

Ugyanezen 1856-os kiáltvány elengedte a zsidó lakosok „összes be nem fizetett adóját” (mely igen jelentős összegre rúgott), amit az elmúlt években halmoztak fel. „Azonban öt évre rá az újabban be nem fizetett adó már elérte a teljes elengedett adó 22%-át.” [5]

II. Sándor tulajdonképpen arra törekedett, hogy a zsidókérdést összességében kedvezően oldja meg. A megfogalmazás módja azonban teljesen megváltozott. I. Miklós uralkodása idején a kormányzat azt kapta legfontosabb feladatául, hogy a termelőmunka és az oktatás eszközeivel a zsidók életmódját egyre rugalmasabbá tegye, majd ezután következhet az adminisztrációs korlátozások eltörlése. II. Sándor alatt viszont éppen fordítva történt, a kormányzat megkezdte a korlátozások és kényszerítések gyors feloldását. Nem törődött a zsidók elszigeteltségének valódi okaival, abban a reményben, hogy az összes többi gond így majd magától megoldódik. Ténykedésének kezdeti célja „a feltett szándék, hogy ezt a népet a fő népcsoportba egyesítse”, amint az 1856-os uralkodói rendeletben áll. [6]

Ennek hatására bizottságot alapítottak a „zsidók életének megszervezésére” (ez volt a hetedik a zsidó ügyekkel foglalkozó bizottságok sorában, de korántsem az utolsó). Elnöke ismét Kiszeljov gróf lett, aki az uralkodónak szóló jelentésében leírta, hogy a cél „a zsidók hasonulása a népesség többségéhez... különböző ideiglenesen meghozott korlátozások akadályaiba ütközik, mert ezek a fő törvényekkel összevetve számos ellentmondást rejtenek magukban, és zavart keltenek”. Az uralkodó válaszul elrendelte, hogy „vizsgálják felül az összes zsidót érintő szabályozást úgy, hogy azok összhangba kerüljenek a zsidók beolvasztásának alapvető szándékával, már amennyire ezt a zsidók magatartásbeli állapota lehetővé teszi”. Itt a „zsidóknak tulajdonított fanatizmusra és gazdasági kártékonyságukra” [7] célzott.

Nem küzdött hát hiába Herzen a *Kolokollal* (Harang)^[108], valamint Bjelinszkij^[109], Granovszkij és Gogol (mert ő is – bár nem ugyanazon irányzatot követve – ugyanabban az irányban hatott, mint a többiek). I. Miklós szigorú uralkodása alatt egyre nőtt a döntő reformok iránti igény, így az ebbe az irányba ható erők és a megvalósításukért küzdők száma is növekedett. Meglepő módon pont a magasrangú állami tisztviselők bizonyultak érzékenyebbnek az új irányzat iránt, nem pedig az államapparátuson kívül álló művelt elit. A zsidókérdésre azonnali volt az intézkedés hatása. A belügyminiszterek (előbb Lanszkoj, majd Valujev), valamint a nyugati és délnyugati régiók kormányzói pedig folyamatosan felterjesztették észrevételeiket az uralkodónak, aki a jelentéseket nagy érdeklődéssel fogadta. „A kormányzat saját kezdeményezésére, az uralkodó támogatásával” több területen javította a zsidók jogi helyzetét [8], ehhez még hozzáadódtak a zsidókat és a népesség többi részét egyformán érintő felszabadító reformok.

Sztroganov, Új-Oroszország kormányzója 1858-ban azt javasolta, hogy a zsidóknak minden jogot adjanak meg azonnali hatállyal. Az akkoriban Bludov elnöksége alá rendelt bizottság azonban habozott, nem mutatkozott késznek arra, hogy az ilyen horderejű intézkedés gondolatát magáévá tegye. Bludov 1859-ben megjegyezte, hogy „míg a nyugat-európai zsidók kormányzatuk első felhívására hajlandóak voltak gyermekeiket a közoktatás iskoláiba küldeni, ők maguk pedig hasznos foglalatosságok felé fordulni, addig az orosz kormányzat kénytelen a zsidók előítéleteivel és fanatizmusával harcolni”. Ezért „a zsidóknak csak fokozatosan lehet egyenlő jogokat adni. Mégpedig abban az ütemben, ahogy az oktatás, az életmód megváltozása és a hasznos foglalkozások iránti érdeklődés kezd elterjedni köreikben”. [9]

A bizottság számos, a szorgalmazott jogi egyenlőséget ellenző érvbe ütközött. Egyesek azt vallották, hogy a vitatott kérdés inkább orosz, mint zsidó, vagyis óvatlanság volna az orosz népesség műveltségi és kulturális színvonalának emelkedése előtt teljes jogegyenlőséget adni, mivel a tanulatlan tömegek nem bírnának a teljesen beolvadt zsidóság gazdasági szorításával. Mások szerint a zsidók egyáltalán nem kívánnak az ország polgárságába beágyazódni, hanem az egyenlő jogok adta előnyök mellett fenn akarják tartani elkülönült helyzetüket és megbonthatatlan egységüket, ami az oroszokra viszont nem jellemző.

Ezeknek a hangoknak végül azonban semmiféle hatásuk nem lett, s a zsidókat sújtó intézkedéseket egynős után szüntették meg. Azt az 1835-ben bevezetett intézkedést, mely megtiltotta a zsidóknak, hogy haszonbérbe vegyenek lakott földtulajdont, 1859-ben eltörölték. Ezáltal jogot kaptak a parasztok feletti rendelkezésre – igaz ugyan, hogy már a

tilalom idején is „egyes esetekben ezt a tiltást... áthágják”. Viszont a tulajdonosok kezén lévő földek 1861-től nem voltak többé „lakottnak” tekinthetők.

A változtatás célja az volt, hogy „a tulajdonosok könnyebben és nyíltabban vehessék igénybe a zsidók segítségét”, amire a birtokok egyre rosszabb gazdasági helyzete miatt volt szükség, de azért is, hogy „egy kicsinykét kiszélesítsék a zsidók túlságosan is szűk gazdasági tevékenységi körét”. Ezután a zsidók ezeket a földeket haszonbérbe vehették és ott le is telepedhettek, de tulajdonosukká nem válhattak. [10] A délnyugati területeken „egyes zsidók kezében – feltehetően földvásárlási céllal – jelentős tőke összpontosult, ...a zsidók azonban csak akkor hajlandók a birtok fedezetére kölcsönt adni, ha szükség esetén tulajdonosukká válhatnak”. Nem sokkal később viszont – a letelepedési övezet határain belül – a zsidók jogot kaptak a földvásárlásra. [11]

A vasutak és a folytatni hajózás fejlődésével hanyatlásnak indult az egyik fontos zsidó foglalkozás, a fogadók és postaállomások működtetése. Az új, szabadabb vámtarifák bevezetése 1857-ben és 1868-ban pedig jelentősen csökkentette az „iparszerűen végzett csempészetből keletkező hasznot”. [12]

Azt az intézkedést, mely megtiltotta a zsidóknak, hogy egyes birtokjövedelmeket haszonbérbe vegyenek, 1861-ben törölték el. Ugyanezen évben szüntették meg az állami jövedelmek haszonbérletének rendszerét, köztük a pálinkafőzését is. Ez hatalmas csapás volt a zsidó nagyvállalkozásokra. „Haszonbérlet vállalkozó a zsidóknál egyet jelent a pénzeszsákkal”; attól fogva azonban – írja Ursanszkij – „csak nosztalgiával gondoltak a krími háborús időbe, amikor a vállalkozók – bizonyos lelkiismereti egyezségekért cserébe, és esetenként a közérdek sajátos értelmezésével – milliókat zsebelhettek be. ...Zsidók ezrei éltek és gyarapodtak a haszonbérlet védelmező szárnyai alatt.” Mígnem a közérdek diadalmaskodott, így ezek a vállalkozások már nem voltak annyira jövedelmezőek. Az „alkohollal való kereskedés” sem volt már „annyira nyereséges, mint a haszonbérleti rendszer idején. [13]

A pálinkafőzés esetében a fogyasztási adó^[110] rendszere lassan leváltotta a haszonbérleti rendszert, a zsidókat nem sújtották különleges korlátozások, így lakóhelyükön az általános feltételek mellett árusíthattak szeszes italt és vehettek haszonbérbe szeszfőzdét. [14] Az elkövetkező húsz évben bőségesen profitáltak a haszonbérleti és vásárlási jogokból. A nyolcvanas évek táján a letelepedési övezetben a pálinkafőzőket 32-76%-ban zsidók birtokolták, és majd mindegyik „nagyvállalat” benyomását keltette. [15] A délnyugati vidékeken már 1872-ben a zsidók a szeszfőzdék 89%-át irányították a haszonbér eszközével. [16] Szibéria keleti és nyugati felén a szeszfőzdék nyitását 1863-tól engedélyezték a zsidóknak (mivel „a pálinkafőzés legjobb szakemberei szinte kizárólag zsidók”), és 1865-től a zsidó pálinkafőzők bárhol szabadon működhettek. [17]

Ami a vidéki szeszesital-árusítást illeti, emlékezzünk vissza, hogy a fogadós múlt maradványaként a nyolcvanas évek elején az »övezet« zsidó lakosságának egy-harmada vidéken élt, falunként két-három család. [18] A kormányzat hivatalos közleménye 1870-ben kiemeli, hogy „a nyugati területen a szeszes italok árusítása kizárólag a zsidók kezében összpontosult, és az ezekben a létesítményekben tapasztalható visszaélések száma elfogadhatatlanul magas”. [19]

Ezért aztán előírták a zsidóknak, hogy szeszes italt *csakis a saját portájukon* árusíthatnak. G. B. Szliozberg magyarázata szerint Kis-Oroszországban, azaz a Lengyelországtól örökölt területeket leszámítva a falvakban a földtulajdonosoknak nem állt jogában a szeszesital-árusítás; következésképpen a zsidók nem is vehették azt meg tőlük. A zsidók azonban földet sem vehettek meg tőlük, így aztán a parasztok házait vették bérbe, és ott kezdtek vodkát árulni. Amikor az ilyenfajta – nem saját házban történő – kereskedést megtiltották nekik, a tilalmat gyakran „kölcsonnéven” történő kereskedéssel kerülték meg. Az italmérés jogát ugyanis keresztény névre állították ki, a zsidó pedig csak bérlőként volt bejelentve. [20]

Ugyanígy eltörölték 1865-ben a *Zsidó Enciklopédia* által csak „büntetőcikkelynek” nevezett rendelkezést, mely a személyes szolgálatukra keresztényeket alkalmazó zsidókat büntette, mivel „a megértéssel kapcsolatban hozott általános intézkedésekkel összeférhetetlen” volt. Ezután „számos zsidó család... a hatvanas évek végétől keresztények szolgálatát vette igénybe”. [21]

Az oroszországi zsidó történetírás egyik sajnálatosan jellemző vonása, hogy ha valamely létfontosságúnak tűnő jogot elkeseredett küzdelemmel végül sikerül kicsikarni, azt utólag már csak semmiségnek tekintik. Így például rengeteg jegyzet született a zsidókat sújtó „kettős adózás”-ról, mintha az néhány éves időszak helyett évszázadokon át tartott volna. Egyébként valójában be sem szedték. Az 1835-ös rendeletet, amelyet a maga idejében a zsidók nagy megkönnyebbüléssel fogadtak, a századfordulón Dubnov viszont már csak „jogtalansági charta” néven emlegeti.

Lev Dejcs, a leendő forradalmár 1865-ben – feltehetően kiskorúsága miatt akkoriban még hűséges alattvaló – úgy találta, hogy a közigazgatás „egyes, a zsidók jogait korlátozó intézkedéseket nem tart be szigorúan”, hanem „szemet hunynak azok megszegése felett... a hatvanas években a zsidók mindent összevéve egyáltalán nem éltek rosszul. Zsidó kortársaimon nem látszott, hogy elnyomták vagy félreállították” keresztény társaik. [22] Máshol viszont forradalmárhoz méltó módon helyesbíti magát, és az I. Sándor ideje alatt a zsidóknak adott „enyhítéseket alapvetően jelentéktelennek” tartja. Nem mellőzve az olyan sablonokat sem, mint „II. Sándor büntetetei”, bár véleménye szerint az uralkodót jobb lett volna nem meggyilkolni. [23] Végezetül pedig íme, hogyan látták a dolgokat a XX. század közepén. A XIX. század folyamán bizottságokat hoztak létre, hogy a zsidók jogainak korlátozását felülvizsgálják, „és arra a következtetésre jutottak, hogy a fennálló korlátozások nem érik el céljukat, és el kellene törölni őket. ...Azonban a bizottságok által kidolgozott tervek egyikét sem vezették be a gyakorlatba.” [24] Túlhaladva, elfelejtve és végül persze már fűtyülnek az egészre!

A II. Sándor által bevezetett első kedvezmények után a legsúlyosabb korlátozást a letelepedési övezet kényszere jelentette. „Amint felcsillant az egész nemzetet érintő reformok reménye, amint érezhetővé vált az állam oly régóta várt megújulása, úgy kezdett erősödni a zsidó értelmiség köreiben az a merész szándék, hogy letelepedési övezet eltörlésének kérdését felvessék.”[25]

A zsidók azonban nem felejtették még el az osztályozás tervét, az állandó lakhellyel nem rendelkezőket, és termelőmunkát nem végzőket sújtó kötelező szolgálatokat. A Szentpétervárott és más nagyobb városokban élő kereskedők, olyan zsidók, akik „társadalmi helyzetükből fakadóan szorosabb kapcsolatban álltak a központi hatalommal”

[26] 1856-ban kérelmet nyújtottak be az uralkodóhoz. Ebben „kérvényezik, hogy a kért engedmények ne a zsidó népesség egészére, hanem annak csak egyes kijelölt csoportjaira terjedjenek ki”. A „kormányzat szellemében, annak felügyelete alatt nevelődött” fiatal generációra, „a nagykereskedőkre... azokra az öntudatos kézművesekre, akik kemény munkával keresik kenyerüket”. Oly módon, hogy „a kormányzat jogaik körét kiszélesítve különböztesse meg őket azoktól, akik még nem tettek tanúbizonyságot megkülönböztetett jó szándékukról, a munkaszeretetük kinyilvánításával. ...A jóindulatú elbírálás reményében kérelmezzük az irgalmas uralkodót, hogy jóváhagyásával, a búzáat a konkolytól elválasztva, a jóra és a dicséretes cselekedetekre bátorítva adományozzon egynémely szerény engedményt azoknak, kik közülünk a legérdemesebbek és a legtanultabbak.” [27]

Az erősödő remények ellenére még ők sem gondolták, hogy a zsidók helyzete milyen gyors fejlődésnek fog indulni, és 1862 után a folyamodók közül többen már kérvényezhették „a jogok egyenlőségét minden középfokú végzettségű egyénre terjesszék ki”, mivel a kollégisták „semmiképp sem tekinthetők olyan személyeknek, akik ne részesültek volna középiskolai oktatásban”. [28]

Ráadásul „A cár nem zárkózott el a gondolattól, hogy a letelepedési övezet törvényét a zsidó lakosság egyes rétegeire vonatkozóan módosítsák”. Az első céhhez tartozó zsidó kereskedők egész Oroszország területére megkapták a letelepedési jogot 1859-ben (1861-től Kijevben a második céh is, Nyikolajevben, Szevasztopolban és Jaltában pedig mindhárom céh [29]). E jog gyár- és vállalat alapítási joggal, valamint ingatlanok birtoklási lehetőségével járt. Az orvosok és tudós doktorok is élvezhették az általános letelepedési jogot (ehhez járult az állami hivatalok betöltésének lehetősége is, példaként említhetjük G. A. Zaharin orvosprofesszort, aki később III. Sándor betegségét oly végzetesen félrediagnosztizálta). Ezt a jogot az egyetemet végzettek is megkapták 1861-től [30], és azok is, akik „szabadfoglalkozásúak voltak”. [31] A lakhatási terület kényszere immár nem vonatkozott azokra, akik „felsőbb szintű képzésben kívántak részesülni..., pontosabban azokra, akik beiratkoztak az orvosi akadémiára vagy a műszaki egyetemekre”. [32]

Nem sokkal később, 1865-től különböző miniszterek és kormányzók, valamint befolyásos zsidó kereskedők (Jevzel Gincburg) közbenjárásának hatására egész Oroszország területe – beleértve Szentpétervárt is – megnyílt a zsidó kézművesek előtt, már amennyiben gyakorolták is mesterségüket. A kézművesek fogalmát később kiterjesztették, így az akkor már magába foglalta a különböző szakembereket, szedőket és más nyomdai munkásokat is. [33]

Számításba kell venni ezeken kívül a kereskedőkkel együtt letelepedő zsidó segédeket, alkalmazottakat, a kézművesek tanoncait és mesterlegényeit. Az a zsidó, aki engedélyt kapott, hogy a letelepedési övezeten kívül vesse meg hibát, szabadon magával vihetett egész családját is. Mindezeket együttvéve az elvándorlók száma ekkorra jelentősen megnőtt.

Az új engedményeket újabb és újabb kérelmek követték. Közvetlenül az egyetemi diplomásokat érintő kedvezmények után 1861-ben a délnyugati területek kormányzója kérvényezte, hogy az övezetből való szabad elköltözés jogát engedélyezzék azoknak is, akik a zsidó köziskolát elvégezték. Ékes szavakkal ecsetelte a végzős diákok helyzetét:

„Az ezen intézményekből kikerülő fiatalemberek teljesen elszigetelődnek a zsidó közösségektől...; mivel közösségeikben nem találnak a végzettségükhöz méltó munkát, lassan hozzászoknak a semmittevéshez, és igen gyakran lejáratják a társadalom szemében azt az oktatást, melynek képviselői.” [34]

Ugyanebben az évben az oktatási és a belügyminiszter egyetértően kijelenti, hogy „a zsidók nyomorúságos helyzetének elsődleges oka a lényegében csak iparral és kereskedelemmel foglalkozó zsidóság és a paraszti tömegek között fennálló természetellenes arányban rejlik”. Aminél fogva „a parasztok elkerülhetetlenül a zsidók áldozataivá válnak, mert kénytelenek anyagi forrásaik egy részét a zsidók eltartására áldozni”. Azonban a zsidók számára a belső versenytársak is „ellehetetlenítik a törvényes úton való boldogulást”. Ezért szükséges, „hogy engedélyezzék a szabad letelepedést a második és harmadik céh kereskedőinek, valamint a középiskolát végzetteknek is”. [35]

Új-Oroszország kormányzója 1862-ben ismét kérvényezte a „letelepedési övezet teljes megszüntetését”, kezdve azzal, hogy „a szabad letelepedést a zsidó népesség egészének engedélyezzék. [36]

Ha nem is ilyen tempóban, de a kiadott letelepedési engedélyek száma egyre nőtt. A tábori orvosi hivatal 1865-ben engedélyezték a zsidóknak, és nem sokkal később (1866, 1867) lehetővé tették a zsidó orvosok közoktatási és belügyminisztériumi szolgálatát is. [37] Ezt a jogot 1879-ben kiterjesztették a gyógyszerészekre, állatorvosokra, illetve azokra is, akik „ilyenfajta tevékenység végzésére készülnek” [38], valamint a szülésznőkre, ápolókra „és azokra, akik ezt a foglalkozást kívánják elsajátítani”. [39]

Végül 1880-ban a belügyminiszter (Makov) elrendelte, hogy a letelepedési övezeten kívül illegálisan letelepedett zsidók immár törvényesen maradhassanak új lakhelyükön. [40]

Ehhez kapcsolódva érdemes megemlíteni, hogy a hatvanas években „a zsidó jogászok... tekintettel az ügyvédi intézmény teljes hiányára, gond nélkül találhattak állást a közszolgálatban”. [41]

A határ menti övezetek rendszerében is történtek bizonyos enyhítések. Mikor 1856-ban a párizsi szerződést^[111] követően az új orosz határvonalak beljebb húzódtak, Kisinyovhoz és Akkermannhoz közeledtek, a zsidókat már nem kötelezték az újonnan kialakult határsáv elhagyására. Majd 1858-ban „végleg eltörölték azokat a rendeleteket, melyekkel I. Miklós megparancsolta a zsidóknak a határsávok 50 verstányira^[112] való elhagyását”. [42] Végül 1868-tól megengedték a zsidóknak (a régebbi tilalmat sem tartatták be minden esetben), hogy a nyugati országrészekből a lengyel királyságba költözzenek, és fordítva. [43]

A zsidók a jogaikat korlátozó intézkedések hivatalos enyhítésével párhuzamosan számos esetben kijátszották a szabályokat, vagy megszegték a törvényt. Például a fővárosban, Szentpéterváron „a tilalmak ellenére... egyes zsidóknak mégis sikerült meglehetősen hosszú időre letelepedniük... II. Sándor trónra lépését követően... a szentpétervári zsidóság lélekszáma gyorsan növekedett. Megjelentek a nagytőkések, akik megkülönböztetett figyelemmel kísérték a helyi közösség szerveződését..., mint például Goracij Gincburg báró, L. Rozental, A. Varsavszkij és mások.” [44] II. Sándor uralkodásának végén E. A. Peretc (Abram Peretc adóbérlő fia) foglalta el az államtitkári

széket.^[113]

A XIX. század 60-as éveiben „Pétervár számos zsidó kereskedőt, gyárost, és értelmiségiek körét vonzotta”. [45] A zsidók életkörülményeinek rendezésére alakult bizottság adatai szerint 1880-1881 között a városban hivatalosan 6.290 zsidót tartottak nyilván [46]; más adatok szerint 8.993; az 1881-ben végzett népszámlálás szerint pedig 16.826 zsidó élt a városban, ami a lakosság 2%-a volt. [47]

Moszkvában 1856-tól eltörölték az ideiglenesen a városban tartózkodó zsidó kereskedőkre vonatkozó kötelezettséget, miszerint kizárólag Glebovo külvárosában szállhatnak meg. Vagyis „a zsidók megkapták a jogot, hogy a város bármely kerületében lakóhelyet választhassanak. II. Sándor alatt... a zsidó népesség gyorsan növekedett, 1880-ban közel 16 ezer lelket számlálhattak”. [48]

Kijevben hasonlóan történtek a dolgok. Már 1861-től „a kijevi zsidó közösség gyors növekedésének lehetünk tanúi” (létszámuk az 1862-beni félezerről, 1913-ra 81 ezerre ugrott). A 80-as évektől kezdve Kijevbe valósággal özönlöttek a zsidók. „Az akkoriban Kijevben szokásos gyakori rendőri ellenőrzések dacára a zsidók létszáma jóval meghaladta a hivatalos becsléseket. A XIX. század végén a kijevi kereskedők 44%-a zsidó volt.” [49]

Ju. I. Gessen megítélése szerint „kiemelkedő fontosságú volt” a kézművesek korlátozás nélküli lakhatási engedélye (1865). Azonban ők vonakodtak elköltözni. „Összezsúfolva, összesűrítve, az áruik számára piaci lehetőség, így jövedelem nélkül éltek. Miért nem használták ki jogukat, hogy elhagyják a tartózkodási övezetet?” A harminchárom központi tartományban 1881-ben csak 28 ezer kézműves volt (összesen 34 ezer zsidóból). Gessen erre az ellentmondásra a következő magyarázatot adja. A vagyonos kézműveseknek aligha kellett máshova menni, a szegényeknek pedig nem volt meg ehhez az anyagi lehetőségük. Az átlagos keresetűek, „akik egyik napról a másikra jól-rosszul megéltek nyomorgás nélkül”, féltek hogy elindulásuk után korábbi közösségük, adófizetési megfontolásból, visszautasítja majd éves útlevelük meghosszabbítását vagy akár megkövetelheti, hogy az áttelepültek térjenek vissza hazájukba. [50]

Természetesen ezekben az adatokban komolyan kételkedhetünk is. Hiszen láthattuk, hogy Szentpétervárott legalább kétszer annyi zsidó volt, mint azt a hivatalos számok mutatták. Számba tudták e venni a higanyként mozgékony zsidó lakosságot a nehézkes oroszországi adminisztrációs szervek – valamely meghatározott időpontban – mindenütt az országban?

Ráadásul az orosz zsidó népesség állandó ütemben, sőt, egyre gyorsabban növekedett. Lengyelországot nem számolva, számuk másfél milliót tett ki 1804-ben. [51] Lengyelországot is beleértve, 1850-ben 2.350.000, míg 1880-ban 3.980.000 volt. A Lengyelország első felosztásából örökölt egymilliótól az 1897-es népszámlálás által számolt 5.175.000-ig tehát az oroszországi zsidó népesség száz év alatt az ötszörösére növekedett.

A XIX. század elején Oroszország zsidói a világ zsidósságának a 30%-át tették ki, ami 1880-ban 51%-ra nőtt. [52] Ennek a történelmi jelenségnek a fontosságát annak idején sem a társadalom, sem az orosz adminisztráció nem vette eléggé fontolóra.

A zsidókérdés, más velejáró sajátosságát nem számítva, már csak a gyors demográfiai

növekedés miatt is komoly kormányzati nehézségeket okozott Oroszország számára. És itt, mint mindig és minden kérdéssel kapcsolatban, feltétlenül meg kell próbálnunk megérteni mindkét nézőpontot. Az oroszországi zsidóság hatalmas növekedési üteme mellett egyre inkább ütköztek egymással a két nemzet érdekei. A zsidók érdeke volt – a dinamikus, háromezer éves sajátságos életformájuk miatt – minél szétszórtabban megtelepedni más nemzetiségek között, hogy a lehetőségekhez képest minél több zsidó számára legyen elérhető, hogy kereskedéssel, közvetítéssel és termeléssel foglalkozhasson (kibontakozási lehetőség a környező lakosság kultúrájában). A kormány szemében azonban az oroszok feladata lett volna a gazdasági élet dinamikáját (és ezt követően a kultúrát) fenntartani és a fejlődést a saját erejükből biztosítani.

Ne felejtjük el ugyanakkor, hogy a zsidók életét javító intézkedéseivel párhuzamosan, II. Sándor nagy felszabadító reformjai egymás után járták át Oroszországot, aminek jótékony hatását a zsidók is élvezhették. Például: 1863-ban, a városiakat – és ennél fogva a zsidók nagy részét is – mentesítették a fejadótól. Ennek helyébe később csak a tartományi járandóság került, amit a zsidók a „pénzes ládikó”^[114] gyűjtéséből fizettek. [53]

II. Sándor legjelentősebb reformja azonban az orosz történelem fordulópontja – és, amelyik az ország számára történelmileg a legtöbbet jelentette – a parasztok felszabadítása, a jobbágytörvény eltörlése volt 1861-ben. Ez viszont az oroszországi zsidók számára előnytelen volt, közülük sokak számára a tönkremenést jelentette. Az általános szociális-közgazdasági változások, amelyek a parasztok jobbágyi függőségének a megszüntetésével kapcsolatban lezajlottak, jelentősen rontotta ebben az átmeneti időszakban a zsidó közösség nagy többségének anyagi helyzetét. [54] A szociális változást az jelentette, hogy a földművelő osztály – millió és millió olyan ember, akiket eddig minden joguktól megfosztottak, beleértve a szabad költözés jogát is – megszűnt létezni. Ez pedig a zsidók eddig elért személyes szabadságának viszonylagos fokát erősen csökkentette. A gazdasági változás abban mutatkozott meg, hogy a parasztnak, „függőségéből szabadulva, ezentúl kevésbé volt szüksége a zsidók által nyújtott szolgáltatásokra”. A földműves ugyanis felszabadult az azelőtt szigorúan előírt szabály alól, miszerint áru eladását és más áru megvételét kizárólag az erre a célra meghatározott közvetítőn keresztül bonyolíthatta le (aki a nyugati tartományokban majdnem minden esetben zsidó volt). A drámai változások erejét fokozta az a körülmény is, hogy a jobbágyok eddigi ingyen munkájának megszűnésével a földbirtokosok kénytelenek voltak a csődöt elkerülendő „saját maguk irányítani a gazdálkodást, amiben a zsidóknak idáig kiemelkedő szerepük volt, földbérlőként éppúgy, mint a legkülönbözőbb kereskedelmi ügyek intézésében”. [55]

Meg kell jegyezzük, hogy az akkoriban bevezetett földvásárlásra nyújtott hitel megfosztotta a zsidókat „a birtokosok hitelezője szereptől”. [56] Az egymást támogató és önszervező szervezetek fejlődésének eredményeképpen „a nép felszabadult a zsarnokság és az uzsora alól”. [57]

Íme a korabeli zsidók körében uralkodó hangulatról beszámoló, jól tájékozott kortárs véleménye: Bár ezentúl már elérhetőek szántukra a közhivatalnoki állások és a szabad foglalkozások. „Jóllehet az iparban is kiszélesedett jogokkal bírnak... már módjukban áll tanulni is” és szinte mindenhol érezhető „a zsidó és keresztény népesség közeledése

egymáshoz... igaz, már kevesebb szigorral alkalmazzák a még fennálló megszorításokat... a törvény végrehajtói már sokkal több tiszteletet mutatnak irányukba”, mégis az oroszországi zsidók korabeli helyetti még mindig a „legsanyarúbb sorsúak” kifejezéssel illethető és „joggal sírják vissza a régi szép időket. Az egész letelepedési övezetben azt hallani, hogy a zsidók »sajnálkoznak az idők változásán«.” Hiszen a jobbágyság idejében „a közvetítő foglalkozás óriási fejlődésen ment keresztül”. A zsidó kereskedő és ügynök nélkül „a lusta földbirtokos képtelen volt akár egy lépést is tenni egyedül, és a szegény paraszt sem tudott megenni nélküle. Hiszen búzáját csak a zsidó ügynök közvetítésével tudta eladni, és kölcsönt is csak tőle vehetett fel.”

Korábban a zsidók „leleményesebbjei” óriási hasznot húztak a földbirtokosok alkalmatlanságából, hanyagságából és hozzá nem értéséből. A földbirtokos immár saját maga gyürkőzött neki a munkának. Ekkoriban már a paraszt sem „annyira félénk és engedékeny”. Gyakran egyenesen a nagykereskedőhöz fordul, kevesebbet iszik, ami „természetesen visszahat a számos zsidó megélhetését biztosító alkoholkereskedelemre”. A szerző befejezésképpen azt kívánja, hogy Európa többi országához hasonlóan a zsidók „beilleszkedjenek a termelőrétegekbe azért, hogy ne maradjanak ki a nemzeti gazdálkodásból”. [58]

A zsidók tehát belevetették magukat a földbérléssel és bérbeadással kapcsolatos ügyletekbe és a földvásárlásba. Ezzel kapcsolatban ugyanazt olvashatjuk két különböző beszámolóban is. Így a keleti provinciák régóta érvényben lévő gyakorlatához hasonlóan a zsidók földvásárlását ellenző, Új-Oroszország tartományi kormányzójának írásában (1869), valamint a délnyugati tartomány kormányzójának beszámolójában (1872) is. Azt írják, hogy „a zsidók földeket bérelnek, de nem megművelés céljából, hanem kizárólag spekulatív szándékkal; a bérelt földeket a parasztokra bízzák, és cserébe nem pénzt, hanem különböző munkákat kérnek, melyek értéke meghaladja az aktuális földbérleti díjat, és »így a jobbágysághoz hasonló függést hoznak létre«,”. Bár „tőkéjük és kereskedelmük révén ösztönzően hatnak a paraszti rétegre”, a tartományi kormányzó „nem találja szerencsésnek, hogy ily módon az ipar és a mezőgazdaság néhány befolyásos ember kezében összpontosuljon”. A parasztok csak a mezőgazdaság és az ipar szabad versenye révén kerülhetnék el azt, „hogy munkájuk és földjeik oly erősen függjenek a zsidó tőkétől, mert ez a függés anyagi és erkölcsi romlásba taszítja őket”. Mégis, annak ellenére, hogy a térségében bizonyos határokat próbált szabni a zsidó földbérléseknek, azt javasolta, hogy adják meg nekik „a lehetőséget arra, hogy Nagy-Oroszország valamennyi tartományában letelepedhessenek”. [59]

Az említett írás címzettje a nemrégiben alapított „zsidók életének rendezése bizottság” (a nyolcadik a „zsidóügyi bizottságok” sorából), mely rendkívül jó szándékkal állt a zsidók helyzetéhez. A javaslatokat a bizottság elutasította, és döntését később a kormány is jóváhagyta. Ennek értelmében a földbérléses ügyletek megtiltása a zsidóknak „a tulajdonosi jogok közvetlen megsértése lenne a földbirtokosokkal szemben”. Azonkívül a nagyobb földterületeket bérlő zsidó – a saját érdekeire tekintettel – teljesen szolidáris a többi földbirtokossal. Igaz, hogy a nagyobb földbérlők körül csoportosuló zsidók a vidéki népesség munkájából és forrásaiból élnek, de hasonló a helyzet a „földbirtokosok igazgatta területeken is, akik szintén képtelenek ma még a zsidó segítség nélkülözésére”. [60]

Mindemellett a doni hadseregnek adományozott területen^[115] a zsidók robbanásszerű gazdasági kibontakozását erősen visszavetette az ingatlanvagyonok tulajdonlásával és bérletével kapcsolatos, rájuk vonatkozó tilalom (1880). A térség igazgatása azt remélte, hogy ily módon „figyelembe véve a kozák népesség kivételes helyzetét, miszerint a katonai szolgálati kötelezettség mindannyiukra vonatkozott, az említett intézkedés lehetne a legbiztosabb módszer a térségben újonnan alakult kozák vállalkozások – gyárak és kereskedések – megmentésére..., mivel a természeti kincsek gyors ütemű kitermelése és az ipar rohamos fejlődése... általában a tőke erősen egyenlőtlen megosztását, így egyesek gyors meggazdagodását és mások elszegényedését vonja maga után. A kozákok pedig szép jövedelemmel kell, hogy rendelkezzenek, hiszen katonai kötelezettségeik ellátásához saját lovaikat és felszerelésüket használják.” [61] Ily módon vált elkerülhetővé bármely esetleges kozák felkelés.

Vajon a besorozott, katonai szolgálatra kötelezett zsidókra mi vonatkozott az 1856-os enyhítések követően? A 60-as években helyzetük a következőképpen alakult: „amikor kihirdették őfelsége kiáltványát az újoncok toborzásáról, akkor, ha a zsidókat előre tájékoztatták volna, még mielőtt a kiáltvány elnyerte végleges megfelelő formáját, minden szolgálatra alkalmas zsidó családtag elhagyta volna lakóhelyét és szétszéledtek volna a szélrózsa minden irányába”. Vallásuk elvárásai „a bajtársiasság hiánya, a zsidó katona örökös elzárkózása... szemükben a katonai szolgálatot a legnehezebb, legnyomorúságosabb, legborzalmasabb kötelezettségként tüntette fel”. [62] Zsidók 1860-tól fogva szolgálhattak a gárdában; 1861-től tölthettek be altiszti és törvényszéki írnoki [63] állásokat is, de a magasabb rangok továbbra is elérhetetlenek voltak számukra.

I. G. Orsanskij a 60-as évek tapasztalatai alapján állítja: „Valóban sok tény erősíti azt az érzést, hogy a zsidók az utóbbi években nem »igazán« tettek eleget a besorozásnak. Ebből a célból vásároltak néhány régi katonai szolgálatot igazoló nyugtát, és azt mutatták be az adóhivatalnak.” Ezeket egyes parasztok 1812 óta őrizgették anélkül, hogy értékükkel tisztában lettek volna, a leleményes zsidók pedig behozták a forgalomba. Emellett a zsidók önkénteseket is béreltek saját helyettesítésükre. Ezenkívül még „igyekeztek a családot kis egységekre bontani”. Ily módon mindegyik bejelentette azt a kiváltságos helyzetet, hogy a családban „egyetlen fiúgyermek” van. (Ez pedig felmentést jelentett a katonai szolgálat alól.) Mindamellett Orsanskij azt is megjegyzi, hogy „a katonai szolgálat elkerülésére kiötölt összes hasonló csel..., ugyanúgy fellelhető a tisztán orosz származású falusi embereknél is”, és ennek kapcsán idézi a Jekatyerinoszlav kormányzóság számadatait. Még meglepődésének is hangot ad azzal kapcsolatban, hogy az orosz parasztok a busás fizetés ellenére sem maradnak a hadseregben, hanem „csak arra áhítoznak, hogy visszatérjenek a nép legkedvesebb elfoglaltságához, a földműveléshez”. [64]

*

A sorozásos rendszer helyett 1874-ben kizárólagos törvényben rögzítették az egységesen mindenkire kötelező katonai szolgálat bevezetését, ami a zsidók számára „jelentős könnyítést eredményezett. „A törvény szövege nem tartalmazott semmilyen, a zsidókra nézve megkülönböztető cikkelyt.” [65] Ha viszont a katonai szolgálatot központi kormányzóságokban teljesítették, ott már nem engedélyezték a letelepedésüket. Az előírásokat úgy alakították ki, hogy „pontosan meg lehessen állapítani a férfinemű zsidó

lakosság számát”, mivel az eléggé eltitkolt és ismeretlen volt. A kormányzóságok felelős vezetői „felvilágosítást kaptak azokról az esetekről, amikor egyes zsidók megpróbáltak kibújni a katonai szolgálat kötelezettsége alól”. [66] Az 1876-os évben „zsidókra vonatkozóan a katonai szolgálat tényleges teljesítésének szavatolását szolgáló intézkedéseket” [67] hoztak. A *Zsidó Enciklopédia* ebben „az elnyomó intézkedések súlyos sorozatát” látja: „az előírások megkövetelték, hogy a toborzóirodák nyilvántartásba vegyék a zsidókat, és hogy a szolgálatra alkalmatlan zsidókat más zsidókkal helyettesítsék”. Valamint sérelmezi azt, hogy a család összetételének függvényében ellenőrizhetik a mentességek jogosságát és abban az esetben, ha áthágják ezeket az intézkedéseket „felhatalmazást adnak az... egyetlen fiúgyermek besorozására is”. [68]

A kérdéses évtizedekben befolyásos *Golosz* (Hang) című pétervári napilap elképesztő, hivatalos kormányzati számadatot közöl: az „1880-as sorozási behívások eredményeit tartalmazó beszámoló rámutat arra, hogy (az egész Orosz Birodalomra vonatkozóan) nem jelent meg 3.309 újonc; és ebből a létszámból 3.054 fő volt zsidó, tehát így 92%-ot számoltak”. [69]

A. Smakov, a zsidókkal kapcsolatban túl jóindulatú híres ügyvéd a *Pravityelsztvennij Vesztnyikre* (Kormányzati Hírlevél) hivatkozva a következő adatokról számol be: az 1876 és 1883 közötti időszakban „a 282.466 behívott zsidó közül nem jelent meg 89.105, tehát 31,6%” (szemben a 0,19%-os aránnyal, ami a birodalom összes alattvalójára vonatkozik). Az államigazgatás erről szükségszerűen említést is tett és „egész sorozat intézkedést hoztak a visszaélések csökkentése érdekében”. Volt hatásuk, de csak pillanatnyi. Az 1889-es évben 46.190 zsidó kapott behívót; közülük 425, tehát 9,2% nem jelent meg, de 1891-ben „az összes behívott közül, így 51.248-ból... 7.658, tehát 14,94%-uk vonta ki magát a sorozás alól, míg a hiányzó keresztények aránya csak 2,67%-ot tett ki”. A következő évben, 1892-ben a zsidók 10,38%-os arányban, a keresztények pedig 3,18%-os arányban hiányoztak a behívásnál, majd 1894-ben a hiányzó zsidók száma 6.289 főre volt tehető, tehát 13,6%-ra (2,6%-os teljes hiányzási arány mellett). [70]

Mindamellettt ugyanezen iratok azt is tartalmazzák 1894-re vonatkozóan, hogy „a teljes behívási lista 873.143 keresztényre, 45.801 zsidóra, 27.424 mohamedánra és 1.135 pogányra vonatkozott”. A számok összevetésénél meglepve tapasztalhatjuk: a mohamedánok Oroszországban (az 1870-es népszámlálás adatai szerint) a népesség 8,7%-át tették ki, és csak a behívók 2,9%-át kapták. A zsidók tehát előnytelenebb helyzetben voltak mind a mohamedánokkal, mind az egész népességgel szemben. Behívottaik aránya ugyanis 4,8%, míg számuk az egész népességre vonatkoztatva (1870-ben) csak 3,2% volt. [71]

Természetesen ne gondoljuk azt, hogy az 1877-1878-as orosz-török háborúban a zsidó katonák ne tettek volna tanúbizonyságot bátorságukról és harci kezdeményező szellemükről. A *Russzkij Jevrei* (Orosz Zsidó) című folyóirat mindkét jelenségről említ meggyőző példákat. [72] Mindezek ellenére a szóban forgó háború alatt számos ellenérzést jegyeztek fel a zsidókkal szemben, tóváltképp a hadtápparancsnokság néhány szállítójának becstelensége miatt, „akik szinte kivétel nélkül zsidók voltak, mint például a Gorovic, Greger és Kagan [73] társaságok szállítói” (akik tudomásunk szerint magasabb rangú hivatalnokok védelme alatt álltak). Túlbecsült áron rossz minőségű felszereléseket szállítottak, ilyen volt a híres „karton cipőtalp”, ami miatt a katonák lába a Sipka-

hágónál^[116] folyó ütközetben megfagyott.

*

A zsidókat földművelésre átirányítani, megtanítani szándékozó fél évszázadon keresztül támogatott elképzelés II. Sándor idejében teljes kudarccal végződött.

A mezőgazdaság „egy csapásra elvesztette minden vonzerejét” a zsidók számára, miután 1856-ban eltörölték a rájuk vonatkozó szigorított sorozást. Az egyik kormányhivatalnok megfogalmazását idézve „a kiáltvány téves értelmezéséből adódóan, immár úgy tekintettek magukra, mint akik felmentést élveznek a földművelés alól”, s kedvük szerint távol maradhattak. „A zsidók gyakorlatilag teljesen felhagytak a mezőgazdasági jártasság megszerzésére irányuló kéréseikkel.”

A meglévő kolóniák helyzete ugyanolyan ingatag maradt, ha nem rosszabbodott „a földek... nevetségesen, csak látszatra voltak megművelve és bevetve”. Az 1859-es évben „néhány kolónia még vetőmagot sem szerzett be magának”. Ami az állatokat illeti, továbbra sincs se istálló, se valamilyen fedél, se körülzárt terület, és mindez vonatkozik a mintakolóniákra is. A zsidó telepesek földjeik legnagyobb részét továbbra is parasztnak, vagy német telepeseknek adják ki. Sokan engedélyért folyamodnak azért, hogy keresztény munkásokat is alkalmazhassanak, különben félő, hogy a bevetett területek felülete még tovább csökken. [75]

Természetesen a telepesek között akadt néhány tehetősebb földműves is, akik sikerrel gazdálkodtak földjükön. A német telepesek közelében történt elhelyezés, amely azt célozta, hogy azok átadhassák tapasztalataikat, tökéletesen bevált. Az itt született fiatal generáció már sokkal fogékonyabbnak mutatkozott a földművelés és a német tapasztalatok iránt. „Meggyőződhetek arról, hogy a földműveléssel jövedelmezőbb helyzetbe jutnak, mint a városokban és a kisebb mezővárosokban”, ahol szűk korlátok közé szorítva, erős versennyel kerülnek szembe. [76]

Mégis, a zsidók döntő többsége minden tőle telhetőt megtett annak érdekében, hogy felhagyhasson a földműveléssel. A felügyelők mind ugyanarról számolnak be. „A zsidók mindenhol szembeötlő undorral viszonyulnak a földműves munkákhoz, és látványosan sajnálják a múltbéli kézműves és kereskedői foglalkozásaikat.” Például, „amikor a legtöbb munka van a földeken... képesek mindent otthagyni, ha megtudják, hogy a közelben lovat, marhát, vagy bármi mást lehet vásárolni vagy eladni”. Lelkesednek a kisebb kereskedelmi műveletekért, melyek „meggyőződésük szerint kevesebb munkával járnak, és jobban biztosítják a megélhetést”. A zsidók „lényegesen könnyebben keresték meg a kenyérrevalót a szomszédos német, orosz vagy görög falvakban, ahol is a zsidók telepesek, fogadósok, vagy Jóskereskedők voltak”.

A földek állapotára nézve ennél súlyosabb volt a távollétük: elutaztak messzire és hosszú időre. Egy vagy két családtagot otthon hagynak a kolóniában, és más kenyérkereseti vagy üzletelési lehetőség után néztek. A 60-as években (egy fél évszázaddal a kolóniák létrehozását követően) engedélyt kaptak arra, hogy távol maradhassanak a kolóniától egész családjukkal, vagy annak legtöbb tagjával. Ennek következtében a kolóniákban elég olyanokat is számon tartottak, akik soha be sem tették oda a lábukat.

Gyakran előfordult az is, hogy elhagyhatták a kolóniát anélkül, hogy megadott időn

belül be kellett volna jelentkezniük új lakhelyükre és társadalmi osztályukba, és így „sokan éveken keresztül nem voltak bejegyezve egyik társadalmi osztályba se, nem fizettek semmilyen járandóságot, és minden kötelezettségtől mentesen éltek”. A kolóniákban a számukra épített házak üresen álltak, és állapotuk leromlott. Az 1861-es évtől kezdődően azt is engedélyezték, hogy a zsidók italmérő házakat tartsanak fenn a kolóniákban. [77]

Végül is a szentpétervári hatóságok megállapították, hogy a zsidók által végzett földművelés, mint olyan, erősen csődöt mondott. A hátralékok, az elengedett adósságok (az állam vagy az udvar különböző eseményeire tekintettel, mint például a cár esküvője alkalmával) ellenére egyre csak növekedtek. Ráadásul minden eltörő intézkedés a zsidókat csak egyre inkább arra ösztönözte, hogyne fizessék be az újabb járulékokat, és hogy ne törlesszék a kölcsönöket.

Az 1857-es évben fejeződött be az újabb tízéves adómentesség és az elhalasztott esedékességek, amelyet még öt évvel meg is hosszabbítottak. Az adósságokra azonban 1863-ban sem találtak fedezetet. Mire volt jó akkor a zsidók betelepítésének elősegítése? Mi haszna volt ennyi előnyhöz és kölcsönhöz juttatni őket?

Az egész hatvan évet átfogó történet egyrészt „módot adott a zsidó földművelőknek, hogy időlegesen kivonják a magukat a különböző állami szolgálatok alól”, másrészt pedig túlnyomó többségüknél nem fejlesztette ki „a földművelésre való hajlandóságot... az eredményesség semmi esetre sem állt arányban a kiadásokkal”. Sőt, „egyszerűn annak engedélyezése, hogy a központi tartományokban tartózkodhassanak, még ha minden előny juttatása nélkül is, összehasonlíthatatlanul nagyobb számú zsidó áttelepülőt vonzott ezekbe a tartományokba, nagy igyekezettel törekedtek ezekre a vidékekre”. [78] .

Papíron 1858-ban még 64 ezer zsidó telepest tartottak számon, feltehetően 8-10 ezer családban. Két évtizeddel később, 1880-ban, a minisztérium nem számlált 14 ezer zsidó telepesnél többet, tehát nagyjából kevesebb, mint 2 ezer családot. [79] A helyi ellenőrző bizottságok – amelyeknek az volt a feladata, hogy megvizsgálják, hogy a földeket megművelték, vagy ugaron hagyták-e – 1872-ben az egész délnyugati térségben csak nagyjából 800 családot [80] találtak.

Az orosz hatóságok kénytelenek voltak belátni, hogy a zsidók földművesként való letelepítése teljes kudarccal végződött. Nem lehetett tovább hinni abban, hogy „a kolóniák felvirágzásának régóta dédelgetett vágya megvalósulhat”. Egyébként „a zsidók kezében maradtak nagyon termékeny talajú, jelentős területek, melyeken egyáltalán nem folyt termelés”. Hiszen korábban a legjobb földeket választották ki, és adták oda a zsidóknak. Ezek a földek, melyeket járandóság fejében adtak ki, jelentős jövedelmet hoztak (a zsidó kolóniák megéltek belőle). A déli területek népességének növekedésével pedig mindenki földet követelt.

Ebben az időben megnőtt az értéke [81]még a zsidóknak adott földeken kívül a tartaléknak megőrzött kevésbé termékeny területeknek is. Új-Oroszország tartománya már sok tetterre kész bevándorlót magába olvasztott és „már nem volt szüksége mesterséges betelepítésre”. [82]

Az államnak már semmilyen érdeke nem fűződött a zsidók betelepítéséhez.

II. Sándor 1866-ban elhatározta, hogy a zsidókat földművelőkké átsorolni kívánó,

különleges határozatok végrehajtását le kell állítani. Felmerült azonban az a kérdés, hogy milyen módon teszi őket jogilag egyenrangúvá a cári birodalom a többi földművessel. A zsidó kolóniák képtelennek bizonyultak a mindenütt kialakulóban lévő önálló földművelő életre. Nem lehetett mást tenni, mint megengedni nekik, hogy részlegesen felhagyjanak azzal, és ezáltal a családjuk egyik része (1868) kézműves- vagy kereskedőfoglalkozást űzhessen. Engedélyezték számukra saját parcelláik megvételét, amit meg is tettek, abból a célból, hogy később jó nagy haszonnal továbbadják azokat. [83]

Mindezek ellenére a népjóléti minisztériumban a legkülönbözőbb témában folyó viták során a zsidó kolóniák átalakításának ügyére sokáig nem találtak megoldást. Mindez végül olyan sokáig húzódott, hogy 1880-ban teljesen felhagytak vele. Mindeközben a katonai szolgálatról szóló 1874-es törvény révén a zsidó földművesek elvesztették a sorozáshoz kapcsolódó előnyeiket, és így a földműveléshez fűződő összes érdeküket is. Az 1881-es évben „a kolóniákban »kizárólag olyan birtokokat láthattunk, melyeken csak egyetlen lakóház állt, anélkül, hogy a gazdálkodás bármilyen nyomát felfedezhettük volna, másképpen fogalmazva kerítés, istálló, munkaépület, konyhakert nélkül, legyen az csak egyetlen fa vagy bokor; tisztelet a kivételnek«,„ [84]

A földművelésben negyvenéves tapasztalattal rendelkező hivatalnok (a kolóniák tanulmányozására 1880-ban küldött államtanácsos Ivasincsev) így ír: egész Oroszországban „nincs egyetlen olyan paraszti közösség sem, mely olyan nagyvonalú támogatást kapott volna..., amelyek nem maradhattak ismeretlenek a parasztok előtt sem, akiknél nyilván ellenérzést váltottak ki”. A zsidó kolóniák szomszédságában élő parasztok „»azon méltatlankodtak, hogy ők maguk, akik föld híján voltak, arra kényszerültek, hogy drága pénzért a zsidóktól béreljék azokat a földeket, melyeket ez utóbbiaknak az állam juttatott potom árért, és a valós igényeiket messze meghaladó mennyiségben«. Éppen ez a magyarázata »nagyreszt a parasztok néhány zsidó földműves iránt táplált haragjának, ami több tanya kifosztásában is megnyilvánult (1881-1882 során)«.” [85]

Ezekben az években bizottságok üléseztek annak megállapítására, hogy a zsidó kolóniák tulajdonában lévő többletföldeket milyen mértékben lehet újraosztani a parasztok között. A nem használt, vagy elhagyott területeket a kormány visszavette a zsidó telepesektől. „Voliny kormányzóságban, Podolszktól Kijevig, 39 ezer hektárból csak 4.082 maradt (a zsidók megművelésében)”. [86] Jelentősebb, földműveléssel foglalkozó zsidó falvak mégis fennmaradtak. A Minszk kormányzóságban található Jakcica például földben olyan szegény volt, hogy 46 családra jutott 740 hektár [87], hozzávetőleg 16 hektár családonként, ami Közép-Oroszország parasztjainál sehol nem volt tapasztalható. Ugyanígy a Mogiljov kormányzóságban fekvő Annengof sem bővelkedett egyáltalán földben: 1848-ban 20 zsidó család kapott egyenként 20 hektár földet az államtól, de 1872-ben ebből már csak 10 maradt, és azoknak is nagy részét parlagon hagyták. [88] Említhetjük a szintén Mogiljov kormányzóságban található Visenkát is családonként 16 [89]; vagy a grodnói Orgyinovsinát 12 hektárral.

A délvidéki kormányzóságokban természetesen még nagyobb területek voltak; az első településekben, így Balsoj Nagartavban családonként 17 hektárt, Szejdemenuhban 16-ot, Novo-Beriszlavban 17-et számoltak meg. A Roszkosnaja tanyában Jekatyerinoszlav kormányzóságban 15 hektár jutott, de a „kolóniára váró” földekkel együtt ez 42 hektárt tett ki. [90] Veszjolojban (1897-ben) 28 hektár volt családonként. Szagajdakban 9 hektár,

de ezek nagyon kicsi területeknek számítottak. [91] Végül Kijev kormányzóságban Eljuvkában 400 hektáron 6 zsidó család osztozott, egy családra így 67 hektár jutott! Ezt „a földet a németek bérelték”. [92]

E tények ellenére a 20-as években az egyik szovjet író határozott hangnemben a következőket jelentette h-i: „a cárizmus szinte teljesen megtiltotta a zsidóknak a földművelés gyakorlását”. [93]

V. N. Nyikityin kutató terjedelmes és részletes művében a zsidó földművelésről összegzőként az alábbi következtetést vonja le: „Azok a szemrehányások, melyekkel a zsidókat illetik azért, mert nem voltak elég szorgalmasak a mezőgazdasági munkákban, valamint azért, mert engedély nélkül távol maradtak kijelölt földjeikről, hogy így a városokban a kereskedelemnek és a kézművességnek szentelhessék idejüket, teljesen megalapozottak. ...Nem tagadjuk egyáltalán a zsidók felelősségét abban, hogy az utóbbi nyolc évvizedben viszonylag kevesen váltak közülük igazi földművéssé.” A zsidó földművesek védelmére azonban a következő érveket hozza fel: „Semmilyen téren sem bíztak bennük; több alkalommal megváltoztatták azt a rendszert, amely szerint betelepülhettek a kolóniákba”, néha „megbíztak olyan embereket, akiknek fogalmuk se volt a mezőgazdasághoz, vagy alak teljesen közömbösen viselkedtek velük szemben, azzal a céllal, hogy eligazítsák őket a mindennapi életükben. ...A független városlakó zsidók vidéken találták magukat, anélkül, hogy fel lettek volna készülve az ottani életre

Nagyjából ez idő tájt, 1884-ben, a kormány által létrehozott, még teljesen új „Palenbizottság”^[117] számára írt feljegyzésben, N. S. Leszkov úgy tartotta, hogy „a zsidók felkészületlensége a mezőgazdasági munkába nem köthető kizárólag egy generációhoz”. Ez annyira jelentős, hogy „egyet jelent a földművelésre való teljes alkalmatlansággal”; zsidó csak valamely fokozatos folyamat eredményeként válhat földművéssé. [95]

Lev Tolsztoj – szavainak más általi átadásával – a következőképpen vélekedett: kik azok, akik „egy egész népet a városi élet szorításában tartanak, és nem adják meg neki a lehetőséget, hogy falvakban telepedjen le és elkezdje az egyetlen, a sajátágosan emberi földművelői tevékenységet? Hiszen ez annyit jelent, hogy ennek a népnek nem adják meg a lehetőséget a lélegzetvételre... kinek a számára lenne az rossz... ha a zsidók letelepednek a falvakban és teljes munkás életet élnek meg? Mely után minden bizonynal már heves vágyat érez ez a régi, okos és kiváló nép...” [96] – Milyen álomvilágban élt ő? Mit tudott a földművelő telepek létesítésének nyolcvanéves gyakorlatáról?

Mit is mondhatnánk a palesztinai betelepítés tapasztalatait követően, ahol az új oroszországi viszonyokhoz képest jóval kedvezőtlenebb körülmények között a zsidó emigránsok otthon érezték magukat, és tökéletesen űzték a földművelés mesterségét? Holott kudarcba fulladt minden arra irányuló kísérlet, hogy az oroszországi (később szovjet) földeken munkára készítsék vagy kényszerítsék őket (innen eredeztethető a megalázó legenda, hogy a zsidók egyáltalán nem termettek a földművelésre).

Befejezván az orosz kormány nyolcvanévi erőfeszítéseinek áttekintését, úgy tűnik, hogy az egész betelepítés valóban óriási, de sajnos teljesen hiábavaló kísérlet volt csupán. Kitartó erőfeszítések, kudarcra ítélt intézkedések sokasága Új-Oroszország fejlődése érdekében – valójában szinte a semmiért. A vállalkozás szomorú tapasztalata arra mutat rá, hogy talán jobb lett volna bele se fogni.

A zsidók kereskedelmi és ipari tevékenységének nagy vonalakban történő áttekintését követően I. G. Orszanskij nagyon helyesen azt írja a 70-es évek elején, hogy ez a tevékenység „a zsidókérdés alapja, és minden országban meghatározó a zsidó nép sorsát illetően”. Megállapítása szerint itt olyan élő, kereskedő, leleményes népcsoportról van szó „míg az oroszok a rubel a kétszeresét, addig a zsidónak az ötszörösét hozza vissza”. Az orosz árust az egyhelyben állás, álmatagság, a monopolhelyzet jellemzi (például Kijevben a zsidók kitoloncolását követően sokkal drágább lett az élet). A zsidók részvételének jelentősége a kereskedelmi életben a legjelentéktelenebb tőke gyors megforgatásán alapszik. Orszanskij cáfolja azt az elképzelést, hogy a zsidók „korporációs szellemük” révén képesek a versenyhelyzet minden formájában győzedelmeskedni, valamint azt, hogy „a zsidó árusok mindig egymást segítik, mivel megvannak a saját bankárjaik, gyártóik, szállítóik”. Orszanskij a korporációs^[118] szellemükhöz csak két területet, a társadalmi és vallásos területet köti, és nem a kereskedelmet, ahol a zsidók kíméletlen versenyhelyzetben vannak.

Ez részben ellentmond a *khazak*nak, a tevékenységi körök kötelező felosztásának, amely csak folyamatosan tűnt el, párhuzamosan a zsidók legális helyzetének fejlődésével. [97]

Sőt, megemlíti azt a véleményt is, amely szerint nem minden zsidó kereskedelem gazdagítja szükségszerűen az országot, mivel az kizárólag a termelő és földművelő osztályok kizsákmányolásából áll, és „a zsidók haszna az ország számára tiszta veszteség”. Ez megcáfolandó, hiszen a zsidók folyamatosan keresnek és találnak is új utakat, és ezáltal „új előnyszerzési lehetőségekhez juttatják a szerencsétlen keresztény népességet”. [98]

A zsidók kereskedelmi és ipari vállalkozását 1861-ben érzékenyen érintette a jobbágyság, valamint a pálinkatermeléshez és -árusításhoz kötődő bérbeadás eltörlése. Ez utóbbit azonban hamarosan visszaállították. „A zsidók pénzügyi szerepe a 60-as években különösen meghatározóvá vált. A korábbi tevékenységük révén komoly tőke halmozódott fel a kezükben, mivel a jobbágyok felszabadítása, és ebből következően a »nemesi fészkek«^[119] tönkremenetele a földbirtokosi osztály köreiben jelentős tőkeigényt eredményezett. Ekkortájt jelentek meg az első mezőgazdasági bankok is, melyek szervezésében a kapitalista zsidók döntő szerepet játszottak.” [99]

Az ország gazdasági életének egésze ekkor minden irányba kiterjedő gyors gazdasági átalakuláson ment keresztül. A zsidók kíváncsi szelleme és állandó találékonysága, így befektetéseik is csodálatraméltó módon párosultak ezekkel a változásokkal, sőt időnként meg is előzték azokat. Mint ahogy azt már említettük, a szóban forgó tőke egyebek között a délnyugati cukoripart táplálta (olyannyira, hogy 1872-ben már az ágazatban lévő finomítók negyede, a részvénytársaságok pedig harmada zsidók tulajdonba került [100]), valamint a malomipart és különböző más iparágakat is a letelepedési övezetben és azon kívül egyaránt. A krími háború után „teljes gőzzel nekiláttak a vasútvonal kiépítésének, nagy számban születtek különböző kereskedelmi és ipari vállalatok, valamint részvénytársaságok és bankok is”, és „számos zsidó... erősségeinek és tehetségének megfelelő alkalmazási lehetőségek széles körére talált az említett vállalatokban..., amely folyamat egyesek hihetetlenül gyors meggazdagodásához vezetett”. [101]

„A zsidók már régóta foglalkoztak gabonakereskedelemmel, de különösen fontossá vált a szerepük a jobbágyság eltörlését követően, és a vasútvonalak megépítésekor... 1878-at követően a gabonaexport 60%-a a zsidók közvetítésével zajlott; majd ez az arány hamarosan elérte a 100%-ot.” Később „az iparos zsidóknak köszönhetően, az export második helyére (a gabona után) a fa került”. Az 1835-ös évtől kezdve a fák kivágására, és a fás területek kitermelésére vonatkozó szerződésektől már nem tiltották el őket. „Az erdőgazdálkodást és a fakereskedelmet a zsidók virágoztatták fel. A fa külföldi exportját szintén a zsidók bontakoztatták ki... A fakereskedelem a zsidó kereskedelem egyik legfontosabb ága, és egyúttal az egek legfigyelemreméltóbb a tőkekoncentráció szempontjából. A zsidók által folytatott intenzív fakereskedelem kezdete a 1860-1870-es évekre tehető, amikor a jobbágyság eltörlését követően a tulajdonosok elárasztották a piacot földekkel és erdőkkel. A zsidók először a 70-es években kezdtek tömegesen ipari tevékenységeket űzni. Így egyik pillanatról a másikra fellendítették a szövetek, a len, az élelmiszerek, a szűcsáru, az asztalosmunkák, a bútorkészítés kereskedelmét. „Ami a dohányt illeti, a termelése régtől fogva a zsidók kezében összpontosult.” [102]

Adjuk itt át a szót a zsidó szerzőknek: „II. Sándor idejében az egész gazdag zsidó burzsoázia... hűséges volt... a monarchiához. Ebben a korban halmozódtak fel a Gincburg-, Poljakov-, Brodskij-, Zajcevic-, Balahovszkij- és Askenazi-féle hatalmas vagyonok.” Mint már említettük, „a bérbeadással foglalkozó Jevzel Gincburg Szentpétervárott megalapította saját bankját”. Szamuil Poljakov hat vasútvonalat épített és Poljakov mindhárom testvére örökös nemességet kapott. [103] „Az állam által biztosított és részben támogatott vasútvonalak építésének köszönhetően tettek szert Poljakov, I. Blioh, A. Varsavszkij és többen mások óriási vagyonokra.” Hogyan is sorolhatnánk fel a szerényebb vagyonokat, mint például A. I. Zak vagyonát, aki T. Gincburggal együtt foglalkozott a bérbeadással: Szentpétervárra jött, ahol leszámítóló, ^[120] hitelező bankot alapított és „miután elég széles körű rokonsága volt, mind a saját oldalon, mind a felesége révén, munkát adott nekik a vállalataiban, melyeknek ő látta el az igazgatását”. [104]

Lassanként hatályba léptek II. Sándor reformjai, teljes egészében kicserélődött a társadalmi élet, és ezáltal új perspektívák nyíltak meg a zsidó vállalkozók előtt. „A kormányrendeletek azáltal, hogy engedélyezték a felsőoktatásban végzett zsidók egyes csoportjainak az állami szolgálatba lépést, már egyáltalán nem korlátozták őket fejlődésükben. A tényleges státusú tanácsosi rang ^[121] elnyerésével a zsidók is a szokásnak megfelelően örökös nemességet kaptak.” [105]

Az 1864-es év során áttekintették a vidéki reformot (a körzetek vagy zemsztvók ^[122] gyűlésein). A reform „a népesség minden rétegére vonatkozott. A szabályozás... nem tartalmazott semmiféle korlátozást a zsidók azon jogaira vonatkozóan, hogy a járási tanácsokban részt vehessenek a szavazásokon, vagy a zemsztvókban hivatalt tölthessenek be. Huszonhat éven keresztül, amíg a rendelkezés érvényben volt, számos helyen találhattunk zsidókat képviselői minőségben, de ugyanígy a helyi kormányzati irodák tagjai között is.” [106]

Az ugyanebben az évben kihirdetett bírósági törvények sem tartalmaztak semmiféle korlátozást a zsidókra vonatkozóan. A reform független bírói szerv létrehozását tervezte. A régi magánúton dolgozó jogi képviselők helyére ügyvédi testületet, mint önálló osztályt állítottak fel, melyet speciális testületi szervezettel láttak el. (Amely mellelleg olyan

elévülhetetlen joggal rendelkezett, miszerint megtagadhatta a segítségnyújtást bármelyik kérvényezőnek „személyes erkölcsi megítélésének függvényében”. E lehetőséget politikai okokból is felhasználhatták.) A zsidók számára semmilyen korlátozás nem tiltotta a szóban forgó szervezetben való részvételt. tesszen így ír: „...nem is beszélve az ügyvédi testületről, ahol a zsidók kiemelkedő helyet foglaltak el. Időnként vizsgálati hivatalnokként bukkantak fel a bírósági kancelláriákon, de ugyanígy az ügyészség soraiban is. Itt vagy ott, tisztségeket töltöttek be a békebírók tanácsában és az ülnöki tanácsban.” Láthattuk őket az esküdtszék tagjai között is. [107] Ráadásul az első évtizedekben bármiféle előírt hányad nélkül.

Megjegyzendő, hogy a zsidók eskütétele a civil bíróságok előtt a zsidó vallás elvárásainak vizsgálata nélkül történt meg.

Ugyanezekben az években hozzákezdtek az *önkormányzati* közigazgatás megreformálásához. Eleinte azt javasolták, hogy az önkormányzati tanács (duma) és annak végrehajtó irodájának tagjai között lévő zsidók száma ne haladja meg az összlétszám felét. A belügyminisztérium tiltakozásának engedve, az 1870-es önkormányzati rendelkezés egyharmadára szorította vissza ezt az arányt; ezen kívül a zsidóknak nem állt jogukban a polgármesteri tisztség betöltése. [108] Attól tartottak, „hogy másképp a zsidók belső szolidaritása és külső elszigetelődése vezetői szerepet biztosít számukra az önkormányzati szervezetben, valamint társadalmi ügyekben előnyhöz juttatja őket”. [109] Mindazonáltal a zsidók innentől fogva már teljes egyenjogúságot élveztek a választási eljárások során (régebben külön, testületileg szavaztak), „ami megerősítette befolyásukat az önkormányzati ügyekben”.

Egyébként, a szabad Ogyesszában kezdetektől fogva közös szavazást folytattak, és ugyanígy volt Kisinyovban is. „Általánosságban véve Dél-Oroszországban a zsidók nem voltak hitéve társadalmi megvetésnek, amelyet korábban Lengyelországban még szítottak is.” [110]

Ez volt „kétségtelenül... a zsidók számára az egész orosz történelem legjobb korszaka. ...Hozzáférhettek a közszolgálati állásokhoz. A jogi helyzet javulása és a »nagy reformok korának« közhangulata jó hatást gyakorolt a zsidó népesség lelkiállapotára”. [111] A nagy reformok ideje alatt úgy tűnt, hogy „a zsidó népesség a hagyományos életmódból kitekintve tömegesen a környező világ felé fordult”. A zsidók „lehetőségeikhez mértén kivették részüket a jogért és a szabadságért folyó küzdelemben. Nincs tehát olyan területe az orosz gazdasági, társadalmi és szellemi életnek, ahol az orosz zsidók ne tettek volna teremtető erőfeszítéseket.” [112]

Végezetül a század eleje óta az általános oktatásban szélesesen nyitva álltak az ajtók a zsidók számára is. Mégis kevesen voltak, akik időt szántak e lehetőség kihasználására.

A később nagyon híressé vált bírósági szakember, J. L. Tejtel így emlékszik a 60-as évekbeli Mozir városára. „A gimnázium igazgatója... gyakran fordult... a moziri zsidókhoz, és ismételten rámutatott az oktatás előnyeire, valamint arra, hogy a kormány szeretne több zsidót látni a gimnáziumban. Sajnos a zsidókat nem hajtotta hasonló vágy.” [113] Valójában a reformok kihirdetését közvetlenül követő években egyáltalán nem is válaszoltak, még akkor sem, amikor azt javasolták nekik, hogy az állam költségén tanulhatnak. Ráadásul az iskolatörvény (1864) ünnepélyesen kimondta, hogy az oktatási

intézmények mind a hosszabb, mind a rövidebb ciklust illetően, vallástól és körzettől függetlenül mindenki előtt nyitva állnak. [114] „Az oktatásügyi miniszter... igyekezett megkönnyíteni a zsidók számára a közoktatási intézményekbe való bekerülést” és „nagy jóindulatot” tanúsított „az iskoláskorú zsidó fiatalság irányába”. [115] L. Dejcs erősen hangsúlyozza a novorosszijszki középiskola igazgatójának, a híres I. N. Pirogov^[123] sebész szerepét: „ő volt az, aki nagyon nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy elcsitítsa honfitársaim ellenséges érzületeit a *goj* oktatással és tudománnyal szemben”. [116]

Nem sokkal II. Sándor megkoronázása után az oktatásügyi miniszter a következő kormányprogramot fogalmazta meg: „Elengedhetetlen, hogy minden lehetséges eszközzel terjeszteni kell az általános műveltség tantárgyainak ok-tatását, és ezzel egy időben minél kisebb mértékben beavatkozni a gyermekek vallásos nevelésébe, melyet a szülők gondozására bízunk, anélkül, hogy a kormány bármilyen kényszert vagy irányt szabna meg számukra.” [117]

A közoktatási intézményekben folyó oktatást a zsidó kereskedők és a városi díszpolgárokká^[124] vált zsidók gyerekeinek egyaránt kötelezővé nyilvánították (1859). [118]

Mindezen rendeleteknek és előnyöknek mégsem volt elsöprő sikere. A legjobb eredmény, amit a hatóságok 1863-ban el tudták érni az orosz iskolákban, a zsidók 3,2%-os részvételi aránya volt [119], ami már elfogadható aránynak mondható (a teljes népességhez képest). Nem csak a zsidó közeg maradt ellenséges az orosz oktatással szemben, de vezetőik tolmácsolásában megváltoztak a zsidó közösségek céljai is. „A nagy reformok idejével, a »felvilágosodás barátai« a népoktatás gondjait a saját törvényes helyzetük kérdéseikhez kötötték.” [120] Vagyis az összes létező kényszer eltörléséhez. Ilyen horderejű szabadelvű intézkedésekre csak a könyörtelen krími háború végső vereségét követően nyílhatott lehetőség.

Az oktatás ügyében szinte csodával határos változás következett be, amikor 1874-ben közzétették az új katonai szolgálatról szóló törvényt. Ez „az iskolázott személyeket előnyökhöz juttatta”. Innentől kezdve „csak úgy áramlottak a zsidók az általános oktatási intézményekbe”. [121] Az 1874-es katonai reformot követően még az ortodox zsidó családok is közép- és felsőoktatási intézményekbe küldték fiaikat azért, hogy kihasználhassák a csökkentett katonai szolgálat lehetőségét. [122] Az előnyök nem csak a szolgálat halasztására és könnyítésére vonatkoztak, hanem mint ahogy arra Mark Aldanov^[125] felhívja a figyelmet, a zsidók tiszti vizsgát tehettek, „és elnyerhették a tiszti rangot. Nem volt ritka az sem, hogy még nemességet is kaptak.” [123] A 70-es években hihetetlenül megemelkedett a közoktatási intézményekben beiratkozott zsidók száma, és széles körű diplomás zsidó értelmiségi réteg alakult ki. Az ország összes egyetemén 1881-ben a diákok közel 9%-át zsidók tették ki, majd számuk 1887-ben már felkúszott 13,5%-ra, vagyis nagyjából hét diákból egy zsidó származású volt. Néhány egyetemen az arány még ennél is jóval magasabb. A harkovi orvosi egyetemen 42%-os zsidó részvételt jegyeztek fel, az ogyesszai orvosi egyetemen 31 %-os, a jogi karon pedig 41%-os arányt tapasztaltak. [124]

Az ország összes gimnáziumában, előkészítő gimnáziumában a zsidók százalékos aránya 1870 és 1880 között gyakorlatilag megduplázódott, és így elérte a 12%-ot (1865-höz képest tehát megnégyszereződött). Az ogyesszai akadémián 32%-os volt az arányuk, és néhány iskolai intézményben ez még 75%-ot, vagy többet is elért. [125]

Amikor pedig Dmitrij Tolsztoj – 1866-tól oktatásügyi miniszter -1871-ben azt javasolta, hogy a klasszikus műveltség előtérbe helyezésével az orosz iskolát a „hagyományos” oktatási rendszer keretei közé kellene szorítani, az orosz értelmiség felháborodott, míg a zsidók között az említett reform semmilyen ellenérzést nem váltott ki, ahogy erről több emlékiratíró is megemlékezik.

Mindezek ellenére az oktatás irányába tett lépések még „csak a zsidó burzsoáziát és az értelmiséget érintették. A hatalmas, többségben lévő tömegek hűségesek maradtak... a *heder*hez és a *jesivá*hoz, mivel az orosz általános iskola... semmiféle kiváltságot nem nyújtott. [126] ...Az orosz zsidók nagy átlaga, életmódja külső-belső feltételeinek megfelelően a régi elzárkózás falai között maradt. [127] ...A letelepedési övezet városainak és településeinek népessége tömegesen olyan légkörben élt, melyet a hagyományörzés és a nagyon szigorú vallásos nevelés határoztak meg. A modern civilizációval nagyon kis lépésekben ismerkedett, és a fiatal hajtások alig tudtak kifakadni. [128] ...A letelepedési övezetben összezsúfolódott zsidók tömegei a hétköznapi életben nem érezték szükségét az orosz nyelv ismeretének. ...Nagy részük továbbra is a számára ismert eredeti *heder* általános iskolai falai között maradt” [129] és aki valamennyire már tudott olvasni, annak rögtön a bibliát kellett olvasnia, ráadásul héberül. [130]

Vizsgáljuk most a kérdést a kormány oldaláról. Mivel a közoktatás szélesen nyitva állt a zsidók előtt, ezért a nyilvános zsidó iskolák fenntartása értelmetlenné vált. Az 1862-es év során úgy döntöttek, hogy az iskolaigazgatói posztot zsidók is betölthetik.

Innentől fogva ezekben az iskolákban „a tanárok a felvilágosult zsidó pedagógusok köréből kerültek ki: a kor szellemét képviselve komoly erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy a zsidó tárgyak tanításának visszaszorításával emeljék az orosz oktatás színvonalát”. [131] Az 1873-as évben az említett intézményeket vagy megszüntették, vagy átalakították a köznek szóló, háromtól hatéves korig tartó iskoláztatást biztosító zsidó általános iskolákká. A vilniuszi és zsitomiri rabbiképzőket pedig pedagógiai intézetté alakították. [132] A kormány elhatározta, hogy a közoktatás révén próbálja majd megszüntetni a zsidók elszigetelődését. A „zsidók életének rendezésére” létrehozott zsidóügyi bizottság azonban olyan beszámolókat kapott – némelyek magas beosztású hivatalnokoktól származtak –, melyek a specializált oktatást részesítették előnyben. Valamint még ezenkívül is sok olyan vélemény juttatott el hozzá, melyek hátráltatták a kormány politikájának megvalósítását. „Nem kezelhetjük a zsidókat a birodalom többi etnikumához hasonlóan... nem hagyhatjuk jóvá, hogy megkötések nélkül éljenek egész Oroszország területén... nem fogadhatjuk el, csak amennyiben előzetesen minden lehetséges intézkedést megtettünk annak érdekében, hogy a jelenlegi letelepedési helyeiken hasznos és termelő polgárok váljanak belőlük, valamint ha ezen intézkedések eredményessége bebizonyosodik.” [133]

Az összes lezajlóban lévő reform következményei, így különösképpen (1856) a szigorított katonai szolgálat eltörlése (ami azonban együtt járt a régi zsidó közösségek előjogainak a megszüntetésével is), valamint 1863-ban a hozzákötődő különleges járulék eltörlése erősen megkérdőjelezte „a közösségek adminisztrációs vezetőinek hatalmát... Különösen a szinte korlátlan hatalmú hatósággal összevetve”, amely az 1844-ben eltörölt *kahal* leszármazottja. Ez korábban szinte kizárólagosan uralkodott a zsidók életének minden területe felett. [134]

Éppen ebben a korban – az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején – egy kikeresztelkedett zsidó, Jakov Brafman dolgozott ki nagyobb horderejű reformtervezetet a zsidók életkörülményeivel kapcsolatban. Ebnek érdekében kitartóan közbenjárt a kormánynál, majd később a nagy nyilvánosság elvitt is eléterjesztette azt. Levelet intézett a cárhoz, mire a pétervári szinódus megbeszélésre híva. Saját kötelességének érezte a kahalrendszer leleplezését és magyarázatát, és annak eltörléséért folyamodott (túl későn, mivel azt közben már eltörölték). Lefordította oroszra a minszki *kehalimok* tetteit, egészen a XVIII. század vége, XIX. század elejéig, és azt előbb kivonatokban, majd később (1869, 1874) kiadvány formájában jelentette meg *A kahal könyve* (Knyige kahala) címmel. A könyv a kommunát alkotó emberek és javak fölött álló totális önkényuralmat mutatja be. Írása „tekintélyre tett szert az államigazgatás szemében, amely gyakran hivatalos kézikönyvként utalt rá, polgárjogot nyert (leggyakrabban csak hallomásból) az orosz társadalom széles köreiben. ...Brafman győzedelmes útja... kivételes siker”. [135]

Később a könyvet franciára, németre és lengyelre is lefordítják. [136] „*A kahal könyve* sok embert a zsidó nép, mint a »kereszténység egyetemes ellensége« fanatikus gyűlöletére ösztönzött, és sikerült torz képet elterjesztenie a zsidók belső életéről.” [137]

A zsidó társadalmat felkavarta Brafman ezen „missziója”, mely abból állt, hogy összeírta és oroszul megörökítette a *kehalimok* tetteit. A zsidók kérésére és közbenjárására kormányzati ellenőrző bizottságot hoztak létre. A „zsidó írók igyekeztek bebizonyítani, hogy a Brafman által kiadott, a *kehalimokra* vonatkozó dokumentumok részben hamisak, részben pedig félreértelmezésen alapulnak”. Az egyik kritikus „még a szövegek eredetiségét is megkérdőjelezi”. [138] Száz évvel később (1976) az Új Zsidó Enciklopédia mégis kijelenti, hogy „a Brafman által használt anyagok eredetiek, és a fordításaik is pontosak, habár hibájául rója fel a megjelenítés álságos voltát”. [139] A még újabb kiadású *Orosz Zsidó Enciklopédia* 1994-ben úgy tartja, hogy „a XVIII. és XIX. századforduló körüli orosz zsidók történelmének tanulmányozásához a Brafman által kiadott dokumentumok értékes forrásként szolgálnak”. [140]

Mellesleg nem árt tudni, hogy a költő Hodaszevics^[126] Brafman unokaöccse volt.

Brafman azt állítja, hogy „a kormányrendeletek gyengék ahhoz, hogy semlegesítsék a sötétség hatalmát, mely a zsidó önigazgatásba beivódott... szerinte ez a szervezet nem korlátózódik a helyi *kehalimokra*... de célja, hogy összefogja az egész világ zsidó népességét... minek következtében a keresztény népek mindaddig nem lesznek képesek felszabadulni a zsidó kizsákmányolás alól, amíg meg nem semmisül minden, ami a zsidók elszigetelődéséhez vezet”. Brafman igyekezett megerősíteni azt „az elképzelést, hogy a Talmud nem nemzeti és vallásos természetű, hanem polgári és politikai törvénykönyv, amely a »keresztény államok politikai és erkölcsi fejlődésével szemben« [141] áll”, és egy „talmudi köztársaságot” próbál teremteni. Kitartóan ismételteti, hogy „a zsidók államot építenek az államban”, és „úgy gondolják, hogy a kormány döntései rájuk nézve nem kötelező érvényűek”. [142]

A zsidó közösség egyik fő célja, hogy „átverje a keresztényeket, hogy azok javaiknak pusztán fiktív tulajdonosaivá váljanak”. [143] Sőt, „a társadalmat azzal vádolja, hogy az oktatást elterjesztette az oroszországi zsidók között. A Zsidó Világszövetséget pedig azzal, hogy részt vesz az „egyetemes zsidó összeesküvésben”. [144] Gesszen a maga részéről úgy tartja, hogy „*A kahal könyve*... csak azt követelte, hogy a zsidó társadalom

önigazgatása gyökerestül legyen kiirtva”, ráadásul függetlenül attól, hogy „rendelkeztek e állampolgári jogokkal”. [145]

„Enyhítve *A kahal* könyvének eltúlzott szóhasználatát” az államtanács kijelentette, hogy még ha sikerül is a kormányintézkedések révén eltüntetni a zsidókat a népesség többi részétől megkülönböztető külső jeleket, az sem fogja szavatolni az elzárkózó mayatartás megszűnését, lásd a zsidó közösségek szinte ellenséges hozzáállását a keresztények irányába. Az állam számára oly igen ártalmas zsidó elszigetelődés letörhető „egyrészt a zsidókat a zsidóság előjáróinak rosszindulatú hatalmához kötő szálak (ehetőség szerinti elgyengítésével, másrészt, ami még fontosabb, az oktatás elterjesztésével a zsidók között”. [146]

Azonban ez a – „felvilágosodás elterjesztése” – folyamat már magában a zsidó társadalomban is úrnak indult. Az ezt megelőző *Haszkala*-mozgalom a 40-es években többnyire a német kultúrán nevelődött, az orosz nyelv ismeretlen maradt a számára (ismerték Goethét és Schillert, de nem ismerték Puskind vagy Lermontovot). [147] A XIX. század közepéig, tisztelet a kivételnek, még a tanult zsidók sem ismerték se az orosz nyelvet, se az orosz irodalmat, miközben tökéletesen beszéltek németül. [148] A *maszkilim*^[127] mozgalom szerint azonban, saját kultúrájuk jobban foglalkoztatta őket, mint a zsidóké. [149] „Az orosz beszéd a XIX. század 60-as éveiben jelent meg zsidó közegben. Korábban a zsidók nem éltek Oroszországban, beérték azzal, hogy ott laktak” [150], és gondjaikat az orosz valóságtól függetlennek tartották. Egészen a krími háborúig az orosz zsidó értelmiség csak a német kultúrát ismerte, de a reformokat követően valamennyire az orosz kultúra is foglalkoztatni kezdte őket. Az orosz nyelv tökéletes ismerete „növelte az önbecsülésüket”. [151] Innentől kezdve a zsidó oktatás fejlődését erősen befolyásolta az orosz kultúra. „A legjobbak... az orosz értelmiségi zsidók közül nem felejtették el népüket” és nem zárkóztak el kizárólag „személyes érdekeik körébe”, hanem gondoskodtak a „sors enyhítéséről” is. Egyébként az orosz irodalom arra buzdít, hogy „támogassuk a kisebb testvéreinket”. [152]

Mindazonáltal ami az új „felvilágosodási mozgalmat” illeti, ennek a néptömegek irányába mutatott figyelmét korlátozta az, hogy továbbra is bensőségesen kötődtek a valláshoz. [153] A kor szellemének megfelelően a zsidó kulturális mozgalom teljesen világi. A társadalmi tucat elviágiasodásának folyamata a zsidó körökben „sokkal nehezebben haladt, mivel a korábbi századok során a vallás különleges szerepet töltött be a diaszpóra életében, ahol ráadásul a zsidó nemzeti öntudat alapját képezte”. Ezenkívül olyan mértékben és olyan jól, hogy „a világi zsidó nemzeti öntudat kialakulása” nem igazán tudott fejlődni, csak a század vége felé. [154] „Nem haladásellenes hagyományról, hanem teljesen tudatos folyamatról van szó: a zsidók nem kockáztatták meg az Istentől való elválást.” [155]

A orosz zsidó értelmiség már rögtön az elején szembetalálta magát az orosz kultúrával, abban a korban, amikor az orosz értelmiség hihetetlen fejlődésen ment keresztül, és amikor Oroszországot előzőnlötte a nyugati kultúra áradata (Bökl, Hegel, Heine, Hugo, valamint Comte és Spencer is). Felfigyelhetünk arra [156], hogy az orosz zsidó értelmiség első generációjának tőszereplői, akik később nem elhanyagolható befolyást gyakoroltak az egész zsidó világra, szinte mind ugyanazokban az években, 1860 és 1866 között születtek. Például Sz. Dubnov, M. Krol, G. Szliozberg, o. Gruzenberg, Saul

Ginzburg.

Rajtuk kívül még említsük meg kortársaikat, azaz a következő kiemelkedő zsidó forradalmárokat: M. Goc, G. Gersuni, F. Dan, Azef, az „ortodox” L. Akszelrod és az utóbbinál még jelentősebb P. Akszelrod, L. Dejcs. És még számos, az 50-es években született zsidó forradalmár.

Szentpétervárott 1863-ban a dúsgazdag Jevzel Gincburg és A. M. Brodskij támogatásának köszönhetően engedélyezték a „zsidók közti oktatás fejlesztését szolgáló társaság” (orosz rövidítése: OPE) megalapítását, így az kis létszámmal bele is kezdhetett tevékenységébe. Fennállásának első évtizedében nem is annyira oktatási, hanem inkább kiadói tevékenységet végzett, de ez elegendő volt ahhoz, hogy kiváltsa az ortodox zsidók „erőszakos tiltakozását” [157], akik még – a szent Tóra istenkáromló megsértésének tartott – orosz Pentateuchus^[128] kiadása ellen is tiltakoztak.

A 70-es évektől az OPE pénzügyi támogatást biztosított a zsidó iskolák részére. Bár tevékenysége eloroszosodott, csak héber nyelven tett kedvezményeket, és nem „köznyelven” [158], amelynek akkor közös megegyezéssel mindannyian a jiddist tartották. Oszip Rabinovics író véleménye szerint „a romlott »köznyelv«, amit az oroszországi zsidók beszélnek, nem lehet »előnyös az oktatásra nézve, mivel az nem csak az elvont fogalmak, hanem még a kicsit tudatosabb gondolatok kifejezésére is alkalmatlan«,„ [159] „Mi, oroszországi zsidók, helyett, hogy megtanulnánk. a csodálatos orosz nyelvet, a romlott, nem túl dallantos, hibás, szegényes nyelvünkhöz ragaszkodunk.” [160] Egyébként annak idején a német maszkilim csoportja még élesebben gúnyolódott a köznyelv kontójára.

Ilyen módon az orosz zsidó világban a szabadelvű Ju. I. Gesszen elmondása szerint „új társadalmi erő született, amely hamarosan harcba keveredett a szövetséggel... a tőke és a zsinagógák ügyét illetően”. Az orosz nyelvű zsidó folyóiratok testesítették meg ezt, a születésekor még meglehetősen félénk erőt. [161]

Az első ilyen folyóirat az ogyesszai *Rasszvet* (A Hajnal) volt, amely két évig (1859-1861) jelent meg, a fent említett o. Rabinovics kiadásában. Az újság célja a „»hasznos ismeretek, autentikus vallásosság, a társadalmi és etnikai élet szabályainak« terjesztése” lett volna, „továbbá az, hogy az orosz zsidóság kedvet kapjon az orosz nyelv elsajátításához, és »közel érezze magát hazájának kultúrájához«,„ [162] A *Rasszvet* minden figyelmét a politikának szentelte, a „hazaszeretetének” elterjesztésére, valamint feltett szándéka volt, hogy „a kormány politikai elképzeléseinek kialakításában részt vehessen”. [163] „Minden néppel közös életet élni, fejlődésük részesei lenni, de ugyanakkor megőrizni, fejleszteni és tökéletesíteni az identitásukat és a nemzeti értékeiket.” [164] A *Rasszvet* egyik főmunkatársa, az újságíró L. Levanda ennek megfelelően alakította ki az újság kettős célját: „egyszerre támadni és védekezni, amikor az állampolgári jogainkért és hitvallásunk érdekében kell harcolnunk, védekezni a külső támadásokkal szemben, és támadást intézni belső ellenségeink ellen, mint a maradiság, a megszokás, a társadalmi feszültségek, valamint etnikai fogyatékosaink és gyengéink”. [165]

Ez utóbbi irány – „a zsidó élet érzékeny pontjainak feltárása” – azt a félelmet váltotta ki a zsidó körökben, „hogy az új, törvénykezéssel járó megtorlásokat fog maga után

vonni”. A kor (jiddis nyelven írt) zsidó újságai „túl radikálisnak találták a *Rasszvet* beállítottságát”. Még ezek a mérsékeltőbb újságok is csupán a megjelenésükkel megdöntötték „a közösségi élet »patriarkális^[129] felépítését«, amit a nép írástudatlansága tartott fenn”. [166] A zsidó társadalmon belül a rabbi hivatal és a *haszidimek*^[130] között, természetesen folytatódott a harc, sőt a 60-as évektől még inkább felerősödött, a hétköznapi élet megszokásai ellen harcoló avantgarde publicisták hatására.

Gesszen is megjegyzi, hogy „az ideológiai ellentétet célzó, visszafogó intézkedések tárháza még a legműveltebb értelmiségieket sem tudta elbizonytalanítani”. Így ír erről A. Kovner publicista, „a zsidó Piszarev”^[131], aki nem fogta ossza magát, és még zsidó újságot is feljeltett Új-Oroszország tartományi kormányzójánál. [167] Azt is meg kell jegyezni, hogy Piszarev a 70-es években „a zsidó értelmiség körében... hatalmas népszerűségnek örvendett”. [168]

M. Aldanov szerint a zsidók részvételét az orosz kultúrában és politikai életben a 70-es évektől kiindulva lehet csak vizsgálni. [169] A forradalmi mozgalomban – talán tíz évvel korábban valójában a 70-es évektől kezdődik az új zsidó publicisták közreműködése – mint a már idézett L. Levanda, a kritikus Sz. Vengerov és a költő N. Minszkij – a nagyorosz sajtóban. A korabeli oktatásügyi miniszter Ignatyev gróf kifejtette, hogy hisz az orosz zsidók Oroszországhoz való kötődésében. Az 1877-78-as orosz-török háborút követően a zsidó körökben hírek terjengtek arról, hogy számukra kedvező reformok bevezetését tervezik. Eközben a zsidó értelmiség központja áttevődött Ogyesszából Szentpétervárra, ahol az újonnan érkezett írók és ügyvédek a közvéleményre komoly hatást gyakoroltak. Ebben a reményteli légkörben kezdték el 1879-ben a *Rasszvet* újranyomását. Vezércikkében M. I. Kuliser azt írta, hogy: „Az orosz zsidóság igényeinek és elvárásainak: orgánuma^[132] akarunk lenni... azért, hogy az óriási zsidó tömegeket kihozzuk szellemi közönyükből..., ami egyben Oroszország javát is szolgálja... Ebből a szemszögből az orosz zsidók intelligens fele nem akar különbözni az orosz polgároktól.” [170]

A zsidó sajtó nyomában a zsidó irodalom is fejlődésnek indult, az orosz irodalom mintájára először héber, később jiddis és végül orosz nyelven az orosz irodalom példája által ösztönözve. [171] II. Sándor cár uralkodása alatt „számos zsidó költő akarta meggyőzni hittestvéreit, hogy tanuljanak oroszul és tekintsék hazájuknak Oroszországot”. [172]

Az orosz kultúra által körülvett, felvilágosult zsidóknak, akik a 60-as, 70-es években még kevesen voltak, nem maradt más lehetőségük, mint hogy elfogadják a beilleszkedés gondolatát, és hogy „rátérjenek a nyugat-európai zsidó értelmiség útjára, amely hasonló körülmények között már beilleszkedett a helyi nép közé”. [173] Ez abban különbözött csak az orosz helyzettől, hogy az európai néprétegek műveltségi szintje jóval magasabb volt, míg Oroszországban nem a kultúra által alig érintett orosz nép közé, nem is az orosz uralkodó osztályba (ellenségeskedés, visszautasítás miatt), hanem csak a kis létszámú, de már teljesen elvilágiasodott, istentagadó értelmiség vékony rétegébe kellett beilleszkedniük. Hasonló módon a felvilágosult szellemiségű zsidók szintén felhagytak a zsidó vallással, és „mintha más kötelékek nem fűznék őket a népükhöz, teljesen eltávolodtak tőlük, lelki értelemben véve, már csak orosz polgároknak tekintették magukat”. [174]

„Lassanként kialakult az életközösség a zsidó és az orosz társadalom értelmiségi körei között.” [175] A zsidók egyik rétegének, a letelepedési övezeten kívül tapasztalható általános élénksége, mozgalmas élete, valamint a vasút fejlődése (a külföldi utazások) egyaránt „elősegítették az elszigetelt zsidók és a környező világ közötti szorosabb kapcsolatok kialakulását”. [176] A 60-as évek elején Ogyesszában még „csak a zsidóság egyharmada... beszélt oroszul”. [177] A népesség gyorsan növekedett „az orosz zsidók nagy tömegének, és a külföldi, főként Németországból és Galíciából jött zsidók bevándorlásának köszönhetően”. [178] Ogyessza fellendülése a század közepén előfutára volt a teljes orosz zsidó világ következő század hajnalán bekövetkező virágzásának. A szabad Ogyessza már a XIX. század elejétől a saját törvényei szerint fejlődött, melyek különböztek az orosz előírásoktól. E jelentős szabad kikötő nyitva állt a török hajók számára még a Törökország elleni háború idején is. „Ebben az időszakban az ogyesszai zsidók gabonakereskedelemmel foglalkoztak. Sokan közülük szerény közvetítő kereskedők (főként a földbirtokosok és az exportőrök között) voltak, vagy nagyobb külföldi gabonaüzemek – főként görög gabonakereskedő cégek – helyi közvetítői, ügynökei, becslők, pénztárosok, mérők, rakodómunkások a gabonatőzsdén.

Mindenesetre fontos szerepet töltöttek be a gabonakereskedelemben. Az 1870-es év során a gabonaexport jelentős része átment a kezükön, majd 1910-ben... az exportok 89,2%-át ők bonyolították [179] ...Összehasonlítva más letelepedési övezetekkel, Ogyesszában már sok zsidónak szabad foglalkozása volt. ...Kiváló kapcsolatot alakítottak ki a művelt orosz társadalom képviselőivel, és a város felső vezetésének pártfogását élvezték. ...N. Pirogov, aki 1856-1858 között az ogyesszai akadémia igazgatója volt, különösen rokonszenvezett velük.” [180] A kor egyik művésze felettébb költői módon festette le a népek keveredését Ogyesszában. A városban leélezett versenyben mérik össze erejüket zsidók és görögök, és „a jó aratás éveiben a fél város a gabona eladásából élt, a gabona-nagykereskedőtől kezdve egészen az utolsó ócskásig”. Itt, ebben a kavargó olvasztótégelyben az orosz nyelv használata által eggyé válva „nehéz volt meghúzni a választóvonalat a gabona-nagykereskedő, a banki alkalmazott és bármely értelmiségi között”. [181]

Így „a felvilágosult zsidók között az alkalmazkodás folyamata mindenhez, ami orosz... csak tovább erősödött”. [182] „Az európai oktatás és az orosznyelv-ismeret alapvető szükségletekké váltak... minden zsidó elkezdett orosz nyelvet és irodalmat tanulni, és mindannyian szerettek volna a környezetükhöz közelebb kerülni, egészen addig, míg el nem érik a teljes egybeolvadás állapotát.” Nem csak az orosz nyelv tökéletes elsajátítása miatt, hanem azért is, hogy harcolhassanak „a teljes oroszosításért, hogy annyira magukba szívják az »orosz szellemet«, hogy a zsidók ne különbözzenek semmiben, hacsak nem vallásukban a többi polgártól”. A kortárs M. G. Morgulisz a következőket írja erről: „Kezdték mindannyian az országuk polgárainak érezni magukat, érezni, hogy mind egy hazához tartoznak. [183] ...A zsidó értelmiség képviselői úgy gondolták, hogy »az állam érdekében le kell mondaniuk a nemzeti sajátosságaikról... be kell olvadniuk az ország népébe, amelyik többségben van az adott országban«. A kor egyik haladó szellemiségű zsidója azt írta, hogy »a zsidóság, mint nemzet nem létezik«, valamint, hogy »Mózes-hívő oroszoknak tartják magukat... A zsidóság felismerte, hogy menedéküket az orosz néppel való egybeolvadásban találják meg.«” [184]

Itt meg kell említeni Venjamin Portugalov orvos és publicista nevét. Fiatal éveiben a

felforgatás csábította, Petropavlovban le is csukták, majd 1871-ben Szamarában telepedett le. „Fontos szerepet játszott a zemsztvók orvostudományának fejlődésében, és az egészség-ügyi intézkedések terén..., úttörő munkát végzett az alkoholizmus gyógyításában és az ellene való oroszországi küzdelemben”, népi olvasóköroket szervezett. „Fiatal korától kezdve vallotta a narodnyikok^[133] meggyőződését a zsidók gyászos szerepéről az orosz parasztok gazdasági helyzetében. Gondolataival megalapozta az 1880-as évektől kezdődő »judeo-keresztény mozgalom« dogmáit” (szellemi és bibliai testvériség). Portugalov úgy ítélte meg, hogy a zsidók életét mentesíteni kell a szertartásoktól, szerinte „a zsidók csak Európa népeivel elvegyülve (ami alatt az orosz népet értette) képesek részt venni a kultúra és a civilizáció fejlődésében és hozzájárulni ahhoz”. [185]

Ezzel párhuzamosan II. Sándor uralkodása alatt észrevehetjük a keresztelők számának jelentős csökkenését. [186] Ekkor a zsidókhoz közeli szekták számára is lehetővé vált a szabad vallásgyakorlat. [187]

Érdemes megemlíteni és kiemelni a tehetős zsidók – kiváltképp a letelepedési övezeten kívül élők –, valamint az orosz oktatásban részesült zsidók Oroszországhoz való hozzáállását, hiszen ezek figyelemreméltóak. „A nagy reformok távlatában elmondhatjuk minden öntudatos orosz zsidóról kivétel nélkül, hogy orosz hazafi és monarchista volt, és szó szerint imádták II. Sándor cárt. A lengyelekkel szemben (az 1863-as forradalom idején) tanúsított kegyetlenségéről hírhedt M. N. Muravjov (az északkeleti tartomány kormányzója) támogatta a zsidókat. Ez ésszerű politikának bizonyult arra, hogy a keleti területek népességének nagy részét, főleg a zsidóságot orosz kormányzás alá vonja.” [188] Habár az 1863-as felkelés alatt a lengyel zsidók egyöntetűen a lengyeleket támogatták [189], a Vilnius, Kaunas és Grodno tartománybeli „zsidók ésszerű ösztöntől vezérelve megértették, hogy Oroszországot kell támogatniuk. Már csak azért is, mivel itt több méltányosságot és emberséget várhattak, mint a lengyelek részéről, akik habár régtől fogva megtűrték, mindig is alsóbbrendű fajként kezelték a zsidóságot”. [190] (J. Tejtél ezt így magyarázza: „a lengyel zsidóság mindig is elhatárolódott az orosz zsidóságtól... igazi lengyel módjára” tekintettek rájuk. Maguk a lengyelek is, egymás között így beszéltek a lengyelországi orosz zsidóságról: „A zsidók közül a legjobbak az ellenségeink. A Varsót, Lódzot és más nagy lengyel központokat elárasztó orosz zsidók a számunkra oly ellenszenves orosz kultúra terjesztői.” [191])

Ebben az időszakban az orosz zsidóság oroszosítása megfelelt az orosz kormány kívánalmainak. [192] Az orosz hatalom úgy gondolta, hogy „a zsidók átnevelésének, valamint annak, hogy a »keresztények irányában tanúsított ellenséges érzületeiket« gyökerestől kiirtsák, a legbiztosabb módja az orosz fiatalsággal való kapcsolatteremtés”. [193]

Máskülönben az orosz zsidóság újonnan született patriotizmusának megvoltak a maga éles határai. A jogász és publicista I. G. Orsanszkij azt hangoztatta, hogy a folyamat felgyorsítása érdekében „elengedhetetlen olyan helyzet teremtése, amikor a zsidók szabad és civilizált ország szabad polgárainak érezzék és tartásuk magukat”. [194] Lev Levanda, a már idézett „zsidó tudás”, a vilniuszi kormányzó munkatársa így ír: „Csak akkor fogok orosz hazafivá válni, ha a zsidókérdésre végleges és kielégítő megoldást találnak”. A gyötrelmek hosszú sorát megélt, és ezt követően Izraelbe emigrált kortárs zsidó szerző

száz évvel később a következőképpen válaszolt erre: „Levanda nem gondol bele abba, hogy a szülőföld szeretetét nem köthetjük feltételekhez. Korlátlanul, maradéktalanul, előzetes megkötések nélkül szeretjük, mert ő az anya. A feltételekhez kötött szeretet gondolatának megvalósítását nem túl kitartóan gyakorolta az orosz zsidó értelmiség egy századon keresztül. Bár az minden más szempontból nézve kifogástalan »oroszáságnak« látszott.” [195]

Az általunk leírt korszakban „a zsidóság csak kis létszámú, elkülönült csoportokban járult hozzá az »orosz polgársághoz«, főként a nagy kereskedelmi és ipari központokban... az orosz nyelv diadalmas útja, mely szerint az orosz nyelv eljutott a zsidók életének egészen mély rétegeibe, szintén csak túlzó elképzelés volt”. Valójában „a nagy tömegek távol maradtak az effajta új irányzatoktól... akik nemcsak az orosz társadalomtól, hanem a zsidó értelmiségtől is el voltak vágva”. [196] A 60-70-es évekig a nagy zsidó tömegek továbbra sem illeszkedtek be, és fennállt annak a veszélye, hogy elszigetelődnek a zsidó értelmiségtől is. Németországban a zsidók beilleszkedése során nem tapasztaltak hasonló jelenséget „zsidó néptömeg” hiányában. Itt a szociális ranglétrán mindannyian magasabb helyet foglaltak el, és nem éltek ilyen történelmileg kialakult összezsúfoltságban. [197]

A 60-as évek végén a zsidó értelmiség köreiben komoly aggályokat szült az, hogy egyszerű orosz hazafiakká válhatnak. Elsőként Perec Szmolenszkin beszélt erről 1868-ban: a beilleszkedés az oroszok közé, a zsidók számára „nemzeti veszély jellegét” öltötte.

Egyértelmű, hogy a felvilágosodástól nem kell félni, ugyanakkor viszont nem szabad szakítani a történelmi múlttal sem, ami az általános kultúrába ágyazódva a saját szellemi arculat megőrzésében játszik fontos szerepet [198]; „a zsidóság nem vallásos szekta, hanem nép”. [199] Ha a zsidó értelmiség elvágja magát a néptől, akkor ez utóbbi nem fogja kiszabadítani magát sem a közigazgatási elnyomás, sem a szellemi kábultság alól. (I. Gordon író ezt a kifejezést használta: „Az utcán ember, otthon pedig zsidó legyél.”)

A szentpétervári újságok a *Rasszvet* és a *Russzkij Jevrei* már ebbe az irányba tartottak. [200] Fokozták a zsidó fiatalság bevonását a zsidó múlt és a jelenlegi életkörülmények tanulmányozásába. A 70-80-as évek fordulóján az orosz zsidó világban szakadék képződött a nacionalista és a kozmopolita törekvések között. [201] „Valójában a *Rasszvet* szerkesztői már nem hittek a beilleszkedés előnyösségében... a *Rasszvet*, anélkül, hogy igazán tisztában lett volna vele, elősegítette... a nemzeti öntudat ébredését... és érezhetően egyre inkább a nacionalizmus felé hajlott. ...Az oroszosítás illúziója... szertefoszlott.” [202]

Ez a törekvés felfogható a XIX. század második felében történt európai történelmi események leképezésének is. Például a heves lengyel felkelés; Olaszországnak, majd Németországnak, és később a Balkán térségében élő szlávoknak az erőszakos újraegyesítése. Mindenhol megmutatkozott és győzedelmeskedett a nemzeti eszmény. Minden való színűség szerint ezt a törekvést erősítette volna meg a zsidó értelmiség ínég akkor is, ha 1881-1882-es események nem következtek volna be.

Eközben még mindig a 70-es évek folytatnám megváltozott az orosz társadalom hozzáállása is a zsidóság irányában. II. Sándor legfontosabb reformjai idején nagyon jóindulatúak voltak velük szemben. Gyanakodva figyelt fel azonban az orosz társadalom

Brafman publikációira, amelyeket nagyon komolyan vett.

Egy másik egybeesés: 1860-ban az Izraelita Világszövetség (Alliance Israélite Universelle) nagy port kavarázó létrehozása Párizsban. Célja „a zsidóság érdekeinek megvédése” az egész világon. A világszövetséget a központi bizottság irányította, amelynek vezetésére kevéssel létrehozását követően Adolphe Crémieux-t^[134] jelölték ki. [203] Mivel az Izraelita Világszövetség „nem igazán volt tájékozott... az oroszországi zsidók helyzetét illetően”, ezért érdekelődött az orosz zsidó világ iránt és nagy állhatatossággal vetette be magát az orosz zsidóság érdekében”. Oroszországban nem voltak irodái és a határokon belül nem is működött. A jó cselekedeteken és az oktatást érintő intézkedéseken felül az orosz zsidóság védelmében többször egyenesen az orosz kormányhoz fordult, és gyakran tévesen.

Például 1866-ban meg akarta akadályozni Jitszka Borodaj kivégzését, altit előre megfontolt szándékból elkövetett gyújtogatással vádoltak, holott nem is ítélték halálra; és a többi, az ügyben érintett zsidót is, még jóval az érdek-ükben való közbenjárás előtt, felmentették. Említhetjük azt az esetet is, amikor Crémieux a zsidóság Kaukázusba vagy az Amuri tartományba való elszállítása ellen tiltakozott, noha az orosz kormánynak nem is volt ilyen szándéka. Az 1869-es év során pedig a zsidóság szentpétervári üldözése miatt sajnálkozott [204], noha ebből semmi sem volt igaz. Még az Egyesült Államok elnökének is panaszkodott azt állítva, hogy az orosz kormány egyenesen üldözi a zsidó vallást.

A párizsi orosz nagykövet beszámolója szerint az újonnan alakított szövetség (emblémáján Mózes a Földet uraló két kőtáblája szerepelt) „minden ország zsidó társadalmára óriási befolyással volt”. Mindez hozzájárult az orosz társadalom, valamint kormánya megbolgyatásához is.

J. Brafman sok energiát fektetett abba, hogy szembeszálljon az Izraelita Világszövetséggel. Megerősíti, hogy a szövetségre „mint az összes zsidó szervezetre, a kettősség volt a jellemző” (a kormánynak szánt hivatalos irataiban mást mond, mint a titkos irataiban). Ennek az volt a célja, hogy „megvédje a zsidóságot a számára halálos keresztény civilizáció hatásától”. [205] Ezek a vádak közvetve az 1863-ban alapított OPE-re (orosz rövidítés), „az oroszországi zsidók között az oktatás elterjesztését szolgáló társaság”-ra is vonatkoztak. E szervezet azt a feladatot tűzte ki maga elé, hogy „elősegíti és megerősíti az egyetemes zsidó szolidaritást és a kasztszellemet”. [206]

A szövetség által kiváltott félelmet az első, a „világ összes zsidójának” szánt, és a szervezők részéről érzelmesen megfogalmazott felhívás, és még más valótlan dolgok táplálták. A zsidó egység gondolatát a felhívás a következőképpen mutatta be: „Zsidók! Ha hisztek abban, hogy a szövetség a javatokat szolgálja és hogy annak ellenére, hogy mindannyian más néphez tartoztok, lehetnek közös érzéseitek, vágyaitok, reményeitek... ha úgy gondoljátok, hogy az elszigetelt emberek különféle törekvései, jó szándékai és vágyai mindent egyesítve, azonos utat és célt követve hatalmas erővé válhat... támogassatok minket szimpátiátokkal és erőfeszítésekkel”. [207]

Franciaországban később napvilágot látott az ehhez kapcsolódó dokumentum – állítólag Adolphe Crémieux személyes felhívása „a világmindenség zsidóságához”. Jóllehet valószínűleg hamisítványról van szó. „Idegen földön élünk, és amíg morális és anyagi érdekeink veszélyeztetve vannak, addig nem lehetünk érintettek ezen országok

változó érdekeivel kapcsolatban... A zsidó tanoknak el kell terjedni az egész világban...” A felhívás alkalmat adott az orosz sajtó heves vitájára, aminek befejezéseként I. Sz. Akszakov^[135] így vélekedett az *Rusz* (Oroszország) címmel ismertté vált újságjában „a jelen esetben nincs nagy jelentősége, hogy a felhívás valódi-e, mivel az abban kifejtett eszmények és vágyak valódiak”. [208]

A forradalom előtt kiadott *Zsidó Enciklopédia* azt írta, hogy a 70-es évek óta az orosz sajtóban „egyre ritkábban emelik fel a hangjukat a zsidók védelmében... Megerősödött az oroszok között az a feltevés, hogy a világ összes zsidóját erős politikai szervezet fogja egyesíteni, melynek központi irányítását az Izraelita Világszövetség látja majd el”. [209] Így aztán Oroszországban – és kétségtelenül nem csak Oroszországban – a szövetség létrehozása az általa kitűzött céllal éppen ellentétes hatást ért el. ...Ha a szövetség szervezői előre láthatták volna a nemzetközi zsidó szolidaritást helytelenítők számát – lásd a szövetség által kiváltott összeesküvésekkel kapcsolatos vádak –, akkor talán tartózkodtak volna annak létrehozásától. Annál is inkább, mivel működése egyáltalán nem változtatta meg az európai kontinens történelmét.

Az 1874-es évet követően, mikor az új katonai törvény bevezeti a mindenkire egyaránt vonatkozó szolgálatot, „a sajtóban megjelent számos, a zsidókat a sorozás elkerülésével vádoló cikk, gyűlölködést szított ellenük az orosz társadalomban. [210] A szövetség szemére vetették, hogy gondoskodni próbált azokról a zsidókról, akik az új katonai szolgálatról hozott törvény miatt elhagyták Oroszországot”, mivel így „külföldi támogatásban bízva, a zsidóknak több lehetőségük volt elhagyni az országot, mint más állampolgároknak”. Ez a jelenség száz évvel később, a XX. század 70-es éveiben ismét komoly gondként jelenik meg... Crémieux azt válaszolta, hogy a szövetség feladata, hogy harcoljon a „vallási üldöztetések” ellen. Ezenkívül elhatározták, hogy „a jövőben nem nyújtanak segítséget azoknak a zsidóknak, akik megpróbálnak kibújni a katonai szolgálat alól” Oroszországban. Kiadni szándékozzuk „azt a felhívást oroszországi hittestvéreinkhez, amely az új törvénybe foglalt összes kötelezettségük lelkiismeretes teljesítésére ösztönzi őket”. [211]

A külföldre való távozáson kívül a katonai szolgálat elkerülésének másik módja az öncsonkítás volt. Gyenyikin szabadelvű tábornok (a forradalom előtt és alatt is) saját tapasztalata alapján – több évig vett részt a sorköteles zsidók orvosi vizsgálatán volinyi tartományban – több mint száz effajta esetről tesz említést. Igaz, hogy ez a XX. század elején történt, de vallomása a nagyszámú és borzalmas öncsonkításokról ezért még megdöbbentőbb. [212]

Mint ahogy azt már említettük, ettől az évtől, tehát 1874-től kezdve az új katonai törvény és az oktatáshoz kötődő, rájuk vonatkozó kiváltságok bevezetésétől számítva a zsidók előzőnlőtték a közép- és felsőfokú közoktatási intézményeket. Ez a feltűnő mennyiségi ugrás ma túlzónak tűnhet. Az északkeleti tartományban ezt megelőzően „már kérték a zsidók beiratkozásának korlátozását a közoktatási intézményekbe”. Az oktatásügyi miniszter még 1875-ben jelezte a kormánynak, „hogy lehetetlen helyet találni minden közoktatási intézménybe beiratkozni kívánó zsidónak a keresztény lakosság visszaszorítása nélkül”. [213]

Itt még utalhatunk G. Aronszon rosszálló kijelentésére is, mely szerint Mengyelejev^[136] a szentpétervári egyetemen „tanújelét adta antiszemitizmusának”. [214] A

Zsidó Enciklopédia mindebből arra következtet, hogy „az orosz értelmiség egy része fordulóponthoz érkezett... így voltak, akik már elutasították az előző évtized eszményeit, főként a zsidókérdés vonatkozásában”. [215]

A korszak egyik meghatározó jellemzője: a sajtó – és inkább a jobboldali sajtó, és nem a kormánypárti körök – a zsidók teljes egyenjogúságának elképzelésével kapcsolatban egyfajta gyanakvó (de egyáltalán nem ellenséges) hozzáállást mutat. Az újságokban a következők voltak olvashatóak: „hogyan adhatnánk meg minden polgári jogot... ennek a határozottan fanatikus etnikumnak, és a lehetőséget arra, hogy betölthessenek magas rangú közigazgatási tisztségeket? ...Egyedül az oktatás... és a társadalmi fejlődés tudná komolyabban közelebb hozni a zsidókat a keresztényekhez... Vezessétek be őket a civilizált népek közös családjába, és mi leszünk az elsők, akik szeretettel és megbékéléssel fordulunk feléjük... A civilizáció csak nyerhetne ezen a közeledésen, amelyet az energikus és értelmes néppel való egyesülést ígérhet. ...A zsidók... arra a következtetésre fognak jutni, hogy épp itt az ideje ledobni a türelmetlenség igáját, amelyhez a Talmud-hívők túl szigorú értelmezései vezették őket.” Illetve, „amíg a tanítás révén a zsidók nem jönnek rá arra, hogy nem csak az oroszok nyakán kell élni, hanem tenni is kell értük valamit, addig nem is lehet kérdés a mostaninál nagyobb jogegyenlőség”. Továbbá: „ha lehetséges, hogy a zsidóknak magánjogokat adjunk, akkor sem engedhetjük meg, hogy betölthessenek bizonyos tisztségeket, »ahol alájuk lenne rendelve a keresztények élete és szokásai, és ahol befolyással lehetnének valamely keresztény ország közigazgatására és törvény hozására«,„ [216]

Sokat elárul a korabeli orosz sajtó hangvételéről, ha belelapozunk a pétervári újságok közül az egyik legjelentősebb lapba, a már említett *Golosz*ba. „Az orosz zsidóságnak egyáltalán nem kellett azért panaszkodnia, hogy az orosz sajtó nem viseltetik jóindulattal az érdekeikkel szemben. Az orosz sajtó nagy része szép és jó dolognak tartaná, ha a zsidókra is ugyanolyan polgári jogok vonatkoznának”, bizonyára megértjük, „hogy a zsidók maguk is vágnak a jogaik kiterjesztésére, és a többi orosz állampolgárral való egyenlőségre”, de... „milyen alattomos erő hajtja a zsidó fiatalságot az őrült politikai lázítás felé? Miért nincs szinte egyetlen olyan per sem, amiben ne szerepelnének zsidók és ráadásul a főbb szerepekben? ...Az a tény pedig, hogy majdnem az egész zsidóság kibújik a katonai szolgálat alól, vagy akár a zsidó nők és férfiak rendszeres belekeveredése minden politikai perbe, semmilyen szinten nem adhat okot a jogegyenlőség bevezetésére. ...Ha jogokat akarsz, akkor a tetteiddel előtte bizonyítanod kell, hogy a jogokhoz elválaszthatatlanul kapcsolódó kötelezettségeknek is eleget tudsz tenni. ...Oly módon, hogy a zsidó nép a kormány és a társadalom általános érdekeivel kapcsolatban ne fessen olyan előnytelen és elkeserítően sötét képet.” [217]

Ezzel kapcsolatban a *Zsidó Enciklopédia* a következő megjegyzést teszi: „e propaganda ellenére a közigazgatás felsőbb körei tudatában voltak, hogy a zsidókérdés megoldása szükségszerűen csak egyenjogúsítással történhet. A zsidók életének rendezésével foglalkozó bizottság tagjainak nagy része 1880 márciusában úgy gondolta, hogy elengedhetetlen a zsidók szalmára, hogy egyenjogúságot élvezzenek a népesség többi részével.” [218] A II. Sándor reformjainak 20 éve alatt képzett bürokrataknak megrészegültek a diadalmas előrelépéstől. Már említettünk néhányat az eléggé alapvető – és a zsidók irányában jó szándékú – javaslataik közül a letelepedési övezet tartományi kormányzóinak beszámolóiból.

Ne hagyjuk figyelmen kívül az 1872-ben Oroszországba visszatért Sir Moses Montefiore hatásos, új intézkedéseit se. Az 1872-es berlini kongresszus alkalmával Benjamin Disraeli és Bismarck Gorcsakovra^[137] Poroszországon keresztül gyakorolt nyomást. Gorcsakov zavarában azzal védekezett, hogy „Oroszország egyáltalán nem ellenezte a vallásszabadságot, sőt teljességgel engedélyezte, de ezt nem kell összekeverni a magán és politikai jogok megadásával”. [219]

Pedig az oroszországi helyzet pontosan ebbe az irányba haladt. Az 1880-as évben bevezetik a Lorisz-Melikov-féle^[138] „szívdiktatúráját” és ezzel megnőttek és megalapozottak lettek az orosz zsidók reményei, arra nézve, hogy rövid időn belül jogegyenlőséget fognak élvezni.

Ekkor történt, hogy a *Narodnaja Volja* (Népakarát)^[139] tagjai meggyilkolták II. Sándort, és ezzel véget vetettek számos liberális folyamatnak – többek közt a zsidók teljes jogegyenlőséghez való jutásának.

Szliozberg megjegyzi, hogy a cárt a Purim^[140] előestéjén ölték meg. Az ekkor már sorozatban elkövetett nagy számú, véres merényletek idején a zsidók a hír hallatán egyáltalán nem lepődtek meg... csak hirtelen elkezdtek félni a jövőtől. [220]

II. SÁNDOR CÁR UTÁN

A „felszabadító” cár meggyilkolása valósággal fejbe vágta az orosz közvéleményt. A *Népakarat* (Narodnaja Volja) nevű szervezet terroristái pontosan erre a válaszra számítottak. Ezt a megrázó tényt aztán évtizedekig elhallgatták a történészek, voltak alak tudatosan, mások pedig minden hátsó szándék nélkül. A korábbi évszázadok során az orosz nép nagy részének jórészt fogalma sem volt arról, hogy hány korábbi orosz cár vagy trónörökös esett merénylet áldozatául – mint például Nagy Péter cár fia, Alekszej cárevics, VI. Iván cár vagy más néven Iván Antonovics, III. Péter cár és I. Pál cár. Az 1881. március elsejei halálos kimenetelű terrorakció következtében azonban már szinte viharos erejű megrázódtatás söpört végig egész Oroszországon. A gyilkosság miatt ugyanis a népi rétegek, de legfőképpen a hatalmas paraszti tömegek érezték úgy, hogy a cár hirtelen halálával saját életük idáig szilárdnak hitt alapjai is a semmivé válhatnak. Ez a helyzet szinte magától értetődővé tette, hogy hamarosan valamiféle robbanás következik majd be a felbolydult országban. És a merényletők elképzelése éppen ez volt.

Arra azonban talán még az elkövetők sem gondoltak, hogy ez a társadalmi változásokat is okozó fordulat milyen váratlan formában ölt majd testet. A merényletet követően ugyanis egek pillanatról a másokra zsidóellenes pogromok kaptak lángra mindenütt Új-Oroszország és Ukrajna területén.

Hat héttel a cár meggyilkolása után „beláthatatlan kiterjedésű térségekben lobbant Fel és terjedt járványos sebességgel” a zsidó tulajdonban lévő boltok, kocsmák és házak kifosztása. [1] „Az események... valósággal olybá tűntek, mintha elemi erők szakadtak volna el láncikaiktól... A helyi lakosság, amely különféle megfontolásokból szándékozott összeütközésbe kerülni a zsidókkal, (kiáltványok és felhívások kifüggesztésébe, valamint pogromra bujtogató toborzásba kezdett. Utóbbihoz hamarosan szép számmal csatlakoztak is az önkéntesek. Elsősorban a könnyű préda megszerzésének csábítása és az általánosan terjedő izgatás légkörétől fűtve. Mindezek az események pedig hamarosan már-már ellenőrizhetetlen társadalmi jelenséggé nőttek ki magukat. Mindazonáltal... ezeknek az alkoholmámortól is jócskán Feltüzelt tömegeknek a haragja, akiknek a számlájára a fosztogatások és erőszakoskodások íródtak, mindegyre ugyanabba az irányba nyert szabad folyást. Mégpedig a zsidók javai ellen, amikor pedig a megvadult tömegek útjába a keresztények portái kerültek, azoknak haragja csodálatos módon valamiképpen mindig alábbhagyott.” [2]

Az első pogromra a Jelizabetgrad nevű településen 1881. április 15-én került sor. „A zavargások akkor kezdtek el nagyobb méreteket ölteni, amikor a környékbeli falvak parasztjai a városba özönlöttek azzal a határozott szándékkal, hogy a zsidók javaira tegyék a kezüket.” Ráadásul az első pillanatokban a városbeli katonaság, nem tudván mitévő legyen, csupán passzív semmittevéssel szemlélte az eseményeket. Végül azonban „komolyabb lovashadosztálynak sikerült megfékeznie a rendbontást. [3] ...Az újabb csapatok helyszínre érkezése pedig immár véget is vetett a pogromnak.” [4] Megjegyezendő továbbá, hogy: „sem női szemérem elleni erőszak, sem pedig gyilkosság nem történt ezen pogrom során”. [5] Más források szerint azonban mégis „megöltek egy

zsidót. A pogromnak a katonaság fellépése vetett véget április 17-én, amikor is azok tüzet nyitottak a fosztogatókra.” [6] A rend visszaállítására tett erőfeszítések ellenére „a Jelizabetgradról kiinduló mozgalom mégis elharapódzott a környező településeken is. De az esetek döntő többségében a zavargások nagyrészt a helybeli kocsmák kifosztására korlátozódtak.” Egy héttel később azonban már az ogyesszai kormányzósághoz tartozó ananyevi kerületben is zsidóellenes pogrom ütötte fel a fejét. Ez pedig hamarosan magára Ananyev városára is áterjedt, „ahol tudniillik egy helybeli lakos – aki azt a híresztelést keltette, hogy a zsidók gyilkolták meg a cárt – izgatására kapott lábra az erőszak. Azt is tudni vélték, hogy a zsidók elleni fellépésre ösztönző kormányrendelet van érvényben, amelyet azonban a helyi hatóságok nem hajlandók kihirdetni.” [7]

Április 23-án ezután már Kijev városában is felszínre tört a zsidóellenesség és tömeges mozgolódás izzó parazsa. Ezt azonban a katonaság hamarosan elfojtotta. Mégis április 26-án és 27-én újabb incidensek történtek a város területén, és a zavargások hamarosan elérték a külvárosokat is. végül aztán ezek a kijevi események bizonyultak az egész pogromsorozat legerőszakosabbikának. Ennek ellenére egyetlen pogrom „sem járt emberi életet követelő áldozattal”. [8] A már többször említett *enciklopédia* egyik kötetében viszont azt a sommás megállapítást olvashatjuk ezeknek a pogromoknak a kapcsán, hogy azokban: „néhány zsidó életét veszítette”. [9]

A kijevi eseményeket követően azonban még további mintegy ötven helységben került sor zsidóellenes pogromra, amelyek során „a zsidók javai kifosztattak, néhány elszigetelt esetben pedig még tettelegességre is sor került”. Április végén tört ki például a konotopoli pogrom, „amelynek résztvevői többnyire vasúti alkalmazottak és munkások voltak, és történései egy halálos áldozatot is követeltek. Újdonság volt továbbá, hogy Konotopolban már védekezett a zsidóság.” A kijevi pogrom tehát újabbak előidézőjévé vált – mint például a Zsmerinkában és más, a csernyigovi kormányzóság területén található helységeiben fellángolóknak. Majd pedig a későbbiekben, immár május elején, a Szmela nevű mezővárosban, ahol azonban az erőszaknak „már kitörésének másnapján véget vetett a sürgősséggel helyszínre vezényelt katonaság”.

Itt egyébként „a katonaság... az egyik ruhakereskedés kifosztását akadályozta meg”. Május folyamán, valamint a nyár kezdetén az erőszakhullám a jekatyerinoszlavi és poltavai kormányzóság területén söpört végig. Például olyan településeken, mint Alekszandrovszk, Romni, Nyezsiny, Perejaszlav, Boriszov. „Néhány jelentéktlenebb összetűzés imitt-amott a melitopolszki kerületben is fellángolt. Elmondható azonban, hogy egyes esetekben a helyi parasztok szinte azon nyomban kártalanították a zsidókat az általuk elszenvedett veszteségeikért.” [10]

„Kisinyovban pedig, ahol április 20-án szintén csaknem pogrom alakult ki, már csírájában elfojtották a mozgolódást.” [11] Sem ekkor, sem pedig a következő években egész Belorussziában nem történtek pogromok. [12] Ez a megállapítás még annak ellenére is helytálló, hogy a minszki zsidók körében pánik alakult ki az ország délnyugati részeiben tomboló pogromokról szóló hírek kapcsán. Ezek a hírek teljességgel váratlanul érték őket. [13]

Ezek után vették kezdetüket aztán a hírhedt ogyesszai események. Tudnunk kell azonban, hogy Ogyessza városában már az ezt megelőző évtizedekben is számos alkalommal került sor zsidóellenes pogromokra – 1821-ben, 1859-ben és 1871-ben.

„Mindezek jól körülhatárolható egyedi incidensek voltak, amelyeket az esetek döntő többségében a helyi görög közösségnek a zsidók ellen táplált indulata váltott ki” [14], vagyis a zsidó és a görög kereskedők közötti kereskedelmi verseny.

Így például 1871-ben a zsidó üzleteket, itallerakatokat és lakóépületeket fosztottak ki anélkül azonban, hogy ezek egyetlen halálos áldozatot is követeltek volna.

*

Ez utóbbi pogromról egyébként részletesen számol be írásában I. G. Orsanszkij. Nála azt olvashatjuk, hogy a zsidók javait a pogromban részt vevők nem csupán elragadták, de tönkre is tették – mint annak az ékszerésznek a karórait, amelyeket az utcakövekre hajítottak és összetapostak. Ennek a helyi pogromnak a kiváltó oka minden bizonnyal a görög kereskedők a zsidók iránt viseltetett ellenszenvében keresendő. Különösen azt követően, hogy a krími háború végén az ogyesszai zsidók teljes mértékben átvették a görögök kezéből a fűszer és a tengerentúli áruk kereskedelmét. Emellett azonban „általános érvényű ellenszenv tápláltatott a zsidók iránt az ogyesszai keresztény lakosság részéről is. Ez az érzés ráadásul sokkal inkább a jómódban élők fejében volt tudatos és mélyen gyökerező, mint az egyszerű nép körében.”

Ebben az időben Ogyessza városa számos különböző etnikumú népnek adott otthont, akik általában kiegyensúlyozott egyetértésben tudtak egymással együtt élni. Akkor vajon miből következett, hogy a zsidókkal szemben mégis olyan mérvű ellenszenv alakulhatott ki, amely azután ilyesfajta kegyetlen gyűlöletté volt képes torzulni? Az egyik helyi gimnáziumi tanár erről az alábbi magyarázatot adta növendékeinek: „A zsidók egyenetlen gazdasági kapcsolatokat tartanak fenn az ország többi lakosával szemben.”

Orsanszkij írásában viszont az alábbi módon utasította vissza az előbbi tanár szavait: az ilyesfajta magyarázat „egyfajta súlyos erkölcsi felelősség súlyát” hárítja el. Ő maga viszont – egyéb más tényezők mellett – leginkább abban látta e helyzet kialakulásának az okát, hogy az orosz törvényhozás a zsidókat egyfajta különleges, alacsonyabb státusba helyezte, ami azonban a zsidók mellett az oroszok lelkivilágára is erősen kedvezőtlen hatást gyakorolt. Ugyanis azokban az egyenjogúsítási törekvésekben, amelyek révén a zsidók megkíséreltek megszabadulni a kizárólag a zsidóságot sújtó korlátozó intézkedések alól, a hétköznapi orosz emberek nem láttak mást, mint „arcátlanságot, telhetetlenséget és jogbitorlást”. [15]

*

Ilyen előzmények után az ogyesszai vezetés 1881-ben – az országban egyedülállónak mondható korábbi évtizedes tapasztalatainak birtokában – egy csapásra elfojtotta a több helyütt fellángoló zavargásokat. „A rendbontók nagy részét hajóra rakva távolították el és a kikötőváros partjaitól biztos távolságra szállították őket” [16] – ez a megoldás felettébb leleményes eljárásnak bizonyult. Itt érdemes felhívni a figyelmet a jelenlegi *Zsidó Enciklopédia* ama pontatlanságára, amely szerint – ellentétben egyébként a forradalom előtti kiadásának megállapításával – még további három napig tartott az ogyesszai pogrom. [17]

Emellett a forradalom előtt napvilágot látott *Zsidó Enciklopédia* azt a tényt is elismeri, hogy „a kormányzat szükségesnek tartotta, hogy végérvényesen véget vessen a zsidók elleni erőszakos cselekményeknek”. [18] Ahogy az egyébként a valóságban is

történt. A kormány újdonsült belügyminisztere, Ny. P. Ignatyev^[141] – aki 1881 májusától követte a miniszteri bársonyszékben hivatali elődjét, Lorisz-Melikovot –, ugyanis kétségkívül határozott politikába kezdett a pogromok sikeres elfojtása érdekében. Csakhogy a járványos gyorsasággal elharapódzó zavargások megfékezése akkorra már nem tűnt könnyűnek. Elsősorban a jelenség teljességgel előreláthatatlan természetéből fakadóan, másrészt az orosz rendőrség végtelenen kicsiny létszáma miatt. (Utóbbihoz nem árt megjegyezni, hogy abban az időben az orosz rendőrség összehasonlíthatatlanul gyengébb volt, mint a korabeli európai országoké, nem is beszélve a késő szovjet idők rendőrségének hatékonyságáról.) Harmadik okként ide kell sorolnunk még, hogy a pogromok által sújtott területeken a katonai helyőrségek száma közel sem volt elegendő. „A pogromra felbujtók ellen a hatóság sok helyütt a tűzfegyverhez folyamodott, hogy megvédje a zsidókat.” [19] A helyszínre vezényelt katonák pedig sokszor a tömeg közé lőttek, többeket meg is öltek. Ahogy az például Boriszovban is történt, ahol „a katonák lelőttek néhány rendbontó parasztot”. [20] Szintúgy „Nyezsinyben, ahol a katonaság a fosztogató parasztok közé lövetéssel vetett véget a pogromnak, és ahol a rendzavarók közül néhányan meghaltak, többen pedig megsebesültek”. [21] Kijevben pedig már 1.400 embert vett őrizetbe a rendőrség. [22] Vagyis a források meglehetősen erőteljes kormányzati válaszingázásokról számolnak be. Ennek ellenére az orosz kormányzat mégsem mulasztotta el beismerni az általa meghozott intézkedések elégtelenségét. A hivatalos kormányzati nyilatkozat a kijevi pogrom idején például az alábbi kijelentést tette: „a csőcselék megfékezésére előirányzott intézkedések túl későn jöttek, és túlzottan erélytelennek mutatkoztak”. [23] V. K. Pleve^[142], a rendőrségi ügyosztály igazgatója, 1881 júniusában a kijevi kormányzóság területén kialakult helyzetről szóló, a cárnak címzett jelentésében „a zavargások számának megnövekedését és az elfojtásuk lassúságát” kiváltó okok közül a következőt hozza fel magyarázatul: a hadbíróságok „túlzottan elnézőeknek bizonyultak a vádlottakkal szemben, és egészében véve könnyelmű magatartást tanúsítottak az egész ügy kapcsán”. III. Sándor cár a jelentésre a következőt jegyezte fel: „Megbocsáthatatlan”. [24]

A fegyveres erők bevetése ellenére – mind az események sűrűjében, mind a későbbiekben – sokak körében meghallgatásra találtak azok a vádak, amelyek szerint a pogromok lábra kapása mögött valójában maga az orosz kormány állt. Ez – az egyébként teljes mértékben önkényes vádaskodás – annál is inkább megalapozatlan, mivel 1881 áprilisában az orosz kormányzat élén a szabadelvű reformpolitikus Lorisz-Melikov állt, és a legfelsőbb államigazgatás számos tisztségét is az ő emberei töltötték be. A fenti vádak bizonyítékainak fellelése érdekében 1917 után történészekből (Sz. Dubnov; G. Krasznoj-Admoni és Sz. Lozinszkij) álló csoport végzett aprólékos kutatást a nyilvánosság előtt megnyitott állami levéltárakban. Ok azonban éppen e vádak ellenkezőjét bizonyító anyagokra akadtak. A kutatók többek között azt is történelmi tényként állapították meg, hogy az uralkodó, III. Sándor cár személyesen lépett fel annak az érdekében, hogy a pogromok okinak felderítése ügyében alapos vizsgálódás történjék. (Persze az is igaz, hogy ismeretlen kilétű illető kiötlötte, majd a köztudatban sikerrel útjára indította azt a rágalmozó mesét, amely szerint III. Sándor cár állítólag azt a kijelentést tette: „őszintén megvallva, én személy szerint elégedett vagyok, amikor a zsidókon csattan az ostor”. Hogy ezt a cár pontosan kinek, mikor és milyen körülmények között mondta volna, azt persze azóta sem tudja senki. Márpedig ez a mondat gyökeret eresztve újra és újra

napvilágot látott az emigránsok szabados felfogású röpirataiban, behatolt a szabadelvű folklórba, és még napjainkban, száz évvel az események után is számos kiadványban látjuk viszont. Ráadásul olyan tálalásban, mintha az a valóságban is igazolható tény volna. [25] A *Zsidó Enciklopédia* pedig még meg is fejeli ezt a következő szavakkal: „a hatóságok a felbujtókkal teljes egyetértésben cselekedtek”. [26] Annyira persze, hogy Tolsztoj saját maga is „tisztán” látta a helyzetet a maga jasznaja-poljanai magányának mélyén időzve. Véleménye szerint ugyanis a hatalom Oroszországban teljesen a legfelsőbb szervek kezében volt. „Ha akarták, akkor pogromot szítottak; ha nem akarták, akkor pedig nem kaphatott lábra semmiféle pogrom.” [27]

Az igazság azonban az, hogy az orosz kormányzat részéről semmiféle pogromra való bujtogatás nem történt. Ahogy azt Gessen is megjegyzi: „a rövid időn belüli fellobbanása, valamint a pogromot szítók számtalan csoportjának a hatalmas térségekben való egyidejű felbukkanása csakúgy, mint cselekvési módjuk mivolta kizárja annak a gondolatát, hogy mindezt egyetlen irányítóközpontból vezérelték volna”. [28]

Mindezekén túlmenően érdemes egy pillantást venni a korabeli események menetéről tanúbizonyságul szolgáló egyik további forrástípusra is. Ez ráadásul olyan helyről származik, ahol talán a legkevésbé számítanánk rá: nevezetesen a *Fekete Földosztás* (Csornij Peregyel)^[143] nevű forradalmi csoportosulás által kiadott munkásgúnyiratból, illetve annak a néphez szóló 1881. júniusi keltezésű kiáltványának a szövegéből. Ez a forradalmi röpirat a következő módon önt ugyanis tiszta vizet a pohárba: „Nem csupán az egész kormányzat, de számos tisztviselő, rendőr, katona, a pópák, bírák és az újságírók is mindannyian a zsidó kizsákmányolók pártját fogták. ...A kormány védelmezi a zsidót, annak életével és javaival egyetemben.” Ráadásul a kormányzók – hívja fel figyelmet a közelgő veszélyre a röpirat – az alábbi fenyegetéseket tették: „a zavarok szítóival szemben a törvények teljes szigorával járnak el..., a rendőrség fel fogja kutatni őket a nép körében, majd letartóztatja a bűnösöket... aztán a rendőrörsökön előállítják. ...A katonák és a kozákok korbáccsal és puskatussal fogják megfékezni a banditákat... egyeseket bíróság elé állítanak, ahol börtönbüntetés vagy pedig fegyenc tábor vár rájuk, másokat pedig a rendőrkapitányságokon korbácsolnak meg.” [29]

Egy évvel később, 1882-ben ismét a tavasz folyamán „a pogromok újra erőre kaptak, bár kisebb erővel és kevesebb erőszakkal tombolva”. [30] Ezúttal „a zsidók a legtöbb szenvedést Balta városában szenvedték el”. Később ismét zavargások törtek ki Baltában, és néhány más településen is. „Mindazonáltal megállapítható, hogy számukat és kiterjedésüket tekintve az 1882. évi pogromok jócskán alulmaradtak az 1881-esekhez képest. A zsidók javainak kifosztása már kevésbé volt gyakori jelenség.” [31]

A forradalom előtt napvilágot látott *Zsidó Enciklopédia* azonban mindenesetre tud egy, a baltai zavargások során az életét vesztő zsidóról. [32]

Egy korabeli elismert zsidótól származik az a megállapítás, amely szerint az 1880-as években végbement pogromok során „a szerencsétlen zsidókat kifosztották, sokakat alaposan helybenhagytak, de gyilkosságra nem került sor”. [33]

Más források mindazonáltal tudnak hat vagy hét halálos áldozatról. Ennek ellenére az 1880-as és 1890-es évek folyamán senki sem beszélt még tömeges gyilkosságról vagy nemi erőszakról. Azonban fél évszázad elmúltával immár számos tollforgató – akik

nagyon is népes és módfelett hiszékeny hallgatóság számára írtak – felmentette magát a múlttal kapcsolatos igazság túlzott keresésének kötelezettsége alól. Így ahhoz a lépéshez folyamodtak, hogy a korabeli események kapcsán tömeges és előre megfontolt szándékkal elkövetett kegyetlenkedések képét idézték fel. A Max Raisin nevű szerző többször újranyomott munkájában például az alábbi sorokat olvashatjuk: az 1881-es pogromok folyamán mindennapos látvány volt a „megerőszakolt nők, a legyilkolt vagy megcsonkított ezernyi férfi, asszony és gyermek képe. A későbbiekben igazolást nyert, hogy a zavargásokat maga a kormány szította, aki a bujtogatókat feltűzte, és megakadályozta, hogy a zsidók a saját védelmükre keljenek.” [34]

Ami pedig Szlizoerberget illeti – aki mégiscsak valamelyest ténszerűbben volt informálva az orosz államapparátus által alkalmazott módszerek tekintetében –, nos ő 1933-ban, immár külföldön tartózkodva, abbéli véleményének adott hangot, hogy az 1881. évi pogromok keletkezését cseppet sem az alsóbb nép rétegek körében kell kutatnunk, hanem igenis a hatalom csúcsain, mégpedig egészen Ignatyev miniszteri kabinetjében (... aki akkor még nem is volt miniszter: felvetődik tehát a jogos kérdés, hogy csak nem járatta a bolondját a memóriája az idős szerzővel?). Valamint hogy „minden kétséget kizáróan, ettől az időtől kezdve jelentek meg a legfelsőbb rendőrségi ügyosztályon azok a személyek, akikhez a pogromok számai vezetnek”. [35] Íme egy tisztességben megőszült jogtudós szavai, amint súlyos jelentőségű, ámde csekély értékű találgatásokba kezd bocsátkozni.

Nincs azonban még vége a különös véleményalkotásoknak. Az egyik kortárs és egyébként meglehetősen színvonalasnak tekinthető zsidó szemlében az újkori szerző azt adja tudtunkra (a tényeknek teljesen ellentmondva, és egyetlen új dokumentumot sem tárna az olvasó elé), hogy 1881-ben Ogyesszában három napig dühöngő pogrom dúlt. Emellett Baltában „a katonák és a rendőrök közvetlenül is részt vettek” a pogromban, amely során „40 zsidó vesztette életét vagy szerzett súlyos sebesüléseket, további 170 pedig könnyebb sérüléseket szenvedett”. [36] Amikor épp az imént olvashattuk a régi *Zsidó Enciklopédiában*, hogy Baltában csak egyetlen haláleset, és csupán néhány sebesülés történt. Ugyanakkor az események után egy évszázaddal még mindig azt írják a különféle tudósításokban, hogy Baltában „a zendülők mellé álltak a katonák is. ...Néhány zsidót legyilkoltak, százak szenvedtek sebesülést, és számos nő vált nemi erőszak áldozatává.” Kijevben emellett „csaknem húsz nőt erőszakoltak meg”. [37]

Egyet azért nem árt minden ilyesfajta híresztelés kapcsán egyszer s mindenkorra leszögezni. A pogromok ahhoz túlságosan is barbár és kegyetlen megnyilvánulási formái az esztelen erőszaknak, hogy bárki vegye magának a bátorságot az adatok és az áldozatok végleges számának utólagos manipulálására.

És ha már elásták, elgereblyézték a nyomokat, miért kell újra kezdeni az ásatásokat?

Pedig az első pogromok okait türelmesen feltárták, és gondosan kommentálták – mégpedig az események egykori kortársainak köszönhetően. Ráadásul már 1882-től kezdve – közvetlenül az ogyesszai pogromot követően – a délnyugati területek általános kormányzója hivatalos jelentésben előre kilátásba kielvezte annak az esélyét, hogy a korábbihoz hasonló pogrom ütheti fel a fejét a térségben. Mindezt arra vezette vissza, hogy „a zsidókkal szembeni gyűlöletnek és ellenségeségnek komoly történelmi gyökerei vannak, és a jelen pillanatban is egyedül csak a parasztoknak a zsidóktól való anyagi

függése, valamint a hatóságok által meghozott intézkedések állják az útját annak, hogy ne szabaduljon el az orosz lakosságvak a zsidó kisebbséggel szembeni elégedetlensége”. Az általános kormányzó meglátása szerint egyfajta gazdasági jellegű küzdelemben rejlettek a feszültség igazi okai. „A zsidók kereskedelmi és ipari vagyonának gondos kiszámítása és felbecsülése az ország délnyugati területein megtörtént. Ugyancsak rámutattunk arra is, hogy a zsidók bérbe veszik a térség földbirtokosainak földjeit, amelyeket azután igen kemény feltételek mellett adnak ki megművelésre a helyi parasztoknak.” Márpedig ez az okozati láncolat „nyert általánosságokban igazolást a pogromoktól zajos nyolcvanegyedik esztendőben”. [38]

Lorisz-Melikov 1881 elején a maga részéről az egész pogromjelenséggel kapcsolatban az alábbi jelentést tette le a cár asztalára. „A jelenlegi zavargások gyökerei a helyi lakosságnak a zsidók iránt táplált engesztelhetetlen gyűlöletében keresendők, akik ugyanis valósággal szolgáskorban tartják a népet. Az is bizonyos azonban, hogy számos rossz szándékú ember igyekszik minél inkább hasznot húzni ebből a szomorú körülményből.” [39]

A korabeli oroszországi sajtó gyakorlatilag ugyanezzel a magyarázattal szolgált. „A pogromok kiváltó okainak vizsgálata kapcsán csak kevés volt az olyan sajtóorgánium, amely faji vagy pedig vallási jellegű gyűlöletről beszélt volna. Az összes többi viszont lényegében gazdasági eredetűnek ítélte meg a megmozdulás eredetét. Egyesek ezeket a kicsapongásokat az orosz lakosság feletti zsidó gazdasági uralom ellen irányuló különleges tiltakozásként értékelték... mások úgy ítélték meg azokat, hogy a gazdaságilag teljes mértékben tönkretett népi tömegek valójában csak bűnbakot kerestek, akire rázúdíthatták haragjukat.” A zsidók csak kapóra jöttek, lévén, hogy nem voltak velük teljesen egyenjogú állampolgárok. [40] Az egyik kortárs (és a fentebbiekben már idézett) szerző, a humanista beállítottságú V. Portugalov ugyancsak úgy látta, hogy „az 1880-as évek zsidóellenes pogromjai voltaképpen a parasztoknak és a nélkülöző városi lakosságnak a társadalmi igazságtalanságokkal szembeni tiltakozását fejezték ki”. [41]

Néhány évtizeddel az események lejátékozása után Gessen az alábbi módon erősítette meg a fentebb ismertetett véleményeket. „A déli kormányzóságok zsidó lakossága szükségleteik kielégítésének terén komoly anyagi támogatásban részesült a zsidó tőkések jóvoltából. Amikor egyébként a térség paraszti tömegei különösen nehéz időket éltek meg.” Ez utóbbiak számára ugyanis nem volt elegendő mennyiségű föld, „amely körülmény részben azoknak a jómódú zsidóknak kedvezett, akik a földbirtokosok általuk kibérelt földjeit adták ki ismételten bérbe, sőt emelték fel az azokat valójában megművelők járandóságait olyan összegekig, amelyek már megfizethetetlenek voltak a parasztok számára”. [42]

Mindezek mellett érdemes fokozottabb figyelmet szentelni Gleb Uszpenszkij korabeli szemtanú véleményére is, aki széles körben ismert volt pártatlanságáról és szavahihetőségéről, és akire soha sem vetődött akár „reakciós szemlélet” vagy akár „antiszemitizmus” árnyéka. Ő ugyanis az alábbi gondolatokat vetette papírra az 1880-as évek kezdetén. „A zsidó pontosan azért esett erőszak áldozatául, mert hasznot húzott a mások nyomorából és a mások munkájából ahelyett, hogy a saját homlokának verejtékével kereste volna meg a kenyerét. ...Legyen az botozás vagy korbácsolás, jöhetett a tatár vagy a német – a nép mindent el tudott viselni. De amikor a zsidó elkezdte az utolsó kopekot is

kicsalni a kezei közül, akkor azt már ő sem szenvedhette!” [43]

Ennél a pontnál érdemesnek látszik egy időre megállni az alábbiak megjegyzése kedvéért. Történt ugyanis, hogy a pogromokat követően, az 1881-es év májusának elején, a fővárosi zsidóság elitjének küldöttsége, G. Gincburg báróval az élén tiszteletét tette az uralkodónál. A cár ekkor világosan a küldöttség tudomására hozta, hogy „az orosz birodalom déli területein tomboló bűnös zavargásokban a zsidók valójában csak ürügyként szerepeltek. A bomlasztások igazi értelmi szerzői ugyanis az anarchisták voltak.” [44] Ráadásul ugyanabban az időben a cár fivére, Vlagyimir Alekszandrovics nagyherceg Gincburgnak kijelentette, miszerint az orosz „kormányzat nem csak annak a ténynek akadt a nyomára, hogy a zavargások egyáltalán nem a zsidók ellen irányuló népi felkelésben gyökereztek, hanem éppenséggel azoknak az egyéneknek a törekvéseiben lelik indítékaikat, akik – kerüljön, amibe kerül – mindenáron zavargásokat akartak kirobbantani”. Ugyancsak ebbe a logikába illeszthető az ország délnyugati területeit felügyelő általános kormányzó jelentése, amely szerint: „a nép felizgatása bujtogatók ténykedésének köszönhető”. [45] Ezt erősíti az a tény is, hogy a hatóságokat előre értesítették erről. A hatóságok részéről történő villámgyors válasz azt is jól mutatja, hogy az illetékesek nem kívánták halogatni az ügyben lefolytatandó vizsgálatok megindulását. Azonban az orosz közigazgatás szokásos nehézkessége és a korabeli közvélemény valós szerepének alábecslése együttesen azt eredményezte, hogy a vizsgálatok eredményét egyáltalán nem hozták az orosz közvélemény tudomására. Szliozberg éppen ezért az orosz központi kormányzat szemére is vetette, hogy miért nem „kísérelte meg tisztázni magát legalább azok alól a vádak alól, amelyek szerint szabad folyást engedett volna a pogromok kialakulásának”? [46]

Igen, ez a korabeli szemrehányás teljes mértékben helytálló volt. De vajon nem érte-e az orosz kormányt annak a vádja, hogy kifejezetten saját maga volt a szítója a pogromoknak, sőt abban még irányító szerepet is játszott? Márpedig meglehetősen furcsa lett volna annak bizonyításával kezdeni, hogy „hiszen nem is vagyok bűnöző”.

Csak hogy néhányan kifejezetten irtóztak már arciak gondolatától is, hogy a forradalmárok kezdeményező szerepében hinni tudjanak. Többek között egy visszaemlékező minszki zsidó azt eleveníti fel, hogy a minszki zsidóság számára II. Sándor cár uralkodása egyáltalán nem volt „felszabadító”, mivel nem számolta fel a letelepedési övezetet. Amiből persze egyáltalán nem következik, hogy a zsidóság a többi oroszországi népnél kevésbé siratta volna meg a cár halálát.^[144] Mindennek ellenére azonban egyetlen, a forradalmárok tevékenysége elleni, méltatlankodó szó nem hagyta el a minszki zsidók száját. Sőt egészen odáig mentek el, hogy hovatovább a forradalmárok hősiességéről és szándékaik tiszta voltáról beszéltek. Majd pedig az 1881 tavaszán és nyarán folyó pogromok idején ugyanezek a minszki zsidók már kifejezetten visszaautasították azokat a feltételezéseket, hogy azokban a szocialistáknak bármiféle szerepük lehetett. Szerintük minden rossz csakis a cártól és kormányától származhatott. „A kormány akarta a pogromokat, neki volt szüksége arra, hogy bűnbakot találjon magának.” Azt követően pedig, amikor a délről érkező szavahihető szemtanúk igenis megerősítették, hogy egyenesen a szocialisták voltak a bujtogatók, nos még továbbra is kötötték az ebet a karóhoz, és azt hangoztatták, hogy ez is a kormány hibájából történt így. [47]

Mégis, a huszadik század kezdetének lelkiismeretes szerzői már készek voltak a

forradalmároknak a pogromok kialakulásában játszott szerepét elismerni. „A sajtóban szó esik a *Népakarat* néhány tagjának a pogromokban felbujtóként való részvételéről. Számukról azonban még mindig nincsenek elégséges ismereteink. ...A párt sajtóorgánumaiban szereplő írások alapján, ezen szervezkedés résztvevői a pogromokat – lényegét tekintve – a forradalmi mozgalom részének tekintették. Azzal a feltevessel éltek ugyanis, hogy ezek a pogromok majd a felforgató akcióik nyitányát fogják a nép számára jelezni.” [48] Valamint, hogy ezek „a megmozdulások, melyeket a legkönnyebb volt a zsidókkal szemben beindítani, később majd könnyebben csaphatnak át a nemesek és az államhivatalnokok elleni küzdelembe is”. Ebben a szellemben jelentették meg tehát kiáltványaikat, amelyek a zsidók elszámoltatására ösztönözték a népet. [49] Manapság viszont futólag úgy esik szó ezekről az eseményekről, mintha azok immár valamilyen nagyon is jól ismert dolgok lennének. „A narodnyik populisták aktív propagandatevékenységet fejtettek ki, csakúgy a *Népakarat*, mint a *Fekete Földosztás* tagjai. Ők ugyanis bármifajta népi megmozdulás szítására készek voltak, többek között az antiszemitizmus talaján is.” [50]

Az is igaz azonban, hogy az akkoriban immár száműzetésbe kényszerült Tkacsov^[145], a taktika és az összeesküvés bajnoka – aki e módszerek alkalmazásában Lenin előfutárának bizonyult – élénk helyesléssel reagált a születő félben levő pogromokra.

A *Népakarat* tagjai (csakúgy, mint a meggyengült *Fekete Földosztáséi*) azonban már alig tudtak késleltető akciókba kezdeni, miután a cár meggyilkolása nem váltotta ki azt a fajta spontán általános népfelkelést, amelyre ők számítottak. A zavarodottság érzése a népi tömegek körében olyannyira erőteljesnek bizonyult a „felszabadító cár” halála után, hogy nem sok kellett volna ahhoz, hogy a talajvesztett kedélyek valamelyik véglet felé sodródjanak.

Márpedig az abban a korban általánosan jellemző nagy tudatlanságban ez a kedélyingadozás különböző hőfokon ment végbe. (Így például ekkor talált hitelre a nép körében az a meggyőződés is, amely szerint a cár a nemesek összeesküvésének esett áldozatul, akik a jobbágyfelszabadítás miatt álltak bosszút az uralkodón.) Ukrajnában viszont tagadhatatlanul komoly szerepet játszottak a zsidóellenes motivációk. És bár talán az első, 1881 tavaszi zavargások még a Népakart szélsőségeinek a szándékait is meghaladták, egyben azt is jelezték a számukra, hogy merrefele kell szítani a parazsat. Amikor ugyanis a nép a zsidók elszámoltatására ragadott fegyvert, akkor már senki sem maradhatott télen! Léven pedig, hogy a megmozdulást a népi tömegek kezdeményezték – akkor hogyan is ne húztak volna abból hasznot?! Üsd-vágd a zsidót! –, hangzott a jelszó, hogy aztán a földesurak következzenek a sorban! Nagyon is valószínűnek látszik tehát, hogy a végeredményben elvetélt ogyesszai és jekatyerinoszlavi pogromok szításának a hátterében ténylegesen a narodnyik bujtogatók álltak. Ahogy az a tény is – tekintve, hogy a zavargások terjedésének útvonala a vasútvonalak mentén haladt –, hogy abban a vasutasok igencsak komoly szerepet játszottak, arra enged következtetni, hogy a zavargások terjedése kapcsán utazó lázítókkal érdemes számolni. Ezek a bujtogatók azzal lehettek megbízva, hogy a „cári rendelet eltitkolásának” a hírért keltsék a nép körében. Ebben az állítólagos „rendeletben” az apja meggyilkolásáért az új cár a zsidók elleni bosszúállásra szólított fel mindenkit. Az ogyesszai bíróság ügyésze ennek kapcsán abbéli véleményének adott hangot, miszerint: „a zsidóellenes pogromokban aktívan közreműködő nép mélységesen meg volt győződve arról, hogy a törvényeknek

megfelelően jár el. Már csak azért is, mivel sziklaszilárdan hittek annak a cári rendeletnek a létében, amelyik felhatalmazta, sőt mi több, javasolta is számukra a zsidók javainak pusztítását.” [51] Gesszen meglátása szerint ebben a jelenségen az „a nép körében mélyen gyökerező meggyőződés” fejeződött ki, hogy „a zsidók törvényen kívüli alattvalók, és hogy a cári hatalom sohasem emelné a kezét az orosz népre a zsidók megvédése miatt”. [52] Ez a népi közvélekedés csábította tehát arra a politikai szélsőségeket, hogy azt a lehető legjobban kiaknázzák a saját céljaiknak megfelelően.

A későbbi korokban élő történészek szerencséjére fennmaradt néhány forradalmi röpirat ebből a korból. Így például az 1881. augusztus 30-i keltezésű propagandairat, amelyet a *Népakarat* végrehajtó bizottsága bocsátott ki. Az anyagot saját nyomdájukban nyomtattak, mégpedig ukrán nyelven. Íme néhány szemelvény a röpiratból: „Kik ragadták magukhoz a földeket, az erdőket és a vendégfogadókat? – A zsidók! Kik azok, akik a muzsikot, néha a könnyei árán a földje átadására bírják? – A zsidók. ...Akármerre nézünk, akárhová fordulunk, mindenhol a zsidókat találjuk! A zsidók kigúnyolnak, becsapnak és a véredet isszák...” És végül az alábbi felhívással zárul: „Fegyverbe hát mind, aki bátor földműves!” [53] A *Népakarat* hatodik számában pedig az alábbi sokatmondó sorokat olvashatjuk: „A nép, amikor minden erejével magát kívánja védelmezni most a kereskedőre, a kocsmárosra, az uzsorásra: egyszerűen a zsidóra, erre a helyi, és mohó új »burzsujra« figyel. Aki olyannyira buzgó igyekezettel kopasztja meg a dolgozó népet.”

Jóllehet kis idő elteltével (immár 1883-ban) ennek a számnak az utólagos mellékletében már az alábbi gondolatokkal találkozhatunk a „helyreigazítás” címszó alatt: a pogromok csak a széles körű népi mozgalom nyitányát jelezték, ami azonban „valójában nem a zsidók mint olyanok, hanem a nép kizsákmányolói ellen irányult”. [54] A *Fekete Földosztás* lapjában, a *Zernóban* pedig az alábbi stílusú megállapításokkal találkozhatunk. „A szegény nép nem tűrhette már tovább, hogy a zsidók megkopasszák. Akármerre is fordult, mindenfelé zsidó kizsákmányolókat talált. Zsidók kezében voltak az italmérések és a vendéglők, az ő kezükben voltak bérlet formájában a földek, melyeket szintén bérletként adtak tovább a parasztoknak. Ők voltak azok is, akik a még lábon álló gabonát fölvasárolták, és ők adtak uzsorakölcsönöket mértéktelen kamatokra... »Ez a mi vérünk munkája!« – kiáltottak fel egyként a parasztok, amikor a rendőrök a zsidók tulajdonának a visszaszolgáltatására kiszálltak hozzájuk.” Majd a *Zerno* is hamarosan hasonló „helyreigazítást” közölt le, mint amilyennel fentebb már találkozhattunk. „Nem minden zsidó gazdag – szó sincs róla... nem mindegyikük kizsákmányoló... Utasítsátok el hát a más népek és más vallások iránti ellenszenvet magatoktól – és lépjeteek velük egységre »a közös ellenség«: a cár, a rendőrség, a földesurak és a tőkés ellen.” [55]

Azonban csupán ennyi történt, és ezek a „kiigazítások” egyébként is már túlzottan későn láttak napvilágot. Ráadásul továbbra is ilyen és ehhez hasonló hangnemben íródott röpiratokat terjesztett a Dél-oroszországi Munkásszövetség széles körben Jelizabetgradban és más déli városokban, valamint Kijevben. A pogromok már rég a múlté voltak, amikor a narodnyikok 1883-ban még mindig próbálták őket felszítani, annak hiú reményében, hogy azok újjáélesztésével aztán kezdetét veheti a várva várt oroszországi forradalom.

Mindazonáltal az ország déli részét elárasztó pogromok hullámai erőteljes visszhangot váltottak ki a fővárosi sajtóban. Például a *Moszkovszkije Vjedomoszti* (Moszkvai Hírek) – a „reakciós” hírnévnek örvendő sajtóorgánus, amely ugyanakkor a

zsidóság tántoríthatatlan védelmezőjének számított – az alábbi módon ostromozta azokat a pogromokat, amelyeket értékelése szerint „cselszövő gonosztevők idéztek elő..., akik szántsándékkal zavarják össze a nép fejét, és alak nem a problémák elmélyült tanulmányozása árán, hanem inkább pusztá ököllel kívánják megoldani a zsidókérdést”. [56]

Az orosz közvélemény a kortárs írók cikkeit egyenesen kitüntető figyelemben részesítette. I. Sz. Akszakov – aki egyébként a zsidóság egyenjogúsításának elszánt ellenzője volt – már az 1850-es évek végétől megkísérelte a kormányt visszatartani „a túlzottan radikális intézkedésektől”. Amikor például 1862-ben megszületett a diplomás zsidók állami szolgálatba lépését engedélyező törvény, Akszakov sietett ellenvetéseinek hangot adni azzal érvelve, hogy az oroszországi zsidóság lényegében „maroknyi emberből áll, akik teljes mértékben tagadják a keresztény elveket, a keresztény erkölcs eszményeit és szabályait (tehát az ország társadalmi életének alapjait), és akik egy ezzel ellenkező és ellenséges tant vallanak magukénak”. Emiatt aztán Akszakov politikai téren nem kívánta engedni a zsidók jogegyenlőségét, bár polgári jogegyenlőségüket teljes mértékben elismerte. Mindössze azonban csupán annyit akart, hogy a zsidó népnek „biztosítsák a szabadságot szokásaik, belső szerveződésük, gyarapodásuk, iskoláztatásuk és a kereskedelmi életük tekintetében..., sőt még abból a szempontból is, hogy Oroszország egész területén szabadon megtelepedhessenek”. később 1867-ben pedig azt írta, hogy gazdasági szempontból tekintve az ügyet „nem a zsidóság emancipációjáról kellene vitázni, hanem sokkal inkább az oroszoknak a zsidók irányába történő egyenjogúsításának nézőpontjából”. Szóvá tette továbbá a szabadelvű orosz sajtó érzéketlenségét és közönyét, amikor a parasztság állapotára és szükségleteire terelődött a szó. Az 1881-es pogromhullámban ezután Akszakov világos jelét látta a nép azon dühkitörésének, ami „a helyi orosz lakosság nyakába a zsidók által akasztott járom viselésével szemben” fakadt. Erre szerinte az a jelenség is jól rávilágított, hogy a pogromok során „nyoma sem volt fosztogatásnak”, egyszerűen csak a zsidó javak felforgatása történt, annak a „naiv meggyőződésnek a tudatában, hogy mindezt jogos jussuk birtokában teszik” a parasztok. Ráadásul, több ízben vetődött fel az a kérdés, hogy nem a zsidók keresztényekkel szembeni egyenjogúságáról, hanem a keresztények zsidókkal szembeni egyenjogúságáról kell szólni. Vagyis a zsidóság helyzetéhez mérten az orosz lakosság jogfosztottságának a kiküszöböléséről. [57]

M. E. Szaltikov-Scsedrin cikke viszont éppen ellenkezőleg, a megbotránkozás tónusaitól tarkállik. „A történelem lapjai még sohasem láttak fájóbb, az emberiességgel ellentétesebb és kínzóbb problémát, mint a zsidókérdés. ...Semmi sem embertelenebb, esztelenebb, mint az a gyászos régmúltból származó legenda, ...amely a szégyen, az elidegenedés és a gyűlölet pecsétjét hordozza magán. ...Akármit is tesznek, a zsidók, mindörökre megbélyegezettek maradnak az emberek között.” [58] Mindazonáltal Scsedrin sem tagadta aényt, hogy „jó néhány uzsorás és kizsákmányoló a zsidók köréből került ki”. Ő azonban éles hangon kelt ki az olyasfajta nézőpont ellen, ami az egyének egyes típusai miatt képes egész népet bűnösnek kikiáltani. [59]

Egy modern zsidó szerző a korabeli viták áttekintése után az alábbi megállapításban összegzi véleményét. „A szabadelvű és progresszív sajtó (ahogy azt nevezni illik) voltaképpen igyekezett felmentést adni a bujtogatóknak.” [60] Érdekes módon lényegében a forradalom előtti *Zsidó Enciklopédia* is ugyanerre a végkövetkeztetésre jut. „Azonban,

még magában a progresszív miliőben is csak alig érzékelhetően mutatkozott szimpátia a zsidó nép szerencsétlensége iránt... Még ők is a fosztogatók nézőpontjából tekintettek erre a katasztrófára. Aminek kapcsán ők is csak a nélkülöző és szegény orosz népet vették észre, és semmibe vették, megfélekeztek az áldozatul esett zsidó nép erkölcsi szenvedéséről és annak anyagi helyzetét ért csapásról.” [61]

A radikális hangvételű *Otyecsesztvenyje Zapiszki* (A Haza Évkönyvei) pedig az alábbi módon értékelte az eseményeket. A nép felkelt a zsidók ellenében, mivel „ez utóbbiak illetéktelenül maguknak követelték a kapitalizmus úttörőinek szerepét, mivel a zsidók új törvények (*pravda*) szerint kezdtek el élni, és mivel bőségesen hasznot húztak ebből az újfajta forrásból. Tették mindezt avégett, hogy – a környezetükben élők szerencsétlenségére – kiépíthessék a maguk jómódú életmódját.” Ezért aztán „elengedhetetlenül szükséges, hogy a nép megvédessék a zsidótól, a zsidó pedig a néptől”. Amelynek érdekében aztán „javítani kell a parasztok körülményein”- hangzik a végkövetkeztetés.

A zsidókkal rokonszenvező orosz író, D. Mordovcev viszont éppen, hogy nagyfokú pesszimizmusának adott hangot az „Egy keresztény levele a zsidókérdéssel kapcsolatban” címet viselő cikkében, amelyet a *Rasszvet* című zsidó szemlében tett közzé. Ebben az írásában arra buzdította a zsidókat, hogy „emigráljanak Palesztinába vagy Amerikába, mivel ez az egyedül lehetséges módja az oroszországi zsidókérdés megoldásának”. [62]

A korszak zsidó publicistái és emlékiratírói szintén mélységes felháborodásuknak adnak hangot írásaikban a korabeli oroszországi közbeszéd jellegével kapcsolatban. Szerintük a sajtóban a zsidókkal szembeni támadások – amelyek akkoriban a politikai élet jobboldaláról ugyanúgy sorakoznak, mint a balról – megerősödtek közvetlenül a pogromokat követően, amelyek miatt az orosz kormányzat ismét szigorított a zsidók *elleni* megszorító jellegű intézkedésein. Az olvasó figyelmét fel kell tehát híve erre a felháborodásra is, és meg is kell azt érteni.

Mindazonáltal érdemes röviden áttekinteni a korabeli orosz kormányzat helyesétét is. Az államélet és a hatalom magasabb köreiben ugyanis ennek a kérdésnek a megvitatása folyamatosan napirenden volt, és lázasan keresték is annak teljes körű megoldását. A cárhoz intézett jelentésében az újdonsült belügyminiszter, Ny. P. Ignatyev például úgy mutatta be a kérdést, ahogy az már az előző cár uralkodása alatt is mindvégig jelen volt. „Teljes mértékben elismerve a zsidók gazdasági tevékenységének, kulturális elkülönülésének, vallási fanatizmusának az ország keresztény lakosságára gyakorolt kedvezőtlen következményeit, a kormányzat az utóbbi húsz esztendő folyamán intézkedések sorozatával kívánta elősegíteni a lakosság többségéhez való idomulásukat. Erőfeszítései következtében csaknem sikerrel valósította meg zsidók és az őshonos lakosság jogegyenlőségét.” Mégis, ahogy azt a jelentés írója is beismeri, a jelenlegi zsidóellenes mozgalom „kétségtelen bizonyítékkal szolgál a felől, hogy a kormányzat minden erőfeszítése dacára a zsidó közösségek és a helyi lakosság közötti viszony továbbra is rendellenes”. Márpedig ez a jelenség elsősorban gazdasági tényezőkön alapult. Attól kezdve ugyanis, hogy a zsidók jogainak korlátozása tárgyában jelentős engedmények történtek, ez utóbbiak nem csupán a kereskedelmet és más kulcsfontosságú mesterségek gyakorlását kaparintották meg nagy gyorsasággal, de számos nagybirtokra is szert tettek. „Ezáltal, köszönhetően az őket szoros egységbe tömörítő összetartásuknak is –

kevés kivétellel –, erejüket egyáltalán nem az orosz gazdaság produktivitásának fejlesztésére, mint sokkal inkább a környezetükben élők kizsigerelésére fordították, különös tekintettel a legszegényebb rétegekre.”

Most pedig, hogy a rendzavarásoknak véget vetettek, és hogy a zsidók immár biztonságban érezhették magukat, „méltányosnak és sürgetőnek ítéltetik nem kevésbé erélyes intézkedések meghozatalát abból a célból, hogy megszűnjenek azok a rendellenes viszonyok, amelyek az őshonos lakosság és a zsidók között fennállanak. Avégett, hogy az őshonos lakosság a zsidók végzetes kimenetelű tevékenységeitől hathatós védelemben részesüljön.” [63]

Ezzel az igénnyel összhangban állítottak fel tehát 1881 novemberében újabb letelepedési övezeteket tizenöt kormányzóságban, valamint a harkovi kormányzóság területén. [64] Emellett olyan kormányzósági szintű bizottságokat hoztak létre, amelyek tagjai „valamennyi társadalmi osztály és közösség (beleértve a zsidókét is) képviselőiből tevődtek össze, és amelyeknek feladatául szabták a zsidókérdés mibenlétének tisztázását, és arra vonatkozó hatékony megoldási javaslatok kidolgozását”. [65]

E bizottságoknak tehát az alábbi kérdésekre – a többi, leginkább ténybeli természetűnek nevezhető kérdés mellett – kellett választ találniuk: „Melyek azok a káros oldalai a zsidók gazdasági tevékenységének, amelyek az örök lakóhelye tősgyökeres lakosságának az életét nehezebbé teszik? Milyen tényezők gátolják meg, hogy a törvény szigorát érvényesíteni lehessen azon zsidók esetében, akik földeket vásárolnak vagy bérelnek, itallal kereskednek vagy zálogkölcsonzást folytatnak? Milyen változtatások szükségeltetnek ahhoz, hogy a zsidók ne tudjanak kibújni a törvények hatálya alól? Miféle törvényhozási és közigazgatási intézkedések meghozatala szükséges abból a célból, hogy hatástalanítani lehessen a zsidók támasztotta veszedelmes versengést a gazdasági élet különféle területein?” [66]

Két évvel később, a szabadelvű Palen elnökletével, minisztériumközi „főbizottságot” állítottak fel, amelyet azzal a feladattal bízta meg, hogy vizsgálja felül a zsidókra vonatkozó összes korábbi oroszországi törvényt. Ez a bizottság márpedig bátorkodott megjegyezni, hogy az egyes kormányzósági bizottságok által felügyelt munkaprogram már eleve *a priori*^[146] módon feltételezte a zsidóság rossz szándékát, valamint elkülönülésre hajlamos népi karakterét. [67]

A fentiek ellenére azonban azt is meg kell említenünk, hogy azok az állami tisztviselők, akik még alapvetően II. Sándor cár nagy horderejű reformjainak idején nevelkedtek, nagy többségükben alapvetően szabadelvű szemléletűek voltak. Emellett ezekben a bizottságokban helyet kapott számos társadalmi szervezet képviselője is. Így tehát Ignatyev hivatali asztalára meglehetősen eltérő jellegű válaszokat tartalmazó gyűjtemény került.

Egyesek például egyenesen a letelepedési övezet eltörlésével kapcsolatos véleményüknek adtak hangot. „(Ezen kormányzósági szintű bizottságok) néhány tagja – akik márpedig tudvalevőleg sokan voltak” – határozottan ragaszkodott ahhoz, hogy minden zsidóles-a vonathozó korlátozást szüntessenek meg. Mivel véleményük szerint ez a zsidókérdés megoldásának egyeden lehetséges módja. [68] Mások pedig, éppen ellenkezőleg – mint például a vilnusi bizottság –, azt hangsúlyozták, hogy a zsidóknak

„sikerült az egyenjogúság csalárd értelmezésű, de széles körben elterjedt fogalma értelmében gazdasági uralmat kiépíteniük. Amely fogalom mindaddig végzetes, ameddig azt a zsidók érdekében az őshonos lakosság hátrányára alkalmazzák.” Lévé, hogy a zsidók életének belső szabályai megengedik, hogy „hasznát húzzanak a nem zsidók gyengeségeiből és hiszékenységeiből. ...Nagyon is kívánatos, hogy a zsidók lemondjanak elkülönülésükről, és a másoktól őket megkülönböztető sajátosságaiktól. Valamint arról, hogy fellebbentsék a leplet társadalmi szerveződésük titkairól, és bepillantást engedjenek oda, ahol a világi állam kívülről csak szellemi sötétséget lát. Csak ezt követően lehet arra a lehetőségre gondolni, hogy más tevékenységi területek is megnyíljanak a zsidók számára. Mégpedig az attól való félelem nélkül, hogy ők nem törnek majd az újdonsült állampolgárságukból eredendően haszonhúzásra, hiszen ők még nem lévén a nemzet tagjai, nem hordozzák vállaikon a nemzet terheit sem.” [69]

„A zsidóknak a vidéken és a falvakban való letelepedéséről rendelkező joggal kapcsolatban a helyi, kormányzósági szintű bizottságok szükségesnek látták annak a korlátozását.” Vagy úgy; hogy világosan és határozottan megtiltják a jelenlétüket, vagy pedig olyan formában, hogy annak jogát a falusi szervezetek engedélyezésétől teszik függővé. A zsidóknak a városokon és a nagyobb mezővárosokon kívüli ingadanaik kapcsán a bizottságok egy része azt ajánlotta, hogy a zsidókat fosszák meg azoktól, mások pedig a számukra történő szigorú korlátozások bevezetésére tettek javaslatot. A bizottságokban abban a kérdésben alakult ki a legnagyobb egyetértés, hogy mi történjék a vidéki szeszereskedelem terén. Nos, mindannyian egyhangúan annak betiltására adták a voksukat.

A minisztérium emellett persze kíváncsi volt az érintett kormányzók véleményére is. Márpedig „igen ritka kivételektől eltekintve, a helyi hatóságok kevésbé voltak kedvező véleménnyel a zsidók irányában”. A kormányzók általában úgy vélték, hogy meg kell találni azokat a módszereket, amelyekkel hatékonyabban lehetne védeni a keresztény lakosságot „az olyan gőgös néppel szemben, mint a zsidó . Mégpedig azért, mert „a zsidók nemzetétől nem várhatni azt, hogy tehetségét a haza javára áldozná”; mivel „a talmudi erkölcs semmiféle korlátot nem állít a zsidók elé, hogy azok örökösen ne a más nemzetek kárán gazdagodjanak meg”. Persze a kormányzók között is mutatkoztak érezhető véleménykülönbségek. Így például a harkovi általános kormányzó nem tartotta lehetségesnek, hogy megszorító jellegű intézkedéseket léptessenek életbe a teljes zsidó lakossággal szemben „anélkül, hogy világosan különbséget tennének a bűnösök és az ártatlanok között”. Emellett például még azt is indítványozta, hogy „a zsidók mozgásszabadsághoz való joga kiterjesztessék és, hogy hathatósan fejlesszék körükben az iskoláztatást”. [70]

Ignatyev javaslatára még ugyanebben az évben létrejött egy speciális bizottság, amely ezúttal a „zsidók érdekében létesült bizottság” nevet kapta (és ami mellékesen immár a kilencedik bizottság volt ebben a kérdéskörben). Ez a frissen felállított bizottság ezúttal három állandó tagból tevődött össze, akik közül kettő professzori cím birtokosa volt. A testület megbízatása abban állt, hogy a kormányzósági szintű bizottságok által összegyűjtött iratanyagokat átvizsgálják, és azok felhasználásával egységes törvénytervezetet készítsenek elő. [71]

A korábbi, „a zsidók életének megszervezésére létrehozott bizottmány” nevet viselő

bizottságot (vagyis a nyolcadikat) – amely már 1872 óta fejtette ki a tevékenységét – azonnali hatállyal feloszlatták. Az indoklás szerint azért, mert „az már nem tekinthető illetékesnek a zsidókérdés jelenlegi állapotában”. Az újdonsült bizottság tehát már abból a szilárd meggyőződésből indult ki, hogy a zsidóság hasonulása az orosz birodalmat alkotó többi népességhez – araelvnek a megvalósítására az orosz kormányzat az utóbbi 25 évben mindvégig törekedett – lényegét tekintve elérhetetlen célkitűzésnek bizonyult. [72] Ennélfogva megállapítást nyert, hogy „a rendkívül kényes zsidókérdés megoldásának nehézsége előírja számunkra, hogy elforduljunk végre a múlt kudarcot vallott gyakorlatától. Tekintsünk inkább a jelen korba, amikor is a számos törvényalkotásbeli újítás – más országokéhoz hasonlóan a miénkben is – nem nyert még egészen teret. Így azok még nem gyakorolják szomorú következményeiket, amelyek kétségtelenül létre fognak jönni akkoron, amidőn olyan elveket akarunk az ország lakosságára rákényszeríteni, amelyek az ország népének szellemével tökéletesen ellentétben vannak”. Márpedig a zsidókara mindenkor úgy tekintettek, mint akik az országban idegen elemnek számítanak, és akik végérvényesen is azoknak tekintendők. [73]

Gessen mindazonáltal a fentieket az alábbi módon kommentálja: „...A leginkább ellentétes nézetek sem merészkedtek azonban túlzottan messzire.” Ami márpedig a nemzet alapvető kérdéseinek a megfontolását illeti, felvetődik a kérdés, hogy vajon nem kellett volna-e az utóbbi húsz esztendő folyamán inkább a parasztok *valóságos* felszabadítására összpontosítani a törvényhozók potenciálját?

Az ugyanis tény; hogy a II. Sándor cár által keresztülvitt jobbágyszabadítás lényegében nem eredményezett mást, mint olyan zavaros és kaotikus helyzetet, amely jóformán csak züllesztő hatással volt a parasztságra.

Mindezek ellenére azonban „a hatalom felsőbb szféráiban még mindig találni lehetett olyanokat, akik lehetetlennek gondolták, hogy akár csak egy jöttányit is elhatárolódjanak az előző uralkodók politikájától”. [74] Márpedig ezek az emberek éppen a legfontosabb pozíciók birtokosai voltak, a befolyásos és komoly hatalommal bíró politikusok sorai közül kerültek ki. A miniszterek jelentős hányada tehát egyszerűen szembehelyezkedett Ignatyev javaslataival. Ezért Ignatyevnek két csoportra kellett bontania az általa javasolt intézkedési csomagot. Úgynevezett lényegi intézkedésekre (amelyek normális eljárási keret útján folytak volna le, a kormány és az államtanács jóváhagyásának kikérése által) és *ideiglenes* intézkedésekre (amelyek viszont egy egyszerűsített és gyorsított eljárás keretében léptek volna érvényre). „Azzal a feltett szándékkal, hogy a vidéki lakosság megnyugodjék afelől, hogy a központi kormányzat hathatós védelmében részesíti őket a zsidók kizsákmányolásával szemben” a kormányzat a következő a döntést hozta. Egyfelől megtiltotta a zsidók számára a városokon és a nagyobb mezővárosokon kívüli letelepedést (tehát azokban a helységekből, ahol „a helyi hatalom képtelen lenne megvédeni őket azokkal a pogromokkal szemben, amelyek a szétszórt tanyasi nádékeken várhatóan bekövetkezhetnének”). Másfelől eltiltotta őket ingatlan javak vásárlásától és bérbevételeitől, valamint a szeszárúsítással való foglalatosságoktól.

Mindezek mellett a kormány azt is tervbe vette, hogy a vidéki társadalmi önszerveződések hatáskörébe utalja a már tartósan vidéken megtelepedett zsidók sorsa feletti döntés jogát, azaz azt a jogot, hogy szabadon űzhessék el a zsidókat, „ha ilyen értelemben határoz a helyi falusi községtanács”. Mindazonáltal ezekhez a kormányzati

szándékokhoz azt is hozzá kell fűzni, hogy a Ny. H. Bunge vezette pénzügy-minisztérium, valamint a D. Ny. Nabokov felügyelete alatt álló igazságügy-minisztérium megakadályozta Ignatyevet abban, hogy életbe léptesse ezeket az intézkedéseket. Ők ugyanis elvetették az ominózus törvénytervezetet. Azzal érveltek, hogy ilyen mértékű kényszerítő intézkedéseket nem lehet anélkül meghozni, hogy „azokat előbb a szokásos törvényes eljárásnak megfelelően ne vitatnák meg”. [75]

Ezek után merjen még valaki az orosz önkényuralmi rendszer bosszúálló és korlátlan zsarnoki jellegéről messzemenő értekezésekbe bocsátkozni !

Ignatyev lényegi intézkedései tehát nem léptek életbe, ideiglenes rendelkezései viszont annál inkább, bár jelentős mértékben megcsonkítva. Így az alábbi lépéseket vetették el végül: annak a lehetőségét, hogy kiűzzék a falvakból a már azokban megtelepedett zsidókat, a szeszes italok árusítási jogának tilalmát, valamint a földvásárlás és földbérlet korlátozásait. Továbbá – attól félve, hogy 1882 húsvétjakor a pogromok újra fellángolnak – kihirdették egy következő rendeletet is (jóllehet csak ideiglenes jellegű intézkedésként, ami addig a pillanatig volt érvényben, amíg a zsidókról szóló általános törvényalkotás végére pont nem került). Ennek értelmében megtiltott a zsidók számára a városokon vagy nagyobb mezővárosokon kívüli *újboli* és *ettől fogva történő* letelepedés. Valamint az ilyen mezőgazdasági területeken található ingatlanok megvásárlása vagy bérbevétele, kereskedelmi tevékenységek kifejtése vásár- és ünnepnapokon”. [76] Gátat szabtak továbbá „a zsidók nevében történő adásvételi szerződések és záloglevelek szignálásának csakúgy, mint ahogy kimondatott az ingatlanokra vonatkozó bérleti szerződések töményesítésének, és a fentebb mondott javak igazgatásáról vagy megosztásáról szóló meghatalmazásoknak az ideiglenes felfüggesztése is”. [77] Tehát Ignatyev eredetileg tett javaslatainak lényegében csak a romjai léphettek érvénybe. Ezeket a szétszabdalt maradványokat aztán „ideiglenes szabályok” elnevezés alatt 188?. május 3-án hagyták jóvá. Ezért úgynevezett „májusi rendszabályok” néven is ismertek. Nem győzzük eléggé hangsúlyozni azonban a tényt, hogy ezek a rendszabályok csupán az eredeti kormánytervezet romjai voltak, amit aztán csak tovább tetézt a következő hónap folyamán Ignatyev lemondása, majd az általa alapított bizottság működésének a felfüggesztése. Az új belügyminiszter, D. A. Tolsztoj gróf viszont azon nyomban erőteljes megfogalmazású körrendeletet bocsátott ki az esetleges zsidóellenes pogromok megfékezése céljából. Az újdonsült belügyminiszter minden felelősséget a helyi hatóságok hatáskörébe utalt, és arra kötelezte őket, hogy még kellő időben útját állják mindenféle lehetséges zavargásnak. [78]

Ebből kifolyólag tehát azokat a zsidókat, akik már a május harmadika előtti határidőt megelőzően vidéken telepedtek le, immár nem fenyegette az elűzetés veszélye. Gazdasági tevékenységeik folytatásában pedig lényegében már egyáltalán nem korlátozták őket. Ezenkívül azt is javasolták, hogy „ezen szabályrendeletnek az alkalmazása kizárólagosan a zsidók által állandó jelleggel lakott kormányzóságokra vonatkozzék”, ne érintse viszont a belső-oroszországi kormányzóságokat. A rendszabályok hatálya alá ráadásul nem tartoztak sem az orvosok, sem az ügyvédek, sem pedig a mérnökök – azaz semmilyen „olyan személy, akiknek az iskolázottsági foka lehetővé tette, hogy az országban bárhol letelepedjen” –, valamint „a mezőgazdasági termeléssel foglalkozó zsidó telepek lakói” sem. A fenti kategóriákba tartozókon kívül azonban létezett még egy meglehetősen hosszú lista is – amely ráadásul egyre csak bővült –, amelyen azon falvak nevei szerepeltek, ahol

engedélyezték a zsidók letelepedését. [79]

Miután ez a szabályrendelet napvilágot látott, az egyes kormányzóságokból csak úgy áramlottak a központi kormányzatot ostromló kérdések, amelyekre a szenátus szinte alig győzött válaszolni. Így aztán pontosabb meghatározásra került példának okáért, hogy „azoknak a személyeknek a vidéken történő rövid idejű és úti pihenő célját szolgáló tartózkodása, akiknek nincsen az adott településen való letelepedéshez joguk, nincsen az 1882. évi május 3-i törvény által megtiltva”. Továbbá, hogy „egyedül a földek és a mezőgazdasági javak bérlete tiltatott meg a zsidók számára, amíg viszont a más jellegű ingatlanok úgy, mint szeszfőzdék, kereskedelmi helyiségek, műhelyek és lakóhelyek bérlete egyáltalában nincs megtiltva”. Valamint: „a szenátus törvényesítette a zsidók által kötött, a fakitermelésre vonatkozó szerződéseket, még abban az esetben is, ha a tevékenység előreláthatóan hosszú időt venne igénybe, vagy ha a vásárló haszonélvezeti jogot kívánna formálni az irtási területre”. Ahogy azt is világossá tette a szenátus, hogy a május 3-i törvény szövegének bármiféle áthágása nem von maga után büntetőintézkedéseket. [80]

Kétségtől el kell tehát ismerni, hogy az ilyen tisztázó értelmű pontosítások sokkal inkább enyhítésre törekedtek, és voltaképpen a szenátus jóindulatáról tanúskodtak. „A szenátus az 1880-as évek folyamán határozottan szembeszállt minden olyasfajta próbálkozással, amely a törvények önkényes értelmezését kívánta megvalósítani.” [81] Mindezek ellenére az is kiemelendő ezeknek a rendelkezéseknek a kapcsán, hogy azok mégiscsak megtiltották a zsidóknak, hogy „a városokon és nagyobb mezővárosokon kívül újból megtelepedhessenek, hogy ingatlanok tulajdonosaivá válhassanak, valamint alaposan gátolták a zsidókat abbéli tevékenységükben, hogy vodkát főzzenek”. Márpedig a zsidók részesedése az oroszországi vodkafőzésben a május 3-i szabályrendelet megjelenése előtt különösen nagymértékű volt. [82]

Megjegyeznénk azonban, hogy a zsidók korlátozását a vidéki szeszkereskedelemben már 1804-ben is tervbe vették. Lényegében tehát 1882-ben nem történt más, minthogy részlegesen ugyan, de elkezdték alkalmazni azokat. A „május 3-i szabályrendelet... kivételes szigora” mégis általános felzúdulást keltett. A kormányzat emiatt elég nehéz választás elé került. Vagy arra kellett volna rászánnia magát, hogy szélesebb kapukat nyit a vidéki szeszszital-termelés előtt – azt a valószínű következményt kockáztatva, hogy ezáltal még tovább súlyosbítja a parasztok nyomorát. Vagy pedig éppen ellenkezőleg, minden erővel gátat vet a szeszfőzés szabad alakulásának, és határozottan elrendeli, hogy kizárólag a már vidéken megtelepedett zsidók folytathatják ebbéli tevékenységüket. A kormányzat választását – vagyis a korlátozást – kegyetlenségnek tekintették.

Persze felvetődik az a kérdés is, hogy 1882-ben valójában hány zsidó is élt az agrár jellegű oroszországi térségekben? Az orosz állami levéltárak végigbongészése után az alábbi, a forradalmat megelőző időszakra vonatkozó számadatokkal találkozhatunk. Vidéken élt az „övezet” zsidó össznépességének mintegy a harmada; szintén egyharmadnyi zsidó élt a mezővárosokban; 29%-uk pedig a közepes méretű városok, és végül 5%-uk a nagyvárosi térségek lakosa volt. [83] Mindezek után elgondolkodtató, hogy az újdonsült szabályrendelet elejét vette-e a „vidéki” egyharmad továbbnövekedésének?

Mindezekről függetlenül – minden fenti okfejtés és történelmi forrás ellenére – az úgynevezett „májusi szabályrendelet” megjelenése az orosz állam történetének egyfajta

korszakhatárát jelenti. Ettől kezdődően ugyanis beköszöntött a represszív^[147] és visszavonhatatlan döntésekre épülő cári politika korszaka. Ennek kapcsán az egyik zsidó szerző például az alábbi sorokat vetette a későbbiekben papírra: ez a szabályrendelet vált az oroszországi zsidó emigráció első ösztönzőjével – ami először egyfajta „belső” migrációban öltött testet, majd pedig bekövetkezett az országból óceánon túlra induló tömeges zsidó emigrációs hullám. [84] Vagyis a zsidók kivándorlásának elsődleges kiváltói „Ignatyev »ideiglenes szabályai« voltak azáltal, hogy erőszakkal löktek ki, űztek el közel egymillió zsidót a községekből és falvakból a városokba és a letelepedési övezet helységeibe”. [85]

No lám, nem győzi az olvasó eléggé dörzsölni a szemét: hogyan is történhetett az meg, hogy az *utcára lökjenek...* és ráadásul kereken egymillió zsidót? Talán nem úgy tűnik, hogy *nem engedtek betelepedni* újabbakat? De nem, nem! – ez a vonat már egyszer elment, mégpedig mindörökre. Hiszen 1882-ben, mintha nem csak, hogy megtiltatt volna a zsidók számára, hogy *agrártevékenységet folytató térségekben lakjanak*, de ugyanez volt érvényes valamennyi *városra* is, tizenhárom kormányzóság kivételével; őket *visszatelepítették* az „övezet kis mezővárosaiba, és persze éppen *emiatt* kezdődött meg a zsidók első nagy kiáramlása az országból. [86]

Nem ártana azonban, immár kissé higgadtabb fejjel, az alábbi tényeket is szép sorban emlékezetbe idézni. Az Amerikába történő kivándorlás eszméje az oroszországi zsidók fejében első ízben az 1869-től kezdődően összeülő szövetség (a világban élő zsidóság uniója) kongresszusának résztvevői körében jelent meg. Az volt ugyanis ez utóbbiak elgondolása, hogy az első Amerikában letelepülők, a szövetség és a befogadó ország zsidóságának a segítségére támaszkodva „jelentékeny mértékben képviselnének egyfajta vonzerőt az Oroszországban maradt hitsorsosaik számára”. [87] Arra sem árt emlékeztetnünk továbbá, hogy „az Oroszországból történt zsidó kivándorlás kezdete a XIX. század közepére nyúlik vissza; és hogy különös tekintettel az 1881. évi pogromokat követően szélesedett ki. Mindazonáltal az csak a század kilencvenes éveinek a közepétől fogva válik lényeges, immár a zsidóság gazdasági életét is érintő, ezáltal tömegmértetűnek tekinthető jelenséggé”. [88] Megjegyzendő: a *gazdasági élet tekintetében*, nem pedig politikai vonatkozásban.

A későbbiek folyamán pedig, a maga helyén és az egész világra kiterjedően kezelve a kérdés súlyát: a zsidóságnak az Egyesült Államok területére való beáramlása a XIX. század folyamán az óriási léptékű történelmi folyamat részének tekintendő. Ezzel kapcsolatban a történészek három, egymást követő bevándorlási hullámmal számolnak. Az első, spanyol és portugál eredetű hullámra következett a döntően németajkú zsidók bevándorlása az Osztrák-Magyar Monarchia területéről, amely második hullámot végül az utolsó, a kelet-európai és oroszországi zsidók beáramlása tetézte. [89] Itt most nem részletezett okok miatt, a XIII. század folyamán a zsidóság körében erőteljes mozgalom alakult ki, amely az Egyesült Államok területére történő bevándorlást szorgalmazta. Ez a folyamat pedig messze-messze nem csak egyedül Oroszországra vonatkozott. Mindenesetre az sem látszana túlzottan szerencsésnek, hogy túlértékeljük ennek az utolsó emigrációs hullámnak a zsidóság évezredes történelmében játszott szerepét.

Érdekes adalék ebből a szempontból, hogy bár az oroszországi „zsidó kivándorlók áradatát a letelepedési övezet valamennyi térsége egyaránt duzzasztotta, létszámuk döntő

hányada azonban elsősorban a lengyel, litván és belorusz lakta térségekből származott”. [90] Tehát nem azokból az ukrán térségekből, amelyeket a pogromok sújtottak. Emellett a kivándorlási okok hátterében lényegében mindig ugyanazon motivációk álltak. Nevezetesen az az immár fojtogató méretű népességtömörödés, amely túlzóan kiélezett versenyhelyzetet gerjesztett az oroszországi zsidó közösségek gazdasági életében. Sőt mi több, a neves orosz statisztikus, V. Telnikov megállapításai szerint a XIX. század utolsó két évtizedében, azaz az 1881-1882-es pogromokat követő időszak folyamán a nyugat-oroszországi régiót – ahol lényegében nem voltak pogromok – elhagyó zsidók Délnyugat-Oroszországba – ahol márpedig az ominózus pogromok lezajlottak – irányuló migrációja kezdetben számbelileg megegyezett, sőt meg is haladta az Oroszország határain kívülre települők tömegét. [91] És amíg 1880-ban az ország központi kormányzóságaiban – a hivatalos adatok szerint – harmincnégyezer zsidó lakos élt, addig az 1897-es népszámlálás már háromszáztizenötezer zsidót számolt össze ugyanott, azaz immáron kilencszer annyit! [92]

Bár kétségbevonhatatlan tény, hogy az 1881-1882. évi pogromok komoly megrázkódtatást jelentettek az ország zsidó lakossága számára – felmerül azonban az a kérdés is, hogy vajon egész Ukrajnát érintették-e a sajnálatos események? A példa kedvéért ismét Szlizioberghez fordulnánk segítségért. „Az 1881-es pogrom nem hozta forrongás közeli állapotba a poltavai zsidóságot, és lényegében gyorsan feledésbe merült körökben annak emléke.” Az 1880-as évek Poltavájában ráadásul „a zsidó fiatalok nem is tudtak a zsidósággal kapcsolatos kérdések létezéséről, és semmiben sem érezték magukat különbözőnek az orosz fiatalokhoz képest”. [93] Úgy látszik, hogy az 1881-1882. évi pogromok hirtelensége azt sugallta a számukra, hogy az folytatás nélkül marad. Ezért lényegesebb problémának tűnt a zsidóság számára az olyan térségekben való megtelepedésük gondja, ahol kevesebb hitsorsosuk élt, és ahol ezáltal hatékonyabban tudták gazdasági tevékenységüket kifejezni.

Egyvalami azonban tagadhatatlanul minden ázta felett áll: 1881 olyan időbeli határt jelez, amely után a kiművelt zsidó elit többé már nem táplált reményeket az iránt, hogy „Oroszország” és az annak Jakói között élő zsidóság tökéletesnek mondható jövőbeli egybeolvadása valaha is létrejöhet. Sőt, és egy kissé elsietve, G. Aronszon már egyenesen arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy „az 1881-es ogyesszai pogrom nyomán a beolvadás illúziói egy csapásra semmivé foszlottak”. [94] De ezzel a véleményével nem volt egyedül. Ha fellapozzuk az oroszországi zsidók művelt elitjéről szóló biográfiákat, fény derül arra, hogy sokan közülük, éppen 1881-1882-től kezdve változtatták meg gyökeresen a véleményüket Oroszországgal, és a tökéletes oroszországi beolvadás lehetőségével kapcsolatban. Habár a korszakban már nem vitatták többé a pogromok spontán és mindenfajta felsőbb irányítást nélkülöző jellegét, valamint azt sem, hogy semmiféle bizonyítékot sem találtak az orosz hatóságok cinkos magatartására vonatkozóan (és hogy azokban éppen ellenkezőleg a narodnyik forradalmárok játszottak komoly szerepet), attól még nem kevésbé igaz az, hogy éppen az orosz kormánynak nem bocsátottak meg soha a nevezetes pogromokért. Ezek a pogromok tehát hiába íródtak, az esetek túlnyomó többségében a helybeli ukrán lakosság számlájára, mégis szerencsédén módon mindörökké az „orosz” névhez tapadtak hozzá.

„A nyolcvanas évek pogromjai... az oroszországi beolvadási folyamat jó néhány (résztvevőjét) józanították ki” (azonban korántsem az összeset: maga az eszme ugyanis

nagyon is életerős maradt). Másfelől viszont számos zsidó közírót sodortak a másik szélsőség irányába. Ennek következtében azt kezdték el hangoztatni, hogy a zsidóság számára egész egyszerűen *lehetetlen* a más népekkel való együttélés, mivel mások által mindörökké idegeneknek találtnak. Következésképpen „a Palesztinába történő kivándorlási mozgalom ...rohamos méretekben erősödött fel”. [95]

Ugyancsak az 1881-es pogromok hatásának tudható be, hogy Lev Pinszker egyesszai orvos 1882-ben Berlinben az *Önemancipáció. Egy orosz zsidó felhívása testvérei számára* címmel névtelen röpiratot tett közzé. Ez az anyag „igencsak komoly hatást gyakorolt az oroszországi és kelet-európai zsidóság közvéleményére”. Márpedig ebben a kiáltványban a szerző fennen hangoztatta azon véleményét, hogy „a zsidó nép megváltoztathatatlan módon nem hozható közös nevezőre semmilyen más néppel”. [96] Erre a kérdésre még bővebben visszatérünk a későbbiekben.

P. Akszelrod szintén annak az álláspontnak ad hangot, amely szerint a *radikális* beállítottságú zsidó fiatalság ugyanebben a korszakban ébredt rá saját maga is, hogy az orosz társadalom sohasem ismerné el őket a saját fiaiként. A felismerésnek ettől a pillanatától datálható a zsidó fiatalságnak az oroszországi forradalmi mozgalomtól való eltávolodása. Mindazonáltal e kijelentés kissé elhamarkodottnak tűnik a mi számunkra. Lévén ugyanis, hogy a forradalmi mozgalmak résztvevői a zsidókra mindvégig, mint a saját potenciális bázisukként tekintettek (természetesen ez alól kivételt képezett a *Népakarat* nevű szervezet már fentebb említett kísérlete).

Miközben az oroszországi zsidó értelmiségiek köreiben csökkenő érdeklődés mutatkozott az orosz társadalomba való beolvadás lehetőségei iránt, addig az állami szintű vezetés csúcsain éppen ellenkező hatás mutatkozott. A II. Sándor cár korszakára jellemző tehetetlenségi elv folyományaként néhány esztendőn keresztül egyfajta megértő hozzáállás jellemezte a zsidóság problémáival kapcsolatos orosz hatalmi döntéseket. Ignatyev gróf azonban csupán egy évig maradhatott az általa vezetett minisztérium élén. Riadásul a zsidókérdéssel kapcsolatban ádáz ellenállásba is ütközött a hatalom legfelsőbb régióiban jelenlévő szabadelvűiek részéről. Ignatyev menesztése után, 1883 elején újabb, ezúttal „Főbizottság a birodalomban élő zsidókkal kapcsolatos törvények felülvizsgálására” elnevezésű, ám hamarosan annak elnökéről egyszerűen csak „Palen-féle bizottságként” elhíresült (immáron a tizedik „zsidóügyi bizottság”) testület kezdte meg a működését. A Palen-féle bizottság tagjainak száma tizenöt és húsz fő között mozgott. A bizottságban magas rangú állami tisztségviselők, minisztertanácsosok, kabinetirodai igazgatók (akik közül néhányan előkelő csengésű neveket viseltek úgy, mint Besztuzsev-Rjumin, Golicin, Szperanszkij) mellett hét „zsidó származású szakértő” kapott helyet. közöttük például olyan befolyásos pénzemberek mint, Goracij Gincburg báró és Szamuil Poljakov; valamint olyan híres közéleti emberek, mint J. Halpern vagy a fiziológus és publicista N. Bakszt, valamint A. Drabkin rabbi. [97]

„Nagyon is valószínűnek látszik, hogy a bizottsági tagok többségének jóakarata és a zsidókérdés lehető legjobb rendezésére vonatkozó óhaja nagymértékben tulajdonítható annak a befolyásnak”, amit Bakszt személye gyakorolt a bizottságra. Ezeknek a zsidó szakértőknek ráadásul komoly szerepük volt azoknak a tényanyagoknak, dokumentációknak az előkészítésében, amelyek a bizottság munkáját lehetővé tették.

A Palen-féle bizottság tagjainak többsége márpedig nyíltan annak a

meggyőződésének adott hangot, hogy „a zsidókat érintő oroszországi törvénykezés végső célja nem lehet más, mint a korlátozások eltörlése”. Továbbá „egyetlen egy végkimenetel és egyetlen egy megoldási mód létezik csupán: ez pedig a zsidóság felszabadítása és az oroszországi lakosság többi rétegeivel való egyesülése ugyanazon törvények oltalma alatt”. [98] Az orosz jog történetében semmilyen más kérdéskörrel kapcsolatban nem született annyi ellentmondásos jogi szöveg az évtizedek folyamán, megannyi egymásra rakódó kusza réteget képezve, mint a zsidókkal kapcsolatos törvényekben. Már 1885-ben ez a kérdéskör 625 törvénycikket foglalt magába! Számuk azonban továbbra is csak egyre szaporodott, és végleges formába öntésük állandó tanulmányozási, megvitatási és értelmezési kötelezettségeket rótt az orosz szenátusra... A bizottság felvetette azt a javaslatot, hogy bár a zsidók nem tesznek eleget a többi állampolgárral egyenrangú kötelezettségnek feltételeinek, mégsem szabad „megfosztani őket attól az alaptól, amire a többi birodalmi alattvalókkal egyenrangú jogegyenlőségük és megélhetésük alapul”. És bár teljes mértékben elismerték, hogy „a zsidóság közösségi életének némely aspektusa változásra érett, valamint hogy a zsidóság gazdasági tevékenységének némely jellegzetessége a környezetükben élő keresztény lakosság kihasználására épül”, a bizottság döntő többsége mégis elítélte a „kivételesen elnyomó jellegű intézkedések” rendszerét. A bizottság ezen túlmenően célul tűzte ki az orosz törvényhozás számára, „hogy a zsidók jogai a többi állampolgárokéval egyenrangúvá tétessenek”. Mindazonáltal azt is ugyanolyan fontosságúnak ítélte, hogy ez „kivételes elővigyázatossággal, fokozatos cselekvés útján lépjen életbe”. [99]

A törvényhozási gyakorlatban azonban a bizottság ténykedése csupán ahhoz járult hozzá, hogy a hatályban lévő jogszabályok némelyikét, elsősorban az 1882. évi ideiglenes szabályrendelet intézkedései közül néhányat kissé rugalmasabbá tegyék. Elsősorban is a zsidók földbérletére vonatkozóan. Tudniillik a bizottság olyan énekkel állt elő, melyek nem kizárólag a zsidóság, hanem a földbirtokosok védelmét célozták. Lévéen, hogy a zsidók szárvára a földbérleti lehetőséget megtiltó intézkedések nem csupán a mezőgazdaság fejlődését fékeztek le, hanem az ország nyugati területein néhány mezőgazdasági ágazatra is káros hatást gyakoroltak. Ezáltal a helyi földbirtokosoknak komoly veszteségeket okoztak, azok ugyanis nem találtak a zsidók helyébe más, javaikat bérbe venni szándékozó potenciális jelentkezőket. Mindezek dacára azonban a belügyminiszter, A. D. Tolsztoj mégis a bizottság kisebbségbe került tagjait biztosította támogatásáról, és végül olyan értelmű döntés született, amely megtiltotta a földbérlet kapcsán bármiféle újonnan létrejövő ügyletet. [100]

A Palen-féle bizottság egyébként öt éven keresztül, egészen 1888-ig működött. Ez alatt a hosszú idő alatt a bizottság szabadelvű többsége és konzervatív kisebbsége mindvégig harcban volt egymással. És bár az ülések kezdetétől fogva „Tolsztoj gróf nem szándékozta szükségképpen megszorító értelemben felülvizsgálni a hatályos törvényeket”, a bizottság öt évre nyíló vizsgálódásai azonban végül mégis erre az eredményre vezettek. Márpedig abban a korszakban „a cár a zsidókkal kapcsolatban már többé nem óhajtott személyesen szigorító és megszorító értelemben befolyást gyakorolni a saját kormányára”. A drámaibbnak már nem is képzelhető körülmények között trónra lépett III. Sándor cár ugyanis semmilyen döntését nem szerette elkapkodni. A cár sem a liberális hivatalnokokat nem küldte kényszernyugdíjba, sem pedig túlzottan keményvonalas politikára nem törekedett. Így tehát politikáját lényegében a higgadt átgondoltság jellemezte. „III. Sándor

uralkodása alatt mindvégig függőben maradt a zsidókkal kapcsolatos törvénykezés *általános felülvizsgálata*.” [101] Mindezek ellenére azonban a cár az 1886-1887-es évek tájékán mégis hajlott bizonyos fajta keménységre a zsidók jogainak speciális korlátozását illető kérdésekben. Végül is tehát a bizottság munkálatai bármiféle komolyabb eredmény nélkül zárultak.

A zsidóság körében történő katonaállítás ügye volt az első, amelyben a cár az apja uralkodása alatti szokásoknál erőteljesebb állami kontrollt próbált gyakorolni. A zsidó újoncozás ugyanis világosan alatta maradt a keresztényekéhez képest. Márpedig – az 1874-es szabályrendelet rendelkezéseinek megfelelően, amely eltörölte a kényszerbesorozás intézményét – a katonai szolgálat kiterjedt az ország összes állampolgárára, mindenféle osztálykülönbségtől függetlenül. Azzal a megszorítással azonban, hogy a katonai szolgálat alól mentesülő személyek helyett újakat kellett a hadsereg rendelkezésére bocsátani. Mégpedig keresztény helyébe keresztény újoncot, zsidó helyébe pedig zsidót. Ez utóbbit a zsidókra vonatkozóan a gyakorlatban meglehetősen erélytelenül alkalmazták. Ebben persze komoly szerepet játszott a sorozásra behívottak kivándorlása vagy dezertálása is. Ezt egyébként nagymértékben elősegítette az a fejetlenség és hanyagság, ahogyan a korabeli oroszországi születési anyakönyvi kivonatokat kezelték. Bizonytalan volt ugyanis a behívandók családi állapotára vonatkozó adatok hitelessége és mindegyikük pontos lakóhelyének az ismerete is.

Itt szeretnénk ezzel kapcsolatban megjegyezni, hogy a becsléseken alapuló adatfelvételek még a *kahalok* korszakába nyúltak vissza, mivel azok lehetővé tették, hogy könnyítsenek a fejadó fizetésének a terhein. „Nem ritkán esett meg 1883-1884 folyamán, hogy fiatal zsidó újoncokat tartóztattak le, akár a törvények megcsúfolása árán is, pusztán annak a gyanúja alapján, hogy az illetők a hatóságok elől bujkálnak.” [102] (Egyébként ugyanilyen bánásmódban részesültek a keresztény újoncok is.) Néha még az is előfordult, hogy a személyazonosságot igazoló fényképet kértek a zsidó újonctól, ami pedig ebben a korszakban még korántsem volt használatban. Végül aztán 1886-ban olyan értelmű törvényt fogadtak el, amely „erőtejesen korlátozó jelleggel bírt, lévén, hogy számos olyan intézkedést rendelt el, amelyek azt a célt szolgálták, hogy hatékonyan biztosítsák a zsidók hadkötelezettségének teljesítését”. A törvény tehát „háromszáz rubeles bírságot rótt ki mindazon családok részére, amelyeknek újoncköteles tagja kivonta magát a sorozási kötelezettség alól” [103] ...Az 1887-es esztendőől kezdve pedig mindazok a zsidók, akik iskolai tanulmányaik befejezéséig haladékbán részesültek a katonai szolgálat alól, ezentúl már nem tehettek tiszti rangra feljogosító vizsgát. [104] (II. Sándor cár uralkodása alatt ugyanis még katonatiszteké válhattak.) A katonai szervek egyébként kizárólag a katonaorvosok esetében engedélyezték, hogy zsidó származású tiszteket alkalmazzanak.

Ha azonban mindezek mellett azt is számításba vesszük, hogy a vizsgált években az orosz birodalomnak közel húszmilliónyi „betelepült” alattvalója vonta ki magát a katonai szolgálat alól, akkor mégiscsak felvetődik az alábbi kérdés: nem lett volna-e célszerűbb inkább kollektív mentességben részesíteni a zsidóságot is? Ezzel az előjoggal egyben kárpótolhatták volna őket azoknak a kötelezettségeknek a terheivel szemben, amelyeket egyébként más területeken rájuk kényszerítettek. Valószínűnek látszik azonban, hogy ezen kormányzati intézkedések mögött a háttérben még mindig a jól ismert „miklósi” törekvések húzódtak meg. Nevezetesen, hogy az ország zsidóságát a katonai szolgálat ürügyével próbálják meg az orosz társadalomba beolvasztani és, hogy hasznos munkára

tudják fogni az úgynevezett „terméketlen” elemeket.

Ugyanebben az időszakban azonban már tömeges méretekben kapcsolódtak be a zsidók az orosz oktatási intézményekben folyó tevékenységekbe. Olyannyira, hogy 1876 és 1883 között csaknem megduplázódott a gimnáziumba és más középiskolákba járó zsidó diákok száma. Az egyetemi oktatásban részt vevő zsidó hallgatók szárny pedig nyolc év alatt (1878 és 1886 között) a hatszorosára nőtt, hogy rövidesen elérje az oroszországi egyetemi hallgatók összlétszámának a 14,5%-át. [105] Ez utóbbival kapcsolatban, már az előző cár uralkodása alatt is komoly nyugtalanság fogta el a helyi hatóságokat, akik nem győztek felindultságuknak hangot adni. A minszki kormányzó például 1878-ban készült jelentésében többek között az alábbiakra hívta fel a figyelmet: „...anyagi erőforrásaiknak köszönhetően a zsidók jobb színvonalú iskoláztatást engedhetnek meg gyermekeiknek, mint az oroszok. A zsidó tanulók anyagi helyzete jobb, mint a keresztényeké; ebből kifolyólag aztán mindenképpen cél annak a megakadályozása, hogy a zsidók magasabb arányban legyenek iskolázottak, mint az ország többi népessége, *numerus clausus*^[148] kell tehát a középiskolába lépni szándékozó zsidó tanulók létszámának szabályozása érdekében felállítani”. [106] Azt követően pedig, hogy a dél-oroszországi régió néhány gimnáziumában zavargások törtek ki, 1880-ban már az ogyesszai körzet tanfelügyelője is a fentebbivel azonos értelmű megállapításokra jutott. Végül pedig 1883-ban és 1885-ben az a két, egymást követő új-oroszországi (azaz ogyesszai) kormányzó is rámutatott „az orosz oktatási rendszerben részt vevő zsidók számának a túltengésére”. Egybehangzóan úgy ítélték meg, hogy szükségesnek mutatkozik „a gimnáziumi és Ivás középfokú oktatási intézményekben részt vevő zsidók létszámát korlátozni. Vagy a teljes tanulói létszám 15%-ára, vagy pedig valamely méltányos részarány felállítása által. Ez arányosan megfelelné a zsidók népességhez képest képviselt számarányának”. [107] Megjegyezendő, hogy 1881-ben például az ogyesszai körzet néhány gimnáziumában a zsidók aránya a tanulók körében néhol a 75%-ot is elérte. [108] A harkovi kormányzó 1886-ban pedig hangot adott keserű panaszának, miszerint „az általánosan képző iskolákat valósággal elárasztották a zsidó tanulók”. [109]

Elmondható azonban, hogy a fentebb idézett esetek egyike kapcsán sem ítélte lehetséges és járható útnak az orosz minisztertanács, hogy a felmerülő problémákra általános horderejű megszorító intézkedések foganatosításával válaszoljon. Ezeket és az ehhez hasonló jelentéseket egyszelűen a Palen-féle bizottság hatáskörébe utalták, ott pedig azok semmiféle különösebb visszhangot nem keltettek.

Egyébiránt, és ez immár az 1870-es évektől kezdve így volt, az oroszországi forradalmi készülődések nagymértékben kapcsolódtak a diáksághoz. II. Sándor cár meggyilkolását követően tehát a forradalmi mozgolódások elfojtásának szándéka szükségszerűen vezetett az egyetemisták és a végzős gimnazisták által működtetett „forradalmi fészkek” felszámolásához. Ezen a ponton azonban másfajta összefüggés szálai is kezdtek körvonalazódni, amelyek nem kevés nyugtalansággal töltötték el az orosz kormányköröket. Ez az összefüggés pedig nevezetesen a zsidók növekvő aránya az egyetemi hallgatók között, és egyben növekvő részvételük a forradalmi mozgalmakban. Az orosz felsőoktatási intézmények közül a leginkább forradalminak az orvosi és sebészeti akadémia számított (amely a későbbiek során katonatorvosi akadémiává alakult). Erre az akadémiára a zsidók igen szívesen iratkoztak be, és már az 1870-es évek bírósági vizsgálati anyagában fel-feltűnedeznek az akadémia zsidó hallgatói.

A katonatorvosi akadémiával szemben hozott első, specifikus korlátozó intézkedésre 1882-ben sor került. Ekkor rendelet útján kimondták, hogy az intézménybe beiratkozni szándékozó zsidók létszáma nem haladhatja meg az 5%-ot.

A bányászati főiskolába vonatkozóan 1883-ban lépett életbe hasonló rendelkezés; majd pedig 1884-ben a híd- és útépitő főiskolákra is. [110] A sor azonban tovább folytatódott. A harkovi technológiai intézetbe beiratkozni szándékozók zsidók létszámát 1885-ben 10%-ban korlátozták, 1886-ban pedig a helyi állatorvosi egyetem immár teljesen bezárta a kapuit a zsidó származású tanulni vágyók előtt. Magyarozatként azt hozták fel, hogy „Harkov városa örökösen politikai propaganda központja volt, és hogy az intézmény kebelén a zsidók többé-kevésbé jelentős számban való jelenléte nem kívánatos, sőt veszélyes elemnek tekintendő”. [111]

Vagyis a XIX. század végén ilyen adminisztratív módon igyekeztek gátak közé szorítani a forradalmi dagály egyre magasabbra csapó hullámaint...

6.

AZ OROSZ FORRADALMI MOZGALOM

A XIX. század 60-as, 70-es éveinek Oroszországában, ahol a reformok nagy lépésekben haladtak, nem volt sem gazdasági, sem társadalmi alapja nagyszabású forradalmi mozgalomnak. Ennek ellenére – már II. Sándor uralkodása idején, éppen amikor újító műve megjelenik – az ideológia túl korán érett gyümölcsként ilyen irányzat lát napvilágot. Az 1861-ben lezajlott szentpétervári egyetemi diáktüntetések, az 1862-ben végrehajtott szándékos gyújtogatások, a *Fiatal Oroszország* (Molodaja Rosszija)^[149] véres kiáltványa, valamint 1866-ban Karakozov^[150] lövése – mind-mind a későbbi terrorista korszak fél évszázaddal korábbi előjelei.

Ugyancsak II. Sándor alatt történt – amikor is a zsidók jogainak korlátozása igencsak lazulóban volt –, hogy zsidó nevek tűntek fel a forradalmárok között. Annak előtte sem Sztankijevics^[151], Herzen és Ogarjov^[152], sem pedig Petrasevszkij környezetében nem találunk egyedén zsidót sem. (Lengyelországról itt nem beszélünk.)

De Mikhoels, Utin^[153] és Gen részt vesznek az 1861-es pétervári egyetemi diáktüntetésekben. És megtaláljuk Utint Nyecsajev^[154] körében is.

A zsidók részvétele az orosz forradalmi mozgalomban fel kell hogy keltse a figyelmünket, mivel a fiatal zsidók között a felforgató forradalmi megmozdulás egyre elterjedtebb tevékenységi forma lesz. A zsidó forradalmi mozgalom általában az orosz forradalmi mozgalomnak minőségileg is jelentős része. A mozgalomban részt vevő zsidó és orosz forradalmárok számának alakulása az évek folyamán igen meglepő. Természetesen az, hogy a következő oldalakon főképp zsidókról beszélünk, egyáltalán nem jelenti azt, hogy ne tudnánk, az oroszok között is jelentős számú befolyásos forradalmár volt.

Ami azt illeti, a 70-es évek elejéig a forradalmi mozgalomhoz csak kevés zsidó csatlakozott, és ők is csupán másodlagos szerepet töltöttek be. (Részben azért is, mert az egyetemi diákok között ekkor még nem sok zsidó volt.) Tudjuk például, hogy Lev Dejcset 10 éves korában teljességgel felháborította Karakozov lövése, mivel „hazafinak” érezte magát. A 60-as évek orosz nihilizmusához is kevés zsidó csatlakozik, pedig racionalizmusuknál fogva azt könnyen magukévá tehetnék. „A nihilizmus jótékonyabb szerepet játszott a fiatal zsidó diákok körében, mint a keresztény fiataloknál.” [1]

Ugyanakkor a 70-es évek elejétől kezdve a vilniuszi rabbiiskola fiatal zsidóinak köre fontos szerepet kezdett játszani. (Köztük volt V. Johelszon, akiről majd még a későbbiekben szólunk, illetve a jól ismert leendő terrorista, A. Zungyelevics – mindketten kiváló tanulók, akiknek fényes jövőt jósoltak rabbiként –, valamint A. Liberman, a bécsi *Pravda* leendő kiadója, továbbá Anna Epstein, Makszim Romm, Finkelstein.) Ez a kör fontos volt abból a szempontból, hogy közvetlen kapcsolatban állt a zsidó „csempészekkel”^[155] és lehetővé tette az illegális irodalom, valamint illegális személyek átjutását a birodalom határain. [2]

A gimnázium elvégzése után 1868-ban Mark Natanszon beiratkozott az orvosi és sebészeti akadémiára (később katonaorvosi akadémia). Itt aztán nem csupán rendkívül

ambiciózus szervezővé válik, de a forradalmi mozgalom elsőrendű főszereplőjévé is. Nem sokkal ezután, későbbi feleségével, Olga Slejsznerrel együtt (akit Tyihomirov „második Szofja Perovszkajának”^[156]) hív, jöllehet ekkor még élt az első – néhány nagyvárosban leteszi az alapjait a „pedagógiaiinak” nevezett propagandisztikus kör rendszerének. („Előkészítő, kulturális, forradalmi munka a fiatal entellektüelek körében.” [3] Ezeket a köröket tévesen nevezték el „Csajkovszkijoknak” az egyik legkevésbé befolyásos tagjukról, N. V. Csajkovszkijról.)

Natanszon igen hamar és élesen elhatárolódik a Nyecsajev-féle körtől (és ezt követően sem sokat habozik kifejtetni idevonatkozó nézeteit a vizsgálóbíró előtt). Elmegy Pjotr Lavrovhoz^[157] Zürichbe 1872-ben a „világméretű propaganda irányzatának” főképviselőjéhez, aki személy szerint elutasította a lázadást. Natanszon itt akarta létrehozni az állandó forradalmi szemet. Még ugyanabban az évben Senkurszkba száműzik, majd apósa közbenjárásának köszönhetően átkerül Voronyezsbe, később Finnországba, végül Szentpétervárott szabadlára helyezik. Itt csupán csüggedtséggel, levertséggel és tétlenséggel találja magát szemben. Igyekezett meglátogatni a különálló csoportokat, aztán újraegyesíteni és összeolvasztani őket. Így hozta létre az első *Föld és Szabadságot* (Zemlja i Volja)^[158] (kevésbé ismert, a második háttérbe szorította) Nyugat-Európában utazgatva összegyűjtötte az alapokat a szervezetéhez, miközben több százmillió rubelt el is költött.

*

Az orosz néppárt fő szervezői közül a 70-es évek első felében Natanszon a legkiemelkedőbb forradalmár. Az ő társaságában tűnik fel Lev Dejcs, valamint Alekszandr Mihajlov, aki a néppárti „Bölcs Márk” hűséges követőjének mondta magát. Natanszon személyesen ismert számtalan forradalmárt. Bár nem szónok és nem író, mégis hihetetlen tehetséggel megáldott ember és született szervező, amit nem befolyásoltak sem vélemények, sem ideológia. Nem nyitott senkivel teóriai vitát, minden irányzatot elfogadott (kivéve a Lenin elődje, Tkacsev-féle szélsőséges álláspontokat), mindenkit oda helyezett, ahol hasznát vehette. Ezekben az években, amikor Bakunin és Lavrov partizánjai kibékíthetetlen ellentétben voltak egymással, Natanszon azt javasolta, hogy vessenek véget a „jövő zenéjéről szóló vitának” és foglalkozzanak inkább a küzdelem valós feladataival. Ő volt az, aki 1876 nyarán megszervezte Pjotr Kropotkin^[159] szenzációs szökését a katonai kórházból a „Barbár” nevű (a későbbiekben ismételten híressé vált) versenylovon.^[160] Még ez év decemberében kiterveli és megszervezi az első nyilvános találkozót, melyre a kazanyi *Mi asszonyunk*-katedrális előtt, a Szent Miklós-napi misét követően kerül sor. Az eseményen minden forradalmár megjelent, és első ízben bontották ki a Föld és Szabadság vörös zászlaját. Natanszont 1877-ben letartóztatják, 3 évi fogházbüntetésre ítélik, majd Jakutföldre deportálják^[161]. Így 1890-ig távol marad a forradalmi eseményektől. [4]

Itt meg kell említenünk, hogy néhány zsidó ugyanúgy megtalálható Szentpéterváron a „csajkovszkijok” körében, mint a moszkvai, kijevi, ogyesszai „alegységeiknél” is. (A kijeviben nevezetesen: P. B. Akszelrod, akiről már szóltunk; a jövőbeni kiadó és dán diplomata Grigorij Gurevics; olyan leendő tanárok, mint Szemjon Lurier és Lejzer Levental, valamint annak testvére, Nahman Levental, illetve a Kaminer nővérek.) Ami Lev Dejcs első kijevi nihilista körét illeti, azt „kizárólag fiatal zsidó diákok alkották”. [5]

A kazani katedrális előtt lezajlott tüntetés után három zsidót elítéltek, de Natanszont nem. Az „ötvenek” perében^[162], ami 1877 nyarán zajlott Moszkvában, néhány zsidót is megvádoltak, aki rendszerellenes propagandát folytatott a gyári munkások között. A „százkilencvenhármak” perében^[163] 13 zsidót ítélték el. Az első néppártiak körében megemlíthetjük még Joszif Aptekman és Alekszandr Hotyinszkij nevét, mint nagy befolyással rendelkező személyeket. [6]

Natanszon elképzelése az volt, hogy a forradalmárok mintegy leszállnak a nép közé (a parasztság körébe), így az evilági dolgaikban vezetőik lesznek. Ez a nevezetes „lépés a nép felé”, ami attól fogva olyannyira híressé vált, valójában 1873-ban született meg a „dolgusincek” körében (Dolgusin^[164], Dmohovszkij, Gamov stb.), ahol egyetlen zsidót sem tartottak számon. Később azonban a zsidók is „nyitottak a nép felé”.

Az ellenkezője is megtörtént: Ogyesszában, P. Akszelrod megpróbálta Zseljabovot^[165] az egyik titkos forradalmi szervezetbe bevonni, de ő visszautasította, mivel ekkor még *Kulturträger*^[166] volt.

A 70-es évek közepén ezeknek a „néppártiaknak” a száma azonban csupán 20 körüli volt, és mindegyikük vagy szinte mindegyikük Lavrov és nem Bakunyin híve. (Csupán a legszélsőségesebbek hallgatták meg Bakunyin lázadásra való felhívásait. Ez történt Dejcs esetében is, aki Stefanovics segítségével felszította a „csigirinszki lázadást”^[167], elhitetve a paraszttal, hogy az ellenségeitől körülvelt cár azt üzenté a népnek: döntsétek meg a helyi hatalmasokat, kaparintsátok meg a földet, és vezessétek be szabad rendszert.

Érdemes megjegyezni, hogy szinte egyetlen zsidó forradalmár sem azért vett részt a forradalomban, mert szegény volt, hiszen a legtöbbjük igen jómódú családból származott. (Az orosz *Zsidó Enciklopédia* első három kötetében az erre vonatkozó példák sem hiányoznak.) Egyedül Pavel Akszelrod jött szegény családból, és mint ahogy azt már említettük, a *kahal* küldte őt állami intézménybe, kizárólag azért, hogy a rájuk eső kötelező tanulószámot teljesítse. Innen később a moguljevi gimnáziumba, aztán a nyezsinszki líceumba ment. Natanszon, Dejcs, Aptekman (aki felmenői közt számos talmudtudóst és ügyvédet tartott számon), jómódú kereskedő családokból származtak. A. Hotyinszkij, Gurevics, Szemjon Lure (akinek a családját még a zsidók körében is „arisztokratának” tartották; és akik „a kis Simont is rabbinak szánták”, ám a felvilágosodás hullámának hatására apja – Gerc Lure – gimnáziumba adta a fiát, hadd legyen belőle professzor); az első olasz marxista, Anna Rozenstein (gyerekkorától több nyelven beszélő nevelőnőkre bízta); Mojszej Rabinovics és Betti Kamenszkaja tragikus figurái, valamint Felicia Seftel és Joszif Gecov és sokan mások. Hrisztina (Haszja) Grinberg, „jómódú hagyományokhoz hű kereskedő családból” származik. Ő 1880-ban belép a *Népakaratba*: lakása az illegális összejövetelnek szolgált helyszínéül. Részt vesz a II. Sándor császár ellen elkövetett merényletekben, közben 1882-ben titkos dinamitgyártó üzem tulajdonosa. Különben megússza a dolgot csupán száműzetéssel. [7]

Fanni Morejnisz szintén nem szegény családból érkezett; ő is „részt vett a II. Sándor császár elleni merényletek előkészítésében”, a karijszki börtönben két évig katorga^[168] büntetést ült le. [8] Egyesek rabbicsaládból származtak, úgymint a leendő filozófiadoktor Ljubov Akszelrod^[169] vagy Ida Akszelrod. Sőt olyan kispolgári családokból is, amelyek elég gazdagok voltak ahhoz, hogy a gyerekeket gimnáziumba írássák, mint például Ajzik

Aroncsikot (a gimnázium után a szentpétervári közlekedési mérnöki karra ment, amelyet nem sokkal azután azért hagyott ott, hogy részt vegyen a forradalmi megmozdulásokban), de ide sorolhatók Alekszandr Bibergal, Vlagyimir Bogoraz^[170], Lazar Goldenberg és a Levental testvérek is.

A zsidó forradalmárok életrajzukban sokszor tesznek említést arról a kiváltságos katonaorvosi akadémiáról, amelyről már mi is szoltunk. Így találkozhatunk többek között Natanszonéban, Bibergaléban, a leendő ellenforradalmár Isznak Pavlovszkijében^[171], M. Rabinovicséban, A. Hotyinszkijében, Szolomon Csudnovszkijében, Szolomon Aronzonéban (aki véletlenül keveredik ebbe a társaságba) és másokéban. [9]

Tehát nem anyagi szükséglet hajtja őket, hanem meggyőződésük ereje.

Érdeemes megemlíteni, hogy azokban a zsidó családokban, ahol a fiatalok csatlakoztak a forradalomhoz, ez a csatlakozás csak ritkán, vagy egyáltalán nem okozott törést „apa és fia”, szülők és gyerekek között. „Az »apák« nem túlságosan estek neki a »gyerekeknek«. Ellenben ez a kérdés szétszakította akkoriban a keresztény családokat.” Noha Geszja Gelfmannak titokban el kellett hagynia az övéit, egy ószövetségi hagyományőrző családot. A „zsidó apák” gyakran egyáltalán nem voltak kibékíthetetlen ellentétben a „gyerekekkel”. Így például Gerc Lure vagy pedig Iszaak Kaminer. Utóbbi kijevi orvos és a 70-es években az egész család részt vett a forradalmi mozgalomban, miközben ő maga, „szimpatizánsként...”, tett nagy szolgálatokat a forradalmároknak; ugyanis közülük három feleségül veszi a lányait. A 90-es években csatlakozik a cionista^[172] mozgalomhoz és Ahad-Haam^[173] barátja lesz. [10]

Ezekre az első zsidó forradalmárokról a XIX. század 70-es éveiből nem lehet ráfogni, hogy elszántan oroszellenesek lettek volna, amint az egyesek számára jelenleg Oroszországban elképzelhetőnek tűnik. Egyáltalán nem.

Az azonban tény, hogy az egész folyamat a mindent átitató „nihilizmussal” kezdődött a 60-as években. Miután Oroszországban csatlakoztak, felzárkóztak a „goj felvilágosodáshoz”, belemélyedtek az orosz irodalmi művek olvasásába, „a zsidó fiatalság gyorsan csatlakozott az akkori legprogresszívebb mozgalomhoz”, a nihilizmushoz, még annál is könnyebben, ahogyan eltávolodtak a régi zsidó hagyományoktól.

„A legfanatikusabb *jesiva* diák, aki belemerült a Talmud tanulmányozásába... a nihilizmussal való két- vagy hárompercnyi ismeretség” után szakított a „patriarkális gondolkodásmóddal”, sőt még külsőségeivel is. „Ez a diák (zsidó, ugyanakkor vallásos) még csak érintette a »goj« kultúrát, még csak morzsányit alkalmaz belőle világlátásában, de máris kész, hogy messzebbre menjen, nagyon messze, egészen a szélsőségességig.” [11] Ezeket a fiatalembereket hirtelen magával ragadják a nagy egyetemes eszményképek. Arról álmodnak, hogy minden ember testvére lesz egymásnak és mindenki ugyanazt a jólétet élvezi majd. A feladat fennkölt, felszabadítani az emberiséget a nyomorból és a szolgaságból!

És ebben játszott hatalmas szerepet az orosz irodalom. Például Pavel Akszelrodnak a gimnáziumban olyan tanítómesterei voltak, mint Turgenyev, Belinszkij, Dobroljubov (és később, Lassal^[174], aki a forradalom felé fordította). Aptekman Csernysevszkijért, Dobroljubovért, Piszarevért bolondult (és ugyanúgy Bukle-ért). Lazar Goldberg nemcsak elolvasta, hanem újra és újra olvasta Dobroljubovot, Csernysevszkijt, Piszarevet,

Nyekraszovot; Rugyin^[175] pedig, aki a barikádokon halt meg, egyenesen az eszményképévé válik. Szolomon Csudnovszkij Piszarev olyan nagy csodálója volt, hogy könnyeit nem szégyellve hangosan zokogott annak halálakor. Szemjon Lure nihilizmusa szintén az orosz irodalomból született, és abból táplálkozott. És a felsorolást még sokáig lehetne folytatni.

Ma azonban már, két évszázad távolából, kevesen vannak, akik emlékezhetnének ezeknek az éveknek a hangulatára. Mindazonáltal azt is meg kell jegyeznünk, hogy az említett fiatal emberek (*zsidók utcája* – ahogyan akkor mondták) egyetlen komoly politikai akciót sem vezettek mindaddig, amíg a néppártosok (*oroszok utcája*) fel nem lázadtak. Ezután azonban minden gyorsan ment. Elég volt csupán „beférkőzni, beleolvadni az orosz felszabadítási mozgalomba”! [12] Márpedig ezt az egyesülést jobban nem is könnyíthette és gyorsíthatta volna meg más, mint az orosz irodalom és a felforgató publicisták írásai.

Miközben ezek a fiatal emberek az orosz világ felé tekintettek, elfordultak a zsidó világtól. „Sokan közülük ellenségeséget, megvetést mutattak apáik zsidó vallásával, mint valami parazita rendellenességgel szemben.” [13] A 70-es években „radikális zsidó fiatalok, akik a néppán-fiság ideáljainak nevében egyre jobban eltávolodtak a népüktől, kis csoportokat hoztak létre, ...kezdték erőteljesen beolvadni és közelíteni az orosz nemzeti eszméhez”. [14] A 70-es évek közepéig a szocialista zsidók nem tartották fontosnak, hogy politikai munkát végezzenek felebarátaik mellett. Mivel úgy gondolták, a zsidók soha nem birtokoltak földet és így nem is tudják magukévá tenni a szocialista gondolatokat. A zsidóknak maguknak soha nem voltak parasztjaik. „Egyetlen 70-es évekbeli zsidó forradalmárnak sem jutott soha az eszébe, hogy csupán a saját nemzetéért tegyen valamit.” Számukra napnál is világosabb volt, hogy az uralkodó (orosz) nyelvet beszélőkért tesznek valamit és csak az orosz parasztokért. Mint egyikük írja: „Számunkra..., nem léteztek zsidó munkások. Egy eloroszosodott szemével néztük őket. A zsidónak a törzsgyökeres lakosságba kell beolvadnia.”. Így még a kézműiparosokat is úgy tekintették, mint potenciális kizsákmányolókat, mivel segédek és tanulókat foglalkoztattak. Ami azt illeti, az orosz munkásoknak és kézműiparosoknak sem tulajdonítottak különösebb fontosságot, mint önálló osztálynak. Számukra csak mint leendő szocialisták léteztek, akiken keresztül könnyebb lesz a parasztok közötti tevékenykedni. [15]

Miután a beolvadást elfogadták ezek a fiatalok, helyzetüknél fogva természetesen a felforgatás eszméi felé haladtak. Elveszítve ezen az új talajon szilárd gyökereiket, amelyek hajdani hagyományaikhoz kötötték őket.

„Felkészülünk a néphez és természetesen az orosz néphez való közeledésre. Megtagadjuk a zsidó vallást, mint ahogyan egyébként a többi vallást is. A zsargonunk mesterséges nyelvnek számított, és a héber holt nyelvnek. ...Őszinte hívei voltunk az asszimilációnak, és az orosz felvilágosodásban láttuk a mentséget a zsidók szómára. ... Miért igyekeztünk az orosz nép között tevékenykedni, s nem pedig a zsidók között? Azért, mert az oroszországi zsidók spirituális kultúrája idegenné vált, és mert tagadóan viszonyultunk azok ortodox és burzsoá vezetőihez, ínelv közelebbről mi magunk is származtunk. ...Úgy gondoljuk, hogy amikor az orosz nép felszabadul a despotizmusból és a birtokos osztályok igájából, eljön majd Oroszország összes népének – beleértve a zsidó népet is – gazdasági és politikai szabadsága. És el kell ismerni, hogy az orosz irodalom...némileg bevészte belénk is a gondolatot, hogy a zsidó nem volt nép, csupán csak élősködő osztály.” [16]

Ugyanakkor fellépett a nagy-orosz néppel szemben az adósság érzése is, mint „néppárti rebellisek hite a népi lázadás közelségében”. [17] A 70-es években „a fiatal zsidó értelmiség... »a nép felé indult« abban a reményben, hogy gyenge kezeivel kirobbantja a parasztlázadást Oroszországban”. [18] Apteckman és Natanszon gondolatait idézve: „ahogy Lermontov^[176] Mcirijének hőse,

*Csak egy gondolat hatását ismerte,
Csak egyét, de lángoló szenvedéllyel.*

Ez a gondolat a nép boldogsága volt; ez a szenvedély harc a szabadságért”. [19] Apteckman maga – ahogyan Dejcs leírja – „lesoványodott, alacsony, sápadt... igen határozott nemzeti vonásokkal” rendelkező falusi felcser^[177] lett, és az evangéliumon keresztül hirdette a szocializmust a parasztnak. [20]

Az első zsidó népieseknél kialakult a kereszténységre való támaszkodás gondolata, annak alkalmazása. Elsősorban az előttünk járt dolgusincek köreinek hatására, akik egyértelműen felírták a feszület keresztfájára: „Krisztus szabadság, egyenlőség, testvériség nevében”, és majdnem mindegyikük számára támpontul szolgált az evangélium.

Apteckman így ír önmagáról: „Keresztény hitre tértem, a szívemből kiinduló hatás és a Krisztus iránt érzett szeretet által”. [21] Ezt azonban ne keverjük össze sem Tan Bogoraz motivációival, aki a 80-as években keresztény hitre tért, „hogy elkerülje a sértéseket, amelyek zsidó származása miatt érték” [22], sem pedig Dejcs tettetésével, aki elment hirdetni a *molokánok*^[178] tanait, miközben „jó ortodoxnak mutatta magát”.

De – teszi hozzá Apteckman –, „hogy odaadjuk magunkat a népnek, nincs szükség bűnbánatra”: az orosz néppel szemben, „nem volt megbánni való emlékem. Egyébként honnan is lett volna? Inkább nekem, az elnyomott nemzet leszármazottjának kellene kérnem a váltók rendezését, ahelyett hogy fizetném az adósságát egy nem tudom miféle furcsa kölcsönnek? Úgyszintén nem figyeltem meg ezt a bűnbánó érzést a nemesi származású osztálytársaimnál, akik velem együtt haladtak az úton.” [23]

Ennek kapcsán jegyezzük meg, hogy az orosz forradalmárok sorában ekkor az óhajtott szocializmus és a történelmi kereszténység közötti közeledés gondolata nem volt idegen, sem tetteik igazolására, sem mindennapi gyakorlatukban. V. V. Flerovszkij^[179] így ír erről: „Mindig észben tartottam ennek a tette kész fiatalságnak és az első keresztényeknek hasonlóságát.” És nem sokkal később: „Miközben folytonosan érleltem ezt a gondolatot, meggyőződésemmé vált, hogy nem érjük el a célunkat, csupán egyetlen módon – *ha új vallást hozunk létre*. ...Meg kell tanítani a népnek, hogy minden erejét kizárólagosan magára fordítsa. ...Meg akartam alkotni a *testvériség vallását*.” És Flerovszkij fiatal tanítványai meg is próbáltak „úgy tapasztalatot szerezni, hogy maguknak tették fel a kérdést. Milyen lesz a fogadtatása a nép körében egy olyan vallásnak, amelynek nincs sem Istene sem szentjei?”

Tanítványa, Gamov – a Dolgusin-féle kör tagja – még nyersebben fogalmaz. „Olyan vallást kell kitalálni, amely cár- és kormányellenes. ...Ebben a szellemben kell írni katekizmust és imádságokat.” [24]

Oroszországban a zsidók forradalmi szerepvállalása más módon is magyarázható.

Mindezt megtaláljuk A. Szerebrennyikovnál előbb megtámadva, majd megcáfolva is. „Létezik olyan nézőpont, mely szerint, ha az 1861-1863-as évek reformjainak segítségével a letelepedési övezet nem létezett volna, úgy egész történelmünk másképpen alakul... Ha II. Sándor megszünteti a letelepedési övezetet, akkor nincs sem Bund^[180], sem *trockizmus*!^[181] „ Majd felhasználja a nemzetközi és szocialista gondolatokat, melyek Nyugatról áramlottak be, és így vélekedik: „Ha a letelepedési övezet megszüntetése lényeges lett volna számura, minden harcuk az ellen irányult volna. Márpedig minden mással foglalkoztak: arról álmodoztak, hogy megdöntik a cárizmust!” [25]

Így aztán egyik zsidó fiatal a másik után, ugyanattól a szenvedélytől hajtva, abbahagyja a tanulást, akár a negyedik évfolyamon, a katonatorvosi akadémián vagy más tanintézetben, hogy a „nép közé menjen”. Minden diploma, mint a nép kizsákmányolásának egyik eszköze, magán viselte a becstelenség bélyegét. Lemondtak mindennemű karrierről, és egyesek szakítottak a családjukkal is. Számukra „minden olyan nap, ami nem a kisemmizettek jóllétének és boldogságának a megvalósításában telt el, kijavíthatatlan, büntetendő veszteségnek számított”. [26]

De ahhoz, hogy a „néphez menjenek... egyszerűnek kellett lenni” egyszerre belsőleg, önmaguk miatt; és a gyakorlatban is, „hogy megnyerjék a néptömegek bizalmát. Muzsiknak vagy munkásnak álcázva kellett beépülni.” [27] Csakhogy, írja Dejcs, hogyan menjünk a néphez, hallgattassuk meg magunkat, és hogy higgyenek nekünk zsidóknak, amikor a beszédünk, megjelenésünk, modorunk mind-mind gyorsan elárul minket? És ahhoz, hogy meghódíthassuk a hallgatókat, vicceket és a népnyelvből vett szellemességeket kellene mondanunk! És jártasnak kellene mutatkozni a mezei munkában, ami a városlakó zsidók számára igencsak fáradságos. Ezért volt az, hogy Hotyinszkij, mint földműves a testvérénél dolgozott a gazdaságban. Így tanulta meg a szántóvetők munkáját. A Levental testvérek kitanulták a cipész és az asztalos mesterséget. Betti Kamenszkaja munkásként dolgozott nagyon kemény helyen az egyik fonalgyárban, míg más fiatal zsidó nők közül sokan felcsernőként tevékenykedtek. Dejcs úgy értékeli, hogy sokkal jobban sikerült a zsidó forradalmároknak a körön belüli tevékenység. Hiszen ebben megtalálható volt pártmunka, összeesküvés, kommunikáció, nyomdászat, határátkelés. [28]

A „néphez való menetelés” rövid látogatásokkal (ún. „határozott” lépéssel) kezdődött, ami többnyire néhány hónapos időszakot jelentett. „A kezdetekkor csak a lázító munkára összpontosítunk. Úgy gondoltuk elég csupán meggyőzni a parasztokat, felnyitni a szemüket a hivatalban lévő hatalomra és a tömegek kizsákmányolására, és megígérni, hogy a föld és a termelési eszközök mindenki tulajdona lesz – a parasztok rögtön meggyőződnek róla.”

Végül is a néppártiak minden ilyen „nép felé menetelése” kudarccal zárult. És nem csupán a néhány, a cárra rosszkor leadott (1879, Szolovjov) lövés miatt történt az, hogy mindannyijuknak menekülniük kellett a falvakból, mert „elkaphatják őket”, és a városok árnyékában megbújniuk. Főleg azért, Inert a prédikációjukra teljesen süket parasztok készek voltak néhányszor akár még fel is adni őket a hatóságokajak. Tehát ami a parasztok lázadásra való buzdítását illeti – nos, igen messze voltak ettől a sikertől! ...Így aztán idővel a néppártiak, az oroszok (akik e téren nem jártak sokkal több szerencsével), valamint a zsidók elvesztették „a hitet... a spontán forradalmi akaratban és a parasztság szocialista ösztöneiben”, és konok pesszimistákká váltak. [29]

A nép felé menetelésnél a földalatti akciók már jóval sikeresebben működtek. Például Minszk három lakójának, Joszif Gecovnak, Szaul Levkovnak és Szaul Grinfesztnek sikerült a városukban létrehozni egy titkos újságot, ami később elterjedt az egész országban, és egészen 1881-ig sikeresen működött is. Többek között itt nyomtatják ki aranybetűkkel a röpiratot „II. Sándor kivégzéséről”. Itt nyomtatják a *Fekete Földosztást* (Csornij Peregyel)^[182], valamint a *Népakarat* kiáltványait. Dejcs ezeket a zsidókat „a békés propagandisták” közé sorolja.

Az első pillantásra talán megtévesztő „békés” szó valójában felölelte mindazokat a rendszerellenes tevékenységeket, amelyeknek nem volt közük kifejezetten a robbantáshoz – vagyis csempészet, illegális határátlépés ugyanabban a vilniuszi rabbiképző intézményben működő körben. Vagy Lazar Goldenberg felhívása a parasztokhoz az adófizetés megtagadására.

Ezek közül a „békés” zsidó forradalmárok közül többet súlyosan elítéltek (még a mi korunkhoz képest is súlyosan). Igaz, egyesek kaptak enyhítést a büntetésükből – úgymint Szemjon Lure az apjának köszönhetően, aki enyhébb elbánást járt ki számára a börtönben. Előfordulnak még engedmények a kor társadalmi hangulatának következtében is. Aptekman például azt írja, hogy 1881-ben – pedig II. Sándor meggyilkolása után vagyunk – „viszonylag szabadon éltek a krasznojarszki börtönben”, ahol „a börtön igazgatója, egy valódi vadállat, hirtelen megszelídült és mindenféle kedvezményt biztosított, hogy érintkezésbe lépjünk a deportáltakkal és barátainkkal”. Később pedig már „nem mint foglyot fogadtak minket az ideiglenes börtönben, hanem mint előkelő rabolyat. Midőn a napi út megtétele közben átáztunk, akkor a börtönigazgató belépett katonák kíséretében, akik tálcán teát, süteményt, lekvárt hoztak mindegyikünknek, és egy kis pohár vodkát. Ez ne lett volna idillikus? Megérintett minket.” [30]

Ezeknek az első néppártiaknak életrajzai rajongást, bizonyos szellemi egyensúly hiányát mutatják. Lev Dejcs tanúsítja: Lev Zlatopolszkij, a megrögzött terrorista „nem volt pszichikailag kiegyensúlyozott személy”. Aptekman maga a letartóztatása után 1879-ben a „cellájában nem állt messze a megőrüléstől, annyira meggyengültek az idegei”. Betti Kameszkaja „...a fogságának második hónapjától... esztét veszti”; kórházba szállítják, aztán nagykereskedő apja vállal, érte kezességet. Pedig a vádiratok szerint leromlott egészségi állapota miatt nem kellett volna bíróság elé állnia, de ő azt mondta az ügyésznek, hogy igenis jó egészségnek örvend, és hogy igenis meg tud jelenni a bíróság előtt. Ezután nem sokkal később megmérgezte magát és meghalt. [31]

Mojszej Rabinovicsnak a cellájában „hallucinációi voltak, idegei a végét járták”. Éppen ezért elhatározta: megbánást színlel, hogy *feladja* azokat, akiket a vizsgálat biztosan ismert, csak hogy végre szabad legyen. Rabinovics tehát megfogalmazza vallomását, melyben megígéri, hogy mindent elmond, amit csak tud és a börtönből való szabadulása után is információkat keres és ad át. Ennek eredményeként mindent bevallottak vele anélkül, hogy szabadon engedték volna. Együttműködésének jutalmaként aztán száműzték Irkutszk környékére, ahol „alig 20 éves korában” megbolondult és meghalt.

Ilyen és ehhez hasonló esetek több más forradalmárral is megtörténtek. Leizer Cukerman New Yorkba emigrált, és hamarosan agyonlőtte magát. Nahman Levental, miután Berlinbe emigrált, „súlyos depresszióba esett”, amihez 19 éves kora körül még

boldogtalan szerelem is társult; így aztán „kénsavat ivott és a folyóba vetette magát”. [32] Ezek a fiatal emberek erejüket és idegeik ellenállását túlértékelve vetették magukat a nem kevés veszélyt hordozó forradalmi vállalkozásba.

Ebbe a tragikus körbe sorolható Grigorij Goldenberg is, aki pedig hidegvérrel meggyilkolta Harkov kormányzóját, és azt kérte a bajtársaitól, mint élete legfőbb megtiszteltetését, hogy saját kezűleg ölhesse meg a cárt. Társai azonban, félve a nép haragjától zsidó származása miatt, inkább sürgősen eltávolították. Ez az érv bizony gyakran ösztönözte a néppártiakat arra, hogy a merényletek elkövetésére leginkább oroszokat jelöljenek ki. Goldenberget, miután 1879-ben dinamit szállításáért elfogták, a Trubeckoj-bástya egyik cellájába zárták, ahol halálos szorongás fogta el. Ellenállása megtört, vallomást tett, ami az egész mozgalmat érintette. Ezután folyamodványokat küldött a hatóságokhoz, amelyekben azt kérte, hogy Aron Zungyelevics ossza meg vele a celláját (aki több elnézést tanúsított a tette iránt, mint a többiek). Amikor ezt megtagadták tőle, öngyilkos lett. [33]

De nemcsak az aktív forradalmárok között találunk megrendítő eseteket. Olyanok is sok szenvedésen mentek keresztül, akik nem is keveredtek közvetlenül a mozgalomba. Ilyen személy volt az egyáltalán nem ideológus Mojszej Jedelstein, aki csupán pénzszerzés céljából csempészte a titkos irodalmat. Sokat szenvedett a börtönben, Jahvéhoz imádkozott magáért és családjáért. Teljes megbánást mutatott az ítélet kihirdetésekor, mint mondta: „Nem gondoltam, hogy léteznek ennyire rossz könyvek.” Vagy ott volt például Sz. Aronzon, aki a „százkilencvenhármak” pere után teljesen eltűnt a forradalom színpadáról. [34]

Azonban érdemes más szempontot is figyelembe vennünk. A fiatal zsidó forradalmárok közül nagyon sokan, nagyon könnyedén hagynák ott azt az Oroszországot, amit nem is olyan kis idővel azelőtt még meg kívántak menteni. Végül odáig fajult a dolog, hogy a 70-es években a forradalmi körökben az emigrációt már dezertálásnak tekintették. Az elv ekkor már ez volt: még ha a rendőrség keres is téged, vonulj inkább illegalitásba, de ne menekülj külföldre! [35] Ettől függetlenül Tan-Bogoraz 20 évig él New Yorkban, míg Lazar Goldenberg-Getrojtman „1885-ben szintén New Yorkba megy, ahol az oroszországi forradalmi mozgalomról tart előadásokat”. Innen 1906-ban az amnesztia után visszatér Oroszországba, hogy aztán nem sokkal ezután ismét külföldre távozzon, méghozzá Nagy-Britanniába, ahol végképp letelepszik és a halál is ott éri utol. 1361 Londonban a Vajner testvérek egyike bútorműhely-tulajdonos lesz, és ott is éli le hátralévő éveit. M. Aronzon és M. Romm klinikai orvosokként New Yorkban telepednek le. Néhány Svájcban eltöltött év után I. Gecov Amerikába megy szerencsét próbálni. Lejzer Levental Svájcba emigrál, Genfben befejezi orvosi tanulmányait, majd az egyik nagy fiziológus asszisztense, végül Lausanne-ban az egyetemen kap állást a szövettani tanszéken és a szocialista mozgalomtól teljesen eltávolodik. Maga Szemjon Lure is befejezi tanulmányait az egyik olasz orvosi karon, de nem sokra rá meghal. Ljubov Akszelrod („Ortodox”) sokáig emigrációban maradt, megkapta a berlini egyetem filozófiadoktori fokozatát (később a szovjet főiskola diákjainak az emlékezetébe vési a dialektikus materializmust). A. Hotyinszkij felvételt nyer az orvosi karra Bernben, de egy évre rá hirtelen lezajló tüdővészben meghal. Grigorij Gurevics Dániában szép karriert futott be majd, mint ennek az országnak a nagykövete visszatért Oroszországba, pontosabban Kijevbe, ahol egészen 1918-ig élt. [37]

Mindez a felsorolás azt is megmutatja, milyen sok, igazán tehetséges férfi volt az ellenállók között. Persze voltak olyanok is, akik hasonlóan ragyogó intelligenciával rendelkeztek, csak hogy amikor ők hirtelen Szibériában találták magukat (többérvnyi száműzésre ítélve), egyáltalán nem roskadtak össze, nem bolondultak meg, hanem inkább kinyitották szemüket azokra az ősi kultúrájú törzsekre, amelyek körülvették őket. Ezek az ellenállók az öngyilkosság helyett inkább tanulmányozni kezdték ezeknek a birodalom központjától távoli népcsoportoknak a nyelveit, erkölceit, és etnográfiai értekezéseket írtak róluk. Így például Lev Sternberg a gilljácokról^[183], Tan Boguraz a csukcsokról^[184], Vlagyimir Johelszon a jukagirokról^[185], Naum Gekher a jakutok^[186] fiziológiai típusjegyeiről. [38] Néhány tanulmány a burjátokról^[187] Mojszej Krolnak köszönhető.

Eközben néhányan a zsidó forradalmárok közül Nyugaton önként csatlakoztak a szocialista mozgalomhoz. Így V. Johelszon és A. Zungyelevics a német birodalmi gyűlés képviselői helyeiért indultak a választási kampányban a szociáldemokraták színeiben. Zungyelevicset még le is tartóztatták, mert választási csalást követett el. Anna Rozensteint Franciaországban elítélik az egyik utcai felvonulás szervezése alkalmával a szabályok megsértése miatt. Turgenyev közbenjárt az érdekében és Anna Rozenstein ekkor Olaszországba tette át székhelyét, ahol két alkalommal is elítélték anarchista lázításért, majd kiutasították az országból. (később feleségül ment F. Turatihoz^[188], áttérítette a szocializmusra és mindketten Olaszország vezető marxistáivá váltak.) A minszki születésű Abram (Abraham) Valt-Leszin New Yorkban 17 éven keresztül jelentetett meg cikkeket a *Vorwärts* (Előre) című amerikai szocialista lapban és nagy hatással volt az amerikai munkásmozgalom kialakulására. [39]

Természetesen nem egyszer az is megtörtént, hogy az emigráns forradalmárok mélységesen csalódtak a forradalomban. Így volt ezzel Mojszej Veller is, s miután eltávolodott a mozgalomtól, sikerült Turgenyev közbenjárásának köszönhetően Loris-Melikov társaságában visszatérnie Oroszországba. (Ahol hamarosan öngyilkosságot követ el.) Iszaak Pavlovskij útja még furcsább: Párizsban „híres forradalmár” minőségében bejáratos Turgenyevhez, aki megismertette őt Emil Zolával és Alfonz Daudet-val. Ennek hatására novellát ír az orosz nihilizmusról, amit Turgenyev publikált a *Vestnik Evropy*-ban (Európai Hírnök)^[189], később a *Novoje Vremja* (Új Idők)^[190] levelezője Párizsban I. Jakovlev álnéven. Amint azt Dejcs írta, „antiszemitának” mutatta magát, kérelmet küldött felsőbb helyre, kegyelmet kapott és visszatért Oroszországba.

Ami azt illeti, a zsidó forradalmárok nagy többsége beleolvadt tömegbe, ugyanúgy, ahogy az oroszok, és nyomuk veszett. „Kivéve két-három elsőrendű személyt..., a többi honfitársam másodrangú, sőt harmadrangú szereplő volt” írja Dejcs. [41] A forradalom másnapjától kezdve „*Történelmi és forradalmi gyűjtemény*” címmel megjelenő kiadvány [42] megnevezi a forradalom számos ismeretlen egyszerű katonáját. Abban különböző oldalakon találhatók zsidó nevek tízes, sőt százas nagyságrendben. Ki emlékszik most már rájuk? Pedig mindnyájan cselekedtek, mindnyájan tettek valami keveset, mindnyájan többé-kevésbé hozzájárultak az állam felépítményének megrendítéséhez.

Mindazonáltal tegyük hozzá azt is, hogy a zsidó forradalmárok legelső csapata sem csatlakozott teljes egészében az orosz forradalmárokhoz, nem mindenki tagadta meg a zsidóságát. A Talmud nagy ismerője, néppárti társainál kissé idősebb A. Liberman már

1875-től javasolta, hogy folytassanak kampányt a zsidó lakosság körében a szocializmus népszerűsítéséért. G. Gurevics segítségével 1877-ben Bécsben jiddis nyelvű szocialista újságot ad ki *Emes* (Pravda = Igazság) címmel. Korábban, a 70-es években A. Zungyelevics „kezdett bele a héber nyelvű publikációba” ugyancsak *Pravda* (Igazság) címmel. (L. Sapiro azt a nézetét hangoztatta, hogy ez volt „a Trockij-féle *Pravda* [43] távoli előfutára”.)

Ennek az elnevezésnek sokáig hagyománya volt. Egyesek, mint például Valt-Leszin, ragaszkodtak a nemzetköziség és a zsidó hazafiasság együttes törekvéséhez. „Előadásaiban és rögtönzött prédikációiban Izsaiás próféta és Karl Marx mint egyenrangú fontosságú személyek szerepelnek.” [44] Genfben megalapítják a szabad zsidó nyomdát [45], a zsidó munkás lakosságnak címzett röpiratok nyomtatására.

Mindemellett specifikusan zsidó körök alakultak sok városban. Az 1876-os év elején megjelent „Szabályzat az oroszországi zsidók szociálforradalmi uniójának megszervezéséhez” mutatta meg a héber nyelvű propaganda készítésének a fontosságát. Megkezdtek a szervezését a nyugati vidék zsidóinak körében „a szociálforradalmi tagozatok hálózatának, melyek egymásnak és az ugyanolyan típusú külföldi tagozatoknak szövetségesei” lettek. „Az egész világ szocialistái egyetlen törzsszervezetet alkottak”, és ezt a „szervezetet az Orosz Szociálforradalmi Párt zsidó szekciójának kellett hívni”. [46]

Gesszen ezt így kommentálja: ennek a szövetségnek az akciója a zsidó tömegek körében „nem talált kellő szimpátiára”, és ezért a zsidó szocialisták többségükben „erejüket a közös ügyelek szentelték”, vagyis az oroszországiaknak. [47] És tényleg, egymás után alakították meg a köröket Vilniusban, Grodnóban, Minszkben, Dvinszkben, Ogyesszában, de ugyanúgy Elcben, Szaratovban és a Don melletti Rosztovban is.

Ennek a „Minden Oroszországi Szociálforradalmár Zsidók Szövetségének” igen részletesen kidolgozott alapító okiratában meglepő gondolatokat, állításokat olvashatunk, mint például: „*semmi megszokott dolognak nincs joga létezni, kivéve, ha van rá racionális indoklás*”. [48]

A 70-es évek végén az orosz forradalmi mozgalom elmozdult a terrorizmus felé. A Bakunin-féle lázadásra való felhívás végérvényesen elsöpörte Lavrov sok gondot okozó békésebb téziseit a tömegek fokozatos képzéséről. A *Népakaratban* 1879-től eluralkodott az a gondolat, hogy a néppártiság a nép körében hatás nélkül maradt, s ez a gondolat felülkerekedett a fekete földosztás elmélet terrortagadó felfogásán.

A jelszó immár tehát ez: Terror, semmi más csak terror! – ráadásul: rendszeres terror! (Hogy a nép körében nem volt ennek visszhangja és az értelmiség soraiban sem nagyon, az nem nyugtalanította őket.)

A terrorista cselekedetek – beleértve ebbe a cár elleni merényletet is! – tehát egymást követték.

Ez a születőben lévő terrorizmus, melyben Lev Dejcs felmérése alapján csupán 10-12 zsidó vett részt, a már említett Aron Gobszttal (kivégezték), Szolomon Vittenberggel (II. Sándor ellen 1878-ban merényletet készített elő, kivégezték 1879-ben), Ajzik Aroncsikkal (részt vett a cári vonat felrobbantásában; életfogytiglani kényszermunkára ítélték) és Gregorij Goldenberggel kezdődött. Goldenberget éppen úgy; mint A. Zungyelevicset (a terror kiemelkedő szervezője, akinek nem volt módja, hogy részt vegyen a cár

meggyilkolásában) nagyon korán letartóztatták. Rajtuk kívül szintén rendkívül aktív terrorista: Mlodeckij.

Ami Roza Grosszmant, Hrisztina Grinberget és a Zlatopolszkij testvéreket, Levet és Szavelijt illeti, nos ők másodlagos szerepet játszanak (igaz, hogy Szavelij 1881. március elsején^[191] a végrehajtó bizottság tagja volt); míg Geszja Gelfman, a „március elsejeiek” [49] alapcsoportjában szerepelt.

Aztán jöttek a 80-as évek, melyek a narodnyik mozgalom gyengüléséhez és feloszlásához vezettek. A kormányhatalom felülkerekedett; a forradalmi szervezethez való tartozást 8-10 évi szigorított fogsággal büntették. De ha a forradalmi mozgalom, mint szervezet tétlenné is vált, a tagjaik maguk egyenként folytatták tevékenységüket. Megemlíthetjük itt Szofja Gincburgot, aki csupán 1877-ben kezdett forradalmi akciókba, ám ennek ellenére megpróbálta felvirágoztatni a *Népakaratot*, melyet a letartóztatások megtizedeltek. Majd nem sokkal az *Uljanov-csoport*^[192] után szervez támadást III. Sándor [50] ellen. A népiesek közül egyeseket száműzetésbe kényszerítenek, volt aki visszatért onnan, másokat éppen akkor száműztek, de folytatták a harcot.

Ezeknek az akcióknak a sorába tartozik az a zendülés, amelyet emlékirók feljegyeztek, és amely az 1889-es jakutszki börtönlázadáshoz vezetett. A visszaemlékezések szerint a politikai foglyok jelentős csoportja tudomást szerzett arról, hogy átszállítják őket Verhojanszkba és onnan még messzebb, Szrednye-Kolimszkba, amit mindenáron el akartak kerülni. A csoport főleg zsidó politikai foglyokból állt. Ezenkívül tudomásukra hozták, hogy lecsökkentik az engedélyezett csomagok mennyiségét. Az eredetileg öt pud^[193] súlyú kenyér; ruha, fehérnemű, szintén öt pud súlyú kenyér és keményítőtartalmú élelmiszerek, két pud súlyú hús, olaj, cukor és tea mennyiséget (az egész természetesen lovakon és szarvasokon szállítva) mindösszesen öt pudra csökkentették. A deportáltak elhatározták, hogy ellenállásba kezdenek. Fogságuk ellenére ennek igenis megvolt a reális alapja, hiszen közel hat hónapja már szabadon jártak-keltek Jakutszkban, és egyesek fegyvert és robbanóanyagot is vásároltak az ott lakóktól. „Ami a pusztulást illeti, inkább pusztuljanak el úgy, hogy pusztulásuk szellemi harcként éledjen az élőknel, amíg a világ felfedezi az orosz kormány összes szörnyűségét!” Így tehát, amikor értük jöttek, hogy a rendőrségre vigyék őket, tüzet nyitottak az altisztekre. A nem várt támadásra aztán a katonák sortűzzel válaszoltak. A fegyveres zendülés leverése után halálraítélték azokat, akik az első lövést leadták a kormányzóhelyettesre: N. Zotovot, L. Kogan-Bernsteint és A. Gauszmant. Életfogytig tartó kényszermunkára ítélték az emlékiratíró o. Minort is, továbbá M. Gocot^[194], illetve „A. Gurevicset és M. Orlovot, M. Bramszont, M. Braginszkijt, M. Fundaminszkijt, M. Uflandot, S. Ratyint, o. Esztrovicsot, Szofja Gurevicset, Vera Gocot, Polina Perlit, A. Bolotinát, N. Kogan-Bernsteint”. A *Zsidó Enciklopédia* arról tájékoztat minket, hogy ezért a zendülésért 26 zsidót és 6 oroszot ítélték el. [51]

Még ugyanebben az évben, 1889-ben Mark Natanszon visszatért a száműzetésből, és a volt néppárti szervezetek helyett új szervezet összekovácsolásába kezd *Narodnoje Pravo* (Nép Joga) néven. Natanszon már tapasztalhatta a marxizmus megjelenését Oroszországban (amelyet Európából „hoztak be”), és annak a néppárttal való vetélkedését.

Natanszon minden erejét latba vetette, hogy megmentse a forradalmi mozgalmat a hanyatlástól, és hogy megőrizze a kapcsolatot a szabadelvűekkel („a legjobb liberálisok

ugyanakkor félszocialisták is”). Mint azelőtt, most sem szentelt nagyobb figyelmet a meggyőződésbeli árnyalatokra. Csak az volt fontos számára, hogy mindenki egyesüljön a zsarnokság eltörlésére, amíg Oroszország észrevehetően demokratikus nem lesz, aztán majd meglátjuk...

De a felállított szervezet formátlannak, apatikusnak és tiszavirág-életűnek mutatkozott. Ráadásul immár az összeesküvés íratlan szabályainak a betartása sem volt már oly annyira fontos. Mint azt Iszaak Gurvics ékesszólóan kiemelte, a kölcsönös erőfeszítés hiánya miatt számos ember jut rendőrkézre. :ámde a forradalmárok most már olyan sokan vannak, hogy „ez a veszteség nem számít, ahol fát vágnak, ott repülnek a forgácsok!” [52]

A fiatal zsidók fejében 1881-1882 után kezdődött a változás, és ez az oroszországi forradalmár zsidók tudati fejlődésén is megmutatkozott. Ezek a fiatalok kezdtek eltávolodni a zsidóságtól, aztán sokan visszatértek; „otthagyták a »zsidók utcáját«, majd visszatértek népükhöz”. „Minden történelmi célunk a zsidó gettóhoz kapcsolódik, tőle indul le a nemzeti lényegünk összekovácsolódása.” [53] Az 1881-1882-es pogromig „közülünk, forradalmárok közül egyáltalán senki nem álmodta egy percre sem”, hogy nyilvánosan el kellene vetni nézetünket a zsidóknak a forradalmi mozgalomban való részvételéről. De a pogromok „honfitársaink többségénél felháborodás kirobbanását” okozta. És íme „most már nem csupán a művelt zsidók, de sok zsidó forradalmár is, akiknek azelőtt semmi kapcsolata nem volt nemzetükkel, hirtelen késztetést érzett, hogy erejét, tehetségét feláldozza igazságtalanul üldözött testvéreikért”. [54] „A pogromok felébresztették az alvó érzelmeket, érzékenyebbé tették a fiatalokat népük szenvedésével szemben, és a népet fogékonyabbá a forradalmi gondolatok-a, hogy ez szolgáljon alapul a zsidó tömeg önálló akciójához. ...Makacsul követjük a célunkat: az aktuális politikai rendszer lerombolását.” [55]

Íme a *Népakarát* röpirataiban váratlanul támogatja a zsidóellenes pogromokat! Ebben a „róka fogta csuka helyzetben” Lev Dejcs egyik Akszelrodnak írt levelében lefejtí tanácsalanságát, mire az válaszlevelében megkérdezi: „A zsidókérdés most a gyakorlatban valóban megoldhatatlan a forradalmár számára. Mit fog csinálni például Baltán, ahol támadják a zsidókat? A védelmük... gyűlöletet szít a forradalmárok ellen, akik nem csupán a cárt ölték meg, de ráadásul támogatták a zsidókat is.” ... A kibékülés propagandájának megalkotása ma nagyon nehéz feladata a pártnak. [56]

Az istenített elnök, P L. Lavrov maga is töpreng ezen a kérdésen. „Elismerem, hogy a zsidókérdés nagyon összetett, és hogy a párt számára, amely közeledik a néphez és fellázítja őt a kormány ellen, a legnagyobb mértékben nehéz. ...a nép felfokozott hangulata, és amink szükségessége miatt, hogy *a mi oldalunkon* legyen.” [57]

Nem ő volt az egyetlen orosz forradalmár, aki így gondolkozott. A 80-as években újra feltűnik a szocialistáknál az a vonal, amely a figyelmet és a propagandát a lefejezetten zsidó körök, és ezen belül is a munkások felé irányítja. De a zsidók között a proletárok nem voltak sokan – csupán néhány asztalos, könyvkötő, cipész. Megfelelőbb azonban a nyomdászokkal dolgozni. Hiszen azok műveltebbek. Iszaak Gurvics visszaemlékezése szerint: Mojszej Hurginnal, Lev Rogallerrel, Joszif Reznyikkel „Minszkben azt tűztük fő célul egymásnak, hogy hozzunk létre egy művelt munkásmagot”. De, ha például Belosztokot vagy Grodnót vesszük, „nem találtunk ott egyetlen munkáskört sem”. Így

tehát az új tagok toborzása túl nehézkes volt.

Ezen körök létrehozása nem ment nyíltan, összeesküvést kellett szőni. Az összejövetelt a városon kívül kellett megszervezni, vagy esetleg a városban, magánlakáson megtartani. Az összejöveteleken az ideológiai harcot rendszerint orosz nyelvtan- vagy természettudomány-leckékkel kezdték, és csupán kis idő elteltével kezdtek olyan önkénteseket toborozni, akik számára a szocializmust hirdették.

Ahogy azt I. Martov elmondja, ezek a bevezető leckék voltak azok, amelyek vonzották az embereket a forradalmi körök közelébe. „Ügyeseknek és okosoknak bizonyultak”, képesnek arra, hogy saját mesterükké váljanak. „Azok, akik pontosan látogatták a mi összejöveteleinket, megkapták a képzést, nevezetesen az orosz nyelv ismeretét, mivel a nyelv ismerete igen értékes fegyver a fáskereskedők és az ipar versenyében”; ezután „»a mi kis szerencséseink«, felszabadulva a bér munkás szerepkörből, ünnepélyesen megígérték, hogy ők maguk sem fogják alkalmazni a bér munkát. Mindezek persze szép és jó ígéretek voltak, csak hogy a piac egészen mást követelt meg”. [58] Így aztán az is megtörtént, hogy miután kiképezték ezekben a körökben, „a munkás otthagya a szakmáját és elment magántanulónak”. [59]

A helyi zsidó polgárság egyáltalán nem nézte jó szemmel ezen fiatalok forradalmi körökben való részvételét, mivel megértette – hamarabb és jobban, mint a rendőrség –, hogy mindez hová vezethet. [60]

Közben a dolgok szinte magállíthatatlanul haladtak előre. Mégpedig a fiatal forradalmárok által „minden felmerülő kérdéssel és a szociáldemokrata alapelvekről” írt, és a londoni nyomda által szállított szocialista kiáltványok és brosúrák segítségével. Ennek a szívós lótarató munkának volt köszönhető, hogy a 10 évig tartó, lassú propaganda elvezetett a *Bund* megalakulásához.

Itt meg kell említenünk egy másik fontos tényezőt is, amelyről így számol be az egyik elkeseredett forradalmár: „még a rendőri zaklatásoknál is jobban lassította munkánkat az Amerika irányába induló, egyre növekvő emigráció. Végül is Amerika számára képzünk szocialista munkásokat.” Iszaak Gurvics az első zsidó munkáskörökről szóló rövid megemlékezéseit közbevetett megjegyzésekkel tarkítja: „azután Amerikába emigrált; New Yorkban élt”. Vagy pedig az egyik Reznyik lakásán tartott összejövetel alkalmával: „Két munkás volt jelen, egy ács és egy asztalos, most mindketten Amerikában vannak.” És két oldallal később, megtudjuk, hogy Reznyik maga is, miután visszatért a száműzetésből, „Amerikába ment”.

És azt is meg kell említenünk, hogy ennek a fordítottja is igaz volt. Egy Girsfeld nevezetű fiatal férfi, aki Amerikából jött forradalmi munkát végezni. Girsfeld korábban „Minneapolisban orvos” volt, valamint a szocialisták jelöltje a kormányzói posztra.

Persze ez az „importált forradalmár” folyamat egyáltalán nem volt számottevő és tulajdonképpen az ellenkezője volt az igaz. Így például „Abramovics első körének egyik legaktívabb tagja, bizonyos Jakov Zvirin... miután 12 hónapot ült a kresztyi börtönben..., Amerikaiba emigrált, és jelenleg New Yorkban él. „Kivel” Smulevicset... 1889-ben... kényszeríténék Oroszország elhagyására; 1896-ig Svájcban élt, ahol is a szociáldemokrata szervezet aktív tagjává vált. Aztán „letelepül Amerikában... és Chicagóban él”. Végül maga az emlékezés írója így fejezi be: „1890-ben én magam is elhagytam Oroszországot”,

még annak ellenére is, hogy néhány ével azelőtt „másképp láttuk a dolgokat”. A munkások körében szocialista propagandát folytatni minden művelt, becsületes férfinak kötelessége. Így fizetjük meg „történelmi tartozásunkat” a nép felé. És mivel rajtam nyugszik a propaganda elkészítésének feladata, ezért ebből nagyon is természetesen következik, hogy jogom van követelni a lehetőséget, hogy ezt a kötelességet betölthessem.” New Yorkba érkezvén 1890-ben, Gurvics talált „egy önképző orosz munkásszövetséget”, amelyet majdnem kizárólag minszki illetőségű kézművesek alkottak, és az orosz újévet megünnepelendő, megszervezték „a minszki szocialisták bálját”. [61] Abban a New Yorkban, ahol akkoriban „a helyi szocialista mozgalom... tagjainak többsége zsidó volt”. [62]

Mint ahogy azt ettől a kortól kezdve látjuk, az óceán nem jelentett számottevő akadályt az összekovácsolódásra, és a zsidók vezette forradalmi akciók folytatására. Ennek az élő kapcsolatnak később még igen fontos hatása lesz Oroszországra.

Igazságtalanok lennénk azonban, ha az előbbiekhöz kapcsolódva azt állítanánk, hogy majd minden fiatal zsidó elhagyta az orosz forradalmi tradíciót. Sokan még a 80-as, 90-es években is ragaszkodtak hozzá. Ráadásul, ahogy azt D. Sub kifejti, a pogromok és a III. Sándor korlátozó intézkedései esetenként még jobban fel is tüzelték őket a harcra.

*

Ekkor azonban már szükségessé vált elmagyarázni az orosz népnek, hogy miért is vett részt annyi zsidó a forradalmi mozgalomban. A nélkülöző emberekhez fordulva a népies röpiratok lassan összeállítottak egy egész frázisgyűjteményt, amely 1917-ig igen erős hatást váltott ki. Nézzünk most meg tehát egy ilyen röpiratot, amely segít megismerni érvelésüket.

Nehéz az orosz sorsa, a cár, s a kormány vasmarokban tartja. De még talán ennél is keserűbb a nélkülöző zsidó osztályrésze. „A hatalom gúnyolódik rajta és haláláig sanyargatja. Létezése csupán ínséges élet, hosszú agónia”, és „testvérei a nyomorban és a fáradságos munkában a parasztok és az orosz munkások..., addig amíg tudatlanságban vannak idegenként kezelik őt”. Egymást követik a didaktikus kérdés-feleletek: „a zsidó kapitalisták ellenségei a dolgozó orosz népnek?” Ellenségek, de minden kapitalista megkülönböztetés nélkül és kevésbé fontos a munkás népnek, hogy ez, vagy az fosztja ki. Nem kell a dühöt a zsidókra összpontosítani – „a zsidó nem rendelkezik földdel... nincs egyetlen módja sem a boldogulásra”. Ha a zsidók nem művelik a földet, az azért van, mert „az orosz kormány nem engedélyezi nekik a vidéken való letelepülést”; de a kolóniáikban „remek földművesek. A földek nagyszerűen hasznosítottak... a kezük munkája által. Nem kérnek semmiféle külső segítséget és nem művelnek semmilyen kiegészítő mesterséget. ...Szeretik a nehéz munkát a földeken. ...A nélkülöző zsidók megkárosítják az orosz munkások gazdasági érdekeit?” Ha a zsidók kereskednek, „ezt szükségből és nem jókedvből teszik; minden más út zárna van előttük, és valamiből meg kell élni; szívesen abbahagynák a kereskedést, ha megengednék nekik, hogy elhagyják ketrecüket”. Ha van is köztük csirkefogó, ezért a cári kormányt kell hibáztatni. – „A zsidó munkások megkezdték a harcot, hogy jobbá tegyék teltételeiket abban a korban, amikor Oroszországban a munkás nép elnyomott volt.” A zsidó munkások „minden lelnél hamarabb elvesztették a türelmüket... és még most is, több tízezer zsidó a tagja az orosz szocialista pártnak. Propagálták az országban a kapitalista rendszer és a cári kormány

gyűlöletét.” Ezzel pedig „merész szolgálatot tettek az orosz dolgozó népnek”, és ezért van az, hogy az orosz kapitalisták utálják j őket. A kormány „a rendőrség közbeiktatásával segítette a pogromok előkészítését; odaküldte a rendőrséget, a hadsereget, hogy fegyveres segítséget nyújtsanak a fosztogatóknak... szerencsére, nagyon kevés munkás és paraszt volt közöttük... igen, a zsidó népi tömeg gyűlöli ezt a felelőtlen cárista kormányt”, mivel „az a kormány akarata volt, hogy a zsidó gyerekek fejét szétverjék a falon ...hogy az utcán megerőszakolják a zsidó nőket, az időseket ugyanúgy, mint a kislányokat. És eközben arcátlanul hazudik az, aki a zsidókat az orosz nép ellenségének tartja... és ezután hogyan gyűlölhethnék Oroszországot? Van másik hazájuk?” [63]

*

A forradalmi tradícióban meglepő ismétlődések vannak. A. Bibergalt 1876-ban elítélték, mert részt vett a kazani templom előtti tüntetésen. És milyen meglepő, hogy lányát, a szentpétervári egyetem diákját, 25 évvel később, 1901-ben ugyancsak ezen a kazani téren, ennek a tüntetésnek az emléknapiján tartóztatták le. (Majd 1908-ban, az SZR-párt^[195] tagjaként a Vlagyimir Alekszandrovics nagyherceg^[196] ellen elkövetett merénylet miatt ítélik kényszermunkára.)

Az idő múlásával az orosz forradalmárok egyre inkább igényelték a zsidók közreműködését. Ugyanis egyre jobban megértették, hogy milyen előnyöket húzhatnak belőlük, mint valami „gyújtószerkezetből”, a forradalom számára. (Gondoljunk csak kettős harcukra, amelyet a nemzeti kérdések terén és a gazdasági rend ellen folytattak.)

Aztán 1883-ban Genfben feltűnik a *Munkafelszabadítás Csoport* (Gruppa Oszvobozsdjenija Truda) nevű szervezet, amelyre úgy tekinthetünk, mint a születendő oroszországi szociáldemokrácia agyközpontjára. Alapítói között volt Plehanov^[197], Vera Zaszulics, L. Dejcs és P Akszelrod. [64]

A szervezet a svájci központ ellenére nincs háország nélkül. Ugyanis Oroszországban testet ölt az az eszmei áramlat, amely igencsak hathatós támogatást nyújt számukra. A lerombolt *Fekete Földosztás* régi tagjaiból alakult szerveződést (amely tagszámát tekintve igencsak meghaladta a *Népakaratét*), „felszabadítók”-nak (*oszvobojdencsij*) hívják. Ha megnézzük a tagok listáját, igen sok fiatal zsidót találunk közöttük. A két legismertebb személy: Izrail Gelfand (a leendő híres Parvus) és Rafail Szolovejcsik. Utóbbi bejárta Oroszországot, hogy a városokban beindítson egy-egy forradalmi csoportot vagy akciót. Éppen ezért 1889-ben letartóztatják. Amikor aztán a *Munkafelszabadítás* más tagjaival együtt perbe fogják és elítélik, a vádlottak padján zsidókat is találunk mellette. [65]

Ehhez a szociálforradalmi irányhoz tartozott David Goldendah is, a majdani bolsevik^[198] „Rjazanov” (aki Ogyesszából 1889-ben elmenekült és külföldre emigrált, hogy kikerülje a katonai szolgálatot.) [66]

Azt is fontos megemlíteni, hogy a *Népakarat* összeomlása után is igen jelentős létszámú csoport maradt. Tagjai között van: Dembo, Rugyevics, Mandelstam, Borisz Rejnstejn, Ludvig Nagel, Bek, Szolja Sencisz, Filippo, Leventisz, Seftel, Varnehovszkij és sokan mások). [67]

A kis csoportocskák – *Népakarat*, *Fekete Földosztás*, *Munkafelszabadítás* – tagjai

nagy erőket fordítottak az egymás közötti versengésre és az elméleti összecsapásokra.

A 20-as években megjelent háromkötetes „Történelmi és forradalmi gyűjtemény” végtelenül hosszú és unalmas leírásokban ad képet ezekről a szóbeli versengésekről, melyek állítólag sokkal fontosabbak voltak számul-a, mint az összes egyetemes történelmet és gondolkodást érintő kérdések halmaza együttvéve. Ez a munka – részleteiben az 1880-1890-es évek oroszországi forradalmárjainak lelki beállítottságáról szóló halálosan unalmas anyag – talán kivárja még a maga kutatóit.

Aztán eljött az az időszak is, a szovjet korszak 30-as éveitől, amikor már egyáltalán nem sorolták föl büszkén és részletesen azokat a férfiakat és nőket, akik részt vettek a forradalomban. A történelmi és politikai publikációkban a forradalmi múltnak ez a része többnyire tabunak szánút és számított. Így aztán, többet nem idézték fel a szerepüket és a nevüket azoknak a zsidóknak, akik részt vettek az orosz forradalmi mozgalomban. Ez a szemlélet még a mai napig is él – így az ilyen fajta felidézés rossz érzéseket kelt. Márpedig amikor a történelmet írjuk, semmi sem erkölcstelenebb és veszélyesebb, mint akármit is elhallgatni. Ez később aztán ellenkező értelmű torzulást okoz.

Mint azt a *Zsidó Enciklopédiában* olvashatjuk, ha „pontos számokkal beszámolni a zsidó elem valós fontosságáról az orosz felszabadítási mozgalomban nem tűnik lehetségesnek” [68], erről számos más forrás alapján mégis megközelítő képet festhetünk.

Gesszen arról tájékoztat minket, hogy „az 1879-es év első felében az államellenes bűncselekmények miatt megvádolt 376 vádlottnak csak 4%-a volt zsidó” és „az 1880-as évek folyamán a szenátus előtt elítélt 1054 személyből..., 6,5% volt zsidó”. [69] Más szerzőknél is hasonló becsléseket találunk.

A forradalmi mozgalomban részt vevő zsidók száma évtizedről évtizedre nő, szerepük egyre nagyobb hatású és egyre közismertebb. A szovjethatalom első évei alatt, amikor ez még büszkeség kérdése volt, az egyik, az érdeklődés középpontjában lévő kommunista, Lure-Larin így vélekedett: „A cári börtönökben és száműzetésben a zsidók gyakran a bebörtönöztek és a száműzetésben élők egynegyedét tették ki.” [70] A marxista M. N. Pokrovszkij a különböző kongresszusok adataira támaszkodva összegzi, hogy „a zsidók az összes forradalmi párt tagságának egynegyed és egyharmad közötti részét teszik le”. [71] Mindenesetre Az *Új Zsidó Enciklopédia* ezeket a becsléseket némi fenntartással kezeli.

Vitte, a Herzlel való egyik találkozása alkalmával 1903-ban azt igyekezett bebizonyítani, hogy noha a zsidóság Oroszország lakosságának csak 5%-át, vagyis a 136 millióból körülbelül 6 milliót tesz le, a forradalmároknak viszont csaknem 50%-a az ő köreikből kerül ki. [72]

N. N. Szuhotyin tábornok, a szibériai régió főparancsnoka 1905. január elsején nemzetiség szerinti statisztikát készített az egész Szibériában felügyelete alá helyezett politikai elítéltekről. Statisztikája szerint a politikai elítéltek megoszlása a következő volt: 1898 orosz (42%), 1678 zsidó (37%), 624 lengyel (14%), 147 kaukázusi, 85 balti és 94 más nemzethez tartozó.

Márpedig, ezek az adatok csupán a száműzöttekre és az 1904-es évre vonatkoznak, vagyis nem tartalmazzák a börtönök és fegyházak foglyait. Mégis lehetővé teszik, hogy átfogó képet kapjunk a helyzetről. Található itt egyébként egy érdekes kiegészítés azokkal

kapcsolatban, „akik megbújtak valahol”, nevezetesen 17% orosz, 64% zsidó és 19% más nemzetiségű. [73]

És ha már a vádlottaknál és elítélteknél tartunk, íme V. Sulgin^[199] tanúvallomása: Kijevbe 1899-ben érkeznek el a diáktüntetésekéről szóló hírek. „Az egyetem hosszú folyosója forrongó fiatalok tömegétől nyüzsgött. Meglepett a zsidók túlnyomó többsége. Hogy többen vagy kevesebben voltak, mint az oroszok, nem tudom megmondani, de kétségtelenül ők »domináltak«, mivel ők voltak azok, akik vezették ezt az egyenruhás tumultust.” Nem sokkal ezután kezdték lelökdösni a tanárokat és a nem sztrájkoló diákokat az előadótermekből. Aztán ez a „tisztá és szent ifjúság hamis képeket készített, amelyeken láttuk a kozákokat, amint verik a diákokat. Ezek a klisék, olyanok voltak, mintha a »valóságról« készítették volna”, pedig rajzok után készítették. „Nem minden zsidó diák balos..., egyesek a mi oldalunkon voltak, de ezek aztán sokat szenvedtek, a közösség üldözte őket.” Sulgin hozzáteszi: „a zsidók szerepe a forradalmi forrongásban az egyetemeken köztudomású volt, és egyáltalán nem volt kapcsolatban az ország népességében található számarányukkal”. [74]

Miljukov ezt úgy minősítette, mint „a zsidók forradalmi szellemére vonathozó legendákat. ...Ugyanis nekik (kormányhivatalnokoknak) szükségük van legendákra, mint ahogy a primitív embereknek is szükségük van rímelő prózára.” [75] G. P Fedotov ellenben így ír: „a zsidó náció a 80-as évektől morálisan szabad... hasonlóan a Péter korabeli orosz intelligenciához, mégis a legmagasabb fokon hontalan, így internacionalista és aktív ...Éppen ezért pillanatok alatt átveszi a vezető szerepet az orosz forradalomban. ...Ezáltal rendkívül erősen rányomta a bélyegét, éles és komor karakterét az orosz forradalom morális keresztmetszetére.” [76] A 80-as években a zsidó és orosz elit nem csupán közös forradalmi akciókban, de minden lelki vonzalomban, és főleg különösen lángoló gyökértelenségében érzett együtt.

Az egyik kortárs nő, az események egyszerű szemtanúja szerint (Zinaida Altanszkaja, Fjodor Krjukov^[200] író orlovi levelezője) ez a század eleji zsidó fiatalság így tűnt fel: „... náluk van a harc művészete és szerelme. És micsoda tervek! Nagyszabásúak és merészek! Van valami sajátosságuk, a szenvedés értékes dicsfénye. Vonzódunk hozzá és bosszankodunk” (ti. hogy az orosz fiatalság nem ugyanolyan).

M. Agurszkij a következő feltételezését hangoztatja: „A forradalmi mozgalomban való részvétel bizonyos szinten egyfajta beolvadást jelentett, megfelelőbb volt, mint a keresztelés útján történő befogadás”; és annál is értékesebbnek tűnt, mert egyfajta lázadást jelentett a saját zsidó burzsoáziájukkal [77] és vallásukkal szemben, amelyek ezentúl semmit sem számítottak a forradalmároknak.

Eközben ez a „megfelelő(bb)” egybeolvadás nem volt sem teljes, sem valóságos: ezek közül a fiatal emberek közül sokan sietségükben kitepték gyökereiket a saját földjükből anélkül, hogy igazából gyökeret eresztettek volna az orosz földbe. Így mindkét nemzetén és kultúráján kívül maradtak, hogy ne legyenek mások, mint az *internacionalizmus* eszközei.

De, ahogyan a zsidókra vonatkozóan a jogegyenlőség maradt az orosz forradalmi mozgalom egyik fő követelése, ezek a fiatal emberek, beleértve magukat a forradalomba, szívükben és szellemükben megőrizték azt a gondolatot, hogy mindig népük érdekeit

szolgálják.

Az oroszországi zsidóság felszabadítása csak a cári hatalom megdöntésével történhet meg ! Ez volt az a tézis, amit Parvus magáévá tett, mint az egész életét irányító vezérfonalat, amelyet megfogalmazott, védett és bevészt a fiatalok emlékezetébe.

Ez a tézis jelentős támogatásra lelt a zsidó társadalom egyik különleges rétegében. Nevezettek nagyjából mind olyan érett, jómódú, megfontolt emberek, akik számára teljesen idegen a szellemi kalandozás, de akik a XIX. század végétől állandó indulatot tápláltak az orosz kormányok módszerei ellen. Ebben az ideológiai közegben nőttek fel a gyermekeik még azelőtt, hogy találkoztak volna a zsidó vallás erejével. A *Bund* egyik jelentős tagja, M. Rafesz felhívja a figyelmet arra, hogy a XIX. század és a XX. század találkozásánál „a zsidó burzsoázia nem rejtette véka alá a reményeit és a forradalmi mozgalom haladására vonatkozó elvárásait. ...Amit annak előtte elvetettek, abban most reménykedtek.” [78]

G. Gersuni a bírának a következőképpen próbálta ezt a jelenséget megmagyarázni: „Az önök zaklatásai kényszerítenek minket a forradalomba.” A valóságban a magyarázat egyszerűre keresendő a zsidó és orosz történelemben – vagyis a kettő metszéspontjában.

Hallgassuk meg G. A. Landaut, a híres zsidó publicistát. Ő 1917 után a következőket írta: „Sokan voltak azok a zsidó családok, kispolgáriak ugyanúgy, mint nagypolgáriak, ahol a szülők – maguk is polgárok –, jóindulatúan nézték, sőt, néha büszkén is, szélsőséges esetben közömbösen a sarjaikat, ah-ikeri az egyik éppen népszerű szociálforradalmi ideológia divatjegye nyomot hagyott.” Mindez azért történhetett, mert maguk a szülők is „bizonyos mértékig e felé az ideológia felé hajlottak, amely az üldözők ellen lázadt de anélkül, hogy megkérdézték volna maguktól, hogy milyen természetű volt ez a tiltakozás és milyenek voltak ezek az üldözések”.

És így történt, „hogy egyre jobban helyet kapott a zsidó társadalomban a szocializmus hegemoniája. ...A civil társadalom és az állam tagadása, a polgári kultúra, az elmúlt századok örökségének az elutasítása, annak az örökségnek, amelyet a zsidóknak nem kevésbé volt nehéz eltaszítani, mint amennyire, eleurópaisodva, lemondani saját örökségükről.” A forradalmi gondolatok „a zsidó miliőben... duplán rombolóak... voltak”, mind Oroszország, mind pedig önmaguk számára is. Márpedig „ezek a gondolatok behatoltak a zsidó miliőbe, sokkal mélyebben, mint az oroszba”. [79]

Marsak kijevi ékszerész (aki a város templomának a díszítéséhez számos alkotást készített), tanúsítja, hogy „a nagypolgársággal való kapcsolattartás során megfertőződtem (a forradalmi szellemiséggel)”. [80] A többiekénél ugyanaz történik, amit a fiatal Bogrovnál^[201] látunk. Igen gazdag családban nőtt fel, s fiatalsága alatt a feszültség és a szenvedély csak növekszik benne. Apja a vagyonos szabadelvű nagy szabadságot engedett terrorista fiának. A szintén terrorista Goc fivérek nagyapjai, a két moszkvai Krózus – egyik ágról Goc, másik ágról Viszockij, a multimilliárdos teagyáros – távol álltak tőle, hogy visszatartsák unokáikat, és több százmillió rubelt juttattak az SZR-pártnak. (Az 1917-es bolsevista győzelem után ez a rivális, szélsőbaloldali szociálforradalmár párt Leninéé halálos ellensége, és kivégzőosztag, valamint Szibéria jutott tagjainak osztályrészül.)

„Sok zsidó érkezett, hogy a szocialisták sorait bővítse”, folytatja Landau. [81] A. I.

Gucskov^[202] 1909-ben a dumában tartott egyik beszédében megemlíti az egyik fiatal eszer (SZR-párt tagja) lány tanúvallomását, egyéb más dolgok mellett kiábrándultságáról. „Ő mondta, hogy a forradalmi mozgalmat a zsidók teljes egészében felvásárolták, és hogy a forradalom győzelmében a saját győzelmüket látták.” [82]

A forradalom iránti elragadtatás hatalmába kerítette a zsidó társadalmat, az alsóbb rétegektől a felsőig, mondja I. o. Levin: „Nem csupán az oroszországi zsidó társadalom alsóbb osztályait ragadta magával a forradalmi szenvedély”, de ez a mozgalom „átfogta a zsidó nép műveltjeinek és félműveltjeinek nagy részét is” (a félműveltek – írja – a 20-as években majd a szovjet rezsim aktív vezetőit adják). „Még többen voltak a szabad foglalkozásúak között a fogorvosoktól egészen az egyetemi oktatókig azok, akik le tudtak telepedni az övezeten kívül. A hagyományos zsidó vallás kulturális örökségét elvesztve ezek az emberek nem maradtak kevésbé idegenek az orosz kultúrával és más nemzetek kultúrájával szemben sem. Ez a szellemi üresség, amely a felületesen elsajátított európai kultúra mögé volt rejtve, tette a zsidókat – akik már hajlottak a materializmusra – a kézműves és kereskedői foglalkozásuk révén is nagyon fogékonnyá a materialista politika elméletei iránt. ...A zsidók sajátos racionalista gondolkodásmódja... teszi őket érzékennyé az olyan elméletek befogadására, mint a forradalmi marxizmus.” [83]

V. Sz. Mandel, e gyűjtemény társszerzője megjegyzi: „Az orosz marxizmus – amelyet a német eredetiről másoltak – tiszta állapotában soha nem volt orosz nacionalista mozgalom, és a zsidók, akik számára semmi sem volt könnyebb, mint Oroszországban befogadni és életre kelteni a könyvekben német nyelven megírt doktrínát^[203], teljesen természetesnek tartották, hogy jelentős részt vállaljanak ennek az idegen gyümölcsnek orosz földre való átültetésében.” [84] F. A. Sztjepun így magyarázza a dolgot: „A zsidó fiatalság Marx-idézetekkel alátámasztva keményen vitatkozott arról a kérdésről, hogy az orosz muzsiknak milyen formában kell birtokolnia a földet. A marxista mozgalom Oroszországban még az övezeten belül is a zsidó fiatalssággal kezdődött.”

Ezt a gondolatot továbbfejlesztve, V. Sz. Mandel emlékeztet, hogy „ezek a zsidók a jegyzőkönyvek – „*Cion bölcseinek jegyzőkönyve*” ..., ez az ostoba és utálatos hamisítvány – fantáziálásában látják az antiszemiták ravasz szándékát, hogy gyökerestül kiirtsák a zsidó vallást. Éppen ezért, de ők maguk „készek különböző fokon, a világ új elvek alapján történő megszervezésére és hiszik, hogy a forradalom komoly lépést jelent előre az égi királyság megalapítása felé a földön, és a zsidó népnek az ő legnagyobb dicsőségére a népi mozgalmak vezetőjének a szerepét adják a szabadságért, egyenlőségért és igazságért. És a vezető természetesen nem tévóvázik a meglévő politikai és szociális rezsimnek ledöntéséhez látni.” E gondolathoz ad példaként Fritz Kahn *A héberek, mint kulturális faj és nép* című könyvéből vett idézetet: „Mózes volt az első a történelemben Krisztus előtt 1250 évvel, aki kikiáltotta az emberi jogokat. ...Krisztus az életével fizetett a *kommunista kiáltványok* prédikációjáért kora kapitalista államában”, aztán 1848-ban az égbolton másodsorra is felemelkedett a betlehem csillag. ...”És felemelkedett a Júdeai tetők fölött: Marx.” [85]

Így „ebből a forradalom iránt nagy tiszteletet tanúsító közösségből bontakozik ki és különül el a zsidó társadalomban, és nem csupán Oroszországban, számos irányzat. Mindegyik reménytelenül irrealista és gyerekesen elbizakodott, magába szívva ellenállhatatlanul a zavaros kort, de magába foglalva az egész századot is.” [86]

Milyen könnyedséggel és ugyanakkor milyen nehézséggel, milyen szép ígéretekkel hatol a marxizmus a művelt Oroszország tudatába! Végül a forradalom a csalhatatlan következtetések és az elkerülhetetlen jóslatok hadjáratával megtalálta a tudományos alapját!

A fiatal marxisták között ott van Julij Cederbaum; aztán Martov, a mensevikek^[204] jövőbeni nagy pártvezére, aki a legjobb barátjával, Leninnel megalakítja az uniót „az egész oroszországi munkásosztály felszabadításainak harcaért”. Martov azonban nem élvezheti azt a védelmet, mint Lenin, akit száműztek a minuszinszki kedves tájra. Martovnak három évet kell leülnie, még hozzá a turuháni kegyetlen vidéken. És szintén Martov az, aki mindig Leninnel együttműködve szerkesztette az Iszkrát^[205] és létrehozta a terjesztésével foglalkozó hálózatot.

De mielőtt Leninnel együttműködött volna a minden oroszok Szociáldemokrata Pártjának megalapításában, Martov, aki Vilniusban ekkor száműzetésben volt, 1895 körül letette az ideológiai és szervezeti alapjait az „oroszországi, lengyel, litván közös zsidó munkásunió”-nak. Martovi ötlete volt az, hogy mostantól többre kell becsülni a körökben való munkát és a tömeg között végzett propagandát, és ezért azt „zsidóbbá kell tenni”, azaz jiddisre kell fordítani. A bemutatott tervezetében Martov leírta az új unió szabályait. „Mindent elvárunk az orosz munkásosztály mozgalmától és mozgalmunkat úgy tekintjük, mint az orosz munkásmozgalom függelékét..., elfelejtettünk kapcsolatot tartani a zsidó tömeggel, amely nem beszél az orosz nyelvet.” De ugyanakkor „számunkra észrevétlenül a zsidók mozgalmát olyan magas szintre emeltük, melyet az orosz mozgalom még el sem ért”. A pillanat most jött el, hogy felszabadítsuk a zsidó mozgalmat „a mentális elnyomásból, amelynek alávetette őt a burzsoázia”, amely „a legszánalmasabb burzsoázia és a világ legalja... hogy létrehozzuk a kifejezetten zsidó munkásszervezetet, amely vezetőként és instruktorként szolgál a zsidó proletariátusnak. ...A mozgalom nemzeti karakteré”-ben Martov a győzelmet látta a burzsoázia felett, és ezzel „tökéletesen mentesekké váltunk... a nacionalizmustól.” [87]

A következő, 1896-os évben Plehanov a szocialisták nemzetközi kongresszusán a zsidók szociáldemokrata mozgalmát „az oroszországi munkáshadsereg előőrsének” [88] minősítette. Ez lesz aztán a *Bund* (Vilnius, 1897), 6 hónappal az oroszországi Szociáldemokrata Párt megalakítása előtt. A következő lépcsőfok az orosz Szociáldemokrata Párt első kongresszusa, amelyet 1898-ban Minszkben (ahol a *Bund* központi bizottságának központja található) tartanak. A *Zsidó Enciklopédia* írja, hogy „8 küldöttből 5 zsidó volt: a *Rabocsaja Gazeta* (Munkásújság) című kijevei lap küldöttei B. Ejdelmann, N. Vigdorcsik és a *Bund* tagjai: A. Kremer, A. Mutnyik, S. Kac (ugyancsak részt vettek Radcsenko, Petruszevics és Vannovszkij). A párt háromtagú központi bizottságának – amelyet ezen a kongresszuson hoztak létre – A. Kremer és B. Ejdelmann is tagja lett.” [89] Így született meg az Orosz Szociáldemokrata Munkás Párt (orosz rövidítés: RSZDRP). Közvetlen rokonságban a *Bund*dal. (Tegyük hozzá, hogy Leninnek még az *Iszkra* létrehozása előtt felajánlották a *Bund* újságjának a vezetését. [90])

Hogy a *Bund* Vilniusban született meg, ebben semmi meglepő nincs. Vilnius volt ugyanis „a litvániai Jeruzsálem”. Az a város, ahol a művelt zsidó elit élt, és ahonnan Pétervárra és Moszkvába címezve nyugati irányból szállították az illegális irodalmat. [91]

De a *Bund* internacionalista ideológiája ellenére „a zsidó élet nemzeti uniójának

egyik fontos tényezője lesz”. Még ha vezetői úgy óvakodtak is a nacionalizmustól, mint a pestistől. Hiába folytak külföldről, a gazdag zsidó körökből az adományok, a *Bund* azt az elvet hirdette, amely szerint nincsen egységes zsidó nép és elvetette az „egyetemes zsidó nemzet” [92] gondolatát. Ellenkezőleg, azt hangoztatta, hogy a zsidó népben két antagonisztikus^[206] osztály létezik (a *Bund* vigyázott rá, hogy a nemzeti hangulatok ne „sötétítsék el a proletár osztály öntudatát”).

Eközben, az igazat megvallva, zsidó proletariátus nem is létezett. A zsidók ritkán léptek a gyárakba, mint munkások, mivel mint azt F. Kon elmagyarázza, „megszégyenítőnek tartották, hogy nem a saját uraik”. Inkább nagyon szerényen működtek kézművesként vagy akár segédként, amíg reményük be nem teljesedett saját műhely nyitására. „A gyárban dolgozni minden illúzió elvesztését jelentette azzal szemben, hogy egy szép napon saját főnöke lehet, és ezért a gyárba belépni megalázó és megszégyenítő dolog volt.” [93] Persze akadály volt a főnökök ellenszenve is, hogy olyan munkásokat alkalmazzanak, akiknek a szabadnapja a szombat és nem a vasárnap. Következésképpen a *Bund* kijelentette, hogy a „zsidó proletariátus” körébe tartoznak a kézművesek és a kiskereskedők, a kereskedősegédek és a kereskedelmi közvetítők is. (Marx szerint egyébként minden alkalmazásban lévő egyén proletár.) Ezekbe az emberekbe tehát mind be tudták vésni a forradalmi szellemet, és be lehetett vetni őket a zsarnokság elleni harcba. A *Bund* kijelentette, hogy a zsidók „a világ legjobb proletárjai”. [94]

Egyébként a *Bund* soha nem mondott le arról a szándékáról, hogy „fokozza tevékenységét a keresztény munkások körében”.

G. B. Szliozberg, aki egyáltalán nem gyanúsítható a szocializmussal való szimpátiával, ennek kapcsán írta, hogy a *Bund* által kifejtett hatalmas propaganda és számos beavatkozás „nehézségeket okozott a zsidók kereskedelmében és az éppen fejlődőben lévő iparukban”. A *Bund* a mester ellen uszította az inasokat, 14–15 éves gyerekeket. Ezek aztán „a többé kevésbé gazdag zsidók házainak” betörték az ablakait. Így „a Jom-Kipur^[207] napján a Bund fiataljai forgószélként rontottak be a vilniuszi nagy zsinagógába, megszakították az istentiszteletet és botrányosan viselkedtek, miközben sört ittak...” [95]

De az osztály fanatizmusa ellenére a *Bund* mindig is beleolvadt a polgári szabadelvűség megfelelő egyetemes áramlatába. „A művelt világban egyre gyakrabban gondolták azt, hogy a nemzeti gondolat az öntudat felébredésében minden embernél alapvető szerepet játszik. Ez arra kényszerítette a proletár körök teoretikusait is, hogy szélesebb értelemben foglalkozzanak a nemzeti kérdéssel.” Így történt, hogy a *Bundban* „a beolvadási törekvéseket kiszorították a nemzeti törekvések”. [96] Ezt a folyamatot Zsabotinszkij a következőképpen magyarázza. „Ahogyan nőtt, a *Bund* egyre inkább a nemzeti ideológiát helyezte a kozmopolitizmus helyébe.” [97] A korán elhunyt Abram Amsterdam, „egyike a *Bund* első fontos vezetőinek” folyamatosan „megkísérelte kibékíteni a marxista doktrínákat a nacionalizmus gondolataival”. [98]

A Bund 1901-ben tartott kongresszusának alkalmával Mark Liber (M. I. Goldman), a 17-es év egyik jövőbeni pártvezére – ekkor még 20 éves fiatalember – kijelentette: „Mindaddig meggyőződéses kozmopoliták voltunk. Nemzetivé kell válnunk. Nem kell félni ettől a szótól. A nemzeti nem jelenti azt, hogy nacionalista.” (Jó lenne ezt megérteni

és magunkévá tenni, legalább 90 év múltán!) És noha ez a kongresszus kinyilvánította szándékát „a sovinizmushoz vezető nemzeti érzés dicsőítése ellen”, határozottan nyilatkozott a zsidók nemzeti autonómiája mellett, „függetlenül az általuk lakott helytől”. [99]

Ezt a nemzeti autonómiára^[208] vonatkozó szlogent a Bund néhány év alatt kifejlesztette, és alkalmazta a propagandájában, valamint az 1904-es politikai kampányában... noha kétségtelenül senki sem tudta pontosan mit jelenthet az autonómia, terület nélkül. Így minden zsidó személynek biztosították volna a jogot, hogy a saját nyelvét használja a helyi adminisztrációval való érintkezésében és az állami szervezetekben... de hogyan is? (Nem kellene-e ezt a jogot akkor más nemzetek állampolgárai számára is biztosítani?)

Húzzuk alá ugyancsak, hogy tekintet nélkül a szocialista színezetére, a *Bund* „szociáldemokrata programjában” a szocialista törekvések ellenére tiltakozott „a Lengyelország visszaállítására és az alkotmányozó gyűlések bevezetésére irányuló oroszországi lépések ellen”. [100] Nacionalizmus igen, de csak saját magunk számára?

Így tehát a *Bund* csak zsidókat engedett a körébe. És bár ez az irányultság egyszer s mindenkorra elfogadott lett, noha határozottan antiklerikális^[209] volt, nem fogadta be azokat a zsidókat, akik vallásukat megtagadták. A párhuzamos orosz szociáldemokrata szervezeteket a *Bund* „kereszténynek” minősítette, de hogyan is lehetne őket másként jellemezni? És ezzel tulajdonképpen a legnyersebben megsértette Lenint [101], hogyan is lehetett őt a „keresztények” közé sorolni?! ...

A Bund így azt a kísérletet testesíti meg, amely megvédi a zsidó érdekeket, nevezetesen az orosz érdekek ellenében. Szliozberg szintén elismerte: „a *Bund* tevékenysége a zsidó munkásokban felébresztette a méltóságérzetet és jogaik tudatát”. [102]

Mindezek következtében a *Bund* kapcsolata az Orosz Szociáldemokrata Munkás Párttal nem volt jó. Mint ahogyan a Lengyel Szocialista Párttal (orosz rövidítés: PPSZ) sem, amely már a *Bund* születésétől fogva „rendkívül óvatos” magatartással fordult felé, és kijelentette, hogy „a *Bund* izolációs politikája ellenséges pozícióba helyezi magát velünk szemben”. [103] A maga növekvő nacionalista öntudatával a *Bund* az orosz szociáldemokrácia többi ágával csak ellentmondásos kapcsolatokat tudott kialakítani.

Lenin azt a vitát, amelyet ő és Martov 1900 szeptemberében folytatott Plehanovval Genfben, így írja le: „G. V. (Georgij Valentyinovics) tanúbizonyságát adta elképesztő türelmetlenségének, amikor kijelentette, hogy a szervezet (mármint a *Bund*) egyáltalán nem szociáldemokrata, hanem egész egyszerűen kizsákmányoló szervezet, amely az orosz népet zsákmányolja ki. Azt állítja, hogy az a célunk, hogy kiűzzük ezt a *Bund*ot a pártból. Valamint, hogy a zsidók kivétel nélkül mind sovinszták^[210] és nacionalisták, hogy az orosz pártnak orosznak kell lennie, és nem kell átadni magát „teljesen tehetetlenül” Gad törzsének^[211] ...G. V. ragaszkodott az álláspontjához, mondván, hogy egészen egyszerűen hiányoznak az ismereteink a zsidó világról és tapasztalataink a velük való kapcsolatokban.” [104] Milyen érzés lehetett Martovnak, a *Bund* első alapítójának hallgatnia ezt az éles bírálatot?!

A Bund, annak ellenére, hogy ő volt a régebbi, 1898-ban elfogadta, hogy beépüljön

az Orosz Szociáldemokrata Munkás Pártba, de csakis egységes egésként, megőrizve teljes autonómiáját, már legalább is a zsidó ügyek vonatkozásában. Elfogadta tehát, hogy az orosz párt tagja legyen, de kizárólag azzal a feltétellel, hogy ez nem fedí semmiben az ő ügyeit. Így jött létre köztük tehát a megállapodás. Eközben, 1902 elején, a *Bund* úgy érezte, hogy az az autonómia, amelyet a Szociáldemokrata Párt első kongresszusán olyan könnyen megkapott, már nem elégséges számára, és hogy mostantól szövetségi módon kívánt a párthoz csatlakozni, teljes szabadságot élvezve a program kérdéseinek egészében. Ennek apropójából megjelentette kiadványát az *Iszkra* ellen. [105] a központi érv, ismerteti velünk Lenin, az volt, hogy a zsidó proletariátus „a nemzetek körén kívül helyet foglaló zsidó nép egy- része”. [106]

Itt Lenin elveszti a fejét, és kötelességének érzi, hogy ő maga vitatkozzon a *Bund*dal. Már nem csupán felhív a „(zsarnokság elleni) nyomás fenntartására, elkerülvén a párt szétforgácsolódását több különálló egységre” [107], de szenvedélyes érvelésbe veti magát bele, mellyel bizonyítani törekszik (igaz, Kautskyt követve), hogy a zsidók egyáltalán nem tekinthetők nemzetnek. Ugyanis nincs sem közös nyelvük, sem közös területük. (Ez nyíltan materialista^[212] ítélet, mivel a zsidók az egyik legautentikusabb^[213] nép, a legösszeforrottabbak, akik a Földön léteztek. Hiszen a szellemükben forrtak össze. Lenin a felszínes és közönséges internacionalizmusával^[214] semmit sem értett meg a kérdés mélységéből, sem a zsidó nép történelmi gyökereiből.) „A különálló zsidó nép gondolata politikailag reakciós^[215]”, [108], mivel igazolja a zsidó egyéni érvényesülési törekvést. (És még inkább „reakcióso” voltak számára a cionisták!) Lenin a zsidók számára a megoldást csak a teljes beolvadásukban látta. Ami végül is azt jelenti: teljesen szűnjenek meg zsidónak lenni.

Az RSZDRP Brüsszelben összehívott II. kongresszusán 1903 nyarán 43 delegáltból csupán 5-en képviselték a *Bund*ot (pedig a tárgyalásokon „sok zsidó vett részt”). És Martov, akit „tizenkét zsidó támogatót” (köztük Trockj, Dejcs, Martinov, Ljadov, hogy csak ezeket a neveket említsük), a párt nevében felszólalt a *Bund* által óhajtott „szövetségi” elv ellen. A *Bund* tagjai ekkor elhagyták a kongresszust (ami lehetővé teszi a Lenin által javasolt 1. számú paragrafus rendelkezései alapján a kérdés elnapolását), majd a pártból is távoztak. [109] (Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkás Párt bolsevikokra és mensevikokra való szakadása után „a mensevik pártvezérek – A. Akszelrod, A. Dejcs, L. Martov, M. Liber, L. Trockij [110] voltak” –, valamint F. Dan, P. Abramovics és Plehanov kívülállók maradtak.)

A *Bund*, vagy ahogy akkoriban mondták, a „zsidók utcája”, gyorsan erős és tevékeny szervezetté vált. „Az 1905-ös események hajnaláig a Bund a legerősebb szociáldemokrata szervezet volt Oroszországban, jól bejáratott gépezetével, szilárd fegyellemmel, összeforrott tagsággal, hajlékonysággal és a konspirációban való nagy tapasztalattal. ... Sehol máshol nem találunk olyan fegyelmet, mint a *Bund*ban.” A *Bund* „bástyája” ekkor az északnyugati régió volt. [111]

Mindamellet félelmetes vetélytárs bukkan fel a *Bund*dal szemben. Ez pedig nem más, mint az 1901-ben létrejött „Független Zsidó Munkáspárt”. Ez a párt Zubatov^[216] hatására és bátorító szónoklatai nyomán meggyőzte a zsidó munkásokat – és mindazokat, akik ezt hallani akarták –, hogy nem szociáldemokrata ideológiára van szükségük, mert e nélkül is harcolhatnak és harcolniuk is kell a burzsoázia ellen, megvédve így saját

gazdasági érdekeiket. Ráadásul nemcsak a munkások, de a kormány is érdekelt a *Független Zsidó Munkáspárt* sikerében, így tehát törvényesen cselekedhetnek majd, a hatalom csak jóindulatú bírő lesz. Ennek a mozgalomnak az élére az elszánt Maria Vilbusevics, egy molnár lánya állt. „Zubatov követői... nagy sikert élveztek Minszkben a (zsidó) munkások körében.” Szenvedélyesen szembehelyezkedtek a Bund tagjaival és sokakat megnyertek gazdasági jellegű sztrájkok szervezésével. Ogyesszában is tevékenykedtek, nem is sikertelenül. A kezdeti sikerek ellenére azonban kis idő elteltével minden a párt ellen dolgozott; mint például az ország méretei, de leginkább a beijedt kormány. Így aztán Pleve a „függetlenekkel” együtt végül is megbuktatta Zubatov tervét. Sajevicot 1903-ban letartóztatták, bár elég rövid büntetésre ítélték. Ekkor azonban megérkeztek a kisinyovi pogrom^[217] hírei, és a „függetlenek” hirtelen lehetetlenné váltak. [112]

Ezalatt az idő alatt „a *Bund* külföldi csoportoktól kapott segítséget”. Elsősorban Svájcból, aztán Párizsból, Londonból és az Egyesült Államokból, ahol az „akciócsoportok elég jelentős méreteket értek el”. Szerveztek „klubokat, baráti köröket és a *Bund* oroszországi tevékenységét segítő szervezeteket. Ez főleg anyagi természetű segítség volt.” [113]

A *Bund* 1901-től lemondott a „gazdasági terror”-ról (a tulajdonosok, a gyári adminisztráció elleni támadásáról, megveréséről), mint indoklásukban szerepet azért, mert a terror „elhomályosította a munkások szociáldemokrata tudatát”. A párt emellett úgy tett, mintha ugyanakkor elítélné a politikai terrort is. [114] Ami nem akadályozta meg a Girs Lekkert nevű cipészt, a *Bund* tagját, hogy rálőjön Vilniusz kormányzójára – őt ezért elfogása után perbe fogták, majd felakasztották. A fiatal, még kiskorú Mendel Dejcs szintén adott le lövéseket, melyek „a zsidó tömegek mozgalmának tetőpontját” [115] jelezték. Ekkor a *Bund* feltette magának a kérdést, hogy nem kellene-e visszatérnie a terrorhoz. Ezt követően hozott 1902 nyarán a berdicsevi konferencián határozatot a „szervezett bosszúállásról”. De erről igen kemény vita bontakozik ki a *Bund* köreiben, és a következő évben a kongresszus formálisan törölte a berdicsevi konferencia ezen kitételét. [116] Lenin állítása szerint a *Bund* 1903-ban felhagyott a „terrorista kísérletek engedélyezésével”. [117]

A terror, amely már többször is bemutatkozott Oroszországban, általános támogatottságot élvezett. Benne volt a kor levegőjében, és a fiatalság körében egyre inkább elterjedt a szokás, hogy „arra az esetre”, lőfegyvert birtokoljanak (amit igen könnyen beszerezhettek a csempészekről). Ez a szinte divattá vált „őrület” felkeltette az övezet fiataljaiban a gondolatot, hogy megalakítsák saját harci csoportjaikat.

De a *Bund*nak – az *Önálló Zsidó Munkáspárt* tiszavirág-életű tevékenysége mellett – igen hatékony és veszélyes vetélytársai is voltak. Vajon véletlen történelmi egybeesés-e, vagy az idő tényleg elérkezett a zsidó nemzeti öntudat újjáéledésére? Mindenesetre 1897-ben, egy hónappal a *Bund* megalapítása előtt tartották a cionisták első egyetemes kongresszusát. Így történt, hogy az 1900-as évek elején a fiatal zsidók új utat kezdtek kitaposni maguknak, mégpedig „a közszolgálat útját ...így az *Iszkra* és *Bnej Mose* (»Mózes fiai«) kereszteződésében egyikük jobb, másikuk bal felé fordult”. [118] „Csoportjaink programjában feltűnt a nemzeti téma képviselése 1904 és 1906 között.” [119]

Már láttuk, hogy ezt a témát nem hagyhatta figyelmen kívül a szocialista *Bund* sem, és nem maradt más hátra, mint hogy egyre élesebben kritizáljon. Hiszen a cionizmus felszítja a nacionalista érzést és ezáltal akadályozza az osztályöntudat kifejlődését.

Az új nemzeti mozgalom sikerét az is jól jelzi, hogy „a cionista körök tagjainak létszáma a fiatalság között meghaladta a forradalmi szocialista pártokba belépett fiatalok számát”. [120] (Habár voltak ellenkező példák is. G. Gurevics, a genfi szocialista zsidó „Pravda” kiadója irányt változtatva, teljesen a zsidók Palesztinába való áttelepítésének a szószólója lett.) A *Bund* és a cionizmus között elmélyített árok lassanként megtelt újabb és újabb pártokkal – Poalej Cion^[218], Ceirej Cion^[219], „cionista-szocialisták”, a *szerpovci* (szejmovci). Mindegyik a saját módján ragozta a cionizmust és a szocializmust.

Érthető, hogy az egymáshoz ilyen közel álló pártok között elkeseredett harc kezdődik, ami egyáltalán nem könnyítette meg a Bund dolgát. Ráadásul ezekben az években ugrásszerűen megnőtt az Oroszországból történő zsidó kivándorlás. Miért kellene emigrálni? Mi ennek az értelme? Hiszen a zsidó proletariátusnak fej-fej mellett kell küzdenie minden ország munkásosztályával együtt a szocializmusért, ami majd mindenhol automatikusan megoldja a zsidókérdést!

*

A történelem folyamán gyakran vádolták a zsidókat azzal a ténnyel, hogy közülük sokan uzsorások, bankárok, nagykereskedők voltak. Igaz, ezzel a zsidók a kapitalista világ megteremtőjeként elősegítették az idejétmúlt gazdasági rendszerek átalakulását (legfőképpen pénzügyi keretek között). Ezt Werner Sombart, a nagy politikai közgazdász írta le meggyőző és heves stílusban. A forradalom első éveiben ezt a körülményt egyébként a zsidók érdemének tudták be, és úgy kezelték, mint egy elkerülhetetlen, és kihagyhatatlan lépcsőfokot a szocializmus útján. Krilenko 1919-ben vádiratainak egyikében igen fontosnak tartja meg jegyezni, hogy „a zsidó nép a középkor óta az új hatásnak, a tőkének köszönhetően elhagyta sorait és... siettetten... a kor gazdasági formáinak a megszüntetését”. [121] Igen, gazdasági és kereskedelmi téren a kapitalista rendszer, politikai téren pedig a demokratikus rendszer sokat köszönhetnek a zsidók építő hozzájárulásának. Cserében ezek a rendszerek a legkedvezőbbek a zsidó kultúra és élet kibontakozására.

Csakhogyan van itt egy megmagyarázhatatlannak tűnő történelmi rejtély, miszerint nem csupán ezek a rendszerek voltak az egyedüliek, amelyeket a zsidók előnyben részesítettek.

Ha a Bibliát tanulmányozzuk – emlékeztet minket V. Sz. Mandel –, felfedezzük, hogy még a monarchia gondolatát is nem más, mint a héberek találták ki, és adták át a keresztény világnak. Az uralkodót nem a nép választja meg, ő az Isten választotta... innen származik a rítus, amelyet a keresztény népek örökölték, a koronázás és a királyok felkenése.” [122] (Helyesbíthetnénk persze ezt azzal, hogy a fáraókat már sokkal régebben fölkenték és ők is az isteni akarat birtokosai voltak.) A Valt-Leszin volt orosz forradalmár így- emlékezik vissza: „A zsidók nem tulajdonítottak túlzott jelentőséget a forradalmi mozgalomnak. Minden reményüket a Pétervárra címzett kérelmekbe, vagy a minisztériumok tisztviselőinek jutott baksisokba^[220] vetették – és egyáltalán nem a forradalomba.” [123] Ezt a befolyásos körök közelébe igyekvő, a máshonnan jövő segítségre váró magatartást a nyughatatlan zsidó fiatalok már a középkortól a megalázó

„stadlan”^[221] gúnynévvel illették. G. B. Szlitzberg, aki hosszú évekig a szenátusban és a belügyminisztériumban dolgozott, ahol türelmesen kellett megoldania a magántermészetű zsidó problémákat, úgy ítélte meg, hogy a zsidók jövőjének szempontjából ez az út a legbiztosabb és legeredményesebb. Ő elkeseredetten nyugtázta a fiatalok türelmetlenségét.

Igen, minden bizonnyal tökéletesen oktan dolog volt a zsidók részéről csatlakozni a forradalmi mozgalomhoz, amely Oroszországban szétrombolta a normális élet menetét, következésképpen az oroszországi zsidókét is. Ment a monarchia és a burzsoá rend ledöntésében – mint nem sokkal korábban ezek megerősítésében – a zsidók az előőrsben találták magukat. Ilyen a zsidó karakter veleszületett mozgékonyasága, a szociális áramlatok és a jövő iránti túlzott érzékenysége.

Azonban nem először esik meg az emberiség történetében, hogy az emberek legtermészetesebb lendülete hirtelen a természetükkel legellentétebb szörnyűségekhez vezeti őket.

Hogyan alakult a zsidó öntudat Oroszországban a XIX. századmásodik felében?

V. E. Zsabotinszkij 1910 körül ezt az átalakulást az ő kissé túlfűtött módján így írja le: kezdetben a zsidóság nagy része ellenszegült a felvilágosítási törekvéseknek „a saját eredetiségének túlzottan felértékelt és fanatikus előítéleteivel”. De az idő megtette a maga jótékony hatását és „ahogyan eddig menekültek a zsidók a humanista kultúra elől, most úgy törekednek rá... és ennek a tudásszomjnak az eluralkodása tett minket, orosz zsidókat a világ talán első nemzetévé”. Azonban „a cél felé szaladtunkban túlhaladtunk azon. Célunk olyan zsidóember kialakítása volt, aki zsidóságát megtartva, az egyetemes ember életét élné”, és „íme, mára már teljesen elfelejtettük, hogy meg kellett volna maradnunk zsidónak. ...Nem értékeltük többé zsidó lényegünket, és eretek a súlya ránk nehezedett.” Ki kell „irtanunk önmagunkat megvető gondolkodásmódunkat és hagyni, hogy önbecsülésünk visszatérjen. ...Panaszkodunk, hogy lenéznek minket, de majdnem odáig jutottunk, hogy mi vetjük meg saját magunkat.” [1]

Ez a leírás számításba veszi a beolvadási mozgalom általános tendenciáját, de nem annak sokoldalúságát. Ahogy már láttuk (4. fejezet), a publicista és szépi író Perec Szmolenszkin, a XIX. század 60-as éveinek a végétől határozottan fellépett az értelmiségi zsidók beolvadásának tendenciája ellen, amely ugyanannyira észlelhető volt Ogyesszában, mint ahogy Németországban is megmutatkozott. Ugyanakkor hadat üzent a „bigottok”^[22] és az álszentek ellen, akik ki akartak üldözni minden ismeret Jákob házából”. Ugyanúgy „a felvilágosult álszentek ellen, akik mézédesszavakkal el akarják tántorítani Izrael fiait atyáik hagyományaitól”. Nem, nem kell szégyellni eredetünket, hanem gazdagítani kell a nyelvet és a nemzeti méltóságot; vagyis a nemzeti kultúra csakis a nyelvnek, az óhébernek köszönhetően maradhat fenn. Ez annál inkább fontos, mivel „a zsidóság meg van fosztva saját földterületétől, hazájától”, így különleges helyzetben „szellemiségében képez nemzetet”. [2] A zsidóság igenis nemzet, nem pedig vallási felekezet. Szmolenszkin a „haladó zsidó nacionalista” doktrína zászlóvivője volt. [3]

A 70-es években Szmolenszkin hangja gyakorlatilag válasz nélkül maradt. De ennek a periódusnak a végén, a balkáni szlávok felszabadulása elősegítette az oroszországi zsidók nemzeti ébredését. Azonban az 1881-1882-es pogromok összeomlasztották a *haszkalai* ideákat. „Az a meggyőződés, hogy a civilizáció le fogja zárni a valamikori zsidószaklatásokat, és hogy a zsidóság – a felvilágosultaknak köszönhetően – elkezdhet közeledni az európai népekhez, jelentősen megingott.” [4] (A dél-ukrajnai pogrom tapasztalata ily módon kivetítődni látszik minden európai zsidóra?) Az orosz zsidóság körében azok között, akik a tradicionális judaizmushoz igyekeztek visszatérni, megjelent a „bűnbánó értelmiség típusa”. [5]

Ezalatt történt, hogy a már 60-as éveiben járó Lev Pinszker, a jó hírű orvos és publicista határozottan felszólította az orosz és németországi zsidókat az *autoemancipációra*^[23]. Pinszker leírta, hogy az egyenjogúságba vetett hit összeomlott és hogy ezentúl el kell fojtani a népek közötti testvériségbe vetett legkisebb reményt is. „Ma a zsidók nem léteznek nemzetként; mindenhol idegennek számítanak, a körülöttük élő

népek elnyomását és megvetését kell elviselniük.” A zsidó nép „bolyongó halott szellem az élők között. ...Csak a vak nem veszi észre, hogy a zsidóság »kiválasztott népe« egyetemes utálatnak örvend.” A zsidók nem tudnak „beolvadni egyetlen nemzetségbe sem és ebből következően, egyik nemzet sem képes megértést tanúsítani irántuk. ...Más népekkel való összeolvadási törekvésük miatt jócskán feláldozták saját nemzeti jellegüket”, de „mindenhol csak azt érték el hogy, azonos származású lakólmok tekintik őket”. A zsidó nép sorsa más népek jóindulatának függvényévé válik. A gyakorlati megoldás tehát „a saját területén élő nemzet” megalakításában rejlik. Következésképpen alkalmas földterületet kell találni a „világ bármely pontján” [6], amelyet a zsidók benépesítenek.

Egyébként az 1860-as (egyetemes izraelita) szövetség megalakítása a zsidók egységes állásfoglalásának első jele volt a beolvadás visszautasításának tekintetében.

Ugyanakkor az oroszországi zsidóknál már létrejött a *palesztinai visszatérést* szorgalmazó mozgalom: törekvésük a Palesztinába való letelepedés volt. (Alapjában véve a hagyományos vallási köszönetnek megfelelően: „Jövőre Jeruzsálemben”.) Ez a mozgalom 1881-1882 után kezdett el jelentősen bővülni.

„Erőfeszítéseket kell tenni Palesztina gyarmatosítására... azért, hogy egy évszázadon belül a zsidók végleg elhagyhassák Európát, aki rossz vendéglátó. ...A tradicionalizmus, a szektásság és a vallási előítéletek meggátolására” ösztönző felvilágosítók korábban terjesztett tanait, miszerint „küzdeni kell az ortodoxia, a *haszidizmus* és a vallási előítéletekkel szemben – a kiengesztelésre és a zsidó életközösségek szövetségére, a palesztinai gondolat megvalósítására, apáink Júdeájába való visszatérésre való felhívás váltotta fel”. „Oroszország több városában »Sion-rajongóknak«^[224] nevezett körök alakultak.” [7]

Egyik ötlet a másikat érte, illetve oltotta ki. Elmennni, valahova letelepedni, de nem mindegy hova: Palesztinába!

De nézzük meg, mi is történt magában Palesztinában? „Az első keresztes hadjárat szinte teljesen kiirtotta még azt a kevés hébert is, aki Palesztinában volt.” Mégis „egy nagyon kicsi vallásos zsidó közösségnek sikerült túlélnie a *keresztes állam bukását*, valamint azt is, hogy a mamelukok elfoglalták az országot és a mongol hordák invázióját is”. A különböző országokból érkező hívek gyenge migrációs hullámának köszönhetően, az ezt követő évszázadok során a zsidó népesség újra talajt érzett a lába alatt. A XVIII. század végén bizonyos számú zsidó *haszidista* emigrált Oroszországból. „A XIX. század közepén Palesztinában 12 ezer zsidót tartanak számon”, míg a XI. század végén 25 ezren voltak.

„Ezek az egykori Izrael területén szétszórt zsidó települések megalapították az úgynevezett *Jisuvot*.” Az összes (férfi) lakója nem tett más egyebet, mint a zsidó vallást tanulmányozta. A *Haluká*ból – az európai zsidóközösségek által küldött támogatásból – éltek. Ezt a pénzt a rabbik osztották szét, innen ered az ő abszolút tekintélyük. A *Jisuv*-vezetők „minden produktív munka végzésére irányuló kezdeményezést csírájában elfojtottak”. Csak a Talmudot tanulmányozták, semmi mást, és ezt is csak elemi szinten.

„A nagy zsidó történész G. Grec 1872-ben meglátogatta Palesztinát” és úgy találta, hogy valójában csak a zsidók kisebb hányada tanul, a többiek tétlenkednek, szívesebben

lófrálnak és pletykálkodnak. „Úgy ítélte meg, hogy ez a rendszer haladásellenes, és a palesztinai zsidó népesség szegénységét és elfajulását idézi elő.” Éppen ezért őneki is „el kellett viselnie a *cheremet*^[225]” „[8]

Harkovban a palesztinai visszatérést szorgalmazók 1882-ben megalapították az egyetemisták „Biluim” körét. Javaslatuk „mezőgazdasági mintakolónia létrehozása volt, életmód-mintaadás a Palesztinába települő zsidók részére”. Oroszország több városában magukra vállalták hasonló körök létrehozását. (Később, jól-rosszul megalakították az első palesztin települést, de beleütköztek a hagyományt követő *Jisuvok* ellenállásába. A hagyományokat mindenekfölött tartó rabbik ugyanis azt követelték, hogy az ősi szokásoknak megfelelően, minden hetedik évben függeszték föl a földművelést.) [9]

Pinszker lelkesen támogatta a „partizánok” visszatérését Palesztinába. Éppen ezért 1887-ben nagy buzgósággal összehívta Katowicében az első palesztinai visszatéréssel szimpatizálók kongresszusát, majd 1887-ben, mindjárt a másodikat is Druszenyicában. A Palesztinába való visszatérési program terjesztése érdekében propagandisták kezdtek bejárni az egész orosz letelepedési övezetet, és beszédeket mondtak a zsinagógákban és a gyűléseken. (Dejcs tanúsítja, hogy 1881 után P. Akszelrod maga is támogatta a Palesztinába való visszatérés gondolatát hirdető mozgalmat...) [10]

Természetesen Szmolenszkin is egyik szenvedélyes apostola a Palesztinába való visszatérésnek. Lelkesen kapcsolatba lép zsidó-angol politikai szereplőkkel, de beleütközik a szövetség ellenségeskedésébe, amely a Palesztinába térés helyett inkább Amerika felé indítaná a kivándorlási hullámot. Ezért a szövetség taktikáját „a nép ügyének elárulása”-ként jellemzi. Korai halála kevés időt hagyott erőfeszítései kiteljesítésére. [11]

Ezalatt megfigyelhető, hogy a Palesztina felé irányuló mozgás az orosz zsidóság körében elég gyenge visszhangot, sőt szembenállást keltett. „A zsidó nép politikai újjászületésének gondolata annak idején mindössze egy maroknyi értelmiségit vonzott, akik elég hamar beleütköztek a felbőszült ellentáborba.” [12] A konzervatívok körében a rabbik és a *cadikok*^[226] ebben, a Palesztina felé áramlásban az isteni akarat elleni támadást vélték látni. „Vagyis a Messiásban való hit elleni támadást, mivel egyedül ő az, aki a zsidókat Palesztinába vezetheti. Ami a haladó, beolvadás mellett álló zsidókat illeti, ők reakciós törekvést láttak ebben az áramlatban, amelynek célja a zsidók különválasztása a felvilágosult emberiségtől.” [13]

Itt kell megjegyeznünk, hogy az európai zsidóság döntő része szintén nem támogatta ezt a mozgalmat. Ott helyben pedig, vagyis Palesztinában, a visszatérés sikere „meglehetősen mérsékelt” volt. „Számos telepes felismerte a földmunkához való alkalmatlanságát. ...Az óhazába való visszatérés gondolata kimerült a tiszta jó szándék néhány megnyilvánulásában.” Vagyis „a kolóniák csak Edmond Rothschild báró által (Párizsból) küldött támogatásoknak köszönhetően tudtak fennmaradni”. De ezzel együtt a kolónia tagjai „zsellérekévé váltak, akiket szigorú fegyelmezéssel gyámolítottak és alávetett helyzetbe kerültek”. Éppen ezért a 90-es évek elején „a kolonizáció nagy krízisen ment át, amely a földvásárlós anarchikus rendszeréből adódott”, valamint Törökország (Palesztina tulajdonosa) azon határozatából, amely megtiltotta az orosz zsidóknak a palesztin kikötőkben való partraszállást. [14]

Ebben az időben – 1889-ben – tűnt fel az *Ahad Haam* („a nép fia”) álnév alatt

szónokló publicista, gondolkodó és szervező: User Gincberg. Élesen bírálta a palesztinai visszatérés melletti mozgalom gyakorlatát és felépülését. Több helyen is hangoztatott véleménye szerint „mielőtt erőfeszítések történnének »a területi újjászületés érdekében«, azelőtt »a szívek újjászületéséről« kell gondoskodni, a nép intellektuális és erkölcsi Fejlődéséről. ...A zsidó élet középpontjába kell helyezni a nemzeti szellemű törekvést, óhajt a náció összetartására, ébredésére, szabad fejlődésére. Mindezt azonban olyan alapra helyezve, amely sajátja minden embernek”. [15] Ez a látásmód később a „szellemi cionizmus” nevet kapja (amely nem „vallási „ és ez adja jelentőségét).

Még ugyanebben az évben, vagyis 1889-ben, Ahad Haam ligát alapít – vagy ahogy ő nevezte rendet – *Bnej-Mose*^[227] néven. Szervezetét abból a célból hívja életre, hogy mindazok egyesülhessenek, akik számára a nemzeti érzés újjászületésének gondolata értékes. A *Bnej-Mose* alapító okirata „nagyon hasonlított a szabadkőműves páholyokéra. Az új belépő ünnepélyesen ígéretet tett arra, hogy a rendnek minden elvárását szigorúan végrehajtja. Az új tagokat a mester, a »nagy testvér« vette fel. Emellett az új belépő kötelezte magát a nemzeti újjászületés gondolatának feltétel nélküli szolgálatára még abban az esetben is, ha annak közeli megvalósulására kevés volt a remény.” [16] A rend manifesztumában rögzítették, hogy a „nemzeti tudat megelőzi a vallásosságot; a személyes érdekek a nemzeti érdekeknek alá vannak vetve”; és meghagyták a judaizmus feltétel nélküli imádatát, a mozgalom minden egyéb célkitűzése fölött. Így lett tehát a „talaj előkészítve Herzl [17] ...cionista politikájának a befogadására”, amelyet Ahad Haam egyáltalán nem kívánt.

Itt kell megjegyeznünk, hogy Ahad Haam több utazást is tett Palesztinában. Nevezetesen 1891-ben, 1893-ban és 1900-ban. Személyes tapasztalatai alapján rámutatott a kolonizáció anarchikus és hagyományokhoz alig kötődő jellegére [18] és „szigorú kritika alá vette Rothschild báró alkalmazottainak diktatórikus vezetését”. [19]

Így született meg a Cionizmus Európában egy évtizednyi késéssel Oroszországhoz képest. A cionizmus első vezéregyénisége, Teodor Herzl író, dramaturg és újságíró volt. Talán meglepő, de 36 éves koráig (mindössze csak 44 évet élt) sosem érdeklődött sem a zsidó történelem, sem a héber nyelv iránt. Ráadásul jó osztrák szabadelvű léte re akciósna k ítélte az Osztrák-Magyar Monarchia különböző „etnikai kisebbségeinek” önrendelkezésre, önálló nemzeti létre való törekvését, és természetesnek találta ezek elfojtását. [20] ahogy Stefan Zweig írja: Herzl azt az álmot dédelgette, hogy a bécsi zsidók megkeresztelkednek a székesegyházban és ebben látta „egyszer és mindenkorra a zsidókérdés megoldását – a judaizmus és a kereszténység fúziójával”^[228] „.

Csakhowy az Osztrák-Magyar Monarchiában a pán-germanizmus^[229] növekedésével együtt az antiszemita érzelmek is fejlődtek. Ekkor robbant ki a Dreyfus-ügy^[230] Párizsban, ahol Herzl lakott, így alkalma volt figyelemmel kísérnie „Dreyfus kapitány köznépi megalázását”, aki ártatlanságáról meggyőződve teljesen megrendült és irányt váltott. „Ha a szétválás elkerülhetetlen, monda, akkor az legyen felforgató! ... Ha szenvedünk a hazánélküliségtől, építsük fel saját magvunk a hazánkat!” [21] Herzlet szinte megvilágosodásként érintett meg új életcélja: meg kell alakítani a zsidó államot! villámcsapásként érte ez az új gondolat.

Az antiszemitizmus nem véletlen jelenség, ami különleges feltételek miatt jön létre, hanem ez a folyamatos rossz, az örök hiba állandó társa. A zsidókérdés egyetlen

lehetséges megoldása az önálló zsidó állam.” [22] (Mekkora képzelőerő és merészség kellett, kétezer éves szétszóródás után egy ilyen terv kigondolásához!) Az elgondolást tett követte, és Herzl megírta és megjelentette az *Egy zsidó állam*című füzetét. Stefin Zweig szerint ez a kiadvány „megdöbbenést és indulatot váltott ki a bécsi zsidó burzsoázia körében. ...Mi ütött ebbe az intelligens és művelt, szellemi emberbe? Milyen örülségek írására adta a fejét? Miért mennénk mi Palesztinába, amikor a mi nyelvünk a német és nem a héber, a mi országunk a szép Ausztria?” Az értetlenkedő kérdéseket nyomban gyanakvóak követik. Herzl „csak nem hoz ellenünk érveket a legádázabb ellenségeink számára? El akar minket szigetelni ?”

„A bécsi zsidóság tehát nemcsak hogy nem támogatta Herzl »ötletét«, hanem határozottan elfordult tőle, magára hagyta és igyekezett kigúnyolva a nevetség tárgyává is tenni. Herzl számára a kedvező válasz éppen ezért egészen máshonnan jött. Ez viszont olyan hatással bírt, mint a mennydörgés. A válasz annyira hirtelen és szenvedéllyel, extázissal telített volt, hogy Herzl szinte meg is ijedt tőle és teljesen szétfeszítette az érzés. Valóban lehetséges lenne, hogy ez a néhány tucatnyi oldal, Kelet-Európa hatalmas zsidó tömegeiben felélesztett egy ilyen erejű mozgalmat?

Herzl, bár eredetileg talán nem is számolt ezzel, de a kiadvánnyal felszította a zsidóságnak ezt a hamu alatt szunnyadó külhoni parazsát.” [23]

Ettől kezdve élete hátralévő részében Herzl testestől, lelkestől új eszméjének élt. „Szakít hozzátartozóival, csak a zsidósággal találkozik. ...Ő, aki nem is olyan régen még lenézte a politikát, most politikai mozgalmat alapít. Megrajzolja a párt arculatát, bevezeti szabályzatát. Megalkotja a kereteit egy jövőbeli erős hadseregnek és a (cionista) kongresszusokat a zsidó nép valódi parlamentjévé alakítja át.” 1897-ben az első Baseli kongresszuson nagyon nagy hatást gyakorol „azokra a zsidókra, akik először találják magukat parlamenti szerepkörben”, és „első beszédei hatására egyöntetűen kikiáltják... a cionista mozgalom vezérének és vezetőjének. ...Művészi érzékéről ad tanúbizonyságot, ahogy megtalálja a megbékélés módját”, de ugyanakkor, „aki kritizálja a célját... vagy lejáratja az általa hozott intézkedéseket, az nemcsak a cionizmusnak, de az egész zsidó népnek az ellensége.” [24]

A sziporkázóan jó tollú író, Max Nordau az egyenjogúság csalárdságáról írt eszmefuttatásával támogatta őt, mert az egyenjogúság viszályt szít a zsidóság körében. Mint Nordau írja, az emancipált zsidó úgy hiszi, hogy végre hazát talált magának. Holott „minden ami élő és életerős a zsidó vallásban, ami a zsidó ideát képviseli, a bátorság és az előrejutásra való törekvés, az csakis a cionizmus”. [25]

Ezen az első kongresszuson az orosz cionisták delegációja a „részvevők egyharmadát tette ki... 66-an voltak a 197-ből”. Igaz, némelyek szerint jelenlétük az orosz kormánnyal való szembenállás gesztusa volt. A cionizmus eszméjéhez csatlakozott minden orosz *Kovevej-Cion*, „elősegítve ezáltal a világméretű cionista mozgalom megalapozását”. [26] Így „a cionizmus az elnyomott keleti zsidó közösségekből mentette erejét, mivel a nyugati zsidóságnak csak egy elég szűk körű támogatását kapta meg”. [27] Herzl azonban ezt úgy értékelte, hogy az orosz cionizmus képviseli az egyik legnagyobb ellenállást is. Ahad Haam szenvedélyes harcot folytatott Herzl cionista politikája ellen (amely mellé ugyanakkor a palesztinai visszatérést szorgalmazók döntő többsége felsorakozott), élesen kritizálta Herzl és Nordau pragmatizmusát^[231] rámutatva „a zsidó hagyomány és kultúra

szellemi értékeivel szembeni elidegenedésükre”. [28] Illuzórikusnak tartotta azt a reményt, melyet a cionista politika a *közeljövőben* megvalósuló önálló zsidó államról táplált. Éppen ezért az egész mozgalmat végletesen károsnak ítélte a nemzet szellemi újjászületésére. ...”Egyáltalán nem törődnek a judaizmus üdvözülésének elvesztésével, mert egyáltalán nem foglalkoznak a szellemi és kulturális örökséggel; az ősi nemzet *újjáéledésére* sem törekednek, hanem az eredeti alkotó elemek szétforgácsolódott maradványaiból egy új nép kialakítása a céljuk.” [29] (Amikor a „judaizmus” szót használja, sőt kiemeli, akkor eléggé egyértelmű, hogy ez nem vallási értelemben, hanem az ősektől örökölt szellemi rendszer értelmében tekintendő. Ahad Haam kapcsán a *Zsidó Enciklopédia* azt írja, hogy a 70-es években „egyre inkább átítatódott racionalitással és ez eltávolította a vallástól”. [30]) Ha Palesztina egyetlen elhivatottsága „szellemi centrummá válni, amely a nemzeti és szellemi kapcsolatok révén egyesítheti a szétszóródott nemzeteket” [31], egy központ, mely „ontaná »fényét« a világ zsidóira”, létrehozva az „új szellemi kapcsolatot a nép szétszóródott tagjaival”, így inkább az „elit szellemi közösségévé” válna mintsem a „zsidó álamhá”. [32]

A viták nagyon feltüzelték a cionistákat. Ahad Haam élesen kritizálta Herzlt, akit Nordau azzal védett meg, hogy Ahad Haamot „titkolt cionizmussal” vádolta. Ebben a vitáktól heves, felforrósodott hangulatban évente kerültek megrendezésre nemzetközi cionista fórumok. Mindezek ellenére az egyapást ostromozó táborok nézőpontja jöttányit sem közeledett egymáshoz. Olyannyira nem, hogy 1902-ben, Minszkben, az orosz cionisták kongresszusán, Ahad Haam felolvasta híres előadását: *Szellemi újjászületés* címmel. [33]

A cionizmus azonban nemcsak a zsidóság körében, hanem azon kívül sem talált kedvezőbb fogadtatásra. Herzl erre előre számított. Igaz ugyan, hogy amint a cionizmus konkrét formát ölt, s amint megtörténik a Palesztinába indulás, az antiszemitizmus mindenütt véget fog érni. Ám sajnos előbb a független állam megalkotásával a zsidók mindenütt polgári hűtlenséggel és ideológiai elszigetelődésre(lennének gyanúsítva és vádolva, amivel ellenségeik mindig is gyanúsították és vádolták őket. Éppen ezért mindenkinél erősebben fog hallatszani azoknak a hangja, akik... „attól félnek, hogy a meghirdetett álláspont a beolvadt zsidóval kapcsolatban nehogy okot adjon az antiszemitáknak arra, hogy azt mondják, minden beolvadt zsidó maszkja alatt *autentikus* zsidó lakozik... és képtelen beolvadni a helyi népességbe”. [34]

A II. cionista kongresszuson, 1898-ban Nordau válaszul kinyilatkoztatta: „Mi megvetéssel visszautasítjuk a »párt« elnevezést, a cionisták nem párt, hanem maga a zsidó nép. ...Akik ezzel ellentétben kényelmesen érzik magukat a szolgálalelkűségben és a megvetettségben, ők tartsák magukat gondosan távol tőlünk, hacsak nem szállnak kegyetlenül harcba velünk.” [35]

Ahogy ezt egy angol történész tényként jegyezte meg: igen a „cionizmus – önbecsülésük visszaadásával – nagy szolgálatot tett a zsidóknak”, ugyanakkor „megoldatlanul hagyja azt a kérdést, hogy hogyan viselkedjenek abban országban, ahol élnek”. [36]

Ausztriában egyik honfitársa, Otto Weininger vitába szállt Herzlrel. „A cionizmus és a judaizmus összeférhetetlenek, mivel a cionizmus magától értetődőnek tartja, hogy a zsidóknak magukra kell vállalni a saját állam felelősségét, ami teljesen ellentmond

magának a zsidóság lényegének.” [37] Ezzel egyben megjósolta a cionizmus bukását.

Oroszországban 1899-ben, I. M. Bikerman határozottan kiállt a cionizmus ellen, mondván, hogy „ködös, az antiszemitizmus által inspirált, forradalmi ihletettségű, természetétől fogva káros természetű. ...El kell utasítani a cionisták illúzióját, de a világért sem megtagadni a zsidók szellemi különállását és küzdeni kéz a kézben Oroszország kulturális és haladó erejével a közös haza megújításán.” [38]

A század elején N. Minszkij költő a kővétező kritikával él: a cionizmus az egyetemes ember fogalmának elvesztését hangsúlyozza, csökkenti a kozmopolita távlatokat, a zsidóság egyetemes elhivatottságát az általános nacionalizmus szintjére süllyeszt. „A cionisták fáradhatatlanul a nacionalizmusról beszélnek, de valójában elfordulnak a judaizmus autentikusan nemzeti arcától. Valójában csak olyanok szeretnének lenni, mint mindenki más.” [39]

Érdekes összeverni ezeket a gondolatokat Sz. Bulgakov; az orosz ortodox gondolkodó forradalom előtti megjegyzésével. „A cionizmus legnagyobb nehézsége abból adódik, hogy nem képes újra megtalálni az ősök elveszett hitét és kénytelen valamilyen elvre támaszkodni, legyen az nemzeti, kulturális vagy etnikai elv. Olyanra, amelyre semmilyen igazi nagy náció sem tudna kizárólagosan hivatkozni.” [40]

Ennek ellenére az első orosz cionisták – márpedig „Oroszországból mentek ki a legtöbben, hogy megalapítsák és felépítsék Izrael államot” [41] és „a cionista újságírás legjobb cikkei is orosz nyelven íródtak” [42] – tele voltak lelkesedéssel attól a gondolattól, hogy visszaadják népüknek az elveszett hazát, a Biblia és az ősök földjét, így a zsidók morális felemelkedésével kivételes államot alapítanak.

Vajon ez a lelkesedés, ez a mindenkire szóló felhívás a fizikai munkára, valamint a földműveléshez való visszatérésre – nem visszhangozza-e Tolsztoj *visszaegyszerűsödés* doktrínájának buzdító beszédeit?

Persze, mint tudjuk, minden folyó a tengerbe ömlik.

Ž

Most pedig vizsgáljuk meg azt a kérdést: hogyan viselkedhet a cionista azzal az országgal szemben, ahol átmenetileg lakik?

Az általános nézet szerint az orosz cionistáknak, akik minden erejükkel a palesztin álom megvalósulásán dolgoztak, el kellett határolniuk magukat az Oroszországban folyó társadalmi forrongástól, bármi legyen is az. Szabályzataik így szóltak: „távolmaradás a kül- és belpolitikától”. Csak lanyhán, meggyőződés nélkül tudtak az oroszországi jogegyenlőségért folytatott harcban részt venni. És ami a nemzeti felszabadító mozgalomban való részvételt illeti? – azzal pedig másoknak kaparnák ki a gesztenyét! [44]

Azonban ezt a fajta hozzáállást Zsabotinszkij lángoló vádakkal illette. „Még az átutazóknak is érdekében áll házuk táját tisztán tartani.” [45]

Mindeközben újabb alapvető kérdés merült fel. Vajon *milyen nyelven* kellene a cionistáknak propagandájukat kifejteni?

A héber nyelvet nem ismerték és ráadásul ki értené meg? Tehát: leven az orosz vagy

a jiddis. És ez még inkább közelítette egymáshoz a felforgató oroszokat [46] és a forradalmi zsidókat. Ennek ellenére a fiatal zsidó forradalmárok természetesen megszakították a kapcsolatot a cionistákkal. Mint mondták: nem és nem! A zsidókérdés megoldása nem Oroszország elhagyásában rejlik, hanem a jogegyenlőségért folytatott küzdelmekben *itt helyben!* Inkább ebben az országban kell megragadni a lehetőséget az új világ megteremtésére, mint elmenni és a tengeren túl letelepedni. Világos érveikkel sok embert megingattak.

A bolsevik táborban rendkívül hevesen bírálták a cionistákat, „ellendrukkereknek” nevezve és a „legsötétebben látó, legelkeseredettebb pesszimista pártnak” tartva őket. [47]

Mindeközben elkerülhetetlen volt a közbülső áramlatok felbukkanása. Így a baloldali cionista párté (*Poalej-Cion* vagyis „Sion munkásai” néven). A párt Oroszországban alakult meg 1899-ben, és összekötötte a cionista politikát a szocialista ideológiával. Kísérletet tettek arra, hogy közös hangot találjanak a kizárólag osztálygondokkal, és a csak nemzeti gondokkal küszködők között. „A *Poalej-Cion* párton belül jelentős megosztottság uralkodott az oroszországi forradalmi akciókban való részvétel kérdésében.” [48] (Maguk a forradalom mellett állók is megosztottak voltak, egyik részük a szociáldemokraták felé húzott, a másik pedig a szociálforradalmárok felé.)

„Az ideológiájukban nem marxista, a szocialista cionizmushoz közel álló, *Ceirej-Cion*-csoportok 1903-tól kezdtek alakulni.” [49] A *Poalej-Cion*ban 1904-ben történt pártszakadás eredményeként született meg „a szocialista cionisták pártja”, mely elutasította a palesztinai gondolatot. Mint vallották, cél „a jiddis nyelv beszélt nyelvvé válásának elterjedése a teljes zsidóság körében”, ez bőven elég és pokolba a nemzeti autonómia gondolatával! Véleményük szerint a cionizmus burzsoá és reakciós színezetet kezd öltetni. A feladat ebből kiindulva a szocialista mozgalom megalakítása, és a zsidó tömegekben a forradalmi politikai ösztön felébresztése.

A párt „megragadta a cionizmus »szocialista és gazdasági tartalmát«, de tagadta szükségességét a »júdeai föld újjászületésének, a héber kultúrának és hagyományoknak«, „Igaz, a zsidó emigráció túlzott kaotikussága miatt egységesíteni kellene az erőket, de „nincs lényeges kapcsolódás a cionizmus és Palesztina között”. A zsidó államnak szocialista és nem kapitalista alapokon kell nyugodnia, és ez a legfontosabb. Márpedig az ilyen jellegű emigráció hosszan tartó történelmi folyamat, viszont a zsidó tömegek nagy része még sokáig a jelenlegi tartózkodási helyén fog maradni. „A párt jóváhagyta a zsidók részvételét az oroszországi politikai csatározásokban” [50], vagyis a jogaikért folytatott harcban. Ami a judaizmust illeti, azt határozottan elutasították, sőt megvetették.

Ez a zűrzavar szülte a „zsidó szocialisták úgynevezett „reneszánsz” csoportját, mely úgy tartotta, „a nemzeti tényező természeténél fogva haladó”. Ennek a csoportnak tagjai, akik szakítottak a szocialista cionistákkal, 1906-ban megalapították a Zsidó Szocialista Munkás Pártot (orosz rövidítése SZERP). (*Szerpovcinak* vagy *szejmovcinak* nevezték őket, mivel a zsidó nemzeti gyűlés – Seim – megválasztását reklamálták, mely a „zsidó nemzeti öngazgatás felső szerve lenne.” [51]) Számukra az orosz és a héber nyelv között, beszélt nyelvi minőségben nincs különbség. Az orosz államon belüli „autonómia” megszerzésének gondolatával, a szocialista SZERP elkülönítette magát a szintén szocialista *Bundtől*. [52]

A cionistákat megosztó egyet nem értés dacára Oroszországban érezhetővé vált a cionizmus általános elcsúszása a szocializmus irányába. Erre a jelenségre az orosz kormány is felfigyelt. Mindeddig nem akadályozták a cionista propagandát, de 1903-ban a belügyminiszter, Pleve a tartományok kormányzóihoz és a nagyvárosok polgármestereihez körlevelet intézett. Ebben kijelentett, hogy a cionisták másodrangúnak ítélik a Palesztinába való indulás tervét, és arra összpontosítanak, hogy a zsidó életet lakóhelyükön szervezzék meg. Ezt a birodalom számára felettébb káros felfogást már nem lehet eltérni, éppen ezért, ezentúl minden nemű cionizmus mellett kifejtett népi propaganda betiltásra kerül, úgymint a gyűlések, konferenciák stb. [53]

A fenti, belső utasításról tudomást szerezve Herzl (aki már 1899-ben kihallgatást kért II. Miklóstól – eredménytelenül) Pétervárra sietett remélve, hogy Pleve fogadja őt. (Ez a Herzl által annyira óhajtott találkozó pont a váratlan tavaszi kisinyovi pogrom után történt, amelyért Plevét kíméletlenül vádolták – magára vonva ezzel az orosz cionisták rosszsallását és szitkait...)

Egy későbbi feljegyzés szerint Pleve a következőket igyekezett megértetni Herzl-lel: a zsidó kérdés Oroszország számára súlyos, sőt életbevágó. Éppen ezért „mi próbálunk erőfeszítéseket tenni a tisztességes megoldásra. ...Az orosz államnak érdeke, hogy a népe homogén legyen”, és mindenkitől hazafias magatartást vár el. „...Mi szeretnénk beolvasztani a zsidókat, de a beolvadás... lassú folyamat. ...Én magam nem vagyok a zsidók ellensége, jól ismerem őket. Fiatalságomat Varsóban töltöttem és gyerekkoromban zsidó gyerekekkel játszottam együtt. Nagyon szeretnék tenni valamit értük. Nem akarom tagadni..., hogy Oroszországban a zsidók helyzete nem szerencsés. Ha én zsidó volnék, valószínűleg én is a kormány ellenfele lennék. ...A zsidó állam megalakítása, mely be tudná fogadni emigránsok millióit, végtelenül kíváncsatos lenne számunkra. Ez azonban nem jelenti azt, hogy minően zsidó lakosunkat el akarjuk veszíteni. A tanult és tehetős embereket szívesen megtartanánk. A képzettség nélküli szegényeket örömmel hagyjuk elmenni.” Semmi gondunk nem volt a cionizmussal, amíg az emigrációt hirdették, de most, „nagy változást észlelünk” [54] a céljaikban. Vagyis az orosz kormány jóindulattal nézi a cionisták Palesztinába való kivándorlását, és ha a cionisták visszatérnek eredeti tervükhöz, hajlandó támogatni őket az oszmán birodalom ellen. Viszont egy pillanatig sem tűrheti a cionizmus aktuális propagandaíját, amely az Oroszország területén belüli, nemzeti inspirációjú elszigetelődést támogatja. [55] Ez ugyanis az itt élők olyan csoportját hozná létre, akik számára a hazafiasság – mely az állam alapja – idegen dolog. (Ha hiszünk N. D. Ljubimovnak, aki abban az időben a miniszteri kabinet igazgatója volt, Pleve később azt hozta bizalmasan a tudomására, hogy Herzl a tárgyalás alatt beismerte: a nyugati bankok segítséget nyújtottak az orosz forradalmi pártoknak. Szlizoberg szerint ez valószínűtlen volt. [56])

A tárgyalást követően Pleve jelentés tett a találkozóról a cárnak, aki a jelentést elfogadta, és Herzl is kapott visszaigazoló levelet.

Herzl a látogatását Pleve-nél rendkívül sikeresnek könyvelte el.

Ekkor azonban még sem egyik, sem másik fél nem is sejtette, hogy mindössze már csak 11 hónapjuk van hátra az életükből...

Miközben ideológiai és egyéb viták folytak a cionizmusról a nemzetközi porondon és

Oroszországban, addig a kérdésben egyik legérdekeltebb Törökországnak egyáltalán nem állt szándékában engedményt tenni a cionisták számára. Éppen ezért a brit kormány 1903-ban váratlanul azt ajánlotta, hogyne Palesztina legyen a letelepedés színhelye, hanem inkább... Uganda.

A meglepő ötlet ellenére 1903 augusztusában Bázelen a VI. cionista kongresszuson Herzl ennek a változatnak lett a szószólója. „Ami, természetesen nem Sion”, de el lehetne fogadni ideiglenes megoldásként, a zsidó állam lehető leggyorsabb megalakulása érdekében. [57]

Ez a terv természetesen viharos vitákat szított. Úgy tűnik, hogy némi támogatást kapott a *Jisuvok* körében az új emigránsoktól, akik elbátortalanodtak a palesztinai nehéz körülményektől. Az orosz cionisták – akiknek igénye nagyobb volt valamely sürgős menedékhelynél – ádázul szembeszálltak a tervvel. Vezetőjükkel, M. M. Usziskinnel (a Biluim-kör alapítója, majd Ahad Haam jobbkeze a *Bnej-Mose* ligában) együtt emlékeztettek arra, hogy a cionizmus elválaszthatatlan Siontól, és azt semmi más nem helyettesítheti! [58] A kongresszus azért mégis meghatalmazta egyik bizottságát, hogy Ugandába utazzon, és tanulmányozza a területet. [59] A terepszemlét követően az 1905-ös VII. kongresszus meghallgatta a bizottság jelentését, és az ugandai tervet határozottan elvetette. [60] Az újabb akadályoktól lesújtva Herzl 1904-ben szívinfarktust kapott, még mielőtt a végső döntést megismerhette volna. [61]

Bár az ugandai letelepedés gondolata lekerült a napirendről, az általa felvetett kérdés újabb törést okozott a cionizmuson belül. Ennek következtében kiváltak az ún. „területhez ragaszkodók”, vezetőjükkel Izrail Zangvillal az élen, akihez az angol képviselők is csatlakoztak. Megalkották nemzetközi tanácsukat; gyűléseiket Jakov Schiff és Rothschild báró támogatásával tartották. Lemondtak a „Palesztina és semmi más” igényéről. Igen, szükség van valahol a zsidók tömeges letelepedésére, de ott, ahol erre megvannak a feltételek. A több éven át tartó keresés alatt tucatnyi, szerintük számításba vehető országot megvizsgáltak. Angola esetében már majdnem közös nevezőre is jutottak, de aztán szomorúan meg kellett állapítaniuk, hogy a gyarmat akkori ura, „Portugália túl gyenge ahhoz, hogy megvédje a zsidókat”, így tehát „a zsidók ki lennének téve annak, hogy a szomszédos népcsoportok áldozataivá váljanak”. [62]

Végső elkeseredésükben még arra is készek voltak, hogy Oroszország területén belül fogadjanak el olyan területet, amelyben független adminisztrációjú, önálló egységet alakíthatnak ki.

Azt az érvet, hogy szükség van erős országra, arcelv megvédi az emigránsokat az új területükön, elfogadták azok is, akik a független állam gyors megalakítását szorgalmazták, amely alkalmas az emigrációs tömeg befogadására. Ezt sugallta – és sugallja később – Max Nordau, amikor azt mondta, hogy nem kell megijedni az új érkezőknek „a befogadó állam (tehát Palesztina) gazdasági felkészületlenségétől”. [63] De ehhez le kellett volna győzni Törökországot, és valamilyen megoldást találni az arab kérdéskörre is. Ennek az elméletnek a hívei belátták, hogy a terv megvalósításához a nagyhatalmak egyesült támogatása szükséges. Márpedig ezt a segítséget pillanatnyilag egyik ország sem ajánlotta fel.

Mindenesetre Izrael Állam megalkotásához még két világháborút kellett átélni.

Hat évig tartó végtelennek tűnő elmélkedés és tanácstalan tétovázás után III. Sándor cár azt a visszavonhatatlannak tűnő döntést hozta, hogy az oroszországi zsidóságot közéleti és politikai megszorításokkal továbbra is elnyomás alatt tartja. A cár ehhez a politikájához egészen haláláig görcsösen ragaszkodott.

Ennek valószínűleg egén-észt az lehetett oka, hogy a forradalmárok között nagy számban voltak zsidók, másrészt pedig az, hogy sok zsidó fiatal kitért a katonai szolgálat elől. „A besorozottnak csak a háromnegyede jelentkezett szolgálatra.” [1] Ráadásul a behívóra nem reagáló zsidók száma „folyamatosan növekedett”, és ezzel párhuzamosan az emiatt kirótt büntetéseket is egyre kevesebben fizették be. A kivetett 30 millió rubelből évente csak 3 millió folyt be az államkasszába.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kormány még mindig nem rendelkezett pontos adatokkal a zsidó népességről, a születések számáról és a 21 éves kor előtti halálozási arányokról. Emlékezzünk rá, hogy 1876-ban a szolgálat tömeges megtagadása miatt (lásd 4. fejezet), korlátozásra került az a „kiváltság, melyet egyesek családi helyzetükből adódóan élveztek”. Vagyis a zsidó családok egyszülött fiúgyermek is bekerült az általános katonai összeírásba. Így a sorköteles zsidók aránya ugrásszerűen magasabbá vált a nem zsidókénál. A helyzet változtatására csak az 1900-as évek elején II. Miklós [2] uralkodása alatt került sor.

Ami a közoktatást illeti, a cár 1885-ben megfogalmazott indítványa szerint, a letelepedési övezeten kívüli közoktatási intézményekbe felvett zsidók számának arányban kellett lennie a teljes népességben levő zsidók számával. Ezzel szemben a hatóságok két fontos célt tartottak szem előtt: a tanulni vágyó zsidók növekvő számának megfékezését, illetve a forradalmi eszmék elleni küzdelmet. Jól példázza ez utóbbit az a megfogalmazás, miszerint az iskolát a „forradalom melegágyából a tudományok melegágyává kell változtatni”. [3] E célok elérése érdekében a kancelláriákon egyre radikálisabb lépéseket készítettek elő, melyek megtiltották a felvételét azoknak a gyanús elemeknek, akik a forradalmat szolgálhatják. Ezek a Lomonoszov^[232] szellemiségével ellentétes lépések mélységesen elhibáztak voltak az államérdek vonatkozásában is, mivel a népesség kedvezőtlen helyzetű, ám rendkívül tehetséges tagjainak felvételi kérelmét („a szakácsnők gyermekeit”) egyszerűen visszautasították a gimnáziumokból. Ez az alattomos eljárás a józanság és tisztesség leple alatt valójában nem jelentett mást, mint hogy „szabad kezét adtak az intézmények vezetőinek, hogy csak olyan gyerekeket vegyenek fel, akiknek a háttere biztosítja a gyermek jó előmenetelét és mindent meg tud számára adni, ami a tanuláshoz szükséges”. A felsőoktatási intézményekben egyébként tervbe vették a tandíj emelését is. [4]

Ez a lépés felháborodást váltott ki a liberális körökben, de közel sem olyan komolyat és jóval rövidebb ideig tartót, mint 1887-ben, amikor csökkentették a zsidók felvételi számát a gimnáziumokban és az egyetemeken. Az eredeti tervek szerint ez a két rendelet egyazon törvény részeként jelent volna meg, de a minisztertanács végül is elvetette. Azzal érveltek, hogy „a zsidókat érintő általános érvényű tiltó rendelkezés nyilvánosságra

hozatala rossz vért szülne”. Végül is 1887 júniusában csak azt a részét hirdették ki, amely a nem zsidókra vonatkozott. „A tanulók összetételének rendszerezésére vonathozó intézkedések a közép- és felsőfokú tanintézményekben” – az alsóbb néposztályok elleni intézkedésként... A zsidó részarány csökkentésének kidolgozását Gyeljanov oktatásügyi miniszterre bízta, hogy azt a rektoroknak és a kurátoroknak címezve bizalmasan továbbított körlevélben adja közre. Ezt a szabályozást Gyeljanov végre is hajtotta 1887 júliusában. A letelepedési övezet közép- és felsőoktatási intézményeiben 10%-ban határozta meg a zsidók *numerus clausus*-át, az övezeten kívül 5 %-ban, a két fővárosban pedig 3 % volt a kijelölt arány.

„Az oktatásügyi minisztérium mintája szerint több más szervezet is megkísérelte a felvételi hányad bevezetését intézményében, bizonyos iskolák pedig kizárták a zsidókat.” Így a villamosmérnöki kar, a szentpétervári közúthálózati iskola és – ami a legmegdöbbentőbb – a katonatorvosi akadémia, amely ugyan ideiglenesen, de „hosszú évekre” kizárta a zsidókat tanulói sorából. [5]

Ez a *numerus clausus* törvény az oroszországi zsidók tömeges feltűnése óta, vagyis majdnem száz éven keresztül teljesen ismeretlen volt. Ezért is érintette fájdalmasan a zsidó társadalmat a majd 29 évig (gyakorlatilag 1916-ig) érvényben lévő törvény. Ráadásul pont akkor került bevezetésre, az 1870-1880-as években, amikor igen jelentős fellendülés mutatkozott a „zsidók gimnáziumba és szakközépiskolába való bekerülési szándékában”. Ezt a jelenséget Szliozberg egyébként egyáltalán nem azzal magyarázza, hogy a tömegek ráébredtek a tanulás szükségességére, hanem azzal, hogy a tőkeszegény zsidók számára a gazdasági élet területén a lehetőségek erősen korlátozottak voltak. Mindemellett a tanulás bizonyos felmentést adott a mindenki számára kötelezővé tett katonai szolgálat alól is. „Míg azelőtt csak a jómódú zsidó fiatalság folytatott tanulmányokat, most kialakult a „zsidó tanulóproletariátus”; míg az oroszoknál most is – mint eddig is – csak a jobb módú rétegek kaptak felsőoktatási képzést, addig a zsidóknál a jómódban élőkön kívül a kedvezőtlen helyzetű rétegek is nekiláthattak a tanulásnak.” [6]

Itt kell megjegyeznünk, hogy ezekben az években az egész világon jellemzővé vált az elit képzése helyett az általános képzés felé való elmozdulás. Ezt a folyamatot a zsidók – különösen érzékeny és intuitív^[233] lényükkel – elsőként ösztönösen megérezték.

De vajon hogyan lehet módot találni a zsidók e folyamatosan erősödő tanulási törekvésének kielégítésére, összezőrdülések és összetűzések provokálása nélkül?

Figyelembe véve az orosz birodalom „törzsnépességének” meglehetősen renyhességét és visszamaradottságát, mit kellene ahhoz tenni, hogy se egek, se mások fél ne szenvedjen hátrányt?

Ne feledkezzünk el arról sem, hogy az orosz kormány egyik fő feladata a forradalom elleni küzdelem volt. Csakhogy a tanulóifjúság köréből számos zsidó tűnt ki aktivitásával és a fennálló diktatúra abszolút ellenzőjeként. Ugyanakkor, K. P. Pobedonoszcev^[234] III. Sándor uralkodása alatti befolyását ismerve be kell látni, hogy meg akarták védeni az orosz nemzetet az oktatás területén felmerülő kiegyensúlyozatlanságtól. Ezt a törekvést a híres zsidó bankár, Moritz von Hirsch báró oroszországi látogatásakor Pobedonoszcev így fejtette ki. A kormány politikáját nem az inspirálja, hogy a zsidók „fenyegetést” jelenthetnek, hanem az a tény; hogy ők a több ezer éves múltú kultúrájukból adódóan

mind szellemileg, mind intelligenciában^[235] nagyobb hatalommal bírnak, mint az orosz nép, amely még tudatlan és csiszolatlan. A jogi intézkedésekre azért van szükség, hogy a helyi népesség „gyenge képessége egyensúlyba kerüljön”. Éppen ezért Pobedonoszcev a humanizmusáról ismert Hirscht kérte meg, hogy támogassa az orosz nép tanulását. Ezzel szerinte ugyanis az oroszországi zsidók jogegyenlősége is megvalósulhat. Szliozberggtől tudjuk, hogy Hirsch báró 1 millió rubelt utalt át az orosz iskolák szalmára. [7]

De mint minden történelmi jelenséget, a *numerus clausus* törvényét is több szempontból lehet nézni, különös figyelmet szentelve az alábbi kettőnek:

Bármely fiatal zsidó tanuló számára a legalapvetőbb emberi jog megsértése volt, hogyha képességét, rátermettségét bizonyította és ennek ellenére sem vették fel abba az iskolába, ahová jelentkezett. Természetesen ezeknek a tehetséges és dinamikus fiataloknak több, mint megalázó volt ilyen akadályokba ütközni; ez a kegyetlen bánásmód felháborította őket. Ők, akik mindeddig csak kereskedői és kézművesiparos szakmák korlátai közt mozoghattak, most jobb életre vágytak, de megakadályozták őket a hőn áhított továbbtanulásban.

Ezzel ellentétben a „törzsnépesség” egyáltalán nem érezte a kvótarendszerben az egyenlőség elvének megsértését, sőt ellenkezőleg. A kérdéses intézmények pénzügyi támogatása a közkinccsár, tehát a népesség által történt. Így ha a zsidók többen lettek volna, az annyit jelentene, hogy támogatásuk mindannyiuk pénzéből történik. Emellett azt is mindenki tudta, hogy a magasabban képzett réteg kiváltságos pozíciót tölt be a társadalomban. Arról nem is beszélve, hogy mi van a többi etnikai csoporttal? Nekik nem kellene részarányosan megjelenni a „tanult réteg” körében? A birodalom minden más népétől eltérően a zsidók szinte kizárólagosan a tanulásra törekedtek. Ez bizonyos helyeken azt jelentette, hogy a zsidó hányad az oktatási intézményekben meghaladta az 50%-ot. Véleményem szerint éppen ezért kétségtelen, hogy a *numerus clausus* az oroszok és az etnikai kisebbségek érdekeinek védelmére került beiktatásra, nem pedig a zsidóság elnyomására.

Egyébként a XX. század 20-as éveiben az USA-ban is kerestek hasonló megoldást a zsidó részvétel korlátozására az egyetemeken, sőt bevándorlási kvótákat is szabtak, de erre majd még visszatérünk. Nagy általánosságban a „nem kevesebb mint” kifejezéssel élő kvóta kérdése^[236] manapság is napirenden lévő ügy Amerikában.

Oroszországban valójában a *numerus clausus* alkalmazásában számos kivételre volt példa. A leánygimnáziumokban például alig vették figyelembe. „A legtöbb leánygimnáziumban a kvóták nem kerültek bevezetésre, és ugyanígy több szakosodott felsőoktatási közintézményben sem. Például a szentpétervári és a moszkvai konzervatóriumban, a moszkvai festő-, szobrász- és építésziskolában, a szentpétervári pszichoneurológiai egyetemen, a kijevi kereskedelmi iskolában stb.” [8] Ugyanígy nem alkalmazták a kvótákat egyetlen *magánintézményben* sem, pedig sok volt belőlük és igazán magas színvonalat képviseltek. [9] Példának ott van a Kirpicsnyikova vegyes gimnázium, amely Moszkva legjobb iskolái közé tartozott, növendékeinek egynegyede zsidó tanulókból állt. [10] Sok zsidó tanulója volt íné a híres moszkvai Polivanovszkaja gimnáziumnak is. Ami pedig a rosztovi Andrejeva gimnáziumot illeti, ahol az édesanyám is tanult, az osztály fele zsidó lányokból állt. A kereskedelmi iskolák (amelyek a pénzügyminisztériumtól függtek), s ahová a zsidó gyerekek különösen vágytak

beiratkozni, alapvetően minden megkötés nélkül nyitva álltak előttük, és ezekbe még az 1895 utáni intézkedések ellenére sem volt nehéz bejutniuk.

Így például a letelepedési övezeten belüli kereskedelmi iskoláknál – amelyeket magánalapok támogattak –, a felvett zsidók száma a zsidó nagykereskedők által az iskolák karbantartására utalt pénzösszegetől függött. Éppen ezért a legtöbb ilyen tanintézményben a zsidó tanulók száma elérte, vagy meghaladta az 50%-ot.

Amíg a felvételtkor a hivatalos normát szigorúan betartották, addig az arány a felsőbb osztályokban nem egyszer jócskán meghaladta a *numerus clausus* által előírt értéket. Szlizoberg ezt azzal a ténnyel magyarázza, hogy azok a zsidó gyerekek, akik gimnáziumi felvételt nyertek, kitartóan végig is vitték tanulmányaikat, míg a nem zsidók gyakran félbehagyták azt. Ezért történhetett meg az, hogy a felsőbb osztályokban gyakran 10%-kal több zsidó tanulót jegyeztek. [11] Azt is állítja, hogy elég sok zsidó tanult például a poltavai gimnáziumban. Vjazmában pedig, amint egy másik emlékirat szerzője tanúskodik, az iskolában a saját osztályában 30 fiúból 8 volt zsidó. [12] Mariopolban, ahol abban az időben már működött helyi duma, a fiúgimnáziumokban a tanulóknak megközelítőleg 14-15%-a volt zsidó, a lánygimnáziumokban ez az arány még magasabb volt. [13] Ogyesszában, ahol a zsidók alkották a népesség egyharmadát [14], 1894-ben a tekintélyes Richelieu gimnáziumban a tanulók több mint 14%-a, a második számúnak tartott gimnáziumban több mint 20%-a, míg a harmadik számúban 37%-a volt zsidó. Az arány a lánygimnáziumokban 40%, a kereskedelmi iskolákban 72 %, míg az egyetemeken 19% volt. [15]

Természetesen, ahol az anyagi helyzet azt megengedte, ott szinte semmilyen akadály nem gördült a zsidók tudásszomjának az útjába. „Ebben az időben, a közép-oroszországi tartományok középiskolaiban kevés zsidó tanuló volt. A zsidó szülők ezt kihasználva odaküldték gyermekeiket. ...A legtehetősebbek azonban otthon taníttatták gyermekeiket. Azok mindig az eggyel magasabb osztály különbözeti vizsgájára felkészülve jutottak el az utolsóig. ...[16] Az 1887 és 1909 közötti időszak alatt a zsidó gyerekek teljesen szabadon tehették le záróvizsgálataikat és ugyanolyan diplomát kaptak, mint azok, akik részt vettek a kurzusokon.” [17] A „külsős” diákok nagy része egyébként zsidó volt. Nem volt ritka a forradalom előtt az olyan család, mint Jakov Marsaké (nagyobb vagyon nélküli ékszerész, a költő^[237] apja), akinek mind az öt fia felsőfokú iskolát végzett.

Ráadásul „sorra nyíltak a magánintézmények, vegyesen zsidók és keresztények, vagy csak zsidók számára. ...Ezek közül néhány intézmény ugyanazokat a jogokat élvezte, mint a közoktatási intézmények. Mások olyan bizonyítványt adhattak ki, mely a felsőoktatási intézményekbe való beiratkozásra adott jogot. ...[18] Létrehozták azt a zsidó magánintézmény-hálózatot, amely nemzeti jellegű nevelésen alapult. ...[19] A zsidók a külföldi felsőoktatási intézmények felé is orientálódtak, majd visszaérkezve Oroszországba, nagy részük sikerrel vizsgázott az állami bizottság előtt.” [20] Szlizoberg a 80-as években megfigyelte a heidelbergi egyetemen, hogy „az orosz hallgatók nagy hányada volt zsidó” és olyan is volt köztük, aki nem rendelkezett érettségivel. [21]

Teljes joggal el lehetne azon gondolkodni, hogy azok a korlátozások, amelyeket a forradalmi hangulattól való félelemből hoztak, nem éppen annak a felszítéséhez járultak hozzá? Nem segítette-e ezt elő a *numerus clausus* miatti felháborodás, és a nyugati tanulmányok során a forradalmi beállítottságú emigránsokkal való kapcsolattartás?

Az mindenesetre tény; hogy a körlevél nyilvánosságra hozatala után nem történt azonnal jelentős csökkenés az orosz egyetemeken. Igaz azonban, hogy ezután a zsidók száma évről évre csökkent. Így az 1893-as 13,8%-os arány 1902-re már 7%-ra változott. A moszkvai és szentpétervári egyetemek zsidó tanulóinak az aránya nem lett kevesebb, mint a megadott norma feletti 3%, és ez így maradt egészen végig, a nevezett norma érvényességi ideje alatt. [

Azt is meg kell említeni, hogy Gyeljanov miniszter nem egyszer helyt adott a hozzá címzett kérvényeknek. Ily módon került sor zsidó tanulók százainak rendkívüli felvételére. Ennek jó néhány szemtanúja volt. [23] Gyeljanov rugalmasságát később Bogolepov^[238] merevsége követte, és nem kizárt, hogy ezért vált terroristák céltáblájává. [24] Szliozberg ehhez a következő megjegyzést fűzi: az oktatásban a felső szintű női orvosok képzésének százalékaránya magasan fölébe került a katonatorvosi akadémián és meghaladta az egyetemen lévő férfiakét... „mivel a birodalom minden fiatal zsidólánya” orvostanhallgató akart lenni. Így például a pétervári pszichoneuro-pathologiai iskolába, ahova érettségi nélkül is be lehetett jutni, és ahová évfolyamonként nem ritkán több száz zsidó is beiratkozott, az évek során pedig több ezer. Igaz, az intézményt neuro-pathologiai iskolának hívták de emellett jogi karnak is helyt adott. Másik példaként ott volt a pétervári birodalmi konzervatórium, amely „tele volt mindkét nembeli zsidó tanulókkal”. Jekatyerinoszlavban pedig 1911-ben magán bányászati egyetem nyílt. [25]

A specializálódott iskolákba – mint például a felcseriskolába – szabadon lehetett bejutni. J. Tejtel meséli, hogy a szaratovi nővérképzőbe (jó felszereltség, magas színvonal) a letelepedési övezetből érkező zsidókat a legkisebb korlátozás nélkül felvették, anélkül, hogy az övezet elhagyásához szükség lett volna előzetes rendőrségi engedélyre. Ebből adódóan a felvételt nyertek kizárólagos jogokkal élhettek. Ezt a gyakorlatot Szaratov akkori kormányzója, Sztolipin szentesítette oly módon, hogy a zsidó tanulók száma 70%-ig emelkedhetett. Szaratov többi technikai szakiskolája a letelepedési övezetben élő zsidókat a legkisebb megkötés nélkül felvette és sok közülük felsőoktatási intézményekben folytatta tanulmányait. ...A letelepedési övezetéből „nagyszámú külsős diák is érkezett, akik nem nyertek felvételt az egyetemekre, és a város zsidó közössége igyekezett számukra munkát találni”. [26]

Megjegyzendő, hogy az olyan intézményekben, ahol az oktatás héber nyelven folyt, szintén nem volt korlátozás. A XIX. század utolsó nevédekében a letelepedési övezetben 25 ezer elemi iskolát (héber) számoltak össze, 363 ezer tanulóval (az összes zsidó gyermek 64%-a). [27] Igaz, hogy 1883-ban a régi „állami zsidó intézményeket” bezárták, mint az új korszaknak „meg nem felelőket”. (De érdemes összevetni: a zsidó publicisták annak idején az intézmények megnyitását „reakciós tetteknek könyvelték el”, és most a bezárásukat is „reakciós tényként” kezelték!)

Összefoglalva: a kvótarendszer bevezetése egyáltalán nem szabott gátat a zsidók tanulási törekvéseinek. Mindazonáltal ahhoz sem járult hozzá, hogy a birodalom nem zsidó rétegeinek műveltségi színvonala megemelkedjék. Mégis a zsidó fiatalság körében haragot és keserűséget ébresztett. Márpedig ők a tiltások dacára kezdték el az értelmiségi élcsapat létrehozását. Az Oroszországból elszármazott bevándorlók lesznek azok, akik a majdani Izrael állam első elit értelmiségének a magját alkotják. (Hányszor olvassuk az orosz *Zsidó Enciklopédiában*: „kisiparos fia”, „kiskereskedő fia”, „árus fia”, és kicsit

messzebb: „egyetemet végzett”?)

Az egyetemi diploma alapvető jogot biztosított a birodalmon belüli tetszőleges letelepedésre és közigazgatási szolgálatra (később újra korlátozták az akadémiákra, egyetemekre és az állami gimnáziumokba való bejutást). Az orvosi karon diplomázottaknak – orvosok és gyógyszerészek – engedélyezett volt „bárhol tartózkodni”, függetlenül attól, hogy gyakorolták-e szakmájukat.

Ráadásul mindazok, akik felsőfokú kurzust végeztek, „foglalkozhattak kereskedelemmel vagy egyéb mesterségekkel”. Ezen kívül „a kereskedők testületének tagjai lehettek, anélkül, hogy előtte 5 évet a letelepedési övezet első céhében kellett volna letölteniük”. Ez utóbbi egyébként a többi kereskedőnek kötelező volt.

„Az orvosdoktor címmel rendelkező zsidók” szabadon gyakorolhatták szakmájukat a birodalom bármely járásában, egy egészségügyi titkárt, és két segítőt alkalmazva a letelepedési övezetből érkező hittársaik közül. Bárhol tartózkodhattak és kereskedelmi tevékenységi joggal élhettek azok a zsidók is, akik egészségügyi kisegítő szakmákat gyakoroltak felső fokú végzettség nélkül – fogorvosok, nővérek, bábák. E vonatkozásban 1903-tól azonban azzal egészítették ki a törvényt, hogy ezek a személyek *kötelesek* a szakmájukat gyakorolni. [28]

Ž

A megszorítások az ügyvédi kamarát, az ügyvédek 1864-ben alakult független testületét is érintették. Ez a szakma érvényesülési lehetőséget nyújtott mind pénzügyi, mind személyes téren és eszmék terjesztésére is alkalmat adott. Az ügyvédek bírósági perbeszéde ugyanis nem volt cenzúra alá vetve, az újságban is közzétették; mégpedig oly módon, hogy a szónokok nagyobb szólásszabadságot élveztek, mint maga az újság. Ezt jól ki is használták szociális kritikákra és a társadalom „épülésére”.

Az ügyvédek osztálya egy negyedszázad leforgása alatt hatékony ellenzékké alakult. Emlékezzünk a terrorista Vera Zasulics^[239] diadalmas felmentésére 1878-ban. Az az erkölcsi lazaság, mely az ügyvédek érveléseiben megmutatkozott, nagyon nyugtalanította akkoriban Dosztojevszkijt. Ezt ki is fejtette írásaiban.^[240] Márpedig a befolyásos területeken a zsidók nagyon gyorsan elfoglalták a vezető állásokat, és mindenkinél tehetségesebbnek bizonyultak. Amikor a szentpétervári felesküdtött ügyvédek kamaratanácsa 1889-ben először publikálta szakmai testületének adagit a zsidóság számarányára vonatkozóan, akkor A. J. Passzover, a nagy pétervári ügyvéd lemondott tanácsi tagságáról és soha többé nem jelöltette magát a választásokon. [29]

Ugyanebben az 1889-es évben Manaszein, az igazságügyminiszter olyan tartalmú jelentést adott át III. Sándor cárnak, hogy „a kamarát az oroszokat kiszorítva a zsidók foglalták el. Sajátos módszereket alkalmaznak, megsértve ezzel az etika törvénykönyvét, melyre felesküdték.” (A jelentés egyébként semmilyen konkrét felvilágosítással nem szolgál. [30]) A cár parancsára 1889 novemberében egy *ideiglenesnek* mondott rendeletet hoztak (elkerülve így a legális eljárási módot). Ez előírja, hogy az „ügyvédek és meghatalmazottak sorába nem keresztény felekezethez tartozók felvétele mostantól..., csak az igazságügy-minisztérium előzetes engedélyével lehetséges, egészen az erre vonatkozó törvény hatályba lépéséig. [31] De, mivel úgy tűnt, hogy sem a muzulmánok, sem a buddhisták nem törekszenek nagy számban az ügyvédi kamarába, ez a rendelet a

zsidók ellen irányuló cselekedetnek bizonyult.

Ettől az évtől kezdve, és még 15 évig gyakorlatilag egyetlenegy nem kikeresztelkedett zsidó sem kapott miniszteri engedélyt, még az olyan sziporkázó egyéniségek – később híres ügyvédek sem –, mint M. M. Vinaver^[241] vagy o. o. Gruzenberg. Másfél évtizedig csak az ügyédbojtári szerepkör keretei közt mozoghattak. Vinaver egyébként többször is mondott védőbeszédet a szenátusban, ahol nagy befolyást gyakorolt.) Mindemellett azt tudnunk kell, hogy az ügyédbojtárok valójában ugyanazzal a szabadsággal és sikerrel védekezhettek, mint maguk az ügyvédek. Ezen a téren a zsidókra nézve nem voltak megszorítások. [32]

N. V. Muravjov, az új igazságügy-miniszter ezt az ideiglenes tiltást 1894-ben törvényben akarta véglegesíteni. Érvelése a következő volt: „az igazi veszélyt nem az ügyvédi testületnek egy bizonyos számú zsidó felekezethez tartozó tagja jelenti, akik végeredményben elfogadják a keresztény vallással ellentétes ismereteket, amely nemzetük sajátja. Inkább az, hogyha szárasuk jelentősen megnő, félő, hogy szerepük nyomatékossá válásával bomlasztó hatást gyakorolnak majd az általános erkölcsi színvonalra és a testület tevékenységére.” [33] A törvénytervezetben azt javasoltak, hogy a nem keresztény ügyvédek aránya minden bíróságon 10%-ra korlátozódjék. A cári kormány visszautasította ezt a tervet, de ahogy Krohl mondja, „ez az elképzelés... az orosz nép felfogásában nem fogja a megérdemelt ítéletet kapni”, és a szentpétervári jogásztársadalom körében is csak néhányan tiltakoztak erőteljesen...; a nagy többség – már megvitatása idején – láthatóan kedvezőnek találta a töményjavaslatot”. [34] Milyen váratlan bepillantást nyújt ez a 90-es évek értelmiségének hangulatára. (A szentpétervári bíróságokon az ügyészek 13,5%-a volt zsidó, a moszkvain ugyanez a szám – kevesebb, mint 5%. [35])

A tiltás, amely gyakorlatilag az ügyédbojtárok ügyvéddé válását akadályozta meg, ugyanolyan lesújtó volt, mint az azt követő korlátozások a tudományos pályákon és az állami szolgálatok terén. [36] Visszavonásina-a csak 1904-ben kerül sor.

A 80-as években a letelepedési övezet tartományaiban bevezették a zsidó esküdtszéki tagok számának korlátozását, oly módon, hogy ne lehessenek többségben az esküdtbíróságokon.

Szintén a 80-as évektől kezdve szüntették meg a zsidók foglalkoztatását a bíróság valamennyi eljárásában. De kivétel is akadt: így J. Tejtél – akit már említettünk – egyetemi tanulmányai befejeztével még 25 évig ott dolgozott. Fényes karrierjét nemesi előjogokkal, polgári státusú tábornok fokozatával fejezte be. (Hozzá kell tenni, hogy később Scseglovitov^[242] „önszántából” nyugdíjba kényszerítette őt.) Szakmája gyakorlása közben izraelitaként gyakran kellett ortodox tanúkat felesketnie, ám ezt a gyakorlatot a papság soha nem kifogásolta. Megnevezi J. M. Galpernt is, aki szintén törvényszéki hivatalnok volt, az igazságügy-minisztérium osztályvezető-helyettesi rangjáig, és a titkos tanácsosi fokozatig vitte. [37] Galpern a Pahlen-bizottságban vett részt, szakértői tisztségben.

(Ezelőtt az első számú szenátusi megbízott G. I. Trahtenberg volt és helyettese G. B. Szliozberg, akiket a zsidó jogok védelmére neveztek ki.) Szintén a szenátus főügyésze volt Sz. J. Utin, de ő kikeresztelkedett, és így nem jöhetett számításba.

A vallási szempontok mindig is valódi okként jelentek meg és sosem szolgáltak ürügyként a cári kormányzatnak. Ezért üldözték kegyetlenül két és fél évszázadon

keresztül az etnikailag teljesen orosz óhitűek^[243] közösségének tagjait, majd később a duhoborokat^[244] és a molokanokat, akik szintén oroszok voltak.

Sok átkeresztelkedett zsidó dolgozott orosz állami szolgálatban. E kérdést könyvünkben nem tárgyaljuk. Itt említhető I. Pál háziiorvosa, Blok, a költő őse. I. Miklós idejéből emlékezzünk gróf Kankrin miniszterre, alá rabbi fia volt, K. Nesselrod grófra, aki hosszú karriert futott be külügyminiszterként, Ludvig Stiglicre, aki bárói rangot kapott Oroszországban [38]; Maximilien Heinére, a költő és hadiorvos testvérére, aki államtanácsosi fokozattal fejezte be pályafutását, Bezak főkörmányzóra, Adelbert udvari tábornokra, a lovasgárdista ezredes Mevesztre, Girokra, akik diplomaták voltak, egyikük miniszteri posztot is betöltött III. Sándor uralkodása alatt. A későbbi államtitkár Perec (Abram Perec főadóbérlő unokája [39]), Kaufman-Turkesztanszkij és Hruljov tábornokok, az alekszandrovszki líceum igazgatója, a pecsétőr Szalonion, Gredinger, Pozen szenátorok, a rendőrségi ügyosztályon Gurovics, Visszarionov és még sokan mások.

Egyesek számára ennyire egyszerű lett volna a kereszténységre – pontosabban lutheranizmusra – való áttérés? Ezzel minden út megnyílhatott volna előttük. Szliozberg ebben az időben a fiatalok „tömeges hitmegtagadását” figyelte meg. [40] De természetesen a zsidók szemszögéből ez súlyos árulást jelentett, „jutalmat a hit megtagadásáért... Ha mindazokra a zsidókra gondolunk, akik ellenálltak a kikeresztelkedés kísértésének, nagy tisztelettel kell adóznunk ennek a szerencsétlen népnek.” [41]

Azelőtt egyszelű, világosan átlátható, tiszta helyet uralkodott ezen a téren, mivel az embereket két csoportba osztották a hit egyetlen kritériuma szerint: „mieink”-re és „mások”-ra. Ezt a lelkiállapotot az orosz állam rendelkezései még visszatükrözték.

De a XX. század hajnalán nem lett volna-e időszerű átgondolni és megkérdőjelezni az ilyen eljárás morális elfogadhatóságát és gyakorlati hatékonyságát? Folytatható volt-e az a zsidóknak tett felajánlás, hogy az anyagi jólét érdekében tagadják meg a hitüket? Egyébként is, milyen előnyöket szerzett ebből a kereszténység? Hiszen az átfordulások nagy része csupán kényelemszeretetből történt. (Némelyek így hitegették saját magukat: „így sokkal hasznosabb tudok lenni a népemnek”. [42])

Akik az állami szolgálatban jogegyenlőséget értek el, azokra a továbbiakban „semmilyen rendeleti megszorítás nem vonatkozott, amely az örökös nemesi cím” és magasabb jutalmak szerzését akadályozta volna. „A zsidók könnyedén feliratkoztak a genealógiai^[245] jegyzékekbe.” [43] Sőt, ahogy az 1897-es összeírás után látható, az örökös nemesi címet viselő zsidók 196 tagja tartotta az anyanyelvét hébernek (a személyes jogon nemesi címet elnyerők és az állami hivatalnokok közül 3371-en vallották ugyanezt). [44] A szerény, kézműves Brodski családban Jekatyerinoszlav tartományból még nemességi marsallok is voltak.

De a XIX. század 70-es éveiben az államigazgatási posztokra törekedő zsidók kezdtek akadályokba ütközni (és a helyzet 1896-tól kezdődően súlyosbodott). Persze azt is meg kell említeni, hogy közülük általában kevesen vágytak a többnyire unalmasan egyhangú, rosszul fizető állami szolgálatra. Az azonban mélyen érintette a zsidókat, hogy a 90-es évektől a választással elnyerhető társadalmi tisztségekre egyre nehezebben pályázhattak.

Ugyanis 1890-ben új *zemsztvo*-szabályzat jelent meg, melynek értelmében eltávolították a zsidókat a *zemsztvo*-önigazgatásból – vagyis a kormányzóságok és járások városi övezetein kívülre. Tervbe vették, hogy „(a zsidók) ne vehessenek részt a *zemsztvo* ülésein, és a választási gyűléseken”. [45] (*Zemsztvo* a nyugati kormányzóságokban még nem létezett.) Az ok abban rejlett, hogy a „zsidók, akik általában a saját érdekeiket tartották szem előtt, nem feleltek meg a helyi életközösség valódi, élő, szociális kapcsolatra számot tartó igényeinek”. [46] Ugyanakkor, az nem volt megtiltva a zsidóknak, hogy úgynevezett „harmadik elem” minőségben alkalmi munkát végezzenek a *zemsztvóban* (ami az eljövendőkre nézve aztán be is oltotta oda a radikalizmus töltetét). Sokan éltek is ezzel a lehetőséggel.

A *zemsztvóban* bevezetett megszorítások nem igazán érintették a központi kormányzóságok zsidóságát, mivel ezek többnyire a városokban éltek és már a városi igazgatás érdekelte őket. Csakhogy 1892-ben a városokra vonatkozóan is új rendelkezés látott napvilágot. A zsidókat megfosztották a dumára és a helyi önkormányzati szervek-e vonatkozó választójoguktól, és őket sem választhatták be oda. Ugyanígy felelős állást sem tölthettek be, és nem végezhetek gazdasági és igazgatási szolgálatokat sem. Ez a korlátozás nagyon érzékenyen érintette a zsidókat. Az új törvény értelmében a zsidók csak a letelepedési övezetben jelölthették magukat képviselőnek, és ott is csak megkötésekkel. Számuk a helyi önkormányzati дума létszámának csak a 10 százalékát érthette el. Ráadásul a helyi adminisztráció kénye-kedve szerint válogatta a zsidó jelölteket, ami tovább sértette jogaikat és önérzetüket. (A főleg a burzsoá családapák körében kialakult véleményt Szliozberg így világítja meg: „Milyen megalázó ez számukra a saját ifjabb nemzedékük előtt, hogyan maradjanak ezután hűségesek a kormányhoz?” [47]) „Az oroszországi zsidók egész történelmében nem voltak ennél nehezebb idők. Elűzték őket minden megszerzett pozíciójukból.” [48] (Egy másik helyen ugyanő kételkedés nélkül ír azokról a csúszópénzekről, amelyekkel megvásárolták a belügyminisztériumi tisztségviselőket, hogy a zsidók érdekében cselekedjenek. [49] Mindenesetre ez erősen enyhíti és árnyalja a korszak megítélését.)

Vitathatatlan tény tehát, hogy az oroszországi zsidók (3 %) a polgári jogok egyenlőtlenségének áldozatai voltak. V. A. Maklakov, a kiváló katona – aki a forradalom után emigrációba kényszerült – a következőket mondja el: „A zsidók »jogegyenlőtlensége« teljesen elvesztette az élet abban az államban, ahol a népesség óriási hányada (82%) szintén le volt zárva a közjogokból. Jóllehet ettől a jelentéktelen, néma és alázatos paraszti rétegtől függött az ország felvirágzása.” [50] A parasztság helyzete ugyanis a jobbágyság megszűnése után sem változott. Számukra is elkerülhetetlen volt a katonai szolgálat, a közép- és felsőfokú képzés pedig szinte elképzelhetetlen. Ők sem rendelkezhetek saját önigazgatással, amelyre nekik is nagy szükségük lett volna. D. o. Linszkij forradalom utáni zsidó emigráns most így fogalmaz keserűen, miután beteljesedett „egész Oroszország lakosságának (szovjetmódra^[246] történt) egyenlő jogfosztottsága”, ehhez képest „a zsidó lakosság korlátozott jogi helyzete a forradalom előtt csupán elérhetetlen vágyalomnak tűnt”. [51]

Ebben az időszakban megszokottá vált az „oroszországi zsidóüldözés” kifejezés használata, amely azonban ilyen formában nem fedte a valóságot. Ugyanis nem zsidóüldözés volt Oroszországban, hanem tiltások és sanyargatások egész sora. Persze bántóak, fájdalmasak és megbotránkoztatóak.

A letelepedési övezet évről évre átjárhatóbbá vált.

Az 1897-es összeírás szerint már 315 ezer zsidó lakott az övezet határain kívül, ami a 16 évvel azelőttinek a kilencszeresét tette ki... (és ez a teljes oroszországi zsidó populáció 9%-a, számításon kívül hagyva a Lengyel Királyságot. [52])

Összehasonlítva: 1900-ban Franciaországban 115 ezer zsidót tartottak nyilván, míg Nagy-Britanniában 200 ezret. [53] Azt is vegyük figyelembe, hogy az oroszországi összeírás eredménye alulbecsült, ha számon tartjuk azt aényt, hogy sok városban az „arra jogosult” zsidók szolgálatában számos iparosember és személyzet dolgozott, akik nem rendelkeztek hivatalos egzisztenciával és kimaradtak a számlálásból.

Sem a pénzvilág színe-java, sem a tanult elitréteg nem volt „övezeti” korlátozások alá vetve, szabadon letelepedhettek a közép-oroszországi kormányóságok területén és a fővárosokban. Megjegyzendő, hogy a zsidó lakosság 14%-a gyakorolt „szabad szakmát” [54] – nem feltétlen intellektuális jellegűt. Egy dolog azonban biztos: a forradalom előtti Oroszországban a zsidók jelentős szerepet töltöttek be az értelmiségi szakmákban. A hírhedt letelepedési övezet sem akadályozta többé, hogy a zsidók jó része egyre nagyobb számban a közép-oroszországi tartományokban telepedjen le. [55]

Az úgynevezett „kisiparos” céhek közül a következőkben lehetett a legtöbb zsidót találni: fogorvosok, szabók, nővérek, patikusok és egyéb olyan szakmák, amelyekre mindenhol szükség volt és nagy örömmel fogadták őket.

Oroszországban több mint 1,3 millió zsidó gyakorolt iparos tevékenységet 1905-ben [56], ami azt jelenti, hogy ők az övezeten kívül élhettek. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a törvényekben „sehol nem szerepelt kikötésként, hogy a szakmáját gyakorló kisiparosnak nincsen joga egy időben kereskedelemmel is foglalkoznia”. Végül is „a kereskedni” meghatározás jelentése „nincs pontosítva a törvényben”. Például a „raktárról értékesítés jutalékkal” kereskedelem-e? Ilyen módon a kereskedelem (sőt, a nagykereskedelem) bármely formájának a gyakorlását – mint ingatlanvagyon vétele, vagy gyári berendezés vétele – kézműves (vagy „fogorvosi”) minőségben kellett végezni. Például „a kézműves” Neymarknak 60 fős gyára volt; és így nyitották meg a nyomdászok a nyomdáikat is. [57] Más lehetőség is létezett: több személy összeáll, egyikük fizeti a céh adóját, a többiek pedig „alkalmazottnak” tünteti fel. Vagy más: öreg zsidó katonák által valamelyik közép-oroszországi tartományban örökbe fogadtatni magukat (amiért az „örökbefogadó” apának nyugdíjat fizettek). [58] Rigában zsidó családok ezrei éltek fakereskedelemből, amíg hamis dokumentumok miatt nem száműzték őket. [59] A XX. század elején minden jelentősebb orosz városban lehetett találni zsidó kolóniát.

J. Tejtel tanúsítja, „hogy a Szamara-Orenburg vasútvonal építése sok zsidó beözlését vonta maga után Szamarába. A vasútvonal építésének fővállalkozói zsidók: Varsavszkij és Gorvic. Sokáig ők voltak a tulajdonosok is. Zsidók voltak a vezetők és ugyanígy számosan az alacsony szintű állás betöltői is. Családjaikat magukhoz hívták a letelepedési övezetből, és így nagy létszámú zsidó kolónia alakult ki. ...A gazdag szamarai kormányzáság külföldi búzaexportját is föl vállalták. Megjegyzendő, hogy Nyugat-Európába ők exportáltak először tojást Oroszországból. Mindezen tevékenységeket az úgynevezett »kézművesek« gyakorolták”. Tejtel felsorolta a szamarai

terület három olyan, egymást követő kormányzóját és egy rendőrfőnököt, akik szemet hunytak e kézművesek dolgai fölött (egyébként a rendőrfőnököt 1863-ban „diákzavargásokban való részvétele miatt a szentpétervári egyetemről kizárták”), „mindegyikük megértően viseltetett ezekkel az állítólagos kézművesekkel szemben”.

Így történt, hogy 1889 körül „több mint háromszáz zsidó család élt lakhatási engedély nélkül Szamarában” [60], ami azt mutatja, hogy Szamarában a hivatalosan összeírtakon felül körülbelül 2 ezer zsidó volt.

Oroszország másik végéből is vannak hasonló adataink. Vjazmában „a három gyógyszerész, a hat fogorvos, az orvosoknak egy bizonyos száma, a jegyzők, sok boltos, majdnem az összes fodrász, a szabók és a cipészek zsidók voltak. Mindezek közül a fogorvosokat és a szabókat kivéve sokan foglalkoztak kereskedelemmel és ebben senki nem akadályozta őket. Vjazma 35 ezer lakosából 2 ezer körüli volt a zsidó.” [61]

A doni hadsereg területén 1880-ban olyan szigorú megszorításokat vezettek be, amelyek megtiltották, hogy a mintegy 25 ezer főre tehető zsidóság a kozák városrészekben és a külvárosokban lakjon, vagyis a kis hotelek, kocsmák tulajdonosai, borbélyok, óráskosok és szabók. Miközben minden egyes árucikk szállítása – bármi legyen is az – tőlük függött.

A zsidókra vonatkozó törvények megszorító intézkedéseinek rendszere – az idevonatkozó kikötések, javítások, módosítások teljes skálájával – az évek során rétegről rétegre épült egymásra. A zsidókat érintő rendelkezések különböző korszakok törvénygyűjteményeiben szóródtak szét, nem alkotva összhangot egymással, és rosszul keveredtek a birodalom általános törvényeivel. A kormányzók is panaszkodtak emiatt. [62] Aki egyszer is megpróbált áthatolni a számos, hatályon kívül helyezett jogszabály, különleges kivételek kivételeinek útvesztőjében – amelyektől hemzsegték a zsidó törvények –, az talán megértheti milyen küzdelmet is jelenthetett ez egy átlagos zsidónak, és milyen fejfájást okozhatott az államigazgatásban. Ilyen méretű bonyolultság nem vonhatott maga után mást csak kegyetlenséggel ötvözött formalizmust. Ily módon például, amikor egy közép-oroszországi kormányzósági családfőnek megszűnt a lakhatási engedélye (halála következtében, vagy szakmaváltás miatt), az egész család vele együtt elvesztette ezt a jogát. A családfő elhalálása után a családtagokat egyszerűen kiutasították (felmentést ez alól csak az egyedül élő 70 év fölötti személyek kaptak).

Ugyanakkor ez a bonyolult helyzet nem volt mindig a zsidók kárára. Jó néhányszor kedvezett nekik. Zsidó szerzők említik, hogy „a rendőrbiztosok és helyetteseik feleltek azért, hogy a megszorító intézkedések alkalmazásánál döntsenek a minduntalan felbukkanó visszasságok ügyében”. Ez a csúszópénz előtérbe kerülését és a törvények elferdítését hozta magával [63] – kedvezve a zsidóknak. De léteztek teljesen hivatalosan járható utak is. „A zsidókra vonatkozó számtalan tömény és rendelkezés ellentmondásos jellege az értelmezések széles lehetőségét adta” a szenátusnak... Ezeknek a legnagyobb részét a 90-es években – miután a zsidók megfellebbezték azokat – a szenátus eltörölte. [64] A legmagasabb rangú tisztviselők gyakran szemet hunytak a zsidóellenes megszorítások elmulasztása felett – ezt tanúsítja Szliozberg egyé példája is. „Legfelső fokon a zsidók ügyei a rendészeti főosztályvezetőtől függtek, mely állást Pjotr Nyikolajevics Durnovo töltötte be. ...Ez az ember mindig nyitottnak mutatkozott a panaszosok érvelei előtt, és a tisztesség kedvéért meg kell mondani, hogy ha egyik-másik megszorító szabályzat az emberi természettel ellentétes volt, akkor biztos, hogy (Durnovo)

jobban megvizsgálta az ügyet, és végül kedvező döntést hozott.” [65]

Nem annyira az új törvények, inkább a régi rendelkezések szigorúbb alkalmazása érintette fájdalmasan a zsidó népesség széles rétegeit. [66] A zsidók Közép-Oroszországba való fokozatos behatolásának csendes, de visszafordíthatatlan folyamatát a közigazgatás nem egyszer határozottan megállította, és ennek néhány mozzanata beírta magát a történelembe.

Így történt Moszkvában is, az állásából gyakorlatilag elmozdíthatatlan főkormányzó, V. A. Dolgorukov nyugdíjba vonulása után, aki nagyon jó szemmel nézte városában a zsidók letelepedését és gazdasági tevékenységüket. (Ez a magatartás természetesen Lazar Salomonovics Poljakov banktulajdonossal hozható összefüggésbe, „akivel Dolorukov herceg baráti viszonyban volt, és aki – ahogy azt a rossz nyelvek beszélik – korlátlan hitelkeretet biztosított számára a bankjában. Semmi kétség nem fér ahhoz, hogy a hercegnek szüksége volt pénzre, mivel ő az egész vagyonát vejének engedte át, míg maga is szeretett nagylábon élni és bőkezűen ajándékokat osztogatni.” Következésképp L. Poljakovot „éveken keresztül tisztelet és dicsőség övezte”. Ennek köszönhetően a moszkvai zsidók szilárd talajt érezhettek a lábuk alatt. „Minden zsidó kaphatott letelepedési jogot a fővárosban anélkül, hogy valóban beléptek volna valamelyik első céhben kereskedő hittársuk szolgálatába.” [67])

G. Szlizobergtól tudjuk azt is, „hogyan Dolgorukovot megvádolták, hogy túlzottan Poljakov befolyása alá került”. A magyarázat szerint: Poljakov a moszkvai földhitelintézet tulajdonosa volt, és annyira értette a dolgát, hogy sem Moszkva kormányzósága, sem más kormányzóságok nem tudtak mellette másik földhitelintézetet működtetni. (Ez az eljárás ingatlanvagyon jelzálog alá vétele ellenében történő kölcsön folyósítását jelenti.) Márpedig „nem volt olyan földdel rendelkező nemes, aki ne zálogosította volna el az ingadánait”. (Így csúszott lefelé az orosz nemesség a XIX. század végén. Ezek után miben láthatta Oroszország a hasznukat?...). „Ezek a nemesek bizonyos függőségi viszonyba kerültek a bankokkal szemben”, nagyobb kölcsönök kiutalása érdekében mindegyikük Lazar Poljakov kegyeit kereste. [68]

Dolgorukov hivatali ideje alatt, a 90-es évekhez közeledve, „nagy számban voltak zsidók az első kereskedőcéh tagjai között. Ennek az a magyarázata, hogy a keresztény vallású moszkvai kereskedők vonakodtak megfizetni azt a magas költséget, ami az első kereskedőcéhbe való belépési joggal járt”. A zsidók érkezése előtt a moszkvai ipar csak az ország keleti részének, Szibériának dolgozott, és termékeik nem voltak ismertek Nyugaton. A zsidó kereskedők és iparosok lesznek azok, akik biztosítani fogják az összeköttetést Moszkva és az ország nyugati része között. (Tejtől leszögezi: a moszkvai zsidók számítottak a leggazdagabbnak és legbefolyásosabbnak Oroszországban.) A német kereskedők felháborodottan fogadták a verseny fenyegetését és Dolgorukovot a zsidókat támogató protekcionizmussal^[247] vádolták. [69]

De a helyzet gyökeresen megváltozott 1891-ben. Az új moszkvai főkormányzó, Szergej Alekszandrovics^[248] nagyherceg pozíciójából adódóan teljhatalmat élvezett és vagyonának köszönhetően senkitől sem függött. Úgy döntött, hogy kiutasítja Moszkvából az összes zsidó kézművest, annak előzetes megvizsgálása nélkül, hogy valójában ki gyakorolta a szakmáját, és ki az, aki csak színlelte. Teljes negyedek – Zaradje és Marinaroscsa – ürültek ki. Becslések szerint legalább 20 ezer zsidót utasítottak ki. Hat

hónapos türelmi időt kaptak, hogy felszámolják tulajdonaikat és megszervezzék elutazásukat. Akik bejelentették, hogy nem tudják biztosítani az utazás feltételeit, azokat börtöni rendszabályok szerint szállították el. A kiutasítások kellős közepén a végrehajtás módjának ellenőrzésére amerikai kormányzati bizottság – Weber tábornok és Kamster doktor látogatott Oroszországba. Meglepő, hogy az orosz rendőrség semmit nem vett abból észre, hogy Szliozberg Moszkvába vezette őket, ahol az eseményeket és azokat az intézkedéseket tanulmányozták, melyeket a „zsidóbeözönlés” megfékezésére alkalmaztak. Inkognitóban a Butirszk börtönét is megnézték, sőt még néhány pár bilincset is ajándékoztak nekik, és fotókat is kaptak a deportáltakról...! (Akárcsak Krilov ^[249] társadalmi regényeiben!) Hetekig látogatták még az oroszországi városokat. A bizottság jelentését 1892-ben az amerikai kongresszus dokumentumaiban publikálták. ... Oroszország legnagyobb szegényére és az Egyesült Államokba emigrált zsidók nagy megkönnyebbülésére. [70] A zsidókat sanyargató bánásmód miatt a zsidó pénzügyi körök, élükön Rothschild báróval, 1892-ben megtagadták Oroszország külföldi kölcsönfelvételeinek támogatását. [71] Európában már 1891-ben történtek arra kísérletek, hogy megfékezzék a moszkvai zsidók kiutasítását. Zeligman amierikai-zsidó banktulajdonos például a Vatikánba sietett a pápa közbenjárását kérni III. Sándor mérsékletességre intése ügyében. [72]

„A zsidók egyik leutasított csoportja (1891-ben) engedély nélkül letelepedett Moszkva külvárosában.” Azonban 1892 őszén az addig hozott intézkedések kiegészítéseként parancsot adtak a „hadállomány nyugdíjba vonult katonáinak és a közigazgatásba be nem jelentett családtagjainak Moszkvából való kiutasítására”. [73] (Itt kell megjegyeznünk, hogy 1893-ban a nagyobb orosz kereskedelmi és ipari vállalatok felemelték szavukat az intézkedések enyhítése végett.) Így 1899 után szinte egyetlen újabb zsidó sem került az első moszkvai kereskedőcéhek jegyzékébe. [74]

A zsidók feje fölött 1893-ban újabb súlyosbító intézkedés réme lebegett. A szenátus rábukkant egy 1880 óta érvényben lévő belügyminiszteri körlevélre (a „zsidó szabadság chartájára”), amely jóváhagyta azoknak a zsidóknak a helyben maradását, akik a letelepedési övezeteken kívül illegálisan már letelepedtek. A körlevél tartalmát azonnal hatályon kívül helyezték Kurland és Livland kivételével, ahol meghagyták őket. Márpedig az ezt megelőző tizenkét évben az ily módon letelepedett családok száma 70 ezerre volt tehető! Szerencsére Durnov „üdvös cikkelyeinek köszönhetően végül megakadályozták ezt a véstesen fenyegető katasztrófát”. [75]

„A zsidók bizonyos csoportjait” kiutasították Jaltából 1893-ban, a cári uralkodó család nyári rezidenciájának közelsége miatt. Másrészt, ezeken a helyeken minden újabb letelepedést betiltottak. „Az egyre növekvő beáramlás, a jaltai zsidók számának növekedése, ingatlanvásárló kedvükről tett tanúbizonyságuk, mind-mind azzal fenyegettek, hogy e nyaralóhely tisztán és egyszerűen zsidó várossá válik.” [76] (A korábbi oroszországi terrorista támadások tényét figyelembe véve, ebben a döntésben erősen szerepet játszhatott a livadi rezidencián tartózkodó cári család biztonságáért való aggodalom. III. Sándornak minden oka megvolt azt gondolni – mindössze egy évvel a halála előtt –, hogy a zsidók szívből gyűlölik. Így azt sem lehetett kizárni, hogy a zsidóüldözés miatt bosszúálló terroristák céltáblájává válhat, miként Szipjagin, Pleve és Szergej Alekszandrovics.) Ez azonban nem akadályozta meg, hogy a rendelkezés ellenére is számos zsidó maradjon Jalta területén. Ezt támasztják alá az Alustin lakói által 1909-

ben írottak, amelyben arról panaszkodtak, hogy a zsidók a gyümölcsösöket és a szőlőket megszerezve „saját nyereségükre dolgoztatják a helybélieket”, és azok súlyos anyagi helyzetét kihasználva „mértéktelen kamatra” adnak kölcsönöket, tönkretéve ezzel a helyi lakosokat, a tatárokat. [77]

De más intézkedések is történtek. Így például a csempészség elleni küzdelem részeként korlátozták a zsidók tartózkodási jogát a nyugati határövezetben. Valójában tömeges kiutasítás nem történt, mivel csupán azokat az egyéneket toloncolták ki, akiket nyilvánvaló csempészen érték tetten. (Az emlékiratírók elbeszéléseiben ez a csempészség a forradalmárok és nyomtatványaik határon való átjuttatását szolgálta, és az első világháborúig fennálló gyakorlat volt.) Majd 1903-1904-ben vita robbant ki. A szenátus rendelete alapján ugyanis az 1882-es átmeneti szabályzat nem vonatkozott a határmenti övezetre és ebből következően az itt tartózkodó zsidók „szabadon letelepedhettek a vidéki községekben. A besszarábiai kormányzótanács tiltakozását fejezte ki, jelezve a szenátusnak, hogy a határzóna »teljes zsidó népessége«, beleértve az illegálisan letelepedett zsidókat is, meg akarja hódítani azokat a vidékeket is, ahol már amúgy is »több zsidó van mint kéne«,,. Valamint, hogy a határ menti övezet „félő, hogy mostantól fogva a zsidók számára »az ígéret Földjévé«, válik. A tiltakozás az államtanács elé került, amely számba véve a vidéki községek egyedi esetét, megszüntette a határzóna speciális igazgatását és bevonta a lakóövezetek általános szabályozása alá. [78]

Ez a könnyebbség semmilyen érdemleges visszhangot nem keltett sem az újságokban, sem a társadalomban. Körülbelül akkora reakciót váltott ki, mint az 1887-es törvény eltörlése, amely megtiltotta a zsidóknak keresztény személyzet alkalmazását. Nem nagyobb, mint az 1891-es törvény, mely új cikkelyt vezetett be a büntetőtörvénykönyvbe a „népesség egyik részének a másik nyílt megtámadása esetére szóló felelősségről”. Pedig ez utóbbi olyan cikkely volt, amely rettenetesen hiányzott az 1881-es pogrom alatt, és amely meghozatalát az oroszországi életkörülmények azelőtt sohasem tették szükségessé. Most elővigyázatosságból került ez is bevezetésre.

Ž

Érdemes még egyszer leszögezni, hogy a zsidókat érintő korlátozások Oroszországban sosem öltöttek faji jelleget. Nem vonatkoztak sem a karaimok, sem a hegyekben élő zsidókra, sem a szétszóródott és a közép-ázsiai helyi népességgel keveredett zsidókra, akik mindig is szabadon választották meg tevékenységeiket.

A legkülönbözőbb források próbálják egymást túllicitálva magyarázni nekünk, hogy Oroszországban a zsidók által elszenvedett megszorítások okai gazdasági jellegűek. A megszorítások nagy ellenlábasaként ismert angol J. Parks mégis a következő megjegyzést teszi: „a (1914-1918-as) háború előtt, egyes zsidók kezében jelentős gazdagság összpontosult. ...Ezért attól lehetett tartani, hogy a korlátozások eltörlésével átengedik a zsidók kezébe az egész országot”. [79] V. Leontovics professzor következetes szabadelvűként jegyzi meg: „Egészen idáig, mintha nem tudtunk volna arról, hogy a zsidókat érintő megszorító intézkedések sokkal inkább antikapitalista, mint faji indíttatásúak. A faj fogalma Oroszországban senkit nem érdekelt azokban az időkben, hacsak az etnológusokkal nem teszünk kivételt. ...A kapitalista elemek megerősödésétől és a parasztság és általában a munkásnép egyre fokozódó kihasználásától való félelem a döntő. Számos forrás bizonyítja ezt.” [80]

Azt se felejtsük el, hogy az orosz parasztság éppen jelentős válságot élt át. Nevezetesen a feudális viszonyokról a piaci viszonyokra való áttérés válságát, amelyre egyáltalán nem volt felkészülve és amely beletaszította a „sokszor még a rabszolgaságnál is szánalmasabb” gazdasági helyzetbe.

Sulgin ezzel kapcsolatban az alábbiakat írja: „Oroszországban a zsidók jogainak korlátozása »humanista gondolaton« alapult. ...Beismerték, hogy az orosz nép teljes mértékben (de legalábbis bizonyos szociális rétegeit tekintve) éretlen és »elanyátlanodott« állapotban volt... könnyen hagyták magukat kihasználni, és ezért állami intézkedésekkel kellett őket megvédeni a náluk erősebb elemek hatásaival szemben. ...Oroszország északi része elkezdte a zsidókat dél-oroszországi szemmel nézni, márpedig a kisoroszkok jól ismerték a zsidókat a Lengyelországgal való együttélés idejéből, a »kocsmáros uzsorások« jellemvonásával, akik kiszívják a szerencsétlen Oroszország véréit. [81] A megszorításokat tehát kormányzati kezdeményezésre vitték véghez, az állam alappilléreit veszélyeztető gazdasági nyomás megfékezésére. Ebben a látomásban Parks is lát valós elemeket, észreveszi „az emberek kihasználásában rejlő veszélyeket, ...az uzsorások és kocsmák túlzott szerepét Kelet-Európa vidéki övezeteiben” és ráébred, hogy a kialakult állapot „sokkal inkább a parasztság természetéből ered, mint a zsidókéból”. Véleménye szerint a zsidók kelet-európai „legfőbb tevékenysége”, a vodkakereskedelem, gyűlöletet ébresztett környezetükben, és ez legerősebben a parasztság körében volt érezhető. Több pogrom kirobbanása fűződik ehhez, mély és tág heget hagyva az ukrán és belorusz nép lelkiismeretében és a zsidó nép emlékezetében. [82]

Számos szerzőnél olvashatjuk, hogy a zsidó kocsmárosok nagyon nehezen éltek, egy árva fillérük sem volt, tulajdonképpen koldusbotra jutottak. De vajon az alkoholpiac valóban ilyen sovány kenyér volt? Sokan meggazdagodtak az orosz nép mértéktelenségén – a nyugat-oroszországi nagybirtokosok, szeszgyárosok az italboltok tulajdonosai... valamint a kormány! A bevételi összegeket attól a pillanattól fogva lehetséges meghatározni amikortól azt nemzeti bevételként jegyezték. Oroszországban a szesz italok forgalmazása csak 1896-tól lett állami monopólium a magánitalboltok eltörlésével és az italok jövedéki adóval megemelt kereskedelmével. A következő évben a kincstár 285 millió rubelt bevételezett a néptől beszedett 98 millió rubeles közvetlen adón felül. Mindez számunkra azt igazolja, hogy nemcsak a pálinka gyártása jelentette „a közvetett adóterhek” forrását, hanem a szeszgyáraktól befolyt adó is, ami 1890-ig csupán „4 kopejka fogyasztási adót jelentett alkoholfokonként”, és jóval meghaladta a birodalom közvetlen bevételeit. [83]

De milyen részarányban képviselték magukat a zsidók ebben a szektorban? E témában a Pahlen-bizottság munkássága alatt statisztikák kerültek nyilvánosságra 1886-ban. Ez alapján Oroszország európai területén a szeszgyárak 27%-a volt a zsidók tulajdonában (mindenhol kerekített értékek szerepelnek), 53%-a pedig a letelepedési övezetben. (Ezen belül a podolszki kormányzóságban 83%, a grodnyenszkijben 76%, a herszoniban 72%.) A zsidók az Orosz Birodalom európai sörgyárainak 41%-át birtokolták, míg ennek 71%-át a letelepedési övezetben (a minszki kormányzóságban 94%, a vilenszkijben 91 %, a grodnyenszkijben 85%). Ami a zsidó kézben lévő alkoholkereskedelmet illeti, az Oroszország európai részén a gyártási és „eladási helyek aránya 29%, a letelepedési övezetben 61% (a grodnyenszkijben 95%, a moguljovszkiben 93 %, a minszkiben 91 %) volt. [84]

Érthető, hogy a letelepedési övezet zsidói „szörnyülködve fogadták a szeszes italok állami monopóliumára vonatkozó reformot”. [85]

Vitathatatlan, hogy az alkohol állami monopóliumának bevezetése nagy csapást mért a zsidók gazdasági tevékenységére. Ez a monopólium, egészen az első világháborúig (ameddig érvényben volt), az általános felháborodás első számú céltáblájává vált – pedig nem jelentett mást, mint az országban előállított alkohol mennyiségének és minőségének szigorú ellenőrzését. Elfeledkezve arról, hogy ez ugyanúgy érintette a keresztény vallású tulajdonosokat is (lásd a fentiekben idézett statisztikákat), mindig antiszemita intézkedésnek tüntetik fel. „Az állami monopóliummá vált alkoholértékesítés a 90-es évek végén a letelepedési övezeten több mint 100 ezer zsidót fosztott meg a kenyérkeresettől... a hatalom célja a zsidók vidéki övezetekből való kiszorítása volt,” és innen számítva „a zsidók számára az alkoholkereskedelem elvesztette valamikori jelentőségét.” [86]

Ez volt valójában az a pillanat – a XIX sz. végétől kezdődően –, amikor jelentősen megnövekedett az Oroszország határain kívülre irányuló zsidó emigráció. Hogy lehetett-e kapcsolat az emigráció és a szeszes italok állami monopóliumának bevezetése között, azt nehéz lenne megmondani, de a fenti 100 ezres szám ezt sugallja. Tény az, hogy a zsidó emigráció (Amerikába) 1886-1887-ig gyenge maradt; 1891-1892-ben rövid emelkedés volt tapasztalható, de igazából csak 1897 után vált tömegessé és folyamatossá. [87]

Az 1882-es „ideiglenes szabályozás” ellenére a szeszesital kereskedelem újra beszivárgott a falvakba. Ugyanúgy, mint a 70-es években, mivel nem lehetett máshol kereskedni, csak otthon, ellenlépésként kitalálták a „titkos” kereskedelmet, és az 1882. május 3-i törvény megkerülésére (amelyben megtiltották a zsidóval kötött szerződés szerinti vodkakereskedelmet is), kitalálták a „titkos” bérleti szerződést. A kocsmák felállításához szóbeli szerződés alapján földet béreltek oly módon, hogy a bérleti díj a tulajdonost illette, az italeladásból származó bevétel pedig a zsidót. [88] Ilyen és még más kerülő utak segítségével telepedtek le a zsidók a falvakban az 1882-es határozott tiltás ellenére is. Ahogy Szliozberg írja: 1889-ben kezdődött el a zsidók „kiutasításának hulláma” a letelepedési övezetek falvaiból, melynek következményeként megjelent a százalmas versengés és a besúgás rettenetes gyakorlata. Vagyis a zsidók elkezdtek maguk közül feladni a letelepedési övezetben illegálisan tevékenykedő hittársaikat. De beszéljenek inkább a P N. Miljukov által közreadott számok. Míg 1881-ben 580 ezer zsidót számoltak a falvakban, 1897-ben már 711 ezren voltak, ami azt igazolja, hogy az újonnan érkezettek és a születések száma bőven meghaladta a kiutasítottakat és az elhunytakat. Újabb zsidóügyi bizottság alakult 1899-ben – szám szerint a tizenegyedik –, amely Ivan Ixkul von Hildenbrandt báró vezetésével az ideiglenes szabályozások felülvizsgálatát tűzte ki céljául. Ez a bizottság, Miljukov szerint, nem értett egyet a falvakban illegálisan letelepedett zsidók kiutasításával, és mérsékelte az 1882-es törvényi szabályozást. [89]

„Felismerték, hogy a visszamaradott, fejlődési lehetőségétől megfosztott, minden vállalkozási szellemet nélkülöző parasztság védelemre szorul a zsidókkal való üzleti érintkezésben.” Ugyanakkor a bizottság kitarthatott azon pálláspontra mellett, hogy a „nagybirtokosoknak nincs szüksége a kormány gyámkodására. A nagybirtoki ingatlanra vonatkozó korlátozások leértékelik a vagyont és arra kényszeríti a birtokosokat, hogy a zsidókkal egyetértésben minden eszközt felhasználjanak a törvény megkerülésére.” A

zsidókat érintő tiltások megszüntetésével a birtokosok nagyobb hasznot húzhatnának az ingatlanjaikból. [90] Azonban a birtokosoknak nem volt akkora tekintélyük és olyan szerteágazó kapcsolatrendszerük, amely kellőképpen érvényre jutathatta volna akaratukat az akkori adminisztrációnál.

Az 1882-es ideiglenes szabályozások felülvizsgálatával gyakorlatilag csak az 1903-1904-es esztendőkből kezdtek el érdemben foglalkozni. A jelentésekben, amelyek a kormányzóságokból érkeztek (nevezetesen Szyjatopolk-Mirszkij főkormányzótól, aki majd szabadelvű belügyminiszter lesz) az állt, hogy a szabályozások nem voltak helytállóak. A zsidók számára engedélyezni kell a városok és a kisebb mezővárosok elhagyását, ahol már úgyis túl nagy számban vannak. Viszont a szeszes italok állami monopóliumának bevezetésével elhárult a veszélye annak, hogy a zsidók kihasználják a falusi népességet. Az indítványokat D. Sz. Szipjagin miniszter teljes egyetértésével hagyta jóvá (ettől függetlenül nem sokkal később, 1902-ben egy terrorista meggyilkolta), majd 1903-ban V. K. Pleve (nemsokára, 1904-ben szintén gyilkosság áldozata lesz) is elfogadta valamennyit. Ezek után összeállítottak és megjelentették a listát azzal a százegy mezővárossal, ahol a zsidók mind a letelepedésre, mind az ingatlanvételre és bérletre jogosultságot szereztek. Ezt a listát nem sokkal később újabb 57 településsel egészítették ki.

A forradalom előtti *Zsidó Enciklopédiában* szerepel a neve ezeknek a helységeknek, közülük néhány már akkor igen jelentős volt, ám az új rendelet hatására most mind egy csapásra látványosan virágzó fejlődésnek indult. Ilyenek voltak például: Juzovka, Lozovaja, Jenakijevo, Krivoj Rog, Szinyelnykov, Szlavgorod, Kahovka, Zsmerinka, Sepetovka, Zdobunovo, Novie Szenzsari és még számos más település. A listán szereplő településeken kívül, a mezőgazdász zsidó kolóniákat kivéve, a zsidóknak nem volt joguk a földszerzésre. Ugyanakkor ez a letelepedési szabályozás bizonyos csoportokra nem vonatkozott. Így a felsőfokú diplomával rendelkezőkre, a gyógyszerész-asszisztensekre, iparosokra és a nyugdíjba vonult katonákra. Ezeknek az embereknek jogukban állt vidéken lakni, és kereskedelemmel vagy elás szakinával foglalkozni. [91]

A szeszesipar-kereskedelem és a haszonbérbeadás – a föld bérbeadását is beleértve – a zsidók első számú bevételi forrása volt. Emellett azonban a földbirtoklás is megélhetést jelentett. A zsidó földbirtokosok nagy földterületek megszerzésére törekedtek, amelyek többféle tevékenységre nyújtottak lehetőséget, míg a kis parcellákat maga a tulajdonos tette teanővé. [92]

Amikor a föld ára – amely a paraszt megélhetését biztosítja – meghaladta a tisztán mezőgazdasági földét, akkor számos esetben zsidó vállalkozó szerezte azt meg. Láttuk, hogy a föld bérlése és közvetlen megvásárlása 1881-ig nem volt tiltott a zsidók számára, és az újonnan bevezetett tiltások sem fosztották meg a tulajdonosokat korábban szerzett jogaiktól. Ilyen módon például Trockij apja, David Bronstejn Herszon kormányzóságban, nem messze Jelizavetgradtól, egészen a forradalomig birtokolt jelentős telepet („gazdaságot”, ahogy azt délen mondták). Később a Krivoj Rogtól délre elterülő „Nagyezsda” bánya is a tulajdonába került. [93]

Arra támaszkodva, amit az apja gazdaságában figyelt meg – és ha hinni lehet neki, „ez ugyanígy volt minden gazdaságban” – Trockij elmeséli, hogy az idénymunkások gyalogosan érkeztek a központi tartományokból, hogy alkalmazzák őket. Nagyon rossz

ellátást kaptak. Húst, szalonnát sosem, olajat nagyon fukarul, többnyire zöldséget és kásákat. Mindezt a kemény nyári munkák alatt, amikor hajnaltól szürkületig kínlódtak. „Egyik nyáron, a munkások sorozatosan farkasvakságot kaptak. [94] Részemről itt fontos ellenvetést tennék. Ugyanis Scserbak nevű nagyapám ugyanilyen jellegű „gazdaságában” Kubánban a napszámosok az aratás alatt naponta háromszor kaptak húst. Igaz, ő mezőgazdasági munkáscsaládból származott.

Azonban 1903-ban a következő korlátozás lépett érvénybe. „Minisztertanácsi rendelet tiltotta meg a zsidóknak az egész birodalomban a városi övezeteken kívül – tehát a vidéki övezetekben – ingatlanvagyon szerzését. [95] Ez bizonyos mértékben korlátozta a zsidók Ipari tevékenységét, ám – amint azt a *Zsidó Enciklopédia* hangsúlyozza – a mezőgazdasági tevékenységüket egyáltalán nem. És „élve a földtulajdon szerzési jogukkal a zsidók valószínű nem annyira a földművelők jogait érvényesítették maguk között, mint inkább a földtulajdonosok és földbérletiek lehetőségét. Kétségesnek tűnik, hogy egy ennyire városi nép, mint a zsidó, nagyszámú földművelőt tudott volna felmutatni.” [96]

A XX. század első évei a következő képet mutatták: „megközelítőleg 2 millió hektáron, amelyet jelenleg (1908) zsidók bérelnék, vagy birtokolnak a birodalomban, vagy a Lengyel Királyságban... csak 113 ezer található mezőgazdász zsidó kolóniák kezében”. [97]

Bár az 1882-es ideiglenes szabályozás megtiltotta a zsidók részére minden bérleti – illetve adásvételi – szerződés megkötését a városokon kívül, a kiskapulelt itt is megtalálták. Nevezetesen a cukorgyárak létesítése miatti földszerzések útján.

A zsidók, gyakran nagy alapterületű földek tulajdonosai lévén, szemben álltak Sztolipin^[250] agrárreformjaival, aki a parasztok személyes jogosultságának ismerte el a földet.

Ebben a kérdésben azonban nem csupán a zsidók voltak az egyedüli zúgolódók. Meglepő az az elégedetlenség, amellyel az akkori újságok fogadták az agrárreformot. És nemcsak a szélsőjobboldali lapok, hanem a liberálisok is – a forradalmi sajtóorgánumokról nem is beszélve.

E tárgyban a *Zsidó Enciklopédia* a következő érveket hozza fel: „Az agrárreformok, amelyek arról intézkedtek, hogy a föld kizárólagosan azoknak a kezében legyen, akik megművelik, sértette a zsidó népesség egy részének érdekeit. Azokét, akik zsidó tulajdonú nagy gazdaságokban dolgoztak.” [98] A forradalomra volt ahhoz szükség, hogy az egyik zsidó szerző egy pillantást hátra vetve, a proletár^[251] eszméktől felhevülve így írjon. „A zsidó földbirtokosok a cári rezsim alatt *több mint 2 millió hektár földet* mondhattak a magukénak.” (Főleg az ukrajnai cukorgyárak körül, valamint a Krím félsziget és Belorusszia nagy területein.) Ráadásul ezt a „több mint 2 millió hektárt a legjobb földekből birtokolták, a *feketeföldből*”. Így például Gincburg báró 87 ezer hektár földet tudhatott magáénak a dzsanszkoji járásban, míg a Brodskij üzem cukorgyárai szintén több tízezer hektárt. Mellettük mások is közel hasonló nagyságú területeket birtokoltak, az összes zsidó kapitalista tulajdonában 872 ezer hektár mezőgazdasági terület volt található.” [99]

A földtulajdont a gabona és a gabonatermékek kereskedelme követte. (Emlékezzünk vissza: „a gabonaexport elsősorban a zsidók nevéhez fűződött”. [100]) „A forradalom előtt

Oroszország teljes zsidó népességének nem kevesebb, mint a 18%-a (ami több mint 1 millió embert jelent!) foglalkozott gabonakereskedelemmel (természetesen főnökök és alkalmazottak együttvéve). A parasztság haragra gerjedt a zsidósággal szemben”, mivel a kereskedők mindent megtettek azért, hogy a gabona felvásárlási árát lenyomják a minél nagyobb anyagi haszon érdekében. [101] A nyugati tartományokban és Ukrajnában a zsidók más mezőgazdasági terményeket is felvásároltak. (Különben megjegyzendő, hogy a tevékeny és munkaszerető óhitűek Klincában, Zlinkében, Sztarodubban, Jelenovkában, Novozibkovban nem engedték át a kereskedelmet idegen kezekbe.) Bikerman szerint az a rendelet, mely megtiltotta zsidó gabonakereskedők tevékenységét egész Oroszország területén, apátiát^[252], tehetetlenséget váltott ki és a kulákok^[253] hatalmát eredményezte. „Márpedig, hogy az orosz búza a világkereskedelem szerves részévé vált, azt Oroszország a zsidóknak köszönheti.” Az előzőekben már említettük, hogy „1878-tól kezdve az Ogyessza kikötőjén átmenő gabonaexport 60%-át zsidók végezték. Ők futtatták föl elsőként a nyikolajevi, a herszoni, a Don menti rosztovi gabonakereskedelmet. Ugyanez évvényes az orlovi, a kurszki, a csernyigovi kormányzóságok területén. A szentpétervári gabonakereskedelemben is jelentős szerepet töltöttek be. Az északnyugati régiókban pedig 1000 gabonatermék-kereskedőből 930 zsidó volt.” [102]

Ugyanakkor a rendelkezésre álló forrásaink legtöbbje nem mutat rá a zsidóknak a kereskedelmi partnereikkel szembeni viselkedésére. Valójában gyakran nagyon durvák voltak, és olyan eljárásokhoz folyamodtak, amelyek manapság tilosak. Ilyen volt például az, hogy megegyeztek egymás között és a termés felvásárlásának visszautasításával árzuhanást idéztek elő. Érthető, hogy a 90-es években a déli kormányzóságokban Oroszországban elsőként – Európát ezzel időben jóval megelőzve – (Heiden gróf és Behtyejev irányításával) földművelő szövetkezetek alakultak. Céljukként a paraszti gabona monopolista tömegfelvásárlásának megakadályozását tűzték ki.

Itt kell megemlítenünk a zsidó kézben tartott kereskedelem egy másik területét. A „gabonaexport után a faexport volt a második a sorban”. [103] Márpedig 1813-tól 1913-ig a faexport mértéke 140-szeresére nőtt! A kommunista Larin így fakadt ki: „A zsidó tulajdonosok hatalmas erdőterületeket birtokoltak, illetve béreltek azokban a tartományokban is, ahol nem volt tartózkodási joguk.” [104] Ezt a *Zsidó Enciklopédia* is megerősíti. „A zsidók földet vásároltak a központi kormányzóságokban, elsősorban az erdők természeti kincseinek a kiaknázására.” [105] Az olyan helyekről, ahol nem volt joguk fűrészüzemet létesíteni, a fa nyers állapotában került külföldre, ami tiszta veszteséget jelentett az ország számára. (Ennek megfékezésére különböző tiltások is voltak: például Riga, Revel és Pétervár kikötőit nem hagyhatta el exportcélú faszállítmány és a vasutak teljes hosszában tiltott volt raktárak telepítése. [106])

Ezekben a rendeletekben minden benne van. A zsidó kereskedelem fáradhatatlan dinamizmusa, amely egész államokat mozgat meg. Az aggodalmaskodó, a haladás útjában álló merev bürokrácia tiltásai. A tiltások miatti egyre nagyobb felháborodás a zsidók körében. Az orosz erdők eltékozlása, a fák nyers állapotú, alapanyagként való külföldi exportja. Az egyszerű paraszt és gazdálkodó szármalmas csapdába került, mert nem rendelkezett kapcsolatokkal és nem voltak megfelelő ismeretei a más formájú kereskedelemben való részvételre. És ne felejtsük ki a pénzügyminisztériumot, amely segíti az ipart és a vasútfejlesztést, ugyanakkor megvonja támogatásait a mezőgazdaságtól, pedig az adóterheket a fölművelők osztálya viseli és nem a kereskedők. Emellett jogosan

felvetődik a kérdés: az líj, dinamikus gazdasági feltételek között ugyan ki töltötte meg az államkincstárat? Kétségtelen, hogy ez nagy részben a zsidóknak köszönhető. De vajon foglalkozott-e valaki a kisembernek okozott kórokkal, az általa elszenvedett töréssel, amely az életmódjában és egész létében keletkezett?

Fél évszázadon keresztül vádolták Oroszországot – úgy kívülről, mint belülről –, hogy gazdaságilag elnyomta a zsidókat, és nyomorba döntötte őket. Evelinek kellett még elteltetnie ahhoz, hogy ez a szármalmas Oroszország eltűnjön a föld színéről. Át kellett élnie a forradalom viharát ahhoz, hogy a 30-as évek egyik zsidó szerzője a forradalom vérrel borított falán át egy pillantást vessen a múltba és beismerje: „A cári kormány gazdaságpolitikája nem mellőzte teljesen a zsidókat. tsz ismert korlátozásokon kívül... a falvakban..., mindent egybevéve a cári kormány megtúrta a zsidók gazdasági tevékenységét.” A nemzeti küzdelemből adódó feszültségeket a zsidók gazdasági tevékenységükben nem érezték meg. Az államalkotó nemzetiségnek nem állt szándékában egyik vagy másik etnikai csoport mellőzése, inkább bírói, illetve közvetítő szerepet kívánt betölteni közöttük. [107]

Persze arra is volt példa, hogy a kormány, a nemzeti érdekeket tartva szem előtt, beleavatkozott a gazdaságba. Az ilyen esetekben tett lépései azonban leginkább kudarcba fulladtak. Így történt ez akkor is, amikor „1890-ben a kiküldött körlevél szerint a zsidók nem tölthettek be többé igazgatói tisztséget azokban a részvénytársaságokban, melyek földvásárlással vagy bérlettel foglalkoztak”. [108] De ezt a törvényt gyerekjáték volt megkerülni, mégpedig névtelennek maradva. Az ilyenfajta tiltás egyáltalában nem gátolta a zsidó vállalkozók tevékenységét.

„A zsidók szerepe különösen jelentős volt a külkereskedelemben, ahol hegemoniájuk^[254] a földrajzi helyzetükből (határközeli) adódóan külföldi kapcsolataik révén és kereskedelmi közvetítő jogosultságuk miatt is biztosítva volt.” [109]

Ami a cukoripart illeti, nos, az üzemek több mint egyharmada a század végére zsidó kézbe került. [110] Az előző fejezetekben láthattuk, hogyan indult fejlődésnek ez az ipar Izrael Brodskij és fiai Lazar és Lev ösztönzésével. (A XX. század elején közvetre, vagy közvetlenül, 17 üzem volt az ellenőrzésük alatt. [111]) Mojszej Galperin „a XX. század elején nyolc répacukor gyártóüzem és három finomító tulajdonosa volt. ...Szintén hozzátartozott 50 ezer hektár cukorrépával beültetett föld. ...[112] Zsidó családok százezrei élnek a cukoriparból, közvetítőként, eladóként stb.” A verseny megjelenésével a cukor ára esni kezdett, ezért Kijevben cukortermelői szakszervezet alakult, követelve, hogy a termelés és az eladás felügyelet alá kerüljön úgy, hogy az árak ne eshessenek le. [113] Egyébként a finomítók szakszervezetének megalapítói a Brodskij testvérek voltak 1903-ban. [114]

A gabona-, a fakereskedelmen és a cukoriparon kívül, ahol a zsidók döntő szerepet játszottak, még fel kell sorolni azokat a területeket, amelyek fejlődéséhez a zsidók nagyban hozzájárultak. Ezek a malomipar, bőripar, fonalgyártás, konfekcióipar, dohány- és söripar. [115] Már 1835-ben jelen voltak a nyizsnij-novgorodi nagyvásáron. [116] Beindították a transz-bajkái marhakereskedelmet, melynek fellendülése a 90-es évekbe tehető. Sőt Szibériába is eljutottak a szénkitermelés révén, Andzsero-Szudzszenszkij kőszén, valamint az arany bányászatában is jelentős, meghatározó szerepük volt. A Gincburgok 1892 után „szinte kizárólagosan az aranybányászat felé fordultak”.

A legjobban a Lénai aranybányászattal foglalkozó vállalat prosperált, „amelyet (1896-tól, 1909-ben történt haláláig) Jevzel Gincburg fia, Goracij Gincburg báró ellenőrzött. Jevzel Gincburg a nevét viselő bank alapítója és a szentpétervári fiókvállalat elnöke volt. (Goracij fia, David, aki szintén bárói címet viselt, a szentpétervári gyülekezetet vezette egészen 1910-ben bekövetkezett haláláig. fiai, Alekszandr és Alfred az aranybányászati vállalat Lénai igazgatótanácsának voltak tagjai. Egy másik fia, Vlagyimir feleségül vette L. I. Brodskij, a kijevei cukorgyáros lányát.) Goracij Gincburg is alapított aranybányákat, nevezetesen a transz-bajkáli, a miasszki, berezovszki, altaji és néhány más aranybányászati vállalatot.” [117] Országos botrány tört ki a Lénai bányák körül 1912-ben. A termelés körülményei szánalmasak voltak, a dolgozókat becsapták... Annak rendje és módja szerint ezzel is a cári kormányt vádolták és hurcolták meg. A felbőszült szabadelvű sajtóban azonban senki nem nevezte meg az első számú részvényeseket, nevezetesen a Gincburg-fiúkat.

A XX. század elején a zsidóság az orosz kereskedői réteg 35%-át képviselte. [118] Sulgin megosztja velünk a délnyugati területen szerzett tapasztalatát: „Hova tűntek az orosz kereskedők, hová lett az orosz társadalmi rend egyharmada? ...valamikor erős, orosz kispolgárságunk volt. ...Mi lett velük? ...A zsidók kitűrték őket, és a társadalmi ranglétrán lejjebb csúszva, muzsiksorba jutottak.” [119] A délnyugati területen élő oroszok maguk választották meg sorsukat, ez világos. És a század elején a kiváló politikus V. J. Gurko^[255] megállapította: „az orosz kereskedő helyét egyre gyakrabban veszi át zsidó”. [120]

A zsidók jelentős befolyást és tekintélyt szereztek a fejlődésben lévő szövetkezeti rendszerben is. A hitelintézeteknek és a takaré- és kölcsönszövetkezeteknek több mint a fele a letelepedési övezetben működött (1911-ben tagjaik 86%-a zsidó). [121]

Már szót ejtettünk a Blioh, a Varsavszkij és a Poljakov testvérek által megindított oroszországi vasútépítésről és üzemeltetésről. A legelső vasútvonalakat kivéve (carszkoszeli és nyikolajevszki vonalak) majdnem az összes vasútvonalat koncessziós vállalatok építettek, amelyekben zsidók töltötték be a vezető posztokat. „De az 1890-es évektől számítva az állam lett az első számú kivitelező.” Ellenlépésként David Margolin vezetésével és zsidó főrészvényesekkel 1883-ban létrehozták „a Dnyeper és mellékfolyóira” irányuló nagy hajózási vállalatot. A vállalat 1911-ben 78 hajóból álló hajórajjal rendelkezett, mely a Dnyeperen folyó szállítások 71%-át mondhatta a magáénak.” [122] Más társaságok működtek a nyugati Dvinán, a Nyemanon, melyek a marijinszki csatornába, illetve a Volgába ömlöttek.

A bakui zsidók tucatnyi olajvállalattal is rendelkeztek. „a legnagyobb az S. és M. Poljak és Rothschild tulajdonában levő »Mazut« cég és a Kaszpi-Fekete-tengeri Részvénytársaság, melynek háttérében szintén Rothschild neve húzódott meg.” Mivel olaj-kitermelési engedéllyel nem rendelkeztek, ezek a vállalatok az olajfinomításra és az exportra szakosodtak. [123]

A pénzvilágban mutatkozott legragyogóbbnak a zsidók gazdasági tevékenysége. „A hitelügylet az a terület, ahol a zsidók hosszú idő óta otthon érzik magukat. Új konstrukciókat hoztak létre, a régieket pedig tökéletesítették. A kereskedelmi bankok tőkebefektetés-ügyleteiben néhány nagytőkés személyében elsőrangú szerepet töltöttek be. A zsidók nem csak a bankarisztokráciát termelték ki soraikból, hanem a banki

alkalmazottak nagy részét is.” [124] Jevzel Gincburg 1859-ben alapított bankja a berlini Mendelssohnokkal, a hamburgi Warburgokkal, valamint a párizsi és bécsi Rothschildokkal való kapcsolatának köszönhetően terjeszkedett és erősödött. De az 1892-es pénzügyi válság kirobbanása miatt, „és abból az okból, hogy az állam – amely azelőtt már két ízben is megsegítette –, most nem támogatta” kölcsönrel a bankot, Gincburg visszavonult. [125] A 70-es évektől kezdve a három Poljakov testvér: Jakov, Szamuil és Lazar által alapította egész bankhálózat működött. Hozzájuk tartozott az azov-doni kereskedelmi bank (melyet a későbbiekben B. Kaminkul vezet), a moszkvai földhitelbank, a doni földhitelbank, a Poljakov-bank, a nemzetközi bank és „más bankok, melyek később megalakítják az egyesült bankot”. A szibériai kereskedelmi bank élén A. Szolovejcsik, a varsói kereskedelmi bankén I. Blioh állt. Más nagyvállalatoknál a zsidók jelentős állásokat foglaltak el (Zak, Utin, Heszin, A. Dobrij, Vavelberg, Landau, Epstejn, Krongold). „Csupán két nagy bankban, a moszkvai, illetve a volga-kámai kereskedelmi bankban nem volt zsidó sem az igazgatóságban, sem az alkalmazottak között.” [126] Mindhárom Poljakov testvér titkos tanácsosi fokozattal rendelkezett, és ahogy nyár említettük, mind a hárman megkapták az örökös nemesi címet is. [127]

Ž

Így történt, hogy a XX. század hajnalán a letelepedési övezet teljes mértékben elvesztette jelentőségét. Nem akadályozta többé a zsidókat abban, hogy fontos pozíciókat töltsenek be az ország életének meghatározó területein, a gazdaságtól kezdve a pénzügyvilágon át egészen a szellemi szféráig. Az „övezetnek” többé semmilyen gyakorlati haszna nem volt. Gazdasági és politikai célszerűsége lejárt. Nem tett mást, mint keserűséget és kormányellenes érzületet táplált a zsidó lakosságban, olajat öntött a társadalmi elégedetlenség tüzéire, és a Nyugat szemében a gyalázat pecsétjét nyomta az orosz kormányra.

De legyünk tárgyilagosak. Ez a merev, nehézkes bürokráciájú Orosz Birodalom, az ország élenjáróinak mentalitásával, hol és milyen téren nem volt visszamaradott a XIX. század egészén, és a forradalmat megelőző évtizedekben? Az ország életével kapcsolatos kérdések tucatjaival nem tudott megbirkózni. Nem tudta megszervezni sem a helyi civil lakosság önrendelkezési jogainak gyakorlását, sem a *zemsztvók* felállítását a vidéki járásokban, sem az agrárreformok keresztülvitelét. Ugyanígy nem tudta megszüntetni az egyház rettenetesen megalázott helyzetét, és a civil társadalommal sem tudott kommunikálni, hogy intézkedéseit elfogadtassa. Nem tudott mit kezdeni a tömeges tanulási igény kirobbanásával és az ukrán kultúra fejlődésével. A mulasztások felsorolásához még egyet fűzünk, amely katasztrófához vezetett: a letelepedési övezet valós állapotának a felülvizsgálatát, hatásait az állam minden területére kivetítve. Az orosz hatalomnak jó százegynéhány éve volt arra, hogy megoldja a zsidóság problémáit, de ez nem sikerült. Sem a szabad beolvadás terén, sem pedig a zsidók önkéntes elszigetelésének jóváhagyásával, amit pedig- egy évszázaddal azelőtt még magukénak mondhattak.

És ez idő alatt, pontosabban a 70-es évek és a XX. század kezdete közti évtizedekben az orosz zsidóság nagy fejlődésnek indult. Elit rétege vitathatatlanul kibontakozott és szűknek találta nemcsak a letelepedési övezet határait, de a birodalmét is.

Amikor az oroszországi zsidóság jogegyenlőtlenségének a letelepedési övezetet és a

*numerus clausus*uszt illető konkrét szempontjait vizsgáljuk, nem szabad szem elől tévesztenünk ezt az általános körképet. Bár az amerikai zsidó népesség fontossága növekvőben volt, a XX. század elején az oroszországi zsidóság még közel a felét tette ki Földünk zsidó népességének. [128] Ez a tény óriási jelentőségű a zsidóság történelmében. És megint M. Bikerman az, aki a forradalom szakadékan át hátrapillantva, 1924-ben a következőt írja. „A cári Oroszország a zsidó nép több mint felének adott otthont. ... Következésképp természetes, hogy az időben hozzánk legközelebb eső zsidó generáció történelme elsősorban az orosz zsidóság történelmét jelenti.” Bár a XX. században „a nyugati zsidók gazdagabbak, befolyásosabbak és műveltebbek voltak nálunk, a zsidóság életerejére mégis Oroszországban összpontosult. És ez a növekvő vitalitás az Orosz Birodalom kibontakozásával egyidejűleg nyilvánult meg. ... És csak amikor Oroszországgal egyesültek a zsidók lakta tartományok, akkor kezdődött meg ez az újjászületés. A zsidóság száma gyorsan gyarapodott, olyannyira, hogy megengedhette magának számos kolónia óceánon túlra való távozását. Komoly tőkét gyűjtött össze és tartott kézben. Középosztályt nevelt ki és juttatott hatalomhoz; valamint az alsóbb néposztályok életszínvonala is folyamatosan növekedett. Sorozatos erőfeszítések árán az oroszországi zsidóság felül tudott emelkedni a Lengyelországból hozott fizikai és erkölcsi lealacsonyodáson. Az európai kultúra és képzés zsidók ezreit nyerte meg... és akkorát haladtunk ezen az úton, annyi szellemi gazdagságot gyűjtöttünk össze, hogy megengedhettük magunknak azt a luxust, hogy háromnyelvű irodalmunk legyen...” Mindehhez a gazdagsághoz és kultúrához, a kelet-európai zsidók Oroszországban juthattak hozzá. Az orosz zsidóság „létszámából és a benne rejlő fiatalos lendületéből adódóan, gerincét alkotta a zsidóság egészének”. [129]

Egyik kortársunk is megerősíti a fölvázolt kép hitelességét 1989-ben. „A zsidó közélet a két évszázad fordulópontján olyan érettségi fokot és nagyságot ért el, hogy azt számos európai kismemzet megirigyelhette volna.” [130]

De amiben nem lehet szemrehányást tenni a „népek börtönének”, az az, hogy sem a zsidókat, sem más népeket nem fosztott meg nemzeti jellegüktől.

Igaz, bizonyos zsidó szerzők panaszkodnak arról, hogy a 80-as években a „főváros művelt zsidói lényegében szinte egyáltalán nem vettek részt a zsidók érdekképviseletében”, és csak Gincburg báró és néhány más vagyonos, kapcsolatokkal rendelkező zsidó vívta ezt a küzdelmet. [131] „A szentpétervári zsidók (1900-ban 30-40 ezren voltak) nem érintkeztek egymással, a zsidó értelmiség nagy része távol maradt és közönyös volt a közösség egészének szükségletei és érdekei iránt.” [132] Pedig ez is ahhoz az időszakhoz tartozott, amikor a „reneszánsz szent eszméje körülengte a letelepedési övezetet és fölélesztette a fiatal generáció erejét, amely hosszú évszázadok óta szunnyadt a zsidóság körében. ... Ez valódi szellemi forradalom volt.” A fiatal zsidó lányok „tanulási vágya a szó szoros értelmében vallási jelleget öltött”. És már Szentpéterváron is „zsidó diákok és diáklányok nagy számban látogatták a felsőoktatási intézményeket”. A XX. század elején „a zsidó értelmiség nagy része... úgy érezte, ... hogy vissza kell térnie népéhez”. [133]

Ennek a XIX. század végén bekövetkező szellemi ébredésnek következményeként az orosz zsidóság körében igen különböző, és néha ellentmondásos irányzatok törtek felszínre. Közülük egynéhány hivatott lesz földünk egész XX. századi sorsát jelentős

részben meghatározni.

Annak idején az orosz zsidóság legalább hat lehetséges – de egymással összeférhetetlen – irányt látott maga előtt. Mégpedig a következőket:

- § vallási identitás védelme elszigetelődés útján, mint ahogy az évszázadokon keresztül gyakorlat volt (de ez az út egyre népszerűtlenebbé vált);
- § beolvadás;
- § harc a nemzeti és kulturális autonómiáért, a judaizmus, mint alapvető jogként való, aktív jelenléteért Oroszországban;
- § emigráció;
- § csatlakozás a cionizmushoz;
- § csatlakozás a forradalomhoz.

Ezek a különböző törekvések gyakran összetalálkoztak a zsidó tömegek három nyelven – héber, jiddis és orosz – történő kultúrálódása és a szociális támogatás gyakorlatában, amely a 80-as évek oroszországi divatjának megfelelően a „kis gesztusok” elvét hirdette.

A zsidó egyesületek – amelyek közül néhány a forradalom után, emigrációban folytatta tevékenységét – kölcsönösen segítették egymást. Ez történt az oroszországi zsidó képzés terjesztésére létrejött társasággal is, amelyet 1866-ban alapítottak. A 90-es évek közepén ez a társaság már megnyitotta saját iskoláit, ahol az orosz nyelvű tanórák mellett héber tanfolyam is indult. A zsidó népoktatás témájában oroszországi konferenciákat hívott össze. [134]

A zsidó történelmi és etnográfiai bizottság 1891-ben kezdte meg működését, majd 1908-ban zsidó történelmi és etnográfiai hivatallá alakult. Az oroszországi zsidó történelmi ismeretek oktatását és az archív gyűjtemények munkáját hangolta össze. [135]

Szamuil Poljakov, a „vasút királya” 1880-ban megalapította a zsidó mezőgazdasági és ipari munka társaságát (orosz rövidítés: ORT). Nem csekély anyagi alapot gyűjtöttek össze. Tevékenységük kezdetén erőfeszítéseik nagy részét a zsidó kézművesek letelepedési övezetből a központi tartományok felé történő áthelyezésére összpontosították. [136] Láttuk, hogy az 1865-ben kiadott kezdeti engedélyek hatására csak kevés számú kézműves telepedett át a belső kormányzóságokba.

És mi történt az 1881-1882-es pogromok után? Azt gondolnánk, hogy most biztos el fognak menni, számíthatnak az ORT segítségére, és a kormány költözési támogatására. Nem fognak itt maradni gyötrődni, szorgoskodni ebben az átkozott övezetben, ahol csak nyomorogni lehet.

De nem: az ORT 10 éves erőfeszítése után mindössze 170 kézműves költözött át! Az ORT tehát úgy határozott, hogy az övezeten belül fogja segíteni az iparosokat, mégpedig szerszám- és műhelyberendezés vásárlásával és szakiskolák létrehozásával. [137]

Az emigrációt a zsidó letelepedési társaság (orosz rövidítés: EKO) tartotta kézben, melynek a megalakulása fordított irányban történt. Előbb külföldön, majd Oroszországban. Moritz von Hirsch báró alapította 1891-ben, aki erre a célra 2 millió font sterlinget szánt. Elgondolása az volt, hogy a kelet-európai zsidóság kaotikus emigrálása helyett jól megszervezett áttelepítés történne a földművesekre igényt tartó országokba. Így

a zsidóságak legalább egy részét visszavezetve a földműveléshez, meg lehet szabadítani őket az „európai népek értelmetlen indulataitól”. [138] „Az Oroszországot elhagyó zsidók számára új hazát kell keresni, ahol őket a kereskedelemről elfordítva, első számú tevékenységükké a földművelést kell tenni, így hozzájárulva a zsidóság újjászületésének az ügyéhez.” [139]

Ez az új haza Argentína lesz. (Egy másik célkitűzés szerint, el kell kerülni az USA partrészeit, ment a tömeges bevándorlás a verseny fokozódását eredményezve a munkabér csökkenéséhez vezet, amely feléleszti az antiszemitizmus kísértetét.) A társaság 1892-ben hivatalt nyitott Szentpétervárott azzal a céllal, hogy a zsidóknak az argentinai letelepedést népszerűsítse. „A társaság 450 információs irodát állított fel és 20 kerületi bizottságot. Az emigrációra jelentkezőknek a kiutazási papírok megszerzésének gyors elintézését biztosították, gondoskodtak a tengeri hajókról, az utasok kedvezményes jegyéről és ismertetőket adtak ki az új telepesek befogadására alkalmas országokról.” [140] (Szliozberg mellékesen rámutat arra a tényre, hogy „a jelentkezők közül senki olyan nem kapott engedélyt, aki nem rendelkezett kitűnő bankári kapcsolatokkal, illetve milliókkal.” [141])

A XIX. század végétől az Oroszországi zsidók emigrációja nem csökkent, és ennek több oka volt, ezekből néhányat már említettünk. Az egyé legfontosabb a kötelező katonaság ténye. Ha annyi fiatal (ezt Gyenyikin írja) választja inkább az öncsonkítást, nem jobb-e emigrálni? Főleg annak tudatában, hogy az Egyesült Államokban abban az időben a sorkötelezettség nem is létezett! (Érdekes módon, a zsidó szerzők hallgatnak erről az okról és maga a *Zsidó Enciklopédia* „az oroszországi zsidók emigrálása” fejezetnél sem említi egy árva szóval sem. [142] Igaz, hogy nem is indokolja a kilencvenes évek emigrációs hullámának növekedését.) Itt van azonban egy másik számba vehető ok. Ez pedig az 1882-es ideiglenes törvénykezés. Harmadik fontos tényező: a zsidó kézművesek 1891-ben történt kiutasítása. És talán a legmegrázóbb ok: 1896-ban az állami monopólium bevezetése a szesz italokra, amely megfosztott minden italárust a bevételétől és csökkentette a szeszgyárakét is. (Szliozberg szerint a falvakból és belső tartományokból kiutasítottak, önként mentek emigrálni.) G. Aronszon megjegyzi, hogy a 80-as években átlagosan 15 ezer zsidó emigrált évente és ez a szám a 90-es években 30 ezerre emelkedett. [143]

Az orosz hatóságok kedvezően fogadták az egyre növekvő emigrációt, amely a hatalom szempontjából valóban kedvező folyamatnak számított. Éppen ezért az orosz kormány szívesen fogadta az EKO Pétervárra való települését, és azon lépéseit is, melyeket az emigráció érdekében tett. Így aztán semmilyen tevékenységébe nem avatkozott bele, és még a behívandó korosztályt is engedte emigrálni, a családjukkal való közös emigrálás zászlaja alatt. Ehhez ráadásul ingyenes kiutazási engedélyeket adott ki, és különleges vasúti tarifákat biztosított. Azonban mindehhez szabtak egy feltételt. Nevezetesen, hogy a kivándorlók soha többé nem térhetnek vissza Oroszországba. [144]

Az óceánon való átkelés annak idején Anglia érintésével történt, s így az angliai kikötővárosokban átmenetileg összegyűlt egy jelentős zsidó emigráns tömeg, amelyből néhányan kiváltak és Nagy-Britanniában maradtak, míg mások az egyesült államokbeli letelepedési kísérlet után jöttek vissza ide. Így aztán 1890-től kezdve az angol közvélemény ellenszegült az orosz kormány politikájával. „A zsidókérdés taglalása

folyamatosan leköti az angol újságok hasábjait. ...Az oroszországi zsidóság helyzetének kérdése napról napra aktuális Amerikában is.” [145] Miután Nagy-Britannia felbecsülte a migrációs áradat lehetséges méreteit, hamarosan határozottan bezárta kapuit. [116]

Később – 1894-től – az argentinai bevándorlást is leállították. A *Zsidó Enciklopédia* ezt a tényt az argentin térségben lappangó válságnak tudja be. [117] Ami Szlizoerberget illeti, ő az „Argentínába bevándorlók kiábrándulásáról” beszél. (Az elégedetlenek fellázadtak és közös petíciót írtak Hirsch báró igazgatóságára.) A дума tárgyalásai az esetet párhuzamba vonták új-oroszországi tapasztalatokkal. „Az Argentínába való bevándorlás példája azt igazolja, hogy a legtöbb esetben, ha az emberek kedvező feltételekkel földet kaptak, elhagyták azt a képességeiknek megfelelőbb szakmákért.” [148]

Ezek után a kitelepítésügyei társaság, „habár továbbra is küldetésének tekintette a gyarmatosítási vállalkozásokban a zsidók földművelőkké válását, de fokozatosan lemondott erről”. Magára vállalta a segítséget „a zsidóknak Oroszországból történő rendkívül rendszertelen emigrálásával” kapcsolatban, hogy „érdekeik védelmében biztosítandó tájékoztatásokat továbbít számukra, az immigrációs országok^[256] viszonylatában”. Ehhez viszont meg kellett változtatnia azokat az alapszabályokat, melyeket Hirsch báró lelkesedése hagyott örökül rájuk. Jelentős összegeket utaltak ki „a zsidók tartózkodási helyükön való életszínvonalának a javítására”; 1898-tól „mozgalmat folytattak az Oroszországon belül élő népesség” és a már meglevő zsidó mezőgazdasági kolóniák számára „modernebb eszközök és korszerűbb földművelési eljárások bevezetésével”, és „kedvezményes hitelek juttatásával a földek feljavítása végett”. Ugyanakkor, a „szektor jelentős pénzügyi támogatása ellenére a mezőgazdasági tevékenység viszonylagosan stagnált.”^[257] [149] Ezzel ellentétben az oroszországi kivándorlási áradat egyre szélesedett. „Összefüggésben a kézművesek válsághelyzetével és a kiskereskedelmi, valamint a külkereskedelmi ügynökségek növekvő félreállításával.” Ez az áradat 1906-ban érte el a csúcspontját, anélkül, hogy „módjában lett volna elnyelni a zsidó népesség évi feleslegét”.

Megjegyzendő, „hogy az emigránsok tömege a USA felé vette az irányt” – például 1910-ben 73%-uk. [150] „Összességében 1881 és 1914 között az oroszországi emigránsok 78,6%-a szállt partra az USA-ban.” [151] Ettől az időszaktól kezdve körvonalazódik az, amii a XX. század általános mozgalmává válik. Megjegyezzük, hogy amerikai földre lépve semmilyen kisiparosi bizonyítvány nem volt megfelelő, ami azt eredményezte, hogy a század első hat évében az orosz bevándorlók 63%-át „az iparban alkalmazták”. Vajon ez azt jelenti-e, hogy Oroszországból leginkább csak az iparosok emigráltak Amerikába? Ez adna magyarázatot arra a kérdésre, hogy miért nem települtek át nagy számban a kisiparosok az oroszországi központi tartományokba, amelyek már nyitottak voltak számukra? Talán igen. Viszont azt is figyelembe kell venni, hogy sok emigráns szárvára, különösen azoknak, akik vagyontalanok vagy foglalkozás nélküliek voltak, az „amerikai elbírálások szerinti csoportosításon kívül” nem volt más választása. [152]

Megdöbbenő, hogy az emigránsoknak mily csekély hányada tartozott ahhoz a művelt réteghez, amelyet állítólag a leginkább üldöztek Oroszországban. Éppen ezek az emberek nem távoztak. Adataink szerint 1899 és 1907 között, nem több, mint 1%-uk hagyta el az országot. [153] A zsidó értelmiség egyáltalában nem hajlott az emigrációra:

az ő szemükben ez a problémák elől való menekülést jelentette, az oroszországi sors előli elszaladást, éppen akkor, amikor cselekvési lehetőségek nyíltak. A zsidó közéleti személyiségek kongresszusa 1882-ben felhívást tett közzé „az emigráció szervezésének határozott elutasítására, mivel ez a gondolat sérti az orosz állam méltóságát”. [154] A XIX. század utolsó éveinek folyamán „az új generáció részt kívánt venni a történelemben ..., minden vonalon, kívülről, és belülről is, védekezésből támadásba lendült át. ...A fiatal zsidók ezentúl maguk kívánják írni történelmüket és akaratauk pecsétjét rányomni sorsukra, és bizonyos mértékben az otthonukat jelentő ország sorsára is”. [155]

Az orosz zsidóság vallásos szárnya szintén lemondott az emigrációról, mert azt a kelet-európai zsidóság éltető gyökereitől való elszakadásnak tartotta.

A új generáció szekularizációs^[258] erőfeszítései elsősorban egy sajátos zsidóoktatásnak, jiddis nyelvű irodalmi és kulturális képzésnek kiterjedt programját szorgalmazták, mint egyetlen lehetséges utat a néptömegekkel való kapcsolat létesítésére. (Az 1897-es összeírások során az orosz zsidóknak csak 3%-a vallotta az orosz anyanyelvének, a héber nyelv elfelejtettnek tűnt és senki sem gondolta, hogy újraéledhet.) Különleges könyvtárhálózat és jiddis nyelvű újságok kiadását vették tervbe zsidók számára {a *Der Frajnd* (Barát) című napilap 1903-tól jelent meg; a városokban elkapkodták, nem tartozott semelyik párthoz, mégis igyekezett politikai képzést adni [156]}. Ezekben a 90-es években történik meg az „alaktalan zsidó tömeg nemzetté való nagy átalakulása, a zsidó újjászületés”. [157]

A jiddis nyelvű írók egyre-másra váltak népszerűvé: Mengyele Mojher-Szforim, Solomon-Alejhem, Ichak-Lejbus Perec. A költő Bjalik a mozgalom követése jeleként saját verseit héberről jiddisre fordította. Ez az áramlat 1908-ban a csernovici konferencián érte el a tetőpontját, amely kikiáltotta a jiddist „a zsidóság nemzeti nyelvének”. És javasolta, hogy minden nyomtatott szöveget fordítsanak le jiddisre. [158]

Ezzel párhuzamosan figyelemre méltó erőfeszítések történtek a zsidó kultúra orosz nyelvre fordítását illetően is. Így a történelmi és irodalmi tárgyú 10 kötetes Zsidó könyvtár [159]; az 1881-ben létrejött pétervári folyóiratoké, mint a *Rasszvet* (Hajnal), a *Ruszkij Jevrej* (Orosz Zsidó). Ámde ezek kiadása elég hamar megszűnik, „ezeket a publikációkat maga a zsidó közönség nem támogatta”. [160] A *Voszhoz* (Napkelte) megnyitotta lapjait minden zsidó író számára, minden újdonság lefordítására, helyet adva zsidó történelmi tanulmányoknak is. [161] (Bár mi oroszok tudnánk ilyen érdeklődést tanúsítani a saját történelmünk iránt!) Akkortájt „az orosz zsidóság közéletében az uralkodó szerepet” a „pétervári zsidóság” töltötte be. „A 90-es évek közepe felé Pétervár volt az, ahol majdnem a teljes felső káderréteg^[259], a zsidó értelmiségi arisztokrácia kialakult”; így minden tehetség Pétervárra került. [162] Hozzávetőleges számítások szerint 1897-ben mindössze 67 ezer zsidó beszélt folyékonyan oroszul, de ez a művelt elitet jelentette. Ugyanakkor Ukrajnában a 90-es években már „az egész fiatal generáció” orosz nyelvű nevelést kapott, és azok akik gimnáziumban tanultak tovább, minden kapcsolatukat elvesztették a zsidó oktatással. [163]

Az igazat megvallva, nem léteztek olyan jellegű jelszavak, hogy: Beolvadás! Be kell olvadni az orosz közegbe!, és olyanok sem, amelyek a saját nemzetségről való lemondásra biztattak volna. A beolvadás egy mindennapos, köznapi jelenség volt, amely kapcsolatot szőtt az orosz judaizmus és Oroszország jövője között. [164]

Egyébként Szlizoberg megcáfolja az beolvadás kifejezést: „Igazság elleni vétség volt az a kijelentés, hogy a beolvadtakat a mózesi törvény alá tartozó oroszoknak tekintették.” Éppen ellenkezőleg, „az orosz kultúra iránti vonzalom nem zárta ki a héber kultúra hagyományainak megvallását”. [165] Ugyanakkor a 80-as évek kiábrándulásai után „a beolvadás gondolatával teljesen átitatott bizonyos zsidó értelmiségiek meghasonlottak közéleti felfogásukban”. [166] Nemsokára „szinte egyetlen zsidó szervezet sem maradt, egyetlen egy párt sem, amely kiállt volna az beolvadás mellett. Mégis..., amíg a hasonulás elvileg megadta magát, az oroszországi zsidók életének nagyon is valós tényezője maradt, legalábbis a nagyvárosokban élők körében.” [167] Azonban elhatározták, hogy az egyenjogúságot... és a beolvadást... „élesen különválasztják egymástól.” Pontosabban egyiket megtartani, a másikat nem, egyenlővé válni, de nem a judaizmus elvesztése árán. [168] A 90-es években a *Voszhod* fő célkitűzése az oroszországi zsidók jogegyenlőségének kivívása volt. [169]

Az oroszországi zsidók a század elején Pétervárott „védelmi irodát” hoztak létre, amelyetek tagjai neves írók és ügyvédek voltak. (Előzőleg ezt a feladatot Gincburg báró látta el. Nála futottak össze a zsidók összes sérelmei.) Szlizoberg részletesen beszél az alapítókról. [170]

Ezekben az években „a zsidó küzdőszellem feléledt ...az öntudatra ébredés erős nyomása jelentkezett mind népi, mind nemzeti szinten”. Mégpedig a vallásnak minden formájától megfosztott tudaté: „a tehetősebbek a mezővárosokat, a fiatalok a falvakat hagyták el, hogy a nagy városokhoz csatlakozzanak..., a nagyléptékű urbanizálódáshoz. ...Mindez aláásta, a 90-es évektől kezdve a zsidóság széles néprétegeiben a vallásosságot”, és megbuktatta a rabbik hatalmát. A Talmud tanítványai maguk is hagyták elcsábítani magukat a szekularizáció által. [171] (A XIX-XX. század fordulóján a felnőtt nemzedékről szóló, életrajzoknál a *Zsidó Enciklopédia* általában a következő megjegyzést teszi: „hagyományos, vallásos neveltetésben részesült”).

Viszont, ahogy már utaltunk rá, felmérhetetlen erővel és váratlan formában fejlődésnek indult a Palesztinába való visszatérés vágya, mozgalma.

Ž

Az oroszországi eseményeket mind az oroszországi zsidók, mind a közélet orosz szereplői csak az európai folyamatok tükrében észlelhatték. Akkor szabad és folyamatos kapcsolat volt a művelt emberek között, a határok pedig átjárhatóak voltak, úgy a gondolatok, mint a tettek szempontjából.

Az európai történészek a XIX. században fellépő antiszemitizmusról tesznek megjegyzést „egyre növekvő zsidóellenes indulatról Nyugat-Európában, pont ott, ahol úgy tűnt, hogy az antiszemitizmus nagy lépésekben halad az eltűnés irányába”. [172] Egészen Svájcig terjedt ez a jelenség, ahol az évszázad közepén a zsidók nem tudtak a kantonokban szabad tartózkodást szerezni. Itt szabad kereskedelmi joguk sem volt, és iparosi tevékenységet sem folytathattak. Franciaországban ez a robbanékony Dreyfus-perben mutatkozott meg. Magyarországon „a régi földbirtokos arisztokrácia... azzal vádolta a zsidókat, hogy... tönkretették őket”; Ausztriában és az akkori Csehországban a XIX. század végén elterjedt az „antiszemita mozgalom” és „a kispolgárság... a szociáldemokrata proletariátust támadta, zsidóellenes jelszavakat hangoztatva”. [173]

Galíciában 1898-ban véres zsidópogromok történtek. A polgárság minden országra kiterjedő fejlődése „növelte a fővárosokban és az ipari központokban nagy számban összegyűlt zsidók befolyását. ...Az olyan városokban, mint Bécs és Budapest..., a sajtó, a színház, az ügyvédi, az egészségügyi testület a népességben mutatkozó arányoknál jóval magasabb számban tudhatott zsidókat a soraiban. Ezekre az évekre datálható egyes zsidó kereskedők és bankárok hatalmas vagyonának a megszületése.” [114]

De igazából Németország volt az, ahol a zsidóellenes törekvések a legkitartóbban megnyilvánultak. Nevezzük a meg elsőként (1869-ben) Richard Wagnert. A 70-es években a konzervatívok és a papok körében azt indítványozták, hogy korlátozzák a német zsidók jogait, és tiltsák be újabb zsidók bevándorlását. A 70-es évek végétől az „értelmiségi körök” maguk is bekerültek ebbe az áramlatba, szószólójuk a porosz történész, Heinrich von Treitschke volt. „A ma lázítói jól látják, hogy a társadalmi légkör a zsidókat nemzeti szerencsétlenségünknek fogja fel; ...a zsidóknak sosem sikerül összeolvadni a nyugat-európai népekkel”, és kimutatják a germanizmussal szembeni gyűlöletüket. Majd jön Karl Eugen Dühring^[260], aki Marxszal és Engelsszel folytatott vitája kapcsán vált híressé. „A zsidókérdés tisztán faji kérdés, és a zsidóság olyan faj, mely számunkra nem csak idegen, hanem helyrehozhatatlanul és ontologikusan^[261] romlott.” Majd a filozófus Eduard Hartman következik. A politikai szférában ez a mozgalom vezetett az 1882-es (drezdai) első nemzetközi antiszemita kongresszushoz, amely elfogadta „a zsidóságtól szenvedő néphez és a keresztény kormányokhoz szóló manifesztumot és követelte a zsidók Németországból való kiutasítását. De a 90-es évek elején a zsidóellenes pártokat visszaszorították, és sorozatos válaszcsepásokat kaptak a politika terén.” [175]

Franciaország is színtere volt a támadó fajelméleti nyomásnak, de legalábbis a széles zsidóellenes politikai propaganda felbukkanásának. Ezt Edouard Drumont terjesztette lapjában, az 1892-től megjelenő *Libre Parole*-ban (Szabad Szó). Majd „valódi versengés kezdődik a szocializmus és az antiszemitizmus között. ...A szocialisták nem tétováztak ékesszóló zsidóellenes kirohanásokat tenni, amelyek színvonalát egészen az antiszemita demagógiáig süllyesztették. ...Egész Franciaországot ellepte a szocio-antiszemita kód.” [176] (kísértetiesen hasonlóan az 1881-1882-es évek Oroszországának narodnyik mozgalom propagandájához.) Ilyen körülmények között tört ki 1894-ben az eget verő Dreyfus-ügy. „Az antiszemitizmus egész Nyugat-Európában – Németországban, Franciaországban, Nagy-Britanniában – és a Egyesült Államokban a tetőfokára hágott 1898 körül.” [177]

Az 1870-1890-es évek orosz sajtója szintén közzétett néhány antiszemita nyilatkozatot, de nem azzal az erős elméleti színezettel, mint ahogy az Németországban történt. És nem is azzal a szélsőséges társadalmi erőszakkal, ahogy az az Osztrák-Magyar Monarchiában és Franciaországban zajlott. Említsük meg Vsevolod Kresztovszkij elbeszéléseit (többek között az Egyiptomi sötétséget) és néhány csiszolatlan újságcikket.

Külön kell kezelni a *Novoje Vremja* (Új Idők) című lapot, amely sikerét a – Balkán megvédéséért folyó orosz-török háborúval összefüggő – „szláv mozgalommal” való elkötelezettségének köszönhetette. De, „amikor fény derült a hadbiztosok és a szállítók, vagy ahogy nevezték »zsidó származású szállítók« által elkövetett lopásokra, akiket a teljes orosz zsidóság megtestesítőjeként tüntettek föl, akkor a *Novoje Vremja* nyílt antiszemita hangot ütött meg”. A 80-as évektől kezdve az újság messzebb ment „a

reakciós táborba való átállásnál” és a zsidókérdésben a gyűlölet és a becstelenség minden határát átlépte.

A „Tűnés zsidók!” felszólítás először a *Novoje Vremja* hasábjain harsogott. Az újság határozott intézkedéseket követelt az ellen, hogy a zsidók „rátették a kezüket” a tudományra, az orosz művészetekre és az irodalomra. ...Egy alkalmat sem hagytak ki, hogy a „sorkatonaság alól való kibújás tényére rámutassanak”. [178]

Ezek az oroszországi és külföldi zsidóellenes támadások felháborították Vlagyimir Szolovjovot, és 1884-től hevesen kritizálta valamennyit. „A zsidók mindig zsidóként viselkedtek velünk szemben, és mi keresztények még nem tanultunk meg keresztény módra bánni a zsidókkal... a zsidókkal szemben a keresztény világ *tömegében* nem viseltetett másképp, mint irracionális irigységgel, vagy gyenge közönnyel... Nem, nem a keresztény Európa toleráns a zsidókhoz, hanem a nem hívó Európa.” [179]

Oroszországban a zsidókérdés növekvő fontosságát a társadalom csak fél évszázaddal a kormány után értette meg. Csak a krími háború után, az orosz közvélemény kialakulásával kezdték felfogni az oroszországi zsidók súlyos társadalmi gondjait. [180]

De még el kell telnie néhány értizednek, Hogy megértsék ennek a kérdésnek az elsődlegességét. „Az isteni gondviselés az, amely a zsidók legnagyobb és legerősebb részét a mi hazánkba hozta” – írta 1891-ben Vlagyimir Szolovjov. [181]

Egy évvel előtte Szolovjov szimpatizánsok hatékony támogatásával megfogalmazta a „Tiltakozást”, amelyben kifejezte, hogy „az úgynevezett zsidókérdés egyetlen oka” az emberiség és az igazságosság teljes elhagyása, „őrült elragadtatás a vak nemzeti egoizmusért. ...Faji és vallásos gyűlöletet éleszteni, teljesen ellentétes a kereszténység eszméjével..., alapjaiban teszi romlottá a társadalmat, és magával vonhatja a barbárság visszatérését. ...Erővel kell megállítani az antiszemitizmust. ...Vajon nem a nemzeti túlélés egyszerű ösztönéről van-e szó?” [182]

S. M. Dubnov elbeszélése alapján Szolovjov összegyűjtött száznál több aláírást, köztük Tolsztojt és Korolenkóét^[262] is. De az összes újság szerkesztősege azt az utasítást kapta, hogy ezt a tiltakozást ne jelentesse meg. Szolovjov „heves hangvétellű levelet juttatott el III. Sándor cárhoz”, de azt a választ kapta a rendőrségen keresztül, hogy ha továbbra is kitart álláspontja mellett, annak megtorló intézkedés lesz a következménye. Végül feladta. [183] A zsidók ezerféleképpen megnyilvánuló ambíciói Európában is, az orosz közélet szereplőiben is hol nyugtalanságot, hol ádáz ellenkezést, de olyan is volt, hogy szimpátiát váltottak ki. És némelyek esetében politikai számítást. Az 1881-es *Narodnaja Volja* hasznát kívánt húzni a zsidókérdésből. Ez a gondolat a radikálisok és szabadelvűek körében, tehát a társadalom balszárnyán fogant. Sokáig foglalkoztatta őket, hogy ezt politikai aduként fel lehetne használni az egyeduralom elleni küzdelemben. Minden lehetőséget meg kellett ragadni annak ismételtesére, hogy a zsidóság jogegyenlősége csak a cári egyeduralom végleges megdöntésével valósulhat meg. A szabadelvűektől a bolsevikokig, az *eszereken* (SZR-párt tagjai) át, megszakítás nélkül a zsidóságot használták fel. Egyesek a zsidók iránti őszinte együttérzéssel, de mindannyian kényelmes aduként a monarchia ellen küzdelemben. Ezt az ütőkártyát a forradalmárok sohasem engedték ki a kezükből, és egészen 1917-ig a legkisebb gátlás nélkül éltek is vele.^[263]

Ugyanakkor ezek az eltérő áramlatok, valamint sajtóviták egyáltalán nem befolyásolták a *nép* zsidókhoz való viszonyulását a Nagy-Oroszországban. Ezt több tanúbizonyság is igazolja.

J. Tejtel, aki sokáig élt Oroszország sűrűjében és kapcsolata volt a kisemberekkel, azt írja, hogy „a kisembertől minden faji vagy nemzeti ellenségeskedés távol áll”. [184] Vagy nézzük Vjazemszkij herceg emlékirataiból a következő részletet: „Az Uszmanszkij járás korobovkai kórházában az egyik orosz orvost, a kissé gátlástalan Szmirnov doktort a parasztok nem szerették. De a helyébe lépő, teljesen odaadó zsidó Safran doktor rögtön élvezte az összes környékbeli paraszt háláját és a szeretetét.” Egy másik vallomásban az 1880-1890 közötti fegyintézeti tapasztalatok alapján P. F. Jakubovics-Melsin így ír: „Hálátlan feladat lenne felkutatni az egyszerű népnek akárcsak a söpredékében is az antiszemitizmus legkisebb nyomát is.” [185] Természetesen ugyanezt lehetett érezni, akkor is, amikor az egyik belorussziai település zsidói a XX. század elején táviratot fogalmaztak meg M. F. Morozova jótekönykodással foglalkozó gazdag kereskedő feleségének. „Küldj nekünk ennyi meg ennyi adományt. A zsinagóga leégett. Tudod jól, hogy ugyanaz az Istenünk.” És a kért összeget a hölgy elküldte.

Valójában sem a szabadelvű, sem a zsidó sajtó nem vádolta sohasem az orosz népet bármilyen benne gyökerező antiszemitizmussal. Viszont mindkettő megállás nélkül a kormányt vádolta azzal, hogy antiszemita érzelmeket ébresztett és szított a néptömegben. Maga az „egyeduralom, pravoszláv hit, nemzet” képlete a művelt zsidók körében a zsidóság ellen irányuló kifejezésnek hatott.

A XX. század közepén az egyik zsidó írónál a következőt olvashatjuk. „A cári Oroszországban az antiszemitizmusnak nem voltak mély gyökerei a népben... a széles néptömegiekben gyakorlatilag nem létezett antiszemitizmus; egyébként a judaizmussal való kapcsolat kérdése sem vetődött fel. ...Csak némely részeken, melyet letelepedési övezetnek hívtak, és főként Ukrajnában a lengyel uralom óta, bizonyos körülményekből adódóan – amelyekbe most semmi szükség belebonyolódni –, egyfajta antiszemita törekvés nyilvánult meg a parasztság körében.” [186] Ez a vélemény teljes mértékben helytálló. És még hozzátehetnénk Besszarábiát.

Megfigyelhetjük ezeknek az érzéseknek az ősi mivoltát és körülményeit Karamzin^[264] műveit olvasva. Az Ál-Dmitrijt körülvevő doni kozákok teljesen egyértelműen az oroszokat *zsidinek* (zsidónak) nevezték. [187] Ez is mutatja, hogy a nyugati tartományokban ez a szó, sértő kifejezésnek minősült.

És vajon mi a helyzet az orosz folklórban? A Dahl-szótár^[265] egybeveszi a Nagy-Oroszországot, a nyugati tartományokat és Ukrajnát. A forradalmat megelőző kiadások nagy számban tartalmaznak zsidógyökerű szavakat és kifejezéseket. (Nem árt tudni, hogy az 1955-ös szovjet kiadásban minden olyan oldal, ahol a „zsid” szó szerepelt, átdolgozás alá került. [188] A *zsidkij* és a *zsigalo* közötti teljes lexikai részt pedig kitörölték.) Márpedig a Dahl által felsorolt kifejezések között vannak olyanok, melyek szláv egyházi nyelvi^[266] örökségek, ahol a *zsid* szó egyáltalán nem volt pejoratív. Csupán népnévet jelentett. Olyanok is vannak, melyek a lengyel és lengyelek utáni századok szóhasználatból kerültek át a letelepedési övezetbe. Mások a XVII. századi zavaros időkből származnak, tehát abból a korszakból, amikor Nagy-országnak jóformán semmilyen kapcsolata nem volt a zsidókkal. Ezek az örökségek visszatükröződnek a Dahl által feljegyzett

közmondásokban, oroszos kifejezésmóddal, de ezek alapján ki lehet találni a délvidéki alakot is. (Tehát az mindenesetre bizonyos, hogy ezek a kifejezések nem az orosz belügyminisztérium berkeiben születtek meg!)

Hasonlítsuk össze ezeket a mondásokat például a pravoszláv papsággal kapcsolatban használtakkal! Itt azt tapasztalhatjuk, hogy a nép körében keletkezett szólások szinte egyike sem hordoz kedvező véleményt.

Az egyik mariupoli kortárs [189] (egyébként ez közismert dolog) meséli, hogy náluk a forradalom előtt tisztán elkülönítették a két szót *evrei* (héber) és *zsíd* (zsidó). Az *evrei* törvénytisztelő állampolgár volt, akinek az erkölcsi, a viselkedése, a másokhoz való hozzáállása semmiben sem különbözött a környezetétől. A *zsíd* pedig a *zsivoder* volt, a népnyzó^[267]. És nem volt ritka azt hallani: „Én nem *zsíd* vagyok, hanem egy tisztességes *evrei*, nincs szándékomban becsapni önöket.” (Zsidók szájába adott hasonló mondásokra találunk még példát az irodalomban; olvastunk ilyeneket a népi mozgalmak anyagaiban is.)

Ezt a szemantikai^[268] különbséget soha nem szabad szem elől téveszteni, amikor közmondásokat értékelünk.

Mindezek a déli és a délnyugati területek közti hajdani civakodások nyomait őrzik.

Mert sem Közép-Oroszországban, sem az északi, vagy keleti részen még az 1905-ös októberi megrázkódtatások idején sem volt zsidó ellenes pogrom (amennyiben felháborodás tört ki, az általában a forradalmi értelmiségiek ellen történt, az ellen a mód ellen, ahogy kigúnyolták és kinevették az október 17-i kiáltványt). Mindez azonban nem akadályozza meg azt, hogy a forradalom előtti Oroszország – nem a birodalom, hanem Oroszország – az egész világ emlékezetében örökre hordja a pogrom és a *Fekete százak*^[269] gyalázatának pecsétjét. Vajon ez a rögeszme és tévhit hány évszázadon keresztül marad még beágyazódva?

A zsidóellenes pogromok mindig és kizárólag Oroszország délnyugati részén törtek ki.

Ž

Ne felejtsük el, hogy az akkori besszarábiai népesség egészében véve meglehetősen műveletlen volt, és hogy Kisinyovban 50 ezer zsidó, 50 ezer moldáv és 8 ezer orosz (igazából főleg ukránok, de közöttük nem tettek különbséget) és néhány ezer más nemzetiségű lakos élt. Mely főerők voltak felelősek a pogromokért? „A pogromok felbujtói elsősorban moldávok voltak.” [190]

A kisinyovi pogrom 1903. április 6-án kezdődött, a zsidó húsvét utolsó, az ortodox húsvét első napján. Nem ez az első eset, hogy kapcsolatot fedezünk fel a zsidóellenes pogromok és a keresztény húsvét között. Hiszen így történt ez 1881-ben, 1882-ben és 1899-ben Nyikolajevben is. [191] Ez pedig kimondhatatlan fájdalommal és nyugtalansággal tölti el az embert.

Forduljunk ahhoz az egyeden okirathoz, amely melegében, rögtön az események után, egy szigorú hivatalos vizsgálat eredményeként készült. A helyi bíróság ügyésze, V. N. Goremikin által elkészített vádiratról van szó, amely „egyeden zsidót sem nevezett meg

vádolti minőségben, és ezért a reakciós sajtó keményen bemocskolta”. [192] Ahogy majd látni fogjuk, a bíróság előbb zárt ajtók mögött ülésezett, hogy ne „fokozza végletekig a szenvedélyeket”, és a vádirat eredetileg külföldön, a stuttgarti emigráns sajtóorgánumban, az *Oszvobozsgyenyijeben* (Felszabadulás) került publikálásra. [193]

A vádirat az elején arról a tényről számol be, „hogya az utóbbi évek húsvétjain általános összeütközések jelentkeztek a zsidók és a keresztények között”, és „beszámol a helyi népesség zsidókkal szemben kimutatott indulatairól is”. Említi, hogy „már két héttel húsvét előtt... olyan hírek keringtek a városban, hogy az elkövetkező ünnepen zsidóellenes erőszakos akciók lesznek”. A *Besszarabec* (Besszarábiai) című újság (szerkesztő Krusevan) lázító szerepet töltött be ekkoriban. „Az utolsó hetekben nap mint nap keményen zsidóellenes, uszító cikkeket közölt, amelyek nem maradtak észrevétlenek az egyszerű alkalmazottak, kishivatalnokok, a kevésbé tanult besszarábiai kisemberek számára. Az újság egyik utolsó provokációs cikke egy keresztény fiúnak Dubosszar kisvárosában történt meggyilkolásáról tudósított, akit rituális céllal zsidók öltek meg.” Ráadásul híre ment annak is, hogy egy zsidó meggyilkolta keresztény szolgáját. Pedig mint kiderült, valójában öngyilkosság volt. [194]

És mit tett a kisinyovi rendőrség? „Nem adott hitelt a szóbeszédnek”, és annak ellenére, hogy „az utóbbi években gyakran törtek ki ezekben a napokban verekedések zsidók és keresztények között, a kisinyovi rendőrség semmilyen komoly megelőző intézkedést nem foganatosított”. Nem tett mást, mint hogy az ünnepek idejére, azokon a helyeken, ahol a legnagyobb tömeg ígérkezett, a helyőrség alkalmazottaiból megerősítette az őrzőket. [195] A rendőrkapitány semmilyen világos utasítást nem adott a beosztottjainak.

Ami pedig a legmegbocsáthatatlanabb, az az, hogy húsvétkor évről évre megismétlődő verekedések, hasonló jellegű forrongások történnek és a rendőrség mégis karba tett kézzel tétlenkedik. Ez a kormányzó apparátus szétesésének újabb jele. Mert két út lehetséges: vagy feladjuk a birodalom eszméjét (mennyi háborút folytattak, mennyi erőfeszítést tettek, hogy Moldáviát valami módon egyesítsék Oroszországgal), vagy pedig feleljünk ott is mindenben a rend fenntartásáért.

Április 6-án délután négy óra tájban a város utcáit elárasztotta az „ünneplő nép”, a tömegben „sok kamasszal” és részeggel. A fiúk köveket kezdtek dobálni a közeli zsidó házakra, egyre erősebbeket dobva, és amikor a komisszár^[270] és inspektorai^[271] megpróbáltak egyet közülük megállítani, „őket is megdobálták”. Tehát a felnőttek is beleavatkoztak. „A rendőrség semmilyen határozott intézkedést nem tett a zavargás megállítására”, és ez odáig fajult, hogy „két zsidó boltot és néhány raktárt kiraboltak. Estére a zavargások elcsendesedtek és később semmilyen zsidók elleni tettlegesség nem történt”; a rendőrség a nap folyamán hatvan személyt tartóztatott le.

„Ezalatt április 7-én hajnalban a keresztény népesség... kis csoportjai felbőszülve kezdtek gyülekezni a város és a külvárosok különböző pontjain, egyre erősödő összecsapásokat provokálva a zsidókkal.” Ugyanígy az egészen korai óráktól kezdve az új piacon „több mint 100, karóval és kaszával felfegyverkezett zsidó gyülekezett, sőt néhányuknál puska is volt, amelyből pár lövés el is dördült”. A keresztényeknek nem volt lőfegyverük. A zsidók azt mondták: „tegnap nem oszlatták szét az oroszokat, ma magunkat fogjuk megvédeni”. Néhányuknál vitriolos üveg volt, aminek a tartalmát a

szembejövő keresztényekre locsolták. (A gyógyszerterek hagyományosan zsidó kézben voltak.) Olyan hírek terjedtek szét az egész városban, miszerint a keresztényeket megtámadták a zsidók; és ez szájról szájra járva egyre növekedett végleg elkésérítve a keresztényeket. A „megverték” közben átváltozott „agyonverték”-re, és azt beszélték, hogy a zsidók kifosztották a katedrálist és megölték a papot. És így történt, hogy „a város különböző pontjain 15-20 főből, főleg munkásokból álló csoportok – élükön kamaszokkal, akik köveket dobáltak az ablakokra – elkezdtek kirabolni a boltokat, és a zsidók lakásait, mindent széttörve bennük. Ezek a csoportok lassacskán felduzzadtak a hozzájuk csatlakozó járókelőkkel.” Hajnali kettő-három óra tájban „a zavargások, forrongások egyre szélesebb körben terjedtek... azokat a házakat, melyek ablakába ikonokat vagy keresztet tettek ki, nem háborgatták”. A kirabolt lakásokban mindent összeromboltak, a boltokból az árukat kiszórták, „részben a helyszínen megsemmisítették, részben eltulajdonították azok, akik a rombolók nyomában jártak”. Ez egészen „a zsidó imaházak kirablásáig és a széttépett tóratekercsek kihajításáig fajult”. Az italboltokat természetesen kirabolták; a bort az utcára öntötték vagy a betörők helyben megitták.

„A rendőrség tétlensége, amely abból adódott, hogy nem volt megfelelő, felelős vezetősége, azt eredményezte, hogy az elkövetett gaztetek büntetlenül maradtak, és ez természetesen felbátorította a gonosztevőket. A rendőrség messze volt attól, hogy egyesítse erőit, így ösztönösen cselekedett. ...A beosztott rendőrök gyakran néma szemlélői maradtak a pogromnak.” A helyőrségre is telefonáltak erősítést kérni, „de akárhányszor a katonák egy megadott helyre megérkeztek, már senkit nem találtak ott... és az új utasítások hiányában tétlenek maradtak... elszigetelt csoportokban szétszéledtek, világos cél és koordináció nélkül... nem tettek mást, mint szétoszlatták a felajzott tömeget.” (Ez persze nem a legkiválóbb helyőrségek közé tartozott, és ráadásul éppen húsvét után, sok tiszt és katona szabadságon tartózkodott. [196]) „A rendőrség tehetetlensége... újabb forrongásokat váltott ki. Ráadásul az a hír járta, hogy a kormány hozzájárult a zsidók zaklatásához, mivel ők a haza ellenségei” – és a dühöngő, borral átfűtött pogrom elmérgesedett. „A vagyonukat és életüket féltő zsidók elvesztették hidegvérüket, a félelem megőriztette őket. Többen közülük revolverrel felszerelve támadásba lendültek át. Utcasarkokon, falak mögé bújva balkonokról kezdték el lőni a hóbörgőket, de olyan ügyetlenül, célzás nélkül, hogy nem értek el vele mást, mint kiváltották a pogrom felbujtóinak féktelen haragját. A romboló tömeg dühbe gurult és a lövések zajának helyszínére sietve mindnyájan az ott lévő zsidókra támadtak. ...A zsidók egyik lövése végzetesre sikerült; az, amelyik az orosz kisfiút, Osztapovot ölte meg.” Ezt követően délután 1-2 órától kezdve „a zsidókkal szembeni erőszakoskodás egyre súlyosabb formát öltött” és ez órától kezdve „gyilkosságok sorozatát vont magával”.

Délután fél négykor Von Raaben kormányzó – aki egyáltalán nem volt ura a helyzetnek – parancsot adott a helyőrség parancsnokának, Bekman generálisnak a „fegyverhasználat” engedélyezésére. ...Bekman rögtön átfésülte a várost és az „akcióba bevetett csapatok” ettől kezdve egységesen léptek fel. „Ekkortól a katonaság tömegesen tartóztatta le az embereket”, és erőteljesen intézkedett. Az éjszaka beálltakor megfékezték a pogromot.

Az esemény áldozatainak mérlege a következő, „42 halott, akikből 38 zsidó... minden résztvevő teste ütések – furkósból, lapát, kövek – nyomát viselte és néhányan fejszeceapását... majdnem mindenki a fején sérült, néhányan a mellkasukon is. Nem

voltak golyónyomok, és kínzás vagy erőszak nyomai sem voltak felfedezhetőek (ezt orvosi szakértő, boncolás és a besszarábiai központi orvostani igazgatóság jelentése is igazolta)... 456 sebesültet számoltak, ezekből 62 keresztény... ebből 8 golyó által sérült. ...A 394 zsidó sebesültből csak 5-en sérültek súlyosan.

Semmilyen kegyetlenkedés nyomát nem találták..., hacsak nem azt a félszemű embert, akinek kinyomták az ép szemét. ...A sérülteknek körülbelül a háromnegyede férfi volt, néhány kivételtől eltekintve mind felnőttek. Megerőszakolással kapcsolatban három bejelentés érkezett, kettőnél vádirat készült.” Az események alatt 7 katona sebesült meg, „egyikük arca vitrioltól égett meg”; 68 rendőrt ért könnyű sérülés. Pontosan 1350 házat raboltak ki, vagyis a kisinyovi házak egyharmadát. Ami a letartóztatottak számát illeti „április 9-én 816-ot számláltak” és a gyilkosságokkal kapcsolatos nyomozásokon kívül 664 embert vontak felelősségre bűnügy elkövetésében.

Bizonyos források szerint a zsidó áldozatok száma nem egyezik a hivatalos statisztikáéval, de a különbség nem túl jelentős. A *Könyv az oroszországi zsidókról* című kötet szerint 45 zsidót öltek meg, 86-an súlyosan sebesültek, 1500 ház és boltot fosztottak ki vagy romboltak le. [197] Bikerman 53 halottat említ, de ezek talán nem mindegyike zsidó. [198] Az 1988-as kiadású *Zsidó Enciklopédia* szerint: „49 embert öltek meg, 586 sebesült meg és 1500 házat vagy boltot fosztottak ki”. [199]

Ez a hivatalos leírás. De jól érezzük, mi húzódik meg mögötte. Azt mondják: „egyetlen embernek, egy félszemű zsidónak kinyomták az ép szemét”. Egy kicsit többet tudunk meg Korolenkónál A 13. számú ház című esszéjében. [200] Ezt a szerencsétlen embert Mejer Veiszmannak hívták. „Arra a kérdésemre – írja Korolenko –, hogy tudja-e ki tette ezt vele? –, teljesen derűsen azt felelte, hogy nem tudja, de egy »kissrác«, a szomszédék fia azzal dicsekedett, hogy tettét zsinórhoz kapcsolódó ólomgolyó segítségével követte el.” Miként Korolenko leírásából, úgy a hivatalos jegyzőkönyvekből is nyilvánvaló, hogy a gyilkosok és áldozatok gyakran jól ismerték egymást.

Korolenko magyarázza: „Igaz, hogy én a zsidóktól tudom mindezt, de nincs rá ok, hogy ne adjak hitelt az általuk elmondottaknak. ...Miért találták volna ki ezeket a részleteket? ...” És tényleg, milyen okból találná ki a halálos fejütést kapott Bencion Galanter családja azt, hogy a gyilkosok az egész testébe szögeket vertek? Niszenzon könyvelő családja talán nem volt eléggé megdöbbenve, miért tódította volna hozzá, hogy a meggyilkolása előtt egy pocsolyában „áztatták”? Nem kitalált dolgokról beszéltek.

De a közvélemény bujtogatóinak, akik az eseményektől távol voltak, mindez a szörnyűség *nem volt elég*. Ami őket foglalkoztatta, az nem a tragédia, a szerencsétlenség, a gyilkosság volt, hanem, hogy milyen módon lehetne ezt felhasználni a cári hatalom megdöntésére? Ennek érdekében egészen hajmeresztő túlzásokhoz folyamodtak. Nem lehetett volna fölülemelkedni ezeken a szörnyűségeken, megkísérelni a következő hónapokban és években világosan eligazodni a temérdek állítás között? Nem csökkentette volna-e ez a tragédiát? És minek gerjeszteni a dühös visszavágást? De kötelességünk tisztán látni, mivel a kisinyovi pogromot felhasználták Oroszország befeketítésére, és ezzel örökre becstelenséggel bélyegezték meg. Ma minden tisztességes történelmi munka megköveteli, hogy különbség tétessék a szörnyű igazság és az álnok hazugságok között.

A vádiratok következtetése a következő: „Megfelelő parancsnok hiányában a

rendőrség tétlenné vált és csak ezért érhatték el a zavargások a leírt mértéket. ...Az előzetes vizsgálatok nem találták bizonyítottnak a szándékosságot, az előre megfontoltságot a zavargások kialakulásában.” [201]

Erre utaló jeleket a további nyomozások sem találtak.

De mindezt számításon kívül hagyta a már említett zsidóvédelmi hivatal (olyan emberek részvételével, mint a rendkívül befolyásos M. Vinaver, G. Szliozberg, L. Bramszon, M. Kuliser, A. Braidó, Sz. Pozner, M. Krolj). [202] A kisinyovi pogrom hírére a felülről szított összeesküvésen kívül minden más eshetőséget kizártak. „Ki adott parancsot a pogrom megszervezésére, ki utasította a titokzatos erőket, h-ik az elkövetők?” [203] „Amint megtudtuk, hogy milyen légkörben zajlott a kisinyovi mészárlás, nem volt kétséges számunkra, hogy ez az ördögi merénylet nem valósulhatott volna meg a rendőri közigazgatás előkészítése és vezetése nélkül.” Persze „a nyomorultak titokban tartották a tervüket”, írja M. Krolj a XX. század 40-es éveiben. [204] „De annak ellenére, hogy meg vagyunk győződve arról, hogy a kisinyovi mészárlás kezdeményezése – Pleve hallgatólagos egyetértésével, vagy talán az ő indíttatására – fentről jött, nem tudjuk leleplezni és ország-világ előtt bűnösnek nyilvánítani őket, csak ha a legvitathatatlanabb bizonyítékokat tudjuk ellenük felmutatni. Ezért határoztuk el, hogy gyorsan Kisinyovba küldjük Zarudnyijt, a híres ügyvédet. ...[205] Őt tartjuk a legalkalmasabb embernek erre a feladatra. ...Elvállalta, hogy feltárja a rejtett mozzanatokat annak a kisinyovi mészárlásnak, ami után a rendőrség a figyelem elterelésére néhány tucat rablót és fosztogatót tartóztatott le.” [206] (Emlékezzünk arra, hogy a pogrom másnapján 816 személyt tartóztatott le.) Zarudnyij az információkból „kivételes anyagot gyűjtött össze”. Tudni kell, hogy „a pogrom szervezéséért a helyi biztonsági szolgálat vezetője, K. Levendal volt a felelős”, aki csendőrtiszt volt és a pogrom előtt kevéssel nevezték ki Kisinyovba. Az „ő parancsára adott a rendőrség és a helyőrség csapata nyíltan támogatást a gyilkosok és a fosztogatók részére”. [207] Ő volt az, alá „teljesen lehetlenné tette a kormányzó közbeavatkozását”. [208] (Miközben köztudott, hogy Oroszországban a rendőrség nem, a katonaság pedig még kevésbé tartozott a biztonsági szolgálat – Ohrana^[272] – parancsnoksága alá.)

Az úgymond „kivételes jelentőségű anyag”, amely „teljes bizonyossággal” leleplezte a bűnösöket, sosem került publikálásra, sem akkor, sem később. Miért nem? Hiszen akkor nem kerülhették volna el Levendal és a hozzá hasonlóak a büntetést és a szégyent? Erről az anyagról csak hallomásból tudunk. Állítólag bizonyos Pronyin nevű kereskedő és a Pisszarzsevszkij nevű jegyző többször találkoztak egy meghatározott kávézóban, hogy Levendal utasításai alapján megszervezzék a pogromot. [209]

És ezek voltak azok a találkozók, amelyek után az egész rendőrség és a katonaság a pogrom mellett döntött. Mindenesetre Goremikin főügyész megvizsgálta a Levendal elleni vádak és alaptalannak nyilvánította őket. [210] (Krusevant, akinek bujtogató újságcikkei valóban elősegítették a pogromot, két hónap múlva Szentpétervárott Pinhasz Dasevszkij késsel le akarta szúrni, két sebet ejtve rajta. [211])

A hatalom ezalatt folytatta a nyomozást. A rendőri közigazgatás igazgatóját, A. A. Lopuhint sietve Kisinyovba küldték. (Szabadelvű szimpatizáns lévén a közvélemény szemében minden gyanú fölött állt.) Von Raaben kormányzót több magas rangú besszarábiai tisztviselővel együtt elmozdították tisztségéből; kormányzónak Sz. Uruszov

herceget nevezték le (aki nem sokára nagyon sokat szereplő Kadet párti^[273] lett, és aláírta a lázadásra felhívó úgynevezett „viborgi felhívást”). Pleve belügyminiszter az április 9-i kormányzati híradóban körlevelet tett közzé, amelyben méltatlankodását fejezte le a kisinyovi hatalom tehetetlensége felett; felkérte az összes tartomány kormányzóját, és a városi rendőrkapitányokat, hogy minden lehetséges eszközzel határozottan állítsanak meg minden erőszakoskodást. [212]

Az ortodox egyház is nyilatkozott. A szent szinódus körlevelet adott közre, kérve Isten nevében a klérust^[274], tegye meg a szükséges lépéseket a zsidóellenes érzelmek körfása érdekében. Néhány főpap, köztük Joann Kronstadtszkij a hívek által igen tisztelt atya, a keresztény néphez fordulva rosszállását fejezte le, és megbékélésre buzdított. „... Véres és sátáni orgiával helyettesítették a keresztény ünnepet.” [213] Antonyij (Hrapovickij) püspök pedig kinyilatkozta: „Isten büntetése le fog sújtani azok-a a nyomorultakra, akik azt a vért ontják, mely közös az Isten-emberével, az ő anyjával, a szeplőtlen Szűz Máriával, az apostolokéval és a prófétákéval..., hogy megtudjátok mennyire drága az isteni lélek számára a napjainkban levetett zsidó nép és milyen az ő haragja azzal szemben, aki meg akarja támadni azt.” [214] A lakosságnak szórólapokat osztottak le. (Az egyház szónoklatai és magyarázatai nem mindig nélkülözték az évszázadok folyamán állandósult archaikus lelki állapot visszatükröződését, amely a félelmetes fejlődés időszakban kissé már idejétmúltnak hatott.)

Május első napjaiban – tehát 1 hónappal az események után – úgy az orosz, mint az európai és az amerikai sajtóban is tájékoztató hadjárat tört ki a pogrommal kapcsolatban. Pétervárott űrjögő cikkek beszéltek asszonyok és csecsemők meggyilkolásáról, és hol fiatalok, hol asszonyok megerőszakolásáról, férjük vagy apjuk és anyjuk jelenlétében. Szó esett „kitépett nyelvekről; férfiről, akinek fölvtágták a hasát, asszonyról, akinek orrüregén keresztül szöggel fúrták át a fejét”. [215] Egy hét sem telt bele és ezek a szörnyű részletek a nyugati lapokban is megjelentek. A nyugati közvélemény teljes mértékben hitelt adott ezeknek az írásoknak. A befolyásos angliai zsidók felhasználták ezeket a meséket, és szóról szóra belevették közös tiltakozásukba. [216]

Meg kell ismételniük: „*Semmilyen kegyetlenség vagy erőszak nyoma nem volt meg figyelhető a testeken.*” Az újabb újságcikkhullám után törvényszéki orvosokat kértek föl kiegészítő szakértői vizsgálat lefolytatására. A város egészségügyi szervezetének orvosa, dr. Frenkel – aki a zsidó temetőben vizsgálta meg a testeket – és dr. Csorba – aki a halottakat és a sebesülteket fogadta a kisinyovi zemsztvo kórházában, majd a zsidó kórházban húsvét második napján 5 órától a harmadik nap délig –, valamint Vasziljevics doktor – aki 35 halott boncolását végezte el – mind-mind, egyöntetűen azt tanúsították, hogy a testeken nem voltak megtalálhatók az újságcikkek által leírt erőszakosságok, kínzások nyomai. [217]

Később, a per alatt derült ki, hogy Dorosevszkij doktornak – akiről azt gondolták, hogy ezeket a rémisztő információkat szállította – semmi köze nem volt ezekhez a kegyetlenkedésekhez, sőt a botrányos cikkek publikálását illetően semmiféle felelősséget nem vállalt. [218] Ami az ogyesszai bírósági palota főügyészét illeti, Lopuhin erőszakra vonatkozó kérdéseinél „a saját kihallgatását titkosan kezelte”: maguknak az áldozatok családjainak az elbeszélései sem igazoltak egyetlenegy erőszakos esetet sem. A vizsgálat konkrétumai pedig határozottan kizárták ezt a lehetőséget. [219] De kinek volt gondja a

vizsgálatokra, és az orvosok leleteire? Ki vette figyelembe a főügyész nyomozásának eredményeit? Mindezek az okiratok hadd sárguljanak a hivatalok dossziéi között!

Mindazt, amit a tanúk nem igazoltak, mindazt, amit Korolenko nem mesélt el, a hatóságolajak nem volt lélekjelenléte megcáfolni. És mindezek a *részletek* világszerte elterjedtek, és tényként gyökereztek meg, és meg is maradnak az egész XX. század alatt, sőt valószínűleg a XXI. században is – megdermedve, megmerevedve, örökre Oroszország nevéhez fűződve.

Márpedig Oroszország már hosszú ideje egyre élesebben felismerte a „polgári társadalom” és a kormány között húzódó őrült, végzetes szakadékot. Halálos küzdelemről volt szó. A liberálisok, a radikálisok és a forradalmárok köreinek minden a kormány hitelét rontó incidens (lett legyen az igaz vagy hamis) áldásnak számított. Számukra minden megengedett volt – bármilyen túlzás, torzítás, a tények meghamisítása. A fontos a hatalom minél súlyosabb lejáratása volt. Ilyen súlyos pogrom „megtörténte” az orosz radikálisok számára harcuk esélyét növelte!

A kormány betiltotta a pogrommal kapcsolatos cikkek publikálását, de ez ügyetlen lépésnek bizonyult. Az intézkedés visszhangja ugyanolyan erővel verődött vissza az európai és az amerikai sajtóból. Sőt, még büntetlenebbül ontották a fércmunkákat, agyszüleményeket, pontosan úgy, mintha a rendőrség sohasem állapította volna meg a pontos tényeket.

És elkezdődött a cári kormány elleni nagy hadjárat. A zsidóvédelmi hivatal táviratokat juttatott el minden fővárosba. Szervezzenek mindenhol tiltakozó gyűléseket! [220] A hivatal egyik tagja a következőket írta: „Mi egyaránt részletes tájékoztatást küldtünk a szörnyű kegyetlenségekről... Németországba, Franciaországba, Angliába, az Egyesült Államokba. Információink hatása rendkívüli volt. Párizsban, Berlinben, Londonban és New Yorkban tiltakozó gyűléseket szerveztek, melyek során a szónokok a cári kormány által elkövetett gyilkosságok hátborzongató képeit ecsetelték.” [221] „Lám csak, mondták, az orosz medve kimutatta foga fehérjét!” Ezek a kegyetlenkedések teljesen megdöbbenítették az embereket. „És minden visszafogottság nélkül: a rendőrség és a katonák minden eszközzel segítségére voltak a gyilkosoknak és a rablóknak embertelen cselekedeteik véghezvitelében.” [222] Az „elátkozott egyeduralom” saját magára pecsételt kitörölhetetlen szégyenfoltot! A gyűléseken a cárizmus új gáztetteire az „előre megfontoltság szándékának” bélyegét nyomták. A londoni zsinagógákban... a szent színódust azzal vádolták, hogy a gyilkosságokat vallási sugallati-a tették. Néhány katolikus egyházi főpap is hangot adott rosszallásának. De messzemenően az európai és az amerikai sajtó mutatkozott a legszenvedélyesebbnek (nevezetesen William Hearst sajtómágnás). „A cári hatalmat a kisinyovi mészárlás felelősségével vádoljuk. Kijelentjük, hogy teljességgel vétkes ebben a holokausztban^[275]. Csakis az ő lelken száradnak a gyilkosságok. ...Az igazságszolgáltatás Istene jöjjön le közénk, és végezzen Oroszországgal, úgy ahogy azt Szodomával és Gomorrával^[276] tette... és tüntesse el a föld színéről ezt a pestises gócot. A kisinyovi mészárlás arcátlan kegyetlenségében túltesz mindenen, amit valaha is civilizált nemzetnél feljegyeztek...” [223] (Vajon ide értendőek e a középkori Európa zsidóirtásai is?)

És sajnos az események ilyenfajta megítéléséhez csatlakoztak a többé-kevésbé megfontolt, de az elhamarkodottan ítélező zsidók is. És nem sokkal kevesebb, mint 30

évvel az események után, a nagy tiszteletnek örvendő G. Szlitzberg szolgálat emigrációs publikációiban ugyanazokkal a részletekkel (márpedig ő maga sosem volt Kisinyovban sem a történetkor, sem később). Megjelennek nála az áldozat fejébe vert szögek (addig az állításig merészkedik, hogy Korolenko elbeszéléseiből merítette ezt az adatot!), a megerősítések, és a „több ezer katona” (a szerény kisinyovi laktanya sohasem láthatott ilyen létszámot!), amely „úgy tűnt, hogy a pogrom tetteseinek támogatására van jelen”. [224]

De Oroszország a nemzetközi tájékoztatás területén nem rendelkezett tapasztalatokkal, ennek semmilyen bevett módszerét nem ismerte. Így képtelen volt megfelelő módon igazolni magát.

Közben az elszabadult rágalomhadjárat az állítólagos „előre megfontolt szándékosságot” semmilyen szilárd bizonyítékkal nem támasztotta alá. És bár Zarudnij ügyvéd „lezárta a vizsgálatot és... határozottan kimondta, hogy a pogrom fő szervezője és támogatója nem más volt, mint a helyi Ohrana parancsnoka, Levendal báró” [225], még ez a változat sem volt elegendő, ugyanis Levendal alakja nem volt elég közel a kormányhoz; még nyomolni kellett egy kicsit a hatalom központjához való eljutáshoz.

És tessék mi történik! Hat héttel a pogrom után, éppen időben, hogy még fel lehessen szítani az általános felháborodást és megszegyenyíteni a hatalom kulcsfiguráját, „felfedezték” (senki sem tudja hol, senki sem tudja ki által, de nagyon jókor) Pleve belügyminiszter egyik, von Raaben kisinyovi kormányzóhoz intézett, szigorúan titkos írását. (Még csak nem is minden letelepedési övezet kormányzójának küldött körlevélről van szó, hanem egy, csak neki címezetről, éppen 10 nappal a pogrom előtt.) Ebben a miniszter mintegy mellékesen tanácsot ad. Amennyiben Besszarábia tartományában súlyos zavargások törnének ki, azokat ne fojtsák el fegyverrel, csak meggyőzéssel éljenek. Valaki pedig Pétervárott éppen jókor adja át a levél szövegét az angol tudósítónak, D. D. Brahamnak, aki sietve közzéteszi ezt Londonban a Times 1903. májusi számában. [226]

Egyáltalán, milyen jelentősége, súlya lehet egyetlen újság egyetlen cikkének, amelyet semmi sem erősít meg sem most, sem később? Bizony, akkora jelentősége lehet, amennyit csak akarnak! Sőt óriási! És ebben az esetben a Times publikációja alapját jelentette neves brit zsidók tiltakozásának, élükön Montefiore-val (a híres család leszármazottjával). [227]

A világszerte uralkodó kedvező légkör hatására ez a levél hatalmas „sikert” aratott. A cárizmus egyetemes irtózást kiváltó zsidósággal szembeni vérengző szándéka eladdig nem nyert bizonyítást. Most pedig egyszer csak „hirtelen, okmányok támasztották alá”. Cikkek és gyűlések újabb hulláma kezdődött az egész világon. A cikk közzétételének harmadik napján a *New York Times* megjegyezte, hogy „már három napja annak, hogy a levél nyilvánosságra került, és semmilyen cáfolata nem érkezett”.

Eközben a brit sajtó már deklarálta a levél autentikusságát. „Mit mondhatunk egy olyan ország civilizációs szintjéről, amelynek a minisztere ilyen túlzó, korlátlan felhatalmazást ad?” [228] Az orosz kormány ügyetlenségében, és nem érezve a dolog fajsúlyát, nem talált jobb megoldást, mint a területi rendőrfőnök, Lopuhin aláírásával ellátott, félvállról vett szűkszavú cáfolat eljuttatását, és ezt is csak a Times publikációját követő 9. napon. [229] Újabb baklövésnek pedig ahelyett, hogy okirat-hamisítás ügyében vizsgálatot folytattak volna, inkább kiutasították Brahamot.

Márpedig több okból is biztosak lehetünk abban, hogy hamisítványról volt szó. Nem csak azért, mert Braham soha a legkisebb bizonyítékát sem mutatta fel a levél hitelességének. Még csak azért sem, mert A. A. Lopuhin, eleve nyilvánvaló ellensége létére és ellenére maga is cáfolta a levelet. És azért sem mert Uruszov herceg – von Raabent követte a kormányzói székben – nagy zsidószimpatizáns volt, ellenőrizte a kormányzói archívumokat, és semmilyen „Pleve-féle levelet” nem talált. És nem csak azért, mert a szerencsétlen félreállított Von Raabennek az élete és a karrierje összetört, és soha többé, reménytelen erőfeszítések ellenére sem tudta jó hírnevét visszaállítani, de mindezek ellenére mégsem panaszkodott, hogy „föntről” kapta az utasításokat, ami nyomban helyre tette volna a karrierjét és a liberális társadalom eszményképévé emelte volna. Az elsőrendű ok valójában abban rejlik, hogy Oroszország állami levéltárának semmi köze nem volt a szovjet éra hamisított archívumaihoz, ahol kérésre bármilyen okmányt elkészítettek, vagy bármelyiket titokban elégették. Nem, az orosz birodalmi levéltárakban minden sérthetetlenül és örökre megőrzésre került. Rögtön a februári forradalom után a kormány rendkívüli vizsgáló bizottsága és a még ennél is buzgóbb a „pogrom történetének tanulmányozására felállított különbizottság” olyan jelentős vizsgálóbiztosokkal, mint Sz. Dubnov, G. Krasznij-Admoni, nem találták sem Pétervárott, sem Kisinyovban a kifogásolt okmányt és annak beviteli és kiviteli bejegyzését sem. Mindössze az orosz fordítását találták meg Braham angol szövegének. (Ugyanígy papírokat, amelyek tartalma: „Komoly büntetésekre és elbocsátások végrehajtására utaló rendelkezések... zsidókérdésben felelős szervek illegális akciója esetén”.) [230] Egyébként 1917 után kellett volna-e még tartani valamitől? Márpedig egyetlenegy tanú, egyetlen emlékiratíró sem találtatott, aki elmondta volna, honnan jött ez a végzetes távirat; vagy azzal kérkedett volna, hogy közvetítő szerepet töltött be. És maga Braham – sem akkor, sem később – egy árva szót sem szólt erről.

Mindez azonban nem akadályozta meg a *Recs* (Beszéd) alkotmányos-demokrata lapot abban, hogy 1917. március 19-én bizonyossággal írja: „A kisinyovi vérfürdő, a forradalomellenes pogrom 1905-ben szerveződött, ahogy ezt a területi rendőrség határozottan megállapította.” És 1917 augusztusában a moszkvai állam konferenciáján a rendkívüli vizsgálóbizottság elnöke nyilvánosság előtt kijelentette: „nemsokára bemutatja a rendőrgyosztály okmányait, a zsidóellenes pogrom szervezésére vonatkozóan”. Más kérdés, hogy sem akkor, sem később, sem a bizottság, sem utána a bolsevikok nem mutattak be ilyen jellegű okmányt. Szóval így gyökeresedtek meg a hazugságok egészen napjainkig!... (Az én *November 16-án*ban az egyik személy felidézi a kisinyovi pogromot. Mire 1986-ban művem német kiadója ehhez a részhez az alábbi magyarázatul szolgáló megjegyzést teszi hozzá: „Jól előkészített, két napig tartó zsidóellenes pogrom. Pleve belügyminiszter szövetkezett a besszarábiai kormányzóval, hogy ne lépjenek fegyverrel közbe.” [231]) A legújabb (1996-os) *Zsidó Enciklopédiában* a következő megállapítás olvasható: „Az új belügyminiszter V. Pleve szervezte 1903 áprilisában ügynökeivel a kisinyovi progromot.” [232] (Ezzel ellentétben, az *Enciklopédia* előző kötetében a következőket olvassuk: „Pleve távirati szövegét, amelyet a londoni Times publikált... a legtöbb szakember hamisnak tartja”. [233])

Hát, íme! A kisinyovi pogrom hamis története sokkal nagyobb zajjal járt, mint az igazi, kegyetlen és hiteles. Tisztázni fogják-e valaha ezt az egészet? Vagy erre még újabb évszázadot kell várni?

A cári kormány ügyetlensége, hatalmának elavultsága számos alkalommal megmutatkozott. Például a Transzkaukázusban, amikor 1905-ben öldöklés tört ki az örmények és az azeriek között, de a kormányt csak a kisinyovi ügyben nyilvánították bűnösnek.

D. Paszmanyik írása szerint „a zsidók sosem a népnek rótták fel a pogromot, hanem mindig is kizárólagosan a hatalmat, a vezetést vádolták érte. ...Ezt a véleményt, amely végeredményben tökéletesen felületes volt, semmilyen tény nem tudta megingatni”. [234] Bikerman hangsúlyozza, hogy köztudomású volt, hogy a pogromot a kormány a forradalom elleni küzdelemnek tekintette. A körületekintőbbek úgy gondolkodtak, hogy ha az utóbbi pogromokat valóban nem előzte meg kormányzati előkészület, „akkor a Szentpétervárott uralkodó közhangulat alapján a hatalom, a minisztertől az utolsó rendőrig a zsidógyűlölet minden megnyilvánulását jó néven venné”. Mégis az 1903-as őszi kisinyovi per ennek pontosan az ellenkezőjét mutatta.

A radikális és liberális ellenzék számára ennek a pernek az egyeduralom elleni harccá kellett volna átalakulnia. Olyan neves keresztény és zsidó ügyvédek vállaltak magánvádloi szerepet, mint M. Karabcsevszkij, o. Gruzenberg, Sz. Kalamanovics, A. Zarudnij, N. Szokolov. A „baloldal zseniális ügyvédje”, P. Pereverzev és néhányan mások, hajlandóak voltak a vádlottak védőjeként eljárni, hogy „azok ne féljenek a bíróságon azt a tanúvallomást tenni ..., hogy felbujtották őket a mérsárlásra” [235] – vagyis, hogy a hatalom fegyverezte föl őket. A „magánvádlok” kiegészítő nyomozás lefolytatását követelték, és azt, hogy a vádlottak padjára az „igazi bűnösöket” ültessék! A hatalom nem tette közzé a kihallgatás jegyzőkönyveit, hogy ne borzolja sem a kisinyovi szenvedélyeket, sem a már amúgy is világszerte fortyogó közvéleményt. Ez megkönnyebbítette a helyzetet: a magánvádlokat körülvevő aktivista csoportok saját beszámolót készítettek, amit Románián keresztül juttattak ki a világ tájékoztatására. Azonban ez a perek lefolyásán semmit sem változtatott: nem győzték kutatni a gyilkosokat, de a kétségkívül bűnös hatalom, csak a késői beavatkozásban tekinthető vétkesnek. Válaszlépésként az ügyvédek csoportja közös nyilatkozatot adott közre. „Ha a bíróság visszautasítja a pogrom valódi bűnöseinek törvényszék elé való állítását és megbüntetését”, nem csak a jelentéktelen Von Raaben kormányzót (az ő személye már senkit sem érdekelt), hanem egyértelműen Pleve minisztert és Oroszország központi kormányát – „akkor a védőknek semmi keresnivalójuk nincs ebben a perben”. Ugyanis a „bíróság olyan szintű ellenségeskedésbe ütköztek, amely semmilyen lehetőséget nem biztosított számukra..., hogy szabadon és lelkiismeretesen védhessék ügyfeleik és az igazságszolgáltatás érdekeit”. [236] Az ügyvédek ezen új taktikája, amely teljes mértékben politikai indíttatású volt, ígéretesnek és termékenynek bizonyult; nagy hatást gyakorolt az egész világra. „Az ügyvédek eljárását Oroszország legkitűnőbb szellemei jóváhagyták.” [237]

Az ügyesszai bűnügyi osztály rendkívüli törvényszéki pere teljesen rendben, következetesen zajlott le. A nyugati lapok jóslata, miszerint a kisinyovi per „csak komédia, az igazságszolgáltatás paródiája lesz” [238], nem igazolódott be. A vádlottakat nagy számuk miatt kisebb csoportokba osztották vétkességük súlya szerint. Mint az már feljebb említésre került, zsidó nem volt a vádlottak között. [239] A tartományi csendőrfőnök már áprilisban bejelentette, hogy a 816 letartóztatott személyből 250 esetében alaptalan vádak miatt beszüntették az eljárást, 446-ot a bíró kisebb vétség miatt ítélte el (a tanúvallomásokból a Times leközölt néhányat), és „azokra a személyekre,

akiket a bíróság bűnösnek talált, súlyosabb ítéletet szabtak ki”. Körülbelül száz embert vádoltak meg súlyosan. Ebből 36 személyt gyilkossággal és erőszakkal (novemberre ez a szám 37-re emelkedik). Decemberben ugyanez a rendőrfőnök bejelenti a perek eredményeit: minden jogtól való megfosztás, vagyonelkobzás és fegyrintézet (hét vagy öt év), jogoktól való megfosztás és büntetőszázad (egy és másfél évre). Összesen 25 elítélő és 12 felmentő ítélet születik. [240] Valódi gyilkosságok (amelyekről korábban írtunk) valódi bűnöseit ítélték el. Az ítéletek ugyanakkor nem voltak enyhék – „a kisinyovi dráma az Oroszországban szokásos ellentmondással végződik, úgy tűnik, hogy a tettesek szigorú bírói megtorlás áldozatai”, fejezi ki csodálkozását az amerikai *Zsidó évkönyv*. [241]

Pétervárott a bírósági tárgyalások befejeződése 1904 tavaszán vált köztudomásúvá. [242] Ennek ellenére 1905-ben a kisinyovi pogrom kivizsgálása még egyszer a szenátus elé került; Vinaver felszólalt és újra nem bizonyított be semmit.

A valóságban a kisinyovi pogrom tanúbizonyságot tett a cári hatalom – mint egy ilyen mértékű gyalázatot eltűrő állam – botrányos tehetetlenségéről. De ez a lecke ugyanolyan egyértelmű lett volna a mindent megmérgező hamisítások és hazugságok nélkül is. Miért nem volt elegendő a kisinyovi pogrom egyszerű valósága? Bizonyosan azért, mert ez az igazság visszatükrözte volna a kormány igazi arcát – megmerevedett szervezetét, amely bűnös a zsidók sanyargatásában, ugyanakkor bizonytalan és következetlen. Viszont a hazugságok segítségével úgy tűnt föl, mint valami felkészült, hozzáértő elnyomó szervezet, amely végtelenül magabiztos és gonosz. Márpedig az ehhez fogható *ellenség* nem érdemel mást, mint megsemmisítést.

Az orosz kormány, amely már régóta hagyta, hogy a nemzetközi porondon legyőzzék, nem értette sem akkor, sem azután, milyen megsemmisítő vereséget is szenvedett. Ez a pogrom besározta Oroszország *egész* történelmét, és minden elképzelést, gondolatot, amelyet a világ Oroszországról bármely vonatkozásban alkotott. Az általa fellobbantott fenyegető tűzvész lángja megvilágította és siettette az egész országon hamarosan végigsöprő változásokat.

A kisinyovi pogrom megrázó és kitörölhetetlen hatással volt Oroszország zsidó közösségére. Zsabotinszkij erről így szól: Kisinyov jelenti „a határvonalat két korszak, két gondolkozásmód között”. Oroszország zsidóságát a mélységes fájdalom mellett sokkal súlyosabb érzés járta át, „amely még a fájdalmat is majdhogynem elfeledtette – és ez a szégyen volt”. [1] „Ha a kisinyovi mészárlásnak volt is valami szerepe a helyzetünk felismerésében, ez abban nyilvánult meg, hogy ráébredtünk a zsidóság gyávaságára.” [2]

Előzőleg már felidéztek a rendőrség mulasztásait és az illetékesek balfogásait – így aztán teljesen természetes, hogy a zsidók feltették maguknak a kérdést: érdemes-e ezek után is számítani a közhatalom védelmére? Miért nem alapítunk inkább saját milíciát^[277] és védjük meg magunkat fegyverrel? Számos neves író és közéleti személyiség – köztük Dubnov, Ahad Haam, Rovnickij, Ben-Ami, Bjalik – buzdította őket cselekvésre. „Testvérek..., hagyjátok a siránkozást és könyörgést! Ne várjátok ellenségeitektől a segítséget! Ne számítsatok másra, csak a saját két karotokra!” [3]

Ezek a felhívások „felvillanyozták a zsidó fiatalságot”. [4] A kisinyovi pogrom után kialakult túlfűtött légkörben „fegyveres önvédelmi egységek” jöttek létre a letelepedési övezet különböző pontjain. Ezeket a csapatokat általában a „zsidó közösség” [5] pénzelte, és a törvénytelen külföldi fegyverbehozatal sem okozott különösebb gondot számukra. Az sem volt ritka, hogy a fegyverek nagyon fiatal gyerekek kezébe kerültek.

A hivatalos jelentések nem utaltak fegyveres csoportok jelenlétére a keresztény lakosság körében. A kormány minden erejével küzdött a terroristák ellen. A fegyveres csapatok számának növekedését a kormány – ami teljesen természetes is – a tiltott tüntetések és a polgárháború előzményének ítélte, és a birtokában levő minden információt és eszközt bevett-e tiltotta, akadályozta azt. (Mind a mai napig az egész világon elítélik és tiltják „földalatti paramilitáris”^[278] egységek” létrejöttét)

Különösen jól működő fegyveres csoportosulás jött létre Gomelben, a *Bund* helyi tanácsának irányításával. Nevezett tanács 1903. március elsejétől „ünnepséget” rendezett „II. Sándor kivégzésének” évfordulójára. [6]

A városban – ahol keresztények és zsidók nagyjából azonos számban éltek együtt [7] és emellett a zsidó szocialisták rendkívül elszántak voltak – különösen jó volt az önvédelem fegyveres csapatainak szervezettsége. Ez az 1903. augusztus 29-i és szeptember 1-jei események – a gomeli pogrom – idején is jól látható volt.

A hivatalos nyomozás eredménye szerint a gomeli pogrom ügyében a felelősség megoszlott, vagyis keresztények és zsidók egyformán egymásra támadtak.

Vizsgáljuk meg most közelebbről a kor okiratait, jelen esetben a Gomel-ügy vádiratát, amely a helyszínen készített rendőri jelentéseken alapult. (A XX. század eleji Oroszországban készült rendőri jelentések többszörösen bizonyították pontosságukat és kétséget kizáró megbízhatóságukat. Így volt ez egészen az 1917-es februári felfordulásig, pontosabban addig a pillanatig, amikor Pétervár rendőrőrszeit elfoglalták és felégették a felkelők. Ettől kezdve az ilyen típusú, részletes pontosságú adatforrás megszűnt

mindannyiunk számára.)

A gomeli per során a következő vádirat született. „A zsidó lakosság... elkezdte a fegyvergyűjtést és önvédelmi köröket szervezett arra az esetre, ha netán zsidóellenes zavargások alakulnának ki. ...Néhány gomeli lakosnak alkalma nyílt megfigyelni a zsidó fiatalok városon kívül tartott összejöveteleit, amelyeken a revolverrel végrehajtott lögyakorlatot végző személyek száma időnként akár száz fő is volt. [8] ...Egyfelől a fegyverviselés általánossá válása, másfelől pedig a számbeli fölény és az összetartozás tudata bátorította fel annyira a zsidó lakosságot, hogy a fiatalság között nemcsak önvédelemről kezdtek el beszélni, hanem a kisinyovi pogrom elmaradhatatlan megtorlásáról is.”

Így van ez, ha bárhol felüti a fejét a gyűlölet, később annak hatása valahol másokon csapódik le – és többnyire az ártatlanokon.

„Egy idő után Gomel zsidóságának viselkedése nemcsak visszatetsző, de nagyon kihívó és sértő is kezdett lenni. A parasztokat és munkásokat érő – mind szóbeli, mind tetteges – támadások egyre gyakoribbá váltak, és a zsidók minden módon, még az orosz felsőbb rétegek felé is kinyilvánították megvetésüket. Például kényszerítették a katonákat, hogy menjenek át az út másik oldalára, ha ők jönnek.”

Végül 1903. augusztus 29-én kis, egyszerű piaci incidenssel kezdődött minden. Malickaja heringárusnő és vevője, Salikov közt heves szóváltás alakult ki; a nő arcul köpte a másikat, s a vita verekedésig fajult. „Azon nyomban több zsidó is Salikovra vetette magát, a földre rántották és elkezdték verni mindennel, ami a kezük ügyébe került. Több mint tíz paraszt... próbált Salikov védelmére kelni, de a zsidók azonnal leadták a megbeszélte közös füttyjelet, erre jelentős létszámú zsidó csapat verődött össze. ...Nem kétséges, hogy ezek a segélyhívó füttyjelek... az egész város zsidó lakosságát mozgósították... gyalog, kocsival, ki ahogy tudott, felfegyverkezve, mindenhol összesereglettek a zsidók a piacra. Rövid időn belül a piac útján, magán a piacon és a környező utcákban feketéllett a tömeg. kövekkel, botokkal, kalapácsokkal, vagy egyszerű vasrudakkal és kifejezetten erre a célra készített bunkósbotokkal voltak felszerelve. Mindenhol kiáltások hangzottak »Gyerünk zsidók! A piacra! Ez az oroszok pogromja!« És a tömeg kis csoportonként üldözőbe vette a parasztokat, hogy megverje őket.” – Pedig ez utóbbiak nagyon sokan voltak, piacnap volt. „Portékáikat hátrahagyva – amennyi idejük maradt – a parasztok felugrottak a szekerekre és igyekeztek minél előbb elhagyni a várost. ...A szemtanúk azt mesélik, hogy amikor elkapták az oroszokat, a zsidók irgalom nélkül ütöttek öregeket, asszonyokat, még a gyerekeket is. Például leszedtek a szekérről egy kislányt és a hajánál fogva húzták a földön. Az egyik paraszt, bizonyos Szilkov kellő távolságra húzódva kenyérvéget rágcsálva figyelte az eseményeket. Egyszer csak az egyik hátulról futva közelítő zsidó halálos vágást ejtett késével a torkán, majd eltűnt a tömegben.” Más részleteket is elbeszéltek. A város egyik tisztségviselője csak Majanc rabbi és a szomszédos háztulajdonos, Rudzievskij közbeavatkozásának köszönhetően tudott megmenekülni. A helyszínre érő rendőrséget zsidó oldalról „közapor és pisztolygolyók fogadták... a támadás nemcsak a tömegből, hanem a környező házak ablakaiból is érkezett. ...A keresztények elleni erőszak egészen estig tartott, és csak a katonaság egyik alakulatának megérkezésekor oszlottak fel a zsidó csoportosulások... a zsidók az oroszokat verték és elsősorban a parasztokat, akik a

legkisebb ellenállásra sem voltak képesek. Ez annak tudható be, hogy a zsidókhoz képest elenyésző volt a számuk, emellett pedig semmiféle önvédelmi eszközzel nem rendelkeztek. ...Ezen a napon az áldozatok az oroszok voltak..., nagyon sok volt a sebesült, félholtra vert ember.” [9]

A vádirat ezzel fejezi be az augusztus 29-i események leírását „mindennek vitathatatlanul »oroszellenes pogrom« jellege volt”. [10]

A tettek „a keresztény lakosságban mélységes felháborodást keltettek”, amelyet csak felerősített a zsidók „mámoros örömmujjongása” és „fellelkesült hangulata”, amely így fejeződött ki: „Már nem vagyunk többé Kisinyovban!”

Szeptember elsején, a déli sziréna után, a vasúti munkások különösen hangosak voltak, kilépve a műhelyek ajtaján kiabálásokat és felkiáltásokat lehetett hallani, a rendőrfőnök pedig parancsot adott a városba vezető híd lezárására. Erre a munkások a környező utcákon szétszéledtek és „kövek röpödtek a zsidók házainak ablakai felé”, miközben „a városban jelentős számban gyülekeztek a zsidók”, akik „kellő távolságból fadarabokat és köveket dobáltak a munkások tömegei felé. ...Két nagyobb, a zsidó tömegből származó, kódarab” úgy hátba találta az egyik rendőrtisztet, hogy az ájultan esett össze. Az orosz tömeg elkezdett üvölni: „Ezek a piszkos zsidók megölték a főtörzset!” és megkezdte a zsidó házak és boltok fosztogatását.

A katonaság – amely szétválasztotta az ellenfeleket és a két tábor közé állt – közbeavatkozása akadályozta meg a vérontást. A zsidók oldaláról köveket hajigáltak és „szitokszavak mellett” pisztolygolyók is repültek a katonák felé. A parancsnok megkérte Majanc rabbit és Zalkind doktort, hogy tegyenek lépéseket a zsidóknál, de „békességre, nyugalomra intő szavaknak nem volt semmiféle hatása a tovább háborgó tömegre”. A bajonettek felcsatolásával sikerült csak visszavonulásra kényszeríteni őket. A katonaság bevetésének legfőbb eredménye az volt, hogy „megakadályozta a belvárosba igyekvő törni-zúzni vágyókat az odajutásban, hisz ott voltak a legtehetősebb zsidók boltjai és házai”. Így a pogrom a külváros felé terjedt.

A rendőrfőnök még egyszer megpróbálta jobb belátásra bírni a tömeget, de visszakiabáltak neki. „Te a zsidókkal vagy, elárultál minket!” Egy, mind az oroszokra, mind a zsidókra kilőtt katonai sortűz akasztotta meg a pogromot, de két órával később a külvárosban minden kezdődött előlről. Ismét tüzet nyitottak a tömegre, többen megsebesültek vagy meghaltak. A pogrom abbamaradt. Mindamellet a vádirat beszámol „zsidó csoportok” belvárosi jelenlétéről, „akik nagyon provokatívan viselkedtek és szembeszegültek a katonasággal és a rendőrséggel. ...Mint augusztus 29-én, ekkor is fel voltak fegyverezve... pisztollyal és késsel a kezükben fenyegetőztek... egészen addig merészkedtek, hogy lőttek és köveket hajigáltak azok felé a katonák felé, akik ingóságait védtek. ...Az utcákon a magányos orosz járókelőkre és katonákra is rátámadtak.” Egy parasztot és egy koldust is megöltek. A nap folyamán három középosztálybeli zsidó nem élte túl „halálos sérüléseit”.

Estefelé a zavargások elcsitultak. Öt zsidó és négy keresztény halt meg. „Közel 250 zsidó tulajdonban lévő kereskedelmi vagy lakóingatlant érintett a pogrom.” Zsidó oldalról „az események cselekvő résztvevői elsöprő többségben kifejezetten... fiatalok voltak”, de számos „középkorú” is részt vett, ahogy gyerekek is, akik adogatták nekik a köveket,

deszkadarabokat és husángokat. [11]

Ezekinek az eseményeknek a leírását egyetlen zsidó szerzőnél sem találjuk meg.

„A gomeli pogrom szervezői nem rögtönöztek, már régóta készültek rá. Az önvédelmi egységeket közvetlenül a kisinyovi pogrom után hoztuk létre.” [12]

Kisinyov után pár hónappal a zsidóknak már nem kellett magukat megvetni a jámborságuk miatt, amivel többek közt a költő Bjalik is vádolta őket. És, ahogy általában ez elő szokott fordulni az ilyen önszemeződő csoportoknál, az önvédelmi és támadó jelleg között elmosódott a határ. Az első típus a kisinyovi pogromból táplálkozott, míg a második a szervezők forradalmi szellemiségéből.

A zsidó fiatalsági ellenállása, tettekéssége már korábban is megmutatkozott. Így került sor 1899-ben a „sklovi ütlegelésre” is. Ebben a városban, ahol minden kilencedik zsidóra jutott csak egy orosz, a zsidók a szolgálatból elbocsátott, fegyvertelen orosz katonákat kegyetlenül megverték. Az esemény kivizsgálásánál a szenátus megállapította, hogy a zsidók részéről oroszellenes vallási és etnikai gyűlöletről volt szó, és a büntető törvénykönyv ugyanazon a cikkelye vonatkozik ide is, mint amelyet a kisinyovi pogrom felelőseinek perében is alkalmaztak.

E cselekmények nem csupán a *Bund* számlájára írhatóak. „Az egész folyamat kútfői (legyen szó akár az önvédelmi szervezetek folyamatos létrehozásáról) a cionisták és a cionizmushoz közeli pártok voltak – a cionista-szocialisták és a *Poalej Cion*.” Így történt, hogy Gomelben 1903-ban „a különítmények többségét a *Poalej Cion* [13] párt szervezte.” (Ez teljesen ellentmond Buchbindernek, a *Bund* lelkes csodálójának. Nem is tudom, kinek higgyek?)

Amint a gomeli pogrom híre eljutott Szentpétervárra, a zsidó védelmi hivatal nyomban két ügyszédet is kiküldött – még mindig Zarudnij és N. D. Szokolov jött szóba –, hogy a legrövidebb időn belül kezdjenek magánnyomozást. Zarudnij újfent „hamisítatlan tényekkel” állt elő arról, hogy a pogromot a védelmi minisztérium szervezte [14], de a bizonyítékok itt sem kerültek nyilvánosságra.

Harminc évvel később Szlizioberg, aki maga is részt vett a gomeli perben, ugyanezt a nézetet vallja háromkötetes „visszaemlékezéseiben”, és megerősíti, hogy a gomeli pogromot a rendőrség szervezte. Mindezt a legcsekélyebb bizonyíték bemutatása nélkül, ami érthetetlen egy jogász esetében. Ráadásul a dátumokban is tévedések vannak, sőt egyéb hibák is találhatók nála, melyek Szlizioberg korával is magyarázhatóak, hisz már nem talált senkit, aki kijavíthatná. Ugyanakkor Szlizioberg mindenfajta ellenállási akciót kizár a *Bund* és *Poalej Cion* önvédelmi különítményeinek részéről. Egészen összefüggéstelenül és zavarosan beszél erről az ügyről. Például ilyenformán: „Az önvédelmi csoportok fiataljai gyorsan fölébe kerekedtek a túlerőnek és elkergették a parasztokat... a fiatal zsidók felsorakoztak, és többszöri nekifutásra visszaverték a vandálokat” [15] – csak úgy, fegyvertelenül?

Komoly előrelépések történtek a vizsgálatban, miközben Oroszország belemerült a Japán elleni halborúba. A gomeli perre csak 1904 októberében került sor – forró légkörű politikai helyzetben.

A bíróság 44 keresztény és 36 zsidó esetét vizsgálta meg. „Több mint ezer ember tett

tanúvallomást. [16] A védelmi hivatal több ügyvéd is képviselte: Szlizoberg, Kupernyik, Mandelstam, Kalmanovics, Ratner, Krol. Az ő nézőpontjukból igazságtalannak tűnt, hogy a vádlottak padján akár egyetlen zsidó is helyet foglaljon. Oroszország egész zsidó közössége számára ez olyan volt, mintha az „önvédelem bármiféle lehetőségétől megfosztották volna őket”. [17]

A kormány nézőpontjából ebben az esetben szó sem lehetett „önvédelemről”. De a zsidó vádlottak ügyvédjei nem foglalkoztak részletekkel, így a zsidó vagyonnal, javakkal sem, ami igazán kárt szenvedett – csak egyetlen egy dologgal. Nevezetesen azzal, hogy napvilágra hozzák a pogrom „politikai indítékait”, kiemelve például, hogy a zsidó fiatalság azt kiabálta a dulakodás alatt: „Le a zsarnoksággal!”. Egyébként nem sokkal ezután úgy döntöttek, hogy ügyfeleiket magukra hagyják, és együttesen távoztak a tárgyalóteremből egy utolsó, sokkal keményebb üzenetet hagyva hátra: kéri a Kisinyov-per per-úrafelvételét. [18]

Az ügyes és egyben forradalmi per tükrözte a kor közéletének légkörét 1904 decemberében. Ezek a szabadelvű ügyvédek magát a jogi rendszert szerették volna felrobbantani!

Kivonulásuk után „a per gyorsan véget ért” abban az értelemben, hogy most a tettek vizsgálatára került sor. A zsidók egy részét felmentették, másik részüket elítélték, de nem kaptak többet, mint öt hónapot; „a büntetések, amelyek a keresztényekre vonatkoztak azonos mértékűek voltak a zsidókéval”. [19]

Végeredményben ugyanannyi büntetés született mindkét oldalon. [20]

Ž

A japán háborúba bonyolódva, valamint a Koreára vonatkozó jogi konfliktusban rövidlátó módon makacskodva, sem II. Miklós uralkodó, sem az őt körülvevő magas rangú méltóságok egyáltalán nem érzékelték, hogy Oroszország a nemzetközi szintén mennyire sebezhető a Nyugat, és főként a „hagyományosan baráti” Amerika oldaláról. Annak sem tulajdonítottak jelentőséget, hogy nyugaton a tőkések hatalmas folyamatosan nőtt, és a nagyhatalmak politikáját már egyre érezhetőbben befolyásolták, mivel azok egyre inkább függtek a hitelektől. A XIX. században még nem ez volt a dolgok rendje, és az orosz kormány, amely mindig is lassan reagált, nem vette észre ezeket a változásokat.

Mindenesetre a kisinyovi pogrom után a nyugat sokáig ellenszenvvel viseltetett Oroszországgal szemben. Öreg madárijesztőként tekintett rá. Mint olyan ázsiai és despotikus országra, ahol sötétség és maradiság uralkodik. Ahol a népet nemcsak kizsákmányolják és kihasználják, de a forradalmárokkal is irgalmatlanul elbának, embertelen szenvedésnek és nélkülözésnek teszik ki őket. Ráadásul tessék, most még a zsidókat is „ezrével” gyilkolják, és mindezen dolgok mögött a kormány áll! (Amint azt láttuk, a kormány nem tudta még időben szigorral és hatékonysággal helyreigazítani a tények ilyen jellegű elferdítését.) Ezek szerint tehát, nyugaton kezdték helyesnek, pontosabban megfontolásra méltónak tartani annak eshetőségét, hogy Oroszországban a legrövidebb időn belül kitörhet a forradalom. Ez persze az egész világ számára jó lenne – és különösen Oroszország zsidósága számára.

És mindennek tetejébe a hozzá nem értés, a járatlanság, a felkészületlenség, hogy hadműveleteket irányítsanak egy távoli, kicsinek és gyengének látszó ország ellen.

Mindez pedig olyan felfokozott hangulatú, nyíltan ellenséges közvélemény előtt történik, amely bőszen kívánja saját országának vereségét.

Az Egyesült Államok együttérzése Japán ügyével érezhetően kifejeződött az amerikai sajtóban. Az amerikai újságok „melegen üdvözöltek minden japán sikert és nem titkolták abbéli reményüket, hogy Oroszország gyors és döntő vereséget fog szenvedni”. [21]

Witte két helyen is megemlíti emlékirataiban, hogy az elnök, Theodore Roosevelt Japán oldalán állt, és támogatásáról is biztosította. [22] Roosevelttel szavaival: „Amint kitört ez a háború, a legnagyobb udvariasság és diszkréció mellett tudomására hoztam Németországnak és Franciaországnak is, hogy ha Japán elleni szövetségre kerülne sor” Oroszországgal, „azonnal Japán pártját fognám, és mindent megtennék, hogy az érdekeit szolgáljam.” [23] Feltételezhetjük, hogy Roosevelttel szándékai nem maradtak ismeretlenek Japán előtt.

Ekkor jelent meg a színen a nagy hatalommal bíró bankár, Jakob Schiff – egyike „a zsidók legnagyobbjainak, aki meg tudta valósítani elképzeléseit a gazdaság szférájában betöltött különleges helyzetének köszönhetően”. [24] „Schiff egész fiatal kora óta üzleti ügyekkel foglalkozott.” Kivándorolt Németországból New Yorkba, és hamarosan a Kuhn, Loeb and Co. Bank fejévé vált. Már 1912-ben „Amerikában ő a vasút királya, huszonkétezer mérföldes vasúti hálózat tulajdonosa. ...Híres, nagyvonalú és tetterős emberbarátként tartják számon; ezen belül kifejezetten érzékenyen reagál a zsidó közösség szükségleteire.” [25]

Schiff különösen szívén viselte az orosz zsidók sorsát – innen erednek ellenséges érzelmei Oroszország iránt egészen 1917-ig. Az *Encyclopaedia Judaica* (angol nyelvű) szerint „Schiff páratlan módon támogatta különféle hitelekkel úgy saját kormányát, mint más országok kormányait. Különösen kiemelkedő volt 200 millió dolláros kölcsöne, amelyet Japánnak nyújtott az 1904-1905-ös, Oroszország elleni konfliktusa idején. Az oroszországi cárista uralom antiszemita politikáján felháborodva, buzgón támogatta Japán háborús erőfeszítéseit. Folyamatosan elutasította, hogy Oroszországnak nyújtandó kölcsönökhöz járuljon hozzá, és befolyásával élve más intézményeket is lebeszélte arról, hogy ilyenben részt vegyenek, miközben pénzügyi támogatást nyújtott az orosz zsidók önvédelmi csoportjainak.” [26]

De, ha igaz, hogy ez a pénz tette lehetővé a *Bund* és a *Poalej Cion* számára a fegyverkezést, nem kevésbé valószínű az sem, hogy Oroszország más forradalmi szervezetei is hasznot húztak ebből (ide tartoznak az eszesek is, akik ekkoriban terrorista akciókat hajtottak végre). Létezik olyan tanúvallomás, amely szerint az oroszországi pénzügyminisztérium egyik alkalmazottja, G. A. Vilenkin és Schiff között történt beszélgetés során – Vilenkin egyébként távoli rokona volt –, Schiff bevallotta, „hogy részt vett az oroszországi forradalmi mozgalom pénzügyi támogatásában” és hogy „a dolgok túl messzire mentek” [27] ahhoz, hogy véget lehessen nekik vetni.

Mindeközben Oroszországban báró G. o. Gincburg továbbra is közbenjárt a zsidók egyenjogúsága érdekében. E célból zsidó delegáció élén látogatást tett Witte-nél 1903-ban. Utóbbi (aki kormánytagként maga is foglalkozott már a zsidó kérdéssel) így válaszolt neki: a zsidók egyenjogúsága csak fokozatosan vívható ki, de „ahhoz, hogy a kérdés megoldódjon, a zsidóságnak »egészen más magatartást« kell tanúsítania”, vagyis le kell

mondaniuk arról, hogy beavatkozzanak az ország politikai életébe. „Ez ugyanis nem tartozik önökre, hagyják ezt meg azoknak, akik vér szerint és állampolgárság szerint is oroszok. Nem az önök feladata, hogy leckéztessenek, foglalkozzanak inkább a saját dolgaikkal.” Gincburg, Szlitzberg és Kuliser meghajlottak ez előtt a vélemény előtt, a többiek nem. Különösen Vinaver nem, akii ellenvetést is tett. „Eljött a pillanat, hogy (a birodalom) minden alattvalója élvezhesse egyenjogúságát. ...A zsidóknak minden erejükkel azokat az oroszokat kell támogatniuk, akik harcolnak ezért, vagyis a jelen hatalom ellen.” [28]

A japán háború megkezdésétől, 1904 elejétől, az orosz kormány pénzügyi támogatást keresett Nyugaton, és hogy ezt megkapja, hajlandónak mutatkozott arra is, hogy a zsidók jogait kiterjessze. Pleve kérésére az ügyben magas rangú személyiségek is felvették a kapcsolatot Gincburg báróval. Szlitzberg kapta azt a feladatot, hogy külföldre utazzon puhatolózni a legnagyobb zsidó pénzemberekhez. Alapelveként J. Schiff „elhárított minden alkut a zsidók jogainak mennyiségéről és minőségéről”. Nem kívánt csak „olyan kormánnyal kapcsolatba lépni, amely minden polgárának elismeri politikai és állampolgári egyenjogúságát. ...Csak a civilizált országokkal lehet pénzügyi kapcsolatot fenntartani”. Párizsban Rothschild báró is visszautasította, mondván: „Nem vagyok hajlandó semmiféle pénzügyi akcióra, még akkor sem, ha az orosz kormány hajlandó volna bizonyos, a zsidók életét megkönnyítő intézkedések megtételére.” [29]

Witte-nek a zsidó bankárok segítségével is jelentős kölcsönt sikerült szereznie. Eközben 1903-ban és 1904-ben az orosz kormány lépéseket tett a zsidók jogait korlátozó rendelkezések megszüntetésére (erre már részben utaltunk is). Az első és legfontosabb lépés még Pleve életében megtörtént. Ennek során eltörölték a zsidók 1882-es szabályrendelet szerinti letelepedési tilalmát 101 olyan, sok lakosú településen, amelyeket – ellentétben ipari és gazdasági jelentőségükkel, különösen, ami a búzakereskedelmet illeti – nem tekintettek városolajak. [30] Majd döntés született számos zsidó védőügyvédi kinevezéséről, amelyre 1889 óta nem került sor. [31]

Pleve meggyilkolása után a Szyatopolk-Mirskij rövid belügyminiszterségével fémjelzett „bizalom” korában a folyamat tovább bővült. Megszüntették a felsőoktatás diplomás izraelitáira vonatkozó 1882-es korlátozó intézkedéseket, megadták a szabad lakhelyváltoztatás jogát azokban a tartományokban is, amelyek eddig tilosak voltak számukra, mint a doni, a kubanyi és a terszki katonai tartományok. Feloldották a tartózkodási jog tilalmát az ötvenversztányi határsávban; újra hatályba helyezték azt a törvényt (amitől megfosztották őket II. Sándor alatt, 1874 után), amely lehetővé teszi a birodalom egész területén való tartózkodást a hadsereg kötelékébe tartozó zsidó származású altisztek, közkatonák számára... akik kifogástalanul teljesítették szolgálatukat a hadseregben”. [32] Valamint a trónörökös születésének alkalmából, 1904-ben, kihirdették a sorkatonaság alól kibújó zsidók pénzbüntetéseinek elengedését.

De mindezek a kedvezmények már későn jöttek. A Japán elleni háború szorító hálójában, amely Oroszországot körbevette, már senki sem fogadta el a kormány jóindulatát. Amint azt már láttuk, sem a nyugati zsidó bankárvilág, sem az oroszországi zsidó politikusok, mi több, még a hazai zsidó fiatalság sem. És válaszul a belügyminiszter nyilatkozatára, amelyet székfoglalójakor tett – amikor is olyan kedvezményeket ígért meg, amelyek érintették a letelepedési övezetet és a munkavállalás szabadságát is –, „több

mint hatezer személy” közleményt jelentetett meg (az aláírásokat a zsidó demokratikus csoport gyűjtötte össze). Eszerint „minden, a zsidók helyzetén részlegesen javító kísérletet, amely a zsidó lakosság kielégítésére és lecsendesítésére szolgál, hiábavalónak tartunk. Meg nem történnék tekintjük a minket súlyosan érintő korlátozások fokozott feloldására irányuló politikát. ...Az egyenjogúság elnyerését várjuk..., mint számunkra becsületbeli és igazságos cselekedetet.” [33]

Mindenesetre az biztos, hogy háborúba bonyolódott kormányra sokkal könnyebb nyomást gyakorolni...

Az is magától értetődő, hogy abban a helyzetben, amelyben a művelt orosz társadalom csak megvetést tanúsított a hatalom iránt, nehezen lehetett azt elképzelni, hogy éppen a zsidó fiatalság tömegeiben nyilvánuljon meg a hazafias érzelmek. Azon adatok szerint, amelyek Kuropatkin tábornoktól – hosszú időn át hadügyminiszter, majd a keleti front főparancsnoka – származnak, „1904-re a be nem vonult zsidók száma megkétszereződött 1903-hoz képest. Behívót kapott 66 ezer zsidó, közülük több mint 20 ezer minden valós indok nélkül kibújt a katonai kötelezettségvállalás alól. Minden ezer behívott közül több mint 300 nem jelent meg a sorozáson, míg az orosz behívottak közül, 1000 főre csak 2 jutott. Ami a zsidó tartalékosokat illeti, a hadműveletek színhelyéről a katonák tömegével szöktek meg.” [34]

Közvetett módon az amerikai statisztika is utal arra, hogy a Japán háború kezdete után a katonaköteles zsidók tömeges kivándorlása indult meg. A háború két éve alatt az Egyesült Államokba vándorló zsidó menekültek száma ugrásszerűen megnőtt, főként ami az aktív korú (14-44 év) férfiakat illeti. Az adatok szerint 1904-ben és 1905-ben az aktív korúak közül a vármál (a többi emigránssal összehasonlítva) 29 ezerrel, férfiből pedig 28 ezerrel több érkezett, mint várható lett volna (a nőkkel összehasonlítva). A háború után ismét az átlagos megoszlás tapasztalható. [35] A *Kijevljanyin* (Kijevi) című lap ez időben megerősíti, hogy „20 és 30 ezer közé tehető azoknak a zsidó katonáknak és tartalékosoknak a száma, akik bujkáltak vagy külföldre menekültek a japán háború ideje alatt”. [36]

A *Zsidó Enciklopédia* „A katonai szolgálat Oroszországban” című szócikkében található egy zsidó és keresztény dezertőröket összehasonlító táblázat. A hivatalos számok alapján az előbbieket aránya ez utóbbihoz 1902-ben 30:1, míg 1903-ban 34:1. A *Zsidó Enciklopédia* megjegyzése alapján ezek a számadatok magyarázhatóak a kivándorlással, a számításoknál figyelembe nem vett elhalálozásokkal, vagy hibákkal. De az 1904-es és 1905-ös évek statisztikai adataiban található megmagyarázhatatlan úr semmiféle lehetőséget nem ad arra, hogy pontos elképzelésünk legyen a háború alatti dezertálás mértékéről. [37]

Ami a zsidó katonákat illeti, a *Zsidó Enciklopédia* megerősíti, hogy a háború alatt szálasuk 20 és 30 ezer között volt, nem számítva azt a 3 ezret, akik orvosként szolgáltak. Majd kijelenti, hogy még a zsidókkal ellenséges érzelmű *Novoje Vremja* (Új Idők) című lap is elismerte a harcok során tanúsított bátor magatartásukat. [38]

Ezeket a tényeket támasztotta alá Gyenyikin tábornok vallomása is. „Az orosz hadseregbe jól beilleszkedtek a derék és lelkiismeretes zsidó katonák, még békés időben, tűzszünetekben is. A harcok során minden különbség magától értetődően eltörpült,

intelligenciájuk és személyes bátorságuk egyformán elismerésre méltónak mutatkozott.” [39] Történelmi tény például Joszif Trumpeldor hősiessége, aki, miután elvesztette fél karját, visszakérte magát a hadba. [40] Nem ő az egyetlen zsidó, aki kiemelkedett harcostársai sorából.

Az Oroszország által elveszített háború végén Theodore Rooseveltnél el fogadta a közvetítő szerepét a Japánnal folytatott béketárgyalásokon (Portsmouth, Egyesült Államok). A tárgyalásokat vezető Witte idevonatkozó tapasztalatai „a prominens zsidók delegációjának tagjai jutnak eszembe, akik kétszer is felkerestek Amerikában, hogy a zsidókérdésről beszéljünk”. Ott volt többek közt Jakob Schiff, Louis Marshall, a kitűnő jogász és Oszkar Straus is. Oroszország helyzete mindinkább kényelmetlenné kezdett válni, ami miatt az orosz miniszternek sokkal engedékenyebb hangnemet kellett megütnie, mint 1903-ban. Witte érvei „heves ellenállást váltottak ki, különösen Schiff részéről”. [41] A delegáció egyik tagja Krausz – 1920-tól a B’nai B’rith^[279] szövetség elnöke – tizenöt évvel később így emlékezett vissza. „Ha a cár nem adja meg a népének az őt megillető szabadságjogokat, akkor majd a forradalom fog létrehozni olyan köztársaságot, amely ezeket a jogokat biztosítja.” [42]

Ezekben a hetekben ifjabb veszély fenyegette az orosz-amerikai kapcsolatokat. Visszakísérve Witte-t, Theodore Rooseveltnél megkérte, hogy hozza az orosz uralkodó tudomására: az Oroszországot az Egyesült Államokkal régóta (1832) összekötő kereskedelmi megállapodás fogja kárát látni annak, ha az országba látogató amerikai üzletembereket korlátozások érik vallásuk gyakorlásában. [43] Ez a tiltakozás, amely alapvető, elv kérdéseket vetett fel, gyakorlatilag azt a jelentős számú, Amerikába emigrált orosz zsidót érintette, akik már amerikai állampolgárrá váltak. Kereskedőként visszatérve Oroszországba – gyakran azért, hogy a forradalmi szervezkedésekben részt vegyenek – semmiféle földrajzi vagy foglalkozásbeli korlátozásnak nem lehettek alávetve. Ez az „időzített bomba” nem vezethetett máshoz, mint a pár évvel későbbi robbanáshoz.

Már több éve megjelent Stuttgartban az *Oszvobozsgyenyije* (Felszabadulás)^[280] és a művelt oroszok nagy tömegei nem is igen leplezték rokonszenvüket a *Unió a Felszabadulásért*^[281] nevű törvénytelen szervezet iránt. Oroszország minden nagy városában megrendezték a „bankettek kampányát” 1904 őszén, amelyek során a jövőről sokat sejtetően lelkes, a „rezsim” megdöntésére felhívó beszédek hangzottak el. Külföldről érkező résztvevők is felszóltak (mint ahogy például Tan Bogoraz).

A politikai meggyőzés módszere a zsidó közösség minden rétegébe behatolt.” Ez forrongásba torkollott társadalmi és politikai hovatartozástól függetlenül. „Számos zsidó közéleti személyiség, még a hazafias érzelműek közül is belépett az *Unió a Felszabadulásért* pártba.” [44] ahogy az orosz szabadelvű gondolkodók, úgy ők is „defetistáknak”^[282] mutatkoztak a japán háború alatt. Hozzájuk hasonlóan ők is megtapsolták Bogolepov, Szipjagin és Pleve miniszterek „eltávolítását”. A „haladó” gondolkodású orosz társadalom is ebbe az irányba befolyásolta a zsidóságot. Nem tudta elfogadni, hogy zsidó ugyanúgy lehet jobboldali, mint baloldali demokrata, hanem úgy ítélte, hogy a zsidó természeténél fogva alapvetően szocialista érzelmű kell, hogy legyen. Zsidó és konzervatív? Na nem! Még az olyan akadémikus intézményben is, mint a zsidó néprajztörténeti bizottság, „ezekben a mozgalmas években, nem lehetett gondtalanul tudományos kutatásokra szánni az időt. ...»Történelmet kellett csinálni«„. [45]

„A zsidó közösségen belüli forradalmi és radikális csoportok mindig abból az elgondolásból indultak ki, hogy az egyenjogúság problémája..., Oroszország zsidóságának alapvető történelmi kérdése, csak akkor fog megoldódni, ha a medúza feje egyszer és mindenkorra a porba hull, a hozzátartozó összes kígyókarjával együtt.” [46]

Az évek során Szentpétervárott a zsidó védelmi hivatal erőteljesen kibővítette a tevékenységi körét, célul tűzve ki, hogy „felvegyék a harcot az antiszemita irodalom ellen, és hogy a zsidóság jogi helyzetéről megfelelő tájékoztatással szolgáljanak, befolyást gyakorolva ezzel az orosz liberális körök véleményére”. (Szliozberg rámutat, hogy ezt a tevékenységet elsősorban a nemzetközi EKO^[283] [47] szervezete támogatta.)

De nem is annyira az orosz társadalom befolyásolásáról volt szó. A védelmi hivatal nem nyitott irodákat Oroszországban, sem Kijevben, sem Ogyesszában, de még Moszkvában sem. Egyrészt a cionista mozgalom a legműveltebb zsidóság minden energiáját felemésztette, másfelől „a Bund propagandája az értelmiségi zsidó fiatalok legnagyobb részét mozgósította”. (Szliozberg ragaszkodott hozzá, hogy a *Bundot* ítéljék el. Vinaver ellenben nem akarta összerúgni velük a port. „Ők adják az energiát, a mozgalomhoz szükséges erőt.” [48] Mindamellet, a hivatal rövidesen állandó kapcsolatot tart fenn az információ cseréjével és a támogatások útján az amerikai zsidó tanáccsal (élén J. Schiffel, majd Louis Marshallal), az angliai zsidó tanáccsal (Claude Montefiore, Lucine Woolf, a párizsi szövetséggel és a német zsidók segélyszervezetével (Hilfsverein der Deutschen Juden: James Simon, Paul Nathan). [49])

A mozgalomról így szól M. Krol vallomása. „Csoportunk központi szerve a »sajtóiroda« volt, melynek feladata orosz és külföldi közvetítőkön keresztül az oroszországi zsidóság helyzetével kapcsolatos fontos adatok szolgáltatása volt.” A. I. Braudo volt az, aki elvállalta ezt a feladatot. „Tökéletes munkát végzett. Az akkori orosz állapotok között ez a munka nagy elővigyázatosságot igényelt” és „a legnagyobb titokban kellett végezni. Még a védelmi hivatal emberei sem tudták, hogy milyen eszközökkel és milyen úton szervezték meg az egyes kampányok híreinek terjesztését. ...Az ekkoriban – az orosz vagy a külföldi sajtóban – megjelenő és gyakran nagy benyomást keltő cikkek döntő többségében a tájékoztatást vagy személyesen, vagy közvetítőjén keresztül juttatta e] Braudo az újságoknak és hetilapoknak”. [50]

„Hiteles anyagok eljuttatása”, hogy beinduljon „a sajtókampány” – kicsit végigfut erre a hátunkon a hideg, különösen a XX. század tapasztalatainak fényében. Mai kifejezéssel élve ezt „a média ügyes manipulálásának” neveznénk.

A védelmi hivatal 1905 márciusában kongresszust hívott össze Vilniusban az „oroszországi zsidóság egyenjogúságának eléréséért szövetség” megalapítása céljából [51], de ez hamarosan magától felbomlott és átalakult a teljes jogúság szövetségébe. (A „teljes jogúság” fogalmát, mint az „egyenjogúság”-nál sokkal erősebbet, Vinaver javasolta. Manapság enyhébben vélekednek róla, és vegyes szóhasználattal úgy említik, mint a „teljes egyenjogúság eléréséért szövetségét”. [52])

Az új szövetség terveik szerint egyesítette volna az összes zsidó pártot és csoportosulást. [53] A *Bund* viszont polgárinak tartotta ezt a kongresszust és elítélte. Mindamellet a cionisták közül egyre kevesebben tudták önállóan fenntartani „fényes elszigeteltségüket”. Az orosz forradalom előfutárai egyik pártszakadást a másik után élték

sít. És néhány frakció nem tudta megállni, hogy ne vegyen részt a szeme előtt zajló nagyszabású eseményekben! Megerősödött az a gondolat, hogy harcolniuk kell nemcsak az állampolgári jogok, hanem egyúttal a nemzetiségi jogok megszerzéséért is. [54]

Szliozberg küzdött a cionisták befolyása ellen, „akik szerették volna a zsidókat elválasztani Oroszország többi állampolgárától” és akiknek a követelései „gyakran csak népámító érveken alapultak”. Ugyanis Oroszország zsidó közösségét „semmilyen módon nem korlátozták, hogy szabadon gyakorolhassa nyelvét és kultúráját. ...valóban érdemes volt-e előhozni a zsidók nemzeti autonómiájának kérdését, amikor az Oroszországban élő nemzetiségek közül egyik sem élhetett ezzel a joggal? Amikor még maga az orosz nép is távol állt attól, hogy szabadon gyakorolhassa vallási vagy állampolgári jogait saját ortodox hazájában?”. Mégis, „ekkoriban a népbútítás egészen sajátos színezetet kapott a szűk zsidó utcácskáiban”. [55]

Így, a mindenki számára világos „egyenjogúság” kifejezés helyébe – melynek bár még nem volt itt az ideje, a politikai haladással viszont látszólag nem tartott lépést – a zsidó szóhasználatban a teljes jogúság jelszavát vezették be. Ez alatt azt értették, hogy a jogok egyenlőségén felül a „nemzeti autonómiát” is ismerjék el. „Azt kell mondani, hogy azoknak sem volt egészen egyértelmű, mit is akarnak, akik megfogalmazták ezeket a követeléseket. A zsidó iskolák létesítését egyik törvény sem korlátozta. Az orosz nyelv oktatása minden iskolában kötelező volt, a *héderek* kivételével. Más, sokkal civilizáltabb országok is kötelezővé tették az állami nyelv használatát úgy a közhivatalokban, mint az iskolákban.” [56] Ilyeténképpen semmilyen „nemzeti autonómia” nem létezett a zsidók számára az Egyesült Államokban sem. De a szövetség „harcosai” Oroszország területén „nemzeti és kulturális önrendelkezést” követeltek, a zsidó közösségek széles körű autonómiája mellett (és ezzel együtt még a vallási hatáskörök elvilágiasítását is, azaz kivonni a judaizmus befolyása alól a közösségeket, ami megfelelt mind a cionisták, mind a szocialisták elvárásainak). Később ezt hívták „személyes nemzeti autonómiának” (azzal a követeléssel egyetemben, hogy a zsidó kulturális és szociális intézményeket az állam támogassa, anélkül, hogy beleszólna a működésükbe). És hogyan is tudna „autonómként” működni olyan nemzetiség, amely földrajzilag ennyire szétszóródott?

A szövetség II. kongresszusa 1905 novemberében oroszországi zsidók nemzeti parlamentjének felállításáról hozott határozatot. [57] Mindezek az elképzelések, beleértve az oroszországi zsidóság „személyes nemzeti autonómiáját” is, megfogalmazódtak és különböző formában folyamatosan jelen voltak 1917-ig. Mindennek ellenére a teljes jogúság szövetsége rövid életűnek bizonyult. A szövetségből 1906 végén kivált a cionista ellenes zsidó népi csoport (Vinaver, Szliozberg, Kuliser, Sternberg), miután nem fogadták el a zsidó nemzeti parlament gondolatát. Nem sokkal később követte őket a zsidó néppárt (Sz. Dubnov vezetésével, aki szerint a vallási és kulturális nacionalizmus, valamint főképp a zsidó nyelv használata a közéletben, az ország egész területén, mint cél rendben van, de milyen eszközökkel és milyen módon érhető ez el?). Ezután a zsidó demokrata csoport következett (Bramson, Landau), mely közel állt a munkáspárthoz. [58] A teljes jogúság szövetségét azzal is vádolták, hogy csatlakozott a kadet párthoz^[284], és emiatt „nem tudja képviselni többé az oroszországi zsidó népet”. A cionisták a szövetség tagjaira úgy tekintettek, mint „tulajdonképpen a beolvasztás katonáira”, míg a szocialisták tőkéseknek tartották őket. [59] Röviden szólva, 1907 elején a szövetség megszűnt létezni. [60]

A cionistákat egyre inkább magával ragadta a forradalmi hevület, és 1906 novemberében, a Helsinkiben megtartott oroszországi kongresszusuk során kijelentették: „Nem csak az elengedhetetlen, hogy Oroszország zsidóságának mindennapi szükségélete és jogainak követelése mellé álljunk, de minden erőnkkel bele kell vetnünk magunkat szociális és politikai csatáikba is.” [61]

Zsabotinszkij ragaszkodott ahhoz, hogy a cionista programban szerepeljen az oroszországi nép szuverenitásának^[285] követelése. D. Paszmanyik ellenezte ezt: „csak azok állhatnak elő ilyen követeléssel, akik készek kimenni a barikádokra is”. [62] Munkája végén a kongresszus hivatalosan is jóváhagyta „a cionisták csatlakozását az Unió a felszabadulásért mozgalmához”. [63] Pedig ez utóbbi éppen a kifulladás határán volt a viborgi manifesztum^[286] kudarca után. A program szerzője, Zsabotinszkij a következő szempontokat emelte ki. A cél, amelyet a cionizmus magának kijelölt, nem érhető el csak évtizedek múltán. Ámde a teljes jogúságért folyó küzdelemben a zsidók még jobban meg fogják érteni mit is jelent a cionizmus. [64] Mindenesetre rámutatott: „Az első sorokat meghagyjuk a nemzet többségének képviselői számára. Nem akarjuk eljátszani a vezető szerepét, de összefogunk.” [65] Másképpen mondva, Palesztina ügye fontos számunkra; de amíg erre várakozunk, küzdjünk itt Oroszországban! Három évvel korábban Pleve kifejtette Herzlnek, hogy pontosan ettől a cionista vadhajtástól tart.

Szliozbergtől távol áll, hogy lekicsinyelje a cionisták szerepét. „A helsinki kongresszus után elhatározták, hogy minden zsidó közéleti tevékenységet ők fognak irányítani” azzal; hogy „helyi szinten rájuk kényszerítik a befolyásukat”. (Az első dumában a 12 zsidó képviselő közül 5 cionista volt.) De megjegyzi, hogy a párt ilyenfajta túltengése „kis intellektuális körök ügye volt”, és nem a zsidó tömegeké. A propagandájuk „nem tett mást, csak összezavarta a fejeket”. [66]

Tény, hogy ez a szétforgácsolódás nem segített a ázta tisztázásában. Már nem lehetett tisztán látni, miért is harcolt az orosz zsidóság, milyen jogokért – egyenlőkért vagy integráltakért? –, sem azt, hogy milyen szinten folyik a harc, állampolgári vagy nemzeti szinten?

És ne feledjük: „egyetlen ilyen kizárólag értelmiségiekből álló csoportosulás sem vonta magához az ortodox zsidóságot, akik végül is rájöttek, hogy fontos szervezkedniük annak érdekében, hogy visszaverjék azt az egyre növekvő vallásellenes befolyást, amely a zsidó fiatalságra nehezedett”. Így „született meg az, ami majd később az »Agudat Jisrael«^[287]-ben bontakozik ki”. Ezt a mozgalmat aggasztotta az a tény, hogy „a zsidó forradalmi elemek azok közül a fiatalok közül kerülnek ki, akik eltávolodtak a vallástól”, márpedig „a zsidók többségükben vallásosak, és mindamellett, hogy jogaik elismerését és az őket sújtó tilalmak eltörlését kérik, az uralkodó hű alattvalói maradnak, és távol áll tőlük minden, a mostani rendszer felforgatását célzó gondolat”. [67]

Amikor az orosz zsidóság XX. század eleji történetét tanulmányozzuk, nagyon kevés utalást találunk az ortodoxokra. Szliozberg egyszer, a *Bund* haragját felkeltve, a következőket fejtette ki: „a *melamedek* támogatásával a zsidóság sokkal jelentősebb rétegére támaszkodhatom, mint a *Bund* vezetői, mert több *melamed* van a zsidók között, mint munkás”. [68] Válóban, a zsidó társadalom elvilágiasodása semmilyen formában nem hatott a gettókban élő hagyományos közösségek életére. Számukra minden ősi kérdés, ami az életvitelt, a hitoktatást, a rabbínátust illeti, mindennapi feladat maradt. tsz

1909-es átmeneti nyugalom idején a hagyományos zsidó közösség reformjáról komoly tanácskozás folyt a kovnói kongresszuson. „A kongresszus munkája igen gyümölcsözőnek mutatkozott, kevés zsidó gyűlés tud felmutatni ilyen komoly és bölcs megoldásokat, mint amilyenek itt születtek.” (69]

„Az ortodox judaizmus állandóan konfliktushelyzetben találta magát – nem mindig láthatóan, inkább a felszín alatt – a zsidó értelmiséggel. Világosan látszott, hogy ez utóbbi a zsidó felszabadító mozgalom elítélésével a kormány jóindulatát kívánta megszerezni.” [70] De ehhez már túl késő volt, az 1905-ös forradalom előestéjén látható volt, hogy a zsarnok uralom már elvesztette az ország feletti hatalmát. A hagyományos judaizmus pedig erre az időre már egész generációt veszített el – ez egyébként nem az első eset volt –, ezek a fiatalok a cionizmus, a laikus liberalizmus, ritkábban a felvilágosult konzervativizmus ínellett a még súlyosabb következményekkel járó forradalmi mozgalom felé fordultak.

Ž

A forradalmárok új generációja a századfordulón bukkant fel. Vezetőik, Grigorij Gersuni és Mihail Goc elhatározták, hogy felújítják a „népakaratosok” terrorizmusát. „Gersuni magára vállalta az új forradalmi párt létrehozásával járó feladatot, amelynek neve elődjéhez méltóan *Népakarat*”, és „szervezőkézségének köszönhetően ez a párt már 1901 végén létre is jött. ...Ugyanekkor... megalakult a fegyveres részleg is. Ennek kezdeményezője és megteremtője sem volt más, mint Gersuni.” [71] Az SZR-nél is „rögtön kiemelt szerepet játszottak” a zsidók. Ott volt „An-szkij-Rappoport, H. Zsitlovskij, Oszip Minor, I. Rubanovics” és – még mindig! – Mark Natanszon. A fegyveres részleg tagjai közt volt „Abraham Goc, Dora Brilliant, L. Zilberberg”, nem beszélve a híres Azefről^[288]. Az SZR harcosai közt kapott kiképzést M. Trilisszer is, aki később a Csekában^[289] szerzett magának hírnevet. „Az SZR katonai magjában is szép számmal voltak zsidók” még akkor is – teszi hozzá D. Sub –, „ha mindig is csak gyenge kisebbséget alkottak”. Szerinte ez a „legoroszabb” a forradalmi pártok között. [72] Biztonsági okokból a párt székhelyét áthelyezték külföldre (ez az, amit például a *Bund* nem tett meg) Genfbe, pontosabban M. Gochoz és o. Minorhoz.

Ami Gersunit, ezt a hajlíthatatlan, semmilyen hatalomnak nem engedelmeskedő „tigrist” illeti, ő miután sikerült kijátszania Zubatov éberségét, elindult, hogy B. Szavinov mintájára, terrorista tevékenységre buzdít és az akciók pontos végrehajtását is ellenőrizve keresztbe-kasul beutazza Oroszországot. Így történt, hogy jelen volt a Szent Izsák téren Szipjagin meggyilkolásánál, valamint Ufóban, amikor megölték Bogdanovics kormányzót [73]; és Harkovban, amikor Obolenszkijre került a sor. De ott volt a Nyevszkij Proszpekten a Pobedonoszcev elleni sikertelen merénylet során is. A végrehajtás mindig „keresztények-re” volt bízva. Ilyen neveket találunk közöttük, mint P. Karpovics, S. Balmasev, E. Szozonov stb. (a bombákat, melyek Pleve és Szergej Alekszandrovics nagyherceg halálát okozták, és szerepük volt Vlagyimir Alekszandrovics nagyherceg, Buligin és Durnovo belügyminiszterek ellen tervezett merényletben is, mind Maximilian Schweitzer készítette. Ő maga is egyik, éppen készülő szerkezetének áldozatává vált 1905-ben. [74]) Gersunit véletlenül sikerült letartóztatni, halálra ítélték, de az uralkodó kegyelmet adott neki anélkül, hogy ő kérte volna. Majd 1907-ben – káposztás hordóba rejtőzve – módot talált arra, hogy megszabaduljon az akatuji börtönből. Ezt követően

Vlagyivosztokon keresztül eljutott Amerikába és Európába. Az orosz kormány követelte kiadatását Olaszországtól, de Európa szabadelvű véleményformáló elitje egy emberként utasította ezt vissza. Még Clemenceau is élt a befolyásával, s mint tudjuk, ő is olyan volt, mint a „tigris”. Nem sokkal ezután Gersuni tüdőrákban meghalt. Az SZR élvonalbeli terroristái közt meg kell még említeni Abram Gocot is, aki aktívan részt vett a Durnovo, Akimov, Suvalov és Trepov elleni merényletekben, és szerepe volt Min és Riman meggyilkolásában is.^[290] A történelemmel való játszadozásban ezután sokkal gátlástalanabbá vált a helyzet, mint az előző forradalmi generáció idején. A másoknál kevésbé ismert Pinhusz (Pjotr) Rutenberg is jelentős érdemekkel büszkélkedhet e téren. Ő 1905-ben harcoló csapatokat képzett ki Pétervárott, és fegyverrel látta el őket. Tanácsadóként szerepelt Gapon^[291] oldalán 1905. január 9-én; mégis ő az, aki 1906-ban „a forradalmi szocialista párt utasítására megszervezte és levezényelte annak kivégzését” (az ő tollából később születő könyv címe: Gapon meggyilkolása). [75] Majd 1919-ben kivándorolt Palesztinába, ahol az országos villamos hálózat létrehozásán dolgozott. Ott megmutatta, hogy képes építeni is; bár fiatalabb éveiben Oroszországban valójában semmiféle hasznos munkát nem végzett, csak rombolt! Egyébként nyoma veszett „Sion diákjának”, a sveaborgi lázadás felelőtlen felbujtójának, aki természetesen megúsza az ezt követő mézárslást.

Az SZR-en kívül is minden év meghozta a maga új szociáldemokrata harcosait, elméleti szakembereit és szószólóit. Közülük páran ármenetileg, szűk körben elismertségre tettek szert, mint például Alekszandra Szokolovszkaja, akiről a történelem nem jegyzett fel egyebet, mint, hogy Trockij első felesége és két lányának anyja volt. Mások neve igazságtalanul merült a feledés homályába: Zinovij Lityin-Szedoj, a moszkvai fegyveres felkelés során Krasznaja Presznja függetlenségért harcoló negyedének vezetője; Zinovij Dosszer, a felkelést vezető „trojka”^[292] tagja.

A vezető személyiségek közül említsük még meg V. L. Sancer, Lev Kafenhauzen, Lubockij-Zagorszkij [aki majdnem egy évszázadnyi időre kölcsönözte álnevét (Zagorszk) a Szentháromság Szent Szergej-monostortól] és Martin Mandelstam-Ljadov nevét, aki az RSZDRP-ben^[293] a fegyveres felkelés megszervezéséért felelős végrehajtó bizottságnak a tagja volt. [76] Mások – mint F. Dan vagy o. Nahamkisz – a későbbiekben, pontosabban 1917-ben játszanak majd fontos szerepet.

Bakunyin zsidókkal szembeni ellenérzései ellenére azok mégis nagy számban jelen vannak az anarchista vezetők és teoretikusok között is. De „más anarchisták, mint például Kropotkin, egyáltalán nem voltak ellenséges érzülettel irányukban, és igyekezett őket megnyerni az ügy érdekében”. [77] A vezetők közül kiemelhető Jakov Novomirszkij, Alekszandra Ge, Lev Csernij, V. Gorgyin. [78] I. Grosszmann-Roscsin – aki szintén közéjük sorolható – a legnagyobb tisztelettel emlegeti fel a belosztoki Aron Elint: „kiváló terrorista”, de nem csupán a „véres akciók szakértője... soha nem esik... a „mechanikus megoldások” hibájába. [79] „A legkevésbé türelmesek a zsidók közül... a szocializmus eléréséhez vezető leggyorsabb módszert keresik. És az e célhoz segítő eszközt, a »rohamkocsit«, az anarchizmusban találják meg.” [80]

Ezek a kijevi és dél-oroszországi zsidók azok, akiket a leginkább vonzott az anarchizmus, akikről a Bogrov-üggyel kapcsolatos okiratok (lásd a 10. fejezetben) gyakran mint a történelem által elfeledett, kisebb kaliberű anarchistákról tesznek említést.

A zsidók, mint ahogy azt már korábban megvizsgáltuk – ámde nem árt felidézni –, nem csak az őket ért jogtalanságok miatt álltak a forradalom mellé. „A zsidók részvétele az egész Oroszországban tért nyelő forradalmi mozgalomban csak nagyon kis részben magyarázható egyenlőtlen helyzetükkel. ...A zsidók nem tettek egyebet, mint kivették részüket abból az általános hangulatból”, amely ellenségesen fordult a zsarnokság felé. [81]

Meg kell-e ezen lepődni? Az értelmiségi családból származó fiatalok, legyenek oroszok vagy zsidók, hosszú évekig nem hallottak másról a családban, mint „a hatalom által elkövetett bűntényekről”, a „gyilkosokból álló kormányról”, így minden dühükkel igyekeztek belevetni magukat a forradalmi mozgalomba. Bogrov is ugyanúgy, mint a többiek.

S. Dubnov zsidó történész „a nemzet elárulásával” vádolta a zsidó forradalmárokat 1905-ben. A „Rabszolgaság a forradalomban” című cikkében a következőket írta: „Ez a nagy számi, fiatal zsidókból álló had, akik a legszembetűnőbb pozíciókat foglalják el a szociáldemokrata pártban... sőt, előre is tolják ott a saját »parancsnokaikat«, hivatalosan minden kapcsolatot megszakítottak a zsidó közösséggel... Önök semmi újat nem építenek, maguk nem mások, mint a forradalom szolgálai vagy láncszemei.” [82]

De az idő előrehaladtával az apák helyeslése fiaik forradalmi tevékenységét illetően egyre erősebbé vált. Ez a jelenség az új generáció „apáinál” nyilvánult meg leginkább, és a zsidóknál erősebben mutatkozott, mint az oroszoknál. Meier Bomas, a дума tagja, tíz évvel később (1916) így vélekedik: „Nem sajnáljuk, hogy a zsidók részt vettek a szabadságharcban..., a ti szabadságotokért küzdöttek.” [83] Hat hónappal később, az új forradalom lángjánál, 1917 márciusában a híres ügyvéd, o. o. Gruzenberg megtartja szenvedélyes és jól kidolgozott beszédét az ideiglenes kormány vezetői, a munkásküldöttségek és a katonák előtt. „Mi nagylelkűen felajánlottuk a forradalomnak népünk jelentős »hányadát« – a színe-virágát, majd’ egész ifjúságát..., és amikor 1905-ben felkelt a nép, a zsidók megszámlálhatatlan sokasága állt be soraikba harcolni, ellenállhatatlan lendülettel.” [84]

Ugyanez a gondolat mások szájából is elhangzik. „A történelmi körülmények úgy hozták, hogy a zsidó tömegek nem tehettek mást, mint a lehető legaktívabban részt vettek a forradalomban.” [85] „A zsidók számára az oroszországi zsidókérdés megoldásához a haladó eszmék győzelme elengedhetetlenül szükségesnek tűnt.” [86]

Az egész Oroszországban terjedő forradalmi hangulatot kétségtelenül erősítette a zsidók közt uralkodó vélemény.

De csak a szellemi vagy fizikai munkán nevelődött ifjúság egyedül nem tudott volna forradalmat csinálni. Az egyik legfontosabb feladat az orosz ipari munkások megnyerése és harcba állítása volt, különös teltintettel a péterváriakra. Mindazonáltal, ahogy azt valamikor a rendőrség igazgatója megjegyezte: „kezdeti állapotában a munkásmozgalom... idegenül tekintett a politikai törekvésekre”. Még január 9-ét megelőzően „az egyik, december 27-re szervezett különleges gyűlésen a munkások elkergették a helyszínről a politikai témájú lázító beszédet tartan és röpiratokat osztogatni kívánó zsidót. Ezenkívül a politikai gondolatokat népszerűsítő három zsidó nővel szemben is elutasítóak voltak.” [87]

A munkások meggyőzéséhez szükség volt Gapon álvallásos propagandájára.

Január 9-én, még mielőtt a katonák tüzet nyitottak volna, a fiatal Szemjon Rehtzammer (a gabonaraktárakért és silókért felelős vállalat igazgatójának a fia) vezényelte az egyetlen barikád felépítését (a Vaszilijevszkij-szigettől négyutcányira), a távirati és telefonvezetékek megrongálását, majd a támadást a rendőri kirendeltség ellen. Egyébként a Vaszilijevszkij-sziget munkásai két nap múlva igyekeztek „irtómód elpáholni az értelmiségieket”. [88]

Köztudott, hogy az Európában élő politikai menekült orosz forradalmárok egyszerre felháborodással és lelkesedéssel fogadták a pétervári sortűz hírért: Végre! Ez robbanni fog!

A lelkesedés – és a felkelés – elterjesztésének a letelepedési övezetben a fáradhatatlan Bund látott neki, melynek himnuszában (An-szkij szerint „ez a zsidó munkások *Marseillaise*-e volt”) a következő szavakat találjuk:

„*Eleget szerettük ellenségeinket, gyűlölni akarjuk most őket!*
...*Készen áll már a máglya! Elég fahasábot találunk majd*
Hogy a szent lángok felperzseljék az egész Földet!” [89]

(Jegyezzük meg e soroknál, hogy az *Internacionálét* Arkagyij Koc fordította oroszra még 1902-ben. [90] Generációk sora itta szavait áhítattal: Föl! Föl! Ti rabjai a földnek... – valamint – ...a múltat végképp eltörölni...)

A Bund tüstént kiáltványt tett közzé („megközelítőleg kétszázezer példányban”). „A forradalom elkezdődött: lángra lobbantotta a fővárost, és az egész országot izzó tűz fogja beborítani. ...Fegyverbe! Rohammal vegyétek be a fegyvergyárakat és fegyverkezzetek fel... hogy minden utca harctérre váljék!” [91]

A szovjet uralom kezdetén létező *Krasznij Letopisz* (Vörös Krónika) szerint „a január 9-i, pétervári eseményeknek nagy visszhangja volt a zsidó munkásmozgalmon belül. A zsidó proletariátus tömeges tüntetései követték a »letelepedési zóna« egész területén. Az élükön a *Bund* állt.” Hogy a tüntetések tömeges jellege biztosított legyen, a *Bund* különítményei ellátogattak a műhelyekbe, gyárakba, üzemekbe, és még a munkások otthonaiba is, hogy a munka beszüntetésére szólítsanak fel. Erőszakot használtak, hogy a forró üstből kiengedjék a gőzt, a hajtószíjat kitépják a helyéről. A vállalatulajdonosokat megfenyegették, itt-ott lövés is eldőrdült, Vityebszkben egyiküket kénsavval locsolták le. Ez nem véletlenül indult „tömegmegmozdulás volt, hanem gondosan eltervezett és megszervezett akció”. N. Buchbinder mégis sajnálja, hogy „a sztrájkokba majdnem mindenütt szinte csak a zsidó munkások kapcsolódtak be... több városban az orosz munkások bőszen ellenálltak annak a kísérletnek, hogy leállítsák a gyárakat, üzemeket”. Vilniusban, Minszkben, Gomelben, Rigában egyhetes sztrájkok voltak, Libavában kéthetesek. A rendőrség természetesen közbeavatkozott, és „a *Bund* fegyveres különítményeit vetette be, hogy visszavágjon... a rendőri önkénynek”. [92] Krinkijben (Grodno tartomány) a sztrájkolók puskatúzzal űzték el a rendőröket, elvágták a távirókapcsolatot és két napra a sztrájkbizottság vette át a hatalmat.

„A tény, hogy 1905 elején a munkások és köztük a zsidók többsége magához tudta ragadni a hatalmat, mindent elmondott erről a forradalomról és reményre adott okot.” Igaz az is, hogy a *Bund* ilyen jelentős részvétele ezekben az akciókban „azt hitette el, hogy az elégedetlenség főképp a zsidóktól származik, míg a többi nemzetiség nem volt ennyire

forradalmi”. [93] A forradalmárok ereje az „önvédelmi” különítményekben mutatkozott meg. Ezek már a gomeli pogromban is jeleskedtek és azt követően csak megerősödtek. „Az önvédelem egyre gyakrabban a politikai szervezetek fegyveres különítményeivel volt szoros kapcsolatban. ...Azt lehet mondani, hogy a letelepedési övezet egészét az önvédelmi fegyveres csapatok hálózata fedte le, amelyek komoly katonai szerepet kaptak. ...Csak reguláris hadsereg tudott volna velük szembeszállni.” [94] – Ezek a csapatok a forradalom leglángolóbb időszakában a különböző irányzatokhoz tartozó cionista csoportosulásokhoz csatlakoztak. Megemlíthető „a *Poalej Cion* kiemelten aktív részvétele”, a „cionista-szocialisták fegyveres különítményei” és a SZERP (Zsidó Szocialista Munkás Párt) is. A csatlakozás úgy történt, hogy „a forradalom idején a hadműveletek során a sokféle cionista irányzathoz tartozó szocialisták a mi oldalunkon egyesültek” [95] – emlékszik vissza a később jelentős bolsevik vezérré váló Sz. Dimanstejn. A *Bund* tovább folytatta katonai akcióit a változatos és bizonytalan 1905-ös év során. Elég csak az áprilisi zsitomiri eseményeket megemlíteni. A *Zsidó Enciklopédia* szerint itt a „rendőrség által felszított” [96] zsidóellenes pogromról volt szó. Dimanstejn, aki azzal hivatkozik, „hogy aktív résztvevője volt az úgynevezett letelepedési övezetben zajló 1905-ös forradalomnak” – így ír: „Ez nem pogrom volt, hanem ellenforradalmár csapatok elleni csata.” [97] A régi *Zsidó Enciklopédia* azt írja, hogy legalább 20 zsidót öltek meg [98]; az új pedig: „közel ötvenet” (más források szerint körülbelül 35-öt). [99] Még mindig az utóbbi szerint „a zavargások akkor kezdődtek, amikor a felbujtók elterjesztették, hogy a zsidók a városon kívül lőttek a cár portréjára”. [100] Ezzel szemben a *Pravityelsztvennij Vjesztnyik* (Kormányzati Hírmondó) bizonyítható tényként számol be arról, hogy két héttel a pogrom előtt „...közel háromszáz főnyi tömeg gyűlt össze a városon kívül..., hogy lögyakorlaton vegyen részt. ...A céltábla őfelsége, az uralkodó portréja volt”. Ezután a városban több helyen került sor összetűzésre zsidók és keresztények között „és – itt megint a *Pravityelsztvennij Vjesztnyik* szerint – a kezdeményezők leginkább a zsidók voltak”. [101] Még mindig az új *Zsidó Enciklopédia* szerint az esemény napján „a zsidó önvédelmi különítmények hősiezen álltak ellen a garázdálkodóknak”. A szomszédos faluból fiatal zsidókból álló fegyveres csapat kelt útra, hogy a segítségükre siessen. Az úton Trojanovónál ukránok állították meg őket. „Megpróbálták a városka zsidó lakosaihoz menekülni, de azok nem engedték be őket a házaikba”, sőt, jellemző módon, „megmutatták a parasztoknak, hova bújtak el közülük ketten... a különítmény tagjai közül tízet megöltek.” [102]

Ekkortájt kezdték bevezetni a következő egészen hatásos módszert. „A forradalomért elesett áldozatok temetése volt az egyik leghatásosabb hírverés, mely képes volt tömegek feltűzésére”, aminek következményeként „a harcosokban tudatosult, hogy halálukkal is a forradalom hasznára lesznek, mert a temetésükön részt vevő emberek ezreiben ébred fel majd a bosszúvágy”. Emellett pedig ilyen alkalmakkor „viszonylag egyszerűbb volt a tüntetéseket megszervezni”. A liberális körök feladatuknak tekintették, hogy a rendőrség ne avatkozzon be „a temetés menetébe”. Így aztán „a temetések a forradalom propagandájának részévé váltak 1905-ben”. [103]

Ez év nyarán „dúlt a rendőrterror, de szépszámu megtorlási akcióra is sor került a munkások részéről. Bombákat dobtak katonai és kozák járőrökre, rendőröket, tiszteket és közkatonákat gyilkoltak meg; és nem csak elvértve voltak ilyen esetek”. Ugyanis ezek a forradalom terjedésének vagy a visszahúzódásának következményeként jelentkeztek a

zsidó övezetben. [104] Erre egy példa: a kozákok Gomelben megölték a *Bund* egy katonáját; nyolcezer ember vett részt a temetésén, forradalmi beszédek hangzottak el – a forradalom folytatódik tovább! És amikor a tanácsadó дума összehívása ellen tiltakoztak, Buligin^[294] szavaival, a kampány „a tőzsdéről áthelyeződött a zsidó negyedbe, a zsinagógák mellé... ahol a párt szószólói megszakították a szertartást... a fegyveres alakulatok védelme mellett, akik elzárták a kijáratokat. ...Az ilyen gyűlések során gyakori volt, hogy az előre elkészített határozatokat ellenvetés nélkül fogadták el” – a szerencsétlen hívek. Volt-e más választás számura, akik imádkozni jöttek? Próbálnál beszélni ezeknek a fickóknak a fejével! Nem is kérdés, hogy „ebben a szakaszban leállítsák e a forradalmi folyamatot...” [105]

Az összehívott дума – amely az 1905-ös események hatására aztán feloszlott – terveiben eredetileg az szerepelt, hogy nem fogják megadni a zsidóknak a szavazati jogot, abból az elvből kiindulva, hogy a városi önkormányzatokban sincs ez másként. De a forradalom egyre erősödött, és a kormányzósági hatóságok által kinevezett zsidó városi tanácsstagok több helyen is látványosan lemondtak posztjukról. A дума képviselőinek választásáról szóló 1905. augusztusi törvény pedig már valóban a zsidók választási jogának törvénybe iktatását készítette elő. Közben a forradalom ment a maga útján és a közvélemény elutasította ezt a *dumát*, mely sohasem ült össze ismét.

A feszültség nem csökkent a szerencsétlen 1905-ös évben sem és a cári kormány kezéből kicsúszott az események irányítása. Ősszel Oroszországban sztrájkokra készültek mindenütt, főképp a vasútnál. Természetesen ez a letelepedési övezetben is így volt. Az északnyugati régióban október elején „gyorsan nőtt... a tömegek forradalmi tettvágya... a zsinagógákban újra kampánygyűléseket tartottak... (megint ugyanígy zárták el a kijáratot, hogy megfélemlítsék a hívőket) általános sztrájkra készülődtek”.

Vilniusban a kormányzóság által engedélyezett gyűlésen „lőttek az uralkodó ott található hatalmas portréjára, és néhányan székekkel be is szakították azt. Egy órával később pedig már magára a kormányzóra lőttek – íme 1905 tombolása! De Gomelben a szociáldemokraták nem értettek egyet a *Bund*dal és „összevissza akcióztak”, míg a forradalmi szocialisták „egyesültek” a cionista-szocialistákkal. Így „bombákat dobnak a kozákokra, akik visszavágnak, tüzet nyitva és nekimenve mindenkinek, akivel az utcán találkoznak, nemzetiségi hovatartozástól függetlenül” [106] – szép kis forradalmi ribillió! Micsoda öröm!

Megdöbbentő volt, hogy „sok helyen... lehetett látni a vallásos és tehetős zsidókat aktívan küzdeni a forradalom ellen. Együttműködtek a rendőrséggel a zsidó forradalmárok üldözésében, a tüntetések, a sztrájkok berekesztésében stb.” Nem is arról volt szó, hogy szívesen álltak a hatalom mellé, mivel nem szakadtak el Istentől. Inkább elutasították, hogy részt vegyenek az élet pusztításában. Még kevésbé fogadták el a forradalmi törvényt, a saját törvényüket tisztelték. Eközben Belosztokban és másutt is a fiatal forradalmárok a „zsidó uniót” azonosították a „fekete százakkal” vallási orientációjuk miatt. [107]

Dimanstejn szerint az októberi általános sztrájk után a helyzetet így lehetett összefoglalni: „A *Bund*, a cionista-szocialisták és más zsidó pártok is... felkelésre szólítottak fel”, de „egyfajta levertség volt érezhető”. [108] Később, 1906 elején [109] a *Bund*, mint a bolsevikok is, bojkottálta^[295] az első дума parlamenti választásait a forradalom kirobbanásának reményében. Miután ez hiábavalónak bizonyult,

belenyugodott, hogy lépéseket kell tennie a mensevikek felé. Ezt követően 1907-ben a RSZDRP (Orosz Szociáldemokrata Munkáspárt) V. kongresszusán a 305 képviselőből 55 a Bund tagja volt. A Bund „az extrém jiddisizmus küzdőtársává vált”. [110] Ebben a hatalom számára erősen túlfűtött és bizonytalan légkörben Witte rávette II. Miklóst az 1905. október 17-i manifesztum közzétételére.

Pontosabban Witte egyszerű kormánynyilatkozat formájában akarta kiadni, de II. Miklós ragaszkodott a manifesztum formájához, amely a cár nevével ünnepélyes jelleget ölt. Így próbált alattvalói szívéhez közel kerülni. A. D. Obolenszkij, aki megfogalmazta az alaptetvet, arról számol be, hogy a manifesztum három legfontosabb pontja közül az egyik kifejezetten a zsidók szabadságjogainak volt szentelve, de ette (bizonyára az uralkodó sürgető kérésére) módosította annak tartalmát, mely így általánosságban szól a személy sérthetlenségéről, a lelkiismeret, a szólás és a gyülekezés szabadságáról. [111] A zsidók egyenjogúságának kérdését tehát már nem kezelték külön. Az csak a kiáltvánnyal egyidejűleg kiadott beszédben olvasható..., hogy Witte szót emel annak a szükségességéről, hogy „minden orosz alattvalót a törvény előtt egyenlőnek kell tartani, függetlenül a vallási és etnikai hovatartozásától”. [112]

Azonban ilyen engedményeket tenni csak a megfelelő pillanatban és hatalmi pozícióban lehetséges, nem pedig a nyilvánvaló gyengeség körülményei között. A szabadelvű és forradalmi közvélemény kárörvendően figurázta ki a manifesztumot. Nem láttak benne mást, mint meghátrálást, és elutasították azt. Mind az uralkodót, mind Witte-t megrázta a kudarc. Mi több a zsidó értelmiség bizonyos képviselőit is „amire évtizedek óta vártak Oroszország legjobbjai, végre megvalósult... az uralkodó gyakorlatilag saját akaratából mondott le az önkényuralomról és elkötelezte magát, hogy a nép képviselőinek kezébe helyezi vissza a törvényhozó hatalmat. ...Azt lehetett volna gondolni, hogy ez a változás mindenkit örömmel tölt majd el.” – De ezt a hírt is ugyanazzal a forradalmi hajthatatlansággal fogadták: a harc folytatódik! [113] Az utcákon leszaggatták a nemzetiszínű lobogókat, az uralkodó portréját és az állami címet.

Az értekezlet összefoglalója – melyen Witte október 18-án, a manifesztum kibocsátásának másnapján a pétervári sajtóval egyeztetett – tanulságos. Láthatóan Witte meleg fogadtatásra és a sajtó barátságos támogatására számított a kedélyek lecsendesítésében. Ebbéli gondolatait nyíltan ki is jelentette. Csak lesújtó válaszokat kapott, először is a *Birzsjovki* (Tőzsdehírek) igazgatójától, Sz. M. Proppertől, majd Notovicstól, Hodszkijtől, Arabazsintól és Annyenszkijtől. Egyhangúan mind azt követelték: hirdessenek azonnal a politikai elítéltekre közkegyelmet! „Ez a követelés kategorikus! ... Trepov tábornokot azonnal el kell távolítani a szentpétervári főkormányzói posztról. Ez a sajtó egyhangú véleménye.” És vonják ki a fővárosból a hadsereget és a kozákokat. „Addig nem fogunk újságokat kiadni, amíg a katonaság itt van!” A hadsereg a felfordulás okozója. ...A város védelmét a „nép fegyveres csapataira” kell bízni! Ez utóbbi a forradalmi különítményeket jelentette. Vagyis Szentpéterváron olyan helyzetet kell teremteni, ami vérfürdőhöz vezethet, mint az majd hamarosan Ogyesszában megtörténik. Vagy még távolabbról tekintve: már 1905 októberében létrehozni Szentpéterváron a majd valamikori februári forradalom körülményeit. És halljuk Witte-t könyörögni. „Hagyjanak levegőt venni egy kicsit! ... Segítsenek, adjanak nekem pár hetet!” Még le is megy közénk, hogy mindegyikükkel kezét fogjon. [114] Így emlékezik vissza erre később: Propper követelései számomra azt „jelentették, hogy a sajtó

elvesztette a fejét”. Ennek ellenére a kormánynak volt annyi ereje és bátorsága, hogy az anarchia ellen szegüljön. Így aztán a fővárosban nem történt semmi említésre méltó esemény.

Visszaemlékezéseiben Witte leírja, hogy Propper „külföldről érkezett, szegény zsidó volt, az orosz nyelvet alig bírta... befurakodott a sajtóba és a befolyásos személyiségek előszobáin keresztül a *Birszjovki* főszerkesztőjévé vált. ...Amikor pénzügyminiszter voltam... (Propper) hivatalos jelentésekért és különféle előnyökért kilincselte és végül sikerült elnyernie tőlem a gazdasági tanácsadó címet.” Máskülönben a találkozó során nem kis pimaszsággal ilyen „kijelentéseket” fogalmazott meg: „Egyáltalán nem bízunk a kormányban”. [115]

A többségi radikális sajtó mellett a még felszínen maradó *Kijevljanyin* ugyanebben az októberben jelentetett meg tudósítást egy katonatisztről. Ez a katona másfél éves japán hadifogság után Moszkvába visszatérve könnyekig meghatódott az uralkodó manifesztumának nagylelkűségén, amely az ország számára reményteli távlatokat nyitott. Az egyenruhában feszítő tisztet a moszkvai tömeg első látásra a következő jelzőkkel fogadta.

„Spion! Talpnyaló! A cár szolgája!...” A Színház téren rendezett gyűlésen „a szónok harcra és rombolásra bátorított”; egy másik felszólaló „Le az önkényuralommal!” kiáltással kezdte beszédét. „A kiejtése zsidó származásáról árulkodott, de az orosz közönség végighallgatta és senkinek nem volt ellenvetése.” Helyeselve bólogattak a cárt és családját érő sértésekre; ami pedig a kozákokat, a rendőrséget és a katonaságot illeti, azokat ütni kell! És minden moszkvai újság fegyveres harcra buzdította olvasóit. [116]

Pétervárott, mint az ismeretes, október 13-án megalakult a „munkásküldöttekből álló szovjet”, élén a pótolhatatlan Parvusszal és Trockijjal, és mellettük az író Hrusztaljov-Noszarjovval. A szovjet célja a kormány teljes megsemmisítése volt.

Az októberi események ennél még jelentősebb – és tragikusabb – következményekkel is jártak Kijevben és Ogyesszában. Nevezetesen a zsidók elleni két nagy pogrommal, amit érdemes most közelebbről is megvizsgálni. Ezek tárgyát képezték a szenátori vizsgálóbizottságok részletes jelentéseinek. A cári Oroszország legszigorúbb bírósági vizsgálatáról volt itt szó, a szenátus képviselte a jog intézményét, élve a legmagasabb hivatali ranggal és legnagyobb függetlenséggel.

Ž

Turau szenátor szerkesztette meg a kijevi pogromról szóló jelentést. [117] Leírja az okait „annak a zűrzavarnak, ami az elmúlt évek során egész Oroszország területén eluralkodott” és ezek indoklására részletes tájékoztatással szolgál mind az előzményekről, mind az események folyamán történetekről.

Emlékezzünk vissza a január 9-i pétervári mozzanatra. Ekkor a közfelháborodás több hónapos megmozdulásait követően a Japántól elszenvedett szégyenteljes vereség után a kormány nem talált más eszközt a „kedélyek lecsillapítására”, mint augusztus 27-én kikiáltani a felsőoktatási intézmények és teljes területük közigazgatási autonómiáját. Ez a lépés még tovább növelte a forradalmi feszültséget.

Így történt, írja Turau szenátor, hogy „egyesek minden lehetőséget megkaptak, hogy

bejussanak az intézménybe anélkül, hogy bármiféle tudományos tevékenységhez közük lett volna”. Éltek is ezzel a lehetőséggel, nevezetesen a „politikai meggyőzés céljából”. Az kijevi egyetemen és műszaki főiskolán „egy sor gyűlést rendeztek a diákok, amelyen kívülállók is részt vettek”. E megmozdulásokat „népi gyűléseknek nevezték”. A gyűléseken egyre nagyobb számú hallgatóság gyűlt össze és szeptember végére a számuk „több ezerre nőtt”. A találkozók alatt vörös zászlók voltak kitűzve, „szenvedélyes beszédek hangzottak el a mostani állami berendezkedés alkalmatlanságáról, a kormány megdöntésének szükségességéről... pénzt gyűjtöttek fegyverkezés céljára... a forradalmat népszerűsítő anyagokat és röplapokat osztogattak”. Október közepére „az egyetem és a műszaki főiskola is fokozatosan a nyílt és gátlástalan kormányellenes propaganda színterévé alakult. A forradalmi lázítók, akiket nemrég még üldöztek a hatóságok és magánhelyeken rendeztek titkos gyűléseket, most már sérthetetlennek érezték magukat”, és nyíltan „olyan tercek felvázolásáról és megvitatásáról beszéltek, amelyekkel megdönthető a jelenlegi politikai rendszer...” De még ez sem tűnt elégnek és elkezdték kiszélesíteni forradalmi tevékenységüket. „A középfokú oktatási intézmények tanulóit” vagyis a gimnazistákat (lányokat, fiúkat) is elcsábították a gyűlésekre, és az összejövetelek helyszínét is máshova tették át. Hol a kereskedők körének házában, pszichiátriai kongresszuson (itt zsidó egyetemista vette magához a szót, hogy elítélje a kisinyovi és a gomeli pogromot. Rögtön röpiratokat kezdtek széosztani a teremben és kiáltások hangzottak el: „Le a rendőrséggel! Le az önkényuralommal!”); hol a művészeti és irodalmi társaság gyűlésén (betörték az ablakokat, „összetörték a székeket és a lépcsőfokokat, hogy megdobálják vele a rendőröket”) jelentek meg. És nem létezett olyan hatóság, aki megakadályozhatta volna ezt a folyamatot. Hiszen az egyetemek, akkortól saját jogaikkal élve, autonómiát élveztek.

Ezeknek az incidenseknek a leírása közel ötszáz szemtanú vallomása alapján különféle változatokban jelenik meg a jelentésben. A gyakran előforduló, zsidókat érintő megjegyzések eléggé kiemelik őket a forradalmi tömegből. „Az 1905-1907-es forradalomban a zsidók szerepe jelentősen nőtt.” Nem vitás, hogy a helyzet újszerűsége mindenkinek feltűnt. „A zsidó ifjúság – olvasható a jelentésben – számottevően képviseltette magát mind a szeptember 9-i műszaki főiskolai gyűlésen, mind a művészeti és irodalmi társaság helyiségeinek elfoglalásánál.” Ugyanígy szeptember 29-én is, amikor az egyetem egyik termében „legalább 5 ezer ember gyűlt össze, diákok és kívülállók, köztük több mint 500 nő”. Október 3-án a műszaki főiskolán „közel 5 ezer ember jelent meg... többségében zsidó nők”. A zsidó származásúak létszámfölényét még jó pár alkalommal említik. Az október 5-9. közötti összejövetelek alatt, az október 12-i gyűlés során, melyen „a vasúti közigazgatás dolgozói, diákok és más foglalkozású emberek vettek részt”, valamint „mindkét nembeli zsidók”. Október 13-án az egyetemen „közel 10 ezer, a társadalom különböző rétegeihez tartozó ember gyűlt össze”, és a szónoklatokat forradalmi szocialisták és *Bund*-tagok tartották.

A *Zsidó Enciklopédia* is megerősíti a tényt, hogy még Kijeven kívül is a szabadságjogokat ünneplő tömeges felvonulásban „a letelepedési övezetben részt vevők többsége zsidó volt”. Mindemellett kétes eredetű információkkal is foglalkozik, amelyek szerint Jekatyerinoszlavban „az utcán gyűjtést rendeztek az uralkodó koporsójára”, és Kijevben „...az uralkodó a városi дума helyiségeiben található portréit szétszaggatták”. [118] Ez utóbbit éppen Turau jelentése támasztja alá.

Kijevben a forradalmi mozgalom egyre szélesebb körűvé vált októberben. Alekszandr Slihter^[296] a délnyugati vasútvonalon vasutassztrájkot szervezett, megbénítva a vonatforgalmat Poltava, Kurszk, Voronyezs és Moszkva irányába. (A kijevi gépszerelő műhely munkásait fenyegetésekkel kényszerítették, hogy október 12-én lépjenek sztrájkba.) Az egyetemen fegyvervásárlás céljára „különleges gyűjtésre” került sor. „A résztvevők aranyérmeket, bankjegyeket, ezüst ékszereket dobtak oda; volt olyan hölgy, aki még a fülbevalóját is felajánlotta.”

„Deszant-különítményeket”^[297] hoztak létre azzal a feladattal, hogy erőszakkal leállítsák a munkát a gimnáziumokban, gyárakban, közjárműveken, kereskedelemben, és „előkészítsék a fegyveres ellenállást a katonasággal és rendőrséggel szemben”. Az egész mozgalomnak „ki kellett lépnie az utcára”. Október 14-étől az újságok nem jelentek meg, kivéve a jobboldali *Kijevljanyint*. Megszüntették minden kiadvány kibocsátását, csak azok a táviratok juthattak tovább, amelyek a „szabadság mozgalmával voltak kapcsolatosak”. A „különítmények” feltartóztatták a villamosokat, betörték az ablakaikat (néhány utas meg is sérült). A lázítók első megjelenésére minden bezárt, minden megállt. A posta bezárta kapuit egy bombariadó után; Slihter hívására egyetemisták és gimnazisták csoportjai és „különböző foglalkozású” fiatal zsidók egyesültek az egyetem előtt.

Ekkor tette meg a hatóság az első intézkedéseket. Az utcákon és köztereken betiltották a gyülekezést, az egyetem és a műszaki főiskola bejáratát a katonaság eltorlaszolta, hogy az egyetemistákon kívül senki se juthasson be. „Néhány embert letartóztattak a katonák és a rendőrség irányába tett ellenséges megnyilvánulása miatt.” Ugyanígy letartóztattak pár forradalmi szocialistát és szociáldemokratát is, és Ratner ügyvédet, aki „aktívan részt vett a tömeggyűléseken” (Slihter időben elmenekült). A villamosok újra jártak, az üzletek újra kinyitottak és Kijevben október 16-a és 17-e békében telt el.

Ilyen légkörben (ami több más oroszországi városról is elmondható) bocsátotta ki október 17-én manifesztumát a tömegek hálájára számító uralkodó, bevezetve a parlamentáris kormányformát és biztosítva a szabadságjogokat. A hír távirón jutott el Kijevbe 18-án éjszaka, és másnap reggel a manifesztum szövegét már árusították és osztogatták az utcákon (ami a *Kijevljanyint* illeti, „a fiatal zsidó egyetemisták gyorsan megvették és rögtön darabokra is szaggatták”). A hatóságok azonnal kiengedték az elmúlt napokban letartóztatottakat, sőt azokat is, akiket előzőleg „állambiztonság ellen elkövetett bűncselekménnyel vádoltak”, azon személyek kivételével, akik robbanószerkeket használtak. Mind a rendőrség, mind a katonaság eltűnt az utcákról, „jelentős méretű csoportosulások” alakultak ki, eleinte békében. „Az egyetem közelében többezres tömeg” verődött össze diákokból, gimnazistákból és „számos, mindkét nembeli zsidó fiatalból”. Követelésüknek engedve a rektor „kinyitatta a központi épület kapuját”. A nagyterembe azon nyomban beözönlött a tömeg egy része. Itt azonnal összetörték az uralkodó portréját, letépték a vörös kárpitot és tapétát, hogy zászlókat és kokárdákat készítsenek belőle. Néhányan hangosan arra kérték az ott lévőket, hogy térdeljenek le (az éppen megjelent) Slihter, „mint a zsarnokság áldozata előtt”. Noha „a körülötte állók valóban le is térdeltek előtte”, a nép nagy része „úgy ítélte, hogy mindaz, ami történt, nemzetiiségi érzéseiben sérti”. Ezután a tömeg a városi дума felé indult, élén a lovon parádézó Slihterrel, vörös szalagot lobogtatva, és minden megállásnál beszédet tartva, hogy „a kormány elleni harcnak még nincs vége”. Ez idő alatt a Miklós parkban „a zsidók kötelet dobtak az

uralkodó (I. Miklós) szobrára, és megpróbálták ledönteni a talapzatáról... egy másik helyen a vörös szalagot viselő zsidók elkezdtek négy arra haladó katonát inzultálni úgy, hogy rájuk köptek”. A Szent Szófia téren a tömeg a katonai járőrre köveket dobált, megsebezve közülük hatot, miközben két tüntetőt meglőttek. Eközben a polgármester fogadta a békés polgárok egyik csoportját, akik „kérelmezték a városháza tanácsstermének kinyitását”, hogy a hálás tüntetők „kifejezhessék a manifesztummal kapcsolatos érzelmeiket. Kérésüket teljesítették” és valóban „Seftel városi tanácsos védnöksége alatt” békés összejövetel zajlott le. Amikor is jelvényt és vörös szalagot viselő, több ezer emberből álló tömeg érkezett; „diákok és különböző rendű, rangú és nemű ember, a zsidók különösen kitűntek közülük”. Egy részük bejutott a tanácssterembe, a többiek a дума előtti teret foglalták el. „Egy pillanat alatt a manifesztuma alkalmából a дума épületét díszítő összes nemzeti színű zászlót letépték, helyükre vörös és fekete lobogókat tűztek.” Ebben a pillanatban újabb menet közeledett, élén a börtönből éppen kiszabadult Ratnerrel, aki felszólította a tömeget, hogy szabadítsa ki a többi elítéltet is. A дума balkonján Slihter nyilvánosan megölelte és megcsókolta Ratnert. Utóbbi beszédében „a jelenlévőket általános sztrájkra szólította fel..., és az uralkodót sértegette. Ezalatt a tömeg darabokra szaggatta az uralkodónak a дума tanácsstermében függő portréit, és széttörte a balkontra kiállított cári hatalmi jelvényeket... Semmi kétség nem fér ahhoz, hogy ezek a cselekedetek ugyanúgy származtak oroszolytól, mint zsidóktól”. Egyébként „egy orosz munkás” a koronát kezdte széttörni, mire többen követelték, hogy az kerüljön vissza a helyére. „De pár perccel később megint a földre dobták, ez alkalommal viszont zsidó tette, aki félig széttörte az »N betűt«; „egy másik, »zsidó kinézetű« fiatalember...” pedig a diadémot.

A дума egész berendezését széttörték, az adminisztratív iratokat pedig széttépték. Slihter vezette a cselekményeket. A folyosókon „ismeretlen célra pénzt gyűjtöttek”. A дума előtt eközben egyre nagyobb volt a forrongás. A leállított villamosok tetején álló szónokok lelkes beszédeket tartottak. De Slihter és Ratner aratta a legnagyobb sikert a дума balkonján. „Egy zsidó származású inas elkezdett kiabálni a balkonnál: »Le az önkényuralommal!«, egy másik, jól öltözött zsidó pedig azt kiáltott: »Harcra fel!« Egy másik zsidó kivágta a cár fejét a képről és a saját fejét dugta ki az így keletkezett nyíláson, ezt üvöltötte a balkonnál: »A cár én vagyok!« ... A дума épülete teljesen a szélsőséges forradalmi szocialisták és a fiatal zsidók kezére kehült, akik szimpatizáltak velük, és minden önkormányt elvesztettek.”

Azt nyugodtan mondhatom, hogy az ilyen eszeveszett diadalmában nem az értelmes és jóra vezető vonások törnek a felszínre. Általában képtelenség mértéket tartani az indulatokban.

Mi lehetett az, ami arra készítette a zsidókat, hogy a fejvesztett nép között ilyen brutálisan meggyalázzák azt, amit a nép még tisztelt? Népük, rokonaik veszélyeztetett helyzetét ismerve, nem lett volna jobb inkább távol maradniuk ezektől a tüntetésektől, ahelyett, hogy tíz városban, október 18-án és 19-én akkora szenvedéllyel vetették bele magukat az eseményekbe, hogy központi alakjai, sőt olykor főszereplői legyenek?

Kövessük tovább Turau jelentését: „A nemzeti érzések és szimbólumok tisztelete elfelejtődött. Mintha a lakosság egy részét... semmi sem tartotta volna vissza attól hogy kifejezze megvetését. ...Az uralkodó portréinak meggyalázása heves érzelmeket váltott ki.

Kiáltások hangzottak a дума előtti tömeg soraiból: »Ki taszította le a cárt a trónjáról?« Mások sírtak. ...Nem kell prófétának lenni ahhoz, hogy lássuk: ilyen sértést nem bocsátanak meg a zsidóknak... megdöbbenésüknek adtak hangot a hatóságok tétlenkedésével kapcsolatban; itt-ott a tömegben... kiabálni kezdtek: »Meg kell verni a zsidókat!«.” A дума közelében a rendőrök és egy gyalogszázad tétlenül álldogáltak. Abban a pillanatban dragonyos^[298] lovasszázad tűnt fel, a дума balkonjáról és ablakaiból lövöldözni kezdtek rá; elkezdtek kövekkel és üvegekkel dobálni, és minden oldalról pisztollyal löni a gyalogszázadot: a dumából, a tőzsdéről és a tüntető tömegből. Sok katona megsebesült, a kapitány tűzparancsot adott ki. Heten meghaltak, százharmincan pedig megsebesültek; a tömeg feloszlott. De még aznap, október 18-án este „egészen a falvakig eljutott az uralkodó portréját, a koronát, a királyi jelvényeket és a nemzeti színű zászlót ért rongálások híre. Járókelők csoportjait lehetett látni majdnem mindenütt – nagyobbbrészt munkásokat, kézműveseket, kereskedőket –, akik szenvedélyesen kommentálták az eseményeket, minden felelősséget a zsidókra hárítva, akik a többi tüntető közül mindig kilógtak. ...Podol negyedében a munkástömeg elhatározta..., hogy elkapja az összes »demokratát«..., aki felfordulást keltett, és letartóztatják őket, »amíg őfelsége az uralkodó parancsa meg nem érkezik«.,,. Az este folyamán „a tüntetők első csoportja a Sándor téren sereglett össze. Az uralkodó portréját lengették és a nemzeti himnuszt énekelték. A tömeg gyorsan nőtt, és amint a gomblyukakban vörös jelvényt viselő zsidók jöttek visszafelé a Krescsatiktól (Kijev főutcája), a dumában történt felfordulás feltételezett felelőseiként, támadások érték őket; voltak, akiket meg is vertek.” Ez már a zsidók elleni pogrom kezdete volt.

Most, hogy jobban megértsük a hatóságok tétlenkedését a дума kifosztása, és a nemzeti jelképek tönkretétele idején, de még annál is megbocsáthatatlanabb tétlenségét a pogrom alatt, vessünk egy pillantást a hatalom szervezeteinek belső működésére. Első ránézésre azt gondolnánk, hogy a körülmények véletlenszerű összjátékának eredményéről van szó. Azonban a helyzet Kijevben annyira kiéleződött (ahogy más helységeben is), hogy nem lehet véka alá rejteni az utolsó évek cári közhivatalainak ügyetlenségét, amely végzetes következményekkel járt.

Ami a kijevi kormányzót illeti, egyszerűen nem volt jelen. A kormányzó-helyettes Rafalszkij éppen ekkor foglalta el hivatalát. Sem tájékozódni nem volt még ideje, sem az ideiglenes felelősségvállalást nem gyakorolta biztonsággal. Felettese Klejgelsz, az általános kormányzó, akinek egészen nagy kiterjedésű régió felett volt hatalma, október elejétől az ügyben tett lépéseket, hogy hivatalából felmentsék – egészségi állapotára hivatkozva (valódi okai ismeretlenek maradnak; nem kizárt, hogy a szeptemberi forradalmi mozgolódások, amelyeket nem tudott kezelni – segítették döntésében). Bármilyen legyen is az oka, maga is ideiglenesnek tekintette posztját ebben az időben, míg október során folyamatosan záporoztak rá a belügyminisztérium utasításai. Október 10.: tegye meg a leghatározottabb lépéseket „az utcai zavargások megelőzésére és minden eszközzel vessen véget az esetlegesen felbukkanó eseteknek”; október 12.: „szorítsa vissza a tüntetéseket, fegyveres erők bevetésétől se riadjon vissza”; október 13.: „ne tűrjön semmiféle csoportosulást és gyülekezést az utcákon, és szükség esetén erőszakkal oszlassa szét azokat”.

Amint azt láttuk, október 14-én a kijevi megmozdulás veszélyesen túllépte a tűréshatárt. Klejgelsz összehívva a hozzá közel álló munkatársakat. Közülük említsük meg

Kijev rendőrfőnökét, Cihockij ezredest és a biztonsági főnök helyettesét (a főnök itt is hiányzott), Kuljabkót, aki amilyen nyugtalan, olyan eredménytelen ember volt. Ő az, aki merő ostobaságból kiszolgáltatja Sztolipint gyilkosa golyóinak (lásd 10. fejezetben). Kétségbeesett jelentésében leírja, hogy megvan az eshetősége annak, hogy ami Kijev utcáin zajlik, már nem fegyveres tüntetés, hanem fegyveres felkelés. Mivel lemondott arról, hogy a rendőrségre támaszkodjon, Klejgelsz intézkedéseket helyezett kilátásba, „hogy a civil hatóságot a katonaság segítségével védi meg”. És még október 14-én a „teljes katonai hatalom fölötti rendelkezés jogát”, pontosabban a parancsnokságot – megint csak ideiglenesen mivel a parancsnok maga is hiányzott: a helyzetet nem minősíthetjük másnak, mint aggasztónak! – Karassz tábornokra ruházta Kijev egész katonai területén. A város biztonságának felügyelete Drake tábornokra volt bízva. (Hát nem érdekes és komikus? Melyik itt felsorolt név alapján gondolnánk azt, hogy az eset egyáltalán Oroszországban játszódik?) Karassz tábornok „kifejezetten nehéz helyzetben találta magát” abban az értelemben, hogy „sem a helyzet, sem a közhivatal, sem a rendőrség személyzetét illetően nem rendelkezett adatokkal”. Átruházva a hatalmat, Klejgelsz kormányzó semmi szükségét nem látta, hogy utódja munkáját megkönnyítse: csak a formalitások tiszteletben tartására szorítkozott, és azon nyomban felhagyott minden elfoglaltsággal.

Itt az ideje, hogy a rendőrfőnökről, Cihockijról ejtsünk pár szót. Hivatalos vizsgálatok eredménye szerint 1902-től pénzt zsarolt ki zsidó pénzalapoktól tartózkodási engedélyért cserébe. Ugyancsak felfedezték, hogy „bár anyagi eszközei nem engedhették volna meg”, mégis 100 ezer rubeles értékű ingatlanokat vett magának és a vejének. Várható volt már bíróság elé állítása, amikor Klejgelszt kinevezték általános kormányzóvá. Ő nagyon gyorsan (természetesen jelentős összegű hálapénz bezsebelése után) közbenjárt azért, hogy Cihockijt ne távolítsák el posztjáról, sőt léptessék elő és nevezzék ki „általános rendőrfőnök”-ké. Ami az előléptetést illeti, a rendőrfőnök nem járt sikerrel, de nem indult ellene eljárás sem. Bármennyire keményen is ragaszkodott ehhez Trepov tábornok Pétervároth. (Később kiderült, hogy a rendőrségi előléptetésekért is komoly összegeket kapott.) Október eleje óta már Cihockij minden bizonnyal tudta, hogy Klejgelsz a felmentését kérte. Teljesen maga alá került, már látta magát a vádlottak padján. És október 18-án éjszaka, pont akkor, amikor megérkezett a cári manifesztum, Pétervárról megküldték Klejgelsz nyugdíjaztatásának hivatalos engedélyét. Cihockijnak nem volt veszténivalója. (Még egy megjegyzés: mivel viharos idők jártak, Klejgelsz még utódja megérkezése előtt elhagyta posztját. Az utód nem más volt, mint a cári közigazgatás gyöngyszeme, Szuhomlinov tábornok, a későbbi honvédelmi miniszter. Ő fúrta meg a Németország elleni háborús előkészületeket. Ami az általános kormányzó hivatali teendőit illette, ezeket ideiglenes megbízással a fent említett Karassz tábornok látta el.)

Ezek után „nem történt semmilyen gyors intézkedés, amely véget vethetett volna a rendőrségen eluralkodó fejtelenségnek. A hatalom a katonaság kezébe került, a zűrzavar fokozatosan nőtt. hogy aztán ennek hatása a zsidó zavargások során a legkíméletlenebb módon nyilvánuljon meg.”

Klejgelsz lemondása a „»teljes körű hatalomról«, és az, hogy meghatározatlan időre Kijev város katonai parancsnokságára ruházta azt át, arra a kölcsönös és kiismerhetetlen kapcsolatra vezethető vissza, amely a későbbiekben a katonaság és a civil hatóságok között létrejött. ...A (katonai) hatalom nagysága és határa mindenki számára ismeretlen

volt”, így a vezetést körülvevő homály „a szolgálat általános szervezetlenségéhez vezetett”. Ez vált nyilvánvalóvá a zsidóellenes pogrom elején. „A rendőrség számos hivatalnoka meg volt győződve róla, hogy a hatalom teljes mértékben a katonai parancsnokság kezébe került, így csak a katonaság képes cselekedni és megakadályozni a zavargásokat.” Ezért „nem érezték magukat illetékesnek a szemük előtt zajló forrongásokban. Ami a katonaságot illeti, utalunk a civil hatóság védelméről szóló rendelkezések egyik pontjára, amely szerint a katonaság a rendőrség eligazítására várt. Hiszen joggal úgy gondolta, hogy nem rá tartozik a másik feladatának betöltése.” Ezek a rendelkezések „pontosan kikötötték”, hogy a „zavargások helyszínén tartózkodó civil hatóságoknak a rendőrség és a katonaság együttes közreműködésével kell a visszaszorítás érdekében cselekedniük”. Ugyancsak a civil hatóságok hatáskörébe tartozott annak eldöntése, mikor kerülhet sor a fegyverhasználatra. Egyébiránt „Klejjelsz nem tartotta fontosnak, hogy a városban uralkodó állapotokról a katonai parancsnokságot felvilágosítsa. Sőt, azt sem osztotta meg velük, amit a forradalmi mozgalomról tudott Kijevben. Ezek után a katonai egységek – az őrzékek és a készenlét – céltalanul járták a várost.”

A zsidók elleni pogrom tehát október 18-án este felé kezdődött. „Elsőre a pogromnak megtorlás jellege volt. Mintegy válaszként a nemzeti érzéseket ért sérelmekre. Amint összeakadtak az arra járó zsidókkal, vagy amikor a boltokat és az ott található árukat törték össze, vagy a kidobált portékákat a sárba taposták, a következő kiáltásokat lehetett hallani: »Nesze neked szabadság, nesze neked alkotmány és forradalom, nesze neked a cár arcképei és a korona!«.” Másnap reggel, október 19-én nagy tömeg érkezett a dumától a Szent Szófia-katedrálishoz, kezükben a cár portréinak üres képkereteivel és a cári hatalom törött jelvényeivel. Megálltak az egyetemnél, hogy helyre rakják a megrongált portrékat; misét celebráltak. Végül „Flavian metropolita felkérte a népet, ne vigye túlzásba, és térjen haza”. Bár a hazafias tüntetés magját alkotók példaértékű rendet tartottak, a menet közben hozzájuk csatlakozó személyek, midőn zsidókkal – de ugyanúgy ha egyenruhát viselő gimnazistákkal vagy egyetemistákkal – akadtak össze út közben, azokkal erőszakoskodni kezdtek. ...”Munkások, a bolhapiac hajléktalanjai és koldusok” csatlakoztak aztán hozzájuk. „Vándorok csoportjai törtek be a zsidók házába és boltjaiba, az utcára hajigálták berendezési tárgyaikat és az árukat. Ezek egy része teljesen megrongálódott, más részét pedig ellopták. ...A cselédek, házmesterek, boltosok láthatólag semmi rosszat nem láttak abban, hogy hasznát húzzanak a másik tulajdonából... mások ellenben, minden kapzsi indulattól mentesek voltak a zavargások utolsó napjáig... ők kitepték szomszédjuk kezéből a lopott tárgyakat anélkül, hogy figyelmet fordítottak volna az értékükre, és ott helyben tönkretették azokat.” A rongálók nem nyúltak sem a *karaimok* (a zsidó vallást gyakorló, bár a Talmudot elutasító, török nyelvű nép) boltjaihoz, sem azokhoz a „házakhoz, ahol az uralkodó portréját felmutatták nekik. ...Mégis összességében a pogrom megkezdése után pár órával kegyetlen fosztogatássá alakult át.” Az események 18-án késő estig tartottak, hogy 19-én reggel folytatódjanak, és ne legyen végük csak 20-án este. (A Podol negyeden kívül máshol nem ütött ki tűz.)

Október 19-én „a zsidó tulajdonban lévő luxusboltokat is kifosztották egész a belvárosig, végig a Krescsatikon. A nehéz fémrolókat és záratokat hosszas, kitartó munkával felfeszítették... értékes kelméket, bársonyokat hajítottak ki az utcára, hogy azok ott az esőben, a sárban fetrengjenek, mint értéktelen rongydarabok. A Krescsatikon, Marsak

ékszerész boltja előtt a járda tele volt ékszerekkel”, ugyanez volt a divatüzletek, a rövidáru-kereskedők boltjai előtt. Az utakat teleszórták könyvelési papírokkal és számlákkal. Lipkiben (az elit negyed) „az elegáns zsidó villákat is kifosztották – Gincburg báróét, Galpern, Alekszandr, Lev Brodskij, Landau és még mások palotáját is. Tönkretették a házak elegáns díszítését, a bútorokat összetörték és kidobták az utcára”; sőt „a zsidók által nagyra becsült középiskolát, a Brodskij-iskolát is megrongálták... a márványlépcsőkből és a kovácsoltvas feljárókból semmi nem maradt”. Mindent egybevetve „közel ezerötszáz zsidó lakást és kereskedelmi helyiséget raboltak ki”. Abból a tényből kiindulva, „hogya város kereskedelmének kétharmada zsidó kézben volt”, Turau becslése szerint – aki még hozzáveszi a leggazdagabbak luxusvilláiban okozott kárt is – a veszteség értéke akár „több millió rubel” is lehetett. Nem csak a zsidók házaiba akartak betörni. Terveikben szerepeltek a közismert liberális személyiségek házai is. Október 19-én Platon püspök „a pogrom egyik különösen kegyetlen részén, a Podol utcán keresztül vezette körmenetét, felkérve az embereket, hogy vessenek véget a bosszúhadjáratnak. Miközben könyörgött a tömegnek, hogy kímélje meg a zsidók életét és vagyonát, többször letérdelt előttük. ...Egy rongáló kivált a tömegből és fenyegetően ezt kiabálta neki: »Te is a zsidók mellett vagy?«,

Már láthattuk azt a hanyagságot, amely a hatóságokat jellemezte. „Drake tábornok nem tette meg a megfelelő intézkedéseket, hogy minden biztonsági szervezet rendben működhessen.” A katonai alakulatokat „nem kellett volna különítményekre bontani... sok volt a felesleges őrző és az emberek gyakran feladat nélkül álldogáltak”. Szóval, „ami mindenkit megdöbbenített, az a pogrom idején megnyilvánuló, összeesküvéshez közeli tétlenség, amely a katonaság és a rendőrség vezetőinél egyaránt megmutatkozott. Utóbbiak tulajdonképpen nem is voltak jelen. A katonaság pedig csak lassan mozdult meg, és megelégedett annyival, hogy egyszer-egyszer az ablakokból érkező pisztolylövésekre visszalőjön. Miközben az utca mindkét oldalán a zsidók lakhelyeit és boltjait büntetlenül fosztogatták.” Az egyik városi ügyész felkért egy kozák járőrt, hogy lépjenek közbe és a közelben található boltot, melyet éppen fosztogatnak, védjék meg. „A kozákok azt válaszolták, hogy nem mennek, az nem az ő felügyeletük alá eső szektor.”

Még súlyosbítja a helyzetet az, hogy a szemtanúk egész sorának „az volt a benyomása, mintha a rendőrség és a katonaság nemhogy a tömeg feloszlására, hanem inkább a garázdálkodók védelmére sietne”. Ezeken a helyeken a katonák kijelentették, hogy „azt a parancsot kapták, ügyeljenek arra, hogy ne történjen összetűzés, és az oroszokat ne hogy megtámadják”. Máshol azt mondták, „hogya Istenre és a cásra esküdtek fel” és ezt nem azért tették, hogy megvédjék azokat, „akik széttépték és becsmérelték a cár portréját”. Ami a tiszteket illeti, „úgy látták, a zavargások megfékezése nem áll hatalmukban, és csak abban az esetben éreznék jogosnak a beavatkozást, ha az erőszak saját embereik ellen fordulna”. Egy példa: a házból „vérbe borult arccal kirohant egy, a tömeg által üldözött zsidó. A közelben menetelő gyalogoszázad nem szentelt figyelmet az előtte zajló eseménynek, hanem tovább folytatta útját.” Máshol „a fosztogatók asztallábakkal a szó szoros értelmében agyonverték éppen két zsidót, miközben a tíz lépésre álló lovas különítmény békésen nézte az esetet”. Nem ütközhetünk meg tehát azon, hogy az utca embere ebből ilyen következtetéseket vont le: „a cár kegyesen megadta a jogot arra, hogy hat napig verjük a zsidókat”. A katonák részéről pedig: „Mondják, valóban elképzelhető mindez a hatóságok beleegyezése nélkül?” A rendőrtisztek, „mikor

kötelezték őket, hogy vessenek véget a felfordulásnak, azt válaszolták, hogy nem tehetnek semmit, mivel a katonai parancsnokságra hárul minden hatalom”. De láttak egész fosztogató csapatot is futásnak eredni, „amint egy rendőrtiszt egyetlen közrendőr kíséretében elővette a pisztolyát ...Osztromenszkij kerületi felügyelőnek pedig három másik közrendőr és pár katona kíséretében erőszak alkalmazása nélkül sikerült megakadályoznia a fosztogatásokat a felügyelete alá tartozó városnegyedben.”

Míg a fosztogatóknak nem volt fegyvere, a fiatal zsidóknak igen. Mindemellett – ellentétben azzal, ami Gomelben történt – a fiatal zsidók nem szervezték meg annyira jól a védekezést, még akkor sem „ha több házból lövéseket adtak le” az önvédelmi csapatok tagjai. Akik közt egyébként „a zsidók mellett a pártjukat fogó oroszok is voltak. ...Néha vitathatatlanul az alakulatok felé irányultak a lövések és ezeket az ezt megelőző napok tüntetéseinek a tömeget ért sortűzek megtorlásaként is értelmezhetnék”. Sőt „előfordult, hogy a zsidók a megszervezett hazafias felvonulók közé lőttek a napokkal azelőtti forradalmi felvonulásokon történetekre adott válaszként”. Ezek a lövések viszont „siralmas következményeket vontak maguk után. Anélkül, hogy kiírt tettek volna a fosztogatókban, feljogosította az alakulatokat arra, hogy a parancsnak megfelelően cselekedjenek. ... Amint lövés dördült egy ablakból, nem vizsgálván, hogy a golyók nekik szóltak-e vagy a csőcseléknek, a jelenlévő csapatok sortűzet zúdítottak arra az ablakra, ami után a tömeg” a házhoz özönlött és kifosztotta azt.

„Volt olyan eset is, hogy csak azért lőttek a házra, mert valaki azt állította, hogy onnan lövések dördültek”, sőt, „olyan is előfordult, hogy a fosztogatók felmentek valamely ház lépcsőire, és onnan lőttek az utca irányába, csak hogy a csapatokat visszavágásra készítsék”. ami után aztán megkezdődhetett a rablás.

A dolgok egyre rosszabbra fordultak. „Némelyik rendőr és katona nem vetette meg a csőcselék által az utcára hányt árukat, hanem összeszedte és zsebébe vagy köpenyébe rejtette.” Bár „kivételes és kirívó” eset volt, mégis láttak olyan rendőrbiztost, aki maga törte be a zsidó bolt ajtaját. Példáját a káplár is követte. (Hamis híresztelések keltek szárnyra a katonaság fosztogatásairól, miután Evert tábornok elrendelte szektorában az ellopott ingóságok és áruk a fosztogatóktól történő elkobzását, és elszállítását a katonaság raktáraiba. Mindezt azért, hogy később azokat elismervény ellenében visszaszolgáltassák a tulajdonosaiknak. Így mentettek meg több tízezer rubel értékű vagyont.)

Nincs megdöbbenőbb annál, hogy amikor ez a gazember, Cihockij, látva karrierje végét, nemcsak a rendőrség bevetésére nem tett intézkedéseket (miután 18-a estéjén értesült a pogrom kezdetéről, a hírt csak 19-én késő este adta tovább távirón a városnegyedek rendőrpáncsnokságainak), és semmiféle információt nem jutatott el a biztonságért felelős katonai tábornokoknak. De ráadásul szemlét tartva a városban, ő maga is „mindezt nyugodtan és részvétlenül nézte végig”. Csak annyit mondott a csőcseléknek: „Oszoljanak fel, uraim!” (Azok pedig egymást bátorítva mondták egymásnak: „Nem kell félni, csak tréfálkozik!”)

Amikor pedig a дума balkonjának tetejéről elkezdtek ordítani: „üssétek a zsidókat, raboljatok, törjétek!”, és a tömeg diadalmenetben körbevitte a rendőrfőnököt az üdvözölte „a felvonulók »hurra!« kiáltását”. Csak 20-án, miután Karassz tábornok szigorú figyelmeztetésben részesítette (az általános kormányzó kancelláriájának igazgatója pedig kijelentette, hogy Cihockij nem ússza meg a kényszermunkát), adta parancsba, hogy a

rendőrség minden eszközt bevetve állítsa meg a pogromot. Turau szenátor mindezek után átadta őt a bíróságnak.

A rendvédelmi szervek másik vezetője, a karrierjével elégedetlen Besszonov tábornok is „a csőcselék között találta magát, és békésen tanácskozott velük. »Jogunkban áll rombolni, de nem ildomos rabolni.« A tömeg kiabált: »Hurrá!«, Egy másik alkalommal „közömbösen viselkedett a fosztogatás szemtanújaként. Amikor pedig az egyik rongáló azt üvöltötte: »Verjétek a zsidókat!« (Besszonov) helyeslő mosollyal reagált.” Miként egy orvosnak kifejtette „ha akarta volna, fél óra alatt véget vethetett volna a pogromnak, de a zsidók részvétele olyan erőteljes volt a forradalmi megmozdulásban, hogy ezért fizetniük kellett”. A pogrom után a katonai hatóságok kérdésére magyarázatként cáfolta, hogy a pogrom idején buzdító beszédek tartottak volna. Sőt kijelentette, hogy éppen ellenkezőleg, így próbálta az embereket lecsendesíteni: „Legyenek hozzánk irgalommal, ne kényszerítsék a katonákat fegyverhasználatra..., hogy orosz vért ontsanak, a saját vérünket!”

Mindeközben egymást váltó delegációk jelentek meg Karassz tábornoknál. Egyik a csapatok kivonását kérte a városból, másik a bevetését, míg volt, amelyik a vagyon védelmére irányuló intézkedéseket jött kérni. Eközben 19-én egész nap a rendőrség semmit sem tett, a katonák pedig rosszul hajtották végre a parancsokat. Október 20-án Karassz tábornok elrendelte „a fosztogatók bekerítését és letartóztatását”. Számos letartóztatásra került sor. Egy alkalommal a katonák tüzet nyitottak a csőcselékre, öt embert megöltek, sokat megsebesítettek. Majd 20-án este a pogrom egyszer s mindenkorra befejeződött. De még aznap, késő este „a szóbeszéd, hogy a zsidók oroszokat ölnek, zűrzavart keltett a lakosság körében”. Megtorlástól tartottak.

A pogrom során a rendőrség becslései szerint (a sérültek egy részét a tömeg sodorta el) az áldozatok száma összesen 47 halott, közülük 12 zsidó és 205 sebesült, ennek egyharmada zsidó.

Turau azzal a magyarázattal zárja beszámolóját, hogy „a kijevi pogrom alapvető oka a kisorosz és zsidó lakosság hagyományos ellenségeskedéséből fakad, melyet a világnézeti különbségek motiválnak. A közvetlen ok pedig a forradalmi tüntetések során elkövetett, a nép nemzeti érzésében való megsértéséből ered, melyben a zsidó fiatalság cselekvően részt vett.”

Az alsóbb néprétegek csak a „zsidóknak tulajdonították” a felelősségét, hogy „gyalázkodás hangzott el azt érintően, ami számukra a legszentebb volt. A cári közkegyelem után nem értették meg a forradalmi mozgalom létezésének okát. Úgy magyarázták, hogy a zsidók a »saját zsidó szabadságuk« kiharcolására törekedtek.”

„A háború sikertelenségei, melyekkel kapcsolatban a zsidó fiatalság mindig nyíltan kifejezte harsány örömét, valamint a kötelező katonai szolgálat letöltésének elutasítása, majd a forradalmi mozgalomban, az erőszakos cselekményekben és az állam képviselőinek meggyilkolásában való részvétel, vagy a karhatalmat érintő sértő magatartás..., mindez a nép között elkeseredett dühöt szült a zsidók ellen. ...Ezzel magyarázható tehát, hogy az oroszok közül többen nyíltan befogadták az erőszak elől menekülő szerencsétlen zsidókat, míg kategorikusan visszautasították a zsidó ifjúságot.”

Ami az újságokat illeti, a *Kijevljanyin* hasábjain a következő írás jelent meg. [119]

„Szegény zsidó nép! Milyen hibát követtek el családok ezrei? ... Szerencsétlenségükre, szegény zsidók nem tudták megfékezni bolond ifjaikat. ...Ilyen bolond fiatal köztünk, oroszok közt is van, és mi sem tudtuk őket megfékezni!”

A forradalmi ifjúság volt az, aki esztelenségeket vitt véghez, de a békés, felnőtt zsidóságnak kellett ártatlanul megfizetnie érte.

Ezáltal tehát mindkét oldalon feneketlen mély árkokat ástunk.

Ž

Az ogyesszai pogromról, mint az előbbiről is Kuzminszkij szenátornak köszönhetően részletes jelentés birtokában vagyunk. [120]

Ogyesszában, ahol már régóta érezhető volt a forradalom előszele, januártól kezdve apróbb villongások történtek. A robbanás június 13-án következett be (tehát függetlenül a *Patyomkin* páncélos 14i megérkezésétől az ogyesszai kikötőbe). Egész június 14-e forrongásban telt el, fiatalok és – ebben az esetben – munkások részvételével, „akik tömegével kezdték el a gyárakban és üzemekben erőszakosan követelv a munka beszüntetését... közel háromszáz főből álló tömeg kísérelt meg betörni az egyik (tea) kereskedő ügynökséghez..., több lövést is leadtak a kerületi rendőrfelügyelőre, aki a tömeg útját állta, de aztán az emberek széteszlottak”, miután a rendőri különítmény tüzet nyitott rájuk. „Mégis újabb csoportosulás jött hamarosan létre” és a rendőrség felé indult. Ekkor mindkét oldalról lövések dördültek, némelyik a „Doksza” épületéből. „Az ablakokból és a balkonokról több lövést adtak le a rendőrség embereire.” Egy másik csoport „az utcán található építőanyagokból barikádot emelt, majd tüzelni kezdett a rendőrökre”. Másutt ugyanilyen tömeg „a lóvasút több szerelvényét felborította. ...Egy nagyobb zsidó csoportosulás bádogosműhelybe tört be, a kerületi felügyelő szemébe dohányt szórtak... majd a rendőrosztog megjelenésekor pisztolylövéseket leadva oszlott szét. Közülük négy zsidót (itt a nevek felsorolása következik) a helyszínen letartóztattak.” Az egyik kereszteződésben „zsidó csapat gyülekezett, (közülük ketten) pisztolyból rálőttek és megsebesítették a lovas járőr egyik tagját. ...Általánosságban elmondható, hogy június 14-én az utcák többsége egész napra a zsidók és a karhatalom közötti összecsapások színhelyévé vált, melyeken kődobálásra és lőfegyverek használatára is sor került”, több rendőr is megsebesült. „A zsidók közül is megsebesültek tízen”, akiket a tömeg, hogy elrejtse, magával hurcolt. Menekülés közben egy bizonyos Cipkin nevű polgár bombát robbantott fel. Így, miközben magával is végzett, megölte Pavlovszkij rendőrt is.

Ilyen jelenetek mellett hajózott be a *Patyomkin* Ogyessza kikötőjébe! Közel ötezer ember gyűlt össze, „sok férfi és nő, hosszú szónoklatok hangzottak el, amelyekben a kormány elleni felkelésre buzdították a népet”. A páncélosra felszálló diákok közt ott volt Konsztantyin Feldman is (aki arról győzködte a bizottsági ülést, hogy a város ágyúzásával segítse a megmozdulást, de „a legénység többsége ebbe nem egyezett bele”).

És hol vannak a hatóságok? Ogyessza parancsnoka – vagyis a rendőrség vezetője – Nejdgart, már a *Patyomkin* érkezésének napján teljesen elvesztette a fejét. Úgy ítélte (mint Kijevben is), hogy „a civil hatóságok alkalmatlanok a rend helyreállítására, ezért minden további, a zavargások megszüntetésére irányuló döntéshozatalt a katonai parancsnokságra ruházott át”. Vagyis az ogyesszai helyőrség parancsnokára, Kahanov tábornokra.

(Létezett-e még kormányzói hatalom Ogyesszában? Természetesen igen, és ez az általános kormányzó, Karangozov tábornok, aki – az olvasó már előre kitalálhatja – hivatalát ideiglenesen foglalta el, és nem viselkedett valami magabiztosan.) Kahanov tábornok jobb híján azt találta ki, hogy körülveteti a katonasággal a kikötőben az összegyűlt „kétes alakok” ezreit, elvágva őket a város – még nem fertőzött – részeitől.

Június 15-én az ogyesszai felkelés és a *Patyomkin* legénységének lázadása egyetlen megmozdulásban forrt össze. A város lakói, „köztük sok diák, diáklány, munkások” felmentek a páncéloshajó fedélzetére, hogy „a legénységet közös akciókra” buzdítsák. A kikötőben ragadt tömeg megindult, hogy „az ott felhalmozott árut kifossa”. Mindenesetre a borosládákkal kezdte. Majd megostromolta és felgyújtotta a raktárakat (több mint 8 millió rubel értékű kár keletkezett). A tűzvész elérte a vesztegzár kikötőjét is, ahol a külföldi hajók álltak és az importáruk is itt voltak elraktározva. Kahanov még mindig nem hozott döntést, hogy erőszakos úton vessen véget a zavargásnak. Attól tartott, hogy a *Patyomkin* válaszul ágyúzni kezdi a várost. A helyzet egész nap puszkaporos volt 15-én is. Másnap a *Patyomkin* sortüzet adott le, hármat vaktölténnyel, kettőt hathüvelyes éles lövedékkel. Majd a fedélzetére hívták a fegyveres erők parancsnokát, hogy az „a katonaság városból történő kivonásáról és a politikai foglyok kiengedéséről” szóló követeléseket meghallgassa. Ugyanaznap, június 16-án, az egyetlen megölt tengerész temetésén „alighogy beért a gyászmenet a városba, ahhoz mindenféle emberek csatlakoztak, míg a temetési menet többezres tömeggé nem duzzadt, többségük elsősorban fiatal zsidókból állt”. A sírnál az egyik szónok „miután azt kiabálta: »Le az önkényuralommal!«, felkérte az elvtársait, hogy több határozottsággal lépjenek fel, ne tartsanak a rendőrségtől”.

Még aznap hosszú időre kihirdették a szükségállapotot a városban. A *Patyomkin* kénytelen volt kifutni a nyílt vízre, hogy elmeneküljön az elfogására odarendelt hajóraj elől. Az ogyesszai kikötőben töltött négy nap alatt „számos ismeretség kötődött a lakosság és a legénység közt. A forradalmi hangulat rajtuk is eluralkodott”, miközben a másik oldalon „megcsillant a fegyveres erők további támogatásának a reménye is”. Mindezek ellenére a nyár békésen telt volna el. Sőt az is elképzelhető, hogy semmiféle felfordulás nem következett volna be Ogyesszában, ha augusztus 27-én nem hirdették volna ki a felsőfokú oktatási intézmények autonómiájának rendkívüli törvényét!

„A diákok azon nyomban »szovjet szövetséget« alakítottak. Ez határozottságával és merészségével nemcsak a diákközösséget, de a tanári kart is teljesen a befolyása alá vonta.” (A tanárok tartottak az olyan „kellemetlen összeütközésektől a diáksággal, mint az órák bojkottálása, a tanár kiűzése az előadóteremből stb.”) Hatalmas gyűléseket tartottak az egyetemen, „gyűjtést szerveztek a munkások és a proletariátus felfegyverzéséhez, valamint a fegyveres felkeléshez és az önvédelmi csoportok, milíciák felállításához szükséges fegyvervásárlás céljából. ...Megvitatták... hogyan kell viselkedni felkelés esetén.” Ezeken az összejövedeleken a „professzorok tanácsa” is tevékenyen részt vett. „Időnként Zancsevszkij rektorral az élen”, aki megígérte, hogy „a birtokában lévő minden eszközt a diákok rendelkezésére bocsátja, megkönnyítve a felszabadító mozgalomban való részvételüket”.

Szeptember 17-én az egyetemen megtartott első gyűlésre „olyan sok kívülálló érkezett, hogy két csoportra kellett őket osztani”. A forradalmi szocialista Teper „és két

másik zsidó diák beszédet tartott, melyben harcba hívta a tömegeket az ország felszabadulásáért a politikai elnyomás és pusztító önkényuralom alól”. Szeptember 30-án Ogyesszában megszűnt a szükségállapot. Ettől kezdve a gyűlésekre tömegével érkeztek „a gimnazisták a város összes középiskolájából, volt közöttük olyan, aki alig múlt tizennégy éves”. A zsidók, „az első számú szónokok, nyílt felkelést és fegyveres harcot hirdettek”.

Október 12-én és 13-án minden más középiskolát megelőzve „két kereskedelmi iskola, az I. Miklós cárról elnevezett, és a Fajg növendékei felhagytak az órák látogatásával. Ok voltak a leginkább fogékonyak a forradalmi propagandára”. Majd 14-én eldöntötték, hogy minden középiskolában felfüggesztik a tanítást. Ezt követően a kereskedelmi iskola tanulói és az egyetemisták végigjárták a város összes intézményét, hogy rávegyék a diákokat a sztrájkra. Híre ment, hogy a Berezina gimázium előtt az intézmény professzorainak panaszára három egyetemistát és három gimnazista lányt kardlappal megsebesítettek a rendőrök. Ám „a vizsgálat pontosan megállapította, hogy egyik fiatal sem sérült meg, a diákoknak pedig még idejük sem volt elhagyni az intézményt”. De micsoda váratlan lehetőség az ilyen incidens a forradalmi feszültség növelésére! Még aznap félbemaradtak az órák az egyetemen az alig néhány napja megkezdett foglalkozások után. A sztrájkoló diákok betörték a városi dumába, azt kiabálva: „Halál Nejdgartra!” Azt követelték, hogy állítsák le a rendőrök fizetésének folyósítását.

A *Patyomkin*-epizód után Nejdgart újra kezébe vette a hatalmat, de egészen október közepéig semmiféle intézkedést nem foganatosított a forradalmi gyűlések ellen. (Egyébként is tehetett-e volna valamit is azóta, amióta az egyetemek megszerezték autonómiájukat?) Október 1 S-én a belügyminisztériumtól azt a parancsot kapta, hogy tiltsa meg az idegenek belépését az egyetemre, és másnaptól a katonasággal körülvette az épületet. Ezzel egy időben parancsba adta, hogy a fegyverkereskedésekből egyenek el minden pisztolyba való lőszert, amit eddig korlátozás nélkül lehetett vásárolni. „Nagy felzúdulást keltett az egyetemisták és a zsidó fiatalság közt, hogy elzárták az egyetemet a lakosság elől.” Hatalmas tömeg indult meg, útjukat bezárt boltok (az amerikai fegyverboltot kirabolták), felborított villamosok és omnibuszok, barikád építéséhez kivágott fák, elvágott telefon- és távíróvezetékek és kihúzott kerítésvasak szegélyezték. Nejdgart kérte Kahanovot, hogy foglalja el katonáival a várost. Ekkor „a barikádok mögött összegyűlt tüntetők – nagyrészt zsidók, köztük asszonyok és tizenévesek is – elkezdtek lőni a katonákra; sőt a házak tetejéről, ablakokból és balkonokról is érkeztek lövések”. A hadsereg is tüzet nyitott. A tüntetők szétszörltek, a barikádot lebontották. „Lehetetlen megállapítani az aznapi sebesültek és a halottak számát, mivel a helyszínre siető egészségügyi csapat – amely elsősorban fehér köpenyt és vöröskeresztet viselő zsidó egyetemistákból állt – gyorsan összeszedte és az egyetem betegszobájába – tehát zárt, autonóm övezetbe –, a zsidó kórházba, vagy a barikád közelében található elsősegélyhelyre vitte őket. Ezenkívül befogadta őket majdnem minden gyógyszerárú is” (melyek még az események előtt beszüntették a gyógyszerárúsítást). A város kormányzója szerint kilenc halott és 80 sebesült volt, közöttük néhány rendőr. „A megmozdulás résztvevői közül 214 embert letartóztattak, köztük 197 zsidót, nagy számban asszonyokat és – tizenkét-tizenhárom-tizennégy éves gyerekeket.” Mindez huszonnégy órával a manifesztum lázító hatásának érvényesülése előtt történt.

Azt gondolhatnánk, hogy a zsidók forradalmi megmozdulásokban betöltött szerepét

ilyen sűrűn emlegető szenátori jelentés részrehajlásról tanúskodik. De figyelembe kell venni azt a tényt, hogy Ogyesszában a zsidók a lakosság egyharmadát tették ki, és, amint azt láthattuk, az egyetemisták jelentős része is zsidó volt. Nemkülönben az is figyelembe veendő, hogy különösen a letelepedési övezetben vették ki részüket az orosz forradalmi mozgalomból. Egyébként Kuzminszkij szenátor jelentése sok helyen bizonyítja elfogulatlanságát.

Október 16-án „amint a letartóztatottak megérkeztek a rendőrségre, tettelegesen bántalmazták őket a katonák és a rendőrök”; mindazonáltal „sem a város kormányzója, sem a rendőrség vezetői nem reagáltak erre időben... és nem szorgalmaztak semmiféle kivizsgálást”. Ez csak jóval később történt meg. A rendőrsőn tartózkodó húsz személy nyilatkozata szerint „a letartóztatott személyeket rendszeresen verték; először is egy alagsorba vezető lépcső aljába lökték őket... sokan közülük a földre estek és ekkor a sorban álló katonák és rendőrök kardlappal és gumibottal, vagy egyszerűen csak ököllel ütötték vagy rugdosták őket”. A nőket sem kímélték. (Igaz, hogy még aznap este városi tanácsosok és békebírók érkeztek, és az áldozatok panaszait feljegyezték. Ami a szenátort illeti, a vizsgálat során sok vádlottat azonosított és bíróság elé is állított.)

„Október 17-én az egész várost elfoglalta a hadsereg, járőrök járták az utcákat és egész napra helyreállt a rend.” Ezalatt összehívták a városi dumát, hogy megvizsgálják, milyen sürgős intézkedéseket kellene alkalmazni ahhoz, hogy az állami rendőrséget városi fegyveres alakulat helyettesítse. Ugyanezen a napon a *Bund* helyi tanácsa elhatározta, hogy a barikádokon előző nap elesett áldozatok számára ünnepélyes temetést rendez. Nejdgart, felismerve, hogy ilyen megmozdulás újabb forradalmi robbanáshoz vezethet, kiadta a parancsot az öt holttest „titkos elszállítására a zsidó kórházból”, és „a létűzött dátum előtti elhantolására”, amire 18-án éjszaka került sor. (Másnap a szervezők követelték, hogy a holttesteket ássák ki és vigyék vissza a kórházba. Az események közepette a testeket bebalzsamozták és azokat még sokáig így hagyták.) A cári manifesztum ekkor elterjedő híre Ogyesszát is elérte, a várost újabb forrongó események felé sodorva.

Elevenítsük fel először is az egyik zsidó önvédelmi különítmény tagjainak vallomását. „A pogrom alatt tevékenykedő irányító központ egész jól működött. ...Az egyetemeknek nagy szerepük volt az októberi események előkészítésében. ...Az (ogyesszai) egyetem szövetségi szovjetjének tagjai közt voltak” bolsevikok, mensevikek, forradalmi szocialisták, a *Bund* képviselői, cionista-szocialisták és a lengyel, grúz és örmény közösségek képviselői is. „Az egyetemi alakulatok még a pogrom előtt létrejöttek. ...A nagyszabású egyetemi gyűlések” során pénzt gyűjtöttek fegyverek vásárlására, „természetesen nemcsak önvédelmi célból, hanem az esetleges felkeléshez is. ...A szövetségi szovjet is végzett gyűjtéseket, hogy felfegyverezze a diákságot. ...Amikor kitört a pogrom, kétszáz pisztoly volt az egyetemen” és „az egyik professzor... még százötvenet szerzett”. Minden különítmény élére egy-egy „diktátort”^[299] neveztek ki, „függetlenül politikai hovatartozásától” és „előfordult, hogy nagyrészt *Bund*-tagokból álló alakulat élén cionista-szocialista állt, vagy fordítva. ...Szerdán (október 19-én) az egyik cionistabarát zsinagógában nagy mennyiségű fegyvert osztottak lé... a különítmények orosz és zsidó diákokból, zsidó munkásokból, mindenféle irányzathoz tartozó zsidó fiatalokból és kis számú orosz munkásból álltak.” [121]

Pár évvel később Zsabotinszkij azt írja, hogy az 1905-ös pogromok alatt „az új zsidó lélek elérte érettségét”. [122] A februári forradalom miatt még lelkes hangvételű, az egyik nagy orosz újság az eseményeket a következőképpen írja le. „Amint 1905-ben Nejdgart pogromjai alatt az önvédelem fiatal katonái fegyverrel a kezükben végigjárták Ogyesszát, csodálatot keltettek az emberekben, szívük összeszorult, ellágyultak és telve voltak együttérzéssel...” [123]

Egy kortársunk írásából merítve: „A bátorság, amiről Gomel harcosai tanúbizonyságot tettek, több ezer szívet feltüzelt. Kijevben ezerötszáz ember csatlakozott az önvédelmi alakulatokhoz, Ogyesszában több ezer.” [124]

De Ogyesszában a harcosok számának és harci szellemének – és a rendőri erők brutalitásának – eredményeként az események merőben más fordulatot vettek, mint Kijevben.

Térjünk vissza Kuzminszkij jelentéséhez. A manifesztum kihirdetése után, 18-án reggel azért, „hogy a lakosság minden korlátozás nélkül örvendhessen a manifesztumban megadott minden jogának”, az ogyesszai katonai kerület parancsnoka, Kaulbarsz tábornok elrendelte, hogy a katonaság ne nagyon mutakozzon az utcákon, jelenlétével „ne zavarja meg a lakosság vidám hangulatát”. Azonban az „ilyen hangulat nem sokáig tartott”. Minden oldalról „elkezdtek tódulni a zsidókból és egyetemistákból álló csoportok a belváros felé”. Vörös zászlót lengettek és azt kiabálták: „Le az önkényuralommal!”, mialatt a szónokok forradalomra buzdítottak. A duma homlokzatán az „Isten áld meg a cárt!” fémfeliraton az „Isten” és a „cár” szavait összetörték. Előzőnlőtték a tanácssteremet, „őfelsége, az uralkodó nagy portréját cafatokra szaggatták szét”, a dumán lengő nemzeti színű lobogót vörösre cserélték. Az utcán a papi előljárónak, diakónusnak^[300] és kántornak^[301], akik fiákeren ülve éppen temetésre igyekeztek, levertek a fejfedőjét. Később az általuk vezetett gyászmenetet többször is megállították „a vallási énekeket pedig »Hurrá!« Kiáltásokkal szakították meg. ...Egy fejetlen madárijesztőt hordoztak körül, amelyre azt írták: »Íme az önkényuralom!«. Döglött macskát vittek magukkal, pénzt gyűjtögetve »a cár elpusztításához« vagy »Miklós halálához«.A fiatalok, különösen a zsidók, láthatóan felsőbbrendűségük tudatában, kioktatták az oroszokat, hogy a szabadságjogaikat nem... megkapták, ezeket a zsidók kényszerítenék ki a kormánytól. ... Nyíltan kijelentették az oroszoknak »ezentúl mi fogunk kormányozni titeket«.” De mást is mondtak. „Mi adtuk nektek Istent, mi fogunk cárt is adni! ... Nagyszámú, vörös zászlókat lengető zsidó tömeg hosszan üldözött” két rendőrt, egyiküknek sikerült a tetőkön keresztül elmenekülnie. A másikat, bizonyos Gubijt, „a revolverekkel, fejszékkel, karókkal és vasrudakkal felfegyverkezett tömeg leszedte a padlásról. Ezt követően úgy elbántak vele, hogy a kórházba szállítás közben meghalt. A házmester megtalálta két, fejszével levágott ujját.” Később három rendőrt vertek és sebesítettek meg, ötnek pedig elkobozták a revolverét. Aztán három rendőrőrsön kiszabadították az elítélteket (az egyik rendőrőrsön Gubij holttestéért cserébe a rabok kiszabadításáról alkudtak). Gyakran senki sem volt a rács mögött. Az egyetem rektora, aki tevékenyen részt vett mindebben, átadta az ügyésznek az „ötezer fős tömeg” követelését, miközben „az egyetemisták még akasztással is fenyegették a rendőrség embereit”. Nejdgart sürgette a város polgármestere, Krizsanovszkij és Scsepkin egyetemi professzor. Ők egyre azt követelték, hogy „fegyverezze le a helyszínen a rendőrséget és tüntesse el őket”, ha nem teszi, akkor – Scsepkin szavaival – „nem tudjuk majd meggátolni a nép bosszúját és... a rendőrség

erőszakkal lesz lefegyverezve”. (A szenátor későbbi kihallgatásakor tagadta, hogy ilyen erőszakosan nyilvánult volna meg. Ámde nem lehet őszinteségében bízni, már csak abból a tényből kiindulva sem, hogy még aznap százötven revolvert osztott ki a diákok közt, és a vizsgálat alatt visszautasította, hogy elmondja, honnan szerezte őket.) Ezután a beszélgetés után Nejdgart kiadta a parancsot (anélkül, hogy értesítette volna a rendőrfőnököt), hogy minden rendőr hagyja el őrhelyét. Ennek eredményeként „ettől a pillanattól kezdve az egész város láthatólag rendőr nélkül maradt”. Ezt még meg lehetett volna érteni, hogyha ez az intézkedés a rendőrök védelmét szolgálta volna. Ugyanakkor viszont az utcákról a hadsereg is eltűnt, ami minden szempontból a legnagyobb örültségnek tűnt. (Emlékezhetünk, hogy Pétervárott pontosan ez volt az, amit az újságok vezetői követeltek Witte-től, aki alig tudott ellenállni nekik.)

„Miután a rendőrség elvonult, kétféle fegyveres csoport jelent meg. Az egyetemi milícia és a zsidó önvédelmi alakulatok. Az egyiket a szövetségi szovjet hozta létre... aki ellátta őket fegyverekkel.” Ezután „a felfegyverzett diákokból és más polgárokból álló városi »civil őrség« kivonult őrt állni” a rendőrök posztjaira. Mindez báró Kaulbarsz tábornok és a város kormányzója, Nejdgart beleegyezésével történt. Közben a rendőrfőnök, Golovin tiltakozásának jeléül benyújtotta lemondását, és helyettesének, von Hobsbergnek adta át helyét. Ideiglenes tanácsot hoztak létre a városi дума mellett. A tanács első nyilatkozatai egyikében háláját fejezte ki az egyetem diákjainak, amiért „energiájukkal, intelligenciájukkal és odaadásukkal biztosítják a város védelmét”. A tanács a maga számára valami homályos feladatot jelölt meg. (Ekkoriban, egész november folyamán a sajtó nagy figyelmet fordított a tanács egyik tagjára, o. I. Pergament személyére. Ő egyben az állami дума tagja is volt. A második дума összehívásánál valakinek eszébe jutott, hogy „a dunai és feketetengeri köztársaság” vagyis „Dél-Oroszország elnökének kiáltotta ki magát” [125], ami akkor, azon idők forrongásai közepette egyáltalán nem tűnt valószínűtlen cselekedetnek.)

Mi történhetett ezeken a felforrósodott napokon, mikor is a rendőrség és a hadsereg elhagyta az utcákat és a karhatalom a tapasztalatlan egyetemi milícia és zsidó önvédelmi alakulatok kezébe került? „Az egyetemista milícia letartóztatta a nekik gyanús egyéneket és az egyetemre vitte őket, hogy kivizsgálják az ügyüket. ...A diákmilícia és a zsidó önvédelmi csapatok... maguk is erőszakos cselekményeket követtek el a katonaság és a békés orosz lakosok ellen. Fegyvert használtak és ártatlanokat öltek meg.” Az összetűzés „elkerülhetetlen volt, figyelembe véve a két egymással ellentétes irányzatot a lakosságon belül”. Aznap, 18-án este „főként zsidókból álló, vörös zászlót lengető tüntetők csoportja megkísérelte Gen üzemében beszünttetni a munkát. ...A munkások nem egyeztek bele a követelések végrehajtásába, ami után ugyanez a tömeg az útjába akadó orosz munkásokat... arra kényszerítette, hogy kalapot emeljenek a vörös zászló előtt. Mivel ezt ők megtagadták” – íme a proletariátus –, a tömegből „lövések dördültek”. Bár fegyvertelenek voltak, a munkásoknak sikerült szétzavarniuk és egészen addig kergetniük őket, „amíg nem találkoztak egy másik fegyveres zsidó csoporttal, akik vagy ezren voltak, és elkezdtek együtt lőni a munkásokat... négyüket megölték”. Így kezdődött a dolog. „A város különböző pontjain verekedések és fegyveres összecsapások törtek ki az oroszok és a zsidók között. A munkások és munkakerülő személyek, más néven huligánok, a zsidók üldözésével és verésével kezdték, hogy aztán a zsidók tulajdonában lévő házak, lakások és boltok fosztogatásával és rombolásával folytassák.” Ekkor az egyik rendőrtiszt

„gyalogosszázadot rendelt ki, amely véget vetett a harcolnak”.

Másnap, október 19-én „délelőtt 10-11 óra tájt az utcákon munkások és egyéb foglalkozású emberek csoportokban gyülekeztek, ikonokat, őfelsége, az uralkodó portréját, nemzeti színű lobogókat hoztak magukkal. A „Mentsd meg, Uram, népedet!”, és a nemzeti himnuszt énekelték. A kizárólag oroszokból álló hazafias csoportosulások egyidejűleg alakultak ki a város különböző pontjain, de a mag annál a kikötőnél volt, ahonnan a kifejezetten nagy munkástüntetés indult el. „Szólnak érvek amellett, hogy a düh, amelyet az elmúlt napokban a zsidók sértő magatartása, pökhendiségük, az orosz lakosság nemzeti érzése iránti megvetésük váltott ki, így vagy úgy, eredményezte a tiltakozást.” Nejdgart nem hagyta figyelmen kívül, hogy tüntetésre készülnek és engedélyezte is azt. Az pedig a helyőrség parancsnokának és a város kormányzójának az ablaka alatt haladt el, hogy aztán a székesegyház felé vegye az irányt. „Amerre a tömeg haladt, járókelők csatlakoztak hozzá, köztük nagy számban huligánok, koldusok, asszonyok és gyerekek.” (Idézzük fel a *Poalej Cion* egyik tagjának ide vonatkozó beszámolóját. „Az ogyesszai pogrom nem a huligánok műve volt. ...Ezekben a napokban a rendőrség nem engedte a kikötői koldusokat a városba. ...A kézművesek és a kiskereskedők szabad folyást engedtek végső elkeseredésüknek, a különböző műhelyek, gyárak munkásai és segédmunkásai... a politikai öntudat nélküli munkások. ...Csak azért mentem Ogyesszába, hogy provokáció szülte pogromot lássak, de nem azt találtam!” Ő a nemzetiségek közti gyűlölettel magyarázza az eseményeket. [126])

„A székesegyháztól nem messze... több sorozatot is leadtak a tüntetők tömegére, és az egyik golyó megölt egy ikont hordozó kisfiút. ...A helyszínre érkező gyalogosszázadot is revolvergolyók fogadták.” A *Juzsnoje Obozrenyje* (Délvidéki Szemle) című újság szerkesztőségének ablakából is érkeztek lövések és „egész úton a körmenetet lőtték az ablakokból, a balkonokról és a tetőkről. ...Másutt több helyen is robbanótölteteket dobtak a tüntetők közé”, az egyik „hat ember életét oltotta ki”. Ogyessza kellős közepén, „a Gyeribasov és a Richelieu utca kereszteződésénél három bombát dobtak egy kozák lovasszázadra. ...Sok halott és sebesült került ki a tüntetők soraiból”, és „az oroszok ezért a zsidókat tették felelőssé, nem is ok nélkül. Ezért aztán ilyen hangok hallatszottak a tüntető tömegből: »verjétek a zsidókat!, Halál a zsidókra!«,

Ilyen előzmények után „a város több pontján is megrohamozta a tömeg a zsidó üzleteket, hogy szétverje azokat. ...Ezek a különálló esetek nagyon gyorsan összefüggő pogrommá álltak össze. A tüntetések útjába eső zsidó boltok, házak és lakások teljesen feldúlva, az összes vagyon elpusztítva. Ami a rongálók elől megmaradt, azt a tüntetők nyomában kullogó huligánok és a koldusok bandái vitték el. ...Az sem volt ritka, hogy a fosztogatások a körmenetben ikonokat vivő és vallásos himnuszokat éneklő felvonulók szeme láttára zajlottak le.” Ilyen előzmények után 19-én este „az ellenséges táborok szította gyűlölet a tetőpontjára hágott. Mindenki, de volt aki különösen kegyetlenül, korra, nemre való tekintet nélkül vert és kínzott bárkit, akit ért.

Az egyetemi klinika egyik orvosának vallomása szerint „a huligánok az első és a második emeletről hajították ki a gyerekeket az útra; az egyikük a lábánál fogva megragadott egy gyereket és szétloccsantotta a fejét a falon.” A zsidók sem kímélték az oroszokat, akit tudtak, rögtön az első adandó alkalommal megöltek. A nap folyamán nem mutatkoztak az utcákon, csak az ablakokból, ajtók mögül lőtték az arra járókat, de amint

leszállt az este „nagyszámú csoportokba gyülekeztek össze” és addig merészkedtek, hogy „megszállták a rendőrőrsöket. ...A zsidók különösen kegyetlenül bántak a rendőrség embereivel, ha el tudták őket kapni.”

(A *Poalej Cion* álláspontja szerint „a sajtó azt híresztelte, hogy önvédelmi csapatok, huligánok hatalmas tömegét fogták el és az egyetem épületébe zárták őket. Az elfogottak számát 800-900 közöttire becsülték; a valóságban azonban ezt a számot el kell osztanunk tízzel. Csak a pogrom elején történt meg, hogy a rongálókat az egyetemre vezették, később az események egész más irányt vettek.” [127] Az ogyesszai pogromról a *Kijevljanyin* 1905. novemberi számaiban is találunk leírásokat. [128])

És hol volt ezalatt a rendőrség? Nejdgart ostoba rendelkezéseinek megfelelően „november 19-étől... pár napig a rendőrség egyáltalán nem volt jelen Ogyessza utcáin”. Csupán néhány járőr, de az is csak olykor-olykor. „A civil és katonai vezetés kapcsolattartásbeli bizonytalankodása a törvény útmutatásaival ellentétben állt.” Ez volt a következménye, hogy „a rendőrség beosztottjainak nem túl sok fogalma volt arról, hogy mi is a feladatuk”. Ráadásul „sokszor maguk a rendőrök buzdították a huligánokat a zsidók házainak, lakásainak, boltjainak kifosztására”. És a történet csúcspontja: „civilben, rendőri jelvény nélkül”, ők maguk is „részt vettek a rombolásokban... irányították a tömeget” és volt olyan eset is „hogy maga a rendőr lőtt a földre vagy a levegőbe, elhitetve a fegyveres erővel, hogy ezek a lövések a zsidók tulajdonában lévő házak ablakaiból érkeztek”.

És ez volt a rend őrsége!

Kuzminszkij szenátor az események után negyvenkét rendőrt állíttatott bíróság elé, köztük huszonhárom tisztet.

És mit tett a „város hatalmas területén szétszóródott” katonaság, akik „önállóan voltak kötelesek cselekedni? ... Nos a katonák sem szenteltek figyelmet a pogrom résztvevőinek, mivel egyfelől nem ismerték, hogy pontosan milyen kötelezettségek vonatkoznak rájuk, és a rendőrségtől sem kaptak arra vonatkozó utasítást”, hogy „ki ellen és milyen parancsnak megfelelően használják a fegyvert. Másfelől pedig látva, hogy a csőcselék a rendőrség védelmét élvezzi, azt feltételezték, hogy a pogromot a rendőrség engedélyével szervezték.” Ebből kifolyólag „a hadsereg semmiféle lépést nem tett a csőcselék ellen”. Sőt! „Bizonyítékok vannak arra, hogy a katonák és a kozákok részt vettek a boltok és a házak kirablásában. ...Néhány tanú azt is megerősítette, hogy a katonák és a kozákok minden ok nélkül teljesen ártatlan embereket gyilkoltak meg.”

Itt is az ártatlanoknak kellett fizetni mások helyett.

„Október 20-án nemhogy megszűnt volna a pogrom, de még csak nem is enyhült. Sőt éppen ellenkezőleg, kiterjedésében még szörnyűbb jelleget öltött. ...A zsidó ingatlanok fosztogatását és rombolását, az erőszakos cselekményeket és gyilkosságokat már nyíltan követték el. Ráadásul büntetlenül, nappali órákban az utcákon.” (A *Poalej Cion* álláspontja szerint: 20-án este „az egyetemet elzárta a hadsereg”, miközben a bent lévők barikádokat építettek a katonai roham esetére. Az önvédelmi különítmények nem mentek többé a városba. Ott viszont „a polgárok önállóan szerveztek jelentős önvédelmi alakulatokat... ami a kezük ügyébe került, azzal fegyverkeztek fel. Balta, nagykés, kocsirúd”, és „ahhoz méltó elszántsággal és dühvel védték meg magukat, amilyen támadás

fenygegette őket. Végül sikerült megvédeniük csaknem teljes területüket.” [129]

A városi tanácsosok csoportja, élükön az új polgármesterrel (elődje, Krizsanovszkij ugyanis már 18-án lemondott, konstatálva tehetetlenségét az egyetemen történetekkel szemben, ahol még fegyvert is felhalmoztak), október 20-án Kaulbarsz tábornokhoz ment és „könyörögve kérte a teljes körű hatalomátvételre, mivel a katonai parancsnokság... az egyetlen megoldás, ami megmentheti a várost”. A tábornok elmagyarázta nekik, hogy „amíg be nem vezetik a szükségállapotot, a katonai parancsnokságnak nincs joga beleavatkozni a civil hatóságok döntéseibe, és nincs más kötelessége, mint azokat segíteni, amint megkéri rá. ...Arról nem beszélve, hogy a csapatokra leadott lövések és a rájuk vetett bombák különösen megnehezítik a rend helyreállítását.” Végül mégis beleegyezett, hogy közbeavatkozik. Október 21-én kiadta a parancsot, „hogy a leghatározottabb lépéseket tegyék meg azon házak ellen, ahonnan lövések és bombavetések történnek”; 22-én újabb „parancs arról, hogy helyben lőjék agyon mindazokat, akiket bűnösnek találnak üzletek, házak, vagy személyekben okozott kár elkövetésében”; 21-étől a város különböző negyedeiben kezdett visszaállni a nyugalom. Október 22-étől pedig a katonaság támogatásával „a rendőrség megerősítette az utcák felügyeletét. ...A villamosok ismét közlekedtek és estefelé úgy tűnt, ismét rend van.”

Nehezen lehet megbecsülni az áldozatok számát, ez ugyanis forrásonként változik. Kuzminszkij jelentése rámutat, hogy „a rendőrség adatai szerint a meggyilkoltak száma több mint 500 fő, köztük 400 zsidó, a sebesültek száma pedig 289, közülük 273 zsidó. A temető-felügyelők által megadott adatok szerint 86 temetés volt a keresztény, 298 a zsidó temetőben.” A kórházakba „608 sebesültet vettek fel, közülük 392 zsidó volt”. (Mindamellet, sokan lehettek olyanok, akik eltekintettek attól, hogy sebesülésüket kórházban kezeljék, tartva a későbbi bírósági hercehuncától.) A *Zsidó Enciklopédia* 400 halotról beszél a zsidóknál. [130] A *Poalej Cion* szerint az egyesszai rabbínátus listája alapján „302 zsidót öltek meg, közülük 55 volt önvédelmi különítmény tagja. Ugyanezen csoportok tagja volt 15 legyilkolt keresztény is... a többi halott közül 45-öt nem sikerült azonosítani. Összesen 179 férfit és 23 nőt azonosítottak. ...A rombolók között is nagyon sok a halott. Bár senkit sem érdekelt, hogy megtudja a számukat. Mindenesetre, több mint százan voltak.” [131] A már említett szovjet mű nagyvonalúan bánik a számokkal: „a zsidók közt több mint 500 a halott és 900 a sebesült”. [132]

Illusztrációképpen megemlíjtük a külföldi sajtó bőszerű reakcióit. Így a *Berliner Tageblatt*-ban még október 21-e előtt a következő olvasható. „Zsidók ezreit és ezreit mészárolják le Oroszország déli részén. Több mint ezer zsidó fiatal lányt és gyermeket gyaláztak és fojtottak meg.” [133]

Ezzel ellentétben Kuzminszkij túlzás nélkül összegzi az eseményeket. „Méretét és az erőszakot tekintve ez a pogrom túlszárnyalta az eddigieket.” Úgy véli, hogy mindennek legfőbb felelőse a város kormányzója, Nejdgart. Megemlíti, hogy Nejdgart „méltatlan engedményeket” tett Scsepkin követeléseinek hatására. Kivonta a város rendőrségét és helyette a – még akkor nem is létező – egyetemista milícia kezébe adta a várost. Október 18-án „semmilyen intézkedést... nem tett annak érdekében, hogy az utcaín összegyűlt forradalmi tömeget feloszlassa”. Hagyta, hogy a hatalom a „forradalmár és zsidó csürhe” kezébe kerüljön (nem értette meg talán, hogy ezt pogrom formájában visszavágás fogja követni?). A gondatlanságát még abban az esetben megmagyarázhatná, ha a hadsereg

kezébe adta volna a hatalmat, de „a zavargások egész ideje alatt” semmilyen utasítást nem adott ki. Mindez nem gátolta abban, hogy közben kétértelmű kijelentéseket tegyen, és később a vizsgálat alatt hazudjon, ferdítsen ártatlanságának igazolására. Miután „rábizonyította, hogy hivatása teljesítése közben büntetendő cselekményeket követett el”, Kuzminszkij szenátor bíróság elé állította Nejdgartot.

A katonai parancsnoksággal szemben a szenátornak nem volt hatalma. De rámutat, hogy büntetendő dolog volt Kaulbarsz részéről október 18-án engedni a városi дума követelésének és visszavonni a katonaságot az utcákról. Még 21-én is, amikor a város kormányzójánál találkozunk, Kaulbarsz ugyancsak kétértelműen érvel a rendőrség vezetőinek. „Nevezzük nevén a dolgokat. El kell ismernünk, hogy legbelül mi is helyesljük a pogromot. De, hivatalunk gyakorlásakor nem szabad engednünk, hogy minket is átjárjon a zsidók ellen érzett gyűlölet. A mi feladatunk a rend fenntartása és a pogromok, valamint a gyilkosságok megakadályozása.”

A szenátor azzal az összegzéssel zárja jelentését, hogy „az októberi zavargásokat és felfordulást kiváltó okok vitathatatlanul forradalmiak, amelyek zsidóellenes pogromhoz vezettek, és pedig azért, mert e nemzetiség képviselőinek döntő szerepe volt a forradalmi mozgalomban”. Nem lehetne-e kiegészíteni ezt azzal, hogy a forradalmárok garázdálkodásával szembeni hosszasan tartó engedékenység következtében történhetett meg mindez?

Mivel „az a meggyőződés alakult ki, hogy az októberi napok eseményeit kizárólag Nejdgart intézkedéseinek következményei gerjesztették... tehát az ő »provokatori« magatartása nyomán történtek a dolgok”. Így mindjárt az események után „Ogyesszában több bizottság jött létre... többek között az egyetemen, a városi dumában és az esküdtek ügyvivő testületében is”. Buzgón gyűjtötték az anyagokat, amelyek feltárják a „pogrom provokációs jellegét”. De a szenátor a bizottságok tanulmányaiból „nem vett figyelembe... valamennyi bizonyító adatot”, és így a nyomozás „nem tárt fel egyértelműen semmilyen körülményt, amely arra utalt, hogy bárki is a rendőrségtől részt vett volna a hazafias tüntetés szervezésében”.

A szenátor részletes jelentése rávilágít 1905 és az egész korszak más oldalaira is.

Október 21-én, „ahogy a városban elterjedt a híre, hogy az egyetemen bombákat gyártanak, és nagy mennyiségű fegyvert raktároztak el”, a katonai övezet parancsnoka felvetette, hogy tisztekből és professzorokból álló bizottság vizsgálja át az épületeket. A rektor erre azt válaszolta, hogy „ilyen betolakodás az egyetem autonómiájának megbecstelenítése lenne”. Az autonómia kikiáltásának napjától „szélsőséges beállítottságú professzorokból álló, tizenkét tagú bizottság” irányította az egyetemet.

(Scsepkin például kijelentette az október 7-i gyűlés során: „Amikor itt az idő, és ti az ajtónkon dörömböltök, felszállunk mi is hozzátok a ti *Patyomkin*etekre!”) Egyébként ez a bizottság is a szövetségi szovjet ellenőrzése alatt állt. E szovjet követelésére változtatta meg döntéseit a rektor. Kaulbarsz kérésének elutasítását követően a „felülvizsgálatot” professzorokból és három városi tanácsosból álló bizottság végezte, akik természetesen „semmi gyanúsát” nem találtak.

„Hasonló eset történt a városi dumában is. Ott városi alkalmazottak léptek fel, mint harmadik rend, hogy befolyást gyakoroljanak és átvegyék a hatalmat.” Képviselőkből álló

bizottságuk „alapvetően politikai jellegű” követeléseket nyújtott be a dumának; 17-én, a manifesztum napján. Ezt a megoldást javasolták: „Végre az önkényuralom a mélységbe zuhant!” – amint a szenátor írja „nem kizárt, hogy a zavargásokat a teljhatalom megszerzésére tett tehetetlen nekibuzdulások váltották ki”.

(Ezután következett a decemberi forradalmi hullám. Ennek főbb elemei a munkásküldöttek szovjetjének fenyegető fellépése, úgymint:

- § „követeljük” az általános sztrájk bevezetését;
- § Ogyesszában az elektromos világítás megszüntetése;
- § a kereskedelem és a közlekedés megbénítása;
- § a kikötő bezárása; a megjelenés előtt álló hazafias újság, a *Russzkaja Recs* (Orosz Beszéd) kötegeinek a széttépése;
- § „pénzgyűjtés (fenyegetésekkel) a forradalom támogatására”;
- § a semmittevő gimnazisták bandáinak és a „a forradalmi mozgalom által megfélemlített lakosság” tevékenysége.)

Z

„A felszabadító mozgalom” 1905-ös szelleme, mely Ogyesszában ilyen erőszakosan nyilvánult meg, ezekben az „alkotmánymódosító napokban”^[302] Oroszország több más városát is meglepte. Mind a letelepedési övezeten, mind azon kívül pogromok „törttek ki mindenütt... még aznap, hogy a (manifesztum) kikiáltásának híre a helyszínre érkezett”.

A letelepedési övezeten belül Kremencsugban, Csernyigovban, Vinnyicában, Kisinyovban, Baltéban, Jekatyerinoszlavban, Jelizavetgradban, Umanyban és még több városban és faluban is pogromok történtek. A zsidó ingóságokat általában megrongálták, de nem rabolták ki. „Ott, ahol a katonaság és a rendőrség határozottan lépett fel, pogromra csak nagyon korlátozottan és rövid ideig került sor. Így Kamenyec-Podolszkban, a katonaság és a rendőrség gyors közbeavatkozásának köszönhetően, a pogrom kiprovokálására tett kísérleteket még csírájában elfojtották. ...Herszonban és Nyikolajevben a pogromot még a kitörésekor megakadályozták.” [134] (Sőt „az egyik délnyugati városban azért nem került sor pogromra, mert az idősebb zsidók testi fenyegetésben részesítették azokat a fiatalokat, akik kormányellenes tüntetést szerveztek a manifesztum kikiáltását követően, október 17-én”. [135])

A letelepedési övezeten belül az északnyugati országrészben nem került sor pogromra. Dacára annak, hogy a zsidók ott éltek a legnagyobb számban. Azért ez a tény ellentmond annak, hogy a hatóságok szenezték volna az eseményeket és „ezek a már ismert forgatókönyv alapján zajlottak volna le”. [136]

„A letelepedési övezeten kívül 24 pogrom történt, amelyeket a társadalom haladó gondolkodású csoportjai ellen hajtották végre” [137] és nem kizárólag a zsidók ellen. Ez egyértelműsíti, hogy mi ösztönözte az embereket pogromok szervezésére. Egyrésről a manifesztum által kiváltott sokk, valamint a trónt védelmező őszinte felindulás azok ellen, akik meg akarták buktatni a cárt. Ilyenfajta zavargások törttek ki a „letelepedési övezeten kívül” a Don menti Rosztovban, Tulában, Kurszkban, Kalugában, Voronyezsben, Rjazanyban, Jaroszlavban, Vjazmában, Szimferopolban. „A tatárok a pogrom tevékeny résztvevői voltak Kazanban és Feodossziában.” [138] Tverben, a *zemsztvo* tanácsépületét fosztották ki; Tomszkban a tömeg felgyújtotta a színházat, ahol a baloldal gyűlésezett.

Kétszáz ember veszett oda a lángok közt! Szaratovban is voltak zavargások, de senki nem esett azok áldozatául (a helyi kormányzó nem más volt, mint Sztolipin [139]).

A pogromok természetét és az áldozatok számát tekintve szerzőnként megoszlanak a vélemények. A jelenlegi becslések néhol nagyon is fantáziadúsak. Így az egyik 1987-es tanulmányban a következőt olvashatjuk „a pogromok során a meggyilkoltak száma ezerre, míg a sebesültek és a megcsonkítottak száma több ezerre tehető” – és a korabeli nyugati sajtó visszhangjaként így folytatja –, „nők ezreit gyalázták meg, sokszor anyjuk és gyermekeik szeme láttára”. [140]

Ezzel ellentétben az események kortársaként ismert és minden adattal rendelkező Szliozberg így ír. „Örömkre ez a több száz pogrom nem vezetett a zsidók személyét illető komoly erőszakos cselekményekre, és az esetek döntő többségében a pogromok alatt nem öltek embert.” [141] A nőkkel és az idős emberekkel kapcsolatban a cáfolat magától a bolsevik harcostól, Dimanstejntől származik, aki nem kis büszkeséggel jelenti ki: „Azok a zsidók, akik megsebesültek, vagy meghaltak, főleg az önvédelem legjobb egységeinek a tagjai voltak, fiatalok és harcra készek, inkább meghaltak, mintsem hogy megadják magukat.” [142]

A pogromok eredetét illetően 1881-től a zsidó közösség, majd az orosz közvélemény is egyfajta makacs hipnózis hatása alatt állt. Mely szerint kétségtelen és cáfolhatatlan, hogy a pogromokat a kormány eszelte ki! Pétervárról távirányították az állami rendőrségen keresztül! Az egész sajtó ebből kiindulva beszélt az eseményekről 1905 után. Szliozberg, aki maga is ennek a hipnózisnak az áldozata, így gondolkodott: „Három napig a pogromhullám előntötte a letelepedési övezetet (épp most láttak, hogy az említett letelepedési övezet egészét nem érintette, pont ellenkezőleg, Oroszország más részein fordult elő inkább – A. Sz.), és azok a forгатókönyvnek megfelelően, teljesen azonos módon zajlottak le, mintha azokat előre megtervezték volna.” [143]

És oly sokan különös módon még kísérletet sem tesznek arra, hogy valami módon más magyarázatot adjanak. (Évek múlva, jóval később J. Frumkin mégis beismeri: az 1905-ös pogromok „nemcsak zsidóellenesek, de forradalomellenesek is voltak”. [144]) És senkinek eszébe nem jut: lehetett-e valami hasonlóság a kiváltó okokban? Az államban lejátszódó eseményekben? A köznép hangulatában? Nem az nyilvánult-e meg éppenséggel teljes *egységben*? Nem beszélhetünk e ugyanazokról a törekvésekről, amelyek ily módon öltöttek testet? Emlékezzünk, hogy a tömeg több helyen tüntetett a sztrájkolók ellen a manifesztum kikiáltása előtt. Emlékezzünk, a vasútnál általános sztrájk tört ki októberben, és minden kommunikációs csatorna megszakadt az ország egész területén – mindezek ellenére viszont, ennyi pogrom zajlott volna le azonos időben? Jegyezzük meg azt is, hogy a hatóságok több városban nyomozást folytattak a felelősök kiderítésére, ennek eredményeként a szolgálatban elkövetett mulasztásért vétkesnek ítélt rendőröket büntetéssel sújtották. Emlékezzünk arra is, hogy ugyanebben az időszakban a parasztok majdnem mindenütt pogromokat szerveztek a földbirtokosok ellen és ezek ugyancsak hasonló módon folytak le. Azt meg még annyira sem tudjuk megerősíteni, hogy ezeket a pogromokat az állami rendőrség szította volna, nem pedig a parasztság egységes közhangulata következményeként alakultak ki.

Úgy tűnik, hogy mindezek ellenére... egyetlen bizonyíték mégis létezik az előre letervelt szándékosságra, de ez sem a hatalmat okolja. P. N. Durnovo belügyminiszter

1906-ban felfedezte, hogy az egyik különleges feladatokkal megbízott hivatalnok, M. Sz. Komisszarov a rendőrség helyiségeit használta arra a célra, hogy titokban a zsidók és a forradalmárok elleni harcra felhívó röpiratokat nyomtasson. [145] Tegyük hozzá, hogy nem magától a rendőrségtől érkezett a megbízás, hanem a kalandor, volt rendőrtiszt Komisszarov konspiratív tevékenységéről volt szó. Őt később a bolsevikok „különleges feladatok” elvégzésével bízták meg. A Csekánál majd a GPU^[303]-nál (orosz rövidítés) dolgozott, és elküldték a Balkánra is, hogy züllessze szét Vrangelj hadseregének maradványait.^[304]

A események hamis változatai sem rögzültek kevésbé a köztudatban. Elsősorban is a Nyugat távoli vidékein, ahol Oroszországot még mindig vastag ködfalon keresztül nézték, míg az oroszellenes propaganda folyamatosan tisztán hallatta a hangját. Leninnek nagyon is érdekében állt, hogy kitalálja azt a mesét, amely szerint a cárizmus „azon mesterkedett, hogy a gyűlöletet, amit a nyomortól elcsigázott munkások és parasztok a nemesek és a kapitalisták irányában éreztek, a zsidók ellen fordítsa”. Bérence, Lure-Larin pedig azon fáradozott, hogy mindezt az osztályharccal magyarázza. E mese szerint csak a gazdag zsidók voltak a célpont – holott a tények ennek pontosan az ellenkezőjét bizonyítják. Ugyanis csak ők részesültek a rendőrség védelmében. [146] Mégis, ma még mindig az események ugyanazon változatát halljuk mindenütt. – Vegyük például az (angol nyelvű) *Encyclopaedia Judaica*t. „Már a kezdetektől a pogromokat a kormánykörök sugallták. A helyi hatóságok azt az utasítást kapták, hogy adjanak a fosztogatóknak szabad kezet és védjék meg őket a zsidó önvédelmi különítményektől.” [147] Vegyük továbbá az Izraelben orosz nyelven leadott *(izraeli) Zsidó Enciklopédiát*. „A pogromok szervezésével az orosz hatóságok megpróbálták... minél nagyobb számban fizikailag körtani a zsidókat.” [148] (*Kiemelések tőlem – A. Sz.*)

Mindezek az események tehát nem a helyi hatóságok bűnös puhánysága miatt következtek be, hanem a központi hatalom által gondosan megtervezett mahináció gyümölcsei?

Mindamellett Lev Tolsztoj maga is, aki ebben az időben kifejezetten neheztelt a kormányra és egyetlen alkalmat sem szalasztott volna el, hogy róla rosszat mondjon, ekkor a következőt jelentette ki. „Nem hiszem, hogy a rendőrség uszítja az embereket a pogromok elkövetésére. Ezt mondják Kisinyovról, mint ahogy Bakuról is. ...Ez a nép akarátának brutális megnyilvánulása. ...A nép látja a forradalmi ifjúság erőszakosságát és ellenáll neki.” [149]

Az állami dumában hasonlóképpen nyilatkozott Sulgin. „A népi önbíráskodás eléggé elterjedt Oroszországban, mint ahogy máshol is. ... Ami Amerikában történik, nagy tanulságot von maga után...; a népi önbíráskodást ott lincselésnek hívják. ...De ami a közelmúltban Oroszországban történt, az ennél még borzalmasabb – ez az a népi önbíráskodás, amit pogromnak neveznek! Amikor a hatalom tétlenkedik, amikor a legelfogadhatatlanabb támadások, amelyek a nemzeti érzést és a nép számára legszentebb értékeket érik, büntetlenül maradnak, akkor a nép, esztelen dühében maga kezd igazságot szolgáltatni. Magától értetődik, hogy ilyen körülmények között a nép képtelen különbséget tenni ártatlan és bűnös közt – végül is ez történt nálunk – és minden hibát a zsidókra fog. Közülük kevés bűnösnek jutott a szenvedés, mert ők voltak annyira ügyesek, hogy külföldre meneküljenek. Az ártatlanok voltak azok, akik tömegesen megfizettek

helyettük.” [150] (F. Rodicsev megfogalmazása szerint: „Az antiszemitizmus a tájékozódásra képtelen emberek hazafiassága” – tegyük hozzá ott, ahol vannak zsidók.)

A cár túl gyengének mutatkozott, hogy a jog eszközeivel védje meg hatalmát. A kormány bebizonyította kishitúságát. Ezek miatt a kispolgárok, a kiskereskedők, a vasúti, gyári munkások, s még azok is, akik az általános sztrájkot szervezték, fellázadtak és szabad akaratukból, nagy hévvel felkeltek, hogy megvédjék a legszentebb értékeket, melyeket az ócsárlók grimaszai megsértettek. Az irányíthatatlan, elhagyott, elkeseredett tömeg szabad folyást adott a dühének a pogromok barbár erőszakosságában.

Az egyik mai zsidó szerzőnél, aki manapság is balgán azt bizonygatja, hogy „semmi kétség, a cári hatalomnak nagy szerepe volt a zsidóellenes pogromok megszervezésében”, a következő található: „Teljes mértékben meg vagyunk győződve arról, hogy az államrendőrség nem volt eléggé szervezett ahhoz, hogy egy hét alatt egyszerre 660 helyen pogromot hajtson végre.” Ezekért a pogromokért a felelősség „nem egyedül a közigazgatást terheli, hanem elsősorban a letelepedési övezet orosz és ukrán lakosságát”. [151]

Ezen utolsó ponttal én is egyetértek. Bár bizonyos tartózkodással és kiegészítéssel, amely egyáltalán nem elhanyagolható. A kor zsidó fiatalága is súlyosan felelős a történetekért.

Tragikus módon itt az orosz-ukrán karakter fontos vonása mutatkozott meg (anélkül, hogy megvizsgálnánk melyikük, az oroszok vagy az ukránok vettek e részt inkább a pogromokban). Nevezetesen az, hogy a düh hatása alatt hajlamosak vagyunk vakon átadni magunkat annak a belső igénynek, hogy „egy jót bevágjunk”. Tesszük mindezt anélkül, hogy látnánk a különbséget jó és rossz között. Ezután már nem vagyunk képesek időt szánni arra – türelmesen, módszeresen, ha kell évek hosszú során át –, hogy a károkat helyrehozzuk. Két népünk szellemi gyengesége tárul itt fel a hosszú szendergéséből a bosszúvágyó kegyetlenség ezen hirtelen kerekedett tombolásában.

A hazafiak körében hasonló tehetetlenséget fedezhetünk fel. A közömbösség és a félig helyeselés között képtelenek tisztán és világosan hallatni a hangjukat, befolyásolni a véleményeket és a kulturális szervezetek segítségére támaszkodni. (jegyezzük meg, hogy azon a híres, Witte-nél összehívott találkozón, a jobboldali sajtó képviselői is jelen voltak, de egy szót sem szóltak, sőt Proper szemtelenségeit is eltűrték.)

Az Orosz Birodalom másik évszázados bűne is tragikus módon hatott ebben az időszakban. Az állam által már régóta elnyomva és a társadalomra gyakorolt befolyásától megfosztva az ortodox egyház már többé semmiféle erkölcsi tekintéllyel nem rendelkezett a nép tömegei felett. (Itt arról a tekintélyről van szó, amelynek még a régi Oroszországban is és a nagy zavargások idején is volt hatalma, és amelynek már semmi befolyása sem lesz a hamarosan következő polgárháborúban!) A legmagasabb rangú főpapok óva intették ugyan a hívő népet éveken és hónapokon keresztül a pogromoktól, mégsem tudták azokat leállítani. Még abban sem tudták megakadályozni a tömeget, hogy a pogromok közben ne lengedezzenek templomi zászlók és ne hordozzák a feszületet.

Az a vélemény is elhangzott, hogy az 1905-ös pogromokat az Orosz Népi Szövetség^[305] szervezte, de ez így nem igaz. A nép által érzett megaláztatás ösztönös reakciója csak 1905 novemberében jelent meg a történelem színpadán. Ekkor a programok

valóban általában zsidóellenes beállítottságúak voltak. „A zsidó tömegek romboló, kormányellenes tettei – gyűlöletükben minden ellen összefognak, ami orosz és nem válogatják meg eszközeiket.” [152]

Decemberben lázítók a Szemjonovszkij ezredet szólították fel a moszkvai fegyveres felkelés leverésére. Valójában az Orosz Népi Szövetség, amelyet félelmek és pletykák tettek legendássá, csak szószóló, minden eszközt nélkülöző kis párt volt. A szövetség egyetlen célja az volt, hogy támogatásáról biztosítsa az autokrata uralkodót, aki egyébként 1906 tavaszától már alkotmányos monarchia^[306]. A kormány viszont kényelmetlenül érezte magát, hogy ilyen párt támogatását élvezheti. Olyannyira, hogy ez a két- vagy háromezer fős párt, amelyet a műveletlen és tehetetlen tömegek helyi „szovjetjei” támogattak, az alkotmányos monarchia kormányával szembenálló oldalon találta magát, elsősorban Sztolipinnel szemben. – A дума tribünjéről Puriskevics^[307] a következő kérdéseket intézte a képviselőkhez. „A monarchikus szervezetek megjelenése óta vajon sok pogromot láttak e a letelepedési övezetben? ... Egyet sem, mert a monarchikus intézmények gazdasági és kulturális intézkedésekkel és nem ököllel harcoltak eddig is és most is a zsidó fölény ellen.” [153]

Hogy ezek az intézkedések mennyire voltak kulturálisak, azt meg lehetne kérdőjelezni. Ámde tény, hogy nem ismeretes egyetlen olyan pogrom sem, amelyet az Orosz Népi Szövetség kezdeményezett volna. A korábbiak pedig önkéntes népi kezdeményezés eredményei voltak.

Pár évvel később az 1905-ös forradalom után, az Orosz Népi Szövetség – melynek tevékenysége a kezdetektől fogva műkedvelő színjáték volt –, dicstelenül hamvába holt. (Elég homályosnak ítéltető az, a pártot illető, megdöbbenő jellemzés, amit a *Zsidó Enciklopédia* ad: az Orosz Népi Szövetség antiszemitizmusát „a nemesség és a nagytőke félmjelzi”! [154])

Létezik ezenkívül más, rendkívül dicstelen szégyenfolt is. Ez pedig éppen az értelmetlensége miatt védhetetlen. Itt a „fekete százak”-ra gondolok.

Honnan ered ez az elnevezés? Nehéz megmondani, kideríteni. Némelyek szerint a lengyelek nevezték el így mérgükben azokat az orosz szerzeteseket, akik 1608-1609-ben sikeresen ellenálltak a Szent Szergej rend kolostorának ostrománál. Különbőféle zavaros történelmi források szerint az elnevezés fennmaradt a XX. századig és általánossá vált azon hazafias népi megmozdulások elnevezésére, amelyek egyéni kezdeményezésre, spontán módon keletkeztek. Éppen homályos és sértő jellegénél fogva vált sikeressé. (Így például a négy kadetot^[308], akik annyira felbátorodtak, hogy Sztolipinnel is tárgyalásokba kezdtek, „KD fekete százakként” titulálták. A *Vehi* (Mér földkő) című folyóiratot 1909-ben azzal vádolták, hogy „burkoltan a fekete százak ideológiáját terjeszti”.) És a kifejezés egész évszázadra bekerült a mindennapi szóhasználatba, még ha a zűrzavarba jutott és csüggedt szláv lakosságot sohasem százával, hanem milliós nagyságrenddel számolták is.

Az 1908-1912 közt Oroszországban kiadott *Zsidó Enciklopédia* tisztességétől távol állt, hogy a „fekete százak” kifejezést meghatározza.

Viszont ugyanebben a időszakban, az első világháború kitörése előtt, a Brockhaus-Efron-féle Enciklopédia egyik függelékében a következő meghatározást ajánlja. „A »fekete százak« évek óta elterjedt megnevezés a társadalom azon söpredékére, akiket

rávettek a zsidók és az intellektuelek elleni pogromokra.” A cikk alább így folytatja: „Ez a jelenség nem csak sajátosan orosz a történelem színterén... hasonló körülmények között, különböző országokban és különböző korszakokban bukkant fel.” [155] Ez olyannyira igaz, hogy az 1917-es februári forradalom utáni sajtóban találkoztam azzal a kifejezéssel, hogy „a svéd fekete százak”!...

A már említett kortárs zsidó szerző helyesen mutat rá, hogy „a jelenséget, amit a »fekete százak« kifejezéssel jelöltek... nem tanulmányozták kielégítően”. [156]

De teljesen idegen az ilyenfajta aggály a híres *Encyclopaedia Britannica*tól, amelynek tekintélye az egész planétára kiterjed. „A fekete százak, más néven az Orosz Népi Szövetség, az oroszországi reakciós és antiszemita csoportok szervezete, amely a 1905-ös forradalom idején jött létre. A hatalom félhivatalos bátorítása mellett a »fekete százak« főként a földbirtokosok, a gazdag parasztok, a hivatalnokok, a rendőrség és a papság soraiból toborozták tagjaikat. Az ortodox egyház az önkényuralom és az orosz nacionalizmus mellett álltak ki. Különösen tevékenyek voltak az 1906 és 1911 közötti időszakban. ...” [157]

Elképesztő mennyiségű tudás! Ezt adják az egész művelt emberiség kezébe olvasni: „főként a földbirtokosok, a gazdag parasztok, a hivatalnokok, a rendőrség és a papság közül toborozták tagjaikat”! Ezek az emberek törték tehát be botokkal a zsidó üzletek kirakatait! És „különösen tevékenyek” éppen 1905 után voltak..., amikor megint helyreállt a nyugalom!

Igaz, hogy 1905 és 1907 között voltak támadások a földbirtokosok ellen, még a zsidók elleni pogromoknál is sokkal nagyobb számban. Ugyanaz a sötét és műveletlen tömeg tette, fosztogatta és rabolta ki a házakat és vagyonokat, legyilkolta az embereket (beleértve a gyermekeket is) és az állatállományt. De ezeket az öldökléseket a haladó gondolkodású értelmiség sohasem ítélte el. Mígnem a дума egyik képviselője, Herzenstein egyik felszólalásában előre figyelmeztetve a vidéki birtokfelégetések elterjedésének veszélyére, szenvedélyesen és okkal védve a paraszti kisbirtokokat, így kiáltott fel. „Az előző év májusának tüzei még nem elegendőek önöknek, amikor is Szaratov vidékén százötven birtokot pusztítottak el gyakorlatilag egy nap leforgása alatt?” [158] Soha nem bocsátották meg neki ezeket a „tüzeket”. Természetesen túlzott kicsit, és az sem hagyható figyelmen kívül, hogy előző ősszel használta volna-e ezt a kifejezést a zsidók elleni pogromokkal kapcsolatban is.

A nagy, az igazi forradalomnak kellett ahhoz beköszönteni, hogy azt lehessen hallani, hogy a földbirtokosokat ért erőszak „nem kevésbé volt barbár és elfogadhatatlan, mint a zsidó pogromok”.

... Baloldali berkekben létezik azért olyan felfogás is, amely... önmagában véve kedvezőnek tekinti ezt a pusztítást. Úgyis, mint a régi politikai és gazdasági rendszer elpusztítását. [159]

Valóban, ismét egy a hátborzongató hasonlóságok közül a pogromok e kétféle formája közt: a feldühödött tömeg úgy érezte, teljesen jogában áll így cselekedni.

Ž

A zsidók elleni utolsó pogromra 1906-ban került sor Szedleckben, Lengyelországban

– ami már túlmutat könyvünk témáján – és nyáron Belosztokban. (A rendőrség még csírájában elfojtotta azt a pogromot, amely Ogyesszában kezdett kialakulni az első дума feloszlása után.)

Belosztokban Oroszország legerősebb anarchista csoportosulásai jöttek létre. Itt „jelentős anarchista bandák jelentek meg a színen, terrorista akciókat követtek el gazdag tulajdonosok, rendőrök, kozákok és katonák ellen”. [160] Néhányuk visszaemlékezései lehetővé teszik a város 1905 és 1906 közötti hangulatának világos ábrázolását. A Szurazsszkij utcába beköltözött anarchisták ismétlődő támadásai miatt onnantól fogva a rendőrség nem merte ide betenni a lábát. „Gyakori eset volt, hogy az őrhelyen álló rendőrt fényes nappal gyilkolták meg. Így aztán egyre kevesebb rendőr mutatkozott. ...” Itt van például az anarchista Niszel Farber esete. „Bombát dobott a rendőrségre”, megsebesített két rendőrt, egy titkárt, megölt „két polgárt, akik véletlenül a helyszínen tartózkodtak”, és szerencsétlenségére, ő maga is meghalt a robbanásakor. Vagy Gelinker (más néven Aron Elin). Ő is bombát dob, ami komolyan megsebesíti a rendőrfőnök helyettesét, egy rendőrtisztet, két nyomozót és három ügynököt. Említsük még meg az egyik anarchistát, akinek a bombája „egy katonatisztet és három bakát”^[309] „– és önmagát is megsebesíti –, valamint „balszerencsésen a *Bund* egyik propagandistáját is megöli”. Itt rendőrtiszt és közrendőr hal meg, ott két csendőr, amott pedig megint „Gelinker öl meg egy házmestert”. (A merényleteken kívül a „fogyasztási termékek kisajátítását” is gyakorolták – enni is kellett.) „A hatóságok attól féltek, hogy sor kerül a Szurazsszkij utcai anarchisták »felkelésére«.” A rendőrök számára mindennapossá vált, hogy „várják ma, holnap vagy holnapután a felkelés bekövetkeztét. ...Az anarchisták nagy része... hajlott rá, hogy döntő fegyveres bevetésre kerüljön sor, abból a célból, hogy amennyire csak lehetséges állandóan fenntartsák az osztályharc légkörét.”

Ezért a terrort a zsidó „polgárookra” is kiterjesztették. Ugyanaz a Farber rátámadt egy műhely tulajdonosára, Kaganra „a zsinagóga kijáratánál... késszúrással súlyosan megsebesítette a nyakán”; egy másik műhely tulajdonosára, Lifsicre ugyanaz a sors vár. Még „a gazdag Weinreichet is megtámadták a zsinagógánál”, de „a revolver nagyon rossz minőségű volt és háromszor is csütörtököt mondott”. Követelték „a tőkésosztály elleni nagyszabású, öncélú műveletek sorozatát. ...A tőkésosztálynak minden pillanatában halálos veszélyben kell éreznie magát.” Felvetődött az az ötlet is, hogy „végig (Befosztok főutcáján) pokolgépeket helyezzenek el, hogy minden nagypolgár (egyszerre) repüljön a levegőbe”. De „hogyan lehetne az anarchista »üzenet« továbbadni?”

Két irányzat létezett Belosztokban. Az „öncélú” terror partizánjai és a „közösséget” hirdetői, akik azt vallották, hogy a terrorizmus középserű és „színtelen” módszer. Ezért aztán „az állam nélküli kommunizmus nevében” fegyveres felkelésre törekedtek. „Bekeríteni a várost, felfegyverezni a tömeget, a hadsereg rohamainak ellenállni, majd kiűzni őket a városból... ezzel párhuzamosan elfoglalni a gyárat, manufaktúrákat és üzleteket.” Ilyen viszonyok közt, „a tizenöt-húszezer fős gyűléseken szónokaink a fegyveres felkelésre szólítottak fel”. Sajnos „mivel Belosztok dolgozó tömegei eltávolodtak az általuk eddig pártfogolt forradalmi előőrstől”, szükségszerű volt, hogy „a tömegek tétlenségének véget vessünk”. Belosztok anarchistái valóban felkelésre készültek 1906-ban. Lefolyása és következményei a „belosztoki pogrom” [161] néven váltak ismertté.

Minden a rendőrfőnök meggyilkolásával kezdődött. A cselekmény helyszíne pontosan az a „Szurazsszkij utca, ahova a zsidó anarchista szervezet tömörült”. Ezt követően valaki belelőtt, vagy bombát dobott a vallási körmenetre. Ami után az állami дума vizsgálóbizottságot rendelt ki, de végtelenül sajnálatos módon, nem sikerült meghatározni „hogyan fegyvertűzről vagy csak sístergésről volt-e szó. Ezt a szemtanúk nem tudták megmondani.” [162] A kommunista Dimanstejn húsz év múlva nagyon világosan leírja, hogy „provokációs céllal petárdát dobtak az ortodox körmenetre”. [163]

Nem lehet kizárni a Bund részvételét sem, amely az 1905-ös forradalom „legjobb” hónapjaiban mindhiába égett a vágytól, hogy fegyveres akcióba léphessen. Ámde akkorra már úgy megfogyatkozott, hogy kénytelen volt azt tercezni, újból beáll a szociáldemokraták sorai közé. Természetesen a belosztoki anarchisták mutatkoztak a legfeltűnőbbben. A főnök, Juda Grosszmann-Roscsin 1917 után elmesélte, milyen is volt ez az anarchista fészek. Mindenekelőtt féltek, hogy „fokozatosan az eszméletre térés hatása alá kerülnek”.

Miután már két vagy három sztrájk megszervezése a lakosság támogatásának hiányában kudarcra végződött, így 1906 júniusában elhatározták, hogy „kézbe kell venni a várost” és ki kell sajátítani a termelési eszközöket. „Úgy gondoltuk, hogy egy utolsó osztályharcos bevetés nélkül semmi értelme nincs visszavonulni Belosztokból. Ez olyan lenne, mintha meghátrálnánk valamilyen magasabb szintű összetett probléma elől. Ha nem lépünk a harc magasabb szintjére, a tömegek el fogják veszíteni a bizalmukat (bennünk).” Mindamellet emberből és fegyverből is kevés volt ahhoz, hogy bevegyék a várost. Grosszmann Varsóba szaladt, hogy a PPSZ (lengyel szocialisták) fegyveres frakciójától kérjen segítséget. Ott hallotta meg, ahogy a rikkancs azt kiabálja: „»Véres pogrom Belosztokban! ... Áldozatok ezrei!« ... Minden világossá vált! „A reakció megelőzött minket!” [164]

A „harc magasabb szintjére” lépésben található minden bizonynyal a „pogrom” magyarázata. A belosztoki anarchisták forradalmi buzgalma fejeződött ki később, a per során Gillerszon esküdtszéki meghatalmazott ügyvédi védőbeszédében is. Ebben „a kormány és a jelenlegi politikai és szociális rendszer felforgatására szólított fel Oroszországban”. Gillerszon ellen éppen ez okból bírósági eljárás indult. Ami a дума bizottságát illeti, az úgy vélte, hogy „a pogrom körülményeit a társadalom különféle reakciós elemei alakították ki, akik azt képzelték, hogy a zsidók elleni küzdelem olyan, mintha ezzel a szabadelvűség mozgalma ellen harcolnának”. [165]

De ezután a „provokációból elhajított petárda” után, amit a дума bizottsága így is fogadott el, hogyan alakultak az események? A fent említett bizottság következtetései alapján, „az ártatlan zsidók rendszeres kivégzését (folytatták), beleértve az asszonyokat és gyerekeket is, azzal az ürüggyel, hogy megbüntetik a forradalmárokat. ...Több, mint hetven halott és nyolcvan sebesült volt” a zsidók közt. Ezzel ellentétben „a vádirat igyekszik a zsidó forradalmi tevékenységgel magyarázni a pogromot, ami dühöt váltott ki a lakosság többi részében”. A дума bizottsága nem fogadta el a történések magyarázatának ezt a változatát. „Belosztokban nem létezett sem rasszista, sem vallási, sem gazdasági típusú ellentét keresztények és zsidók között.” [166]

Most nézzük meg, mit írnak manapság. „Ebben az esetben a pogrom tisztán katonai jellegű volt. A katonák alakultak át garázdákká és vadásztak a forradalmárokra.”

Ugyanakkor, köztudott volt ezekről a katonákról, hogy féltek a Szurazsszkij utca zsidó anarchista különítményeitől, mivel a „japán háború... megtanította őket (az orosz katonákat) félni a lövésektől”. E szavakat egy zsidó tanácsos mondta el a városi dumában. [167] A zsidó önvédelmi alakulatok ellen a gyalogságot és a lovasságot is bevetették, de velük szervben ott voltak a bombák és a fegyverek.

Az erős társadalmi forrongásoknak ezen az időszakában, a дума bizottsága „a nép tömeges kivégzésével” zárta le a témát. De húsz évvel később egy szovjet műben ezt olvashatjuk (végül is a „rég rendszer” nem jön vissza többé, nem tudná magát igazolni, tehát mindent szabad!): „egész családokat gyilkoltak le, szögek használatával, kivájták a szemeiket, kivágták a nyelvüket, a gyerekek fejét betörték stb.” [168] A nagy feltűnést keltő, gazdagon illusztrált, 1905-ös kiadvány *Poszlednyij Szamoderzsec* (Az utolsó zsarnok) címmel jelent meg (előre kijelentve tehát, hogy II. Miklós valójában az „utolsó” lesz). E mű a következő változatot mutatja be. A pogrom „olyannyira színi rendezés alapján zajlott le, hogy szinte az első naptól kezdve meg lehetett volna jelentetni a programját a berlini újságokban. Így akár két órával a megkezdése előtt a berliniek értesülhettek volna az eseményekről”. [169] (Ha valami meg is jelent volna a berlini sajtóban, az nem egyszerűen Grossmann-Roscsin mesterkedésének a visszhangja lett volna?)

Végül is inkább abszurd feltételezés lenne az orosz kormány részéről zsidók elleni pogromokat kezdeményezni és szítani, miközben az orosz miniszterek a nyugati pénzemberek előszobájában álldogáltak, abban a reményben, hogy kölcsönöket kaphatnak. Emlékezzünk, hogy Witte-nek elég nagy fáradtságába került, hogy a zsidók helyzete és a pogromok miatt Oroszországtól elforduló Rothschildoktól pénzt szerezzen, „ahogy más jelentős zsidó pénzintézetektől is”. [170] Kivételt képezett a berlini bankár, Mendelssohn. A londoni orosz nagykövet, Benkendorff 1905 decemberében figyelmeztette miniszterét. „A Rothschildok mindenütt azt ismételtetik..., hogy Oroszország hitele pillanatnyilag nagyon alacsony, de azonnal visszanyerhető, ha a zsidókérdést rendezné.” [171]

Witte pedig 1906 elején ígéretes kormánynyilatkozatot adott ki. „...Hogy a zsidókérdésre radikális megoldást találjunk, ez az orosz nép számára lelkiismereti ügy. Ezt a feladatot a dumának kell elvégeznie, de már összeülése előtt azokat a legszigorúbb intézkedéseket hatályon kívül kell helyeznie, amelyek a jelen helyzetben már nem indokoltak.” [172] Nyomatékosan arra kérte a pétervári zsidó közösség legrangosabb személyiségeit, tegyenek látogatást a cárnál, és biztosította őket a legmelegebb fogadtatásról. Ez az ajánlat az unió a jogok integrációjáért kongresszusán is napirendre került, I. B. Bak [a *Recs* (Beszéd) című újság kiadója] szenvedélyes beszéde után viszont úgy határoztak, hogy visszautasítják ezt a lehetőséget, és elegendő lesz egy kevésbé jelentős emberekből álló delegációt Witte-hez küldeni, nem a válasszal, hanem a vádakkal. „világosan és egyértelműen” közölni kell vele, hogy a pogromhullámot „a kormány kezdeményezésére és támogatásával” [173] rendezték meg.

Két évvel az oroszországi forradalmi megrázkódtatás után az oroszországi zsidó közösség élére kerülő vezetők még gondolni sem akartak a zsidók egyenjogúságának elérésére, annak fokozatos lépésekben való megvalósítására. Győzelmi mámorukban semmi szükségét nem érezték, hogy kilincselő és hűséges alattvalóként a cár elé

jároljanak. Büszkék voltak a vakmerőségre, amelyet a zsidó forradalmi fiatalság tanúsított. (Bele kell képzelnünk magunkat a korba, amikor a régi cári hadsereget legyőzhetetlennek tartották, ahhoz, hogy átérezzük annak a pillanatnak a jelentőségét, amikor a vigyázban álló rosztovi gránátos ezred előtt a parancsnokukat, Szimanszkijt zsidó önkéntes tartóztatta le!) Mindezek után lehetséges, hogy ezek a forradalmárok nem is estek a „nemzetárulás” bűnébe, amivel őket Dubnov megvádolta? Lehet, hogy nekik volt igazuk? – Mindenesetre 1905 után már csak a gazdag és az óvatos zsidók kételkedtek ebben.

Mi volt tehát az oroszországi zsidó közösség 1905-ös mérlege? Egyrészt „az 1905-ös forradalom általában véve pozitív eredménnyel járt... a zsidók számára a politikai egyenlőséget hozta meg, még ha az állampolgári egyenlőséget nem is élvezhették. ...A zsidókérdés még soha nem élvezte a közvélemény ennyire kedvező viszonyulását, mint a „felszabadító mozgalom” után.” [174] De másrészt a zsidók jelentős részvétele a forradalomban hozzájárult ahhoz, hogy ettől kezdve a zsidóság még inkább azonosuljon a forradalom ügyével. A дума szónoki emelvényén állva V. Sulgin 1907-ben felvetette annak megszavazását, hogy „...Oroszország nyugati felén Besszarábiától Varsóig a lakosság a zsidóság iránt tele van gyűlölettel, őket teszik felelőssé minden szerencsétlenség bekövetkeztéért...” [175]

Áttételesen ezt igazolja a zsidók fokozott mértékű emigrációja Oroszországból. Ha 1904 és 1905 között még csak a felnőtt férfiak esetében tapasztalták az emigráció növekedését, 1906-tól kezdve ez már minden korosztályt érintett. A jelenség tehát nem az 1881 és 1882 közötti pogromoknak tudható be, hanem bizony az 1905 és 1906 közöttieknek. Ekkortól kezdve csak az Egyesült Államokba érkező politikai menekültek száma jelentősen megnő, 1905-1906-ban 125 ezer, 1906-1907-ben 115 ezer. [176]

Ugyanakkor B. I. Goldman azt írja, hogy „a nyugtalanság rövid évei alatt a felsőfokú oktatási intézményekben nem alkalmazták olyan szigorúan a zsidókat sújtó *numerus clausus* elvét. Ennek következtében pedig viszonylag jelentős számú új zsidó diplomás középvezető jelent meg a munkahelyeken. Miután pedig ők az oroszoknál sokkal ügyesebbnek mutatkoztak a piacon való elhelyezkedésben, és nem minden esetben a szigorú erkölcsi elvekhez való ragaszkodásban tűntek ki a versengésben – így az értelmiségi foglalkozások »zsidók általi elfoglalásáról« kezdtek beszélni.” [177] Az oktatási minisztérium 1906-ban előkészített „Tervezet az egyetemekért” elnevezésű munkájában többé egyetlen említés sincs a *numerus clausus*ról. Beszédese az idevonatkozó számok. Míg 1905-ben 2.247 (9,2 %) zsidó származású diák volt Oroszországban; ez a szám 1906-ban 3.702 (11,6%), és 1907-ben 4.266 (12%)-ra emelkedett. [178]

A kormány, az általa 1906. augusztus 25-én bejelentett reformprogramban ígéretet tett, hogy a zsidókat sújtó korlátozások közül felülvizsgálja az azonnal feloldható rendelkezéseket. „Amennyiben azok elégedetlenséget szíjanak és feltűnően elavultnak bizonyulnak.”

De ugyanakkor az orosz kormányt lesújtották a forradalmi események (ami még két éven át egy-e terjedt, közbűntényes terrorra fejlődött, és Sztolipin alig tudta megfékezni), valamint a zsidók kiemelkedően nagy szerepvállalása ebben a forradalomban.

Az elégedetlenséget csak fokozta a megalázó módon elvesztett Japán elleni háború is.

Ilyen előzmények után a pétervári vezető körök engedtek a leegyszerűsítő magyarázat kísértésének. E szerint Oroszország szervezete egészséges, és az egész forradalom elejétől a végéig a zsidók által forralt dühödt mesterkedésnek, valamint a zsidó szabadkőművesek egész világra kiterjedő összeesküvésnek az eredménye. Minden megmagyarázható egyetlen okkal! Nevezetesen a zsidókkal. Oroszország már régen a hatalmának és a világhírnévnek a tetőpontján lenne, ha nem lennének zsidók!

A felsőbb körök ehhez a rövidlátó, de kényelmes magyarázathoz ragaszkodva, csak közelebb hozták bukásuk óráját.

Az összeesküvések történelmi erejében való babonás hit (még ha kollektív és egyéni típusai létezhetnek is) teljesen mellékesen kezeli az elviselt kudarcok alapvető okát úgy az egyén, mint az állam részéről. Vagyis az emberi gyengeségeket, hibákat.

A mi orosz gyengeségünk határozta meg szomorú történelmünk folyását a Nyikon^[310] által kiváltott vallási szakadás abszurditását^[311], Nagy Péter esztelen erőszakos cselekedeteit és az ezt követő összeesapások láncolatát. Évszázados szokását annak, hogy olyan ügyekre fecsérjék az erőnket, ami nem is a miénk. Ezt példázza a nemesség megrögzött elégedettsége és bürokratikus megkövesedése az egész XIX. század folyamán. Nem valami külső összeesküvés hatása, hogy parasztjainkat magukra hagytuk nyomorukban. Nem összeesküvés vezetett oda, hogy a nagyravágyó és gonosz Pétervár elfojtotta a finom ukrajnai kultúrát. Nem az összeesküvés következménye, hogy négy miniszter képtelen volt megegyezni arról, hogy melyik-melyik kérdés kinek a hatáskörébe tartozik négyük közül, és éveket töltöttek kimerítő pereskedéssel, mozgósítva a hierarchia minden szintjét. Nem valami összeesküvés eredményének köszönhető, hogy uralkodóink, egyik a másik után, képtelenek bizonyultak megérteni a világ fejlődését és felismerni az igazán fontos dolgokat, összefüggéseket. Ha megőriztük volna azt a tisztaságot és azt az erőt, amit valaha radoneji Szent Szergej belénk lehelt, a világon semmiféle összeesküvéstől nem kellett volna tartanunk.

Nem, semmiféleképpen sem lehet azt mondani, hogy a zsidók „szervezték” meg az 1905-ös és az 1917-es forradalmat, ahogy azt sem, hogy ez vagy az a náció szította ezt. Ugyanígy sem az oroszok, sem az uránok, ah-fik a pogromokat szervezték, nem mint nemzet tették ezt.

Mindenképp könnyű lenne visszanézni erre a forradalomra és elítélni „renegátjait”^[312]. Egy részükre mint a „nem zsidó zsidókra [179], más részükre mint a „nem orosz internacionalisták”-ra. De minden nemzetnek felelnie kell saját tagjai előtt, hogy fiait azzá formálta, amivé azok váltak.

A zsidó forradalmi ifjúság (és lám, azok nevelői is), így azok a zsidók, akik „jelentős forradalmi erőt képeztek” [180], úgy tűnik, elfelejtették a bölcs tanácsot, amelyet Jeremiás adott a Babilonba hurcolt zsidók számára. „Keressétek a békét azokban a városokban, ahova elhurcoltalak titeket; imádkozzatok a javára Jahvehoz, mert az ő békéjétől függ a tietek is.” (Jeremiás, 29-7.)

Oroszország zsidósága viszont, amely csatlakozott a forradalomhoz, csak a „város” tönkretételére törekedett, s nem gondolt a következményekre.

A rendkívül hosszú, szerteágazó világtörténelem során a – kicsi de erőszakos – zsidó nép szerepe kétségbevonhatatlan, sőt jelentős. Ugyanez érvényes Oroszország történelmére is. Mindazonáltal ez a szerep történelmi talány marad mindannyiunk számára.

A zsidók számára úgyszintén.

Ez a különös küldetés a boldogságon kívül szinte mindent meghozott számukra.

10. A DUMA IDŐSZAKA

Az 1905, október 17-i manifesztum viszonylag új korszakot nyitott az orosz történelemben, amelyet Sztolipin kormánya konszolidált^[313] a parlamentáris monarchiával^[314] vagyis a korlátozott abszolutizmussal^[315]. Ennek során a korábbi meghatározó kormányzati elveket – a cár megfellebbezhetetlen jogát, a minisztériumok átláthatatlanságát, az arisztokrácia megingathatatlan hierarchiáját – gyorsan és jelentősen korlátozó folyamat zajlott le. Ez az időszak rendkívül nehéznek bizonyulta *felsőbb körök* számára, és csak az erős jellemű, aktív emberek voltak képesek méltó szerepet játszani a kialakuló új korszakban. A közvélemény is nehezen szokott hozzá az új választási gyakorlathoz, ahhoz, hogy a дума vitái nyilvánosak, és még nehezebben az intézmény felelősségéhez. A balszárnyon az indulatos leninisták^[316] – a *Bund*hoz hasonlóan – egyszerűen bojkottálták az első állami дума választásait. „Nem kérünk a parlamentjeitekből!” „Céljainkat bombákkal, vérrel és földindulással fogjuk elérni!” Tehát „a Bund erősen ellenséges hozzáállást tanúsított a дума zsidó képviselőivel szemben”. [1]

Az oroszországi zsidók azonban, a *teljes jogúság szövetségével* az élen, félreérthetetlen módon kimutatták szimpátiájukat a дума új intézményrendszere iránt. „Nagyon tevékenyen vettek részt a választásokon, és többnyire a (kadet) párt képviselőire szavaztak, amelynek programjában hangsúlyos célkitűzésként szerepelt a zsidók egyenjogúsítása.” Néhány jobb belátásra tért forradalmár is hasonló álláspontra helyezkedett. Köztük volt az 1889-ben az USA-ba emigrált Iszaak Gurvics – a marxista baloldal harcos aktivistája, az amerikai szociáldemokrata párt egyik alapítója –, akit az 1905-ös oroszországi hazatérését követően a дума képviselői választótestületébe választottak. [2] A választásokon nem volt korlátozás a zsidókat illetően, és tizenketten közülük be is kerültek az első állami dumába. Igaz, többségük a letelepedési övezetből jött, mivel a főváros zsidó vezetői nem rendelkeztek elektori cenzussal^[317], ezért nem voltak megválaszthatóak. Így közülük a dumába kizárólag Vinaver, Bramszon [3] és a kikeresztelkedett Herzenstein kerültek be (ez utóbbinak Dolgorukov herceg engedte át a helyét).

Mivel a dumában helyet foglaló zsidók száma jelentős volt, a cionista képviselők a „valódi politikai párt fegyelmi elve” alapján „független zsidó képviselőcsoport” megalakítását javasolták. A nem cionista képviselők azonban elvetették az ötletet, és elegendőnek tartották, ha „időnként összegyűlnek, hogy megvitassák a zsidó érdekeket közvetlenül érintő kérdéseket”. [4] Azt viszont elfogadták, hogy „a fegyelem elve alapján szigorúan alá vessék magukat a дума és az egyenjogúsítási bizottság tagjaiból álló testület [5] (»politikai bizottság«) döntéseinek”.

Mindemellett, szoros szövetség alakult ki a zsidók és a kadet párt között. „Nem volt ritka, hogy a teljes jogúság szövetsége és az alkotmányos demokrata párt helyi szervezetei ugyanazokból a személyekből álltak.” [6] Vinavert például a „mózesi törvények kadetja” gúnynévvel ugratták.) „A letelepedési övezetben a (kadet) párt tagjainak döntő többsége zsidó volt. A belső kormányzóságokban pedig lélekszámát tekintve a második legnagyobb nemzetiséget képviselte a pártban. ... Ahogyan Witte írja: »majdnem minden diplomás

zsidó csatlakozott a népi szabadságpárthoz (vagyis a kadetekhez)... amely azonnali egyenjogúsítást ígért nekik». Befolyásának jelentős részét a zsidóknak köszönheti a párt, akik szellemi és anyagi támogatásban részesítették.” [7] A zsidók „tervszerűséget és koncentrátságot vittek az 1905-ös alkotmányozó orosz »szabadságmozgalomba«,„ [8]

Ugyanakkor a kadet párt jelentős alakja, A. Tirkova arról számol be emlékirataiban, hogy „a kadet párt fő alapítói és vezetői nem zsidók voltak. Nem volt olyan nagy formátumú személyiség közöttük, aki maga mögé állíthatta volna az orosz liberálisokat úgy, ahogyan ezt a XIX. század közepén a zsidó Disraeli tette az angol konzervatívokkal. ...A kadet párt legfontosabb emberei oroszok voltak. Ez nem azt jelenti, hogy tagadnám a sorainkba beolvadó zsidók befolyását. Nyilvánvalóan hatottak ránk, már csak határtalan energikusságukkal is. Jelenlétük és tevékenységük nem engedte, hogy elfeledkezzünk róluk, a helyzetükről, és arról, hogy szükségük van a segítségünkre.” Majd később így folytatja: „A zsidó csoportok befolyását vizsgálva (a kadet párton belül) meg kell említenünk Miljukov esetét, aki már a kezdetekkor a kedvencük lett. Számos csodálója akadt, fekete szemű tisztelők vették körül – főleg nők –, akik babusgatták, dédelgették és olyan túlzó dicshimnuszokat zengtek róla, hogy az már komikus volt.” [9]

Az első дума idején V. A. Obolenszkij, aki szintén a kadet párt KB (központi bizottság) tagja volt, a Szergijevszkaja és Patyomkinszkaja utca sarkán működő kadet klubról ír, ahol az elvilágiasodott zsidó társadalmi elit és a politizáló orosz értelmiségi elit keveredett egymással. „Mindig sokan voltak, és igen elegáns a zömében gazdag szentpétervári zsidókból álló közönség. A hölgyek selyemruhát, gyémántbrossokat és briliánsgyűrűket viseltek, az önelégült urakon pedig látszott a polgári jólét. Demokratikus meggyőződésünk ellenére, némiképp megütköztünk a »kadet klubban« uralkodó légkörön. Képzeljék csak el, milyen zavarban lehettek azok a parasztok, akik a parlamenti képviselőcsoportunk gyűlésein vettek részt! ... »Az urak pártja« – gondolták –, és többet nem látogatták az összejöveteleinket.” [10]

Helyi szinten a teljes jogúság szövetsége és a kadet párt együttműködése nemcsak a „lehető legtöbb zsidó jelöltben” nyilvánult meg, hanem abban is, hogy „a (teljes jogúságért) szövetség helyi szervezeteit utasították azon (nem zsidó) jelöltek támogatására, akik a zsidók egyenjogúsítását sürgették”. [11]

A fentiekkel kapcsolatban többen is hangot adtak nemtetszésüknek. A sajtóban sorra jelentek meg azok a cikkek, amelyek a szövetség és a kadet párt együttműködésének részleteit firtatták. Ezek-re a kérdésekre a kadetek lapja, a *Recs* így válaszolt 1907-ben. „A *Recs* már nagyon világosan közzétette a zsidó csoporttal kötött megállapodás feltételeit. ...A csoportnak jogában áll nem elfogadni a képviselői választótestület tagjait, és ellenezni a дума tagságra pályázó jelöltek személyét.” [12]

A cári kiáltvány értelmében, a valamennyi állampolgár részére biztosítandó jogokkal együtt vetődött fel a zsidók egyenjogúságának kérdése a дума vitái során. „Az állami дума megígérte, hogy előkészíti »a törvényt az összes állampolgár teljes egyenjogúsításáról. Minden olyan korlátozás és kiváltság eltörléséről, amelyek valamely társadalmi osztályhoz, nemzetiséghez, valláshoz vagy nemi hovatartozáshoz köthetők«.” [13] A törvény főbb irányvonalainak elfogadása után a дума egy hónapon át vitázott a kérdésről, miközben sorra hangoztak el „a fennkölt, ámde hatástalan nyilatkozatok” [14], míg végül a дума feloszlott, és a polgárok, illetve a zsidók egyenjogúságáról szóló

törvény függőben maradt.

A kadetek többségéhez hasonlóan az első дума zsidó képviselői is aláírták a *viborgi manifestumot*. Ennek következtében többé nem indulhattak a választásokon. Ezt különösen megsínylette Vinaver karrierje. (Ő az első дума idején még szenvedélyes hozzászólásokat tartott, míg később lebeszélte a zsidókat arról, hogy túlságosan az előtérbe kerüljenek, mert így akarta elkerülni, hogy megismétlődhessen az, ami az 1905-ös forradalom alatt történt.)

„A zsidók részvétele a második állami дума megválasztása során még hangsúlyosabb volt, mint az első választási kampányban. ...A legélénkebb érdeklődést a letelepedési övezetben élő zsidó népesség tanúsította a választás iránt. A politikai vitában minden társadalmi réteg részt vett.” A forradalom előtt kiadott *Zsidó Enciklopédia* azonban beszámol arról a jelentős zsidóellenes propagandáról is, amelyet a – nyugati kormányzóságokban különösen élénk – jobboldali monarchista körök folytattak. „Arról győzködték a parasztokat, hogy minden haladó szellemű párt a zsidók egyenjogúsításáért küzd az őslakosság érdekeinek rovására... [15] hogy a népképviselőt ürügyén a népfosztogató és hazaáruló zsidó szabadkőműves szindikátus^[318] irányítja az országot”. ... Valamint a parasztoknak aggódniuk kell „a falvakban korábban ismeretlen, új urak hallatlanul nagy számban történő felbukkanása miatt, akiket nem ismertek se apáik, se nagyapáik, akiket immár nekik kell munkájukkal eltartani”. Imígyen pedig az alkotmány értelmében „a tatár igát a megalázó, nemzetközi kahol váltja majd föl”. Ezenkívül listát készítettek azokról az érvényben lévő jogokról, amelyeket e] kellene törölni. Zsidókat ne lehessen megválasztani a dumába, sőt szorítsák vissza valamennyiüket a letelepedési övezetbe. Tiltsák meg nekik a búza-, a gabona- és a faeladást, valamint a munkavégzést a bankokban és a kereskedelmi intézményekben. Kobozzák el a vagyonukat. Tiltsák meg számukra a névváltoztatást, a kiadói és sajtószerkesztői tevékenységet. Csökkentsék a letelepedési övezet nagyságát a termékeny vidékek elvételével, és a jakutszki kormányzóságon kívül ne biztosítsanak földet a zsidófiaiak. Vagyis általában véve kezeljék idegenként őket, és még a katonai szolgálat helyett is fizessenek adót. „A szóban és írásban egyaránt terjesztett antiszemita propaganda következtében a haladó szellemű képviselőjelöltek az egész letelepedési övezetben elbuktak a második дума megválasztásakor.” [16] Mindössze négy zsidó képviselő került be a második állami dumába (köztük három kadet). [17]

Még a fenti választást megelőzően azonban a kormány foglalkozott a zsidók egyenjogúsításának kérdésével. Fél évvel miniszterelnöki hivatalának elfoglalása után, 1906 decemberében Sztolipin elfogadtatta a kormánnyal a („minisztertanácsi naplónak” nevezett) határozatot. Ez a zsidókat sújtó lényegi korlátozások feloldásának folytatásáról szólt és a teljes egyenlőség irányába mutatott. „A következő, zsidókat érintő intézkedések megszüntetését tervezték: a letelepedési övezeten belüli, vidéki térségekben élés tilalmát; a birodalom teljes területén belül a vidéki térségekben élés tilalmát az általános letelepedési joggal rendelkező személyek esetében... valamint a földbirtok tulajdonlása révén cégek igazgatótanácsában való részvétel tilalmát.” [18]

Az uralkodó azonban így válaszolt december 10-i keltezésű levelében: „Bármilyen meggyőzőek legyenek is az érvek ezen intézkedések elfogadása mellett... egy belső hang egyre inkább arra int, hogy ne vállaljam ezt a döntést.” [19]

Mintha nem értette volna – vagy el akarta felejtetni –, hogy a *naplóban* javasolt határozat az általa egy évvel korábban aláírt kiáltvány egyenes és elkerülhetetlen következménye volt.

Még a legzártabb bürokráciában is akadnak azonban olyan hivatalnokok, akik nem tesznek lakatot a szájukra. Lehet, hogy a minisztertanácsban hozott határozat híre már el is jutott a közvéleményhez? Bizony így történt: kitudódott, hogy a miniszterek egyenjogúsítani akarják a zsidókat, de az uralkodó akadályokat gördít az elképzelés megvalósításának útjába.

Ugyanezen a napon, december 10-én, Sztolipin sietve levelet ír az uralkodónak, amelyben kifejezi aggodalmát, és újra kifejti érveit, majd hozzáteszi. „A napló elutasításáról egyelőre nem tud senki”, vagyis még el lehet titkolni az uralkodó habozását. „Felség, nem áll jogunkban ilyen helyzetbe hozni önt, és nem bújhatunk el ön mögött.” Sztolipin azt szerette volna, hogy a zsidóknak tett engedményeket a cár kegyének tulajdonítsák. Mivel a helyzet más volt, ezért újabb határozat elfogadását javasolta az uralkodónak. E szerint a cár ne fogalmazzon meg lényegi ellenvetést, de fejezze ki akaratát, hogy a törvényt ne az állami дума feje fölött hozzák meg, vagyis a дума vállalja föl azt.

Sz. E. Krizsanovszkij államtitkár elmondása szerint a cár ezután a fentiek alapján hozott határozatot, amelynek értelmében a nép képviselőinek kell magukra vállalniuk a kérdés felvetésének és megoldásának felelősségét. Nem tudni miért, de ez a határozat kevés nyilvánosságot kapott, „és az állami дума részéről sem történt semmiféle kezdeményezés”. [20]

A többségében baloldali érzelmű, haladó eszméket valló és a kormányt hevesen ostromozó második дума tehát szabad kezet kapott! Ennek ellenére „a második дума még annyit sem foglalkozott a zsidók jogfosztottságának kérdésével, mint az első”. [21] A zsidók egyenjogúsításáról szóló törvényt még csak meg sem vitatták, így elfogadása szóba sem kerülhetett...

Vajon miért nem élt a második дума a felkínált lehetőséggel? Miért nem ragadta meg az alkalmat? Pedig három teljes hónap állt a rendelkezésére. Vajon a viták és a csatározások miatt csak a másodlagos, mellékes kérdéseket érintették? Bár a folyamat korábban már részlegesen elindult, a zsidók egyenjogúsításával mégsem foglalkoztak többé. Vajon miért? Ami a „rendkívüli parlamenten kívüli bizottságot” illeti, az még csak meg sem vizsgálta a zsidókat sújtó korlátozások eltörlésének tervezetét. Ehelyett a problémát megkerülve úgy foglalt állást, hogy a *teljes* egyenjogúságot „a lehető leggyorsabban” [22] meg kell valósítani.

Ezt nehezen lehetne mással, mint politikai számítással magyarázni. Mivel a cél az egyeduralkodó rend elleni harc volt, továbbra is érdekükben állt, hogy a zsidókérdés kiélezett maradjon, és ne oldódjon meg. Hiszen így maradt tartalék muníciójuk. A szabadság bajnokai úgy gondolkodtak, hogy a zsidókat sújtó korlátozások eltörlése, csökkentené a zsidók harci kedvét és ez kerülendő. Kezdett világossá válni, hogy e bátor és feddhetetlen lovagok számára valójában a hatalom elleni harc a legfontosabb.

Ez egyre észrevehetőbbé és érthetőbbé vált. Bergyajev például a következő szemrehányásokkal illette az orosz radikálisokat: „Önök nagyon fogékonyak a

zsidókérdésre, és harcolnak a jogaikért. De vajon érzik-e, mi az a »zsidó«? Értik-e a zsidó nép lelkét? ... Nem, a zsidók érdekében folytatott harcukban nem is akarják megismerni a zsidókat.” [23]

A harmadik dumában a kadetek már nem voltak többségben. „Mivel tartottak a kudarctól, már nem kezdeményeztek a zsidó-kérdésben. ... Ez mély elégedetlenséggel töltötte el a zsidó tömegeket, és a zsidó sajtó hevesen támadta a népi szabadságpártot.” [24] Jóllehet „a zsidók óriási energiát fektettek a választási kampányba, és a képviselői választótestületben a zsidók száma meghaladta a keresztényekét a letelepedési övezet valamennyi kormányzóságában”, mégis vereséget szenvedtek. A harmadik dumába csupán két zsidó képviselő került be: Nisszelovics és Friedman. [25] (Utóbbinak még a negyedik dumában is sikerült bennmaradnia.)

Egyébként 1915-től az államtanács tagjai között is volt egy zsidó, az ogyesszai G. E. Veinstein. (Közvetlenül a forradalom előtt akadt másik is, a *karaim* Szolomon Szamojlovics Krim személyében.) [26]

A harmadik dumában többséget szerző *októbristák* némi kezdeti habozás után engedtek a zsidók egyenjogúsítását követelő közvélemény nyomásának. Ezért az orosz nacionalista képviselők szemrehányásokkal illették őket. „Azt gondoltuk, hogy az októbristák fontosnak tartják a nemzeti érdekek védelmét, de ők inkább kidolgozták a letelepedési övezet eltörlésére vonatkozó törvényjavaslatot.” [27] Eközben csendben háttérbe szorították „a finnországi oroszok egyenjogúsításának” kérdését (tehát ezen „az orosz gyarmaton” nem létezett egyenlőség), valamint a lengyelországi, jelentős orosz népességgel bíró Kolm térségének Oroszországhoz való csatolását.

Másfelől viszont az októbristáknak voltak „nyilvánvalóan antiszemita természetű” megnyilvánulásai is. Így például 1908-ban Gucskov kezdeményezésére a harmadik дума kifejezte „azon kívánságát... hogy zsidó orvosok ne dolgozhassanak a hadsereg egészségügyi szolgálatánál”. [28] Valamint „azt is javasolta, hogy a zsidók katonai szolgálat helyett adót fizessenek”. [29] [A japán háborút megelőző években még széles körű és komoly viták folytak arról, hogy a zsidókat fel kellene menteni a katonai szolgálat alól. J. V. Gessen^[319] könyvet is írt erről *Vojna i evrei* (A háború és a zsidók) címmel.]

Egyszóval nem vállalta fel sem a második, sem a harmadik, sem a negyedik дума a zsidók teljesjogúsításáról szóló törvény megalkotását. Ezenkívül a dumák a baloldali nyomására mindenesetben megakadályozták a *parasztok* egyenjogúsításáról szóló törvény jóváhagyását is (amelyet Sztolipin már 1906. október 5-én kihirdetett). Itt arra hívatkoztak, hogy csak a zsidók (és a lengyelek) egyenjogúsítása után szabad egyenlő jogokat biztosítani a parasztoknak!

Így lehetett fenntartani, sőt többszörösére növelni a gyűlölt cári kormányra nehezedő nyomást. Nem elég, hogy a hatalomra gyakorolt presszió egyáltalán nem enyhült, és a дума sem szavazta meg a fenti törvényeket, ráadásul ez a helyzet egészen a februári forradalomig fenn is maradt.

Azonban A. Sztolipin, az 1906. decemberi elvetélt kísérlete után szép csendben, olyan adminisztratív intézkedéseket hozott, amelyek részlegesen feloldották a zsidókat sújtó korlátozásokat.

M. Mensikov^[320], a *Novoje Vremja* egyik vezércikkírója elítélte ezt a módszert. „Sztolipin alatt a letelepedési övezet fikcióvá vált.” [30] A zsidók „fokozatosan legyőzik az orosz hatalmat, teljesen megfosztván azt cselekvőképességétől. ...A kormány úgy viselkedik, mintha zsidó lenne.” [32]

Hát, igen. Ilyen a középút sorsa...

Az orosz sajtó eközben erőteljesen támogatta a baloldali pártok taktikai megfontolásból folytatott hadakozását a haladó szellemű intézkedések ellen, a jogegyenlőség fokozatos bevezetésének megakadályozásáért. Itt kell megjegyeznünk, hogy 1905 végétől a sajtót már nem vetették előzetes cenzúra^[321] alá. A sajtó azonban nem egyszerűen szabaddá vált, hanem a politikai élet teljes jogú szereplőjének tekintette önmagát, amely – ahogy láttuk is – követeléseket fogalmaz meg, mint például a *rendőrség kivonását a város utcáiról*. Witte ezt a helyzetet úgy értelmezte, hogy a sajtó elvesztette a józan esztét.

Tény és való, hogy ekkor már teljes mértékben az újságíróktól függött, hogy Oroszországban és annak legtávolibb kormányzóságaiban miként értesülnek az emberek a dumában zajló eseményekről. Mivel az ülések gyorsírással készített beszámolóit csak később és nagyon alacsony példányszámban jelentek meg, a napi sajtó volt az egyetlen forrás, amelynek alapján az emberek véleményt alkothattak. Az újságok viszont módszeresen elferdítették a dumában folyó vitákat. Az agyondicsért baloldali képviselők sok szereplési lehetőséget kaptak az újságok hasábjain, míg a jobboldali képviselők számára alig jutott hely.

Tirkova elbeszélése szerint a második dumában „az akkreditált^[322] újságírók saját sajtóirodát hoztak létre”, amely „felosztotta a helyeket” a tudósítók között. Az iroda tagjai „megtagadták az akkreditációs igazolványt” a *Kolokol* (a vidéki papság kedvenc lapja) tudósítójától. Tirkova ekkor felszólalt és rámutatott, hogy „nem szabad megfosztani az olvasókat attól a lehetőségtől, hogy olyan lapból tájékozódjanak a dumában folyó vitákról, amelyben jobban bíznak, mint az ellenzéki újságokban”. Azonban – mint Tirkova folytatja –, „többségükben zsidó kollégáim... haragra gerjedtek, és szitkokat zúdítottak a *Kolokolra*, amely szerintük fölösleges újság és úgysem olvassa senki”. [32]

Az orosz nacionalista körök szerint a sajtó magatartásáért kizárólag a zsidókat terhelte felelősség, hiszen a dumába akkreditált újságírók majdnem mindegyike zsidó volt. „Leleplező” listákat tettek közzé e tudósítók nevével. A parlamenti élet alábbi komikus eseménye még jobban rávilágít a helyzetre. Az őt ért támadásokra reagáló Puriskevics beszéde közepén egyszer csak rámutatott a szónoki emelvény közelében lévő kör alakban elkerített újságírói szektorra, és ezt mondta. „Nézzék csak ezt a zsidó letelepedési övezetet!” Akaratlanul is mindenki a sajtó képviselői felé fordult, és még a baloldal is nevetésben tört ki. A „duma letelepedési övezete” ezután szállóigévé vált.

A legtekintélyesebb zsidó kiadók közül már beszéltünk Sz. M. Propperról, a *Birzsevice Vedomosztyi* (Tőzsdei Hírek) tulajdonosáról, a „forradalmi demokrácia” rendíthetetlen hívéről. Szliozberg nagyobb szimpátiával említi Ju. B. Bakot, a *Recs* című kadet lap alapítóját és fő pénzügyi támogatóját. „Nagyon szolgálatkész és művelt ember, a radikális liberális irányzat tagja.” Az önsegélyező zsidó bizottságok kongresszusán, 1906 elején éppen az ő szenvedélyes felszólalása akadályozta meg a közeledést a cárhoz. „Nem

volt olyan zsidó kulturális vagy jótékonyági szervezet, amelyetek tagjai között Ju. B. Bak ne szerepelt volna.” Különösen kiemelkedő munkát végzett a zsidó felszabadítási bizottságban. [33] Ami a liberális beállítottságú *Recs* újságot és főszerkesztőjét, I. V. Gesszent illeti, egyáltalán nem mondható el róluk, hogy csak a zsidókat érintő kérdésekkel foglalkoztak volna, hanem az általános liberalizációval is. A rendkívül tekintélyes *Russzkije Vedomosztyi* (Orosz Hírek) különböző irányzathoz tartozó zsidó szerzőket jelentetett meg, Zsabotinszkijt éppúgy, mint a hadikommunizmus^[323] későbbi kitalálóját, Lure-Larint. Sz. Melgunov feljegyezte, hogy a zsidópárti cikkek megjelentetése „nemcsak az elnyomottak védelmének felvállalásával, hanem az újság szerkesztőségének összetételével” is magyarázható. [34] Még Szuvorin *Novoje Vremjájának* munkatársai között is voltak zsidók, közülük a *Zsidó Enciklopédia* öt nevet említ. [35]

Hosszú időn át G. B. Jollosz volt a *Russzkije Vedomosztyi* meghatározó egyénisége, akit a lapnál dolgozó Herzenstein hívott az újsághoz. Mindketten képviselők voltak az első dumában, és mindketten a („főpróbának” minősített) 1905-1906-os forradalomhoz szervesen hozzátartozó politikai gyilkosságok által szított kegyetlen erőszak áldozataivá váltak. Az *izraeli Zsidó Enciklopédia* szerint meggyilkolásukért az Orosz Népi Szövetséget terheli a felelősség. Az orosz *Zsidó Enciklopédia* szerint a szövetség valóban felelős Herzenstein meggyilkolásáért (1906), Jolloszt viszont valószínűleg a „fekete százak terroristái” ölték meg (1907). [36]

A zsidó kiadók és újságírók tevékenysége azonban nem korlátozódott csupán csak a fővárosra. Az intellektuális írásokon kívül kiterjedt olyan népszerű sajtótermékekre is, mint például a negyedmilliós példányszámú *Kopejka*, a házmesterek kedvenc olvasmánya, amely „jelentős szerepet játszott az antiszemita hadjáratok ellen vívott küzdelemben”. (A lap létrehozója és igazgatója M. B. Gorodetszkij.) [37] Az igen befolyásos (a kadeteknél baloldali) *Kijevszkaja Misl* (Kijevi Gondolat) főszerkesztője Jona Kugel volt (a családban mind a négy fiútestvér újságíró lett), munkatársai között pedig megtaláljuk Zaslavszkijt, a javíthatatlan csirkefogót, és ami számunkra érdekesebb, Lev Trockijt! Szaratov legnagyobb újságját idősebb Averbak (Szverdlov sógora) adta ki. Az Ogyesszában egy ideig megjelenő, erősen jobboldali meggyőződésű *Novorosszijszkij Telegrafot* (Novorosszijszki Távíró) viszont sikeresen ellehetetlenítették 1900-ban az ellene hozott gazdasági rendelkezések.

Az orosz sajtónak megvoltak a maga „vándorcsillagai” is. Közéjük tartozott a jó tollú újságíró L. Ju. Goldstein is, aki a legkülönbözőbb lapokban publikált harmincöt éven át. Írt például a *Szin Otyecsesztvába* (A Haza Fia), ugyanakkor ő alapította és vezette a leghazafiasabb szellemű újságot, a *Rosszját* (Oroszország) is. Ez utóbbit azért szüntették meg, mert „Az Obamov úrék” című cikkében példátlanul heves kirohanást intézett az uralkodócsalád ellen. A sajtó 1917 tavaszán megemlékezett Goldstein jubileumáról. [38] És ott van még a diszkrét tollú Garvej-Altusz is, aki nagy sikert aratott „A szerelmes párdúc ugrása” című rovatával, amelyben rágalmak özönét zúdította N. A. Maklakov belügyminiszterre. [Ez azonban még semmi sem volt az 1905-1907-es években megjelent vicclapok hallatlan szemtelenségeihez képest, amelyek elképesztő szavakkal sározták be az állam és a hatalom köreit. Itt kell megemlítenünk a kaméleont, Zinovij Grzsebt, aki 1905-ben még a *Zsupel* (Madárijesztő) című merész satirikus lap kiadója volt, majd 1914-1915-ben a konzervatív *Otyecsesztvót* (Haza) vezette. Ezt követően 1920-ban viszont a szovjet állami kiadóval együttműködve orosz nyelvű kiadót hozott létre

Berlinben.] [39]

Bár a sajtó különféle irányzatokat képviselt – a liberalizmustól a szocializmusig, a zsidó tematikán belül pedig a cionizmustól az autonómiáig –, a hatalommal szembeni megértő álláspont képviselése és a tisztességes újságírás két ellentétes fogalomként volt elkönyvelve. Dosztojevszkij már az 1870-es években több ízben szólt „az orosz sajtó féltelenségéről”. Az éppen akkor trónra került III. Sándor cárnál tartott 1881. március 8-i gyűlésen, és később is gyakran megfigyelhető volt, hogy az újságírók a társadalom önjelölt képviselőiként viselkedtek.

Napóleonnak tulajdonítják a következő szavakat: „Három ellenzéki újság veszélyesebb százezer ellenséges katonánál is.” Ez a kijelentés jól alkalmazható az orosz-japán háborúra. Az orosz sajtó nyíltan defetista álláspontra helyezkedett a konfliktus teljes ideje alatt, és ezen belül minden csatánál is. És ami még súlyosabb, nem leplezte szimpátiáját a terrorizmus és a forradalom alatt.

Ezt az 1905-ben teljesen féktelen sajtót a duma időszakában – ha hihetünk Witte-nek – alapvetően „zsidónak” vagy „félzsidónak” tekintették. [40] Pontosabban úgy gondolták, hogy a sajtót, a kulcspozíciókat elfoglaló baloldali és radikális zsidók uralják. D. I. Pihno, aki ekkor már huszonöt éve a *Kijevszkije Vedomosztyi* (Kijevi Hírlap) orosz újság főszerkesztője és a korabeli sajtó szakavatott ismerője, 1905 novemberében így ír: „A zsidók... nagyon sokat vártak a forradalomtól. ...Azok az oroszok, akik komolyan gondolkodnak, megértették, hogy ilyen időkben a sajtó hatalom, de ez a hatalom nem az ő kezükben, hanem ellenségeik kezében van, akik az ő nevükben szóltak egész Oroszországhoz. Az emberek rákényszerültek, hogy őket olvassák, mert más olvasnivaló nem volt. Mivel pillanatok alatt nem lehet új kiadványt létrehozni... a hazugságok tömegével elárasztott (közvélemény) képtelen eligazodni.” [41]

L. Tyihomirov ebben a jelenségben semmi nemzeti jelleget nem látott, de 1910-ben a következő észrevételeket tette az orosz sajtóval kapcsolatban: „Az idegeinkkel játszanak. ...Mindenben egyoldalúság. ... Nem akarnak becsületesek lenni, és nem ismerik a fair-play^[324] fogalmát. ... Nincs ideáljuk és azt sem tudják, mi az.” Ami az ehhez a sajtóhoz szokott olvasóközönséget illeti, agresszivitást és brutalitást akar, nem tiszteli a tudást és a bárdolatlanságot észre sem veszi”. [42] A politikai sakktábla túloldalán elhelyezkedő bolsevik M. Lemke így írt az orosz sajtóról: „Reformok előtt álló korunkban az ideálok nem sokat érnek, és a lapok hasábjait a szenzációhajhász hírek és az ellentmondást nem tűrő, önhitt tudatlanság töltik meg.”

Andrej Belij – aki minden volt, csak jobboldali vagy sovinszta nem – az alábbi keserűséggel teli sorokat vetette papírra a kultúráról 1909-ben: „Nemzeti kultúránkat idegen emberek uralják. ...Nézzék meg azok nevét, akik Oroszország újságjaiba és folyóirataiba irodalmi és zenei kritikákat írnak. Szinte valamennyien zsidók. Vannak köztük tehetséges és érzékeny emberek, és néhányan közülük talán jobban értik nemzeti kultúránkat, mint maguk az oroszok, de ők a kivételek. A zsidó kritikusok döntő többségének azonban köze nincs az orosz kultúrához. Ők az eszperantóhoz^[325] hasonló zsargont^[326] használnak, és megfélemlítik azokat, akik az orosz nyelv elmélyítésén és gazdagításán munkálkodnak.” [43]

Ugyanebben az időszakban, az éles látású, cionista Zsabotinszkij panaszkodik a

„zsidó pénzekből támogatott haladó szellemű újságokra, amelyek munkatársai zömében zsidók”, és így figyelmeztet: „Amikor a zsidók tömege elárasztotta az orosz politikai életet, megjósoltuk nekik, hogy ebből semmi jó nem származhat sem az orosz politikának, sem a zsidóknak.” [44]

Az orosz sajtó meghatározó szerepet játszott abban a rohamban, amelyet a kadetek és az értelmiség indított a kormány ellen a forradalom előtt. A. I. Singarjov^[327], a дума képviselője jól kifejezi, milyen hangulat uralkodott. „Bukjon meg a kormány! Egy ilyen hatalomnak nem dobhatunk semmilyen mentőövet!” Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy az első дума egyperces néma felállással emlékezett meg a belosztoki pogrom áldozatairól (nem ismerték el, hogy – mint láttuk – az anarchisták és a hadsereg közti fegyveres összecsapásról volt szó), ahogyan a második дума is tisztelgett a terrorista által meggyilkolt Jollosz emléke előtt. Amikor azonban Puriskevics azt javasolta, hogy egyperces néma felállással emlékezzenek meg a szolgálatteljesítés közben életüket vesztett rendőrökről és katonákról, megvonták tőle a szót, és száműzték az ülésteremből. A képviselők túlfűtött indulataik közepette elképzelhetetlennek tartották, hogy azokat sajnálják, alak az ország biztonságát szolgálták, pedig erre az elemi biztonságra nekik is szükségük volt.

Az emberi jogok szövetségének tagja, A. Kuliser igaz már túl későn, 1923-ban igen helytálló mérleget készített erről a korszakról, az emigrációban megjelenő „Zsidó Fórum”-ban. „A forradalom előtt valóban voltak az oroszországi zsidók között olyan egyének és csoportok, amelyek tevékenységét... a felelősségérzet hiánya jellemezte a zsidók fejében uralkodó zavarodottsággal szemben... (amikor) homályos és felszínes »forradalmi gondolatokat« terjesztettek. ...Politikai ténykedésük pusztán abból állt, hogy *baloldalibbak* legyenek mindenki másnál. Mindig felelőtlenül kritizáltak, soha nem ástak a dolgok mélyére, és úgy vélték, hogy mindig azt kell mondaniuk: »Ez nem elég!« Ezek az emberek »demokraták« voltak, vagyis a demokraták egy külön kategóriájához tartoztak, amit ők maguk »zsidó demokrata csoportnak« neveztek. A zsidó jelző, amelyet egyébként bármely főnév elé odaragasztottak... kizárólag azt volt hivatott demonstrálni, hogy a többiek még nem eléggé demokraták. ... A felelőtlenység, az üres maximalizmus, és a szüntelen követelőzés légkörében éltek. Mindennek végzetes következményei lettek, amikor kitört a forradalom.” [45] A sajtó romboló hatása az orosz közélet kétségtelenül gyenge és sebezhető pontja az 1914-1917-es években.

De mi történt az orosz nacionalisták „csúszómászó” sajtójával, amely földig hajolt a hatalom előtt? Dubrovin *Russzkaja Znamjájáról* (Orosz Lobogó) azt mondták, annyira rossz és közönséges, hogy már olvashatatlan. (Itt jegyezzük meg, hogy néhány tábornok kérésére a hadseregben megtiltották a terjesztését.) Valószínűleg a *Zemscsina* (Kispolgárság) sem volt jobb, bár nem tudom, soha nem olvastam ezeket a lapokat. A *Moszkovszkije Vedomosztyi* (Moszkvai Hírlap) pedig kifulladt, mert 1905 után már nem maradt olvasója.

De hová tűntek azok az igen intelligens és „éles” tollú konzervatív újságírók, akiket foglalkoztatott az oroszok sorsa? Miért nem léteztek olyan színvonalas újságok, amelyek ellensúlyozták volna a pusztító örvényt?

El kell mondanunk, hogy szemben a fürge észjárású liberális és radikális sajtóval – amely dinamizmusát jelentős részben zsidó munkatársainak köszönhette –, az orosz

nacionalisták csak lassú és lagymatag elméket tudtak felvonultatni, akik az idő tájt egyáltalán nem voltak felkészülve a harcra. (Akkor mit mondjunk a mostani helyzetről?) Csupán néhány teljesen tehetségtelen tollforgatót találunk, akiket a baloldali sajtó miatt érzett felháborodásuk motivált. Tegyük hozzá azt is, hogy a jobboldali kiadványok súlyos anyagi problémákkal küszködtek. Eközben – Zsabotinszkij szavaival élve – „a zsidó pénzből” előállított újságoknál nagyon jól kerestek az újságírók, ezért is volt annyi jó tollú szerzőjük, és ezek a lapok kivétel nélkül mind érdekesek voltak. Ráadásul a baloldali sajtó és a дума követelték az „államilag támogatott újságok” megszüntetését, bár ez a titkos kormánytámogatás valójában igencsak lanyha volt.

Sz. E. Krizsanovszkij államtitkár elismerte, hogy a kormány Oroszország-szerte több mint harminc újságot részesített pénzügyi támogatásban, ám ez semmilyen eredményt sem hozott. Egyrészt azért, mert a jobboldalnak nem voltak képzett, az újságírásban jártas emberei, másrészt a hatalom sem tudott bánni a sajtóval. A többieknek tehetségesebbnek bizonyult bizonyos I. Ja. Gurljand „Vasziljev” néven brosúrákat író, a belügyminisztériumban dolgozó zsidó. Ő a brosúráit lepecsételt borítékban küldte el neves közéleti személyiségeknek.

A kormány csak a *Pravityelsztvennij Vjesztnyik* című kiadvánnyal rendelkezett, amely azonban száraz és bürokratikus módon számolt be a hírekről. A kormányssajtó nem volt sem hatásos, sem okos, sem meggyőző, így nem is hódíthatta meg az orosz közvéleményt, az európairól már nem is beszélve! A cári kormány vagy nem ismerte fel, hogy szüksége lenne jó sajtótermékre, vagy annak létrehozása meghaladta képességeit.

Szuvorin *Novoje Vremja*-ja hosszú ideig kormánypárti irányzatot képviselt. Az újság lendületes, okos és energiát sugárzó volt (bár következetlen is, hol támogatta a szövetséget Németországgal, hol élesen ellenezte azt). Sajnos azonban nem mindig tudta elválasztani a nemzeti újjászületés kérdését a zsidók elleni támadásoktól. (Idősebb Szuvorin, a lap alapítója, halála előtt azzal a feltétellel osztotta fel a vagyonát három fia között, hogy zsidókra nem ruházhatják át a részüket.) Witte a *Novoje Vremja*-t azon újságok közé sorolta, amelyeknek 1905-ben „érdeükben állt baloldalinak lenni... majd jobbra fordultak, ma pedig már ultrareakcióso^[328]k”. Ez a rendkívül érdekes és befolyásos újság kiváló példa az említett irányzatváltásra. Bár igen kommersz^[329], „mégis egyike a legjobbaknak”. [46] Sok információt tett közzé, és széles körben terjesztették. Talán az összes orosz újság közül ez volt a legdinamikusabb és a legértelmesebb jobboldali sajtótermék.

És a jobboldali vezetők? A дума jobboldali képviselői? Az esetek többségében kíméletlenek, de ugyanakkor tehetetlenek bizonyultak. Ok „az orosz állam integritásának” egyedüli zálogát a zsidókat sújtó tilalmak kiterjesztésében látták. Balasov képviselő 1911-ben olyan programot dolgozott ki, amely ellentétes volt a kor gyakorlatával és szellemével is. Balasov ugyanis célul tűzte ki a letelepedési övezetek megerősítését, a zsidók eltávolítását a könyvkiadásból, az igazságszolgáltatásból és az orosz oktatásból. Zamislovszkij képviselő pedig azért tiltakozott, mert az egyetemeken a zsidók, az *eszerek* és a szociáldemokraták „titkos szimpátiának” örvendtek. – Mintha államhatalmi eszközökkel véget lehetne vetni a „titkos szimpátiának”!

A nemesi szövetség kongresszusa 1913-ban azt követelte (ahogy a harmadik дума idején 1908-ban is tették), hogy vegyenek fel több zsidót a hadseregbe. Viszont ezzel

párhuzamosan távolítsák el őket a közhivatalokból, a területi és a helyi közigazgatásból, valamint az igazságszolgáltatásból.

Puriskevics – aki másokkal együtt folyamatosan támadta a meggyengült helyzetű Sztolipint – 1911 tavaszán a következő szélsőséges intézkedések tervét terjesztette elő a dumában. „Meg kell tiltani a zsidóknak, hogy hivatalt töltsenek be bármely közigazgatási szervnél.: különös tekintettel a birodalom határvidékeire. ...Azok a zsidók, akifa-rábizonyítják, hogy megkíséreltek ilyen tisztséget betölteni, bíróság előtt feleljenek tettükért.” [47] A jobboldal tehát Sztolipin szemére vetette, hogy engedményeket tesz a zsidóknak.

Amikor Sztolipin 1906 tavaszán elfoglalta hivatalát, kész tényként kellett elfogadnia az 1905. október 17-i kiáltványban foglaltakat, bár a dokumentum némi módosításra szorult. Az, hogy az uralkodó sietve írta alá, és nem fontolta meg kellőképpen, nem jelentett semmit sem. A kiáltványban foglaltakat meg kellett valósítani, és a számos nehézség – illetve a cár habozása – ellenére is e dokumentum alapján kellett újjászervezni az államot. Ez pedig magában foglalta a zsidók egyenjogúsítását is.

Természetesen a zsidókat sújtó korlátozások továbbra is megmaradtak, és nem csak Oroszországban. Lengyelországban, amely – Finnországhoz hasonlóan – leigázott területnek számított, a korlátozások még kegyetlenebbek voltak. Zsabotinszkij így ír erről: „A zsidókra nehezedő iga Finnországban sokkalta keservesebb, mint Oroszországban vagy Romániában. ...Ha bármely finn zsidót vesz észre a városon kívül, jogában áll a bűnöst feltartóztatni, és bekísérni a rendőrségre. A legtöbb szakma gyakorlása tiltott a zsidók számára. Ők csak kötelező és megalázó formaságok teljesítése után házasodhatnak. ...Zsinagóga építéséhez rendkívül nehezen kapnak engedélyt. ...A zsidókat megfosztották minden politikai jogtól.” Az osztrák Galíciában pedig „a lengyelek nem titkolják, hogy a zsidókat csak eszközként tekintik saját politikai hatalmuk megerősítésére a térségben. ...Tudunk olyan esetekről, amikor »cionizmus okán« csaptak ki gimnazistákat iskolájukból. A zsidó iskolák működését minden létező módon akadályozzák, (jiddis) nyelvük ellen pedig gyűlöletet tanúsítanak. Magát a zsidó szocialista pártot is bojkottálják a lengyel szociáldemokraták.” [48] Még a Közép-Európához tartozó Ausztriában is erősen élt a zsidógyűlölet, és számos korlátozás továbbra is érvényben maradt. Közéjük tartozott a karlsbadi fürdőkúra is. Innen időnként egyszerűen kitiltották a zsidókat, máskor pedig csak nyáron utazhattak oda. A „téli zsidókat” pedig csak szigorú ellenőrzés mellett fogadták. [49]

De az Oroszországban alkalmazott korlátozások önmagukban is indokolják a *Zsidó Enciklopédiában* megfogalmazott általános panaszokat: „A zsidók helyzete rendkívül bizonytalan, mivel attól függ, hogyan – illetve milyen jóindulatúan – értelmezik a törvényt azok végrehajtói. Ez érvényes a hierarchia legalacsonyabb fokára is. ...Ez a bizonytalanság... elsősorban abból ered..., hogy a zsidók jogait korlátozó törvények egységes értelmezése és alkalmazása rendkívül nehéz feladat. ...Számos rendelkezésüket kiegészítették vagy módosították a különböző minisztériumok javaslatára hozott és a cár által aláírt különféle rendeletekkel... amelyeket ráadásul nem is mindig vezettek át a fő törvénykönyvbe. ...Hiába rendelkezik a zsidó ember az illetékes hatóság egyértelmű engedélyével, mégsem lehet biztos jogai sérthetetlenségében... elég valamely beosztott hivatalnok rosszindulata, esetleg valaki névtelen levele vagy valamelyik vetélytársa nyílt

törekvése a zsidó kisemmizésére, és máris elúzhetik.” [50]

Sztolipin pontosan értette a helyzet abszurditását és azt a feltartóztathatatlan mozgalmat, amely elvezet a zsidók egyenjogúsításához Oroszországban, ahol egyébként a zsidók egyenlősége már sok tekintetben élő dolog volt.

A letelepedési övezeten kívül élő zsidók száma évről évre nőtt. A zsidók 1903 után 101 további letelepedési helyet kaptak, és ezek száma Sztolipin alatt is jelentősen emelkedett. Sztolipin ezzel olyan intézkedést hajtott végre, amelyet a cár 1906-ban nem hozott meg, a дума pedig 1907-ben elvetett. A régi *Zsidó Enciklopédia* leírja, hogy az új telepedési helyek száma 1910-1912-ben 291 volt [51], míg az új *Zsidó Enciklopédia* 299-ről beszél 1911-ben. [52]

A régi *Zsidó Enciklopédia* beszámol arról is, hogy 1905 nyarától, a forradalmi események hatására „az oktatási intézmények vezetősége három éven át figyelmen kívül hagyta a *numerus clausus*”. [53] A keretet egyébként 1909 augusztusától a közép- és felsőoktatási intézményekben megnövelték a korábban megállapítottal szemben. Egyben előírták annak szigorú betartását (5% a kormányzósági székhelyeken, 10% a letelepedési övezeten kívül és 15% azon belül). [54] Mivel ekkor a zsidó egyetemisták aránya 11% volt a szentpétervári egyetemen és 24% Ogyesszában [55], ezt az intézkedést az érintettek újabb megszorításként élték meg. A valódi korlátozó intézkedést azonban 1911-ben hozták, amikor a *numerus clausus* kiterjesztették a bejáró növendékekre is. [56] (Ez csak a fiúkra vonatkozott, a leányiskolákban a tényleges százalékarány 1911-ben 13,5% volt.) Ugyanebben az időben a művészeti, kereskedelmi, műszaki és más szakközépiskolák megszorítások nélkül fogadták a zsidókat. „A közép- és felsőoktatás után a zsidók tömegesen áramlottak a szakképzésbe”, ami korábban nem volt rájuk jellemző. Amíg 1883-ban „a helyi és regionális szakiskolák összességében” a zsidók csak az összlétszám 2%-át tették ki, addig 1898-ban a fiúk 12%-a, illetve a lányok 17%-a zsidó. [57] Emellett „a zsidó fiatalság megtöltötte a magániskolákat a felsőoktatásban”. A kijevi kereskedelmi főiskolának 1912-ben 1875 zsidó hallgatója volt, míg a pszicho-neurológiai egyetemnek „több ezer”. Egyébiránt 1914-től minden magán oktatási intézmény szabadon választhatta meg az oktatás nyelvét. [58]

Igaz, abban a korban már elkerülhetetlenül eljött az ideje az általános tankötelezettségnek.

Sztolipin fő célkitűzése az agrárreform megvalósítása és ezzel a szilárd tulajdonosi parasztréteg létrehozása volt. Segítőtársa volt ebben A. V. Krivosein^[330] mezőgazdasági miniszter, aki szintén a letelepedési övezet megszüntetésének híveként azt szorgalmazta, hogy a földvásárlásoknál korlátozzák „a névtelen részvénytársaságok jogait”. Mivel egyébként „jelentős zsidó földbirtoktulajdon” jöhet létre, és „a zsidó spekulációs tőke vidéki térhódítása veszélyeztetné az agrárreform sikerét”. (Ezzel egy időben kifejezte félelmét, hogy ez a jelenség addig arrafelé soha nem ismert antiszemitizmust szíthat Nagy-Oroszország vidéki területein.) [59] Mind Sztolipin, mind Krivosein számára elfogadhatatlan volt, hogy a parasztok azért éljenek nyomorban, mert nincs földbirtokuk. A zsidó mezőgazdasági települések számára is megtiltották 1906-ban, hogy állami földeket vásároljanak. Ezeket ezt követően a parasztoknak tartották fenn. [60]

M. Bernackij, neves közgazdász a következő számokat említi a háború előtti időszak

vonatkozásában. A zsidók 2,4%-a a mezőgazdaságban dolgozik, 4,7%-uk szabadfoglalkozású, 11,5%-uk háztartási személyzet tagja, 31%-uk a kereskedelemben dolgozik (Oroszország kereskedőinek 35%-a zsidó ebben az időben), 36%-uk pedig az iparban. A zsidók 18%-a él a letelepedési övezetben. [61] Ha ez utóbbi adatot összevetjük a fent említett 2,4%-kal, megállapíthatjuk, hogy a vidéki övezetekben élő és mezőgazdasággal foglalkozó zsidók száma alig nőtt, miközben Bernackij szerint „az oroszok érdeke, hogy a zsidó szakértelem és tőke a termelés minden területén megjelenjen”, és minden őket sújtó korlátozás „az ország termelőerőinek óriási elpocsékolása”. Bernackij többek között arról is beszámol, hogy 1912-ben Moszkva egyik ipari negyedének gyáros szövetsége azt kezdeményezte a miniszter tanácsnál, hogy ne akadályozzák a zsidókat abban, hogy közvetítő szerepet töltsenek be az orosz ipari termelőközpontok között. [62]

B. A. Kamenka, az Azov-Don bank meghatalmazott igazgatótanácsi elnöke a kőszénbánya- és kohóipari ágazatokat finanszírozta tizenegy jelentős Donyec- és Urál-vidéki vállalat támogatásával. [63] A zsidók részvénybirtoklását az iparban nem korlátozták, viszont „a részvénytársaságok földvásárlására vonatkozó megszorítások általános felzúdulást váltottak ki pénzügyi és ipari körökben”. Krivosein korlátozó intézkedéseit el is törölték. [64]

V. Sulgin a következő összehasonlítást teszi. „Az »orosz hatalom« meglehetősen naivnak tűnik a zsidók céltudatos offenzívájával^[331] szemben. Az orosz hatalom valamely hosszú, békés folyó vizére emlékeztet, amely végtelen és lassún álmodó. Istenem, mennyi víz, mennyi víz, de mind csak állóvíz! Néhány *versztával* lejjebb azonban ugyanez a folyó erős gátak közé szorítva heves áradattá lesz, amelynek pezsgő vize vadul hajtja a turbinákat.” [65]

A liberális gazdasági irányzat hívei is megkongatják a vészharangot. „Oroszország, amely oly szegény... magasan képzett munkaerőben... úgy látszik, tovább akarja növelni tudatlanságát és szellemi lemaradását a Nyugattal szemben.” Ha megtiltjuk a zsidóknak, hogy kulcspozíciókat töltsenek be a termelésben, „akkor tudatosan lemondunk arról, hogy felhasználjuk... termelőerejüket”. [66]

Sztolipin is jól látta, hogy ez pazarlás. Mivel azonban az orosz gazdaság különböző ágazatai túlságosan eltérően fejlődtek, úgy tekintette a zsidókat sújtó korlátozásokat, mint egyfajta ideiglenes vámot, amelyre addig lesz szükség, amíg az oroszok meg nem erősödnek a közéletben, illetve a gazdasági szférában. Ezek a védőintézkedések egyébként egészségtelen, „üvegházi” légkört teremtettek az oroszok számára. Végre (de hány évtized után is?) a kormány hozzákezdett az agrárium fejlesztését célzó intézkedések megvalósításához, amelyek valódi *jogegyenlőséget* teremthettek a társadalmi osztályok és a nemzetiségek között. A fejlődés megszüntette volna az oroszok félelmét a zsidóktól, és végleg feloldotta volna a zsidókat sújtó valamennyi korlátozást.

Sztolipinnak – számos zsidó részvénytársaság, vállalat, koncesszió és bányauzem bevonásával – szándékában állt felhasználni a zsidó tőkét az orosz gazdaság élénkítéséhez. Ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy a dinamikus és erős magánbankok, csekély számuk és szoros kapcsolatrendszerük erejével, gyakran a versengés helyett inkább megegyeznek egymással. Ezt a jelenséget a „hitel államosításával”, vagyis a nemzeti bank szerepének megerősítésével kívánta ellensúlyozni. Segélyalapot hozott létre olyan

energikus parasztgazdák részére, akik más módon nem tudtak hitelhez jutni.

Sztolipin másik politikai gondolata szerint, ha a zsidók elnyernék az egyenjogúságot, akkor azokat a zsidókat, akik alapjában véve nem hajlamosak forradalomra, elszakítaná a forradalmi pártoktól. (Többek között azzal érvelt, hogy helyi szinten bevett gyakorlat, hogy a hétköznapi életben sokféleképpen korlátozott jogok miatt csúszópénzzel igyekeznek megkerülni a törvényt, ami az államgépezetben a korrupció elterjedéséhez vezet.)

A fanatizmustól nem elvakult zsidók pontosan látták, hogy a korlátozások fenntartása, valamint a jobboldali körök egyre hevesebb – de valójában a tehetetlenségüket jelző – támadásai ellenére is, a zsidók helyzete ezekben az években egyre javult, és ez előrevetítette az egyenjogúság szükségszerű elnyerését.

Mindössze néhány évvel később, két neves, a „nagy forradalom” miatt emigrációba kényszerült zsidó személyiség így elmélkedett a forradalom előtti Oroszországról.

Egyikük, az autodidakta^[332] Joszif Menaszjevics Bikerman rendkívüli erőfeszítések árán emelkedett ki a nyomorból. Harmincéves korában magánúton érettségizik, majd harmincöt évesen szerez egyetemi diplomát. Aktívan részt vett a felszabadítási mozgalomban, és a cionizmust mindig is illuzórikus álmoknak tekintette. Ötvenöt év tapasztalatának birtokában az alábbiakat vetette papírra: „A májusi rendszabályok (1882) és más hasonló törvényi előírások, a letelepedési övezet és a *numerus clausus*, valamint Kisinyov és Belosztok ellenére is szabad ember voltam, és annak is éreztem magam. A lehetőségek széles tárháza állt nyitva előttem és sokféle területen tevékenykedhettem. Gazdagodhattam anyagi és szellemi téren egyaránt, harcolhattam a helyzetem javításáért, és erőt gyűjthettem a harc folytatása előtt. A kor és a zsidók nyomására a korlátozások... folyamatosan csökkentek, és a háború az egyenlőtlenség utolsó bástyáját is jócskán kikezdte. Még 5-15 évet kellett volna várni a törvény előtti teljes egyenlőség megvalósulásáig, és ez már nem volt soknak tekinthető.” [67]

A Bikerman korosztályához tartozó Danyil Szamojlovics Paszmanyik egészen más elveket vallott, és az élete is nagyon különbözött Bikermanétól. Paszmanyik meggyőződéses cionista, orvos (egy ideig a genfi orvosi egyetem tanára), esszéíró és politikus, aki Bikermannel egy időben – és szintén az emigrációban – a következőket írta: „A cári rezsim alatt a zsidók összehasonlíthatatlanul jobban éltek, és bárki bármit mondjon is, a zsidók életkörülményei a háború előtt – anyagi és egyéb téren is – kitűnőek voltak. Politikai jogfosztottságunk ellenére intenzív tevékenységet folytathattunk nemzeti és kulturális értékeink megőrzéséért, miközben a korábbi állandó nyomor fokozatosan megszűnt.” [68] – „A zsidók tömegeit érintő krónikus gazdasági pangás napról napra csökkent, és fokozatosan felváltotta az anyagi jólét még azzal együtt is, hogy több tízezer zsidót deportáltak esztelenül a frontszakaszok mögötti területekről. A hitelszervezetek statisztikái... a legjobb bizonyítékai az oroszországi zsidók gazdasági fejlődésének az államcsínyt megelőző évtizedben. Kulturális téren is hasonló volt a fellendülés. A rendőri rezsim ellenére – amely azonban maga volt a megtestesült szabadság a jelenlegi bolsevik Csekához képest – virágoztak a különféle zsidó kulturális intézmények. A széles körű tevékenységet folytató szervezetekben aktív alkotómunka folyt, és a további jellátások is nagyszerűnek tűntek.” [69]

Az orosz cári rendszerben, alig több mint egy évszázad alatt, 1800 és 1914 között a zsidó közösség (a Lengyel Királyságot is figyelembe véve) létszáma megnyolcszorozódott. Azaz 820 ezerről több mint 5 millióra nőtt, miközben több mint másfél millióan az emigrációt választották. [70] Az utolsó 90 évben a zsidók száma három és félszeresére emelkedett (1,5 millióról 5.250.000-re), miközben a birodalom összlakossága (az új területekkel együtt) csak két és félszeresére nőtt.

Mindezek ellenére a zsidókat továbbra is megszorítások sújtották, ami az oroszellenes propagandát is tovább táplálta az Egyesült Államokban. Sztolipin azt remélte, hogy megfelelően tálalt *magyarázattal* véget vethet ennek. Éppen ezért neves újságírók kíséretében meghívta Oroszországba az amerikai kongresszus tagjait, hogy a helyszínen győződhessenek meg az ottani állapotokról. A helyzet azonban 1911 őszére már annyira elmérgesedett, hogy az Egyesült Államok felmondta a két ország között immár nyolcvan éve fennálló kereskedelmi egyezményt. Sztolipin ekkor még nem tudta, milyen sorsdöntő hatása is lesz Wilson szenvedélyes felszólalásának (aki egyébként néhány évvel később, a békekötés során még nagyobb szerephez jut majd), illetve az amerikai kongresszus egyöntetű állásfoglalásának. Sztolipin, az első világháborút megelőző évtized meghatározó egyénisége számára egyszerűen nem maradt idő arra, hogy kellőképpen értékelje a kialakult helyzetet. A politikust 1911 szeptemberében meggyilkolta egy anarchista.

Miniszterelnöki működése alatt Sztolipin irányvonalát nemcsak a kadetek támadták hevesen, hanem a szélsőjobboldal is. A képviselők pedig pártállásra való tekintet nélkül meghurcolták nevét a nyugati kormányzósági *zemsztvók* reformjáról szóló törvény miatt.

Az első orosz kormányfő életét, aki – az uralkodó húzódozása ellenére is – tisztességesen foglalkozott a zsidók egyenjogúsításának kérdésével és megkísérelte annak megoldását, a sors iróniája folytán éppen zsidó kéz oltotta ki.

Hát, igen. Ilyen a középút sorsa...

Egyébként kisebb-nagyobb forradalmi csoportok felbujtására korábban már hét sikertelen merényletet is elkövettek Sztolipin ellen. A sikeres akció azonban ennek ellenére egy magányos merénylő nevéhez fűződik.

A nagyon fiatal Bogrov szellemileg még nem volt elég érett ahhoz, hogy megértse Sztolipin szerepének politikai jelentőségét. Gyerekkorától megtapasztalta azonban a zsidók jogfosztottságának mindennapos, megalázó következményeit. Családja, környezete és saját élményei pedig ébren tartották benne a cári hatalom gyűlöletét. Az ideológiai szempontból igen ingatagnak tűnő kijevi zsidó körökben senki sem volt hálás Sztolipinnak azért, hogy megkísérelte feloldani a zsidókat sújtó korlátozásokat. Bár a leggazdagabbakat talán megérintette ez az érzés, de ezt jól ellensúlyozta az 1905-1906-os forradalom elleni kemény fellépésének az emléke, illetve a „hitel államosítására” irányuló törekvései, amelyek nyíltan versenybe szálltak a magántőkével. A kijevi zsidó körök (valamint a szentpéterváriak is, ahol a későbbi gyilkos szintén megfordult) oly mértékben a szélsőséges radikalizmus *bűvkörében* éltek, hogy a fiatal Bogrov nemcsak jogának, hanem szinte kötelességének tekintette Sztolipin meggyilkolását.

Az alábbi példa is jól mutatja, mennyire erős volt ez a hatás. A társadalmilag felemelkedett idősebb Bogrov kapitalista üzlete virágzik a meglévő rendszerben.

Ugyanakkor az ifjabb Bogrov e rendszer megsemmisítésére törekszik. A merénylet után azonban az apa nyilvánosan kijelenti, hogy büszke fiára.

Valójában Bogrov nem is annyira elszigetelt. Olyan körökben is diszkrét tapsot kap, amelyek hajdanán rendíthetetlen hűséggel viseltettek a rendszer iránt.

Azt a lövést, amely véget vetett annak a reménynek, hogy Oroszország valaha is kigyógyul bajaiból, akár magára a cárra is leadhatták volna. Bogrov azonban lehetetlennek tartotta ezt, mert (ahogyan ő fogalmazott) „az zsidóüldözést válthatott volna ki, és káros következményekkel járhatott volna a zsidók jogi helyzetét illetően”. A miniszterelnök meggyilkolásának viszont nem lenne ilyen hatása – gondolhatta Bogrov, és igaza is volt. Abban viszont súlyosan tévedett, amikor azt hitte, hogy tetteivel javíthat az oroszországi zsidók sorsán.

M. Mensikov pedig, aki addig szemrehányásokkal illette Sztolipint a zsidóknak tett engedmények miatt, így siránkozott annak halálakor: meggyilkolták a mi nagy emberünket, a másfél évszázad óta legjobb politikai vezetőnket, és a gyilkos ráadásul zsidó! Zsidó, aki arcátlanul lelőtte Oroszország miniszterelnökét! „A kijevi lövést... vészjelzésnek kell tekintenünk... a helyzet nagyon súlyos... nem szabad bosszúért kiáltanunk, de ellen kell végre állnunk!” [71]

És mi történt a „reakciós Kijevben”, ahol oly sok zsidó élt? Már a merényletet követő órákban tömeges pánik lett úrrá a zsidókon, akik megkezdték a város elhagyását. Egyébként a „zsidók nemcsak Kijevben rettegtek, hanem a letelepedési övezet legtávolabbi részein, sőt egész Oroszországban is”. [72] Az orosz nacionalisták klubjának szándékában állt olyan petíciót beterjeszteni, amely a zsidók Kijevből való kiűzését követeli (de ez megmaradt a szándék szintjén). Pogromnak azonban még csak az előjele sem látszott. Galkin, a „kétfejű sas” ifjúsági szervezet elnöke ugyan a belbiztonsági szolgálat helyi hivatalának szétverésére és a zsidók megverésére szólított fel, de őt azonnal semlegesítették. Az új miniszterelnök, Kokovcov azonnali hatállyal visszarendelte a városba az összes kozákezredet (éppen távoli hadgyakorlaton vettek részt), és valamennyi kormányzónak rendkívül erélyes hangú táviratot küldött. Ebben arra utasította őket, hogy minden eszközzel, ha kell erőszakkal is, akadályozzák meg a pogromokat.

Nagyobb létszámú csapatokat vontak össze, mint a forradalom idején. (Szlizozberg szerint ha 1911 szeptemberében kitört volna a pogrom, „Kijevben olyan szörnyű mészárlásra került volna sor, mint Bogdan Hmelnickij idején”.) [73]

Így tehát sehol Oroszországban nem fordult elő pogrom. (Ennek ellenére sokan és sokszor leírták, hogy a cári hatalomnak mindig is az volt a leghőbb vágya, hogy zsidóellenes pogromot szervezzon.)

Vitathatatlan, hogy a közrend fenntartása az állam elsődleges feladatai közé tartozik, és ha ezt ellátja, nem várhat érte hálát. Az a tény azonban, hogy ebben a szélsőséges helyzetben – amit a kormányfő meggyilkolása okozott –, az állam képes volt megakadályozni a pogromot, amitől a zsidóság annyira rettegett – még ha futólag is –, ez említést érdemelt volna. Mégsem hangzott el semmi *ilyesmi*, és senki sem beszélt *erről*.

Nehéz elhinni, de a kijevi zsidó közösség nyilvánosan nem ítélte el ezt a gyilkosságot, és sajnálkozását sem fejezte ki. Ellenkezőleg. Bogrov kivégzése után, számos zsidó egyetemi hallgató és leánynövendék kihívó módon gyászruhát hordott.

És az oroszok ezt megjegyezték. Például V. Rozanov 1912 decemberében így ír. „Sztolipin (meggyilkolása) után valami összetört bennem, és megváltozott a viszonyulásom (a zsidókhoz). Vajon orosz ember meg merte volna ölni valaha is Rothschildot vagy bármely másik »nagy emberüket«?” [74]

Ha történelmi szemszögből vizsgáljuk a történeteket, két nyomós érv is szól amellett, hogy Bogrov tettét nem írhatjuk az „internacionalista hatalmak” számlájára. Először is: egyszerűen nem erről volt szó. Nemcsak testvérének könyve [75], hanem más, semleges források is arra utalnak, hogy Bogrov valóban hitt abban, hogy tetteivel hozzájárulhat a zsidóság sorsának javításához. Másodszor: a felelős magatartáshoz az is hozzátartozik, hogy nem megyünk el a történelem kínos epizódjai mellett, hanem alaposan megvizsgáljuk és elítéljük azokat. Ha azonban letagadjuk létezésüket és mossuk kezeinket, nagyon szűklátókörűen járunk el.

Márpedig ez történt szinte rögtön az esemény után. Az októbristák 1911 októberében interpellációt^[333] intéztek az állami dumához Sztolipin meggyilkolásának homályos körülményeivel kapcsolatban. Nyisszelovics képviselő azonnal tiltakozott: Miért *nem titkolták el* az októbristák interpellációjukban, hogy Sztolipin gyilkosa zsidó volt? Ez antiszemitizmus – jelentette ki.

Nekem is kijutott ebből a hihetetlen és súlyos vádból. Hetven évvel később az Egyesült Államok zsidó közössége számon kérte rajtam, miért *nem titkoltam el*, hogy Sztolipin gyilkosa zsidó volt. Nem számított, hogy a lehető legalaposabban igyekeztem leírni az eseményeket. Nem számított az sem, hogy Bogrov zsidósága milyen szerepet játszott tettének indokai között. A tény *el nem titkolása* antiszemitizmusomról árulkodott!

A dumában Gucskov méltóságteljes választ adott: „Úgy gondolom, Bogrov tettében sokkal több az antiszemitizmus. Azt javasolnám Nyisszelovics képviselő úrnak, hogy előbbi szenvedélyes szavait ne hozzánk, hanem hittársaihoz intézze, és vesse latba minden ékesszólását annak érdekében, hogy két gyűlöletes szakmától tartsák távol magukat! Ne legyenek se a titkosrendőrség kémei, se terroristák! Ezzel sokkal nagyobb hasznára lenne közösségének!” [76]

De miért is várnánk el, hogy a zsidók megemlékezzenek a történetekről, amikor maga az orosz történelem is hagyta, hogy ez a gyilkosság úgy homályosuljon el, mint valami jelentéktelen esemény, vagy mellékes és elhanyagolható szennyfolt. Csak a 80-as években kezdtem visszahozni a feledésből, hetven éven át illetlenségnek számított még csak felidézni is.

Az évek multával bizonyos események és azok jelentése új megvilágításba kerül.

Többször elmélkedtem már a történelem szeszélyein, a *következmények kiszámíthatatlanságán*, és itt a tetteink következményeire gondolok. II. Vilmos Németországa utat nyitott Leninnek, hogy tönkretegye Oroszországot, majd huszonnyolc évvel később Németország vált megosztottá fél évszázadra. – Lengyelország 1919-ben segítette a bolsevikok megerősödését az azok számára oly nehéz 1919-es esztendőben, a fehérek^[334] mielőbbi csatavesztése érdekében. Majd megszenvedte 1939-et, 1944-et, 1956-ot és 1980-at. Milyen buzgón segítette az akkori részleges szabadságjogait elviselhetetlenül kevésnek érző, Oroszországhoz tartozó Finnország az orosz forradalmárokat, hogy azután cserébe negyven éven át tűrje a politikai megaláztatásokat

(„finlandizálás”)^[335]. Anglia 1914-ben meg akarta törni – a világpolitika színpadán vetélytárs – Németország hatalmát, de ő vesztette el nagyhatalmi helyzetét, és egész Európa romokban hevert. Petrográdban a kozákok megőrizték semlegességüket februárban és októberben egyaránt, majd egy évvel később népiertást indítottak ellenük (aminek a petrográdi kozákok közül is sokan áldozatul estek). A baloldali eszerek 1917 júliusának első napjaiban közeledtek a bolsevikokhoz, majd a kiszélesített program alapján „látszatkoalícióra” léptek. Egy évvel később úgy tiporták el őket, ahogyan egyetlen autokrácia sem tudta volna megtenni azt.

A távoli következményeket soha senki sem láthatja előre. Csak úgy óvhatjuk meg magunkat az ilyen hibáktól, ha hagyjuk, hogy az isteni erkölcs irányítson bennünket. Ahogy a közmondás mondja: „Aki másnak vermet ás, maga esik bele.”

Eszerint Sztolipin meggyilkolása Oroszországra nézve ugyan kegyetlen következményekkel járt, a zsidók sem húztak hasznot belőle.

Tény, hogy mindenki a maga módján értelmezi a dolgokat, de – a történelem főbb eseményeit tekintve – jómagam megdöbbenek a következmények kiszámíthatatlanságán.

Bogrov megölte Sztolipint azt gondolván, hogy ezzel a kijevi zsidókat védi meg az elnyomástól. Sztolipint egyébként az uralkodó eltávolította volna a hatalomból, de egészen biztosan vissza is hívta volna 1914-1916-ban. Hiszen rajta kívül nem volt más alkalmas ember a kormányzásra. Ez esetben viszont sem a háború, sem a forradalom nem ért volna olyan siralmas véget. (Már amennyiben Sztolipin miniszterelnöksége alatt az ország egyáltalán belement volna a háborúba.)

A történelem első mozzanata: Sztolipint megölik, Oroszország kimerül a háborúban, és meghajol a bolsevik erőszak előtt.

Második mozzanat: bármilyen kegyetlenek voltak is a bolsevikok, még a cári hatalomnál is sokkal alkalmatlanabbnak bizonyultak a kormányzásra. Negyedszázaddal később Oroszország felét, így Kijevet is átengedték a németeknek.

Harmadik mozzanat: a nácik könnyen elfoglalták Kijevet, és megsemmisítették a zsidó közösséget.

Megint Kijev, megint szeptember, de ezúttal harminc évvel Bogrov merénylete után.

És még mindig Kijevben, még mindig 1911-ben, hat hónappal Sztolipin meggyilkolása előtt kezdődött a Bejlisz-ügy (vö.: következő oldalak). Jó okunk van azt feltételezni, hogy Sztolipin alatt az igazságszolgáltatást nem érte volna ekkora megszégyenülés. Engedjenek meg egy példát! Tudjuk, hogy amikor egyszer Sztolipin a belbiztonsági szolgálat iratait vizsgálta, rábukkant egy „A zsidók titkai” címet viselő feljegyzésre. Ez a „nemzetközi zsidó összeesküvésről” szólt (ami megelőlegezte a jegyzőkönyveket)^[336]. A következő módon véleményezte. „Talán van benne logika, de elfogultság is. ... A kormány részéről ezzel kapcsolatban bármely ellenintézkedés teljességgel megengedhetetlen.” [77]

Ebből következik, hogy a „cári kormány hivatalos ideológiája sohasem épülhetett a »jegyzőkönyvekre«.” [78]

A Bejlisz-perről sok ezer oldalt írtak már. Ha valaki ma alaposan tanulmányozni

szeretné a nyomozás, a közvéleményt befolyásoló kampány, valamint a per útvesztőit, akkor arra legalább néhány évet rá kell szánnia. Ez azonban túllépné könyvem kereteit. Húsz évvel az esemény után, a szovjet rezsim idején, a rendőrség napi jelentést adott ki a per lefolyásáról [79], amelyet ajánlunk az érdeklődők figyelmébe. Természetesen a tárgyalások gyorsírással készített beszámolóinak teljes szövegét is kiadták, és akkor még nem szóltunk a sajtóban megjelent cikkekről.

A kijevo-szofijszki egyházi tanintézmény tizenkét éves tanulója, Andrej Juscsinszkij brutális gyilkosság áldozata lesz. Az elkövetés módja nem szokványos. A holttesten található negyvenhét szúrásnyom tanúsítja, hogy a tettes rendelkezett anatómiai ismeretekkel. A szúrások az áldozat halántékát, nyaki vénáját és ütőerét, máját, veséit, tüdejét és szívét érték. Azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy élve elvérezzen, ráadásul – mint a vérnyomokból megállapították – álló helyzetben (természetesen megkötözték és betömtek a száját). Ez csak rendkívül ügyes bűnöző műve lehetett, akit bűntársak segítettek. A holttestet csak egy héttel később fedezték fel a Zajcev gyárának területén lévő barlangban, a gyilkosságot azonban máshol követték el.

Az első vádak nem rituális okokról szólnak, de ez hamarosan megváltozik. Amikor a történeteket összefüggésbe hozzák a zsidó húsvét kezdetével és (a zsidó) Zajcev telkén épülő, új zsinagógával. A gyilkosság elkövetése után négy hónappal letartóztatják a 37 éves Menahem Mendel Bejliszt, Zajcev gyárának alkalmazottját. Jóllehet a vád nem rendelkezik ellene terhelő bizonyítékkal. Hogyan fordulhatott ez elő?

A nyomozást a kijevi bűnügyi rendőrség végezte, amely méltó párja a belbiztonsági szolgálat azon kijevi részlegének, amely belebonyolódott a Bogrov-ügybe, és ezzel Sztolipin vesztét okozta (vö.: 9. fejezet). A munkát két jelentéktelen hivatalnokra, Miscsukra és Kraszovszkijra bízta, akik ugyanolyanok voltak, mint Bogrov felügyelőtiszte, Kuljabko. Ráadásul munkatársaik is teljesen hasznavehetetlennek bizonyultak (eltakarították a havat a barlang elől, hogy a testes rendőrfőnök könnyebben megközelíthesse azt, és ezzel megsemmisítették a gyilkosok esetleges nyomait). De ami még rosszabb, a két nyomozó versengeni kezdett egymással azon, hogy melyikük leplezi le a bűnöst, és melyikük állít fel jobb tényállást. A dolog odáig fajult, hogy képesek voltak hátráltatni egymás munkáját, megzavarni a nyomozást, nyomást gyakorolni a tanúkra, vagy akár letartóztatni a vetélytárs informátorát. Kraszovszkij még azt is megtette, hogy elmaszkírozta a gyanúsítottat, mielőtt tanúval szembesítette! Ez a nyomozásparódia úgy zajlott, mintha valami jelentéktelen bűnüggyel álltak volna szemben. Az, hogy fontos ügyről van szó, fel sem merült senkiben. Rímikor két és fél évvel később végül megkezdődött a per, Miscsuk már Finnországban tartózkodott, hogy ne vádolhassák meg tárgyi bizonyítékok meghamisításával. Kraszovszkij egyik fontos munkatársa szintén eltűnt, ami pedig őt magát illeti, miután hivatalából elmozdították, átállt a másik táborba, és immár Bejlisz ügyvédeknek dolgozott.

Csaknem két éven keresztül különböző, elhibázott változatok követték egymást. Sokáig az áldozat családját vádolták, majd véglegesen tisztázódott, hogy nincs közük az üggyhez. Egyre világosabbá vált, hogy az ügyészség Bejlisz megvádolása és perbe fogása felé tart.

Bejliszt azért vádolták gyilkossággal, mert zsidó volt, miközben az ellene felhozott bizonyítékok igencsak vitathatóak voltak. Hogyan volt lehetséges a XX. században úgy

felfújni egy pert, hogy az rövid időn belül egy egész népet veszélyeztessen? A per túlnőtt Bejlisz személyén, és ténylegesen átalakult az egész zsidó nép elleni vádaskodássá. Innentől a nyomozás, majd a per felfokozott légkörben zajlott. Az ügy nemzetközi méreteket öltött, és elérte egész Európát, majd Amerikát is. [korábban a rituális gyilkossági perek főleg katolikus közeget érintettek: Grodno (1816), Velizs (1825), a Blondesz-ügy Vilniusban (1900), a grúziai kutaiszi ügy (1878), a moldáviai dubosszari ügy (1903). Oroszországban csak a Szaratov-ügy fordult elő 1856-ban. Szlizioberg azonban hangsúlyozza, hogy a Szaratov-ügynek is katolikus gyökerei voltak, míg a Bejlisz-ügyben az a rablóbanda, amelyet egy ideig gyanúsítottak, lengyelekből állt, a perhez kijelölt rituális gyilkossági szakértő katolikus volt, és Csaplinszkij ügyész szintén lengyel.] [80]

A vizsgálat nyomán készült indítvány annyira hiteltelen volt, hogy a kijevi vádtanács csak 3:2 arányban fogadta el. Miközben a monarchista jobboldal széles körű sajtókampányba kezdett, Puriskevics ezt mondta az állami dumában 1911 áprilisában: „Nem vádoljuk az egész zsidóságot, de igazságért kiáltunk” ebben a különös és titokzatos bűnügyben. „Létezik-e olyan zsidó szekta, amely magasztalja a rituális gyilkosságokat...? Ha vannak ilyen fanatikusok, meg kell bélyegezni őket.” Ami minket illet, „számos saját sektánk ellen küzdünk Oroszországban”. [81]

Ugyanakkor úgy nyilatkozott, hogy szerinte a дума a sajtótól való félelmében eltussolja majd az ügyet. A per kezdetekor a jobboldali nacionalista Sulgin a hazafias szellemű *Kijevszkije Vedomosztyi* hasábjain a bíróság „szánalmas felkészületlensége” miatt ellenezte a per lefolytatását (amiért a szélsőjobb megvádolta, hogy eladta magát a zsidóknak). Tekintettel azonban a gyilkosság különösen brutális voltára, senki sem merte visszavonni a vádat, és új nyomozás lefolytatását elrendelni.

A másik oldalon a liberális-radikális körök is kampányba kezdtek, ami nemcsak az orosz, hanem az egész világsajtóban is teret kapott. A feszültséget már nem lehetett lecsillapítani, és azt tovább szította a vád részrehajlása, ami oda vezetett, hogy nemsokára már a tanúkat is támadták. V. Rozanov szerint az ügyben megszűnt minden mértéktartás, és ez különösen igaz a zsidó sajtóra. „A zsidó vaskéz Pétervárott... lesújt tisztas professzorokra, az állami дума tagjaira és írókra...” [82]

Az utolsó kísérletek, hogy a nyomozást helyes vágányra tereljék, nem jártak sikerrel. A Zajcev gyára mellett található istálló – amellyel Kraszovszkij eleinte nem foglalkozott, majd a bűntény feltételezett színhelyévé lépett elő – leégett két nappal azelőtt, hogy a ráérősen dolgozó nyomozók átvizsgálták volna. Brazul-Bruskovszkij (lelkes újságíró) külön nyomozást folytatott az ügyben a hivatalából időközben felmentett Kraszovszkij segítségével. (Emlékeztetnünk kell arra, hogy a Boncs-Brujevics^[337] által kiadott brosúra megvesztegethetőséggel vádolta Brazult.) [83] Ők úgy gondolták, hogy a gyilkosságot valószínűleg az alvilághoz közel álló Vera Cseberjak követte el, akinek gyerekei ismerték Andrej Juscsinszkijt. A nyomozás hosszú hónapjai alatt a két Cseberjak fiú homályos körülmények között meghalt. Vera azzal vádolta Kraszovszkijt, hogy megmérgezte őket, Brazul és Kraszovszkij szerint viszont Vera ölte meg a saját gyerekeit. Végül is Kraszovszkijék azt képviselték, hogy Juscsinszkijjal maga Cseberjak végzett, és tettét rituális gyilkosságnak álcázta. A nő ellenben azt állította; hogy Margolin ügyvéd 40 ezer rubelt ajánlott fel neki, ha magára vállalja a bűncselekményt. A per során az ügyvéd ezt

tagadta, bár hűtlen kezelésért már egyszer megbüntették.

Ha megkísérelnénk kibogozta e szövevényes bírósági ügy valamennyi szálát, még nehezebben értenénk, miről van szó. (Megjegyezzük, hogy az ügybe belekeverték olyan „meszticeket”^[338] is, akiknek egyaránt közük volt a forradalomhoz és a titkosrendőrséghez. Ennek kapcsán meg kell említenünk a csendőrségi ezredes Pavel Ivanov ellentmondásos szerepét és különös viselkedését a per alatt. A törvény ellenére segített a már halálra ítélt Bogrovnak abban, hogy új változattal álljon elő Sztolipin meggyilkolásának okairól. Ebben Bogrov a teljes felelősséget a belbiztonság szerveire hárította, amelyben maga Ivanov is szolgált.) A teljesen felzaklatott légkör orkánszerű nyomást gyakorolt a leendő bírósági eljárásra. Egy hónapig tartott 1913 szeptember-októberében, és rendkívül nehézkesen zajlott. A perre 213 tanút idéztek be (185 jelent meg), és a jelenlévő felek manőverei tovább lassították az eljárást. Vipper ügyész nem volt képes ellenállni a kitűnő ügyvédeknek – Gruzenberg, Karabcsevszkij, Maklakov, Zarudnyij –, akik rendszeresen követelték, hogy a baklövéseit vegyék jegyzőkönyvbe, mint például, hogy a per lefolytatását a „zsidó arany” hátráltatja. A zsidók (általában) „csak nevetnek rajtunk. Nézzétek, elkövettünk egy bűntényt, de senki sem mer majd felelősségre vonni minket”! [84] (Nem meglepő, hogy Vipper a per alatt fenyegető leveleket kapott – némelyekre kötélfurkot rajzoltak. De nem csak neki volt oka féltetnie az életét, hanem a magánvádlnak, a vád szakértőjének és valószínűleg a védelem ügyvédjeinek, sőt, még az esküdtek vezetőjének is.) A per körül nagy volt a felhajtás, adták-vették a belépőket a tárgyalásokra, és Kijev minden tanult embere lázban égett. Az utca emberét azonban hidegen hagyták az események.

Részletes orvosi szakvélemények hangzottak el, több professzor ismertette egymástól eltérő álláspontját arról, hogy Juscsinszkij életben lehetett-e még az utolsó szúráskor, és milyen szenvedéseken mehetett keresztül. A per középpontjában azonban az a tudományos, teológiai szakvélemény állt, amely azt vizsgálta, hogy elképzelhető-e rituális gyilkosság elkövetése a zsidóknál, és a világ is erre összpontosította figyelmét. [85] A védelem a hebraisztika^[339] olyan elismert szaktekintélyeihez fordult, mint Maze rabbi, a Talmud szakértője. Trojckij professzor, az ortodox egyház kijelölt szakértője, a szentpétervári teológiai akadémia tanára beszámolójában visszautasította azt a vádat, hogy a zsidóknál lehetséges lenne ilyen véres cselekmény. Hangsúlyozta továbbá, hogy az ortodox egyház soha nem hangoztatott ilyen vádakot, szemben a katolikusokkal. (Később Bikerman emlékeztetett arra, hogy a cári Oroszországban maga a rendőrség cáfolta „szinte évente” azokat a híreszteléseket, amelyek szerint a zsidó húsvétkor keresztény vér folyik. „Máskülönben nem több tízévente egyszer fordult volna elő »rituális gyilkossági ügy«, hanem évente.” 186))

A vád által beidézett első számú szakértő Pranajtisz katolikus pap volt. A nyilvános vita elnyújtása érdekében az ügyészek azt kérték, hogy vizsgálják meg a korábbi rituális gyilkossági ügyeket is, de a védelemnek sikerült megakadályoznia a kérelem elfogadását. Az arról folyó viták, hogy rituális gyilkosságról van-e szó vagy sem, csak tovább hevítették a per által világszerte kiváltott indulatokat.

A vádlott ügyében azonban mindenképpen ítéletet kellett hozni, és ez a feladat a „kötött mellényes és orosz inges” parasztokból, két-három hivatalnokból és két kispolgárból nagy nehezen összehozott esküdtszékre hárult. Az egy hónapig tartó per

kimerítette őket, és néhányuk orvosi segítségre is szorult. Gyakran elaludtak a periratok felolvasásakor, kérték a per lerövidítését, illetve négyen kérelmezték, hogy annak befejezése előtt hazatérhessenek.

Ettől függetlenül az esküdtek a periratok alapján hozták meg ítéletüket. Mivel a vádak nem bizonyultak megalapozottnak és bizonyítottnak, Bejliszt felmentették.

Más nem történt. Nem indítottak újabb nyomozást a bűnösök kézre kerítésére, és ez a különös és tragikus gyermekgyilkosság felderítetlen maradt.

Ehelyett – az orosz puhányság hagyományai szerint – kápolnát akartak építeni (némi tüntető jelleggel) ott, ahol Juscsinszkij holttestét megtalálták. A reakciónak ítélt terv azonban számos tiltakozást váltott ki, és Raszputyin lebeszélte a cárt a kérés teljesítéséről. [87] A közvéleményt egy éven át lázban tartó nyomasztó és rosszul levezényelt pert okkal tartották az igazságszolgáltatás Csuzimájának.^[340] Az európai sajtóban az is megjelent, hogy az orosz kormány harcot kezdeményezett a zsidó nép ellen, de nem a zsidók voltak a vesztesek, hanem maga az orosz állam sorsa veszett oda.

Ami a zsidókat illeti, a felkorbácsolt indulatok lehetetlenné tették, hogy az ügy okozta sérelmet valaha is megbocsássák az orosz monarchiának. Az a tény, hogy a jog végül győzedelmeskedett, nemigen befolyásolhatta érzelmeiket.

Mindamelletts tanulságos lenne összehasonlítani a Bejlisz-peret a vele egy időben zajló, nagy visszhangot kiváltó Frank perrel (1913-1915), amelyre az egyesült államokbeli Atlantában került sor. A zsidó Leo Frankot szintén gyerekgyilkossággal (egy kislány megerőszakolásával és megölésével) vádolták, és a terhelő bizonyítékok itt is nagyon vitathatók voltak. Frankot kötél általi halálra ítélték, majd a felülvizsgálati eljárás alatt a felfegyverzett tömeg elhurcolta a börtönből és felakasztotta. [88] Az összehasonlítás az *egyedi eset* szempontjából Oroszország javára dől el, ugyanakkor a Leo Frank ügynek nem volt akkora visszhangja a közvéleményben, és nem emlegették szégyenfoltként.

Ž

Íme a Bejlisz-ügy epilógusa:

„Miután szélsőjobboldali csoportok megfenyegették, Bejlisz családjával együtt Oroszországból Palesztinába távozott, majd 1920-ban az Egyesült Államokban telepedett le.” Természetes halállal halt meg hatvanéves korában New York közelében. [89]

Scseglovitov igazságügy-minisztert (aki bizonyos források szerint „azt az utasítást adta, hogy az ügyet rituális gyilkossággént kezeljék” [90]) a bolsevikok kivégezték.

Vera Cseberjak perére 1919-ben került sor, és nem a cárizmus gyűlölt perrendtartása szerint zajlott, hanem a Cseka kijevei épületében mindössze negyven perc alatt (népi esküdtszékről szó sem volt!). A Cseka egyik tagja, akit a fehérek még abban az évben elfogtak, azt vallotta, hogy „Vera Cseberjakot *kizárólag zsidó csekisták* – köztük Szorin – hallgatták ki” (Bluvstejn csekista elnöklétével). Fajerman parancsnok „megalázó módon bánt vele, letépte a felső ruháit, és pisztolycsővel ütötte. ...Cseberjak ezt mondta: »Azt tehetek velem, amit akarnak, de nem változtatom meg a vallomásom. ...Amit a Bejlisz-per során állítottam, nem kényszer vagy megvesztegetés hatására mondtam.«” A helyszínen agyonlőtték. [91]

Az időközben szovjet hivatalnokká előlépett Vippert 1919-ben Kalugában letartóztatták, majd a moszkvai forradalmi törvényszék elé állították. A bolsevik ügyész Krilenko a következőket mondta. „Tele-intettel arra, hogy tényleges veszélyt jelent a köztársaságra nézve... legyen egy Vipperrel kevesebb az élők sorában!” (Ez a feketehumor arra utalt, hogy a középkorral foglalkozó történész, R. Vipper még életben volt.) Mindazonáltal a törvényszék beérte Vipper száműzésével „koncentrációs táborba... a kommunista rendszer végleges megszilárdulásáig.” [92] Hogy azután mi történt vele, nem tudjuk.

Ž

Bejleszt azok az ukrán parasztok mentették fel, akiket azzal vádoltak, hogy részt vettek a zsidópogromokban a századfordulón. Ugyanők hamarosan elszenvedik majd a szövetkezetesítést, valamint az 1932-1933-as szándékosan okozott éhínséget. Ez utóbbiról a világsajtó sem számolt be, és nem rótták fel a rezsim bűnéül.

Íme ez is a történelem egy mozzanata...

Oroszország még tíz évig elkerülte vesztét, így a legnagyobb orosz és zsidó elméletek maradt idejük arra, hogy a múltba tekintve különböző nézőpontból megvizsgálják közös életünk lényegét, és komolyan elgondolkozzanak a kultúra és a nemzeti sors kérdésein.

A zsidó nép az állandóan változó jelenben tört utat, miközben egy üstökös csóvájaként húzta maga mögött háromezer év diaszpóráját. Mindig tisztában volt azzal, hogy „nincsen önálló nyelve és területe, de vannak saját törvényei” (Szolomon Lure). A vallási és nemzeti összetartó erő révén megőrizte különbözőségét és sajátosságát a történelem feletti felsőbb gondviselés nevében. Vajon a XIX-XX. századi zsidók törekedtek-e arra, hogy azonosuljanak az őket körülvevő népekkel, és beolvadjanak közéjük? Tény, hogy az oroszországi zsidók életében a vallási öntudat és szokások központi jelentőséggel bírtak, így elszigeteltségük hosszabb ideig fennállt, mint máshol élő társaik esetében. A XIX. század végétől azonban éppen az oroszországi zsidó közösség volt az, amely kezdett megerősödni, gyarapodni és kibontakozni, és ezzel „a történelmi folyamatokra érzékeny orosz zsidóság az egész zsidóság újkori történetének meghatározó elemévé vált”. [1]

Az orosz gondolkodókat azonban zavarba ejtette a zsidók különállása, és számukra a XIX. században az volt a kérdés, hogyan lehet ezt *kiküszöbölni*. A zsidókkal mélyen rokonszenvező Vlagyimir Szolovjov az oroszok zsidók iránt tanúsított szeretetével kívánta legyőzni különállásukat.

Korábban Dosztojevszkij beszámolt arról, hogy milyen aránytalanul nagy dühöt váltottak ki egyes – valóban sértő, ám rendkívül mérsékelt – megjegyzései a zsidó népről: „Ez a düh ékes bizonyossága annak, hogyan viszonyulnak a zsidók az oroszokhoz... és hogy a közöttünk lévő nézeteltérésekért talán nem kizárólag az oroszokat terheli felelősség. Nyilvánvaló, hogy mindkét félben számos indíték gyülemlett fel az idők során, és nehéz lenne megmondani, melyik oldalon is van több.” [2]

Szintén a XIX. század végén J. Tejtel a következő megfigyelését közli velünk: „A zsidók többsége materialista. Erős bennük az anyagi javak megszerzésére iránti vágy, ami azonban teljesen háttérbe szorul, amint a belső »énről« vagy a nemzeti önérzetről van szó! Vajon a zsidó fiatalság tömegei – alak már egyáltalán nem gyakorolják a vallást, és gyakran anyanyelvüket sem beszélik –, miért nem tértek át az ortodox hitre? Amikor ezzel megnyíltak volna előttük az egyetemek és az anyagi javak elérhetőségének kapui. Miért nem tértek át akár a műveltség kedvéért is?” Hiszen „a tudományt és a felsőbb ismereteket a vagyonnál is többre értékelték”. Az tartotta vissza őket, hogy nem akarták szorongatott hittársaikat elhagyni. (Azt is hozzáteszi, hogy a külföldön tanulás sem bizonyult jó megoldásnak. „Az orosz zsidó egyetemisták nagyon rosszul érezték magukat Nyugaton. ...A németországi zsidók nemkívánatos elemként tekintettek rájuk, megbízhatatlannak, hangoskodónak és rendetlennek tartották őket.” Ráadásul ez a hozzáállás nemcsak a német, „hanem a francia és svájci zsidókra is jellemző volt”. [3])

D. Paszmanyik megemlíti azokat a zsidókat, akik kényszer hatására hagyták el

hitüket, és akikben ez csak tovább erősítette a hatalommal szembeni ellenérzést. (Az áttérést 1905-től megkönnyítették. Már nem volt kötelező az ortodox hit, elég volt keresztény hitre térni, és a protestantizmus sok zsidó számára elfogadhatóbb volt. Ez évben eltörölték azt a tilalmat is, ami szerint nem lehetett visszatérni a zsidó valláshoz. [4])

Egy másik szerző 1924-ben arra a keserű következtetésre jut, hogy a forradalmat megelőző évtizedekben nemcsak „az orosz kormány... sorolta be véglegesen a zsidó népet a haza ellenségei közé”, hanem „ami még rosszabb, számos zsidó politikai vezető is az ellenségek közé sorolta magát. Álláspontjuk radikalizálódott, és már nem tettek különbséget a »kormány« és a haza, vagyis Oroszország között. ...A zsidó néptömegek és vezetőik közönye Nagy-Oroszország sorsa iránt végzetes politikai tévedés volt.” [5]

Természetesen, mint minden társadalmi változás, ez sem lineáris módon zajlott, és ez különösen igaznak bizonyult erre a sokszínű és változékony zsidó világban végbemenő folyamatra, amelyben sok tanult zsidó őrlődött. „A zsidó néphez való tartozás sajátos helyzetet teremt az orosz társadalmon belül” [6], ugyanakkor a helyzet „erősen ellentmondásos. Számos zsidó hagyományos érzelmi kötődéssel ragaszkodik a környező orosz világ iránt, amelyhez gyökerei is kötik. Miközben intellektuálisan teljes mértékben elveti és elutasítja azt. Szeretetet érez gyűlölt világa iránt.” [7]

Ennek a fájdalmasan kétértelmű kapcsolatnak csakis ellentmondásos következményei lehettek. A második állami dumában 1907 márciusában tett felszólalása során I. V. Gesszen – miután tagadta, hogy a forradalmi erőszak még erősebb lenne, és ezzel visszautasította, hogy a jobboldali pártok a kultúra védelmezőjeként lépjenek fel az anarchiával szemben – így kiáltott fel: „Mi tanárok, orvosok, ügyvédek, statisztikusok és bölcsészek, mi lennénk a kultúra ellenségei? Ki fogja ezt elhinni önöknek uraim?”

A jobboldal padsoraiból a következő bekiabálás volt a válasz: „Önök az orosz kultúra ellenségei, nem a zsidó kultúráé!” [8] Persze, hogy túlzás lenne ellenségekről beszélni, de – ahogy az orosz fél rámutatott – vajon valójában és fenntartás nélkül a barátaink vagytok? A közeledést alapvetően a következő kérdés nehezítette.

Hogyan is lehetne elképzelni, hogy ezek a nagyszerű ügyvédek, tanárok és orvosok a lelkük mélyén elsősorban nem a zsidókkal rokonszenveznek? Érezhetik-e magukat lelkükben teljesen és kétség nélkül oroszoknak? És ebből fakadt a még bonyolultabb probléma. Képesek-e őszintén és maradéktalanul felvállalni az orosz állam érdekeit?

Ezt a sajátos időszakot egyrészt az jellemezte, hogy a zsidó középosztály tagjai általában világi – és orosz nyelvű – oktatásban részesítették gyermekeiket, másrészt viszont terjedtek az olyan jiddis nyelvű kiadványok, melyek korábban nem voltak. Megjelent a jiddisizmus szó használata is, mindez arra buzdított, hogy a zsidók maradjanak zsidók, és ne olvadjanak be.

Volt egy másik – kevésbé jelentős, de nem elhanyagolható – út is az beolvadás felé, mégpedig a vegyes házasságok. Az oroszos álnevek felvétele felszíni hasonulás jelenség volt. [Hogy kik éltek ezzel? Például a nagy kijevi cukorgyárosok *Dobrij* (jó, nagylelkű) és *Babuskin* (a nagymama szóból), akiket a háború alatt az ellenséggel való összejátszás vádjával elítéltek. A kiadói tevékenységet folytató *Jasznij* (világos, fényes), aki még az alkotmányos demokrata irányzatú újság, a *Recs* szerint is „mohó spekuláns” és

„gátlástalan harácsoló cápa” volt. [9] És ott van még a későbbi bolsevik D. Goldendach is, aki annak ellenére, hogy „egész Oroszországot tökéletlennek tartotta”, mégis *Rjazanov* álnéven bosszantotta olvasóit marxista okoskodásaival egészen 1937-es *letartóztatásáig*.

Ezekben az évtizedekben bontakozott ki a cionizmus, ami Oroszországban különösen megerősödött. A cionisták gúnyt űztek azokból, akik beolvadás pártiak voltak és úgy vélték, hogy az oroszországi zsidóságtól elválaszthatatlan Oroszország sorsa.

Számunkra itt mindenekelőtt a kitűnő és eredeti esszéíró Zsabortinszkij az érdekes, aki a forradalmat megelőző években nemcsak Oroszország elutasítását, hanem saját kétségbeesését is kifejezte. Zsabortinszkij úgy gondolta, hogy Oroszország nem több mint egy állomás a zsidók történetében, mielőtt visszatérnének Palesztinába.

Szavait szenvedély hatja át: nincs kapcsolatunk az orosz néppel. Kultúráját „elsősorban írón... az orosz szellem legtisztább, legemelkedettebb megnyilvánulásain keresztül” ismerjük, és az így alkotott véleményünket vetítjük ki az orosz nép egészére. „Zsidó értelmiségünk sok tagja szenvedélyesen és megalázkodva szereti az orosz kultúrát... ahogy disznópásztor szerethet királykisasszonyt.” A zsidó világot pedig a hétköznapiak aljasságában és rútságában fedezzük fel. [10]

Könyörtelen azokkal, akik a beolvadást választották. „Sok szolgálai szokás alakult ki lelkünkben értelmiségünk eloroszosodásával párhuzamosan. ... Így elvész a remény és a vágy, hogy érintetlenül megőrizzük zsidóságunkat, amely megszűnik majd létezni.” Az átlagos zsidó értelmiségi megfélemezik zsidóságáról: jobb, ha ki sem ejtjük a „zsidó” szót, „már más idők járnak”, félnek leírni, hogy „mi zsidók”, és helyette azt írják, „mi oroszok. ... A zsidó betölthet fontos pozíciót az orosz társadalomban, de mindig másodosztályú orosz marad”, annál is inkább, mert „megőrzi sajátos »lelki alkatát«.” – Rengeteg keresztelőt tartanak érdekből, néha sokkal kicsinyesebb indokból, mint amilyen a diploma megszerzése. „A jogegyenlőség harminc ezüstje.Ha megtagadjátok hitünket, vessétek el származásotokat is! [11]

Zsabortinszkij reménytelenül sötétnek látja a zsidók helyzetét Oroszországban az 1905-1906-os éveket követő időszakban. „Mára már az objektív valóság, vagyis az idegenben élés is népünk ellen fordult. Gyengék vagyunk és tehetetlenek. ...Már a múltban is tudtuk, hogy ellenségekkel vagyunk körülvéve. ...Ez börtön (Oroszország), egy kutyafalka. ...Az üldözött, védtelen és ellenségekkel körülvett oroszországi zsidó nép sebekkel borított, mozdulatlan teste... Hatmillió ember nyüzsög a mély sírgödörben... lassú kínszenvedés, véget nem érő pogrom.” Szintén az ő véleménye, hogy „a zsidó pénzekből működő újságok” sem védik meg a zsidókat „a mostani hallatlan üldöztetés idején”. Ezt írja 1911 végén: „Az oroszországi zsidók már több éve a vádlottak padjára szorultak”, pedig nem vagyunk forradalmárok. „Nem adtuk el Oroszországot a japánoknak”, és nem vagyunk sem Azefek, sem Bogrovok (Sztolipin gyilkosa; vö.: 10. fejezet). Ez utóbbiról egyébként ezt mondja: „Ezt a szerencsétlen fiatalembert csodálatos (!) halálának óráján a kijevi fekete százak pöcegödöréből előkerült vadállatok köpködték le, akik azért jöttek, hogy meggyőződjenek kivégzéséről.” [12]

Majd újra és újra visszatér a zsidó közösségre. „Kultúránktól megfosztva, nyomorúságos odú mélyén, sötét zsákutcában élünk. ...Mindenekelőtt az a bajunk, hogy megvetjük önmagunkat; elsősorban arra van szükségünk, hogy tiszteljük orrmagunkat. ...

A zsidó tanok legyenek a legfontosabbak számunkra! ...A zsidó kultúra maradt az egyetlen mentőövünk.” [13]

Mindez érthető, nagyon is érthető. (Mi, XX. század végi oroszok pedig különösen megérthetjük ezt.)

Nem ítéli el azokat, akik a múltban a beolvadásért küzdöttek. A történelemben „vannak olyan időszakok, amikor az asszimiláció egyértelműen kívánatos, mert szükséges fejlődési szakaszt jelent”. Ez volt a helyzet a XIX. század 60-as éveit követően, amikor a zsidó értelmiség még csak csírájában létezett, és éppen csak kezdett alkalmazkodni környezetéhez, egy már érett kultúrához. Ebben az időszakban a beolvadás egyáltalán „nem a zsidó nép megtagadását jelentette, hanem az első lépést az autonóm nemzeti működés útján, az első lépcsőfokot a nemzet megújulása és újjászületése felé”. Azért kellett „asszimilálnunk azt, ami idegen volt számunkra, hogy utána újult energiával fejleszthessük azt, ami a sajátunk”. Fél évszázaddal később azonban gyökeres változások történtek a zsidó világon belül és kívül egyaránt. Az egyetemes tudás elsajátításának vágya példa nélkül való törekvéssel minden korábbinál erősebbé vált. Ezért alakult ki az igény arra, hogy a fiatalok korosztálya megismerje a zsidó tanokat. Fennállt annak a veszélye, hogy a zsidók visszavonhatatlanul beolvadnak az idegen közegbe. „Nem telik el nap anélkül, hogy fiaink el ne hagynának bennünket”, és „idegenné ne válnának. ... A tudás által megvilágosodott gyermekeink a Föld összes népét szolgálják, kivéve a zsidó népet. Már nincs senki, aki a zsidó ügyért dolgozna. ...A környező világ túl csodás, túl tágas és túl gazdag” – nem hagyhatjuk, hogy ez elfordítsa a zsidó fiatalokat „a hétköznapi zsidó lét kilátástalanságától. ...A zsidóság nemzeti értékeinek elmélyítése... váljon a zsidóság nevelésének alapelemévé! ...Csak az összetartás biztosítja a nemzet fennmaradását” (erre bizony nekünk is nagy szükségünk lenne! – A. Sz.). A zsidó lét megtagadása viszont gátolja a zsidók jogaiért folytatott harcot. Azt képzeljük, hogy van megoldás, és „eltávolodnak... az utóbbi időben... tömegesen, könnyedén és cinikusan”^[341] „„ [14]

Meggyőző elragadtatással találkozunk. Izrael „fenséges és hatalmas szelleme, lenyűgöző és tragikus történelme. ...Kik vagyunk, hogy igazolnunk kellene magunkat előttük? Kik ők, hogy elszámoltassanak minket?” [15]

Ez utóbbi megfogalmazás teljes egészében tiszteletet érdemel. De csakis kölcsönösségi alapon. Egyetlen nemzet vagy vallás sem *ítélkezhet* a többi felett.

A zsidó *gyökerekhez* való visszatérést szorgalmazó felhívások nem maradtak visszhang nélkül ezekben az években. A forradalom előtti Péterváron „az orosz-zsidó értelmiségi körökben élénk volt az érdeklődés a zsidó történelem iránt”. [16] Pétervárott a zsidó történelmi és néprajzi bizottság 1908-ban átalakult zsidó történelmi és néprajzi társasaggá. [17] Vezetője, M. Vinaver aktív és hatékony munkával igyekezett összegyűjteni az oroszországi és lengyelországi zsidókra vonatkozó történelmi és néprajzi dokumentumokat. A zsidó történettudomány nyugati képviselői nem végeztek hasonló gyűjtőmunkát. Sz. Dubnov vezetésével beindult a *Jevrejszkaja Sztarina* (A Zsidó Múlt) című folyóirat. [18] Ugyanebben az időben kezdték kiadni a tizenhat kötetes *Zsidó Enciklopédiát* (amelyre oly sokszor hivatkozom), valamint az *Isztorii Jevrejszkovo naroda* (A zsidó nép története) tizenöt kötetét. Igaz, a *Zsidó Enciklopédia* utolsó kötetében a szerkesztők arról panaszkodnak, hogy „a zsidó értelmiségi elit könnyel viseltetett az

Zsidó Enciklopédiában felvetett kulturális kérdések iránt”, mert őket kizárólag a zsidók törvény előtti jogegyenlőségéért folytatott harc érdekli. [19]

Ugyanakkor más zsidók lelkében és szívében az a meggyőződés erősödött meg, hogy az oroszországi zsidók jövője elválaszthatatlan Oroszország sorsától. Jóllehet „az orosz zsidó közösség hatalmas területen szétszórva és idegen közegben élt... mégis egységes egész volt, és annak is tekintette magát. Hiszen ugyanaz a környezet vett körül minket... és ugyanaz a kultúra... és ezt a kultúrát szívtuk magunkba az egész országban.” [20]

„Az oroszországi zsidók mindig képesek voltak saját érdekeiket összekapcsolni a teljes orosz nép érdekeivel. Ez nem valamiféle lelki nemességből vagy hálaérzetből fakadt, hanem a történelmi valóság felismeréséből.” Nyílt vita Zsabotinszkijjal: „Az Oroszországban élő több millió zsidó számára ez az ország nem csak állomás a zsidók történelmi vándorlásának során. ...Az orosz zsidók gyakorolták a legjelentősebb hatást a világ zsidó közösségére, és ez így marad a jövőben is. Oroszországtól mi nem távolodhatunk el, miként Oroszország sem távolodhat el mitőlünk.” [21]

O. J. Pergament, a második és a harmadik дума képviselője még világosabban beszél a két nép kölcsönös egymásrautaltságáról. „Oroszország belső helyzetének javulása »csak akkor lehetséges, ha a zsidókat felszabadítjuk az egyenlőtlenség igája alól.«” [22]

Itt mindenképpen szólnunk kell a jogász G. B. Szliozberg kivételes személyiségéről. Ő egyike azon zsidóknak, akik évtizedeken át nagyon szoros kapcsolatban álltak az orosz állammal. Volt a szenátus főtitkárhelyettese és tanácsadó is a belügyminisztériumban. Sok zsidó a szemére vetette, hogy a hatóságoktól jogokat kért a zsidók számára, ahelyett hogy követelt volna. Szliozberg emlékirataiban így ír: „Már gyerekkoromban megszoktam, hogy elsősorban zsidónak tekintsem magam. De később, amikor már eszmélni kezdtem, Oroszország fiának is éreztem magam. ...Jó zsidónak lenni nem azt jelenti, hogy közben nem lehetünk jó orosz állampolgárok. [23] ...Nekünk nem kellett a munkánkban olyan akadályokat leküzdenünk, mint amilyenekbe a lengyelországi zsidók ütköztek rendszeresen a lengyel hatóságok jóvoltából. ...Az orosz politikai és közigazgatási rendszerben mi zsidók nem számítottunk idegen elemnek, mert Oroszországban számos nemzetiség élt együtt. Oroszország kulturális érdekei semmiben sem voltak ellentétesek a zsidó közösség kulturális érdekeivel. A két kultúra inkább kiegészítette egymást.” [24] És egy humorral átszőtt megjegyzés: a zsidókra vonatkozó jogszabályok annyira zavarosak és ellentmondásosak voltak, hogy a 90-es években „tisztán talmudi módszereket alkalmazva külön igazságszolgáltatást kellett létrehozni a zsidók számára”. [25]

Egy másik, ezúttal komoly megállapítás: „A zsidók sorsa érezhetően javult az utóbbi években, nem sokkal azelőtt, hogy Oroszország történelmének tragikus időszakába lépett. Ez azt a reményt keltette minden oroszországi zsidóban, hogy az orosz zsidó lélek fokozatosan a megbékülés útjára lép majd, a zsidó és orosz szempontokat magasabb szinten egyesítse.” [26]

Arról se feledkezzünk meg, hogy az egyedülálló *Mérföldkövek*^[342] hét szerzője közül három zsidó: M. o. Gersenzon, A. Sz. Izgojev-Lande és Sz. L. Frank.

A másik oldalt vizsgálva viszont elmondhatjuk, hogy a forradalmat megelőző évtizedekben a haladó körök határozottan és egyöntetűen segítették a zsidókat. A támogatás jelentőségét talán az is aláhúzza, hogy a pogromok és sanyargatások idejét

éltük. Ugyanakkor ez a pártfogás egyetlen más országban sem öltött ekkora méreteket (és talán soha a világtörténelem ezt megelőző korszakaiban). Értelmiségünk oly nemes lelkű volt, és annyira szomjazott a szabadságra, hogy az antiszemitizmust a társadalom és az emberiség szégyenpadjára száműzte. Sőt azokat, akik nem támogatták kellőképpen a zsidók egyenjogúsításáért folytatott harcot, „hitvány antiszemitának” tekintette. A fejlett erkölcsi érzékkel rendelkező és rendkívüli érzékenységgű orosz értelmiség igyekezett megérteni, és magáévá tenni a zsidók politikai prioritásait. Számukra a haladó az, ami tiltakozik a zsidók üldözése ellen, minden egyéb viszont reakciós. Az orosz társadalom nemcsak határozottan védte a zsidókat a kormánnyal szemben, hanem azt is megtiltotta mindenkinek, hogy bármilyen módon zsidó egyének magatartását bírálja. És ha belőlem éppen ez vált ki antiszemitizmust? (Az ebben a szellemben nevelkedett korosztály évtizedeken át megőrizte a fenti elveket.)

V. A. Maklakov emlékirataiban beszámol egy fontos epizódról, amely az 1905-ös zemsztvo-kongresszuson történt, a földtulajdonosok elleni pogromok terjedésének idején, a zsidó- és értelmiségi pogromok hulláma után. „E. V. de Roberti azt javasolta, hogy a – kongresszus által is követelt – amnesztiát ne terjesszék ki a nők és gyermekek ellen elkövetett erőszakos bűncselekmény elkövetőire.” Rögtön azzal gyanúsították, hogy módosító javaslata „osztályérdeket” képvisel, és a pogrom áldozataivá lett nemesi családokat védi, „de Roberti sietve... megnyugtatót mindenkinek. »Egyáltalán nem a nemesi vagyon érdekelt. ...Őt vagy akár húsz felgyújtott birtoknak nincsen semmi jelentősége. Azt a rengeteg zsidó ingatlant és lakóházat tartottam szem előtt, amit a fekete százak fosztottak ki és gyújtottak fel.«, [27]

Az 1905-1907-es terror idején Herzensteint (ő ironizált^[343] a leégett nemesi birtokokkal kapcsolatban) és Jolloszt mártírnak tekintették, de a többi sok ezer ártatlan áldozat közül már senkit sem. A oroszországi liberálisok külföldön megjelentett satirikus kiadványában a *Poszlednyij Szamoderzsecben* (Az utolsó egyeduralkodó) odáig elmentek, hogy a következő képaláírást tették annak a tábornoknak az arcképe alá, aki ellen a terrorista Girs Lekkert sikertelen gyilkossági kísérletet követett el. A cár „*miatta* (kiemelés tőlem – A. Sz.) végeztette ki... a zsidó Lekkert”. [28]

Nemcsak az ellenzéki pártok, hanem sok közhivatalnok is attól rettegett, nehogy „haladásellenesnek” bélyegezzék őket. Jelentős személyes vagyon vagy ragyogó független elme szükségeltetett ahhoz, hogy valaki merészellen ellenállni a közvélemény nyomásának. Ami az ügyvédek, a művészetek és a tudományok világát illeti, mindenkit kiközösítettek, aki eltávolodott a haladás e mágneses terétől.

Csak a kivételes társadalmi rangot élvező Lev Tolsztoj engedhette meg magának, hogy kijelentse. *Száma*ra a zsidókérdés a 81. helyen áll.

A *Zsidó Enciklopédia* nehezményezte, hogy az 1905 októberi pogromok „nem specifikus (csak a zsidókra vonatkozó), hanem általános – az »ellenforradalom« minden megnyilvánulása elleni – tiltakozást váltottak ki a haladó értelmiségből”. [29]

Egyébiránt az orosz társadalom nem lenne az orosz társadalom, ha nem egyetlen égető kérdésre vezetett volna vissza mindent, mégpedig a cárizmusra, mindig és csakis a cárizmusra!

De a fentiekből még nem adódik a következő: „Az októberi napok után (1905-ös

pogromok) az oroszországi zsidó áldozatoknak kizárólag az oroszországi és a külföldi zsidók nyújtottak konkrét segítséget.” [30] És Bergyajev még rá is licitál: „Képesek vagytok-e érezni a zsidó nép lelkét? ...Nem, ti az absztrakt emberiségért... harcoltok.” [31]

Ezt Szliozberg is megerősíti. „A politikailag felvilágosult körökben” a zsidókérdés „nem politikai színezetű kérdés volt a szó legszorosabb értelmében. A társadalom a reakció megnyilvánulásának minden formájára érzékenyen reagált.” [32]

A *Scsit* (Pajzs) című cikkgyűjtemény 1915-ben jelent meg. [33] E kiadvány az orosz társadalomban kívánta tudatosítani, hogy eddig nem megfelelően kezelte a zsidókérdést. A kiadvány kizárólag a zsidók védelmében íródott, de a csaknem negyven szerző között kivétel nélkül csak oroszokat és ukránokat találunk, zsidókat nem. A kor hírességei által írt cikkek egyetlen téma köré csoportosíthatók: „A zsidók Oroszországban”. A gyűjtemény következtetései egységesek, és megfogalmazása helyenként bizonyos önzetlenségre is utal.

Íme néhány részlet. L. Andrejev szerint „A zsidóprobléma közeli megoldásának reménye »lázasan örömmel« tölt el, úgy érzem, olyan tájdalomtól szabadulok meg, ami egész életemben elkísért”, amit „teherként cipeltem a hátamon”. Mintha „mérgezett levegőt szívtam volna”. – M. Gorkij: „A nagy európai gondolkodók úgy vélekednek, hogy a zsidók lelki alkata kulturális szempontból szebb és emelkedettebb, mint az oroszoké.” (Majd kifejezi örömét, hogy Oroszországban fejlődésnek indultak a szombatosok és az „Új Izrael” szekták.) – E. Maljantovics: „A zsarnokság, amelynek a zsidókat alávetjük, gyalázatos szégyenfolt az orosz nép nevében. ...Az oroszok legjobbait emiatt egész életükben kísérti a szégyen. ...Barbárok vagyunk az emberiség civilizált népei között... nincs jogunk büszkének lenni népünkre. ...A zsidók egyenjogúsításáért vívott harc az orosz ember számára... kiemelten fontos nemzeti ügy. ...A zsidókat sújtó önkény lehetetlenné teszi az oroszok törekvéseit arra, hogy eredményeket érjenek el saját boldogulásuk érdekében.” Ha nem foglalkozunk a zsidók felszabadításával, „soha nem leszünk képesek megoldani a saját problémáinkat sem”. – K. Arszenjev: „Ha elhárítjuk a zsidók elől az összes akadályt, akkor »Oroszország szellemi ereje növekedésnek indul«.” – A. Kalmikova: „Egyfelől »szoros szellemi kapcsolatban állunk a zsidókkal a legmagasabb rendű szellemi értékek területén«, másfelől »hagyjuk, hogy a zsidók a megvetés és a gyűlölet céltáblái legyenek«.” – L. Andrejev: „Mi oroszok, *Európa zsidói* vagyunk; *határunk* pedig a *letelepedési övezet*”. – D. Merezszkovszkij: „Mit várnak tőlünk a zsidók? Erkölcsei felháborodást? Hiszen felháborodásunk oly mély és oly tiszta... már csak az marad nekünk, hogy együtt üvöltsünk a zsidókkal. És ezt is tesszük.” – Az ég tudja milyen félreértés okán, de Bergyajev nem szerepelt a *Scsit* szerzői között. Ő azt vallotta magáról, hogy már egészen fiatalon szakított környezetével, és inkább a zsidók társaságát kereste.

Az antiszemitizmust a *Scsit* valamennyi szerzője alantas érzelmként (D. Ovszjanyikov-Kulikovszkij akadémikus szavaival élve) „a tudat makacs és ragályos betegségeként” határozza meg. Ugyanakkor több szerző megjegyzi, hogy az orosz „antiszemiták módszerei és magatartási mintái... külföldről származnak” (E. Miljukov). „A legújabb antiszemita ideológia a német szellemi ipar terméke... Az »árjaelmélet«... nemzeti sajtónk átvette. ...Mensikov (másolja) Gobineau gondolatait” (F. Kokoskin). Az

árják felsőbbrendűségéről szóló elmélet a szemitizmussal szemben „német gyártmány” (V. Ivanov).

De ettől még a terhet ugyanúgy cipeljük a hátunkon. A „haladó blokk”^[344] vendégeként Gorkij 1916 végén „előadásában két órán keresztül szidta az orosz népet, és magasztalta a zsidókat”, jegyezte meg Manszirev, haladó képviselő, a „blokk” egyik alapítója. [34]

Egy kortárs zsidó szerző objektív és világos elemzést ad a jelenségről. „A művelt oroszok gondolkodása gyökeresen megváltozott, ők sajnos sokkal jobban a szívükre vették a zsidó problémát, mint arra számítani lehetett. ...A zsidók iránti részvét szinte ugyanolyan kategorikus imperatívusszá^[345] vált, mint az »Isten, cár, haza« hármasszója”, a zsidók pedig „cinizmusuk mértékétől függően használták ki ezt a hitvallást”. [35] Ugyanebben az időben Rozanov arról beszélt, hogy „a zsidók mohón mindent meg akarnak kaparintani”. [36]

A 20-as években V. Sulgin így összegezte a dolgokat. „Ebben az időben (negyedszázaddal a forradalom előtt) a zsidók ellenőrzésük alá vonták az ország politikai életét. ...A nemzet szellemi irányítása a zsidók kezébe került (a kormány és körei kivételével), és ennek megfelelően kezdett működni. ...Jogaik minden »korlátozása« ellenére a zsidók uralmuk alá hajtották az orosz nép lelkét.” [37]

De tényleg a zsidók kerítették hatalmukba az orosz lelket, vagy az oroszok nem tudtak mit kezdeni vele?

Szintén a Scsitben, Merezkovszkij úgy magyarázta a helyzetet, hogy a filozemitizmus^[346] reakció az antiszemitizmusra, és e nemzetiség felértékelése éppen annyira elvakult „igenlés”, mint amilyen merev volt korábban a feléje irányuló „elutasítás”. [38] Baudouin de Courtenay professzor elismeri, hogy „még a zsidók »politikai támogatói« közül is sokan erős ellenérzésekkel viseltetnek irántuk, és ezt négy szemközt be is vallják. Ez ellen természetesen semmit sem tehetünk. A rokonszenv és az ellenszenv... nem irányítható”. Mindamellett „nem az érzéseinkre, hanem az eszünkre” kell hallgatnunk. [39]

P. B. Sztruve még pontosabban rávilágított arra a zűrzavarra, ami ebben az időben, a fejekben uralkodott. Sztruve egész életét annak szentelte, hogy felszámolja az akadályokat a marxizmustól a jogállamig vezető úton, de eközben az egyéb nehézségek elhárítása is foglalkoztatta. Sztruve abban a feledésbe merült, ám történelmi jelentőségű vitában foglalt állást, amely a *Szlovo* (Szó) című liberális lapban robbant ki 1909 márciusában, de hamarosan áttért az egész orosz sajtóra.

Minden a „Csirikov-ügyel” kezdődött, amelynek súlyát erősen eltúlozták. Az egyik kis irodalmi kör dühkitörésében Csirikovot – a *Jevreji* (Zsidók) című jóindulatú színdarab szerzőjét – antiszemitának bélyegezte. (Mindössze az történt, hogy Csirikov egy vacsora során azt találta mondani, hogy a szentpétervári irodalomkritikusok többsége zsidó, és kérdés, hogy érthetik-e az orosz élet valóságát?) Az ügy sok mindent felkavart az orosz társadalomban. (Az újságíró Ljubos így ír ennek kapcsán. „Ez volt az a kétkopejkás gyertya, ami felgyújtotta Moszkvát.”)

Zsobotinszkij úgy érezte, hogy első cikkében még nem mondott el mindent a

Csirikov-ügyről. Ezért 1909. március 9-én újabb szöveget publikált a *Szlovoban* „Az aszemitizmus”^[347] címmel. Aggodalmát és felháborodását fejezte ki amiatt, hogy a haladó sajtótermékek többsége elhallgatta az ügyet Csirikovval és Arabazsinnal kapcsolatban. Még a nagy liberális lap [az *Orosz Hírlapra* (*Russzkije Vedomosztyi*) célzott] sem írt semmit az utóbbi huszonöt évben a „zsidó népet sújtó szörnyű üldöztetésről. ...Azóta divat a hallgatás törvénye a haladó zsidóbarátok körében.” A baj pedig éppen az volt, hogy a zsidókérdést hallgatás övezte. (Ezzel csak egyetérthetünk!) Amikor Csirikov és Arabazsin „azt állítják, hogy nem mondtak semmi zsidóelleneset, mindkettőjüknek tökéletesen igaza van”. Az elhallgatás hagyománya miatt „bárkit antiszemitának bélyegezhetnek, aki csak kiejti a száján a »zsidó« szót, vagy akár a legártatlanabb megjegyzést teszi a zsidók valamely sajátosságára. ...A probléma az, hogy a zsidók valóságos tabuvá váltak, és ez a leghalványabb kritikát is lehetetlenné teszi. Ezt egyébként igazából ők maguk sínylik meg. (Ezzel is csak egyetérteni lehet!) ...Az az érzésünk, hogy maga a »zsidó« szó illetlen kifejezéssé vált. ...Ez az általános felfogás van eluralkodóban a haladó orosz középértelmiségi rétegek körében. ...Még nincsen kézzelfogható bizonyítékunk rá, mégis ez van a levegőben” – és éppen ez az, ami nyugtalanító. Bizonyíték nincs, csak megérzés és a zsidók nem veszik észre a vihar közeledtét, ami váratlanul éri majd őket. Egyelőre „csak egyetlen kis felhő van az égen, ám a távoli mennydörgés már fenyegető”. Ez még nem antiszemitizmus, csupán „aszemitizmus”, ami szintén megengedhetetlen, és a semlegességnek nincs helye. A kisinyovi pogrom után, miközben a reakciós sajtó „a gyűlölet lángját szítja”, a haladó újságok hallgatása elfogadhatatlan „az orosz valóság egyik legtragikusabb kérdésével kapcsolatban”. [40]

A *Szlovo* ugyanezen számának vezércikke a következő fenntartásokat fogalmazza meg Zsobotinszkij cikkével kapcsolatban: „Úgy gondoljuk, hogy a szerző vádjai a haladó sajtó ellen igen kevésbé felelnek meg a valóságnak. Megértjük az érzelmeket, amelyekből a szerző keserű szavai fakadnak. Mégis igazságtalannak tartjuk, hogy az orosz értelmiségről azt feltételezi, hogy szándékosan a szőnyeg alá söpri a zsidókérdést. Az orosz valóságnak annyi megoldatlan problémája van, hogy egyiknek sem tudunk elegendő figyelmet szentelni. ...Pedig ha a problémák nagy részére sikerülne megoldást találnunk, az kedvező hatással lenne – közös hazánk polgáira – a zsidóba is. [41]

És ha a *Szlovo* vezércikkírója feltette volna a kérdést Zsobotinszkijnek, hogy miért nem kel azoknak a naiv egyéneknek a védelmére, akik „ártatlan megjegyzést tesznek a zsidók valamely sajátosságára”? Vajon a zsidó közvéleményt érdekelték e ezek az emberek? Megvédték e őket, vagy csak kívülről figyelték, hogyan veti ki magából az orosz értelmiség az „antiszemitákat”? Nos a zsidók ugyanolyan telelősek voltak a „tabu” kialakulásáért, mint a többiek.

Ugyanennek alapnak egy másik cikke – V. Golubjov „Megegyezést, de ne fúziót” című írása – szintén hozzájárult a vita kirobbanásához. A Csirikov-ügy „egyáltalán nem nevezhető egyedi esetnek... jelenleg... a nemzetiségi kérdés... foglalkoztatja az értelmiséget”. A közelmúltban, különösen a forradalom évében (1905-ben) értelmiségünk „sok bűnt követett el” a kozmopolitizmus nevében. Azonban „a különböző, közösségen belüli és az orosz állam nemzetiségei közötti harcok nem múltak el nyomtalanul”. Ezekben az években, a többi nemzetiséghez hasonlóan „az oroszoknak is szembe kellett nézniük saját nemzeti kérdésükkel... amikor a szuverenitásuktól megfosztott nemzetiségekben felmerült az önrendelkezés igénye, az oroszok követték őket”. Még

Oroszország történelmét „is kevésbé ismerjük – mi orosz értelmiségiek –, mint az európai történelmet. ... Az egyetemes ideálok... mindig fontosabbak voltak a szemünkben, mint a saját országunk építése.” Még a nacionalizmustól igen távol álló Vlagyimir Szolovjov szerint is „előbb itthon kell felemelkednünk egy bizonyos szintre, és csak azután képviselhetjük az egyetemes ideálokat. Úgy tűnik, hogy ez a gondolat kezd tudatosulni az értelmiségben.” Mostanáig „nem beszéltünk a sajátosságainkról”, de az, hogy most emlegetjük őket, egyáltalán nem antiszemita megnyilvánulás vagy más nemzetiségek elnyomása. A nemzetiségek között „harmóniának, de nem fúciónak” kell lennie. [42]

P. B. Sztruve ezt írta: „Ez az incidens”, amely „nemsokára feledésbe merül, megmutatta, hogy valami véglegesen megmozdult és megváltozott gondolkodásunkban, és ezt a jövőben nem hagyhatjuk figyelmen kívül. ...Az orosz értelmiség elhalványítja nemzetiségi arculatát. Ez a magatartás meddő^[348] és nem szükségszerű. ...A nemzetiség sokkal nyilvánvalóbb dolog (mint a faj és a bőrszín), ugyanakkor mégis nehezen megfogható. Talán a lelkünkben végbemenő vonzások és taszítások elegye. Nincs szükség antropometriára^[349] vagy családfakutatásra ahhoz, hogy a tudatára ébredjünk, hiszen ezek az érzések ott élnek és lüktetnek a lelkünk mélyén.” Harcolnunk lehet és kell az ellen, hogy a vonzások taszítások ne legyenek törvényerejűek, „de a »politikai« igazságosság nem követel tőlünk »nemzetiségi« semlegességet. Ezek a vonzások és taszítások hozzánk tartoznak... a nemzetiségi hovatartozásunk alapvető érzése a mi saját kincsünk... és semmi okunk rá... hogy bárki vagy bármi nevében is lemondjunk róla.”

P. B. Sztruve azt hangsúlyozza, hogy muszáj meghúzni a határvonalat a jog, a politika és a fenti érzések birodalma között. „Ami a zsidókérdést illeti, ez egyszerre nagyon könnyű és nagyon nehéz. ...A zsidókérdés kifejezetten jogi kérdés”, ezért könnyen és egyszerűen megoldható. Biztosítani kell a zsidók egyenjogúságát, ez természetes. Ugyanakkor „nagyon nehéz is, mert az orosz társadalom különböző rétegeiben erős ellenérzések élnek a zsidókkal szemben, így nagy erkölcsi erőre és racionális gondolkodásra van szükség ahhoz, hogy végleges megoldást találjunk erre a jogi kérdésre”. Jóllehet „az orosz lakosság széles rétegeiben erős elutasítás él a zsidók iránt, az »idegenek közül« mégis a zsidók állnak hozzánk a legközelebb, velük állunk a legszorosabb kapcsolatban. Ez történelmi és egyben kulturális paradoxon^[350]”, de így van. Az orosz értelmiség mindig is orosznak tekintette a zsidókat. Ez nem véletlen, és nem is »félreértés«. Az az eltökélt kezdeményezés, amely elveti az orosz kultúrát és a zsidó »nemzeti« sajátosságot helyezi előtérbe, nem az orosz értelmiségtől származik, hanem a cionizmus néven ismert mozgalomtól. ...Egyáltalán nem szimpatizálok a cionizmussal, de megértem, hogy a »zsidó« nemzetiség problémája valós”, és egyre gyakrabban felvetődik. (Jellemző, hogy a „nemzeti” és a „zsidó” szavakat idézőjelbe teszi. Még nem tudja elhinni, hogy a zsidók másnak gondolják magukat.) „Nincs még egy olyan »idegen« nép Oroszországban, amely ennyire fontos szerepet játszana az orosz kultúrában. ...És újabb nehézségként mindeközben megmaradnak zsidónak.” Nem tagadhatjuk például a németek szerepét az orosz kultúrában és tudományban, de az orosz környezetben élő németek teljesen beolvadnak az orosz kultúrába. „A zsidókkal viszont egészen más a helyzet!”

Majd ezzel fejezi be: „Nem kell letagadnunk (nemzetiségi érzelmeinket), sem elfedni valódi arcunkat. ...Mint minden oroszoknak, nekem is jogom van ezekhez az érzésekhez. ...Minél jobban megértjük ezt... annál kevesebb félreértés lesz a jövőben.” [43]

Bárcsak néhány évtizeddel korábban eszméltünk volna mindannyian, és nem most! (A zsidók jóval korábban ébredtek, mint az oroszok.)

A vihar már másnap kitört, mintha minden újság csak erre várt volna! A liberális *Nasa Gazeta* (Újságunk) „Most kell erről beszélnünk?” (Klasszikus kérdés – A. Sz.) címmel jelentetett meg cikket, miközben, a jobboldali *Novoje Vremja* és az alkotmányos demokrata párt lapja, a *Recs* is reagált. Ez utóbbiban Meljukov így tiltakozott: Zsabotinszkij „ledöntötte a hallgatás falát, és ezek a rémítő és fenyegető dolgok, amiket a haladó sajtó eddig igyekezett eltitkolni a zsidók elől most teljes valójukban napvilágra kerültek”. Később a maga megszokott hideg és kötözködő stílusában Miljukov ítéletet mond. Először is figyelmeztet. *Hova vezet ez? Kinek jó ez?* A „nemzetiségi arculat”, amit ráadásul „nem kell elrejtteni” a legrosszabb fanatizmus felé visz! (Vagyis a „nemzetiségi arculatot” el kell rejtteni.) Az „esztétikai nacionalizmus”^[351] olyan lejtő, ami az értelmiséget az elfajulás és valódi törzsi sovinizmus felé taszítja... a mai társadalomban uralkodó reakció rothadó légkörének” terméke. [44]

P. B. Sztruve azonban negyven évét meghazudtoló fiatalos gyorsasággal már március 12-én visszavág Miljukov „tanáros szónoklatára” a *Szlovo* hasábjain. Először is a „Hova vezet ez? ...Kinek jó ez? Kinek kaparjuk ki a gesztenyét?” kérdések félrevezető voltát leplezi le. (Bárki bármit mondjon is, így lehet elhallgattatni az embereket akár száz évre is vagy még tovább. Ez a megtévesztő eljárás arról tanúskodik, hogy Miljukov képtelen megérteni, hogy a leírt szó lehet tisztességes és megfontolt.) – „Álláspontunkat érdemben nem cáfolták meg”, hanem a „kivetítés” módszerét alkalmazva vitatták. „Hova vezet ez?” [45] (Néhány nappal később így ír a *Szlovóban*. „Ez régi módszer, amellyel egyszerre járathatunk le valamely gondolatot, amivel nem értünk egyet, és azt a személyt, aki megfogalmazta, miközben álnokul azt sejtetjük, hogy a *Novoje Vremja* és a *Ruszkaja Znamja* (Orosz Lobogó) embereinek ez tetszik majd. Véleményünk szerint ez az eljárás nem méltó a haladó sajtóhoz.” [46]) Ami pedig a dolog érdemi részét illeti. „A nemzetiségi kérdéseket ma erős és időnként heves érzelmek övezik. Ha ezek az érzelmek az egyén nemzetiségi identitástudatát^[352] fejezik ki, teljes mértékben jogosak, és... elfojtani azokat... nagyon hitvány dolog.” Erről van szó, ha elfojtjuk őket, akkor elfajzott formában fognak előtörni. Az a bizonyos „aszemitizmus», ami állítólag a lehető legrosszabb dolog, valójában sokkal kedvezőbb teret nyújt a zsidókérdés jogi megoldásához, mint a vég nélküli küzdelem az »antiszemitizmus« és a »filoszemitizmus« között. Nincs olyan nem orosz nemzetiség, amelynek arra lenne szüksége... hogy minden orosz feltétlen szeresse őket. De arra még kevésbé, hogy megjátsszák magukat, mintha szeretnék. Az igazság az, hogy a bizonyos erkölcsi és politikai elveken... az országot érintő szükségszerűségeken alapuló világos és tiszta koncepcióhoz kapcsolt »aszemitizmus« sokkal fontosabb és hasznosabb zsidó honfitársaink számára, mint az érzelgős és puhány »filoszemitizmus«, „Különösen ha az tettetett. – „Jó, ha a zsidók tisztán látják” az orosz alkotmányos kormányzat és demokratikus társadalom „nemzetiségi arculatát. ...Nem célszerű továbbra is abban az illúzióban ringatniuk magukat, hogy ez csak az antiszemita fanatizmus arca lehet.” Ez nem „Medúza-fő”^[353], hanem az orosz nemzet becsületes és emberi arca, ami nélkül az orosz állam képtelen lesz megfelelni feladatainak”. [47] Majd íme újra a *Szlovo* szerkesztőségének sorai. „Az egyetértés... magában foglalja valamennyi nemzetiség összes sajátosságának elismerését és tiszteletben tartását.” [48]

Az újságokban szenvedélyes vita zajlott. „Néhány nap alatt nagy irodalma született a

témának. ...A haladó sajtóban... felvetett kérdés nemrégén még elképzelhetetlen lett volna, a szócsata a nagyorosz nacionalizmusról folyt!” [49] A vita azonban csak a Szlovoban érte e] ezt a szintet, a többi újság a „vonzások és taszítások” [50] kérdését helyezte a középpontba. Az értelmiség dühe saját korábbi hőse a „felszabadulás” ellen fordult.

Zsabotinszkij kétszer is megszólalt az ügyben... „A medve kibújt a barlangjából” írta Sztruvéről a máskor oly nyugodt és megfontolt, ám ezúttal sértett Zsabotinszkij, akinek cikkét Miljukovéval együtt Sztruve „a kezdők ragyogó színvallásának” minősítette. „Bágyadt szónoklásukat képmutatás, hitványság, oportunizmus^[354] és az őszinteség hiánya itatják át, és ettől javíthatatlanul tehetségtelen írások.” És kiszemezve Miljukovtól: Tehát a „hajdani szent és tiszta orosz értelmiség »ellenérzésekkel« viseltetett a zsidók iránt? ... Nem furcsa?” Hevesen bírálta „e csodálatos ország »tiszta és szent« légkörét”, valamint az „*ursus judaeophagus intellectualis*”^[355] nevű állatfajtát”. (A békülékeny Vinavert is kiosztotta: „Az orosz palota zsidó lakája”). Zsabotinszkij hevesen kirohant az ellen, hogy a zsidóknak várni kelljen addig, „amíg a központi politikai kérdés nem rendeződik (vagyis a cár trónfosztásáig). ...Köszönjük hízeltető véleményét, amely szerint hajlamosak vagyunk úgy viselkedni, mint kutya a gazdájával”, mert „a hű Izraelnek sürgős”. Végül azt állította, hogy „soha egyetlen nép kizsákmányolása sem lepleződött le ilyen ártatlan cinizmussal”. [51]

Be kell látni, hogy ez a heves keserűség nem segített győzelemre vinni az ügyet. Egyébként már a közeli jövőben bebizonyosodik, hogy éppen a cár lemondása lesz az, ami még annál is több lehetőséget teremt a zsidók számára, mint amit el akartak érni. Gyengítve ezzel az oroszországi cionizmus táptalaját. Zsabotinszkij tehát a dolog érdemi részében is tévedett.

Jóval később, az idők távlatából, e korszak egy másik tanúja is – aki akkoriban a *Bund* tagja volt – felidézte emlékeit: „Az 1907-1914 közötti években bizonyos liberális értelmiségieket is érintett, ha nem is a nyílt antiszemitizmus, de legalábbis az »aszemitizmus« járványa, amely egész Oroszországot sújtotta. Az első orosz forradalom elhajló irányzatainak volt képviselői megpróbálták a szélsőségekért a felelősséget a forradalomban nyilvánvaló szerepet játszó zsidókra hárítani.” A háborút megelőző években „az orosz nacionalizmus megerősödött... olyan körökben, ahol nem sokkal korábban a zsidóproblémát látszólag még orosz kérdésként kezelték”. [52]

Zsabotinszkij 1912-ben – ezúttal mérsékeltebb hangnemben – idézi az egyik sokat publikáló zsidó újságíró érdekes megfigyelését. Amint a zsidók érdeklődést mutatnak valamilyen kulturális tevékenység iránt, az azonnal idegenné és érdektelenné válik az orosz közönség számára. Ez egyfajta láthatatlan elutasítás. A nemzetiségi választóvonal létezése tény, és az életet Oroszországban „külső elemek hozzáadása nélkül” kell megszervezni, mert az oroszok „nem tudják azokat ilyen nagy mennyiségben elfogadni”. [53]

A fentieket tekintetbe véve azt mondhatjuk, hogy az orosz értelmiségben párhuzamosan (amire számos példa van a történelemben) két folyamat ment végbe. Ezeket a zsidóprobléma vonatkozásában elsősorban a vérmérséklet és nem a szimpátia foka különböztette meg egymástól. Amit Sztruve képviselt, az túl gyenge és bizonytalan volt, és ki is fulladt. A *Scsit* hangosan népszerűsített filoszemitizmusa azonban sikert aratott a

közüvéleményben. Csak sajnálhatjuk, hogy Zsabotinszkij nem értékelte megfelelően Sztruve álláspontját.

A Szlovo hasábjain folytatott 1909-es vita nem pusztán a zsidókérdésről, hanem egyre inkább az orosz nemzettudatról szólt, és – az utána következő nyolcvanéves csend miatt – ma is élő és tanulságos. P. Sztruve így írt: „Ahogy nem szabad oroszosítani azokat, akik ezt nem akarják, ugyanúgy nem szabad beolvasztani minket a soknemzetiségű Oroszországba.” [54] V. Golubjov tiltakozott az ellen, hogy „a reakciós csoportok kisajátítják a hazafiságot és a nacionalizmust. ...Már elfelejtettük, hogy a japánok győzelmei milyen végzetes hatást gyakoroltak a köztudatra és a nemzeti érzésre. Vereségünk nemcsak a bürokratáinkat alázta meg” – pedig a közvélemény ezt remélte –, „hanem közvetve a nemzetet is”. (Nem, nem csak „közvetve”, nagyon is közvetlenül!) „Az orosz nemzetiség... elenyészett.” [55] Az sem lényegtelen, hogy maga az „orosz” szó is leértékelődött, és azt az „igazi orosz” kifejezés váltotta fel. A haladó értelmiség átengedte ezt a két fogalmat a jobboldal képviselőinek. „A hazafiságot csak idézőjelben merjük használni.” Pedig „a reakciós hazafissággal szemben fel kell vállalnunk a népi hazafiságot. ...Megelégedtünk a fekete százak hazafisságának merev elutasításával, és ha valamit szembeállítottunk vele, az nem valami új hazafisságkonceptió volt, hanem csak egyetemes ideálok.” [56] Ugyanakkor minden kozmopolitizmusunk ellenére máig nem tudunk megbarátkozni a lengyel társadalommal... [57]

Gradovszkij cikkei és V. Szolovjovnak a Danyilevszkij *Rossziju i Evropu* (Oroszország és Európa) című könyvéről tartott heves vádbeszéde után A. Pogogyin azt mondta, hogy ezek „voltak az első megnyilvánulásai annak a tudatnak, amely azokban a népekben alakul ki – mintegy védekezési ösztönként –, akik veszélyben vannak. ... (Érdekes egybeesés, hogy pontosan ezzel a vitával egy időben, 1909 márciusában Oroszország újabb nemzeti megaláztatást szenvedett el, amikor arra kényszerült, hogy elismerje Bosznia-Hercegovina Ausztriához csatolását, ami felért egy „diplomáciai Csuzimával”.) A balsors folytán beszélnünk kell arról a kérdésről, amely hajdanán teljesen idegen volt az orosz értelmiségtől, de az élet kegyetlenül arra kényszerít minket, hogy ne hátráljunk meg előle.” [58]

A Szlovo szerkesztősége így zárta le a vitát. „Egy véletlen incidens nyomán valóságos vihar tombolt az újságok lapjain.” Ez azt jelenti, hogy „az orosz társadalomnak rá kell ébrednie nemzeti öntudatára”. A múltban „nemcsak a hazug, nemzetellenes politikától fordult el... hanem attól a hiteles nacionalizmustól is, amely nélkül elképzelhetetlen a nemzet alkotó képessége. ... Az alkotó nemzet feltétlenül rendelkezik arculattal... [59] Minyin^[356] biztosan nacionalista volt.” Az a konstruktív nacionalizmus, amely az állam érdekét tartja szem előtt, minden élő nemzet sajátja, és most erre van szükségünk. [601] „Ahogyan a 300 évvel ezelőtti nehéz órákban, a történelem most is arra figyelmeztet minket, hogy mint minden népnek, nekünk is jogunk van az önálló létezéshez.” [60]

Bár az 1909-es év viszonylag békésnek tűnt, a jövő már benne volt a levegőben!

Azért bizonyos dolgokat nem veszítettünk szem elől (M. Szlavinszkij). „Az oroszosítási kísérletek, pontosabban a nagyorosz modell ráerőltetése egész Oroszországra... katasztrofális következménnyel járt. Elsősorban a meglévő nemzetiségi sajátosságokra nézve, és ez nemcsak a birodalom nem szuverén népeit érintette, hanem a nagyorosz népet is, sőt elsősorban ez utóbbit.

...A nagyorosz nép kulturális ereje túl gyengének bizonyult. ...A nagyorosz nemzet számára az egyetlen járható út a normális belső vérkeringés élénkítése.” [62] (Sajnos a leckét mind a mai napig nem tanultuk meg!) „Harcolni kell a fiziológiai nacionalizmus^[357] ellen, (amikor) az erősebb nép olyan életmódot akar ráerőltetni a gyengébbekre, amely számára idegen.” [63] Mert hiszen az ilyen birodalmat nem szabad kizárólag fizikai erővel létrehozni – mivel „erkölcsi erő is kell hozzá”. ...Ha viszont az erkölcsi erőnk megvan, akkor a többi nép (legyen az zsidó vagy lengyel) jogegyenlősége semmilyen veszélyt nem jelent ránk nézve. [64]

Már a XIX. század forrongásaiban, de még inkább a XX. század elején az orosz értelmiség úgy érezte, hogy az egyetemesség, a kozmopolitizmus és a nemzetköziség magas tudati szintjén áll (akkoriban még alig tettek különbséget az előbbi fogalmak között). Ezenkívül számos területen szinte teljesen megtagadta azt, ami orosz vagy nemzeti volt. (A dumában gyakran előkerült a „patrióta-Iskarióti”^[358] szójáték.)

A zsidó értelmiség ellenben egyáltalán nem tagadta meg nemzeti identitását, és még a legszélsőségesebb zsidó szocialisták is igyekeztek összeegyeztetni eszméiket a nemzeti érzéssel. Ugyanakkor egyetlen zsidó – Dubnovtól Zsabotinszkijig és Vinaverig – sem mondta ki azt, hogy az üldözött testvéreiket lelkesen támogató orosz értelmiségnek sem kellene lemondania saját nemzeti érzéséről, viszont igazság szerint annak el kellett volna hangoznia, de akkoriban senki sem észlelte azt az egyenlőtlenséget, hogy a *jogegyenlőség* fogalma alatt a zsidók *valamivel mindig többet értettek*.

Az orosz értelmiség – magányosan indult el a jövő felé.

A zsidók nem nyerték el a jogegyenlőséget a cári rendszerben. Viszont – részben emiatt – számíthattak az orosz értelmiség hűséges támogatására. Lendületes fejlődésük, energiájuk és tehetségük *áthatották* az orosz társadalmi tudatot. Kilátásaink és érdekeink értékelésébe, valamint problémáink megoldási kísérleteibe beépítettük a dolgok szerintük való értelmezését. Átvettük tőlük azt a szemléletet, amellyel ők látták történelmünket és a boldogulás útját.

Ennek megértése sokkal fontosabb, mint azt számolgatni, hogy hány százalék zsidó volt azok között, akik Oroszország rendszerének megdöntésére törekedtek (mindannyian arra törekedtünk), vagy azok között, akik részt vettek a forradalomban vagy a bolsevik hatalomban.

ANAGY HÁBORÚ (1914-1916)

Az első világháború kétségkívül a XX. század legnagyobb örülete volt. Igazi okok és célok nélkül három európai nagyhatalom – Németország, Oroszország és az Osztrák-Magyar Monarchia – halálos küzdelmet vívtak. Az esemény következtében az első kettő a század végéig nem heverte ki a megrázkódtatást, a harmadik pedig felbomlott. Ami Oroszország két – látszólag győztes – szövetségesét illeti, még negyed századon át kitartottak, hogy azután mindörökre elveszítsék hatalmi fölényüket. Azóta már Európa nem játszik vezető szerepet a világban, politikai és gazdasági ereje alaposan lecsökkent, ráadásul az irigység céltáblájává vált. Miközben gyarmatai végül teljes egészében kicsúsztak a markából.

A három uralkodó közül egyik sem mérte fel – de legkevesbé II. Miklós és környezete –, hogy milyen háborúba kezdenek. Nem érzékelték annak sem nagyságát, sem kegyetlenségét. Sztolipinen, majd P. N. Durnovón kívül a hatalom sem értette meg a leckét, amelyet Oroszország 1904-1906-ban kapott.

Vizsgáljuk meg ezt a háborút a zsidók szemszögéből! Ebben a három, egymással határos birodalomban élt a Föld zsidó népességének háromnegyede (és az európai zsidók 90%-a). [1] Ők egyébként ráadásul a későbbi katonai hadműveletek helyszínén koncentráálódtak, Kovno (majd Livónia) kormányzóságától az osztrák Galíciáig (majd Romániáig). A háború azt az égető és fájdalmas kérdést vetette fel számukra, hogy a három birodalom határvidékein élők ilyen körülmények közt hűségesek maradhatnak-e a birodalomhoz? Hiszen míg az előretörő hadseregek ellenséget látnak a front mögött, az ezen a vidéken élő zsidók számára ugyanott szomszédok és hittársak élnek. Biztosan nem akarták ezt a háborút, hiszen hogyan is válhattak volna ilyen hirtelen hazafivá? A letelepedési övezetben élő átlagos zsidóknak még kevesebb okuk volt arra, hogy az orosz hadsereget támogassák. Mintegy száz évvel korábban az Oroszország nyugati részén élő zsidók segítséget nyújtottak az oroszoknak Napóleon ellen. De 1914-ben egészen másként festett a helyzet. *Miért* támogatnák az oroszokat? Hogy továbbra is a letelepedési övezetben éljenek? Miközben a háború éppen a felszabadulás reményével kecsegtet? Ha bejönnek az osztrákok és a németek, nyilván nem fognak újabb letelepedési övezetet kialakítani, és nem fogják fenntartani a *numerus clausus* az oktatási intézményekben sem!

A *Bund* éppen a letelepedési övezet nyugati részében őrizte meg befolyását, és Lenintől tudjuk (191 S februárjában), hogy tagjai „nagyraoszt németbarátok és örülnek Oroszország vereségének”. [2] Azt is tőle tudjuk, hogy a háború alatt az önállóságra törekvő *Vorwärts* zsidó mozgalom nyíltan németbarát álláspontra helyezkedett. Mostanában az egyik zsidó szerző finoman meg is jegyezte, hogy „ha meggondoljuk az »Isten, cár, haza« jelszó értelmét, Jéhetetlen elképzelni olyan zsidót, aki – a birodalom lojális^[359] alattvalójaként – ezt a jelszót komolyan vehette”, vagyis szó szerint értelmezhetette. [3]

De a kormányzósági székhelyeken másként mentek a dolgok. Amikor 1914-ben a háború kitört, a befolyásos zsidó körök az 1904-1905-ös állásfoglalásaik ellenére – csakúgy, mint az orosz szabadelvűek – felajánlották segítségüket az önkényuralmi

rendszernek, és megegyezést javasoltak. „Az Oroszországot lázba hozó hazafias lendületből a zsidók sem maradtak ki.” [4] „Akkoriban, látván a zsidók orosz hazafiságát, Puriskevics még a rabbikkal is jó viszonyt ápolt.” [5] A sajtót (nem a *Novoje Vremját*, hanem a liberális – *Witte* szerint „félzsidó” – sajtót, amely kifejezte és irányította a közvélemény ingadozásait, és amely 1905-ben szó szerint *követelte* a hatalom lemondását) a háború első napjaitól kezdve elragadta a hazafias lelkesedés. „A kis Szerbia feje felett a nagy Oroszországra is kardot emeltek, amely milliók számára biztosítja a munkához és kenyérhez való jogot!” Az állami дума egy napig tartó rendkívüli ülésén „a különböző nemzetiségek és pártok képviselőit ugyanaz a gondolat hatotta át és ugyanaz az érzés vibrált minden hangban ezen a történelmi napon. ...El a kezekkel a szent Oroszországtól! Minden áldozatra készek vagyunk, hogy megőrizzük az egy és oszthatatlan Oroszország becsületét és dicsőségét ...»Isten, cár, nép« – és biztos a győzelem. ...Mi zsidók is a hazánk védelmére kelünk, mert mélyen kötődünk hozzá.”

Még akkor is, ha emögött az a teljesen megalapozott számítás húzódik, hogy viszonzásul hálás gesztust várnak – az egyenlő jogok elnyerését, még ha csak a háború befejeztével is –, a kormánynak, amennyiben elfogadja ezt a váratlan szövetségest, kötelezettségeket kellett vállalnia, vagy megígérnie, hogy vállalni fog.

A jogegyenlőség megvalósulása vajon szükségszerűen a forradalomhoz kapcsolódott? Az, hogy Sztolipin leverte a felkelést „orosz és zsidó körökben egyaránt csökkentette a politikai érdeklődést” [6], ami legalábbis azt jelentette, hogy távolodtunk a forradalomtól. Ahogy Sulgin kijelentette. „A zsidókkal és a németekkel egyszerre harcolni meghaladná a hatalom erejét Oroszországban. Valamivel meg kellett egyezni.” [7] A zsidókkal kötött új szövetséget valahogy formába kellett önteni valamilyen, legalábbis ígéreteket tartalmazó okiratban, ahogyan azt a lengyelekkel is tették. De csak Sztolipin lett volna ehhez elég okos és bátor. Nélküle senki sem értette meg a helyzetet, és senki sem hozott megfelelő döntéseket. (És 1915 tavaszától kezdve még ennél súlyosabb hibákat is elkövettek.)

A szabadelvű körök, és ide tartozott a zsidó közösség színe-java, inkább a nemzetközi helyzet alakulásához fűzték reményeiket. Az 1907-es évtől kezdve (akkor még nem a szükségszerűség okán) II. Miklós Anglia katonai szövetségesévé vált (ami előrevetítette a későbbi összeütközést Németországgal). Ekkor Oroszország haladó körei úgy elemezték a helyzetet, hogy a demokratikus hatalmakkal kötött szövetség, valamint az oldalukon aratott győzelem elkerülhetetlenné teszik Oroszország átfogó demokratizálását a háború végén. Ennek következményeként a zsidók is véglegesen egyenlő jogokat kapnak majd. Tehát az oroszországi zsidóknak – és nemcsak a Szentpétervárott és Moszkvában élőknek – volt okuk Oroszország győzelmét kívánni a háborúban.

De ezeket a megfontolásokat ellensúlyozta a zsidók hirtelen és tömeges *kitelepítése* a front övezetén kívülre, amit az általános vezérkar rendelt el az 1915-ös nagy visszavonulás során. Az, hogy ezt hatalmában állt megtenni, a háború elején meggondolatlanul hozott döntések eredménye. A konfliktus fenyegető közelsége miatti zűrzavarban 1914 júliusában az uralkodó gondolkodás nélkül aláírta – mint valami másodrendű iratot – azt az ideiglenes hadi szabályzatot, amely korlátlan hatalmat biztosított a vezérkarnak az összes front melletti, nagy kiterjedésű területen úgy, hogy még a minisztertanáccsal sem kellett egyeztetnie. Akkor senki sem tulajdonított jelentőséget ennek az okiratnak, mert az

volt az általános meggyőződés, hogy a legfelsőbb parancsnokság mindig az uralkodó kezében marad, és nem kerülhet sor összetűzésre a kabinettel. De 1914 júliusában meggyőzték az uralkodót arról, hogy ne ő legyen a hadsereg főparancsnoka. A cár óvatos ember lévén, az akkoriban éppen védelmi miniszter kegyeltjének, a bőbeszédű Szuhomlinovnak^[360] ajánlotta fel a tisztséget. Miután ez utóbbi nem vállalta a megbízatást, Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceget nevezték ki, aki úgy gondolta, nem kezdheti azzal ténykedését, hogy felborítja az általános vezérkar összetételét, amelynek élén Januskevics tábornok állt. Ugyanakkor az ideiglenes szabályzatot sem módosították, és ezzel Oroszország harmadának irányítása annak a jelentéktelen Januskevicsnek a kezébe került, aki még csak hivatásos katona sem volt.

A háború kezdetétől helyi parancsok születtek annak érdekében, hogy a zsidókat a hadsereg számára fontos övezeteken kívülre toloncolják. [8] Az újságokban 1914 augusztusától azt lehetett olvasni, hogy „a zsidók jogaival kapcsolatban... távirati úton utasították az összes kormányzót, hogy vessenek véget a zsidók tömeges és egyéni kitelepítésének”. De 1915 elejétől, a háború alatt végig a fronton orvosként dolgozó Paszmanyik doktor szerint, „hirtelen a front teljes övezetében és minden, a hatalomhoz közelálló körben elterjedt a hír, hogy a zsidók kémkednek”. [9]

Januskevics 1915 nyarán azzal próbálta meg álcázni az orosz seregek ijesztő hátrálását, hogy elrendelte a zsidók *tömeges* deportálását a frontövezeten kívülre. Orrkényes kitelepítést hajtottak végre, minden tekintet nélkül az egyedi esetekre. Könnyű volt minden vereségért a zsidókra hárítani a felelősséget!

A fenti vádak talán nem fogalmazódtak volna meg a német vezérkar közreműködése nélkül, amely az oroszországi zsidókat saját kormányuk elleni felkelésre buzdította. De az uralkodó vélemény szerint – és ezt több forrás is alátámasztja – ez esetben leginkább a lengyelek gerjesztették az indulatokat. Ahogy Szliozberg írja, közvetlenül a háború előtt vadul fellobbant az antiszemitizmus. Ezzel egy időben „az ipari és kereskedelmi zsidóuralom elleni kampány... éppen a csúcspontján volt, amikor kitört a háború... és a lengyelek minden eszközzel megpróbálták befeketíteni a zsidó népességet a legfelsőbb parancsnokság előtt, mindenféle rágalmat és mendemondát terjesztve a zsidók kémkedéséről”. [10] – Nyikolaj Nyikolajevics augusztus 14-i, a lengyel néphez intézett felhívásában tett ígéreteit követően a lengyelek Varsóban megalapították a „polgárok központi bizottságát”, amelyben egyetlen zsidó sem volt, pedig Lengyelország lakosságának 14%-át ők tették ki. Szeptemberben pogromot hajtottak végre a zsidók ellen Szuvalkiban. [11] – Majd az 1915-ös visszavonulás idején „a hadseregben uralkodó indulatok megkönnyítették a lengyelek által koholt rágalmak terjesztését”. [12] Paszmanyik azt állítja, „bizonyítani tudja, hogy a zsidók árulásáról szóló első szóbeszédeket lengyelek terjesztették”, miközben ez utóbbiak egy része „aktívan segítette a németeket. Hogy a rájuk háruló gyanút eltereljék, sietve elhíresztelték, hogy a zsidók kémkednek”. [13] A zsidók fent említett kiűzésével kapcsolatban több forrás megjegyzi, hogy maga Januskevics „ortodox vallásra tért lengyel volt”. [14]

Januskevicsset nyilván befolyásolhatták a lengyelek, de megítélésünk szerint ezek a magyarázatok nem kielégítőek, és semmiképpen sem igazolhatják az orosz vezérkar magatartását.

Természetesen a frontövezet zsidói nem szakították meg kapcsolataikat a szomszédos

falvakkal, nem szüntették meg a „zsidó postát” és nem váltak hittársaik ellenségévé. Ráadásul a letelepedési övezet zsidóinak szemében a németek nagy kultúrájú európai nemzethez tartozónak hintek. Nem úgy, mint az oroszok, vagy a lengyelek (Auschwitz^[361] fekete árnya még nem borította be a földet, még nem épült be a zsidók tudatába...). Abban az időben a *Times* tudósítója, Steven Graham arról számolt be, hogy amint német hajó füstje jelent meg a látóhatáron, Libava zsidó lakossága „elfelejtette az orosz nyelvet”, és elkezdett németül beszélni. Ha menni kellett, a zsidók inkább a német oldalra mentek. Az orosz hadsereg ellenségessége és a deportálás csak keserűséget válthatott ki belőlük, és néhányukat arra készítetett, hogy nyíltan együttműködjenek a németekkel.

De nemcsak a határterületeken élő zsidókat vádolták meg azzal, hogy szimpatizálnak az ellenséggel. A birodalmi hadseregben lévő zsidó katonákat egységesen gyávának és potenciális katonaszökevénynek tartották. Georgij Savelszkij atya – aki az orosz hadsereg vezérkari lelkészeként gyakran járt a fronton, és mindenről tudott, ami ott történt – így írt visszaemlékezéseiben. „A háború első napjaitól kezdve kitartóan ismételtették, hogy a zsidók gyávák és dezertőrök, a helyi zsidók pedig kémek és árulók. Sok olyan zsidó példáját emlegették, aki átállt az ellenséghez vagy megszökött, és olyan civil zsidókét is, akik információt közvetítettek az ellenségnek, vagy késve visszavonuló orosz katonákat és tiszteket adtak át nekik, ...és még sorolhatnám. Ahogy telt az idő, és ahogy egyre rosszabb lett a helyzetünk, annál inkább nőtt a zsidók elleni düh és gyűlölet. A szóbeszéd a frontról terjedt a hátszág felé..., és az egész oroszországi zsidóság számára veszélyes légkört teremtett.” [15] A szocialista M. Lemke alhadnagy, aki akkoriban a vezérkarnál volt, titkos naplójába bemásolta a délnyugati frontról 1915 decemberében érkező jelentéseket; köztük ezt is. „Vészesen megnőtt a zsidó és lengyel katonaszökevények száma, és nemcsak az előretolt hadállásokban, hanem a front mögötti területeken is.” [16] – Miljukov feljegyzése szerint 1915 novemberében a haladó blokk egyik bizottsági ülésén még a következő is elhangzott. „Melyik nép bizonyította be, hogy hiányzik belőle a hazafiság? A zsidó.” [17]

Németországban és az Osztrák-Magyar Monarchiában a zsidók magas tisztségeket tölthettek be a közigazgatásban anélkül, hogy le kellett volna mondaniuk vallásukról, és így volt ez a hadseregben is. Ugyanakkor Oroszországban zsidó nem lehetett tiszt, ha nem tért át az ortodox vallásra. A magasan képzett zsidók leggyakrabban egyszerű sorkatonaként töltötték le katonaidejüket. Érthető tehát, hogy nem akartak ilyen hadseregben szolgálni. (Ennek ellenére voltak olyan zsidók, akiket a Szent György-kereszttel tüntettek ki. G. Sz. Dumbadze kapitány emlékszik egy joghallgató zsidóra, aki négyszer is megkapta ezt a kitüntetést. Mégsem akart tisztképző főiskolára menni, hogy ne kelljen áttérnie az ortodox vallásra, mert apja belehalt volna a bánatba. Később a bolsevikok agyonlőtték. [18])

Ezzel együtt kevésbé hihető, hogy minden vád csak kitaláció volt. Savelszkij így ír: „A kérdés túl szerteágazó és összetett... mindenesetre nem mondhatom azt, hogy abban az időben ok nélkül vádolták a zsidókat. ...Békeidőben toleráltuk, hogy polgári feladatokat lássanak el; a háborúban... zsidókkal voltak tele a harci alakulatok. ...A támadások során gyakran hátul voltak, amikor a hadsereg visszavonult, akkor pedig elől. Sokszor pánikot keltettek alakulataiknál. ...Azt sem tagadhatjuk, hogy gyakran előfordultak kémkedési esetek vagy átszökések az ellenséghez. ...Az is gyanús volt, hogy a zsidók mennyire jó ismeretekkel rendelkeztek arról, ami a fronton történt. A »zsidó telefon« néha jobban és

gyorsabban működött, mint a hadsereg telefonvonalai. ...Nemritkán a frontról jövő híreket előbb tudták az általános vezérkar közelében levő kis baranovicsi tanyán, mint ahogy azok elértek volna a legfelsőbb parancsnoksághoz vagy annak vezérkari főnökéhez.” [19] (Lenke hangsúlyozza Savelszkij zsidó származását. [20])

Maze moszkvai rabbi elment a vezérkarhoz, hogy megpróbálja meggyőzni Savelszkijt arról, hogy „a zsidók olyanok, mint mások. Van köztük bátor és gyáva is; van köztük hazájához hű, de gyalázatos áruló is”, és más háborúkból hozott példákat sorolt. „Bár nagyon kellemetlen volt számomra, mégis el kellett mesélnem neki mindazt, amit a zsidók viselkedéséről tapasztaltam a mostani háborúban... és nem tudtunk közös nevezőre jutni”. [21]

Egy másik kortárs, Abram Zisman mérnök – akkoriban az evakuációs^[362] bizottság tagja – fél évszázaddal később így írt visszaemlékezéseiben. „Nagyon szégyellem, de azt kell mondanom, hogy (a front közelében lévő zsidók) nem viselkedtek fényesen, hiszen minden tőlük telhető segítséget megadtak a német hadseregnek.” [22]

Az orosz hadseregnek szállító zsidókat szigorú gazdasági vádakkal illették. Azon a napon, amikor beiktatták legfelsőbb parancsnoknak, Lemke lemásolta az uralkodó által aláírt, a vezérkarnak címzett alábbi parancsot (amelyet Januskevics készített elő). A zsidó beszállítók visszaélnék az orosz hadsereg kötszer-, ló- és kenyérrendelésével. Olyan okmányokat kapnak az orosz hadvezetéstől, amelyek azt bizonyítják, hogy „rájuk bíztuk a hadsereg szükségleteit leelőgító vásárlásokat... de a mennyiség és a helyszín nincs feltüntetve a papírokon”. Azután „a zsidók hitelesített másolatokat készítenek ezekről az iratokról, és azokat osztogatják cinkosaiknak” és így a birodalom egész területére kiterjedő vásárlási jogokat szereznek. „A köztük lévő szolidaritásnak és jelentős pénzeszközeiknek köszönhetően nagy területeket ellenőriznek, ahonnan főleg lovat és kenyeret vásárolnak.” Mesterségesen emelik az árakat és megnehezítik az ellátással foglalkozó hivatalnokok dolgát. [23]

De ezek a tények sem igazolhatják Januskevics és a főhadiszállás magatartását. Az orosz főparancsnokság megfontolás nélkül vágott bele a zsidók ostoba és tömeges kitelepítésébe.

Különösen kegyetlenül bántak az osztrák-magyar területen élő galíciai zsidókkal. „Az első világháború kezdetétől több tízezer zsidó menekült Galíciából Magyarországra, Csehországba és Bécsbe. Akik maradtak, sokat szenvedtek a terület orosz megszállásának idején. ... [24] A kozák alakulatok által szervezett gyakori sanyargatások, verések, sőt pogromok a galíciai zsidók mindennapos osztályrészévé váltak.” [25] Erről így ír Savelszkij atya: „Galíciában a zsidók elleni gyűlöletet még az is szította, hogy az osztrák uralom alatt a befolyásos zsidók orosz népcsoportokat (valójában uránokat és ruténeket) zaklattak” [26] (vagyis ezek a népcsoportok később részt vettek a kozákok önkényeskedéseiben).

„Kovno kormányzóságban kivétel nélkül deportálták a zsidókat, még a betegeket, sebesült katonákat és a fronton harcoló katonák családját is.” [27] „Túszokat követeltek azzal az ürüggyel, hogy a kémkedési ügyeket megelőzzék”, és az ilyen ügyek „mindennapossá váltak”. [28]

Ez a zsidódeportálás annál is szembeötlőbb annak fényében, hogy 1915-ben – nem

úgy, mint 1941-ben – nem evakuálták tömegesen a városi népeiséget. A hadsereg visszavonult, a polgári lakosság maradt, senkit sem űztek el, csak a zsidókat, minden zsidót, kivétel nélkül és a legrövidebb időn belül. Emiatt tönkrementek, elvesztették házukat és javaikat, nem beszélve a lelki sérülésekről, amit ez mindannyiuknak okozott. Ez ugyanúgy nagyszabású pogrom volt azzal a különbséggel, hogy ezúttal nem a csőcselék, hanem a hatóság irányította. A zsidók szenvedését csak megérteni lehet.

És ehhez még hozzátartozik, hogy Januskevics éppúgy; mint a parancsnoksága alá tartozó magas rangú tisztek, minden logika nélkül – kapkodva, sietve és összevissza – cselekedtek. Ez csak fokozta a zűrzavart. Nincs sem leírás, sem beszámoló ezekről a katonai döntésekről, csak az akkori sajtóban megjelent szórványos visszhangok, véletlenszerűen összeszedett okiratok Gesszen az „Orosz forradalom archívuma” című művében [29]; valamint ahogy Lemkénél is, magánszemélyek által lemásolt okmányok. Mégis, e töredékes anyagok alapján is véleményt alkothatunk arról, hogy mi történt.

Bizonyos rendelkezések intézkednek a zsidók kitelepítéséről a katonai hadműveletek övezetén kívülre, „az ellenség felé” (ez azt jelentené, hogy az osztrákok felé a frontvonalon keresztül?), és a Galíciából származó zsidók hazatelepítéséről. Más utasítások a front mögé deportálnák őket, a közelbe vagy a Dnyeper bal partjára, esetleg még „a Volgán túlra” is. Egyszer „a fronttól innen ötversztányi övezetet akarnak megtisztítani zsidóktól”, máskor ötvenversztányi területről beszélnek. Egyszer öt nap a kiűrés határideje, és magukkal vihetik javaikat, máskor huszonnégy óra, valószínűleg az előbbi engedmény nélkül. Aki nem engedelmeskedik, azt őrizet mellett viszik el. Másik lehetőség szerint nincs kiűrés, de esetleges visszavonulás esetén túszoikat szednek tekintélyes zsidó személyek, főleg rabbik közül arra az esetre, ha a zsidók oroszokat, vagy Oroszországhoz lojális lengyeleket jelentenének fel. Amennyiben ez utóbbiakat kivégzik a németek, ki kell végezni a túszoikat is (de hogyan lehetséges meggyőződni arról, hogy a németek által elfoglalt területeken kivégzések vannak? Ez tényleg elképesztő rendszer!). Másik utasítás szerint túszszedés nincs, elegendő kijelölni őket a területünkön élő zsidó népeiségből – ők felelnek, ha más zsidók kémkednének az ellenségnek. Továbbá: mindenáron el kell kerülni, hogy a zsidók tudják, hol húzódnak az arc vonal mögött ásvó lövészárkok (nehogy hittársaik közvetítésével közöljék az osztrákokkal, köztudott volt, hogy a román zsidók könnyen át tudtak menni a határon). De ez utóbbi ellenkezője is előfordult, amikor is éppen a zsidó polgári lakosságot kötelezték a lövészárkok kiásására. És említhetjük még azt a parancsot is (amelyet a Kazany környéki katonai övezet parancsnoka, a zsarnoki viselkedéséről hírhedt Szandackij tábornok adott), amely szerint minden zsidó vallású katonát gyalogos zászlóaljakra gyűjtöttek és kiküldték őket a frontra. Ugyanakkor arra is van példa, hogy a harci alakulatokban a zsidók jelenléte elégedetlenséget szít, mert katonai feladatokra alkalmatlannak tartják őket.

A történetek alapján világos, hogy a zsidók elleni kampányban Januskevics és a főhadiszállás elvesztette a fejét. De mit is akartak valójában? Azokban a különösen nehéz hetekben, amikor a kimerült és rosszul ellátott orosz csapatok hátráltak, az alakulatok parancsnokai „kérdéssort” tartalmazó körlevelet kaptak. Ebben arra utasították őket, hogy gyűjtsék össze a lehető legtöbb információt a „zsidó katonák erkölcsi, hadi és fizikai tulajdonságairól”, valamint kapcsolataikról a helyi zsidósággal. Vagyis nagyjából azt fontolgatták, hogy a háború után a zsidókat teljesen kizárják a hadseregből.

Nem tudjuk a kitelepített emberek pontos számát sem. A *Könyv az orosz zsidó világról* (Knyiga o russzkom jevrejsztve) című műben azt olvassuk, hogy 1915 áprilisában Kurland kormányzóságból 40 ezer, májusban Kovno kormányzóságból 120 ezer zsidót telepítettek ki. [30] Egy másik helyen ugyanez a mű a teljes időszakra vonatkozóan 250 ezerről beszél [31] a zsidó származású menekültekkel *együtt*. Ez egyben azt jelenti, hogy a deportáltak alig több mint a felét tették ki ennek a számnak. – A forradalom után a *Novoje Vremjában* közzétett adat szerint Galícia lakosainak kitelepítése következtében 25 ezer ember szóródott szét Oroszország területén, köztük körülbelül ezer zsidó. [32] (Ezek viszont valószínűtlenül alacsony számok.)

A deportálások leállítására 1915. május 10-11-én parancsot adtak ki, így azok meg is szűntek. Zsabotinszkij úgy értékelte a zsidók 1915-ös frontővezeten kívülrre telepítését, hogy az „spanyol Ferdinánd és Izabella XV. századi uralkodása óta valószínűleg a legnagyobb katasztrófa volt”. [33] A történelem menetéhez az is hozzátartozik, hogy maga ez a tömeges deportálás és az általa kiváltott felháborodás végül is egyértelműen hozzájárult a letelepedési övezet olyannyira kívánt megszüntetéséhez.

Leonyid Andrejev jól látta: „ez a hírhedt »barbárság«, amivel vádolnak minket... teljes egészében a zsidókérdésre és az ahhoz kötődő véres túlkapásainkra épül”. [34]

A zsidódeportálások az egész világban nagy visszhangot váltottak ki. A háború alatt az emberi jogokat védő zsidók Szentpétervárról Európa felé közvetítették hittársaik helyzetét; „közülük is kitűnt a fáradhatatlan Alekszandr Iszajevics Braudo”. [35] A. G. Sljapnyikov meséli, hogy Gorkij okiratokat juttatott el hozzá a zsidók oroszországi üldöztetéseiről. Ezeket ő az Egyesült Államokba vitte. Ezen információk gyorsan és széles körben terjedtek Európában és Amerikában, és hatalmas tiltakozást váltottak ki.

Ekkoriban a zsidó közösség és értelmiség legjobb képviselői attól féltek, hogy „Németország győzelme... csak megerősítené az antiszemitizmust... és ebből kifolyólag szó sem lehet németszimpátiáról, sem arról, hogy győzelmükben reménykedjenek”. [36] Ennek ellenére 1915 decemberében egy Dániában dolgozó orosz hírszerző ügynök azt jelenti, hogy az oroszellenes hírverés sikerét „elősegítik azok a zsidók, akik nyíltan kijelentik, hogy nem kívánják Oroszország győzelmét, sem annak következményét, a Lengyelországnak megígért autonómiát, mert tudják, hogy a lengyelek határozott intézkedéseket foganatosítanak a zsidók határon túli kitelepítésére”. [37] Ezek szerint tehát a lengyel antiszemitizmustól kellett félni, nem a némettől? Vagyis sokak szerint: az a sors, ami a zsidókra a független Lengyelországban vár, talán még az oroszországinál is rosszabb lenne.

A brit és a francia kormány húzódozott attól, hogy szövetségese viselkedését nyíltan elítélje. Abban az időben azonban jelentősen megerősödött az Egyesült Államok nemzetközi szerepvállalása. Az 1915-ben még semleges Amerikában a „szimpátia megoszlott. ...Németországgal szimpatizált az onnan származó zsidók egy része, bár ezt nem nyilvánították ki egyértelműen.” [38] Érzelmeket az Oroszországból és Galíciából származó zsidók is táplálták, akik – mint a szocialista Ziv tanúsítja – Oroszország vereségét kívánták. Még inkább ebbe az irányba hatottak az Egyesült Államokban letelepedett, orosz-zsidó „hivatásos forradalmárok”. [39] Mindehhez társulnak még az amerikai közvélemény oroszellenes irányzatai. Nem sokkal korábban, 1911-ben történt, hogy drámai körülmények között felbomlott a 80 éves amerikai-orosz gazdasági

egyezmény. Az amerikaiak a hivatalos Oroszországot „korrumpált, reakciós és műveletlen” [40] országnak tekintették.

Mindez gyorsan éreztette hatását a háborúban álló Oroszországban. A haladó blokk gyűléseiről 1915 augusztusában már a következőket olvassuk Miljukov beszámolójában. „Az amerikaiak (az Oroszországnak nyújtandó segély) feltételül szabják, hogy az amerikai zsidók szabadon mozoghassanak Oroszországban.” [41] A konfliktus forrása még mindig ugyanaz, mint 1911-ben T. Roosevelttel. Amikor 1916 elején pénzügyi segítséget kérő orosz parlamenti küldöttség utazott Londonba és Párizsba, kategorikus elutasításban volt része. Erről Singarjov részletesen beszámol abban a jelentésben, amit 1916. június 20-án, a delegáció hazatérte után olvasott fel az állami дума hadügyi és tengerészeti bizottsága előtt. Angliában lord Rothschild így válaszolt a kérésre. „Elveszthetnénk az Egyesült Államok bizalmát.” Franciaországban Rothschild báró kijelentette. „Amerikában sok igen aktív és befolyásos zsidó él, akik önök ellen fordították az amerikai közvéleményt.” (Majd „Rothschild ennél még erősebb kifejezéseket is használt”. Singarjov kérte, hogy ezek a szavak ne szerepeljenek a jegyzőkönyvben.), Az amerikaiak pénzügyi nyomása – mondta végül Singarjov – egyenes következménye annak a politikának, ami 1911-ben gazdasági megállapodásunk felbontásához vezetett (de természetesen ehhez hozzájárultak az időközben végrehajtott tömeges zsidódeportálások is). Jakob Schiff, aki 1905-ben kemény szavakkal illette Oroszországot, most ezt mondta az Amerikában tartózkodó Bachou francia parlamenti képviselőnek. „Akkor nyújtunk hitelt Angliának és Franciaországnak, ha biztosítékot kapunk arra nézve, hogy Oroszország tesz valamit a zsidók érdekében. Azt nem kívánjuk, hogy az önöknek kölcsönadott pénz Oroszországba kerüljön.” [42] – Miljukov megemlítette a dumában a „sok ezer amerikai zsidó...” tiltakozását, „ami nagy visszhangot kelt az amerikai közvéleményben. Kezemből van számos ezt tanúsító amerikai újság. ...Az oroszországi zsidók helyzetéről szóló gyűlések gyakran hisztérikus jelenetekkel és sírógörcsökkel végződnek. Nálam van Wilson amerikai köztársasági elnök rendelkezésének másolata, amely »zsidónapot« vezet be Amerika egész területén azért, hogy segélyeket gyűjtsenek az áldozatok részére.” Es „ha amerikai bankároktól pénzt kérünk, így válaszolnak. Bocsánat, ezt hogy gondolja? Szívesen adunk Angliának vagy Franciaországnak, de csak azzal a feltétellel, ha Oroszország egy fillért sem lát belőle. ... Jakob Schiff, híres bankár, a New York-i pénzügyi világ irányítója, határozottan elutasítja még az Oroszországnak folyósított kölcsön gondolatát is.” [43]

Az angolul írt *Encyclopaedia Judaica* megerősíti, hogy Schiff „befolyásával megakadályozta, hogy a pénzintézetek hitelt adjanak Oroszországnak... és emellett végig kitartott az első világháborúban”. [44] Ezenkívül más bankokra is nyomást gyakorolt, hogy azok ugyanígy cselekedjenek.

A deportálások miatt Oroszországban és külföldön is a minisztertanácsban verték el a port. Dacára annak, hogy a vezérkar nem kérte ki a minisztertanács véleményét és tiltakozásait sem méltatta figyelemre. Már idéztem részleteket azokból a szenvedélyes vitákból, amelyek az ügyből kifolyólag a kormányban folytak. [45] Most következzen néhány újabb adalék. Krivosein annak a híve volt, hogy ideiglenesen adják meg a zsidóknak az Oroszország bármely városára érvényes letelepedési jogot. „Ez a zsidóknak adott kedvezmény nemcsak politikai, hanem gazdasági szempontból is hasznos lesz Oroszország számára. ...Mostanáig a politikánk hasonlított az aranyán alvó zsugoriéra, aki pénzből semmilyen hasznot nem húz, és ezt másoknak sem engedi.” Ruhlov erre így

tiltakozott. Ez a javaslat „lényegi és visszafordíthatatlan változást jelent a történelem során kialakult törvénykezési gyakorlatban. Amelynek pedig az volt a célja, hogy megvédje az orosz vagyont a zsidóktól, valamint az orosz népet a zsidók pusztító közelségétől. ...Azt javasolja, hogy ezt a kedvezményt csak a háború idejére adjuk..., de ne áltassuk magunkat” A háború után „nem lesz kormány amelyik visszaküldené a zsidókat a letelepedési övezetbe. ...Miközben oroszok halnak meg a lövészárkokban, a zsidók betelepszenek Oroszország szívébe, hasznát húznak a nép szenvedéseiből és az általános pusztulásból. Hogy fog erre reagálni a hadsereg és az orosz nép?” – Majd a következő ülésen így folytatta. „Az orosz lakosság nélkülözése és szenvedése óriási, úgy a fronton, mint az ország belsejében. Miközben a zsidó bankárok hittársaiktól megvásárolják a jogot, hogy Oroszország szenvedését kihasználva holnap már ezt a kivérzett népet is kizsákmányolják.” [46]

De a miniszterek belátták, hogy nincs más választásuk, és az intézkedést „kivételes gyorsasággal kell végrehajtani... azért, hogy a háború okozta pénzügyi szükségleteket kielégítsük”. [47] Ruhlov kivételével mindannyian aláírták azt a körlevelet, amely engedélyezi a zsidók szabad letelepedését (és ingatlanjavak szerzését) a birodalom egész területén, kivéve a kormányzósági székhelyeket, a mezőgazdasági területeket, a kozákok által lakott területeket és Jalta környékét. [48] Majd 1915 őszén eltörölték a kötelező éves útlevel rendszerét is, a zsidók ezután állandó útlevelet kaptak. (Ezeket az intézkedéseket a *numerus clausus* részleges feloldása követte az oktatási intézményekben, valamint lehetővé vált, hogy a zsidók a képviseleti kvóták keretei között védőügyvédi feladatokat lássanak el.) [49] A közvélemény ellenállása – amit a fenti határozatok váltottak ki – a háború nyomása alatt megtört.

Ezzel, 125 év után, a zsidó letelepedési övezet intézménye mindörökre megszűnt. Viszont, ahogy Szlizzberg is megjegyzi, „ez a tartalma miatt oly fontos intézkedés..., amely eltörli a letelepedési övezetet, ez az intézkedés, amiért évtizedekig hiába harcoltak az orosz zsidók és Oroszország liberális körei, észrevétlen maradt!” [50] Észrevétlen maradt, mert a háború minden mást háttérbe szorított. Oroszországot pedig menekültek és bevándorlók hada özönlötte el.

A kormány által létrehozott Tatjanyinszkij menekültügyi bizottság az áttelepített zsidókat is pénzügyi segélyben részesítette. [51] A februári forradalomig^[363] „a menekültügyi tanács folytatta munkáját és jelentős összegeket utalt ki a különböző nemzetiségi bizottságok számára”, többek közt a zsidó bizottságnak is. [52] Természetesen ehhez társultak még a számos zsidó szervezet által folyósított pénzügyi összegek is. Ezek a szervezetek nagy erővel és hatékonyan segítettek a zsidóknak. Ilyen volt például az 1880-ban alapított, nagy gyakorlattal rendelkező zsidó kisiparosok szervezete (orosz rövidítés: ORT), amely már a letelepedési övezeten kívülre is kiterjesztette tevékenységét. Az ORT együttműködést alakított ki a World Relief Committee-vel, és a „Joint”-tal. („A zsidó háborús áldozatoknak szánt segélyalapok elosztóbizottsága.”) Mindannyian nagy segítséget nyújtottak Oroszország zsidó lakosságának. „A »Joint« több százezer zsidót segített Oroszországban és az Osztrák-Magyar Monarchiában.” [53] Lengyelországban az ORT támogatta a kivándorlásra készülő vagy földművesként letelepedő zsidókat, mert „a háború alatt a kisvárosi zsidókat a megszálló németek arra kényszerítették, hogy a földekre menjenek dolgozni”. [54] Aztán ott volt még az 1912-ben alapított zsidó betegségmegelőzési társaság (orosz rövidítés: OZE) is, amelynek nemcsak a közvetlen

orvosi segítségnyújtás volt a feladata, hanem a szanatórium- és rendelőintézet-alapítás, az általános egészségügyi higiénia fejlesztése, a betegségek megelőzése és a „harc a zsidó népesség fizikai leromlása ellen” (Oroszországban sehol nem létezett még ehhez hasonló szemezet). Akkoriban, 1915-ben, kirendeltségei élelmezési központokat, mozgó orvosi csapatokat, tábori kórházakat, menedékhelyeket és gyermekrendeléseket működtettek a zsidó menekültek számára. [55] Szintén 1915-ben jelenik meg a zsidó szövetség a háború áldozatainak segélyezésére is (orosz rövidítés: EKOPO), amely támogatást kap a Tatjanyinszkij menekültügyi bizottságtól és az állam által bőkezűen dotált „Zemgor”-tól (a „zemsztvo-szövetség” és a „városok szövetségének” alapítványa), valamint Amerikából is. Az EKOPO széles hálózatot hoz létre, amelynek emberei mozgókonyhákkal, kantinokkal, ruhaosztó helyekkel, munkakereső irodákkal (közvetítőirodák, szalmái képzőközpontok), gyermekbefogadó intézményekkel és iskolákkal segítenek a zsidóknak letelepedésük előtt, alatt és után. Milyen csodálatos szervezet! – gondoljunk csak arra, hogy körülbelül 250 ezer menekültet és költöző személyt láttak el. A hivatalos adatok szerint számuk már 1916 augusztusában 215 ezerre tehető. [56] És ott volt még a negyedik duma zsidó képviselőinek „politikai bizottsága” is, amely a zsidó népi csoport, a zsidó néppárt, a zsidó demokratikus csoport és a cionisták közti megegyezés alapján jött létre, és a háború alatt „jelentős tevékenységet” [57] folytatott.

Minden nehézség ellenére „a háború megerősítette a zsidók kezdeményezőkedvét, és felkeltette bennük azt a vágyat, hogy önmagukról gondoskodjanak”. [58] Ezekben az években „az addig a zsidó tudat mélyén rejtőző erők beértek és felszínre kerültek... és ezek a hatalmas tartalékok a politikai és szociális tevékenység legkülönbözőbb területein jelentek meg”. [59] Az önsegélyező bizottságok által kiutalt összegeken kívül az EKOPO a kormánytól is milliókat kapott. A rendkívüli menekültügyi tanács egyszer sem „utasította el javaslatainkat” a segélyek összegéről. Összességében ez másfél év alatt 25 milliót jelentett, azaz sokkal többet, mint amennyit a zsidók gyűjtöttek össze (a kormány a vezérkar által elkövetett hibák miatt fizetett). A nyugatról érkező összegeket a bizottság későbbi felhasználás céljára megtarthatta. [60]

A zsidó népesség mozgásával – menekültek, áttelepített emberek, ugyanakkor sok önkéntes költöző is – a háború jelentősen módosította az oroszországi zsidók területi megoszlását. Nagy telepek alakultak ki a fronttól igen távol eső városokban, főleg Nyizsnyij Novgorodban, Voronyezsben, Penzában, Szamarában, Szaratovban, miként a fővárosokban (ezek alatt Szentpétervárt és Moszkvát érti a szerző – a szerk.) is. Bár a letelepedési övezet megszüntetése nem vonatkozott Szentpétervárra és Moszkvára, ez a két város is gyakorlatilag nyitottá vált a zsidók számára. Gyakran a már régóta ott élő rokonokhoz vagy pártfogókhoz költöztek, hiszen ezekben a városokban, már előzőleg is éltek zsidók. Így például a kortársak visszaemlékezéseiből kiderül, hogy Szentpéterváron volt egy Flakke nevű fogorvos, tízsobás lakással, kíséreinassal, szolgálólánnyal, szakáccsal. De más gazdag zsidókról is tudunk, olyanokról, akik a háború alatt, amikor Petrográdban kínzó lakáshiány uralkodott, befogadták a máshonnan érkező zsidókat. Sokan változtattak lakhelyet ezekben az években, akikről nem maradt nyom a történelemben. Kivételt képez egy-egy magánjellegű családi krónika, ahogy David Azbel rokonainak esetében is. „Ida néni... az első világháború elején elhagyta a nyugodt és álmos Csernyigovot, hogy Moszkvába költözzön.” [61] Az újonnan érkezettek gyakran szerény anyagiakkal rendelkeztek, de néhányan közülük befolyásos állásba kerültek, mint

az a Poznanszkij nevű férfi, aki a petrográdi hadicenzúra-bizottságnál „minden titkos ügybe” [62] beleszólhatott.

Ebben az időben a vezérkar gépiesen ontotta a rendelkezéseket, amelyeket hol végrehajtottak, hol figyelmen kívül hagytak. Például ki kellett zárni a hadseregben lévő zsidókat minden, a fegyveres szolgálaton kívüli tevékenységből. Nem lehettek titkárok, pékek, ápolók, telefonkezelők vagy távírárszok. Ezért, „hogyan megelőzzük a zsidó orvosok és ápolók által szervezett kormányellenes hírverést, ne a tábori kórházakba és kórházvonatolya osszuk be őket, hanem a »hírek terjesztésére kevésbé alkalmas helyekre, mint például az előretolt állásokba, vagy a harctéri sebesültszállításhoz«,„ [63] Íme egy másik parancs: a *zemsztvók* szövetségéből, a városok szövetségéből és a Vöröskeresztből ki kell űzni a zsidókat. Mivel sokan oda tömörülnek, hogy elkerüljék a fegyveres szolgálatot (ahogyan több tízezer orosz is ezt tette). Mert előnyös helyzetüket hírverési célokra használják (ahogy minden magára valamit is adó szabadelvű, radikális és szocialista tette), és főleg mert vádakot koholnak „a legfelsőbb parancsnokság hozzá nem értéséről” (ami nagyban megfelelt a valóságnak). [64] Más körlevelek arra figyelmeztettek, hogy veszélyes olyan állásokban megtartani a zsidókat, ahol kényes információkhoz juthatnak. Egyébként 1916 áprilisában a nyugati front zemsztvo-szövetségének hivatalaiban „a közigazgatás minden fontos ága (ideértve a hadi titkokkal kapcsolatosakat is) a zsidók kezében van”. Majd felsorolják a titkos iratok iktatásával és osztályozásával megbízottakat, valamint megemlítik a tájékoztatási osztály vezetőjét, aki „munkájából kifolyólag szabadon bejárhat a hadsereg különböző szolgálataihoz a hátszországban vagy egyéb területeken is”. [65]

Ugyanakkor semmi sem bizonyítja azt, hogy kézzelfogható eredményt hozott volna a vezérkar hangos követelése, amely szerint a zsidókat száműzni kell a *Zemgor* adminisztrációjából. A mindig jól informált Lemke megállapítja, hogy „a hadvezetésnek a zsidók *Zemgor*ból való kizárását célzó parancsai nem találtak kedvező fogadtatásra”. Kiadtak olyan körlevelet, amelyben az állt, hogy „minden, hatósági parancsra elbocsátott zsidó vallású személy két hónapnyi fizetést és áttelepülési költségtérítést kap, valamint elhelyezkedését segítik az arcvonal mögötti *Zemgor*-intézményekben”. [66] (A *Zemgor* a befolyásos orosz sajtó kedvence volt, így az újságok egyöntetűen elzárkóztak attól, hogy felfedjék a szervezet pénzügyi forrásait. Mindenesetre 1916. szeptember 1-éig a háború 25 hónapja alatt 464 millió rubelt utalt ki a *Zemgornak* a kormány – a felszerelést és a berendezési eszközöket egyenesen az állami raktárakból szállították –, miközben a *zemsztvók* és a városok – a gyűjtésekből befolyó összeggel együtt – csak 9 milliót szedtek össze. [67] A sajtó azért nem volt hajlandó nyilvánosságra hozni a fenti számokat, mert ezzel értelmét veszítette volna a *Zemgor*, valamint a jelentéktelen és ostoba kormány jótekingodó és emberbaráti tevékenységének szembeállítás.)

A gazdasági és földrajzi körülmények miatt a hadsereg beszállítói között sok zsidó volt. Az egyik panaszos levél, amely a „hazafias kötelezettségeiktől hajtott... kijevei ortodox orosz körök” haragját fejezi ki, azt az igen magas beosztásban dolgozó Szolomon Frankfurtot vádolja, aki „a mezőgazdasági minisztériumban a hadsereg szalonnaellátásáért felelős biztos volt”. (Hozzá kell tennünk, hogy Frankfurt rekvirálásai által okozta zűrzavarról szóló panaszok az állami dumáig is eljutottak.) Szintén Kijevben a „társég egyik *zemsztvojának*” zűrés „agronómusát”, Zelman Kopelt halhatatlanná tette a történelem. Ő olyan mértéktelen rekvirálást rendelt el 1916 karácsonya előtt, amivel az

ünnepek idején egy teljes vidéki körzetet megfosztott a cukortól (ebben az ügyben feljelentést is tettek a *zemsztvo* helyi vezetése ellen). [68]

Az állami dumában 1916 novemberében N. Markov képviselő az állam és a honvédelem javainak „tolvajait és hátországi fosztogatóit” megbélyegezve szokása szerint elsősorban a zsidókat jelölte meg. Kijevben Seftel, a városi tanács tagja lezárta a raktárakat és hagyta megromlani a város tartalékaként őrzött 2.500 tonna lisztet, halat és más terméket, miközben „ezeknek az uraknak a barátai a saját halukat arcátlanul magas áron árulták”. V. J. Gyemcsenko, az állami дума kijevi képviselője „rengeteg gazdag zsidót” bűjtatott (felsorolja őket), „hogy azok megmeneküljenek a katonai szolgálat elől”. Szaratovban bizonyos „Levi nevű mérnök a megbízott Frenkel közvetítésével” irreálisan magas áron szállított árukat a hadiipari bizottság részére. [69] Meg kell jegyeznünk, hogy a Gucskov által létrehozott hadiipari bizottságok ugyanígy jártak el az állami kincstárral szemben. Mit is mondhatnánk erről?...

A petrográdi belbiztonsági szolgálat egyik 1916 októberében kelt jelentésében azt olvashatjuk, hogy „Petrográdban a kereskedelem kizárólag a zsidók kezében van, akik tökéletesen ismerik az utca emberének ízlését, vágyait és véleményét”. A jelentés arról a jobboldali körökben elterjedt nézetről is beszámol, amely szerint „a zsidók háború eleje óta élvezett szabadsága” egyre nagyobb felháborodást kelt a népben. „Igaz, hivatalosan létezik még néhány orosz vállalat, de valójában azt is zsidók ellenőrzik, és lehetetlen bármit vásárolni vagy rendelni zsidó közvetítés nélkül.” [70] (A bolsevik kiadványok, mint például az akkoriban Petrográdban tartózkodó Kajurov könyve [71], a valóságot kiforgatva később azt állították, hogy 1915 májusában, amikor Moszkvában kifosztották a német cégeket és boltokat, a tömeg megtámadta a zsidó üzemeket is. Ez egyáltalán nem igaz, sőt éppen az ellenkezője történt. A németellenes felkelés idején a zsidók, mivel vezetéknevük hasonlított a németekére, úgy védekeztek, hogy boltjaik kirakatába „ez a bolt zsidó” felirattal táblát akasztottak – és így nem történt bántódásuk. A hátszágban a zsidó kereskedőket nem érte támadás a háború éve alatt.)

Ugyanakkor a monarchia felső köreiben – Grigorij Raszputyin morbid^[364] környezetében – gyanús egyének kis csoportja jelentős szerepet játszott. Ez pedig nem csak a jobboldali körök rosszallását váltotta ki. A petrográdi francia nagykövet, Maurice Paléologue 1916 májusában ezt jegyezte fel naplójába. „Egy rakás zsidó pénzember és becstelen nyereszkes, Rubinstein, Manusz és mások megállapodást kötöttek (Raszputyinnal), és bőséges jutalomban részesítik szolgálataikért. A zsidók útmutatásai alapján küld feljegyzéseket minisztereknek, bankoknak vagy különböző befolyásos személyiségeknek.” [72]

Míg a múltban Gincburg báró állt ki nyíltan a zsidók érdekében, ezentúl ezt a tevékenységet titokban a Raszputyin köré csoportosuló törtetők folytatták. Ilyen volt D. L. Rubinstein (a petrográdi kereskedelmi bank vezetője, aki úgy taposta ki magának az utat a trón közelébe, hogy ő kezelte Andrej Vlagyimirovics nagyherceg vagyonát. Virubova^[365] révén ismerkedett meg Raszputyinnal, később Szent Vlagyimir-renddel tüntették ki, állami tanácsosi címet, és ezzel „őexcellenciája” megszólítást kapott) bankár is. És közéjük tartozott a gyáriparos I. P. Manusz is (a petrográdi vagongyár vezetője, Putyilov üzemeinek, két banknak és az orosz közlekedési vállalat igazgatótanácsának a tagja, maga is állami tanácsos).

Rubinstein állandó „titkárt” adott Raszputyin mellé a gazdag ékszerész, gyémántkereskedő, és írástudatlansága ellenére is nagyon ügyes és vállalkozó szellemű Aron Szimanovics személyében. (Vajon mi szüksége volt Raszputyinnak „titkárra”, amikor ő nem birtokolt semmit?...)

Ez a Szimanovics („a zsidók legjobbika” firkantotta állítólag hibás helyesírással Szimanovics porréjára Raszputyin) a száműzetésben kiadott egy nagyotmondó könyvecskét az ebben az időszakban játszott szerepéről. Található benne mindenféle érdektelen pletyka és „mese” („több százezer Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg parancsára kivégzett és legyilkolt zsidóról” beszél [73]); de a sok salak és hengegő ömlengés mellett valós, tényleges adatokat is tartalmaz.

Ilyen például az 1913-ban kirobbant, zömmel zsidókat érintő „fogorvosügy”. „Valódi fogorvosdiploma-gyártó üzemet állítottak fel”, és a diplomások előzőnlőtték Moszkvát. [74] A dolog jelentőségét az adta, hogy az ilyen oklevél tartózkodási engedélyre jogosított és felmentést jelentett a katonai szolgálat alól. Közel 300 készült belőle (Szimanovics szerint 200). Az álfogászokat egy év börtönbüntetésre ítélték, de Raszputyin közbenjárására kegyelmet kaptak.

„A háború alatt... a zsidók Raszputyinnál kerestek védelmet a rendőrség vagy a katonai hatóságok elől”, és Szimanovics büszkén számol be arról, hogy „sok fiatal zsidó kérte a segítségét, hogy megmeneküljön a hadseregtől”. Ez a háborús időkben lehetővé tette, hogy bejussanak az egyetemre. „Gyakran nem volt semmilyen törvényes lehetőség”, de Szimanovics állítja, hogy mindig talált megoldást. Raszputyin „a zsidók barátja és jótevője volt, és feltétel nélkül segítette a körülményeik javítására irányuló erőfeszítéseimet”. [75]

Amidőn ezekről az újdonsült kegyencekről beszélünk, nem hagyhatjuk ki a páratlan kalandort, Manaszevics-Manujlovot sem. Volt a belügyminisztérium hivatalnoka, majd az orosz titkosrendőrség párizsi ügynöke, de ez nem akadályozta meg abban, hogy külföldön eladja a rendőrség titkos iratait. Titkos tárgyalásokat folytatott Gaponnal, és miután Stürmert^[366] kinevezték kormányfőnek, rábízták a „rendkívüli »titkos küldetéseket«,„. [76]

Rubinstein a korábban zsidóellenes *Novoje Vremja* megvásárlásával (vö. 8. fejezet) tört be a közéletbe. (Mintha a történelem iróniája alakította volna a lap sorsát. Szuvorin a varsói Kroneberg bankár pénzéből vette meg 1876-ban az újságot, és eleinte szimpátiából helyet adott a zsidóknak a lap hasábjain. A török-orosz háború kezdetén azonban a *Novoje Vremja* hirtelen irányt váltott és „átállt a reakció táborába... a zsidókérdésben pedig nem vetett többé gátat a gyűlöletnek és a rosszindulatnak”. [77]) 1915-ben Goremikin^[367] miniszterelnök és ifj. Hvosztov^[368] belügyminiszter hiába próbálták megakadályozni, hogy Rubinstein felvásárolja az újságot. [78] Ez utóbbi nem sokkal ezt követően megszerezte a lapot; a közelgő forradalom miatt azonban ennek már nem volt jelentősége. [Manusz egyébként részlegesen felvásárolt egy másik jobboldali lapot is, a *Grazsdanyint* (Polgártárs).]

Sz. Melgunov „ötöknek” nevezte azt a kis csoportot, amely a cár „előszobájában” [79] intézte ügyeit a nagyhatalmú Raszputyin közvetítésével. Nem akármilyen helyzet alakult ki. Kétes személyek kerültek a trón közvetlen közelében, akik veszélyes befolyást gyakorolhattak egész Oroszország ügyeire. Buchanan, Nagy-Britannia követe úgy vélte,

hogy Rubinstein a német hírszerzésnek dolgozott. [80] Nem zárhatjuk ki ezt a lehetőséget sem.

A német kémkedés gyors térnyerése Oroszországban, valamint annak kapcsolatai a hátszországban lévő üzérekkel arra kényszerítették Alekszejev^[369] tábornokot, hogy 1916 nyarán kérvényezze a cárnál a vezérkar nyomozati hatáskörének kiszélesítését. Így alakult meg „Batyusin tábornok vizsgálóbizottsága”. Az első célpont Rubinstein volt, akit „a német tőkével való nyereszkeskedéssel”, az ellenség érdekét szolgáló pénzügyi manőverekkel és rubelleértékeléssel gyanúsítottak. Továbbá azzal, hogy a külföldi ügynököket túlfizette a hadtápparancsnokság^[370] megrendelése miatt, és a Volga-vidéken búzával üzérkedett. Makarov igazságügy-miniszter döntése nyomán Rubinsteint 1916. július 10-én letartóztatták és hazaárulással gyanúsították. [81]

A 20 évi kényszermunkára ítélt Rubinsteint leghatározottabban személyesen a cárné támogatta. Letartóztatása után két hónappal Alekszandra Fjodorovna azt kérte a cártól, „hogyan diszkréten küldje őt Szibériába, ne tartsa itt, hogy ezzel ne ingerelje a zsidókat”. – „Beszélj Rubinsteinről” Protopopovval^[371] – mondta! Két hétre rá Raszputyin táviratot küld a cárnak a főhadiszállásra azzal, hogy Protopopov „kéri, hogy senki ne háborgassa”, még a kémelhárítás sem...; „a fogva tartotról jószággal szólt, igazi keresztényként”. Újabb három hét múlva a cárné ezt írja. „Rubinstein a halálán van. Küldj azonnal egy táviratot (az északnyugati frontra) ..., hogy Pszkovból átkerüljön a belügyminiszter felügyelete alá” – azaz a jószágos, keresztény Protopopovhoz! Majd másnap: „Remélem, feladtad a táviratot Rubinstein ügyében, haldoklik.” Egy nappal később: „Megtetted a szükséges lépéseket, hogy Rubinsteint átadják a belügyminiszternek? Ha Pszkovban marad, meg fog halni – nagyon kérek, kedves barátom!” [82]

Rubinstein december 6-án szabadult, tíz nappal Raszputyin meggyilkolása előtt, akinek így még éppen volt ideje arra, hogy ezt az utolsó szívességet tegye neki. Makarov^[372] minisztert, akit a cárné utált, azonnal leváltották. (Nem sokkal később a bolsevikok agyonlövik.) Igaz, hogy Rubinstein kiszabadulásával még nem zárult le a nyomozás. Ismét letartóztatták, de az üdvöztető februári forradalom alatt a tömeg – más, a cári börtönökben sínylődő rabbal együtt – kiszabadította a petrográdi börtönből. Ő pedig elhagyta a hálátlan Oroszországot, ahogyan ezt Manaszevicsnek, Manusznak és Szimanovicsnak is volt ideje megtenni. (Rubinsteinnel egyébként még találkozunk.)

Nekünk, akik a XX. század 90-es éveiben^[373] élünk, az állami javak e dorbézoló eltékozlása kicsinyített kísérleti modellnek tűnik a mostanihoz képest. ...Ami közös a két esetben, az a beképzelt és tehetségtelen kormány, amelynek kezéből kicsúszik Oroszország sorsa.

Ž

Rubinstein példáján okulva a vezérkar több bank számláit ellenőrizte. Ezzel párhuzamosan vizsgálatot indítottak a kijevi cukorgyárosok – Hepner, Cehanovszkij, Babuséin és Dobrij – ellen, akik cukorkiviteli engedélyt kaptak Perzsiába. A nagy mennyiségű szállítmányokból azonban csak igen kevés árut jelentettek a vámhivatalok, és kevés érkezett meg rendeltetési helyére. A többi cukor „eltűnt”. Egyes hírek szerint Törökországba – Németország szövetségeséhez – került, és ott helyben eladták.

Ugyanakkor a délnyugati területeken – Oroszország fő cukorgyártó vidékén – hirtelen az egekbe szökött a cukor ára. A cukorgyárosok ügye szigorú és könyörtelen légkörben kezdődött, de a Batyusin-bizottság a vizsgálat befejezése előtt átadta az aktát egy kijevi vizsgálóbírónak, aki kiengedte őket az előzetes letartóztatásból. Később aztán a cár környezetéből kaptak támogatást.

Ami magát az olyannyira fontos Batyusin-bizottságot illeti, összetétele sok kívánnivalót hagyott maga után. Zavadszkij szenátor rávilágított, mennyire kevésbé volt hatékony a bizottság vizsgálata a Rubinstein-ügyben. [83] Lukomszkij vezérkari tábornok emlékirataiban arról számol be, hogy Rezanov ezredes, a bizottság egyik meghatározó jogásza, akinek szakmai hozzáértéséhez nem fért kétség, nagyon szerette a kártyát, a jó éttermeket és az ivászáttal egybekötött vacsorákat. A szintén bizottsági tag Orlov pedig renegát. Közvetlenül 1917 után a petrográdi *Csekánál* dolgozik, később átáll a fehérekhez, a száműzésben pedig provokatív viselkedésével tűnik ki. Kétségtelenül voltak más gyanús személyek is ebben a bizottságban. Olyanok, akik nem utasították el a kenőpénzeket, és anyagi haszon ellenében szabadon engedtek bizonyos személyeket. A bizottság következetlen cselekedeteinek sorozata felkeltette a petrográdi hadbírószék és az igazságügy-minisztérium magas rangú hivatalnokainak figyelmét is.

Azonban nem csak a vezérkar foglalkozott a nyerészkedőkkel „a zsidók általános tevékenységével” összefüggésben. A rendőrségi ügyosztály ideiglenes vezetője, Kafafov 1916. január 9-én aláírt egy – minden kormányzósági és városi kormányzónak, valamint az összes csendőrségi parancsnokságnak címezett – hadititoknak minősített utasítást. A közvélemény „hírszerző szolgálata” azonban hamar felfedte a titkot, és egy hónappal később, február 10-én Cseidze^[374] – minden más ügyet felfüggesztve – az állami дума szószoki emelvényéről felolvasta az okiratot. Nemcsak az állt benne, hogy „a zsidók a forradalmat szolgáló hírverést folytatnak”, hanem „a bűnös propagandatevékenységükön kívül... két fontos célt tűztek ki maguk elé: az alapvető élelmiszerek árának mesterséges növelését, és a váltó pénzürmék *(a kis kopejkás pénzürmék eltűnése a forgalomból természetesen dráguláshoz vezetett, és a rubel elértéktelenedését sugallta! – a szerk.)* kivonását a forgalomból”. Így akarják „elérni, hogy a lakosság elveszítse bizalmát az orosz pénz iránt”, elterjeszteni, hogy „az orosz kormány csődbe ment, és nincs már fém az aprópénz veréséhez”. A körlevél szerint mindezzel az a céljuk, „hogy kivívják a letelepedési övezet megszüntetését, mert a zsidók úgy gondolják, hogy a mostani zűrzavaros időszak a legkedvezőbb céljaik megvalósításához”. Az ügyosztály nem hozott semmilyen konkrét intézkedést a fenti megállapításokkal kapcsolatban, azokat csak „tájékoztató jelleggel” közölte. [84]

Íme Miljukov reakciója: „a zsidókkal szemben Rosztopcsin^[375] módszerét alkalmazzuk. Kiállítjuk őket a feldühödött tömeg elé, és rájuk mutatunk. Ők a bűnösök, tegyetek velük, amit akartok!” [85]

Ugyanezekben a napokban a rendőrség körülvette a moszkvai tőzsdét az Iljinka utcában és ellenőrizte az ügynökök személyazonosságát. Itt hetven olyan zsidót találtak, akinek nem voltak rendben a papírjai. Ogyesszában ugyanilyen razziát tartottak. Ennek a híre eljutott a дума üléstermébe is, ahol az valóságos földindulást okozott. Éppen az következett be, amitől a minisztertanács annyira félt. „A mostani időkben nem tűrhetjük, hogy az állami dumában napirendre kerüljön a zsidókérdés, mert a vita elfajulhat, és

tovább élezheti a nemzetiségek közti ellentéteket.” [86] A vita szépen fellángolt és hónapokig tartott.

Az ügyosztály körlevelére Singarjov reagált a legerőteljesebben és legszenvedélyesebben – senki nem tudta olyan felháborodással kifejezni lázongását, mint ő. „Nincs olyan gyalázat, nincsen olyan aljasság, amit az állam el ne követett volna a zsidókkal szemben. Ez a keresztény állam... minden alap nélkül rágalmakat szór egy egész népre. ...Az orosz társadalom csak akkor gyógyulhat ki bajaiból, ha felhagy azzal a gyakorlattal, ami megkeseríti az ország életét. Akkor ha megszünteti a nemzetiségek üldözését. ...Igen, fáj, hogy ilyen kormányunk van, és szégyelljük államunkat!” Az orosz hadsereg muníció nélkül maradt Galíciában, „és a zsidók lennének ezért felelősek? ...A nagy áremelkedésnek pedig számos, összetett oka van. ...Miért csak a zsidókat említi a körlevél ebben az ügyben, miért nem beszél az oroszokról és a többiekről?” Az árak erős emelkedése valóban egész Oroszországot jellemezte, és ugyanez elmondható a váltó pénzérmék eltűnéséről is. „És minderről a rendőrségi ügyosztály körlevelében olvashatunk!” [87]

Elvitathatatlan.

Könnyű írásztal mögött körlevelet írni, de nagyon kellemetlen, ha felelni kell érte a dühös parlament előtt. Nem volt hová hátrálni, és a duma szónoki emelvényére taszigálták Kafafovot, magát a körlevél szerzőjét. Azzal védekezett, hogy a körlevél nem tartalmazott semmiféle utasítást, nem a lakosságnak szólt, hanem a helyi hatóságoknak, csak tájékoztató jellegű volt és nem végrehajtandó. Addig nem keltett feltűnést, amíg „megfélemlített” hivatalnokok ki nem adták, és a parlament szónoki emelvényéről nyilvánosságra nem került. Milyen furcsa, folytatta Kafafov. Vajon miért nem esik szó más titkos körlevelekről, amiket biztos, hogy ugyanígy kiszivárogtattak? Például arról, amit 1915 májusában ő maga írt alá. „A birodalom néhány népességcsoportjában megfigyelhetjük a gyűlölet növekedését a zsidókkal szemben”, és az ügyosztály „kéri, hogy hozzanak nagyon határozott intézkedéseket az ilyen megnyilvánulások”, valamint a zsidók ellen irányuló minden erőszakos cselekmény „megakadályozására... a leghatározottabb intézkedésekkel csírájában fojtsák el a bizonyos helyeken kialakuló hírverést, nehogy az a pogromok fellángolásához vezessen”. Vágy ott van az egy hónappal azelőtt, február elején Poltavába küldött utasítás is, amely a hírszerzés megerősítésére szólít fel azért, hogy „időben meg tudják akadályozni a zsidók ellen irányuló pogromkísérleteket”. [88]

Kafafov arról panaszkodott, miként lehetséges az, hogy az *ehhez hasonló* körlevelek nem érdeklik a közvéleményt, és elhallgatják őket?

Szenvedélyes hangú felszólalásában Singarjov rögtön figyelmeztette a dumát, hogy veszélyes a „zsidókérdés végtelen vizeire evezni a vitával”. A körlevél nyilvánosságra kerülése miatt mégis ez történt. Ráadásul maga Singarjov is hozzájárult ehhez ügyetlenségével, amikor a zsidók védelméből támadásba lendült át azzal a kijelentésével, hogy az igazi árulók oroszok. Nevezetesen Szuhomlinov, Mjaszozjedov és Grigorjev tábornok, aki szégyenszemre kapitulált Kovnónál. [89]

Szavait nem hagyhatták válasz nélkül. Markov^[376] a szemére vetette, hogy nincs joga Szuhomlinovról beszélni, mivel ő még csak vádlott. (A haladó blokk szép sikereket ért el a

Szuhomlinov-üggyel, de az ideiglenes kormány bukása után be kellett ismernie, hogy csak az idejét vesztegette, mivel nem történt semmilyen árulás.) Mjaszozjedovot viszont elítélték és kivégezték (ám bizonyos tények arra utalnak, hogy ez is csak koholt ügy volt); Markov csak annyit tett hozzá, hogy „hat zsidó kém társaságában akasztották fel” (ezt nem így tudtam: Mjaszozjedovot egyedül ítélték el) és íme, az arány: egy a hathoz. [90]

A haladó blokknak 1915 augusztusában sikerült összetákolnia egy olyan programot, amelyben szerepelt „Lengyelország autonómiája” – a valóságban Lengyelország egésze a németek kezén volt –; „a parasztok jogegyenlősége” – ezt nem kellett a kormánytól követelni, mivel azt Sztolipin megvalósította, csak éppen a дума nem emelte törvényerőre, mert a zsidók egyenjogúsítását szabta feltételül. A blokk programjának fő programpontja így „a zsidókat sújtó jogkorlátozások csökkentésének fokozatos megvalósítása” lett, bár a megfogalmazás óvatoskodó jellege szembeötlő. A blokkban voltak zsidó képviselők is [91], és a jiddis sajtó azt harsogta, hogy „a zsidó közösség sok szerencsét kíván a haladó blokknak!”

Közel kétéves kimerítő háború, a fronton elszenvedett súlyos veszteségek és a hátszágban uralkodó lázas nyugtalanság láttán a szélsőjobb támadásba lendült. „Jól tudják, hogy magyarázatot kell adniuk a népnek arról, hogy miért hallgatták el a német haderő fölényét, és az áremelkedés elleni küzdelmet. Valamint arról is, hogy miért buzgólkodnak ekkora hévvel a zsidók egyenlő jogaiért! ...Csak nem fogunk egyenlő jogokat adni nekik éppen most, amikor mindenki fel van tüzelve a zsidók ellen. Amennyiben önök így tesznek, azzal csak tovább lázítják ellenük a közvéleményt!” [92]

Friedman képviselő visszautasítja azt az állítást, amely szerint a nép indulata a tetőfokára hágott. „A zsidók elnyomásának tragédiájában is felcsillan a reménysugár, amit nem szeretnék elhallgatni. Ez pedig a belső kormányzóságok orosz lakosságának magatartása az odaérkező zsidó menekültekkel szemben”, akiknek „segítséget és vendégszeretetet nyújtanak”. Ez „a jövőnk, az orosz néppel való összefonódás”. Ugyanakkor kitartóan hangsúlyozza, hogy a zsidók minden bajáért a kormány a felelős, és a legfelsőbb vezetést vádolja. „Soha nem volt pogrom, amikor a kormány nem akarta.” Az állami дума tagjainak közvetítésével „Oroszország 170 millió lakosához fordulok. ... Önöket akarják felhasználni, hogy lesújtsanak az oroszországi zsidó népre!” [93]

Ezt a választ kapta: tudják egyáltalán a dugna képviselői, mit gondol az ország? „Az ország nem ír zsidó lapokba, az ország szenved és dolgozik... lövészárkok poklába merül, ott van az ország, és nem a zsidó lapokban, ahol titkos utasításoknak engedelmeskedő kétes egyének dolgoznak.” Még azt is mondták, hogy „az persze baj, hogy a sajtót a kormány ellenőrzi, de ennél sokkal nagyobb baj az, hogy az orosz állam ellenségeinek a kezében van”! [94]

Ahogy Singarjov előre látta, a Дума szabadelvű többségének nem volt már érdeke a zsidókérdés napirenden tartása. De a folyamat elindult, és már semmi sem tudta megállítani. A többi tárgyalásra váró ügy közé beékelődő felszólalások vég nélküli özöne négy hónapig, az őszi ülészek végéig hömpölygött.

A jobboldal a haladó blokkot vádolta. A дума nem fog az áremelkedés problémájával foglalkozni! „Önök nem fognak a bankok, a szakszervezetek vagy az ipari sztrájkok ellen küzdeni, mert ez azt jelentené, hogy a zsidók ellen harcolnának.” Eközben a petrográdi

reformista városvezetés „két zsidónak adta haszonbérletbe a város élelmezését. Levenszonra bízta a húsbeszerzést és Leszmanra az élelmiszerüzletek ellátását, pedig ez utóbbi lisztet adott el feketén Finnországnak.” Ezenkívül megneveztek más olyan szállítókat is, akik mesterségesen felnyomták az árakat. [95] (Egyetlen képviselő sem vállalta fel ezen nyereszkesedők védelmét.)

Ezek után elképzelhetetlen volt, hogy a háborús években oly időszerű téma, a *numerus clausus* ne kerüljön terítékre. Azt láttuk, hogy az 1905-ös forradalom után visszaállították, de fokozatosan enyhült a bejáró gimnáziumok elterjedésével és azzal, hogy a külföldön orvosi egyetemet végzett zsidók számára engedélyezték az államvizsga letételét Oroszországban. Más intézkedések is születtek, de a *numerus clausus* nem törölték el 1915-ben, a letelepedési övezet megszüntetésekor. A felsőbb körökben meglehetősen népszerű P. N. Ignatyev (és a februári forradalom után sem üldözték) 1915-1916-ban közoktatási miniszter szintén csökkentette a *numerus clausus* a felsőoktatási intézményekben.

De 1916 tavaszán a дума falai között hangos vita folyik a kérdéstről. Megvizsgálják a közoktatási minisztérium statisztikáit, és Levasev professzor, a novorosszijszkij egyetem tanára, egyesszai képviselő tudatja, hogy a minisztertanács 1915-beli rendelkezéseit (amelyek rendkívüli engedélyt adtak a hadseregben harcoló zsidók gyermekeinek egyetemi felvételére) a közoktatási minisztérium önkényesen kiterjesztette a *Zemgor*, az evakuálással megbízott szervezetek és a kórházak zsidó alkalmazottainak gyermekeire. Valamint azokra is, akik magukat a hadsereg kötelékében szolgáló rokon eltartottjának vallották (valótlanul). Így 1915-ben, a novorosszijszkij egyetem orvostudományi karának 586 elsőéves hallgatója közül „391 zsidó”, azaz a kétharmaduk, és „csak egyharmad marad a többi nemzetiségnek”. A Don melletti Rosztov Varsavszkij egyetemének jogi karán a hallgatók 81%-a, az orvostudományi karon 56%-a, a természettudományi karon 54%-a zsidó. [96]

Gurevics azt válaszolja Levasevnek: íme itt a bizonyíték, hogy a *numerus clausus* fölösleges! „Mi értelme van a *numerus clausus*nak, ha még az idén is, amikor a zsidók az előírtnál magasabb százalékban kerültek be, maradt elég a hely az összes keresztény számára, akik egyetemre akartak járni?” Mit szeretnének – üres tantermeket? A kis Németországnak számos zsidó professzora van, és mégsem hal bele! [97]

Markov ellenvetése szerint „az egyetemek üresek, (mert) az orosz diákok a háborúban vannak, és az (egyetemekre) rengeteg zsidót küldünk”. A zsidók „kihúzták magukat a katonai szolgálat alól”, és „előzőnlőtték a petrográdi egyetemet. Ennek köszönhetően kevesebb lesz majd az orosz értelmiségi. ...Ez a jelenség ...nagyon káros, sőt romboló hatású az orosz népre nézve”, mert minden nép „alá van vetve értelmisége hatalmának. ...Az oroszoknak meg kell védeniük elitjüket, hivatalnokaikat és a kormányukat, amelynek oroszoknak kell lennie.” [98]

Hat hónappal később, 1916 őszén Friedman még visszatér erre, és felteszi a dumának a kérdést. „Tehát jobb lenne, ha egyetemeink üresek maradnának... inkább ne legyen Oroszországnak értelmiségi elitje, mintsem, hogy túl sok zsidó legyen közöttük?” [99]

Egyrészt Gurevicsnek természetesen igaza volt. Miért is kellett volna üresen hagyni a tantermeket? Mindenki tegye, amit tennie kell. De ha így tesszük fel a kérdést, azzal a

jobboldal gyanúját és keserűségét erősítjük meg. Szóval nem *együtt* tesszük a dolgunkat? Egyeseknek háborúzni, míg másoknak tanulni kell?

(Apám például félbeszakította tanulmányait a moszkvai egyetemet, és önkéntesként bevonult a hadseregbe. Akkoriban úgy tetszett, nincs más választása. Szégyen lett volna, ha nem harcol a fronton. Ki tudta a fiatal orosz önkéntesek, sőt akár az egyetemeken maradt professzorok közül is, hogy az ország jövője nem csak a csatatéren dől el? Ezt senki sem tudhatta akkoriban sem Oroszországban, sem Európában.)

A dumában a zsidókérdésről szóló vitát 1916 tavaszán felfüggesztették azzal az indokkal, hogy nem kívánatos nyugtalanságot okoz a közvéleményben. De a nemzetiségi probléma újra napirendre került a járási zemsztvókról szóló törvény módosításakor.

Ennek az új közigazgatási rendszernek a létrehozásáról tárgyalt a parlament 1916-1917 telén, a дума utolsó hónapjaiban. Egy alkalommal, midőn a legfőbb szónokok már vagy étteremben ültek vagy hazamentek, és csak a képviselők alig fele tartózkodott engedelmesen az ülésteremben, bizonyos Taraszov nevű vjatkai paraszt felosont a szónoki emelvényre. Félénken beszélni kezd, és megpróbálja megértetni a képviselőkkel, hogy mi a gond a törvénymódosítással, amely szerint „mindenkit be kell fogadnunk, zsidókat, németeket, mindenkit, aki a járásunkba jön. És nekünk milyen jogaink lesznek? Ezek az emberek, akik nyilvántartásba kerülnek (a járásunkban)... elfoglalják majd a helyeket, de a parasztokkal senki sem törődik. ...Ha zsidó vezeti majd a járási közhivatalt, a titkárnő pedig a felesége, akkor a parasztoknak milyen jogaik lesznek? ... Mi fog akkor történni? Mi lesz a parasztokkal? ...És amikor bátor harcosaink hazatérnek majd, mihez lesz joguk? A háttérben maradáshoz, pedig a háború alatt a parasztok az első vonalban harcoltak a szürke katonaköpenyeikben. ...Ne készítsenek olyan törvénymódosításokat, amelyek ellentmondásban vannak a paraszti élet valóságával, ne adják meg a jogot a zsidóknak és a németeknek, hogy részt vehessenek a járási *zemsztvo*-választásokon, mert ezek a népek semmi hasznosat sem nyújtanak nekünk. Sőt, sokat ártanak majd, és szerte az országban fejetlenség lesz. Mi, parasztok nem fogjuk alávetni magunkat ezeknek az idegeneknek.” [100]

Közben javában folyt a kampány a zsidók egyenjogúsításáért. Már olyan szervezetek is támogatták, amelyek korábban nem érezték magukat érintettnek ebben a kérdésben. Mint például a Gvozgyev-féle^[37] központi munkáscsoport, amely az orosz proletariátus érdekeit képviselte. A munkáscsoport 1916 tavaszán azt állította, információi vannak arról, hogy „a reakció (értsd: a kormány és a belügyminisztérium hivatala) nyíltan pogromot szervez a zsidók ellen egész Oroszországban”, és Kozma Gvozgyev is ugyanezt az ostobaságot szajkózta a hadiipari bizottságok kongresszusán. Rodzjankónak^[378] 1916 márciusában címzett levelében a munkáscsoport tiltakozik a zsidókérdés vitájának a felfüggesztése ellen az állami dumában. Ugyanők az antiszemitákkal való cinkossággal vádolják a dumát. „A többség viselkedése a március 10-i ülésen egyenesen azt jelenti, hogy közvetlenül támogatják és segítik a hatalom zsidóellenes pogrompolitikáját. ... A vezető körök harcos antiszemitizmusának támogatásával a dumabeli többség nagy csapást mér a honvédelem ügyére.” [101] (Nem egyeztettek előre és nem értették meg, hogy a dumában éppen a baloldálnak volt szüksége a vita befejezésére.) A munkásokat „zsidó csoportok” is támogatták, amelyek – a petrográdi belbiztonsági szolgálat egyik 1916. októberi jelentése szerint – „előzőnlötték a fővárost, és bár egyetlen párthoz sem tartoztak,

erősen hatalomellenes politikát folytattak”. [102]

És a hatalom? Bár közvetlen bizonyítékunk nincs, feltételezzük, hogy az 1916-ban egymást váltó minisztériumi kabinetek komolyan foglalkoztak a zsidók jogegyenlőségének kihirdetéséről szóló határozattal. Protopopov – aki állítólag sikeresen befolyásolta II. Miklóst ebbe az irányba – többször is beszélt erről. (Protopopovnak gyorsan kellett cselekednie, hogy megállítsa a baloldal ellene indított kampányát.) Globacsov tábornok, a forradalom előtti utolsó petrográdi belbiztonsági szolgálatvezető visszaemlékezéseiben az utolsó birodalmi igazságügy-miniszter, Dobrovolszkij szavait idézi: „A zsidók jogegyenlőségéről szóló törvénytervezet már készen volt (a forradalmat megelőző hónapokban), és minden valószínűség szerint 1917 húsvétján ki is hirdették volna a törvényt.” [103]

De 1917-ben a húsvéti ünnepek már egészen másként telnek. Radikálisaink és liberálisaink leghőbb vágyai valóra váltak.

„Mindent a győzelemért!” – igen, de „nem ezzel a hatalommal!” Az orosz és a zsidó közvélemény, valamint a sajtó elsőként követelték a hőn áhított győzelmet, de *nem ezzel a kormánnyal! Nem a cárral!* Még mindig meg voltak győződve a háború elején hangoztatott egyszerű és zseniális okfejtés igazságáról. Mielőtt befejeződne a háború (mert azután nehezebb lesz), a németek ellen győzelmet győzelemre halmozva, le kell taszítani trónjáról a cárt, és megváltoztatni a politikai rendszert.

És akkor eljön majd a zsidók jogegyenlőségének ideje.

Ž

Sokféle szempontból megvizsgáltuk, milyen körülmények között éltek együtt zsidók és oroszok 120 éven át ugyanabban az államban. A nehézségek egy része megoldódott az idők során, de jöttek újabbak, amelyek súlyosbodtak az 1917 tavaszát megelőző években. A folyamatok azonban érezhetően a fejlődés irányába mutattak, és ez magában hordozta az alakuló jövő ígéretét.

Ám ekkor robbanás zúzta darabokra Oroszország politikai és társadalmi rendszerét. vele együtt pedig a fejlődés gyümölcseit is. A sok véráldozattal járó katonai ellenállást, és a jobb jövő kilátásait is. Ez a robbanás pedig a februári forradalommal köszönt be.

OROSZ URALKODÓK IDŐRENDJÉN **(879-1917)**

KIJEVI NAGYFEJEDLMEK

Oleg **(879-912)**

880-882 között elfoglalja Szmolenszket és Kijevet, és megszünteti a *varangok* uralmát e városok felett. Ezt követően megkezdte a szomszédos szláv népek orosz ellenőrzés alá vonását. Később hadat indít Bizánc ellen, majd szerződést köt vele.

Igor **(912-945)**

Rurik fia, legyőzte a *drevjánokat* (szláv nép), azután két hadjáratot intéz Görögország ellen; az elsőben (941) a görögök felégették hajóit, a másodikban (944) a görög császár, Romanosz előre váltságdíjat ajánlott fel. A *drevjánok* 945-ben megölték.

Szvjatoszlav **(945-972)**

Helyette 961-ig ténylegesen anyja, Olga uralkodott. Hadseregében, amelyet a bizánciak 970-ben Arkadiopolisz mellett szétverték, szép számmal akadtak magyarok is. A besenyőkkel vívott küzdelmek során Kurán besenyő vezér koponyájából ivókelyhet készítettet. Később a kiújult harcokban ő maga is elesett.

Jaropolk **(972-980)**

A besenyőket 978-ban legyőzte és adófizetésre kényszerítette. Testvére, Vlagyimir csatában győzedelmeskedett felette és megölte.

(Szent) Vlagyimir **(980-1015)**

960 előtt született. Keresztény hitre tért bátyjának megölése után, újjáélesztette a pogány kultuszt. Amikor II. Romanosz bizánci császár lányát 989-ben feleségül vette, megkeresztelkedett és a kereszténységet államvallássá tette. Nagy szerencsével kormányzott és Oroszország határait a Dnyeperig, a Ladoga-tóig s a Dunáig terjesztette ki.

Szvjatopolk **(1015-1019)**

Testvéreit, Boriszt, Glebet és Szvjatoszlavot megölve foglalja el a trónt. Negyedik testvére, Jaroszlav nagy sereggel vonult ellene és elűzte. Apósa, Boleszlo lengyel király 1018-ban ismét trónra segítette.

I. (Bölcs) Jaroszlav **(1019-1054)**

Leányai tekintélyes uralkodókhoz mentek feleségül: Anasztázia I. András magyar, Anna I. Henrik francia, Erzsébet Harald norvég királyhoz.

A RÉSZFEJEDELEMSÉGEK KORA

Vlagyimir Monomah, Kijev (1113-1125)

Bölcs Jaroszlav unokája, Vszevolod Jaroszlavics fia, 1053-ban született. Szmolenszki fejedelem 1073-1078, csernyigovi fejedelem 1078-1093, perejaszlavi fejedelem 1094-1113 és végül kijevi fejedelem 1113-1125 között. Trónra lépése után megtiltotta az uzsorát és kiűzte a zsidókat. Az első orosz prózaírók egyike.

Jurij Dolgorukij, Szuzdal (1125-1157)

1100-ban született. 1156-ban a Moszkva folyó partján favárat (kreml) emeltet, ezzel az addig jelentéktelen kis faluból, Moszkvából várost létesít.

Andrej Bogoljubszkij, Szuzdal (1157-1174)

A kis fejedelemségek egységesítésére irányuló politika kezdeményezője. Befolyásának és politikájának volt köszönhető, hogy az orosz állam súlypontja Kijevből a birodalom északkeleti részébe helyeződött át. Összeesküvők gyilkolták meg 1174-ben.

Vszevolod, Vlagyimir (1176-1212)

1154-ben született Jurij Dolgorukij fiaként. Újjáépíttette az 1183-ban tűzvészben elpusztult vlagyimiri székesegyházat, majd megépíttette a Szent Dmitrij-székesegyházat. A kijevi fejedelemség örökösödési harcaiba 1202-től avatkozott be.

Jurij, Vlagyimir (1212-1238)

1188-ban született Vszevolod fiaként. A mongolokkal vívott ütközetben esett el. A mongolok Vlagyimir elfoglalásakor egész családját megölték.

MONGOL URALOM (1238-1480)

Alekszandr Nyevszkij, Vlagyimir (1252-1263)

1220-ban született. 1240-ben a Néva melletti ütközetben legyőzi a svédeket, majd 1242-ben a befagyott Pejpusz-tavon legyőzi a német lovagrend seregét.

Danyiil, Moszkva (1276-1303)

Alekszandr Nyevszkij fejedelem fia, 1261-ben született. Moszkvát fővárossá tette.

Jurij, Moszkva

(1303-1325)

Danyiil nagyfejedelem fia, 1285-ben született. Peres ügyben együtt járult Özbek, az Aranyhorda kánja elé 1325-ben a tatárok által megölt Mihail Jaroszlavics fiával, Dmitrij Mihajloviccsal. Dmitrij ekkor a kán szeme láttára megölte Jurijt. Tettéért a tatárok Dmitrijt kivégezték.

MOSZKVAI NAGYFEJEDELMEK

Iván Kalita

(1325-1340)

Danyiil fia. A tatár adó beszedési jogának megszerzésével növeli hatalmát. (Kalita = pénzeszsák.)

Szemjon Gordij

(1340-1353)

Kalita Iván fia. Vlagyimir nagyfejedelem is 1341-től. A moszkvai pestisjárványban halt meg.

II. Iván

(1353-1359)

Kalita Iván fia, 1326-ban született. Családjából a nagy pestisjárványt egyedül ő élte túl.

Dmitrij Donszkoj

(1359-1389)

II. Iván fia, 1350-ben született. 1363-1389 között novgorodi fejedelem is. A Don menti Kulikovónál 1380-ban legyőzte a tatárokat.

I. Vaszilij

(1389-1425)

Folytatta atyja – Dmitrij Donszkoj – megkezdett terveit, egyesített több kisebb fejedelemséget Moszkvával. A litvánokkal és tatárokkal szemben igen okos politikát folytatott.

II. Vaszilij

(1425-1462)

I. Vaszilij fia, 1415-ben született. 1441-ben határozottan elvetette az ortodox egyháznak nemcsak a Rómával való egyesülését, hanem a pusztá kapcsolatfelvételt is. „Árulás miatt” börtönbe vettette a firenzei zsinaton megjelent Izidor orosz metropolitát.

AZ OROSZ BIRODALOM URALKODÓI

(1547-től CÁROK)

III. Iván

(1462-1505)

II. Vaszilij fia, 1440-ben született. Jelentős területeket csatolt a nagyfejedelemséghez. Feleségül vette a bizánci császár lányát, Zsófiát, s így került az orosz címerbe a bizánci kétfejű sas. Novgorodot 1478-ban igázta le, 1480-ban pedig a tatároktól tette országát függetlenné.

III. Vaszilij (1505-1533)

III. Iván fia, az első szuverén moszkvai nagyfejedelem. Befejezi az orosz területek egyesítését.

IV. (Rettegett) Iván (1533-1584)

III. Vaszilij fia, 1530-ban született, 1547-ben koronázták cárrá, addig anyja régenssége alatt uralkodott. Megkezdte Szibéria meghódítását. Német tudósokat, művészeket és mesterembereket hozatott Oroszországba. Megerősítette a központi hatalmat, az ellenszegülőket a terror eszközeivel fegyelmezte meg. Dührohamában megölte fiát, Ivánt.

I. Fjodor (1584-1598)

IV. Iván fia, 1557-ben született. Gyengeelméjű volt, uralkodása a trónharcok sorozatával telt. Vele kihalt a Rurik dinasztia.

Borisz Godunov (1598-1605)

1551 táján született. I. Fjodor sógoraként került a trónra. Rettegett Iván kisfiát, Dmitrijt 1591-ben megölette. Erőskezű kormányzása népszerűtlenné tette.

II. Fjodor (1605)

Borisz Godunov fia, 1589-ben született. Nem egészen két hónapi uralkodás után gyilkolták meg.

I. Ál-Dmitrij (1605-1606)

Állítólag Otrepijev Griska, a csuriovi klostrom egyik szerzetese volt. Jaroszlawi nemesi, de elszegényedett család sarja. Rettegett Iván megölt fiának adta ki magát, s lengyel támogatással elfoglalta Moszkvát. Fjodort és anyát megölette, majd megkoronáztatta magát. Erőskezű uralkodása ellen lázadás tört ki, melynek során meggyilkolták.

Vaszilij Sujszkij (1606-1610)

Az I. Ál-Dmitrij meggyilkolása után cárrá kiáltották ki. A lengyelek által támogatott újabb trónbitorlók ellen a svédektől kért segítséget. A svédek és oroszok egyesült hadseregét azonban Zolkiewsi lengyel hetman 1610. június 24-én Klusinónál megverte. A lengyelek elfoglalták Moszkvát, ahol lázadás tört ki, Vaszilijt trónfosztottá tették, és

kiadták a lengyeleknek. Varsóban halt meg 1612-ben.

II. Ál-Dmitrij **(1607-1610)**

Fellépésekor I. Ál-Dmitrijnek adta ki magát, azt állítva, hogy korábban elmenekült Moszkvából. Amikor annak felesége elismerte férjéül, cárrá kiáltották ki. Végül azonban Zolkiewsi hetman elfoglalta Moszkvát s a Kalugába menekült Ál-Dmitrijt megölette.

ROMANOV-DINASZTIA

Mihály **(1613-1645)**

A rosztopovi metropolita Filaret fia, 1596-ban született. A bojárok és papok a polgárháborúk lezárásaként ültették trónra. A moszkvai pátriárkai székre emelt apja támogatásával Oroszországban a közbékét helyreállította és a lengyelek betöréseinek véget vetett.

Alekszej **(1645-1676)**

Mihály cár fia, 1629-ben született. A lengyelek ellen folytatott hadjárataival a birodalom határait kiterjesztette, és 1654-től Kis-Oroszország, 1655-től pedig már Fehér-Oroszország cárja és egyeduralkodója címet is használja.

Fjodor **(1676-1682)**

Alekszej cár fiaként 1661-ben született. Uralkodása alatt törtek ki az Avvakum pópa vezette óhitű szakadárak keltette zavargások. Halála előtt nem sokkal a zsinat felhatalmazta, hogy a szakadárokkal uralkodói belátása szerint járjon el. Az elfogottakat ezután máglyán elégettette.

V. Iván és I. Péter **(1682-1689)**

Alekszej cár fiai, az 1666-ban született, testileg és szellemileg gyenge Iván, és az 1672-ben született Péter helyett ténylegesen nővérük, Zsófia uralkodott.

I. (Nagy) Péter **(1689-1725)**

Zsófia nővérét 1689-ben kolostorba száműzte, és átvette a tényleges hatalmat. Iván testvérének haláláig, 1696-ig meghagyta a cári címet. Az orosz állam modernizálását könyörtelenül, ellenkezést nem tűrve hajtotta végre. Létrehozta az orosz flottát, a birodalom határait kiterjesztette, északon megszerezte Litvániát és Észtországot, délen elfoglalta a Kaszpi-tenger déli partvidékét és folytatta a szibériai előretörést.

I. Katalin **(1725-1727)**

1679-ben született szegényparaszti családban. Péter cár előbb titokban, majd 1712-

ben nyilvánosan is feleségül vette. Pétertől négy lányt szült. Kegyencével, Mensikov herceggel közösen uralkodott, s folytatta Péter politikáját.

II. Péter **(1727-1730)**

I. Péter unokájaként 1715-ben született. Nagyanyja halála után Mensikov segítségével került hatalomra, akit azonban kegyence, Ivan Dolgorukij segítségével Szibériába száműzött. Moszkvába tette át székhelyét, és nagyapja reformjait sorban eltörölte. Himlőben hunyt el.

Anna **(1730-1740)**

V. Iván cár lánya, 1693-ban született. Keveset foglalkozott államügyekkel, feslett életmódot folytatott. Összeesküvés tört ki ellene, férjével, Braunschweig Ulrich herceggel és kiskorú gyermekükkel együtt internálták. 1766-ban halt meg.

VI. Iván **(1740-1741)**

Braunschweig Ulrich herceg és Anna Leopoldovna orosz nagyhercegnő fiaként született 1740-ben. Anna cárnő adoptálta. Erzsébet cárnő szüleivel együtt internálta, s mikor 1764-ben egy Mirovics nevű katonatiszt összeesküvést szőtt megszabadítására, a cárnő parancsára megfojtották.

Erzsébet **(1741-1762)**

Nagy Péter és Katalin leánya 1709-ben született. Az élvezeteket halmozta, alkalmatlan volt minden politikai tevékenységre. Helyette kegyencei kormányoztak. Az osztrák örökösödési háborúban II. Frigyes porosz király ellenében Mária Teréziát támogatta. Sikeresen folytatta a svédek elleni háborít.

HOLSTEIN-GOTTORP-HÁZ.

III. Péter **(1762)**

Nagy Péter unokája, 1728-ban született. Nagynénje, Erzsébet cárnő 1742-ben trónörökössé nevezte ki. Erzsébet halála után lépett trónra. Az orosz papság és a nép hazafias érzelmeit mélyen sértő magaviseletével maga ellen ingerelte a közvéleményt. Nejét, Katalint mellőzte, üldözte és verte, mire az összeesküvést szőtt ellene, s megölette.

II. Katalin **(1762-1796)**

Keresztély Ágost anhalt-zerbsti herceg leánya 1729-ben született, 1745-ben feleségül ment a későbbi III. Péter cárhoz. Férje megöletését követően lépett a trónra, s kegyencei segítségével kormányzott. A felvilágosult abszolutizmus híveként jelentős reformokat vezetett be, átszervezte a közigazgatást, a városoknak engedélyezte az önkormányzatot.

I. Pál

(1769-1801)

III. Péter és Katalin fia, 1754-ben született. Gyermekkora bizalmatlanná és zsarnoki hajlamúvá tette. Birodalmát a külföldtől elszigetelte, szigorú kémrendszert alakított ki, s a fölkeléseket kegyetlen erőszakkal elnyomta. A zsarnoki önkénye ellen szerveződött összeesküvők megfojtották.

I. Sándor

(1801-1825)

I. Pál fia, 1777-ben született. Apja zsarnoki rendelkezéseit visszavonta, enyhítette a cenzúrát, iskolákat és egyetemeket alapított, elősegítette az ipar és kereskedelem fejlődését. 1812-től szakított az alkotmányos kormányzással, és haláláig abszolutisztikus módon, általános elégedetlenség és összeesküvések közepette uralkodott.

I. Miklós

(1825-1855)

I. Pál harmadik fia, 1796-ban született. Uralkodását kérlelhetetlen szigorral kezdte, felszámolta az I. Sándor ellen lázadó összeesküvéseket. Esküdt ellensége volt minden szabadelvű mozgalomnak, hazájában és Európában. Kiadatta az Orosz Birodalom törvényeinek teljes gyűjteményét. A bölcsészet tanítását az egyetemeken beszüntette. A Török Birodalom ellen indított krími háborúban vereséget szenvedett.

II. Sándor

(1855-1881)

I. Miklós fia, 1818-ban született. Megkezdte, és a nemesség ellenállását legyőzve befejezte a jobbágyfelszabadítást. Megreformálta a hadsereget és bevezette az általános hadkötelezettséget. Enyhítette a cenzúra szigorát. A birodalom határait a Kaukázusban és Közép-Ázsiában kiterjesztette. Anarchista bombamerénylet során halt meg.

III. Sándor

(1881-1894)

II. Sándor fia, 1845-ben született. Kötelességének tartotta az Istentől kapott autokrata hatalom megerősítését. Az erősödő nihilista, anarchista és pánszláv mozgalmak letörésére drákói rendszabályokat vezetett be.

II. Miklós

(1894-1917)

III. Sándor fia, 1868-ban született. Folytatta apja autokratikus politikáját. Különös jellemű, néha irracionális döntéseket hozó uralkodó volt. Több háborúba is belekeveredett, az 1905-ös orosz-japán konfliktusban súlyos vereséget szenvedett. Az 1905-ben kirobbant forradalommal megkezdődött a cári rendszer hanyatlásának utolsó szakasza. Országára nézve a legnagyobb csapást az első világháborúba való belépése okozta. 1917-ben lemondott. A bolsevikok 1918-ban családjával együtt kivégezték.

HIVATKOZÁSOK

1. FEJEZET

- [1] Bruckusz: 17-23. o.
- [2] **ZSE**, 15. köt., 648. o.
- [3] **KZSE**, 2. köt., 40. o.
- [4] **ZSE**, 9. köt., 526. o.
- [5] Toporov: 1. köt., 238-286., 340. o.
- [6] Karamzin: 1. köt., 127. o.
- vö. még: Sz. M. Szolovjov: I. könyv, 181 o.
- [7] Bruckusz: 21-22. o.; **ZSE**, 7. köt., 588. o.
- [8] Toporov: 1. köt., 280. o.
- [9] **KZSE**, 4. köt., 253. o.
- [10] Karamzin: 2. köt., 87-88. o.
- [11] Tatyiscsev: 2. köt., 129. o.
- [12] Tatyiscsev: 2. köt., 129. o.
- [13] Karamzin: 2. köt., jegyzetek, 89. o.
- [14] Bruckusz: 23. o.
- [15] Szolovjov: I. könyv, 546. o.
- [16] Bruckusz: 26. o.
- [17] **ZSE**, 9. köt., 5. o.
- [18] **ZSE**, 9. köt., 517. o.
- [19] Karamzin: 4. köt., 54-55. o.
- [20] **KZSE**, 4. köt., 254. o.
- [21] **ZSE**, 5. köt., 165 o.
- [22] **ZSE**, 13. köt., 610. o.
- [23] Karamzin: 6. köt., 121. o.
- [24] Karamzin: 6. köt., 121. o.
- [25] Szolovjov: III. könyv, 185. o.
- [26] Karamzin: 6. köt., 121-122. o.
- [27] Ju. I. Gessen: I. köt., 8. o.
- [28] **ESZ**, 22. köt., 943. o.
- [29] **ZSE**, 7. köt., 577. o.
- [30] Karamzin: 6. köt., 122. o.
- [31] Szolovjov: III. könyv, 185. o.
- [32] Karamzin: 6. köt., 120-123. o.
- [33] Toporov: I. köt., 357. o.
- [34] Karamzin: 6. köt., 123. o.
- [35] **ZSE**, 7. köt., 580. o.
- [36] Karamzin: 6. köt., 123. o.
- [37] Szolovjov: III. könyv, 168. o.
- [38] Kartasev: 1. köt., 495., 497. o.
- [39] **ZSE**, 13. köt., 610. o.
- [40] **ZSE**, 7. köt., 579. o.

- [41] **KZSE**, 2. köt., 509. o.
- [42] Kartasev: I. köt., 505. o.
- [43] Platonov: 37-38. o.
- [44] **KZSE**, 2. köt., 509. o.
- [45] Gesszen: 1. köt., 8. o.
- [46] Bruckusz: 28. o.
- [47] **ZSE**, 8. köt., 749. o.
- [48] Gesszen: 1. köt., 8-9. o.
- [49] Gesszen: 1. köt., 9. o.
- [50] Karamzin: 12. köt., 35-36. o., 33. jegyzet.
- [51] **KZSE**, 7. köt., 290. o.
- [52] Gesszen: 1. köt., 9. o.
- [53] Karamzin: 12. köt., 141. o.
- [54] Dizsur: a) 156. o.
- [55] **ZSE**, 13. köt., 611. o.
- [56] **ZSE**, 13. köt., 611. o.
- [57] Gesszen: 1. köt., 9-10. o.
- [58] **ZSE**, 11. köt., 330. o.
- [59] **ZSE**, 11. köt., 330. o.
- [60] **ZSE**, 13. köt., 612. o.
- [61] Szolovjov: VIII. könyv, 76. o.
- [62] Szolovjov: X. könyv, 477. o.
- [63] **ZSE**, 5. köt., 519. o.
- [64] **ZSE**, 11. köt., 330. o.
- [65] Gesszen: 1. köt., 11-12. o.
- [66] Uo., 13. o.; **ZSE**, 2. köt., 592. o.
- [67] Gesszen: 1. köt., 13-15. o.; **ZSE**, 2. köt., 592. o.
- [68] **ZSE**, 10. köt., 324-225. o.
- [69] **ZSE**, 4. köt., 591. o.
- [70] Uo., 10. köt., 225. o.
- [71] Szolovjov: X. könyv, 256-257. o.
- [72] Gesszen: 1. köt., 15. o.
- [73] Szolovjov: XI. k., 155-156. o.
- [74] Gesszen: 1. köt., 16. o.
- [75] Szolovjov; XI. könyv, 204. o.
- [76] Gesszen: 1. köt., 18. o.
- [77] Dubnov: a) 258. o.
- [78] **ZSE**, 7. köt., 513. o.
- [79] Befejezetlen és kiadatlan művében, amelyben a cári rendszernek a zsidók irányába gyakorolt politikáját dolgozta fel, Telnyikov számos jelentős forrásra hivatkozik, amelynek megállapításait nagy elismeréssel tudtuk hasznosítani ezen munkánk első részében.
- [80] Herrmann: 171. o.
- [81] Szliozberg: a) 264. o.
- [82] **ZSE**, 5. köt., 519-520. o.
- [83] Szolovjov: XI. könyv, 134., 319-322. o.

- [84] Szolovjov: XI. könyv, 383. o.
- [85] Szolovjov: XIII. könyv, 112. o.
- [86] **ZSE**, 7. köt., 494. o.
- [87] Gesszen: 1. köt., 19. o.
- [88] Gesszen: 1. köt., 20-21. o.
- [89] Gesszen: 1. köt., 22-27. o.
- [90] Gesszen: 1. köt., 32-34. o.
- [91] **ZSE**, 15. köt., 645. o.
- [92] **ZSE**, 9. köt., 788. o.
- [93] Gesszen: 1. köt., 35. o.
- [94] Dubnov: a) 265. o.; Parks: 154. n.
- [95] Szolovjov: XIV. könyv, 108. o.
- [96] Gesszen: 1. köt., 30-31., 37., 43. o.
- [97] Bikerman: b) 85. o.
- [98] Gesszen: 5. köt., 212. o.
- [99] Gesszen: 1. köt., 40., 42. o.
- [100] Gesszen: 1. köt., 51., 55. o.
- [101] Gesszen: 1. köt., 83. o. Frizel, a litvániai kormányzó szolgálati jegyzéke.
- [102] Gesszen: 1. köt., 68-69. o.
- [103] Gesszen: 1. köt., 103-108. o.
- [104] Gesszen: 1. köt., 47. o.
- [105] Gesszen: 1. köt., 56. o.
- [106] Gesszen: 1. köt., 57. o.
- [107] Gesszen: 1. köt., 59. o.
- [108] **ZSE**, 2. köt., 731. o.
- [109] Gesszen: 1. köt., 76-77. o.
- [110] Gesszen: 1. köt., 76. o.
- [111] **ZSE**, 13. köt., 613. o.
- [112] Gesszen: 1. köt., 72-73. o.
- [113] Gesszen: 1. köt., 64. o.
- [114] Gesszen: 1. köt., 65. o.
- [115] **ZSE**, 13. köt., 614. o.
- [116] **ZSE**, 7. köt., 496. o.
- [117] Gesszen: 1. köt., 72. o.
- [118] **KZSE**, 7. köt., 298. o.
- [119] Gesszen: 1. köt., 77. o.
- [120] **ZSE**, 11. köt., 331. o.
- [121] Gesszen: 1. köt., 77-75. o.
- [122] Gesszen: 1. köt., 78. o.
- [123] **ZSE**, 11. köt., 331. o.
- [124] Gesszen: 1. köt., 79. o.
- [125] **ZSE**, 7. köt., 591-592. o.
- [126] **ZSE**, 13. köt., 939. o.
- [127] Bikerman: b) 90. o.
- [128] Gesszen: 1. köt., 83. o.
- [129] Gesszen: 1. köt., 86.

- [130] **ZSE**, 12. köt., 182. o.
[131] **ZSE**, 2. köt., 732. o.
[132] Gesszen: 1. köt., 92-93. o.
[133] Gyerzsavin: 6. köt., 690-691., 693. o.
[134] Gyerzsavin: 6. köt., 691-692. o.
[135] Gyerzsavin: 7. köt., 187-8, 263. o.
[136] Gyerzsavin: 7. köt., 263-264., 269. o.
[137] Gyerzsavin: 7. köt., 264. o.
[138] Gesszen: 1. köt., 153. o.
[139] Gyerzsavin: 7. köt., 263., 265., 287. o.
[140] Gesszen: 1. köt., 126-127. o.
[141] Gyerzsavin: 7. köt., 267-275. o.
[142] Gesszen: 1. köt., 129-130. o.; **ZSE**, 15. köt., 358-359. o.
[143] **ZSE**, 11. köt., 801. o.; Gyerzsavin: 7. köt., 353-355. o.; Gesszen: 1. köt.,
131-132. o.
[144] Gyerzsavin: 7. köt., 280-283., 287. o.
[145] Gyerzsavin: 7. köt., 279., 287-291., 326. o.
[146] Gyerzsavin: 7. köt., 288. o.
[147] Gesszen: 1. köt., 133. o.: Az igazságügy-minisztérium dossziéja 1800,
251. sz.
[148] **ZSE**, 15. köt., 358. o.
[149] Gyerzsavin: 7. köt., 277. o.
[150] Gyerzsavin: 7. köt., 280. o.
[151] **ZSE**, 7. köt., 112-113. o.
[152] Gyerzsavin: 7. köt., 302. o.
[153] Gyerzsavin: 7. köt., 291. o.
[154] Gyerzsavin: 7. köt., 292-330. o.
[155] Gyerzsavin: 7. köt., 331. o.
[156] Gesszen: 1. köt., 131. o.
[157] Gyerzsavin: 7. köt., 289. o.
[158] Gyerzsavin: 6. köt., 715-717. o.
[159] **ZSE**, 2. köt., 733. o.
[160] Gyerzsavin: 6. köt., 766-767. o.
[161] Gyerzsavin: 6. köt., 761. o.
[162] Dejcs: 8. o.
[163] **ZSE**, 11. köt., 622-623. o.
[164] **ZSE**, 1. köt., 798. o.
[165] Gesszen: 1. köt., 118. o.
[166] Gesszen: 1. köt., 153. o.
[167] Gesszen: 1. köt., 139-140., 144-145. o.
[168] Gyerzsavin: 6. köt., 762-763. o.
[169] **ZSE**, 11. köt., 801. o.
[170] Gyerzsavin: 6. köt., 763-764. o.

2. FEJEZET

- [1] Gesszen: 1. köt., 149. o.
[2] Kovalevszkij: 117. o.

- [3] Gesszen: 1. köt., 148-158. o.; **ZSE**, 1. köt., 799-800. o.
- [4] **ZSE**, 13. köt., 615. o.
- [5] Gesszen: 1. köt., 158-159. o.
- [6] **ZSE**, 3. köt., 79. o.
- [7] Gesszen: 1. köt., 128. o.
- [8] Nyikityin: 6-7. o.
- [9] Golicin herceg: 1. köt., 1649-1825, 430. o.
- [10] Golicin herceg: 1. köt., 439-440. o.
- [11] Golicin herceg: 1. köt., 439-440. o.
- [12] **ZSE**, 3. köt., 79. o.
- [13] Gyerzsavin: 6. köt., 761-762. o.
- [14] Gesszen: 1. köt., 163-165. o.
- [15] **ZSE**, 1. köt., 801. o.
- [16] **ZSE**, 1. köt., 801. o.
- [17] Gesszen: 1. köt., 163., 167. o.
- [18] **ZSE**, 5. köt., 859. o.
- [19] Pozner: b) 60., 65-66. o.
- [20] **KZSE**, 7. köt., 309-311. o.
- [21] Vö.: *Russzkaja Volja* (Az orosz akarat), Petrográd, 1917. ápr. 22., 3. o.
- [22] Gesszen: 1. köt., 222-223. o.
- [23] **ZSE**, 3. köt., 80-81.
- [24] **ZSE**, 5. köt., 609., 621. o.
- [25] **ZSE**, 5. köt., 612. o.
- [26] **ZSE**, 11. köt., 492. o.
- [27] Sulgin: 129. o.
- [28] **ZSE**, 3. köt., 81. o.
- [29] **ZSE**, 3. köt., 81. o.
- [30] **ZSE**, 3. köt., 82. o.; vö.: Gesszen: 1. köt., 185., 187. o.
- [31] Pesztyel: 2. fej., 14§, 50-52. o.
- [32] **ZSE**, 11. köt., 493. o.
- [33] **ZSE**, 1. köt., 804. o.
- [34] **ZSE**, 11. köt., 493. o.
- [35] **ZSE**, 1. köt., 804. o.
- [36] **ZSE**, 11. köt., 493. o.
- [37] Gesszen: I. köt., 206-207. o.
- [38] **ZSE**, 11. köt., 493. o.
- [39] **KZSE**, 7. köt., 313. o.; Kovalevszkij: 117. o.
- [40] **ZSE**, 1. köt., 805. o.
- [41] **ZSE**, 12. köt., 599. o.
- [42] Nyikityin: 6-7. o.
- [43] Nyikityin: 7., 58., 154. o.
- [44] Orsanszkij: 174-175. o.
- [45] Nyikityin: 3., 128. o.
- [46] Nyikityin: 7., 13., 16., 19., 58. o.
- [47] Nyikityin: 14., 15., 17., 19., 24., 50. o.
- [48] Nyikityin: 26., 28., 41., 43-44., 47., 50., 52., 62-63., 142. o.

- [49] Nyikityin: 72. o.
- [50] Nyikityin: 24., 37-40., 47-50., 53-54., 61., 65., 72-73., 97. o.
- [51] Nyikityin: 29., 37-38. o.
- [52] Nyikityin: 29., 49., 67., 73., 89., 189. o.
- [53] Nyikityin: 87-88. o.
- [54] Nyikityin: 64., 78-81., 85., 92-97., 112., 116-117., 142-145. o.
- [55] Nyikityin: 79., 92., 131., 142., 146-149. o.
- [56] Nyikityin: 36., 106., 145. o.
- [57] Nyikityin: XIII., 95., 109., 144., 505. o.
- [58] Nyikityin: 99-102., 105., 146. o.
- [59] Nyikityin: 103-104. o.
- [60] Nyikityin: 141. o.
- [61] Orsanszkij: 170., 173-174. o.
- [62] Nyikityin: 114. o.
- [63] Nyikityin: 135. o.
- [64] Nyikityin: 118. o.
- [65] Nyikityin: 110., 120-129., 132., 144., 471. o.
- [66] Nyikityin: 138., 156. o.
- [67] Gessen: 1. köt., 205-206. o.
- [68] Gessen: 1. köt., 176-181. o.; **ZSE**, 7. köt., 103-104. o.
- [69] Gessen: 1. köt., 180. o., 192-194. o.
- [70] **KZSE**, 4. köt., 582-586. o.; Gessen: 1. köt., 183. o.
- [71] Gessen: 1. köt., 211-212. o.
- [72] Pesztyel: 52-53. o.
- [73] Gessen: 2. köt., 18. o.
- [74] Gessen: 1. köt., 169-170. o.
- [75] Gessen: 1. köt., 51. o.; **ZSE**, 15. köt.,
- [76] Gessen: 1. köt., 171-173. o.
- [77] Gessen: 2. köt., 11-13. o.
- [78] Gessen: 1. köt., 195. o.
- [79] Gessen: 1. köt., 173-175. o.
- [80] Gessen: 1. köt., 191-192. o.
- [81] Gessen: 1. köt., 209. o.
- [82] Gessen: 1. köt., 178. o.
- [83] Orsanszkij: 32. o.
- [84] Gessen: 1. köt., 178-179., 184., 186. o.
- [85] Gessen: 2. köt., 62-63. o.
- [86] Gessen: 1. köt., 171-172. o.
- [87] Gessen: 2. köt., 56. o.
- [88] Gessen: 1. köt., 210. o.
- [89] Gessen: 1. köt., 170-171. o.; **ZSE**, 10. köt., 855-857. o.
- [90] Gessen: 1. köt., 190., 208. o.
- [91] Dinur: 318. o.
- [92] Pozner: b) 61., 63-64. o.
- [93] Dinur: 311-313. o.
- [94] Dinur: 318. o.

- [95] Mark: a) 520. o.
[96] **ZSE**, 6. köt., 192. o.
[97] **ZSE**, 6. köt., 191-192. o.
[98] Kiszin: 171. o.
[99] **ZSE**, 6. köt., 192-193. o.
[100] Dinur: 314. o.
[101] Gesszen: 1. köt., 160. o.
[102] Gesszen: 1. köt., 190. o.
[103] Gesszen: 2. köt., 1. o.
[104] I. M. Trockij: a) 350. o.
[105] Gesszen: 1. köt., 188-189. o.
[106] Dinur: 315. o.
[107] Gesszen: 2. köt., 4-7. o.
[108] Gesszen: 2. köt., 8-10. o.; **ZSE**, 15. köt., 198. o.
[109] Gesszen: 2. köt., 2-3. o.
[110] **ZSE**, 11. köt., 713. o.
[111] I. M. Trockij: a) 351. o.

3. FEJEZET

- [1] **ZSE**, 11. köt., 709. o.
[2] **ZSE**, 11. köt., 709-710. o.
[3] Gesszen: 2. köt., 27. o.
[4] **KZSE**, 7. köt., 322. o.
[5] **ZSE**, 11. köt., 709-710. o.
[6] **KZSE**, 2. köt., 509. o.
[7] **ZSE**, 11. köt., 710. o.
[8] Gesszen: 2. köt., 30-31. o.
[9] Nyikityin: 2-3. o.
[10] **ZSE**, 13. köt., 371. o.
[11] Gesszen: 2. köt., 32-34. o.
[12] **ZSE**, 11. köt., 46869. o.
[13] **KZSE**, 7. köt., 318. o.
[14] Gesszen: 2. köt., 68-71. o.
[15] Gesszen: 2. köt., 59-61. o.
[16] **KZSE**, 7. köt., 317. o.
[17] Gesszen: 2. köt., 64-66. o.
[18] Gesszen: 2. köt., 141. o.
[19] Gesszen: 2. köt., 34. o.
[20] **KZSE**, 7. köt., 317. o.
[21] **KZSE**, 4. köt., 75-76. o.
[22] **ZSE**, 9. köt., 243. o.
[23] Korobkov: 6. köt., 79-80. o.
[24] **ZSE**, 9. köt., 242-243. o.
[25] **ZSE**, 7. köt., 443-444. o.
[26] Gesszen: 2. köt., 39. o.
[27] **ZSE**, 12. köt., 787. o.; Gesszen: 2. köt., 39. o.
[28] **ZSE**, 5. köt., 613. o.

- [29] **OZSE**, második, javított és bővített kiadás, 1. köt., Moszkva, 1994., 317. o.
- [30] **ZSE**, 12. köt., 163. o.
- [31] **ZSE**, 11. köt., 710. o.
- [32] V. Sz. Szolovjov: Szolovjov levele F. Gec-hez, 25. o.
- [33] Leszkov: 31. o.
- [34] Orsanszkij: 192-195., 200-207. o.
- [35] Orsanszkij: 114-116., 121-125. o.
- [36] Nyikityin: 168-169., 171. o.
- [37] Nyikityin: 179-181. o.
- [38] Nyikityin: 185-186., 190-191. o.
- [39] Nyikityin: 193-197. o.
- [40] Gliner: 133. o.
- [41] Gersenzon: 1981, 19. sz., 111. o.
- [42] Nyikityin: 197-199., 202-205., 209., 216. o.
- [43] Nyikityin: 229-230. o.
- [44] Nyikityin: 232-234. o.
- [45] **ZSE**, 9. köt., 488-489. o.
- [46] Nyikityin: 239., 260-263., 267., 355., 358. o.
- [47] Nyikityin: 269., 277., 282., 300., 309., 329-330., 346., 358., 367., 389-391., 436-443., 467. o.
- [48] Nyikityin: 309., 314., 354-359., 364-369. o.
- [49] Nyikityin: 280-285., 307., 420-421., 434., 451., 548. o.
- [50] Orsanszkij: 176., 182., 185., 191-192. o.
- [51] Nyikityin: 259., 280., 283., 286., 301., 304-305., 321., 402-403., 416-419., 610. o.
- [52] Nyikityin: 290., 301., 321-325., 349., 399., 408., 420-421., 475., 596. o.
- [53] Nyikityin: 350-351., 382-385., 390., 425., 547., 679. o.
- [54] **ZSE**, 12. köt., 695. o.
- [55] Kovalevszkij: 117. o.
- [56] **ZSE**, 11. köt., 494. o.
- [57] Kovalevszkij: 117. o.
- [58] Gesszen: 2. köt., 50-52., 105-106. o.
- [59] **ZSE**, 12. köt., 599. o.
- [60] Gesszen: 2. köt., 47-48. o.
- [61] Gesszen: 2. köt., 402. o.
- [62] **KZSE**, 7. köt., 318. o.
- [63] **ZSE**, 14. köt., 944. o.
- [64] **ZSE**, 11. köt., 332. o.
- [65] Gesszen: 2. köt., 46., 48. o.
- [66] Leszkov: 45-48. o.
- [67] Gesszen: 2. köt., 49. o.
- [68] Orsanszkij: 30. o.
- [69] **ZSE**, 3. köt., 359. o.
- [70] **ZSE**, 13. köt., 646. o.
- [71] Dizsur: a) 164-165. o.
- [72] **ZSE**, 15. köt., 153. o.

- [73] Dizsur: a) 165-168. o.
- [74] Gessen: 2. köt., 77. o.
- [75] **ZSE**, 9. köt., 689-690; Gessen: 2. köt., 81. o.
- [76] Gessen: 2. köt., 83. o.
- [77] Gessen: 2. köt., 84. o.; **ZSE**, 13. köt., 17. o.
- [78] Gessen: 2. köt., 85-86. o.
- [79] Gessen: 2. köt., 84., 86-87. o.
- [80] **ZSE**, 13. köt., 47-48. o.
- [81] **ZSE**, 3. köt., 334. o.
- [82] Dejcs: 11. o.
- [83] **ZSE**, 9. köt., 111. o.
- [84] Gessen: 2. köt., 85. o.
- [85] Gessen: 2. köt., 120. o.
- [86] Dejcs: 12-13. o.
- [87] I. M. Trockij: b) 351-354. o.
- [88] Dejcs: 10. o.
- [89] **ZSE**, 11. köt., 713. o.
- [90] Gessen: 2. köt., 122. o.
- [91] Gessen: 2. köt., 121. o.
- [92] Krol: c) 188. o.
- [93] **KZSE**, 4. köt., 34. o.; Dinur: 314. o.
- [94] Gessen: 2. köt., 179. o.
- [95] **KZSE**, 4. köt., 20-21. o.
- [96] Gessen: 2. köt., 89-90. o.
- [97] **ZSE**, 12. köt., 640. o.
- [98] Gessen: 2. köt., 19. o.
- [99] Gessen: 1. köt., 203. o.
- [100] **KZSE**, 7. köt., 321. o.
- [101] Gessen: 2. köt., 107-108. o.
- [102] Gessen: 2. köt., 79-80. o.
- [103] **ZSE**, 13. köt., 439. o.
- [104] Gessen: 2. köt., 81-82. o.
- [105] Gessen: 2. köt., 82-83., 101. o.
- [106] Gessen: 2. köt., 100-103. o.
- [107] Gessen: 2. köt., 103. o.
- [108] Dinur: 319. o.
- [109] Gessen: 2. köt., 103-104. o.
- [110] Gessen: 2. köt., 107-110. o.
- [111] **KZSE**, 4. köt., 75. o.
- [112] **ZSE**, 9. köt., 243. o.
- [113] Gessen: 2. köt., 115. o.
- [114] **KZSE**, 7. köt., 323. o.
- [115] Gessen: 2. köt., 114-118. o.
- [116] Gessen: 2. köt., 112. o.
- [117] **ZSE**, 13. köt., 274. o.
- [118] Gessen: 2. köt., 118. o.

4. FEJEZET

- [1] **ZSE**, 13. köt. 373-374. o.
- [2] **ZSE**, 3. köt., 163. o.
- [3] **ZSE**, 11. köt., 698. o.; Gesszen: 2. köt., 160. o.
- [4] **KZSE**, 2. köt. 79. o.
- [5] Gesszen: 2. köt., 183. o.
- [6] Kovalevszkij: 117-118. o.
- [7] **ZSE**, 1. köt., 812-813. o.
- [8] **ZSE**, 1. köt., 808. o.
- [9] **ZSE**, 1. köt., 814-815. o.; Gesszen: 2. köt., 147-148. o.
- [10] Gesszen: 2. köt., 163. o.
- [11] Gesszen: 2. köt., 164. o.
- [12] Gesszen: 2. köt., 161-162. o.
- [13] Orsanszkij: 10-11. o.
- [14] Nyikityin: 557. o.
- [15] **ZSE**, 5. köt., 610-611. o.
- [16] **ZSE**, 13. köt., 663. o.
- [17] **ZSE**, 5. köt., 622. o.
- [18] Larin: 49. o.
- [19] Orsanszkij: 193. o.
- [20] Szljozberg: b) 1. köt., 95. o.
- [21] **ZSE**, 11. köt., 495. o.
- [22] Dejcs: 14., 21-22. o.
- [23] Dejcs: 28. o.
- [24] Goldenvejzer: 119. o.
- [25] Gesszen: 2. köt., 143. o.
- [26] **ZSE**, 1. köt., 813. o.
- [27] Gesszen: 2. köt., 144-145. o.; **ZSE**, 1. köt., 813. o.
- [28] Gesszen: 2. köt., 158. o.
- [29] Gesszen: 2. köt., 144., 154-155. o.
- [30] **ZSE**, 1. köt., 817. o.
- [31] **KZSE**, 4. köt., 255. o.
- [32] Kovalevszkij: 118. o.
- [33] **ZSE**, 1. köt., 818. o.; 11. köt., 458-459. o.; 14. köt., 841. o.
- [34] Gesszen: 2. köt., 150. o.
- [35] Gesszen: 2. köt., 148. o.
- [36] Gesszen: 2. köt., 150. o.
- [37] Gesszen: 2. köt., 169. o.
- [38] Gesszen: 2. köt., 208. o.
- [39] **ZSE**, 15. köt., 209. o.; 1. köt., 824. o.
- [40] Megélt történetek. Gyűjtemény az oroszországi zsidók szociális és kultúrtörténetéből, 2. köt., Szentpétervár, 1910, 102. o.
- [41] Szljozberg: b) 1. köt., 137. o.
- [42] **KZSE**, 7. köt., 327. o.
- [43] **ZSE**, 1. köt., 819. o.
- [44] **ZSE**, 13. köt., 943-944. o.

- [45] I. M. Trockij: b) 471. o.
- [46] Gesszen: 2. köt., 210. o.
- [47] **ZSE**, 13. köt., 947. o.; **KZSE**, 4. köt., 770. o.
- [48] **KZSE**, 5. köt., 473. o.
- [49] **KZSE**, 4. köt., 255. o.
- [50] Gesszen: 2. köt., 159-160., 210. o.
- [51] Gesszen: 2. köt., 159. o.
- [52] Dinur: 311-312. o.
- [53] **ZSE**, 12. köt., 640. o.
- [54] Gesszen: 2. köt., 161. o.
- [55] Gesszen: 2. köt., 161. o.
- [56] Gesszen: 2. köt., 161. o.
- [57] Orsanszkij: 12. o.
- [58] Orsanszkij: 1-15. o.
- [59] Gesszen: 2. köt., 221-225. o.
- [60] **ZSE**, 3. köt., 83-84. o.
- [61] **ZSE**, 7. köt., 301-302. o.
- [62] Szliozberg: b) 2. köt., 155-156. o.
- [63] **ZSE**, 3. köt., 164. o.
- [64] Orsanszkij: 65-68. o.
- [65] **KZSE**, 7. köt., 332. o.
- [66] **ZSE**, 1. köt., 824. o.
- [67] **ZSE**, 3. köt., 164. o.
- [68] **ZSE**, 1. köt., 824. o.; **KZSE**, 7. köt., 332. o.
- [69] *Golosz*, 1881, 46. sz., febr. 15 (27), 1. o.
- [70] Smakov: 101-103. o.
- [71] **ESZ** 54. köt., 6. o.
- [72] **ZSE**, 3. köt., 164-167. o.
- [73] Szliozberg: b) 1. köt., 116. o.
- [74] Nyikityin: 448., 483., 529. o.
- [75] Nyikityin: 473., 490., 501., 506-507., 530-531., 537-538., 547-548., 667. o.
- [76] Nyikityin: 474-475., 502., 547. o.
- [77] Nyikityin: 502-505., 519., 542., 558., 632., 656., 667. o.
- [78] Nyikityin: 473., 510., 514., 529-533., 550., 572. o.
- [79] Nyikityin: 447., 647. o.
- [80] **ZSE**, 7. köt., 756. o.
- [81] Nyikityin: 478-479., 524., 529-533., 550-551. o.
- [82] **ZSE**, 7. köt., 756. o.
- [83] Nyikityin: 534., 540., 555., 571., 611-616., 659. o.
- [84] Nyikityin: 635., 660-666. o.
- [85] Nyikityin: 658-661. o.
- [86] **ZSE**, 7. köt., 756. o.
- [87] **ZSE**, 16. köt., 399. o.
- [88] **ZSE**, 2. köt., 596. o.
- [89] **ZSE**, 5. köt., 650. o.
- [90] **ZSE**, 13. köt., 606. o.

- [91] **ZSE**, 5. köt., 518. o., 13. köt., 808. o.
- [92] **ZSE**, 16. köt., 251. o.
- [93] Larin: 36. o.
- [94] Nyikityin: 12-13. o.
- [95] Leszkov: 61., 63. o.
- [96] L. Tolsztoj a zsidók kapcsán, O. Pergament bevezetője, Szentpétervár, *Vremja*, 1908, 15. o.
- [97] **ZSE**, 15. köt., 492. o.
- [98] Orsanszkij: 71-72., 95-98., 106-107., 158-160. o.
- [99] **ZSE**, 13. köt., 646. o.
- [100] Dizsur: a) 1. köt., 168. o.; **ZSE**, 13. köt., 662. o.
- [101] Dejcs: 14-15. o.
- [102] **ZSE**, 13. köt., 647., 656-658., 663-664. o.; Szliozberg: b) 3. köt., 93. o.; **KZSE**, 7. köt., 337. o.
- [103] Aldanov: 45-46. o.
- [104] Szliozberg: b) 1. köt., 141-142. o.
- [105] **KZSE**, 7. köt., 328., 331. o.
- [106] **ZSE**, 7. köt., 762. o.
- [107] Gesszen: 2. köt., 168. o.
- [108] Gesszen: 2. köt., 168. o.
- [109] Gesszen: 2. köt., 206. o.
- [110] **ZSE**, 6. köt., 712., 715-716. o.
- [111] **ZSE**, 13. köt., 618. o.
- [112] **OZSK-1**, bevezetés, 3-4. o.
- [113] Tejtél: 15. o.
- [114] I. M. Trockij: a) 534. o.
- [115] Gesszen: 2. köt., 179. o.
- [116] Dejcs: 14. o.
- [117] **ZSE**, 13. köt., 48. o.
- [118] **ZSE**, 13. köt., 49. o.
- [119] Gesszen: 2. köt., 179. o.
- [120] **ZSE**, 13. köt., 48. o.
- [121] Gesszen: 2. köt., 208. o.
- [122] **KZSE**, 7. köt., 333. o.
- [123] Aldanov: 45. o.
- [124] I. M. Trockij: a) 355-356. o.
- [125] **ZSE**, 13. köt., 50. o.
- [126] I. M. Trockij: a) 355-356. o.
- [127] **ZSE**, 13. köt., 618. o.
- [128] Aronszon: b) 207. o.
- [129] Gesszen: 2. köt., 178-180. o.
- [130] Frumkin, J. G.: 51. o.
- [131] Gesszen: 2. köt., 180. o.
- [132] **ZSE**, 1. köt., 823. o.
- [133] Gesszen: 2. köt., 205. o.
- [134] Gesszen: 2. köt., 170. o.

- [135] Gessen: 2. köt., 200-201. o.
- [136] **KZSE**, 1. köt., 532. o.
- [137] Gessen: 2. köt., 200-201. o.
- [138] **ZSE**, 4. köt., 918. o.
- [139] **KZSE**, 1. köt., 532. o.
- [140] **OZSE**, 1. köt., 164. o.
- [141] Gessen: 2. köt., 200-201. o.
- [142] **ZSE**, 4. köt., 918., 920. o.
- [143] **KZSE**, 1. köt., 532. o.
- [144] **OZSE**, 1. köt., 164. o.
- [145] Gessen: 2. köt., 202. o.
- [146] Gessen: 2. köt., 202-203. o.
- [147] Ginzburg: a) 34. o.
- [148] **ZSE**, 3. köt., 334. o.
- [149] Mark: a) 521. o; Aronszon: a) 548. o.
- [150] Orlov: a) (1975) 1. sz., 130. o.
- [151] Oserovics: 289-290. o.
- [152] Ginzburg: a) 35. o.
- [153] Aronszon: b) 210. o.
- [154] Schwarz: b) 290. o.
- [155] Bikerman : a) 48. o.
- [156] Lejtesz: 408-411. o.
- [157] **ZSE**, 13. köt., 59. o.
- [158] I. M. Trockij: b) 471-474. o.
- [159] Gessen: 2. köt., 172. o.
- [160] **ZSE**: 3. köt., 335. o.
- [161] Gessen: 2. köt., 170. o.
- [162] Gessen: 2. köt., 171. o.
- [163] Aronszon: a) 562. o.
- [164] Ginzburg: a) 36. o.
- [165] Gessen: 2. köt., 173. o.
- [166] Gessen: 2. köt., 174. o.
- [167] Gessen: 2. köt., 174-175. o.
- [168] **ZSE**, 3. köt., 480. o.
- [169] Aldanov: 44. o.
- [170] Aronszon: a) 558-561. o.
- [171] Krol: c) 188-189. o.
- [172] Parks: 41. o.
- [173] Gessen: 2. köt., 198. o.
- [174] Gessen: 2. köt., 198. o.
- [175] Gessen: 2. köt., 177. o.
- [176] **ZSE**, 13 köt., 638. o.
- [177] Aronszon: a) 551. o.
- [178] **KZSE**, 6. köt., 117. o.
- [179] **KZSE**, 6. köt., 117-118. o.
- [180] **KZSE**, 6. köt., 118. o.

- [181] Ickovics: 6. o.
- [182] **ZSE**, 3. köt., 334-335. o.
- [183] **ZSE**, 13 köt., 638. o.
- [184] Aronszon: b) 207. o.
- [185] **KZSE**, 6. köt., 692-693. o.
- [186] **ZSE**, 11. köt., 894. o.
- [187] **KZSE**, 2. köt., 510. o.
- [188] Mandel: 195. o.
- [189] I. M. Trockij: a) 356. o.
- [190] Mandel: 195. o.
- [191] Tejtél: 239. o.
- [192] **ZSE**, 3. köt., 335. o. többek között.
- [193] Gesszen: 2. köt., 208. o.
- [194] **ZSE**, 3. köt., 335. o.
- [195] Orlov: a) (1975) 1. sz., 132. o.
- [196] Gesszen: 2. köt., 181. o.
- [197] Aronszon: b) 208-209. o.
- [198] Gesszen: 2. köt., 198-199. o.
- [199] **ZSE**, 3. köt., 336. o.
- [200] Gesszen: 2. köt., 232-233. o.
- [201] Ginzburg: b) 380. o.
- [202] Aronszon: a) 561-562. o.
- [203] **ZSE**, 1. köt., 932. o., **KZSE**, 1. köt., 103. o.
- [204] **ZSE**, 1. köt., 945-950. o.
- [205] **ZSE**, 1. köt., 948-950. o.
- [206] **ZSE**, 2. köt., 742. o.
- [207] **ZSE**, 1. köt., 933-936. o.
- [208] **ZSE**, 1. köt., 950-951 o.; Akszakov: 3. köt., 843-844. o.
- [209] **ZSE**, 2. köt., 738. o.
- [210] **ZSE**, 2. köt., 738-739. o.
- [211] **ZSE**, 1. köt., 948-949. o.
- [212] Gyenyikin: 284. o.
- [213] **ZSE**, 13. köt., 50-51. o.
- [214] Aronszon: a) 558. o.
- [215] **ZSE**, 12. köt., 525-526. o.
- [216] **ZSE**, 2. köt., 736., 740. o.
- [217] *Golosz* (A hang), 1881, 46. sz., febr. 15. (27), 1. o.
- [218] **ZSE**, 2. köt., 740. o.
- [219] **ZSE**, 4. köt., 246., 594. o.
- [220] Szliozberg: b) 1. köt., 99. o.

5. FEJEZET

- [1] **ZSE**, 12. köt., 611. o.
- [2] Gesszen: 2. köt., 215-216. o.
- [3] Gesszen: 2. köt., 216-217. o.
- [4] **ZSE**, 12. köt., 612. o.
- [5] Prajszman: 1986-1987., 51. sz., 174. o.

- [6] **KZSE**, 6. köt., 562. o.
- [7] **ZSE**, 12. köt., 612. o.
- [8] **KZSE**, 4. köt., 256. o.
- [9] **KZSE**, 6. köt., 562. o.
- [10] **ZSE**, 12. köt., 612-613. o.
- [11] **ZSE**, 12. köt., 612. o.
- [12] **KZSE**, 1. köt., 325. o.
- [13] Ginzburg: b) 383. o.
- [14] **ZSE**, 12. köt., 611. o.
- [15] Orsanszkij: 212-222. o.
- [16] **ZSE**, 12. köt., 613. o.
- [17] **KZSE**, 6. köt., 562. o.
- [18] **ZSE**, 1. köt., 826. o.
- [19] Gesszen: 2. köt., 222. o.
- [20] **ZSE**, 12. köt., 613. o.
- [21] **KZSE**, 6. köt., 562-563. o.
- [22] Dubnov: b) 3. köt., 107. o.
- [23] **ZSE**, 6. köt., 612. o.
- [24] Kantor: 154. o.
- [25] Lvov: 26. o.
- [26] **KZSE**, 6. köt., 563. o.
- [27] Mezsdurodnaja jevrejszkaja gazeta (Nemzetközi Zsidó Újság), 1992. márc., 6. sz. (70), 7. o.
- [28] Gesszen: 2. köt., 215. o.
- [29] Zerno: 360-361. o.
- [30] Gesszen: 2. köt., 217. o.
- [31] **ZSE**, 12. köt., 614. o.
- [32] **ZSE**, 3. köt., 723. o.
- [33] Krol: b) 370. o.
- [34] Raisin: 163. o.
- [35] Szliozberg: b) 1. köt., 118. o.; 3. köt., 53. o.
- [36] Prajszman: 1986, 51. sz., 175. o.
- [37] **KZSE**, 6. köt., 562-563. o.
- [38] Gesszen: 2. köt., 216., 220. o.
- [39] Kantor: 152. o.
- [40] Gesszen: 2. köt., 218. o.
- [41] **KZSE**, 6. köt., 692. o.
- [42] Gesszen: 2. köt., 219-220. o.
- [43] Uszpenszkij: 67., 68. o.
- [44] **ZSE**, 1. köt., 826. o.
- [45] **ZSE**, 12. köt., 614. o.
- [46] Szliozberg: b) 1. köt., 106. o.
- [47] Leszin: 385-387. o.
- [48] **ZSE**, 12. köt., 617-618. o.
- [49] Gesszen: 2. köt., 218. o.
- [50] Prajszman: 1986, 51. sz., 173. o.

- [51] **ZSE**, 1. köt., 826. o.
- [52] Gesszen: 2. köt., 21\$. o.
- [53] Fegyház és száműzetés: a történelmi és forradalmi Hírnök, 48. könyv, Moszkva, 1928, 50-52. o.
- [54] Sub: 129-130. o.
- [55] **FTGY**, 2. köt., 360-361. o.
- [56] **ZSE**, 9. köt., 381. o.
- [57] Akszakov: 3. köt., 690., 693., 708., 717., 719., 722. o.
- [58] Szaltikov-Sedrin: 8. sz.
- [59] **ZSE**, 16. köt., 142. o.
- [60] Markis: 1984, 38. sz., 216. o.
- [61] **ZSE**, 2. köt., 741. o.
- [62] **KZSE**, 5. köt., 463. o.
- [63] Gesszen: 2. köt., 220-221. o.
- [64] **ZSE**, 1. köt., 827. o.
- [65] Gesszen: 2. köt., 221. o.
- [66] **ZSE**, 1. köt., 827. o.
- [67] Gesszen: 2. köt., 221. o.
- [68] **ZSE**, 1. köt., 827-828. o.
- [69] **ZSE**, 2. köt., 742-743. o.
- [70] **ZSE**, 1. köt., 827-828. o.
- [71] **ZSE**, 9. köt., 690-691. o.
- [72] **ZSE**, 1. köt., 829. o.
- [73] Gesszen: 1. köt., 222. o.
- [74] **ZSE**, 2. köt., 744.0
- [75] **ZSE**, 1. köt., 829-830. o.
- [76] Gesszen: 2. köt., 226-227. o.; **KZSE**, 7. köt., 341. o.
- [77] **ZSE**, 5. köt., 815-817. o.
- [78] **ZSE**, 12. köt., 616. o.
- [79] **ZSE**, 5. köt., 815-817. o.
- [80] **ZSE**, 5. köt., 816-819. o.
- [81] **KZSE**, 7. köt., 342. o.
- [82] **ZSE**, 5. köt., 610-611. o.
- [83] Larin: 49., 50. o.
- [84] Dizsur: a) 160. o.
- [85] Dizsur: b) 343. o.
- [86] Larin: 52-53, o.
- [87] **ZSE**, 1. köt., 947. o.
- [88] **ZSE**, 16. köt., 264. o.
- [89] Oserovics: 287. o.
- [90] Leszcsinyszkij: 190. o.
- [91] Gyűjtemény az oroszországi zsidók gazdasági állapotának forrásairól, 1. köt., Szentpétervár, Zsidó kolonizációs Társaság, 1904, 33-35., 14-16. o.
- [92] Gesszen: 2. köt., 210. o.; **ZSE**, 11. köt., 524-539. o.
- [93] Szljozberg: b) 1. kör., 98., 105, o.
- [94] Aronszon: b) 208. o.

- [95] Szvet: 208. o.
- [96] **ZSE**, 12. köt., 526. o.
- [97] **ZSE**, 5. köt., 862. o.; 3. köt., 700. o.
- [98] **ZSE**, 1. köt., 832-833. o.
- [99] Gessen: 2. köt., 227-228. o.
- [100] **ZSE**, 3. köt., 85. o.
- [101] **ZSE**, 1. köt., 832-834. o.
- [102] **ZSE**, 3. köt., 167. o.
- [103] **ZSE**, 1. köt., 836. o.
- [104] **ZSE**, 3. köt., 167. o.
- [105] Gessen: 2. köt., 230. o.
- [106] Gessen: 2. köt., 229. o.
- [107] **ZSE**, 13. köt., 51. o.; 1. köt., 834-835. o.
- [108] Gessen: 2. köt., 231. o.
- [109] **ZSE**, 1. köt., 835. o.
- [110] **ZSE**, 1. köt., 834. o.
- [111] **ZSE**, 13. köt., 51. o.

6. FEJEZET

- [1] Dejcs: 20-22. o.
- [2] Sub: 126-128. o.; Gessen: 2. köt., 213. o.
- [3] Aptekman: b) 1921, 16. sz., 9. o.
- [4] Dejcs: 97., 108., 164., 169-174., 196. o.
- [5] Dejcs: 20., 130., 139. o.
- [6] Dejcs: 33., 86-88., 185. o.
- [7] **OZSE**, 1. köt., 377. o.
- [8] **OZSE**, 2. köt., 309. o.
- [9] Dejcs: 77-79., 85., 89-94., 105-112., 140., 218. o.; Johelszon: 1918, 13. sz., 54-55. o.
- [10] Dejcs: 18., 149., 151., 154. o.
- [11] Dejcs: 17-18. o.
- [12] Lejtesz: 410. o.
- [13] Frumkin: B: 49. o.
- [14] **ZSE**, 3. köt., 336. o.
- [15] Dejcs: 56., 67-68. o.
- [16] Johelszon: 1918, 13. sz., 56-57. o.
- [17] Johelszon: 1918, 13. sz., 61., 66. o.
- [18] Aronszon: b) 210. o.
- [19] Aptekman: b) 1921, 16. sz., 11-12. o.
- [20] Dejcs: 183-185. o.
- [21] Aptekman: a) 1922, 18. sz., 63. o.
- [22] **ZSE**, 4. köt., 714. o.
- [23] Aptekman: a) 1922, 18. sz., 63. o.
- [24] Aptekman: a) 1922, 18. sz., 63. o.
- [25] *Az országos lap* (Obscsaja gazeta), 1995. aug. 31–szept. 6., 35. sz., 11. o.
- [26] Dejcs: 106., 205-206. o.
- [27] Johelszon: 1918, 13. sz., 74. o.

- [28] Dejcs: 34-37., 183. o.
- [29] Dejcs: 194. o. és a köv. o.; Johelszon: 1918, 13. sz., 69. o.
- [30] Aptekman: a) 1922, 18. sz., 73., 75. o.
- [31] Dejcs: 38., 41., 94., 189. o.
- [32] Dejcs: 78-79., 156-157. o.
- [33] Grigorij Goldenberg a SzentPéter-Pál börtönben, in: Krasznij Arhiv, 1925, 328-331. o.
- [34] Dejcs: 85-86. o.
- [35] Dejcs: 132. o.
- [36] **OZSE**, 1. köt., 344. o.
- [37] Dejcs: 61-62., 147-148., 157-162., 198-201., 203-216. o.
- [38] **ZSE**, 6. köt., 284. o.
- [39] **OZSE**, 2. köt., 166. o; 1. köt., 205. o.
- [40] Dejcs: 84-85. o.; Johelszon: 1918, 13. sz., 53-75. o.; Gurvics: 1907, 6/18. sz., 68. o.
- [41] Dejcs: 231. o.
- [42] **FTGY**, 1-2. köt.
- [43] Shapiro: 157. o.
- [44] **ZSV-2**, 392. o.
- [45] **ZSE**, 13. köt., 664. o.
- [46] Gesszen: 2. köt., 213-21-1. o.
- [47] Gesszen: 2. köt., 214. o.
- [48] **FTGY**, 1. kör., 45. o.
- [49] Dejcs: 38-39. o.; *A Nép akarata* tagjainak 1882-es pere, in: Biloe, 1906, 1. sz., 227-284. o.
- [50] **OZSE**, 1. köt., 314. o.
- [51] Minor: 1906, 9. sz., 138-141. o.; **ZSE**, 5. köt., 599. o.
- [52] Gurvics: 1907, 6/18. sz., 68. o.
- [53] Mark: b) 424-425. o.
- [54] Dejcs: 3-4. o.
- [55] Iljasevics (I. Rubanovics): 185-186. o.
- [56] Sub: 134. o.
- [57] Sub: 133-134. o.
- [58] Martov: b) 187-189. o.
- [59] Buchbinder: b) 230. o.
- [60] Gurvics: 1907, 6/18. sz., 65-68., 74. o.
- [61] Gurvics: 1907, 6/18. sz., 66-68., 72-77. o.
- [62] Krepljak: 392. o.
- [63] Abramova: 3-31. o.
- [64] Dejcs: 136. o.
- [65] **FTGY**, 2. köt., 36., 38-40. o.
- [66] **FTGY**, 2. köt., 198-199. o.
- [67] **FTGY**, 2. köt., 36. o.
- [68] **ZSE**, 13. köt., 645. o.
- [69] Gesszen: 2. köt., 212. o.
- [70] Larin: 31. o.

- [71] **KZSE**, 7. köt. , 1994, 398. o.
- [72] Szvet: 258. o.
- [73] A harc történetének részletei az 1905-ös Forradalommal, in: Krasznij Arhiv, 1929, 32. köt., 229. o.
- [74] Sulgin: 53-54., 191. o.
- [75] Állami Duma 4. törvényhozó gyűlés, az ülések sztenogramja, 5-ös szekció, 18-as ülés, 1917. dec. 16, 1174. o.
- [76] Fedotov: 113-114. o.
- [77] Agurszkij: 1984, 36. sz., 130. o.
- [78] Rafesz: 276. o.
- [79] Landau: 106-109. o.
- [80] Marsak: 9. o.
- [81] Landau: 109. o.
- [82] Gucskov: 143-144. o.
- [83] Levin: 130-132. o.
- [84] BEL: 199. o.
- [85] Mandel: 172-173. o.
- [86] Bikerman: b) 34. o.
- [87] Martov: a) 249., 259-264. o.; **ZSE**, 5. köt., 94. o.
- [88] Plehanov a szocialista mozgalomról a Zsidók között, in: Szoblazn Szocializma, 266. o.
- [89] **KZSE**, 7. köt. 396. o.
- [90] Lenin: a) 5. köt., 463-464., 518. o.
- [91] Sub: 137. o
- [92] Aronszon: b) 222. o.
- [93] A forradalmi mozgalom a Zsidók körében, in: Gyűjtemény, Moszkva; Társulás a politikai száműzöttek és foglyok minden szovjet Uniójáért , 1930, 25. o.
- [94] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 127., 138., 156. o.
- [95] Szliozberg: b) 3. köt., 136-137. o.
- [96] **ZSE**, 3 . köt., 3 3 7. o.
- [97] Zsabotinszkij: b) 36. o.
- [98] **ZSE**, 2. köt., 354. o.
- [99] Aronszon: b) 220-222. o.
- [100] **ZSE**, S. köt., 99. o.
- [101] Lenin: a) 6. köt., 298. o
- [102] Szliozberg: b) 2. köt., 258. o.
- [103] **ZSE**, S. köt., 95. o.
- [104] Lenin: a) 4. köt., 311. o.
- [105] **ZSE**, 5. köt., 96-97. o.
- [106] Lenin: a) 7. köt., 77. o.
- [107] Lenin: a) 6. köt., 300. o.
- [108] Lenin: a) 7. köt., 83-84. o.
- [109] **ZSE**, 5. köt., 97. n.; **KZSE**, 7. köt., 397. o.
- [110] **KZSE**, 7. köt., 397. o.
- [111] Dimanstejn: 3. köt., I. könyv, 127., 138., 156. o.
- [112] Buchbinder: a) 1922, 2-3. sz., 208-241. o.

[113] **ZSE**, 5. köt., 101. o.; **KZSE**, 1. köt., 559-560. o.

[114] **ZSE**, 5. köt., 96. o.

[115] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 149-150. o.

[116] **ZSE**, 5. köt., 97. o.

[117] Lever: a) G. köt., 288. o.

[118] I. Ben-Cvi: 274. o.

[119] Ginzburg: a) 39. o.

[120] Szliozberg: b) 3. köt., 133. o.

[121] Krilenko: 353. o.

[122] Mandel: 177. o.

[123] Leszik: 388. o.

7. FEJEZET

[1] Zsabotinszkij: a) 5-7. o.

[2] **ZSE**, 14. köt., 403-404. o.

[3] Klauzner: 506. o.

[4] **ZSE**, 12. köt., 259. o.

[5] **ZSE**, 13. köt., 639. o.

[6] **ZSE**, 12. köt., 526-527. o.; Gesszen: 2. köt. 233-234. o.; Szvet: 249-245. o.

[7] **ZSE**, 12. köt., 259-260. o.

[8] Wartburg: 1987, 56. sz., 112-114. o.; Szvet: 235-243. o.

[9] **ZSE**, 4. köt., 577-579. o.; Wartburg: 1987, 56. sz., 115. o.

[10] Dejcs: 5., 161. o.

[11] **ZSE**, 14. köt., 406-407. o.

[12] Gesszen, 2. köt., 234. o.

[13] **ZSE**, 12. köt., 261. o.

[14] **ZSE**, 12. köt., 261-262. o.

[15] **ZSE**, 3. köt., 480-482. o.

[16] **ZSE**, 4. köt., 683-684. o.

[17] Szvet: 250-251. o.

[18] **ZSE**, 3. köt., 481. o.

[19] **KZSE**, 1. köt., 248-249. o.

[20] **ZSE**, 6. köt., 407-409. o.

[21] Zweig: 1994, 92. sz.; 215-216. o.

[22] **ZSE**, 6. köt., 409. o.

[23] Zweig: 1994, 92. sz., 216-217. o.

[24] **ZSE**, 6. köt., 410-411. o.

[25] **ZSE**, 11. köt., 788-792. o.

[26] **KZSE**, 7. köt., 940. o.

[27] Parks: 45. o.

[28] **KZSE**, 1. köt., 249. o.

[29] **ZSE**, 3. köt., 482. o.

[30] **KZSE**, 1. köt., 248. o.

[31] **ZSE**, 12. köt., 262. o.

[32] Wartburg: 1987, 56. sz., 116-117. o.

[33] **ZSE**, 3. köt., 482. o.

[34] **ZSE**, 6. köt., 409. o.

- [35] **ZSE**, 11. köt., 792. o.
- [36] Parks: 186. o.
- [37] Gutyina: b) 1983, 3. sz., 206. o.
- [38] **ZSE**, 4. köt., 556. o.
- [39] Minszkij: 1909. márc. 28. (ápr. 10.), 2. o.
- [40] Bulgakov: 11. o.
- [41] Kolker: 1983, 31. sz., 149. o.
- [42] Gutyina: a) 1983, 29. sz., 21 G. o.
- [43] Oz: 1985, 42. sz., 117. o.
- [44] Aronszon: b) 218-219. o.
- [45] Aronszon: 219. o.
- [46] Aronszon: 219-220. o.
- [47] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 107., 116. o.
- [48] **KZSE**, 6. köt., 551. o.
- [49] **KZSE**, 7. köt., 941. o.
- [50] **KZSE**, 7. köt., 1021-1022. o.
- [51] Aronszon: b) 226-229. o.
- [52] **KZSE**, 1. köt., 705. o., 7. köt., 1021. o.
- [53] Ginzburg: c) 199. o.
- [54] Ginzburg: c) 202-203. o.
- [55] **KZSE**, 6. köt., 533. o.
- [56] Szlitzberg: b) 2. köt., 301. o.
- [57] **ZSE**, 6. köt., 412. o.
- [58] **ZSE**, 15. köt., 135. o.
- [59] **ZSE**, 3. köt., 679. o.
- [60] **ZSE**, 3. köt., 680-681. o.
- [61] **ZSE**, 6. köt., 407. o.
- [62] **ZSE**, 14. köt., 827-829. o.
- [63] **KZSE**, 7. köt., 891-892. o.

8. FEJEZET

- [1] Larin: 140. o.
- [2] Szlitzberg: b) 2. köt., 206-209. o.
- [3] Gessen: 2. köt., 231. o.
- [4] **ZSE**, 13. köt., 52. o.
- [5] **ZSE**, 13. köt., 52-53. o.
- [6] Szlitzberg: b) 1. köt., 92. o.; 2. köt., 89. o.
- [7] Szlitzberg: 2. köt., 33. o.
- [8] **KZSE**, 6. köt., 854. o.
- [9] I. M. Trockij: a) 359. o.
- [10] Ilinszkij: 2. o.
- [11] Szlitzberg: b) 2. köt., 90. o.
- [12] Volkov-Muromcev: 101. o.
- [13] Temirov: 24. o.
- [14] **ZSE**, 12. köt., 58. o.
- [15] Lvov: 26. o.
- [16] **ZSE**, 13. köt., 54-55. o.

- [17] **ZSE**, 16. köt., 205. o.
- [18] **ZSE**, 13. köt., 55. o.
- [19] **KZSE**, 6. köt., 854. o.
- [20] **ZSE**, 13. köt., 55. o.
- [21] Szlitzberg: b) 1. köt., 161. o.
- [22] Pozner: a) 54-55. o.
- [23] Szlitzberg: b) 2. köt., 93. o.
- [24] Goldenveizer: 149. o.
- [25] Szlitzberg: b) 1 köt., 127-128. o.; 3. köt., 290-292, 301. o.
- [26] Tejfel: 170-176. o.
- [27] I. M. Trockij: a) 358. o.
- [28] **ZSE**, 10. köt., 780-781. o.
- [29] **ZSE**, 12. köt., 315. o.
- [30] Kucserov: 402. o.
- [31] **ZSE**, 1. köt., 469-470. o.
- [32] Goldenveizer: 131. o.
- [33] Kucserov: 404. o.
- [34] **ZSE**, 1. köt., 471-472. o.
- [35] Kucserov: 405. o.
- [36] Kucserov: 405. o.
- [37] **ZSE**, 6. köt., 118. o.
- [38] **ZSE**, 16. köt., 116. o.
- [39] **ZSE**, 12. köt., 394-395. o.
- [40] Szlitzberg: b) 2. köt., 94. o.
- [41] Possze: 1909. márc. 14. (27.) 2. o.
- [42] Szlitzberg: b) 1. köt., 198. o.
- [43] **ZSE**, 7. köt., 34. o.
- [44] Az 1897. jan. 28-án végzett, első általános birodalmi népszámlálás eredményének a főkönyve, 2. köt., Szentpétervár, 1905, 374-386. o.
- [45] **ZSE**, 7. köt., 763. o.
- [46] **ZSE**, 1. köt., 836. o.
- [47] Szlitzberg: b) 3. köt., 220. o.
- [48] Szlitzberg: 1. köt., 259. o.
- [49] Szlitzberg: 2. köt., 177-178. o.
- [50] Maklakov: a) 63. o.
- [51] Linszkij: 145. o.
- [52] Gessen: 2. köt., 210. o.; **ZSE**, 11. kör., 537-538. o.
- [53] **KZSE**, 2. köt., 313-314. o.
- [54] Larin: 71. o.
- [55] Mandel: 202. o.
- [56] Goldenveizer: 148. o.
- [57] Szlitzberg: b) 2. köt., 51., 187., 188., 193., 195. o.
- [58] Szlitzberg: b) 2. köt., 22-24. o.
- [59] Szlitzberg: b) 2. köt., 183-185. o.
- [60] Tejtél: 36-3 7., 47. o.
- [61] Volkov-Muromcev: 98-101. o.

- [62] Dimanstejn: 3. kötet, 1. könyv, 108. o.
- [63] Goldenvejzer: 114. o.
- [64] **ZSE**, 14. köt., 157. o.
- [65] Szljozberg: b) 2. köt., 175-176. o.
- [66] Gessen: 2. köt., 232. o.
- [67] Scsetyinin herceg: 148. köt., 459. o.
- [68] Szljozberg: b) 2. köt., 44-45. o.
- [69] Szljozberg: b) 2. köt., 43-44. o.
- [70] Szljozberg: b) 2. köt., 31, 42-50, 60-63. o.
- [71] Szljozberg: b) 2. köt., 7, 174. o.
- [72] Izvolskij, a vatikáni orosz nagykövet jelentése, 1892. ápr. 7 (19), in: *Izvesztija*, 1930. máj. 23., 2. o.
- [73] **KZSE**, 5. köt., 474. o.
- [74] **ZSE**, 1]. köt., 336-338. o.
- [75] Szljozberg: b) 2. köt., 180-182. o.
- [76] **ZSE**, 7. köt., 594. o.
- [77] *Novoje Vremja*, 1909. dec. 9 (22), 6. o.
- [78] **ZSE**, 12. köt., 601-602. o.
- [79] Parks: 182. o.
- [80] Leontovics: 251-252. o.
- [81] Sulgin: 185-186. o.
- [82] Parks: 153-155., 233. o.
- [83] Anyaggyűjtemény az oroszországi zsidók gazdasági helyzetéről, 2. köt., Szentpétervár, Zsidó telepítési hivatal, 1904, 64. o.
- [84] Zsidók általi szeszesital kereskedelem Oroszországban. Az Orosz Birodalom Eves Statisztikája, III. sorozat, 9. könyv, 1886. Szentpétervár, 5-10. o.
- [85] Szljozberg: b) 2. köt., 230. o.
- [86] **ZSE**, 2. köt., 614. o., **KZSE**, 7. köt., 346. o.
- [87] **ZSE**, 2. köt., 235-238. o.
- [88] Szljozberg: b) 2. köt., 55. o.
- [89] Miljukov: a) 1916, 170. o.
- [90] **ZSE**, 3. köt., 85-86. o.
- [91] **ZSE**, 5. köt., 821-822. o.
- [92] **ZSE**, 1. köt., 422. o.
- [93] Az Orosz Birodalom gyárai és üzemai, második kiadás, Ipari és Kereskedelmi képviselők Kongresszusi Tanácsa, 1914, 890. sz.
- [94] L. Trockij: 42-43. o.
- [95] **ZSE**, 7. köt., 734. o.
- [96] **ZSE**, 1. köt., 423. o.
- [97] **ZSE**, 1. köt., 423. o.
- [98] **ZSE**, 1. köt., 423. o.
- [99] Larin: 27., 68-69., 170. o.
- [100] **KZSE**, 7. köt., 337. o.
- [101] Larin: 70. o.
- [102] Dizsur: a) 172. o.
- [103] Dizsur: a) 173. o.

- [104] Larin: 69. o.
 - [105] **ZSE**, 1. köt., 423. o.
 - [106] Dizsur: a) 173. o.
 - [107] Menesz: 146. o.
 - [108] **KZSE**, 7. köt., 368. o.
 - [109] **ZSE**, 13. köt., 646. o.
 - [110] **ZSE**, 13. köt., 662. o.
 - [111] **OZSE**, 1. köt., 171. o.
 - [112] **OZSE**, 1. köt., 264. o.
 - [113] Szlizioberg: b) 2. köt., 231. o.
 - [114] **OZSE**, 1. köt.,] 71. o.
 - [115] Dizsur: a) 163-174. o.
 - [116] **ZSE**, 11. köt., 697. o.
 - [117] **KZSE**, 7. köt., 369. o.; **OZSE**, 1. köt., 315-316. o.; **ZSE**, 6. köt. , 527. o.
 - [118] Bernackij: 30. o.
 - [119] Sulgin: 125-129. o.
 - [120] Gurko: 199. o.
 - [121] Dizsur: a) 176. o.
 - [122] **KZSE**, 7. köt., 369. o.
 - [123] Dizsur: a) 175-179. o.; **ZSE**, 13. köt., 660. o.; **KZSE**, 7. köt., 369. o.
 - [124] **ZSE**, 13. köt., 651-652. o.
 - [125] **ZSE**, 6. köt., 527. o.
 - [126] Dizsur: a) 174-175. o.; **KZSE**, 6. köt., 670-671. o.
 - [127] **ZSE**, 12. köt.; 734. o.; **KZSE**, 6. köt., 670-671. o.
 - [128] **KZSE**, 2. köt., 313-314. o.
 - [129] Bikerman: b) 84-85., 87. o.
 - [130] Finkelstejn: 1. sz. (49), 70. o.
 - [131] Szlizioberg: b) 1. köt., 145. o.
 - [132] Krol: a) 267. o.
 - [133] Krol: a) 260-261., 267., 299. o.
 - [134] **ZSE**, 13. köt., 60-61. o.
 - [135] **ZSE**, 8. köt., 466. o.
 - [136] **ZSE**, 11. köt., 924. o.
 - [137] **ZSE**, 11. köt., 924-925. o.
 - [138] Szlizioberg: b) 2. köt., 32., 96-102. o.
 - [139] **ZSE**, 7. köt., 504. o.
 - [140] **KZSE**, 7. köt., 365. o.
 - [141] Szlizioberg: b) 2. köt., 29., 98-100. o.
 - [142] **ZSE**, 16. köt., 264-268. o.
 - [143] Aronszon: b) 212. o.
 - [144] **ZSE**, 7. köt., 507. o.; Szlizioberg: b) 2. köt., 34-41. o.; **KZSE**, 7. köt., 366.
- o.
- [145] Szlizioberg: b) 2. köt., 27-30. o.
 - [146] **ZSE**, 2. köt., 534-535. o.
 - [147] **ZSE**, 7. köt., 504. o.
 - [148] Állami Duma 2. törvényhozó gyűlés, sztenogram 2, Szentpétervár, 1907.

1907 ápr. 9-i 24. gyűlés, 1814. o.

[149] **ZSE**, 7. köt., 505-509. o.; I. M. Trockij: b) 49195. o.

[150] **ZSE**, 16. köt., 265. o.

[151] **KZSE**, 7. köt., 366. o.

[152] **ZSE**, 2. köt., 246-248. o.

[153] **ZSE**, 2. köt., 247-248. o.

[154] **KZSE**, 7. köt., 365. o.

[155] Zsabotinszkij: b) 36. o.

[156] Mark: a) 537-539. o.

[157] Aronszon: a) 216. o.

[158] Mark: a) 519-541. o.

[159] Aronszon: a) 563. o.

[160] Szliozberg: b) 1. köt., 105., 260.

[161] Aronszon: a) 563-568. o.

[162] Ginzburg: a) 35-36. o.

[163] Ben-Cvi: 272. o.

[164] Ginzburg: a) 37-39. o.

[165] Szliozberg: b) 2. köt., 301-302.

[166] Gessen: 2. köt., 232. o.

[167] **ZSE**, 3. köt., 337. o.

[168] Mark: b) 425. o.

[169] Aronszon: a) 564-568. o.

[170] Szliozberg: b) 3. köt., 110-135.

[171] Aronszon: b) 213-215. o.

[172] Parks: 161. o.

[173] Lavissee és Rambaud, 8 kötetes könyvének a XIX. sz. történetének orosz fordítása, 7. köt., Moszkva, 1939, 186., 203. o.

[174] Parks: 166. o.

[175] **ZSE**, 2. köt., 696-708. o.

[176] **ZSE**, 2. köt., 676-677. o.

[177] Nudelman: 1992, 84. sz., 128. o.

[178] **ZSE**, 11. köt., 758-759. o.

[179] Szolovjov: 4. köt., 135., 136., 138. o.

[180] Aronszon: a) 549. o.

[181] Szolovjov: Szolovjov levele F. Gec-hez, Varsó, *Pravda*, 1906, 34. o.

[182] *Tiltakozás az antiszemitizmus ellen*. Nem került publikálásra (V. Szolovjov írása), in: **OZSK-1**, 574-575. o. A *Tiltakozás* szövegét eredetileg F. Hetz könyvében publikálták V. Sz. viszonyulása a zsidókérdéshez, Moszkva, 1920, ahol az alábbi cím alatt található: A sajtó antiszemita mozgalmáról: V. Sz. cikke, majd a fent említett varsói „szabad” broszúrában jelent meg újra.

[183] **OZSK-1**, 565. o.

[184] Tejtél: 176. o.

[185] **ZSE**, 10. köt., 827. o.

[186] Schwarz: a) 13. o.

[187] Karamzin: 11. köt., 143. o.

[188] Dahl: 541. o.

- [189] Temirov: 23. o.
- [190] **KZSE**, 4. köt., 327. o.
- [191] Prajszman: 1986-1987, 51. sz., 176. o.
- [192] ZSE, 9. köt., 507. o.
- [193] Kisinyovi pogrom: vádirat, in: *Oszvobozsgyenyija*, Stuttgart, 1903. okt. 19., 9. sz. (33), melléklet 1-4. o.
- [194] Frumkin, J. G.: 59. o.
- [195] Kisinyovi pogrom: vádirat 1. o.
- [196] Anyagok az oroszországi zsidóellenes pogromok történetéből 12 kötetben, 5. kiadás, Szentpétervár, Einerling, 1842-1844, 11. köt., 143. o., Sz. M. Dubnov és G. J. Krasznij-Admoni, 1. köt., 1919, (Anyagok ...), 340. o.
- [197] Frumkin, J. G.: 59. o.
- [198] Bikerman: b) 57. o.
- [199] **KZSE**, 4. köt., 327. o.
- [200] Korolenko: 406-422. o.
- [201] Kisinyovi pogrom: vádirat, 3. o.
- [202] Krol: a) 299. o.
- [203] Szliozberg: b) 3. köt, 49. o.
- [204] Krol: b) 372. o.
- [205] Uo., 372-373. o.
- [206] Krol: a) 301., 303. o.
- [207] Krol: a) 301-304. o.
- [208] Krol: b) 374. o.
- [209] Krol: b) 374. o.
- [210] 1392. számú főügyési jelentés 1903. nov. 20-án; 1437. számú főügyési jelentés 1903. dec. 1-én, in: *Anyagok ...*, 319., 322-323. o.
- [211] **OZSE**, 1. köt., 417. o.
- [212] in: *Anyagok ...* 333-335. o.; Kormányzati híradó, Szentpétervár, 97. sz., 1903. ápr. 29. (máj. 12.)
- [213] Cronstadt: 352. o.
- [214] Antoine püspök, 1903. ápr. 30-i prédikációja, in: *Anyagok ...*, 354., 356. o.
- [215] Szentpétervári hírek, 1903. ápr. 24. (máj. 7.) 5. o.
- [216] *Baltimore Sun*, 1903. máj. 16., 2. o. *The Jewish Chronicle*, 1903, 152. o.; Protest by the Board of Deputies and the Anglo-Jewish Association, *Times*, 1903. máj. 18., 10. o.
- [217] in: *Anyagok ...*, 179-175. o.
- [218] in: *Anyagok ...*, 279. o.
- [219] in: *Anyagok ...*, 172-173. o.
- [220] Krol: b) 376-377. o.
- [221] Krol: a) 302. o.
- [222] Krol: b) 371-372. o.
- [223] „Remember Kichineff!” (editorial), *The Jewish Chronicle*, 1903. máj. 15., 21. o; 1903. máj. 22., 10. o.; *Baltimore Sun*, 1903. máj. 16., 4. o.
- [224] Szliozberg: b) 3. köt., 48-49., 61-64. o.
- [225] Szliozberg: b) 3. köt., 48-49., 61-64. o.

- [226] *Times*, 1903. máj. 18., 10. o.
[227] Protest by the Board of Deputies and the Anglo-Jewish Association, *Times*, 1903. máj. 18. 10. o.
[228] *New York Times*, 1903. máj. 19., 10. o.; 1903. máj. 21., 8. o.
[229] *Times*, 1903. máj. 27., 7. o.
[230] Zavarzin: 68-69. o.
[231] Szolzsenyicin: a) 1149. o.
[232] **KZSE**, 7. köt., 347. o.
[233] **KZSE**, 6. köt., 533. o.
[234] Paszmanyik: a) 142. o.
[235] Krol: a) 303. o.
[236] Krol: b) 379-380. o.
[237] Szliozberg: b) 3. köt., 69. o.
[238] *Times*, 1903. nov. 10., 4. o.
[239] **ZSE**, 9. köt., 507. o.
[240] *Anyagok...* 147. o.; *Times*, 1903. máj. 18., 8. o.; *Anyagok ...*, 294. o.
[241] *The American Jewish Year Book*, 5664 (1903-1904), Philadelphia, 1903, 22. o.

[242] Frumkin, J. G.: 60-61. o.

9. FEJEZET

- [1] Zsabotinszkij: b) 42-43. o.
[2] Zsabotinszkij: c) 25. o.
[3] Krol: b) 377. o.
[4] Krol: b) 377. o.
[5] Dimanstejn: 3. köt. 1. könyv, 150. o.
[6] Buchbinder: d) 1922, 2-3. sz., 65-69. o.
[7] Buchbinder: d) 1922, 2-3. sz., 38. o.
[8] Kijevi Igazságügyi palota: A gomeli pogrom ügye, *Pravo*, Szentpétervár, 1904, 44. sz., 3041-3042. o.
[9] Kijevi Igazságügyi palota: A gomeli pogrom ügye, *Pravo*, Szentpétervár, 1904, 44. sz., 3041-3043. o.
[10] Kijevi Igazságügyi palota: A gomeli pogrom ügye, *Pravo*, Szentpétervár, 1904, 44. sz., 3041.
[11] Kijevi Igazságügyi palota: A gomeli pogrom ügye, *Pravo*, Szentpétervár, 1904, 44. sz., 3043-3046.
[12] Buchbinder: d) 1922, 2-3. sz. 69. o.
[13] Prajszman: 1986-1987, 51. sz., 178. o.
[14] Szliozberg: b) 3. köt., 78-79. o.
[15] Szliozberg: b) 3. köt., 77. o.
[16] Kijevi Igazságügyi palota: A gomeli pogrom ügye, *Pravo*, Szentpétervár, 1904, 44. sz., 3040. o.
[17] **ZSE**, 6. köt., 666. o.
[18] Szliozberg: b) 3. köt., 78-87. o.
[19] **ZSE**, 6. köt., 667. o.
[20] Frumkin, J. G.: 61. o.
[21] Dulles: 88-89. o.

- [22] Witte: 1. köt., 376., 393. o.
- [23] T. Dennett: 2. o.
- [24] Szlitzberg: b) 3. köt., 155. o.
- [25] **ZSE**, 16. köt., 41. o.
- [26] *Encyclopaedia Judaica*, vol. 14, Jerusalem: Keter Publishing House, Ltd., 1971, 961. o.
- [27] Davidov: 225. o.
- [28] Witte: 2. köt., 286-287. o.
- [29] Szlitzberg: b) 3. köt., 97., 100-101. o.
- [30] **ZSE**, S. köt., 863. o.
- [31] Szlitzberg: b) 2. köt., 190. o.
- [32] **ZSE**, 5. köt., 671., 864. o.
- [33] Frumkin, J. G.: 64., 109-110. o.
- [34] Kuropatkin: 3. köt., 344-345. o.
- [35] **ZSE**, 2. köt., 239-240. o.
- [36] *Kijevljanyin* 1905. dec. 16., in: Sulgin: 308. o.
- [37] **ZSE**, 5. köt., 705-707. o.
- [38] **ZSE**, 3. köt., 168-169. o.
- [39] Denikin: 285. o.
- [40] **ZSE**, 3. köt., 169. o.
- [41] Witte: 1. köt., 394-395. o.
- [42] *B'nai B'rith News*, 1920 máj., XII, 9. sz.
- [43] Witte: 1. köt., 401. o.
- [44] Aronszon: b) 221-222. o.
- [45] Visnyicev: 41. o.
- [46] Ivanovics: 41-42. o.
- [47] Szlitzberg: b) 3. köt., 132., 248-249. o.
- [48] Szlitzberg: b) 3. köt., 138., 168. o.
- [49] Szlitzberg: b) 3. köt., 142-147., 152-157. o.
- [50] Krol: a) 299-300. o.
- [51] **ZSE**, 14. köt., o. S 15.
- [52] **OZSE**, 3. köt., 65. o.
- [53] **ZSE**, 14. köt., 515. o.
- [54] Aronszon: b) 222. o.
- [55] Szlitzberg: b) 3. köt., 170-170. o.
- [56] Szlitzberg: b) 3. köt., 170. o.
- [57] **ZSE**, 14. köt., S 16. o.
- [58] **ZSE**, 7. köt., 437-440. o.
- [59] Szlitzberg: b) 3. köt., 157-258. o.
- [60] **ZSE**, 14. köt., S 17. o.
- [61] Aronszon: b) 224. o.
- [62] Paszmanyik: b) 211. o.
- [63] Aronszon: b) 224. o.
- [64] Szvet: 263-264. o.
- [65] Zsobotinszkij: d) 43. o.
- [66] Szlitzberg: b) 3. köt., 253., 255., 262. o.

- [67] Szljozberg: b) 3. köt., 225-256. o.
- [68] Szljozberg: b) 3. köt., 258. o.
- [69] Szljozberg: b) 3. köt., 263. o.
- [70] Szljozberg: b) 3. köt., 265. o.
- [71] Krol: a) 283-284. o.
- [72] Sub: 138. o.
- [73] **KZSE**, 2. köt., 111. o.
- [74] **OZSE**, 3. köt., 378-379. o.
- [75] **OZSE**, 2. köt., 517. o.
- [76] **OZSE**, 1. köt., 436., 468. o.; 2. köt., 13., 218. o.
- [77] **KZSE**, 1. köt., 124. o.
- [78] Vetlugin: 65-67., 85. o.
- [79] Grosszman-Roscsin: 1924, 27-28. sz., 179. o.
- [80] Ben-Hojrin: 453. o.
- [81] **KZSE**, 7. köt., 398. o.
- [82] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 174. o.
- [83] A cári Oroszország pénzügyi helyzete a világháború alatt in: Krasznij arhiv. 1934, 64. köt., 28. o.
- [84] Recs, 1917. márc. 25., 6. o.
- [85] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv 175. o.
- [86] **ZSE**, 7. köt., 370. o.
- [87] A rendőrfőparancsnok Lopukin jelentése a belügyminiszter számára a jan. 9-i eseményekről, in: *Krasznaja Letopisz*, 1922, 1. sz., 333. o.
- [88] V. Nyevszkij: Uo., 51., 53. o.
- [89] *Szovlazzn Szocializma*, 329. o.
- [90] **OZSE**, 2. köt., 79. o.
- [91] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 144. o.
- [92] Buchbinder: c) 1922, 1. sz., 81-87. o.
- [93] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 145., 147. o.
- [94] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 150. o.
- [95] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 123-124. o.
- [96] **KZSE**, 2. köt., 523. o.
- [97] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 106., 152. o.
- [98] **ZSE**, 7. köt., 602. o.
- [99] **OZSE**, 2. köt., 513. o.
- [100] **OZSE**, 6. köt., 566. o.
- [101] *Pravo*, 1905. máj. 5, 1483-1484. o.
- [102] **KZSE**, 2. köt., 513. o.; Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 151-152. o.
- [103] Dimanstejn: 3. köt. 1. könyv, 153. o.
- [104] Dimanstejn: 3. köt. 1. könyv, 164. o.
- [105] Dimanstejn: 3. köt. 1. könyv, 165-166. o.
- [106] Dimanstejn: 3. köt. 1. könyv, 167-168. o.
- [107] Dimanstejn: 3. köt. 1. könyv, 173-175. o.
- [108] Dimanstejn: 3. köt. 1. könyv, 177-178. o.
- [109] **ZSE**, 5. köt., 99-10. o.
- [110] **KZSE**, 1. köt., 560. o.

[111] Az okt. 17-i Manifesztum (dok.), in: Krasznoj arhiv, 1925, 11-12. köt., 73., 89. o.

[112] **KZSE**, 7. köt., 349. o.

[113] Szliozberg: b) 3. köt., 175. o.

[114] Az okt. 17-i Manifesztum, 99-105. o.

[115] Witte: 2. köt., 52-54. o.

[116] *Kijevljanyin*, 195., 305. sz., in: Sulgin: 271-274. o.

[117] Kijev városában történt zavargásokról és okairól Toro szenátor jelentése, in: *Anyagok ...*, 1. köt., Szentpétervár, 1908, 203-296. o.

[118] **OZSE**, 6. köt., 567. o.

[119] *Kijevljanyin*, 1905, 290., 297., 311., 317., 358. sz., in: Sulgin: 286-302. o.

[120] Kuzminszki szenátor jelentése Ogyessza városában 1905 okt.-ében történt zavargásokról és okairól, és a helyi hatóságok végrehajtott akcióiról, in: *Kijevi és ogyesszai pogromok...*, Szentpétervár, *Letopiszec*, 1907, 111-220. o.

[121] Az ogyesszai pogrom és az önvédelem, Párizs, Poalej Cion, 1906, 50-52. o.

[122] Zsabotinszkij: b) 44. o.

[123] Ajzman: 2-3. o.

[124] Prajszman: 1986/1987, 51. sz., 179. o.

[125] Állami Duma 2. törvényhozó gy. – sztenogrammok, 2. Szekció, 1. köt., Szentpétervár, 24. ülés, 1907. ápr. 9., 2033. o.

[126] Az ogyesszai pogrom..., Poalej Cion, 64-65. o.

[127] Az ogyesszai pogrom..., Poalej Cion, 53. o.

[128] *Kijevljanyin*, 1905. nov. 14., in: Sulgin: 303-308. o.

[129] Az ogyesszai pogrom..., Poalej Cion, 53-54. o.

[130] **KZSE**, 6. köt., 122. o.

[131] Az ogyesszai pogrom..., Poalej Cion, 63-64. o.

[132] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 172. o.

[133] Sulgin: 292. o.

[134] Kuzminszki szenátor jelentése, 176-178. o.

[135] Toro szenátor jelentése, 262. o.

[136] **KZSE**, 6. köt., 566. o.

[137] **KZSE**, 6. köt., 566. o.

[138] ZSE, 12. köt., 620-622. o.

[139] Tejtél: 184-186. o.

[140] Prajszman: 1986/1987, 51. sz., 183. o.

[141] Szliozberg: b) 3. köt., 180. o.

[142] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 172. o.

[143] Szliozberg: b) 3. köt., 177. o.

[144] Frumkin, J. G.: 71. o.

[145] Recs: 1906. máj. 5.

[146] Larin: 36., 292. o.

[147] *Encyclopaedia Judaica*, 13. köt., 698. o.

[148] **KZSE**, 6. köt., 568. o.

[149] Makovickij: 3. sz., 26. o.

[150] Állami Duma 2. törvényhozó gyűlés, A viták gyorsírási jegyzete, 1907,

márc. 12., 376. o.

[151] Prajszman: 1986/1987, 51. sz., 183., 186-187. o.

[152] *Novoje Vremja*, 1905. nov. 20. (dec. 3.), 2-3. o.

[153] Állami Duma 3. törvényhozó gyűlés A viták gyorsírási jegyzete, 1911.

ápr. 29., 31-18. o.

[154] **ZSE**, 14. köt., 519. o.

[155] **ESZ**, 2. köt. (4/d), 1907, 869. o.

[156] Orlov: b) 1988, 60. sz., 151. o.

[157] *Encyclopaedia Britannica*, 15th ed., 1981, vol. II, p. 62, elmn. 2.

[158] Állami Duma 1. törvényhozó gyűlés vitáinak összefoglalója, 1906 máj. 19., 524. o.

[159] Levin: 135. o.

[160] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 163. o.

[161] Az anarchista mozgalom történelmi aspektusai Belosztokban, in: *Szovlazi Szocializma*, 417-432. o.

[162] **ZSE**, S. köt., 171-172. o.

[163] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 180. o.

[164] Grosszman-Roscsin: 1924, 27-28. sz., 180-182. o.

[165] **ZSE**, 5. köt., 171-174. o.

[166] **ZSE**, 5. köt., 170, 172. o.

[167] Prajszman: 1986/1987, S 1. sz., 185-186. o.

[168] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 180. o.

[169] *Der Letzte russische Alleinherrscher*, Berlin, Eberhard Frowein Verlag 1913, 340. o.

[170] Popov: 11/12. köt., 432. o.

[171] Kokovcov tárgyalásai tekintettel a kölcsönre, in: *Krasznij arhiv*, 1925, 10. köt., 7. o.

[172] Levelezések N. A. Romanov és O. A. Sztolipin között, in: *Krasznij arhiv*, 1924, S. köt., 106. o.

[173] Szliozberg: b) 3. köt., 185-188. o.

[174] Landau: 116. o.

[175] Állami Duma 2. törvényhozó gyűlés vitáinak gyorsírási összefoglalója, 1907 márc. 6., 151. o.

[176] **ZSE**, 2. köt., 235-236. o., **KZSE**, 6. köt., 568. o.

[177] Goldman (B. Gorev): 28. o.

[178] **KZSE**, 7. köt., 348. o.

[179] Vö.: pl. Paul Johnson: *A History of the Jews*. Harper Collins, 1987, 448. o.

[180] **KZSE**, 7. köt., 349. o.

10. FEJEZET

[1] **ZSE**, 5. köt., 100. o.

[21] **OZSE**, 1. köt., 392. o.

[3] **ZSE**, 7. köt., 370. o.

[4] **ZSE**, 7. köt., 371. o.

[5] Szliozberg: b) 3. köt., 200. o.

[6] **KZSE**, 7. köt., 349. o.

[7] **KZSE**, 7. köt., 398-399. o.

- [8] Sulgin: 207. o.
- [9] Tirkova-Willliams: 303-304. o.
- [10] Obolenszkij: 335. o.
- [11] **KZSE**, 7. köt., 349. o.
- [12] *Recs (A Szó)*, 1907. jan. 7. (19.), 2. o.
- [13] **ZSE**, 7. köt., 371. o.
- [14] Maklakov: a) 94. o.
- [15] **ZSE**, 7. köt., 372. o.
- [16] **ZSE**, 2. köt., 749-751. o.
- [17] **ZSE**, 7. köt., 373. o.
- [18] **KZSE**, 7. köt., 351. o.
- [19] N. A. Romanov és E. A. Sztolipin levelezése, in: *Krasznij Arhiv* (1924), 5. köt., 105. o.; **KZSE**, 7. köt., 351. o.
- [20] Krizsanovszkij: 94-95. o.
- [21] **KZSE**: 7. köt., 3 51. o.
- [22] **ZSE**, 7. köt., 373. o.
- [23] Bergyajev: 72. o.
- [24] Szliozberg: b) 3. köt., 247. o.
- [25] **ZSE**, 7. köt., 373-374. o.
- [26] Goldenvejzer: 132. o.; **OZSE**, 1. köt., 212. o., 2. köt., 99. o.
- [27] Gyorsírásos beszámoló a harmadik Duma üléseiről, 1911., 2958. o.
- [28] **ZSE**, 7. köt., 375. o.
- [29] **KZSE**, 7. köt., 353. o.
- [30] *Novoje Vremja*, 1911. szept. 8. (21.), 4. o.
- [31] *Novoje Vremja*, 1911. szept. 10. (23.), 4. o.
- [32] Tirkova-Willliams: 340-342. o.
- [33] Szliozberg, b) 3. köt., 186-187.
- [34] S. P. Melgunov: a) 88. o.
- [35] **KZSE**, 7. köt., 517. o.
- [36] **KZSE**, 7. köt., 351. o.; **OZSE**, 1. köt., 290, 510. o.
- [37] **OZSE**, 1. köt., 361. o.
- [38] *Novoje Vremja*, 1917. ápr. 21. (máj. 4.), valamint más újságok is
- [39] **OZSE**, 1. köt., 373. o.
- [40] Witte: 2. köt., 54. o.
- [41] *Kijevljanyin*, 1905. nov. 17., in: Sulgin: 285-286. o.
- [42] Részletek L. Tihomirov naplójából, in: *Krasznij Arhiv* (1936), 74. köt., 177-179. o.
- [43] Bugajev (Andrej Bjelij): 9. sz., 75-77. o.
- [44] Zsabotinszkij: e) 75-76. o.
- [45] Kuliser, A.: 7. sz. (160), ápr. 6., 4. o.
- [46] Witte: 2. köt., 55. o.
- [47] Gyorsírásos beszámoló a harmadik Duma üléseiről, 1911., 2911. o.
- [48] Zsabotinszkij: f) 111-113. o.
- [49] **ZSE**, 9. köt., 314. o.
- [50] **ZSE**, 13. köt., 622-625. o.
- [51] **ZSE**, 5. köt., 822. o.

- [52] **KZSE**, 5. köt., 315. o.
 - [53] **ZSE**, 13. köt., 55. o.
 - [54] **KZSE**, 7. köt., 352. o.
 - [55] Pozner: a) 54. o.
 - [56] **KZSE**, 6. köt., 854. o.; 7. köt., 352. o.
 - [57] **ZSE**, 13. köt., 55-58. o.
 - [58] I. M. Trockij: a) 358., 360. o.
 - [59] Krivosein: 290., 292. o.
 - [60] **ZSE**, 7. köt., 757. o.
 - [61] Bernackij: 28., 30. o.; **KZSE**, 7. köt., 386. o.
 - [62] Bernackij: 30., 31. o.
 - [63] **OZSE**, 1. köt., 536. o.
 - [64] Krivosein: 292-293. o.
 - [65] Sulgin: 74. o.
 - [66] Bernackij: 27., 28. o.
 - [67] Bikerman: b) 33. o.
 - [68] Paszmanyik: a) 195-196. o.
 - [69] Paszmanyik: b) 218. o.
 - [70] **KZSE**, 7. köt., 384-385. o.
 - [71] *Novoje Vremja*, 1911. szept. 10. (23.), 4. o.
 - [72] Szliozberg: b) 3. köt., 249. o.
 - [73] Szliozberg: b) 3. köt., 249. o.
 - [74] V. V. Rozanov és M. O. Gerschenzon levelezése, *Novij Mir*, 1991, 3. sz., 232. o.
 - [75] Bogrov
 - [76] Guckov: 163. o.
 - [77] Szliozberg: b) 2. köt., 283-284. o.
 - [78] Nudelman: 3. sz., 145. o.
 - [79] A Bejlisz-per a rendőrség szemszögéből, in: *Krasznij Arhiv*, 1931, 44. köt., 85-125. o.
 - [80] Szliozberg: b) 3. köt., 23-24., 37. o.
 - [81] Gyorsírásos beszámoló a harmadik Duma üléseiről, 1911, 3119-3120. o.
 - [82] Rozanov: 110. o.
 - [83] Krilenko: 359. o.
 - [84] Krilenko: 356. és 364. o.
 - [85] *Recs*, 1913. okt. 26. (nov. 8.), 3. o.
 - [86] Bikerman: b) 29. o.
 - [87] Szliozberg: b) 3. köt., 47. o.
 - [88] Lazaris: 155-159. o.
 - [89] **KZSE**, 1. köt., 317, 318. o.
 - [90] Uo., 317. o.
 - [91] Egy csekista a Csekáról, S. P. Melgounova, 9. köt., Berlin: Vataga; Prága: Plamia, 1925, 118., 135. o.
 - [92] Krilenko: 367-368. o.
- 11. FEJEZET**
- [1] Dinur: 319., 322. o.

- [2] Dosztojevszkij: 78. o.
- [3] Tejtél: 227-228. o.
- [4] **ZSE**, 11. köt., 894. o.
- [5] Mandel: 201., 203. o.
- [6] Linszkij: 142. o.
- [7] Landau: 115. o.
- [8] Gyorsírási beszámoló a második Duma üléseiről, 1907. márc. 13., 522. o.
- [9] P. G. – A könyvszakma tolvajai, in: *Recs*, 1917. máj. 6.
- [10] Zsobotinszkij: c) 9-11. o.
- [11] Zsobotinszkij: c) 16., 62-63., 176-180., 253-254. o.
- [12] Zsobotinszkij: 26., 30., 75., 172-173., 195., 299-200., 205. o.
- [13] Zsobotinszkij: 15., 17., 69. o.
- [14] Zsobotinszkij: 18-24., 175-177. o.
- [15] Zsobotinszkij: 14., 200. o.
- [16] **OZSK-1**, 8. o., M. L. Visnicera.
- [17] **ZSE**, 8. köt., 466. o.
- [18] **ZSE**, 7. köt., 449-450. o.
- [19] **ZSE**, 16. köt., 276. o.
- [20] Bikerman: b) 86. o.
- [21] Ivanovics: 55-56. o.
- [22] **ZSE**, 12. köt., 372-373. o.
- [23] Szliozberg: b) 1. köt., 3-4. o.
- [24] Szliozberg: b) 2. köt., 302. n.
- [25] Szliozberg: b) 1. köt., 302. o.
- [26] Linszkij: 144. o.
- [27] V. A. Maklakov: b) 466. o.
- [28] Der letzte russische Alleinherrscher (Az utolsó egyeduralkodó: tanulmány II. Miklós cár uralkodásáról és életéről), Berlin, Eberhard Frowein Verlag (1913), 58. o.
- [29] **ZSE**, 12. köt., 621. o.
- [30] **ZSE**, 12. köt., 621. o.
- [31] Bergyajev: 72. o.
- [32] Szliozberg: b) 1. köt., 260. o.
- [33] Scsit
- [34] Manszirev: 259. o.
- [35] Voronel: 1986, 50. sz., 156-157. o.
- [36] V. V. Rozanov és M. O. Gerschenzon levelezése, in: *Novij Mir*, 1991, 3. sz., 239. o.
- [37] Sulgin: 58., 75. o.
- [38] Scsit: 164. o.
- [39] Scsit: 145. o.
- [40] Zsobotinszkij: f) 1909. márc. 9. (22.), 2. o.; lásd még: Feletoni, 7783. o.
- [41] *Szlovo*, 1909. márc. 9. (22.), 1. o.
- [42] Golubjov: a) 1. o.
- [43] Sztruve: a) 1909. márc. 10. (23.), 2. o.
- [44] Miljukov: b) 1909. márc. 11. (24.), 2. o.

- [45] Sztruve: b) 1909. márc. 12. (25.), [1. o.
- [46] Szlovo, 1909. márc. 17. (30.), 1. o.
- [47] Sztruve: b) 1909. márc. 12. (25.), 1. o.
- [48] Golubjov: b) 2.0.
- [49] Szlavinszkij: uo., márc. 14. (27.), 2. o.
- [50] Szlovo, 1909. márc. 17. (30.), 1. o.
- [51] Zsabortinszkij: g) 87-90. o.
- [52] Aronszon: b) 229., 572. o.
- [53] Zsabortinszkij: f) 245-247. o.
- [54] Sztruve: a)
- [55] Golubjov: márc. 12. (25.), 2. o.
- [56] Golubjov: c) márc. 14. (27.), 2. o.
- [57] Golubjov: d) márc. 25. (apr. 7.), 1. o.
- [58] Pogogyin: márc. 15. (28.), 1. o.
- [59] Szlovo, 1909. márc. 17. (30.), 1. o.
- [60] Pogogyin: márc. 15. (28.), 1. o.
- [61] Szlovo, 1909. márc. 17. (30.), 1. o.
- [62] Szlavinszkij: uo., 1909. márc. 14. (27.), 2. o.
- [63] Pogogyin: márc. 15. (28.), 1. o.
- [64] Szlovo, 1909. márc. 17. (30.)

12. FEJEZET

- [1] **KZSE**, 2. köt. 1982, 313-314. o.
- [2] Lenin: b) 49. köt., 64. o.
- [3] Voronel, A.: b) 1986, 50. sz., 155. o.
- [4] **KZSE**, 7. köt., 356. o.
- [5] Paszmanyik: a) 143. o.
- [6] **KZSE**, 7. köt., 356. o.
- [7] Sulgin: 67. o.
- [8] **KZSE**, 7. köt., 356. o.
- [9] Paszmanyik: a) 144. o.
- [10] Szljozberg: b) 3. köt., 316-317.
- [11] Frumkin, J. G.: 85-86. o.
- [12] Szljozberg: b) 3. köt., 324. o.
- [13] Paszmanyik: a) 144. o.
- [14] **KZSE**, 7. köt., 357. o.
- [15] Savelszkij atya: 271. o.
- [16] Lemke: 353. o.
- [17] A Haladó Blokk 1915-1916-ban, in: Krasznij Arhiv 52. köt., 1932, 179. o.
- [18] Dumbadze, G. S.: **AGYK**, 5. o.
- [19] Savelszkij atya: 272. o.
- [20] Lemke: 37. o.
- [21] Savelszkij atya: 272-273. o.
- [22] *Novaja Zarja*, San Francisco, 1960. máj. 7., 3. o.
- [23] Lemke: 325. o.
- [24] **KZSE**, 2. köt., 24. o.
- [25] **KZSE**, 7. köt., 356. o.

- [26] Savelszkij atya: 271. o.
- [27] **KZSE**, 7. köt., 357. o.
- [28] Szljozberg: b) 3. köt., 325. o.
- [29] Dokumentumok..., in: *Szlovo*, 1922-1937, XIX. köt., 1928, 245284. o.
- [30] Goldenvejzer: 135. o.
- [31] Aronszon: b) 232. o.
- [32] *Novoje Vremja*, 1917. ápr. 13., 3. o.
- [33] Szljozberg: b) Zsobotinszkij bevezetője, [1. o.
- [34] Andrejev: 5. o.
- [35] Szljozberg: b) 3. köt., 343-344.
- [36] Szljozberg: b) 3. köt., 344. o.
- [37] Lemke: 310. o.
- [38] Szljozberg: b) 3. köt., 345. o.
- [39] Ziv: 60-63. o.
- [40] Bernstein, G.: in: *Recs*, 1917. jún. 30., 1-2. o.
- [41] Haladó Blokk 1915-1917, in: Krasznij Arhiv, 1932, 50-51. köt., 136. o.
- [42] A cári Oroszország nemzetközi helyzete a világháborúban, in: Krasznij Arhiv, 1934, 64. köt., 5-14. o.
- [43] Krasznij Arhiv, 1933, 58. köt., 13-14. o.
- [44] *Encyclopedia Judaica*, Jeruzsálem, 1970, 14. köt., 961. o.
- [45] Szolzsenyicin: b) 259-263. o.
- [46] A nehéz napok. A Minisztertanács titkos ülései, 1915. júl. 16 – szept., A. N. Jahontov, Az orosz forradalom irattára, 1926, 18. köt., 47-48., 57. o.
- [47] A nehéz napok. A Minisztertanács titkos ülései, 1915. júl. 16 – szept., A. N. Jahontov, Az orosz forradalom irattára, 1926, 18. köt., 12. o.
- [48] **KZSE**, 7. köt., 358-359. o.
- [49] **KZSE**, 7. köt., 359. o.
- [50] Szljozberg: b) i. köt., 341. o.
- [51] Tejtél: 210. o.
- [52] Szljozberg: b) 3. köt., 342. o.
- [53] **KZSE**, 2. köt., 345. o.
- [54] Lvovics: 29. o.
- [55] I. M. Trockij: b) 479-480., 485-489. o.
- [56] Aronszon: a) 232. o.; I. M. Trockij: b) 497. o.
- [57] Aronszon: a) 232. o.
- [58] I. M. Trockij: b) 484. o.
- [59] Aronszon: a) 230. o.
- [60] Szljozberg: b) 3. köt., 329-331.
- [61] Azbel: 104. sz., 192-193. o.
- [62] Lemke: 468. o.
- [63] **KZSE**, 7. köt., 357. o.
- [64] Az orosz forradalom archívuma, 1928, 19. köt., 274., 275. o.
- [65] Lemke: 792. o.
- [66] Uo., 792. o.
- [67] Oldenburg: 192. o.
- [68] Egy levéltáros feljegyzései, M. Paozerszkij magyarázataival, in: Krasznij

Arhiv, 1926, 18. köt., 211-212. o.

[69] A negyedik Állami Duma, a viták gyorsírással lejegyzett ismertetője, 1916. nov. 16., 366-368. o.

[70] A politikai helyzet Oroszországban a februári forradalom előestéjén), Krasznoj Arhiv, 1926, 17. köt., 17., 23. o.

[71] Kajurov

[72] Paléologue: 136. o.

[73] Szimanovics: 106-107. o.

[74] Szliozberg: b) 3. köt., 347. o.

[75] Szimanovics: 89., 100., 102., 108. o.

[76] Melgunov: b) 263., 395., 397. o.

[77] **ZSE**, 11. köt., 758., 759. o.

[78] A. N. Hvostov belügymin. levele I. L. Goremikinhez, a Minisztertanács elnökéhez, 1915. dec. 16-án, *Gyelo naroda*, 1917. márc. 21., 2. o.

[79] Melgunov: b) 289. o.

[80] Melgunov: b) 402. o.

[81] Szemenyikov: 117., 118., 125. o.

[82] Alekszandra Fjodorovna cárné levelei II. Miklós cárhoz – angolból fordította: V. D. Nabokov), Berlin, *Szlovo*, 1922, 202., 204., 211., 223., 225., 227. o.

[83] Zavadszkij: 8. köt., 19-22. o.

[84] Az orosz forradalom archívuma, 1928, 19. köt., 267-268. o.

[85] Gyorsírással beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. febr. 10, 1312. o.

[86] Az orosz forradalom archívuma, 1926, 18. köt., 49. o.

[87] Gyorsírással beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. márc. 8., 3037-3040. o.

[88] Gyorsírással beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. márc. 8., 3137-3141. o.

[89] Gyorsírással beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. márc. 8., 3036-3037. o.

[90] Gyorsírással beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. márc. 8., 5064. o.

[91] **KZSE**, 7. köt., 359. o.

[92] Gyorsírással beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. febr., 1456. o. és 1916. febr. 28-29., 2471. o.

[93] Gyorsírással beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. febr., 1413-1414., 1421., 1422. o.

[94] Gyorsírással beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. febr., 1453-1454., 2477. o.

[95] Gyorsírással beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. febr., 4518. o.

[96] Gyorsírással beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. febr., 3360-3363. o.

[97] Gyorsírással beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. febr., 3392. o.

[98] Gyorsírással beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. febr., 1456., 3421., 5065. o.

[99] Gyorsírással beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. febr., 90. o.

[100] Gyorsírással beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. febr., 1069-1071. o.

[101] Adalékok a Gvozsgyev-mozgalom történetéhez, Krasznij Arhiv, 1931, 67. köt., 52. o.

[102] A politikai helyzet Oroszországban a februári forradalom előestéjén, Krasznij Arhiv, 1926, 17. köt., 14. o.

[103] Globacsov: 41. o.

AZ IRODALOMJEGYZÉKBEN TALÁLHATÓ RÖVIDÍTÉSEK

„1905” gyűjtemény: A forradalmi mozgalom története különálló tanulmányokban (*Isztorii revoljucionnovo dvizsenyija v otgyelnih ocserkah*), M. N. Pokrovski által szerkesztett 3. kötet. Moszkva, Leningrád, GIZ, 1927.

„22”: A Szovjetunióból Izraelbe emigrált zsidó értelmiségiek közéleti és irodalmi szemléje (*Obscsesztvenno-politicseszkij i lityeraturnij zszurnal jevrejszkoj intelligencii iz SzSzSzR v Izrailje*), Tel-Aviv.

Anyagok...: Anyagok az oroszországi zsidóellenes pogromok történetéből (*Matyeriali dlja isztorii antijevrejszkih pogromov v Rosszii*), tizenkét kötetben, 5. kiadás, Szentpétervár, Einerling, 1842-1844, II. kötet, 143. o., Sz. M. Dubnov és G.). Krasznij-Admoni. I. kötet, 1919.

Biloe (Múlt): a felszabadulási mozgalom történetét feldolgozó újság (*Biloje: Zszurnal poszvjasennij isztorii oszvabadityelnovo dvizsenyija*), Moszkva.

Feletoni: Tárcagyűjtemény (*Feletoni*).

Krasznaja Letopisz (Vörös Krónika): történelmi újság (*Krasznaja Letopisz: Isztoricseszkij Zszurnal*), Petrográd, GIZ.

Krasznij Arhiv (Vörös Archívumok): az OSZSZSZK központi archívumának történelmi lapja (*Krasznij Arhiv: Isztoricseszkij zszurnal Centrarhiva RSzFSzR*), tíz kötetben, Moszkva, GIZ, 1922-1941.

Novoje Ruszkoje Szlovo (Új Orosz Szó).

Rosszkaja Volja (Orosz Akarat).

Russzkij Puty (Orosz Út).

Scsit: irodalmi szöveggyűjtemény, amelynek harmadik kiegészített kiadása L. Andrejev, M. Gorkij és F. Szologub szerkesztésében jelent meg a Társaság az Oroszországi Zsidóság Életének Tanulmányozására elnevezésű szervezet kiadásában, Moszkva, 1916.

Szvododnoje Szlovo (Szabad Szó).

Szovlazn Szocializma: A szocializmus kísértése: az oroszországi forradalom és a zsidók (*Szoblazn Szocializma: Revoljucija v Rosszii i jevreji*), Összeállította A. Szerebrennyikov, Párizs. YMCA Press.

Sztrana i mir (Ország és világ): Társadalompolitikai, gazdasági, kulturális és filozófiai magazin (*Sztrana i mir: Obsesztv.-polityicseszkij ekonomicseszkij i kulturno-filoszoficseszkij zszurnal*). München, 1989.

Veszi (Súly).

Vremja i mi (Idő és mi): Nemzetközi irodalmi és társadalmi problémákat érintő magazin, Tel-Aviv.

AGYK: Archívumgyűjtemény-könyvtár „Az orosz emigráció” (*Biblioteka-fond „Russzkoe Zarubezsje”*).

ESZ: Enciklopédiai szótár (*Enciklopedicseszkij szlovar*), nyolcvankét kötetben, Szentpétervár, 1890-1904.

FTGY: A Forradalom Történetének Gyűjteménye (*Isztoriko-Revoljucionnij szbornyik*), három kötetben, V. I. Nyevszkij szerkesztésében, Moszkva, Leningrád, GIZ, 1924-1926.

KZSE: Kis Zsidó Enciklopédia (*Kratkaja Jevrejszkaja Enciklopedija*),

Jeruzsálem, 1976, a zsidó közösségek tanulmányozására létrejött társaság kiadványa.

OZS: Oroszország és a zsidók (*Rosszija i Jevreji*), Párizs, YMCA Press, 1978, (eredeti kiadása: Berlin, 1924.).

OZSE: Orosz Zsidók Enciklopédiája (*Rosszijszkaja Jevrejszkaja Enciklopédija*), Moszkva, 1994, a második, javított és bővített kiadása folyamatban van.

OZSK-1: Az Orosz Zsidók Könyve: az 1860-as évektől az 1917-es forradalomig (*Knyiga o russzkom jevrejsztve: ot 1860-h godov do Revoljucii 1917 g.*), New York, az Orosz zsidók Egyesületének kiadásában, 1960.

ZSE: Zsidó Enciklopédia (*Jevrejszkaja Enciklopedija*) tizenhat kötetben, amelyet Szentpétervárott adott ki a zsidó tudományos kiadványok előmozdítására hivatott társaság 1906 és 1913 között a Brockhaus és Efron Társaság gondozásában.

ZSV-1: A Zsidók Világa (*Jevrejszkij Mir*), Párizs, az Orosz Zsidó Értelmiség Egyesületének kiadásában, 1939.

ZSV-2: A Zsidók Világa (*Jevrejszkij Mir*), New York, az Orosz Zsidók Egyesületének kiadásában, 1944.

IRODALOMJEGYZÉK

Abramova: A zsidók ellenségei-e a munkás népnek? (*Vragi li trudovomu narodu jevreji?*), A kaukázusi hadsereg szovjet régiójának szerkesztői bizottsága (Tiflisz: *Izdatyelszkaja Komisszija Krasznava Szovjeta Kavkazszkoj Armii*), 1917.

Agurszkij, M.: Összeegyeztethető-e a cionizmus a szocializmussal? (*Szovmesztim li szionizm i szocializm?*), in: „22”.

Ajzman, D.: A kísértés (*Iszkusenyije*), in: **Russzkaja Volja**, 1907. április 29.

Akszakov, I. Sz.: Összegyűjtött művei 7 kötetben (Szocs.: v 7-mi t.), Moszkva, 1856-1887.

Aldanov, M. A.: Az orosz zsidóság a 70-80-as években, történelmi tanulmány (*Russzkije jevreji v 70-80-h godah*) in: **OZSK-1**.

Andrejev, L.: Az első lépcsőfok (*Pervaja sztupeny*), in: **Scsit**, 1916.

Aptekman, O. V.:

a) Flerovszkij-Bervi és a Dolgusin-féle kör (*Flerovszkij-Bervi i kruzsoj Dolgusina*), in: **Biloe**, 1922.

b) Két kedves árnyék (*Dve dorogije tenyi*), in: **Biloe**.

Aronszon, G. J.:

a) Az orosz-zsidó sajtó (*Russzko-jevrejszkaja pecsaty*), in: **OZSK1**.

b) A nemzeti és polgárjogokért vívott harcban: hazafias mozgalom az oroszországi zsidók körében (*V borbe za grazsdanszkije i nacionalnyije prava: Obscsesztvennyije tecsenyja v russzkom jevrejsztve*), in: **OZSK-1**.

Azbel, D.: Előtte, közben és utána (*Do, vo vremja i poszle*), in: **Vremja i mi**, New York, Jeruzsálem, Párizs, 1989.

Ben-Cvi, I.: Az oroszországi munkás cionizmusról (*Iz isztorii rabocseva szionizma v Rosszii*), in: **OZSK-1**.

Ben-Hojrin: Anarchizmus és a zsidó tömegek (*Anarhizm i jevrejszkaja massa*), in: **Szovlazn Szocializma**.

Bergyajev, Ny.: Az egyenlőtlenség filozófiája (*Filoszofii nyeravensztva*), Párizs, YMCA Press, 1970.

Bernackij, M.: A zsidók és az orosz gazdaság (*Jevreji i russzkoje narodnoje hozjajsztvo*), In: **Scsit**.

Bikerman, I. M.:

a) A zsidók öntudatosodása felé: amik voltunk, amiké váltunk, amiknek lennünk kéne (*K szamopoznanyiju jevreja: Csem mi bili, csem mi sztali, csem mi dolzsni bity*), Párizs, 1939.

b) Oroszország és az orosz zsidók (*Rosszija i Russzkoje jevrejsztvo*), in: **OZS**.

Bogrov, V.: Dimitrij Bogrov és Sztolipin meggyilkolása... (*Dmitrij Bogrov i ubijsztvo Sztolipina...*), Berlin, 1931.

Bruckusz, Ju. U.: Az orosz zsidók eredete (*Isztoki russzkava jevrejsztva*), in: **ZSV-1**.

Buchbinder, N. A.:

a) Az önálló zsidó munkáspárt (*Nyezaviszimaja jevrejszkaja rabocsaja partija*), in: **Krasznaja Letopisz**.

b) Munkások a propagandisták köreivel kapcsolatban (*Rabocsije o*

propagandicseszkah kruzskah), in: **Szovlazzn Szocializma**.

c) Január 9-e és a zsidó munkásmozgalom (9 *janvarja i jevrejszkoje rabocseje dvizsenyije*), in: **Krasznaja Letopisz**.

d) A zsidó munkásmozgalom Gomelben (1890-1905) [*Jevrejszkoje rabocseje dvizsenyije v Gomelj (v 1890-1905 godah)*], in: **Krasznaja Letopisz**.

Bugajev, Borisz (Andrej Belij): Az elhalványított kultúra (*Stempelevannaja kultura*), in: **Veszi**, 1909.

Bulgakov, S.: A kereszténység és a zsidókérdés (*Hrisztijansztvo i jevrejszkij voprosz*), Párizs, YMCA Press, 1991.

Cronstadt, J. De: Gondolataim a kisinyovi, keresztények által elkövetett zsidóellenes kegyetlenkedésekről (*Szlovo o Joanna Kronstadtszkava. Miszli maji po povodu nasziliz hrisztijanyi sz jevrejami v Kisinyove*), in: **Anyagok ...**

Dahl, V.: Az élő nagyorosz nyelv értelmező szótára (*Tolkovij szlobar zshivava velikorusszkava jazika*), Moszkva.

Davidov: Visszaemlékezések, 1881-1955 (*Voszpominanyije, 1881-1955*), Párizs, 1982.

Dejcs, L.: A zsidók szerepe az orosz forradalmi mozgalomban (*Rolj jevrejev v russzkom revoljucionnom dvizsenyii*), második kiadás, Moszkva, Leningrád, GIZ, 1925.

Denikin, A. L.: Egy orosz tiszt útja (*Puty russzkava officera*), New York, Csehov, 1953.

Dennett, T.: Rooseveltt és a Russo-Japanese War. Doubleday, Page and Company, 1925. (reprinted: Gloucester, Mass., Peter Smith, 1959).

Dimanstejn, S.: Forradalmi mozgalom a zsidók körében (*Revoljucionnoje dvizsenyije szregyi jevrejev*), Szentpétervár, in: **„1905”**.

Dinur, B. C.: Az orosz zsidóság nemzeti és vallási jellemvonásai (*Religioznacionalnij oblik russzkava jevrejsztva*), in: **OZSK-I**.

Dizsur, I. M.

a) Zsidók az oroszországi gazdasági életben (*Jevreji v ekonomicseszkaj zszizny Rosszii*), in: **OZSK-1**.

b) Az orosz emigráció mérlege és perspektívái (*Itogi i perszpektivi jevrejszkaj emigracii*), in: **ZSV-2**.

Dosztojevszkij, F. M.: Egy író naplója (*Dnyevnyik piszatyelja: za 1877. 1880 i 1881 godi*) Moszkva, Leningrád, 1929, 78. o.

Dubnov, Sz. M.:

a) History of the Jews in Russia and Poland, from the earliest time until the present day, Philadelphia, the Jewish Publication Society of America, 1916.

b) A zsidó nép újkori története. Az 1789. évi francia forradalomtól az 1914-es világháborúig (*Novejsaja Isztorija. Ot francuzskoj revoljucii 1789 goda do mirovoj vojni 1914 goda*), (három kötetben), 3. kötet (1881-1914), Berlin, Grani, 1923.

Dulles: The Road to Teheran: The Story of Russia and America, 1781-1943, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1944.

Fedotov, G. P.: Oroszország arca, cikkgyűjtemény (*Lico Rosszii: Szb. sztatyej*), 1918-1931, Párizs, YMCA Press, 1967.

Finkelstein: Zsidók a Szovjetunióban. Belépés a XXI. századba. (*Jevreji v SzSzSzR. Puty v XXI vek.*), in: **Sztrana i mir**.

Frumkin, B.: Fejezetek a 70-es évek forradalmi mozgalmából a zsidók között (*Iz isztorii revoljucionnava dvizsenyija szregyi jevrejev v 1870-h godah.*), in: **Szovlazzn Szocializma; Russzkij Puty**, 1995.

Frumkin, J. G.: Az oroszországi zsidók történelméből: emlékek, anyagok, dokumentumok (*Iz isztorii russzkava jevrejsztva: Voszpominanyija, matyeriali, dokumenti.*), in: **OZSK-1**.

Gersenzon, M.: A zsidó nép végzete (*Szogybi jevrejszkava naroda*), in: „22”.

Gesszen, Ju. L.: A zsidó nép története Oroszországban (*Isztorija jevrejszkava naroda v Rosszii*), két kötetben, 1. kötet, Leningrád, 1925; 2. kötet, Leningrád, 1927.

Ginzburg, Sz. M.:

a) Az orosz zsidó értelmiségről (*O russzko-jevrejszkoj intelligencii*) in: **ZSV-1**.

b) A zsidó fiatalság irányzatai a 80-as években (*Nasztrojenyija jevrejszkoj mologyozsi v 80-h godah proslava sztoletyija*), in: **ZSV2**.

c) Theodor Herzl utazása Péteváron (*Poezdka Teodora Gercla v Peterburg*), in: **ZSV-2**.

Gliner, E.: Az emberarcú tényező? (*Sztyihija sz cselovecsesztvom licom?*), in: **Vremja i mi**, Irodalmi és társadalmi kérdések nemzetközi szemléje, Az idő és mi (*Vremja i mi*), New York 1993, 132. sz.

Globacsov, K. L.: Az igazság az orosz forradalomról: a petrográdi belbiztonsági szolgálat volt vezetőjének emlékiratai; 1922. december (*Pravda o russzkoj revoljucii: Voszpominanyija bivsevo nacsalnyika Petrogradszkava Ohrannava Otyyelenyija. Gyekabr 1922.*).

Goldenvejzer, A. A.: A zsidók jogi helyzete Oroszországban (*Pravovoje polozsenyija jevrejev v Rosszii*), in: **OZSK-1**.

Goldman, B. I. (B. Gorev): Zsidók az orosz irodalomban (*Jevreji v proizvegyenyijah russzkih piszatyalej*), Petrográd, in: **Szvobodnoje Szlovo**, 1907.

Golicin, N. N. herceg: A zsidókkal kapcsolatos oroszországi igazságszolgáltatás története (*Isztorija russzkava zakonodatyelsztva o jevrejah*), Szentpétervár, 1886.

Golubjov, V.:

a) Egyetértés... (*Szoglasenyije, a nye szlijanyije*), in: **Szlovo**, 1909. március 9. (22.).

b) A nacionalizmusról folytatott vitához (*K polemike o nacionalizme*), in: **Szlovo**.

c) A hazafiság monopóliumáról (*O monopolii na patriotizm*), in: **Szlovo**.

d) Az önbecsüléstől mások megbecsüléséig (*Ot szamouvazsenyija k uvazsenyiju*), in: **Szlovo**.

Graetz, H.: Popular History of the Jews, New York, 1919.

Grosszman-Roscsin, L.: Elmélkedések a múltról (*Dumi o bilom*), in: **Biloe**.

Gucskov A.: A dumában 1911. október 15-én elhangzott beszéd, in: A. Gučskov a harmadik állami dumában elhangzott beszédeinek gyűjteménye (*A. I. Gučskov v Tretyej Goszudarsztvennoj Dume (1907-1912 godah) Szbornyik recsej*), Szentpétervár, 1912.

Gurko, V.: A nemzetgazdaság alapjai Oroszországban: gazdasági és agrártanulmányok (*Usztoi narodnava hozjajsztva v Rosszii: Agrarno-ekonomicseszkije etjudi*), Szentpétervár, 1902.

Gurvics, L.: Az első zsidó munkások körei (*Pervie jevrejszkie rabocsie kruzski*), in: **Biloe**.

Gutyina, N.:

a) Az elveszett önidentifikáció megkeresésére (*V poiszkah utracsennoj szamoidentifikacii*), in: „22”.

b) Ki fél Otto Weiningertől? (*Kto boitszja Otto Veningera?*), in: „22”.

Gyenyikin, A. I.: Egy orosz tiszte előmenetele (*Puty russzkava officera*), New York, Csehov, 1953.

Gyerzsavin, G. R.: Összes művei (Szocs.: V 9-ty t.), kilenc kötetben, Szentpétervár, második kiadás, 1864-1886.

Herrman, Ernst Dr.: Az orosz államok története. Erzsébet cárnő trónra lépésétől a kücsük-kajnardzsai béke megünnepléséig [*Geschichte des russischen Staats*, 5. kötet: *Von der Thronbesteigung der Kaiserin Elisabeth bis zur Feier des Friedens von kainardsche (1742-1775)*], Hamburg, 1853.

Ickovics, K.: Ogyessza, a babona városa (*Ogyessza – hlebnyij gorod*), in: **Novoje Ruszkoje Szlovo**, New York, 1984. március 21.

Ilinszkij, P. D.: Emlékek (*Voszpominanyija*), in: **AGYK**.

Iljasevics, I. (I. Rubanovics): Mit tehetnek a zsidók Oroszországban? (*Sto gyelaty jevrejam v Rosszii?*), in: **Szoblazn Szocializma**.

Ivanovics, S.: A zsidók és a szovjet diktatúra (*Jevreji i szovjetszkaja diktatura*), in: **ZSV-1**.

Johelson, VL.: Egy messzi múlt (*Dalekoje prosloje*), in: **Biloe**, 1918.

Johnson, Paul: A History of the Jews. Harper Collins, 1987.

Kajurov, V.: A petrográdi munkások az imperialista háború éveiben (*Petrogradszkie rabocsije v godi imperialiszticeszkaj vojni*), Moszkva, 1930.

Kantor, R.: Ill. Sándor állásfoglalása az 1881-1883 közötti zsidóellenes pogromokkal kapcsolatban (*Alekszandr III o jevrejszkih pogromah 1881-1883 godah*), in: **Jevrejszkaja Letopisz** (Zsidó Krónika), első gyűjteményes kötet, Moszkva, Raduga, 1923.

Karamzin, N. M.: Az orosz állam története (*Isztorija goszudarsztva Rosszijszkava*), 2 kötetben, 5. kiadás, Szentpétervár, Einerling, 1842-1844.

Kartasev, A. V.: Tanulmány az orosz egyház történetéről (*Ocserki po isztorii Russzkoj Cerkvi*), két kötetben, Párizs, 1959.

Kiszin, I.: Néhány észrevétel az orosz zsidóságról és irodalmáról (*Razmislenyija o russzkom jevrejsztve i evo literature*), in: **ZSV-2**.

Klauzner, I. L.: Az újhébér irodalom Oroszországban (*Lityeratura na ivrit v Rosszii*), in: **OZSK-1**.

Kolker, F.: Új segélyterv az oroszországi zsidóságnak (*Novij plan pomoscsi szovjetszkomu jevrejsztu*), in: „22”.

Korobkov, K.: Újoncozás zsidóság körében I. Miklós cár uralkodása idején (*Jevrejszkaja rekrutcsina v carsztvobanyije Nyikolaja I.*), in: **Jevrejszkaja sztarina** (Zsidó Vének), Szentpétervár, 1913.

Korolenko, V. G.: A 13-as számú ház (*Dom N°13*), in: **Összes művek**, 9. kötet, Moszkva, 1995.

Kovalevszkij, M.: A zsidó jogegyenlőség és annak ellenzői (*Ravnopravije i evo vragi*), in: **Scsit**.

Krepljak, J.: Utószó Leszin cikkéhez (*Poszleszlovije k sztatyje Leszina*), in: **ZSV-2**.

Krilenko, N. V.: Öt évről 1918-1922: A legnagyobb per alatt elmondott

vádbeszédek a legfelsőbb udvar és a moszkvai forradalmi bíróság előtt (*Za pjaty let. 1918-1922 godah: Obvinyityelnyije recsi po naiboleje krupnyim processzam, zaszlusannim v Moszkovszkom i Verhovnom Revoljucionnih Tribunalah*), Moszkva, GIZ, 1923.

Krivosein, K. A.: A. V. Krivosein (1857-1921) szerepe Oroszország történetében a XX. század elején (*A. V. Krivosein (1857-1921 g.): Evo znacsenyije v isztorii Rosszii nacsala XX. veka*) Párizs, 1973.

Krizsanovszkij, Sz. E.: Visszaemlékezések (*Voszpaminanyija*), Berlin, Petropolis.

Krol, M.:

a) Életem lapjai (*Sztranyici moej zsziznyi*), New Yorki Zsidók Egyesülete, New York, 1944.

b) A kisinyovi pogrom és a kisinyovi pogrom-per (*Kisinyovszkij pogrom 1903 goda i Kisinyovszkij pogromnij processz*), in: **ZSV-2**.

c) A nacionalizmus és asszimiláció a zsidó történelemben (*Nacionalizm i asszimilacija v jevrejszkoj isztorii*), in: **ZSV-1**.

Kucserov, S. L.: Zsidók az orosz ügyvédi kamarában (*Jevreji v russzkoj advokature*), in: **OZSK-1**.

Kuliser, A.: Felelősség és felelőtlenség (*Ob otvetszvennosztyi i bezotvetszvennosztyi*), in: **Jevrejszkaja tribuna**, Párizs, 1923.

Kuropatkin, A. N.: Az orosz hadsereg problémái (*Zadacsi Russzkoj Armii*), Szentpétervár, 1910.

Landau, G. A.: Forradalmi gondolatok a zsidó közvéleményben (*Revoljucionnije idej v jevrejszkoj obszcsesztoje*), in: **OZS**.

Larin, JU.: Zsidók és antiszemitizmus a Szovjetunióban (*Jevreji i antiszemitizm v SzSzSzR*), Moszkva, Leningrád, GIZ, 1929.

Lazaris, V.: Leó Frank halála (*Szmerty Leo Franka*), in: „22”, 1984. 36. szám.

Lejtesz, K.: A. Krol emlékére (*Pamjaty M. A. Krona*), in: **ZSV-2**, 1944.

Lemke, M.: 250 nap az általános vezérkarban, 1915. szept. 25.-1916. július (250 dnyej v carszkoj Sztavke, 25 szent. 1915-2 ijulja 1916), Petrográd, GIZ, 1920.

Lenin, V. I.

a) Gyűjtemény (*Szocsinyenyija*), 45 kötetben, negyedik kiadás, 1941-1967.

b) Összes művei (*PSzSz: V 55-tyi t.*), 55 kötetben, 1958-1965.

Leontovics, V. V.: Az orosz liberalizmus története (*Isztorija liberalizma v Rosszii 1762-1914*), fordítás németből, második kiadás, Moszkva, **Russzkij Puty**, 1995.

Leszcsinyszkij, Ja. D.: Az oroszországi zsidó lakosság és annak tevékenységei (*Jevrejszkoje naszelenyije Rosszii i jevrejszkij trud*), in: **KZSE**.

Leszin, A.: Epizódok életemből (*Epizodi iz moej zsziznyi*), in: **ZSV-2**.

Leszkov, N. Sz.: Zsidók Oroszországban: néhány megjegyzés a zsidósággal kapcsolatos problémákról (*Jevreji v Rosszii: Nyeszkolko zamecsanyij po jevrejszkomu voproszu*), Petrográd, 1919, (az 1884-es kiadás újrányomása).

Levin, I. O.: Zsidók a forradalomban (*Jevreji v revoljucii*), in: **OZS**.

Linszkij, D. O.: Az oroszországi zsidók nemzeti tudatával kapcsolatban (*O nacionalnom szamoszoznanyii russzkava jevreja*), in: **OZS**.

Lvov, A.: Novaja Gazeta (Új Újság), New York, 1981. szeptember 5-11., 70.

szám.

Lvovics, D.: L. Bramszon és a ZSKSZ (*L. Bramszon i szojuz ORT*), in: **ZSV-2**.

Maklakov, V. A.:

a) 1905-1906., in: M. M. Vinaver gyűjteménye és az orosz polgári társadalom a XX. század elején (*M. M. Vinaver i russzkaja obcsesztvennoszty nacsala XX veka*), Párizs, 1937.

b) Hatalom és közvélemény a régi Oroszország alkonyán (Egy kortárs visszaemlékezései) [*Vlaszty i obcsesztvennoszty na zakatyje sztaroj Rosszii (Voszpominanyija szovremennyika)*] Párizs. Prilozsenyije III., 1936.

Makovickij, D. P.: 1905-1906 Jasznoj Poljane, in: **Golosz minuvsevo** (A múlt hangja), Moszkva, 1923.

Mandel, V. Sz.: Konzervatív és destruktív gondolatok a zsidó társadalomban (*Konszervativnije i razrusityelnije igyei v jevrejsztve*), in: **OZS**.

Manszirev, Sz. P.: Emlékeim (*Moi voszpominanyija*), in: **Fevralszkaja revoljucija** (Februári forradalom), Sz. A. Alekszejev, Moszkva, Leningrád, 1926.

Mark, Ju.:

a) A jiddis nyelvű irodalom Oroszországban (*Lityeratura ha jidis v Rosszii*), in: **OZSK-1**.

b) I. M. Cserikover emlékére (*Pamjatyi I. M. Cserikovera*), in: **ZSV-2**.

Markis, S.: Az oroszországi zsidóellenes gyűlölet kapcsán (*O jevrejszkoy nyenavisztyi k Rosszii*), in: „22”.

Marsak, A. O.: „Szabad Rádió” interjúja (*Interju radiosztancija „Szvoboda”*), in: Emlékek az 1917-es forradalomról (*Voszpominanyija o revoljucii 1917 goda*), 17. szám, München, 1965.

Martov, Ju.:

a) Fordulat az orosz zsidók mozgalmának történetében (*Povorotnij punkt v isztorii jevrejszkava rabocseva dvizsenyja*), in: **Szovlazzn Szocializma**.

b) Egy szociál-demokrata füzetek (Zapiszki szocial-demokrata), Berlin, Grzsebin kiadó, 1922.

Melgunov, Sz. P.:

a) Emlékek és napló (*Voszpominanyija i dnyevnyiki*), Párizs, 1964.

b) A különbéke legendája. A forradalom előestéjén (*Legenda o szeparatnom mire. Kanun revoljucii.*), Párizs, 1957.

Menezs, A.: Zsidókérdés Kelet-Európában (*Jevrejszkij voprosz v Vosztocsnoj Evrope*), in: **ZSV-1**.

Miljukov, P.:

a) A zsidókérdés Oroszországban (*Jevrejszkij voprosz v Rosszii*), in: **Scsit**.

b) Nacionalizmus nacionalizmus ellen (*Nacionalizm protyiv nacionalizma*), in: **Recs**.

Minor, O. Sz.: Az 1889. március 22-i jakutszki dráma (*Jakutszkaja drama 22 marta 1889 goda*), in: **Biloe**.

Minszkij, N.: A hazafiasság nemzeti arca (*Nacionalnij lik i patriotizm*), in: **Szlovo**.

Nudelman, R.:

a) Egy kísértet járja be Európát (*Prizrak brogyjat po Evrope*), in: „22”.

b) Szimpóziumi előadás: A szovjet antiszemitizmus – okok és kilátások (*Doklad na szeminare: Szovjetszkij antiszemitizm – pricsini i prognozi*), in: „22”.

Nyevszkij, V.: A januári napok Pétervárott 1905-ben (*Janvarszkie dnyj v Peterburge v 1905 godu*).

Nyikityin, V. Ny.: Zsidóság és földművelés: a zsidó kolóniák történelmi, törvényhozási, közigazgatási és gyakorlati helyzete alapításuktól kezdetektől napjainkig 1807-1887 (*Jevreji zemlegyelci: Isztoricseszkoje, zakonodatyelnoje, adminisztrativnoje i bitovije polozsenyije kolonij szo vremenyi jih voznyiknovenyija do nasih dnyej*), Szentpétervár, 1887.

Obolenszkij, V. A.: Életem. Kortársaim (*Moja zszizny. Moji szovremennyiki*), Párizs, YMCA Press, 1988.

Oldenburg, Sz. Sz.: II. Miklós uralkodása (*Carsztvovanyije Imperatora Nyikolaja II*), 2. kötet, München. 1949.

Orlov, B.:

a) Nem a jó abc-t tanultátok meg (*Nye tye bi ucsili alfaviti*), in: **Vremja i mi**.

b) Oroszország zsidók nélkül (*Rosszija bez jevrejev*), in: „22”.

Orsanszkij, L.: Zsidók Oroszországban. (*Jevreji v Rosszii: Ocserki i isszledovanyije*), esszék és tanulmányok, első gyűjteményes kötet, Szentpétervár, 1872.

Oserovics, M.: Orosz zsidók az Egyesült Államokban (*Russzkie jevreji v SzSA*), in: **OZSK-1**.

Oz, Amosz: Csipkerózsika: álmok és ébredés (*Szpjasaja kraszavica: grezi i probuzsdenyie*), in: „22”.

Paléologue, Maurice: A birodalmi Oroszország a forradalom előestéjén (*Carszkaja Rosszija nakanunye revoljucii*), Moszkva. Petrográd, GIZ, 1923.

Parks, J.: A zsidók más népek között. Az antiszemitizmus okainak áttekintése (*Jevreji szregyi narodov: Obzor pricsin antiszemitizma*), Párizs, YMCA Press, 1932.

Paszmanyik, D. Sz.:

a) Az orosz forradalom és a judaizmus, Párizs, 1923.

b) De mit is akarunk mi jogosan? (*Csevo zse mi dobivajemszja?*), in: **OZS**.

Pesztyel, P. I.: Az orosz igazság (*Russzkaja pravda*), Szentpétervár, 1906.

Platonov, Sz. F.: Moszkva és a Nyugat (*Moszkva i Zapad*), Berlin, 1926.

Pogogyin, A.: A nemzeti kérdésről (*K voproszu o nacionalizma*), in: **Szlovo**.

Popov, A.: 1906 kölcsönei a párizsi orosz nagykövet sürgönyein keresztül (*Zajom 1906 g. v donyeszenjijah russzkava poszla v Parizse*), in: **Krasznij Arhiv**, 1925.

Possze, V.: A zsidó erőszak (*Jevrejszkoe zaszilije*), in: **Szlovo**.

Pozner, Sz. V.:

a) A zsidók a közoktatásban. Az állami törvényhozás és politika története a zsidókérdést illetően (*Jevreji v obszcej skole: K isztorii zakonodatyelsztva i pravityelsztvennoj politiki v oblasztyi jevrejszkava voprosza*) Szentpétervár, Razum, 1914.

b) A litvániai és belorussziai zsidóság utolsó 125 éve (*Jevreji Litvi i bjelorusszii 125 let tamu nazad*), in: **ZSV-1**.

Prajszman: A pogromok és az önvédelem (*Pogromi i szamooboroni*), in „22”.

Rafesz, M.: A Bund nacionalista „tendenciája” (*Nacionaliszticseskij „uklon” Bunda*), in: **Szovlazn Szocializm**.

Raisin: A zsidóság története az újkorban (A history of the Jews in Modern

Times), második kiadás, New York, Hebrew Publishing Company, 1923.

Rozanov, V. V.: A zsidók viszonya a vérhez a szaglás és a tapintás által, Stockholm, 1934.

Savelszkij atya: Az orosz hadsereg és flotta utolsó lelkészének emlékiratai (*Voszpaminanyija poszlednyeva protopreszvityera russzkoj armii i flota*), két kötetben, 1. kötet, New York, Csehov, 1954.

Schapiro, L.: The Role of the Jews in the Russian Revolutionary Movement, The Slavonic and East European Review, (negyven kötetben), London, Athlone Press, 1961-1962.

Schwartz, Sz.:

a) Antiszeizitizmus a Szovjetunióban (*Antiszeizitizm v Szovjetszkom Szojuze*), New York, Csehov, 1952.

b) A Szovjetunió zsidósága az első világháború kezdetétől, 1939-1965 (*Jevreji v Szovjetszkom Szojuze sz nacsala Vtoroj mirovoj vojni. 1939-1965*), New York, az amerikai zsidó munkabizottság kiadásában, 1966.

Scsetyinin, B. A. herceg: Moszkva ura (*Hozjain Moszkvi*), in: **Isztoricseszki Vesztnyik**, 1917.

Smakov. A.: Zsidó értekezések („*Jevrejszkije*” recsi), 1897.

Sub, D.: Zsidók az orosz forradalomban (*Jevreji v russzkoj revoljucii*), in: **ZSV-2**.

Sulgin, V. V.: „Ami nem tetszik nekünk bennük...”: az oroszországi antiszeizitizmusról („*Sto nam nyih nye nnavitszja...*”: *Ob antiszeizitizme v Rosszii*), Párizs, 1929.

Szaltikov-Scsedrin, M. E.: Júliusi szellő (*Ijulszkoje vejanyije*), in: A haza évkönyve (*Otyecsesztvennije zapiszki*). 1882.

Szemenyikov, V. N.: A Romanovok politikája a forradalom előestéjén. Az antanttól Németországig (*Politika Romanovih nakanunye revoljucii. Ot Antanti – k Germanyii*), Moszkva, Leningrád, GIZ, 1926.

Szimanovics, A.: Raszputyin és a zsidók. Grigorij Raszputyin személyi titkárának visszaemlékezései (*Raszputyin i jevreji. Voszpominanyija licsnava szekretarja Grigorija Raszputyina*), Moszkva, Knizsnaja Palata, 1991.

Szlavinszkij, M.: Oroszok, nagyoroszok és Oroszország polgárai (*Russzkie, velikorosszi i rosszjannyje*), in: **Szlovo**.

Szliozberg, G. B.:

a) A forradalom előtti oroszországi helyzet (*Dorevoljucionnij sztroj Rosszii*), Párizs, 1933.

b) Az elmúlt idő dolgai: egy oroszországi zsidó feljegyzései (*Gyela minuvsih dneje: Zapiszki russzkava jevreja*), három kötetben, Párizs, 1933-1934.

Szolovjov, Sz. M.: Oroszország története a kezdetektől (*Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremeny*), XV könyvben, Moszkva, 1962-1966.

Szolovjov, V. Sz.: A judaizmus és a keresztény kérdés (*Jevrejsztvo i hrisztyijanszkij voprosz*), 10 kötetes mű, második kiadás, Szentpétervár, 1911-1914.

V. Sz. Szolovjov F. Gechez írt levele (*Piszmo V. Sz. Szolovjova k F. Gecu*), in: V. Sz. Szolovjov: Zsidókérdés – kereszténykérdés – cikkgyűjtemény (*Jevrejszkij voprosz – Hrisztyijanszkij voprosz*), Varsó, Pravda, 1906.

Szolzensyicin, A.:

a) Solschenizyn. A.: November sechzehn, München-Zürich, Piper, 1986, (francia fordítás, Fayard, Párizs, 1985.)

b) A vörös kerék (*Krasznoje Koleszo*), 3. kötet, Moszkva, Voenizdat, 1993, (francia fordítás: Mars dix-sept, 1. kötet, Párizs. Fayard).

Sztruve, P.:

a) Intelligens és nemzeti arculat (*Intelligencija i nacionalnoje lico*), in: **Szlovo**.

b) A vita kacskaringói és a rosszkor jövő igazság (*Poleemicseszkije zigzagi i nyeszvojevremennaja pravda*), in: **Szlovo**.

Szvet, G.: Az oroszországi zsidók szerepe a cionista mozgalomban valamint Palesztina és Izrael állam megteremtésében (*Russzkie jevreji v szionizme i v sztroityelsztve Palesztini i Izrailja*), in: **OZSK-1**.

Tatyiscsev, V. N.: Orosz történelem (*Isztorija Rosszijszkaja*), hét kötetben, Moszkva, 1963.

Tejtel, J. L.: Negyven év az életemből (*Iz moej zsziznyi za 40 let*), Párizs, J. Povolotski és Co., 1925.

Temirov, I. E.: Emlékek (*Voszpominanyija*), in: **AGYK**, I. gyűjt., A-29.

Tirkova-Williams, A.: A szabadság útjai (*Na putyjah k szvobogye*), New York, Csehov, 1952.

Toporov, V. N.: Szentség és orosz szentek az orosz szellemi életben (*Szvjatnoszty i szvjatyije v russzkoj duhovnoj kulture*), két kötetben, Moszkva, 1995.

Trockij, I. M.:

a) Zsidók az orosz iskolában (*Jevreji v russzkoj skole*), in: **OZSK1**.

b) A zsidók tevékenysége és összefogása Oroszországban (*Szamogyejatyelnoszty i szamopomoscs jevrejev v Rosszii*), in: **OZSK-1**.

Trockij, Lev: Életem (*Maja zszizny*), önéletrajzi esszé, 1. kötet, Berlin, Granit, 1930.

Uszpenszkij, G.: A föld hatalma (*Vlaszty zemli*), Leningrád, 1967.

Vetlugin, A.: A szabadságharc kalandjai (*Avantjurishti Grazsdanszkoj vojni*), Párizs, Zemgor, 1921.

Visnyicev, M. L.: Pétervári emlékek (*Iz Peterburgszkih voszpominanyij*), in: **OZSK-1**.

Volkov-Muromcev, N. V.: Ifjúság. Vjazmától Feodosziáig (*Junoszty. Ot Vjazmi do Feodoszii*), második kiadás, Moszkva, in: **Russzkij Puty**, Graal, 1997.

Voronel A.: in: „22”.

Wartburg, M.: A cionizmus bére (*Plata za cionizm*), in: „22”.

Witte: Visszaemlékezések II. Miklós uralma (*Voszpominanyia. Carsztvovanyije Nyikolaja II.*), két kötetben, Berlin, **Szlovo**, 1922.

Zavadszkij, Sz. V.: A nagy törés (*Na velikom izlome*), in: **Az orosz forradalom archívuma**, 1923.

Zavarzin, P. P.: A titkos rendőrség munkája, Párizs, 1924.

Zerno: Munkáskiáltvány (*Rabocsij Lisztok. Juny*), 1881. június, 3. szám, in: **FTGY**, 2. kötet.

Ziv, G. A.: Trockij egyénisége. Személyes emlékek (*Trockij: Harakterisztika. Po licsnim voszpominanyijam*), New York, Narodopravszto, 1921. június 30.

Zweig, Stefan: A tegnap világa. Egy európai emlékei (*Vcserasnyij mir. Voszpominanyija jevropejca*), in: „22”.

Zsabotinszkij, V.:

- a) A nemzeti érzésre való nevelésről (*O nacionalnom voszpitanii*), in: **Feletoni** (tárcagyűjtemény), Szentpétervár, „Herold”, 1913.
- b) Bevezető (*Vvegyenyije*), in: H. N. BJALIK: Dalok és versek (*Pesznyi i poemi*), Szentpétervár, Zaltsman, 1914.
- c) A gyász napjai (*V traurnie dnyi*), in: **Feletoni**, Szentpétervár, „Herold”, 1913.
- d) A zsidó összeesküvés (*Jevrejszkaja kramola*), in: **Feletoni**.
- e) Dezertőrök és vezetők (*Dezertiri i hozjaeva*), in: **Feletoni**, Szentpétervár, 1913.
- f) Az aszemitizmus (*Aszemitizm*), in **Szlovo**, Szentpétervár, 1909. március 9. (22.), 2. o.; lásd még: **Feletoni**.
- g) Medve a barlangból (*Medvegy iz berlogi*) – in: **Feletoni**.

Allprint Kiadó • 1114 Budapest, Kanizsai u. 6. • *postacím*: 1519 Bp., Pf.322 • *telefon*: (06-1) 381-0464, (06-1) 381-0465 • *fax*: (06-1) 466-694 • *E-mail*: info@allprint.hu • *A kiadásért felel* Tolnai A. László • *Nyelvi lektor* Angyal István • *Borítóterv* Valentin Andrea • *Koordinátor* Tóth Andrea • A fordítás az Allprint Kiadó műhelyében készült • A szedés és tördelés az Allprint Kft, munkája • Nyomtatta és kötötte a Kaposvári Nyomda Kft. – 240617 • Felelős vezető Pogány Zoltán igazgató • ISBN 963 9575 02 X

II. OROSZOK ÉS ZSIDÓK A SZOVJETUNIÓBAN

TISZTÁZÓ BEVEZETÉS

Bármilyen módon is elemezzük a zsidók jelentős szerepét a szétszóródásuk által érintett országok és népek életében – mint ahogy könyvünk is teszi –, a vizsgálat elkerülhetetlenül ebbe a kérdésbe torkollik: „Ki zsidó?”, „Kit tekintünk zsidónak?” Amíg a zsidók más népek közepette elkülönülten éltek, ez a kérdés fel sem merült. De az asszimilálódás során vagy egyszerűen azáltal, hogy a zsidók nagyobb mértékben kezdtek bekapcsolódni környezetük életébe, a kérdés megjelent, és élénk vita tárgyává vált, legfőképpen a zsidók között. Nyilvánvaló, hogy a forradalom utáni Oroszországban is – a zsidó kivándorlás kezdetéig vagy még azon túl is – a válaszok egyre csak változtak, változtak, és csokorba szedésük megkísérlése már csak ezért sem lehet teljesen haszontalan. És már itt, bármily furcsa, már a kezdetektől fogva is nagy ellentmondásokba és vitákba botlunk, de a nézetek tarkasága és sokfélesége nem hagyhat bennünket hidegen.

A forradalom előtti *Zsidó Errciklopédia* a „Zsidó” szócikkében semmiféle meghatározást sem közöl. Csupán rámutat arra, hogy „a zsidó kifejezés, mint az izraelita megjelölése az egyiptomival szemben már a Tóra^[379] legősibb részeiben is előfordul”, és felsorolja ennek a szónak az etimológiájára vonatkozó különböző feltevéseket. [1] A modern *Zsidó Enciklopédia* pedig a következő nagyvonalú magyarázattal intézi el a kérdést: „A zsidó néphez tartozó személy.” [2]

Amint látjuk, azonban ez a meghatározás nem sokakat elégitett ki. „Kit tekintünk zsidónak? Ki a zsidó?”, vagy emígy: „Mi a zsidósság?” – ez manapság még a zsidók számára is nehéz kérdés. Íme, mit írnak az orosz-zsidó szerzők a „zsidó” fogalomról: „Sem Izraelben, sem külföldön nincs semmiféle egyetértés maguk a zsidók között sem ennek a fogalomnak a mibenlétéről. Minél közelebb kerül hozzá az újonc, annál elmosódottabbá válik számára ez a megfoghatatlan kép” [3]; „74 évvel az oroszországi forradalom és 43 évvel Izrael állam újjászületése után a zsidó meghatározása igazi rejtvénybe illő feladat”. [4]

A feladat mindazonáltal a vallásos zsidók számára sosem volt bonyolult. Az ortodox rabbik^[380] meghatározása: „Zsidó az, aki zsidó anyitól született vagy a Gálách szerint áttért az izraelita hitre.” [5] (Gálách a zsidók vallásos életszabályai: „a Tórában, a Talmudban^[381] és a későbbi rabbinikus irodalomban^[382] található törvények összessége”. [6])

„Mi adott és mi ad nekünk most is erőt az életben maradáshoz, és miben áll ennek az életnek az értelme? *Ez is, az is a vallással kapcsolatos kérdés.*” [7] Arthur Koestler: „A zsidó megkülönböztető jegye... nem az, hogy ehhez vagy ahhoz a fajhoz, kultúrához vagy nyelvhez tartozik, hanem a vallása.” [8] De manapság is olvashatunk ilyen gondolatot izraeli folyóiratban: „A zsidó nemzeti lét teljessége csak vallásos életmód közepette lehetséges.” [9]

De már az antik világban is megfigyelhető volt, hogy a közösség nem annyira vallásos, mint inkább nemzetiségi indíttatású. Sz. Ja. Lurje az „esszénusok” példáját hozza. Ez „zsidó szekta volt, amely a megváltást nem a nemzeti, hanem az egyéni öntökéletesítésben látta. Az esszénusok a »világ szolgái« voltak”, és a helyi uralkodók, tiszteletben tartva nézeteiket, nem kötelezték őket katonai szolgálatra. „Mindazonáltal, amikor a legfőbb zsidó világközpont került veszélybe, ők – annak ellenére, hogy fenntartással viseltettek a templom és az áldozatok szentsége iránt – erőteljes

antimilitarizmusuk ellenére önkéntesként beálltak a harcoló zsidók közé... A nemzeti-hazafias töltet annyira erős volt bennük, hogy erősebbnek bizonyult egész életük művének tekintett meggyőződésüknél.” [10]

Nos, még a XIX. században is elhangzott az a vélemény, hogy „a zsidók megelőzik a judaizmust”, „folyamatosan bővítenünk kell a »zsidósság« értelmezését”, „kiszakadni a Gálách-judaizmus korlátaik közül a tágabb világba”. [11]

A vallástól elfordult XX. században a vallásos felfogás persze hogy megrendült, és még homályosabbá vált. G. Szliozberg (forradalom utáni) elmélkedéseiben a vallásos motívum háttérbe szorul: „Mi a zsidó nemzetiség ismérve? Éppen zsidóságunk volt évezredekken keresztül nemzeti mivoltunk lényege. Ez pedig a sajátos zsidó kultúra folyamatos láncolata, a különböző országokban élő minden zsidó egységes szellemisége.” [12]

Hanna Arendt már a XX. század közepén figyelmeztetett: „A judaizmus zsidósággá fajult, a világnézet pszichológiai jellemvonásokká.” [13] Szinte ugyanazt hangsúlyozza Amosz Oz izraeli író is: „Beindult valami tragikus csúsztatási hajlam, felváltani a judaizmust egy bizonyos, világszerte »jiddiskeit«-nek nevezett lelkiállapottal... ez pedig a judaizmusnak csupán csak kinövése, egy ágacskája, egy hajtása.” [14]

A XX. század második felében az egyik legtekintélyesebb zsidó entellektüel mondotta: „Tisztelem a vallásos meggyőződést... de... ragaszkodom hozzá, hogy a zsidó-mivolt nem kapcsolódik okvetlenül a valláshoz, hogy amikor a zsidóságról beszélünk, valami mást értünk ezalatt. Hogy mi is az a »más«, rendkívül nehéz meghatározni. Valamiféle közös értékek? Feltétlenül. Közös történelem? Feltétlenül. Közös személyiségi jegyek? Feltétlenül.” [15]

Izrael Igazságügyi Legfelsőbb Bírósága egy konkrét ügyben 1958-ban az alábbi döntést hozta a rabbinikus irodalomra való hivatkozással: „Gálách szempontjából a más vallásra tért zsidó mindazonáltal zsidó marad... A zsidó zsidó marad, még ha meg is sérti a zsidó törvényt.” [16] A zsidó számára az „áttérés... más vallásra lényegében lehetetlen”. [17]

Szolomon Schwartz, az ebben a könyvben többször is említett kiváló mensevik^[383] kijelenti magáról (1966), hogy ő „világi, nem vallásos zsidó”, de: „mélyen átérzem saját zsidóságomat, és senkinek sem adatott meg, hogy elszakítson tőle. És ami sokkal fontosabb: ilyen világi, nem vallásos zsidóból sok százezer vagy talán sok millió van... Sokan vannak az úgynevezett zsidó vallású amerikaiak között is, amelyek többsége számára a zsidó valláshoz tartozás egyszerű szertartásossággá vált.” [18]

Annál határozottabban hangzanak manapság az elvilágiasodást kifejező kijelentések: „Nem... kapcsolható össze egyértelműen és közvetlenül a szétforgácsolt, és se egyetemleges hitszemlélettel, se egységes világi kultúrával, se közös ideológiával nem rendelkező modern zsidóság szerepe és szándékai az ígéret földjének ősatyáik által történő elfoglalásáról szóló legendával, és a háromezer évvel ezelőtti erkölcsikkel.” [19]

Igaz, ami igaz: elég messzire mentek. Manapság „az ortodox zsidók a világon élő zsidók csupán töredékét teszik ki”. [20]

Korunkban már mint magától értetődő dologról mondják: „A zsidó probléma

megoldása, vagyis a zsidók mint etnikai közösség megőrzése.” [21] (Kiemelés tőlem. – A. Sz.)

Az *etnikai közösség* fogalmában azonban benne rejlik valamiféle *vér szerinti közösséggé* való elnagyolási hajlam. Az *Orosz Zsidók Könyve* ezt már egyszerűen hozza: „Nyikolaj Metner (akinek ereiben zsidó vér csörgedezett)”. [22] A *Kis Zsidó Enciklopédia* szócikkeiben bátran felsorolja az átkeresztelkedett zsidókat is; vagy mint Ilja Mecsnyikov földbirtokos gárdatiszt fia „édesanyja zsidó származásáról elég későn szerzett tudomást” [23], de ez már elég alappal bír a *Kis Zsidó Enciklopédiába* való felvételéhez. Még azokat is beválogatták, akik egész életükben távol álltak a zsidóságtudattól, nos, tehát a zsidóság meghatározása már – *vér szerint?* – nem szellemiség alapján történik?

Ju. Karabcsijevszkij jogosan háborgott, hogy „a mindenféle tiszteletreméltó és neves külföldi zsidók jegyzékében találkoztam Borisz Paszternák nevével. Ugyan, miféle zsidó ő? Saját magát zsidónak nem érezte, és többször is aktívan elzárkózott az őt nyilvánvalóan bosszantó zsidó közösségtől.” [24] Valóban így van. Evangéliumi verseinek mélységes hitelessége pedig nem hagy kétséget afelől, hol talált lelke menedékre.

Oroszországban az *Orosz zsidók Enciklopédiája* 1994-től jelenik meg. Éppenséggel az életrajzi kötetekkel, vagyis a személyek kiválogatásával kezdődött. És rögtön a bevezetőben meg is magyarázza: „Zsidónak tekintjük azokat a személyeket, akiknek szülei vagy egyik szülőjük zsidó származású volt, függetlenül vallási hovatartozásuktól.” [25]

Vagy például a „makkabiádén”, az izraeli nemzetközi sportversenyen „csak zsidók vehetnek részt” [26] – úgy értsük, hogy itt is –, *vér szerintiek?*

Akkor pedig minek oly hevesen és vádlón a szemére vetni mindenkinek a „*vér szerinti számvetést?*” Ideje már tisztán látva látni a zsidó nacionalizmust is.

Louis Brandeis például az amerikai cionizmus^[384] vezetője, és 1916-tól az Egyesült Államok Legfelső Bíróságának tagja így beszélt: ha bármi okból „zsidó származású emberek szenvednek, ösztönösen együtt érzünk velük és segítünk nekik, bármely országban is éljenek, nem kérdezvén hitük vagy hitetlenségük színezetét”. [27] Amosz Oz még hozzáteszi: „Zsidónak lenni azt jelenti, hogy ha bárhol üldöznek és kínoznak egy zsidót, úgy érzed, hogy téged üldöznek és kínoznak.” [28] (éppen ez az érzés segíti ki a zsidókat annyi bajból! Hej, ha mi is!) A zsidóságnak ezen a bensőséges kapcsolatán, kölcsönös segítségükön és együvé tartozásukon csodálkozott nem kevéssé és nem ritkán sok szerző számos országban, különböző évszázadok során. Közöttük persze oroszok is. Sz. Bulgakov: a zsidók rendelkeznek „egy különleges szerves összefogással, amely ilyen mértékben egyetlen más népnek sem sajátja... a zsidóság nemzeti érzésén és összeforrottságán nem tud erőt venni, és azt nem tudja szétforgácsolni a többi nép nemzeti vetélkedése és szembenállása”. [29]

A zsidók azonban nem volnának zsidók, ha fogalmaik és magyarázataik ilyen nyilvánvalóan egyszerűek volnának. Nem, hát! A meggondolások itt is szerteágazóak.

Vegyük megint Amosz Ozt: „»Mit is jelent zsidónak lenni a modern – a XX. század utolsó harmadában – vallástól elfordult társadalomban?« Ha ez nem »zsinagógát« jelent... akkor ugyan mit? Ha pedig *nem csak* »zsinagógát«, akkor ugyan mi ez?” [30] „Az én szótáramban a zsidó az, aki zsidónak tartja magát vagy zsidóságra kárhoztatott. A zsidó az

aki hajlandó zsidónak lenni. Ha ő nyíltan vállalja zsidóságát, akkor választása szerint zsidó. Ha csak magának vallja be, akkor kényszerzsidó vagy a körülmények összejátszása folytán zsidó. Ha nem ismer el semmilyen kapcsolatot maga és a zsidóság között, akkor ő... nem zsidó, akkor sem, ha a vallási szabályok szerint mégúgy annak számítana... Zsidónak lenni tehát részt venni a zsidó jelenben... a zsidóknak mint zsidóknak a cselekedeteiben és eredményeiben; és osztozni a felelősségben a zsidók mint zsidók által elkövetett igazságtalanságokért (a felelősségben, nem a vétkességben!).” [31]

Nos, ezt a megközelítést gondolom a leginkább helyesnek: egy néphez való tartozást a *szellemiség* és a *tudat* határozza meg. Én is így tartom, így gondolom.

I. Bickerman pedig egyáltalán nem akarja meghatározni a zsidósság fogalmát: „Egyetlen népet, különösen pedig kultúrnépet sem lehet egyetlen képletbe belesűríteni.” [32]

Hasonló véleményen van Ny. Bergyajev is: „Valójában a nemzet fogalma nem engedelmeskedik semmiféle ésszerűnek tűnő meghatározásnak... A nemzet létét nem határozza meg, de nem is meríti ki sem a faj, sem a nyelv, sem a vallás, sem a terület, sem az állami önállóság, habár ezek a tulajdonságok mind kisebb vagy nagyobb mértékben lényegesek a nemzeti létezés számára. Leginkább azoknak adok igazat, akik a nemzetet mint történelmi sorsközösséget határozzák meg... De a történelmi sorsközösség maga a racionalitáson túli titok... A zsidó nép mélyen átérzi ezt a titokzatos történelmi sorsközösséget.” [33] Ez ejtette ámulatba M. Gersenzont is: „Bámulatos a zsidó történelem következetessége. Olybá tűnik, mintha valamely személyes akarat valósítana meg benne egy messzire nyíló tervet, melynek célja ismeretlen számunkra.” [34]

Ez azonban eléggé megfoghatatlan. Gyakorlati meghatározást pedig muszáj találni, ezért is keresik. „A diaszpórában, ahol a zsidók szétszórásban élnek, mozgékonyak és változékonyak... az egyetlen módszer”, hogy azokat tekintsük zsidónak, „akik maguk is zsidónak tartják magukat”. [35] „A legbiztosabbnak az látszik, ha csak azt tekintjük zsidónak, aki nemcsak származása szerint volt az, hanem saját környezetében is annak számított.” [36] „A zsidó az az ember, akit más emberek zsidónak tartanak, ez az egyszerű igazság, amiből kiindulhatunk.” [37] Nem is oly egyszerű azonban ez az igazság. Hisz a „benszülöttek” alapvetően jövevényként érzékelték a zsidókat, kapcsolatukba oly gyakran belekeveredett az elidegenedés. És az, aki fogékony erre az érzékelésre, nem állja meg keserűség nélkül: „A zsidó nem nemzetiség, hanem társadalmi szerep. Az idegen szerepe. Aki nem olyan, mint mindenki más.” [38]

Idegen népek között élni azt is jelenti, hogy idegen *államokban* élni. „Ez a zsidókérdés lényege” – emelte ki Bickerman piros színnel: „hogyan szűnhetünk meg idegennek lenni azokban az államokban, amelyekben élünk, és élni fogunk a jövőben is? Nem, hogy a körülöttünk lévők ne tekintsenek bennünket idegennek, hanem hogy lényegét tekintve ne legyünk azok... Ez a »zsidó kérdés« nem másokkal, hanem éppen magunkkal szemben támaszt elvárásokat.” [39] Grigorij Landau: „függjünk bár a környező népektől”, de „bizonyos tekintetben mi magunk teremtyük saját sorsunkat, cselekedeteinkkel és állapotunkkal predesztináljuk környezetünk magunkhoz való viszonyát... Elháríthatatlan feladatunk az önmegismerés: erőnk és gyengeségeink, hibáink és bűneink, bajaink és betegségeink megismerése. Ezzel... tartozunk népünknek és jövőjének.” [40]

Homlokegyenest ellenkező véleményen van a szerző kortársa, a kiemelkedő és sokak által elismert publicista, Zsabotyinszkij^[385]. „A magamfajta emberek számára a dolog lényege egyáltalán nem az, hogyan viszonyulnak a zsidókhoz más népek. Ha szeremének, imádnának, ölelgetnének, akkor is hajthatatlanul az »elhatárolódást« követelnénk.” Vagy szintúgy ő: „Olyanok vagyunk, amilyenek. Magunknak jók vagyunk, mások nem leszünk, és nem is akarunk lenni.” [41]

No, és Ben-Gurion, a visszaemlékezések szerint, egyszer mintegy „az egész világnak odamondta: »Az a lényeg, hogy a zsidók mit csinálnak, nem pedig az, hogy mit tartanak erről a gojok^[386]«. [42]

Bergyajev a zsidóknak ezt az érzését a következőképpen magyarázta: „Ha egy nemzet elveszíti országát, önállóságát és szuverenitását, ez nagy szerencsétlenség, súlyos, a nemzet lelkét eltorzító betegség. Az, hogy a zsidó nép... teljes mértékben megfosztott országától, és kósza néppé vált a világban, megtörte és megnyomorította a zsidó nép lelkét. Ellenérzés támadt benne minden, saját országában élő nép iránt”, és az internacionalizmus iránti hajlama „csupán beteges nacionalizmusának visszája”. [43]

Vlagyimir Szolovjov: „A végsőig gerjesztett nacionalizmus megöli az abba esett népeket, az emberiség ellenségévé teszi azokat, habár az emberiség mindig erősebb lesz, mint az egyes népek.” Bár ezt az orosz nacionalistáknak szánta figyelmeztetésül, de – a zsidók iránti mély elkötelezettsége ellenére – elismeri: „Saját küldetése kizárólagosságának hangoztatása, saját népének istenítese – ősi zsidó álláspont.” [44]

Ezek pedig Adin Steinsalz mai jeruzsálemi rabbi gondolatai. A zsidók állandóan két mozgatóerő hatása alatt állnak. Az egyik „elképesztő alakváltoztatási, alkalmazkodási képességünk, mely lehetővé teszi, hogy hasonlítsunk azokra, akik között élünk... A bennünket körülvevő kultúra asszimilálásának... képessége... A mi alkalmazkodásunk benső átalakulás. Az idegen nép nyelvével együtt magunkba fogadjuk annak évszázados álmait, életmódját és gondolkodását. Nem egyszerűen majomkodunk, hanem ennek a népnek a részévé válunk.” Sőt, még ezen is túlmegegy: „képessé válunk arra, hogy ezt a népet jobban megértsük, mint az önnönmagát”. Ettől pedig „a népeknek az az érzésük támad, hogy a zsidók nemcsak a pénzüket veszik el, hanem rafinált módon elorozzák a lelküket is, és ezáltal válnak nemzeti költőkké, dramaturgokká, művészekké, bizonyos idő elteltével pedig népük szájává és agyává”. [45]

Valóban, a zsidók, miközben csodálatos módon egyesítik magukban a törzsi hűséget és az univerzalizmust, tehetségesen átveszik a környező népek kultúráját. De a befogadásnak ezen a magas fokán, amikor a modern értelmiségi zsidók magukat a világkultúrával mint szellemi szülőföldjükkel azonosítják, nem tekinthetünk el attól, hogy ez a körkörös adaptáció sohasem merülhet már le a nép gyökereihez, a hagyomány és a történelem legmélyére. A zsidók különleges tehetsége nem kétséges. Íme, egy komoly gondolat, amit Norman Podgorec, a *Commentary* amerikai zsidó konzervatív folyóirat sok éven át volt szerkesztője mondott (M. Wartburg kifejtésében): „A zsidók az idegen kultúrákban mindig a törzsökös népek »vállán álltak«, megszabadítva ezáltal saját szellemüket a gazdasági, katonai, politikai és egyéb »köznapi« gondoktól, amelyek minden normális nemzetet foglalkoztatnak, és amelyek elvonják saját kollektív génuszának oly jelentős részét.” [46]

Steinsalz folytatja a két mozgatóerőről szóló gondolatait. Az első erő a zsidókból „bármely viszonyok közepette túlélésre képes különleges képességű embereket” formál. Folyamatosan munkál azonban a második erő is: „Lelkünkben folyamatosan csendül egy tekintélyt parancsoló hang”, amely az alkalmazkodás ellen szól, „van bennünk egy benső mag”, amely változhatatlan és éppen ezért nem oldódnak fel véglegesen a zsidók a környező népekben. A zsidó olyan nép, „amelyet darabokra lehet tépni, de ezek a darabok életben maradnak és kisarjadnak”. Vagy például: a zsidók „rugalmasabbak, engedékenyebbek, mint bármi a világon. Ugyanakkor pedig keményebbek vagyunk az acélnál.” És „ezek a jellemző vonások annyira mélyen gyökereznek bennünk, hogy nem tudunk tőlük egyszer csak, hirtelen, saját akaratunkból megszabadulni”. [47]

Hiszen a zsidó népnek még a születése is „földönfutók bolyongása közepette történt a Sínai-sivatagban. ...titkon nomád népnek ismerte önnönmagát... A hazátlanság veleszületett”; „a zsidó szétszórás egész történetén végigvonul egy fura ellentét: minél jobban szétforgácsolódik fizikailag, annál jobban összeforr bensőleg”. [48]

Végsősorom a zsidók nem is saját hazájukban, hanem a diaszpórában maradtak életben. Éppen a szétszórásban „hozták létre azt a sajátos kulturális, vallási és társadalmi életüket, amelyet zsidó civilizációnak nevezünk”. [49] „Sok társadalom pusztult el és pusztul el ma is egyedül államisága elvesztése folytán... a zsidóság pedig mint társadalmi rendszer megkapó példája az elképesztő túlélőképességnek, és a mindent felperzselő katasztrófák utáni újjáéledésnek... A zsidóság a közösség egészen újfajta alapját hozta létre... a szellemi egységet.” [50]

Igen, ez kétségtelenül így van.

A zsidó közösség értékelése pedig tisztán ösztönös megérzésen alapul. G. Szliozberg írja le a Pétervárra 1914-ben érkezett Herman Kohen professzornak, a Marburgi Filozófiai Iskola alapítójának benyomásait a helyi zsidókkal való találkozásáról: „Ennyire valóságos zsidó szellemmel átítatott gyűlést sehol a zsidók lakta világon nem lehetett volna megrendezni, csak Oroszországban, és éppen Szentpétervárott.” Hanem aztán a „litván Jeruzsálemben nehezen tudott kiszakadni abból a szintiszta zsidó légkörből, amely Vilniusban körülvette”. [51]

Ez a benyomás teljes hitelességével győz meg, amit meg lehet érteni és át lehet érezni. De hát mit is, tulajdonképpen? Íme, Amosz Oz fél évszázaddal később: „Egy futó pillantás is elég, hogy meggyőződjünk róla: itt minden ember zsidó. Ne kérdezzék tőlem, mi is az a zsidó. Rögtön látszik, hogy zsidók vesznek körül... És ez varázslatos. Ez kihívás, ez nagy csoda.” [52]

Ezt a „kihívást”, ezt a „csodát” érzékelte M. Gersenzon is, aki még az orosz forradalom éveiben így írt: „A zsidó nép maradék nélkül szétporladhat a világban..., de a zsidóság szelleme ettől csak megerősödik.” És még: „Ki a zsidó? Akiben munkán a zsidóság népakarata. Hogyan tudhatjuk ezt meg? Ezt nem lehet megtudni... A zsidó királyság nem evilágból való.” [53]

Misztikusan látta a problémát Dosztojevszkij is: „Nem teljesedett még be *a nap és az óra*, az eltelt negyven évszázad ellenére, és nem hangzott még el az emberiség végső szava erről a nagy törzsről.” [54]

Nem mondhatnánk, hogy az imént hallottak túlon túl megvilágosították volna a

helyzetet, a bemutatott meghatározásokat azonban használni fogjuk.

Hogyne jegyeznénk azonban meg ehelyt, hogy éppen azokról a zsidóból a legnehezebb *össz nemzeti* véleményt mondani, akiknek ezt a könyvet szenteltük. Nincs valószínűleg a Földön még egy ennyire differenciált, ilyen sokféle jellemmel és típussal rendelkező náció. Ritka az olyan nép, amely a típusok, jellemek és vélemények ekkora sok-féleségét tudná felvonultatni az emberiség lángelméitől a sötét machinátorokig. És bármilyen szabályt is állítsunk fel a zsidókról, bármilyen összegző véleményt is alkossunk róluk, ők azonnal és joggal nyilvánvaló és meggyőző kivételeket fognak felsorolni.

Ž

A zsidó nép Istentől való kiválasztottsága annyira ismert az Ószövetségből, hogy nem igényel semmiféle ismétlést. Számtalan ortodox és egyszerű hívő zsidó tudóst mindmáig ez az eszme vezérel.

No meg vallási alap nélkül vajon értelmezhető-e a zsidók példátlan kitartása a szétszórásban?

Igaz, a vélemények ebben is megoszlanak. Perec Szmolenszkin, az oroszországi palesztinofil^[387] mozgalom szülőatyja úgy gondolta, hogy „a zsidóság nem a vallásnak köszönhetően maradt meg, a vallás maga is csupán a nemzeti önfenntartási törekvés terméke”. [55] És az izraeli kortárs tudós azt kérdezi: Hogy is értsük ezt a kiválasztottságot? „Ki teremtett kit: a Tóra a zsidókat vagy a zsidók a Tórát? A Tóra megtanította a zsidókat. De más nép nem tartotta volna meg a Tórát a 613 parancsolatával, és igen bonyolult szertartásaival.” [56]

A. V. Kartasev, az ismert pravoszláv teológus, egyháztörténész írta 1937-ben: „A zsidóság egy hatalmas világnemzet. Ehhez az állításához a teológusnak, a történésznek elég csupán az, hogy Biblia adatott a világnak, és három monoteista világvallás született. Egy nemzet, amely statisztikai kisebbségéhez képest aránytalanul hatalmas szerepet játszik a világgazdaságban, a világpolitikában és a világ kultúrájában; olyan nemzet, amely minden más nemzetet meghaladott nemzeti önmegvalósításával a szétszórás évezredei ellenére... Ha nem is területileg, de a maga módján nagyhatalom. Nem tárgya a filantróp^[388] együttérzésnek, de egyenrangú alanya a nagy nemzetek világvetélkedésének.” [57]

Bergyajev: „A zsidó kérdés... a tengely, amely körül forog a vallástörténet. A zsidók titokzatos történelmi sorsa... Egyetlen nép a világon sem élt volna túl ilyen hosszan tartó szétszóratast, és bizonyára elvesztette volna arculatát, és feloldódott volna a többi nép közegében. Isten kifürkészhetetlen akarata által azonban ennek a népnek fenn kell maradnia az idők végezetéig. Természetesen, aligha lehetne megmagyarázni a zsidóság történelmi sorsát a materialista történelemszemlélettel.” [58]

„A zsidók feloldhatatlansága... (Sz.) Bulgakov számára annak a jele, hogy az isteni kiválasztottság azon a zsidóságon nyugszik, amely be sem fogadta Krisztust” [59], maga Bulgakov pedig azt írta, hogy „Izrael szellemi sorsával titokzatosan és szétválaszthatatlanul összefügg a keresztény világ sorsa is”. [60]

Egyetlen keresztény sem vitathatja, hogy Isten emberi megtestesüléséhez, de legalábbis az eredeti kinyilatkoztatáshoz éppen *ezt* a nemzetet választotta, amely – már

csak ezért is – *kiválasztott*. A „Feszítsd meg! Feszítsd meg!” – a közönséges, sötét és fanatizált csőcselék szokásos elkerülhetetlen felbőszülése volt fényes prófétája ellen. Hiszen sosem feledjük, hogy Krisztus valamiért a zsidókhoz jött, habár mellettük éltek a tisztaeszű hellének, valamivel távolabb pedig a mindenható rómaiak.

Hogy ne lehetne belátni a vallásos kiválasztottság ezen rejtélyét?!

Vegyük Pál apostol egyik érzelmi kitörését: „Mert kívánnám, hogy én magam átok legyek, elszakasztva a Krisztustól, az én atyámfiaiért, akik rokonaim test szerint. Akik izraeliták...”, azonban „nem mindnyájan izraeliták azok kik Izráeltől valók... nem a testnek fiai az Isten fiai; hanem az ígéret fiait tekinti magul” (Rom 9:3-4, 6, 8).

A különleges rendeltetés, a történelmi kiválasztottság tudata segítette a zsidóknak épségben túlélni a példátlanul hosszú szétszórását. De a kiválasztottságnak ugyanezen érzése vezítette össze a zsidókat a környező népekkel is. A Messiás sok évszázados várása, és vele együtt a világraszóló diadal várása természetszerűleg büszkeséggel töltötte el a zsidókat, ugyanakkor azonban el is idegenítette őket más népektől. „Alapvető szerepet játszott ebben saját szellemi elsőszülöttségük tudata, amit minden zsidó érzett bárhol is élt, és bármely szokást is vett át.” [61]

Pedig mennyivel szelídebb lenne így: minden nép az egy Isten gyermeke, és minden népre valamilyen célból szükség van.

Gerson Shalom neves izraeli történész, a zsidó misztika szakértője figyelmeztet: a zsidók számára „a világiasság lehetetlen... ha a zsidók csak a történelem alapján próbálnák magukat magyarázni, elkerülhetetlenül az önmegsemmisüléshez, a teljes összeomláshoz jutnának el. Mivel ez esetben eltűnne mindenféle készlet a zsidók létezésére mint nemzetre.” [62]

Ahogy azonban a földtani folyamatokban lenni szokott, amikor az egyik kőzet kioldódik, és helyét egy másik foglalja el, de nagyobbbrészt a korábbi kőzet alakzatainak megőrzésével (pszeudomorfózis), ugyanígy a zsidóknál is az elvilágiasodás évszázadaiban az isteni kiválasztottság eszméjét is a történelmi és emberi különlegesség eszméje váltotta fel.

Ezt sem lehet vitatni.

A zsidó nép különlegessége, egyedisége kétségtelen, mindenki számára látható. De maguk a zsidók ezt különbözőképpen értelmezik, ítélik és élik meg.

Előfordul az is, hogy „pszichológiai védelmet keresnek saját rémisztő különlegességük ellen”. [63] „Egyetlen más nép sem járta ki a gyötrelem ezen iskoláját... egyetlen más nép sem ismerte a lélek ilyen feszültségét baj közepette, a rémületet, amely átjárta az elkerülhetetlen pusztulás pusztá gondolatát.” [64] „A zsidók csak egyféle értelemben képeznek kivételt: a világ kiválasztotta őket a megkülönböztetettségre.” [65] (A zsidók) „egy része... szívesen megszabadulna egyediségétől”. [66]

A legtöbb zsidó azonban népének egyedi voltát nem szerencsétlenségként, hanem büszkeségként éli meg. „Zsidónak lenni továbbra is inkább dicsőség, mint átok.” [67] „Az emberek nem akarnak megszabadulni... a különválasztottság érzésétől, nem akarják bármi másra »cserélni«... Saját megjelöltségünkről lemondani olyan, mintha valami komoly és értékes dolgot veszítenénk el.” [68] „A mi anomáliánk: mind az államtól, mind

a néptől és mind a mozgalomtól való különállás... lemondjunk-e az ezzel a különlegességgel kapcsolatos méltóságról és szenvedésről, vagy – ellenkezőleg – tudván az árát, minden erőnkkel erősítsük azt? Egy különösfajta jellegzetességgel van dolgunk, amelyet nem hogy egyetlen balta sem képes kivágni, de semmiféle történelmi vagy filozófiai elmélet sem képes megmagyarázni.” [69] „Akarva-akaratlanul minden sikerünk és vereségünk, valamint bűnünk és érdemünk világtörténelmi jellegű és jelentőségű... A zsidók jövőéért vívott küzdelem egyben a világ többi részének ilyen vagy amolyan megjelenéséért vívott küzdelem is.” [70] „Sajátságosság, amelyhez hasonló nincs a világtörténelemben”, vagyis az, hogy a zsidók egyesíteni tudták magukban a nemzetiségi és az egyetemes princípiumot^[389]; ez „a nép, amely rendkívül nemzeti és kozmopolita^[390] egyidejűleg... ennek a két princípiumnak (önmegvalósítás és hasonulás) az ellentmondásos egysége a zsidó lét legfőbb törvényét képezi”. [71] „A mi öntudatunk teljes egészében kozmopolita és elit^[391] is volt.” [72]

Ami az emberiség elközelgő jövőjét illeti – a nemzetit és az egyetemes emberiséget önmagában közös nevezőre hozva –, talán a legszükségesebb (és a leggyőzedelmesebb) tulajdonság az új évszázadok számára. Csak kívánni tudom mind a magunk, oroszok számára, mind pedig minden nép számára.

Az egyediség érzése azonban meggondolatlansággal is felruházhatja tudatunkat.

Azt, hogy bármely nép magasabbrendű ideálra törekszik, keresi a fentről jövő, pusztai fizikai létén túlmutató elhivatottságot, nem vethetjük a szemére, mert ez a törekvés bármely népet a lélekhez emel. Ha nem is messianizmus^[392] ez közvetlen isteni elrendelésre, de valamiféle saját küldetés keresése és tudata. No de: miféle küldetést is keressünk?

Esetleg olyat, amit a fiatal izraeliek (Nathan Scsaranszkij) gondolnak: a kiválasztottság „egyetlen egy módon vállalható magasabbrendű erkölcsi felelősségtudatként”. [73] Vagy 60 évvel öelötte: „A felelőtlenség nem lehet... biztos alapja a mi zsidó létünknek, a világon szétszórt kicsiny nép életének... Könnyű vagy sem, minden erőnkkel azon kell lennünk, hogy magunkat megismerjük, és másokat megértsünk.” [74]

A második világháború küszöbén, 1939-ben a *Na pereputyje (Keresztúton)* című zsidó (jiddis nyelvű) gyűjtemény szerkesztőse az alábbi kérdéssel fordult több európai kimagasló értelmiségihez: „Vegyenek e a zsidók aktívan részt az általános politikai életben, vagy inkább korlátozzák részvételüket a zsidó politikára?” [75]

Erre a kérdésre Stefan Zweig – híres író, kozmopolita és asszimilálódott osztrák zsidó – így válaszolt. Mi, ahogy bárki más is, már nem tehetjük meg, hogy nem veszünk részt a politikai életben. A kérdést ki kell javítani: „Törekedjenek e a zsidók vezető pozíciókra a politikai és a társadalmi életben?” Mi már semmiképpen nem tudjuk félredobni „a mi nemzetközi, nemzetek feletti hozzáállásunkat az általános emberi kérdésekhez”. Ugyanakkor „véleményem szerint nem kevésbé veszélyes... hogy a zsidók bármiféle politikai vagy társadalmi mozgalom vezetői legyenek... Miközben másokéval azonosak a jogaik, a zsidóknak másokéval korántsem összemérhető a felelősségérzete”, hanem „százezerszer” nagyobb. „Szolgálni lehet, de csak a második, ötödik, tizedik sorban, és sohasem az első sorban, látható helyen. (A zsidó) köteles feláldozni nagyravágyását az

egész zsidó nép érdekében.” (Ez tanulságos lecke az egyes zsidók erkölcsi kapcsolatáról népük sorsával.) „Nagyszerű kötelességünk az önkorlátozás nemcsak a politikai életben, de minden más téren is... A zsidók osztályrészül jutott tragikus lecke egyetlen haszna, egyetlen levonható tanulsága, belső nevelésük. Csak akkor... lenne legalább valamiféle értelme páratlan szenvedéseinknek, ha azok arra sarkallanák a zsidókat, hogy ne zajos, hanem valóban nagyszerű tetteket vigyenek véghez.” [76]

Micsoda emelkedett, csodálatos, szavak, aranymondások zsidók és nem zsidók, minden ember számára. Az önkorlátozás ugyan mi mindent gyógyít! De éppen az a kínos, hogy pont az önkorlátozás sikerül az embernek a legnehezebben.

Max Brod meggyőződéses cionista, és – első ránézésre – Zweig szöges ellentéte, szinte szó szerint ugyanazt válaszolta: „A zsidóknak nagyon veszélyes beavatkozni más népek politikai életébe... Az ebben való részvétel bennünket feltétlenül széttipor és elpusztít.” A zsidó „korlátozza magát, legyen tartózkodó... Tartózkodjon, de ne álljon félre! Tartózkodónak lenni azt jelenti: ne törekedj vezető szerepre vagy kitüntetésekre az idegen politikában, de cselekedj felelősségtudattal, nyíltan, világosan, egyáltalán nem titokban, a színpalak mögött.” [77]

És ez az utolsó kiegészítés megint csak remek. (És ismét csak őszintén szólva: bármely embernek vagy zsidónak milyen nehéz is ezt betartani.)

A mai Izraelben a bölcsen gondolkodó zsidók egyértelműen kijelentik: „A mi beavatkozásunk más népek ügyeibe mindig rosszul végződött az érintett népek, de a zsidó nép számára is.” [78] Mi „az újkori történelem során többször... felfedeztük az igazságtalanságot a fennálló társadalmak alapjában; felelőtlenségünk pedig, a kisebbség felelőtlensége hozzájárult új, sokkal rosszabb igazságtalanság létrehozásához”. Mi voltunk „az örökös tanácsolgtók”. [79]

Mai zsidó szerző a szétszóratásból, szigorúan körütekintve a szovjet^[393] évtizedek után így vélekedik: „Természetesen, ez a (zsidó) történelem olyan volt, mint más népeké: nemcsak a jámboroké, hanem a lelkiismeretleneké is, nemcsak a védteleneké és a halálba hurcoltaké, hanem a fegyvereseké és a halált hozóké is, nemcsak az üldözötteké, hanem az üldözőké is. Ebben a történetben vannak olyan lapok, amelyeket remegés nélkül nem lehet felnyitni. És éppen ezeket az oldalakat szorították ki rendszeresen és tudatosan a zsidók tudatából.” [80]

E. Renan szerint Izrael népének kezdettől fogva az a sors rendeltetett, hogy a világ *kovásza* legyen. Ez a gondolat, egyetértve, vagy polémikusan^[394] megismétlődik kortársainknál: „Erjesztő közegévé váltunk a nem zsidóknak, akik között éltünk.” [81] „... Állítólag a zsidó nép kiválasztottsága éppen abban áll, hogy örökös szétszórásban éljen. »Élesztők vagyunk... feladatunk az, hogy megerjesszük az idegen téstát«.” [82]

És sok történelmi példa alapján is, meg az általánosan elterjedt megközelítés szerint is be kell látnunk, hogy itt nagyon jól el van kapva a lényeg. Még modernebbül szólva: katalizátor. A vegyi reakcióhoz nem is kell sok katalizátor, mégis az egész anyagra hat.

Amit ehhez még hozzátehetünk, az nemcsak a kétségtelenül rugalmas észjárás, az „értelemben vetett bizalom, és az a tudat, hogy konstruktív erőfeszítéssel minden problémát meg lehet oldani” [83], hanem az idők áramlatai iránti nagyfokú érzékenység is. Az egész

történelem során a zsidóknál éberebb nincs a világ népei között. A bomlásnak még csak az első molekulái áramlanak ki az állam vagy a társadalom testéből és a zsidók máris elfarolnak tőle, még ha addig hívei is voltak, rögvest megtagadják. És éppen hogy csak kihajt valahol a leendő hatalmas törzs első hajtása, a zsidók máris meglátják, dicsérik, fényes jövőt ígérnek, védelmezik. „A vérmérsékletnek ilyenén vonása, miszerint a zsidók mindig a »leghaladóbb eszmék« oldalára kerülnek... igencsak jellemző miránk, zsidókra.” [84]

A vélemények fentiekben felsorakoztatott sokfélesége bizonyos mértékig átfogó ismeretekkel ruháznak fel bennünket, amelyekkel felkészültebben folytathatjuk a könyv olvasását.

1. A FEBRUÁRI FORRADALOM

A zsidó nép oroszországi, jogegyenlőséget mellőző alattvalóságának 125 éves története (Katalin cárnő 1791. évi rendeletétől számítva) a februári forradalommal ért véget.

Érdemes visszatekinteni azoknak a februári napoknak a légkörére. Milyen állapotban érkezett a társadalom az egyenjogúsághoz?

A petrográdi forradalmi események első hetében a lapok nem jelentek meg. Utána pedig nagy csinnadrattával, korántsem az állam sorsa feletti aggodás vagy a kivezető utak keresése következett, hanem inkább a lapok egymás szavába vágva szidalmaztak minden múltbéli dolgot. Páratlan hevületében a kadétpárti *Recs (Szózat)* így harsog: ezután „az egész orosz életet gyökerestül meg kell változtatni”. [1] (Ezeréves múlt! – ugyan miért kell csak úgy hirtelen „gyökerestül”?) A *Birzseviye vedomosztyi (Tőzsdei Közlöny)* pedig akcióprogramot közöl: „Kitépni, kiszaggatni minden gázt! Nem kell aggódni amiatt, hogy közöttük esetleg haszonnövények is lehetnek, inkább legyen teljes a gazolás, akár elkerülhetetlen áldozatok árán is.” [2] (17 vagy 37 márciusában vagyunk?) Hajbókolgat az új külügyminiszter, Miljukov is: „Eddig pirulnunk kellett szövetségeseink előtt a kormányunk miatt... Oroszország holt súlyként nehezedett a szövetségeseink ügyeire.” [3]

Azokban az első napokban ritka volt az értelmes szó arról, mi is most úgy egyáltalán a teendő Oroszországban? Petrográd utcáin káosz, több száz rendőr lakat alatt, a városban nem szűnik a szórványos lövöldözés, de mindent elönt az össznépi mámor. Bár minden konkrét kérdésben a gondolatok és a vélemények tökéletes zűrzavara tarkállik. Az egész sajtó és a társadalom majdhogynem egyetlen kérdésben ért egyet: halaszthatatlanul ki kell hirdetni a zsidók jogegyenlőségét. Ékesszólóan írt erről Fjodor Szologub a *Birzseviye vedomosztyi*ben „A polgári szabadság leglényegesebb kezdete, amely nélkül a földünk nem lehet megszentelt, a nép nem lehet igazhívó, az össznépi hőstett nem válhat szentté... a felekezeti és faji korlátozások eltörlése.”

A zsidók egyenjogúsága terjed, méghozzá igen gyorsan. Március elsején (a régi naptár szerint), egy nappal a cár trónról való lemondása, néhány órával a hadsereget szétbomlasztó, pusztító hatású hírhedt „1. számú napiparancs”^[395] előtt, V. Maklakov és M. Adzsemov; a Duma^[396] bizottságának az igazságügy minisztériumba küldött komisszárai^[397] minisztérium belső utasítást bocsátanak ki, miszerint minden ügyvédhelyettesi rangban lévő zsidó átsorolandó az ügyvédi karba. „Már március 3-án... M. Rodzjanko, az Állami Duma elnöke és G. Lvov herceg, az ideiglenes kormány elnök minisztere nyilatkozatot írtak alá, amelyben hangsúlyozzák, hogy az új hatalom egyik legfontosabb célkitűzése »minden rendi, felekezeti és nemzetiségi korlátozás eltörlése.«” [4] Majd március 4-én Gucskov hadügyminiszter javaslatot terjeszt be, amely megnyitotta a zsidóknak a tiszti ranghoz vezető utat. Manujlov közoktatási miniszter pedig javasolta a zsidó fejkvóta eltörlését. Mindkét javaslat fennakadás nélkül átment. Március 6-án Konovalov kereskedelmi és ipari miniszter nekilátott a „nemzetiségi korlátozások felszámolásának a részvénytársaságokról szóló jogszabályokban”, vagyis megszüntette a zsidó igazgatósági tagokkal rendelkező társaságok földvásárlási tilalmát.

Ezeket az intézkedéseket igen gyorsan hajtották végre. Március 8-án Moszkvában ügyvéddé nyilvánítottak 110, március 9-én Petrográdban 124 [5], március 8-án Odesszában pedig 60 [6] zsidó „helyettest”. Március 9-én a kijevi városi дума rendkívüli határozatával a következő választásokat be sem várva öt zsidó tanácsnokot nevez ki. [7]

És íme, „március 20-án az ideiglenes kormány elfogadta a 4. Állami Duma zsidó képviselői mellett működő politikai iroda tagjai által kidolgozott, és A. Kerenszkij igazságügy-miniszter által beterjesztett határozati javaslatot... Ez a törvényerejű rendelet (közzétéve március 22-én) eltörli „az orosz állampolgárok jogainak bármiféle felekezeti, vallási vagy nemzetiségi alapon történő korlátozását”. Lényegében ez volt az ideiglenes kormány első lényegesebb törvényerejű rendelete. „A (zsidó képviselők mellett működő) politikai iroda kérésére a határozatban nem említették meg a zsidókat.” [8]

Ahhoz azonban, hogy „megszűnjön a zsidók számára előírt összes korlát a teljes törvényhozásunkban, hogy gyökerestül kiirtsuk... a zsidók egyenjogúságának hiányát” – emlékszik vissza G. B. Szliozberg –, „össze kellett állítani a korlátozások teljes listáját... A zsidókra vonatkozó korlátozásokat tartalmazó eltörlendő törvények jegyzékének összeállítása nagy óvatosságot és tapasztalatot igényelt” (és ennek a dolognak látott neki Szliozberg és L. M. Brahmsen). [9] A Zsidó Enciklopédia közli: a rendelet „felsorolta az orosz törvények azon cikkelyeit, amelyek hatályukat veszítették a határozat hatálybalépésével; szinte az összes cikkely (mintegy 150) valamiféle zsidóellenes korlátozást tartalmazott. Megszüntetésre került többek között az összes tiltás, amely a letelepedési határra vonatkozott; gyakorlatilag így nyert jogszabályi alapot ennek az 1915-ben gyakorlatilag már bekövetkezett felszámolása.” [10] A korlátozásokat rétegről rétegre hántották le: lakóhely elhagyása, lakóhely kijelölése, oktatási intézmények, az önkormányzatok munkájában való részvétel, tulajdon- és vagyonszerzés Oroszország területén, közbeszerzésekben és részvénytársaságokban való részvétele, más vallású személyzet, dolgozók és intéző felfogadásának joga, állások betöltése állami vagy katonai szolgálatban, gyámság, gondnokság. Szem előtt tartva az Egyesült Államokkal kötött megállapodás felbontásának okát, ezeket a korlátozásokat eltörölték az „Oroszországgal hadban nem álló államok polgárai” esetében is, vagyis alapvetően a bevándorló amerikai zsidók esetében.

A rendelet közzététele számtalan érzelmi töltésű felszólalást eredményezett. N. Friedman, az Állami Duma képviselője: „Az utóbbi 35 évben az oroszországi zsidóságot üldözték és megalázták, még a sokat szenvedett népünk történetében is hallatlan és elképzelhetetlen módon... Mindent... fel kellett áldozni az állami antiszemitizmus^[398] oltárán.” [11] O. O. Gruzenberg ügyvéd; „Ha a forradalom előtti orosz államot elképesztően hatalmas börtönnek tartjuk is... akkor is a legbűzlőbb, legkegyetlenebb zárka, a kínzókamra a miénk volt, a hatmillió zsidó népé... Életében először a „kvóta” kiuzsorázó fogalmát a zsidó gyermek... az állami iskolában ismerte meg... Mint a börtöntöltelékek átszállításuk közben, úgy a zsidók is a megvető elidegenedés láncára voltak felfűzve... Atyáink és anyáink vérének cseppjei, fivéreink és nővéreink vércseppjei hulltak lelkünkre, felszítva és fellobbantva benne az olthatatlan forradalmi lángot.” [12]

Roza Georgijevna, Vinaver felesége így emlékszik vissza: „Ez az esemény egybeesett a zsidó húsvét megünneplésével. Olyan volt, mint a második kivonulás Egyiptomból. A szenvedések milyen hosszú, hosszú útját jártuk be, és milyen gyorsan lezajlott minden.

Egy nagy zsidó tömeggyűlést hívtak össze”, amelyen felszólalt Miljukov: „Lemostuk végre Oroszország szégyenfoltját, és az ország végre bátran beléphet a civilizált népek közé.” Vinaver pedig azt „javasolta a gyűlésnek, hogy ezen esemény emlékére épüljön Petrográdban egy nagy zsidó nemzetiségi ház, amelyet a »szabadság házának« fognak nevezni”. [13]

Az Állami Duma három képviselője: M. Bomas, I. Gurevics és N. Friedman közzétették „A zsidó néphez” címzett kiáltványukat: ezentúl „harctéri sikertelenségeink helyrehozhatatlan szerencsétlenséget jelentenek a még erőre nem kapott szabad Oroszország számára... A szabad zsidó harcosok... új erőt merítenek szívós küzdelmükhöz, megtízszereződött energiával folytatván haditetteik sorát.” No és a magától értetődő terv: „a zsidó nép haladéktalanul megkezdi erőinek megszervezését. Ősközösségi létünk réges-rég idejétmúlt formáit meg kell újítani... szabad, demokratikus alapokon.” [14]

Az író-újságíró David Ajzman az egyenjogúsági rendeletre felhívással válaszolt: „Hazánk! Szülőföldünk! Ők is bajban vannak. Szívünk minden hevületével... szülőföldünk védelmére kelünk... A templom védelme óta nem volt számunkra ennél szentebb hóstett.”

Szliozberg így emlékszik vissza: „Micsoda boldogság megérni a zsidók egyenjogúságának kihirdetését Oroszországban, attól a jogtalan állapottól való megszabadulást, amely ellen erőmhöz mérten három évtizedig küzdöttem; ez mégsem töltött el a természetszerűleg elvárható örömmel”, mert rögtön megkezdődött az összeomlás. [15]

És hetven évvel később az egyik zsidó szerző még kétkedésének is hangot ad: „Megváltoztatta-e ez a formális jogi aktus a valóságos helyzetet abban az országban, amelyben bármiféle jogi norma rohamosan veszít erejéből?” [16]

Válaszunk: azért így, távolról, mégsem szabadna lekicsinyelni az elért eredményeket. Akkor a rendelet felszabadította a zsidókat, ugrásszerűen javított helyzetükön. Az pedig, hogy ugyanakkor az egész ország az azt benépesítő népekkel együtt a szakadékba zuhan, az már a történelem mindent átható lehelete.

A leggyorsabb és legszembeötlőbb változásokra a bíróságokon került sor. Amíg korábban Batyuséin vesztegetési bizottsága vizsgálatot folytatott a nyilvánvalóan szélhámos D. Rubinstein ügyében, most minden megfordult: a Rubinstein-ügyet megszüntették, és ő máris a Téli Palotában üléselő rendkívüli nyomozati bizottságnál kijárja, hogy vizsgálat induljon a Batyuskin-bizottság ügyében. És lám, márciusban már le is tartóztatják Batyuskin tábornokot, Rezanov ezredest és a többi vizsgálótisztet, áprilisban pedig megindul a vizsgálat és kiderül, hogy valószínűleg igen jelentős vesztegetési összegeket zsaroltak ki bankároktól és cukorgyárosoktól. Erre felnyitják a volga-kámai, a szibirszki és a Junker Bank széfjeit, amit még Batyuskin pecsételt le és a bankok visszakapják irataikat. (Szimanovics és Manusz dolgai nem alakultak ily sikeresen. Szimanovicsot mint Raszputyin titkárát tartóztatták le, a fogolykísérőknek 15 ezer rubelt ajánlott, ha azok engedélyeznek egy telefonbeszélgetést, de azok „a kérés teljesítését, természetesen megtagadták”. [17]

Manusz pedig, alt azzal gyanúsítottak, hogy Koliskov német ügynökkel folytatott

machinációkat, tűzharcba keveredett az elhárítással. Először letartóztatták, később külföldre szökött.) Az ideiglenes kormány rendkívüli nyomozati bizottságánál kialakult helyzetet világosan nyomon követhetjük a késő márciusi kihallgatási jegyzőkönyvek alapján. Protopopovot kérdezik, hogyan nevezték ki belügyminiszternek, válaszában utal körlevelére – „jelentős mértékben bővítettem a zsidók lakhatási lehetőségeit” Moszkvában; és általában mik a legfontosabb feladatok? – „először is az élelmiszer-ellátás, (utána pedig) a haladó mozgalom: a zsidó kérdés van soron...”. A. T. Vasziljev, a rendőrségi ügyosztály igazgatója nem felejtkezett meg arról, hogy segített a (zsidó) cukorgyárosok védelmében: „Guzenberg felhívott reggel a lakásomon, és megköszönte a segítséget”; „Rosenberg... eljött, hogy megköszönje a közbenjárásomat.” [18] A kihallgatottak így keresték az enyhítés lehetőségét.

A márciusi hetek figyelemreméltó eseménye az ismert és hírhedt judofóbk^[399] elleni határozott fellépés. A legelső letartóztatott február 27-én Scseglovitov igazságügyminiszter. Azzal vádolták, hogy kifejezetten ő adott utasítást a Bejlisz-ügy elfogult kivizsgálására. A következő napokban letartóztatták a Bejlisz-ügy közvádlóit: Vipper ügyészt és Csaplinszkij szenátort. (Konkrét vádat azonban nem emeltek ellenük, és 1917 májusában Vippert egyszerűen elbocsátották a szenátus büntetőügyi semmisségi ügyosztályának vezetői állásából. A megtorlás később következett, a bolsevikok^[400] alatt.) Maskevics bírósági nyomozót utasították, hogy mondjon le, mert a Bejlisz-ügyben nemcsak a rituális gyilkosságok létezése elleni szakértői vizsgálatot engedélyezte, hanem másodjára az azok mellett is. A Bejlisz-ügyben a kijevi körzeti bíróságtól minden ügyiratot Kerenszkij igazságügy-miniszter rendelt magához [19], és várható volt a szenzációkat ígérő újratárgyalás, ám 1917 viharos hónapjai alatt erre nem került sor. Letartóztatták Dubrovin dr.-t is, az Orosz Népi Szövetség^[401] elnökét, levéltárát is lefoglalták; letartóztatták Glinka-Jancsevszkijt és Polubojarinovát, szélsőjobboldali újságok kiadóit; a Monarchia Szövetség könyvesboltjait egyszerűen felgyújtottak. Két hétig keresték letartóztatás végett a szökésben lévő N. Markovot és Zamiszlovszkijt (Petrográdon és éjszakai házkutatások Kijevben, valamint Kurszkban). Zamiszlovszkijt a Bejlisz-ügyben vállalt aktív részvételéért, Markovot pedig – valószínűleg – az Állami Dumában mondott képviselői beszédeiért. Puriskevicset azonban nem bántották, feltételezhetőleg a novemberi dumabeli forradalmi beszédeiért, és Raszputyin meggyilkolásában való részvételéért cserébe. Primitív mese kap lábra arról, hogy Sztolipin részt vett volna Iollosz meggyilkolásában, és Kremencsugban éppen a Sztolipin utcát nevezték át Iollosz utcára.

Egész Oroszországban százszámra fogdosták össze az embereket, most már korábbi beosztásukért vagy korábbi *hangulataikért*.

Hangsúlyoznom kell, hogy a zsidó egyenjogúság kihirdetése egyetlen pogromot^[402] sem váltott ki. Ezt nemcsak az 1905. évi eseményekkel való összehasonlítás végett mondom, hanem azért is, mert egész márciusban és egész áprilisban a fő hírekben az ömlött a különböző újságokból, felszólalásokból, hogy készülnek, készülnek, sőt, már valahol vannak is zsidópogromok.

Március 5-én kezdték híresztelni, hogy vagy a Kijev vagy a Poltavai Kormányzóságban zsidópogrom-veszély van, Petrográdban pedig valaki kézzel írott zsidóellenes röplapot ragasztott ki. Válaszul a Munkás- és Katonaképviselők Tanácsának

Végrehajtó Bizottsága (MKKT VB) létrehoz egy különleges „vidéki bizottságot a más helyiségekkel való kapcsolattartásra...” Feladata: „komisszárok kiküldése különböző városokba, elsősorban azokba a járásokba, ahol a régi rezsim kiszolgálója, a fekete százak^[403] nemzetiségi ellentéteket próbál szítani a lakosság körében”. [20] Az *Izvesztija (Hírek)* című lapban megjelent a „Pogromos agitáció” c. cikk: „Hatalmas, bűncselekménynek is beillő hiba volna, ha szemet hunynánk a letaszított dinasztia újabb kísérlete felett...” – hát persze, hogy mindig a dinasztia ügyködik... „A Kijevi és a Poltavai Kormányzóságban a lakosság kevésbé fejlett, maradi rétegeiben jelenleg is folyik a zsidók ellen irányuló agitáció... A zsidók bűnéül róják fel hadseregünk vereségét és az oroszországi forradalmi mozgalmat, valamint az abszolutizmus bukását is... Régi trükk..., ami annál veszélyesebb..., hogy éppen most alkalmazzák... Halaszthatatlanul határozott intézkedéseket kell foganatosítani a pogromos agitátorok ellen.” [21] Ezután Hodorovics tábornok, a kijevi katonai körzet parancsnoka napiparancsban rendeli el, hogy az összes katonai egység tegyen meg mindent az esetleges zsidóellenes zavargások megelőzése érdekében.

És aztán még sokáig, még áprilisban is, a különböző lapokban két-három naponta újabb híresztelések jelennek meg zsidópogromok előkészítéséről [22] vagy legalábbis „pogromra buzdító irodalom” nagy tételben való szállításáról vasúton. A legkitartóbb híresztelések mégis a készülőben lévő kisinyovi pogromról szóltak március végén, éppen a zsidó és a pravoszláv húsvét között, 1903 mintájára.

Sok elszórt hír keringett ebben az időben (még olyan is, hogy a pogromot a mogiljovi rendőrök készítik elő a főhadiszállás mellett), de egyetlen egy sem igazolódott be.

Ismerkedjünk meg azoknak a hónapoknak az eseményeivel, érezzük át a „februári” légkört. Szétzúzott jobboldal, ujjongó baloldal, micsoda meghökkenés és zavartság uralkodik az egyszerű nép körében, és ne állítsuk rögtön a küszöbről, hogy akkoriban éppen a zsidópogromok kitörése volt teljességgel kizárható. Ugyan hogyan is felejtethné el az egyszerű kijevi vagy odesszai zsidó polgár a 12 évvel azelőtti borzalmas napokat? Érthető a bizalmatlansága, hogy minden mocorgásra felkapja a fejét.

Egészen más tézisa a jól tájékozott lapok. A lapok a liberálisok tájékozott és a szocialista^[404] tábor félintelligens vezetői által kiáltottak riadót, a félrevert harangokat nem minősíthetjük másnak, mint politikai provokációnak. Szerencsére, ezek csütörtököt mondtak.

Az egyetlen valóságos esemény Kijevben történt, a Besszarabszkij piacon április 28-án: egy kislány zsidó szatócsboltból szalagot lop és futásnak ered, a segéd utoléri és verni kezdi. A tömeg meg akarta lincselni a kereskedősegédet is, a szatócsboltost is, de a rendőrség megvédte őket. No meg a roga-cevski járásban az árdrágulásra feleletképpen a nép elkezdte sorban szétverni a boltokat, amelyek között sok zsidó is volt.

Hát ha valaki és valahol valóban ellenségesen fogadta a zsidó szabadságot, az a legendásan forradalmi Finnország, és hatalmas szövetségeseink, Románia. Finnország már korábban is tiltotta a zsidók letelepedését, 1858-tól pedig azt csak a Finnországban, a krími háborúban „itt szolgált zsidó katonák utódainak” engedélyezte. „Az 1862. évi útlevéltörvény... megerősítette a zsidókra vonatkozó beutazási tilalmat”, habár „a helyi kormányzó belátása szerint engedélyezheti az ideiglenes tartózkodást”. A zsidók nem

lehetek finn állampolgárok; házasságkötéshez a zsidóknak ki kellett utazniuk Oroszországba; korlátozva volt a zsidók tanúskodása a finn bíróságokon. A könnyítés vagy az egyenjogúság kivívására irányuló néhány kísérlet kudarcot vallott. [23] Most pedig, hogy Oroszországban beköszöntött a zsidó egyenjogúság, Finnország, amely még ki sem hirdette teljes függetlenségét, nem is terjesztette az országgyűlés elé a zsidó egyenjogúságról szóló töménytervezetet. Sőt, az engedély nélkül az országba bejutott zsidókat nem is napos, hanem órás határidővel a legelső vonattal toloncolta ki. (Példa a március 16-i eset, amely nagy port vert fel az orosz sajtóban.) Finnországot azonban mindig magasztalták a forradalmároknak nyújtott segítségért, ezért mind a Liberális, mind a szocialista körök feszengtek. Csak a Bund^[405], az (igen befolyásos) finn szocialistáknak küldött táviratában ostromozta, hogy mindeddig nem törölték el a szabályokat, amelyek Finnországban a középkorból maradtak vissza. A Bund, „Oroszország zsidó proletariátusának pártja szilárd meggyőződéssel hiszi, hogy önök el fogják távolítani a szabad Finnország eme szégyenfoltját”. [24] A Bundnak ez a szilárd meggyőződése nem jött be.

Nagy izgalom uralkodott a februárt követő sajtóban a romániai zsidóüldözések miatt, sőt, azt is megírták: Iaşiban tilos a zsidó nyelv használata a gyűléseken és az utcán. Erre a Gehover, az össz-oroszországi cionista diákkongresszus határozatban mondja ki, hogy „hevesen tiltakozunk a világ zsidóságát sértő, a világdemokráciát megalázó zsidó jogfosztottság ellen a szövetséges Romániában és Finnországban”. [25] Románia jelentős katonai vereségei miatt gyenge lábakon állt. Áprilisban Brătianu miniszterelnök Petrográdban magyarázkodik, hogy „a Romániában élő zsidók nagyobb része... odaköltözött” Oroszországból, és ez „indította a román kormányt arra, hogy korlátozzák a zsidók politikai jogait”, de az egyenjogúságot megígéri. [26] Májusban azonban ezt olvassuk: „ténylegesen ebben az irányban nem történt semmiféle elmozdulás”. [27] (Szintén májusban közölte az ottani kommunista Rakovszkij: „Kibírhatatlan... a zsidók helyzete” Romániában, őket okolják az ország vereségeért, valamint a németekkel való lepaktálással vádolják az ország megszállt részében. „Ha a román kormány nem félne (a szövetségesek véleményétől), akkor a zsidók életét is féltetni kellene.” [28])

Világszerte a szövetségesek reakciója a februári forradalomra a mély meglepődöttség volt, sokaknál a lelkesedés, de ezt rövidlátó számítás vezérelte: most végre Oroszország legyőzhetetlenné válik a háborúban. Nagy-Britanniában és az USA-ban tömeges tüntetések zajlanak a forradalom és az oroszországi zsidók jogai mellett. Amerikából hamarosan felajánlják, hogy elküldik Oroszországnak a szabadságoszlop mását. (Oroszország dolgai azonban félresiklottak, mielőtt még a szoborküldés megvalósult volna.) Március 9-én az angol parlament alsóházában a külügyminiszternek az oroszországi zsidókkal kapcsolatos kérdést tették fel: tervez-e konzultációt az orosz kormánnyal az orosz zsidóknak a jövőben biztosítandó garanciákról, és a múltért járó kártérítésről? A válasz a brit kormánynak az új orosz kormány iránt érzett teljes mértékű bizalmát tükrözte. [29] A Nemzetközi Zsidószövetség elnöke Párizsból gratulációt küld Lvov hercegnek, aki ezt válaszolja: „Mostantól fogva a szabad Oroszország tisztelni tudja majd népeinek vallását és szokásait, akiket a hazaszeretet vallása egyesít.” A *Birzseviye vedomosztyi*, a *Recs* és más lapok közölték Jakob Schiffnek^[406], „az Oroszországgal ellenséges észak-amerikai körök ismert vezetőjének” együttérzését: „Mindig is ellensége voltam az orosz önkényuralomnak, amelyik kíméletlenül üldözte hitsorsosaimat. Most

azonban engedjék meg, hogy gratuláljak... az orosz népnek a nagyszerű tettért, amelyet oly csodálatosan vitt véghez.” [30] Ezek után „meghívta az új Oroszországot Amerikába, széleskörű hitelműveletek megkötésére”. [31] És tényleg, „akkoriban lényeges hitellel kívánta támogatni Kerenszkij kormányát”. [32] Majd később, a kitelepülés idején, a jobboldali orosz sajtóban vizsgálatok jelentek meg, melyek megkísérelték bebizonyítani, hogy Schiff aktívan finanszírozta magát a forradalmat. Nincs kizárva, hogy osztotta a nyugati körök rövidlátó reményeit, miszerint az orosz liberális forradalom megerősíti Oroszországot a harctéren. Egyébként Schiff ismert és nyílt, az orosz önkényuralom iránt mindig ellenséges lépései talán nagyobb súllyal estek a latban, mint egy ilyen forradalom valamiféle esetleges rejtett patronálása.

Maga a februári forradalom pedig gyakran és tudatosan könyörgött segítségért a zsidókhoz, mint rabságba döntött nemzethez. És számtalan bizonyítéka van annak, hogy az oroszországi zsidók lelkesen fogadták a februári forradalmat.

Vannak azonban ellenbizonyítékok is. A Vityebszki Munkásképviselek Tanácsát (később ide lépett be Je. V. Tarle, a leendő történész is) létrehozó és azt vezető szocialista Grigorij Aronszonnál olvassuk. A legelső napon, amint a forradalmi hír elérte Vityebszket, a városi dumában ülésezett az újonnan létrehozott biztonsági tanács, ahonnan Aronszont rögtön a zsidó hitközség (nyilvánvalóan tekintélyes) képviselőinek ülésére invitálták. „Valószínűleg szükségét érezték, hogy megállapodjanak velem, mint az új eljövendő korszak képviselőjével arról, hogy mit tegyenek és mi legyen a továbbiakban... Idegennek éreztem ezeket az embereket, az érdeklődési körüket, és azt a – mondhatom – eléggé feszült légkört, amely rátelepedett erre a gyűlésre... Olyan érzésem volt, hogy a hitközség alapvetően a valahová a múltba vesző régi világ része.” [33] „Végül is nem sikerült megszüntetni a valahonnan előkerült kölcsönös elhidegülést. Azoknak az emberelnek az arcán, akikkel munkám révén is, meg a magánéletben is kapcsolatban voltam, semmiféle emelkedettség és hit nem tükröződött. Időnként úgy tűnt, hogy ők, ezek az önzetlen közéleti személyiségek bizonyos mértékben a régi rend elemeinek érzik magukat.” [34]

Ez nyilvánvaló tanúbizonyság. Ilyen értetlenség, óvatosság és habozás jellemezte a vallásos konzervatív zsidókat, természetesen nem csak Vityebszkben. A megfontolt, idős zsidóság, a nehéz megpróbáltatások sok évszázados tapasztalatainak terhével valószínűleg meg volt hőkkenve a monarchia villámgyors bukásától, és aggódó előérzeteket táplált.

Az egész XX. század szellemének megfelelően azonban minden nép – közöttük a zsidó nép is – dinamikus tömege már elvilágiasodott, nem kötötték a hagyományok, és feltartóztathatatlanul rohant a „szép újvilág”-ot építeni.

A Zsidó Enciklopédia megemlíti „a zsidóság politikai cselekvési kedvének jelentős erősödését, amely még az Oroszországot 1917 februárja után hatalmába kerítő viharos társadalmi lelkesedés mellett is szembeötlő”. [35]

Én magam is, miután több éven keresztül dolgoztam fel a „februári” sajtót, és február kortársainak visszaemlékezéseit, többször találkoztam a „jelentős erősödés” jeleivel. Azokban a – különböző szemtanúktól és résztvevőktől származó – anyagokban hemzsegnak a zsidó nevek, a zsidó téma pedig állhatatos, többszólamú. Rodzjanko, Balk tartományi polgármester, Globacsov tábornok és sokan mások visszaemlékezései szerint a forradalom legelső napjaitól kezdve szembeötlő volt a Tavricseszkij Palotában – a

városparancsnokság és a számonkérő bizottság tagjai, broszúraárusok – a zsidók nagy száma. És a zsidókhoz jóindulattal viszonyuló V. D. Nabokov így ír: március 2-án a Duma előtti Tavricseszkij tér bejáratánál „hihetetlen tolongás uralkodott, kiáltások hangzottak; a bejárat kapunál zsidó kinézetű ismeretlen fiatalemberek faggatták az arra járókat”. [36] Balk szerint pedig az Astoriát február 28-án éjjel romboló tömeg „fegyveres... katonákból, matrózokból és zsidókból” [37] állt. Megengedem, van ebben némi késői áttelepült ingerlékenység, hogy hát „mindent a zsidók buheráltak meg”. De még a külső szemlélő is, dr. Symons amerikai metodista lelkész, aki már tíz évet élt Petrográdban, ezt válaszolta 1919-ben az amerikai szenátus bizottsága előtt: „Nem sokkal az 1917. évi márciusi forradalom után mindenütt (Petrográdban) zsidó csoportokat lehetett látni, amint padokra, szappanos ládákra stb. felmászva szónokolnak... A zsidók lakhatási joga Petrográdban korlátozott volt; a forradalom után azonban tömegestül sereglettek a fővárosba, és az agitátorok többségéről kiderült, hogy zsidó... (ezek) hitehagyott zsidók voltak.” [38] Néhány nappal a 60 tiszttel való véres leszámolás (előzetes listák alapján) előtt érkezett Kronstadtba, és a kronstadti „forradalmi mozgalom bizottságának” kezdeményezőjévé és elnökévé lépett elő a bizonyos „Hénokh-diák”. (A bizottságok utasítása: a tiszteket mint[egy szálig letartóztatni és bíróság elé állítani. „A hamis információkat valaki gondosan elindította”, ami leszámolásokhoz vezetett először Kronstadtban, majd Sveaborgban, miközben „a helyzet annyira bizonytalan, hogy bármely koholmány valódi ténynek tűnik”. [39] A továbbiakban a kronstadti véres stafétabotot egy tanulmányait félbehagyó ideg- és elmegyógyász, bizonyos „Rosal doktor veszi át. (Sz. G. Rosal az októberi fordulat után Gatsina parancsnoka, novemberben kinevezik az egész román front komisszárává, ahol is megérkezésekor megölik. [40]) – Megalakítják a Vasziljevskij-sziget forradalmi milíciáját, amelynek nevében prédikál Szolomon és Kaplun (Zinovjev leendő véreskezű segédje). A petrográdi ügyvédi kar „különbizottságot hoz létre, a forradalom idején őrizetbe vett személyek letartóztatása helyességének vizsgálatára” (Petrográdban több ezer ilyen ember volt), vagyis hogy bíróság nélkül döntsenek sorsuk felől, és minden egykori csendőr és rendőr sorsa felől, a bizottság elnöke Goldstein ügyvéd. Ugyanakkor Tyimofej Kirpicsnyikov altiszt elképesztő elbeszélését is ugyanannak az 1917. érmek a márciusában jegyezte fel és őrizte meg a számunkra a történelem szerelmese, Jakob Markovics Fishman. (Hálával gondoltam rá, amikor a Vörös kerékben^[407] erre a feljegyzésre építettem.)

Nos, összegzi a *Zsidó Enciklopédia* „a zsidók az orosz történelem során először foglaltak el magas posztokat a központi és a helyi közigazgatásban”. [41]

Odafenn, az országot láthatatlanul irányító Munkás- és Katonaképviselők Tanácsának Végrehajtó Bizottságában két vezető – Nahamkisz-Sztyeklov és Himmer-Szuhanov – kitett magáért: március 1-jéről 2-ára virradó éjszaka az elvakultan önelégült ideiglenes kormánynak olyan programot adtak, amely eltörölte a kormány hatalmát fennállásának egész időszakára.

A megfontoltan gondolkodó G. A. Landau a következő átfogó-általános törvényszerűséggel magyarázza, miért csatlakoztak a zsidók a forradalomhoz: „Oroszország szerencsétlensége – és az orosz zsidóság szerencsétlensége – abban állt, hogy az első forradalom eredményei még nem voltak megemésztve, még nem álltak össze új rendszerre, még nem nőtt fel az új nemzedék, amikor kitört a hatalmas és erőnkön felüli háború. És amikor bekövetkezett a széthullás pillanata, olyan nemzedék állt ott, amely az

elejétől kezdve bizonyos értelemben az előző forradalom fáradt olaja volt. A túlhaladott szellemiség tehetetlensége állt ott, amely híján volt a szerves kapcsolatnak a pillanattal, és amit a szellemi maradiság a régi időszakhoz láncolt. Így vált a huszadik század elejének szerves forradalmisága a hadi időszak mechanikus „permanens forradalmiságává”. [42]

A többéves, aprólékos történelmi munkám során rám jutott a februári forradalom és a zsidók benne játszott szerepe értelmezésének feladata. Azt szűrtem le és most megismételhetem: nem, a februári forradalmat nem a zsidók tették oroszra, a forradalmat kétségtelenül maguk az oroszok hajtották végre. Úgy gondolom, hogy ezt elég érthetően mutattam be a *Vörös kerék*ben. Mi magunk hajtottuk végre ezt az összeomlást: felkent cárunk, az udvari körök, a tehetségtelen legfőbb tábornokok, a megkövült tisztviselők és velük együtt az ellenség is – a kiválasztott értelmiség, az októbristák^[408], a zemcek^[409], a kadetok^[410], a forradalmi demokraták, szocialisták és forradalmárok, valamint a tartalékosok siserehada. A pusztulás éppen ebben rejlett. Az értelmiség persze már jócskán zsidókból állott, de ez nem szolgáltat alapot ahhoz, hogy a forradalmat zsidó forradalomnak nevezzük.

A forradalmakat fő mozgatóerőik szerint osztályozni lehet, és akkor a februári forradalmat oroszországinak, sőt még pontosabban orosznak kell megítélni, ha pedig aszerint ítéljük meg, ahogy ez a materialista szociológusok körében dívik – ki nyert a forradalom által a legtöbbet, vagy a leggyorsabban, vagy a legbiztosabban, a legtovább –, akkor másképpen is nevezhetnénk (zsidónak? vagy németnek? Vilmos császár ugyanis kezdetben igencsak nyert rajta). Az orosz lakosság teljes fennmaradó része pedig majdhogynem a kezdetektől fogva csak a kárát és a pusztítását látta, ez azonban még nem teszi a forradalmat „orosztalanná”. Az oroszországi zsidó társadalom teljes mértékben megkapott a februári forradalomtól mindent, amiért küzdött, és az októberi államcsínyre aztán már csakugyan semmi szüksége sem volt. Hacsak nem a zsidó ifjúság elvilágiasodott fenegyerekeinek, akik orosz internacionalista testvéreikkel együtt heves gyűlölettel töltekeztek fel az orosz államrend iránt, és a forradalom „elmélyítésére” törekedtek.

Nos, mindezt tudomásul véve, ugyan hogyan is kellett volna továbblépnem *Tizenhét márciusában*^[411], majd „*áprilisában*”^[412]? Szinte óráról órára leírva a forradalom történéseit, a forrásokban egyre-másra számtalan zsidó témájú epizódra, beszélgetésre bukkantam. Helyesen jártam volna-e el, ha mindezt ilyen formában a „március” lapjaira zúdítom? A könyv és az olvasó – sokadszor a történelem során – könnyű pikáns kísértésbe eshetett volna : mindent a zsidókra, tetteikre és eszméikre kenni, és bennük láthatta volna az események fő okát, ezáltal pedig a kutatás eltávolodott volna a valóban fontos szempontoktól.

És hogy az oroszok önáltatását megelőzzem, a *Vörös kerék*ben következetesen, az egész elbeszélés folyamán jelentős mértékben tompítottam a tisztán zsidó vonalat, legalábbis ahhoz képest, ahogy ez annak idején a sajtóban szerepelt, s a levegőben lebegett.

A februári forradalmat orosz kézzel, orosz ostobasággal hajtották végre. Ideológiájában azonban jelentős, meghatározó szerepet játszott a történelmileg kialakult orosz hatalom iránti engesztelhetetlen gyűlölet, amire az oroszoknak nem, a zsidóknak pedig volt számottevő okuk. És az orosz értelmiség a magáévá tette ezt a szemléletet.

Különösen élesen megnőtt a kibékíthetatlenség a Bejlisz-per, valamint a zsidók 1915. évi tömeges kitelepítése után. És a kibékíthetatlenség felülkerekedett a mérsékelt nézetén.

Egészen másképp álltak a dolgok azonban a Munkás- és Katonaképviselők Tanácsának Végrehajtó Bizottságában, amely a forradalom legelső óráiban szerveződött. Ez a végrehajtó bizottság – a liberális ideiglenes kormányt minden valóságos hatalmától megfosztó kemény árnyékkormány – bűnös módon nem ragadta a hatalmat nyíltan, egyenesen magához. Az „1. számú napiparancs”-csal a végrehajtó bizottság elragadta a hatalmat a tisztikartól, és a felbomlasztott petrográdi helyőrségre támaszkodott. Éppen a végrehajtó bizottság – és nem az ügyvédi kar, nem a faiparosok, és nem a bankárok – volt az, amely a legrövidebb úton vezette a pusztulásba az országot. Joszif Goldenberg, a VB tagja 1917 nyarán ezt a magyarázatot adta Claude Anet francia diplomatának: „Az »1. számú napiparancs« nem tévedés, szükségszerűség volt... Azon a napon, amelyen megkezdtük a forradalmat, rájöttünk, hogy ha nem pusztítjuk el a régi hadsereget, akkor az agyonnyomja a forradalmat. Választanunk kellett a hadsereg és a forradalom között, és nem haboztunk: az utóbbit választottuk..., és ki merem mondani, hogy zseniális csapást (mértünk).” [43] Hát így, teljesen tudatában lévén annak, hogy mit tesz, a végrehajtó bizottság a háború tetőfokán szétbomlasztotta a hadsereget.

Szabad-e megtudakolnunk, kik voltak azok az ennyire sikeres és sorsfordító egyének, akik a VB-t alkották? Szabad: legalábbis akkor, amikor a vezetők cselekedetei meredeken megváltoztatják a történelem menetét. Meg kell mondanom, a végrehajtó bizottság összetétele 1917-ben is ugyancsak izgatta mind a közvéleményt, mind a sajtót. Amíg a VB számos tagja álnév mögé rejtőzött és két hónapig bujkált a nyilvánosság elől, isten tudja, ki irányította Oroszországot. Később aztán kiderült, hogy a VB-ben volt egy tucat közkatona, az eseményektől távoltage együgyű látszatember. A többi, ténylegesen tevékenykedő három tucat több mint a fele zsidó-szocialista volt. Voltak oroszok is, kaukázusiak, lettek és lengyelek is. Az oroszok a negyedét sem tették ki a testületnek.

A mérsékelt szocialista W. Sztankevics hangsúlyozza, hogy „a bizottság személyi összetételében megdöbbenő (volt) az idegen elemek nagy száma..., ami teljességgel különbözött mind petrográdi, mind országos létszámarányuktól”, és felteszi a kérdést: „Ez talán az oroszközvélemény zavaros tájtékja volt...? Vagy az idegen elemeket erőszakosan a balos pártokba taszító régi rendszer bűneinek a következménye? Vagy ez egyszerűen a szabad verseny eredménye...?” Akkor pedig „nyitva marad a kérdés, ki a hibásabb, azok az idegenek, akik ott voltak, vagy azok az oroszok, akik nem voltak ott, de ott lehettek volna”. [44]

Egy szocialista számára ez talán hiba. A józan ész szerint pedig jobb bele sem merülni ebbe a buja koszos áradatba, se nekünk, se önöknek, se nekik.

Az ideiglenes kormány 1917 áprilisának elején, miután csodálkozva megállapítja, hogy Oroszország – amúgy sem rendben lévő – pénzügyei a forradalom egy hónapja alatt erősen szétilálódtak, zajosan, és a lelkes hazafiság fellángolásában bízva bejelenti a „Szabadság-kölcsön” jegyzését.

A kölcsönről szóló híresztelések már márciusban lábra kaptak, és Tyerescsenko pénzügyminiszter közli a sajtóval, hogy *már* „érkeznek” a még meg sem hirdetett Szabadság-kölcsön „sokmilliós jegyzéséről” szóló értesítések” bankároktól, „főképpen zsidó bankároktól, amit nem lehet elválasztani a felekezeti és nemzetiségi korlátozások felszámolásától”. [1] És úgy is történt: meghirdették a kölcsönt, és feltarkállottak az újságokban a nagy összegű jegyzésekről – kifejezetten a zsidók általi jegyzésekről – szóló közlemények. A címoldalon elhelyezett fejlécfelhívások effélék: „Zsidó polgártársak! Jegyezzetek Szabadság-kölcsönt!” „Minden zsidónak legyen Szabadság-kölcsönkötvénye!” [2] A moszkvai zsinagógában az egyik alkalommal 22 millió rubel értékű kölcsönt jegyezték. Tiflisz zsidó lakossága az első két napon másfél milliót, a minszki zsidóság az első héten félmilliót, a szaratovi közösség 800 ezret jegyzett. Kijevben Brodskij örökösei egymilliót, Klára Ginzburg is egymilliót. Csatlakoztak ehhez a nyugati zsidók is: Schiff Jakob egymilliót, a londoni Rothschild szintén egymilliót jegyzett. Párizsban meg „Ginzburg báró javaslatára... az orosz zsidók elhatározták, hogy aktívan részt vesznek... A jegyzésből már több millió született.” [3] Létrejött a „a Szabadság-kölcsön sikerét elősegítő zsidó bizottság” is, nagy ívű felhívással. [4]

Egy hónap múltán azonban kiderült, hogy a jegyzés mélyen alulmúlta az ideiglenes kormány várakozásait. Ezért először május elején, majd június elején és még július végén is az újságok – ösztönzésképpen – hozzák azon személyek listáját, akik több mint 25 ezret jegyezték (és ugyanakkor: „Szégyen!” azokra a gazdagokra, akik nem jegyezték). [5] Ezeken a listákon nem is annyira a zsidó nevek sokasága ötlík szembe (második helyen talán az eloroszosodott németek álltak, akik nehéz helyzetbe kerültek a német háború idején), mintsem a moszkvai kereskedőcéh néhány vezető tagjától eltekintve az orosz nagypolgárság hiánya.

A politikai küzdőtéren pedig „heves burjánzásnak indultak a baloldali és a centrista pártok^[413], sok zsidó kapcsolódott be az ország politikai életébe”. [6] Februárt követően a fővárosi lapokat megtöltötték a zsidó pártok magántüntetéseiről, gyűléseiről és üléseiről szóló közlemények. Leggyakrabban a Bund szerepel, majd a Poalej Cion^[414], a sima cionisták, a cionista-szocialisták, a cionista-territorialisták, majd a SZERP (orosz rövidítés, *sarló*) (Szocialista Zsidó Munkáspárt). Már március 7-től kezdve olvashatunk alapokban az össz-oroszországi zsidó kongresszus közelgő összehívásáról. Ez a gondolat, amelynek Dubnov már „jóval a forradalom előtt” hangot adott, most „széles körű elismerést” arat. A „cionisták és a Bund-tagok közötti éles nézeteltérés” miatt azonban a kongresszusra 1917-ben nem került sor (1918-ban sem került sor „a kitört polgárháború és a bolsevik hatalom ellenállása miatt”). [7] „Petrográdban újjáalakult az M. Vinaver vezette zsidó népi csoport” [8], nem szocialisták, hanem liberálisok. Először abban reménykedtek, hogy

szövetségre léphetnek a zsidó szocialistákkal. Vinaver kijelenti: „A Bund a forradalmi mozgalom élcsapatában halad, és mi üdvözljük ezt a pártot.” [9] A szocialisták azonban csökönyösen elzárkóztak.

Petrográdban a zsidó pártok szemmel látható megélénkülése közvetve arra mutat, hogy a forradalom idején a városban jelentős létszámú és energiájú zsidó lakosság élt. Amiből viszont Petrográdban szinte alig volt, az a „zsidó proletariátus”, ezért különösen meglepő a Bund sikere. Errefelé a Bund fejlődött a leghatározottabban: állandóan összejöveteleket tartott, petrográdi szervezetének gyűlését hol az ügyvédi klubban (moszkvai szervezetének gyűlését magában a nagyszínházban tartotta), hol április 1-jén a Tyenyisevski-tanodában, hozzá még egy hangversennyel egybekötött tüntetést a Mihajlovski Színházban. „Április 14-19-én Petrográdban tartották a Bund oroszországi tanácskozását, amelyen ismét elhangzott a követelés: nemzeti és kulturális önállóságot a zsidóságnak Oroszországban.” [10] [A beszédek végén pedig az összejövetel összes résztvevője elénekelte a Bund indulóját, a „Di Schwue”-t (Az esküt), az Internacionálét és a Marseillaise-t. [11] Egyébként, a korábbiaknak megfelelően, a Bundnak egyensúlyban kellett tartania nemzeti és forradalmi álláspontját. Míg 1903-ban még nemzetiségi önállóságát védelmezte az Oroszországi Szociál-Demokrata Munkáspárt (OSzDMP) (különösen Lenin) ellenében, mindazonáltal 1905-ben rohant, hogy megzavarja az egységes oroszországi forradalmat, de ugyanígy járt el most is, 1917-ben: a bundisták foglalták el a MKKT végrehajtó bizottságának tekintélyes helyeit, majd hasonlóképp tettek a kijevi szociáldemokratáknál is. „Az országban 1917 végére közel 400 Bund-alapszervezet működött, amelyek mintegy 40 ezer embert fogtak össze.” [12]

A Poalej Ciont sem lehet fejcsóválás nélkül említeni. Rögtön április elején összehívta oroszországi konferenciáját Moszkvában. Egyfelől határozatba foglalta: összehívandó az oroszországi zsidó kongresszus, megvitatandó a Palesztinába irányuló kivándorlás problémája. Másfelől meg, ugyanazokban a hetekben a Poalej Cion odesszai tanácskozásán kibékíthetetlen osztályharcos program hangzott el: „A zsidó forradalmi demokrácia erőivel, a burzsoázia jobbról jövő és a Bund balról jövő ellenállása ellenére... A zsidó nép sorsának alakítását kiteptük a »jómódú és megtelepedett« zsidók piszkos kezéből... Ne hagyjátok, hogy a polgári pártok a régi rend szemetjét hozzák vissza... Ne adjatok szót a képmutatóknak, akik nem küzdöttek, hanem térden állva könyörögtek ki néhány jogot a népnek, az antiszemita miniszterek fogadószobájában... nem hittek a tömegek forradalmi cselekvésében.” A pártszakadás 1917 áprilisában következik be: A „radikális szocialista” Poalej Cion a cionistákhoz csatlakozik, elszakad a szervezet meghatározó részét képező „szociáldemokrata” Poalej Ciontól [13], amely a későbbiekben majd belép a Harmadik Internacionáléba^[415]. [14]

A SZERP Párt szintén megtartotta oroszországi tanácskozását, amelyen egyesült a cionista-szocialistákkal az Egyesült Zsidó Szocialista Munkáspárt (OESzRP vagy „Fareinikte”) keretében, s elbúcsúzott a „»területen kívüli« zsidó nemzet”, a saját szejm és a „nemzeti-perszonálaautonómia” létrehozásához fűződő reményeitől. „Az OESzRP az ideiglenes kormányhoz fordult azzal a kéréssel, hogy nyilvánítsa ki a nyelvek egyenlőségét, és hozza létre a nemzetiségi ügyeivel foglalkozó tanácsot”, amely – többek között – „finanszírozná a zsidó iskolákat és közintézményeket”. Ugyanakkor a „Fareinikte” „szorosan együttműködött” az eszerekkel^[416]. [15]

Mindazonáltal „a zsidó közegben a legbefolyásosabb politikai erővé a cionista mozgalom vált”. [16] A petrográdi cionista gyűlésnek már március első napjaiban kelt határozatában ez áll: „Az orosz zsidóságot felhívjuk, hogy minden eszközzel támogassa az ideiglenes kormányt, valamint dolgozzon élénken, fogjon össze és szervezkedjen a zsidó népelet felvirágoztatása érdekében Oroszországban, valamint a zsidó nép nemzeti és politikai újjáélesztése érdekében Palesztinában.” Ráadásul, micsoda egybeesés a lelkesítő történelmiséggel: az angol csapatok éppen 1917 márciusában közelítették meg Jeruzsálemet! Már március 19-én az odesszai cionisták felhívásában ez állt: elkövetkezett „az a korszak, amikor az államok nemzetiségi alapokon újjászerveződnek. (Oroszország pedig éppen fordítva. – A. Sz.) Jaj nekünk, ha kihagyjuk ezt a történelmi pillanatot.” Áprilisban a cionistákat erősen megtámogatta Jakob Schiff nyilvános bejelentése, miszerint mostantól ő is a cionizmushoz csatlakozik, „cselekedetét a zsidóság beolvadása miatti aggodalmával magyarázta, amihez a zsidók polgári egyenjogúsága vezethet Oroszországban. Úgy gondolta, hogy Palesztina az a központ, ahonnan a zsidó kultúra terjesztheti ideáljait.” [17] Május elején a petrográdi értéktőzsde termében nagyszabású cionista gyűlésre került sor, amelynek során többször is elhangzott a Cionista Induló. Május végén pedig a petrográdi konzervatórium a 7. oroszországi cionista konferenciának ad otthont, ahol a cionisták feladatai a következőképpen kerültek megfogalmazásra. „A zsidó nép kulturális újjáélesztése... szociális fordulat a gazdasági létformában, vagyis a szatócsok és kézművesek népe váljon a földművesek és munkások népévé”; fokozni a Palesztinába történő kivándorlást és „mozgósítani a zsidó tőkét a telepések tevékenységének támogatására”. Megvitatásra került Zsabotyinszkij terve is zsidó légió létrehozásáról a brit hadsereg kötelékében, valamint I. Trumpeldor terve is, miszerint „állíttassék fel Oroszországban zsidó hadsereg, amely a Kaukázuson keresztül elindul az *Erec Iszraél (Izrael földje)* felszabadítására a török elnyomás alól”. A két utóbbi javaslatot elvetették: a Cionista Világszervezet semleges álláspontot képviselt a világháborúban. [18]

Ugyanez az összejövétel határozatba foglalta: a soron következő önkormányzati, majd alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon azokra a pártokra kell szavazni, amelyek „nem állnak a népi szocialistáktól jobbra”, meg kell vonni a támogatást még a D. Paszmányik-féle kadétoktól is. Ez utóbbi később panaszkodott: „Valami egészen értelmetlen dolog alakult ki: mintha az egész orosz zsidóság – nagy- és kispolgárságával együtt – szocialista volna.” [19] Értetlensége több mint megalapozott.

Magától értetődő, hogy április elején Petrográdban Oroszország 25 városából és minden egyeteméről érkezett küldöttekkel megtartották a „Gehover” cionista diákszervezet kongresszusát. Határozatuk: a zsidók nem azért szenvedtek, hogy Oroszországban egyenjogúságot szerezzenek, hanem, hogy a zsidó nép újjászülessen hazájában, Palesztinában. És határozatot hoztak arról, hogy most azonnal Oroszországban légiókat toboroznak Palesztina meghódítására. „1917 nyarán és őszén az oroszországi cionista mozgalom tovább erősödött: szeptemberre tagjainak száma elérte a 300 ezret.” [20]

Kevéssé ismert, hogy 1917-ben a zsidó „ortodox egyesületek is nagy népszerűségnek örvendtek, csupán a cionistákat engedve maguk elé, de megelőzve a szocialista pártokat” (mint „az újjászervezett zsidó hitközségek irányítótestületi választásain” is). [21]

Tömeggyűlések („A gyűlöletben is, a szeretetben is a zsidók eggyé olvadtak a népi demokratikus Oroszországgal!”). Előadások („A zsidó kérdés és az orosz forradalom”). „A középiskolai zsidó diákok gyűlése” (az általános gimnáziumi gyűléseken túl) Petrográdban (meg más városokban is). Széthullt sok vidéki „a háborús áldozatok megsegítésére” (zsidó menekültek és kitelepítettek) létesült bizottság: „a demokratikus elemek most célszerűbbnek tartják a szélesebb körű társadalmi tevékenységgel való foglalatosskódást”. Áprilisra azonban ennek megsegítésére létrejön a Központi Zsidó Bizottság. Május elején megalakul a Zsidó Népi Szövetség, valamint az Össz-oroszországi Zsidó Szövetség minden zsidó erő egyesítése, és az alkotmányozó nemzetgyűlési választások előkészítése érdekében. Május végén újabb kísérlet történik: a Zsidó Demokratikus Egyesülés szervezőbizottsága összehívja Oroszország minden zsidó demokratikus csoportjának gyűlését. Továbbra is élénk vita zajlik az oroszországi zsidó kongresszus összehívása körül (a Bund ezt is ellenzi: ez ellenkezik a programjával; a cionisták pedig a kongresszus programjába bele akarják verni a palesztinai kérdést és ekkor már *őket* utasítják el); júliusban Petrográdban zajlik a zsidó kongresszus előkészítésével foglalkozó oroszországi konferencia. [22] A közéleti hangulat és a fellendülés lehetővé teszi, hogy Vinaver bejelentse: megérett a különböző országokba szétköltöztetett egységes zsidó nemzet gondolata, és a Romániában vagy a Lengyelországban élő zsidók helyzete sem lehet közömbös az oroszországi zsidók számára. A kongresszus időpontját decemberre tűzik ki.

Micsoda határozott áradata a nemzetiségi cselekvési kedvnek! Még a mi Tizenhetedik évünk viharos forgatagából is kitűnik a zsidó társadalmi és politikai tevékenység sokrétűségével, rámenősségével, ugyanakkor módszerességével is. Megélénkül a zsidó kultúra és az egészségügy is. Számukra „1917 februárja és novembere közötti időszak a felvirágzás időszakává vált”. Az *Oroszország Zsidói* mellé, Petrográdra települ a *Zsidó Hét* kiadója is, jiddis nyelven megjelenik a *Petrograd-Togblat*, és ezekhez hasonló kiadványokat adnak ki más nagyvárosokban is. A Tarbut-Társaság és a Kultúr-Liga „több tucat (ivrit^[412], illetve jiddis nyelvű) óvodát, alapfokú és középiskolát, valamint tanárképző főiskolát” létesít. Kijevben megnyílik a zsidó fiúgimnázium. Áprilisban Moszkvában megtartják a zsidó kultúrával és iskolával foglalkozó első oroszországi kongresszust. Jelszava: a zsidó iskolákat a költségvetés tartsa el. Moszkvában pedig megnyílik a Gabima Színház, „a világ első ivrit nyelvű hivatásos színháza”, [23] áprilisban pedig a zsidó festőművészek kiállítása. Szintén áprilisban a zsidó lakosság egészségvédelmével foglalkozó társaság összejövedele.

Mindez 1917-ben különösen mély benyomást kelt az egész Oroszországra jellemző állami, gazdasági és kulturális zavarodottság közepette.

Ezekben a hónapokban a zsidó élet jelentős eseménye: engedélyezték a fiatal zsidóknak, hogy az orosz hadsereg tisztjeivé váljanak. Ez azonnal széles körű mozgalommá válik: áprilisban a petrográdi katonai körzet vezérkara közvetlen utasítást ad a gárdaegységeknek: az alakulatok parancsnokai minden izraelita hitű egyetemistát haladéktalanul küldjenek át a Nyizsnyij Novgorodban lévő oktatózászlóaljba a tisztképző intézményekbe való beiskolázásuk végett [24], vagyis szinte tömegesen bővítsék velük a tiszti kart. „Már 1917 júniusának elején a kijevi Konsztantyinovszki Katonaiskolát gyorsított eljárásban elvégző 131 zsidót avattak tisztté; 1917 nyarán Odesszában 160 zsidó hadapród kap tiszti rangot.” [25] Június folyamán Oroszországban 2.600 zsidót avattak

zászlóssá.

Bizonyítékok vannak arra, hogy helyenként a katonaiskolai növendékek nem fogadták repesve az újonnan bekerülő zsidókat, például az Alekszandrovszki Katonaiskolán (ahova több mint háromszáz zsidót soroltak be). A Mihajlovszki Katonaiskolán pedig a növendékek egy része az alábbi szövegű határozattervezetet terjesztette elő: „Semmi kifogásunk sincs általában a zsidók ellen, elképzelhetetlennek tartjuk azonban, hogy az orosz hadsereg parancsnoki állományába kerüljenek.” A katonaiskola tisztjei elzárkóztak ettől a határozattól, a junker-szocialisták^[418] csoportja (141 növendék) pedig „rosszallását fejezte ki”, ugyanis „szégyellni valónak tartotta a zsidóellenes kijelentéseket a forradalmi hadseregben” [26], és a határozat nem került elfogadásra. Amikor a zsidó zászlósok az ezredekhez érkeztek, a katonák általában bizalmatlanul, rosszindulatúan fogadták őket. A zsidó tiszti szerepben az orosz katona számára teljességgel szokatlan, rendkívüli dolognak számított. (Aki azonban az újdonsült tisztek közül át tudta venni a forradalmi viselkedés hangnemét, az gyorsan népszerűvé vált.)

Másfelől, meglepő volt az odesszai katonaiskola zsidó növendékeinek megnyilvánulása is. Március végén az intézménybe 240 zsidó újonc került. Csupán 3 hét múlva, április 18-án (a régi naptár szerint) tartották Odesszában a május elsejei díszszemlét, és a hadapródok tüntetőleg óhéber dalokat énekelve meneteltek. Tudatában voltak-e annak, hogy az orosz katonákat ezzel nem fogják fellelkesíteni? Így pedig ugyan kinek a tisztjeivé akartak válni? Talán csak az önálló zsidó zászlóaljokban felelt volna meg ez a megnyilvánulás. Mindazonáltal, ahogy Gyenyikin^[419] tábornok megjegyzi: 1917 folyamán, annak ellenére, hogy a nemzetiségi ezredek (lengyel, ukrán, kaukázusontúli nemzetiségiek, lett ezredek pedig már korábban is voltak) kialakítása igen sikeres volt, „csak egyetlen nemzetiség nem folyamodott önrendelkezésért a katonai szolgálat viselésének körülményeit illetően, a zsidó. És minden alkalommal, amikor – válaszul a panaszokra (mármint, hogy milyen rosszul fogadják a hadseregben a zsidó tiszteket) – előterjesztették az önálló zsidó ezredek létrehozására vonatkozó javaslatot, ez a javaslat a zsidó és a baloldali körökben viharos felháborodást keltett, és aljas provokációnak minősült.” [27] (Az újságok azt írták akkoriban, hogy az önálló zsidó ezredek gondolata Németországban is megjelent, azonban ott is elvetették.) A valamilyen formában való nemzetiségi egyesülés szükséglete az újdonsült zsidó tisztekben valószínűleg mégiscsak megvolt. Augusztus 18-án Odesszában a zsidó tisztek gyűlése határozatot hozott egy, a frontok közötti kapcsolatot biztosító híradórészleg felállításáról, „a zsidó tisztek harctéri helyzetének megvilágítása céljából”. Augusztusban „létrejöttek a zsidó katonaszövetségek, októberben ezek a szövetségek már minden fronton és sok helyőrségben működtek. A kijevi tanácskozáson – 1917. október 10-15-én – létrehozták az Össz-oroszországi Zsidó Katonaszövetséget”. [28] (Némely bértollnok azonban az új „forradalmi hadsereg” idején is régi megszokás szerint megtartotta a tisztekkel, magukkal a tiszti váll-lapokkal szembeni ádáz gyűlöletét, így A. Alperovics a *Birzseviye vedomosztyi*ban még május 5-én is a tiszti kar ellen uszít. [29])

Különböző forrásokból tudjuk, hogy közlegénynek még az 1917. évi sorozáskor sem mentek szívesen a zsidók; feltártak eseteket, amikor beteg személyek más néven mentek az egészségügyi alkalmassági vizsgálatra, ugyanis néhány járási sorozóbiztos elrendelte, hogy a zsidók arcképes személyi azonosítóokmánnal menjenek a sorozásra (amit mások

esetében nem követeltek meg, azok együgyűsége miatt). Heves tiltakozás támadt, hogy ez ellentmond a nemzetiségi különbségek eltörlésének, és a belügyminisztérium lemondott a fényképek alkalmazásáról.

Április elején az ideiglenes kormány táviratban utasított a kémgyanú miatt száműzött zsidók felmentésére, egyéni ügyfelülvizsgálat nélkül. Sok száműzött kért engedélyt az európai Oroszország városaiba költözéshez. Petrográdba különösen sok zsidó költözött, 1917-ben a város zsidó lakossága „mintegy 50 ezret tett ki”. [30] Hasonlóképpen „1917-ben a Moszkvában lakó zsidók létszáma ugrásszerűen megnőtt (60 ezerre)”. [31]

Nem is annyira létszámában, mint határozottságában volt jelentős az oroszországi zsidóság külföldről érkezett erősítése. Az ellenséges Németországon keresztül érkezett két híres vonat utasai – 30 fő Lenin^[420] vonatában, és 160 fő Natanson^[421] és Martovéban^[422] – között a zsidók többségben voltak, és szinte valamennyi zsidó pártot képviselték (a „területen kívüli vasúti kocsikban” utazók névjegyzékeit elsőként V. Burcev tette közzé). [32] E közül a majd 200 ember közül serlőre se várt jelentéktelen szerep Oroszországban.

Egyre nagyobb létszámban, több százával kezdtek érkezni Oroszországba a zsidók az Egyesült Államokból. Egykori kitelepülők, forradalmárok vagy katonai szolgálat elől bujkálók. Őket most „forradalmi harcosoknak” és „a cárizmus áldozatainak” nevezték. Kerenszkij utasítására az államokban működő orosz nagykövetség fennakadás nélkül kiadta az orosz útlevelet bárkinek, aki két tanút hozott magával az utcáról. (Különleges helyzetben volt a Trockij^[423] körüli aktív csoport, akiket először Kanadában vettek őrizetbe a németországi kapcsolatok fenntartásának alapos gyanújával. Trockij azonban nem holmi orosz útlevéllel, hanem amerikaival utazott, amit érthetetlen módon kapott rövid idejű államokbeli tartózkodása során, no meg nagy összegű apanázzsal, aminek forrására a nyomozás nem tudott fényt deríteni. [33])

Július 26-án az egzaltált „New York-i orosz tüntetésen” (P. Rutenberg elnökletével, aki először irányította, majd megölte Gapont^[424]) Abraham Kagan, a *Vorwärts* zsidó lap szerkesztője az alábbi szavakkal fordult Bahmetyev orosz nagykövethoz „az Észak-amerikai Egyesült Államokban élő kétmillió orosz zsidó nevében”: „Mindig is szerettük hazánkat; mindig úgy éreztük, hogy a testvériség kötelékei fűznek minket Oroszország egész lakosságához... Szívünk telve hűséggel az orosz felszabadulás vörös zászlaja és a szabad Oroszország háromszínű nemzeti lobogója iránt.” Hozzátette még, hogy a *narodovolecek*^[425] önfeláldozása „közvetlenül következett az erősödő zsidóüldözés tényéből”, és hogy „az olyan emberek, mint Zundelevis, Deutsch, Gerschuni, Lieber és Abramovics a legbátrabbak közül valók voltak”. [34]

És a *visszatérők* valószínűleg nem csak New Yorkból indultak, mert augusztusban az ideiglenes kormány utazási kedvezményeket vezetett be az Amerikából Vlagyivosztokon keresztül visszatérő „politikai menekültek” számára. Július végén Londonban, a Whitechapel-ben tartott gyűlésen (miután már többen visszatértek Oroszországba) „megállapították, hogy egyedül csak Londonban 10 ezer zsidó jelentette be visszatérési szándékát Oroszországba”, és határozatban megállapították: örvendetes, hogy „a zsidók visszatérnek, hogy az új szociális és demokratikus Oroszországért küzdjenek”. [35]

A forradalomba siető visszatérők közül soknak igen figyelemre méltó sors adatott Oroszországban az oroszországi események menetében való szorgos részvétellel.

Közöttük volt a jól ismert V. Volodarszkij, M. Urickij, Ju. Larin, „a hadikommunizmus gazdaságának” majdani alkotómestere. Kevésbé ismert, hogy közöttük volt Szverdlov testvére, Venjamin (igaz, ő sosem emelkedett a vasútügyi népbiztos-helyettségénél és a Népgazdasági Legfelsőbb Tanács [36] elnökségi tagjánál magasabbra, de ez sem számított kevésnek). Közöttük volt Moiszej Haritonov; Lenin emigrációbeli munkatársa, aki vele egy vonaton utazott, és aki már 1917 áprilisában Petrográdban botrányos hírnévre tett szert, miután az anarchistákat segítette nagy értékű rablásaik elkövetésében; később az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt, az OKbP permi, szaratov, szverdlovszki kormányzósági bizottságainak titkára, és a KB urak irodájának titkára. Szemjon Dimanstein is a párizsi bolsevik csoport tagja, akinek megadatott, hogy irányítsa a nemzetiségi ügyek népbiztossága mellett működő zsidó biztosságot, majd pedig az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság (ÖKVB) mellett működő zsidó ügyosztályt, és összességében kezelje a zsidó problémákat. (Megdöbbenő az is, ahogy 18 évesen egy esztendőn belül „letette a rabbivizsgát” és belépett az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspártba.) [37] Közöttük volt az a csoport, amelyet Trockij magával vonzott New Yorkból, mégpedig magas posztolya. Az ékszerész G. Melnyicsanszkij, a könyvelő Frieman, a szedő A. Minkin-Menzon (ők nemsokára a szovjet szakszervezetek, a *Pravda*, a bankjegy- és értékpapír-szállítás vezetői), a mázoló Gomberg-Zorin (a petrográdi forradalmi törvényszék elnöke).

A februári forradalom más visszatérőinek neve feledésbe merült, pedig kár: a legfontosabb munkaterületeken kapcsolódtak be a forradalmi események menetébe. Így például Ivan Zalkind a biológia doktora jelentős részt vállalt az októberi államcsínyben, majd – Trockij idején – lényegében a külügyi népbiztosságot vezette. Szemjon Kogan-Szemkov 1918 novemberétől „az Izsevszki Fegyvergyár és Acélöntöde politikai biztosa”, vagyis, büntetőbiztos az izsevszki munkások 1918 októberében levert széles körű felkelése [38] helyén (itt az áldozatok száma több ezer, egyedül csak Izsevszk Szobornaja terén 400 munkást lőttek agyon [39]). Tobinszon-Krasznoscokov a továbbiakban az egész szovjet Távol-Kelet vezetője (a KB távol-keleti irodájának titkára, kormányfő). Girschfeld-Sztasevszkij, Verhovszkij néven a német hadifoglyokból és katonaszökevényekből álló csapat parancsnoka lesz, vagyis lerakta a bolsevik erők nemzetközi csapatainak alapjait; később a nyugati front hírszerzési főnökévé nevezik ki (1920), a beköszönt „békeidőben” pedig „a VCSK testületének megbízásából... hírszerző hálózatot szervez nyugat-európai országokban”, később „tiszteletbeli csekista”^[427], kitüntetésben részesül. [40]

A csatlakozók között voltak egyáltalán nem bolsevikok is, de Lenin és Trockij pártja őket is szívére ölelte. Habár Jakob Fischman az októberi államcsíny katonai-forradalmi bizottságának (KFB) tagja volt, és 1918 júliusában részt vett a baloldali eszerek zendülésében, mégis befogadták az OKbP-be, és évekre rábízták a Munkás-Paraszt Vörös Hadsereg felderítési részlegének vezetését. Jefim Jarcsukot, habár anarchoszindikalistaként^[428] tért vissza, a petrográdi városi tanács megbízta a kronstadti tanács megerősítésével, októberben egy csapat ottani matrózzal részt vesz a Téli Palota ostromában. Vszevolod Volin-Eichenbaum (az irodalomkutató testvére) 1917-ben visszatérően Oroszországba kitartóan vall felforgató, államellenes nézeteket, Mahno^[429] mozgalmának ideológusa, majd Mahno katonai-forradalmi tanácsának elnöke. Mint ismeretes, Mahno inkább segített a bolsevikoknak, mint ártott, és Volint egy tucat

anarchistával együtt békésen külföldre száműzték. [41]

A visszatérők reményei teljességgel megalapozottak voltak: azok a hónapok sok oroszországi zsidót magasítottak jelentős pozícióba. „Nincs már többé zsidó kérdés Oroszországban.” [42] (Habár D. Ajzman irodalmi riportjában Szura Alperovics, a Minszkből Petrográdra áttelepült kereskedő felesége még kételkedik: „Most a rabszolgaságot eltörölték, és ez minden?” És mi van azzal, hogy „a tegnapi Nyikolaj megcsinálta nekünk Kisinyovot”? [43]) Azokban a napokban még maga David Ajzman is így fűzi tovább a gondolatot: „A forradalom vívmányait a zsidóknak minden áron meg kell védeniük... ebben nincs és nem is lehet semmiféle kétség. Bármilyen áldozatot is kívánjon az ügyünk – azokat meg kell hozni... Itt van minden kezdet és minden vég: (különben) elpusztul minden... Még a zsidó tömeg legsötétebb rétegei számára is világos mindez.” Hogy mi lesz a zsidókkal, „ha diadalmaskodik az ellenforradalom”, „vitán felül áll”. Biztos benne: tömeges kivégzések. És ezért „az ocsmány fajzatot szét kell taposni, még mielőtt csírájában megjelelnie. Pusztulnia kell még az írmagjának is... A zsidók meg tudják védeni szabadságukat.” [44]

Csírájában széttaposni... sőt *még az írmagját is*... Már egészen bolsevik program, csak ótestamentumos nyelvezettel. És kit kell csírájában? Kinek az írmagját? A monarchistákat? Már nem is mozognak, az aktív tagok megszámlolásához még az egy kéz is soknak tűnik. Tehát azokról van szó, akik ellenálltak a tanácsok, bizottságok és az esztelen tömeg fékevesztett viselkedésének; akik meg akarták állítani az élet széthullását, vagyis a józan kispolgárok, egykori hivatalnokok és mindenekelőtt a tisztek és nemsokára a katonatábornok Kornijlov^[430] is. Ezek között az ellenforradalmárok között voltak zsidók is, de leginkább és legnagyobbbész az az *elem* egybeesett az orosz nemzetiséggel.

Elhagyván a nemzetiségi és a zsidó témát, nem felejtkezhetünk el a sajtóról. Tizenhétben erősödött a sajtó. Egyben befolyása is, a kiadványok s a munkatársak száma is. A forradalom előtt a katonai szolgálat alóli mentességet csak néhány lap korlátozott számú munkatársa kaphatott, és csak azon lapok (és nyomdák) esetében, amelyeket még a háború előtt alapítottak. (Ezeket „honvédelmi célú üzemeknek” tekintették akkor is, ha szenvedélyesen küzdöttek a kormány és a katonai cenzúra ellen.) Áprilistól a kiadók közbenjárására a lapoknak biztosított kedvezmények köre kibővült. A katonai szolgálat alóli mentességet élvező munkatársak száma is. A kedvezmények kiterjednek a továbbra is alakuló politikai lapokra is (ezek időnként talmi^[431] kiadványok: elég, ha legalább két hétig jelennek meg 30 ezres példányszámmal); no meg a fiatal korosztályoknak biztosított kedvezmények és a „politikai menekültek”, meg a „száműzetésből kiszabadultak” kedvezményei, mindez a nagyszámú baloldali újságokat támogatja. Ugyanakkor bezárták a jobboldaliak újságjait – a *Malenkaja gazetát* (Kis Újság) és a *Narodnaja gazetát* (Népi Újság), mert azok német kapcsolatokkal vádolták a bolsevikokat. Amikor pedig májusban számos lap lehozta a fenséges asszony hamis táviratait (hamisítvány, persze, de hisz ez csupán a „távíráshoz kisasszony könnyed tréfája”, amiért őt nyilvánvalóan felesleges volt felelősségre vonni), aztán persze mégiscsak meg kellett azokat cáfolni, és a *Birzseviye vedomosztyi* nagy nehezen kinyögte: „Kiderült, hogy sem a posta- és távirdaügyi főigazgatóságon, ahol az udvari táviratokat őrzik, sem a katonai cenzori hivatalban, sem a főtávirda gépeiben nincs nyoma ennek a levelezésnek.” [45] Vagyis: lehet, hogy táviratok mégis voltak, de a *nyomokat* valami ügyes kéz eltüntette. Ó, te csodálatos szabad sajtó!

A megfontolt Vinaver már kora márciusban figyelmeztette a petrográdi zsidó klubban összegyűlteket: „Nemcsak a szabadság szeretetére van szükség, hanem önuralomra is... Nem kell befurakodnunk a tekintélyes és díszes helyekre... Ne siessetek jogaink érvényesítésével.” [46] A források szerint Vinavernek (valamint Dannak, Liebernek és Brahmsonnak) „többször is ajánlottak fel miniszteri tárcát, de mindnyájan visszautasították úgy gondolván, hogy a zsidóknak nem illik az orosz kormány tagjaivá lenniük”. De amit a jogász Vinaver természetesen nem tudott visszautasítani, az a szenzációs kinevezése a szenátusba, ahol (G. Blumenfeld, O. Gruzenberg és I. Gurevics mellett) egyike lesz a négy zsidó szenátornak. [47] Közvetlenül a miniszterek között egyetlen zsidó sem volt, de volt négy befolyásos miniszterhelyettes – V. Gurevics Akszentjev a belügyminiszter mellett, Sz. Lurje a kereskedelmi és ipari tárcánál, Sz. Schwarz és A. Ginzburg-Naumov a munkaügyi minisztériumban; P. Rutenberget is ide sorolhatjuk. Aztán meg A. Galpern, az ideiglenes kormány hivatalának vezetője (V. Nabokov után júliustól) [48], a külügyminisztériumban meg A. N. Mandelstam, az 1. főigazgatóság vezetője. Júliustól a moszkvai katonai körzet parancsnokának segédtisztje Scher alhadnagy; májustól A. Michelson a vezérkar külföldi hadtáp-igazgatóságának vezetője. A létesítményfőnökségen az ideiglenes kormány biztosa Naum Glazberg; néhány zsidót Csernov májusban bevisz a földügyi főbizottságba, amely a parasztoknak juttatandó földdel kapcsolatos kérdésekkel foglalkozott. A legtöbb beosztás persze nem kulcsfontosságú, és szinte súlytalan ahhoz a meghatározó befolyáshoz képest, amellyel az országban az eseményekre nézve azokban a hónapokban rendelkezett a végrehajtó bizottság, amelynek nemzetiségi összetétele izgalomban tartotta a közvéleményt.

Az augusztusi állami tanácskozás témája az ország aggasztó helyzete. Ezen a tanácsi, pír- és vállalati listákon bekehült résztvevők mellett a nemzetiségek képviselői is külön helyet kaptak, 8 helyet a zsidók, melyben részt vett G. Szliozberg, M. Lieber, N. Friedman, G. Landau, O. Gruzenberg.

A legkedveltebb jelszó 1917-ben „A forradalom elmélyítése”. Éppen ezzel foglalkozott minden szocialista párt. I. O. Levin írja: „Minően kétséget kizáró tény, hogy a bolsevik pártban, valamint a többi, a forradalom úgynevezett elmélyítését számottevően szolgáló – mensevik, eszer stb. – pártban jelenlévő zsidók száma mind létszám, mind a rájuk jutó vezető pozíciók tekintetében semmiképpen sem felelt meg az ország lakosságához viszonyított arányuknak. Ez vitán felüli tény, amit meg kell magyarázni, azonban értelmetlen és céltalan volna tagadni”, annak meggyőző „bemutatása, hogy a márciusi forradalom előtt Oroszországban a zsidók jogfosztottak voltak... nem meríti k-i a kérdés lényegét”. [49] A szocialista pártok KB-inak összetétele ismert. Ráadásul 1917 folyamán a mensevikek, a jobboldali eszerek, a baloldali eszerek és a felforgatók vezetésében jóval több volt a zsidó, mint a bolsevikokéban. „A forradalmi szocialista pártnak az 1917 májusának végén, júniusának elején megtartott kongresszusán a 318 küldöttből 39 volt zsidó; a kongresszuson választott központi bizottság 20 tagja közül pedig hét. Az eszer jobboldali frakciójának egyik vezetője A. Gotz, a baloldali frakcióé M. Nathanson.” [50] (És milyen szánalmasan végezte Nathanson, a „bölcs Márk”, az orosz narodnyik mozgalom szülőatyja: a világháború idején külföldön pénzügyi támogatást fogadott el Németországtól; 1917 májusában Németországon keresztül utazott; Oroszországban azonnal Lenin támogatásába fogott, és saját tekintélyével megáldotta az

ideiglenes kormány elzavarásának gondolatát, sőt, elsőként mondta ki, habár Lenin ezt – persze – nélküle is felfogta.)

A helyi önkormányzati választások 1917 nyarán zajlottak le. Általában a szocialista pártok győztek, és „a zsidók hathatósan bekapcsolódtak a helyi és az önkormányzati munkába a letelepedési határon kívül eső számos városban is”. Így például „az eszer O. Minort választják a városi дума elnökének Moszkvában, A. Weinstein (Rahmiel), a Bund központi bizottságának tagja pedig Minszkben, a mensevik I. Polonszkij Jekatyerinoszlávban, a bundista D. Csertkov Szaratovban”, G. Schreider „Petrográdban főpolgármester, A. Ginzburg-Naumov pedig Kijevben polgármester-helyettes”. [51]

Nevezett személyeket azonban nagyjából elsöpörte az októberi államcsíny, és nem ők döntötték el a további események menetét Oroszországban, hanem olyanok, akik sokkal alacsonyabb vezetői beosztásban voltak, különösen a tanácsokban, mint L. Hincszuk, a munkásküldöttek moszkvai tanácsának vezetője, vagy az irkutszki tanácsban Naszimovics és M. Trilisszer (október után a szibériai tanácsok központi VB-jében az egyik legtekintélyesebb csekista). [52]

Még a vidéki „munkás- és katonaküldöttek tanácsaiban (is) a zsidó szocialista pártok mindenütt bőségesen képviseltették magukat”. [53] Még a szeptemberi demokratikus tanácskozáson is, amely annyira felbosszantotta Lenint, hogy követelte az Alekszandrinszkij Színház bekerítését, és az egész tanácskozás letartóztatását. (Nasatir elvtárs, a színház politikai biztosa saját bőrén tapasztalhatta volna meg a lenini fenyegetés hatását, ha Trockij meg nem védi.) És még az októberi államcsíny után is a *katonaképviselők* moszkvai tanácsában – ahogy Buharin mondta –, vannak „fogorvosok, gyógyszerészek stb., vagyis olyan személyek, akik ugyanannyira közel állnak a katonákhoz, mint a kínai császárhoz”. [54]

És mindeneknél magasabban, egész Oroszország felett, tizenhét tavaszától őszeig vajon az erőtlén és akarátgyenge ideiglenes kormány állt? Nem, hanem a petrográdi szovjet uralkodó és sorait szorosra záró végrehajtó bizottsága, majd később, június után a központi végrehajtó bizottság (KVB), amely átvette tőle az össz-oroszországi teljes hatáskört. Íme, hát ezek a szervezetek voltak Oroszország valódi irányítói. Bár külső megnyilvánulásaikban összeforrottak, de belül nem egységesek, ellentmondásoktól és pártideológiai zűrzavartól marcangoltak. A petrográdi MKKT VB először (ahogy olvastuk is) nagy egyetértésben jóváhagyta az „1. számú napiparancsot”, majd sokáig ingadozott a háború kérdésében: szétzüllessze a hadsereget vagy megerősítse? (És eléggé váratlan határozottsággal megtámogatta a „Szabadság-kölcsönt”, felháborítva ezzel a bolsevikokat, de ismét egyetértésre jutva velük, és többek között a liberális zsidókkal is abban, hogy a társadalomnak kedvezményeket kell biztosítania a kölcsön számára.)

Az első össz-oroszországi MKKT KVB (Oroszország első tanácsai irányítása) elnöksége 9 emberből állt. Köztük volt az eszer A. Gotz, a mensevik F. Dan, a bundista M. Lieber, az eszer M. Gendelman. (Márciusban Gendelman és Sztjeklov a tanácsai értekezleten az uralkodócsalád szigorúbb elzárását követeli, és az összes nagyherceg utólagos letartóztatását, így magabiztosabban éreznék magukat a hatalomban.) Ugyanebben a KVB elnökségben találjuk az egyik legtekintélyesebb bolsevikot, L. Kamenyevet, meg a grúz Csheidzét, az örmény Szaakjánt, a talán lengyel Krusinszkijt és a talán orosz Nyikolszkijt. Micsoda arcátlan összetételű testület irányította Oroszországot

abban a válságos helyzetben!

A munkás- és katonaküldöttek KVB-jétől függetlenül létezett a szintén oroszországi, május végén választott testület, a parasztküldöttek tanácsának végrehajtó bizottsága. A végrehajtó bizottság 30 tagjából három volt paraszt, ezt az olcsó látszateltét alkalmazták már a bolsevikok előtti hatalomban is. A 30 tag között D. Paszmanyik zsidókat is – hetet – talál: „szomorú jelenség ez, és éppen a zsidó érdekek szempontjából nézve... a vízcsapból is zsidók folynak”. [55] És ez a *paraszttanács saját soraiból* küldötteket állít a közeljövőbeni alkotmányozó nemzetgyűlésbe: nászvendégek listája, mely Kerenszkijel kezdődik, de ott van a hangoskodó Ilja Rubanovics, aki éppen, hogy hazatolta a képét a párizsi száműzetésből, a terrorista Abram Gotz, az alig ismert Gurevics... [56] (Ugyanabban az újságjegyzetben egy hír, hogy M. Golman zászlóst letartóztatták dezertálás^[432] miatt, pedig ő a moguljevszki kormányzósági *paraszttanács* elnöke. [57])

Magától értetődő, hogy a végrehajtó bizottságok lépései nem magyarázhatóak csupán nemzetiségi összetételükkel, ó, nem! (Sokan azok közül a hatalmasságok közül visszavonhatatlanul elhagyták szülőközösségüket, már az ösvényt is elfeledték, amelyen beállíthatnának egy kis vidéki vendégeskedésre.) Ott mindenki mélységesen hitte, hogy tehetségénél és forradalmiságánál fogva éppen ő fogja a legjobban rendbe tenni a munkások, katonák és parasztok dolgait. Egyszerűen képzettségénél és rá termettségénél fogva gyakorlatiasabban fogja elintézni az ügyeket, mint a lomha pórnép.

Az orosz emberek tömegeiben azonban, a pórnéptől fel akár a tábornokig, mehökkentő benyomást keltett – a szónokoktól a gyűlések és tüntetések szervezőiig – a vezetők vagy irányítók ábrázatának váratlan, szemet szűrő kicserélődése.

Íme egy példa V. Sztankevicstől, a végrehajtó bizottság egyetlen szocialista tisztjétől: „ez a tény (a zsidók bősége a VB-ben) magában véve is hatalmas a mértékben befolyásolta a közhangulatot és a közösség szimpátiáját... Mellesleg amikor Kornyilov először járt a bizottságban, egészen véletlenül úgy foglalt helyet, hogy minden oldalról zsidók vették körül, vele szembe pedig a bizottság két nemhogy nem tekintélyes, hanem egyenesen jelentéktelen tagja került, akikre csak azért emlékszem, mert karikatúraszerűen zsidós arcvonásaik voltak. Ki tudja, hogyan befolyásolta ez Kornyilov viszonyát az orosz forradalomhoz.” [58]

Na és az új hatalom vajon hogyan viszonyul az orosz dolgokhoz? augusztus vége, „Kornyilov végnapjai”. Oroszország a szemünk láttára pusztul, elveszti a háborút, a hadsereg elzúllott, a hátország széthullott. Kornyilov tábornok, akit Kerenszkij ügyesen becsapott, lelki egyszerűségében felkiált, szinte felvonít a fájdalomtól: „Oroszok! Nagy hazánk haldoklik. Közel a végórája... Mindenki, akiben orosz szív dobog, mindenki, aki hisz Istenben, templomba! Könyörögjete az Úr Istennek, hogy adjon nekünk csodát, szülőföldünk megmenekülésének legnagyobb csodáját!” [59] Himmer-Szuhanov, február ideológusa, a végrehajtó bizottság egyik vezető tagja erre felvihog: „ügyetlen, buta, tartalmatlan, politikailag és irodalmilag gyenge... micsoda kisstílű talmi szuzdalkodás.”^[433] „ [60]

Igen, pátoszos, ügyetlen; igen, hiányzik a világos politikai álláspontja: a politikához Kornyilov nem szokott hozzá. De vérzik a szíve. És Szuhanov érzi-e ezt a fájdalmat? Ő

nem ismeri az élő kultúra és az ország fennmaradásának igényét, ő az ideológiát, az Internacionálét szolgálja, ez pedig számára csupán holmi tartalmatlanság. Igen, epésen válaszol. Szemrehányása, hogy „talmi”, de több is annál, „szuzdalkodás”, Vagyis valami okból ideráncigálja az orosz történelmet a szentséget és az ősi művészetet. Nos, az orosz kultúra iránt érzett ilyen mély megvetéssel vezették a februári forradalmat Szuhanov és pajtásai – az internacionalizmus habja – a gonosz emléké végrehajtó bizottságból.

Itt most nem is Szuhanov és a többiek nemzetiségéről van szó, hanem éppen a nemzetiségtelen, oroszellenes és konzervatizmusellenes hangulatukról. Hiszen az ideiglenes kormánytól elvárható, hogy legalább valamikor és valamiben utat enged az orosz életérzésnek. Ehhez képest egy tapodtat sem. A legátfogóbb és „leghazafiasabb” megnyilvánulása: vezetni Oroszországot megkezdődött összeomlása útján (már a Kronstadti Köztársaság is, és nem csak az egyedül, „elszakadt Oroszországtól”) a katonai győzelem felé! A katonai győzelem felé bánni áron! A szövetségesek iránti hűség felé. (Nógattak is a szövetségesek, a kormányok is, a közvéleményük is, a pénzüembereik is. Májusban a lapok a washingtoni *Morning Post*ot idézik: „Amerika az orosz kormányértására adta”, hogy különbake esetén az Egyesült Államok „azonnal felbont minden pénzügyi megállapodást Oroszországgal”. [61] Ugyanitt Lvov herceg: „Az országnak ki kell adnia a parancsot, és harcba kell küldenie hadseregét.” [62]) Hogy milyen következményekkel jár a háború folytatása Oroszországra nézve, ki törődik azzal. És ez a képtelenség, a nemzeti önfenntartási ösztön teljes elvesztése megjelenik az ideiglenes kormány szinte minden ülésén.

A dolgok a nevetségesig fajulnak. Miközben sok millió rubelt költ jobbra és balra, és még véletlenül sem hagyja finanszírozás nélkül „a nemzeti kisebbségek kulturális szükségleteit”, április 6-i ülésén (a fehér héten) az ideiglenes kormány elutasítja a régóta ismert „V. V. Andrejev nagyorosz zenekarának” kérését, hogy kaphassanak fizetést, mint régen, „őfelsége saját kancelláriájának hiteleiből” (azokból a hitelek közül, amit az ideiglenes kormány már elkobzott). Hisz kérni is csupán évi 30 ezer rubelt kértek az egész zenekar számára, három miniszterhelyettes fizetését. „Elutasítani!” (Akár fel is oszlathatják a „nagyorosz” zenekarukat, micsoda elnevezés!) Valószínűleg, félreértésről van szó? Andrejev ismételt kérvényt nyújt be. Ám ez az egyébként bágyadt kormány a tőle egészen szokatlan határozottsággal április 27-i ülésén [63] azt másodszor is elutasítja.

Soha egyetlen orosz nemzeti hang sem hallatszott ebben az évben az orosz miniszter és történész Miljukov szájából. De Kerenszkijt, „a forradalom legfőbb alakját” sem lehet a legkisebb mértékben sem megvádolni a nemzeti szellem jelenlétével. Viszont állandó óvatosskodó felborzolódot igen mindenféle konzervatív körökkel, főképpen orosz nemzeti körökkel kapcsolatban. És utolsó, október 24-i előparlamenti beszédében – miközben Trockij alakulatai házról házra foglalják el Petrográdot, miközben lángol a Mariinszkij-palota padlója – Kerenszkij meggyőződéssel bizonygatja, hogy az általa betiltott bolsevista *Rabocsij puty* (*Munkások Útja*), *Pravda* és a jobboldali *Novaja Rusz* (*Új Oroszország*) azonos irányvonalat követő orgánok...

Ž

A végrehajtó bizottság „átkozott névtelensége” persze nem maradt megfegtetlen. A VB két hónapig próbálta tartani a titkot, de májusban színt kellett vallania, addigra szinte az összes álnevet megfegtették (Sztyeklov-Nahamkisz egyelőre őrizte a titkát, de Borisz

Oszipovics Bogdanov, a tanács erélyes állandó vezetője változatlanul hagyta nevét, megkettőzve Bogdanov-Malinovszkijra). Ez az idegesítő és érthetetlen titkolózás fokozatosan felfigyelt az egyszerű embereket is. Ha például májusban a tanács ülésén elhangzott: javasoljuk Zinovjev és Kamenyev elvtársakat!”, akkor a teremből bekiabáltak: „Mondják meg a valódi nevüket!”

A nevek eltitkolása nem fért az akkori egyszerű ember eszébe: neveiket csak a tolvajok rejtik el vagy cserélik ki. Borisz Katz miért szégyelli a nevét, és lesz belőle „Kamkov”? Lurje miért rejtőzik „Larin” néven? Mandelstam „Ljadov”? Sokan azonban a földalatti mozgalomban vettek fel álnevet, mivel rejtőzniük kellett, de a tomszki szoc.-dem. Schotman már 1917-ben vált Danyilovvá, és nem ő az egyedüli. Vajon miért?

Egy dolog vitán felüli: a forradalmárnak, aki álnevet vett fel, valakit tévedésbe kellett ejtenie, de lehet, hogy nem csak a rendőrséget és a kormányt? Hiszen így a közembereknek sincs lehetőségük megtudni és kitalálni, kik is új vezetői.

A februári forradalom első hónapjainak büntetlen felosztatásaiba belefeledkezve számos zsidó szónok nem látta meg vagy nem vette észre, hogy éppen az ő gyakori felbukkanásu-a a szónoki emelvényeken és a gyűléseken néznek értetlenül és ferde szemmel. A februári forradalom időpontjában semmiféle „népi antiszemitizmus” sem lehetett belső Oroszországban. (Ugyanaz az Abraham Kagan 1917-ben megtehetette, hogy kijelenti: „Szerettük Oroszországot, az összes szorongattatás ellenére, amiben részünk volt a régi rendszerben, mivel tudtuk, hogy a szorongattatásokban nem az orosz nép a bűnös”, hanem csakis a cárizmus. [64]) A februárt követő néhány hónap alatt azonban a zsidókkal szemben érzett ingerültség éppen a nép között lobban fel és elindul Oroszország-szerte, hónapról hónapra jobban duzzadva. Még a februári rezsim lapjai is megemlégtették, például a durvulást a városi sorban állásnál. Minden az alatt az örök pillanat alatt változott meg, amely a régi és az új Oroszország között fekszik. De a legjobban a „kígyózó sorok” változtak meg. Fura ügy. Miközben minden „elbalosodott”, a sorállások jobbosodtak. Ha esetleg... „a fekete százak féle hírverést akarja hallani... csatlakozzon a sorban állók közé”. Ott lehet hallani, hogy: „A sorban bezzeg egyetlen zsidó sincs, minek is, hiszen elegendő kenyeret spájzoltak be.” A sor másik végéből pedig „elindult a kenyeret rejtegető zsidókról szóló legenda... a sorban állások az ellenforradalom legveszélyesebb fészkei”. [65] Moszkva, ősz; a zsidóellenes szóbeszéd a legélénkebb támogatásra mindig is a forradalmi éhes sorokban lelhetett: „Nézd a mocskokat! Mindenhova befurakodtak! Nézd csak, autóra tettek szert, rázzák a rongyot... Lám csak, egyetlen bibsi^[434] sem áll sorba... Várjatok csak, majd jól a kezünk közé kaparintunk benneteket!” [66]

És egyébként is minden forradalom felszakítja a népben a gonoszság, az irigység és a harag forrásait. Ugyanez játszódott le a keresztény hitében régóta meggyöngyült orosz népben is. És a zsidókra – akik nagy számban emelkedtek fel, és megjelentek ott, ahol korábban nem voltak, ráadásul nem titkolták forradalmi örömeiket, viszont nem osztottak a sorban állás nincstelenségében – zúdult a nép ingerültségének hulláma.

Az 1917-es újságokban számtalan ilyen epizód jelenik meg: a Szennaja téren és az Aprakszin piacon árukészleteket fedeztek fel zsidó kereskedőknél, „kiáltások hallatszottak... »Verjük szét a zsidó üzleteket!«, mivel »a mocskos zsidók a hibásak mindenben«... a »mocskos zsidó« ott van minden ajkon”. [67] Egy poltavai (valószínűleg zsidó) kupecnél liszt- és szalonnakészleteket találtak. Elkezdtek szétverni a boltját és

máris a zsidók szétverésére buzdít valaki. Kiszálltak az MKT tagjai, hogy megnyugtassák a tömeget, és köztük Drobnisz – megverték. [68] Szeptemberben Jekatyerinoszlávban a katonák „Üsd a burzsujt! Üsd a zsidót!” kiáltásokkal verik szét a boltokat. Kijevben, a Vlagyimirszkij piacon egy kisfiú mérlegsúllyal fejbe vág egy, a lisztsorba befurakodó asszonyt. Azonmód kiabálni kezdtek: „A mocskos zsidók verik az oroszokat!” és haddelhadd. (És mindez Kijevben, ahol már amúgy is az „Éljen a szabad Ukrajna, zsidók és polákok nélkül!” a jelszó.) Most már minden utcai verekedésnél, még Petrográdban is, gyakran nyilvánvaló ok nélkül is fel-felhangzik: „Üsd a zsidáját!” Például a petrográdi villamoson két asszony „az MKT elzavarására buzdított, amelyben elmondásuk szerint, amúgy is csak »németek és zsidók« vannak. Mindkettőt letartóztatták és felelősségre vonják.” [69]

A *Russzkaja Volja (Orosz Akarat)* írja: „Szemünk előtt születik újjá és terjed az antiszemitizmus, annak is a legprimitívebb formája... Elég (Petrográdban) belehallgatni a beszélgetésekbe a villamoson, a különböző boltok és üzletecskék előtt kigyózó sorokban, és a számtalan röpgyűlésen, ami már minden sarkon és kereszteződésben összegyűlik... A zsidókat vádolják azzal, hogy eluralkodtak a politikában, elfoglalták a pártokat és a tanácsokat, és majdhogynem szétzüllesztették a hadsereget... hogy fosztogatnak, és elrejtik az árut.” [70]

Számtalan zsidó szocialistának, a fronton harcoló csapatoknál működő agitátornak volt határtalan sikere az év tavaszi hónapjaiban, amikor a „demokratikus békére” lehetett felszólítani, és nem kellett harcolni. Akkor senki sem róta fel nekik, hogy zsidók. Akkor azonban júniusban a VB irányvonala megváltozott, támogatni az előrenyomulást, sőt buzdítani rá, akkor hangzott fel, „Üsd a zsidáját!”, és azok a zsidó rábeszélők sokszor kerültek ám a féktelen katonák ökleinek keresztútjába.

Magáról a petrográdi végrehajtó bizottságról pedig sokszor mondták, hogy „elfoglalták a zsidók”. Ez a vélemény már júniusra széles körben megszilárdult a petrográdi helyőrségben és a gyárakban, éppen ezt kiabálták a katonák a VB-s Vojtinszkinék, aki a gyalogos ezredbe látogatott, hogy lebeszélje a katonákat a bolsevikok által gerjesztett, június 10-i fenyegető tüntetésben való részvételről.

V. D. Nabokov, akit sehogy sem lehet antiszemitizmussal vádolni, viccesen elmondja, hogy az előparlament vezetőinek tanácskozását (1917 októbere) „nyugodtan lehetett volna színhedriónnak^[435] nevezni”: „Résztevőinek túlnyomó része zsidó volt. Az oroszok közül csak Avkszentyev, én, Pesehonov, Csajkovszkij volt jelen...” Erre a mellette ülő Mark Visnyák hívta fel a figyelmét. [71]

Őszre összegződtek a hatalmon lévő zsidók aktivitásáról kialakult benyomások úgy, hogy még az *Iszkri (Szikrák)*, a végtelenül lágy *Russzkoje szlovo (Orosz Szó)* képes melléklete is, amely a korábbi közhangulatnak megfelelően sose mert volna ilyen tenni, október 29i, vagyis már a moszkvai októberi harcok idején kiadott számában élesen zsidóellenes karikatúrát közölt.

Az MKKT VB határozottan küzdött az antiszemitizmus ellen. (Nem zárom ki, hogy 1917 áprilisában azért utasították el kegyetlen módon az érdemekkel rendelkező Plehanovnak^[436] a végrehajtó bizottságba való bekerülésére vonatkozó kérését, hogy így válaszoljanak Plehanovnak a Bund-ellenes „Gad^[437] törzsére” tett kijelentésére, amit Lenin

idéz. [72] Hát lehet ezt még másképp magyarázni?) Június 21-én a tanácsok I. kongresszusa felhívásban szólít fel az antiszemitizmus elleni harcra („szinte az egyetlen határozat, amelyet a kongresszus egyhangúlag, mindenféle ellenvetés és vita nélkül fogadott el” [73]). Amikor pedig június végén (28-29-én) ülésezett a KVB újsütetű irodája, és hallgatták a beszámolót „az antiszemita agitáció fokozásáról... főként az északi és a délnyugati” kormányzóságokban, akkor azonnali döntést hoztak: a helyszínre küldik a KVB 15, különleges hatáskörrel felruházott tagját [74], és beosztják őket az „ellenforradalom elleni osztály”-hoz.

A bolsevikok pedig, miközben a „Le a tőkés miniszterekkel!” jelszóval folytatták küzdelmüket, nem hogy küzdöttek volna az áradat ellen, de nem is szégyellték fokozni azt (az anarchistákkal karöltve, habár azoknak Bleichman volt a vezetőjük), úgymond: a végrehajtó bizottság azért tanúsít ekkora rendkívüli mérsékletet a kormány iránt, mert már mindent elfoglaltak a tőkések és a zsidók. (Felismerhető a narodovolecek módszere 1881-ből...)

És amikor eljött július 3-4., a bolsevik felkelés ideje, akkor az már lényegében nem az erőtlen ideiglenes kormány ellen irányult, hanem a vetélytárs, a VB ellen, vagyis a bolsevikok suttyomban szintén a katonák zsidóellenes dühére számítottak: ott, a vében, látod, hogy bevették magukat!

Amikor pedig már a bolsevikok döntő felkelésére kehült sor, akkor a KVB által október 19-re összehívott helyőrségi gyűlésen „a 176. gyalogos ezred egyik képviselője, zsidó” figyelmeztet: „Ott lent (az utcán) azt kiabálják, hogy mindenben a zsidók a hibásak.” [75] Gendelman beszéli el a KVB-ban az október 25-re virradó éjjel történeteket: napközben ő a Péterpál-erődben szónokolt, megkísérelvén eltántorítani a helyőrséget a felkelésben való részvételtől, de azok ezt kiáltozták: „Ja, Gendelman, tehát zsidó fajzat és jobboldali.” [76] Október 27-én a Baltyijszkij pályaudvaron, amikor Gotz küldöttség élén Gatcsinába készül Kerenszkijhez, a matrózok majdnem felkoncolták és szidalmazták, hogy „a tanácsok is a zsidók kezére kerültek”. [77] És a petrográdi borospincepogromok közben amire a bolsevikok fényes győzelme után került sor megint csak azt kiáltozták: „Üsd a zsidáját!”

Ennek ellenére az egész 1917. évben egyetlen zsidópogromra sem került sor. A Katusán és a Ternopolon végigsöprő pogrom a visszavonuló és a parancsnoklás alól kiszabadult részeg forradalmi katonák megvadult garázdálkodási volt, mindent pusztítottak, ami a kezük ügyébe került, sorban minden boltot és üzletet, a legtöbbjük pedig zsidó kézben volt, így kelt szárnyra a „zsidópogrom”. Hasonló pusztításra került sor azokban a napokban Sztanyiszlavovban is, ahol jóval kevesebb zsidó élt, és azt nem nevezték zsidópogromnak.

Már 1917 közepén (márciussal és áprilissal szemben) megjelent a feldühödött lakosok vagy a részeg katonák részéről fenyegető veszély, ám ennél összehasonlíthatatlanul nagyobb veszély fenyegette a zsidókat a pusztuló ország részéről. Elképesztő, hogy a zsidó közvélemény és a vele nagyjából megegyező sajtó mintha nem tette volna a magáévá tizenhét rettenetes tapasztalatait, mintha nem tanult volna belőle, hanem csak a szétszórt „pogromszerű jelenségek-e” figyelt és reagált, de nem a reális veszélyre. Ugyanígy viselkedett a végrehajtó hatalom is. A Ternopol melletti német áttörés napjaiban, július 10-re virradó éjjel sor került az MKKT KVB és a PKT VB

kétségbeesett együttes ülésére. Belátták, hogy pusztul a forradalom (ez az első) és az ország (ez a második), kikiáltják az ideiglenes kormányt a „forradalom megmentésének kormányává”, és kiáltvánnyal fordulnak a néphez: „A sötét erők ismét arra készülnek, hogy szétmarcangolják sokat szenvedett hazánkat. A tömegeket ráuszítják a zsidókra.” [178]

Július 18-án az állami Duma tagjainak magánértekezletén (jelentéktelenül kicsi, satnya csoportoska) alighogy Maszlennyikov képviselő felszólalt az ideiglenes kormány ellen, és megnevezte tagjainak valódi neveit, még aznap este a VB frakcióülésén félreverték a harangot: íme, egy nyilvánvaló *ellenforradalmi* megnyilvánulás, amellyel szemben Cereteli belügyminiszter frissen leadott rendelete alkalmazandó! (A rendeletet a bolsevik felkelés nyomán adták ki, de a bolsevikokkal szemben nem alkalmazták.) Egy nap múlva Maszlennyikov már a *Recs* hasábjain mentegetőzik: igen, megnevezte Sztjeklovot, Kamenyevet és Trockijt, de eszébe sem jutott uszítani az egész zsidó nép ellen, „és minden alkalommal, amikor őket támadta, távol állt tőle még a gondolat is, hogy a zsidó népet okolja tetteikért”. [79]

Végül eljön szeptember közepe, a februárizmus egész építménye már visszafordíthatatlanul romhalmaz; az immár elkerülhetetlen bolsevik puccs előestéjén Ja. Kantorovics a *Recs* hasábjain figyelmeztet a veszélyre: „A résekből és hasadékokból előmászna Oroszország sötét és gonosz erői, hogy ujjongó körtáncuk közepette feketemiséken áldozzanak...” Igen, nemsokára így lesz. Csak miféle misékről is van szó? „Az állati hazafiság és a pogromos »valódi orosz« államiség” [80] miséiről. Októberben Petrográdban Trumpeldor megszervezi a zsidó önvédelmet a pogromok elleni védekezés céljából, de ez feleslegesnek bizonyul.

Megzavarodtak az oroszok, de a zsidók is.

Néhány évvel a forradalom után, bánatosan tűnődve annak menetén, G. Landau így ír: „Ám abban valami megdöbbenő önpusztítási vágy, ahogy a zsidók részt vesznek az orosz zavargásokban; most nem kifejezetten a bolsevizmusban való részvételről beszélek, hanem a forradalomról, annak egész folyamán. Itt nem is csak a hatalmas számú aktív párteberről, szocialistáról és forradalmárról van szó, akik részt vettek; inkább a széles körű együttérzésről, amellyel fogadták... Hisz a borúlátó várakozások – részben a pogromok várása – nagyon és nagyon sok embertől nem álltak távol, mindazonáltal ezek egybeolvadtak a minden bajt és pogromot előidéző zűrzavar elfogadásával. Amint a lepkét is vonzza a végzetes láng, a pusztító tűz... Nyilvánvaló, hogy komoly indítékok sarkallták a zsidókat erre az oldalra, de ugyanennyire nyilvánvaló azok önpusztító jellege is... Igaz, a zsidók ezzel semmiben sem különböztek az orosz értelmiség többi részétől, az orosz társadalomtól... De nekünk különböznie kellett volna lennünk... nekünk, a polgárok, kereskedők, kézművesek, értelmiségiek ősi népének, a föld és a hatalom népétől, a parasztoktól, földesuraktól és csinovnyikoktól^[438].” [81]

Ne feledjük el azokat sem, akik különböztek. Állandóan szem előtt kell tartanunk, hogy a zsidóság mindig nagyon különböző, hogy az irányzatok skálája nagyon széthúzó hangulata és tettei szerint. Így 1917-ben az orosz zsidóságon belül – vidéken egyértelműen, de még a fővárosban is – megmaradtak a józan szemléletű körök, és a hónapok előrehaladtával, október felé ezek egyre bővültek.

Figyelemre méltó ebben az összefüggésben a zsidók Oroszország egységével kapcsolatos álláspontja azokban a hónapokban, amikor Oroszországot nemcsak más nemzetek, hanem még a szibériaiak is darabokra akarták tépni. „A forradalom teljes ideje alatt a nagyhatalmi Oroszország eszméjének leghevesebb védelmezői – a nagyoroszok mellett – a zsidók voltak.” [82] Most, amikor a zsidók egyenjogúságot kaptak Oroszországban, ugyan mi egyesíthette a zsidókat a távol élő nemzetiségekkel? Az egységes ország önálló részepe való szétesése szétszakította volna a zsidóságot is. Júliusban a kadetok IX. kongresszusán Vinaver és Nolde nyíltan érveltek a nemzetiségek területi széttagolása ellen, Oroszország egysége mellett. [83] Hasonlóképpen szeptemberben a demokratikus értekezlet nemzetiségi szekciójában a zsidó szocialisták – mint centralisták – Oroszország föderatív^[439] berendezkedése ellen foglaltak állást. Ha még azt is megírja egy izraeli folyóirat, hogy Trumpeldor zsidó csapatai „az ideiglenes kormány oldalán harcoltak, és még Kornilov lázadását is sikerült megghiúsítaniuk”. [84] Lehetséges, habár sokat tanulmányozva 1917-et, mégsem találtam ezt alátámasztó adatokat. De, ellenkezőleg, 1917 kora májusában a mennydörgően hazafias, lényegében forradalomellenes „fekete-tengeri küldöttségben” ki volt a legnépszerűbb szónok, aki Oroszország védelmére szólított fel? Batkin, a zsidó matróz. Hát csak ennyit.

D. Paszmanyik közzétette Sulim Bezpálov milliomos hajótulajdonosnak Sahovszkij kereskedelmi és ipari miniszterhez még 1915 szeptemberében írott leveleit: „A nagyiparosok és kereskedők túlzott profitja hazánkat az elkerülhetetlen pusztulásba fogja kergetni”, azt javasolja, fogadjanak el törvényt a nyereség 15%-ban való maximálásáról, és azonnal félmillió rubeles adományt ad az államnak. Akkor, sajnos, ez az önkorlátozás nem történt meg: a szabadságra törekvő haladó körök, mint Konovalov és Rjabusinszkij is, a háború idején nem szégyelltek akár száz százalékos nyereséget is elkönyvelni. De lám, most Konovalovot nevezik ki kereskedelmi és ipari miniszternek, és Sulim Bezpálov már neki írja 1917. július 5-én: „A nagyiparosok túlzott profitja a szemünk láttára pusztítja hazánkat, és most az összes ingatlan és vagyon értékének 50 százalékát kellene elvenni”, és készen is áll arra, hogy odaadja. Konovalov most sem kap észbe. [85]

Augusztusban a moszkvai állami tanácskozáson O. O. Gruzenberg (a közeljövőben az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja) kijelenti: „Ezekben a napokban a zsidó népet... egyként járja át a hazája iránti hűség érzése, egyként azon van, hogy megvédje épségét, és a demokratikus vívmányokat”, és kész a védelem céljára feláldozni „minden anyagi és szellemi értékét, odaadni a legdrágábbat, színe virágát, egész ifjúságát”. [86]

Ez annak tudatában hangzott el, hogy a februári rezsim a legkedvezőbb az oroszországi zsidóság számára, és az ígér neki gazdasági sikereket, politikai és kulturális felvirágzást. És ez akkor megfelelt a valóságnak.

Minél közelebb jutott az októberi államcsínyhez, minél nyilvánvalóbb volt a bolsevik veszély erősödése, a zsidóságot annál jobban áthatotta ez a tudat, és annál ellenzékből lett a bolsevizmussal szemben. Ez már beáramlott a szocialista pártokba is, és sok zsidó szocialista az októberi államcsíny napjaiban aktívan ellene volt, habár szocialista tudatuk erőtlenné tette őket: ellenzésük tárgyalásokban meg újságcikkekben merült ki, amíg a bolsevikok be nem zárták azokat a lapokat.

Egyértelműen meg kell mondanunk, hogy az októberi államcsíny mozgatói *sem* a zsidók voltak (habár a parancsokat Trockij osztogatta, Grigorij Csudnovszkij határozottan

végrehajtotta azokat: az ideiglenes kormány letartóztatását is és a Téli Palota védőinek kivégzését is). Egyébként, helyesen vetik a szemünkre: ugyan, hogy tudott egy kicsiny zsidó kisebbség betaszítani egy 170 milliós népet a bolsevizmusba? Igen, igaz: 1917-ben mi magunk kotyvasztottuk össze saját sorsunkat, saját buta fejünkkel februárral kezdődően, és október-decembert sem hagyva ki.

Az októberi államcsíny Oroszország megsemmisítő vízválasztójává vált. De az *előtte* való állapot sem ígért sok jót a népnek. Egész felelős államiságunkat addigra már elvesztettük, és bőségesen kinyilvánítottuk is ezt 1917 folyamán. A legjobb, ami várhatott volna Oroszországra, valami ügyetlen, satnya, rendetlen áldemokrácia, a fejlett jogtudattal és gazdasági önállósággal rendelkező *állampolgárookra* való támaszkodás nélkül.

Az októberi moszkvai harcok utáni fegyverszüneti tárgyalásokon részt vettek a Bund és a Poalej Cion képviselői, de nem a junkerek vagy a bolsevikok oldalán, hanem mint önálló harmadik fél. Habár sok zsidó volt a Téli Palotát október 25-én védelmező hadmérnöki katonaiskolások között is; Szinyegubnak, a palota egyik védelmezőjének emlékirataiban állandóan zsidó nevek bukkannak fel, én is ismertem leég a börtönből az egyik ilyen mérnököt. Már novemberben az odesszai városi дума választásain is zsidó tömörülés lépett fel a bolsevikokkal szemben, és le is győzte őket, igaz nem sokkal.

Az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon „Oroszország zsidó lakosságának több mint 80%-a voksolt” a cionista pártokra. [87] Lenin írja: 550 ezren a zsidó nacionalistákra. [88] „A legtöbb zsidó párt létrehozott egy egységes nemzetiségi listát, amelyről hét képviselőt választottak meg, hat cionistát” és Gruzenberget. „A cionisták sikerét” elősegítette Balfour angol külügyminiszter (a választások előtt nem sokkal közzétett) nyilatkozata is (a zsidók „nemzeti otthonának” létrehozásáról Palesztinában), „amit az oroszországi zsidók nagyobb része lelkesedéssel fogadott (Moszkvában, Petrográdban, Odesszában, Kijevben és más nagyvárosokban ünnepi felvonulással, gyűlésekkel és istentiszteletekkel köszöntötték a hírt)”. [89]

Az októberi államcsínyig a bolsevizmus nem volt túlságosan vonzó áramlat a zsidók körében. De közvetlenül az államcsíny előtt Nathanson, Kamkov és Steinberg a bolsevik Trockijjal és Kamenyevvel harci egyezményt írtak alá a baloldali eszesek nevében. [90] És néhány zsidóból a legelső bolsevik győzelmek idején bolsevik, sőt kiemelkedő bolsevik vált. A 12. hadsereg sokat magasztalt lett ezredeinek – a bolsevik puccs számára oly sokat tett – komisszára Szemjon Nahimson volt. Jelentős szerepet játszottak a hadsereg zsidó tagjai a fegyveres felkelés előkészítésében és lebonyolításában 1917 októberében Petrográdban és az ország más városaiban, valamint a későbbiekben az új szovjethatalom elleni zendülések és fegyveres megmozdulások elfojtása során.” [91]

A szovjetek kongresszusának „történelmi” ülésén, október 27-re virradó éjszaka – mint ismeretes –, elfogadták a „békéről” majd a „földről szóló határozatot”. Nem került azonban bele a történelemkönyvekbe, hogy a „békeokrétum” után, de a „földdekrétum” előtt határozat születik, amely kijelenti, hogy „a helyi tanácsok lelkiismereti kötelessége megakadályozni a zsidó és mindenféle egyéb pogromokat a sötét erők részéről”. [92] (A vörös-világos erők részéről pogrom nem volt várható.)

Még itt, a munkás- és parasztküldöttek kongresszusán is – a zsidókérdés – hányadszorra már! – megelőzte a parasztkérdést.

3. BOLSEVIKOK KÖZÖTT

Zsidók a bolsevikok között, meglehetősen elcsépelet téma. Erről aztán sokat írtak! Akinek a forradalom nem orosz vagy „idegenszívű” eredetét kellett bizonyítania, a zsidó nevekre és mozgalmi nevekre mutat rá, igyekezvén ezzel lemosni az oroszokról a tizenhetes forradalom bűnét. A zsidó szerzők pedig – azok, akik korábban tagadták a zsidók tömeges részvételét a bolsevik hatalomban, meg azok is, akik soha sem tagadták – mindnyájan egy szívvel és egy lélekkel azon vannak, hogy nevezettek *szellemük* szerint nem voltak zsidók. Ők inkább *szakadárok*^[440] voltak.

Mi elfogadjuk ezt. Az emberekről *szellemük* szerint ítélnünk. Igen, azok a zsidók szakadárok voltak.

Másfelől az orosz vezető bolsevikok szintén nem voltak oroszok *szellemük* szerint, gyakran inkább oroszellenesek voltak, pravoszlávellenesek pedig biztosan. Őbennük a sokrétű orosz kultúra torzulva tört meg a politikai doktrína^[441] és a számítások prizmáján.

Másképpen kellene feltenni a kérdést: hány véletlenszerű szakadár szükséges ahhoz, hogy már korántsem véletlenszerű irányzatot képezzenek? Saját nemzetük mekkora hányada? Az orosz szakadárokról tudunk: a bolsevikok közt lehangolóan, megbocsáthatatlanul sok volt belőlük. Vajon mennyire széles körű és aktív volt a zsidó szakadárok részvétele a bolsevik hatalom megerősítésében?

És még egy kérdés: a nép viszonya szakadámihoz. A nép sokféleképp reagálhat a szakadárokra, átkozhatja vagy dicsérheti őket, félrehízódhat vagy csatlakozhat hozzájuk. És ez a megítélés, ez a viszony pedig alapvetően a néptömegek – legyen szó oroszokról, zsidókról vagy lettekről – tetteiben ölt testet. Elsősorban életükben, és csak csekély mértékben – visszatükröződésként – a történészek eszmefuttatásaiban.

Vajon megtagadhatják-e a népek saját szakadáraikat? És van-e értelme az ilyen kitagadásnak? Emlékezzen-e a nép vagy ne emlékezzen szakadámirra, jussanak e eszébe a testéből származó pokolfajzatok? *Erre* a kérdésre minden kétséget kizáróan: igen, emlékezzen a felelet. És emlékezzen minden nép, emlékezzen mint sajátjaira, mi mást is tehetne.

Leninnél talán nem is találhatnánk kiválóbb példát a szakadárokra. Másrészt: nem tekinthetjük Lenint másnak, mint orosznak. Igen, undorítónak és visszataszítónak találta az orosz ősiséget, az egész orosz történelmet. Az ortodoxiát még annál is inkább; az orosz irodalomból talán csak Csernisevszkijt és Szaltikov-Scsedrint sajátította el és kacérkodott Turgenyev liberalizmusával és Tolsztoj leleplező stílusával. Nem mutatott különösebb kötődést a Volga iránt sem, amelynek partján egész ifjúsága telt (saját birtokán élő muzsikjaival még perre is ment tilosban legeltetés miatt), sőt kíméletlenül taszította muzsikjait 1921 rettenetes éhínségébe. Ez kétségtelen. Másfelől mi, oroszok hoztuk létre azt a környezetet, amelyben Lenin felnőtt. Ráadásul gyűlölettel eltelve. És éppen mibennünk gyengült meg az a pravoszláv hit, amelyben felnőhetett volna. Ugyan ki a szakadár, ha nem ő? Mindazonáltal ő orosz, és mi, oroszok vagyunk felelősek érte. Ha pedig Lenin etnikai származását taglalnánk, nem változtat a dolgon az sem, hogy ő félvér,

a legkülönbözőbb nemzetiségek keveréke: apai nagyapja, Nyikolaj Vasziljevics kalmük és csuvas származású, nagyanyja, Anna Szergejevna Szmirnova kalmük; másik nagyapja, Izrail (a keresztségben: Alekszander) Davidovics Blank zsidó, másik nagyanyja, Anna Johannovna (Ivanovna) Großschopf pedig német apától és Anna Beata Estedt svéd anyától származott. Ez azonban nem jogosít fel bennünket arra, hogy kitagadjuk Oroszországból. Úgy kell elfogadnunk őt, mint egyrészt teljes mértékben *oroszországi* szüleményt, mivel minden, benne testet öltött nemzetiség az Orosz Birodalom történelmének részese, másrészt pedig mint orosz szüleményt. Annak az országnak és közhangulatának a szülöttét, amelyet mi, oroszok építettünk. Habár ő nemcsak Oroszországtól idegenedett el, de időnként élesen oroszellenes szelleme szerint is. Így számunkra ő valóban idegen szülemény. Mégsem tagadhatjuk ki őt, semmiképp.

Na és a zsidó szakadárok? Amint láttuk, 1917-ben a zsidók nem különösképpen vonzódtak éppen a bolsevikokhoz. A zsidók aktív vonzódása a forradalmi megmozdulásokhoz azonban ekkor is megnyilvánult. Az azt megelőző legutolsó, igaz, a mensevikekkel közös, OSzDMP- (Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt) kongresszuson (London, 1907) a 302-305) küldöttből a zsidók létszáma sokat ígérően meghaladta a 160-at, vagyis többségben voltak. Az áprilisi összejövetel eredményeként (1917, éppen hogy elhangoztak Lenin kirobbanó „áprilisi tézisei”) a bolsevikok új központi bizottságának 9 tagja között találjuk G. Zinovjevet, L. Kamenyevet, Ja. Szverdlovot. (Az OSzDMP-ből átnevezett) OK(b)P [Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt] nyári VI. kongresszusa megválasztotta a KB 11 tagját, köztük Zinovjevet, Szverdlovot, Szokolnyikovot, Trockijt és Urickijt. [1] Aztán 1917. október 10-én a „történelmi értekezleten” a Karpovkán (Himmer és Flaxerman lakásán), az értekezleten, amely döntést hozott a bolsevik államcsínyről, a 12 résztvevő között van Trockij, Zinovjev, Kamenyev, Szverdlov, Urickij, Szokolnyikov. Ugyanott választották meg az első, a jövőben annyira fontos politikai bizottságot, és 7 tagja között megintcsak megtaláljuk Trockijt, Zinovjevet, Kamenyevet és Szokolnyikovot. A számok önmagukért beszélnek. D. Sz. Paszmanyik erről érthetően így vélekedik: „Semmi kétség, a zsidó szakadárok régen túlléptek százalékos arányukon... és túl sok helyet foglaltak el a bolsevik komisszárok között.” [2]

Mindez persze jellemzően a bolsevizmus vezető köreiben történt, és korántsem a zsidók tömeges irányultságát mutatja. No meg a politikai bizottságbeli zsidók sem léptek fel csoportként. Kamenyev és Zinovjev például éppen hogy elleneztek az államcsíny mihamarabbi megtartását. Trockij azonban, mint az októberi államcsíny teljhatalmú irányító génusza, nem túlzott, amikor az *Október tanításaiban* ecsetelte szerepét. A gyáván bujkáló Lenin semmi lényeges dologgal sem járult hozzá az államcsínyhez.

Végül is Lenin, internacionalizmusa szellemében, no meg a Bunddal 1903-ban folytatott vitája okán azt a nézetet vallotta, hogy „zsidó nemzetiség”-nek léteznie sem szabad, meg nincs is, ez tulajdonképpen a forradalmi erők gyengítésére kreált reakciós koholmány. (Lenin nótáját fújta Sztálin^[442] is, aki a zsidókat „papíron létező nemzetnek” tekintette, és elkerülhetetlen beolvadásukat jósolta.) Ebből következőleg Lenin az antiszemitizmust is a kapitalizmus fortélyának, az ellenforradalom ügyes fogásainak tartotta, és semmi életszerűt nem látott benne. Lenin azonban nagyon is jól látta, mekkora a zsidókérdés mozgósító ereje az ideológiai harcban. És természetesen mindig kész volt a zsidók további és különös keserűségét felhasználni a forradalom céljai érdekében.

És a forradalom legelső napjaitól kezdve Lenin kénytelen volt ezt a lehetőséget két kézzel megragadni ! Amennyire sok mindent nem látott előre az állam dolgaiban, ugyanannyira nem látta előre azt sem, hogy a zsidók művelt, de nagyjából mégis félművelt, a háború következtében már egész Oroszországban szétszóródott rétege hogyan fogja megmenteni Lenin államát a döntő hónapokban és években, kezdve a bolsevizmus ellen tömegesen sztrájkoló orosz közalkalmazottak leváltásával. Ez volt a zsidó határ menti kitelepülők azon rétege, amely a háború után nem tért vissza szülőföldjére. (Például a háború idején kitelepített zsidók közül a forradalom után nagyjából csak a „kisvárosi elemek” tértek vissza Litvániába; a litván zsidók „urbanizált része” pedig, és „a fiatalság az oroszországi nagyvárosokban maradt”. [3].

És éppen „a letelepedési határ 1917. évi megszüntetése után történt a zsidók nagy lerajzása azokról a vidékekről Oroszország belsejébe”. [4] Ez a kivonulás már nem a menekültek és a kitelepítettek kivonulása, hanem az áttelepülőké. Tegyük az 1920. évre vonatkozó szovjet adatokat: „egyedül csak Szamarában az utóbbi években több tízezer menekült és kitelepített zsidó telepedett le”, Irkutszkban pedig „a zsidó lakosság száma 15 ezerre nőtt... nagy zsidó települések jöttek létre Oroszország központi részén és a Volga mentén, valamint az Urálban”. De: legtöbbjük „továbbra is a társadalombiztosító és különböző emberbarát szervezetek segélyeiből él”. És az *Izvesztija* felszólít: „A pártszervezetek, a párt és a nemzetiségügyi népbiztosság zsidó osztályai és részlegei folytassanak igen széles körű agitációt annak érdekében, hogy (a zsidók) Szovjet Oroszországban térjenek át a termelőmunkára”. [5]

Képzeld csak bele magát egy kicsiny bolsevik csoportocskába, amely magához ragadta a hatalmat, de még eléggé törekeny: kiben, kikben bízhatunk? Kit hívhatunk segítségül? Szemjon (Simon) Dimanstein, aki kora gyermekkorától bolsevik, 1915 januárjától pedig a nemzetiség-ügyi népbiztosság mellett létrehozott zsidó biztosság vezetője az alábbiak szerint tolmácsolja Lenin hozzá intézett szavait: „Nagy szolgálatot tett a forradalomnak – többek között – az a tény, hogy a háború miatt a zsidó értelmiségi középosztály jelentős része az orosz városokba került. Ők törték le azt az általános szabotázszt^[443], amellyel rögtön az októberi forradalom után szembetaláltuk magukat, és amely rendkívül veszélyes volt számunkra. A zsidó elemek, bár nem mindenki, ellehetetlenítették ezt a szabotázszt, és ezzel kísérelték a forradalmat abban a nehéz órában.” Lenin „nem tekintette célszerűnek különösebben hangsúlyozni ezt a sajtóban... kiemelte azonban, hogy az államapparátust hatalmunkba keríteni, és jelentősen megváltoztatni csak ezeknek a hozzáértő, és többé-kevésbé értelmes, józan új csinóvnyikok tartalék erőivel sikerülhetett”. [6]

Vagyis a bolsevikok rögtön hatalomra kerülésük elején meghívták a szovjet apparátusba a zsidókat: kit vezetőállásba, kit pedig végrehajtói munkakörbe. És? És sokan, nagyon sokan mentek, mentek rögvést. A bolsevik hatalomnak égető szüksége volt a feltétlenül hű végrehajtóba. Sok ilyet talált a fiatal elvilágiasodott zsidók között, szláv és internacionalista testvéreikkel egyetemben. És ezek az emberek nem okvetlenül voltak *szakadárok*, volt közöttük párton kívüli, egyáltalán nem is forradalmár, eddig mintegy apolitikus is. Sokak esetében nem is az eszme, hanem az egyszerű életrevaló számítás volt a meghatározó, de jelenséggént ez tömeges volt. És a zsidók már egyáltalán nem siettek a korábban tiltott és vágyott falusi vidékekre, hanem a fővárosokba. „Sok ezer zsidó özönlött a bolsevikokhoz, mivel bennük látták a forradalom leghatározottabb

védelmesítőit, a legmegbízhatóbb internacionalistákat”, és „a párthierarchia alsóbb szintjei bővelkedtek zsidókban”. [7]

„A zsidó egyébként nyilvánvalóan nem a nemesek, nem a pópák^[444], nem a csinovnyikok közül való ember volt, rögtön az új klán^[445] élcsapatába került.” [8] És lám, a bolsevizmusban való zsidó részvétel ösztönzésére „1917 végén, amikor a bolsevikok éppen csak megkezdtek intézményeik szervezését Pétervárott, a nemzetiségügyi népbiztosság zsidó osztálya már működött”. [9] Nemsokára, 1918-ban átalakították önálló zsidó biztossággá. Az OKbP VIII. kongresszusa idején, 1919 márciusában pedig előkészületben volt a Szovjet Oroszország Kommunista Zsidó Szövetségének kihirdetése, az OKbP szerves, ugyanakkor sajátos részeként. (Beléptetnék a Kominternbe^[446] is, és ezáltal végérvényesen aláásnák a Bund helyzetét. Még az Oroszországi Távirati Iroda (ROSzTA) szervezetén belül is létrehozták az önálló zsidó részleget.

D. Sub magyarázó megjegyzése tehát „a zsidó ifjúság jelentős káderei^[447] a kommunista párthoz húztak” a fehérek területén elkövetett pogromok következtében [10] (vagyis 1919-től kezdve), semmiképpen sem állja meg a helyét. A zsidók tömeges beáramlása a szovjet apparátusba már 1917 végén és 1918-ban megtörtént. Nem kétséges, hogy 1919 történései csak megerősítették a zsidó káderek kapcsolatát a bolsevikokkal, de semmiképpen sem azok hozták létre azt.

Egy másik, kommunista szerző így magyarázza „a zsidó forradalmár különösen kimagasló szerepét munkásmozgalmunkban”: a zsidó munkásokban „a vezetői szerep betöltéséhez elengedhetetlen lélektani formáció bizonyos vonásai különösen fejlettek”, ám az orosz munkásokban ezek éppen csak fejlődésnek indultak – a kivételes energia, a kulturáltság, a szolidaritás és a szisztematikusság. [11]

Csak kevesen tagadják a zsidók szervezőszerepét a bolsevizmusban. D. Sz. Paszmanyik kiemeli: „maga a bolsevizmus az orosz történelem sajátosságainak eredőjeként jelent meg... a bolsevizmus szervezettségét azonban részben a zsidó komisszárok működése biztosította”. [12] A zsidók dinamizáló szerepét a bolsevizmusban az amerikai megfigyelők is aláhúzták: „Az, hogy az orosz forradalom gyorsan kinőtte pusztító korszakát, és belépett konstruktív szakaszába, ez a zsidó Jelelégületlenség teremtő génuszának egyértelmű megnyilvánulása.” [13] Október szárnyalásakor hány és hány zsidó mesélt bolsevizmuskorabeli tevékenységéről büszkén felszegett fejjel.

Emlékezzünk csak vissza, hogy – amint a forradalom előtt a forradalmárok és a radikális liberálisok – korántsem az irántuk érzett szeretetből, hanem politikai céljaik érdekében szívesen és aktívan felhasználták a zsidók szorongatott helyzetét, ugyanúgy az októbert követő első hónapokban, majd években a bolsevikok is előszeretettel alkalmazták a zsidókat állam- és pártapparátusukban. Megintcsak nem a zsidókkal való lelki rokonság, hanem a képességeikből, életrevalóságukból és az orosz lakosságtól való távolságtartásukból származó előnyök miatt. Hasonló módon a letteket, a magyarokat és a kínaiakat is felhasználták a maguk helyén.

Összességében a zsidók bizalmatlanul, sőt, talán ellenségesen viszonyultak a bolsevikokhoz. Miután azonban a forradalomban végre hozzájutottak a teljes szabadsághoz, és azzal együtt jött – amint láttuk – a zsidó társadalmi, politikai, kulturális aktivitás jól szervezett felvirágzása, a zsidók nem akadályozták, hogy néhány hónap alatt

éppen a zsidó bolsevikok törjenek élre. Ők aztán buzgó kegyetlenséggel éltek is a rájuk szakadt hatalommal.

A XX. század 40-es éveinek végétől kezdve, amikor a kommunista hatalom összeveszett a világ zsidóságával, a zsidóknak ezt a szilaj részvételét a kommunista forradalomban bosszankodva vagy óvatoskodva kezdték elhallgatni, elkendőzve a kommunisták is, a zsidók is. Az események felelevenítését, és néven nevezését pedig zsidó részről szélsőséges antiszemitizmusnak kezdték minősíteni.

Az 1970-1980-as években – többféle tényező hatására – a kérdéses forradalmi időszak anyagaiba már ismét szabadott betekinteni. És ekkor már nagyszámú zsidó hang szólalt meg erről nyilvánosan. Például Naum Korzsavin költő: „Ha »tabunak« minősítjük a zsidók részvételét (a forradalomban), akkor egyszerűen lehetetlen lesz róla beszélni. Volt idő, amikor erre a részvételükre büszkék voltak... A zsidók kivették részüket a forradalomból, méghozzá aránytalanul nagy számban.” [14] Vagy M. Agurszkij: „A zsidók szerepe a forradalomban és a polgárháborúban nem korlátozódott csupán az államigazgatásban való példa nélkül álló részvételre. Ez jóval több volt ennél.” [15] Vagy Sz. Cirjulnyikov izraeli szocialista: „A forradalom kezdetén a zsidók... az új rendszer alapját képezték.” [16]

Nem csekély azonban azon zsidó szerzők száma sem, akik ma is tagadják a zsidók hozzájárulását a bolsevizmushoz, sőt, haraggal félresöprik azt, vagy, ami a gyakoribb, betegesen reagálnak még az idevonatkozó utalásokra is.

Mindeközben pedig nem kétséges, hogy ezek a zsidó *szakadárok* néhány éven keresztül közvetlen vezetői voltak a bolsevizmusnak, irányították a működő hadsereget (Trockij), az ÖKVB-t (Össz-oroszországi Központi Végrehajtó Bizottság) (Szverdlov), mindkét fővárost (Zinovjev és Kamenyev), a Kominternt (Zinovjev), a Profinternt (Dridzo-Lozovszkij) és a Komszomolt^[448] (Oszkar Rivkin, majd Lazar Schatzkin, aki egyben a Kommunista Ifjúsági Internacionálét is vezette).

„Az első népbiztosok tanácsában igaz, csak egy zsidó volt, de ez az egy Trockij volt, Lenin után a második és befolyásában túltett mindenkin.” [17] A valódi kormány 1917 novemberétől 1918 nyaráig pedig még csak nem is a Népbiztosok Tanácsa (NBT), hanem az ágynevezett kis NBT volt: Lenin, Trockij, Sztálin, Karelin, Prosjan. Október után már az ÖKVB elnöksége legalább olyan komoly szer; mint a Népbiztosok Tanácsa. A 6 tagú elnökségben: Szverdlov elnök, Kamenyev, Volodarszkij, Sztyeklov-Nahamkisz.

M. Agurszkij helyesen jegyzi meg: olyan országban, ahol egyáltalán nem szoktak hozzá, hogy a zsidók a hatalomba kerülhetnek, micsoda döbbenet: „Zsidó az államelnök... zsidó a hadügyminiszter... ez olyasvalami, amihez Oroszország őslakossága aligha tudott hozzászokni.” [18] Döbbenetes még azért is, hogy *micsoda* elnök, és *micsoda* hadügyminiszter volt ez a kettő.

Ž

A legelső és legfontosabb, amire a bolsevikok a breszti különbéke által törekedtek: odaadni Németországnak Oroszország hatalmas területeit, hogy a fennmaradó területeken megszilárdíthassák a bolsevizmust. A breszti küldöttség vezetője Joffe volt. A külpolitika irányítója pedig Trockij. Bizalmi titkára I. Zalkind, elfoglalta Nyeratov külügyminiszter-helyettes dolgozószobáját, tisztogatást hajtott végre a külügyi apparátusban, és létrehozta

az új KNB-t (Külügyi Népbiztosságot).

Ugyanannak az 1919. évnek az elején megtartott amerikai szenátusi meghallgatáson dr. A. Simons – 1907 és 1918 között a petrográdi metodista episzkopális egyház előjárója – fontos megfigyeléséről számol be: „Miközben Lenin, Trockij és csatlósai nem spóroltak a szövetségeseknek címzett csípős kifejezésekkel, nem emlékszem akár egyetlen alkalomra sem, amikor éles kijelentést tettek volna Németországra.” Másrészt pedig, „a szovjet kormány hivatalos személyeivel folytatott beszélgetéseim során rájöttem, hogy megvan bennük a törekvés arra, hogy lehetőség szerint megőrizték Amerikával a baráti viszonyt. A szövetségesek diplomáciai testületeinek tagjai ezt a törekvést úgy értelmezték, mint kísérletet Amerika leválasztására szövetségeseitől. Ezenkívül arra számítottak, hogy ha a bolsevista rendszer összeomlik, akkor hazánk (az Egyesült Államok) lenne az a menedékhely, ahova a bolsevista démonok menekülhetnének”. [19]

A számítás logikus, sőt nyilvánvaló is? És valószínűleg éppen Trockij legutóbbi amerikai tapasztalatai alapján melengette csapatában ezt a reményt.

A bolsevik felsővezetés azonban ennél sokkal tágabb értelemben számított az Egyesült Államok pénzügyi felső köreire.

Maga Trockij vitathatatlanul internacionalista volt, és hihetünk demonstratív kijelentéseinek is, amelyekben eltaszított magától minden zsidó vonatkozást, kinevezéseit elnézve, a szakadár zsidókat sokkal közelebb érezte magához, mint a szakadár oroszokat. Legközelebbi munkatársainak Trockij szinte kizárólag zsidókat választott (három vezető titkára közül Glazman és Szermuksz, személyi testőrségének parancsnoka pedig Dreizer [20]). Nos, midőn szükségessé vált egy erélyes és kíméletlen hadügyi népbiztoshelyettes – micsoda magas beosztás! –, Trockij habozás nélkül kinevezte Efrajim Szkljanszkij orvost, aki sem hadszíntéri, sem törzskari parancsnok nem volt. És láss csodát, Szkljanszkij már mint a Köztársaság Forradalmi Katonai Tanácsának elnökhelyettese egy sorral feljebb írt alá, mint Sz. Sz. Kamenyev tábornok, a hadsereg főparancsnoka.

Hiszen még csak bele sem gondolt Trockij, hogy ez az alkalmatlan kinevezés hogyan veszi ki magát a csapatszolgálatosok szemében, és egyáltalán Szkljanszkij felszárnyalása egész Oroszországra nézve mit jelent. Erre rá se hederített. Trockij híres mondása tehát „Oroszország még nem elég érett ahhoz, hogy zsidó kormányozza”, arra mutat, hogy őneki egyáltalán nem volt közömbös ez a kérdés.

Vagy az a híres jelenet: 1918. január 5-én az alkotmányozó nemzetgyűlést Sz. P. Sevcov zemic, a legidősebb képviselő nyitja meg, Szverdlov pedig pimaszul kikapja kezéből a csengőt, lelöki az emelvényről és újra megnyitja a nemzetgyűlést. Azt érezni kell, hogy milyen lángoló, sok évig visszafojtott, mohó reményekkel várta az egész orosz társadalom a régóta áhított és óhajtott alkotmányozó nemzetgyűlést, mint a megszentelő napsugarat, amely boldogságot áraszt majd Oroszországra. És hogy megfojtották pár óra alatt Szverdlov és Zseleznyák matróz között félúton.

Ezt megelőzően pedig szétkergették az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat előkészítő össz-oroszországi bizottságot, és minden ügyet átadtak egy Brodzskij nevű fiatalembernek. A legvárva vártabb gyűlés ügyeivel Urickij foglalkozott, a nemzetgyűlés új kancelláriáját pedig Drabkin szervezte meg, tehát így az ilyesfajta ténykedésekkel valósult meg a zsidó kormány arculata. Még azt megelőzően az alkotmányozó nemzetgyűlés

Oroszország-szerte ismert és tisztelt tagjait, köztük Panyina grófnőt, a bőkezű adományozót a semmirekellő Gordon tartóztatta le. [A *Gyeny (A nap)* adatai szerint: először tehetségtelen hazafias cikkecskéket firkált a *Petrogradszkij kurjer* számára, majd káposztát és vegyi árukat árult, végül bolsevikké avanszált.] [21]

És még arról se felejtkezzünk el, hogy az új uralkodók nem mulasztottak el azonmód nyereséget felhalmozni, egyszerűbben szólva kirabolni a védteleneket. A megszerzett pénzt rendszerint drágakövekbe forgatják... Szkljanszkij „az első számú gyémántvásárló” hírében áll Moszkvában. A litván határon a vámvizsgálaton fennakadtak Zinovjev feleségének, Zlata Bernstein-Lilinának a csomagjai „és több tízmillió értékű ékszer került elő”. [22] (Nálunk közben az a legenda járja, hogy az *első* forradalmi vezérek önzetlen idealisták voltak.) A Csekában pedig közli egy hitelt érdemlő tanú, akin 1920-ban keresztülgázolt a szervezet, a börtönparancsnokok általában lengyelek vagy lettek voltak, „a Cseka spekuláció elleni harccal foglalkozó kevésbé veszélyes és leginkább jövedelmező osztálya azonban a zsidók kezében volt”. [23]

A nyilvánvalóan hivatalos beosztásokon kívül az eredetileg is konspiratív módon felépített lenini struktúra erősségei közé tartozott a láthatatlan és néma figurák „üzemeltetése” is. Az ő személyükre nem vesztegettek egyetlen sort sem a krónikák, legkedvencebb kalandorától, Ganyeckijtől kezdve és a Parvus felhőjében lebegő többi ködös figuráig bezárólag. Ilyen volt az a Jevgenyija Sumenson is, aki csak rövid időre bukkant a felszínre 1917 nyarán, még le is tartóztatták a Németországgal folytatott gyanús pénzügyi machinációi miatt. Ennek dacára továbbra is kapcsolatban maradt a bolsevik felsővetetéssel, azonban sehol nem szerepel az apparátusi listákban. A „júliusi napok” után a *Russzkaja volja* józan hangvételi anyagot közölt Parvus, és közeli munkatársa, Zurábov, „aki a petrográdi szoc.-dem. körökben tekintélyes helyet” foglal el, rejtett tevékenységéről; Parvus „tevékeny munkatársai” voltak továbbá „a jelenleg szintén Petrográdban tartózkodó Binstock, Levin, Perazics és egyéb urak”. [24] Vagy itt vall még a Parvus irodájának petrográdi fiókját vezető Szamuil Zaksz – Zinovjev sógora – gazdag petrográdi gyáros fia, aki 1917-ben a bolsevikoknak ajándékozott egy egész nyomdát. Vagy szintén Parvus csapatából: Saul Pikker (alias Alekszandr Martinov [25], akivel valamikor mint elméleti szakemberrel Lenin nyilvános vitát folytatott, és amikor elkövetkezett a párt által megadott óra, Martinov a névtelenség homályába burkolózott).

Néhány eklatáns példa. Közismert név (krími tömeggyilkosságai révén) Rozália Zalkind-Zemljácska, a terror fúriája; V. Zagorszkijjal, I. Zelenszkijjel és I. Pjatnickijjel együtt 1917-1920-as években a bolsevikok moszkvai bizottságának titkára, még jóval Kaganovics [16] előtt. A legkevésbé sem csodálkozhatunk azon, hogy „Odessza forradalmi intézményeiben elég sok zsidó volt”, mivel Odesszában, hint láttuk, a zsidók a lakosság egyharmadát tették ki. Ezek után nyilvánvaló, hogy a katonai-forradalmi bizottság (KFB), majd pedig az Odesszai Népbiztosok Tanácsa elnöke V. Judovszkij, a kormányzósági pártbizottság elnöke pedig Ja. Gamarnyik. [27] Aztán Gamarnyikra Kijev vár: ott lesz elnöke a kormányzósági bizottságnak, valamint a kormányzósági forradalmi bizottmánynak és a kormányzósági végrehajtó bizottságnak is; aztán a távol-keleti partvidék forradalmi bizottmányának és a területi végrehajtó bizottságnak az elnöke, meg a párt távol-keleti partvidéki területi bizottságának titkára, és a belorusz KB titkára, meg a belorusz katonai körzet forradalmi katonatanácsának tagja. [28] Na és Lázár Kaganovics, a felkelő csillag 1918-ban a kommunista párt Nyizsnyij Novgorod-i kormányzósági

bizottságának elnöke? Augusztus-szeptemberben a Nyizsnijj Novgorod-i KFB jegyzőkönyvei, amelyekben a legkegyetlenebb terror bevezetéséről döntenek a kormányzóságban rendre az alábbi bejegyzésekkel kezdődnek: „Jelen van: Kaganovics”, jelen van: Kaganovics”. [29] És figyel... Óvatlanul közlésre került egy fényképfelvétel, amit Ju. Larin így magyaráz: „a fényképen az októberi forradalom utáni leningrádi tanács (vagyis petrográdi szovjet) egyik gyűlésének elnökségi értekezlete látható. Az elnökségi asztalnál ülők abszolút többsége zsidó.” [30]

Felsorolni minden nevet, minden fontos, gyakran döntő poszton bárki számára teljesíthetetlen feladat. Mi – csupán illusztrációképp – egynéhányukról valamivel részletesebben szólnak. Itt van Arkagyij Rosenholtz: az októberi államcsíny egyik moszkvai vezetője; aztán több hadsereg, majd az egész köztársaság katonai-forradalmi tanácsának tagja, Trockij „legközelebbi segédje”. És a beosztások hosszú sora: pénzügyi népbiztosság, MPF (munkás-paraszt felügyelőség, ellenőrző és vizsgálati szerv), végül hét évig külkereskedelmi népbiztos. Szemjon Nahimson októberben a halhatatlan lett lövészkomisszára, a jaroszlavi katonai körzet dühöngő katonai biztosa (a jaroszlavi felkelés idején megölték). Szamuil Zwilling Dutow onreburgi atamán legyőzése után az onreburgi kormányzósgyi VB élére áll (nemokára megölték). Zorah Greenberg, az északi kommuna művelődési és művészeti biztosa, az írvit ellen lépett fel, Lunacsarskij „jobbkeze”. Vagy Jevgenyija Kogan (Kujbisev felesége) már 1917-ben a párt szamarai kormányzósági bizottságának titkára, 1918-1919-ben a Volga menti katonai forradalmi törvényszék tagja, 1920-ban a taskenti városi PB-ben vetették be, 1921-től Moszkva, fel egészen a moszkvai PB (a 30-as években moszkvai városi PB) titkári székéig. Nézzük Kujbisev titkárát, Szomjon Zsukovszkijt: elshunnak a politikai osztályok, hadseregek politikai osztályai, amelyeket vezetett; őt is dobálják, hol a turkesztáni KB propaganda osztályára, hol a balti flotta politikai főosztályának élére (bolsevikok számára nincsenek távolságok), aztán már a KB-be. Vegyük a Belenjkij testvérekét: Abram: Lenin személyi testőrségének vezetője annak utolsó

öt évében; Grigorij: a krasznoznamenszkij kerületi bizottságtól fel a Komintern agit.-prop. [449] osztályának vezetéséig; Efim: legfőbb népgazdasági tanács, MPF, pénzügyi népbiztosság, Dimanstein a zsidó biztosság és a zsidó részleg után a továbbiakban hol Litvánia-Beloruszszia KB tagja, hol meg Turkesztánii művelődésügyi népbiztosa, aztán Ukrajna legfőbb politikai és művelődésügyi bizottságának a vezetője. Vagy Szamuil Filler patikustanonc a herszoni kormányzósgból, aki felszámalt a moszkvai Cseka elnökségébe, majd az MPF-be. Emitt meg Anatolij (Iszaak) Koltun „dezerált” és nemokára kivándorolt, 1917-ben tért vissza, vezető állásóin van az OKbP KEB-nél (központi ellenőrző biztosság), majd pártmunkára kerül Kazahsztánba, Jaroszlavlba és Ivanovóba. Aztán megint a KEB-be, a moszkvai bíróságra és egyszer csak egy kutatóintézet igazgatója! [31]

Különösen szembetűnő a zsidók szerepe az OSzFSzK (Oroszországi Szocialista Föderatív Szovjet Köztársaság) *élelmiszerral* foglalkozó szerveiben, az akkori évek – a hadikommunizmus – létfontosságú idegköcskaiban. Nézzük csak meg a kulcsfontosságú állásokban egynémelyiküket. Moiszzej Frumkin 1918-1922-ben az OSzFSzK (Az élelmészügyi népbiztossága kollégiumának tagja 1921-től, a legnagyobb ideig idején az élelmészügyi népbiztos helyettese, egyidejűleg az elosztószerv, a Glavprodukt élelmészügyi főigazgatóság) igazgatóságának elnöke, az ügyvezetője meg I. Rafailov. Jakob

Branderburgszkij-Goldzinszkij (1917-ben tért vissza Párizsból) rögtön a petrográdi élelmészügyi bizottság tagja, 1918-tól az élelmészügyi népbiztosságnál; a polgárháború idején pedig az ÖKVB rendkívüli meghatalmazottja. Feladata a gabonabeszolgáltatás megszervezése több kormányzóságban. Iszaak Zelenszkij 1918-1920-ban a moszkvai városi tanács élelmészügyi osztályán, majd az OSzFSzK élelmészügyi népbiztossága kollégiumának tagja. (Később a KB titkárságára kerül, és a KB közép-ázsiai irodájának titkára lesz). Szemjon Voszkov (1917-ben érkezett Amerikából, a petrográdi októberi államcsíny résztvevője) 1918-tól a hatalmas északi megye élelmészügyi biztosa. Miron Vlagyimirov-Scheinfinkel 1917 októbertől a petrográdi élelmiszter-előljáróság vezetője, majd az OSzFSzK élelmészügyi népbiztossága

kollégiumának tagja; 1921-től Ukrajna élelmészügyi, később földügyi népbiztosa. Grigorij Zuszmanovics 1918-ban Ukrajnában a *prodarmija*, az „élelmiszter- rekviráló hadsereg” [450] biztosa. Moiszzej Kalmanovics 1917 végéig a nyugati front élelmészési biztosa, 1919-1920-ban a Belorusz SZSZK, majd a Litván-Belorusz SZSZK élelmészügyi népbiztosa, és a nyugati front rendkívüli élelmiszerbizottságának elnöke. (Pályája csúcsa a Szovjetunió állami bankja igazgatótanácsának elnöki széke.) [32]

A legutóbbi időkben hozták nyilvánosságra részleteiben, hogyan is kezdődött 1921-ben a nyugat-szibériai nagy parasztfelkelés (az „isimi lázadás”). Indenbaum, a tyumenyi kormányzóság élelmészügyi biztosa az 1921. évi kegyetlen gabonabeszolgáltatások után, amikor is a megye 1921. január 1-jére a besolgáltatásokat 102%-ra teljesítette, további egy héttel kitolta a „beszolgáltatások szorgalmazását”, így ez már

január 11-re, vagyis éppen a *karácsonyt megelőző hétre* esett. [451] A többi járási élelmészési biztossal együtt az isimi is a következő utasítást kapta: „A beszolgáltatásokat a következményekre való tekintet nélkül kell teljesíteni, akár *falvak teljes gabonatarataikának* lefoglalása árán is (kiemelés tőlem – A. Sz.), a termelők éhségnormán való tartása mellett.” Indenbaum személyre szóló táviratban követelte „a legkíméletlenebb megtorlás alkalmazását, beleértve a falvak teljes gabonakészletének elkobzását is”. A rekviráló osztatok – Indenbaum tudomásával – egykori bűnözőkből, lumpenekből állították össze, akik könnyen hajlottak a paraszterésre. A kormányzósági élelmészügyi bizottság tagja, a lett Matvej Laurisz személyes gazdagodására és gerjedelmének csillapítására használta, miután osztagával megszálalt egy-egy faluban, a lakosságtól maga és csapata számára 31 nőt követelt éjszakára. Az OKbP X. kongresszusán a tyumenyi küldöttség beszámolt arról, hogy „azokat a parasztoakat, akik nem akarták teljesíteni besolgáltatási kötelezettségüket, gödörbe állították, leöntötték vízzel és megfagyasztották”. [33]

Valakiről pedig csak sok év múltán hallottak az emberek, csak az *Izvesztyijában* közölt nekrológból: „tbc-ben elhunyt Iszaak Szamojlovics Kieselstein elvtárs, a párt VI. kongresszusának küldötte, az októberi felkelés előkészítésével foglalkozó moszkvai „ötök” tagja”; miután a kormány Moszkvába költözött, „hatalmas munkát végzett mint az ösz-szövetségi Cseka kollégiumának meghatalmazottja”, majd az V. és a XIV. hadsereg forradalmi katonatanácsának tagja, „a párt és a munkásszotály mindig hű közötagja”. [34] És hány és hány ilyen „fáradhatatlan névtelen munkásból”, meghozza különböző nemzetiségűek által Oroszország fajtogatóinak tábora?

A kötelező mozgalmi nevek mellett a zsidó bolsevikok szerették felhalmozni a fedőneveket meg a mindenfajta névváltoztatásokat. (Íme egy 1928-ból való nekrológ: meghalt Lev Mihajlovics Mihajlov; a régi bolsevik, zárójelben: 1906 óta *Politikusként* ismert a pártban. De a Politikusz szintén ragadványnév; valódi vezetéknevét, az Elinszont magával vitte a sirba. [35]) Mi indította Aron Rufejevicsét, hogy az ukrán *Tarutata* nevet vegye fel? Vajon szűgyellte vezetéknevét Joszif Aronovics Tarsisz? Vagy erőt akart meríteni a Pjányickij (Pénteki) névből? Ugyanez vezette a zsidó Goncsarovot? Vaszilenkót? És árulónak tekintették-e őket családjukban? Vagy csak egyszerűen gyávákna?

Hátramaradtak eleven hangú beszámolók is. I. F. Nazsivín írja korai szovjet élményei alapján: a Kremlben, a népbiztosok tanácsának hivatalában „mindenfélé hivetetlen rendtelenség és zűrzavar. Mindenütt lettek, lettek, lettek még zsidók, zsidók, zsidók. Sose voltam antiszemita, de mennyiségük egyszerűen szemet szűrt. Ráadásul mindnyájan a legzöldfülbű korban,” [36]

Még a szabadságszerető és végtelen türelmű Koroenko is, amellet, hogy együtt érez a pogromoktól szenvedő zsidókkal, 1919 tavaszán így ír naplójába: „A bolsevikok között sok a zsidó férfi és zsidó nő. Jellemvonásuk a végtelen tapintatlanság és önelégültség, ami szemet szűr és bosszantó.” „A bolseviszm Ukrajnában már idejétmúlt vált. A »kommunia« mindenütt gyűlöletet kelt. A zsidó ábrázatok tarkálása a bolsevik káderek között (leginkább a különleges osztályon) felkorbácsolja a hagyományos és szívsz jüdofoók ösztönöket.” [37]

A bolsevik hatalom első éveiben a zsidók túlsúlya korántsem csak a párt és a hatalom csúcsein mutatkozott meg: ez sokkal döbbenetesebb volt és sokkal érzékenyebben érintette a lakosságot a tágas határban, a kormányzóságokban, a járáskokban, a közép- és vidékegekben. Éppen ott ült meg a „sztrájkőrök” névtelen tömege, amely a még törékeny bolsevik hatalom „segítségére özőnlött”, megerősítette azt és megmentette. A „*Orosz Zsidók Könyve*” ezt írja: „Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nagyszámú zsidó bolsevik tevékenységét sem, akik saját munkahelyükön a diktatúra másodlagos ügynökeiként működtek, és számtalan szerencsétlenséget okoztak az ország lakosságának”, hozzátevé: „beleértve a zsidókat is”. [38]

Annak, hogy azokban a szörnyű napokban és hónapokban a zsidók mindenütt jelen voltak a bolsevikok között, megvoltak a kegyetlen következményei is. Vonatkozott ez a cári család meggyilkolására is, amely most szem előtt van, mindenki beszél erről és amellyel kapcsolatban a zsidók részvételét az oroszok már-már önkínzó kárörömmel felnagyítják. Így szokott ez lenni mindig: a zsidók legdinamikusabb képviselőinek (belőlük pedig sok van) muszáj volt jelen lenniük az események forgatagában, gyakran vezető posztokon. Így a cári család gyilkosságánál is az őrség (és a gyilkosok) lettek, oroszok és **magyarok** voltak, de a két kulcsszerpet Saja-Filipp Goloscsokin és (a kikeresztelkedett) Jakob Jurovcszkij játszotta.

A döntés kulcsa Lenin kezében volt. Azért mert belevágní ebbe a gyilkossága (abban az időben, amikor hatalma még gyenge volt), mert bevált a számítása mind az Oroszországgal szövetséges hatalmak teljes közömbössége (a rokon angol király még 1917 tavaszán megtagadja a menedéket Miklóstól), mind az orosz meg konzervatív rétegeinek végtelen gyengesége tekintetében is.

Az 1912-ben négy évre a toboi kormányzóságba száműzött Goloscsokin, a továbbiakban 1917-ben az Urálba, közeli ismeretségbe került Szverdlovval (propó, 1918-ban tegeződtek, amint ez a Jekatyerinburg és Moszkva közötti telefonbeszélgetésekben rögzítésre került). Goloscsokin (szintén Szverdlovval együtt) 1912-től a bolsevik párt KB tagja, majd az októberi államcsíny után a permii és a jekatyerinburgi kormányzósági pártbizottságok titkára. Később a falat még zsirosabb, az urak területi pártbizottság titkára, vagyis az egész Ural legfőbb gazdája. [39]

A cári család meggyilkolásának gondolata és a módszer kiválasztása már érlelődött Lenin és legközelebbebb környezete fejében, külön készült és saját változatával állt elő azonban Goloscsokin és Beloborodov (az uráli megyei tanács elnöke). Mint kiderült, 1918 júliusának elején Goloscsokin emiatt felment a Kremlbe is: meggyőzendő a cári család „elmenekül” változatának előnytelenségéről, ügymond nyíltan és egyenesen agyon kell azokat löni, és nyilvánosan bejelenteni. Lenint nem is kellett győzködnie, „elpusztítani”, ebben ő nem kételkedett, csupán tartott Oroszország lakosságának és a nyugatiak reakciójától. Kapott azonban már jelzéseket, hogy minden nyugodtan fog lezajlani.

(A döntésnek természetesen még Trockijon, Kamenyevén, Zinovjevén és Buharionon is múltnia kellett volna, de egyikőjük sem volt Moszkvában, azonkívül, ismervé jellemüket, talán az egy Kamenyevén kívül aligha tiltakozott volna bármelyikük is. Trockijról tudjuk, hogy közömbösben jóváhagyólag állt a kérdéshez. Az 1935. évi naplójában az alábbiakat írja: megérkezik Moszkvába, s a Szverdlovval folytatott beszélgetése közben megkérdezi, „Apropó, „igen, és a cár hol van?” „Vége – válaszolta –, kivégezték.” „És a családja hol van?” „Vele együtt.” „Mindenké? – kérdeztem, valószínűleg csepp közömbözéssel a hangomban.”

„Mindenké? – felelte Szverdlov. – Miért?” Várta a reakciót. Semmit sem válaszoltam, „ki is hozta a döntést?” – kérdeztem. „Mi döntöttünk erről...” „Többet semmit sem kérdeztem tőle, lezártam az ügyet. Lényegében a döntés nemcsak célszerű, hanem szükségszerű is volt... A cári család kivégzésére nemcsak azért volt szükség, hogy megretentsük, elborzasszuk az ellenséget, reménytelenséget keltsünk benne, hanem azért is, hogy felrúzzuk a soraikat, megmutassuk, hogy nincs visszaut, hogy vagy a teljes győzelem vagy a teljes pusztulás vár ránk.” [40])

M. Heifecz elmez, ki lehetett ott ezen az utolsó lenini értekezleten: természetesen Szverdlov, Dzerzsinszkij, nem kizárt, hogy Petrovcszkij és Vlagyimirszkij (NKVD – belügyi népbiztosság), Sztucska (igazgatásügyi népbiztosság) és talán V. Schmidt. Hát ez volt a cárról ítélt törvényszék. Goloscsokin még július 12-én visszatért Jekatyerinburgba, várva az utolsó jelzést Moszkvából. Aztán Szverdlov továbbította Jekatyerinburgba Lenin végleges rendelkezését. És Jakob Jurovcszkij órá, a Szibériába száműzött és kényszermunkára ítélt bűnöző fia – ott is született –, akit 1918 júliusában neveztek ki az Ipatyevszkói ház parancsnokává, átgondolta a műveletet és megszervezte a gyilkosság (magyarokból és oroszokból álló őrség hajtotta végre, köztük volt Pavel Medvegyev, Pjotr Jermakov), valamint a holttestek eltüntetésének technikáját. [41] (Itt tegyük be a többi dologi bázissal és kénssával a hullák eltüntetéséhez még P. L. Vojkov megyei hadpártcset.)

Milyen sorrendben adták le a gyilkos lövéseket az Ipatyev-ház vérfürdővé vált pincéjében, és kinek a lövései értek első, később, persze, már maguk a hóhérok sem voltak vele tisztában. A továbbiakban

Jurovcszkij heves szenvedéllyel bizonygatta elsőségét: »A koltból egy lövéssel agyonlöttem Nyikolájt.« De Jermakovnak is jutott a megtiszteltetésből a »Mauzer [452] elvtárs«-sal.” [42]

Goloscsokin nem tört babérokra, az összeset magának szerezte meg a tökfőlő Beloborodov. A húszas években mindenki úgy is tudta, hogy éppen ő a cár legfőbb gyilkosa; még 1936-ban is, amikor a Don menti Rosztovban vendégszerelpet valami pártgyűlésen, ezzel dicsekedett a tribünről. (Mindössze egy évvel azelőtt, hogy őt magát is kivégezték.) Goloscsokin is agyonlöttek 1941-ben. Jurovcszkij pedig (aki a gyilkosság után Moszkvába ment, és vagy egy évet „dolgozott” Dzerzsinszkij közvetlen környezetében, vagyis folytatta a gyilkolászást) természetes halállal halt meg. [43]

Összességében az egész forradalom, minden eseményre folyton rávetült a nemzetiségi kérdés árnyéka is. Így az összes részvétel és társtestesség, Sztolipin meggyilkolásától kezdve, természetesen érzékenyen érintette az oroszok érzéseit. Itt van azonban Mihail Alekszandrovics főhercegnek, a cár caccének a meggyilkolása. Ki volt a gyilkos? Andrej Markov, Gavril Mjasznyikov, Nyikolaj Zsuszgov, Iván Kolpascsikov, valószínűleg mindnyájan oroszok.

Ó, mennyire oda kell figyelnie minden embernek, vajon egy fényugármnyi jószágot veti-e saját nemzetére vagy a gyűlölet árnyékát borítja rá.

Ennyit a forradalom hóhéraitól. És mi van az áldozatokkal? A tömegesen kivégzett és az uszáltságára vízbe fojtott túsók és foglyok: tiszték – oroszok, nemesek –, nagyjából oroszok, papok – oroszok, zemecek –, oroszok, az erdőkben elfogott, a Vörös Hadseregbe való sorozás elől bujálkáló parasztok, mind oroszok voltak. És az az emelkedett szellemiségű antiszemizmus-ellenes orosz értelmiség, most már az is megtalálta saját pincéit és halálos sorsát. És ha most utólag összeállítanánk 1918 szeptemberétől kezdve azoknak a listáját, akiket a szovjet hatalom első éveiben agyonlöttek vagy vízbe fojtottak, és

statistikai táblát készítenénk belőle, megdöbbenénk, mennyire mentes volt a forradalom ezekben a táblázatokban saját internacionalista jellegétől, mert szávelleness volt. (Amint arról, egyébként Marx [453] és

Ž

Lenin pedig ezekben a hónapokban folyton folyvást csak a zsidó téma körüli feszültséget figyelte. Már 1918 áprilisában „Moszkva város és a moszkvai területi népbiztosainak tanácsa” közölte mintegy csak a saját területe szálaára, de nem máshol, mint az *Izvesztyijában* [44] a tanácsokhoz intézett körlevelét „az antiszemita pogromokra való felbujtás kérdésében”: „a zsidók ellen intézett pogromok bizonyított eseteiről a moszkvai területen” (egyetlen város sincs megnevezve). Szükség van „a zsidó kérdésnek és az antiszemitizmus elleni harcnak szentelt rendkívüli tanácsulésekre”, meg agitációs kampánnyal egybekötött „nagygyűlésekre és előadásokra”. No de ki a legfőbb gonosz, kin kell széjjelcsapni? Hát persze, hogy a pravoszláv papokon. Itt van az 1. pont, amely felszólít: „Fokozott figyelmet kell fordítani a papságnak a »fekete százak« szellemében folytatott zsidóellenes hírverésére, és a leghatározottabb intézkedésekkel kell küzdeni az ellenforradalmi tevékenység és a papság agitációja ellen” (egyelőre nem részletezi, milyen intézkedésekkel, de vajh, mi ne tudnánk, milyenekkel?). Ehhez társul a 2. pont: „Szükségesnek tartja a különleges zsidó harci szervezet létrehozásának elutasítását.” (Vagyis szó volt a zsidó gárdáról.) A 4. pontban pedig megbízzák a zsidóügyi biztosságot, hogy a hadügyi biztossággal együtt „foganatosítsanak megelőző intézkedéseket a zsidópogromok elleni harcban”.

Ennek az ominózus 1918. évnek a derekán Lenin gramofonra mondott egy „külön beszédet az antiszemitizmusról és a zsidókról”: Ez „az átkozott cári önkényuralom” ráuszította „a sötét munkásokat és parasztokat a zsidókra. A cári rendőrség a földesurakkal és a tőkéssekkel szövetkezve rendezte a zsidópogromokat. A zsidógyűlölet csak ott tartja magát szilárdan, ahol a földesurak és a tőkés elnyomása kilátástalan sötétségbe taszította a munkásokat és a parasztokat... A zsidók között vannak munkások, dolgozók, ők vannak többségben. Ok testvéreink a tőkés elnyomatásban, elvtársaink a szocializmusért vívott küzdelemben... Gyalázat az átkozott cárizmus fejére... Gyalázat azokra, akik gyűlöletet szítanak a zsidókkal szemben...” „A gramofonokat és az ezt a beszédet tartalmazó lemezeket az agitációs vonatok elvitték a frontra, a városokba és a falvakba. Ott a gramofonok visszajátszották ezt a beszédet a klubokban, a nagygyűléseken és a gyűléseken. Vörösgárdisták, munkások és parasztok hallgatták vezérük szavait, és kezdték megérteni, miről is van szó.” [45] Kinyomtatásra azonban ez a beszéd – ugye nem véletlenül? – akkor nem került, csak 1926-ban (az id. Agurszkij könyvében).

A népbiztosok tanácsa 1918. július 27-én (közvetlenül a cári család kivégzése után) különtörvényt alkotott az antiszemitizmusról: „A népbiztosok tanácsa kinyilvánítja, hogy az antiszemita mozgalom veszélyezteti a munkások és a parasztok forradalmának ügyét.” És végezetül (Lunacsarszkij tanúsága szerint ezt Lenin saját kezűleg írta hozzá): „A népbiztosok tanácsa előírja a munkás-, katona- és parasztküldöttek minden tanácsának, hogy tegyenek határozott intézkedéseket az antiszemita mozgalom gyökerében való elfojtására. Utasítja a tanácsokat, hogy a pogromok résztvevőit és a pogromok felbujtóit helyezze törvényen kívül.” Aláírás: V. I. Uljanov (Lenin). [46]

Ez a két szó – törvényen kívül – ha valaki nem értette volna meg a vörös terror hónapjai alatt, akkor tíz év múltán a kommunista aktivista, egykori népbiztos, sőt a

„hadikommunizmus” teremtmője, Larin elvtárs magyarázza meg nekünk: „az aktív antiszemitákat »törvényen kívül« helyezni, vagyis agyonlőni”. [47]

Lenin 1919-ben Dimansteinnek adott híres válasza pedig az alábbi apropóból született: Dimanstein „el akarta érni Leninnél, hogy visszatartsák” Gorkij azon röpiratának terjesztését, amely úgy magasztalja a zsidókat, hogy azt a „képzetet kelti, mintha a forradalom a zsidókon múlna, különösen a középpolgári elemeiken”. Lenin, amint azt már olvastuk, ellentmondott, miszerint közvetlenül október után éppen a zsidók törték le az állami hivatalnokok szabotázsát és ezáltal a forradalom megmenekült; ebből következőleg „Gorkij véleménye ezeknek az elemeknek a nagy jelentőségéről... teljes mértékben helyes”. [48] Nem kételkedik ebben a *Zsidó Enciklopédia* sem: „Lenin nem volt hajlandó elkobozni M. Gorkijnak *A zsidókról* című, a polgárháború idején tömeges példányszámban kinyomott, tartalmában túlzottan filoszemita^[45] kiáltványát, annak az aggodalomnak ellenére, hogy antiszemita ütőkártyává válhat a forradalom ellenségeinek kezében.” [49]

Hát, a fehérek számira az is lett, kétségtelen: a zsidóság és a bolsevizmus arculatának hiteles összeolvadása.

A forradalom vezéreinek ez a süket és elképesztően rövidlátó megvetése mindannak a benyomásnak és érzésnek, amely növekedett a népben, megmutatkozott abban is, ahogy a zsidók részt vettek a pravoszláv papság szétfűzésében: éppen 1918 nyarán kezdődött a bolsevik támadás a közép-oroszországi pravoszláv templomok ellen, különösen a moszkvai területen (akkoriban a mai területi egység több kormányzóságból állt), amit csak az egyházközségek lázadási hullámai tudtak megállítani.

A kronstadti erőd építőmunkásai már 1917 decemberében nem bírták ki, és tiltakoztak, határozatukat lehozta a *Kronstadtszkije Izvesztyija*: „Mi, mesterek és munkások, miután mai (december 28-i) közgyűlésünkön megvitattuk azt a kérdést, hogy pravoszláv papokat osztanak be a rendőrség soros ügyeleti szolgálatába, tisztáztuk, hogy egyetlen zsidó rabbit, mohamedán mollát, római katolikus papot vagy német pásztort, a pravoszláv papokon kívül a munkás- és katonaküldöttek tanácsának végrehajtó bizottsága a rendőrségi feladatok ellátására nem osztott be. Valószínűleg, az egész végrehajtó bizottság kizárólag más vallásúakból áll...” [50] (Meg kell jegyeznünk, hogy a „népek börtönének” még ezen a várszigetén is minden felekezetnek megvolt a saját istentiszteleti helye.)

Még magába a *Pravdába* is eljutott (a gúnyos „Üsd a zsidót!” cím alatt közölték) az arhangelszki munkások felhívása „az öntudatos orosz munkásokhoz és parasztokhoz”: mindenütt „megszentségtelenítve, meggyalázva, kirabolva” „csak az orosz pravoszláv templomok vannak, nem pedig a zsidó zsinagógák... Az éhség és a betegségek sok százezer ártatlan orosz életet visznek sírba”, „a zsidók pedig nem haldokolnak az éhségtől és a betegségektől”. [51] (Volt még egy bírósági per antiszemitizmus tárgyában a Vaszilij Blazsennij-székesegyházban 1918 nyarán...)

A zsidó aktivisták a legesztelenebb módon csatlakoztak a (többi vallásfelekezetekhez viszonyítva) pravoszlávellenes, megrögzötten kitartó, általános bolsevik vallásüldözési tombolásba, a papok üldözésébe, a sajtóban közölt Krisztus-gyalázásba. Volt ám igyekezet az orosz tollak részéről is: Gyemjan Bednij (Jefim Pridvorov), és nem csak ő. A zsidók

meg inkább maradtak volna ki az egészből.

Tyihon pátriárka 1920. augusztus 9-én levelet intéz Uljanov Leninhez, a népbiztosok tanácsa elnökéhez (másolat Kalinyinnek, az ÖKVB elnökének), elfogultsági kifogást emelve az igazságügyi népbiztosság vizsgálója, Spitzberg ellen, és ennek kizárását követelve: „az egykori válóperes jogi képviselő”, jelenleg az igazságügyi népbiztosság megbízásából ellenőrzi „az orosz pravoszláv egyház erekyéit, felnyitja az egyház által a szentek sorába felvettek földi maradványait tartalmazó ereklyetartókat és sírokat”. Az OSzFSzK alkotmányára hivatkozva a pátriárka ragaszkodik „»tevékenységének« elkövetkezendő vizsgálata során... Spitzberg vizsgáló elfogultság miatti kizárásához, mivel olyan személyről van szó, aki a vizsgálatot és a kihallgatásokat »részhajló szenvedélyességgel« folytatja le, ami nyilvánvalóan megmutatkozott a korábbi egyházi perekben... végül, aki nyilvánosan sértegeti a vallásos hitet, nyíltan csúfolja a vallásos liturgiai cselekményeket, nyomtatásban pedig a *Vallási fekély* (1919) című könyv előszavában Jézus Krisztust ocsmány nevekkel illeti.” [52]

Az iratot a népbiztosok kistanácsába küldik, amely azt 1920. szeptember 2-i ülésén tárgyalja, az előadó maga Spitzberg. Határozat: „Belavin polgártárs (Tyihon pátriárka) panaszát következmény nélkül hagyni (egyhangúlag elfogadva).” [53] Kalinyin azonban észbekap, és titokban egy behízselő levelet ír Kraszikovnak, az igazságügyi népbiztosságra: ő úgy gondolja, hogy „Spitzberg elvtársat gyakorlati és politikai indokokból... valóban valaki mással kellene felváltani”; mivel „a bíróságon a hallgatóság valószínűleg nagyobb részt pravoszláv lesz”, így meg kell fosztani „a papságot... legfontosabb érvüktől, a nemzetiségi bosszúra stb. való hivatkozás lehetőségétől”. [54]

És az ereklyék felnyitása? Milyen magyarázatot találhatott a tömeg erre a megszenteltségtelenítésre, ennyire nyilvános és kihívó cselekedetre? „»Az oroszok, pravoszlávok illet ugyan nem csináltak volna«, mondják Oroszországban. »Ezt mind a zsidók találták ki. Nekik ez nem ügy: már magát Krisztust is keresztre feszítették.«, [55] És ugyan nem felelős-e ezért a közhangulatért a hatalom, amely ilyen látványosságot tálal fel a népnek, annak minden bárdolatlanságával együtt?

Sz. Bulgakov, aki feszült figyelemmel kísérte a pravoszláv hit sorsát a bolsevikok alatt, írta 1941-ben: a Szovjetunióban a keresztényüldözés „vad kegyetlensége és méretei alapján túltett a történelem által ismert minden korábbira. Ezt nem lehet természetesen teljes mértékben a zsidóság rovására írni, de nem is lehet lekicsinyelni annak jelentőségét.” [56] „Éppen a bolsevizmus alatt mutatkozott meg a legnyomatékosabban a zsidóság *akarateréje* és energiája.” „A zsidó részvétel az oroszországi bolsevizmusban – sajnos – aránytalanul és túlon túl nagy. Ez pedig mindenekelőtt *a zsidóságnak a szent Izrael ellen elkövetett bűne*... És nem a »szent Izrael«, hanem az akaratos zsidóság nyilvánult meg a hatalomban, a bolsevizmusban, az orosz nép megfojtásában.” „Habár itt a keresztényüldözés a bolsevizmus ideológiai és gyakorlati programjából eredt általánosan, nemzetiségi különbségek nélkül, ugyanakkor megvalósításában természetesen a legnagyobb mértékben éppen a zsidó istentelenségi »biztosok« vettek részt”, így az, hogy Gubelman-Jaroslavszkij a harcos istentelenek szövetségének élére állt „az egész pravoszláv orosz nép színe előtt... a vallási pimaszság cselekedete”. [57]

A városok és a közterületek átnevezése is látványos pimaszsággal zajlott. Maga a szokás lényegében nem zsidó, inkább általános szovjet eredetű. De állíthatjuk-e, hogy

Gatcsina Trockká való átnevezése semmiféle nemzetiségi töltetet sem közvetített lakói számára? Pavlovszkából Szluck, Palota térből Urickij tér, Izsák székesegyház teréből Vorovszkij tér, Lityejnij sugárútból Volodarszkij utca, Vlagyimirszkij sugárútból Nahimszon út, Admiralitás rakpartból Rochal rakpart, Tavricseszkaja utcából megint Szluckij utca, a szépséges Mihajlovszkaja egy középszerű festő, Iszaak Brodskij nevét kapta.

Megfeledkeztek magukról. Megszédültek. Az orosz vidéken meg se szeri, se száma: Jelizavetgrad Zinovjevsk, és így tovább. A várost meg, ahol megölték a cárt, gyilkosáról, Szverdlovról nevezték el.

Nyilvánvaló, hogy a nemzetiségi *bosszúállás*, mint a zsidó bolsevikok mozgatója már 1920-ban is elterjedt elképzelés volt az orosz köztudatban, ha már kuriózumként bekerült (Kalinyin érve a megelőzésről) még a szovjet kormány irataiba is.

Helyes volt persze Paszmanyik cáfolata: „A rosszindulatú vagy buta ember számára mindennek egyszerű a magyarázata: a zsidó kahal^[456] elhatározta, hogy megszerzi Oroszországot. Vagy a bosszúálló zsidóság elégtételt vesz Oroszországon a korábbi üldözésekért, amelyeket ebben az országban szenvedett el.” [58] Nyilvánvaló, hogy semmiképpen sem magyarázhatjuk a bolsevikok győzelmét és uralkodását ily modori. De: ha az 1905. évi pogrom lángol a családot emlékeztében, és ha 1915-ben a nyugati kormányzóságokban élő fajtádbelieket korbáccsal üldözték el, akkor csekély 3-4 év múlva te is megbosszulnád korbácssuhintással és revolverrel. Ne találgassuk, milyen mértékben volt tudatos a zsidó kommunisták bosszúállása, minden, ami orosz elpusztítása, szétzúzása; teljes mértékben tagadni azonban ezt az érzést nem más, mint a cárizmus idején létező zsidó egyenlőtlenség és a zsidóknak a bolsevizmusban való részvétele közötti kapcsolat megtagadása, azon kapcsolaté, amit folyton előtérbe helyeznek.

Nos, I. M. Bickerman „látva a zsidók túlméretezett részvételét e barbár pusztításban”, és valószínűleg válaszolva azoknak, akik szerint a zsidóknak joginkban áll bosszút állni korábbi üldöztetéseikért, tagadja ezt a jogot. „A hitsorsosaink pusztító igyekezete miatti felelősség az államra száll, amely üldöztetésével, zaklatásával taszította a zsidókat a forradalomba.” Nem így van, mondja ő: „éppen azzal különbözik az egyik ember a másiktól, az egyik emberi csoport a másiktól, miként válaszol a ránehezedő rosszra.” [59]

Ez szintén tőle származik, amikor 1939-ben végigtekint a zsidóság történelmi sorsán az új korszak sűrűsödő felhői alatt: „A zsidók nyilvánvalóan abban különböztek a környező világtól, hogy a zsidók csak üllők lehettek és sohasem pöröly.” [60] Nem vagyok felkészült, hogy a világtörténelmi sorsokat taglaljam, nem szeretnék ebben a hatalmas nagyságrendű vitában részt venni, de álláspontom egyértelmű. Legyen bárhogya is a teljes történelem során, de Oroszországban tizenhétől kezdve, és még utána is vagy tizenöt évig a forradalomhoz csatlakozott zsidók *pörölyként is működtek*, sőt a pöröly tömegének jelentős részét képezték.

És most szóváltásunkba B. Paszternák szól bele. A *Doktor Zsivágó*ban, igaz, már a második világháború, és a kitört zsidó katasztrófa után, terhének minden keserűségével, világnézetének minden változásával, a regényben azonban éppen forradalmunk éveit tartva szem előtt, ír „erről a szégyenlős, csak bajt hozó, önfeláldozó elkülönültségről”. És még: „az ő (zsidóké) gyengeségük, és a csapások elhárítására való képtelenségük”.

Szemünk előtt azonban ugyanaz az ország volt; különböző életkorban, de ugyanott éltünk ugyanazokban a 20-30-as években. Egy akkori kortárs megdermedt volna a megütközéstől: vajon Paszternák nemz vette ész-e (elhiszem), mi is történik? Szülei, a festő apa és a zongorista anyja a zsidók azon magas kultúrájú köréhez tartozott, amely egységben élt az orosz értelmiséggel; jelentős hagyományok között nőtt fel. Oroszországnak és az orosz kultúrának szentelték nagylelkű életüket a Rubinstein testvérek, az átható tekintetű Levitán, a precíz Gersenzon, Frank és Sesztov filozófusok. Talán ezt a határozott választást, a szolgálat és az élet magasabb rendű oszthatatlanságát Paszternák *normának* tekintette, az attól való torz és borzalmas eltéréseket pedig kivételnek, ezeket egyszerűen nem is látta.

De nyomot hagytak, bevésődtek többezernyi más ember életébe. Íme, megint Bickerman, az akkori idők tanúja: „A zsidók túlzottan szervbeötlő részvétele a bolsevik őrjöngésben ránk irányítja az orosz emberek és az egész világ figyelmét.” [61]

Nem, nem a zsidók voltak az októberi államcsíny legfőbb mozgatói. Sőt, az orosz zsidóságnak, amely éppen február idején teljes szabadságot kapott, egyáltalán nem volt rá szüksége. Ám amikor az államcsíny már lezajlott, az aktív fiatal, vallástól elfordult zsidóság könnyen és gyorsan pattant át az egyik lóról a másikra és nem kisebb határozottsággal vágatott tovább most már a bolsevik lóversenyen.

Persze, hogy nem a *melamedek* (elemi iskolai tanítók) vezettek ehhez. A zsidó nép jóhiszemű része azonban elszalasztotta a fenegyerekeket. Így vált *szakadár*ra majdnem egy teljes nemzedék. És jócskán előrevágatott.

A zsidó ifjúságnak az új győztesek táborába való ezen dinamikus átszökellésének motívumait kutatva, G. Landau az alábbi megállapításra jut: „Közrejátszott ebben a régi világ iránt érzett düh és az oroszországi állami és mindennapi élettől való, általa művileg fenntartott idegenkedés; beleszólt valami sajátos racionalizmus is, amely oly gyakran a zsidók sajátja”, és „akarati nyomás, amely a hitvány lelkekben alattomoszággá és arcátlansággá fajul”. [62]

Vannak mentegetődző magyarázatok is: „Az anyagi feltételek a bolsevik puccs után olyan körülményeket teremtettek, amelyek rákényszerítették a zsidókat, hogy bolseviknak menjenek.” [63] Igen elterjedt magyarázat: „Oroszország zsidó lakosságának 42%-a kereskedelemmel foglalkozott”, most elestek ettől, és kilátástalan helyzetbe kerültek, mi legyen tovább? „Hogy ne haljanak éhen, kénytelenek voltak kormányszolgálatba szegődni, gyakran nem riadva vissza semmilyen munkától”, még a közigazgatási-vezetői munkától sem, kénytelenek voltak beállni a tanácsi apparátusba, ahol „a zsidó tisztviselők létszáma az októberi forradalom kezdetétől magas volt”. [64]

Csakugyan *kilátástalan* volt a helyzet? És annak a több tízezer orosz tisztviselőnek, akik megtagadták az együttműködést a bolsevizmussal, vajon milyen kilátásai voltak? Éhenhalás? És miből éltek a nem zsidó városlakók? Na meg ott volt még a Joint, az ORT segítsége, és az adakozó zsidók apanázsa Nyugatról. A Cseka szolgálatába állni soha nem volt az *egyetlen* megoldás. Van még legalább egy, nem állni szolgálatba, kitartani.

És úgy alakult, hozza ki ebből Paszmanyik, hogy „a bolsevizmus az éhező városi zsidóság számára ugyanolyan *szakmává* vált, mint korábban a szabóság, az alkuszság vagy a patikusság”. [65]

Ha pedig ez így van, akkor mondhatja-e valaki 70 év múltán is tiszta szívvel, hogy azok számára, akik „nem akartak kivándorolni az Egyesült Államokba, hogy amerikaivá legyenek, és nem akartak áttelepülni Palesztinába, hogy zsidók maradjanak, az egyetlen megoldás a kommunizmus volt”? [66] Megint az *egyetlen* megoldás.

Íme ez a történelmi felelősség megtagadása...

Lényegretörőbben, súlyosabban hangzik, hogy „egy nép, mely ennyi üldöztetést szenvedett” – mármint egész története folyamán –, „ebből fakadóan nagyjából a szocializmus forradalmi internacionalista elméletének a hordozójává vált”, mivel „az adott csak reményt zsidó adeptusainak^[457] arra, hogy egykor nem [esznek kitesztáltak] ezen a földön sem, sem pedig „az ősatyák elérhetetlen Palesztinájában”. Aztán „már a polgárháború során, és közvetlenül utána a tösgyökeres őslakosságnál gyakorta versenyképesebb zsidók kitöltötték a forradalom által létrehozott társadalmi ürtet... Emellett legtöbbjük... szakított saját népi és szellemi hagyományaival”, ezután pedig „bármely hasonló, különösen nagy tömegben való megjelenése idején, illetve az első nemzedékben, a számára új kultúra viszonylag felszíni rétegeiben ereszt gyökeret”. [67]

Mindazonáltal megkérdezzük: hogy van az, hogy „ennek az ősi kultúrának az évszázados hagyományai erőtlenné bizonyultak a bolsevizmus barbár forradalmi jelszavai iránt érzett szenvedéllyel szemben”? [68] Amikor „Oroszországra... a forradalommal együtt rázuhant a szocializmus is..., akkor nem csak ezek a zsidók teljes létszámban és minden energiájukkal kerültek a szétszűrés első hullámába. Akkor a maradék zsidóság egybekapcsoló eszme nélkül maradt, értetlen együttérzéssel viseltetve a történések, és zavart gyámoltalansággal annak eredményei iránt.” [69] Hogy lehet az, hogy „a zsidóság jelentős rétegei olyan rajongással fogadták a forradalmat, ami megbocsáthatatlan, ha arról a népről van szó, melynek története ezeréves csalódás története”? Hogy lehet az, hogy „a józan zsidó nép megrészegült a forradalmi frázisoktól”? [70]

Paszmanyik említi (1974) „azokat a zsidókat is, akik hangoztatták a bolsevizmus és a judaizmus közötti genetikai kapcsolatot, akik hangosan dicsekedtek azzal, hogy a zsidó tömegek jelentős mértékben szimpatizálnak a komisszár-uralommal”. [71] Igaz, Paszmanyik maga is kiemelte „azokat a pontokat, amelyekben a judaizmus és a bolsevizmus között első ránézésre valóban létrehozható valamiféle esetleges közeledés... *boldogság a földön, és társadalmi egyenlőség*... A judaizmus elsőként hangsúlyozta ezt a két nagyszerű alapelvet.” [72]

Ennek a kérdésnek a tartalmas vitáját megtaláljuk a *Jewish Chronicle* (*Zsidó Krónika*) c. angol-zsidó újságban, abban az ominózus, még ki sem hűlt 1919. forradalmi évben. Bizonyos Mentor, a lap állandó szemléírója, azt írta, hogy oktalanság a zsidóknak úgy tenniük, mintha semmi közük sem volna a bolsevizmushoz. Lám, Amerikában dr. Júda Magnes rabbi támogatta a bolsevikokat, tehát nem tekinti a bolsevizmust a judaizmussal összeférhetetlen jelenségnek. [73] Ugyanő egy hét múlva: általában a bolsevizmus nagyon gonosz dolog, de – micsoda paradoxon^[458], hogy – egyben az emberiség reménysége is. A francia forradalom, lám, szintén véres volt, de hát a történelem igazolta. A zsidó, természete szerint idealista, ezért nemcsak hogy nem meglepő, hanem egyenesen logikus, hogy a bolsevikok ígéretei után ment. „Jelentős magának a bolsevizmusnak a ténye, jelentős az a tény, hogy olyan sok zsidó vált

bolsevikká, hogy a bolsevizmus nézetei sok ponton megegyeznek a judaizmus legfőbb ideáljaival, amelyek részben a kereszténység alapítójának alaptanítására is befolyással voltak. A gondolkodó zsidónak mindezt alaposan meg kell fontolnia. Esztelen az, aki a bolsevizmusban csak a visszataszító szempontokat látja...” [74]

Mégis: vajon a judaizmus nem mindenekelőtt az egyetlen hatalmas Isten megvallása? És legalább csak ezért is összeegyeztethetetlen az istentelen bolsevizmussal.

Egyre morfondírozva, egye e csak kutatva a motívumait a zsidók oly bőséges részvételének a bolsevik vállalkozásban, I. Bickerman így ír: „Ezekkel a tényekkel szembesülve akár kétségbe is eshetnénk népünk jövőjét illetően, ha nem tudnánk, hogy... minden járvány közül a legpusztítóbb a szófertőzés. Miért is volt a zsidó tudat ennyire fogékony ez iránt a fertőzés iránt, erről túl sokáig beszélhetnénk.” Az ok „nem csak a közelmúlt körülményeiben” rejlik, hanem még „azokban az ősidőkből örökölt képzeleteinkben is, amelyek a zsidókat hajlamossá teszik a felületes és a szubverzív (felforgató) ideológiai betegségek iránt”. [75]

Csatlakozik ehhez Sz. Bulgakov is: „A zsidóság szellemi arculata az orosz bolsevizmusban korántsem jeleníti meg Izrael arcát... Ez a rémisztő lelki válság állapota magában Izraelben, amit ráadásul elállatiasodás kísér.” [76]

Ami pedig azt az érvet illeti, hogy a múltban elszenvedett szorongattatások lennének a legfőbb okai az orosz zsidóság átnyergelésének, átszárnyalásának a bolsevikok közé, jusson az eszünkbe még két kommunista puccs, amelyek szinte egy időben zajlottak a leninivel, a bajor és a magyar. I. Levinnél olvassuk: „Mindkét országban a bolsevista rezsim zsidó résztvevőinek a száma hatalmas. Bajorországban... a komisszárok között találjuk a zsidó Levinét, Levint, Axelrodot, az államellenes ideológus Landauert, Ernst Tollert.” „A magyarországi bolsevista mozgalom vezetőinek körében pedig a zsidók aránya elérte a 95%-ot... Ugyanakkor a zsidók jogi helyzete Magyarországon kitűnő volt, a zsidók jogai régóta nem estek korlátozás alá, ellenkezőleg, a zsidók Magyarországon mind kulturális, mind gazdasági tekintetben olyan helyzetet foglaltak el, hogy az antiszemiták már zsidó túlsúlyról beszélhettek.” [77] Ide vehetjük még a kiemelkedő kortárs amerikai zsidó publicista megjegyzését is, miszerint a német zsidók is „felvirágoztak és Németországban magas pozíciókba jutottak”. [78] Tehát itt sem az üldöztetések hajszolták bele őket a forradalmiságba? És nem a pogromok? (Csak ki ne felejtjük, hogy a puccsista erjedést mind Magyarországon, mind Bajorországban más bolsevikok is támogatták, az agyonpropagált „hazatérő hadifoglyok” között. Ehhez a két puccshoz még visszatérünk.)

A felkelőket – a távolabbiakat, a tengerentúliakat is – a fellángolt és fékezhetetlen forradalmi internacionalizmus egyesítette, és a – világ- és a „permanens” – forradalom iránti vágy. A zsidók gyors érvényesülését a bolsevik igazgatásban természetesen észrevették Európában, és az Egyesült Államokban is; és – gyalázatos módon – mindenki elérzékenyült ettől. Az amerikai zsidó közvéleménynek az oroszországi forradalom iránti szimpátiája nem csökkent a február és az október közötti törésvonal idején sem.

Ž

Mindeközben a bolsevikok szünet nélkül intézték, főként Stockholmon keresztül, külföldi pénzügyi műveleteiket. Már Lenin áprilisi, Oroszországba való visszatérése óta

csordogált nekik a német segítség Olof Asnhberg svéd „Nia Banken”-jén keresztül. No meg néhány; a forradalom elől külföldre inalt oroszországi bankár vált a bolsevikok önkéntes segítőtársává. Antony Sutton amerikai kutató, akinek – habár félévszázados késéssel, de – sikerült fontos levéltári iratokhoz jutnia, ezt írja: a stockholmi amerikai nagykövet az 1918-ban a Külügyminisztériumnak címzett jelentésében közli, hogy „az egyik ilyen »bolsevista bankár«, a botrányairól elhíresült Dmitrij Rubinstein, akit a februári forradalom szabadított ki a börtönből, »átköltözött Stockholmba, és a bolsevikok pénzügyi ügynökeként működött”. „Egy másik »bolsevista bankár« Abram Zsivotovszkij, Trockij és Lev Kamenyev rokona.” A Zsivotovszkij-szindikátushoz tartozott még: „Gyenyiszov az egykori »Szibirszkij Bank«-ból, Kamenka az «Azovo-Donszkoj Bank»-ból és Davidov a »Külkereskedelmi Bank«-ból. További »bolsevista bankárok«: Grigorij Lessin, Schtifter, Jakob Berlin, és ügynökük, Kohn Izidor.” [79]

Mindeközben egyre csak hajóztak Oroszország felé a *visszatérők*, részben régvoltról, részben újdonatúj „forradalmárok”, akik most a boldog új világ megerősítéséről és felépítéséről álmodoztak. Néhányukról már szoltunk. Egyre csak szelték az óceán habjait, hónapról hónapra, a New York-i kikötőből kelet felé, a San Franciscó-iból nyugat felé, némelyük egykori orosz állampolgár, de voltak igazi amerikai rajongók, orosznyelv-tudás nélkül.

A. V. Tirkova-Williams 1919-ben Angliában kiadott könyvében így ír: „A bolsevista irányítók között nagyon kevés az orosz, vagyis az olyan ember, akit áthatott az orosz kultúra teljessége, és az orosz nép érdeke... A nyilvánvaló külföldieken kívül a bolsevizmus számos követőre talált a sok évig külföldön élt kitelepült között is. Némelyek soha sem jártak még Oroszországban. Ezek között különösen sok volt a zsidó. Rosszul beszéltek oroszul. A nép, amely feletti hatalmat most magukhoz ragadták, idegen volt a számukra, meg ők is úgy viselkedtek, mint a győztesek a leigázott országban.” És amíg a cári Oroszországban „a zsidókat nem engedték semmilyen közhivatalba”; „az iskolák és az állami szolgálat el volt zárva előlük”, addig „a Szovjet Köztársaságban minden bizottság és biztosság tömve van zsidókkal. Gyakran változtatták oroszra zsidó nevüket... De ez az alakoskodás senkit sem csaphatott be.” [80]

1919-ben az Overman-bizottság szenátusi meghallgatásán azt halljuk R. B. Dennice-től, az Illinoisi Egyetem tanárától, aki 1917 novemberében érkezett Oroszországba, hogy „véleménye szerint, ami más amerikaiak, angolok és franciák véleményével egyezik meg..., ezek az emberek jelenítették meg Oroszországban a legnagyobb mérvű kegyetlenséget és kérlelhetetlenséget a burzsoáziával való leszámolás során” és a „burzsoázia” szó itt nem pejoratív, hanem közvetlen, vagyis városi polgárság értelemben szerepel. Más tanúvallomás: azok közül, akik „gyilkos propagandát” folytattak a lövészárkokban és a háterszágban, némelyek „New Yorkban éltek még egy vagy két éve is” (vagyis 1917-1918-ban). [81]

A londoni *Sunday Herald*-ban 1920 februárjában (a „*Cionizmus a bolsevizmus ellen: harc a zsidó nép lelkéért*” c. cikkében) Winston Churchill^[459] ezt írta: „Most ez az – Európa és Amerika nagyvárosi alvilágából származó – hírhedett személyek bandája üstökön és torkon ragadta az orosz népet, és a hatalmas Orosz Birodalom kétségbevonhatatlan urává vált.” [82]

A tengerentúlról érkezettek között sok az ismert név, de még több az ismeretlen. Ezek

között található M. M. Grusenberg is. Már járt Angliában (ahol megismerkedett Szun Jat-szennel), sokáig élt az Egyesült Államokban, „Chicagóban iskolát szervezett a politikai menekültek számára”, 1918 júliusában visszatért Moszkvába. Igen gyorsan – már 1919-ben – az OSzFSzK mexikói főkonzulja (nagy forradalmi reményeket tápláltak akkoriban Mexikó iránt, nem véletlen, hogy Trockij is ott köt ki). Ugyanabban az évben bekerül a Komintern központi szerveibe. Dolgozott Skandináviában, Svájcban, letartóztatták Skóciában, 1923-tól pedig beosztott hírszerzői csapattal, „Borogyin” néven Kínába kerül mint „a Kuomintang KVB politikai főtanácsadója”, közben meg Mao Ce-tungot és Csou En-lajt patronálja. Hanem Csang Kajsek kiszimatolta Grusenberg-Borogyin felforgató tevékenységét, és 1927-ben kiutasítja Kínából. Grusenberg azonban a Szovjetunióban túlélte 1937 minden veszélyét, s a szovjet-német háborúban (Dridzo-Lozovszkij mellett) a mi hazai tájékoztatóirodánk főszerkesztője volt. Végül is 1951-ben pedig kivégezték. [83] (A 30-as években kivégzett zsidó bolsevikokról később.)

Itt volt aztán Szamuil Agurszkij, aki Belorusszia egyik vezérévé lép elő, majd 1938-ban letartóztatják, száműzetésbe megy, az annyira korán elhunyt M. Agurszkij publicista (de messze esett a fájától!) apja. [84] Ott volt még Szolomon Szlepák, ismert Komintern-tag, aki 1919-ben Vlagyivoszton keresztül tért vissza, és ott kivette a részét a véres dolgokból, majd 1921-ben Kínába megy belecsalogatni Szun Jat-szent a kommunista szövetségbe. Fia meg, Vlagyimir kénytelen lesz világra szóló recsegés-ropogás közepette kitépni magát abból a csapdából, amelybe apja belerohant a boldog kommunizmust keresve. [85] Százával fordultak elő ilyen, és ennél még paradoxabb történetek.

Az emigrációból kezdtek visszaszivárogni a „burzsoá” zsidó kultúra rombolói is. Közöttük találjuk Dimanstein zsidó biztosságbeli eljövendő tagtársait, az eszer Dobkovszkijt, ugyanazt az Agurszkijt, meg Kántort, Sapirót, a „korábban kitelepült anarchistákat, aklé Londonból és New Yorkból érkeztek, elidegenülve az orosz zsidóságtól”. A biztosság feladatai közé tartozott létrehozni a zsidó kommunista mozgalom központját. A *Der Emes (Igazság)* c. jiddis nyelvű újkommunista lap 1918 augusztusában bejelentette „a proletárdiktatúra megérkezését a zsidó utcába”; rögtön ágálni kezdtek a *héderek* (zsidó elemi iskolák) a Talmud-Tóra ellen. Sz. Agurszkij Sztálin jóváhagyó aláírásával 1919 júniusában felosztatja a zsidó hitközségek [86] – a bolsevik oldalra át nem állt konzervatív zsidóság – központi irodáját.

Ž

Továbbra is igaz az a megállapítás, hogy a zsidó szocialisták legfőképpen *nem* a bolsevikokhoz húztak. Akkor hát kihez, és hol vannak ezek a pártok? „A zsidó részleg pozíciójának megerősödéséhez... járult hozzá több régi zsidó politikai párt széthullása... a *Bund*, a cionista-szocialisták és a *poalej cionisták* több részre szakadtak, és vezéreik jelentős része a győztesek táborába vándorolt, és megtagadta a demokratikus szocializmus eszméit”, olyan vezérekről van szó, mint M. Rafesz, M. Frumkina-Eszter, A. Weinstein, M. Litvakov [87]

Hogyhogy? A Bund is? Az 1905. évi forradalom idején olyannyira harcos, a még a lenini vonallal is annyira kibékíthetetlen, a mindenekelőtt a zsidók kulturális és nemzetiségi autonómiájának kérdésében annyira következetes Bund? Igen, az is... „A szovjethatalom létrehozása után a Bund oroszországi vezetése jobb- és baloldaliakra szakadt (1920). A jobboldaliak jelentős része idegenbe vándorolt, a baloldaliak pedig

felszámolták a Bundot (1921), és részben felvételt nyertek a kommunista pártba, az SZKbP-be. [88] Az egykori bundosok közül a megfoghatatlan David Zaslavszkij, évtizedekre ő válik a sztálini publicisztika epés csillagává (rá bízzák Mandelstam és Paszternak ostromozását). Aztán a Leplevszkij testvérek, Izrail és Grigorij. (Izrail rögtön 1918-tól élete végéig belemerül a csekázásba. Grigorij 1920-ban tekintélyes hivatalt foglal el az NKVD-ben, mb. népbiztos-helyetteséig emelkedik, majd az OSzFSzK népbiztosok kistanácsának elnöke, 1934-1939-ben a Szovjetunió főügyész-helyettese, 1939-ben elviszik a megtorlások.) És Szolomon Kotljár, aki azonnal az orenburgi, vologodszki, tveri kormányzósági és orjoli körzeti pártbizottság első titkárává lép elő. Vagy a bundista Abram Heifec 1917 februárja után visszatér Oroszországba, az ukrainai Bund főbizottságának elnökségi tagja, a Bund KB tagja, de 1917 októberében már a bolsevikokkal van, 1919-től a Komintern vezetőségének tagja. [89]

A baloldali bundistákhoz 1917 után csatlakozott a SZERP-beli cionista-szocialisták baloldali része, 1919-ben pedig beléptek az OKP-ba. Hasonlóan a Poalej Cion baloldali szárnya szintén 1921-ben. [90] (Még 1926-ban is az OKP párttag-nyilvántartásában is mintegy két és fél ezer egykori bundista szerepel. Többen közülük persze később malomkövek közé kerültek: „Sztálin idején többségük kegyetlen üldöztetéseket szenvedett el.” [91])

Bickerman felkiált: „A Bund, amely a »zsidó munkástömegek« képviselőjének adta ki magát, a Bund nagyobb és aktívabb része a bolsevikokhoz csatlakozott.” [92]

Dávid Azbel visszaemlékezéseiben részben megmagyarázza ennek az áttelepülésnek a motívumait saját nagybátyjának, Aron Iszaakovics Weinstein, a nemrég említett neves bundista példáján: „Előbb rájött, mint a többiek, hogy pártja, hasonlóan a többi szocialista párthoz, pusztulásra van ítélve... Rájött valami másra is: csak a bolsevikokhoz csatlakozva maradhat életben, és védelmezheti tovább a zsidók érdekeit.” [93]

Tehát még hány embert vezetett a kommunisták közé ugyanez: 1. életben maradni; 2. megvédeni a zsidók érdekeit? Egy ideig sikerült ez is, az is.

Meg kell jegyeznünk, hogy október után a többi szocialista párt – eszerek és mensevikek, akiknek vezetésében, mint tudjuk, nagyszámi zsidó volt – sem vált a bolsevizmus elleni erős bástyává; túltéve magukat még azon is, hogy a bolsevikok szétzavarták alkotmányozó nemzetgyűlésüket, belezavarodtak, ingadoztak, szintén szétszakadtak, hol semlegességet, hol a kivárást hirdették a polgárháború idején. Az eszerek pedig megnyitották a bolsevikok számára a keleti front egy szakaszát, és elkezdték bomlasztani a fehérek hátszágát.

De még a bolsevikokkal szembeni munkásellenállás vezetői között is találunk zsidó neveket; a 26 embernek, akik a Taganszkaja börtönben aláírták az „elítéltek nyílt levelét a munkáskongresszus dolgában”, valószínűleg negyede zsidó. [94] És ezekhez a mensevikekhez a bolsevikok kíméletlenek voltak. A kiemelkedő mensevik vezető, R. Abramovics kivégzését 1918 nyarán csupán az osztrák miniszterelnök gyilkosának, Friedrich Adlernek – akinek az osztrák hatóságok megkegyelmeztek – egy osztrák börtönből Leninhez intézett levele tudta megállítani. Szilárdan tartotta magát Grigorij Binstock, Szemjon Weinstein és sokadszori letartóztatásuk után végül csak kiutasították őket. [95]

Petrográdban a mensevikek 1921 februárjában ha támogatták is az éhes és becsapott munkások elégedetlenségét, ha buzdították is őket a tiltakozásokra és a sztrájkokra, de tették ezt határozatlanul. És nem volt elég merszük ennek a mozgalomnak az élére állni a kronstadti felkelés idején. Így is, úgy is megjárták.

Sok menseviket ismerünk, akik átálltak a bolsevikokhoz, micsoda könnyed pártcímke-váltás! „Csatlakozott” Borisz Magidov (átállásakor a 10. hadsereg politikai osztályainak vezetője lesz, majd az egész donyecki medencéé, a poltavai, szamarai kormányzósági pártbizottságok titkára, a KB instruktora). Közvetlen pártszökevények voltak: Abram Deborin (és elindult a vörös professzori kar csúcsára, és elkezdett bennünket szédíteni a dialektikus materializmussal, valamint a történelmi materializmussal); Alekszandr Gojhbarg (szibériai forradalmi bizottság, ügyész a Kolcsak-kormány miniszterei elleni perben, az igazságügyi népbiztosság kollégiumának tagja, majd fel egészen a népbiztosok kistanácsának elnökéig). Van, aki sokáig kitartott, egészen letartóztatásáig, mint I. Ljahoveckij-Majszkij [96], másokat tömegesen tiportak szét, kezdve a „szövetségi mensevik iroda” koholt perével 1931-ben (ebbe került bele Gimmer-Szuhanov, aki 1917 márciusában a végrehajtó bizottság taktikájának teoretikusa volt). Nagy hajtóvadászatot rendeztek utánuk Szovjetunió-szerte.

A köpönyegfordító eszerek közül ki lehet emelni Jakob Livsicut (1919-től a csernyigovi, majd a harkovi kormányzósági Cseka elnökhelyettese, aztán a kijevi kormányzósági Cseka elnöke, gyorsan fel egészen Ukrajna GPU^[460] elnökhelyettesi székéig). Az átszokott anarchokommunisták közül kiemelhetjük Lázár Kogant (a hadsereg különleges osztálya, a VCsK hadseregének törzsfőnökhelyettese, 1930-tól a Gulág^[461] vezetője, 1931 az NKVD Belomorsztroj^[462] vezetője.) Előfordulnak egészen csavaros életrajzok is: Ilja Kit-Vijtenko az osztrák hadsereg hadnagyaként orosz hadifogságba került; a bolsevikoknál a Cseka-GPU alsóbb parancsnoki állományában kezdi az előrehaladást, majd átkerül a hadsereg állományába, és a 30-as években a munkás-paraszt vörös hadsereg egyik reformátora. Végül 20 évet *ült*. [97]

Na és a cionisták? Emlékszünk rá, hogy 1906-ban elhatározták és közzétették, hogy nem maradhatnak ki az önkényuralmi elnyomás ellen egész Oroszországban folytatott harcból, tehát bekapcsolódnak. Ennek ellenére 1918 májusában, a korábbinál semmivel sem kisebb oroszországi elnyomás idején bejelentették, hogy az oroszországi belpolitikai kérdésekben most már semleges álláspontot fognak elfoglalni, „valószínűleg azt remélvén, hogy elejét vehetik” annak, hogy a bolsevikok „ellenforradalmi tevékenységgel vádolják” [98] őket. Eleinte ez így be is vált. Egész 1918 folyamán és 1919 első felében a bolsevikok részéről nem érte rossz szó a házuk elejét; 1918 nyarán még megrendezték Moszkvában az zsidó hitközségek össz-oroszországi kongresszusát, és több száz hitközségben a „palesztin hetet”. Akadálytalanul jelentek meg újságjaik, megalakult az ifjúsági „Gehaluc”. [99] A helyi hatóságok 1919 tavaszán hol itt, hol ott elkezdtek bezárni a cionista lapokat. Ezt követően 1919 őszén pedig néhány cionistát is letartóztattak („kémkedés Anglia javára”). A cionisták 1920 tavaszán Moszkvában megrendezték össz-oroszországi tanácskozásukat, amelynek összes résztvevőjét azonban (90 fő) leültették a Butirkibe^[463]. Néhányan letöltendő büntetést is kaptak, de mindenkit kihúzott a slamasztikából az Amerikából érkezett zsidó szakszervezetek küldöttsége. „A VCsK elnöksége bejelentette, hogy a cionista szervezet ellenforradalmi jellegű, és

tevékenységét betiltotta Szovjet Oroszország területén... Attól az időtől kezdve a cionisták illegalitásba vonultak.” [100]

Helyénvaló a töprengő M. Heifec megjegyzése: „az októberi államcsínnyel pontosan egy időben jelent meg a *Balfour-nyilatkozat* is, az első reális lépés az önálló zsidó államiság létrehozásának útján. Na és? A zsidó nemzedék egy része Herzl és Zsabotyinszkij útján jár. A másik (és tegyük hozzá: a jóval nagyobb) rész pedig nem tudott ellenállni a kísértésnek és Lenin-Trockij-Sztálin bandáját gyarapítja.” (Ez az, amitől Churchill tartott.) „Herzl útja akkor messzinek és szinte irreálisnak tűnt. Trockij és Bagrickij útján pedig a zsidók már most kiegyenesedhettek, és azonnal nem csak egyenrangú, hanem egyenesen kitüntetett nemzetiséggé válhattak Oroszországban.” [101]

És a legnevesebb renegát^[464] persze Lev Mehliusz (a Poalej Cionból). Karrierje széles körben ismert: Sztálin titkárságán, meg a Pravda szerkesztőségében, meg a vörös hadsereg politikai csoportfőnökségének élén, meg a honvédelmi népbiztos első helyettese, meg az állami ellenőrzés népbiztosa, és 1942-ben krími deszantunk elpusztítója. És a KB szervezési irodájának tagsága után végül a Kreml falában temették el. [102]

Az oroszországi zsidóságnak nyilvánvalóan volt olyan jelentős rétege, amely nem fogadta el a bolsevizmust. Nem rohantak a bolsevizmusba sem a rabbik, sem az egyetemi magántanárok, sem az ismert orvosok, sem nagyon sok egyszerű polgár. Tyrkova írja könyvének ugyanazon a helyén, folytatólagosan: „Ez a zsidó túlsúly a tanácsi hatalomban kétségbeesésbe kergette azokat az oroszországi zsidókat, akik – a cári rezsim kegyetlen igazságtalansága ellenére – Oroszországot hazájuknak tekintették, egységben éltek az orosz értelmiséggel, és vele együtt utasították el a bolsevikokkal való bárminemű együttműködést.” [103] De akkor nem kaptak nyilvános megnyilatkozási lehetőséget, és ezek az oldalak, természetesen nem az ő neveikkel, hanem a győztesek neveivel vannak tele, akik meglovagolták az események menetét.

Az események menetéből kimagaslik két terrorcselekmény, mindkettő zsidó kezek műve volt a bolsevikok ellen. Leonyid Kannegisser 1918-ban meggyilkolja Urickijt, és Fanni Kaplan merényletet kísérel meg Lenin ellen. Innen nézve is zsidó sors ez, az elsőik között lenni. Hát, ami Lenin meglövését illeti, ez inkább az eszerek leszámolója volt. Kannegisser az ősnemes, nagyapjától örökölt címmel, aki 1917 nyarán a hadapródok közé lépett (apropó, Szergej Jeszenyin barátja volt), vonatkozásában azonban én teljes mértékben elfogadom Mark Aldanov magyarázatát: ez a tett az önérzetes zsidó tette volt, aki mind az orosz nép előtt, mind a történelem színe előtt Urickij és Zinovjev nevével egy zsidó nevet akart szembeállítani. Ebben a szellemben adta át a merénylet előtt nővérének utolsó üzenetét, hogy a breszti békéért áll bosszút; és azért a megalázó érzésért, hogy a zsidók részt vettek a bolsevik hatalom megalapításában; és azért, mert a petrográdi Cseka kivégezte tüzériskolai hallgatótársát.

Be kell valljam, az utóbbi időben kutatók tollából cikkek jelentek meg mindkét merénylet kétértelmű körülményeiről. [104] Elég meggyőző elképzelések vannak arról, hogy Fanni Kaplan egyáltalán nem lőtt Leninre, hanem „a vizsgálat lezárása érdekében” fogták el, mint alkalmas áldozatot; illetve vannak érvek arra, hogy mintegy a hatalom adott alkalmat Kannegissernek egy ilyen lövésre. Ez utóbbit én igencsak kétlem: a bolsevikok semmiféle provokáció érdekében nem áldozták volna fel szeretett Cseka-elnököket. Másfelől, persze szemet szúr az a tény; hogy az ezután kezdődött vörös terror

idején, amikor sok ezer ártatlan, az üggyel még közvetett kapcsolatban sem álló túszt lőttek agyon az országban, a Kannegisserek teljes családját kiengedték a börtönből, nemsokára pedig az országból is, ez sem a bolsevikokra valló megoldás! Vagy ez micsoda hatalmas pártfogót jelenthet a legmagasabb bolsevik csúcsokon! A legújabb publikációkból még azt is megtudjuk, hogy L. Kannegisser rokonai és barátai a petrográdi Cseka fegyveres megtámadásának tervén is dolgoztak Leonyid kiszabadítása érdekében, és mindnyájukat szabadlábra helyezték, és továbbra is Petrográdban éltek, üldöztetésektől mentesen. A bolsevik hatalom ekkora irgalmasságának magyarázatát abban látják, hogy a bolsevikok nem akartak összeveszni a petrográdi befolyásos zsidó körökkel. A Kannegisser-család megőrizte izraelita hitét, Lennyid anyja, Rozália Eduárdovna pedig az egyik kihallgatáson kijelentette, hogy Leonyid azért ölte meg Urickijt, mert az „elhagyta zsidóságát”. [105]

Itt van még egy zsidó nép; amely eleddig igazságtalanul ismeretlenségben maradt, nem dicsőítették, mint illett volna: Alekszandr Abramovics Vilenkin, a bolsevikellenes földalatti mozgalom hőse, aki 17 éves kora ellenére önkéntesként vonult be a huszárokhoz az 1914-es háborúban; 4 Szent György-keresztet kapott, és tiszti rangot, a forradalom idején pedig már törzskapitány volt; 1918-ban belép az illegális „Haza és Szabadság Megvédelmezésének Szövetségé”-be; a csekisták csupán azért fogják el, mert a szervezet lebukása után hátramaradt az iratokat megsemmisíteni. Összeszedett, okos, erélyes, kibékíthetetlen a bolsevikokkal, ő az illegális mozgalomban is, a börtönben is sok embert lelkesített az ellenállásra és természetesen a csekisták kivégezték. (A róla szóló adatokat 1918-as illegálitásbeli társa, majd 1919-es börtönbeli zárkatársa, Vaszilij Fjodorovics Klementyjev az orosz hadsereg századosa közölte.) [106]

Ezekre, a bolsevizmus elleni harcosokra – bármilyen szándékkal is – úgy is emlékezünk, mint zsidókra. Szomorú, hogy oly kevesen voltak. Mint ahogy az egyesült fehér erők is a polgárháború idején.

Ž

A bolsevista győzelmet egy köznapi, csendes folyamat is erősítette: azokhoz a rokonokhoz, akik bolsevista posztokat foglaltak el, és azáltal mindenféle anyagi előnyöket élveztek, különösen a fővárosokban, ahol az elmenekült „múltbéli” emberek „gazdátlan” lakásokat hagytak hátra, az egész letelepedési határról odaözönlöttek és egyre csak özönlöttek az áttelepülő hozzátartozók. Éppen ez volt az a bizonyos „nagy exodus”^[465] „G. A. Landau írja: „A zsidók a hatalom közelébe jutottak, és különböző állami »magaslatokat« foglaltak el... Elfoglalván ezeket a helyeket, nyilvánvaló, hogy – amint bármely más társadalmi réteg – ők már tisztán köznapi módon maguk után húzták rokonaikat, ismerőseiket, gyerekkori barátaikat, ifjúkori barátnőiket... Az a teljesen természetes folyamat, amikor olyan embereket juttatsz beosztáshoz, akiket ismersz, akikben bízol, akiket patronálsz, és végül, akik az idegeidre mennek és körülállnak, visszaélve az ismeretiséggel, rokonsággal és kapcsolatokkal, hihetetlen módon megszorította a zsidók létszámát a szovjet apparátusában.” [107] Ne is beszéljünk arról, hány rokon nyitotta rá az ajtót Lilinára, Zinovjev feleségére, meg arról, hogy Zinovjev közmondásosan bőkezűen adományozta az állásokat „sajátjainak”. Ez csupán egy fényes pont, mivel az átalakulások csendben, nem szembeötlően történtek, és több tízezer embert érintettek. Odessza tömegesen költözött fel Moszkvába. (Hiszen Trockij is Moszkva

környéki szovhoz^[466] ajándékozott nem különösebben szeretett apjának.) Ezek a költözések az életrajzok alapján is nyomon követhetők. Vegyük Azbel Dávidot (nem tévesztendő össze Márkkal). Ő sihederként 1919-ben akadálytalanul jutott fel szülővárosából, Csernyigovból Moszkvába. Két nagynénje már volt idefent, először az egyikhez (a Gagarinszkij közben lakó, már említett Ida nénihez, aki „az első kereskedőcéhbe tartozó, jómódú kupec-asszony” volt, férje meg Amerikából tért vissza); aztán a másikhoz, Ljolja nénihez, a „szovjetek 1. házába” (National), ahol a magas szovjet arisztokrácia lakott. Szomszédjuk, a később elhíresült Ulrich poénja: „Fura, miért is nem nyitnak a National-ban zsinagógát. Hiszen itt szinte csak zsidók laknak.” A Pétervárról áttelepült szovjet elit benépesítette a szovjetek 2. házát is (Metropol), 3. házát is [a Bozsedomovszki (Isten háza) közben álló papnevelde], 4. házát is (Mohovaja-Vozdvizsenka), és S. házát is (Seremetyevszkij köz): étterem a házban lakók számára, „a zártkörű elosztóból bőséges fejadagok. Kaviár, sajt, vaj, sonka mindig volt az asztalon”. (1920-at írunk!) „Minden különleges, kizárólag az új elit számára készült: óvodák, iskolák, klubok, könyvtárak.” [Ezeket a helyeket 1921-22-ben, a Volga menti halálos éhínség és az APA segélynyújtás éveiben, az ő „kísérleti mintaiskolájuk” ebédlőjében ebből az APA-alapítványból biztosították az „amerikai reggelit»: édes tejberizs, kakaó, fehér kenyér és omlett”. És „senki sem emlékezett arra, hogy épp az imént ordibálták (az órán), hogy lámpavasra minden burzsujt”.] „A szomszéd házakban lakó fiúk gyűlöltek a »szovjet háziakat«, és minden adódó alkalommal kegyetlenül elverték őket”. Eljött a NEP, „a »National« lakói... a korábban arisztokraták és nagypolgárok tulajdonában álló összkomfortos lakásokba és palotákba költöztek”. És 1921-ben „hosszú, forró nyár várt a fülledt Moszkvában”? Hát meghívtak egy Moszkva környéki, elkobzott dácsára^[467]. Ott pedig „minden úgy maradt, mint a korábbi lakók idején”. Csak magas kerítéseket építettek köréjük és őrséget állítottak a kapunál. A komisszárok gyerekestül a legjobb külföldi üdülőhelyekre kezdtek utazgatni. Az akkori pusztulás, áruhiány és árurejtegetés idején kifizetődő viszonteladásokba és spekulációba fogtak. „Fillérekért felvásárolva a külföldre menekült kereskedőktől hatalmas mennyiségű rőfös árut”, Ida néni és Misa bácsi titokban eladták azt, és „valószínűleg a leggazdagabb emberekké váltak) Moszkvában”. De 1926-ban Misa bácsit 5 év-re leültették „gazdasági ellenforradalmi cselekmények” miatt. A NEP végén még hozzátettek ehhez 10 év munkatáborot. [108]

És még, „amikor a bolsevikok »kormányá« váltak, elkezdtek hozzájuk szállingózni a zsidó lumpenproletariátus számos képviselői, akik először láttak lehetőséget arra, hogy hozzáférjenek a kincstári tortához”. [109] Mivel pedig tilos volt a nyilvános kereskedelem és a magánvállalkozás, sok zsidó család életformája átalakult: „az érett emberek nagyobb részét leépültek, a szellemi és társadalmi »ballasztból« mentes fiúk és lányok pedig karriert csináltak, és az idősebbek eltartóivá váltak... Ebből ered a zsidók rendkívüli nagy száma a szovjet apparátusban.” Figyeljük meg: a szerző nem mentegeti ezt a folyamatot, mint az „egyetlen megoldást”, hanem keserűen rámutat a legfontosabbra: „ez a bomlasztó folyamat nem talált megfelelő ellenállásra a zsidó közegben”, hanem „szolgáltatékész végrehajtókra és együttérző talajra lelt”. [110]

Így került be a zsidók tömege a szovjet uralkodó osztályba.

És történhetett ez bármennyire is rejtve, vajon nem látták-e mindezt világosan az orosz alsóbb néprétegek?

Na, és mivel válaszolt erre az egyszeri polgár? Vagy gúnydalokkal: „Róza a népbiztosok tanácsából, Hajka férje a Csekából.” Vagy viccekkel, amelyekkel már tizenhétől tele volt Moszkva: „Tea Viszockijtól, cukor Brodskijtól, Oroszország Trockijtól.” Ukrajnában pedig így daloltak: „Sej, haj, hajdina! Minden zsidó nacsalnyik^[468]!” És előkúszik a következő titkos jelszó: „Szovjeteket zsidók nélkül!”

Az *Oroszország és a zsidók* gyűjtemény társszerzői nagy aggodalommal írták 1924-ben: világos, „hogyan nem minden zsidó bolsevik, és nem minden bolsevik zsidó, de ugyanígy nem kell sokáig bizonygatni a zsidók mértéktelen és mértéktelenül szenvedélyes részvételét a se élő, se holt Oroszország bolsevikok általi megkínzásában. Ellenkezőleg, azt kellene alaposabban tisztázni, milyen lenyomatot fog hagyni az orosz nép tudatában a zsidók részvétele a pusztításban. Az orosz ember sosem látott azelőtt zsidót a hatalomban.” [111]

Most pedig látott, de aztán lépten-nyomon. És ráadásul a kegyetlen és korlátlan hatalomban.

„Ami a zsidóság felelősségét illeti a zsidó bolsevikokat illetően, ebben az egész kérdésben mindenekelőtt a nem zsidók lelkiületéből kell kiindulnunk, azoknak az oroszoknak a lelkiületéből, akik közvetlen szenvedő alanyai voltak a gáztetteknek... Azoknak a zsidó közéleti személyeknek, akik meg akarják előzni a jövő véres tragédiáit... meg akarják menteni az orosz zsidóságot a pogromoktól, tekintetbe kell venniük ezt a tényt.” [112] „Meg kell érteni az orosz ember lelkét, amikor egyszer csak maga fölött érzi ennek a pökhendi és durva, elbizakodott és szemtelen mocskos söpredéknek a hatalmát.” [113]

A történelmet nem az elszámoltatás miatt kell ismerni. Nem a kölcsönös vádaskodások miatt, hanem annak megmagyarázásához, hogy is vehetett részt ilyen mérhetetlenül sok zsidó annak az államnak a felragyogtatásában (1918), amely nemcsak érzéketlen volt az orosz nép iránt, nemcsak kívülrekesztette magát az orosz történelmen, hanem még a *terror* legszélsőségesebb megnyilvánulásait is lakossága nyakába zúdította.

A zsidók részvétele a bolsevizmusban *nem* a hatalom „idegenszívűségének” vagy „másszívűségének” a kérdése. Annikor a zsidó nevek bőségéről beszélünk a forradalmi Oroszország vezetésében tudnunk kell, a kép nem új: vajon hány germán és balti német név szerepelt másfél-két évszázadon keresztül a cári Oroszország irányítói között? Kérdés: vajon ez a hatalom hogyan szolgálta az országot és a népet?

Ugyanakkor, töpreng D. Paszmanyik: „Válaszoljon minden gondolkodó orosz erre a kérdésre: képes lett volna-e a bolsevizmus, még Lenin vezetésével is győzni, ha Oroszországban jóllakott, földbirtokos és kulturált parasztság él? Képesek lettek volna-e »Cion bölcsei«^[469] mind együttvéve, még ha Trockij áll is az élükre, végrehajtani a nagy lázadást Oroszországban?” [114] Igaza van: nyilvánvalóan nem lettek volna képesek.

De a zsidó bolsevikokról gondolkodni a zsidófiaiak előbbre való lenne, mint az oroszoknak. A zsidókat a történelemnek ez a szakasza erősebben kellene, hogy érintse, mindmostanáig. És éppen a józan történelmi megközelítés szellemében nem kellene legyintéssel válaszolni a kérdésre a zsidók tömeges részvételéről a bolsevik vezetésben és a bolsevik kegyetlenségekben: azok a zsidóságból kiszakadt csőcselék voltak, ugyan, miért is kellene számot adnunk róluk, nekünk öröklük?

D. M. Sturman jogosan emlékeztet saját szavaimra, amit minden idők bármely nemzetiségű kommunista vezéréről mondtam: „mindnyájan elhagyták nemzetiségüket, áthatva magukat embertelenséggel”. [115] Igaz. De igazak Paszmanyik szavai is 1920-ból: „Nem elégedhetünk meg csupán egy kijelentéssel, miszerint a zsidó nép nem felelős egyes tagjainak ilyen vagy olyan cselekedeteiért. Felelősek vagyunk Trockijért, amíg nem határolódtunk el tőle.” [116] Elhatárolódni pedig nem jelenti legyinteni, inkább fordítva: elhatárolódni azok *cselekedeteitől* véglegesen, és tanulni ebből a leckéből.

Miután figyelmesen dolgoztam Trockij életrajzán, egyetértek azzal, hogy nem volt zsidóspecifikus szenvedélyes kötődése, ellenkezőleg, dühödt internacionalista volt. Nos, hát nem éppen egy ilyen fajtabelit a legkönnyebb elítélni? De már amikortól Trockij csillaga felmenőben kezdett lenni, vagyis 1917 októberétől túl sokak számára vált büszkeségük tárgyává, az amerikai zsidóság szélsőbalos köreinek pedig majdhogynem a bálványává.

Ugyan, mit amerikaiak! Az 50-es években ült velem a lágerben az akkor még ifjonc Vlagyimir Gersuni, szenvedélyes szocialista, internacionalista. Nemhogy a vallásosságnak, de talán még a zsidó öntudatnak sem volt meg benne a szikrája sem. A 60-as években találkoztunk szabadlábon, és valaminek kapcsán odaadta a jegyzeteit. Bennük meg: hogy Trockij október Prométheusza, és nem másért, hanem mert Trockij zsidó: „Ő Prométheusz volt, nem azért, mintha ilyennek született volna, hanem azért, mert a Prométheusz-nép szülötte, amely, ha nem lett volna odaláncolva az ostoba rosszindulat sziklájához a rejtett és a kimutatott gyűlölködés láncával, még annyi mindent tehetett volna az emberiség érdekében”.

„Azok a kutatók, akik nem helyeslik a zsidók részvételét a forradalomban, hajlamosak nem tulajdonítani nagy jelentőséget ezen zsidók nemzetiségének. Azok pedig – és közöttük sok izraeli történész –, akik a zsidó hegemoniát a zsidó szellem győzelmeiként értékelik, lelkesen magasztalják azok zsidósághoz tartozását.” [117]

Már a 20-as években is, közvetlenül a polgárháború után is hangzottak el kirekesztő megnyilvánulások. Az *Oroszország és a zsidók* c. gyűjteményben ezeket I. O. Levin taglalta (nincs is olyan sok zsidó a bolsevikok között; miért is volna egy egész nép felelős egyes tagjainak tetteiért; a zsidókat üldözték a cári Oroszországban és hát ezért... a polgárháború idején pedig a bolsevikoknál kerestek védelmet a pogromok elől és hát ezért...) és ugyanakkor válaszolt is rá, hogy hiszen nem bűnvádi felelősségről van szó, ami elkerülhetetlenül személyes, hanem *erkölcsi* felelősségről. [118]

Paszmanyik nem tartotta úgy, hogy az ilyen erkölcsi felelősségből ki lehetne mosakodni. Mindazonáltal kereste a vigasztalást: „Hát miért kell a zsidó tömegnek felelnie az egyes zsidó komisszárok mocskos tetteiért? Ez, vitathatatlanul, mélységesen igazságtalan. De... az egész zsidó nép felelősségre vonása csupán azt bizonyítja, hogy elismerik a különálló zsidó nemzetiséget. Abban a pillanatban, amikor a zsidók elveszítik nemzetiségi voltukat, amikor izraelita hitű oroszokká, németekké, angolokká válnak, megszabadulnak az egymásért viselt felelősség terhétől.” [119]

A XX. század azonban prezentálta nekünk az Izraelben kikötött zsidó nemzetiség elismerését. Az egy nőért viselt felelősség pedig – az orosz népé is, ugye – elválaszthatatlan attól a képességtől, hogy méltó életet tudjon teremteni.

Igen, sok magyarázat született arra, miért mentek a zsidók bolseviknak (a polgárháborúban pedig találkoztuk újabb súlyos érvekkel). Ha azonban az orosz zsidók erre az időszakra elsősorban *felmentő* érzésekkel emlékeznek, el fog veszni, csökkenni fog a zsidó önmegértés szintje is.

Hiszen a németek is ugyanígy magyarázhatták volna a hitleri^[470] időket: „azok nem igazi németek voltak, hanem csőcselék”, bennünket nem kérdeztek meg. Minden népnek azonban *erkölcsileg* kell felelnie egész múltjáért, azért is, ami szégyenteljes. De hogyan feleljen? Megkísérelve *tudatosítani*, miért is történhetett mindez? Miben áll a *mi* hibánk? És lehetséges-e, hogy most *megismétlődjenek*?

Ebben a szellemben kell a zsidó népnek is felelnie forradalmi fenegyerekeiért, és a szolgálatukba szegődött készséges tömegekért. Nem más népek előtt kell felelnie, hanem saját maga előtt, értelme előtt, Istene előtt. Ahogy nekünk, oroszoknak is felelnünk kell a pogromokért, és a kegyetlen gyűjtogató parasztokért, és a tébolyalt forradalmi katonákért, és az elállatiasodott matrózokért. (Róluk talán elég kézzelfoghatóan írtam a *Vörös kerékben*. Hozzáteszek itt egy példát: ott van az a Baszov vöröskatona, az igazságszerető Singarjovnak, a nép szószólójának kísérője, aki először elfogadta a fogoly nővérétől a pénzt a teára, és a Péterpál-erődből a Mariinszkij kórházba való kíséréséért, vagyis azért, hogy Singarjovnak egy szabad percet se engedjen, és néhány óra múlva, még azon az éjszakán a kórházba vezette a matrózokat, hogy őt és Kokoskint agyonlőjék. [120] Es ebben az undorító fajzatban mennyi a mieink közül való!)

Felelni, ahogy családtagjainkért is felelünk.

Ha pedig megszüntetnénk a felelősséget törzsbeli jeink tetteiért, akkor a *nemzet* fogalma is elvesztené minden élő jelentését.

4.

A POLGÁRHÁBORÚ

Trockij valahol eldicsekedett azzal, hogy a polgárháború idején „még” a forradalmi katonatanácsi vonatában is „szakított időt” arra, hogy átlapozza a francia irodalmi újdonságokat.

Ráadásul észre sem vette, hogy mit is mondott ezzel. Nem időt szakított, hanem helyet talált a szívében. Maradt ott ennyi hely a szívében a „forradalmi tengerészekhez” vagy az erőszakosan kirendelt vöröscsapatokhoz intézett felhívások és a magukra hagyott, és megingás esetén megtizedelni rendelt csapatok között, mivel a *végrehajtást* megnézni sosem maradt ott.

Oroszország tágas síkságain véres háborút folytatott ő, akit sosem érintettek az ország lakóinak példátlan gyötrelmei, fájdalmai, ő magasabban repült, mindenekfelett az internacionalista elragadtatás szárnyain.

A februári forradalom oroszországi forradalom bármennyire is meggondolatlan, hibás és végzetes volt, nem törekedett az egész korábbi élet kivégzésére, az egész korábbi Oroszország elpusztítására. Rögtön októbertől kezdve pedig – a forradalom *internacionalistává*, és lényege szerint pusztítóvá vált – a keze ügyében lévő rendszer felfalásával, elpusztításával táplálkozott: mindent ledönteni, ami áll; ami kisarjadt, elkobozni; aki ellenáll, agyonlőni. A vörösök csak a nagy társadalmi kísérlettel voltak elfoglalva, amit csak megismételni, bővíteni és megvalósítani kellett nemzetközi méretekben.

Az olyan könnyűnek tűnő, rajtaütésszerű októberi államcsíny vad hároméves polgárháborúvá terebélyesedett, és megszámlálhatatlan véres szenvedést hozott Oroszország egész népének.

A vörösök embertelen elgondolására és tapasztalataira rárétegződött az egykori birodalom soknemzetiségű volta, és az elmúlt nagy háború visszarúgása. Az első francia forradalom idején az egynemzetiségű Franciaország területén, az ellenséges hadak rövid idejű betörésétől eltekintve, külföldiek egyáltalán nem tevékenykedtek, az a forradalom, minden borzalmával együtt, az elejétől a végéig nemzeti volt. A mi forradalmunkra külön borzalmas bélyeget süttött ez a soknemzetiségű őrjöngés: a vörös lettek (orosz állampolgárok), meg az egykori német-osztrák hadifoglyok, akiket ezredszámba fogtak el, *mint a magyarokat*, és még a nem kevés kínai bőséges részvétele. A vörösök fő haditömegét persze az oroszok képezték, egyeseket a helyszíni kivégzés mozgósítási terrorja, másokat az az esztelen hit hajtott, hogy a boldog jövőért harcolnak. És ebből a tarkaságból bőven kivették részüket a zsidók, szintén orosz állampolgárok.

Az orosz zsidóságnak a politikailag aktív része, amely 1917 végén támogatta a bolsevikok polgári hatalmát, most ugyanolyan határozottan belépett a bolsevikok katonai szervezeteibe is. Az október utáni első években az internacionalizmus mámorában a hatalom – ebben a hatalmas országban – szépen belecsúszott a bolsevizmushoz hozzásimulók kezébe, és elképesztette őket kitáruló korlátlanságával; és ők (persze magasabb, valaki azonban alacsonyabb rendű ideálok nevében „a fanatizmus konoksága

egyikőjüknél, alkalmazkodóképesség másikójuknál” [1]) elkezdtek használni ezt a hatalmat mindenfajta óvatosság, és az ellenőrzés miatti legkisebb aggodalom nélkül. Senkinek sem adatott meg megérezni, hogy a polgárháború már 1919-ben az egész Délvidéken példátlan – kegyetlenségét és az áldozatok számát tekintve is – zsidópogromokhoz vezet.

Arról, hogy mit is jelentett a soknemzetiségű háború, azt jól megítélhetjük az 1921. évi márciusi kronstadti lázadás elfojtásakor eluralkodott vörös-pogrom alapján. A híres eszer és jó nevű szociológus így ír erről: „Három napig a lett, baskír, magyar, tatár, orosz, zsidó és nemzetközi csőcselék, minden korlátozástól mentesen, a vér gerjedelmétől és a szesztől esztét veszítve gyilkolt és erőszakolt.” [2]

Ez pedig az egyszerű visszaemlékezőktől: 1918-ban Tulában vízkeresztkor a Kreml kapuján kilép a pravoszláv körmenet, az „internacionalista csapat” pedig szépen szétlövi azt.

Ha kíméletlen internacionalista csapatokat használtak is, de csupán a „vörös gárdá”^[471]-ra már nem lehetett hagyatkozni. A bolsevik hatalomnak reguláris hadsereg volt szüksége. „Lev Trockij, Szkljanszkij és Jakob Szverdlov segítségével megalakította a vörös hadsereget” 1918-ban. Soraiban „...sok zsidó harcolt. A vörös hadsereg néhány egysége kizárólag zsidókból állt, mint például a Joszef Furman parancsnoksága alatt álló dandár”. [3] A munkás-paraszt vörös hadsereg parancsnoki állományában a zsidók részaránya számottevő és jelentős, amely hosszú évtel fennállt a polgárháború után is. Ezt a részvételt több zsidó szerző és enciklopédia kutatta.

A 80-as években Aron Abramovics izraeli kutató sok szovjet kiadvány alapján „A szovjet fegyveres erők 50 éve”, „Szovjet történelmi enciklopédia”, „A vörös hadsereg frontparancsnokságainak direktívái” stb., részletes névjegyzékeket állított össze. Ezek csak és kizárólag azokat a zsidókat sorolják, akik a vörös hadseregben parancsnoki beosztásokban szolgáltak, a polgárháborútól kezdve és a második világháborúval bezárólag, megjelölve az időpontokat is, amikor egy-egy parancsnok az adott beosztásban volt.

Lapozunk bele azokba az oldaliakba, amelyeket A. Abramovics a polgárháborúnak szentelt. [4] Ezek hatalmas listák, kezdve a köztársaság forradalmi katonai tanácsának tagjaival (Trockij és E. Szkljanszkijon kívül ott volt még A. Rosenholz és Ja. Drabkin-Guszjev). Trockij parancsára „megalakultak a frontok, vezérkarostul, valamint új hadseregek is”, és „majdnem mindegyik front és hadsereg forradalmi katonai tanácsaiban voltak zsidók” (felsorolja a legismertebbeket: itt van D. Weiman, Je. Pjanyickij, L. Glezárov, L. Pecerszkij, I. Szlávin, M. Liszovszkij, G. Bitker, **Kun Béla**, Brillant-Szokolnyikov, I. Hodorovszkij). Még korábban, a polgárháború kezdetén, a „petrográdi katonai körzet rendkívüli törzskara” élére Urickij alit. A petrográdi forradalmi védelmi bizottság tagjai pedig az alábbiak: Szverdlov (elnök), Volodarszkij, Drabkin-Guszjev, Ja. Fischman (a baloldali eszerekől), G. Csudnovszkij. A katonai körzeten 11 komisszárja között 1918 májusában két zsidó volt: a moszkvai Je. Jaroszlavszkij-Gubelman és a jaroszlavszkai Sz. Nahimson. A háború folyamán a zsidók még hadseregparancsnokok is voltak: a keleti front 3., majd 7. hadseregét M. Lasevics, a nyugati front 3. hadseregét V. Lazarevics, a déli front 8. hadseregét G. Szokolnyikov, a 9.-et N. Szorkin, a 14.-et I. Jakir vezette. „Hadseregek törzskari parancsnokai voltak...”, „a hadseregek forradalmi katonai tanácsainak három tagjából egy, vagy kettő mindenütt zsidó volt” (és felsorolja mind a húsz hadsereget). „A zsidó származású hadosztályparancsnokok (főnökök)...” (hosszú lista); „a hadosztályok katonai biztosa...” (vagyis katonai komisszárok, eszmei vezetés, háromszor olyan hosszú lista); „hadosztályok törzskari főnökei voltak...” (nagy lista). „Dandárparancsnokok...”, „dandárkomisszárok...”; „ezred- és csapatparancsnokok...” (rövid lista). „Politikai osztályok vezetői...”; „forradalmi katonai tényszerűek elnökei...”; „különösen nagy számban voltak zsidók a vörös hadsereg bármely szintjének politikai munkatársai között...” „Jelentős szerepet játszottak a zsidók a frontok, hadseregek és hadosztályok hadtápellátásában. Nevezük meg néhányukat...”; „a zsidók jelentős beosztásokat töltöttek be a katonai orvoslásban is: a frontok és hadseregek egészségügyi főcsoportfőnökségeinek vezetői, magasabb egységek, alakulatok főorvosai...”. „Azok a zsidók pedig, akik magasabb egységek, egységek és alegységek parancsnokai voltak, kiemelkedtek bátorságukkal, hősiességükkel és hadvezérlési képességeikkel”; ugyanakkor „ennek a fejzetnek az áttekintése nem ad lehetőséget a zsidó származású vörösgárdisták, parancsnokok és politikai munkatársak hőstetteinek részletes leírására”. (A hadseregparancsnokok listájából a kutató kihagyta még Tyihon Hveszint, ő sorrendben a keleti front 4. hadseregének, a déli front 8. hadseregének, a doni hadseregcsoportnak, majd pedig a turkesztáni front 1. hadseregének parancsnoka volt. [5])

Némely parancsnokról hozzászólunk valamit vagy megmagyaráz az oroszországi *Zsidó Enciklopédia*. (Talán itt az ideje, hogy szövegünk róla is. Az 1994-ben, az új – tiltás nélküli időkben indult – kezdeményezés becsületes kiadványt eredményezett: nyíltan megír mindent, még azt is, amivel ma igazán nem büszkélkedik, büszkélkedhet senki.)

Drabkin-Guszjev 1921-ben a politikai csoportfőnökség és az egész vörös hadsereg vezetője, aztán az Iszpart^[472] élére állt, tekintélyes személyiség volt a Kominternben, a Kreml falában temették el. Mihail Gaszkivics-Lasevics különböző forradalmi katonai tanácsokban töltött be tisztségeket, majd a szibériai katonai körzet parancsnoka, volt a Szovjetunió forradalmi katonai tanácsának első elnökhelyettese (de csak a Mars-mezőn temették el). Izrael Razgon volt a petrográdi körzet törzskari katonai biztosa is (vére fojtotta a kronstadti felkelést), aztán a buharai vörös hadsereg parancsnoka (vére fojtotta a közép-ázsiai felkelést), volt a fekete-tengeri flotta törzskarában is. Borisz Goldberg a tomszki, majd a permi megyei kormányzó, majd pedig a Volga menti katonai körzet katonai biztosa, és a köztársaság tartalékos hadseregének parancsnoka; később „a szovjet polgári repülés egyik megalapítója”. Modeszt Rubinstein a rendkívüli hadsereg katonai forradalmi bizottmányának elnökhelyettese, a katonai hadseregcsoport politikai csoportfőnöke. Borisz Ippo a fekete-tengeri flotta politikai csoportfőnöke. (Később átvezényelték a balti flotta, a turkesztáni front politikai csoportfőnökségébe, majd a közép-ázsiai katonai körzet, végül a kaukázusi hadsereg politikai csoportfőnöke.) Mihail Landa a hadsereg politikai osztályának vezetője, majd a munkás-paraszt vörös hadsereg politikai csoportfőnök-helyettese (aztán a belorusz, majd a szibériai katonai körzet politikai csoportfőnöke). Lev Berlin a volgai hadiflottilla komisszárja (később a krími hadsereg, majd a balti flotta politikai csoportfőnöke). [6]

Hány és hány kisebb parancsnoki léptékű érdekes figura működött? Borisz Szkugvin, aki a legutóbbi időkig szerény inas volt az idősebb Szverdlov műhelyében, a polgárháború idején a hadosztály katonai biztosa, a hadseregtörzskari-komisszárra, a front politikai felügyelőjévé, végül az 1. lovashadsereg politikai osztályvezető-helyettesévé nőtte ki magát. Vagy Avenir Hanukajev a partizáncsapat vezetője 1919-ben a forradalmi haditörvénytől elkerül az Ashabad elfoglalásakor tanúsított banditizmus miatt, felmentik, és még abban az évben kinevezik az OKVB (népbiztosok tanácsa turkesztáni bizottságának) politikai meghatalmazottjává Kasgariában, Buharában és Hivában. Moisejev Vinnyickij („*Miska Japonszki*”) még 1905-től kezdve hol a zsidó önvédelmi csapatban szolgált, hol rablóbanda vezére, a kényszermunkatáborból a február szabadjára ki, az odesszai zsidó szabadcsapat és az odesszai alvilág élére áll. Majd 1919-ben a vörös hadseregben egy különleges rendeltetésű zászlóalj parancsnoka, aztán a felforgatókból és bűnözőkből álló lövészezred parancsnoka. Agyon is lövik (a sajátjai). Nem maradt ki Iszaj Calkovics katonai biztos sem: 1921-ben a kronstadti felkelés elfojtása idején ő vezette a katonai akadémia hallgatóinak összevont századát. [7]

Nem mindennapi asszonyokat is találunk parancsnoki beosztásokban: Nagyvezsda Osztrovszkaját, a vlagyimiri kormányzósági PB elnökéből a 10. hadsereg politikai osztályának vezetője lesz. És Reverka Plasztvininát, arhangelszki kormányzósági forradalmi bizottmány, kormányzósági PB, róla valamivel később. Nem kellene vajon ismerőseink Cecília Zelikson-Bobrovskaját (fiatal korában varrónő Varsóban, a polgárháborúban az OKP moszkvai városi PB katonai osztályának vezetője)? [8] Na meg persze az a fűria, Jevgenyija Bosch. És a nővére, Jelena Rozmirovics.

Vagy például, megszoktuk mi, szovjet népek, milyen jól hangzik: a „vörös kozákság lovashadteste”. Az azonban nem a vörös, hanem inkább az alvilági öntudatba fordult kozákság volt (a megtévesztés

Ha már nekiláttunk a felsorolásnak, nézzünk körül a vörös hadsereg híres vezetői, igazán hervadhatatlan nevek között: Vlagyimir Antonov-Ovszejenko, Vaszilij Bljuher, Szemjon Bugyonnij, Klim Vorosilov, Borisz Dumenko, Pavel Dibenko, Oleko Dundics, Dmitrij Zsloba, Vaszilij Kikvidze, Jepifan Kovtyuh, Grigorij Kotovszkij, Filipp Mironov, Mihail Muravjov, megint csak Vitalij Primakov, Ivan Szorokin, Szemjon Tyimosenko, Mihail Tuhacsevszkij, Ijeronym Uborevics, Mihail Frunze, Vaszilij Csapajev, Jefim Scsadenko, Nyikolaj Scsorsz. Hát kérem, vajon meglettek volna ők zsidók nélkül is?

De hisz ott az a sok száz és ezer orosz tábornok és tiszt a cári hadseregből, aki a vörös hadseregben a bolsevikoknál szolgált. Persze, nem a politikai osztályokon (oda nem hívták őket), de szintén nem csekély beosztásokban (igaz, komisszárral a hátuk mögött, sokan a családjukkal való leszámolás fenyegetettségében, különösen harcászati sikertelenségek esetén). „Csupán a vezérkari tisztek majdhogy nem fele a bolsevikokkal maradt.” [10]

Ne hagyjuk ki azonban az orosz parasztok elsődleges, pusztító fogékonyságát (persze, korántsem mindenkiét) a bolsevik agymosásra. Sulgin nem enyhíti a dolgokat: „A »Halál a burzsujokra!« azért sikerült olyan jól Oroszországban, mert a vérszag, sajnos, túlságosan sok oroszot megrészeget; és tombolnak is ilyenkor, mint a vadállatok.” [11]

Ne ragadtassuk azonban magunkat beláthatatlan szélsőségekbe sem, mint: „A legbuzgóbb lövészek a Csekában... korántsem valamiféle »rituális zsidók« voltak, hanem a még nemrég a trón hűséges alattvalói, a tábornokok és a tisztek.” [12] Ugyan, mi végre tűrték volna meg őket a Csekában?! Oda őket is legfeljebb agyonlövés végett hívták meg. De micsoda indulatosság ez? A Csekában szolgáló zsidók természetesen nem voltak „valamiféle rituális” zsidók, hanem „elvhű” fiatalok, forradalmi szeméttel a fejükben. No és valószínűleg túlnyomó többségükben nem *lövészként* teljesítettek szolgálatot, hanem vizsgálóbírák voltak.

Az 1917 végén létrehozott Cseka villámgyorsan erőre kapott, és már 1918 elejétől halálos rémületbe kergette az egész lakosságot. Hát ez a *rend. biz.* (a. m. rendkívüli bizottság, a Cseka egyik „becézése”) volt az, amely megkezdte a vörös *terrort*, méghozzá jóval annak 1918. szeptember 5-i bejelentése előtt: 1917 decemberében történt megalakulásakor kezdte meg, és jóval a polgárháború befejezésén túl is fenntartotta. Már 1918 januárjában érvényben volt a helyszíni kivégzés, bíróság és tárgyalás nélkül”. Ezután megkezdődött a sok száz, majd a sok ezer teljesen ártatlan ember túszként való elhurcolása, beindultak az éjszakai tömeges kivégzések és a tömeges vízbe fojtások uszályszámra.

Sz. P. Melgunov történész, aki maga is üldögélt a bárd foka alatt a Cseka börtöneiben, feledhetetlen módon mutatta be híres könyvében a vörös terror hőstörténetét. „Nem volt olyan város, nem volt olyan járás, ahol ne jelent volna meg a teljhatalmú oroszországi rendkívüli bizottság részlege, azé a bizottságé, amely immáron az államigazgatás fő ideg-törzsévé vált, és elnyelte a jog utolsó maradványát is”; „nem volt olyan hely (az OSzFSzK-ban), ahol ne hajtottak volna végre kivégzéseket”; egyetlen vezető (Dzerzsinszkij) egyetlen szóbeli utasításával sok ezer embert ítél azonnali halálra. Bírósági tárgyalás esetén pedig *expressis verbis* ^[473] ki volt adva, hogy (M. Lacisz a Vörös

Terror c. értesítőben 1918. november 1-jén és a *Pravdá*ban 1918. december 25-én): „A vizsgálat során ne keressenek anyagokat vagy annak bizonyítékát, hogy a vádlott tettel vagy szóval a szovjethatalom ellen cselekedett. Az első kérdés, amelyet fel kell tenniük, melyik osztályhoz tartozik, milyen származású, neveltetésű, képzettségű vagy mi a foglalkozása. Ezek a kérdések fogják meghatározni a vádlott sorsát.” Melgunov megjegyzi: „Lacisz egyáltalán nem volt eredeti, miután csak lemásolta Robespierre-nek a konventhez intézett szavait... a tömegterrorról: »ahhoz, hogy kivégezzük a haza ellenségeit, elég azok személyazonosságának megállapítása. Nem büntetésre van szükség, hanem kiirtásukra.«, A központ állásfoglalásait felkapja a *VCsK hetilapja*, és egész Oroszországban terjeszti. Melgunov gyakran idézi a lapot: „Kijevben kerül kiadásra a *Vörös Kard*... ezt olvassuk Lev Krajnyágo szerkesztő cikkében: »Számunkra nincsenek és nem is lehetnek érvényesek az erkölcsnek és a humanitásnak a burzsoázia által kitalált régi alapelvei«... »A bejelentett vörös terrort – szajkózza egy bizonyos Schwarz – proletár módon kell végrehajtani... Ha a proletárdiktatúrának az egész világon történő elterjesztéséhez ki kell majd irtani a cárizmus és a kapitalizmus minden szolgáját, bennünket ez akkor sem fog visszatartani.«, [13]

Ez bizony *céltudatos*, előre kigondolt és sokéves terror. Melgunov hozza az áldozatok feltételezett (azokban az években a pontos adatok gyakorlatilag hozzáférhetetlenek voltak) számát is, „elképesztő méretű gyilkosságsorozat”. De, „talán ezek a borzalmak... az áldozatok számát tekintve elhalványulnak az előtt, ami a Délen történt a polgárháború befejezése után. Összeomlott Gyenyikin hatalma. Beköszöntött az új hatalom, és vele együtt haladt a bosszú és csak a bosszú véres terrorhulláma. Ez már nem polgárháború volt, hanem a korábbi ellenség kiirtása.” Hullámokban következtek a razziák, házkutatások, az újabb razziák és letartóztatások. „Teljes börtöncellákat vezetnek ki és lőnek agyon... Géppuskát használnak, mert túl sok az elítélt, mintsem egyesével lőhetnék őket agyon”; „kivégzik a 15-16 éves gyerekeket és a 60 éves öregeket is”. A Cseka hirdetményéből, Kubány, 1920 októbere: „Azokat a kozák falvakat és településeket, amelyekben fehéreket és zöldeket^[474] rejtegettek, el fogjuk pusztítani, az egész felnőtt lakosságot felkoncoljuk, minden ingóságot elkobzunk.” Vrangel kivonulása után „a Krímet »össz-oroszországi temető«-nek nevezik” (különböző számítások szerint 120, sőt 150 ezer embert végeztek ki). „Szevasztopolban nemcsak lőttek, hanem akasztottak is; nem is tucatszám, hanem százszám akasztottak.” „A Nahimovszkij sugárúton végig hullák lógtak... azoké, akiket az utcán tartóztattak le, és a helyszínen, tárgyalás nélkül végeztek ki.” A Krímben a terror még 1921-ben is folytatódott. [14]

Bármennyire is belemerülünk a Cseka, a különleges osztályok, a különleges rendeltetésű egységek^[475] (KRE) történetébe, túl sok cselekedet és név marad mindörökké ismeretlen, az elporladt tanúk hamvai, és az elégetett bolsevik iratok hamuja alatt. Azonban a megmarad iratok is éppen eléggé ékesszólóak. Itt van Trockij Columbia University-beli levéltárából az „OKbP KB politikai bizottsága 1919. április 18-i ülésén felvett jegyzőkönyv [titkos] kivonatát”-nak másolata:

„Jelen van: Lenin elvtárs, Kresztyinszkij elvtárs, Sztálin elvtárs, Trockij elvtárs.

Meghallgatták: ...3. Trockij elvtárs bejelentését arról, hogy a front menti Cseka-szervek, a front menti és hátszágbeli VB-k és központi tanácsi intézmények dolgozóinak hatalmas százaléka lett és zsidó származású, hogy százalékos jelenlétük a harctéren

aránylag alacsony, és hogy ezzel kapcsolatban a vöröskatonák között terjed, és bizonyos mértékig egyetértésre talál az erős sovinszta^[476] agitáció, és hogy Trockij elvtárs véleménye szerint át kell csoportosítani a párterőket, hogy egyenletesebb legyen a különböző nemzetiségű káderek megoszlása a harctér és a háterszág között.

Határozatot hoztak: javasolják Trockij és Szmilge elvtársaknak, hogy készítsék el a megfelelő beszámolót, mint irányelvet a KB és azok bizottságok számára, amelyek elosztják a kádereket a központi és a helyi szervezetek, illetve a front között.” [15]

Alig hiszem, hogy az az értekezlet eredményre vezetett volna. Egy mai kutató, aki elsőként kezdte vizsgálni „a zsidók (és más nemzeti kisebbségek) szerepének és helyének problematikáját a szovjet apparátusban”, a feltárt levéltári anyagok alapján levezeti, hogy „a büntetőszervek tevékenységének kezdeti időszakában, a vörös terror időszakában a nemzeti kisebbségek a Cseka központi apparátusának mintegy 50%-át tették ki. Emellett az apparátus felelős beosztásaiban a kisebbségek aránya 70%-os volt.” [16] A szerző 1918. szeptember 25-i statisztikai adatokat idéz: a nemzeti kisebbségek között, a lettek tömege és a lengyelek jelentős száma mellett igen szembetűnő a zsidók jelenléte is, különösen a „Cseka felelős és aktív munkatársai”, komisszárok és vizsgálóbírák között. Például „az ellenforradalom elleni harc osztálya – a VCsK szervezetében a legfontosabb osztály – vizsgálóbíráinak fele zsidó volt”. [17]

Itt van az oroszországi Zsidó Enciklopédia adatai szerint néhány csekista a legkorábbi eresztésből, szolgálati jegyzékükkel együtt. [18]

A szerény Veniamin Gerszon 1918-tól van a Csekában, 1920-tól Dzerzsinszkij személyi titkára. A már korábban említett Izrail Leplevcszkij 1917-ben a bundosoktól áment a bolsevikok közé, 1918-tól van a Csekánál, a GPU podolszki kormányzósági osztályának, majd az odesszai különleges osztálynak vezetője. [Főlemelkedett egészen a Szovjetunió egyesített politikai főigazgatóságának (OGPU) elnöki székéig is, aztán a Belorusz SzSzk, illetve az Ukrán SzSzk belügyi népbiztosa.] Zinovij Katznelson: rögtön október után a Csekába: több hadsereg, majd az egész déli front különleges osztályainak vezetője, aztán az egész VCsK csúcán, aztán az arhangelszki kormányzósági Cseka, a kaukázusontúli Cseka, az észak kaukázusi GPU, a harkovi GPU elnöke, Ukrajna belügyi népbiztoshelyettese, a Gulág helyettes vezetője. Szolomon Mogiljevcszkij már 1917-ben az ivanovo-voznyeszenszki törvényszék elnöke, 1918-tól a Szaratovi Csekát vezeti; majd megint a törvényszéken, de most a hadseregben, és a moszkvai Cseka vizsgálati osztályának helyettes vezetője; a VCsK külügyi osztályának vezetője; a kaukázusontúli Cseka elnöke.

Belegondolt-e tetteinek horderejébe Ignatyij Wiesner, amikor Nyikolaj Gumiljov ügyében vizsgálatot tartott? Ugyan, mikor tehette volna? A VCsK elnöksége mellett működő különleges osztályon teljesített szolgálatot, létrehozta a brjanszki Csekát, vizsgálóbíró volt a kronstadti lázadás ügyében, és a VCsK-GPU különleges meghatalmazottja különösen fontos ügyekben. Vagy Lev Levin-Belszkij, a korábbi bundista 1918-1919-ben a szimbirszki kormányzósági Cseka elnöke, majd a 8. hadsereg különleges osztályának vezetője, majd az asztraháni kormányzósági Cseka elnöke, 1921-től a VCsK meghatalmazott képviselője a távol-keleti partvidéken, 1923-tól az OGPU meghatalmazott képviselője Közép-Ázsiában, a 30-as évek elejétől az OGPU moszkvai igazgatóságán. (A továbbiakban a Szovjetunió belügyi népbiztosának helyettese is.)

Itt van Naum (Leonyid) Etingon, a Csekában 1919 óta a szmolenszki kormányzósági Cseka elnöke (aztán a baskír GPU, még később a Trockij-gyilkosság szervezője). Isznak (Szemjon) Schwarz 1918-1919-ben az össz-ukrajnai Cseka első elnöke. Felváltotta Jakob Livsic, 1919-ben a kijevi kormányzósági Cseka titkos műveletek osztályának vezetője és elnökhelyettese, majd a csernyigovi, a harkovi kormányzósági Cseka elnökhelyettese; az össz-ukrajnai Cseka operatív törzsének vezetője; 1921-1922-ben a kijevi kormányzósági Cseka elnöke.

A híres Matvej Berman Észak Urálban az egyik járási Csekában kezdte, 1919-ben a jekatyerinburgi kormányzósági Cseka helyettes vezetője, 1920-tól a tomszki, 1923-tól a burját-mongol OGPU elnöke, 1921-től az egész közép-ázsiai OGPU elnökhelyettese, 1928-tól a vlagyivosztoki OGPU vezetője, 1932-től az egész Gulág vezetője, 1936-tól az NKVD, a belügyi népbiztoszág népbiztosának helyettese is. (Van egy fivére is, Borisz, aki 1920-ban lépett be a szervekhez, 1936-tól az NKVD külső hírszerzésének helyettes vezetője.) Sokat tett a zsidó és a csekista arculat azonosítása végett 1917 „katonavezére” is, Borisz Pozern, a petrográdi kommuna komisszára, aki Zinovjevvel és Dzerzsinszkijel együtt írta alá 1918. szeptember 2-án a „vörös terrortól” szóló felhívást. (Az enciklopédia kihagyta Alekszandr Joszelevicsét, a petrográdi Cseka titkárárt, aki 1918 szeptemberében Gleb Bokij után írta alá a vörös terror keretében kivégzendők listáját.)

Vannak több mint ismert személyek: Jakob Agranov csekista, a megtorlások fenomenális szakértője, a „Tagancev-összeesküvés”^[477] kiagyalója (és Gumiljov gyilkosa), aki irányította a „kronstadti felkelés résztvevőinek kegyetlen vallatásait”. Sztintén közismert, Jakob Bljumin részt vett a német nagykövét meggyilkolásában (1918), letartóztatták, amnesztiát kapott, majd Trockij titkárságán, aztán Mongóliában, a Kaukázusontúli, a Közép-Keleten szolgált, 1929-ben kivégezték.

Minden Cseka-szervező mögött vajon hány és hány beszervezett ember állt... És találkozott velük a vallatásokon, a pincékben és a kivégzéseken több száz, több ezer ártatlan ember. Akik között zsidókat is találunk. A „burzsoáziára” mért kommunista tömegcsapás idején ők alapvetően kereskedők voltak. „A maloarhangelszki járásban az adó befizetésének elmulasztása miatt a kommunista osztag az egyik kereskedőt (Juskevicset) a kályha izzó rostélyára ültette.” (Ugyanott: a gabonabeszolgáltatással elmaradt parasztokat kötélen beleeresztették a kútba, „fullasztották”, a forradalmi adó befizetésének elmulasztásáért pedig az embereket jégoszloppá változtatták, ugyan kicsoda, hol, hogyan bír ilyet kitalálni?) [19] Korolenko is említ olyan esetet, amikor Aronov és Mirkin molnárokat tárgyalás nélkül kivégezték azért, mert nem tartották be az ostoba kommunista lisztárát. [20] Vagy még egy példa. A korábbi kijevi kormányzó, Szukovkin 1913-ban Bejlisz védelmére kelt. A vörösök bevonulásakor letartóztatják. Több ezer kijevi zsidó írta alá a kegyelmi kérvényét, de a Cseka kivégezte.

Hát hogy magyarázzuk meg, hogy Oroszország lakossága – egészében – az új terrort „zsidó terrornak” tekintette? Mert ugyan hány mindenkől kimaradt zsidót vádoltak meg

ezzel? Miért van az, hogy mind a vörösök között, ahogy olvastuk, mind a fehérek között, és általában a népben az a benyomás támadt, hogy a „csekista” és a „zsidó” majdhogyanem egy és ugyanaz? És ki a hibás ezért a benyomásért? Sokan, többek között a fehér hadsereg is, amiről később részletesebben. Ugyanakkor semmiképpen sem utolsósorban maguk azok a csekisták, akik a Cseka felső vezetésében végzett buzgó munkájukkal szolgálták ezt az azonosítást.

Manapság keserű panaszokat hallunk, hiszen nem csak zsidók simultak hozzá a hatalomhoz? És miért várjunk a zsidó csekistáktól elnézőbb viselkedést a többiekhez képest? Jogos. Ezek az ellenvetések nem változtathatják meg azonban a keserű kétségtelenséget: azoknak a csekista zsidóknak, akkoriban helyzetük és beosztásuk szerint az oroszországi zsidóság legfőbb képviselőinek (bármily félelmetesen is hangzik ez) beütött a hatalom, számolatlanul, olyan mértékben, amilyenről ezek a csekisták nemrég még álmodni sem mertek. És ezek a (saját népük által meg *nem* választott) képviselők nem találtak magukban önvisszatartó erőt, józan önkontrollt, hogy észhez térjenek, megálljanak, visszavonuljanak. Ahogy a közmondás is tartja: jaj, ne siess megfogni, fújd meg az ujjadat! Sem a zsidó nép – habár nem választotta azokat a csekistákat –, sem a zsidó városi, már nagyszámú és aktív közvélemény (hiszen voltak közöttük értelmes öregek is!?) nem tudta megállítani őket: hiszen ebben az országban csekély kisebbség vagyunk. (No meg, már azokban az években is, ki hallgatott az öregekre !)

G. Landau írja: „A deklassálás^[478], felrúgva a zsidóság minden szervesen kialakult rétegét, felszámolta az ellenállás, sőt még a stabilitás belső erőit is, a diadalmas bolsevizmus harci szekérének kerekei alá vetve azokat is.” És úgy találja, hogy a szocializmus, a szeparatista^[479] nacionalizmus és az elkülönülő forradalmiság eszméin kívül „az döbrentett meg bennünket, amit a legkevésbé vártunk volna zsidó közegben, a kegyetlenség, a szadizmus, az erőszaktevés úgy tűnt, hogy idegen attól a néptől, amely távol áll a fizikailag harcias lélettől; azokat, akik tegnap még nem tudtak bánni a puskával, ma már az elszánt hóhérok között találjuk”. [21]

Íme a fent említett Revekka Plasztinyina-Meisel az arhangelszki kormányzósági forradalmi bizottmányból: „Észak Oroszországban kegyetlenségéről hírhedt... önként »lyukasztotta ki a tarkókat« és a homlokokat... önkezével több, mint száz embert lőtt agyon.” Ugyanitt szólunk „Bákról, akit fiataltsága és kegyetlensége miatt csak »véres kisfiú«-ként emlegettek”, először „Tomszkban, majd Irkutszkban a kormányzósági »rend. biz.« elnöke”. [22] (Plasztinyina pedig magasra tornászta fel karrierjét, egészen az OSzFSzK legfelső bíróságáig, amelynek tagja volt a 40-es években. [23]) Valakinek eszébe jut Mandelbaum megtorló osztaga az Arhangelszk környéki északon, valakinek meg „Miska-Japoncsik” osztaga Ukrajnában...

És ugyan nyit várunk a tambovi parasztoktól, ha ebben a közép-oroszországi csernozjomos^[480] kormányzóságban kitört nagy parasztlázadás szétverésének tetőfokán a tambovi kormányzósági PB vészjósló barlangjában a gabonabeszolgáltatás lelkesítői, a PB titkárai, P. Rajvid és Pinson, a propagandaosztály vezetője pedig Eidman. (Itt van még A. G. Schlichter is, akire Kijevből, 1905-ből emlékezünk, most ő a kormányzósági végrehajtó bizottság elnöke.) A tambovi kormányzóság elnöke, aki mértéktelen gabonaelkobzásokkal a lázadás közvetlen kiváltója volt, Ja. Goldin az élelmiszer-rekviráló osztag hírhedt vezetője pedig, aki *megbotztatta* a parasztokat a szolgáltatás

elmulasztásáért (Ja, ki is végezte őket.), N. Margolin Tuhacsevszkij törzsfőnöke, Kakurin szerint azokban a hónapokban a VCsK teljhatalmú megbízottja a tambovszki kormányzásban Lev Levin volt.

Hát persze, hogy nem kizárólag zsidók! De ha 1921 februárjában, amikor a lázadás elfojtását Moszkva saját kezébe vette, az elfojtás legfőbb vezetése „a banditizmus elleni harcra létrehozott tárcaközi bizottság” vezetése Efrajim Szkljanszkij kezébe került. A tambovi paraszt megtudta ezt a rölapokból, és levonta a maga következtetéseit.

Mit is szóljunk akkor a doni népirtásról, arról a több százezer elpusztított doni kozákról, a kozák férfiak színe-javáról? Ilyen történelemmel, azzal a számlával, amivel a (forradalmi) zsidóság tartozik a kozákságnak, ugyan mit várunk a kozák emlékezettől?

Az önkéntes hadsereg 1919 augusztusában bevonult Kijevbe, leleplezte a rendkívüli bizottság (Cseka) tevékenységét, megtalálta a nemrég kivégzettek friss holttesteit; névsoraikat, amelyeket az újrarendített „Kijevljanyin”-ban közölt gyászjelentések alapján állítottak össze, idézi Sulgin. [24] Ez a lista majdnem kizárólag szláv neveket tartalmaz; ráadásul „válogatott orosz népesség” került kivégzésre. A kijevi rendkívüli bizottságról és parancsnoki állományáról a „különleges vizsgálóbizottság Oroszország déli részén” (a Cseka Kijevben letartóztatott vizsgálóbírójának vallomása) anyagaiban olvashatunk [25]: „A »Cseka« munkatársainak száma 150 és 300 között változott... a zsidók a »Cseka« többi munkatársához képest 75:25 arányt képeztek, a parancsnoki beosztások pedig majdnem kizárólag az ő kezükben voltak.” Az emberi sorsok felett határozó bizottság, vagyis a vezetőség 20 tagjából 14-en zsidók. „Minden letartóztatottat vagy a »Cseka« fogságában vagy a Lukjanovszkaja börtönben tartottak... A kivégzés céljára külön kis fészert rendeztek be az Insztyitutszkaja 40-ben, a Levasevszkaja ulica sarkán, ahova a Jekatyerinyinszkajából átköltözött kormányzósági »Cseka« vonult be. Ebbe a kis fészerbe a hóhér (...néha pedig a csekisták közül egy-egy amatőr) bevezette a teljesen meztelen áldozatot, és utasította, hogy feküdjön hasra. Ezután tarkólövessel végzett vele. A lövéseket revolverből (a leggyakrabban Coltból) adták le. Mivel azonban a lövések közvetlen közélről dördültek, a kivégzett koponyája általában darabokra fröccsent szét... A következő áldozatot hasonlóképpen vezették be, és fektették az előző mellé... Amikor az áldozatok elfoglalták... a fészert alapterületét, akkor az újabb áldozatokat a korábban kivégzettek tetejébe fektették vagy már a belépéskor agyonlőtték őket... Minden áldozat általában önként, ellenállás nélkül ment a kivégzésre.”

Erről „járta a szóbeszéd a nép között”. Vegyünk egy petrográdi jelenetet, amit Remizov idéz (forradalmi demokrata múltjával sehogysem lehet antiszemitizmussal vádolni): „Itt nemrég az akadémia mellett gyakorlatozás folyt, és az egyik vöröskatona mondja: »Elvtársak, ne menjünk a frontra, mert csak a zsidók miatt harcolunk!« Erre egy aktatáskás kérdezi: »Melyik ezredből vagy?« Az meg megint: »Elvtársak, ne menjünk a frontra, minden a zsidók miatt van!« Az aktatáskás meg megparancsolta: »Lőjétek le!« Akkor előkerült két vöröskatona, az meg futni kezdett. Még a sarokig sem ért el, azok utolérték, és úgy belelőtték, kihullott az agyveleje, és mindent csupa merő vér borított.” [26]

Már a kronstadti felkelésnek is zsidóellenes jellege volt (annál is inkább megpecsételődött a sorsa): Trockij és Zinovjev (de nem Lenin) arcképeit semmisítették meg. És Zinovjev még magyarázkodni sem mert elmenni a kronstadtiakhoz, talán

széjjeltépik. Kalinyint küldték.

Moszkvában is voltak munkássztrájkok 1921 februárjában, jelszavuk: „Le a kommunistákkal és a zsidókkal!”

Már említettük, hogy az oroszországi szocialisták többsége, közöttük pedig számos zsidó, a polgárháború idején persze Lenint, és nem Kolcsakot támogatta, és közülük sokall közvetlenül harcoltak is a bolsevikok oldalán. (Például a bundista Szolomon Schwarz: az ideiglenes kormány idején az egyik minisztérium ügyosztályának vezetője, a polgárháborúban önkéntes a vörös hadseregben, nem jelölte meg, milyen rendfokozattal, majd kivándorol, külföldön megjelentet néhány könyvet a zsidók helyzetéről a Szovjetunióban, gondolatmenetére még rátérünk.)

És olybá *tűnik*, hogy nemcsak a bolsevik zsidók, hanem mintha a zsidóság egésze a polgárháborúban a vörösök oldalára állt volna. Mondjuk azt, hogy erre a választásra semmi sem kényszerítette őket? Nem igaz. Mondjuk azt, hogy nem volt más megoldás? Szintén nem igaz.

Szintén Kijevben Sulgin leír egy grandiózus Exodust, Mária oltalma napján, 1919. október 1-jén a városból, melyre bolsevik megszállás várt, kivonultak az oroszok, batyukkal, gyalog, a Dnyeper-hidakon át; feltételezhetően mintegy hatvanezren voltak. „Zsidó pedig nem volt ebben a kivonulásban; nem tűntek fel a sok ezer orosz (férfi, nő, gyepnek) között, akik batyuval a kézben botorkáltak át a pompás lánchídon, miközben sűrű záporosó verte őket.” Abban az időben pedig, írja Sulgin, Kijevben több mint 100 ezer zsidó élt. Na és hány volt közülük gazdag és dúsgazdag zsidó, és nem mentek el, ott maradtak várni a bolsevikokra. „A zsidók nem akartak osztozni a sorsunkban. És ezáltal közéjük és közénk ők egy újabb, és valószínűleg a legmélyebb árkot húzták meg.” [27]

Hasonlók történtek sok más helyen is. Sz. Maszlov eszer tanúsága szerint: „Az valóban tény, hogy Dél-Oroszország városaiban, és különösen a jobb parti Ukrajna városaiban, amelyek sokszor cseréltek gazdát, a szovjet hatalom megjelenése a legnagyobb örömet, és a legszínleltebb rokonszenvet a zsidó kerületekben, gyakran csak egyedül azokban váltotta ki.” [28]

Mai amerikai történész (Bruce Lincoln, a polgárháborúnkról szóló nagy monográfia szerzője) „mondta, hogy az egész ukrán Cseka 80%-ban zsidókból állt”, és ennek „az az oka, hogy egészen a vörösök bevonulásáig ott állandósultak a kegyetlen pogromok, Bogdara Hmelnickij óta a legvéresebbek”. [29] A pogromokra mindjárt rátérünk, csak nem lehetett nem észrevenni, hogy az idősorrendiség szemmel láthatólag fordított: az a 80% már 1918-ban, 1919 elején csekista volt, a petljurista^[481] pogromok pedig 1919 során, folyamán zúgtak végig a területen (a fehérek pogromjai pedig 1919 őszén).

Lehetetlen azonban meglelni a választ az örök kérdésre. Ki a hibás? Ki vitt a pusztulásba? A kijevi Cseka működését csupán azzal magyarázni, hogy személyi állományának háromnegyede zsidó volt, nyilvánvalóan helytelen. E tényben azonban, megint csak benne foglaltatik egy kérdés a zsidó emlékezet és megértés számára.

És voltak azokban az években zsidók, akik hitsorsosaikhoz kiáltottak, megpróbálván elérni, hogy azok mélységében átérezzék az Oroszországot, és vele együtt az oroszországi zsidóságot ért tragédiát. Ez a szerzői csoport írja 1923-ban „A világ zsidóihoz!” címzett kiáltványában: „A zsidó bolsevikok mérhetetlenül vehemens részvételét Oroszország

elnyomásában és szétbomlasztásában... bűnünkül róják fel... A szovjet hatalmat a zsidó hatalommal azonosítják, és a bolsevikok iránti olthatatlan gyűlölet a zsidók iránti gyűlöletté válik... Abból a szilárd meggyőződésünkből indulunk ki, hogy a zsidók számára is, mint az Oroszországot benépesítő minden nemzetiség számára is a bolsevikok minden gonoszságok *leggonoszabbikát* testesítik meg, hogy minden erőnkől küzdeni az Oroszországot uralni vágyó szedett-vedett csőcselék ellen szent kötelességünk az emberiség, a kultúra, a haza és a zsidó nép iránt.” [30] A zsidó közvélemény azonban „ezt a kiáltványt nagy felháborodással fogadta”. [31] (Erről a következő fejezetben.)

Ž

A polgárháború részben átszivárgott Oroszország határain túlra is. Szóljunk valamit erről is (habár az Európában történtek teljes mértékben kívül esnek könyvünk keretein).

A bolsevikok 1920-ban érkeztek Lengyelországba. (Itt pedig eszükbe jutott, és ügyesen felhasználták az orosz „nemzeti érzelemkitörést és nemzeti lelkesedést”, amiről Nahamkisz-Sztyeklov vezércikket írt az *Izvesztyijába*. [32]) És Lengyelországban, olybá tűnik, hogy a zsidó lakosság a vörös hadsereget igen melegen fogadta. Szovjet forrás szerint: Minszknél a lengyelek ellen harcokban a zsidó munkások zászlóaljszámra vettek részt. [33] És a *Zsidó Enciklopédia* szerint: „A lengyelek sokszor vádolták a zsidókat ellenségeik támogatásával, »lengyeellenes«, »probolsevista«^[482], sőt, még »proukrán« érzelmekkel is.” A szovjet-lengyel háború során sok zsidót „végeztek ki (a lengyel hadsereg egységei) a vörös hadsereg javára végzett kémkedés miatt”. [34] Egyébként emlékezzünk vissza, hogy az orosz hadvezetés is vádolta a zsidókat kémkedéssel a háború idején, 1915-ben. Persze e vélekedésekben is lehettek túlzások.

Lengyelország számára a szovjetek hamarjában alakították a forradalmi „lengyel kormányt”, F. Dzerzsinszkijel az élén. Itt volt még Ju. Marhlevszkij és F. Kohn is. Nyilvánvalóan körülvették őket mind a „likvidálási” szakemberek, mind a szenvedélyes propagandisták. (Ezek között látjuk A. I. Rothenberget, a korábbi mogiljovi patikust.) Miután Lengyelországban nem következett be a vörös fordulat, nemsokára ő, **Kun Béla** és Zalkind-Zemljácska felkerekedett, hogy irtózatosan „kipucolják” a Krímet. Majd 1921-ben megint derék munka következik: Grúzia „megtisztítása”, megintcsak F. Dzerzsinszkijel az élén. A 20-as és 30-as évek fordulóján Rothenberg a moszkvai NKVD (belügyi népbiztosság) vezetője.

De a vörös forradalom nemcsak Lengyelországba, hanem Magyarországra és Németországba is átszivárog. Amerikai kutató: „Európa keleti részén is, központi részén is az antiszemita előítéletek intenzitására és tartósságára lényeges befolyással volt a zsidók részvétele a forradalmi mozgalomban.” „A főképpen zsidók vezette tanácsok 1919 elején felkelést robbantottak ki Berlinben és Münchenben”, és „az akkori német kommunista pártban... a zsidó szervezők száma aránytalanul magas”, habár „a zsidó hitközség összességében eléggé elhanyagolható mértékben támogatta ezt a pártot”. „A KB 11 tagja közül négy fő felsőfokú végzettséggel rendelkező zsidó”, közöttük volt Rosa Luxemburg is, aki 1918 decemberében ezt írta: „Az emberiség legmagasabbrendű eszméi nevében, ellenségeinkkel szemben ez a jelszó: nyomd ki a szemét, térdelj a mellkasára!” A müncheni felkelést Kurt Eisner színházi kritikus, a „bohém képű” zsidó vezette. Megölték, de a hatalmat a konzervatív-katolikus Bajorországban „a baloldali értelmiségi zsidók új kormánya vette a kezébe, amely kihirdette a »Bajor Tanácsköztársaságot«, (G. Lapdauer,

E. Toller, E. Müzam, O. Neurat). Egy hét múlva a köztársaságot „leverte egy még radikálisabb csoport, amely kihirdette a »második Bajor Tanácsköztársaságot«, melynek élén Jevgenyij Levine állt. [35] Róla olvassuk az enciklopédiában: Pétervárott született zsidó kereskedőcsaládban, eszerként részt vesz az 1905-ös forradalomban, majd felveszi a német állampolgárságot, csatlakozik R. Luxemburg-K. Liebknecht „Spartacus”-ához, és lám, a bajor kommunista kormány élére kerül, amelyben ugyanazok: E. Müzam, E. Toller és az Oroszországból származó M. Levin szerepelnek. [36] A felkelést 1919 májusában szétzúzták. „Az a tény, hogy a levert kommunista felkelések vezetői zsidók voltak, az egyik legfontosabb oka a politikai antiszemitizmus újjászületésének a forradalmi Németországban.” [37]

„Amíg azonban Oroszországban és Németországban a zsidók szerepe a forradalomban »igen szembeötlő«, addig Magyarországon egyenesen meghatározó... 49 népbiztosából 31 zsidó”, itt van mindjárt maga Kun Béla „külgügyminiszter (de facto^[483] kormányfő)”, aki – ahogy olvastuk – másfél év a múlva vérbe áztatja a Krímet. Aztán Rákosi Mátyás, Szamuely Tibor, Lukács György. „Igaz, a miniszterelnök nem zsidó, bizonyos Garbai Sándor, de Rákosi később úgy élcelődött, miszerint Garbait azért választották a Minisztertanács fejévé, hogy legyen, aki szombaton a kivégzési parancsokat aláírja.” „A magyar királyok és hősök szobrai ledöntötték talapzatukról, a nemzeti himnusz betiltották, a nemzeti színek viselése büntetendő cselekménnyé vált... A helyzet tragikuma, hogy a történelem folyamán a magyar zsidók sokkal nagyobb jómódban éltek, sünt kelet-európai hitsorsosaik, és náluknál sokkal sikerebben léptek előre a magyar társadalomban.” [38]

A Magyar Tanácsköztársaság és a mi polgárháborúnk közti közvetlen kapcsolatot az is megvilágítja, hogy a vörös hadsereg hadtestei készültek a Magyar Tanácsköztársaság megsegítésére, de nem jött össze, és a Tanácsköztársaság elesett (1919 augusztusában).

Ž

Az annyira gyűlölt Orosz Birodalom összeomlásáért nagyon drágán megfizetett mindenki, a zsidók is. Íme G. Landau: „A forradalom általában és mindig félelmetes, kockázatos, veszélyes ügy. Különösen félelmetes és veszélyes olyan kisebbség esetében, amely sok tekintetben idegen a népesség meghatározó része számára... Ennek a kisebbségnek, saját életének biztosítása érdekében, rendkívüli módon a törvényre, a rend megingathatatlan folytonosságára, a jogi tehetetlenségre kell támaszkodnia. A forradalom fejetlensége és szabadossága különös erővel zúdul éppen erre a kisebbségre.” [39]

Ez derengett fel a jövőben, az első csalogató évtizedek küszöbén túl. Az elkövetkező években, a polgárháború éveiben pedig nem volt törvény és szétcsaptak a zsidó lakosság között a rablások és pogromok olyan mértékben, amilyenben a zsidóknak egyáltalán nem volt részük a cárizmus idején. És ezek a pogromok először egyáltalán nem a fehérek vezetésével törtek ki. A lakosság sűrűsége miatt a zsidó sorsokba ezekben az években mindenképpen bele kellett avatkoznia a vörösök és a fehérek mellett jelenlévő harmadik erőnek: az ukrán szeparatizmusnak.

Mikor létrejött az ukrán tanács 1917 áprilisában, „a zsidóság... még nem hitt az ukránság győzelmében”, ami megmutatkozott a nyári városi tanácsi választásokon: a zsidóknak „nem volt semmilyen okuk” arra, hogy az ukrán szeparatistákra szavazzanak.

[40] De júniustól kezdve, amikor már mintha valóságos ukrán hatalom kezdett volna alakulni, amely alatt a jelek szerint most már élni kell, a zsidók képviselői bekerültek a kis Radába (ukr. a. m. tanács), létrejött a zsidó nemzetiségügyi helyettes titkárság („zsidó minisztérium”), amely elkezdte kidolgozni a zsidó közvélemény által régóta áhított „nemzetiségi perszónáautonómia” tervezetét (minden náció, lám, a zsidó létrehoz egy saját nemzetiségi szövetséget, amely törvényeket hozhat saját nemzetének igényei és érdekei szerint, és támogatásul az államkincstárból kap hozzá összegeket; emellett a nemzetiségi szövetség képviselője bekerül a kormányba). Az újsütetű ukrán kormány először általában jóindulatúan bánt a zsidókkal, de 1917 végére ez megváltozott, az autonómiával kapcsolatos törvénytervezetet a Rada röhögéssel és megvetéssel fogadta, nagy nehezen azonban mégis átment 1918 januárjában. A maguk részéről a zsidók sem fogadták szívesen a „3. univerzálét” (1917. november 9-e, Ukrajna Oroszországtól való elszakadásának kezdete), féltek, hogy jön az anarchia, amely veszélyezteti a zsidó lakosságot, és féltek az oroszországi zsidóság részre szakításától. A zsidó polgárok kinevették az ukrán nyelvet és a feliratokat, tartottak az ukránságtól, viszont az orosz államban és az orosz kultúrában hittek. [41] Lenin írta: a zsidók, a nagyoroszokhoz hasonlóan, „semmibe veszik a nemzetiségi kérdést Ukrajnában”. [42]

Az elszakadás azonban egyre közelgett, és a zsidó küldöttek – a Bundon kívül – nem mertek a 4. univerzálé (1918. január 11-e, Ukrajna immár teljes elszakadása) ellen szavazni. Rögtön ezután megkezdődött a bolsevik támadás is Ukrajna ellen. Az ő legelső, még Moszkvában összetákolta, majd Harkovba passzolt, Georgij Pjatakov vezetésével működő „ukrán” UkbP [Ukrán Kommunista (bolsevik) Párt] KB-jükben volt Szemjon Schwarz is, Szerafima Hopner is. Amikor pedig 1918 januárjának végén Kijevbe költöztek, akkor Kijev népbiztosának Grigorij Csudnovszkijt, pénzügyi népbiztosnak Kreizberget, sajtóügyi biztosnak D. Reichsteint, a hadsereg mellett működő biztosnak pedig Schapirót nevezték ki. „Nem szenvedett hiányt zsidó nevekben a bolsevik vezetés... olyan központokban sem, mint Odessza vagy Jekatyerinoszláv Ez elég is volt ahhoz, hogy a Radához hű katonai egységekben elkezdődjön a szóbeszéd a »bolsevik zsidókról« és a »zsidó bolsevistákról«. A »zsidó árulók« személye szinte köznapi beszédtema... a (Kijevért vívott) utcai harcok leghevesebb időszakában a cionista frakció kérdést intézett a zsidóellenes túlkapásokról. A kérdés az ukrán képviselők és a nemzeti kisebbségek képviselői közötti szócsatává fajult.” [43]

Így jött létre az ellenségeskedés mély szakadéka a zsidók és az ukrán szeparatisták között.

„Az ukrán kormányt és az ukrán pártok vezetőit Zsitomirba evakuálták^[484]; a zsidó képviselők nem követték őket”, a bolsevikokkal maradtak. Ráadásul: a bolsevikok Kijevben „támogatást kaptak a zsidó munkások egy elég nagy csoportjától, amely a (februári) forradalom után tért vissza Angliából”, most mindnyájan „teljes mértékben a szovjet rezsim oldalára álltak... biztosi és... vezető állásokat foglaltak el”, létrehozták „a vörös gárda különleges zsidó alakulatát” is. [44]

Nemsokára azonban, 1918 februárjának elején az önálló polgári Ukrajna kormánya, miután Breszt-Litovszkban békét kötött Németországgal, osztrák és német szuronyok védelmében visszatért Kijevbe és most már a „hajdamákok” (ukrán felkelők) és a „szabad közákság” kapta el és lőtte agyon a tegnapi „komisszár zsidait”, inár akit megtaláltak. Ez

azonban még nem volt zsidópogrom, meg Petljura kormányát elég hamar felváltotta Szkoropadzkij hetman^[485] 7 hónapra. „A Kijevet 1918 tavaszán megszálló német hadsereg csapatparancsnoksága megértéssel viszonyult a zsidó lakosság szükségleteihez.” (Amely igen jelentős volt: 1919-ben a zsidók Kijev lakosságának 21%-át tették ki.) [45] A hetman kormányában a kadet-zsidó Szerpej Gutnyik a kereskedelmi és iparügyi miniszter. [46] A hetman idején akadálytalanul működtek a cionisták, sőt, megválasztották a különálló zsidó ideiglenes nemzetgyűlést és a zsidó nemzetiségi titkárságot.

Összeomlott azonban a kozákkapitány kormánya, és 1918 decemberében Vinnyicából Kijevbe költözött Petljura direktórium, Vinnyicsenko, Bund és a Poalej Cion pedig a szocialista rokonság alapján támogatták azt, remélték, hogy beköszönt az uránokkal való egyenjogúság korszaka. A zsidó titkárság is békéltető lépéseket tett. Petljura hivatalos lapjában azonban a *Vidrodzsennyában* (*Újjászületés*) ezt írták: „Az ukrán államiság a zsidókat váratlanul érte. A zsidók ezt nem látták előre, hiába a minden újdonságot kiszagolni való képességük. Ők... hangsúlyozzák az orosznyelvtudásukat, figyelmen kívül hagyják az ukrán államiság tényét... a zsidóság ismét ellenségeink táborába vándorolt.” [47] A zsidókat vádolták minden bolsevik győzelemmel Ukrajnában. Fosztogatták a Kijevbe özönlött pénzes polgárok lakásait. Még gátlástalanabban folytatódta a fosztogatások a kisvárosokban, hol katonai alakulatok, hol az önhatalmú atamánok által. És éppen a Petljura nevét viselő ezred nyitotta meg – a Szarniban rendezett pogrommal – a pogromok évét.

A petljuristák fokozódó pogromhangulatát hiába próbálta megfékezni a kis nemzetgyűlés zsidó képviselője: „Óvva kell intenünk az ukránokat, hogy az antiszemitizmusra nem lehet államot építeni. Hadd tudják meg a direktóriumbeli urak, hogy világméretű néppel van dolguk, amely nagyszámú ellenségét túlélte már”, és megfenyegette, hogy harcot indít az ilyen kormány ellen. [48] És a zsidó pártok gyorsan elkezdtek *balosodni*, tehát elkerülhetetlenül egyre nagyobb szimpátiával fordultak a bolsevizmus felé.

Amint Arnold Margolin, akkoriban a direktórium külügyminiszter-helyettese emlegette, „az ukrániai helyzet Hmelnickij^[486] és Gonta legrosszabb éveire emlékeztet”. [49] D. Paszmanyik keserűen megjegyzi, hogy a cionisták és a zsidó nacionalisták „hosszú időn keresztül támogatták Petljura-Vinnyicsenko zűrzavaros kormányt, még akkor is, amikor Ukrajnában a legkegyetlenebb zsidóellenes pogromok zajlottak”. [50] Hogy tudnak a zsidó szocialisták, kérdezi I. Bickerman, „akik Petljurával és az ukrán forradalom többi hősével egy asztalnál ültek, és velük együtt alakították át a világot, megfélemezni eszméletbeli testvéreik pogromos hőstetteiről? A Hmelnickij, Gonta és Zseleznyák utódai és követői által kiontott zsidó vérről szívesen megfélemeznek” szocialista szimpátiák miatt. [51] „A petljuristák 1918 decemberétől 1919 augusztusáig több tucat pogromot szerveztek, amelyek során a Nemzetközi Vöröskezeszt bizottságának adatai szerint mintegy 50 ezer embert öltek meg. A legnagyobb pogromra... – sikertelen bolsevista puccskísérlet után – 1919. február 15-én került sor Proszkurovban.” [52] „Zajlottak szünet nélkül a zsidópogromok, amelyek az ukrán hatalom megszervezésével szinte párhuzamosan kezdődtek, és amelyek az úgynevezett direktórium időszakában váltak különösen kegyellenné, és mindaddig nem szűntek meg, amíg fennállt a fegyveres a ukrán hatalom.” [53]

Hallgassuk csak meg Sz. Maszlovot: „A cárizmus korában is öltek zsidókat a pogromok idején, de soha nem öltek annyit, és nem öltek olyan nyugodtan, szinte lelketlenül, mint manapság... a parasztfelkelők csapatai által szervezett zsidó pogromok idején a felkelők az elfoglalt falvakban időnként a teljes zsidó lakosságot kiirtják. Nem kegyelmeznek sem a gyerekeknek, sem a nőknek, sem az öregeknek.” [54] És éppen abban az időben a városlakók őrizték a javaikat, nem kívántak azoktól megszabadulni, a parasztok meg a szomszéd falvakból feljöttek szekéren, hogy a pogromosok nyomában hasznát húzzanak a fosztogatások során, [55] „Egész Ukrajnában, amikor a felkelők rátámadnak a vonatokra, a kocsikban gyakran felhangzik a parancs: »Kommunisták és zsidók, kifelé!« Aki teljesíti a parancsot, azt rögtön a kocsi mellett agyonlövik.” Aztán meg jön az igazoltatás, vagy ki kell mondani a „kukuruza” (a. m. kukorica) szót, és aki racsolva ejti azt „a zsidó származással gyanúsított személyt elviszik és agyonlövik”. [56]

Az amerikai kutató így gondolja: „Fehéroroszország és Ukrajna zsidó lakosságának tömeges kurtása a polgárháború idején valójában nem annyira valamely tudatos politika következménye, mint inkább népi-parashti reakció.” [57]

Ukrajnában különösen minden felelősségtudattól mentesek, és ezért a pogromok idején végletesen állatiasak voltak az önállóan működő bandák: Grigorjev, Szokolovszkij, Zeljonij, Sztruk, Angel, Tyutyunyik, Jacejk, Volinyec, Kozir-Zirka csapata. Tőlük merőben különbözik Mahno.

Maga Mahno – forradalmár és bűnöző szerves megtestesülése – féktelenül kibontakozott a polgárháború megvadult tombolása idején. Felsorolni minden gonosztettét és klinikai dobásait nem ebbe a műbe való. Magától Mahnótól az antiszemitizmus távol állt, és a mahnovista anarchista-kommunisták többször hoztak határozatot „az antiszemitizmus minden fajtája elleni kérlelhetetlen harcról”. Mahno törzskarának parancsnoka egy időben Aron Baron volt, az elhárítás vezetője Lev Zadov-Zinykovszkij, az agitációs és propagandaosztály vezetője a már korábban említett Volin-Eichenbaum, belső tanácsadója Arsinov, a guljájpoli tanács elnöke Kogan. Volt egy különleges zsidó százada is Taranovszkij parancsnoksága alatt 300 fővel, de elárulta Mahnót. Taranovszkijnek azonban Mahno megbocsátott, és ismét előléptette, egészen törzskari parancsnokká. Azt írják, hogy „a zsidó szegények tömegesen álltak be Mahno hadseregébe”, és hogy Mahno csapdába ejtette Grigorjev atamánt, majd állítólag az antiszemitizmusa miatt lőtte agyon. Mahno 1919 májusában kivégeztette Uszpenovka falu lakosait, mert pogromot szerveztek a Gorkoje zsidó földművestelepen. Amellett azonban, hogy „Mahnónak vitathatatlan érdemei vannak a zsidóság előtt” (és Párizsban később, egészen haláláig, „zsidók vették körül”), hadserege, irányíthatatlansága miatt több zsidópogromot hajtott végre, például 1918 decemberében Jekatyerinoszláv mellett [58], 1919 nyarán Mekszandrovskiban. Azonban még az enciklopédia is megjegyzi: „Mahno és mozgalmának más vezérei határozottan küzdöttek a pogromok ellen, és kivégezték a pogromok szervezőit.” [59]

Az előttünk fekvő könyvalbum: *Zsidó pogromok: 1918-1921* 1923-ban került összeállításra a pogromok áldozatait segítő zsidó társadalmi bizottság (Jevobscsesztkom) megbízásából, de csak 1926-ban adták ki. [60] (A kiadás éve részben magyarázat arra, miért van elrejtve mindaz, ami a vörösök által szervezett pogromokra vonatkozik; a könyv „azon szerep tisztázására szentelt, amit a petljurista, az önkéntes és a lengyel hadsereg

játszott az áttekintett időszak pogromista bacchanáliájában^[487] „.

A katonai csapatok a haladásuk irányába eső gócpontok és nagyobb városok pogromaiban vettek részt, míg az „atyuskák”^[488] bandái a mélyvidéket is le-lerohanták, így nem igazán volt biztonságos hely a zsidók számára.

Petljuráék pogromjai kitűntek célirányos, átgondolt kegyetlenségükkel, pusztításuk módszerességével, valamint azzal, hogy néha nem is fosztogatták a hátramaradt javakat. Ezek közül is különösen az 1919. évi Proszkurovszk (február), a vele szomszédos Felstyinszk, Zsitomirszk (február), Ovrucsszk (március), Trosztyinyeck (május), Umanyszk (május), Novomirgorodszk (május) emelendő ki. Más bandák pogromjai közül: Szmelszk (1919 márciusa), Jeliszetavetgrádszk (május), Radomiszlszk (május), Vapnyárszk (május), Szlovecsenszk (május), Dubovszk (június). Gyenyikinék Fasztovszk (1919 szeptembere), Kijev (október). Belorussziában voltak még lengyelek által szervezett pogromok is, Boriszovszk és a bobrujszki járás, a lengyelek által támogatott Bulák-Balahovics csapatai (1919-ben is, 1920-ban is és 1921 nyaráig) Mozirban, Turovban, Petrakovban, Kopotkevicsiben, Kovcsiciben, Gorogyátyicsiben.

Az ukrán zsidóságra rátört a rettegés a pusztító hullámok miatt. A bekövetkezett és a lehetséges pogromok helyszínéről a lélegzétvételnyi szünetek idején tömegesen menekült a zsidó lakosság, sőt egész települések és városok tömegesen vonultak el a legközelebbi nagyvárosokba, vagy a román határhoz (annak hiábavaló reményében, hogy ott segítséget kapnak). Vagy egyszerűen „rémülten menekültek útirány és úti cél nélkül”, mint Tyetyijevből vagy Radomiszlszkból. „A legvirágzóbb és bőven lakott települések sivataggá váltak. A zsidó városok és települések komor temetőre emlékeztettek: a házak kiégve és feldúlva, az utcák kihaltak és puszták... Sok zsidó települést, mint például Volodarka, Boguszlav, Borscsagovka, Znamenka, Fasztov, Tefiopol, Kutuzovka és másokat úgy felégettek, hogy csak romhalmaz maradt belőlük.” [61]

Ž

Nézzük most a fehér oldalt. Úgy tűnhetne, a polgárháború idején ha volt valakinek valamilyen mértékben módja arra, hogy megőrizze a demokratikus lehetőségeket, akkor azok nem a vörösök, hanem éppen a fehérek voltak. Gyenyikin és Vrangel soraiban nemcsak különböző nemzetiségű monarchisták és nacionalisták voltak, hanem különböző irányultságú liberális csoportok tagjai is, különböző árnyalatú szocialisták is azok közül, akik nem akartak kiegyezni a bolsevizmussal. Hasonló volt a helyzet a keleti fronton is, a kolcsakovi fordulatig. Ha pedig ez így volt, akkor ugyan miért nem lehetett ott helyük az ugyanazon politikai irányultságú és szimpátiájú zsidóknak is?

De az egymásból következő események sorsszerű és kölcsönösen helyrehozhatatlan egybeesése következtében a zsidók útja a fehér hadseregbe lezártak volt tekinthető.

A *Zsidó Enciklopédia* közli, hogy kezdetben „sok rosztovi zsidó támogatta a fehér mozgalmat. A. Alperin nagykereskedő 1917. december 13-án a rosztovi zsidók által összeadott 800 ezer rubelt adott át A. Kalegyin doni atamának a szovjethatalom ellen küzdő kozák egységek megszervezésére.” [62] Itt van azonban valami más is ugyanabból a Rosztovból: amikor Alekszejev tábornok még csak első csapatát toborozta (szintén 1917 decemberében), pénzre volt szüksége, és ő kért is, nem rekvirált a rosztovi-nahicseváni polgárságtól, amely legfőképpen zsidókból és örményekből állt. A rosztovi gazdagok

elutasították, csak filléreket sikerült összegyűjtenie, azért is volt kénytelen Alekszejev télen „jeges menetelésben” visszavonulni rosszul felszerelt csapatával. És később: „A Dobroarmija minden felhívására a lakosság csupán fillérekkel reagált, amikor pedig ugyanazon a helyen bolsevikok jelentek meg, akkor a legelső kurjantásra alázatosan befizették a több millió teljes értékű rubelt, és több-boltnyi árut.” [63] (És amikor 1918 végén a korábban miniszterelnök G. E. Lvov herceg segítségért koldulva Washingtonban és New Yorkban járt, találkozott az amerikai zsidók küldöttségével is, de segítséget még csak nem is ígértek neki. [64])

Igaz, Paszmanyik idéz egy levelet, miszerint 1918 végén „több mint három és fél millió rubel... gyűlt össze kizárólag a zsidók bensőséges köreiben”, a fehér parancsnokság pedig különböző „ígéretekkel és hitegetéssel” biztosította a zsidókat jóindulatáról. Ennek ellenére a meghozott rendelet megtiltotta a zsidóknak, hogy földet vásároljanak a Csernomorszki kormányzóságban („némely, a zsidó nemzetiséghez tartozó személyek csalárd spekulációi” miatt). Habár nemsokára ezt a rendeletet visszavonták. [65]

Én magam is ismerek olyan esetet ugyanabban a Rosztovban, és ugyanazon a fehér hajnalon, amikor a fehérek mozgalma még elveszett a sötétben, és szinte reménytelennek látszott. A. I. Arhangorodszkij idős zsidó mérnök és az ipar megszervezője, aki őszintén orosz hazafinak tartotta magát, azon a februári éjszakán, amikor a fiatalok a „jeges menetelésbe” vonultak, szó szerint hajtotta a tiltakozó egyetemista fiát, hogy menjen az önkéntesekkel (a lánya, azonban nem engedte velük a bátyját). A *Zsidó Enciklopédia* szerint: „A rosztovi zsidók a kozák partizáncsapatokba, L. Kornyilov önkéntes hadseregének diákzászlóaljába léptek be.” [66]

Párizsban 1975-ben M. N. Levitov ezredes, Kornyilov ezredének utolsó parancsnoka mesélte nekem, hogy a Kerenszkij idején avatott zsidó zászlósok közül sokan hűek maradtak a kornyilovistákhoz 1917 augusztusának „kornyilovi napjaiban”. És a fehér hadseregből külön kiemelte a Szent György-renddel kitüntetett Katzmant az 1. kutyepovi hadtestből.

Ismeretes azonban az is, hogy sok fehér eltaszította a rokonszenvező vagy a semleges zsidókat: amiatt, mert *más* zsidók tömegesen álltak a vörösök oldalára. A zsidókkal szemben a fehéreknek jobb esetben csak a bizalmatlansága növekedett, de időnként fellángolt a harag is. Mai tudományos kutatás anyagában olvasható: „A fehérek mozgalmában, fennállásának első évében gyakorlatilag nem jelentkezett az antiszemitizmus (legalábbis tömeges méretekben), sőt, a zsidók még az önkéntes hadseregben is szolgáltak. De 1919-ben... a helyzet gyökeresen megváltozott. Először is, miután az antant legyőzte Németországot, a fehérgárdistáknak az a tömeges meggyőződése, hogy a németek támogatják a bolsevikokat, átváltott a „zsidók mint a bolsevizmus legfőbb támaszai” mítoszra. Másodszor „Ukrajna elfoglalásakor a fehérek a helyi fékevesztett antiszemitizmus hatása alá kerültek, ami elősegítette bevonásukat a zsidóellenes túlkapásokba”. [67]

A fehér hadsereget „Trockij és Nahamkisz hipnotizálta, ez ahhoz vezetett, hogy azok a bolsevizmust azonosították a zsidósággal, aminek következményei a zsidópogromok”. [68] A fehérek úgy képzelték, hogy Oroszországot – amelynek felszabadítására törekedtek – a zsidó komisszárok foglalták el. Mivel azonban azt az ellenőrzés nélküli hadsereget éppen csak létrehozták, valahogy összetartották, rosszul irányították a végeláthatatlan

térségekben szétszóródva, és miután abban a háborúban az önkényeskedés mindenütt napirenden volt, ebből az összképből sajnos nem hiányoztak a *fehért*pogromok elemi erejű felvillanásai sem. „A. I. Gyenyikin..., mint a déli hadsereg több más vezetője is (V. Z. Maj-Majevszkij) kadet-eszer állásponton volt, és igyekezett elejét venni katonái garázdálkodásainak. Ez az igyekezet azonban hasztalannak bizonyult.” [69]

Az természetes, hogy sok zsidót az önfenntartási ösztön vezérelt. És az önkéntes hadsereg humánus jellegébe vetett eredeti remények ellenére, miután a gyenyikinyi alakulatok is csatlakoztak a pogromokhoz, már majdhogyan az összes zsidó elveszítette a fehérekhez való csatlakozási hajlandóságát.

Íme, idevonatkozó élő példa D. Paszmanyik-tól. „Visszafoglalták Alekszandrovszkot a bolsevikektől. Megjöttek az önkéntesek. Az egész lakosság őszinte, szívből jövő lelkesedése... Már az első éjszaka végigfosztogatták a fél várost. A várost megtöltötték a kínlódo zsidók sikoltásai és fájdalomkiáltásai... Megerőszakolták az asszonyokat... Összeverték és megölték a férfiakat, a zsidó lakásokból gyakorlatilag mindent elvittek. A pogrom három nap és három éjszaka folytatódik. Szliva kozák zászlós, városparancsnok a közigazgatóság részéről érkező panaszokra ezt válaszolja: »Nálunk mindig ez van: elfoglalunk egy várost, és három napig a mienk.«, [70] Ez a fosztogatás és öldöklés, amit az önkéntes hadsereg katonái művelnek, nem magyarázható csupán a zsidó komisszárokkal.

Az egyik legfelsőbb fehér tábornok, A. von Lampe kitart azon véleménye mellett, hogy a „fehér” zsidópogromokról szóló híresztelések „tendenciózan túlzók”; hogy a hadtápszolgálatot és a rendszeres hátszói hadtápellátást nélkülözó hadsereg esetében elkerülhetetlenek ezek a „rekvirálások”, fosztogatások. Ezek nem kifejezetten a zsidók, hanem az elfoglalt város lakói ellen irányultak, közöttük pedig gyakran „számszerű többségben, és gazdagabbak is voltak” a zsidók, ezért is „szenvettek többet”. „Egészen határozottan állítom” – írja von Lampe –, „hogy a fehér hadsereg felvonulási területén zsidópogrom, vagyis a zsidók szervezett pusztítása és kirablása... nem történt... Voltak fosztogatások, sőt gyilkosságok..., amelyeket a megfelelő sajtószervek zsidópogromokká fújtak fel... Ezért oszlatták fel a 2. kubányi gyalogos kozákdandárt és az oszt lovasezredet.” Egyébként „egyaránt szenvedett mind a zsidó, mind a keresztény lakosság azokban a járásokban, amelyeken a zavargások kiterjedtek”. [71] Sor került még az elmenekülni nem tudott komisszárok és csekisták kivégzésére is (a helyi lakosok útmutatása alapján), akik között számos zsidó is volt.

Másként estek az események Fasztoóban, 1919 szeptemberében, amint a *Zsidó Enciklopédiában* olvassuk. Ott a kozákok „garázdálkodtak... gyilkoltak, erőszakoltak, fosztogattak, és lábbal tiporták a zsidók vallásos érzéseit (a kozákok betörték a zsinagógába Jom Kippur^[489] idején, verték az imádkozókat, erőszakot tettek az asszonyokon és széjjeltépték a Tóra-tekerceket). Mintegy ezer ember pusztult el.” [72] A „csendes pogrom” nevet kapta Kijev zsidóinak módszeres, kerületről kerületre történő kifosztása 1919 októberének végén, amikor a fehérek rövid időre visszatértek a városba. Sulgin írja: „A főnökség szigorúan tiltotta a »rombolást«. De... először is, a »zsidók« tényleg felbosszantottak; másrészt meg a »hősöknek« nem volt mit enniük... Az önkénteseknek a nagyvárosokban általában felkopott az álluk”, voltak a rablás éjszakái, de gyilkosságok és erőszak nélkül. Ez „a Gyenyikin-korszak alkonyán történt... az önkéntes

hadsereg haláltusájának kezdetén”. [73]

„Támadásának és különösen visszavonulásának útvonalán”, kegyetlen utolsó visszavonulása idején, 1919 novemberében-decemberében a fehér hadsereg „a zsidópogromok hosszú sorát” követte el (amit Gyenyikin is elismert), nyilvánvalóan nemcsak rablási céllal, hanem bosszúból is. Ugyanakkor, mondja Bickerman, „a gyilkosságok, fosztogatások és a nők megerőszakolása nem volt állandó kísérője a (fehér) hadseregnek, mint azt a mi (zsidó) nemzeti-szocialistáink állítják, eltúlozva az amúgy is szörnyű dolgokat”. [74]

Sulgin ugyanarról: „A valódi fehér pszichológia számára a fegyvertelen lakosság kegyetlen lemészárlása; nők és gyerekek öldöcsése; az idegen vagyron fosztogatása; mindez egyszerűen lehetetlenség.” Nos, „a valódi fehérek adott esetben a *bűnpártolásban* vettek részt. Nem elég erélyesen fogták vissza a fehérek táborába beszivárgott söpredéket.” [75]

Paszmanyik ugyanerről: természetesen „mindenki számára világos, hogy Gyenyikin tábornok nem akarta a pogromokat, de amikor 1919 áprilisában és májusában Novorosszijszkban és Jekatyerinodárban voltam, még az északi hadjárat előtt éreztem az antiszemitizmus mindenüvé beszivárgó sűrű légkörét”. [76] És azon a talajon – bosszúállás vagy engedékenységi miatt – törtek ki 1919 első „fehér”-pogromjai.

Mindemellett „azoknak az egyöntetű véleménye szerint, akiknek szerencsétlenségük volt átélteni mindkétféle (petljurista és fehérgárdista) pogromot, a petljuristák mindenkinél jobban a zsidók életét, lelkét üldözték: elsősorban gyilkoltak”.

„Nem az önkéntes hadsereg kezdte a zsidópogromokat az új Oroszországban. A »megújított« Lengyelországban kezdődtek, rögtön másnap, hogy újra szabad és független állammá vált. Magában Oroszországban pedig a demokrata Petljura és a szocialista Vinnyicsenko ukrán hadai kezdték el... Az ukránok a pogromot köznapi jelenséggé változtatták.” [78]

Nem az önkéntes hadsereg kezdte a pogromokat, de folytatta azokat, abból a hamis meggyőződésből kiindulva, hogy *minden* zsidó a bolsevikok támogatója. „Különös gyűlöletet váltott ki a fehérgárdistákból és a petljuristákból L. Trockij neve; majd’ minden pogromot ez a jelszó kísért: »Ezt Trockij miatt kapjátok.«, És még „a kadétok is, akik korábban mindig elítélték az antiszemitizmus minden megnyilvánulását, a pogromokat pedig főleg... 1919 novemberében Harkovban megtartott tanácskozásukon... azt követelték a zsidók-tól, hogy »kezdjenek kíméletlen harcot azon zsidó elemek ellen, akik aktívan részt vesznek a bolsevik mozgalomban«,.. Ezenkívül a kadétok „azt állították, hogy... a fehérgárdista csapatok mindent megtesznek a pogromok elleni küzdelemért”. Ezalatt azt értették, hogy 1919 októberének elejétől „(az önkéntes) hadsereg parancsnoksága a pogromok résztvevőivel szemben különböző büntetéseket alkalmazott, akár kivégzést is”, és „a pogromok egy időre abbamaradtak”. Mindazonáltal „1919 decemberétől 1920 márciusáig az önkéntes hadsereg Ukrajnából történő visszavonulása idején a pogromok különösen kegyetlenekké váltak”, és a zsidókat azzal vádolták, „hogy az önkéntesek visszavonulásakor a hátukba lőttek”. (Fontos összevenni ezt azzal, hogy „Szibéria területén, ahol A. Kolcsak hadserege harcolt”, „nem volt pogrom... Kolcsak nem engedte a pogromokat”). [79]

D. O. Linszkij, aki maga is a fehér hadseregben szolgált, nagy átéléssel írja: „A zsidóság előtt talán vissza nem térő alkalom nyílt úgy küzdeni az orosz földért, hogy egyszer és mindenkorra eltűnjön a rágalmazók ajkáról az az állítás, miszerint Oroszország a zsidók számára csak földrajz, nem pedig a haza.” Lényegében „itt nem lehetett és nem is lehet más választás: a bolsevizmussal ellenséges erők győzelme... szenvedéseken át vezet az egész ország, és benne a zsidó nép újjászületéséhez... A zsidóságnak teljes mértékben bele kellett volna feledkeznie az orosz ügybe; életét és javait nem kímélve... A fehér ruhák fekete foltjain keresztül meg kellett volna látnia a fehér mozgalom tiszta lelkiületét... annak a hadseregnek a soraiban, amelyben számos zsidó fiatalember szolgált, annak a hadseregnek a keretei között, amely a zsidóság jelentős anyagi hozzájárulására támaszkodtak. Ebben az esetben az antiszemitizmus megfulladt volna, és a pogromosdi belső ellenállásba ütközött volna. A zsidóságnak támogatnia kellett volna az orosz földért halhatatlan hősiességgel küzdő orosz hadsereget... A zsidóságot félreállították az orosz ügyben való részvétel hősiessé lehetőségetől, de a zsidóság köteles lett volna félreállítani a félreállítókat.” Ezt is ő írja „a fehér mozgalomban való részvétel kínos tapasztalatai alapján. A fehér mozgalom feltárult súlyos és sötét oldalai ellenére áhítattal és csodálattal hajtjuk meg fedetlen fejünket az orosz történelemnek....” Ez „az emberi lélek el nem halványuló értékeinek megőrzéséért indított nagyszerű mozgalom volt”. [80]

Mindazonáltal még a fehér hadsereg sem segített azokon a zsidókon, akik beléptek. Micsoda megaláztatásokat kellett eltűrnie az olyanoknak, mint Paszmanyik doktor, aki a fehér hadseregben szolgált (és ezzel sok zsidó felháborodását vonta magára, mert „a pogromosok közé állt”). „Az önkéntes hadsereg szisztematikusan visszautasította, hogy soraiba fogadja a zsidó zászlósokat és hadapródokat, még azokat is, akik 1917 októberében bátran küzdöttek a bolsevikok ellen. Ezzel erkölcsi csapást mértek az orosz zsidóságra.” „Sohasem felejttem el”, írja, „azt a 11 zsidó zászlóst, akik Szimferopolban hozzám jöttek elpanaszolni, hogy kiemelték őket a frontszolgálatból, és a hadtápra rendelték... konyhaszolgálatra”. [81]

A. Sulgin: „Ha a fehér mozgalom soraiban annyi zsidó lett volna, mint ahányan a »forradalmi demokrácia« soraiban voltak, vagy annak idején az »alkotmányos demokráciában«... (De) a zsidóságnak csupán elhanyagolható része csatlakozott a fehérrekhez... csak egyes zsidók, akiknek nem is tudjuk méltóképpen értékelni az önfeláldozását akkoriban, amikor az antiszemitizmus már világosan meg-mutatkozott. A vörösök táborában pedig túltengtek a zsidók, és... ezen felül még a »felsőbb parancsnoki posztokat« is elfoglalták, ami még fontosabb.” És „vajon nem ismerjük-e az önkéntes hadseregben szolgált zsidók keserű tragédiáját? Ezeknek a zsidó önkénteseknek az életét ugyanannyira veszélyeztette az ellenség golyója, mint a »hátszágai hősök«, akik sajátos módon igyekeztek megoldani a zsidó kérdést”. [82]

Nem minden múlt azonban a „hátszágai hősökön”. És az értelmiségi családból származó legifjabb fehér tisztekben is – minden értelmiségi hagyomány ellenére, amelyben neveltettek – fellángoltak a zsidóellenes kedélyek.

Mindez pedig a továbbiakban egy-re inkább a magányra és a pusztulásra kárhoztatta a fehér hadsereget.

Linszkij közli, hogy az önkéntes hadsereg idején a zsidóknak nem engedték, hogy állami hivatalt vállaljanak vagy az OszvAgban dolgozzanak (tájékoztatási és agitációs

ügynökség), amit a fehér hadsereg mellett A. M. Dragomirov tábornok létesített. Ő azonban cáfolja, hogy az OszvAg kiadványaiban zsidóellenes eszmék helyet kaptak volna, és hogy a garázdálkodókat állítólag nem vonták felelősségre. Nem, a „parancsnokság nem akart zsidó pogromot, de... nem tudott szembeszállni a katonatömegek pogromos hangulatával... lélektanilag nem szabadott szigort alkalmaznia... más volt ez a hadsereg, nem lehetett vele szemben alkalmazni az orosz hadsereg békés vagy háborús időszakra rendszeresített reguláját”, ugyanis a harcosok lelke már a polgárháborúban megsérült. [83] „Pogromot nem akartak, a Gyenyikin-kormány azonban nem mert nyilvánosan fellépni az antiszemita propaganda ellen”, habár a pogromok hatalmas kárt okoztak a Gyenyikin-hadseregnek. Az önkéntes hadsereg „összességében ellenséges álláspontot foglalt el az egész orosz zsidósággal szemben” [84] – jelenti ki Paszmanyik. I. Levin ellentmond, szerinte „az egész mozgalomra ráhúzzák néhány résztvevő – az aktív pogromosok – nézeteit”. Ugyanakkor „a fehér mozgalom igen összetett volt, gyakran teljesen ellentétes... áramlatokat egyesített magában”. [85] És „a bolsevikokban reménykedni, hátuk mögé bújni a pogromoktól félve nem más... mint egyértelmű és nyilvánvaló esztelenség... A zsidó azt mondja: vagy a bolsevikok vagy a pogromok, pedig azt kellett volna mondania: minél tovább maradnak a bolsevikok, annál közelebb kerülünk a pusztuláshoz.” [86] De a „zsidó-kommunisták” kifejezés is gyakran elhangzott a fehér agitátorok szájából.

Vrangel a Krímbe mindezt határozottan elfojtotta, ott semmi efféle nem fordult elő. (Vrangel személyesen tiltotta meg még Vosztokov atyának is, hogy elmondja zsidóellenes prédikációit.)

Oda, Vrangelnak a Krímbe címzi ismét levelét a korábbiakból már ismert Sulim Bezpálov, milliomos zsidó 1920 júliusában Párizsból: „Meg kell menteni a hazát. A hazát a földművesek és a gyáriparosok fogják megmenteni. Oda kell adnunk vagyonunk 75%-át a rubel értékének és a normális életnek a helyreállításáig.” [87]

De már késő...

A krími zsidó lakosság egy része pedig Vrangel hadseregével együtt menekült el. [88]

Valóban, a fehér mozgalomnak nagyon, végletesen szüksége volt a Nyugat közvéleményének támogatására, amit jelentős mértékben az oroszországi zsidóság sorsa határozott meg. Nagy szüksége volt, de, amint láttuk, végzetesen és visszavonhatatlanul eltelt a zsidógyűlölet légkörével, majd pedig nem lépett közbe a pogromoknál sem. Winston Churchill hadügyminiszter „volt az Oroszországba irányuló nyugati intervenció és a fehér hadseregek nyugati segélyezésének fő szószólója”. A pogromok miatt Churchill közvetlenül Gyenyikinhez fordult: „az én feladatom, az orosz nemzeti mozgalom támogatásának elnyerése a parlamentben jelentős mértékben megnehezül”, ha a pogromokat nem állítják le. „Churchill félt a brit elit befolyásos zsidó köreinek reakciójától.” [89] Amerikában a zsidó körök véleménye hasonló volt.

A pogromok azonban nem szűntek meg, ami alapvetően megmagyarázza, íniért nyújtott a Nyugat a fehér hadseregek számára oly kedvetlenül és oly végletesen csekély segítséget. És a Wall Street számításai önkéntelenül is a bolsevikok, mint az orosz gazdaság valószínű jövőbeli gazdáinak támogatásához vezettek. És az egész légkör az Egyesült Államokban és Európában is ugyanazt sugallta, rokonszenvet az ríj világ ezen

építői, hatalmas elgondolásaik, óriási társadalmi feladatuk iránt.

És mégis, a polgárháború időszakában Oroszország minapi szövetségeseinek viselkedésében hegdöbbentő a kapzsiság és a fehér mozgalom – a szövetséges cári Oroszország utóda – iránti vak közömbösség. Igyekeztek rábírní a fehéreket, hogy Versailles-ba a bolsevikokkal közösen küldjenek küldöttséget; aztán az agyrémszerű kiegyezés a bolsevikokkal a Herceg-szigeteken. Az antant egyetlen fehér kormányt sem ismert el hivatalosan, ellenben sietősen elismerte az Oroszország peremvidékein keletkező egyre újabb nemzetiségi államokat, tehát az egyértelmű törekvést Oroszország felbomlasztására. Az angolok hamarjában megszállták a bakui kőolajmezőket, a japánok a távol-keleti partvidéket és Kamcsatkát. Szibériában az amerikaiak csak zavarták a fehéreket, és elősegítették a tengermellék bolsevik kézre jutását. A szövetségesek a fehér hadseregnek nyújtott legcsekélyebb segítség árát is leszakították Kolcsaktól aranyban, Oroszország déli részén fekete-tengeri hajókban, koncessziós^[490] kötelezvényekben. (Micsoda gyalázat: az angolok, amikor elhagyták az Arhangelszk környéki északot, a cári katonai felszerelés egy részét magukkal vitték, másik részét átadták a vörösöknek, a többit pedig a tengerbe süllyesztették, csak hogy ne jusson a fehérek kezébe!) Az antant ultimátumformában követelte 1920 tavaszán Gyenyikintől és Vrangeltől, hogy szüntessék be a bolsevikok elleni harcot. (Franciaország 1920 nyarán csekélyke ellátással támogatta Vrangelt, hogy segítse ki Lengyelországot. De már félév múlva fősvény módon különböző javak formájában levonta Vrangeltől a Gallipolinál visszavonult orosz katonák élelmezésének az árát.)

Mit hoztak magukkal az antant csekély létszámú megszálló erői, ezt kísérte figyelemmel az 1919-ben Odesszába érkezett francia hadsereg példáján egy komoly diplomata, Grigorij Trubeckoj herceg: „A franciák politikája Oroszország déli részén, és az orosz államiság kérdéseire való viszonyuk megdöbbenett kuszaságával és a helyzet teljes félreértelmezésével.” [90]

A zsidópogromok fekete sávja betérítette egész tizenkilencet és a huszadik év elejét. Kiterjedésük, mértékük és kegyetlenségük alapján ezek a pogromok összehasonlíthatatlanul túltesznek mindazon, amit könyvünk első kötetében 1881-1883-ról, 1903-ról és 1905-ről olvastunk. Ju. Larin, magas rangú szovjet tisztségviselő a húszas években azt írta, hogy Ukrajnában a polgárháború idején „a zsidó lakosság elleni tömeges pogromok hosszú sora zajlott, amelyek messze meghaladták mindazt, ami bármikor korábban történt mind áldozataik száma, mind pedig *résztevőik létszáma* tekintetében”. Állítólag Vinnyicsenko mondta, hogy „a pogromok akkor érnek véget, amikor a zsidók nem lesznek többé kommunisták”. [91]

A pogromok áldozatait senki sem számolta össze pontosan. Nyilvánvaló, hogy az akkori helyzetben sem az események idején, sem azok után nem lehetett megbízható statisztikát készíteni. A *Zsidópogromok* című könyvben ezt találjuk: „Az 1917 és 1921 között Ukrajnában és Fehéroroszországban 180-200 ezer embert öltek meg... Már csak az árvák létszáma, ami meghaladja a 300 ezret, is utal a katasztrófa kolosszális méreteire.” [92] Az első szovjet enciklopédia ugyanezt a számot hozza. [93] A korszerű *Zsidó Enciklopédia*: „különböző értékelések szerint az elpusztult zsidók száma 70 ezertől 180-200 ezerig tehető”. [94]

A zsidó forrásokból származó adatokat összesítve a mai történész mintegy 900

tömeges pogromról beszél, amelyeknek végrehajtói: 40% petljurista csapatok, az ukrán direktórium hívei; 25% az ukrán „atyuskák” bandái; 17% Gyenyikin csapatai és 8,5% Bugyonnij első lovashadserege és egyéb vörös. [95]

Hány és hány szétmarcangolt sors rejtőzik ezekben a számokban!

A nemzeti és a szocialista zsidó pártok már a polgárháború idején kezdtek összeolvadni a vörösökkel. A „Fareinikte”-ből „Komfareinikte” lett, „elfogadta a kommunista programot, és a Bund kommunista frakciójával együtt létrehozta az (össz-oroszországi) Kombundot” 1920 júniusában. Ukrajnában pedig a Fareinikte tagjai az ukrán Kombunddal közösen megalakították a „Komfarband”-ot, a Zsidó Kommunista Szövetséget: amely szintén beolvadt a OKbP-be. [96] Kijevben 1919-ben a szovjet hivatalos sajtó három nyelven közölt szövegeket: oroszul, ukránul és jiddisül.

„A bolsevikok hatalmas hasznát zsebeltek be ezekből a pogromokból (Ukrajnában), rendkívül ügyesen hasznosították a közvélemény befolyásolása érdekében nemcsak Oroszországban, hanem külföldön is... nemcsak zsidó körökben, hanem az európai és amerikai világ országaiban is.” [97]

Mindeközben a vörösöknek is – zsidópogrom – vaj volt a fejükön, ráadásul előbb, mint a többieknek. „A vörös hadsereg Ukrajnából 1918 tavaszán visszavonuló csapatai pogromokat rendeztek »Üsd a zsidókat és a burzsujokat!« jelszóval... különösen kegyetlen pogromokat szervezett az első lovashadsereg, miközben 1920 augusztusának végén visszavonult Lengyelországból.” [98] A vörös hadsereg szervezte pogromokat azonban a polgárháború történetében mintegy homály fedi. Kivéve egynémely hangot, aki beszél. Most Bickerman: „A bolsevista hatalmaskodás első telén a vörös zászló alatt harcoló vörös csapatok több véres pogromot szerveztek, amelyek közül kiemelkednek a gluhovszkiji és az észak-novgorodi, ezek az áldozatok számával, szándékos bestialitásukkal és a megkínzottak meggyalázásával túltesznek még a kaluscsi vérfürdőn is. A németek nyomása alatt visszavonulva a vörös csapatok feldúlták az útjukba kerülő zsidó kisvárosokat.” [99]

Igen határozottan ír erről Sz. Maszlov is: „Bugyonnij lovashadseregének útját, miközben a lengyel frontról átvezényelték a krímire... sok ezer meggyilkolt zsidó, sok ezer megerőszkolt asszony és sok tucat megsemmisülésig kirabolt zsidó település szegélyezte... Zsitomirban mindegyik hatalom pogrommal kezdte, ráadásul majd’ minden bevonulásakor. Ezeknek a – petljurista, lengyel, szovjet – pogromoknak a sajátossága a nagyszámú halott volt.” [100] Különösen kiemelkedő teljesítményt nyújtott a Bogunszkij- és a Tarascsanszkij-ezred, ezek egyébként a direktóriumtól álltak át Bugyonnijhoz. De ezekért a pogromokért az ezredeket állítólag lefegyverezték, és a felbujtókat felakasztották.

Az általunk már idézett szocialista Sz. Schwarz történelmi távlatból (1952) foglal állást: „A forradalom éveiben, különösen a polgárháború alatt... az antiszemitizmus rendkívüli módon felerősödött... kiterjedt, különösen délen... a városi és a falusi lakosság legszélesebb tömegeire.” [101]

Sajnos, az orosz lakosság bolsevikokkal szembeni ellenállása (ami nélkül egyáltalán nem lenne jogunk ahhoz, hogy népnek neveztezzünk) megbicsaklott, rossz útra tért sok tekintetben, és a zsidók vonatkozásában is. A bolsevik hatalom pedig csalogatta a

zsidókat, és azok mentek is hozzá, és a polgárháború pedig egyre szélesebbre tárta ezt a szakadékot.

„Amíg a forradalom általában felmentette a zsidóságot az ellenforradalmiság gyanúja alól, addig az ellenforradalom az egész zsidóságot meggyanúsította a forradalmisággal.” Ezek után „a polgárháború a zsidóság számára kibírhatatlan kínlódássá vált, amely a zsidóságban megerősítette a helytelen forradalmi pozíciókat”, ezért „nem ismerte fel a fehér hadseregek valódi felszabadító lényegét”. [102]

Ne hagyjuk figyelmen kívül a polgárháború általános körülményeit sem. „A zavarodottság időszaka volt, ennek a szónak a legteljesebb értelmében, teljes fejetlenség... Bárki megölhette és kirabolhatta azt, akit akart... A lázongó csőcselék százszámra, ezerszámra verte agyon az orosz hadsereg tisztjeit. Kiirtották a földbirtokosokat családotul... égtek... az udvarházak; széthordták és elpusztították a kultúra értékeit... Helyenként a nagybirtokokon felkoncoltak mindenkit, aki életben volt, még az okatlan állatokat is. A városok utcáin... az önbíráskodás tombolt. A gyárak és üzemek tulajdonosait kiűzték üzeimeikből és lakásaikból... A proletár forradalom dicsőségére több tízezer embert lőttek agyon Oroszország-szerte... mások... rabként senyvedtek a bűzös, fertőzött börtönökben... Nem vétkeik vagy cselekedeteik miatt zuhant a bárd az emberek nyakára, hanem bizonyos rétegekhez, rendekhez, osztályokhoz való tartozásuk miatt. Ilyen viszonyok között, amikor egész embercsoportok ítéltettek pusztulásra, valódi csoda lett volna, ha nem kerül sorra a »zsidó csoport«... Az akkori idők legátközottabb tulajdonsága az volt, hogy... egész osztályt, rendet, törzset kártékonnyá lehetett nyilvánítani... Egész társadalmi osztályokat kárhoztattak pusztulásra... ez forradalom, a zsidók öldösése és fosztogatása pogrom? A zsidók pogromozása-pusztítása Dél-Oroszországban szerves része egész Oroszország elpusztításának.” [103]

Hát, ezeket a szomorú eseményeket kapták Oroszország népei, közöttük az oroszországi zsidóság is, miután oly sikeresen megszerezték az egyenjogúságot a forradalom után, mely oly bársonyosan kezdődött tizenhét márciusában. Amint az orosz zsidók jelentős részének a bolsevikok iránt érzett szimpátiája, úgy a megalakult fehér hadseregnek a zsidókhoz való viszonya is, elhomályosították, eltörölték az esetleges fehér győzelem legfőbb javát: az orosz állam ésszerű fejlődésének lehetőségét.

5. IDEGENBEN

Az októberi államcsíny és a polgárháború következtében az orosz állampolgárok százezrével emigráltak, a harcok során visszavonultak vagy elmenekültek. Ezek közé tartozott a fehér hadsereg egész életben maradt állománya, és a kozákság egy része is. Külföldre menekült a nemesség is, amely meglepetésre nem mutatkozott a forradalom sorsdöntő éveiben; habár gazdagsága éppen hogy a földben rejtett, birtokaiban. Megérkeztek Európába a korábbi földbirtokosok, és (aki nem hozta magával az ékszereket) taxisofőrökké meg pincéreké váltak. Köztük voltak kereskedők, iparosok, pénzemberek is, sokuknak volt pénze külföldön. Meg egész egyszemély városi polgárok is, akár iskolázottság nélkül is, de kiknek szíve nem engedte, hogy a bolsevikok alatt maradjanak.

Az emigránsok között jelentős számú orosz zsidó is található. „A szovjet köztársaságokból 1918-1922-ben menekült több mint 2 millió emigráns között jó 200 ezer zsidó volt. Többségük a lengyel és a román határon keresztül érkezett, és később az USA-ba, Kanadába, a dél-amerikai és a nyugat-európai országokba emigrált. Sokan Palesztinába repatriáltak^[491].” [1] Különleges szerepet töltött be az újonnan létesült Lengyelország is. Itt a forradalom előtt is nagyszámú *saját* zsidó élt, most pedig a visszatérők – a háborús évek áttelepülői – egy része is ide igyekezett. „A lengyelek úgy számolják, hogy a bolsevista forradalom után Oroszországból Lengyelországba” 200-300 ezer zsidó érkezett. [2] (Ez a számítás nemcsak az emigrációnak, hanem az új lengyel-orosz határnak is köszönhető.) Mindazonáltal „az Oroszországot a forradalmat közvetlenül követő években elhagyó zsidók legnagyobb része Nyugat-Európában telepedett le. Németországban például az első világháború végére már mintegy 100 ezer orosz zsidó élt.” [3]

„Amíg Párizs kezdetektől fogva az orosz külhon (emigráció) politikai központjává, nem hivatalos fővárosává vált, addig második és mintegy irodalmi fővárosának 1920 vége és 1924 eleje között Berlint tekinthetjük (élénk kulturális élet zajlott még a húszas évek Prágájában is, amely... az orosz emigráció egyetemi városa is volt).” [4] Berlinben pedig „általában könnyebb volt elhelyezkedni” az infláció miatt. „Berlin utcáin” találkozhattunk „a nagyipar és a kereskedelem képviselőivel, minapi bankárokkal és iparosokkal” [5], és sokuknak maradt itt pénze. A többi oroszországi emigránshoz képest a zsidó emigránsoknak kevesebb nehézségük volt a szétszórás körülményeihez való alkalmazkodásuk során, magabiztosabban éltek. A zsidó emigráció agilisabbnak mutatkozott az orosznál, a zsidó emigránsok rendszerint elkerülték a megalázó szolgálatot. Mihail Levitov, a kornyilovi ezred ismert parancsnoka, aki az emigrációban minden aljamunkát végigcsinált, mesélte nekem: „Na és kitől kaptunk Párizsban tisztességes darab kenyeret? A zsidóktól. Az orosz szupermilliomosok pedig sajnálták a maguk fajtájától.”

Berlin is, Párizs is „bővelkedett zsidó értelmiségiekben: ügyvédek, könyvkiadók, a társadalmi és a politikai élet képviselői, tudósok, írók és újságírók” [6], közülük sokan messzemenően beolvadtak, az orosz „fővárosi” áttelepültek legtöbbször pedig liberális szemléletű lévén, ez megteremtette a kölcsönös barátságosságot (ilyen jellegű kapcsolat

nem jött létre a monarchiabeli orosz emigrációval). A két világháború között a külföldön élő oroszok kulturális életében több mint érezhető volt az oroszországi zsidók hatása és részvétele.

(Itt kell szólnunk a 90-es években Izraelben, *Zsidók az orosz emigráció kultúrájában* címmel megjelent igen érdekes gyűjteményes kötetekről, melyeknek kiadása most is tart. [7]) Más zsidó családok, akik megőrizték szilárd jövedelmüket, szalonokat tartottak fenn az orosz művészet számára, amiben egyértelműen megmutatkozott az orosz kultúra iránti zsidó vonzalom és az abban való elmerülés légköre. M. O. és M. Sz. Cetlinék közismerten bőkezű háza Párizsban, I. V. Hessen Berlinben, I. I. Fondaminszkij-Bunakov fáradhatatlan „az idegenben élő orosz kultúra ügyével kapcsolatos örökös önfelelt gondoskodásában”. [8] Szofia Pregel, Szonya Delone, Alekszandr és Szalomeja Galpern mindnyájan folyamatosan azzal a körülményes szervezőmunkával voltak elfoglalva, hogyan segíthetnének a nyomorgó irodalmároknak és művészeknek; sokat segítettek, és nemcsak a neveseknek, Bunyinnak, Remizovnak, Balmontnak, Teffinek, hanem az ismeretlen fiatal költőknek és festőknek is. (Ez a segítség nem terjedt ki az orosz kitelepültek „fehér” és monarchista rétegeire, amelyekkel kölcsönös ellenszenv állt fenn.) Végső soron idegenben az orosz zsidók összehasonlíthatatlanul aktívabbnak mutatkoztak a kulturális és társadalmi tevékenység minden válfajában. Ez annyira szembeötlő, hogy Mihail Oszorgin „*Az orosz magány*” című cikkében öltött testet, az orosz cionisták W. Zsobotyinszkij által újraindított *Rasszvet (Hajnal)* c. lapjának hasábjain.

Oszorgin írja: „Oroszországban sem a társadalmi, sem a forradalmi mozgalomban (a mélyebb rétegekre, nem a felszínre gondolok) nem érződött az »orosz magány«, és a dolgok hangnemt és színezetét meghatározó... személyiségek oroszok – szlávok – voltak.” Nem így van ez idegenben: „ott, ahol a szellemi színvonal magasabb, ahol a gondolat és az alkotás érdekei mélyebbek, ahol az ember nagyobb léptékű, ott az orosz a nemzetiségi magánytól, ahol pedig vérszerinti társaiból több van, a kulturális magánytól szenved. Ezt a tragédiát nevezem én a címben szereplő *orosz magánynak*... A legcsekélyebb mértékben sem vagyok antiszemita, de inkább vagyok orosz szláv... Az enyémeiket, az oroszokat sokkal közelebb érzem magamhoz lélek szerint, a nyelv tisztasága és hangzása szerint, a sajátságos nemzeti érdemek és érdemtelenségek szerint. Az, hogy éppen ők legyenek az elvbarátaim, bajtársaim, számomra értékesebb, sőt, egyszerűen még kényelmesebb és kellemesebb is. A soknemzetséggű, korántsem orosz Oroszországban tisztelni tudom a zsidókat is, a tatárokat is, a lengyeleket is, és mindnyájuk esetében elismerem, hogy az enyémeikkel teljesen azonos jogokat formálhatnak Oroszországra, közös édesanyánkra: én magam azonban az orosz csoporthoz tartozom, ahhoz a szellemisége által befolyásos csoporthoz, amely meghatározta az oroszországi kultúra alaphangnemt.” Most azonban „az orosz a határon túl elsorvadt és megadta magát, átengedve a társasági pozíciókat más nemzetségbeli energiáknak... A zsidó könnyebben akklimatizálódik... – szerencséje van! Irigységet nem érzek, kész vagyok együtt örülni vele. Ugyanúgy kész vagyok átengedni neki a rangot és a helyet a különböző külföldi társadalmi kezdeményezésekben és szervezetekben is... Van azonban egy terület, ahol a »zsidó túlerő« határozottan szíven üt: ez a jótékonykodás. Nem tudom, kinek több a pénze és a gyémántja: a gazdag zsidóknak e vagy a gazdag oroszoknak. Egyet azonban egészen biztosan tudok, hogy minden nagyobb jótékonyági szervezet Párizsban és Berlinben csak attól képes segíteni a szükségét szenvedő orosz

emigránsokon, hogy a megértő zsidóktól begyűjti a szükséges összegeket. Az esték, hangversenyek, írói felolvasások megszervezésének tapasztalatai elégséges mértékben bizonyították, hogy a gazdag oroszokhoz fordulni haszontalan és megalázó időtöltés... Csupán ennek az annyira nyilvánvalóan »antiszemita« cikkek hangvételt enyhítendő teszem hozzá, hogy – véleményem szerint – a nemzetiségi kérdésben érzékeny zsidónak gyakran felsejlik az antiszemitizmus árnyéka ott is, ahol, valójában csak a szláv ember nemzetiségi érzékenysége van jelen.” [9]

Oszorgin cikkét ugyanabban a lapszámban szerkesztőségi kommentár kísérte (gondolatmenete és stílusa alapján igen valószínű, hogy Zsabotyinszkij főszerkesztő tollából): M. A. Oszorgin „feleslegesen aggódik amiatt, hogy a *Rasszvet* olvasói (a cikkben) antiszemita tendenciákra lelnek. Egy időben, igaz, volt a világon olyan nemzedék, amely ösztönösen visszahőkölt, amikor a »zsidó« szót hallotta nem zsidó ajkáról.” Ennek a nemzedéknek egyik külföldi vezére mondotta, hogy: „A legjobb szolgálat, amit a haladó sajtó tehet miértünk az, hogy hallgat mirólunk. Hallgattak is rá, és hosszú időn keresztül Oroszország és Európa tisztességes haladó köreiből a »zsidó«-t valóban nyomdafestéket nem tűrő szónak tartották. Az Úrnak hála, ezek az idők már elmúltak.” Oszorgint mi „megértésünkről és együttérzésünkről biztosíthatjuk... Egy pontban, azonban, (vele) egyáltalán nem értünk egyet. Túl nagy jelentőséget tulajdonít a zsidóknak a menekülteket segítő jótékonykodásban. Először is, ez a domináló szerep természetes. A kölcsönös segítség a diaszpóra egyik alapvető készsége. A száműzetésben való élelét nagyon sokáig tanultuk; az oroszok soha... Van azonban a kérdésnek egy sokkal mélyebb szele is... Mi az orosz kultúrából nagyon sok értékeset merítettünk, még a leendő önálló nemzeti alkotóművészetünk számára is... Az orosz kultúrának mi, oroszországi zsidók adósai vagyunk; nincs az a pénz, amellyel ezen adósságunkat kifizethetnők. Közülünk azok, akik megteszik, amit tudnak, hogy segítsék túlélne ezt a nehéz időszakát, helyesen cselekszenek, és reméljük, hogy a jövőben is így tesznek majd.” [10]

Térjünk azonban vissza a forradalmat követő első évekhez. „Az orosz kitelepültek között íég dúltak a politikai viharok, az emberek tisztába akartak jönni a történetekkel. Elkezdtek megjelenni az újságok, folyóiratok, könyvkiadók.” [11] Némely vagyonos ember, leggyakrabban zsidók finanszírozták ezt az újdonsült orosz emigráns sajtót, a liberális irányzattól kezdve és attól balra. A hírlapírók, a lapok és folyóiratok szerkesztői, a könyvkiadók között sok volt a zsidó. Az *Orosz Zsidók Könyve* (manapság pedig már a *Zsidók az orosz emigráció kultúrájában* kötetei is) részletesen felsorolja, mivel járultak hozzá a zsidók a kiadók munkájához és a kiadványokhoz.

Az elsők között kell említenünk I. V. Hessen *Az orosz forradalom levéltárát*, annak jelentős történeti értékét (22 kötet). Maga Hessen, A. I. Kaminkával és V. D. Nabokovval (halála után pedig G. A. Landauval) együtt adta ki a *Rul* (*Kormánykerék*) című vezető berlini lapot; ez a kiadvány „mintegy a *Recs* (*Beszéd*) kitelepült folytatása volt”, de – Miljukovval szemben – Joszif Hessen álláspontja következetesen hazafias volt. A *Rul*ba írtak az általunk gyakran idézett G. A. Landau és I. O. Levin, valamint Ju. I. Eichenwald, az ismert irodalmi kritikus is. A *Rul*tól kezdve a berlini lapok politikai színe balra, a szocialisták felé tolódott. A. F. Kerenszkij a *Dnyit* (*Napok*) adta ki, amelyben írt többek között A. M. Kuliser-Juniusz, „több szociológiai tárgyú tudományos munka” szerzője, Zsabotyinszkij környezetéhez tartozó cionista; Sz. M. Szolovejcsik; eszer múltja miatt

ismert O. Sz. Minor (a prágai *Volja Rosszi*ben is (*Oroszország Akarata*)), valamint M. V. Visnyik, az alkotmányozó nemzetgyűlés egykori titkára. 1921-ben Berlinben Ju. O. Martov és R. A. Abramovics megalapították a *Szocialiszticeszkij Vjesztnyiket* (*Szocialista Hírnököt*, amely később Párizsba, majd New Yorkba költözött). Ennek munkatársai voltak F. I. Dan, D. Ju. Dalin, P. A. Garvi, G. Ja. Aronson és mások.

V. Je. Zsabotyinszkij, akinek (három év jeruzsálemi tartózkodás utáni) Berlinbe érkezése egybeesett az első emigránshullámmal, újrarendítette először Berlinben, majd Párizsban a *Rasszvet* c. lapját, kiadta saját regényeit is. Ezen felül „nagy számú orosz-zsidó újságíró élt Berlinben az 1920-1923. közötti időszakban, és dolgozott a helyi és a külföldre települtek sajtójában”. Itt van I. M. Trockij is, az egykori *Russzkoje szlovóból* (*Orosz Szó*), N. M. Volkovisszkij, P. I. Zvezgyics (a második világháború idején nácik kezétől vesztette életét), a mensevik Sz. O. Portugeis [a korábbi pétervári *Gyeny* (*Nap*) c. laptól], aki Szt. Ivanovics írói név alatt publikált. Innen származnak Oszip Dimov-Perelman színdarabjai, V. Ja. Ireckij regényei és elbeszélései. [12]

Berlin az orosz könyvkiadók fővárosává is vált: „1922-ben ezek az orosz kiadók összességében több orosz nyelvű könyvet és kiadványt jelentettek meg, mint amennyi abban az évben német nyelven Németországban megjelent. A legtöbb könyvkiadó és könyvkereskedő zsidó volt.” [13] A jelentősebbek közül is kiemelkedik I. P. Ladizsnyikov kiadója, amely még a világháború óta B. N. Rubinsteiné volt (klasszikusok, kortárs és népszerű tudományos irodalom). Már 1919 óta a *Szlovo* (*Szó*) kiadó, amelynek vezetői I. V. Hessen és A. I. Kaminka voltak (orosz klasszikusok sorozatai, különben élő írók és filozófusok, nagy értékű történeti munkák és memoáriródalom), Z. I. Grzsebin kiadója (amely együttműködött a szovjetekkel is, sok kiadványát árusították az akkori Szovjetunióban), a *Zsar-Ptyica* (*Tűzmadár*) művészeti kiváló kiadványai (A. E. Kogan), valamint az A. Cackisz vezette *Granyi* (*Élek*), *Petropolisz* és *Obelisz*k (Ja. N. Bloch és A. Sz. Kagan), A. G. Visnyák *Helikon*-ja, I. Steinberg *Szkifi*-je (*Szkíták*). Szintén Berlinben jelent meg *A zsidó nép világtörténete* Sz. Dubnovtól 10 kötetben német nyelven, oroszul pedig a 30-as években, már Rigában.

Riga és egyáltalán a Baltikum szabad országainak (jelentős zsidó népességet számláló) városai a zsidó kitelepültek élő központjaivá váltak. Illetve „a lettek, észtek és litvánok egyetlen közös nyelvén az orosz vált, ezért „igen nagy befolyásra” tett szert a rigai *Szevodnya* (*Ma*) c. lap (kiadói Ja. I. Bramsz és B. Ju. Polják). Szerkesztőségében „nagy számú orosz-zsidó újságíró dolgozott”: a szerkesztő M. I. Ganfman, halála után M. Sz. Milrud; a B. I. Hariton szerkesztette *Szevodnya vecserom* (*Ma Este*) (1940-ben mindkettőjüket letartóztatta az NKVD és szovjet lágerekben pusztultak el). A *Szevodnyába* írt a közgazdász V. Ziv, M. K. Eisenstadt (Zseleznov; később Argus néven), Berlinből írt Herson Szvet is, a párizsi tudósító Andrej Szedih (Ja. M. Zwiback), a berlini Volkovisszkij, a genfi L. M. Nyemanov [14] volt.

A 20-as évek végétől a gazdasági instabilitás és a náciizmus gyors terjedése idején Berlin kezdett veszíteni emigráns kulturális központi jelentőségéből. A *Rul* 1931-ben kénytelen volt bezárni. A kitelepülők szétszóródtak, de „a fő áradat Franciaország felé iramlott”, különösen Párizsba, amely anélkül is az egyik legfőbb emigráns központ volt.

Párizsban a kitelepültek központi, nagy példányszámú lapja a *Poszlednyije novosztji* (*Legfrissebb Hírek*) volt, amit „1920 elején M. L. Goldstein pétervári ügyvéd alapított. A

lap finanszírozását M. Sz. Zalsupin vállalta magára”, egy év múlva pedig a lap „P N. Miljukovhoz került... míg az újság fenntartása nem vált stabillá, jelentős pénzügyi segítséget nyújtott M. M. Vinaver”. A lapnál „Miljukov jobbkeze” A. A. Poljakov volt. „A vezércikkeket és a politikai cikkeket” Kuliser-Juniusz írta (1942-ben Franciaországban letartóztatják és koncentrációs táborban hal meg). A külügyi rovatot a Zsabotyinszkijjel kapcsolatban álló M. Ju. Berhin-Benyegyiktov vezette. A munkatársak között megtalálható az éles tollú publicista Sz. L. Poljakov-Litovcev (aki pedig „csak 15 éves korában tanult meg oroszul írni és olvasni”), B. Sz. Mirkin-Hecevics (Borisz Mirszkij írói néven), a neves kadét publicista Pjotr Rissz és mások. A *Poszlednyije novosztyi* hozta I. V. Dioneo-Sklovszkij tárcáit, Ju. Gyelevszkij (Ja. L. Jugyelevszkij) „népszerű tudományos” cikkeit is. A humoristák közül kiemelkedett Vl. Azov (V. A. Askenázi), Szasa Csornij (A. M. Glikszberg), Don-Aminado (Spoljanszkij), a „humoristák királya”. A *Poszlednyije novosztyi* volt a legelterjedtebb emigráns lap [15], Sulgin a „politikai zsidóság és az elzsidósodott oroszok fellegvárát”-nak nevezte. [16] Szedih ezt a véleményt „nyilvánvaló túlzás”-nak minősítette. Az ifjúság körüli politikai feszültség még abból is adódott, hogy közvetlenül a polgárháború után a lap az önkéntes hadsereg leleplezésére, valamint némelyek üldözésére törekedett. Szedik is megjegyzi: Párizsban „a megosztás nemcsak politikai, hanem nemzetiségi vonalak mentén is történt”, „Miljukov lapjának szerkesztőségében számtalan orosz-zsidó újságíró dolgozott”, „a jobboldali *Vozrosgyenyije (Újjászületés)* lapjain pedig (talán az egy I. M. Bickerman kivételével) zsidó név rendszerint soha sem jelent meg”. [17] (Egyébként, a mindegyiknél később alapított *Vozrosgyenyije* már 1927-ben megtört, amikor a mágnás Gukaszov leváltotta a főszerkesztőt, P B. Sztruvét.)

Párizsban 1920 és 1940 között jelent meg az eszerek – N. D. Avkszentjev; I. I. Fondaminszkij-Bunakov, V. V. Rudnyev, M. V. Visnyák és A. I. Gukovszkij – által alapított és vezetett *Szovremennijije zapiszki (Korszerű Feljegyzések)* vezető irodalmi és politikai folyóirat. Szedik megjegyzi: „Őt szerkesztője közül... hárman zsidók voltak. A *Szovremennijije zapiszki* 70 kötetében nagyszámú zsidó szerző szépirodalmi műveit, különböző témájú cikkeit és visszaemlékezéseit találjuk.” A *Képes Oroszországot*, amely „évente melléklet formájában 52 kötetnyi klasszikust vagy kivándorolt szerzőt jelentetett meg”, M. P. Mironov pétervári újságíró adta ki, majd pedig B. A. Gordon [korábban a *Priazovszkij Kraj (Azov-mente)* tulajdonosa]. [18] [Az emigráció irodalmi világában jelentős orosz-zsidó nevekkkel is találkozhatunk: Mark Aldanov; Szemjon Juskevics, a korábban már említett Zsabotyinszkij és Julij Eichenwald, M. O. Cetlin (Amuri), az irodalmi vonatkozásokat azonban jelen könyv egyáltalán nem vizsgálja: ez önmagában is nagy téma.]

Ehelyütt helyénvaló külön is foglalkozni Ilja Fondaminszkij (szül.: 1880) alakjával és sorsával. Maga is jómódú kereskedőcsaládból származott, és miután fiatalkorában elvette V. Ja. Viszockij teakereskedő-milliomos unokáját, belépve az újonnan alakult eszer pártba, „vagyonának és felesége hozományának nagyobb részét a forradalomra áldozta” [19], fegyvervásárlásokra költötte. Az oroszországi általános politikai munkabeszüntetésnek 1905-ben ösztönzést ad, és maga is részt vesz a felkelés eszer központjának munkájában. Párizsba települ (1906), ahol közeli ismeretségbe kerül D. Merezskovszkijjal és Z. Hippiusszal, érdeklődést mutatott a kereszténység iránt. Pétervárra 1917 áprilisában tér vissza. A fekete-tengeri flotta komisszára 1917 nyarán,

majd az alkotmányozó nemzetgyűlés küldötte, amelynek feloszlata után eltűnik. Újra Franciaországba települ (1919), és az általunk ehelyt vizsgált időszakban is Párizsban élt. A szívét-lelkét adta a *Szovremennijje Zapiszkinek* és állandó munkatársa: ott is közölte „Oroszország útjai” c. cikksorozatát. Jelentős szerepet játszott az emigráció kulturális életében, minden lehetséges módon támogatta az orosz írókat és költőket. Bizonyos időre még „orosz színház”-at is létrehozott Párizsban. „Buzgóság, sokoldalúság, fáradhatatlanság és önzetlenség tekintetében... nem volt Ilja Iszidorovicshoz hasonló az emigrációban.” [20] Az eszer gondolattól eltávolodott, és kereszténydemokratává vált. A vele egyívású G. P. Fedotovval és F. A. Sztjepunnal együtt kezdte kiadni a kereszténydemokrata *Novij Gradot* (Új Várost). „Ezekben az években egyre jobban vonzódott az ortodoxiához.” [21] „Az előretörő német csapatok elől 1940 júniusában elmenekül Párizsból”, de visszatért, 1941 júliusában letartóztatják, és a Párizs melletti Compiègne-i lágerbe viszik, „egyes hírek szerint ott megkeresztelkedett... 1942-ben Auschwitzba viszik és elpusztítják.” [22]

A zsidókérdés vonatkozásában a legjelentősebb kiadvány 1920 és 1924 között a párizsi *Jevrejszkaja tribunaban* (Zsidó Tribün) c. hetilap, amely egy időben jelent meg francia és orosz nyelven M. M. Vinaver és Sz. V. Pozner legközvetlenebb részvétele mellett. Ebben a folyóiratban írtak a többi lapok korábban említett újságírói is.

A tengerentúlról pedig hallatta hangját az Egyesült Államokban 1910-ben alapított *Novoje russzkoje szlovo* (Új Orosz Szó), amelynek kiadója 1920-tól V. I. Simkin, főszerkesztője pedig (1922-től) M. E. Weinbaum volt. Ez utóbbi így emlékszik vissza: „A lapot gyakran kritizálták, és volt is miért; tréfálkoztak rajta, és nem mindig ok nélkül. Azonban gyökeret eresztett, és meghódította az olvasókat.” [23] (Most ez áll rajta: „a világ legrégebbi orosz lapja”, ha csak években mérjük, akkor is 2 évvel öregebb a *Pravdánál*. A többi pedig mindenhol – különböző időben, különböző okok miatt – elsorvadt.)

Nemzeti vagy jobboldali irányultságú orosz lapok létrejöttek Szófiában, Prágában, sőt, Szuvorin *Novoje Vremja* (Új Idők) c. lapja Belgrádban folytatódott mint *Vecsernyeje Vremja* (Esti Idők), de mindegyik tönkrement vagy gyorsan kimerült anélkül, hogy emlékezetes nyomot hagyott volna. [A *Rusz (Oroszország)* kiadóját Szófiában megölték.] A Ju. Szemjonov vezette párizsi *Vozrosgyenyije* (Sztruve főszerkesztőségének rövid időszakát kivéve) „nem riadt vissza az antiszemita kirohanásoktól”. [24]

Ž

Azok, akik nem sokkal a bolsevik hatalomátvétel után távoztak, még csak elképzelni sem tudták, miféle pokoli színjáték kezdődött Oroszországban. Lehetetlennek tűnt hitelt adni a híreszteléseknek. A „fehérek” táborából származó bizonyítékokat igyekeztek észre sem venni. Az orosz demokratikus publicisták azonban (a kadet A. V. Tirkova-Williams, az 1922-ben kitoloncolt szocialista Je. D. Kuzskova, az elmenekült eszer Sz. Sz. Maszlov) egyik a másik után nekiláttak – megdöbbenve az egész emigrációt – a sajtóban közzétenni, hogy Szovjet Oroszországban gyorsan terjed a népi antiszemitizmus. „A judofóbia az egyik legmarkánsabb vonás a mai Oroszország arculatán. Vagy talán a legmarkánsabb. Judofóbia mindenütt: északon, délen, keleten, nyugaton. Sem a szellemi fejlettség színvonala, sem a párthoz tartozás, sem a származás, sem a kor nem véd ellene... Még a zsidósághoz való tartozás sem mentesít tőle.” [25]

Az efféle kijelentéseket a korábban kitelepült zsidók kezdetben bizalmatlanul fogadták: ugyan, mitől lenne így? A *Jevrejszkaja Tribunában* azokban az első években ezt az ellenvetést lehetett olvasni: „az orosz zsidóság egésze mint nemzetiségi csoport, a bolsevizmustól talán többet is szenvedett, mint Oroszország összes többi nemzetiségi csoportja”; ami pedig „a zsidók és a komisszárok banális összemosását” illeti, hát ezt meg éppenséggel a „fekete százak” terjesztik. A korábbi szemlélet, miszerint a nép nem vétkes az antiszemitizmusban, hiszen ennek a legfőbb forrása a cárizmus volt, annyiban változott, hogy az orosz nép maga az antiszemitizmus hordozója. Ebből következik, hogy a népi fekete százak elfojtása a bolsevikok érdeme. [Egyesek még a kapitulációs^[492] breszti békét is megbocsátották nekik. A *Jevrejszkaja Tribunában* 1924-ben még ezt a naftalinszagú érvet is előásták: „az 1917. évi orosz forradalom, amely tragikusan eljutott Breszt-Litovszkig is, megakadályozta Carszkoje Szelo (a. m. cári falu – a cári család tartózkodási helye) sokkalta súlyosabb és sorsfordító árulását”.] [26]

A híresztelések azonban beigazolódtak, ráadásul külföldön is, magában az orosz politikai menekültek között is nyilvánvalóan megmutatkozott az antiszemita hangulat. Az „Oroszország Megmentésének Szövetsége” (amely Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceget tisztelte) az alábbi jellegű röplapokat szerkesztette a Szovjetunió számára: „A vörös hadseregnek. Hét éve uralkodnak a zsidók Nagy Oroszországon...” „Az orosz munkásoknak. Azzal hitegették magukat, hogy az ország gazdáivá lesznek, hogy létrehozzák a »proletárdiktatúrát«. Nos, hol van mindez? Ki került hatalomra az ország minden városában?...” A Szovjetunióba ezek a röplapok természetesen nem jutottak el, a zsidó kitelepülteket azonban megrémítették és megsértették.

Sz. Litovcev írta: „A húszas évek elején a külhonban élők antiszemitizmusa egészen beteges jelleget öltött, sajátos delirium tremensi^[493] arculatot.” [27] Sőt, sokkal kiterjedtebb volt: a bolsevik győzelem utáni első években a zsidókat elítélő és rosszindulatú következtetések bejárták Európát, „a bolsevizmus azonosítása a judaizmussal a korszerű európai gondolkodáshód általánosan elfogadott divatjává vált. Nevetséges volna azt állítani, hogy csak az antiszemiták terjesztik ezt a társadalmi és politikai blódséget.” [28] Lehet, hogy Paszmanyik dr. 1922-ben sietett a következtetésekkel, de akkoriban így írt: „Az egész civilizált világban, minden nemzet és minden társadalmi osztály és politikai párt tagjai között megerősödött az a hit, hogy a zsidók döntő szerepet játszanak a bolsevizmus megjelenésében és minden megnyilvánulásában. Személyes tapasztalataink azt bizonyítják, hogy ezen a véleményen nemcsak a megátalkodott antiszemiták vannak, hanem... a demokratikus társadalom tagjai is... tényekre hivatkozva, vagyis arra, hogy a zsidók milyen szerepet játszottak nemcsak Oroszországban, hanem Magyarországon és Németországban is, és mindenütt, ahol ez megjelent. A nyilvánvaló antiszemiták nemigen ragaszkodnak az igazsághoz. Számukra minden bolsevik zsidó, és minden zsidó bolsevik.” [29]

Egy évvel később Bickerman: „A judofóbia hullámai öntik el az országokat és a népeket, az apályt pedig még nem látni”; „nemcsak Bajorországban vagy Magyarországon... nemcsak a korábban hatalmas Oroszország darabjaiból részben vagy egészében képződött országokban... hanem a zavargásoktól megkímélt, Oroszországtól pedig egész kontinensekre és óceánokra lévő országokban is... Japán tudósok látogattak Németországba, ismerkedni az antiszemita irodalommal: a távoli szigeteken is, ahol zsidó szinte nincs is, érdeklődnek irántunk... Éppen hogy judofóbia: félelem a zsidóktól mint a

mindent elpusztítóktól. Ennek a szemléletnek az ijesztő és felbőszítő tárgyi bizonyítéka pedig Oroszország siralmas sorsa.” [30]

És a „*Minden ország zsidóihoz!*” (1923) intézett közös nyilatkozatukban ez a szerzőcsoport nyugtalanul írja: „A zsidó nép feje fölött még sohasem gyülekezett ennyi viharfelleg.” [31]

Mondhatjuk e, hogy ezek a szerzők érzékenységuőlnél fogva eltúlozták, nyomasztóvá tették a nem létező fenyegetéseket? Mennyire hangozhatott fenyegetően – mai megkésett ismereteink alapján – a „németországi antiszemita irodalomról” szóló figyelmeztető megjegyzés? „Az a vélemény, hogy a bolsevizmust a zsidók hozták létre” már annyira elterjedt Európában (és ez „a francia és angol nyárspolgárság általános véleménye”), hogy még Plehanov veje, Georges Batault is támogatta, és könyvében [32] azon véleményének adott hangot, Hogy a zsidók általában, természetük szerint forradalmárok: „mivel a judaizmus a társadalmi igazságosság eszméjét hirdeti a Földön... kénytelen kitaratni a forradalom mellett”. Paszmanyik idézi Batault kijelentéseit: „Évszázadok során... a zsidók mindig a megállapodott rend ellen voltak... Ez nem jelenti azt, hogy minden forradalmat a zsidók csináltak vagy hogy azok egyedüli vagy legfőbb szerzői voltak. Ők segítik a forradalmakat és részt vesznek azokban... Teljes joggal állíthatjuk, amint teszi azt számos orosz hazafi, még a leghaladóbb emberek környezetéből is, hogy most Oroszország haláltusáját vívja a zsidó diktatúra és a zsidó terror nyomása alatt... A világban kialakult helyzet elfogulatlan elemzése arra enged következtetni, hogy általánosan újjáéledt az antiszemitizmus, amely nem annyira a zsidók mint személyiségek, mint inkább a zsidó szellem megnyilvánulása ellen irányul.” [33] Hasonlóképpen az angol Hilaire Belloc [34] is „a bolsevik forradalom zsidó jellegé”-ről ír, vagy egyszerűen „a zsidó forradalomról Oroszországban”. És „aki az utóbbi időben Angliában élt”, teszi hozzá Paszmanyik, „tudja, hogy Belloc véleménye nem kivételes”. Mindkettőjük könyvei „hatalmas népszerűségnek örvendenek a közönség körében... a külföldi publicisták bizonyítják, hogy az utóbbi évszázad minden pusztító eszméjét a zsidók terjesztették, azok éppen a judaizmusnak köszönhetően terjedtek”. [35]

„Muszáj védekeznünk”, írja Paszmanyik, „mert nem tagadhatjuk a nyilvánvaló tényeket... Nem szorítkozhatunk csupán annak kijelentésére, hogy a zsidó nép nem felelős egyes tagjainak ilyen vagy olyan cselekményeikért... Célunk... nemcsak az antiszemitákkal folytatott vita, hanem a bolsevizmus elleni küzdelem is... nemcsak paróizni^[494] az ütések, hanem vissza is adni azoknak, akik kikiáltották Kám királyságát^[495] ... Kám ellen Jáfet és Sém, hellének és izraeliták egyaránt kell, hogy küzdjenek.” Valójában hol kell a bolsevizmus gyökereit keresnünk? „A bolsevizmus mindenekelőtt antikulturális jelenség... ez orosz és világprobléma, nem pedig valamiféle »Sion bölcsei«-nek a gonosztette.” [36]

A „védekezés kötelező voltát” helyzetet élesen érzékelték a zsidók azért is, mert a háború utáni Európát és Amerikát elárasztották a hatalmas példányszámban kiadott *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*, amelyek hirtelen jelentek meg és villámgyorsan terjedtek. Angliában 1920-ban 5 kiadás, több kiadás Németországban és Franciaországban, félmillió Henry Ford által finanszírozott megjelenés Amerikában. „A több nyelvre lefordított »jegyzőkönyvek« hallatlan sikere is mutatta, mennyire általános volt a bolsevik forradalom zsidó indíttatásába vetett hit.” [37] Norman John angol tudós: „az első

világháborút közvetlenül követő években, amikor a »jegyzőkönyvek« előbukkantak a ködből és végigzúgtak az egész világon, a teljességgel józan gondolkodású emberek tömegei egészen komolyan viszonyultak hozzájuk». [38]

Eredetiségüket akkoriban alátámasztották a londoni *Times* és a *Morning Post*, már 1921 augusztusában azonban a *Times* leközölte isztambuli tudósítója, Philip Graves cikksorozatát, amelyben a szerző szenzációsan leleplezi Maurice Jolie-nak, a III. Napóleon ellen irányuló politikai pamfletjéből (*Párbeszéd a pokolban Machiavelli és Montesquieu között, avagy a machiavellista politika a XIX. században*, 1864) származó terjedelmes plágiumot, ami a »jegyzőkönyvek«-ben megjelenik. Annak idején a pamflet összes példányát elkobozta a francia rendőrség.

Nyugatra a »jegyzőkönyvek« a polgárháború sújtotta Oroszországból kerültek.

Ez a század elején (1900-ban vagy 1901-ben) készült publicisztikai hamisítvány – a »jegyzőkönyvek« – először 1903-ban került kiadásra Pétervárotról. Megírásuk kezdeményezőjének és „megrendelőjének” P. I. Racskovszkijt tekintik, aki 1884 és 1902 között állt a rendőrségi ügyosztály külföldi ügynökségének élén, fő kivitelezőjének pedig Matvej Golovinszkijt, V. A. Golovinszkij Petrasevec fiát, aki 1892 óta volt az Ohranka ügynöke (egyébként mostanáig jelennek meg új verziók). Habár a »jegyzőkönyvek«-et még 1905-ben, 1906-ban és 1911-ben is újra kiadták, gyakorlatilag nem terjedtek el a forradalom előtti Oroszországban: „nem leltek széles körű támogatásra az orosz társadalomban... A terjesztők nem tudták megszerezni az udvar támogatását sem.” [39]

Több sikertelen kísérlet után 1906-ban a »jegyzőkönyvek«-et mégis bemutatták II. Miklósnak, akire az nagyon erős benyomást tett. A lapszéleken megjegyzések: „Micsoda jövőbelátás!... Micsoda precíz végrehajtás!... 1905-ös évünket valóban ők vezényelték le! ... Eredetiségük kétségtelen.” Amikor azonban a jobboldali politikusok bemutatták tervezetüket a „jegyzőkönyvek” széles körű alkalmazására a monarchia védelmében, E. A. Sztolipin miniszterelnök titkos vizsgálatot rendelt el származásuk megállapítására. A nyomozás felfedte a nyilvánvaló hamisítást. Az uralkodót megdöbbenettette Sztolipin beszámolója, de szilárd elhatározással ezt írta: „A »jegyzőkönyvek«-et elkobozni. A tiszta ügyet nem lehet piszkos eszközökkel védelmezni.” [40] A továbbiakban „az orosz hatóságok negatív viszonya a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*hez keményen megmutatkozott: nem engedélyeztek semmiféle hivatkozást a »jegyzőkönyvek«-re, még az M. Bejlisz-féle per előkészítése során sem”. [41]

De „1918 töréspont volt a »jegyzőkönyvek« életében”. [42] Miután a bolsevikok magukhoz ragadták a hatalmat, miután meggyilkolták a cári családot, és a polgárháború tetőpontján a »jegyzőkönyvek« iránti érdeklődés jelentősen megélenkül, tömegessé vált. Az OszvAga kirendeltségei Novocserkasszkban, Harkovban, a Don menti Rosztovban, Omszkban, Habarovszkban, Vlagyivosztokban újra és újra kiadták azokat; tömegesen terjedtek az önkéntes hadseregben is, a lakosság körében is (a későbbiek során az orosz kitelepültek között is, különösen Szófiában és Belgrádban).

„A bolsevikok győzelme után a »jegyzőkönyvek« oroszországi terjesztését megtiltották”, büntetőjogilag üldözték, de „Európában a fehér emigráció által behozott »jegyzőkönyvek« betöltötték baljós szerepüket a jobboldali mozgalmak ideológiájának, különösen Németországban a nemzeti-szocializmus kialakításában”. [43]

A „jegyzőkönyvek”-nek mint hamisítványnak a leleplezése, és egyáltalán, a bolsevikok és a zsidóság közötti egyenlőségjel tagadása, nagyjából ez töltötte ki a 20-as és a 30-as évek liberális emigrációban élők publicisztikai életét. Az orosz nevek közül a legkiemelkedőbbek Miljukov, Rogyicsev, Burcev, Kartasev.

A. V. Kartasev egyháztörténész, pravoszláv teológus és közéleti személyiség még a forradalom előtt kiadott, és általunk gyakran idézett *Scsit (Pajzs)* [44] gyűjteményben írt arról, hogy az antiszemitizmus elfogadhatatlan a keresztények számára. A száműzetésben (1922) előszót írt Ju. Gyelevszkijnek a „jegyzőkönyvek”-ről írott könyvéhez. [45] Kartasev (1937) ezt írta az előszóban: „Egy józan értelemmel, jóakarattal és valamelyes tudományos fegyelmezettséggű elmével rendelkező ember egyszerűen még komolyan sem hajlandó venni ezt a rendőrségi-publicisztikai hamisítványt, amely a maga módján tehetséges, mivel a tudatlanokat megragadja... Becstelenség támogatni a nyilvánvaló hazugságot, miután a hamisítás megcáfolhatatlanul bebizonyosodott. becsstelenség a fordítottja is: olcsó ügyvédi szofizmust^[496] gyártani a »jegyzőkönyvek« hamisítói feletti könnyű győzelemből... A féligazság csak hazugság. A teljes igazság pedig az, hogy a zsidókérdés úgy áll a világ előtt, mint a történelem egyik tragikus kérdése. És nem oldható meg sem barbár pogromokkal, sem rágalmakkal és hazugsággal, hanem csakis az egész emberiség becsületes és nyilvános erőfeszítésével. A pogromok és a hamisítványok szervezői végletesen megnehezítik a kérdés józan és becsületes megfogalmazását, elbutítják és abszurdításba hajtják. Még magukat a zsidókat is megzavarják, akik állandóan saját »leigázott ártatlanságukat« hangoztatják, és mindenkitől csak együttérzést és valamiféle kötelező judofiliát^[497] várnak.” Ennek a „hangos apokrifnek”^[498] a leleplezését Kartasov feltétlen „erkölcsi kötelességének” tartotta, egyidejűleg feltételezve, hogy „miután megtisztult a tudatlanok szeme a »jegyzőkönyvek« porától, megengedhetetlen a további porhintés arra hivatkozva, hogy ettől megszűnik a zsidókérdés”. [46]

A „zsidókérdést”, valóban, sem a cikkek, sem a könyvek nem oldották meg. Íme, egy új adalék a zsidók helyzetéhez a 20-as évek baltikumi országaiban és Lengyelországban. Habár a Baltikumban „a zsidóknak sok éven át sikerült megőrizniük befolyásos állásaikat a kereskedelemben és az iparban” [47], a zsidók magukon érezték a környezet nyomását. „Az orosz zsidóság nagyobbik fele került át az Oroszországtól különvált új államokba... Az új államok annál nagyobb szorgalommal erősítik saját nacionalizmusukat, minél kevésbé biztosak önnön stabilitásukban.” [48] Ott „a zsidók úgy érzik, hogy ellenséges, ráadásul aktív, nyughatatlan elemek veszik őket körül. Hol megjelenik az a követelmény, hogy a felsőoktatási intézményekben a zsidók aránya nem haladhatja meg hadseregbeli arányukat... hol a köznapi létben a légkör addig sűrűsödik, hogy a zsidó alig jut lélegzethez... Az önállóságot választó népek esetében a zsidók elleni háborút maga a társadalom folytatja: az egyetemisták, katonák, politikai pártok, az utca.” I. Bickerman kijelenti, hogy „az a zsidó, aki kezét-lábát törte a népek önrendelkezése érdekében, maga hozott létre megszorításokat a maga és az övéi számára: szorosabb függőséget mások életétől”. [49] „A zsidók helyzete Lettországon, Észtországon és Litvániában szó szerint tragikus. A minapi elnyomottak gyorsan beleérték magukat az elnyomók, ráadásul végletesen plebejusi^[499] szerepébe, olyanokéba, akik nem szégyellik durva kultúraellenességet.” [50]

Na és kiderült, „hogy Oroszország széthullása egyben az orosz zsidóság széthullását is jelenti”, a történelem paradox: módon bemutatta, hogy az egységes Orosz Birodalom,

még megszorításai mellett is kedvezőbb volt a zsidók számára. Nos, ezekben a lehasadt határos országokban „a zsidók az orosz nyelv és az orosz kultúra hűséges őrzői, és alig várják a hatalmas Oroszország visszatérését. Az iskolák, amelyekben egyelőre orosz nyelven folyik a tanítás, megtelnek zsidó gyerekekkel”, az újonnan képződött ország nyelvét pedig nem akarják megtanulni. „Ezekben az országketrecekben az orosz zsidó, aki megszokta, hogy életét a nagy birodalom széles síkságain élje, megszorítottak, elnyomottak és megalázottak érzi magát polgári színvonalában, a különböző jogok és autonómiák ellenére... Valóban, népünk sorsa szorosan összefonódik a hatalmas Oroszország sorsával.” [51]

Egyébként a zsidóság nemzetközi helyzete a versailles-i béke köreiben, és különösen Párizsban szilárd volt, különösen a cionizmus vonatkozásában. „A Népszövetség 1922 júliusában elismerte a Cionista Világszervezetet mint »zsidó ügynökséget«, amely mindenekelőtt és legfőképpen a cionisták, majd pedig a nem cionisták érdekeit képviselte, és amely ezenkívül erősítette a zsidók helyzetét Európa országaiban.” [52]

A cionistákat pedig Bickerman azért hibáztatta, mert ők „Oroszország számára... a feldarabolást ideális állapotnak tekintik. Éppen ezért az orosz cionisták szervezete magát nem orosznak, sem nem oroszországinak, hanem orosz-ukránnak nevezi. Ezért barátkoznak oly szorgalmasan a cionisták és a velük rokon zsidó csoportok az önállóságra törekvő ukrán nacionalistákkal.” [53]

Ž

A polgárháború után Szovjet Oroszország süket hallgatásba burkolózott. Mostantól – és évtizedekre előre – elfojtottak minden független hangot, csak a hivatalos szózatok hallatszottak. Annál hevesebben forrongott viszont az emigráció. Egész színképét, az államellenesektől a monarchistákig, átjárták a fájdalomimpulzusok, a feszült viták: ki és mennyire hibás a történelemért?

A külhonban élő zsidóság körében is kitört a vita.

Bickerman 1923. évi értékelése szerint: „A zsidó mindenre az ismert gesztussal és a szokásos szavakkal válaszol: tudvalévő, hogy mindenben mi vagyunk a hibásak; bárhol is történjen a baj, a zsidókat fogják keresni és meg is találják. A zsidó időszaki kiadványokban a zsidóki-ól és Oroszországról írottak kilencetizede nem más, mint ennek az elcsépelet frázisnak az újra elmondása. Mivel hogy mindig és mindenben, természetesen nem lehetünk hibásak, a zsidó ebből egy számunkra igen hízelgő, és első látásra, köznapi módon igen kényelmes következtetést von le, miszerint nekünk mindig és mindenben igazunk van.” [54]

El kell azonban gondolkodni: „Azt a dogmát, hogy a forradalom megváltást hoz a zsidóknak, a zsidó közösség szenvedélyesen védelmezte akkor (a forradalom előtt), és nem kevésbé szenvedélyesen támogatja most is.” És még azok a zsidó szervezetek is, a melyek segélyeket gyűjtenek a Szovjetunióban szenvedő hitsorsosai számára, a nyugati országokban való gyűjtés közben „leleplezik, kibeszítik és ócsárolják mindazt, ami és aki Oroszországban a bolsevikok és a forradalom előtt védelmező és építő erő volt”, mivel most már „a bolsevik Oroszország könnyen vált az ígért földjévé”, ahol egyenlőség és szocializmus uralkodik. Sok Oroszországból származó zsidó telepedett le az Egyesült Államokban, és „közöttük nagyon könnyen terjednek a *probolsevista* eszmék”. [55] A

zsidó hangulat: jobb a bolsevizmus, mint a cárizmus restaurációja. Elterjedt „az a vélemény, hogy a bolsevizmus bukása Oroszországban elkerülhetetlenül a pogromok újabb, véres hullámához és a zsidók tömeges kiirtásához vezetne... És ezen az alapon a bolsevizmus előnyt élvez mint kisebb rossz.” [56]

Közben megérkezett a NEP (a. m. „új gazdaságpolitika”) is, hát a bolsevikok jobb irányban fejlődnek! Nem egy elveszett társaság! Kiengedett a gazdasági satu, hát a bolsevikok annál elfogadhatóbbak lettek. „NEP, aztán koncessziók, valahogy majd megleszünk.” [57]

A zsidó kivándoroltakat nem nevezhetjük probolsevistának. A bolsevik rendszert azonban nem tekintették fő ellenségüknek, sőt, többen jóindulattal viseltettek iránta. Jellemző azonban Gorjánszkij, a kitelepült zsidó irodalmár esete, amit egy szovjet lap gunyoros hangnemben írott tárcában mesélt el. [58] A már akkor felmagasztalt Babel (aki szélteben-hosszában kérkedett a Csekához fűződő szoros kapcsolataival), aki a művészi ihlet kedvéért „ideiglenesen Párizsban lakott”, betért a Rotonde kávéházba (1928), és meglátva ott „régis ismerőst”, valószínűleg Odesszából, nagylelkűen a kezét nyújtotta: „üdvözlöm, Gorjánszkij.” Gorjánszkij pedig felállt, és megvetéssel elfordult a feléje nyújtott kéztől.

Amidőn pedig a hitlerizmus kezdett előretörni Németországban, a bolsevizmus előnyben részesítése természetesen hossza időre meggyökeresedett a zsidó közvéleményben.

M. Visnyák szemrehányással írta: az első zsidó világkongresszuson Genfben, 1936 augusztusában a bolsevik hatalomhoz való viszonyt lényegében jól szemléltetik N. Goldman egyértelműen megfogalmazott szavai: „Ha a bolsevikokat elfogadják, sőt a kegyeiket keresik” mindenfajta szabadságszerető kormányok és szervezetek, akkor „miért ne mehetnének ezen az úton a zsidó nemzeti és kulturális egység elhivatottjai?... És csak Moszkva közvetlen részvétele Palesztinában, a zsidóellenes túlkapásokban növelte meg néhány fokkal a kongresszus vezető köreinek a szovjethatalom politikájával szembeni felháborodását. És az is... csupán abban nyilvánult meg, hogy felháborodtak az óhéber nyelv betiltása miatt... A Szovjetuniónból Palesztinába történő kivándorlás megtiltása miatt, és végül a cionisták véget nem érő megkínzása miatt a politikai börtönök magánzárkáiban és a koncentrációs táborokban. Itt N. Goldman megtanulta a megfelelő szavakat is, a szükséges ihletet is.” [59] És 1939-ben, a második világháború előestéjén még hozzátették: „tagadhatatlan, hogy a külföldön élő orosz zsidóság köreiben” ez a hozzáállás: „a szovjet diktatúra sérthetlenségében kell bízni”, annak érdekében, hogy ne legyenek pogromok. [60]

Ugyan hogyan viszonyuljunk akkor a bolsevik zsidókhoz? I. Bickerman: „Derék embernek ne hánytorgasd a múltját, így lehetne... meghatározni a zsidó közvélemény viszonyát a kövükből kikerülő bolsevikokhoz és sátáni dühükhöz. Vagy mai nyelven szólva: a zsidóknak joguk van saját bolsevikokhoz”, ezt a „jogok nyilatkozatát már ezerszer hallottam”; a kivándorolt zsidók gyűlésén, Berlinben „egymás után légett a szószélez-e tekintélyes kadet, egyszerű demokrata, cionista”, és mindnyájan egyként „kinyilatkoztatták a zsidók jogát a saját bolsevikokhoz... kinyilvánították az elfajuláshoz való jogukat”. [61]

„Ennek a csűrés-csavarásnak pedig ilyen következményei voltak: a világ zsidó közvéleménye elfordult Oroszországtól, és a bolsevikok felé fordult.... egy akkoriban jól ismert, öreg, kiérdemesült zsidó közéleti ember – fehér holló – azt javasolta az egyik európai főváros magas rangú zsidó vallási méltóságának, hogy szervezzenek tiltakozó megmozdulást az oroszországi (vagyis a szovjetunióbeli) pravoszláv papok kivégzése ellen. Az illető elgondolkozott, és azt mondta, hogy ez a bolsevikok elleni fellépést jelentené, amit ő nem tart lehetségesnek, mivel a bolsevik hatalom összeomlása zsidópogromokhoz vezetne.” [62]

Ha pedig a bolsevikokkal együtt lehet élni, akkor mit gondoljunk a fehér mozgalomról? Amikor 1922 novemberében Berlinben Ioszif Bickerman felszólalt a fehér hadsereg megalakulásának 5. évfordulóján rendezett gyűlésen, a zsidó közösség egyöntetűen felháborodva ezt a zsidóság megsértésének tekintette.

Mindeközben dr. D. Sz. Paszmanyik (1917 februárjáig a német fronton, majd 1919 májusáig a fehér hadsereg kötelékében, ezután elhagyta Oroszországot) már befejezte, és 1923-ban Párizsban adta ki az általunk idézett, Az oroszországi forradalom és a zsidóság – Bolsevizmus és judaizmus c. könyvét, amelyben hevesen tiltakozott az úton-útfélen elhangzó értelmezés ellen, amely a bolsevizmust a zsidó vallással magyarázza. „A judaizmus és a bolsevizmus azonosítása hatalmas veszélyt rejt az egész világ számára.” Majd 1923-ban I. M. Bickermannel, G. A. Landauval, I. O. Levinnel, D. O. Linszkijel (aki szintén harcolt a fehér hadseregben) és V. Sz. Mandellel megalakította a külföldön élő orosz zsidók hazai egyesületét. Ugyanabban az évben ez a csoport közzétette „Minden ország zsidóihoz!” intézett üzenetét, és nemsokára Berlinben kiadta az *Oroszország és a zsidók* c. gyűjteményt.

A magukra vállalt feladatot és lelkiállapotukat az alábbiak szerint jellemzik. Paszmanyik: Erre a munkára „a zsidó kifejezhetetlen fájdalma, és az orosz állampolgár szűrni nem akaró honvágya” készítette. „Nem volt könnyű harmonikus viszonyt kialakítani az orosz és a zsidó kérdéssel az utóbbi évek borongós jelenségei közepette. Azon voltunk, hogy... egybefoglaljuk az újjászületett Oroszország és a szenvedő oroszországi zsidóság érdekeit.” [63] Linszkij: „Parttalan bánat” vár azokra, akik „tudatában lévén a zsidó néphez való tartozásuknak, egyidejűleg ugyanolyan intenzíven oroszoknak tekintik magukat”. Sokkalta könnyebb azoknak, akiben „kiszikkad az egyik meder, amelyben a tudat áradata hömpölyög, amiért is az ember csak zsidónak vagy csak orosznek érzi magamagát, és ezzel egyetemben leegyszerűsödik Oroszország tragikus tapasztalataival kapcsolatban elfoglalt pozíciója is... A forradalom aljas évei kioltották... a remény csíráit”, hogy a zsidó és az orosz közeledhet egymáshoz, habár ez a remény közvetlenül a háború előtt megjelent; most pedig „az orosz-zsidó taszítás... működik aktívan”. [64] Levin: „Az a kötelességünk, hogy lehetőleg lelkiismeretesen és objektíven derítsük fel a zsidók forradalmi részvételének okait és mértékét. Ez... bizonyos hatással lehet az oroszok és a zsidók későbbi viszonyára.” [65] A „Gyűjtemény” társszerzői jóindulatúan figyelmeztették az oroszokat is, ne keverjék össze a februári forradalom lényegét a zsidók részvételével a forradalomban. Bickerman még kibővítette is a zsidók részvételét [a kortársak előtt egyébként nagyjából nem is volt világos a munkás- és katonaküldöttek tanácsa végrehajtó bizottságának (MKKT VB) és az ideiglenes kormánynak az egymáshoz képest betöltött szerepe]. Egyébként is, mondotta Bickerman az októberi forradalom után, „a saját bolsevikokhoz való jogból az az elvárás is következhetne, hogy a zsidó népnek

legyen saját jobboldala és szélsőjobboldala, amely a bolsevikokkal élesen szemben áll”. [66] Paszmanyik: „A bolsevista kommunizmus minden válfaja és formája... a zsidóság kegyetlen és állhatatos ellensége, növel a bolsevizmus mindenekelőtt a személyiség ellensége általában, és a kulturált személyiségé különösen.” [67] „Mi, akik sokféle és szoros kapcsolatot tartunk fenn hazánkkal – az ország államrendjével, gazdaságával és kultúrájával –, nem élhetünk jólétben, miközben körülöttünk minden pusztul.” [68]

Nyilvánvaló, hogy ez a szerzőcsoport abszolút teljességgel átérezte az orosz összeomlás jelentőségét. Azoknak az éveltnak a leírása során természetesen azért merítünk oly sokat ezektől az emberektől, mert hisszük, hogy keserű, de koránt sem „önmagukat gyűlölő” gondolataik végre megértésre, tudatosulásra találnak teljes mélységükben.

Felhívásukban (1923) olvassuk: „Az orosz zsidók hazai egyesülete azon szilárd meggyőződéséből indul ki, hogy a zsidók számára is, mint az Oroszországot benépesítő minden nemzet számára is a bolsevikok minden gonoszság *legsúlyosabbika*... Ideje már, hogy a zsidó ne tekintessen folyvást félénken hátra, hogy nem vétett-e a forradalom ellen... Az a kérdés, nem vétett-e szülőföldje (Oroszország) és saját népe (a zsidó nép) ellen.” [69]

A „*Gyűjtemény*” szerzőinek véleménye szerint a zsidó öntudat állapota a 20-as évek elején semmiképp sem felelt meg ennek. „Az oroszországi lakosság különböző rétegeiben és köreibben... önkritikát gyakorolnak, értelmezni próbálják a történeteket... Jogosak e ezek a vádak és a bűnbánat vagy sem? Mindenesetre mindez arra mutat, hogy működik az értelem és a lelkiismeret, fáj a szív... Nem túlzunk, ha azt állítjuk, ez a fajta tevékenység a legkevésbé jellemző a zsidó értelmiségre és ebből, kétségkívül valamiféle betegességére lehet következtetni... Kívülről nézve azt gondolhatjuk, hogy az egyszerű zsidó értelmiségi szempontjából... minden a legkedvezőbbben alakult.” [70] Az ő szempontjából „mindenki más a hibás, a kormány, a tábornokok, a parasztok. Mi pedig egyáltalán nem... A legcsekélyebb mértékben sem voltunk saját sorsunk vagy a körülöttünk lévő sorsának kovácsai; mi vétlen járókelők voltunk, akiki-e rádőlt a fal”; „elősegítettük (a valóság) lerombolását, a rombolás után pedig nem vettük észre, hogy részt vettünk benne”. [71]

A „*Gyűjtemény*” szerzőinek különösen fájdalmas a zsidó bolsevikok létezése. „Bűn, amely magában hordozza büntetését, hiszen nem lehet egy népnek nagyobb fájdalma annál, mint fiait elfajzottságban látni.” [72] „Nemcsak az a fontos, hogy az oroszországi zavargások közepette valakik megjelentek, és szükségessé tették magukat a zűrzavarban, vagy hogy ezeket a valakiket a zsidó közeg termelte les; az a lényeges, hogy ők nem ütköztek a szükséges ellenállásba, elégséges szembenállásba a saját közegükben.” [73] „Kötelesek vagyunk vállalni éppen a bolsevik zsidók, a különböző zsidó tagozatok, és általában, a zsidó biztosok elleni küzdelmet.” [74]

Hozzá kell tennünk, hogy nem csak ezek a szerzők magyarázták, miért is kell küzdenie az oroszországi zsidóságnak (és még a kitelepültnek is) a bolsevizmus ellen. Ez jelent meg a *Jevrejszkaja tribuna* hasábjain: „Amennyiben pedig a népharag hullámai elsöprik Oroszországban a bolsevizmust, a zsidóság – a nép szemében – felelőssé válhat a bolsevizmus létezésének meghosszabbításáért... Csakis a zsidók aktív részvétele a bolsevizmus felszámolásában válhat a zsidóság javára Oroszország megmentésének össznépi feladata során.” [75]

Bickerman ekképpen is óvott: ha a bolsevikokat „azon az alapon támogatjuk, hogy minden szentnek maga felé hajlik a keze”, akkor „ne feledjük, hogy az oroszoknak is meg kell adnunk a lehetőséget, hogy a kezük maguk felé hajoljon, és mi éppen ezáltal szentesítjük az »üsd a zsidót, mentsd meg Oroszországot« jelszót”. [76]

Na, és a fehér hadsereg? „A zsidók méltatlan viszonya azokhoz, akik zászlaikra tűzték az Oroszországért való küzdelem mérhetetlenül súlyos jelszavát, azokhoz az alázatos és tiszta szívű milliókhoz, tanúskodik a súlyos erkölcsi széthullásról, az eltorzult öntudatról...” Amikor „mindnyájan, zsidók és nem zsidók engedelmesen hajtottuk járomba a fejünket, és tettük ki az ütlegeknek a hátunkat, egyes orosz emberek, bátrak és büszkék, akik átjutottak minden sorompón, összegyűltek a foszlányokra szakadt frontról, összefogtak, és magasra emelték a harci zászlót... Már az, hogy merszük volt ilyen körülmények között küzdeni, olyan magasságokba emeli ezeket az embereket és ügyüket, amelyekben a történelem csak a múlhatatlan érdemeket jegyzi fel. És ezeket az embereket annyi zsidó „vette a szájára... annyi szófecsérlő ajak bélyegzi meg... bármerre nézünk, a tragikum helyett sorozatos könnyelműségeket, a szavak határtalan megzabolázatlanságát, diadalmas felületességet” látunk. Az az „Oroszország, amelyért a fehérek küzdöttek, nem idegen a mi számunkra, hozzánk is közel áll”. [77] „A zsidóságnak a fehér ügyért úgy kellett volna küzdenie, mint magának a zsidó népnek a megmentéséért, mivel... a zsidóság csak az orosz államiság helyreállításában és sürgős megmentésében találhatja meg önnön megmentését az elől a pusztulás elől, amely sosem volt annyira közel, mint a mi időnkben.” [78]

És a pusztulás valóban közeledett, ha nem is arról az oldalról.

Manapság, a szovjet évtizedek után, ugyan ki is cáfolná meg ezeket az érveket? Kevés az olyan – zsidó vagy orosz – szerző, aki ennyire a jövőbe látott volna. A külföldön élő zsidó közösség pedig elutasította ezeket a gondolatokat. És emiatt megbukott a soron következő történelmi időszak vizsgáján. Ellent fognak mondani: hogy ez nem okozott a zsidóságnak érezhető, jelentős kárt, főképp nem idézett elő olyan katasztrófát, amelyet a hitlerizmus okozott. Nos, nem is összemérhető fizikai hátránnyról, hanem az egész történelem távlatában, jelentős szellemi károkozásáról van szó. Arról, hogy a bolsevizmus sikeresen kiűzte a zsidó vallást abból az országból, amelyben a zsidóság valaha szentül tisztelt gyökereit őrizte. És a zsidók „bolsevizmusba vetett reménye” kihatott az európai események menetére is.

Az 1923. évi „*Gyűjtemény*” szerzői hiába kiáltottak fel: „A zsidó szétszórás sok évszázados történetében... nem volt még politikai katasztrófa, amely annyira súlyosan fenyegetné nemzeti létünket, mint az Orosz Birodalom összeomlása, mivel a zsidó nép élő ereje még sosem volt ennyire együvé gyűjtve, mint a korábbi, élő Oroszországban. Még az Arab Kalifátus széthullása sem mérhető össze a ránk mostanság zúduló veszedelemmel.” [79] „Az egységes orosz zsidóság számára Oroszország széthullása különálló, önrendelkező nemzetállamokra valóságos nemzeti katasztrófával mérhető össze.” [80] „Ha az orosz földek végtelenjében, az orosz lélek határtalanságában nincs helye zsidóknak, akkor sehol a világon nem is lesz... Jaj nekünk, ha ezt nem értjük meg.” [81]

A XX. század legvégén természetesen könnyen elutasíthatjuk ezeket a szörnyű jóslatokat, ha másképp nem, fizikai alapon: hiszen az oroszországi zsidók előtt éppen elég szabad távlat nyílik, saját zsidó államuk is létrejött, és gyökeret eresztett. Oroszországban

pedig pusztulás honol, olyan erőtlenségben és megalázottságban fekszik, hogy a „Gyűjtemény” szerzőinek figyelmeztetése arról, hogyan kell figyelmezni Oroszországra, mára már erős túlzásnak, sikertelen próféciaának tűnik. És gondolkozni is erről a figyelmeztetésről inkább a lélek szintjén kell, mivelhogy éppen a lélek húrja kötötte oly váratlanul össze ezt a két népet a történelem során.

„Ha Oroszország nem hazánk, akkor külföldiek vagyunk, és bizonyára nincs jogunk beleavatkozni az ország életébe.” [82] „Oroszország élni fog, és újjászületése nemzeti ügyünké, az egész oroszországi zsidóság... nemzeti ügyévé kell, hogy váljon.” [83] És végül egy kétségbeesett féloldalas levezetés: *„Az orosz zsidóság sorsa elszakíthatatlanul összefonódott Oroszország sorsával; meg kell mentenünk Oroszországot, ha a zsidóságot akarjuk megmenteni... a zsidóknak a hatalmas ország megrontói ellen vállalva kell küzdeniük minden antibolsevistával; az együttes, testvéri harc a közös ellenséggel megjavítja a légkört és jelentős mértékben elejét veszi az antiszemitizmus széles körű elterjedésének. Csak Oroszország megmentése által lehet megelőzni a zsidó katasztrófát.”* [84]

Katasztrófát! Ez 10 évvel Hitler hatalomra jutása előtt, 18 évvel elképesztő szovjetunióbeli előrenyomulásra és zsidókiirtási programjának beindulása előtt hangzott el. Vajon nem akadályozta volna Hitlert abban, hogy Németországban oly könnyedén és sikeresen hirdesse a „zsidók és kommunisták” iránti gyűlöletet, egyenlőségjelet tegyen zsidók és kommunisták között, ha a szovjethatalom elleni küzdelem nyilvánvaló és állhatatos harcosai éppen a zsidók lettek volna? Ennek a „Gyűjtemény”-nek a szerzői, szellemi keresésük, prófétálásuk, érzékük által már akkor érezték a zsidóság felé közeledő katasztrófát, tévedtek azonban az események helyszíne tekintetében, és nem látták előre a többi végzetes hadmozdulatot. Erre a fenyegető figyelmeztetésre azonban senki sem akart hallgatni.

*

Az orosz-zsidó kapcsolatok történetében nem ismerek semmit, ami ehhez az *Oroszország és a zsidók* című gyűjteményhez hasonló lenne. Meglepő hatást gyakorolt akkoriban a száműzetésben élő zsidókra. Képzelnék csak el, mennyire bántó lehetett ilyet hallani zsidók ajkáról, a zsidóság köréből.

Az oroszok oldaláról nézve semmiképp sem szabad felületesen tekintenünk erre a „Gyűjtemény”-re. Ellenkezőleg, példát kell vennünk róla: hogyan kell – saját népünket szeretve – beszélni *saját* hibáinkról, ahol kell, kíméletlenül. És soha sem idegenkedve, nem különválva népüktől. A társadalmi igazsághoz vezető legbiztosabb út beismerni *saját* hibáinkat minden, bármelyik oldalról.

Miután sok időt és gondolatot szenteltünk ezeknek a szerzőknek (bevonva az olvasót is), szeretnék róluk könyvünkben rövid ismertetőt megőrizni.

*

Ioszif Menasszijevics Bickerman (1867-1942). Szegény kispolgári családból származott. Tanulmányait a héderben, jesivában (héber hittudományi főiskola) végezte, 15 éves korától önállóan küzd megélhetéséért; nehéz körülmények között önképzéssel fejlesztette magát. Elvégezte 1903-ban (kétéves szünet után, miután kizárták a diáklázadásokban való részvételéért) a novorosszijszki egyetem történelem-bölcsészet

karát. Ellene van a cionizmusnak mint eszmének, amely – véleménye szerint – elvont és reakciós. Felhívásokat intéz a zsidókhoz, hogy – szellemi egyéniségüket megőrizve – egyesüljenek Oroszország haladó erőivel a közös haza javáért vívott küzdelemben. Bemutatkozása a *Russzkoje bogatsztvóba* (Orosz Gazdagság, 1902, 7. szám) a cionizmusról írott nagy terjedelmű cikkel történt, amelyre még külföldről is érkezett visszhang. Jelentős részt vállalt 1905-ben a felszabadító mozgalomban. A *Szin Otyecsesztva* (A Haza Fia), *Russzkoje Bogatsztvo*, *Nas gyeny* (Manapság), *Bodroje szlovo* (Elénk Hang) c. lapok munkatársa. Külföldön élése idején a párizsi *Vozrozszenyij*-ben publikál, P. B. Sztruve főszerkesztősége alatt.

*

Danyiil Szamojlovics Paszmanyik (1869-1930). Melamed (tanító a héderben) fia. A zürichi egyetem orvosi karát 1892-ben végzi el, és hét évig orvosként dolgozik Bulgáriában. A genfi egyetem orvosi karának magántanára (1899-1905). 1900-ban csatlakozott a cionista mozgalomhoz, és annak egyik legnevesebb teoretikusa és publicistája lett. Visszatér Oroszországba (1905), leteszi az orvosláshoz szükséges vizsgákat. Harcol az oroszországi zsidók polgárjogaiért. Fellép a Bund ellen, kidolgozza a Poalej Cion mozgalom szellemiségét. Az oroszországi cionista szervezet KB tagja (1906-1917). A *Jevrejszkaja zsziny* (Zsidó Élet), majd a *Rasszvet* című folyóiratok szerkesztőségi tagja. Számos cikket ír a *Jevrejszkij mirbe* (Zsidó Világ) és a *Zsidó Enciklopédiába*. Orvostudományi tárgyú cikkeit német és francia nyelven tette közzé szakfolyóiratokban. Az 1914. évi háború Genfben érte, ahonnan nehézségek árán visszajut Oroszországba, belép a hadseregbe, és 1917 februárjáig tábori kórházakban teljesít szolgálatot. A februári forradalom után belép a kadet pártba. Támogatja Kornyilov tábornokot és a fehér mozgalmat. 1918-1919-ben részt vesz a krími területi kormány munkájában, megválasztották a krími zsidó hitközségek szövetségének elnökévé. Majd Franciaországba települ (1919). V. L. Burcevvel együtt Párizsban szerkeszti (1920-1922) az *Obscseje gyelo* (Közös Ügy) című fehér emigráns lapot. Több száz cikke és több tucat könyve közül ezeket emeljük ki: *Vándorló Izrael. A zsidóság és a szétszórás pszichológiája* (1910); *A zsidó nép sorsa. A zsidó közvélemény problémái* (1917); *Az orosz forradalom és a zsidóság* (Bolsevizmus és judaizmus) (1923); *Forradalmi évek a Krímben* (1926); *Mi az a judaizmus?* (francia kiadás, 1930).

*

Iszaak Oszipovics Levin (1876-1944). Történész, publicista. A forradalom előtt a *Russzkije vedomosztyi* (Orosz Hírlap) és P. B. Sztruve folyóiratának, a *Russzkaja miszlnek* (Orosz Gondolat) a külpolitikai szemleírója. A száműzetést Berlinben kezdi. Az Orosz Tudományos Intézet tagja, a *Rul*, a *Russzkije zapiszki* (Orosz Feljegyzések) és a *Na csuszsoj sztoronye* (Idegenben) című történelmi és irodalmi almanach munkatársa; előadásokat tart (többek között a germán antiszemitizmusról). Úgy 1931-32 táján Párizsba költözik. Özvegy, nagy szükségben él. Munkái közül *A francia forradalom emigrációja* című és a *Mongóliáról* (franciául) írt könyvét emeljük ki. A német megszállás idején „faji hovatartozása szerint” jelentkezett be. 1943 elején letartóztatják. Rövid ideig tartózkodik a Párizs melletti koncentrációs táborban, majd továbbszállították. Náci táborban halt meg 1944-ben.

*

Grigorij (Gavriel) Adolfovics Landau (1877-1941). A neves publicista és kiadó, A. E. Landau fia. A pétervári egyetem jogi karán végzett 1902-ben. A sajtóban 1903-tól tűnik fel. Ír a *Voszhod (Napkelte)*, *Nas gyeny*, *Jevrejszkoje obozrenyie (Zsidó Szemle)* című lapokba, valamint a *Bodroje szlovo*, *Jevrejszkij mir*, *Vesztnyik Jevropi (Európai Hírnök)*, *Szovremennyik (Kortárs)*, *Szevernije zapiszki (Északi Feljegyzések)* című folyóiratokba; a *Logosz* évkönyv résztvevője. A zsidó demokratikus csoport (1904) és az oroszországi zsidók teljes jogúságáért küzdők szövetségének (1905) egyik létrehozója. Neves kadet, a kadet párt KB tagja. A moszkvai állami értekezlet résztvevője 1917 augusztusában. A pétervári zsidó közösség VB tagja 1917 decemberétől. Majd 1919-ben Németországba települ, 1922-1931 között I. V. Hessen helyettese a *Rul* c. lapnál. A *Rulon* kívül ír a *Russzkaja miszl* c. folyóiratban, a *Rosszija i szlavjansztvo (Oroszország és a Szlávság)* c. hetilapban, a *Csiszla (Számok)* és más gyűjteményekben. Gyakran tart előadásokat emigráns találkozókra (1927-beli az *Eurázsiai ábránd* c. előadásában kritizálta az „eurázsiai gondolatot” mint amely tagadja az orosz történelem értékeit, és meggyőződéses bolsevizmushoz vezet). A náci Németországból Lettországra települ át, dolgozik a *Szevodnya* c. rigai lapban, az NKVD 1941 júniusában letartóztatja, és ugyanabban az évben Ussol-lagban (Szolikamszk mellett) [85] hal meg.

Munkái között van: „Bohócok kultúrája” (*Nas gyeny*, 1908); „Európa alkonya” (*Szevernije zapiszki*, 1914, 12. szám) c. cikk, amely „sokféle dolgot (vetít előre), de ez az előrevetítés Oswald Spenglernek hozta meg a világhírt” [86]; később ugyanezzel a címmel kiadja könyvét (Berlin, 1923); *Lengyel-zsidó kapcsolatok* (Petrográd, 1915); *A gonoszság legyőzéséről* (In: *Külföldi orosz tudósok munkái*, 2. kötet, Berlin, 1923); *Bizánci és izraelita (Russzkaja miszl*, 1923, 1-2. szám); *Tézisek Dosztojevszkij ellen* (*Csiszla*, 6. könyv; Párizs, 1932); *Mottók* (Berlin, 1927). Sok általa írt gondolat elkerülte a kortársak figyelmét. Gondolkodásmódjának konzervatív volta miatt a haladó közvélemény nem fogadta be. Elmélyült gondolkodó.

*

D. O. Linszkijről (aki a polgárháborúban a fehér hadseregben harcolt) és V. Sz. Mandelről (aki Oroszországban az 1904-1918. évi politikai gyűlések aktív résztvevője volt, Berlinbe települt, 1931-ben halt meg) nem sikerült értékelhető információt összegyűjtenünk.

Ž

Na és a zsidó emigránsokhoz a 20-as évekbeli viselkedésükkel kapcsolatban intézett intelmek és szemrehányások a „*Gyűjtemény*”-ben még nyíltabbak és élesebbek voltak. Arra hívták fel hitsorsosaikat, hogy „lássák be hibáikat, és ne ítélik el a hatalmas Oroszországot, amelyben éltek, és amellyel az évszázadok során egymáshoz szoktak”. „Eszükbe (kellene) idézniük, hogyan várnak el igazságos viszonyt magukkal szemben, és mennyire elégedetlenek, amikor őket mind válogatás nélkül elítélik egyes személyek cselekedeteiért.” [87] Nem kell félni attól, hogy „a történelem miatti felelősség egy részét a zsidóság vállaira helyezzük”. [88]

„Mindenekelőtt pontosan meg kell határoznunk saját felelősségünk mértékét, és éppen ezzel kell rácafolnunk az antiszemita rágalmaira... Ez korántsem jelenti az antiszemitizmushoz való alkalmazkodást, mint ahogy ezt némely zsidó demagóg

kürtölte... Ez a beismerés a magunk számára fontos, ez tulajdonképpen erkölcsi kötelességünk.” [89] „A zsidóságnak az igaz útra kell térnie, amely megfelel vallási parancsolatai hatalmas bölcsességének, és amely az orosz néppel való testvéri kibéküléshez vezet... Fel kell építenünk az orosz otthon és a zsidó lakóhely évszázadokra szóló épületét.” [90]

„Mi pedig vihart és orkánt vetünk, és azt várjuk, hogy lágy szellők lengjenek körül... Tudom, felhördülnek majd: igazolni akarja a pogromokat!.. Ismerem ezen emberek értékét, akik magukat a föld sójának képzelik, a sorsok alakítóinak, de mindenképpen Izrael reménységeinek... Ők, akiknek ajkáról nem fogy ki a fekete százak és a fekete századosok, éppen ők maguk a feketék, a sötét emberek, valódi *szűk látókörűek*, akik sosem érték fel... a történelem alkotó erőinek nagyszerűségét...” Tőlünk az várható el „parancsoló szükségszerűségében, hogy kevésbé kérkedjünk fájdalomunkkal, kevesebbet kiabáljunk saját veszteségeinkről. Ideje volna megértenünk, hogy a sírás és a jajveszékelés... leggyakrabban lelki lazaságról, a szellemi kultúra hiányáról (tanúskodik) ... Nem vagy egyedül a világban, és bánatod nem képes betölteni a világmindenséget... csupán a saját bánatunk, kizárólag a saját fájdalomunk fitogtatása nem tanúsít mást... csak a tiszteletlenséget mások bánata, mások szenvedése iránt.” [91]

Úgy hangzik, mintha ma mondták volna. És mindnyájunk számára.

És e szavakat nem szabadna visszavonni sem a Gulág börtöneiben és lágereiben elpusztult milliók, sem a náci táborokban megfojtott milliók miatt.

*

Abban az évben a „*Gyűjtemény*” szerzőinek előadásait a zsidók hazai egyesületében az emigráns zsidó közvélemény „hatalmas felháborodással fogadta”... „Még ha el is ismerték, kimondva vagy kimondatlanul a tényszerű hivatkozások és elemzések helyességét, méltatlankodtak vagy csodálkoztak azon az elhatározáson, hogy ezeket nyíltan közreadják. Merthogy úgymond nem időszerű a zsidókról beszélni, kritizálni őket, meghatározni a forradalommal kapcsolatos bűneiket és felelősségüket, amikor a zsidóság annyi csapást szenvedett el, és még esetleg mennyi várható.” [92] A „*Gyűjtemény*” szerzőit „majdhogynem a (zsidó) »nép ellenségei«-vé, a reakció szekértolóiá, és a pogromozók szövetségeseivé nyilvánították”. [93]

A *Jevrejszkaja tribuna* azokban a hónapokban így válaszolt nekik Párizsból: „Azt a kérdést, hogy mekkora »a zsidók felelőssége az orosz forradalomért«, ez idáig csak antiszemiták tették fel.” Most pedig „egész vezeklő-bűnvádoló menet indult el”, meg úgymond „nemcsak »másokat kell vádolni, hanem saját bűneiket is be kell vallaniuk«, meg hogy semmi újszerű sincs benne a már unalmassá vált »nevek számolásán« kívül... Túl későn... szerelmesedett bele Landau úr” a „rég» államiságba«... határozottan reakcióssá vált »bűnbánó« zsidók... a zsidó nép méltóságával összeférhetetlen felszólalásaik... teljes mértékben felelőtlenek.” [94] Különösen felháborító az a kísérlet, hogy „elválasszák a »köznépi« antiszemitizmust a »hivatalos«-tól”, bebizonyítsák, hogy „a nép, a társadalom, az egész ország, maga a lakosság utálja a zsidókat, és tartja őket minden nemzeti baj valódi okozóinak”; ahogy a pogromok iránt elnéző magatartást tanúsítók is szajkózzák „a »népharag« ósdi elméletét”. [95] Néha pedig egyenesen szitokszóval: „a zsidó közéleti porondról végre leköszönt berlini újságírók és egyének

csoportja... ismét hallatott magáról... nem találván erre jobb eszközt, mint hadat üzeni saját hitsorsosaiknak, az orosz zsidóknak... a régi rezsimhez hű zsidók ezen kicsiny csoportja... elvakult heveséggel bármi áron igyekszik visszafordítani a történelem kerekét... illetlenségeket” ír, „tartalmatlan tanácsokat” osztogat, „a népi sebek begyógyítóinak nevetséges szerepét” ölti magára. Jó tanács számukra: „Néha helyénvalóbb csendben maradni.” [96]

Az egyik mai, igen túlfinomult szerző nem talál a „*Gyűjtemény*”-re jobb minősítést, mint „súlyos hisztéria”. Ezeknek a szerzőknek a próbálkozása is, „további életútja is valóságos tragédia”, tartja ő, és ezt a tragédiát „öngyűlöleti komplexus”-nak tekinti. [97]

Ugyan, vajon gyűlölettel írta Bickerman éppen „további tragikus útján”? „A zsidó nép... nem szekta, nem rend, hanem nép, a világban szétszóródott, de önmagában egységes, amely felemelte a békés munka zászlaját, és beállt e zászló – az Istennek tetsző rend jelképe – alá?” [98]

Nem mondhatnánk, hogy az európai és a kitelepült zsidók egyáltalán ne figyeltek volna az ilyen magyarázatokra vagy figyelmeztetésekre. Valamivel korábban, 1922-ben még egy párbeszéd zajlott. Az újraindult cionista *Rasszvet*-ben a nacionalista G. I. Schechtman kifejti, hogy nem érti, hogyan lehet más nemzetiségek értelmisége nem nacionalista. Az értelmiség feltétlenül a *saját* nemzetiségének része, *annak* a fájdalmait érzi. Egy zsidó nem lehet „orosz demokrata”, csakis természetesen zsidó demokrata. „Kettős nemzetiségi és demokratikus állampolgárságot nem ismerek.” Amennyiben pedig az orosz értelmiség „nem érzi saját nemzetiségét” (Herzen), ez csakis azért van, mert eddig „nem volt lehetősége, és nem volt szüksége rá, hogy hevesen és fájdalmasan érzékelje nemzetiségi létét, és gondoza azt. Most pedig elérkezett a megfelelő pillanat.” És ezek után az orosz értelmiségnek „el kell vetnie az »össz-orosz« jellegre törekvés minden kísérletét; és magát *nagyorosz* demokráciának kell tekintenie.” [99]

Nehéz volt erre válaszolni. A kesztyűt – ha nem is túl határozottan – P. N. Miljukov vette fel. Emlékezünk rá, hogy ő már 1909-ben is szörnyülködött ennek a szúrós, kellemetlen nemzetiségi kérdésnek: „cui prodest?”^[500] a lecsupaszítása láttán, mivel „nemzetiségi arculatunk” a sovinsztákkal tesz bennünket egygyé. Azonban nem az orosz történész világnézetének szilárdsága, hanem ez a kellemetlen új helyzet, amikor a kitelepült orosz értelmiségnek annyi képviselője kapott a fejéhez amiatt, hogy eltapsolta magát Oroszországot, ez készítette Miljukovot is saját álláspontjának valamelyes korrigálására. Nem saját lapjában, a *Poszlednyije novosztjiban*, hanem a *Jevrejszkaja tribunában*, jóval kisebb példányszámban, a Schechtmannak adott kitérő válaszában, amelyben továbbra is amellet kardoskodik, hogy az oroszországi zsidó „orosz demokratá”-vá válhat és azzá is kell válnia, Miljukov óvatosan elforgatja a polarizáció síkját: „amikor pedig ez a követelmény... teljesül, és az orosz demokráciának egy »új nemzeti arca« jelenik meg (a nagyorosz)”, de hisz legjobban épp Schechtman „fél »a nagyhatalmi nemzeti lényegének tudatában lévő nagyorosz... demokrácia eljövendő hatalomra kerülésétől«.” Nos vajon szükségünk van ezekre a lídercekre? Nos vajon érdemes elrontani a kapcsolatunkat? [100]

A politikai menekültek között túlfűtött hangulat uralkodott, nem csak a beszélgetésekben. Párizsban 1927-ben folyt egy nagy port felvert per: Szamuil Schwarzbard órásmester, akinek teljes családja az ukrajnai pogromok során pusztult el, öt

lövessel végzett Petljurával. [101] (Schwarzbard arcképét együttérzően leközelítette az *Izvesztyija* is. [102]) Az ügyvédek a kérdést oda magasztosították, hogy fel kell menteni a gyilkosság vádjától azt, aki igazságos elégtételt vett a pogromokat szervező Petljurán: „a vádlott a világ lelkiismerete elé akarta és kénytelen volt tárni az antiszemitizmus problémáját”. [103] A bíróság előtt a védelem számos tanúja vonult fel, miszerint a polgárháború idején, Ukrajnában a pogromok szervezéséért személyesen Petljura tehető felelőssé. A vád részéről elhangzott, hogy a gyilkosság a Cseka megbízására történt. „Schwarzbard a helyéről, izgatottan kiabál: (a tanú) nem akarja elismerni, hogy zsidóként cselekedtem, azért állítja, mintha bolsevik volnék.” [104] A francia bíróság felmentette és szabadlábra helyezte Schwarzbardot. Azon a bíróságon már Gyenyikin neve is elhangzott, és Schwarzbard ügyvédje kihirdette: „Ha pert akarnak indítani Gyenyikin ellen, kész vagyok önök mellé állni!... ugyanolyan szenvedélyes meggyőződéssel védelmezném ehelyett azt, aki Gyenyikinen állna bosszút, mint védelmezem most azt, aki Petljurán.” [105] Egy ilyen bosszúálló előtt pedig nyitva állt a lehetőség, Gyenyikin Párizsban élt, őrség nélkül. Gyenyikin ellen azonban nem indult per. (Hasonló gyilkosság történt Moszkvában: 1929-ben Lazar Kohlenberg agyonlőtte Szlascsovot, a szovjetekhez áttért egykori fehér tábornokot, a nyikolajevi pogrommal kapcsolatos elnéző magatartásáért. „A per folyamán bebizonyosodott beszámíthatatlansága, és szabadlábra helyezték”. [106]) Schwarzbard tárgyalásán pedig az ügyész emlékeztetett egy másik, nagy visszhangot kiváltott ügyre (Borisz Koverdáéra), és párhuzamot vont azzal: hiszen Petljura Lengyelországban élt, de „ön (Schwarzbardhoz intézve szavait) nem ölte meg (ott), mert tudta, hogy Lengyelországban hadbíróság elé állították volna”. [107] Ugyanabban az 1927. évben, Varsóban Vojkov bolsevista gonosztevő meggyilkolásáért az ifjú Koverda, aki szintén „a világ lelkiismerete elé akarta tárni a problémát”, 10 év börtönbüntetést kapott, és le is töltötte azt.

Az akkori Varsóban, ahogy nekem V. F. Klementyev százados, fehér emigráns Szavinkov csoportjából elmesélte, a zsidó lakosság „fehérgárdista söpredék”-nek gyalázta az egykori orosz tisztet, meg „be se férsz tőlük a zsidó szatócsboltba”. Ez a köznapi elidegenedés nem csak Varsóra volt jellemző.

Az orosz kitelepülteket egész Európában felvetette a szegénység, a nyomor, a nehéz életkörülmények, nem volt sok energiája azon heveskedni, hogy „ki hibás jobban”? A száműzetésben, a 20-as évek második felében a zsidóellenes hangulat csillapulni, csendesedni látszott. Ezekben az években Sulgintól efféle gondolatokat is lehetett hallani: „Vajon a mi »vízumkínládásunk« nem emlékeztet-e kísértetiesen azokra a szorongatásokra, amelyek a zsidókat sújtották a »letelepedési határ« okán? Vajon a Nansen-féle útlevelek, amelyek az utazást akadályozó sajátos megbízhatatlansági igazolásként szolgáltak, nem emlékeztetnek-e az »izraelita« bejegyzésekre, amelyeket mi tettünk a zsidó útlevelekbe, bezárva ezáltal előttük sok ajtót? Vajon (sajátos helyzetünknel fogva nem lévén képesek bejutni állami szolgálatba vagy bizonyos szakmai állásokba) nem vagyunk-e kénytelenek mindenfajta „gescheft”^[501] „-tel foglalkozni (bizományoskodás és egyéb efféle)?... Vajon fokozatosan nem szokunk-e rá mi is, hogy „megkerüljük” a számunkra kényelmetlen törvényeket, éppúgy, mint a zsidók tették ezt minálunk, amiért szidtuk is őket?” [108]

Ugyanazokban az években azonban zsidóellenes hangulat érlelődött a Szovjetunióban, és ez helyett kapott a sajtóban is, nos, ez okozott riadalmat a zsidó

kitelepültek körében. És 1928 májusában Párizsban megtartották a nyilvános „Disputát az antiszemitizmusról”. Az erről szóló beszámolót lehozza Miljukov lapja, [109] (Bickerman-Paszmanyik elhallgattatott csoportja azon már nem vett részt.)

A beszélgetés apropója: „Oroszországon végigsöpör a judofóbia egyik erős, rendszeresen feltámadó hulláma.” Az elnök N. D. Avkszentyev (eszer), a közönség „több az orosz, mint a zsidó”. Mark Szlonyim magyarázta, hogy „a sokáig elnyomott orosz zsidóság, miután szabadsághoz jutott, rohant, hogy meghódítsa a korábban számára elérhetetlen pozíciókat”, ami idegesítette az oroszokat. „Összességében a múlt végzetesen ránehezedett a jelenre.” És a (cári idők) „rossz példái” vezettek ezekhez a „rossz következményekhez”. Szt. Ivanovics: a Szovjetunióban azért üldözik a zsidókat, mert a NEP miatt nem lehet üldözni a „burzsujokat”. Az aggasztó azonban az, hogy a zsidó kérdésben semleges állásponton lévő orosz értelmiségi körök a Szovjetunióban most azt a gondolatot engedik meg: jó, jó, „az antiszemitizmussal kezdődik, de az orosz szabadsággal ér majd véget. Veszélyes és buta illúzió.”

Ezek a hozzászólások felháborították Vl. Grossmant, a következő felszólalót: micsoda prókátori hangnem? „Mintha a zsidóság ülne a vádlottak padján!” Mélyebben kell megfogalmazni a kérdést: „Nincs okunk, hogy a szovjet antiszemitizmust megkülönböztessük a régi Oroszországban dúlótól”, vagyis ugyanaz a szét nem tiport feketeszázadoság működik ott is, amely annyira kedves az oroszok előtt. „Ez nem zsidó, hanem oroszkérdés. Az orosz kultúra kérdése.”

(Ám, ha a kérdés annyira orosz, velejéig orosz, gyökeresen orosz, akkor már javítani sem lehet rajta? És kölcsönösségre sincs szükség?)

Sz. Litovcev a disputáról szóló beszámoló szerzője felkiált: „a vitába néhány becsületes embert kellene bevonni, akik elég bátrak hozzá, hogy antiszemitanak vallják magukat, és őszinte szívvel megmagyaráznák, miért is antiszemiták... Egyszerűen, köntörfalazás nélkül megmondanák: »ez meg ez nem tetszik a zsidókban...« Velük együtt meg néhány nem kevésbé őszinte zsidóra is szükség volna, aki meg azt válaszolná, hogy: »Nekünk meg az és az nem tetszik magukban...« Teljesen biztosak lehetünk abban, hogy egy ilyen becsületes és nyílt véleménycsere, a kölcsönös megértésre való őszinte törekvés jegyében, valóban hasznos volna mind a zsidók, mind az oroszok – Oroszország számára...” [110]

Sulgin akkor felelt erre: „Most az orosz emigrációban talán nagyobb bátorság kell ahhoz, hogy valaki filoszemitának vallja magát.” Egy egész könyvvel felelt, amelynek címében idézte Litovcev kérdését: *Ami nem tetszik nekünk bennük...* [111]

Sulgin könyvét antiszemitanak nyilvánították, és a javasolt „véleménycseré”-re nem került sor. A Németország felől egyre nyilvánvalóbban közeledő katasztrófa pedig nemsokára levett a napirendről minden lehetséges disputát.

Párizsban létrejött az orosz zsidó értelmiségi egylet mintegy próbálkozásként a két kultúra közötti kapcsolat fenntartására. És ekkor kiderült, hogy a „kiűzetésbeli lét szakadékot támasztott »apák« és »fiúk« között”, ők már nem értik, mi az az »orosz zsidó értelmiség«. [112] És az apák szomorúan konstatálták: „Az orosz zsidók, akik korábban a világ zsidósága körében a szellemi alkotómunka és a nemzetépítés élén álltak, mostanra eltűntek a társadalmi lét porondjáról.” [113] A háború előtt az egyletnek még sikerült

kiadnia a *Zsidók Világa – 1* című gyűjteményt. A háború idején, akinek sikerült, átkeveredett az óceán túlpartjára, azok fáradhatatlanul létrehozták az „*Orosz Zsidók Szövetsége*”-t New Yorkban, kiadták a *Zsidók Világa – 2*-t. Ugyanott, már a 60-as években, a szövetség kiadta az *Orosz Zsidók Könyve* című, kétkötetes gyűjteményt a forradalom előtti és a forradalom utáni időszakról. Valami visszahúzta őket, visszatekinteni arra a korábbi, immáron a nemlétbe szenderült életre, arra a már nem létező Oroszországra.

Mindezeket a könyveket hálával és tisztelettel idéztem fel jelen tanulmányomban.

6. A HÚSZAS ÉVEK

A szovjet húszas évek, az utolérhetetlen légkörű időszak igen sokáig – néhány évtizedig – a liberális világközvélemény szilárd csodálatát élvezte mint fényes társadalmi kísérlet. Mostanáig sem mindenki józanodott ki belőle. Aki pedig beszívta azt a mélyen mérgezett légkört, mára már nagyjából nincs is az élők között.

A légkör egyedülállósága volt jelen az osztálykönyörtelenségben is, a sosem látott új világ sokat ígérő ragyogásában is, az emberi viszonyok újszerű voltában is, az egész ország életében, a mindennapokban, a családi létben bekövetkezett fordulatban is; mindenesetre a szociális, migrációs, demográfiai változások valóban kolosszálisak voltak.

A zsidó lakosság „nagy exodusa” fővárosokba – különböző, általunk említett okok miatt – már a kommunista hatalom legelső éveiben megkezdődött. Más zsidó szerzők ezt kategorikusan írják le: „több ezer zsidó iramodott a kisvárosokból és néhány déli városból Moszkvába, Petrográdba, Kijevbe az »igazi életet« keresendő” [1]; 1917-től kezdve „a zsidók özönlöttek Leningrádba és Moszkvába”. [2] A *Zsidó Enciklopédia* az alábbi számokat közli: „több százezer zsidó költözött Moszkvába, Leningrádba és más nagyobb központokba” [3]; „Moszkvában 1920-ban mintegy 28 ezer zsidó lakott, 1923-ban 86 ezer, az 1926. évi népszámlálás adatai szerint 131 ezer, 1933-ban 226,5 ezer”. [4] Félig viccesen mondogatták akkoriban Odesszában, hogy „Moszkva divatba jött”. Lurje-Larin, a „hadikommunizmus” fanatikus és tervszerű vezetője írja: az új hatalom első éveiben a kisvárosokat „legalább egymillió” zsidó hagyta el; 1923-ra a *nagyobb* városokban „Ukrajna zsidó lakosságának már... majdhogynem 50%-a” élt; másrészt pedig Ukrajnából és Belorussziából „átáramlás indult az OSzFSzK-ba” (vagyis a korábbiakban tiltott „belső kormányzóságokba”), a Kaukázusontúlra és Közép-Ázsiába, és ennek az áramlásnak a nagyságrendje félmillió; az áramlás négyötöde az OSzFSzK-ba, minden ötödik áttelepülő pedig Moszkvába indul. [5] M. Agurszkij Larin ezen adatait „lényegesen alulbecsülteknek tartja. És rámutat: ezek a demográfiai elmozdulások „az orosz lakosság létfontosságú érdekeit” [6] érintették.

A hadikommunizmus idején, „miután betiltották a magánkereskedéseket és korlátozták a kisipari tevékenységet”, még kategorikusabban pedig az „egykori”-ak és a „szociális származás szerint”-iek esetén, bevezetésre került a „megfosztottak” (a polgári jogaitól megfosztottak) kategóriája. Hasonlóképpen sok zsidót „megfosztottak polgári jogaitól, így ők »megfosztottak«-ká váltak”. Mindazonáltal „Belorusszia zsidó lakosságának migrációja a Szovjetunió belső járásaiba, főképpen Moszkvába és Leningrádba”, nem lassult. [7] Kölcsönös segítségnyújtási alapon teljes jogú rokonokhoz vagy földiekhez költöztek.

Az 1926. évi népszámlálás adatai szerint a teljes Szovjetunió területén, a városokban és a kisvárosokban 2 millió 211 ezer zsidó élt (a teljes zsidó lakosság 83%-a), falvakban pedig 467 ezer. Még „körülbelül 300 ezer” „nem vallotta magát zsidónak”, és „majdnem mind városokban él”, így „a Szovjetunióban élő zsidók öthatoda” városi lakos, az urán városok lakosságának mintegy 23%-a, a belorusz városokénak pedig mintegy 40%-a zsidó. [8]

A fővárosokban és a városokban pedig a legerőteljesebb zsidó beáramlás a tanácsigazgatási apparátusban mutatkozott. Ordzsonikidze például 1927-ben (a kommunista párt XV. kongresszusán) erről számol be: „milyen az apparátusunk nemzetiségi összetétele”. Adatai szerint a szovjet apparátus létszámának Moszkvában 11,8%-a, Ukrajnában 22,6%-a (Harkovban a fővárosban 30,3%-a), Belorussziában 30,6%-a (Minszkben 38,3%-a) zsidó. [9] Ha ez így volt, akkor a városi lakosságban a zsidók aránya megegyezik azok apparátusi arányával. Szolomon Schwarz, Lev Singer statisztikai és gazdasági szemléire alapozva szintén azt állítja, hogy 1925-26-ban az irányító szovjet apparátusban „a zsidók részvétele szinte nem különbözött a városi lakosság körében mutatott arányuktól” (a SZKbP-ben pedig még jelentősen kevesebb). [10] De még Ordzsonikidze adatai alapján is *országos átlagban* a zsidók aránya hat és félszer nagyobb volt az apparátusban, mint a lakosság körében (az 1926. évi népszámlálás alapján 1,82%).

Nem hagyhatjuk ki a forradalom előtti jogcsorbításos állapotból való átmenet ezen lélektani hirtelenségét: „Korábban a zsidók számára a hatalom teljességgel elérhetetlen volt, most pedig számukra elérhetőbb, mint bárki más számára” – konstatálja I. Bickerman. [m] Ez a lélek-tani hirtelenség működött, habár különböző erővel, a lakosság minden rétegében. Sz. Schwarz írja: „A húszas évek közepétől a Szovjetunióban az antiszemitizmus új hulláma támadt fel”, és ez „korántsem a régi antiszemitizmus utóhangja (»a múlt öröksége«)”. Szintúgy „rendkívüli túlzás ezt... (a maradi munkások) falusi származásával magyarázni”, mivel „szinte nem is lehet hallani” az „antiszemitizmusról falun”. Nem, ez „sokkalta veszélyesebb jelenség volt”. Ez az antiszemitizmus a város középrétegeiben jelent meg és behatolt „a munkásosztály felső rétegeibe... a munkáskörnyezetbe, amely a forradalom előtt szinte áthatolhatatlan volt az antiszemitizmus számára... a diákok (egyetemisták) közegébe, a kommunista párt és a kommunista ifjúsági szövetség tagságába”, még korábban pedig „a helyi államapparátusba, különösen a kisebb vidéki központokban”, és lám, máris szélesen hömpölyög „az aktív és agresszív antiszemitizmus hulláma”. [12] Ugyanerről számol be a *Zsidó Enciklopédia* is, csak a XX. század végén: „Habár a hivatalos szovjet hírverés azt állította, hogy a 20-as évek 2. felének antiszemitizmusa »a múlt csökevénye«... a tények azt bizonyították, hogy ezt az antiszemitizmust a nagyvárosok különböző társadalmi erőinek ezekben az években jellemző sajátságos összeütközése szülte.” Hozzájárult ehhez az a „széles körben elterjedt nézet, hogy az országban a zsidók ragadtak magukhoz a hatalmat, és ők képezik a bolsevikok magját”. [13] Bickerman még a 20-as évek első felében (1923) így írt feszült riadalommal: „Most zsidók vannak minden sarkon és a hatalom minden lépcsőjén. Zsidót lát az orosz ember Moszkva székesfőváros élén is, a Néva-parti főváros élén is, a vörös hadseregnek, az önpusztítás legtökéletesebb eszközének az élén is. Azt látja, hogy a Szent Vladimir sugárút immáron Nahimson dicső nevét viseli... Az orosz ember zsidót lát mind a bíró, mind a hóhér köntösében; minden lépésénél zsidókba botlik, nem kommunistákba, hanem ugyanolyan kisemmizettekbe, mint ő maga, csak azok mégis intézkednek, a szovjet hatalom dolgát teszik... Nem csoda, hogy az orosz ember, miközben összehasonlítja a múltat a jelennel, arra a meggyőződésre jut, hogy a mostani hatalom zsidó hatalom... Hogy a zsidók számára létezik, és a zsidók ügyét mozdítja elő, ebben maga a hatalom erősíti meg.” [14]

Talán az új, hirtelen oktatási és kulturális rend is legalább annyira látványos volt, mint a zsidók részvétele a hatalomban. Az új egyenlőtlenség elgondolása szerint nem

nemzetiségi, hanem fővárosi volt. Az orosz olvasónak nem kell külön magyaráznom, hogy a teljes szovjet időszak során, a 20-as évektől a 80-asokig micsoda előnyöket élveztek a fővárosok az ország többi részével szemben. Az egyik legfontosabb előny az oktatás színvonala, és az oktatási lehetőségek sokrétősége. Aki a legkorábbi szovjet időkben gyökeret vert a fővárosokban, az évtizedekre előre biztosította gyermekeinek és unokáinak a vidékiekkel szembeni erőfölényt a felsőoktatásban és az aspirantúrában^[502], ami a továbbiakban határozott és egyértelmű bejutást biztosított a központi művelt osztályba. Az orosz értelmiséget pedig már 1918 óta folyamatosan „gyomlálgatták”. A 20-as években a felsőoktatási intézményekből kizárták a már ott tanuló diákokat származásuk szerint: a nemesek, az egyházfik, a tisztviselők, a tisztek, a kereskedők, még a szatócsok gyermekeit is, a további években pedig folyamatosan kizárták őket, még az egyszerű értelmiségi szülők gyermekeit is a felvételtől. Ezek a büntetőintézkedések nem terjedtek ki a zsidókra mint „a cárizmus idején elnyomott nemzetre”: akár a *burzsoá származású* zsidó fiatalokat is könnyedén felvették a felsőoktatási intézményekbe; a zsidónak megbocsátották, hogy nem *proletár*.

Ezt olvassuk a *Zsidó Enciklopédiában*: „Miközben semmiféle nemzetiségi korlátozás nem létezett az egyetemi és a főiskolai felvételik során... az 1926-27. tanévben a szovjet egyetemisták 15,4%-a zsidó volt..., ami majdnem a dupláját tette ki a zsidók arányának az ország városi lakossága körében.” [15] A továbbiakban pedig a zsidó egyetemisták „a nagyfokú motiváltságnak köszönhetően” könnyedén megelőzték a tanulásban a fejletlen „proletár kádereket” és a munkástagozatok hallgatóit, és szabad volt az út az aspirantúrába. Mindenekelőtt ez már a 20-30-as évektől hosszú időbe meghatározta a zsidók szembeötlő túlsúlyát a szovjet értelmiség soraiban. G. Aronson megjegyzi: „A felsőoktatási és a szakoktatási intézményekbe való könnyű bejutás ahhoz vezetett, hogy a zsidók között már nemcsak orvosok, tanárok és különösen mérnökök és műszaki szakemberek jelentek meg, hanem megnyitotta a zsidók előtt a tanári és a tudományos-kutatói pályát az egyetemeken és más intézményekben” [16] s a továbbiakban egyre szaporodó kutatóintézetekben. A 20-as évek elején „a tudományos főhatóság elnöke” nem tudós volt, hanem (a tüzelőanyag-ellátás főhatósága után) egy bolsevik, Martin Mandelstam-Ljadov. [17]

Még ennél is döbbenetesebb változásokra került sor az ország gazdasági életében. Egy pártkonferencián 1927 elején Buharin nyilvánosan kijelentette, hogy „a hadikommunizmus idején megkopasztottuk az orosz közép- és kispolgárságot a nagypolgársággal egyetemben”. Amint szabaddá vált a kereskedelem, „a zsidó kis- és középpolgárság elfoglalta az orosz kis- és középpolgárság állásait... Szinte ugyanez történt az orosz értelmiségünkkel is, amely makacskodott és szabotált: helyét itt-ott a zsidó értelmiség foglalta el.” Ráadásul „nálunk a központi járásokban, a központi városokban összpontosult a nyugati kormányzóságokból és a déli városokból áttelepült zsidó polgárság és zsidó értelmiség „És lám, még a pártunk berkeiben is gyakran felüti a fejét az antiszemita tendencia, elhajlás... az antiszemitizmus ellen, elvtársak, kíméletlen harcot kell vívnunk”. [18]

Buharin azokat az állapotokat festette le, amelyek mindenki előtt ismertek voltak. A zsidó polgárságot nem mocskolták lépten-nyomon, mint az orosz. A zsidó kupec összehasonlíthatatlanul ritkábban került az átkozott „egykori”-ak közé, megtalálta a védelmezőket és a megmentőket. A szovjet apparátusban dolgozó rokonok és együttértők

vagy könnyítettek a járulékokon, vagy figyelmeztettek a várható elkobzásra vagy letartóztatásra. Ha veszítettek is, a tőkájukat, de nem az életüket. Ilyenkor pedig a segítség félhivatalos úton is érkezett A népbiztosok tanácsa mellett működő zsidó biztosságtól: hisz a zsidó nemzet azelőtt *elnyomott* volt, vagyis most, természetesen, segítségre szorul. Így van ezzel Larin is, az orosz „burzsoázia” kiirtását figyelmen kívül hagyva csak annyit mond: most a hatalom elkezdte „helyrehozni azt a helytelenséget, amely a cárizmus idején, egészen a forradalomig fennállt”. [19] Így a NEP szétzúzása idején is a zsidó nepmanokra^[503] mért csapást enyhítették a szovjet igazgatási körökben meglévő kapcsolataik.

Buharin beszéde pedig válasz volt Ju. V. Kljucsnyikov professzornak, a szmenovehovecnek^[504], a korábbi kadetnek a figyelemreméltó előadására. A professzor 1926 decemberében beszédet mondott a moszkvai konzervatóriumban „a zsidó kérdésről tartott találkozón”: „Előfordulnak egyes garázda megnyilvánulások, amelyek... otrombák. Ezek forrása az (oroszok) sértett nemzeti önérzete. Már az (1917. évi) februári forradalom meghirdette Oroszország minden polgárának, így a zsidófalak a jogegyenlőségét. Az októberi forradalom továbbment. Az orosz nemzet kinyilvánította elhatárolódását a nemzetiségétől. Bizonyos aránytalanság keletkezett a Szovjetunióban a (zsidók) számaránya és az általuk a városokban elfoglalt helyek között... Mi itthon vagyunk, saját városunkban, ezek meg idejönnek és félrelöknek. Amikor az oroszok azt látják, hogy az orosz asszonyok, öregek és gyerekek 9-11 órán keresztül fagyoskodnak, és áznak az esőben a Mosszelprom árudája előtt, és látják az aránylag meleg (fedett zsidó) bódékat tele kenyérral és kolbásszal, akkor elégedetlenség tör fel bennük. Ezek a jelenségek katasztrofálisak... Ezzel számolni kell. Borzalmasan felborultak az arányok az államépítésben is, a gyakorlati életben is, és más téren is... Ha nálunk, Moszkvában nem volna lakásválság, csomó ember olyan helyiségekben zsúfolódik össze, ahol egyáltalán nem lehet élni, és ugyanakkor azt látjuk, hogy az ország más részeiből különböző emberek érkeznek, és elfoglalják a lakóterületeket. Ők az áttelepülő zsidók... Nő a nemzeti elégedetlenség és a nemzeti őrizkedés, más nemzetiségek bizalmatlansága. Nem kell szemet hunynunk efölött. Az, amit orosz mond orosznak, sosem mondja egy zsidónak. A tömegek azt beszélik, hogy túl sok a zsidó Moszkvában. Vegyétek ezt tekintetbe és ne nevezzétek antiszemitizmusnak.” [20]

Larin azonban Kljucsnyikov ezen felszólalását éppen hogy az antiszemitizmus megtestesülésének tekintette, sőt: „Ez a felszólalás a szovjet szervek nagylelkűségének példájául is szolgálhat az antiszemitizmus elleni küzdelemben. A találkozó következő felszólalói jócskán leteremtették Kljucsnyikovot, de semmiféle intézkedést sem foganatosítottak vele szemben.” [21] (Hát ez az aktivista-kommunista nagy bánata!) Agurszkij kommentálja: igen, „a Kljucsnyikovéhoz hasonló beszédért a húszas években egyértelműen, de a harmincas években is elkerülhetetlen megtorlás járt volna”, Kljucsnyikov pedig megúsza: ugyan, nem volt-e titkos támogatója? [22] (Hát, kell-e titkos magyarázatokat keresnünk? Túlságosan is botrányszagú lett volna megbüntetni a külföldről éppen hogy hiszékenyen hazatért egyik legtekintélyesebb szmenovehovecet, aláásva ezzel a szovjet hatalom számára oly hasznos irányzatot.)

Épp ezt nevezték a 20-as években az orosz fővárosok és nagyvárosok zsidó „elfoglalásának”, ahol jobbak a feltételek, jobb az ellátás. A városokon belül is a kényelmesebb felé történt az áttelepülés. G. Fedotov írta az akkori Moszkváról: a

forradalom „eltorzította a lelkét, kifordította a bensőjét, kiszórta a villák tartalmát, és jöttment idegenekkel tömte meg”. [23] Ez meg egy zsidó vicc abból az időből: „Még Bergyicsevből és még az aggkorú vének is Moszkvába költöznek: zsidó városban akarnak meghalni.” [24] V. I. Vernadszkij akadémikus 1927-ben kelt magánlevelében olvassuk: „Moszkva, helyenként Bergyicsev; a zsidóság ereje rémisztő, az antiszemitizmus pedig (még kommunista körökben is) megállíthatatlanul erősödik.” [25]

Larin: „Nem is titkoljuk a számadatokat arról, hogy Moszkvában és más nagyvárosban növekszik a zsidó lakosság”, ami „teljességgel elkerülhetetlen lesz a jövőben is”; előrevetíti további 600 ezer zsidó áttelepülését Ukrajnából és Belorussziából. „Ezt a gyakorlatot nem tekinthetjük szégyenteljes dolognak, amit a pártunk elhallgatni igyekszik... A munkáskörnyezetben olyan hangulatot kell kelteni, hogy bárki, aki a zsidók Moszkvába költözése ellen beszél... minden ilyen ember, akarva vagy akaratlanul – ellenforradalmár.” [26]

Az ellenforradalmárnak meg tudjuk mi jár: kilenc gramm ólom. [27]

Ž

De mit tegyünk az „antiszemita tendenciával”, „még a pártunkon belül is”? Ez komoly riadalmat okozott a pártvezetésben.

A *Pravda* (1922) által közölt hivatalos adatok alapján a zsidók a párttagság mindössze 5,2%-át képezték. [28] M. Agurszkij: „fajlagos súlyuk azonban sokkalta nagyobb volt. Ugyanabban az évben, a párt XI. kongresszusán a szavazati joggal rendelkező küldöttek 14,6%-a, a részvételi joggal rendelkező küldöttek 18,3%-a, a kongresszuson megválasztott KB-tagoknak pedig 26%-a volt zsidó.” [29] (Előadónak véletlen adatok is: az egyik hallgató moszkvai memoárszerző 1930 júliusában kinyitja a XVI. Kongresszus eredményeit tartalmazó újságot és feljegyzi: „A *Pravdában* fényképekkel együtt közölt OKP-elnökség 25 tagjaiból 11 zsidó, 8 orosz, 3 kaukázusi és 3 lett.” [30]) Az egykori letelepedési határ nagyvárosaiban: a minszki pártszervezetben a húszas évek elején a zsidók aránya 35,8%, Gomelben 21,1%, Vityebszkben 16,6%. [31] Larin megjegyzi: „a forradalmi aktívában a zsidó forradalmárok nagyobb szerepet játszanak, mint az egész forradalmi tömegben... tulajdonságaiknak köszönhetően a zsidó munkások gyakran könnyebben kerülnek az alapszervezeti titkári helyre”. [32]

Ugyanabban a *Pravda*-beli cikkben szerepel ez is: az 5,2%-os számarányok a zsidókat a párttagság létszázásában a harmadik helyre helyezi: az oroszok (72%) és az ukránok (5,9%) mögött, a negyedik helyen vannak a lettek (2,5%), majd a grúzok, tatárok, lengyelek, beloruszok, de a párthoz tartozás (a pártba belépett nép százaléka) tekintetében magas helyet foglal el: a nagyoroszok között a kommunisták aránya 100 Főre 3,8; a zsidók között pedig száz főre 7,2. [33]

M. Agurszkij helyesen jegyzi meg: a párttagság többségét, nyilvánvalóan az oroszok (szlávok) tették ki, de „ezt elhomályosította a zsidók – az oroszok számára szokatlan – (hatalmi) szerepe”. [34] Túlságosan is szembeötlő volt.

Például Zinovjev „a petrográdi vezetésben sok zsidót gyűjtött össze maga körül”. (Agurszkij feltételezi, hogy Larin éppen erre gondolt, amikor könyvében leírta a Petroszovjet 1918. évi elnökségének fényképét. [35]) A zsidók túlsúlya a petrográdi (párt) vezetésben 1921-re... valószínűleg már annyira szembeötlővé vált, hogy a politikai

bizottság, figyelembe véve a kronstadti tanulságokat a pétervári antiszemita hangulat keltésében, úgy döntött, hogy odaküld néhány orosz párttagot, persze, kizárólag propagandista szempontok miatt. Így Zorin-Gomberg helyett a kormányzósági bizottság titkárává Uglanovot, Trilisszer helyett Komarovot, a Csekába pedig Szemjonovot nevezték ki. De „Zinovjev harcot hirdetett az új csoportnak, és megfellebbezte a politikai bizottság döntését” és Uglanovot visszahívták Petrográdból, „a petrográdi szervezetben pedig spontán módon kialakult egy ellenzéki, tisztán orosz” csoport, „amely kénytelen volt harcolni a szervezet többi részével, ahol a légkört a zsidók határozták meg”. [36]

De nem csak Petrográdban, a XII. pártkongresszuson (1923) a politikai bizottság hat tagjából három zsidó volt. A „párt tartalékában” pedig, a Komszomolban, az orosz-oroszországi konferencia (1922) hét elnökségi tagjából három zsidó. [37] Ezek a pártvezetésben megmutatkozó arányok nyilvánvalóan tűrhetetlennek tűntek más, vezető kommunisták számára; úgy tűnik, hogy a párt XIII. kongresszusán (1924 májusa) zsidóellenes puccsot készítettek elő: „Vannak bizonyítékok arra, hogy a KB-tagok egy csoportja a XIII. kongresszuson el akarta távolítani a politikai bizottságból a zsidó vezetőket, és helyükre Nogint, Trojanovszkijt és másokat ültetni de Nogin halála megghiúsította a puccsot.” Ez a halál pedig „szinte a XIII. kongresszus előestéjén... egy sikertelen (és *szükségtelen*) gyomorfekély műtét” következtében lépett fel; a műtétet pedig ugyanaz az orvos végezte, aki másfél évvel később egy ugyanilyen *szükségtelen* műtét során eltávolítja Frunzét. [38]

Fontossága szerint a következő reális hatalom az országban a Cseka-GPU volt. A már idézett levéltári kutató, a Cseka központi és helyi szerveinek személyi állományával kapcsolatos statisztikai adatok alapján nagyon érdekes számokat közöl az 1920-as, 1922-es, 1923-as, 1924-es, 1925-ös és 1927-es évről. [39] A számok dinamikája alapján a szerző ezt a következtetést vonja le: „A nemzeti kisebbségek képviselőinek részaránya a 20-as évek közepére fokozatosan lecsökkent. Az OGPU szintjén ez a mutató 30-35%-ra esett vissza, a vezetésben és a felelős posztokon lévők körében pedig 40-45%-ra” (szemben a „vörös terror idején” jellemző 50, illetve 70%-kal). Mindazonáltal „megfigyelhető a lettek arányának csökkenése, és a zsidók arányának növekedése... az OGPU-ban a 20-as évek a zsidó káderek jelentős beáramlásának időszaka volt”. A szerző ezt így magyarázza: „A zsidók igyekeztek felhasználni képességeiket, amelyekre nem volt szükség a forradalom előtt. Mivel az állambiztonsági szerveknél egyre nagyobb hangsúlyt helyeztek a szakmaiságra, a zsidók a többiekénél gyakrabban feleltek meg az OGPU munkatársaival szemben az új időszakban támasztott követelményeknek.” És például „amikor Dzerzsinszkij volt az OGPU elnöke, négy helyettese közül három zsidó volt”, G. G. Jagoda, V. L. Herson és M. M. Luckij. [40]

A 20-as és a 30-as években a magas rangú csekisták úgy szárnyaltak az országban, mint a dögkeselyűk, szikláról sziklára roppenve: a közép-ázsiai GPU vezetői székéből valahová Belorussziába, Nyugat-Szibériából az Északi-Kaukázusra, Harkovból Orenburgba, Orjolból Vinnyicába, szárnyalások és váltások folyamatos vihara. És csak az életben maradt tanúk vagy megfigyelők magányos hangja ismételte a gyakran változtatott hóhérok nevét, évszám nélkül. A csekisták igen fukarul bántak a névsoraikkal, egész munkájuk és erejük a teljes titoktartáson alapult.

Az ám, de a dicsőséges VCsK tizedik évfordulója felfedett pár titkot. Így aztán az

újságban olvashatjuk a mindenütt jelenvaló Unschlicht (1921-től a VCsK elnökhelyettese, 1923-tól a Szovjetunió forradalmi katonai tanácsának tagja, 1925-től haditengerészeti népbiztos-helyettes [41]) aláírásával az alábbi parancsot: „különösen értékes érdemekért” – vagyis a leglemagaslóbbakért kitüntetjük Jagodát („az ellenforradalommal szembeni harcban tanúsított önfeláldozó magatartásosért”), M. Trilisszert (kitűnt „a Forradalom ügye iránti elkötelezettségével és a forradalom ellenségeinek üldözésében megmutatkozó fáradhatatlanságával”) és még 32 csekistát... Ugyan, eddig miért nem tudhattuk meg neveiket? Pedig bármelyikük csupán egyetlen ujjmozdítással bármelyikünket elpusztíthatta volna. Elég tarkák a soraik, közöttük vannak az előttünk már ismert Jakob Ugranov (a korábbi években „minden komolyabb politikai ügyben ő kreálta a szükséges iratokat”, még várnak rá az ipari párt, Zinovjev-Kamenyev ügye stb. [42]), és megint Zinovij Katznelson, meg Matvej Berman (Közép-Ázsiából átszárnnyalt a Távols-Keletre), és Lev Belszkij (ő meg fordítva, a Távols-Keletről Közép-Ázsiába). Új nevekre is rábukkanunk: Lev Zalin, Lev Meyer, Leonyid Wul (a szolovecki „gondnok”), Szemjon Gendin, Karl Pauker^[505]. Néhányukkal már ismeretségben állunk, most a nép is megismerhette őket. Ebben a jubileumi lapszámban [43] nagyméretű fényképpel is találkozunk: a ravaszul somolygó Menzsinszkijt a hű helyettesével, a mogorva Jagodával, de láthatjuk Trilisszert is, hisz hol máshol láthatnánk. Rövid idő múltán, észbe kapva, hogy nem mindenkit tüntettek ki, a Szovjetunió központi végrehajtó bizottságától Vörös Zászló Érdemrend még vagy két tucat csekistának, megint tarka sorok, oroszok, lettek, a zsidók a szokott egyharmados arányban.

Sokan pedig egyáltalán nem villogtak a nagyközönség előtt. Szemjon Schwarz a polgárháború éveiben az össz-ukrajnai Cseka elnöke. Az össz-ukrajnai csekabeli kollégája pedig, Jevszej Schirwindt egy egész évtizedig vezette a Szovjetunió ítélet-végrehajtási intézeteinek és őrkíséreti szolgálatának főigazgatóságát. Természetes, hogy az ismeretlenségbe rejtőztek a csekista hírszerzők is, mint például Grimmeril Heifez, aki a polgárháború végétől a második világháború végéig volt hírszerző, vagy Szergej Spiegelglass^[506], 1917-től csekista, a hírszerzésen keresztül felemelkedett a GUGB NKVD külföldi osztályának vezetői székéig, kétszer kapta meg az „érdemes csekista” kitüntetést. Másoknak pedig, mint például Albert Sztromin-Sztrojevnek, nem sok rang jutott azáltal, hogy Leningrádban a tudományos akadémiát tisztogató bizottság tagja volt, és „1929-31-ben vezette a tudósok kihallgatásait az »akadémikusok ügyében«... [44]

David Azbel pedig visszaemlékszik a gomeli haszidok^[507], Nehamkinék családjára. (Tudniillik, Azbelt a fiatalabbik Ljova feljelentésére ültették le.) „A forradalom Nehamkinékat a hullámok tarajára ültette. Bosszúra szomjaztak: bosszút állni mindenkin, az arisztokratákon, gazdagokon, oroszokon, csak bosszú legyen! Számukra ez volt az önmegvalósítás útja. Nem véletlenül sodorta a sors ezen dicsőséges nemzetség sarjait a Csekába, GPU-ba, NKVD-be, ügyészségre. A bolsevikoknak, céljaik megvalósításához »veszettek» volt szükségük, és ezekre a Nehamkin-családban leltek. A család egyik tagja, Roginszkij még a »fényes csúcsokra« is felkerült”, a Szovjetunió főügyész-helyettese székébe ült, „de a sztálini tisztogatások idején, mint sokakat, ledöntötték talapzatáról, lágerbe került, ahol olcsó besúgó vált belőle... A többi Nehamkin-testvér nem volt ennyire ismert a nagyközönség előtt. Az orosz fül számára megszokottabbra változtatva vezetéknevüket, igen magas posztokat töltöttek be a szerveknél.” [45]

Unschlicht pedig nem változtatta a nevét „megszokottabbra”. Ugyan minek: szinte az

oroszlép néptájává vált ez a szláv testvérünk: a paraszti segélyegyletek pénzén, vagyis a paraszti zsebektől kiszaggyatott utolsó fillérektől épített harci repülőgépet „Unschlicht nevét viselő”-re keresztelték, a parasztlak ki se tudták volna mondani a nevét, és biztosan zsidónak gondolták volna ezt a lengyelt. És ez, félretolva a zsidó témát, kitartóan emlékeztet bennünket arra, hogy korántsem a zsidó témáról van szó, mivel az nem magyarázza a forradalom pusztító voltát, csupán alaposan megszínésíti. Amint más, kimondhatatlan nevek is megszínésítették a parasztlak számára ezt a témát, a lengyel Dzerzsinszkijtől és Eismontdtól kezdve a lett Vacetiszig bezárólag. Na és ha megkaparjuk a lett témát? Kezdődött azokkal a lövészekkel, akik szétkergették az alkotmányozó nemzetgyűlést, majd magukra vállalták a kremli vezetés biztonságának biztosítását az egész polgárháború során, és Hekkeren keresztül, aki vérbe fojtotta a jaroslavi felkelést, továbbfűzhetjük a szálat a felső vezetésbe, Rudzutak, Ejhe, a szolovecki Ejhmans, M. Karkun, A. Kaktinj, R. Kisis, V. Knorin, A. Skudre (a tambovi parasztlázadás egyik elfojtója), a csekista Peters és Lacis (hozzájuk csapjuk az „érdemes csekista” litván I. Jusist is) és mindez egészen 1991-ig el fog húzódni (Pugo...). Na igen, és ha szorgalmasan elvlasztjuk az ukránokat az oroszoktól, aminthogy az ukránok most éppen ezt követelik, akkor több tucat honfitársukat látjuk a bolsevista hatalom legmagasabb posztjain, a kezdetektől egészen az utórezgésekig.

Nem, a hatalom akkoriban nem zsidó volt, nem bizony. A hatalom internacionalista volt. Összetételét tekintve alaposan orosz is. Ám összetételének tarkasága ellenére egységesen és határozottan *oroszellenes* módon lépett fel, az orosz állam és az orosz hagyomány felszámolása érdekében.

És a hatalom illetén oroszellenes beállítódása ellenére, a hóhérok ekkora internacionalista tarkasága mellett, Ukrajnában, Közép-Ázsiában, nem beszélve a Baltikumról ugyan miért tekintette a nép éppen az oroszokat elnyomóinak? Idegenek. A saját származású pusztítók mégiscsak honfitársak, az idegen pusztítókat pedig nem lehet elvonatkoztatni idegenségüktől. Annak ellenére, hogy igen nagy tévedés volna a pusztítók tetteit nemzetiségi gyökerekkel vagy indíttatásokkal magyarázni, a 20-as évek Oroszországában mégis elkerülhetetlenül fennforgott a kérdés, amit, lám, sok év elteltével Leonard Schapiro is feltesz: ugyan miért volt „nagyon valószínű, hogy akit szerencsétlensége a Cseka hálójába sodort, az nemsokára zsidó vallató vagy zsidó hóhér kezébe került”? [46]

Mennyire távol szárnyal ezektől a kérdésektől sok mai toll mindmostanáig. És ezeknek a gondolatoknak még az árnyékától is távol, de milyen ritka alaposággal kutatják fel a zsidó szerzők és idézik a kortárs kiadványok az akkoriban vezető tisztségeket betöltött zsidók névjegyzékeit. Milyen váratlan büszkeséggel sorolja fel az *Alef* c. folyóirat „Zsidók a Kremlben” [47] c. cikkében azokat a zsidókat akik 1925-ben a népbiztosok tanácsának köztisztviselői voltak felsorol 8-at az állami bank 12 igazgatósági tagjából, ugyanennyit a szovjet szakszervezetek csúcsáról. De meg is magyarázza: „Egyáltalán nem kell félnünk a vádaskodástól. Ellenkezőleg: a zsidók aktív részvétele az akkori állami életben ismét megmagyarázza, miért álltak az állami ügyek akkor jobban, mint ma, amikor odafenn lámpással kell keresni a zsidókat.” Nehezen hihető, de mindezt 1989-ben írták le...

Vagy íme, itt egy másik, korábban említett, kortárs izraeli szerző [48], aki a vörös

hadsereg tisztjeinek aprólékos kiválogatása során gondosan ránk bíz egy szörnyű hosszú listát a polgárháború vezetőiről, akik akkoriban, a 20-as években alapvetően a törzskarokba és a politikai csoportfőnökségekbe vették be magukat. Vajon büszkeségének minden tárgyát megtalálta? A hadsereg vonatkozásában másik izraeli kutató is közölt statisztikai sorokat az 1926. évi népszámlálás adatai alapján: „A zsidó férfiak akkoriban a Szovjetunió teljes férfilakosságának az 1,7%-át tették ki... A harcoló tisztek között a zsidók aránya 2,1%... a parancsnoki állományban 4,4%... a politikai főnökségben 10,3%, a katonaeorvosok között 18,6%.” [49]

És mit látott ebből a Nyugat? Amíg a belső államapparátusi posztok sokáig rejtve maradhatnak (a már hatalomra jutott SZKbP továbbra is megőrzi konspiratív jellegét), addig a diplomaták az egész világ nyilvánossága előtt vannak. A szovjetekkel folytatott legelső diplomáciai tanácskozásukon – genovai, hágai (1922) – egész Európa számára nyilvánvalóvá vált, hogy a szovjet küldöttségek és apparátusuk nagyjából zsidókból állnak. [50]

A történelem igazságtalanságai közé tartozik, hogy Borisz Jefimovics Stein hosszú és sikeres diplomáciai pályafutása teljességgel árnyékban maradt (még a *Nagy Szovjet Enciklopédia* 1971. évi kiadásából is kimaradt). Pedig a genovai tanácskozás második legfontosabb embere volt (Csicserin helyettese); ugyanígy a hágain is; később a szovjet küldöttség vezetője a hosszas leszerelési tárgyalásokon; majd a szovjet küldöttség tagja a Népszövetségben. Olaszországban és Finnországban volt nagykövet, és ez utóbbival kényes tárgyalásokat is folytatott a szovjet-finn háború előestéjén. Végül az ENSZ-ben 1946-1948 között a szovjet küldöttség vezetője. Hosszú éveken keresztül a diplomáciai főiskola előadója (elbocsátották a kozmopolitizmus elleni kampány során, de aztán visszahelyezték 1953-ban). Csicserin másik közeli munkatársa, titkára, Leon Hajkisz sok éven át dolgozott a külügyi népbiztosság apparátusában. Spanyolországba, forró talajra küldik 1937-ben nagykövetségnek a harcoló köztársasági kormány mellé (lényegében, hogy irányítsa azt), de kiragadják onnan, hogy letartóztassák. És vajon nem emlékeztet-e Fjodor Rothstein? Egyrészt a nagy-britanniai kommunista párt alapítója 1920-ban, másrészt, ugyanabban az évben a szovjet fél képviselője az Angliával folytatott tárgyalásokon! Két évvel később az OSzFSzK-t képviseli a hágai konferencián. [51] (Litvinov jobbkeze, önállóan fogadja a nagyköveteket és az ügyvivőket, 1930-ig a Szovjetunió külügyi népbiztossága kollégiumának tagja, és 30 éven át, haláláig a moszkvai állami egyetem professzora.)

Amikor pedig a földgolyó másik felén, Dél-Kínában, ahol amúgyis már vagy öt éve serénykedik M. Grusenber-Borogyin, 1927 decemberében kirobban a Kuomintang elleni (sikertelen) kantoni felkelés, kiderül, hogy a felkelést a 33 éves Abram Hassis, a mi konzulhelyettesünk készítette elő, akit a kínai katonák kivégeztek (az *Izvesztyijában* rögtön az első oldalon néhány cikk, fénykép és nekrológ, „harcostársainak csoportja” Kujbisevvel az élen, és az elhunyt összehasonlítása Furmanovval, Frunzéval. Nem kismiska!). [52]

Gorkij azt mesélte 1922-ben Ipatyjev akadémikusnak, hogy a berlini szovjet kereskedelmi misszió 98%-ban zsidókból áll. [53] El lehet képzelni, hogy Gorkij nem túlzott. Hasonló a helyzet más nyugati fővárosokban is, amint a szovjetek azokat feldolgozzák. Mert milyen is volt a „munka” a kora szovjet kereskedelmi képviselőkben,

ezt nagyon élénk színekkel festi le könyvében G. A. Solomon [54], az első szovjet kereskedelmi képviselő Tallinnban, az első európai fővárosban, amely elismerte a bolsevikokat. Nincs rá szó, milyen is volt Oroszországnak ez a kora bolsevista, határtalan, számolatlan kifosztása (a nyugati hatalmak elleni felforgató tevékenységgel egyetemben), és ezeknek az alakoknak a züllése, elkorcsosulása.

Nem sokkal az Ipatyjevvel folytatott beszélgetése után Gorkijt „felháborodottan ítélte el a szovjet sajtó azért a cikkéért, amelyben megróttta a szovjet kormányt, hogy a felelős kormányposztokra és ipari posztokra annyi zsidót nevez ki. Nem volt ellenvetése a zsidók mint olyanok ellen, de 1918-beli nézeteitől eltérően úgy gondolta, hogy az oroszoknak kell dominálniuk.” [55] És az azonos című *Der Emes (Igazság)* felháborodottan felelte rá: „Na és vajon ők (Gorkij és Solom As, aki az interjút készítette) azt javasolják, hogy a zsidók mondjanak le a kormányapparátusbeli posztjaikról? Hogy félreálljanak az útból? Ilyen döntést csak ellenforradalmárok vagy gyávák hozhatnak.” [56]

A 20-as évek folyamán azonban erre nem került sor. A korábban már idézett *Zsidók a Kremlben* c. mű szerzője élvezettel csemegéz a Külügyi népbiztosság (1925. évi) évkönyvében. Megismertet bennünket a népbiztosság központi apparátusának néhány fontos személyiségével, feltüntetve a beosztásukat is. A „népbiztosság irodalmi és kiadói részlegében pedig egyetlen nem zsidót sem találtam”. A későbbiek során a szerző nyilvánvaló meghatottsággal jegyzi meg, hogy „a Szovjetunió külföldi teljes jogú képviselői és konzulátusai személyi állományának számbavételét elkezdve, itt is kiderül, hogy abban az időben egyetlen olyan ország sem volt a világon, ahová a Kreml ne küldte volna el saját, hűséges zsidáját!” [57] És lehozza teljes névjegyzéküket.

Sok zsidó nevet találhatott volna az *Alef* szerzője az OSzFSzK legfelsőbb bíróságán a 20-as években [58], meg az ügyészségen, meg az RKI-ben is. A korábban már megismert A. Gojchbarg pedig, miután elnök volt a népbiztosok kistanácsában, kidolgozza a NEP-időszak jogszabályait, irányítja az OSzFSzK polgári törvénykönyvének összeállítását, és vezeti a szovjet jogi intézetet. [59]

Sokkal nehezebb áttekintést adni a megyei és területi szervekről, és nem csak azért, mert a központi sajtó ritkán beszél róluk, sokkal inkább a lenyűgöző fluktuáció^[508], a posztról posztra való szárnyalás miatt. A vezetőknek ez a posztról posztra való gyakori és távoli átröptetését a lenini időszakban a megbízható káderek hiányának nevezték, a sztálini időszakban pedig a bizalmatlanságnak is lehetett a jele: megszakítani a kialakult kapcsolatokat.

Itt van néhány útvonal. Lev Marjaszin volt az orlovi kormányzóság titkára, majd Tatárország népgazdasági tanácsának elnöke, később az ukrán KB osztályvezetője, még később a Szovjetunió állami bankja igazgatóságának elnöke, és a pénzügyi népbiztos helyettese. Vagy Morice Belockij, az első lovashadsereg politikai osztályának vezetője (óriási!), részt vesz a kronstadti lázadás elfojtásában, aztán külügyi népbiztosság, észak-észtfai megyei bizottság első titkára, majd kirgiz első titkár, megint minden egy helyen van. Vagy Grigorij Kaminszkij, hol a tinai kormányzósági bizottság titkára, hol az azerbajdzsáni KB titkára, hol pedig a kolhozközpont elnöke, aztán egészségügyi népbiztos, mindenhez ért. Vagy Abram Kamenszkij, a Donyecéi és Krivoj Rog-i Köztársaság állami ellenőrzési népbiztosa, nemsokára meg az OSzFSzK nemzetiségi ügyekkel foglalkozó népbiztosának helyettese, és gyorsan a donyECKi kormányzósági

bizottság titkára, ha kel] földművelési népbiztosság, ha kell az ipari akadémia igazgatója, ha kell pénzügyi népbiztosság. [60]

Nem kevés a Komszomol-góré sem. Íme Efim Zetlin felemelkedésének útja. A Munkás-Paraszt Ifjúsági Szövetség (MPISZ) KB első elnöke 1918 őszétől; a polgárháborúból hazatérve a MPISZ KB és moszkvai bizottságának titkára, 1922-től a Kommunista Ifjúsági Internacionálé végrehajtó bizottságának tagja; már 1923-24-ben „illegális munkát végez Németországban”, 1925-26-ban „pártmunkán van Leningrádban”, később a Komintern VB titkárságán, a *Pravda* szerkesztőségében; aztán Buharin titkárságának vezetője, ami végül is elveszejtette. [61]

Elégge hegdöböntő Iszaja Hurgin életútja is. Még 1917-ben ő „szerp”-ista, a központi és a kis urán Rada tagja, az ukrajnai zsidó autonómiáról szóló törvénytervezet kidolgozója; 1920-tól már az SZKbP-ban; 1921-től Ukrajna kereskedelmi képviselője Lengyelországban; 1923-tól egy német-amerikai fuvarozási társaságot képvisel az USA-ban, és „ténylegesen a (szovjet) kereskedelmi képviselő feladatait látja el”. Megint csak ő az Amtorg alapítója és első elnöke, és még beláthatatlanul ívelt volna a további útja, ha 38 éves korában (1925-ben) bele nem fullad egy tóba az USA-ban. [62] Micsoda közéleti és politikai dinamika!

Vegyük a gazdaságot, az építőipart. Az össz-szövetségi népgazdasági tanács elnökhelyettese Moisej Ruhimovics. A Szovjetunió állami tervbizottságában Ruvim Levin az elnökség tagja, egyben az OSzFSzK állami tervbizottságának elnöke (később a Szovjetunió pénzügy népbiztosának helyettese). Zaharij Kazenelenbaum az 1927. évi életmentő „iparosítási kölcsön” felfedezője (vagyis, minden további, általunk hön szeretett „kölcsön” atyja), szintén ő a Szovjetunió állami bankjának egyik létrehozója. Moisej Frumkin 1922-től a külkereskedelmi népbiztos helyettese, a népbiztosság tényleges vezetője; és a korábban már említett A. I. Weinstein hosszú éveken keresztül a Szovjetunió pénzügyi népbiztossága kollégiumának tagja. Ismét látjuk Vlagymirov-Scheinfinkelt, aki nemrég Ukrajna élelmezésügyi népbiztosa, majd földművelésügyi népbiztosa, most pedig az OSzFSzK pénzügyi népbiztosa, és a Szovjetunió pénzügyi népbiztosának helyettese. [63]

Aki gátat épít, az árvízért is felel.

A Szovjetunió állami bankjának jubileumi elnökségi ülését 1927 novemberében tartják (5 éve vezették be a cservonyecet^[509]), az újságban Z. Zangvil cikke a cservonyec jelentőségéről, és egy csoportkép; az ülésezők közül külön kiemelve: „Scheinman, az igazgatóság elnöke, Kazenelenbaum, az igazgatóság tagja”. [64] Scheinman azonban nem csak az állami bank igazgatótanácsának elnöke volt, minden szovjet cservonyec éppen hogy az ő aláírását viselte; 1924-től ő egyben a Szovjetunió belkereskedelmi népbiztosa is. És megintcsak ő – fogódzkodjon meg, kedves olvasó! – 1929 áprilisában külföldön maradt [65], vagyis az átkozott kapitalizmusban!

Tágabban szemlélve a dolgokat, megvizsgálva a szovjet intézmények szakmai középszintjét, B. D. Bruckusz, az ismert közgazdász professzor felteszi a kérdést: „Vajon a forradalom nem nyitott újabb távlatokat a zsidó lakosság előtt?” Ezek között van az állami hivatal. „A leginkább szembeötlő... nagyszámú zsidó szovjet közhivatalnok megjelenése, ráadásul igen magas beosztásokban”; ezenkívül, „a zsidó közhivatalnokok legtöbbje nem a

zsidó tömegből, hanem a zsidó Lakosság felső rétegeiből származik”. „A zsidó lakosság felső rétegei a szovjetek szolgálatára való kényszerű átállásuk által persze nem nyertek, de veszítettek ezen”, ha összehasonlítjuk a saját üzemekben szerzett jövedelemmel, „vagy a tőkés üzemekkel vagy a szabadfoglalkozásúakkal”. Ráadásul, „miután be vannak szorítva ebbe a (szovjet szolgálati) hierarchiába, a zsidóknak különleges tapintattal kell lenniük, hogy ne váltsanak ki irigységet és elégedetlenséget mag-ok körül. A zsidó hivatalnokok tömeges megjelenése, a rátermettségtől teljesen függetlenül, nem gyöngíteni, hanem erősíteni fogja az antiszemitizmust a hivatalnokok és az értelmiség körében.” És kiemeli: „Különösen sok a zsidó a gazdasági funkciókat ellátó népbiztosságokban.” [66]

Larin egyszerűbben fogalmazott: „Akkoriban a zsidó értelmiség szívesen és tömegesen állt a győzedelmes forradalom szolgálatába”, miután ebben „a korábban elzárt állami szolgálatba való bejutás lehetőségét” látta. [67] Mintegy 50 évvel később G. Pomeranz így mentegetőzik: a történelem „bevonszolta a zsidókat az állami apparátusba... a zsidók sehol sem tudtak elhelyezkedni, csak az állami hivatalokban”, többek között a Csekában [68], erre már reagáltunk korábban. De hisz a bolsevikok „sem tudtak elhelyezkedni”, magyarázza a *Jevrejszkaja tribuna* Párizsból: „miért vannak zsidók különböző szovjet állásokban”? „A hozzáértő és nem »részes« tisztviselők iránti igény vezeti őket a szovjet kancelláriákba.” [69]

A *Jevrejszkij mirben*, ebben a párizsi gyűjteményben azonban az alábbiakat is olvashatjuk: „Nem tagadhatjuk, hogy a zsidó fiatalok jelentős részét”, közülük is inkább a „reménytelen kétkeléseket”, a „szociálisan és kulturálisan is zilált alakokat... beszippantotta a bolsevizmus, kit a hatalom és a karrier, kit pedig a »proletár világforradalom« hirtelen felvillant kísértéseivel, másokat... pedig a kalandor idealizmus és a keménykedő öncélúság vegyülékével.” [70]

Magától értetődő, hogy nem mindenkit „szippantott be a bolsevizmus”. Volt egy békés zsidó tömeg is, amelyet a forradalom eltiport. De az egykori *határon* belüli élet nem volt látványos. Ami pedig látványos volt, hát az az a légkör, amelyet nagyon szemléletesen rajzolt meg M. Heifec: „Pimasz, magabiztosan önelégült képű felnőtt zsidók dalolták a »vörös ünnepeken« és esküvőkön : »ott, hol cárok és tábornokok ültek, most mi ülünk, azok meg alattunk«.” [71]

De miféle „mi”? Okvetlenül-e elvhű bolsevikok? Nem, hisz a hatalom meghívta „a poshadt városkák millió lakóját, ószereket, kocsmárosokat, csempészeket, szikvízárusokat, akik megedzették akaratukat az élethalálharcban, és eszüket az esti Tóra- és Talmud-olvasásban”. Meghívta őket, hogy „költözzenek Moszkvába, Petrográdba, Kijevbe, és vegyék ideges, gyors kezükbe mindazt, amit a dinasztikus értelmiségiek kiejtettek ápolat kezükből, mindent, a nagyhatalom pénzügyeitől kezdve az atomfizikáig, a sakkozástól a titkosrendőrségig. Ők sem állták ki Ézsau kísértését, főként, hogy a lencsefőzelék mellé felajánlották nekik, felépíthetik az »ígéret földjét«..., más szóval a kommunizmust.” [72]

Valóban, „ennek az eszmének volt valami zsidó igézete, voltak zsidó illúziók arról, hogy ez az »ő« országuk”. [73] Sok zsidó egyáltalán nem vetette bele magát a forradalom viharába, és nem okvetlenül lépett be a bolsevik pártba, de az általános nemzetiségi hozzáállás ez volt: együttérzés a bolsevikokkal, és remény, hogy mostantól összehasonlíthatatlanul jobb lesz az élet. „A zsidók többsége a bolsevik forradalmat nem

félelemmel, hanem őszinte szívvel fogadta.” [74] Ilyen volt a hangulat az ukrán és a belorusz zsidók között is, akik „jelentős erőt képeztek az ukrán és a belorusz befolyás elleni harcban”, a moszkvai centralizmus javára (a 20-as évek elején). [75] És a „zsidó közvélemény túlnyomó részének” hangulata 1923-ban az volt, hogy: „a bolsevizmus a »legkisebb« rossz, ha elmennének a bolsevikok, még rosszabb lenne nekünk, így lehetne összefoglalni ezt a hangulatot, amely a politikailag éretlen agyakban megfogalmazódott”. [76] Hisz most már „zsidóból is lehet hadseregparancsnok”! „Már ez a jócselekedet is elég volt ahhoz, hogy számtalan zsidót a kommunista hatalom támogatójává tegyen... a bolsevista rendszert az egyenlőség fényes győzelmének hiszik, a szabadság teljes megsemmisítését pedig észre sem veszik.”

A szocialisták akkor kezdődő börtön-, lágervégű üldözésének szovjetunióbeli története felfedi, mily nagyszámi zsidó szocialista tekintett el a kitelepüléstől a forradalom után, nem is feltételezve, hogy az új kormány ennyire vérszomjas lesz. Pedig a szovjet állam már akkor is *ugyanannyira* igazságtalan és kíméletlen volt, mint 1937-ben vagy 1950-ben, de a húszas években nem váltott ki a zsidóság széles köreiben visszatetszést vagy ellenállást: hiszen végül is nem a zsidóságra szegeződött a lándzsa hegye.

Ž

Amikor Leszkov a Palenszki-bizottságnak készített beszámolójában egymás után megcáfolta azokat a feltételezéseket, miszerint milyen következményekkel járna az orosz lakosság számára a zsidók szabad terjedésének engedélyezése egész Oroszország területén, akkor érthető okokból még csak eszébe sem jutott, hogy olyan helyzet alakulhatna ki, mint a szovjet húszas években, hogy a zsidók ennyire bőségesen és erőszakosan vesznek majd részt az államigazgatásban, a közigazgatás és a gazdaság irányításában, a kultúra meghatározásában.

A forradalom azonban megváltoztatta az események várható menetét, és most már nem tudjuk elképzelni, milyen is lett volna a fejlődés nélküle.

Ám amikor 1920-ban Szolomon Lurje, az antik történelem petrográdi professzora a szovjet internacionalista kommunista Oroszországban rábukkant csak-nem megint az antiszemitizmusra, egyáltalán nem csodálkozott, ellenkezőleg úgy találta, hogy „az események menete... fényesen igazolta korábbi következtetéseinek helyességét. Vagyis azt, hogy „az antiszemitizmus oka magukban a zsidókban keresendő”, mert most is, „annak ellenére, hogy még csak nyoma sincs hivatalos zsidóellenes korlátozásnak, az antiszemitizmus ifjult erővel lángolt fel, és olyan virágzásnak indult, amit még csak el sem lehetett képzelni a régi rendszerben”. [78]

Azt az oroszországi (pontosabban szólva kisorosz) antiszemitizmust, amely a korábbi évszázadokban és a XX. század elején dúlt, hisz valóban elfújta az októberi szél, lemosta az ország arculatáról írmagostul, határozottan, mint mindent, amit a forradalom cselekedett. Azokat, akik tagjai voltak az orosz nép szövetségének, és templomi zászlókkal vonultak a zsidó boltokat rombolni, követelték Bejlisz halálbüntetését, buzgalomból őrizték a trónt, és mindnyájan a városi kispolgársághoz tartoztak, és aki mellettük állt vagy hasonlított rájuk, vagy a gyanú árnyéka vetült rá, azokat az ezreket már kivégezték vagy lágerbe hurcolták. Az orosz *munkások* és az orosz *parasztok* között azonban a forradalom előtt ismeretlen volt az antiszemitizmus, ezt minden forradalmi

vezér hangsúlyozta. Az orosz *értelmiség* pedig még szívből együtt is érzett a szorongatott zsidókkal. És a forradalom utáni időszak gyermekeit is kizárólag internacionalista szellemben nevelik.

No de honnan került elő megint ez a megátalkodott antiszemitizmus? A minden erejétől megfosztott, lejáratódott és véglegesen széttiport, honnan bújtt elő?

Írtunk már arról, mennyire csodálkozott az orosz zsidó emigráció is, hogy a Szovjetunióban nem halt ki az antiszemitizmus, amikor 1922-ben erről tájékoztatta az OSzFSzK-ból épphogy megérkezett két kétségtelen szocialista, Je. D. Kuzskova és Sz. Sz. Maszlov.

Kuzskova cikke *Jevrejszkaja tribuna*-ban: az antiszemitizmus a Szovjetunióban nem kitaláció, „hogya most Oroszországban a bolsevizmus összekeveredik a zsidósággal, ez kétségbevonhatatlan”. Ő találkozott még „magasan kulturált” zsidókkal is, „akik... új, »szovjet típusú«, igazi antiszemitaak voltak”. Zsidó orvosnő mondja: „A zsidó bolsevista tisztviselők elrontották kiváló viszonyomat a helyi lakossággal.” Tanárnő: a gyerekek „ordítanak, hogy zsidó iskolában tanítok”, mert hogy „tilos hittant oktatni, és a papot is elzavarták”, „az oktatásügyi népbiztosságban mindenki zsidó”. A („a radikális családokból származók”) gimnazista köreiből „a zsidók erőszakosságáról” beszélnek... „Az ifjúság jóval antiszemitaabb, mint az idősebbek”, azok pedig „állandóan azt ismételtetik... »megmutatták a foguk fehérségét, eleget kínoztak bennünket!«... Ezzel van mostanság tele az orosz élet.” „Arra a kérdésre, hogy kik is ők, ezek az antiszemitaak, azt válaszolom: a lakosság legszélesebb rétegei.” Ezek a rétegek annyira szélesek, hogy „a politikai főigazgatóság röplapot küldött szét, amelyben elmagyarázza, miért van oly sok zsidó az igazgatásban: »Amikor az oroszországi proletariátusnak saját értelmiségre, félértelmiségre, tisztviselőkre és műszaki személyzetre volt szüksége, nem véletlen, hogy az ellenzéki beállítottságú zsidóság elébe ment... A zsidók megjelenése az új Oroszország igazgatási posztjain teljességgel természetes és történelmileg elkerülhetetlen dolog, akár kadet, akár eszer, akár proletár új Oroszországról van is szó«. (És ha) a korábbi Iván Petrovics Ivanov helyén most Aron Moisejevics Tankelevics ül, (akkor a) kellemetlen érzésektől... »meg kell szabadulni!«.” A liberálisok becsületét védendő Kuzskova így paríroz: igen, „mind a kadet, mind az eszer Oroszországban sok tisztviselői helyet a zsidók töltenének be”, azonban „sem a kadetok, sem az eszerek... nem tiltották volna be az iskolákban a hittan oktatását, nem fejezték volna le embereket”. Tehát, a továbbiakban „gonosz és ocsmány ügyeiket ne Tankelevicsékkal végeztessék”, szólít fel, „akkor pedig az antiszemitizmus mikrobái is eltűnnek”. [79]

Maszlov pedig megdermesztette a zsidó kitelepülteket: hiszen kipróbált eszer, társasági hírneve makulátlan, és lám, az első négy szovjet év élő tanúja mit is mond? „A mai Oroszországban a judofóbia általánosan elterjedt. Elárasztotta azokat a járásokat, ahol zsidót korábban szinte nem is láttak, és ahol a zsidó kérdés még csak fel sem merült.” (Vologdában „ugyanolyan heves gyűlölet a zsidók iránt Arhangelszkben, a szibériai városokban, az Urálban”.) [80] Számos esetet sorol fel. Az egyszerű oroszok helyzetérzékelését pedig azok a megdöbbenő kirohanások befolyásolják, amelyek elképesztik a parasztokat: Indenbaum, a tyumenyi kormányzósági élelmezési biztos (ő az, aki miatt kitört az isinyi parasztfelkelés), aki semmit sem értett a mezőgazdasághoz, úgy rendelkezett (már akkor, még a kolhozidőszak^[510] előtt), hogy ahol a parasztok nem

teljesítették teljes mértékben a gyapjúbeszolgáltatási tervet, még egyszer nyírják meg a juhokat késő ősszel (a téli hidegek előtt, dögöljete meg, birkák!), „mivel a köztársaság annyira igényli a gyapjút”. Maszlov nem nevezi meg azokat a komisszárokat, akik vetéshez *kölesdarát* és *pirított napraforgómagot* osztottak, vagy azzal ijesztgettek, hogy megtiltják a *maláta vetését*, de határozottan mondhatjuk, hogy azok nem az egyszerű orosz népből származtak, és biztos, hogy nem az „egykori”-ak vagy a nemesek közül valók voltak, hát így jutott el a paraszt oda, hogy a rátelepedett hatalom „zsidó”. Hasonló a helyzet a munkásokkal is. Az uráli munkások, az 1921 februárjában-márciusában kelt egyes határozataikban, amelyek eljutottak a Kremlbe „felháborodással beszélnek a központi és a helyi hatalmi szervek zsidó megszállásáról”. „A judofóbia kiterjedt az egész kommunista pártra.” „Az értelmiség nyilvánvalóan nem tekinti a szovjet hatalmat zsidó hatalomnak, de néha mégis megemlíti a zsidók jelentős jelenlétét ebben, olyan mértékben, alpi végtelenül eltér (a lakosság körében betöltött) arányától.” És „ha a szovjet rendszerről nyíltan beszélgetők (nem zsidók) csoportjához odamegy egy zsidó, még ha a beszélgetők mindegyike ismeri is, a beszélgetés rendszerint azonnal félbeszakad, és más témára terelődik”. [81]

Maszlov igyekszik megérteni: „miben áll ennek a zsidók iránti általános és heves gyűlöletnek az oka a mai Oroszországban?” A legfontosabbnak azt tartja, hogy „a lakosság széles rétegei a szovjet hatalmat azonosítják a zsidókkal. A »zsidók hatalma« kifejezést Oroszországban, jelentős mértékben Ukrajnában és az egykori letelepedési határ térségében nem a hatalom polémikusan kihívó elnevezésére, hanem összetételének és politikájának teljesen objektív meghatározására használják... Kettős értelmű a kifejezés: először is a szovjet hatalom megfelel a zsidók elvárásainak és érdekeinek, akik ezért annyira elszánt hívei és támogatói; másrészt pedig a hatalom ténylegesen a zsidók kezében van... A judofóbia (általa) elismert okai között” Maszlov megemlíti „a zsidók súlyos ezeréves történelme során kikovácsolódott stabil nemzetiségi összetartozásukat... Különösen szembeötlő ez a hivatalok tisztviselőinek kiválasztásakor... amennyiben a munkaerő-felvétel a zsidók kezében van, akkor bármibe lehet fogadni, hogy a valamelyest is felelős hivatalnokok teljes állománya zsidókból fog állni”, akkor is, ha ez a korábban „kialakult munkahelyi állomány elbocsátásával jár”. Gyakran „a *magukfélék* előnyben részesítése a többiek számára éles, durva és sértő módon történik”. Zsidó tisztviselők mellett a „szovjethatalom... kidomborítja negatív vonásait... A hatalom mámorító itala a zsidókra erősebben hat, jobban a fejükbe száll.” „Nem tudom, honnan fakad a fenti jelenség forrása”, mereng Maszlov, talán onnan, hogy ezek az egykori patikus és kereskedősegéd színvonalán maradtak? Tálín a zsidók korábbi jogfosztott helyzetéből? [82]

A *Rasszvet (Virradat)*, a cionisták párizsi lapja írta 1922-ben: Gorkij nemrégiben lényegében „csupán annyit mondott, hogy az *antiszemizmus növekedését Szovjet Oroszországban maguk a zsidó bolsevisták segítik elő*, a legtöbbször tapintatlan viselkedésükkel. De hisz ez szentigaz!” És nem Trockijról, Kamenyevről, Zinovjevéről van szó, „nem őrölük beszélt Gorkij. A zsidó kommunisták *átlagos* típusáról lehet és kell beszélnünk, azokról, akik megtöltik a tanácsokat és az elnökségeket, akik a kis és közepes szovjet szervek élén állnak, akik – munkájuk során – napi és folyamatos kapcsolatban állnak a lakosság széles tömegeivel... ők foglalják el a vezető állásokat, ami a lakosság szemében természetesen megtízszerezi valódi létszámukat.” [83]

I. D. Paszmanyik kommentálja: „El kell ismernünk, hogy sok zsidó saját cselekedeteivel heves antiszemita reakciót vált ki... a kommunisták sorait felduzzasztó sok faragatlan zsidó, ezek a patikusok, kereskedősegédek, handlék^[511], örökös egyetemisták, korábbi bejáró diákok és általában a félértelmiségiek, valóban sok kárt okoznak Oroszországnak és a zsidóságnak.” [84]

„Aligha volt valaha is olyan feszültséggel teli a zsidók elleni aktív ellenségeskedés mind Oroszországban, mind Oroszországon kívül; aligha volt valaha is annyira intenzív és extenzív... Az ellenségeskedés eme légkörét táplálják: a zsidók látványos és vitathatatlan részvétele az Európában zajló pusztító folyamatokban, valamint ennek a részvételnek a túlzott és meseszerű ábrázolása.” [85] „Egyre dagad a fenyegető antiszemita közhangulat, amit kizárólag a bolsevizmus táplál, amelyet továbbra is azonosítanak a zsidósággal.” [86]

Mihail Kozakov (akit 1930-ban kivégeztek az „élelmiszeresek” elleni per alapján) 1927 végén egy, a bátyjának külföldre címzett magánlevelében ír „a (nem csak pártönkízüli, de párttagokból álló) tömegek judofób hangulatáról... A munkástömeg nem szíveli a zsidókat – ezt mindenki tudja.” [87]

És Sulgin, a Szovjetunióba tett „titkos” utazása után, 1928-ban: most már senki sem mondja, hogy „az antiszemitizmus csupán egy kincstári kitaláció, amit a »birodalmi kormány« terjeszt”, vagy hogy az antiszemitizmus „csak »a társadalom söpredékét« fertőzi meg... Földrajzilag napról napra egyre nagyobb területet hódít meg, fokozatosan kiterjedve egész Oroszországra. A legnagyobb fészke most, úgy tűnik, Moszkvában van.” A „Nagyorosz Birodalom számára az antiszemitizmus új jelenség”, de éppen ezért élesebb is (a déli antiszemitizmus megjelenése óta csúfolódó, és a zsidó viccek meglágyítják). [88]

És még Larin is, (akit a fehérgárdisták csempészték be) idézi „a zsidóellenes agitáció jelszavát”, amely Moszkvában járja: „oroszokat Narimbe, zsidókat meg a Krímbe küldenek”. [89]

Nem azonnal, de egyszer csak mégis a szovjet szervek úgy látszik, erősen aggódni kezdtek. Már 1923-ban a *Jevrejszkaja tribuna* közli, bár szkeptikusan, hogy: „A belügyi népbiztosság nemrégiben különleges bizottságot hozott létre, amelynek célja »a zsidók védelme a sötét erőkkel szemben«.” [90] Kalinyin (és számos más tisztségviselő) 1926-ban nagygyűléseken és levelekben sok, zsidókra vonatkozó kérdést kapott. Erre fel Larin nekiült, hogy alaposan kitanulmányozza a kérdéskört, és külön könyvet írt *Zsidók és az antiszemitizmus a Szovjetunióban* címmel.

Az antiszemitizmusról tartott előadásaim (valamint „az egyik moszkvai kerületi pártbizottság pártmunkás helyiségében” tartott megbeszéléseken, tehát kizárólag párttagokkal vagy „együttérző” munkásokkal való beszélgetések során) alatt hozzám továbbított számtalan „cédula” anyagából álló magángyűjteményéből Larin „a stílus megváltoztatása nélkül” 66-ot közöl. Ilyenek vannak közöttük. [91]

§ Honnan jönnek fel a zsidók Moszkvába?

§ Túlsúlyban vannak-e a zsidók a hatalomban?

§ Miért nem állnak zsidók is a sorokban?

§ Amikor zsidók jönnek fel Bergycsevből vagy más városokból, akkor azonnal kapnak lakást, van egy vicc is arról, hogy feljött Moszkvába az utolsó bergycsevi zsidó is, és átadta a kulcsokat Kalinyinnek.

§ Miért gazdagok a zsidók, vannak saját pékségeik, standjaik stb.?

§ Honnan van a zsidókban az a törekvés, hogy a könnyebb munkát válasszák, és ne a fizikait?

§ Miért tartanak össze a zsidók a munkahelyen és a szolgálati helyen, segítenek egymásnak elhelyezkedni, az oroszok között pedig ez nincs?

§ Nem akarnak pórias munkát, a karriert hajszolják.

§ Miért nem foglalkoznak földműveléssel, habár manapság a zsidóknak már szabad?

§ Miért adtak a zsidóknak jó földeket a Krímben, az oroszoknak meg a rosszabból adnak?

§ Miért állt a párt ellenzéke 76%-ban zsidókból?

§ Miért alakult ki az antiszemitizmus kizárólag a zsidókkal szemben, és más nemzetiségekkel szemben pedig nem?

§ Mit csináljon a csoportagitátor, amikor egy csomó antiszemita beállítottágú munkás gyűlik össze, ő meg egyedül van, és a magyarázatait senki sem támogatja?

Larin azt feltételezi, hogy ezekben a kérdésekben „az ellenforradalmárok földalatti szervezete [!] által direkt a munkástömegekben terjesztett koholmányok” [92] sejlenek fel. Amint később meglátjuk, ezen fognak alapulni a „szervezetten belüli következmények” is.

Mindenekelőtt azonban rendszerbe szedve akarja rögzíteni a váratlan jelenséget, és *tudományosan* kívánja megválaszolni a kérdést: „hogyan tudott a Szovjetunióban eléggé szembeötlő méreteket ölteni az antiszemitizmus némely olyan rétegben is, amelyekben a forradalom előtt alig jelent meg” (gyári munkások, egyetemisták)? [93] És következetesen feldolgozza az anyagot.

Értelmiségi antiszemitizmus. Az értelmiség háza táján az „antiszemitizmus jelenleg fejlettebb, mint bárhol másutt”. Hangsúlyozza azonban, hogy „az elégedetlenséget nem a zsidók *túlzott* létszáma... váltotta ki”, hanem csupán az a neheztelés, hogy a zsidók egyáltalán meg mertek jelenni, és szolgálati vetélytársat képeztek az orosz értelmiség számára. „Antiszemita hangulat megjelenése a városi munkások és hivatalnokok egyes csoportjaiban, alul nyilvánvalóan megmutatkozott 1928-ban, semmiképpen sem magyarázható a bér munkapiac zsidókkal való túltelítődésével.” „A Szovjetunióban az értelmiségi szak-mák közül az antiszemitizmus leginkább az orvosi közegben érződik”; megvan a mérnökök között is; a hadseregben pedig „megfelelő rendszeres politikai oktatáson vesznek részt” az emberek, ott nincs is antiszemitizmus, habár „a vörös hadsereg parancsnoki állományiban... a zsidók aránya... jóval meghaladja országos arányukat”. [94]

A városi polgárság antiszemitizmusa. „Az antiszemita hangulat alapvető forrása... a városi burzsoá kispolgárság minden rétege.” De „a polgárság körében dívó antiszemitizmus elpusztításáért vívott küzdelem... feloldódik... a polgárságnak hint olyannak az elpusztításában.” Úgy, hogy „a burzsoá antiszemitizmus csak akkor tűnik el, amikor eltűnik maga a polgárság”. [95]

Falusi antiszemitizmus. Falun „majdnem teljes mértékben kiszorítottuk a magánkereskedőt a parasztok gabonájának felvásárlásából”, ezért „a széles *paraszti* tömegekben az antiszemitizmus nem fogant meg, sőt gyöngült is a háború előttihez képest”, most csak ott jelentkezik, ahol a zsidókat a földekre költöztetik. Ez pedig,

úgymond a kulákok^[512], és az egykori földesurak miatt van. [96]

Antiszemizmus munkáskörnyezetben. „A munkások között éppen az utóbbi években kezdett észrevehetően terjedni az antiszemizmus”, 1929 óta „már senkiben sem ébreszt kétséget”, hogy létezik. Most kétségtelenül gyakrabban és intenzívebben megnyilvánul, „mint néhány évvel ezelőtt”. Különösen erős „a munkásosztály *elmaradott* részében”, a nők és az idénymunkások között, azonban „az antiszemita hangulat, sajnos a munkások sokkal szélesebb rétegeiben uralkodik”, mint az „elzültek” között. Na és ennek már semmi köze a gazdasági versenyhez, antiszemizmus ott is jelentkezik, ahol nincs verseny, mivel a munkásoknak „csupán 2,7%-a” a zsidó. A „szakszervezeti alapszervezetekben *megpróbálták eltussolni* az antiszemizmus megnyilvánulásait”. De hát a nehézségek éppen abból fakadnak, hogy az „antiszemizmus eltussolása” éppen a „proletár aktívától” származik, és ami még több nehézséget okoz, hogy az antiszemizmus éppen ebben a „proletár aktívában” jelentkezik. „Sok adatunk van arról, hogy az antiszemiták között előfordulnak komszomolisták és párttagok is. Különösen gyakoriak a zsidók nyomasztó befolyásáról elhangzó szóbeszédok”, a gyűléseken „gyakran találkozhatni cédulákkal és felszólalásokkal, amelyek azt hangsúlyozzák, hogy a szovjethatalom kizárólag a pravoszláv vallás ellen küzd”.

De miféle vad dolog ez, antiszemizmus a proletárok között? Hogyan jelenhetett meg a legöntudatosabb osztályban és élcsapatban? Mitől van, mi az oka? Megtalálta. A legfontosabb: „nem maradt egyéb fehérgárdista tömegbefolyásolási módszer”, mint az antiszemizmus; most ennek a befolyásnak „a tervszerű megszervezése” éppen hogy „antiszemita vágányokon” halad. [97] A rettegett következmények, mint látjuk, érnek.

A Larin által idejekorán meghirdetett, a 20-as évek Szovjetuniójában megjelenő titokzatos antiszemizmust más szerzők még sok évvel később is elismerték.

Sz. Schwarz saját változatot közöl: az ok „a zsidókról mint a NEP legfőbb hordozóiról kialakult vulgáris elképzelés”. De ő is elismeri: „A szovjet kormány nem ok nélkül tekintette az antiszemizmust az ellenforradalom lehetséges fegyverének.” [98]

Az egyik 1968-as szerző hozzáteszi: „A polgárháború után az antiszemita hangulat szinte mindenütt egy időben jelent meg, kiterjedve a lakosság azon rétegeire is, amelyek a forradalom előtt mentesek voltak ezektől az érzésektől.” [99]

Ilyen hangulatok ellen nem akadémikus vitákkal, hanem csak erélyes és határozott cselekvéssel lehet védekezni. Az SZKbP KB 1928 májusában szervezte az agit.-prop. értekezletet, amelyen nagy hangsúlyt fektettek „az antiszemizmus elleni harc jegyében hozott intézkedésepe”. (Az akkoriban gyakran alkalmazott pártgyakorlat szerint ezek az anyagok kimaradtak a közleményekből, és körlevél formájában jutottak el a pártszervezetekhez.) Az antiszemizmus elleni harcot „fel kell venni a pártoktatási anyagok közé”, foglalkozni kell vele a nyilvános beszédekben, előadásokban, sajtóban, rádióban, moziban és az iskolai tankönyvekben; létre kell hozni az antiszemizmussal szembeni engesztelhetetlenség légkörét. Végül: „a legszigorúbb fegyelmi büntetést kell alkalmazni azokkal szemben, akik antiszemita gyakorlatot folytatnak”. [100] A sajtóban éles hangú cikkek jelentek meg. Például a *Pravdában* „harcra az ellenforradalom szekértolói ellen” a magas pártkörökbe igen bejáratos Lev Szosznovszkij (L. Sz.) tollából. Az írásban egy bizonyos főnök Kijevben „dühödt antiszemitának bizonyult”, nyíltan

elbocsátja a zsidókat az apparátusból, a kerületi pártbizottság pedig támogatja ebben; „kedvezőtlen a helyzet a kijevi felsőoktatási intézményekben is... a népgazdasági főiskola falain... feliratok: »Üsd a zsidót, mentsd meg a szovjeteket!«„. És „az antiszemitizmus elleni harc megerősítése mellett” a cikk követeli, hogy „élesen fel kell tenni a kérdést az antiszemitizmus »konkrét hordozóival«,„ és azok „rejtegetőivel” szembeni megtorlások súlyosbításáról, ezt az újságnyelvet akkoriban mindenki tökéletesen megértette a GPU tolmácsolásában. [101]

Larin beszámolója alapján, annak szellemében, Moszkva Baumanszkij kerületének pártaktívája határozatot hozott a kérdésnek az üzemi iparostanonc-képző intézetek és a 2. fokozatú iskolák programjába való felvételéről. Maga Larin pedig folytatta „az antiszemitizmus leküzdésének útjai és módszerei” általános és kardinális vonatkozásainak elméleti tisztázását. Mindeddig „nem találkozott határozott ellenállással a mi részünkről” és „folytatódtak az antiszemita sugdosások... a kerületekben és az alapszervezetekben korántsem mindig viseltetnek a szükségszerű kíméletlenséggel az antiszemita lelkülettel szemben”. És teljességgel felesleges a mi sajtónk „álszent félelme »a zsidó kérdés kidomborításától« (hogy ezzel »ne fokozza még jobban az antiszemitizmust«)”, ez ugyanis „elkeni az ellenforradalmi szabotázs elleni harcot”. Az antiszemitizmus a „társadalmi és köznapi eltévelyedések” közé tartozik, mint a részegség és az erkölcsi lazaság, és túlságosan is gyakran elégedtünk meg a kommunisták esetében csupán a megrovással. „Hiszen szó nélkül kizárjuk a pártból, aki templomba jár, és ott köt házasságot, az antiszemitizmus pedig fontossága tekintetében semmivel sem kisebb rossz.” És habár az általános előrejelzés kiváló: a Szovjetuniónak a szocializmus felé való növekedésével elszárad mind a „szovjet” antiszemitizmus, mind a Szovjetunió előtti csökevényes viszonyok gyökere, mindazonáltal „feltétlenül szükség van az értelmiségi antiszemitizmus megnyilvánulásainak kemény megfékezésére, amíg azok még terjednek a hivatalnok- és a tanulóértelmiség körében”. [102]

De a feledhetetlen húszas éveknek abban a *kiváló harci* légkörében a gondolatok is, a nyelv is magától felgyorsul és megkeményszik. „A mai zsidóellenes agitáció jellege a Szovjetunióban” „*politikai, nem pedig nemzetiségi*”. „Nálunk, a Szovjetunióban a zsidók elleni agitáció nemcsak a zsidók ellen irányul, hanem közvetve a szovjethatalom ellen is.” De mit nekünk közvetve: az antiszemitizmus „a szovjethatalom elleni álcázott mozgósítás eszköze”. És „akinek nem tetszik a szovjethatalom viselkedése a zsidó kérdésben, az a „*dolgozók ellen, és a tőkések mellett van*”. A „»zsidó túlsúllyal« (kapcsolatos beszélgetéseket)... mint a proletár forradalom nemzetiségi politikájának *legfontosabb alapjai* elleni nyilvánvalóan ellenforradalmi fellépést kell tekinteni”. Az antiszemitizmus megnyilvánulásaiban „kétségkívül a burzsoá (némely esetben pedig egyenesen a fehérgárdista) ideológia meghajtó szíjának szerepét játssza az értelmiség egy része”. Igen, ők azok a „fehérgárdista pusmogók”! Világos, hogy itt „a titkos fehérgárdista szervezetek... tervszerű agitációjáról” van szó; a „köznapi zsidóellenes agitáció mögött mindig ott áll a szovjethatalom elleni küzdelmet láthatatlanul irányító monarchisták titkos összeesküvése”. Honnan származik? A szovjetellenes emigráció „központi szerveiből” („amelyeknek a zsidó bankárokon kívül a cári tábornokok is tagjai”, mindnyájan együtt), és „a közvetítők egész rendszere vezet őtőlük a mi üzemeinkbe”. Amiből érthető lesz számunkra „a Szovjetunióban folytatott alaptalan zsidóellenes agitáció osztály-, nem pedig nemzetiségi jellege”. „Feltétlenül meg kell magyarázni ennek a tömegnek, hogy a

zsidóellenes hangulat szítása lényegében ellenforradalmi előkészület kísérletének tekinthető. *Arra van szükség, hogy a tömeg gyanakodva fogadjon mindenkit, aki... az antiszemitizmussal együttérző magatartást tanúsít...* Arra van szükség, hogy ebben az emberben a tömeg vagy titkos ellenforradalmárt” vagy „a titkos monarchista szervezetek... csatlósát” lássa (hisz mindenütt csupa összeesküvés!); arra van szükség, „hogy a széles munkástömegek tudatában az »antiszemita« szó azonos értelmet nyerjen az »ellenforradalmár«-ral”. [103]

Minden teljesen világos, és nevén nevezett: az ellenforradalmárok is, a fehérgárdisták is, a monarchisták, a fehér tábornokok is, és „mindenki gyanús, aki...”.

Aki pedig még ezek után sem lát világosan, annak a forradalmi tribunus pótlólagosan is elmagyarázza: az antiszemitizmus elleni „harc útjai” „világosak”. A legkevesebb ezek közül az üzemekben nyílt tárgyalásokat és „antiszemitizmussal foglalkozó népbíróági üléseket” tartani. *„Magyarázat az elmaradottaknak, megtorlás az aktívának... Semmiféle alapon sem utasíthatjuk el a fenti lenini törvény alkalmazását.”* [104]

Az (a bizonyos, 1918. július 27-i) „lenini törvény” alapján pedig teljesen igaz: „az aktív antiszemitákat »törvényen kívül« kell helyezni, vagyis agyonlőni, már csak a pogromra buzdító agitáció miatt is”, nem pedig csak a végrehajtott pogrom miatt. [105] A törvény arra buzdított minden zsidót, hogy jelentse be az elszenvedett nemzetiségi sérelmet. De hát, panaszolja egy késői szerző: a „július 27-i jogszabály” nem került be a *Törvények és kormányrendeletek gyűjteményébe*, sehogy sem mutatkozott meg az 1922. évi *Büntető törvénykönyvben*. Az 1926. évi BTK-ban volt ugyan egy cikkely „nemzetiségi ellenségeskedés és viszály keltésé”-ről, nem volt azonban „speciális cikkely az antiszemitizmus megnyilvánulásairól”. Mégis megalapozatlan ezt sérelmezni. Mivel a *Büntető törvénykönyv* 59-7. cikkelye („Nemzetiségi vagy vallási ellenségeskedés vagy viszály keltésére irányuló hírverés vagy agitáció” teljességgel elegendő volt letöltendő börtönbüntetés kiszabásához, a cikkely súlyosbító körülményei pedig tömeges megmozdulások esetén vagyonelkobzás, „különösen súlyosbító körülmények esetén” pedig (például osztályszármazás) akár kivégzés is. Ez a cikkely az 1927. február 26-i „Az állam elleni bűncselekményekről szóló rendtartás”-on alapult, amely „kibővítette a »nemzetiségi viszály keltése« fogalmát, vele azonos értékűvé téve az »irodalom terjesztése vagy előállítása vagy megőrzése« fogalomkört”. [106]

Irodalom megőrzése! Mennyire ismerős számunkra a megfogalmazás! Ugyanez van a mi kedvenc 58-10-es cikkelyünkben is...

Sok brosúra jelent meg az antiszemitizmusról 1926-1930-ban, 1929. február 19-én pedig „a *Pravda* végre vezércikket szentelt a kérdésnek... *Figyelmezés az antiszemitizmus elleni küzdelemre*”. [107]

És a belorusz KP KB 1929. évi határozatában is szerepel: az antiszemita megnyilvánulásokkor „nem veszik figyelembe azok ellenforradalmi jellegét”, és a bírói szerveknek „el kell mélyíteniük... az antiszemitizmus megnyilvánulásai elleni küzdelmet, és nemcsak a nemzetiségi viszály konkrét szítóját kell felelősségre vonniuk, hanem annak ösztönzőit is”. [108]

És ugyanabban az 1929. évben Rahmanov; a Komszomol központi bizottságának titkára kimondja: „ami a legveszélyesebb a mai viszonyok között, vannak rejtett

antiszemiták, akik titkolják antiszemita szellemüket”. [109] Aki beszéli a szovjet nyelvet (és ugyan ki nem beszéli a szovjetek közül?), érti: el kell fojtania *feltételezett* gondolatokat is. (Fel kell idéznem ehelyütt Grigorij Landaut, aki a zsidó ellenlábasaíró azt mondta: „antiszemitizmust tételeznek fel vagy antiszemitizmussal vádolják a bennünket körülvevő népek minden lehetséges csoportját... Bárkit, aki kedvezőtlenül nyilatkozik a zsidókról, nyilvánvaló antiszemitának minősítenek, azokat azonban, aki nem teszi ezt, rejtett antiszemitának.” [110])

Ugyanabban az 1929. évben bizonyos I. Silberman a *Szovjet Igazságügyi Hetilapban* (4. szám) panaszkodott, hogy a moszkvai kormányzás népbíróságai túlságosan kevés antiszemitaügyet tárgyaltak: Moszkvában mindössze 34-et (vagyis tíznaponta valahol Moszkvában antiszemitizmussal kapcsolatban ülésezik a bíróság). Pedig az igazságügyi népbiztosság lapját úgy olvassák, mint valami szabályzatot.

A nép szemében azonosítani a szovjethatalmat a zsidókkal, vajon kitalálhatott-e volna rosszabbat ennél akár a legdühödtebb antiszemita is?

Odáig fajultak a dolgok, hogy 1930-ban az OSzFSzK legfelsőbb bíróságának magyarázatára volt szükség: az 59-7. cikkely nem alkalmazandó „a nemzetiségekhez tartozó egyes személyekkel szemben, személyes viszály sorain kimondott sértő megjegyzései miatt”. [111] Nos, úgy tűnik, jól kilendítették azt a bizonyos bírósági ingát.

Z

Na és mi történt a „nem vezető állású” zsidó tömegekkel? A *Jevrejszkaja tribuna* lehozza annak a meghatalmazott személynek a beszámolóját, aki 1923-ban beutazta Oroszország délnyugati részének városait és falvait: „A városok és falvak anyagi helyzete lényegében reménytelen. A leginkább alkalmazkodóképesek és élénk elemek nagyrészt elutaztak és elvándoroltak, főként a többgyermekesek. Az idősök maradtak ezeken a településeken, azok, akik ragaszkodnak megszokott helyükhöz. Kereset, az nincs... A kisvárosok, amelyek szemet gyönyörködtettek sokféle boltcskájukkal, most ellenkezőleg, megdöbbennek azok hiányával és az áruhiánnyal.” És miből tartja fenn magát a lakosság, „munka nélkül, kereskedelem nélkül, készletek nélkül”? „... Jelentős tömegeket éltet Amerika... az Amerikáról szóló hírek, az Amerikaiba vetett remények... És valóban, jelentős részük Amerikának köszönhetően marad életben: az amerikai rokonok, és az amerikai jótékonyági szervezetek pénzén és csomagjai által.” [112]

Valóban, végét járja a *hadikommunizmus* időszaka (1918-1920), amely teljességgel megtiltott mindenféle kereskedelmet, bármilyen vételt és eladást teljes vagyonekhozás és hadiadó mellett. Ebben az időszakban zsidó jótékonyági szervezetek siettek az oroszországi zsidók segítségére, például az amerikai Joint, a pogromok áldozatait és a zsidó lakosság szociálisan nem védett csoportjait segélyező össz-oroszországi társadalmi bizottság. Később pedig a különböző években a forradalom előtti időszakból már általunk ismert ORT (kézműves társaság), EKOPO (a háború áldozatait segélyező zsidó bizottság), EKO (zsidó betelepítések társasága). Moszkvában és Petrográdban 1921-22-ben Szovjetunió belüli zsidó jótékonyági szervezetek is működtek. A „zsiszekciók” (a zsidó aktivisták kommunista szervezetei) beavatkozása és az általuk okozott zavarok ellenére „a Joint jelentős pénzügyi és egyéb anyagi segítséget nyújtott a szovjet zsidóknak”. Az ORT a Szovjetunióban a 20-as évek első felében „figyelmét a termelőüzemek és kézműipari

szövetkezetek, valamint Ukrajna déli részén zsidó mezőgazdasági telepek létrehozására és fenntartására fordította”. [113] A NEP-időszakban végzett népszámlálás adatai szerint a zsidó lakosság szociális összetétele az alábbi volt. „Önálló keresettel bíró zsidó” (vagyis nem eltartott) a zsidó összlakosság kétötöde, közülük: alkalmazott 28%, kisiparos (háziiparos) 21%, munkás (beleértve az iparossegédeket és az inasokat is) 19%, kereskedő 12%, paraszt 9%, katona 1%, végül 10% pedig „egyéb”. Az alkalmazottakon belül „legtöbb a zsidó a szovjet kereskedelmi alkalmazottak között”, például Moszkvában, a trösztökben 16% a zsidó, a hitelügyben és a kereskedelemben 13% (a ZSKE adatai szerint 30% [114]), a társadalmi szervezetekben 19%, a pénzügyi szerveknél 9%, a munkás, katona- és parasztküldöttek tanácsaiban 10%, a rendőrségnél szinte senki. (A korábbi letelepedési sávban a százalékok természetesen magasabbak, Belorusszia kereskedelmében mintegy 62% a zsidók aránya, Ukrajnában 44% az állami kereskedelemben, és 71% a „maszekok alkalmazottja”). Az átmozdulás az ipari munkások felé a zsidók között sokkal lassabban zajlott, mint azt a hatóságok várták. Egyáltalán nem mentek vasutasnak és bányásznak, inkább varrónőnek, bőrkikészítőnek, nyomdásznak, fafeldolgozóknak és közétkeztetőnek, illetve egyéb könnyűipari szakmákba. A „zsidó munkások bevonására az ipari termelésbe” különleges szakmunkásképző iskolákat hoznak létre, de ezeket „nem maga az állam tartja fenn, hanem a külföldi zsidó szervezetek jelentős támogatása”. [115]

De akkor már nagyban zajlott az engedélyezett NEP, „amely új, szovjet alapokon erősítette meg a zsidó lakosság gazdasági helyzetét”. [116] Moszkvában 1924-ben a gyógy- és illatszerkereskedelem 75%-a zsidó kézben van, a kézművesboltok és -árudák 55%-a, az ékszerboltok 49%-a, a rövidáruboltok 39%-a, a fatelepek és erdészeti áruraktárak 36%-a. „A zsidók azért, hogy új városban ügyfeleket toborozzanak, a maszekpiacokon »letörték az árakat«.” [117] A legelső és legtekintélyesebb *nepmanok* általában szintén a zsidók közül kerültek ki. Az ellenük való acsarkodás abból is származik, hogy a zsidók szovjet talajon is álltak, nem csak piacin: számos gazdasági lépésüket könnyítették meg a szovjet apparátusbeli ismerősök és kapcsolatok. Ilyen kapcsolatokat gyakran a hatóságok tártak fel, például a hírhedt „paraffin-ügy” (1922), amelyben talmi szövetkezeti vállalatok vezetői szerepeltek. Szintén a 20-as években jelent meg, mint láttuk az a kiváló lehetőség, hogy fel lehetett vásárolni mindent, amit a szorongattatott, üldözött „egykori emberek” eladtak, különösen a jó minőségű vagy a ritka bútorokat. S. Ettinger megjegyzi, hogy „a legtöbb *nepman* és újjgazdag egyértelműen zsidó volt” [118], amit tanúsítottak az 1928. évi *Izvesztyijákban* közölt, mély benyomást keltő névsorok, „akik nem fizették be az állami adókat és járulékokat”. [119]

A NEP végétől azonban a zsidókon, leginkább a pénzügyekkel, kereskedelemmel és iparral foglalkozókon elcsattantak a szovjethatalom kapitalizmusellenes intézkedései. Ekkor sokan közülük átmentek a szovjet kereskedelembe alkalmazottnak, és folytatták pénzügyeiket, hitelügyeiket és a kereskedelmet. A magánkereskedelemre rájárt az elkobzások és rablások rúdja is, elvették az árukat és a házakat, besorolták a számkivetett „megfosztottak” (polgári jogaiktól megfosztottak) közé. „A zsidó kereskedők egy része, hogy elkerülje a megkülönböztető, állandóan növekvő adóterheket, a népszámláláskor munkanélkülinek vallotta magát.” [120] Mindazonáltal a 30-as évek elején arany és ékszerek kizsarolása során „a kisvárosokban és a falvakban... a GPU börtönein gyakorlatilag keresztülment a település teljes zsidó lakossága”. [121] A cárizmus idején a

zsidó kereskedők a legszörnyűbb álmaikban sem gondolták volna, hogy ilyen események történhetnek velük. Sok zsidó család, hogy megszabaduljon a „megfosztottak” státustól, a falvakból a nagyvárosokba költöztek. „A kisvárosokban 1930-ra a Szovjetunió zsidó lakosságának kevesebb, mint egyötöde maradt.” [122]

„A szovjethatalom társadalmi-gazdasági kísérletei, a különféle államosítások és társadalmasítások nemcsak hogy nem kímélték a középpolgárságot, hanem rácsaptak a szatócsok és kisiparosok megélhetési forrására is.” [123] A kisvárosokban „nincs mivel, és nincs kinek kereskedni”; a kereskedők „kénytelenek bezárni kiskereskedéseiket mind a forgóeszközök hiánya, mind pedig a rendkívüli adók következtében... a leginkább egészségesek és munkaképesek felszívódtak”, a visszamaradt „tömeg értelmetlenül tülekszik a romos utcákon, kéreget, hangosan zúgolódik a sorsa, az emberek, az Isten ellen”; érződik, hogy a zsidó tömeg híján van mindenféle gazdasági alapnak. [124] Számos kisvárosban ez az időszak valóban ilyen volt. Annyira, hogy 1929 végén megjelent a népbiztosok tanácsának „*A zsidó tömegek gazdasági helyzetének javítása érdekében teendő intézkedésekről*” szóló határozata.

G. Simon, az egykori külhonban élő, aki a 20-as évek végén mint amerikai kereskedő azzal a feladattal érkezett, „megtudni, mennyire szenvednek hiányt a zsidó iparosok a szerszámokban”, később Párizsban könyvet ad ki ezzel az emocionálisan ironikus címmel: *A zsidók uralkodnak Oroszországban*. Miközben leírja a zsidó ipar és kereskedelem állapotát a szovjethatalom szorongattatása és pusztítása közepette, sokféle beszélgetést, és a találkozások során kialakult benyomást idéz fel. A lakosok általános hangulata igen sötét: „Mit is mondhatok Oroszországról? Sokféle rossz, bűnös dolog van, de a gondolatainkat és érzéseinket óvnunk kell az elvakító dühtől... a zsidókat csak a temető tudja megvédeni... egyre gyakrabban beszélnek arról, hogy a forradalmat oroszországi módon kell befejezni, vagyis zsidóirtással.” Bolsevik zsidó a helyiek közül: „csak a forradalom tud megvédeni azoktól, akik Oroszországot a zsidó asszonyok meggyalázásával, a zsidó gyermekek vérével való megöntözésével akarják felmagasztalni”. [125]

B. D. Bruckusz, az ismert közgazdász, aki már 1920-ban megsemmisítő érvekkel elemezte ki a szocializmus gazdaságtanát (ezért Lenin 1922-ben külföldre száműzte), 1928-ban, a NEP végén, a *Szovremennije zapiszkiben* alapos cikket közölt „*Zsidó lakosság a kommunista hatalom elnyomásában*” címmel arról, hogyan zajlott a NEP az egykori, még nem teljesen feloszlott letelepedési területen, Ukrajnában és Belorussziában.

A magángazdaság és a magánkereskedelem viszonylagos értéke folyamatosan csökkent. Amíg az iparosoknak és a kézműveseknek még biztosítottak valamiféle jogokat, addig a kereskedők, még a legkisebbek is, megvannak fosztva a politikai jogaiktól (részvétel a szovjet választásokon, *megfosztottak*), ezzel együtt a polgárjogaiktól is. „A szovjethatalom küzdelme a magángazdasággal és képviselőivel nagyrészt a zsidó lakosság elleni küzdelmet jelenti.” Hisz „mostanra a zsidók a magán-városgazdálkodás szinte egyetlen képviselői nem csupán Ukrajna és Belorusszia területén, de egy kisebb tőkés fővároscsoportban is, Moszkvában, Petrográdban, Harkovban, ahol... jelenlétük mostanra már igen jelentékennyé vált”. [126]

Magában a NEP-ben B. D. Bruckusz három időszakot különít el: 1921-23, 1923-25, 1925-27. „A magángazdaság fejlődésének útján éppen a NEP első két és fél évében volt a

legkevesebb – kommunista hatalom által épített – akadály”, akkor „amikor a bolsevikok eléggé letörtek voltak a gazdaság frontján elszenvedett vereségeiktől”, 1923 végétől 1925 tavaszáig „jelentkezett az első kommunista reakció... 1924-ben a nagy- és a bolti kereskedést a letelepedési területen szétfűzték, szinte kizárólag csak a piaci aprókereskedelem maradt.” Az ipart „adókkal sújtották. Az iparosoktól elkobozták utolsó szerszámaikat, a nyersanyagokat, amelyek rendszerint a megrendelők – a parasztok – tulajdonát képezték”. Maga a zsidó egyenjogúság fikciójá vált. A zsidó lakosság kétharmada a szovjetben nem rendelkezett szavazati joggal.

Amint „a zsidó szocialista pártok specifikus gyűlöletet érleltek magukban a zsidó kispolgárság iránt, és az ellene való küzdelemben látták elrendeltetésüket”, hasonlóképpen a zsiszekció (a kommunista párt zsidó szekciója) is „átörökítette ezt a mentalitást”, amely „a NEP kezdeti időszakában lényegesen eltért a párt általános politikájától”. A NEP második időszakát pedig a zsiszekció arra használta, „hogyan befejezze a zsidó kispolgárság kisajátítását, amit nem tudott megtenni” a „hadikommunizmus” időszakában. A zsidó lakosság végletesen szomorú helyzetéről szóló hírek azonban beszivárogtak a külföldi zsidó sajtóba. Ezek után a „zsiszek ennek a felelősségét a régi (forradalom előtti) rendszerre hárították, amely állítólag megakadályozta a zsidókat abban, hogy termelő-, vagyis a kommunisták értelmezése szerint fizikai munkával foglalkozzanak. Mivel a zsidók most is »nem termelőtevékenységgel« foglalkoznak, kénytelenek emiatt szenvedni. A szovjethatalomnak ehhez semmi köze.”

Ámde, ellenkezik Bruckusz: „A valóságban a helyzet éppen ellentétes. A zsidó kisipar elpusztításával, és a segédek és inasok tartásának ellehetetlenítésével a zsidó munkásosztály szinte felmorzsolódott... Éppen hogy a régi rendszerben, az orosz népgazdaság fokozatos fejlődése, valamint a letelepedési terület és belső Oroszország közötti gazdasági kapcsolatok elmélyítése következtében a felesleges zsidó kisközvetítők létszáma folyamatosan apadt, és a zsidó tömeg szalusi összetétele egyre sokrétűbbé vált. Most pedig, ellenkezőleg, a zsidó lakosság ismét a kis közvetítők tömegévé alakult át.”

A NEP harmadik időszaka 1925 tavaszától 1926 őszéig tartott, „amikor is jelentős adókedvezményeket biztosítottak” a kézműveseknek és az utcai árusoknak, adómentessé vált a falusi vásári kereskedelem, a kereskedelem nagyobb módozatai esetében pedig „a pénzügyi felügyeletnek ajánlották, hogy tevékenységét terelje vissza a törvényesség medrébe”. Ebben az időszakban „az áru-pénz viszonyok gyors növekedése... a zsidó lakosság javára vált... leginkább a zsidó iparosoknak volt lehetőségük helyzetük javítására... sok kereskedő gabona és más mezőgazdasági termény felvásárlásába fogott... Mindkét nyugati köztársaságban gyors növekedésnek indult a kisipar is, a nyersanyag vonatkozásában sikeresen konkurálva az állami iparral.” Ezzel együtt „a (tanácsi választásokról szóló) új utasítás értelmében a zsidó lakosság jóval nagyobb része kapott politikai, következésképp valamiféle polgári jogokat”.

És 1926 végén „Oroszország már belépett a kommunista reakció második időszakába, amely... a NEP teljes felszámolásával végződött. A folyamat a maszekok eltávolításával kezdődött a gabonakereskedelemből. Azután a bőrök, olajos magvak, dohány... felvásárlásainak tiltása... a magánmalmok elkobzása, a magán olajsajtóló, bőrkikészítő üzemek és dohánygyárak bezárása következett. A szabott árak bevezetése 1927 nyarán kezdődött a magánkereskedelemben.” Ekkorra „a nyersanyaghiány miatt az

iparosok nagyobb része munka nélkül maradt”. [127]

A nyugati vidék kisvárosainak állapota riadóként terjedt el a nemzetközi zsidóság körében. Paszmanyik is (1922-ben, a hadikommunizmus elhagyásakor) azt írta, habár túlzással: „a bolsevizmus idején a zsidóságra a teljes eltűnés vár”; a bolsevikok uralma „az egész orosz zsidóságot koldustömeggé” változtatja. [128]

Azonban nem ezt akarták hallani Nyugaton. Ott a közvélemény – a zsidó közvélemény is – jelentős mértékben megőrizte a szovjet hatalom iránti jóindulatát. A szovjet rezsimhez való jóindulatú hozzáállást nemcsak az európai értelmiségnek bármely szociális mozgalom iránti együttérzése magyarázza. Hanem elsősorban óriási mértékben az, hogy a világ- és az amerikai zsidóság is megnyugodott az oroszországi zsidóság sorsát illetően: nekik bizonyára jó lesz majd a szovjethatalom mellett, és semmiféle pogrom nem fenyegeti őket. Az ügyes szovjet hírverés pedig még jobban kidomborította a szovjet zsidók jólétét és kilátásait.

Ez a jóindulatú nemzetközi együttérzés megkönnyítette a szovjet vezérek számára a nyugati, különösen az amerikai pénzügyi segélyek felvételét. Ezek nélkül nem tudták volna kihúzni a gazdaságot a dicsőséges hadikommunizmus utáni helyzetből. Az OKP kongresszusán (1921 március) Lenin ezt mondta: „Amíg nem történik meg a forradalom más országokban, évtizedekig tartana, amíg elő tudunk bújni. Ezért nem sajnálhatjuk a százmilliókat, vagy talán milliárdokat sem mérhetetlen gazdagságunkból, gazdag nyersanyagkincseinkből, csak hogy megkapjuk a vezető nagytőke segítségét.” [129] És a dolog sikeresen beindult, a tőke nem tiltakozott az oroszországi kincsek bezsebelése ellen. Az első szovjet nemzetközi bankot (Roszkombank) 1922 őszén hozták létre. Vezetőségébe „csupa ismerős” került: a jól ismert Olof Aschberg, aki a teljes forradalom idején külföldi segélyeket nyomott Leninéknek, a cári Oroszországban működő magán bankárok (Schlesinger, Kalaskin, Ternovszkij) és Max May, a Morgan-féle „Guaranty Trust” elnökhelyettese, aki olyan sokat segített a szovjeteknek az Egyesült Államokban. Most olyan devizakonstrukciót alakítottak ki a szovjet Roszkombankkal, hogy minden befolyó pénzt „polgári áruk vásárlására kell fordítani az USA-ban”. Charles Hews külügyminiszter tiltakozott, mert hogy ez „a szovjetek »de facto« elismerését jelenti”, de hiába. G. Kassel svéd professzor, a Roszkombank tanácsadója így fogalmazott: „Esztelenség volna Oroszországot gazdag készleteivel a sorsára hagyni.” [130]

A Szovjetunióba érkeztek az első koncessziósok is, akiket a

szovjetek oly mohón vártak és hívtak, és az elsők között érkezett a Lenin által különösen pátyolgatott Armand Hammer. Ő 1921-ben „járt az Urálban... és úgy döntött, segít helyreállítani az uráli ipart”, koncessziót kapott az alapajevszki azbesztbányákra. Lenin az OKbP KB tagjainak 1921. X. 14-én írt feljegyzésében közli, hogy Hammer apja „egymillió pud^[513] kenyert ad az urak munkásoknak nagyon kedvező feltételekkel (5%), ráadásul átveszi amerikai bizományosi értékesítésre az urak kincseit”. [131] A továbbiakban Hammer azért, hogy ceruzákat gyártott a szovjeteknek, szégyentelenül hurcolta külföldre a művészi kincseket a cári gyűjteményből. (Később sokszor járt Moszkvában Sztálin idején is, Hruscsov^[514] idején is, és továbbra is vitte hajószámra az egyházi kegytárgyakat, ikonokat, festményeket, porcelánt és különféle ritkaságokat.)

Jelentős eszközöket terített szét azonban a szovjetek területén az ARA (American

Relief Administration) is. Az ARA-szervezet sok tisztviselője zsidó volt. „A katasztrófák... és különösen a véres pogromok hatása alatt az amerikai zsidók 1921-22-ben hatalmas összegeket gyűjtöttek... Ezeket az összegeket az ARA lobogója alatt használták fel... a pogromot szenvedettek, a dél-orosz városok és a Volga menti parasztság megmentésére.” [132]

Ž

A 20-as évek másik kedvenc szovjet ötlete – nem annyira zsidó, mint amennyire a zsidóknak szánt ötlet –, a zsidók letelepítése. Arra hivatkoztak, hogy lám, a szétszóratus egész története során a zsidók megfosztattak attól a lehetőségtől, hogy földművesek legyenek, és csak az átkozott kényszer hatására vágtak bele az uzsorasságba, kereskedelembe és üzletelésbe. Most végre a zsidók letelepednek a földön, lemondanak a múlt káros szokásairól, és termelőmunkájuk által a szovjet ég alatt eloszlatják a róluk szőtt rosszindulatú legendákat!

A szovjethatalom egyrészt termelési, de inkább politikai megfontolásokból nyúlt a zsidó letelepítés ötletéhez: váltsunk ki Nyugaton szimpátiahullámot, de ami még fontosabb, pénzügyi segélyhullámot... Bruckusz írja: „A szovjethatalom a hiteleket hajszolva állandóan a külföldi burzsoázia kegyét keresi, és nagyon sokra tartja a külföldi zsidó polgárság jóindulatát.” Az adományhullám azonban 1924-ben elapadt, és még „a zsidó amerikai jótékonykodás vezető szerve (Joint) is kénytelen volt beszüntetni tevékenységét Európában... Hogy újra (mint az ARA-n keresztül 1921-ben) nagyobb összegeket tudjon gyűjteni, ahogy az Egyesült Államokban mondják, »boom«-ot kellett előidézni. A letelepítés volt ez a »boom« a jótékonyági szervezetek számára. A 100 ezer zsidó család letelepítését megcélzó grandiózus letelepítési terv valószínűleg tisztán agitációs célokat követett.” [133] A dolgozó zsidók földhöz juttatásával foglalkozó kormánybizottságot (KomZET) 1924 őszére megalakították, hozzá még a dolgozó zsidók földhöz juttatását támogató össz-szövetségi önkéntes egyletet (OZET) is. [Emlékszem, 1927-28-ban bennünket, kisiskolásokat mind egy szálíg beléptettek, és köteleztek, hogy fizessék – kérjünk a szüleinktől, hozzunk hazulról – tagdíjat az ODD-be (gyermekbarátok társasága) és... az OZET-be.] A világ sok fővárosában hoztak létre az OZET tevékenységét segítő szervezetet.

Rögtön mindenki megértette és tudomásul vette: „Segíteni a szovjethatalmat abban, hogy...a (zsidó szegényeket) földhöz juttassák”, ez „nemzetközi mérvű jelenség”: ebből ítélik meg a külföldi munkások „a szovjethatalom erejét és szilárdságát”. Az elgondolás kifejlesztésében aktív részt vállalt és pénzelte azt a tőkeerős amerikai Joint. És a *Jewish Chronicle* ezt írta Londonból (1925. október 16.): „Most a Krímet akarják Palesztina helyettesítőjévé tenni. Minek küldjük a zsidókat Palesztinába, amely annyira nem termékeny és nem igazolja... a hatalmas áldozatokat és a hihetetlenül nehéz munkát... Ukrajna gazdag földje megnyílt előttük, és Krím termékeny mezői mosolyogva fogadják a szenvedő zsidókat... Moszkva az orosz zsidóság pártfogója, ezért bizton számíthat minden ország zsidóságának erkölcsi támogatására ; ráadásul „ez a terv semmibe sem kerül, mert az amerikai zsidók fedezik a költségeket”. [134]

Nem késlekedett a szovjet manővert átlátni az orosz külhoni sajtó sem. P. Sztruve a párizsi *Vozrosgyenyijében*: „Ez az egész elgondolás példásan összefűzheti a zsidóságot – az orosz és a nemzetközit – a kommunista hatalommal... egyszer s mindenkorra

rásüttetheti a zsidóságra a kommunizmus bélyegét.” [135] A berlini *Rul* vezércikke: „Már így is eléggé... összemossa a világ a bolsevikokat a zsidókkal. Ezek után még meg kell kötni őket a több százezer szegény sorsa felett érzett felelősséggel. Akkor majd meg lehet zsarolni a gazdag amerikai zsidókat azzal a fenyegetéssel: összeomlik a szovjethatalom és grandiózus pogrom mossa majd el az általa létrehozott zsidó településeket, tehát bármi áron fenn kell tartani a szovjethatalmat.” [136] „*Poszlednyije novosztyi*: Ebben a tervben a sors iróniája következtében összetalálkozott a bolsevista blöff az amerikai nagyvonalúsággal”, az amerikaiak meg ráharaptak, nem értvén, mi is történik a Szovjetunióban. [137]

És valóban, a világ zsidó közvéleményét átjárta az örömteli remény, hogy küszöbön áll a zsidó földműves murka tisztességének helyreállítása. „A zsidó polgárság... össznémetországi kongresszusa Hjalmar Schacht, a német állami bank igazgatójának elnökletével” 1925 szeptemberében döntést hoz a támogatásról. Franciaországban Leon Blum létrehozza a zsidó konstruktív alapot, amely traktorokat küld az új zsidó telepéseknek. New Yorkban létrehozták „A szovjetunióbeli zsidó földművelést segítő társaságot”. A világ számos országában, beleértve Dél-Afrikát is, pénzt gyűjtöttek a zsidó földművelés javára; fizettek a szociáldemokraták, az államellenesek, és – ezt írják – az egyszerű munkások is. Amikor pedig „Fischman, az amerikai »*Morning Journal*« szerkesztője”, mint oly sokan mások feltette a kérdést: „etikus-e az orosz zsidóság részéről a letelepedésükhöz *kisajátított földeket* használni”, a *Jewish Chronicle* pedig ismét emlékeztetett arra, hogy a korábbi tulajdonosok „többsége börtönben van, kivégezték vagy száműzték”, akkor kérdéseikre maga Louis Marschall, neves amerikai jogász, a Joint világszervezet elnöke válaszolt: elismerte a *jótekonysági célú* forradalmi kisajátítások jogszerűségét. [138] (Tulajdonképpen, már 1919-1923-ban „több, mint 23 ezer zsidó települt le az üresen álló korábbi földesúri birtokokra az egykori letelepedési terület kisvárosai és városai közelében”, 1923 tavaszára pedig már nem is maradt ilyen földterület, és „kezdték összeállni az első kis létszámú zsidó csoportok, amelyek át akartak települni a dél-ukrajnai szabad sztyeppékre”. [139] Ez a mozgalom 1925-ben gyorsult fel.)

És külön szervezetként kivált a nemzetközi zsidó Agro Joint (Marschall mellett Paul Wirburg bankárral az élen, de itt kommunista krónikásunk osztálymegvetése felmondja a szolgálatot, és élénken helyesel) az anyaszervezetből. Az Agro Joint szerződést köt a KomZET-tel traktorok, mezőgazdasági gépek, kiváló minőségű vetőmagvak szállításáról, artézi kutak építéséről, a zsidó fiatalok szakmai képzéséről. Ebbe a segélyezésbe beszállt az EKO is.

Az OZET 1926-os kongresszusán Kalinyin „élesen fellépett a (szovjet zsidók) beolvadása ellen, és meghirdette a zsidó önkormányzat átfogó programját” (amit Nyugaton „Kalinyin-nyilatkozat”-nak neveztek el). „Az elsődleges tervek szerint Dél-Ukrajnába és a Krím északi részére mintegy 100 ezer család költözött volna, vagyis a Szovjetunió teljes zsidó lakosságának mintegy 20%-a”; tervbe volt véve külön zsidó nemzetiségi járásek létrehozása is. (Sokan azonban „munkánélküli mivoltuk ellenére sem kívántak mezőgazdasági munkával foglalkozni”; és „csupán az áttelepülésre hajlandó zsidók mintegy fele maradt véglegesen is a telepések birtokain”.) [140]

Az OZET programja ellen azonban az amerikai cionisták is felléptek, akik „a szovjetunióbeli széles körű zsidó letelepítési programok propagandaíjában a cionizmus és

az Erec-Iszraél betelepítésének alternatíváját látták”. Az OZET őszintétlenül mentegetőzött, hogy a tele egyáltalán nem mond ellen Palesztina betelepítésének. [141]

Nagy reményeket fűztek a Krímhez. Ukrajnában és Belorussziában 455 ezer hektár földet jelöltek ki a zsidó letelepítés részére, a Krímben pedig 697 ezer hektárt. „A zsidók földművelési és ipari céllal a Krímbe való áttelepítésének tízéves terve értelmében” a zsidók aránya a lakosságon belül az 1929. évi 8%-ról 1939-re 23%-ra kellett, hogy nőjön (a tervek szerint a zsidók létszáma jelentősen meghaladja majd a tatárokét), és „nem lehet semmiféle elvi akadály” annak, hogy „a Krími Önálló SzSZK kötelékében egy különálló Észak-krími Független Zsidó Köztársaság vagy terület” jöjjön létre. [142]

A zsidók Krímbe telepítése ellenséges érzületet váltott ki a tatárok („zsidóknak adják a Krímet”?), és az ottani nagyszámú föld nélküli paraszt körében. És lám, írja Larin, „már az egész országot bejárják a rosszindulatú koholmányok (arról, hogy a legjobb földeket utalják ki, hogy a nem zsidó dolgozó lakosságot és a nem zsidó telepeseket emiatt megfosztják ezektől a földektől, hogy kizárólag a zsidó telepések kapnak jelentős segítségét a hatóságok részéről stb.)”. Odáig fajultak a dolgok, hogy Veli Ibraimov, a krími ASZSZK KB elnöke interjút közölt a *Krasznij Krím (A Vörös Krím)* c. szimferopoli újságban (1926. szeptember 26.), amit Ju. Larin nem idéz, de amit a „rosszindulatú burzsoá sovinizmus pogromokra uszító” megnyilvánulásának nevez. Ráadásul Ibraimov olyan határozatokat és terveket közölt, amelyek „egyelőre *nem hozhatók nyilvánosságra*”. Erre fel Larin feljelentést ír a központi ellenőrző bizottságnak és az SZKbP KB-nak (nagyon büszke rá, le is hozza a könyvében). Mindennek eredményeképpen Ibraimovot „leváltják majd kivégzik”, ezek után Krím zsidó betelepítése felerősödött. Nagyon jellemző a kommunista rezsim módszerére: Ibraimovot nem politikai vádakkal állították zárt tárgyaláson a bíróság elé, hanem „mert kiderült kapcsolata a kulákokból és banditákból álló csőcselékkel”, banditizmusért. [143] „Az Ibraimovval együtt aztán kivégzett bizonyos Musztafát”, cinkostársát és a KVB elnökhelyettesét, szintén a banditákhoz sorolták. [144]

A zsidó telepéseknek nyújtott jelentős segélyekről szóló híresztelések azonban nem szűntek meg. A hatóságok próbálták szétesztatni azokat. Kinyitjuk a kormányzat lapján 1927-ből. „A zsidó áttelepülőeknek jelentős segítséget nyújtanak” a „zsidó társadalmi szervezetek” (nem mondja, hogy nyugatiak), nem pedig az állam, ahogy a pletykák szólnak. A cáfolat kedvéért Schlichter (az a kötekedő fiatal a kijevi dumában, 1903 októberében, ha valaki emlékszik rá), az USZSZK földművelési népbiztosa végigutazza Dél-Ukrajnát. (Kampányszerűen, mivel ezen a nyáron más lapokban is cikkek jelentek meg a zsidó letelepítésről.) Olyan hírek röppentek fel ugyanis, „hogy a zsidók maguk nem művelik a kapott földeket, hanem bérbe adják vagy bér munkásokkal dolgoztatnak”, vagyis, az akkori szóhasználattal, zsellérekkel. Nos hát: „nem találkoztunk (ilyen) jelenségekkel”, mindenestre azonban „meg kell tiltani a zsidó telepéseknek, hogy földjeiket bérbe adják”. A bér munkások foglalkoztatásáról szóló elterjedt híresztelésekkel kapcsolatban Schlichter erre a bejelentésre szorítkozott: „mi (népbiztos és a bizottság)... nem találkoztunk a bér munka alkalmazásának eseteivel”. Egyébként, „a zsidó áttelepítések körül kialakult egészségtelen légkört... igen széles körű felvilágosító kampánnyal” lehet szétesztatni. [145]

A cikk bizonyos számokat is megszélesített: a herszoni területre 1925 végétől 1927

júliusáig „630 zsidó gazdaságot” telepítettek át. [146] Egész Ukrajnában pedig „1927-ben 48 zsidó földműves településen... 35 ezer ember élt”. A Krímben pedig „1926-ban a zsidó mezőgazdasági településeken... 4.463 zsidó élt”. [147] Ezek mellett a számok mellett igen kétségesen hat az az értesülés, hogy a zsidó „földműves telepeken 1928-ban mintegy 220 ezer zsidó élt” [148], vagy Larin kijelentése arról, hogy 1929 elején 200 ezer. Miből származik azonban a számoknak ez a több nagyságrenddel való eltérése? Hisz Larin is azt közli, hogy 1929-ben „a zsidók aránya a paraszti lakosság körében egészen elenyésző”, nem haladja meg a 0,2%-ot (miközben a Szovjetunióban a kereskedők között a zsidók aránya „majdnem 20%”, a teljes lakosság körében pedig 2%). [149]

Majakovszkij így látta (szabad fordításban):

Szívós munkájával
a zsidó
a Krímben
feltöri
a kővé szikkadt talajt.

A zsidó földművelési program azonban gyakorlatilag nem hozott eredményt. Sok telepes számára nem volt semmi ösztönzés a maradásra. Hisz maga az áttelepülés (és a házépítés) felsőbb parancsra és nyugati szervezetek támogatásával történt. Nem segített az sem, hogy maga az állam használt „bér”-munkát a zsidó áttelepülők gazdaságának beindításához: itt van például, „kevesen tudják”, hogy a Sevcsenko nevét viselő ukrán kolhoz traktorai művelték meg a „szomszéd zsidó falvak” földjeit. [150] És annak ellenére, hogy „az 1920-as évek végén, a 30-as évek elején a Krímbe évente 2-3 ezer család költözött”, „az ötéves áttelepítési erőfeszítések eredményeként”, amikor 10-15 ezer családról kelljen szó eszen, „a Krím zsidó településein mintegy 5 ezer család lakik”. Az ok „a telepesek gyakori visszatelepülése a korábbi lakóhelyükre vagy a krími városokba vagy a Szovjetunió más részeibe”. [151] A 20-30-as évek ezen „visszafordulósdiájával... a zsidók tömegesen hagyják el a mezőgazdaságot a Szovjetunióban”, vessük össze az elvándorlást a XIX. század zsidó földművestelepekről, csak hogy most „új elfoglaltságok lehetősége nyílt meg az iparban” (valamint a közigazgatási intézményekben, ami a XIX. században tilos volt). [152]

Végül közeledett a kollektivizálás is. Szemjon Dimanstein, hosszú évek óta a zsiszekció (az SZKbP KB mellett működő zsidó szekció) elnöke, állhatatos kommunista, aki bizakodó hangulatban tűrte a 20-as évek minden szovjet intézkedését, 1930-ban egyszer csak „fellépett a sajtóban a nemzetiségi járások teljes kollektivizálása ellen”, a zsidó telepek védelmében a kollektivizálástól, „amiért figyelmeztetésben részesítették”. [153] A kollektivizáció azonban eljött, „nem kímélve a zsidó földművelés friss hajtásait sem”. [154] Szinte egyidejűleg az „internacionalizáció” jelszavával „összeolvastották a zsidó kolhozokat a nem zsidókkal” [155], és a zsidó földművelési program Ukrajnában és a Krímben véglegesen kifűjt.

A zsidók áttelepítésével kapcsolatos legfőbb szovjet elgondolás, mint ismeretes, Birobidzsán volt; az Amur két mellékfolyója közötti terület a kínai határnál, „amelynek területe majdnem eléri Svájcét”. A későbbiek során különbözőképpen jellemezték. Hruscsov a kanadai kommunistákkal folytatott beszélgetésben 1956-ban dicsekedett: a talaj a legtermékenyebbek közül való, az éghajlat déli, „sok a víz és a nap... a folyók telve

hallal... hatalmas erdőségek”. A *Szocialiszticeszkij vesztnyik* (*Szocialista Hírlap*) elmondja, hogy Birobidzsán területét „vad tajga borítja, amelynek jelentős része mocsaras”. [156] *Encyclopaedia Britannica*: „síkság, nagy kiterjedésű mocsarakkal, helyenként elmocsarasodott erdő”, de még „termékeny talaj... az Amur mentén”. [157] Az ötlet (a Szovjetunió KVB mellett működő) KomZET-ben jelent meg 1927-ben: nemcsak „a zsidó lakosság jelentős részét kompakt módon letelepült paraszti földművelő lakossággal alakítani” (Kalinyin), hanem (a reakciós cionizmus ellensúlyaként) létrehozni a nemzetiségi otthont, a zsidó független köztársaságot is, legalább félmillió lakossággal. [158] (Nem kizárt az sem, hogy a kozákok ellenséges területébe szovjethű csoportot kívántak beékelni.)

Az OZET még abban az évben tudományos expedíciót küldött Birobidzsánba, 1928-ban pedig döntés születik – a jelentős számú zsidó telepes megérkezése előtt – az előzetes munkálatok elvégzéséről, a települések felépítéséről (a helyi lakosság vagy a vándorló kínai-koreai közösségek segítségével). A visszaemlékezések szerint a helyi őslakosok (bajkálontúli kozákok, akik a XIX. század 60-80-as éveiben települtek oda, és már sok bajt túléltek ezen az erdős vidéken) megriadtak a tervezett zsidó betelepüléstől. Náluk ugyanis váltógazdálkodás folyt, amelyhez tágas területek szükségesek, és most a földterületek, a kaszálók és a vadászat csorbítására számítottak. A KomZET bizottsága „beszámolójában nagyságrendileg 35 ezer család fokozatos betelepülését látta reálisnak... A területtel való gyakorlati ismerkedés azonban megmutatta, hogy ezek a remények túlságosan is rózsásak.” A Szovjetunió KVB 1928 márciusában Birobidzsánt kifejezetten a zsidó letelepítésre szánta, és azonnal elkezdődött a telepes-vonatok összeállítása, amelyek Ukrajna és Belorusszia „a földműveléssel egyáltalán első ízben foglalkozó városlakóiból”, a mezőgazdasági munkára felkészületlen emberekből álltak. [159] (A telepesek számára a mézesmadzagot a „megfosztottság” megszüntetése jelentette.) A Komszomol (szokás szerint lázas buzgalommal) megszervezte az „OZET-hónapot”, az úttörőküldöttségek keresztül-kasul utazták az országot a birobidzsáni áttelepülés pénzügyi támogatását gyűjtendő.

A hamarjában áttelepített zsidó családok megérkeztek és elborzadtak a körülmények láttán. Barakkokba költöztették őket a Tyihonykaja állomáson (a leendő Birobidzsán város). „A barakklakók közül... némelyeknek sikerült áttelepülési kölcsönt és hitelt felvenniük, amit a barakkban tanyázva felélnek anélkül, hogy a földeket akár csak megnéznék. Mások, a kevésbé ügyesek, koldussorban tengődnek.” [160] „Az első munkaév alatt Birobidzsánban csupán 25 rönkházat építenek fel, csupán 125 hektár földet szántanak fel, és egyetlen hektárt sem vetnek be.” Nem is maradtak Birobidzsánban olyan sokan: 1928 tavaszán ezer munkás érkezett, és július végére 25%-uk csalódottan elutazott; az egész 1928. év során érkezett állománynak „több mint a fele már 1929 februárjáig elhagyta Birobidzsánt”. [161] több mint 18 ezer áttelepülő érkezett 1928 és 1933 között, a zsidó lakosság azonban csak 6 ezerre nőtt; más adatok szerint „1929-ben a letelepedésre tervezett zsidóknak csak a 14%-a maradt új lakóhelyén”. [162] Korábbi lakóhelyükre tértek vissza, esetleg Habarovszkba vagy Vlagyivosztokba települtek át.

Larin, aki sok értelmes és szenvedélyes oldalt ír az optimális zsidó földművelési berendezkedésről, felháborodik: „Felesleges ekkora húhót csapni... Birobidzsán körül... utópia arról, hogy egymillió zsidó lakik majd (ott)... A betelepítést már-már a szovjet zsidók nemzeti kötelezettségévé tették... visszájára fordított cionizmus... miféle

narodnyik módi.” A nemzetközi zsidó szervezetek pedig a kezdetektől fogva nem pénzelik Birobidzsánt, mivel „túlságosan költségesnek és kockázatosnak” tartották. [163] Pontosabban, a nyugati zsidó szervezetek, az Agro-Joint, az ORT és az EKO egyáltalán nem rokonszenveztek ezzel a távoli, urálintúli elképzeléssel. [164] Semmiképpen sem volt ez „zsidó terv”, hanem a szovjet hatóságok ötlete, akik hevesen nekiláttak, hogy szétrombolják és újjáépítsék az ország életét.

Ž

Az egyszerű szovjet zsidók életére szinte az októberrel kezdődően és a 20-as évek végéig a legmesszebbmenőkig befolyással volt a *zsiszekek*, a *zsiszekciók* tagjainak tevékenysége. A nemzetiségügyi népbiztosság mellett (1918 januárjától 1924-ig) működő állami zsidó biztosság mellett gyorsan bővült az SZKbP mellett működő aktív zsidószervezet is. Már 1918 tavaszától sietve hozták létre a *zsibizeket* és a *zsiszekciókat* a kormányzóságokban, majdnem megelőzve a szervezésben a központi *zsiszekciót*. Ezek olyan közeget jelentettek, amely fanatikusan rajongott a kommunista eszményekért, talán még szenvedélyesebben, mint maguk a szovjet hatóságok, és bizonyos időszakokban még túl is tett azokon a tervek vonatkozásában. Így „a *zsiszekció* sürgetésére 1919 elején a zsidó biztosság határozatot adott ki, amelyben az ivritet »a reakció és az ellenforradalom nyelvének« minősítette, és előírta a zsidó iskolákban a jiddis nyelvű oktatást”. [165] A *zsiszekció* központi irodája a kommunista párt KB mellett működött, sok helyi szervezet létesült az egykori *letelepedési területen*. „A *zsiszekciók* alapvető rendeltetése a zsidó lakosság kommunista nevelése és szovjetizációja volt anyanyelvükön, a jiddisen... A zsidó oktatás és kultúra teljes vertikuma a (köztársaságok) művelődési népbiztosságai zsidó irodáinak volt alárendelve” 1924-től 1928-ig; „az erőszakos jiddisizáció során elkövetett túlkapások miatt” ezeket felszámolták és „a *zsiszekciók* befolyása még jobban megerősödött”. [166]

A *zsiszekciók* tevékenysége a 20-as évek folyamán azonban eléggé ellentmondásos. „Egyfelől a rendkívül erőteljes agitációs és hírverési munka a jiddis nyelvű kommunista nevelés terén, kíméletlen harc a judaizmus, a hagyományos zsidó oktatás, a zsidó közösségi struktúrák, független zsidó szervezetek, politikai pártok és mozgalmak, a cionizmus és az ivrit ellen. Másfelől pedig ellenállás a beolvadásnak, a jiddis nyelv és az azon megjelenő kultúra támogatása, a szovjet zsidóképzés, zsidó tudományos kutatások megszervezése, a szovjet zsidók gazdasági helyzetének javítására irányuló intézkedések”; emellett „a *zsiszekciók* gyakran szélsőségesebb álláspontra helyezkedtek, mint a központi pártszervek”. [167]

Vajon kikből tevődött össze az anticionista *zsiszekció*? „Nagyobbrészt a korábbi bundistákból és szocialista-territorialistákból.” [168] Ezek legtöbbje beleolvadt az SZKbP-be mint átálló vagy „neofita^[515] kommunista”. A *zsiszekció* célja: az oroszországi zsidóságra kifejtett kommunista befolyás kiterjesztése. Bár a levegőben lebegett a világ zsidóságától elszigetelt „zsidó szovjet nemzet” létrehozása, mégis egyidejűleg „a *zsiszekció* tevékenysége paradox módon a szervezetet a zsidó lakosságnak a »szocialista építésbe való« bevonásának »műszaki apparátusából« a szovjetunióbeli zsidó élet konszolidációs központjává változtatta”. A *zsiszekcióban* szakadásra került sor: „az azonosulás erőltetésének hívei” elváltak azoktól, akik a zsidó lakosság körében végzett mindenféle tevékenységet „a zsidó nép megőrzését elősegítő szükséges eszköznek”

tekintették. [169] A *Orosz Zsidók Könyve* együttérzéssel megjegyzi, hogy a zsiszekció tevékenysége „a proletár máz alatt mégis magán hordozta a nyilvánvaló zsidó nemzeti vonásokat”. (1926-ban például felhasználva a párt általános jelszavát: „Arccal a falu felé!”, a zsiszekció saját jelszót hirdetett: „Arccal a kisváros felé!”) „Nem véletlenül váltott ki ez a tevékenység ráhangolódást, sőt néha szimpátiát is a zsidóság széles köreiben, Lengyelországban és az Egyesült Államokban.” A szerző a továbbiakban ezt a tevékenységet „a zsidó nacionalizmus sokszínű jelenségének” nevezi „kommunista arculattal”. [170] A kommunista párt azonban 1926-ban szűkítette a zsiszekció hatáskörét, és zsidó irodává alakította át. Majd 1930-ban a zsidó irodát is bezárták, az SZKbP-beli többi nemzetiségi szekcióval egyetemben. [171] Ezek után a zsiszekék már a kommunizmus közös lobogója alatt folytatták tevékenységüket. „Az orosz zsidóság elvesztette önkifejezésének minden formáját, beleértve a kommunistát is.” [172]

A zsiszekció végével datálható a bundista mozgalom végleges feloldódása is, „engedni a különálló nemzeti létezését is, még ha az a szigorú szociáldemokrácia ellenében történne is”. [173] Igen sokan azonban a korábbi zsiszekék és egyéb zsidó szocialisták közül a zsiszekció bezárása után sem jőzanodtak ki. Nem tekintettek vissza hitsorsosaikra, és a „szocializmus építését” saját vagy bármely egyéb nép java fölé helyezték: párt- és állami szolgálatban maradtak. És ez a sokrétű szolgálat volt a leginkább szem előtt.

Statisztikai számokkal értékeljük-e vagy számos egyforma példával érzékeltessük, vitán felül áll, hogy a bő vízi zsidó hullám átjárta az akkori évek szovjethatalmát. És mindez abban az országban történt, amely üldözte a szólásszabadságot, a kereskedelem szabadságát, a vallást, nem is beszélve az emberi méltóságról.

Ž

A zsidó kultúra állapotát a Szovjetunióban a Bickerman-Paszmanyik-féle csoport 1923-ban igen sötéten látta. „A zsidó kultúra mezején minden ki van szaggatva és szét van taposva” [174]; „a zsidó nemzeti kultúra alapjai inognak, ereiklyéit sárba tapodták”. [175] Sz. Dubnov is hasonló képet lát 1922-ben, és írt a „szánalmas roncsokról”, a „pusztulás képéről, és a sötét vademberek hőstetteiről, akik az egykori kultúra utolsó maradványait zúzzák szét”. [176]

Csupán csak a zsidó történetírás, amint ezt számos engedélyezett közzététel bizonyítja, nem szenvedett pusztulást a szovjethatalom első évtizedében. A forradalom évétől kezdve hozzáférhetővé váltak az állami levéltárak, beleérne a rendőrségi ügyosztályét is, ami a zsidó kutatók részére jelentős lehetőséget biztosított a kivonatolásra és a megjelentetésre mind a zsidók részvételéről a forradalmi mozgalomban, mind pedig a pogromokról, és a „rituális” perekről. 1920-ban újjászületik a zsidó történelmi-néprajzi társaság, két kötetben megjelenteti az *Anyagok az oroszországi zsidóellenes pogromok történetéből*. Később a társaságot „támadások érték a zsiszekció részéről”, tevékenysége „apadni kezdett”, és 1929-ben bezárták. Megjelent a *Jevrejszkij vesztnyik (Zsidó Hírlap)* és a *Jevrejszkaja letopisz (Zsidó Krónika)*; 1926-1928-ban bezárták. Folytatta munkáját Dubnov *Jevrejszkaja sztarinája (Zsidó Régmúlt)* (azután is, hogy 1922-ben elhagyta Oroszországot); 1930-ban bezárták. Még 1916 óta működött a zsidó néprajzi múzeum; 1930-ban bezárták. [177]

A zsidó kultúra sorsa a 20-as években két, különtartó sors: ivrit és jiddis nyelven. Az

ivritet erősen elnyomták, tiltották, mert a hatalom mind a vallás, mind a cionizmus hordozóját látta benne. Még a szovjethatalom megszilárdulása előtt, 1917-1919-ben „Oroszországban több, mint 180 könyv, brosúra és folyóirat jelent meg ivrit nyelven” (a legtöbb Odesszában, de Kijevben és Moszkvában is). Az a nézet, hogy „az ivrit sorsa összefonódott a győzedelmes kommunista forradalom sorsával”, tartotta magát még a 20-as évek elején is azon „fiatalok között, akik olyan »forradalmi és irodalmi tribünt próbáltak létrehozni, amelynek zászlaja alatt egyesülhettek volna a világ zsidóságának fiatal alkotóerői«,„ [178] A „zsiszekció kijárta azonban, hogy a zsidó biztosság az ivritet »reakciós nyelesé« nyilvánítsa”, és a művelődésügyi népbiztosság már 1919-ben „betiltotta tanítását minden oktatási intézményben. Megkezdődött az ivrit nyelvű könyvek kiemelése a könyvtárakból.” [179]

A jiddis nyelvű kultúrára sokkal élénkebb sors várt. A jiddis még mindig a zsidó tömegek nyelve volt. Meg kell jegyeznünk, hogy az 1926. évi népszámlálás adatai alapján a zsidóknak még 73%-a „anyanyelvének a zsidót jelölte meg” [180] (más forrás szerint 66%-a [181]), vagyis a zsidó tömeg jiddis nyelven még meg tudta őrizni kultúráját. Ezt használta ki a szovjethatalom. Amíg a szovjethatalom első éveiben, a bolsevizmusban az a nézet uralkodott, miszerint a forradalom katlanában a zsidóknak el kell vetniük nyelvüket és nemzetiségüket, addig később a nemzetiségügyi népbiztosság mellett működő zsidó biztosság és a zsiszekció, valamint a köztársaságok művelődésügyi népbiztosságai mellett működő zsidó osztályok elkezdtek jiddis nyelven is létrehozni a szovjet kultúrát. A 20-as években a jiddist az egyik *állami* nyelvvé tették Belorussziában; Odesszában a 20-as, és még a 30-as években is a jiddis volt „sok állami intézményben az alapvető nyelv”, volt jiddis nyelvű bíraskodás, és zsidó órák a rádióban. [182]

„A jiddis nyelvű iskolák 1923-tól gyors szaporodásnak indulnak szerte a Szovjetunióban” (beleértve Nagy-Oroszországot és Moszkvát is). 1923-tól (egészen 1930-ig) megkezdődött a korábbi letelepedési terület zsidó iskoláinak „szisztematikus jiddisizációs (sőt, kényszer-jiddisizációs) hulláma”; számos iskolában áttértek a jiddisre, a szülők ellenállása ellenére is. Amíg 1923-ban a Szovjetunióban 495 jiddis nyelvű iskola működött, amelyekben 70 ezer zsidó gyermek tanult, addig 1928-ban már 900 iskola, 1930-ban pedig ezekben az iskolákban már 160 ezer gyermek tanult. (Ez még azzal is magyarázható, hogy addigra az ukránok és a beloruszok teljes kulturális önállóságot kaptak, és nem akarták, hogy a zsidó gyerekek az eloroszosodás hordozói legyenek. A zsidó szülők meg nem akarták gyerekeiket ukrán vagy belorusz nyelvű iskolába járatni, orosz nyelvű iskola pedig addigra már nem maradt, így nem maradt más, mint a jiddis nyelvű oktatás.) Apropos, ezekben az iskolákban nem tanulták a zsidó történelmet, ehelyett volt az „Osztályharc a zsidóknál” című tantárgy. [183] (Ugyanúgy, ahogy az orosz iskolákban sem tanították sem az orosz, sem egyéb történelmet, csak a „társadalomismeretet”.) És egyáltalán, a 20-as években „a szovjet zsidó iskola tantervéből folyamatosan kiszorították a sajátos zsidó oktatás azon néhány apró elemét is, amelyek még megmaradtak”. A 30-as évek elején pedig „a szovjet zsidó iskola meglehetősen független módon működő irányítási rendszerét véglegesen megszüntették”. [184]

Független zsidó felsőoktatási intézmények 1918-tól léteztek, az ENU (zsidó népi egyetem) Moszkvában (1922-ig), és a PENU Petrográdban, amit 1920-ban petrográdi IVEZ-re (felsőfokú zsidó ismeretek főiskolája, egyik alapítója, később rektora Szemjon Lozinszkij) kereszteltek, és ezekben „jelentős számú kiemelkedő tanerő dolgozott, akik

számos zsidó diáknak biztosítottak képzést”; a Joint segítségével az IVEZ 1925-ig működhetett. Zsidó tagozatok jöttek létre a belorusz egyetem (1922-től) és a 2. MGU (1926-tól) tanárképző karain. Ne felejtsük ki a jiddis nyelvű központi zsidó pártiskolát sem, CEPS (1921 óta). A zsidó oktatási rendszerbe tartoztak még tanítóképző technikumok, valamint több mint 40 ipari és mezőgazdasági technikum. [185]

A zsidó kultúra továbbélt, és még jelentős segítséget is kapott, azonban a szovjethatalom feltételei között. A zsidó történelem mélységei tiltott területet jelentettek. És eközben az orosz történettudomány és filozófia teljes szétverése zajlott, a tudósok letartóztatásával párhuzamosan.

A 20-as évek zsidó kultúráját helyesebb már jiddis nyelvű szovjet „proletárkultúrának” nevezni. Ennek a zsidó kultúrának az érdekében állami költségen újságokat és színházakat is indítottak. És lám, negyven év múltán az *Orosz Zsidók Könyve* korántsem fest sötét képet a zsidó kulturális állapotokról a kora szovjet időszak Szovjetuniójában. Moszkvában továbbra is működött (egészen a 40-es évekig) a világszerte ismert zsidó távirati ügynökség (ETA) kirendeltsége – az egyeden, ami nem a TASSZ része volt –, és küldte értesüléseit h-ölföldre (természetesen szovjet cenzúra mellett). Jelentek meg lapok is jiddis nyelven, közülük a legfőbb – a zsiszekció lapja, a moszkvai *Der Emes* – 1920 és 1938 között. (Dimanstein szerint 1928-ban 34 jiddis nyelvű kiadó működött.)

A jiddis nyelvű irodalom támogatást kapott, de természetesen iránymutatással: elszakítani „az októberig terjedő” zsidó történelmi múlttól, „októberesíteni”. Ez csak borongós előjáték a boldogság és a felvirágzás korszaka előtt; befeketíteni minden vallásos vonatkozást, és a szovjet zsidóban „új embert” keresni. És mindez olyannyira vonzóvá vált némely ismert, a forradalom elől külföldre távozott zsidó író számára is, hogy elkezdtek visszaszállingózni a Szovjetunióba. Íme a névsor: 1925-ben David Hofstein költő (habár „felette mindig ott függött a »nacionalizmus« gyanúja”), Lejb Kvitko („könnyen összeszokott a szovjet helyzettel, és igen termékeny költőnek bizonyult”), 1926-ban Perec Markis („könnyen rááll a hivatalos tematikára, eleget tesz a pártvonal követelményeinek”), 1928-ban Moiszej Kulbak és Der Nistor (Pinhosz Kaganovics, aki később kitűnt a *Masber család* című regényével, „a leginkább nem szovjet és bensőleg a legszabadabb zsidó prózai mű a Szovjetunióban”), 1929-ben David Bergelson („a forradalomnak joga van a kegyetlenséghez”). [186] (Amit ő is, Markis is, Kvitko is saját bőrükön megtapasztalhattak 1952-ben.)

Az ivrit nyelvű „burzsoá” kultúra elnyomatásra ítéltetett. H. N. Bjalik vezette írócsoport utazik 1921-ben Palesztinába. Egy másik „ivrit nyelvű írócsoport a 30-as évek közepéig tartotta magát. Nagyritkán tagjainak művei megjelentek” külföldi folyóiratokban. „Néhány szerzőt ezek után letartóztattak, és jórészüik nyomtalanul eltűnt, másoknak sikerült kiszabadulniuk a Szovjetunióból.” [187]

Ami pedig az orosz nyelvű zsidó kultúrát illeti, a zsiszekek úgy tartották, hogy az „a hatalom beolvadást támogató politikájának szülötte a forradalom előtti Oroszországban”. A 20-as évek második felében a jiddis nyelvű írók kettészakadtak „proletár írókra és „útítársak”-ra, amint az egész szovjet irodalomban is. A legjelentősebb zsidó írók az orosz nyelvű szovjet irodalomba mentek át. [188] (Terjedelme miatt ezt a kérdést könyvünkben nem tárgyaljuk.)

Moszkvában az állami fenntartású, jiddis nyelvű zsidó kamaraszínház 1921 óta virágzott, amelynek művészi színvonala is messze az átlag fölé magasodott; a 20-as évek közepén a színház (1925-től állami zsidó színház, GOSZET) végigjárta Európát, ezzel hallatlanul magasra növelve a szovjetek tekintélyét a világ zsidóságának szemében. Természetesen ezúttal is a forradalom előtti zsidó kisvárosi berendezkedés és vallásos élet kifaragásával. Ebben a színházban fényes színészi karriert futott be Michoels, aki később a színházat igazgatta. [189]

Nehezebb sorsa volt az ivrit nyelvű Gabima színháznak, amely még október előtt jött létre. A színházat, amelyet kezdetben támogatott Lunacsarszkij, Gorkij és Sztanislavszkij, a zsiszekció „cionista fészek”-ként üldözte, Lenin külön engedélyével működhetett csak tovább. A Gabima állami színházzá alakult. „Az ivrit egyetlen szigete (maradt) a Szovjetunióban, világos volt azonban, hogy a színháznak nincs jövője.” [190] (A. Kugel pedig, az egykori oroszországi színházi kritikus azért bírálta a Gabimát, mert az elfordult a zsidó mindennapi élettől és elhagyta a sajtóságos zsidó hangulatot. [191]) A színház 1926-ban külföldi vendégszereplésre utazott, de már nem tért vissza, nemsokára pedig felbomlott. [192]

Ezzel szemben a jiddis nyelvi állami zsidó színház elősegítette „a zsidó színházművészet fellendülését a Szovjetunióban. A 30-as évek elején az országban 19 hivatásos jiddis nyelvű színház játszott... Moszkvában, a GOSZET mellett zsidó színházművészeti technikum is működik, Kijevben és Minszkben pedig zsidó dráma- és operaművészeti stúdiók.” [193] A 20-as évek Moszkvájában a Frajkunet nevű zsidó stúdiószínház is játszott. Helyénvaló ehelyütt visszaemlékeznünk a szerencsétlen Szemjon Juskevicsnek, „a zsidó Gogol”-nak a színházhoz fűződő posztumusz^[516] sorsára. *Epizódok* című könyve 1926-ban jelent meg, „amely kifaragta a zsidó polgárok viselkedését a forradalom időszakában”. Juskevics 1927-ben meghal, 1928-ban pedig a szovjet cenzúra betiltja a könyve alapján írott *Szimka, a nyúl szívű* című színdarabot. A darab polgárságellenes, mit lehet még kívánni, de „az egész cselekmény a zsidók között történik”, kineveti „a butaságot, gyávaságot, kapzsiságot”, és a cenzúra betiltotta „judofób hangulatkeltés veszélye” miatta [194]

Ž

Mindeközben milyen állapotban voltak a Szovjetunióban a cionista szervezetek? A kommunista hatalom számára totálisan elfogadhatatlanok voltak, megvádolták őket az „antanttal való együttműködéssel” és „a világmérvű imperializmussal való összejátszással”, de éppen nemzetközi elismertségük miatt visszafogottan kellett velük bármilyen. A zsiszekció 1920-ban számára „polgárháborút hirdetett a zsidó utcában”. A cionizmus üldözését súlyosbította az ivrit nyelv korlátozása is. „Az anticionista nyomás azonban nem volt jelen mindenütt, és nem volt elég szigorú”, vagyis „tartós börtönbüntetés és száműzetés viszonylag ritkák voltak”. A jobboldali cionistákra 1920 tavaszán ráijesztettek rövid letartóztatásokkal, de május 1-jén mindenki amnesztiát kapott. „A Kreml politikájának felemássága” megmutatkozott a Cionista Világszervezet képviselőjével folytatott tárgyalások során is (1921 februárja); Csicserin nem mondott határozott nemet közbenjárásukra, de a szovjet hatalom „még nem volt kész a cionizmus végleges megbélyegzésére” saját zsiszekciója nyomán. Ráadásul a NEP elindulásakor „az adminisztratív nyomás általános csökkenése lélegzetvételnyi szünetet engedélyezett a

cionista csoportok számára is”. [195] (Érdekes, hogy Dzerzsinszkij ezt írta 1923-ban: „A cionisták programja nem veszélyes a számunkra, sőt ellenkezőleg, hasznosnak tartom”; és 1924-ben: „elvi szinten a cionisták barátai lehetünk”. [196] Moszkvában 1920 és 1924 között tartotta magát a központi cionista iroda (1924 márciusában tagjait letartóztatták, és csak nagyszámú bel- és külföldi közbenjárásra módosították közép-ázsiai száműzetésüket az országból való kiutasításra). [197] Már „1923-ban csupán két engedélyezett cionista szervezet maradt a Szovjetunióban”: a Poalej Cion és a Gehaluc ifjúsági szervezet „legális” része, amely Palesztina földműves-betelepítését célozta meg. Ennek előkészítéseképpen részt vett a Szovjetunióban a kolhozok munkájában; 1924-1926-ban folyóiratot adtak ki. [198] Még a Ceirej Cion („Sion ifjúsága”) cionista-szocialista párt balszárnya is egyre élesebb hangnemet ütött meg a bolsevikok vonatkozásában, 1924 tavaszán elkezdődnek a letartóztatások, bár rövid idejűek, de tömegesek, ezekután pedig illegalitásba vonulnak és ezt az illegalitást véglegesen már csak a 20-as évek végén tudták befejezni.

Ennek az illegalitásnak a hangulatát idézi a Ceirej Cion nyoma a jelentős ifjúsági szervezetben (Kijev, Odessza). Náluk „az a jelszó járta: »A zsidó vér nem lehet a forradalom kerekének kenőzsírja.«, A szovjethatalom vonatkozásában pedig „azt az álláspontot foglalták el, hogy formálisan elismerik ugyan a szovjethatalmat, ugyanakkor meghirdetik a harcot a kommunista párt diktatúrája ellen”. Az agitációs munka fő csapásiránya a zsiszekció volt. „Többek között, különösen élesen agitáltak a kisvárosokból a földterületekre (Krímbe) való, akkoriban kezdődött átköltöztetés ellen” „mivel ebben „a nemzeti elkülönültség” megsértését látták. Ezek közül a fiatal cionisták közül többen kerültek politikai elkülönítőkbe. Majd 1926-tól kezdődően a párt meggyengült és széthullott. [199]

A cionistákat 1924 szeptemberében-októberében letartóztatási hullám öntötte el. Egy részüket bíróság elé állították, zárt tárgyaláson, és 3-tól 10 évig terjedő lágerbüntetéseket kaptak. Majd 1925-ben a cionista küldötteket arról biztosította a szovjet KVB (Szmidovics), és a népbiztosok tanácsa is (Rikov), és maga a GPU is (Menzsinszkij és Deribas), hogy semmi ellenvetésük a cionisták működésével szemben, „amennyiben nem bujtogatják a zsidó lakosságot a szovjethatalom ellen”. [200]

Paszmanyik 1924-ben javasolja: „A cionistáknak, az ortodoxoknak és a nemzetiségi zsidóknak a szovjethatalom és a bolsevista világnézet ellen küzdők első soraiban kell lenniük.” [201] De nem jött létre sem ez a szövetség, sem ez az első sor.

A 20-as évek második felében ismét megkezdődött a cionisták üldözése, a büntetőítéleteket felváltja a Szovjetunió területéről való kiutasítás. „1928-ban a hatóságok feloszlatták” az addig is féllegális Poalej Ciont, felszámolták a „legális” Gehalucot, és „bezárták a tulajdonában lévő gazdaságokat. Ebben az időben már véglegesen szétverték szinte az összes illegális cionista szervezetet.” 1926 után „szisztematikusan csökkent” az ország elhagyásának lehetősége. A cionisták egy része börtönben és száműzetésben maradt. [202]

Ž

Bármennyire is tömeges volt a fiatal városi zsidók bevonása a kommunista és a szovjet kultúrába és tevékenységbe, nem kevésbé volt állhatatos az ezzel szembeni

ellenállás sem a vallásos, a nagyjából idős, és az egykori letelepedési területen élő zsidók között. A párt odacsapott és széttiport. „Érdemes elmenni egy tősgyökeres zsidó városba, akár Minszkbe, akár Vityebszkbe, hogy meglássuk, mint tiporták el, taszították nyomorba, bánatba, reménytelenségbe mindazt, ami a zsidóságban méltóságteljes, tiszteletre méltó és figyelemre érdemes volt. Hogy ennek romjain az első sorokba, és az első helyekre romlott, könnyelmű, arcátlan emberek kerüljenek.” [203] A bolsevista hatalom „a mi zsidó közegünkben... borzalmas anyagi és erkölcsi pusztítást vitt véghez”. [204] „Egyfelől a zsidó bolsevikok tömegei, másfelől meg a zsidó *nepmanok* tömegei eléggé rettenetes módon jelzik, mily mélységekbe hatolt már a zsidóság kulturális felbomlása. És ha az orosz nép esetében is a bolsevizmusból való radikális kigyógyulás feltétele a nemzeti és az állami élet vallásos és erkölcsi princípiumainak helyreállítása, úgy a zsidó gondolainak is ugyanebben az irányban kell munkálnia.” [205]

Valóban ebben az irányban munkált. De ennek intenzív voltáról és sikeréről erősen megoszlanak a vélemények. Egy közeli kortárs úgy gondolja, hogy „a zsidó társadalom vagy teljességgel kormány és vitorla nélkül maradt, vagy megzavarodott, és a zavarodottságtól lelkileg eltávolodott, elfordult a történetektől”, az orosz társadalommal ellentétben, ahol mégis volt ellenállás, habár „ügyetlen és sikertelen”. [206] „Az 1920-as évek végén, a 1930-as évek elején a zsidók tömegesen hagyták el hagyományos életvitelüket.” [207] Sőt: az oroszországi zsidóság „az utóbbi 20 év alatt (ez 1933-ban íródott) egyre jobban és jobban eltávolodott saját történelmi múltjától... pusztítva a zsidó szellemet, a zsidó hagyományt”. [208] További néhány év múlva, közvetlenül a második világháború előtt: „Amidőn Oroszországban eluralkodott a bolsevista diktatúra, az apák és fiúk harca a zsidó utcában különösen kegyetlen formát öltött.” [209]

Körültekintve pedig mintegy félévszázad távolából – már Izraelből – M. Agurszkij emlékeztet: a zsidókat a forradalom következtében ért szerencsétlenségek oka jelentős részben az, hogy a zsidó szovjet ifjúság elzárkózott a vallástól és a nemzeti kultúrától, „a kommunista ideológia kizárólagos hatása alá került... A zsidók tömeges beáramlása az orosz életforma minden felületére és a szovjet vezetésbe, a forradalmat követő első húsz évben, a zsidók számára haladásellenesnek és károsnak bizonyult”. [220]

És végül egy szerző a XX. század 90-es éveiből: „A zsidók képezték a forradalom elit csapatát, ők voltak a győztes fél. Ez az orosz internacionalista-szociális forradalom különleges vonása. Ezenfelül a modernizálás során a zsidóságot politikailag bolsevizálták és szociálisan szovjetizálták: a zsidó hitközség pedig – mint etnikai, vallási és nemzetiségi struktúra – nyomtalanul eltűnt.” [211]

A bolsevizmusba távozott zsidó ifjúság megmámorosodott új szerepétől, életrevaló céltudatosságától. Némelyek a nagy elragadtatás közepette még nemzetiségüket is megtagadták. Ez az internacionalizmusba és a fékevesztett ateizmusba^[517] való átmenet azonban nem tekinthető *beolvadásnak* abban a régi értelmében, amelytől annyira félt a zsidóság: a környező többség kultúrájában való feloldódásnak. Ugyanoda mentek ők is, ahova az egész ifjúság tartott, megteremteni az új *szovjet népet*. Csak egy kicsiny ér, ahogy M. Agurszkij megjegyzi, amely még a pravoszláv hitre is áttért, de ugyanakkor meg kívánva őrizni „a bolsevizmus politikai formáit”, mint Ja. Gurovics ügyvéd is, Venjamine metropolita^[518] védője 1922-ben, annak halálos végű tárgyalásán [212], csak ez az ér akart feloldódni éppen az orosz kultúra folyójában, és nevezhető asszimilánsnak. A *Zsidó*

Enciklopédia most a „párt- és állami apparátus, gazdálkodó, tudományos, sőt katonai szervezetek és hivatalok” zsidó munkatársairól ír, hogy „többségük nem rejtette véka alá zsidó származását, de ők és családjaik gyorsan átvették az orosz kultúrát és nyelvet, így a zsidósághoz való tartozásuk elvesztette kulturális tartalmát”. [213] Valóban, csorbát szenvedett ezekben az emberekben az őket felnevelő kultúra, alakult a „szovjet ember”, de az elkövetkező évtizedek megmutatták, hogy a zsidósághoz való tartozás érzésfoszlánya megmaradt, azt nem sikerült kiirtani.

De hát még a 20-as évek idején is, például 1924-1926 folyamán, az internacionalizmus kiáradása ellenére is, vegyes házasság („zsidók és oroszok vagy egyéb nem zsidók között”) országos átlagban csak az esetek 6,3%-ában fordult elő (a házasságba lépő zsidók arányát tekintve). Az OSzFSzK-ban 16,8%, de Belorussziában 2,8%, Ukrajnában pedig 4,5% [214] (más adatok szerint, csupán 1926-ot tekintve, országos átlagban 8,5%, az OSzFSzK-ban 21%, Belorussziában 3,2%, Ukrajnában pedig 5% [215]). Az asszimilációs összeolvadás épphogy elkezdődött.

Na és milyen volt ezek között az új feltételek között az izraelita vallás helyzete? A bolsevik hatalom, amely minden vallásnak, mint olyannak az ellensége, kezdetben, a pravoszláv egyházra mért legféltelenebb csapás éveiben, visszafogott túréssal viszonyult a zsidó vallási gyakorlathoz. „A *Der Emes* című lap 1922 márciusában írta, hogy a KB agitációs és tájékoztatási osztálya nem fogja sérteni a vallásos érzületet... 1920-as években ez a túrés nem terjedt ki a pravoszláv hitre, amelyre a hatalom mint a szovjet rendszer egyik legnagyobb ellenségére tekintett.” [216] Egyébként a pravoszláv egyház értékeinek elkobzását célzó kampány elérte a zsinagógákat is. Je. Jaroszlavszkij írta az *Izvesztyijában* közölt „Mit vehetünk el a zsinagógákban” című cikkében: „A rabbik nagyon gyakran állítják, hogy a zsinagógákban semmiféle érték sincs. A legtöbbször ez valóban így is van... A falak általában üresek. De a hétágú gyertyatartók gyakran ezüstből vannak.

Ezeket okvetlenül el kell kobozni.” Meg három héttel korábban „a Szpaszo-Glinyiscsevszkin lévő zsidó imaházból... elkoboztak 16 ezüstitárgyat”, a szomszédos korális zsinagógából „57 ezüst- és 2 aranytárgyat”. Jaroszlavszkij még azon is gondolkozott, ne vessen-e ki progresszív adót azokra, akik a zsinagógákban a drága helyeket bérlik, vásárolják ki. (Ezt az intézkedést azonban nyilvánvalóan nem vezették be.) [217]

„A zsiszekció szervezői azonban azt követelték a felsőbb vezetéstől, hogy ugyanolyan politikát folytasson a judaizmussal, mint a kereszténységgel szemben.” [218] Már 1921-ben, a zsidó újévkor a zsiszekció „nyilvános bíróságot (tartott) a zsidó vallás felett” Kijevben. A *Orosz Zsidók Könyve* leírja ezt, és a többi „monstre-pert”^[519] is 1921-22-ben: a héder-pert Vityebszkben, a jesiva-pert Rosztovban, és magának az ítélet napjának a bíróság elé állítását Odesszában. A tárgyalásokat tudatosan tartották jiddis nyelven, a zsiszekció gondoskodott róla, hogy a judaizmust bolsevik zsidók „ítélik el”.

A vallásos iskolákat rendelettel betiltották, 1920 decemberében jelent meg a művelődésügyi népbiztosság zsidó osztályának körlevele a héderek és a jesivák megszüntetéséről. „Hosszú éveken keresztül azonban a héderek még folytatták földalatti létezésüket” [219], „nagy számi féllegális héder és jesiva továbbra is működik”. „A vallásos nevelés tilalma ellenére összességében az 1920-as évek bizonyultak a

legliberálisabb időszaknak a zsidó vallásos életben a Szovjetunióban.” [220]

Persze, hogy a „zsidó dolgozók kérésére” többször próbálkoztak a zsinagógák bezárásával, de ez a szándék „a hívők dühödt ellenállásával szembesült”. Mégis, „az 1920-as években bezárták a központi zsinagógákat Vityebszkben, Minszkben, Gomelben, Harkovban, Bobrujszkban”. [221] A Maroszejkán lévő központi moszkvai zsinagógát „sikerült megvédeni Máze rabbinak Dzerzsinszkijhez és Kalinyinhez intézett közbenjárásával” [222]; 1926-ban Kijevben „bezárták a korális zsinagógát, amelybe a zsidó gyermekszínház költözött”. [223] De „a legtöbb zsinagóga továbbra is működött. Így 1927-ben Ukrajnában 1034 zsinagóga és imaház tevékenykedett” sőt, „a zsinagógák száma az 1920-as évek végére megnőtt az 1917-es állapothoz képest”. [224]

A hatóságok megpróbálták létrehozni az „élő zsinagógát” is (a pravoszlávok „élő egyházának” hasonlatosságára), az ilyen zsinagógában „szembetűnő helyen Lenin arcképét függesztették „megpróbálták bevezetni a „vörös rabbik” és a „kommunizált rabbik” intézményét; azonban „semmi sem sikerült, nem sikerült szakadást előidézni a zsidó közegben a hívők között”. [225] „A vallásos zsidók túlnyomó többsége határozottan fellépett az »élő zsinagóga« ellen, ezért a szovjet hatóságok tervei... kudarcot vallottak.” [226]

A minszki rabbik egy csoportját 1930 végén letartóztatták. Mindnyájukat „szabadlábra helyezték kétheti fogvatartás után, és miután aláírtak egy, a GPU munkatársai által összeállított levelet” [227], miszerint 1. a zsidó vallást nem üldözik a Szovjetunióban, „mint a cári Oroszország idején”; 2. a szovjet időszak alatt egyetlen rabbist sem végeztek ki.

A zsidók által lakott vidékeken ezenkívül „vasárnapot vagy hétfőt igyekeztek pihenőnappá tenni; az iskolákban, a zsiszekció követelésére szombaton is volt tanítás, és vasárnap volt a pihenőnap”. (Nemsokára pedig, 1929-től mindenkire az „ötnaposság” és a „hatnaposság” várt, vagyis egy lebegő szabadnap ötnaponta vagy hatnaponta, így a keresztények is elvesztették a vasárnapot, a zsidók is a szombatot.) Ünnepnapokon a zsiszekek tomboltak a zsinagógák előtt, Odesszában „berontottak a broszki zsinagógába... és demonstratívén kenyeret ettek a böjtölő hívők szemeláttára”. Szerveztek ezenkívül „kommunista jom kippurokat” (a „kommunista szombatok” és „kommunista vasárnapok” mintájára társadalmi munkavégzést az ítélet napján). „Az ünnepnapokon, különösen a zsinagógák bezárásakor, általában táleszeket^[520], Tóra-tekerceket, imakönyveket, vallásos könyveket rekviráltak.” „A macesz^[521] behozatalát külföldről... hol engedélyezték, hol tiltották” [228], emellett „1929-től a hatóságok magasabb adókulcsot alkalmaztak a maceszsütés esetében”. [229] Larin megjegyzi, hogy „bámulatos módon engedélyezték” 1929 húsvétján a macesz szállítását Königsbergből a moszkvai zsinagógákba. [230]

A 20-as években magánnyomdákban még adtak ki vallásos zsidó irodalmat. „Leningrádban a bábád irányzatú hászidoknak sikerült imakönyveket nyomtatniuk néhány kiadásban, mindegyiket néhány ezres példányszámban”, D. Katzenelson leningrádi rabbi munkáját pedig a *Krasznij agitator* (Vörös Agitátor) nyomdájában adták ki. A 20-as évek folyamán megjelentek zsidó naptárak is, és „több tízezres példányszámban keltek el”. (2311 Sőt, „a zsidó hitközség volt az egyetlen vallásos egyesülés (Moszkvában), amelynek a 20-as években engedélyezték istentiszteleti helyek építését”: második zsinagógát a II. Visesztlávcevszki közben, a Szuscsevszki téren mellett, és egy harmadikat Cserkizovban. Ez a

három zsinagóga Moszkvában nyitva maradt a 30-as évek folyamán. [232]

De „a fiatal zsidó írók és költők... lelkesedéssel írtak az üres zsinagógákról, a magányos rébéről^[522], akinek már nincs kit tanítania, a kisvárosi fiúkról, akikből rettegett vörös komisszárok lesznek”. [233] Azt is láttuk, hogyan őrjöngtek az orosz komszomolisták a húsvéti hajnali mise idején, kiütötték az emberek kezéből a gyertyákat és a szentelt kalácsot, később pedig ledöntögették a keresztek a kupolákról; és a téglahalmazzá vált sok ezer gyönyörű templom; és emlékezünk a sok ezer pap kivégzésére, és más ezrekre is, lágerbeli saroglyákat^[523] cipelve.

Akkoriban mindnyájan istenűzést tartottunk.

Ž

A korai szovjet évektől fogva a zsidó értelmiség és ifjúság előtt áldásos módon kitárultak a tudományhoz és az orosz nyelvű kultúrához vezető utak, nagyon széles, de szovjet módon tartalmukban összeszorított utak. (A legkorábbi szovjet évek idején a kultúra csúcsainak patrónusa Olga Kamenyeva, Trockij nővére volt.)

Már 1919-től kezdve „hatalmas számban tódult a zsidó ifjúság” a filmgyártásba a Lenin által az „azonnali agitációs hatása” miatt feldicsért művészetbe, a tömegpszichológia irányítása végett. „Közülük sokan álltak filmstúdiók, köztársasági és központi film-főigazgatóságok, oktatási központok és forgatócsoportok élére.” (B. Sumjackij, a Mongol Köztársaság egyik alkotója, Sz. Dukelszkij, a mozgóképipari főigazgatóság vezetői különböző időszakokban. [234]) A kora szovjet filmgyártás hatásos megjelenése kétségtelenül zsidó érdem. A *Zsidó Enciklopédia* hosszasan sorolja a gyártásvezetőket, rendezőket, dramaturgokat, színészeket, forgatókönyvírókat, filmszakembereket. A rendezők közül Dziga Vertov számít a szovjet, alapvetően dokumentarista film klasszikusának: *Lenini filmigazság, Lépdelj, Szovjet, A Donyeck-medence szimfóniája, Három dal Leninről* [235] (kevésbé ismert, hogy ő vette filmre Szergej Radonyezsszkij szent ereklyéinek elpusztítását is). A „történelmi dokumentumfilm” kategóriájában Eszfir Schub „régii filmhíradórészletek tendenciózus egymás mellé helyezésével teljes estét betöltő propagandafilmekeket szerkeszt (»A Romanov-dinasztia bukása«, 1927... stb.), a későbbiekben hasonló fogásokkal készített dicsőítő és patetikus filmeket”. Közismertek a szovjet filmművészet történetében G. Kozincev és L. Trauberg (Sz. V. D., *Új Babilon*), Sz. Jutkevics. F. Ehrmler hozta létre a filmkísérleti műhelyt. Kiemelkedik még G. Rosal (*Szkozyinyin uraságék őexcellenciája – Girs Lekker merénylete*), Ju. Reisman (*Kényszermunka, Szomjazik a föld*) és mások. Az egész kora szovjet film legnagyobb alakja pedig Szergej Eizenstein. Ő hozta a vászonra „az epikát, a tömegjelenetek monumentalitását, ez utóbbiak és a nagytotál képek váltakozását, a vágás érzelmi töltését és ritmusát”. [236] Tehetségét azonban megrendelésre használta. A *Patyomkin cirkáló* dörgő világsikere faltörő kosként nyitott utat a szovjeteknek; a széles nézőközönségre kifejtett hatását tekintve azonban az orosz történelem felelőtlen kiforgatása, a régi Oroszországra hintett átkok kizsárolója, kimódolt „filmes kellékekkel”: mintha ponyvával fedték volna be a matrózok tömegét, hogy agyonlőhessék őket (és a világközvélemény történelmi tényként fogadta ezt el), meg az ominózus „tömegverekedés” az odesszai lépcsősoron, ami sosem volt. (Később Sztálinnak kellett segíteni a totalitárius eszmével, aztán a nemzetiséggel, Eizenstein akkor is azonnal rendelkezésre áll.)

Habár a *Zsidó Enciklopédia* a művészegyéniségek nevét nemzetiségi hovatartozásuk alapján válogatta össze, megismétlem: nem a nemzetiségükben volt a dolog nyitja, hanem az egész kora szovjet időszak heves-szabados internacionalista viharában, amelytől bármiféle nemzeti szellem vagy hagyomány a legmesszebbmenőkig távol állt. Itt egy fényesen kiemelkedő egyéniség – színházi, de a hatalom mellett áll – Meierhold. Ő a szovjet színház vezető – és ellentmondást nem tűrő – csillaga. Heves rajongói voltak, de nem mindenki fogadta el. Tirkova-Williams késői visszaemlékezéseiben olvassuk: „dogmatikus sematizációjával és ridegségével” diktátor módjára zúzta össze a darabok szerzőit és a színészeket is; Komisszarzsevszkaja „megérezte, hogy újszerűsége híján van az alkotó egyszerűségnek, az etikai és esztétikai tisztaságnak... megnyeste a színészek szárnyát... nagyobb jelentőséget tulajdonított a keretnek, mint a festménynek” [237]; Mihail Bulgakov kitartó ellenségeként is emlékezetessé vált.

Az akkori kor természetesen fizetséget követelt a pozícióért. Így fizetett akkoriban Kacsalov is, Nyemirovics-Dancsenko is, meg mindenki... Így fizetett a kamaraszínház tehetséges rendezője, A. Tairov-Kornblit is, ugyanannak a megismételhetetlen kora szovjet időszaknak a színházi csillaga. (1930-ban Tairov az ipar-pártot „leplezte le” az újságokban.)

Marc Chagall 1923-ra már kitelepült. Az 1920-as évek festőitől azt követelték, hogy beszálljanak a látványos szovjet tömegtájékoztatásba, amivel ki is tűnt néhány zsidó festő, kezdve talán a korai El Liszickijel. Ő az októberi forradalomban „az emberiség történelmének új kezdetét” látta meg, „bekapcsolódott a különböző bizottságok és bizottmányok munkájába, elkészítette a szovjet központi végrehajtó bizottság első zászlaját, amelyet a kormánytagok 1918-ban kivittek a Vörös térre”. Híres plakátja a „Vörös ékkel üsd a fehéreket”, 1927-től sok szovjet kiállítást installált külföldön, Nyugatnak szánt propagandisztikus fényképalbumok (*A Szovjetunió építi a szocializmust* stb.). [238] A hatalom kegyence pedig („sok Lenin-, Trockij- és egyéb szovjet vezető arcképe”, Vorosilov, Frunze, Bugyonnij) Iszaak Brodskij. „Sztálin arcképének elkészítése után a Szovjetunió vezető hivatalos arcképfestőjévé vált” 1928-tól, 1934-ben pedig kinevezik az össz-oroszországi művészeti akadémia igazgatójává. [239]

„Az első forradalom utáni évek... után az oroszországi zsidók zenei élete még élénkebb.” A század elején Oroszországban létrehozták „a világ első zsidó zenei nemzeti iskoláját, amely ötvözte a mély népi hagyományokat és az európai zeneszerzői technikát”. És most, a 20-as években „aktívabbá vált a zsidó zeneszerzők tevékenysége, számos zsidó témájú és tartalmú mű jelent meg”, például M. Gnyeszin *Ábrahám ifjúkora* c. operája, A. Krein *Énekek éneke*, bátyjának, G. Kreinnek *Zsidó rapszódia*ja. G. Kreint, Julián fiával együtt nyolcéves kiküldetésbe küldték (az akkori szovjet korlátozások mellett) Bécsbe és Párizsba, fiának „zeneszerzői és előadói tehetségét tökéletesítendő”. [240] A zenei előadó-művészet mindig is sikeres pálya volt a zsidó tehetségek előtt, most pedig folyóvá duzzadt, és – szerencsére – ideológiamentes maradt. Ekkor még ismeretlen, de – meg fogjuk tární – a továbbiakban évtizedekig magasztalt nevelje bukkannunk. Számos „zenei közéleti személyiség” jelent meg. Matiasz Szokolszkij-Grinberg volt a művelődésügyi népbiztosság művészeti főigazgatóságának zenei főfelügyelője, az ideológiai *Muzika i revoljucija (Zene és Forradalom)* című kiadvány felelős szerkesztője. Később (a 30-as években) Moiszej Grinberg, „a zenei és koncertélet neves szervezője” volt az állami zenei kiadó igazgatója, a *Szovetszkaja muzika (Szovjet Zene)* főszerkesztője, később még az

össz-szövetségi rádió zenei műsorszórási főosztályának vezetője is. [241] Odesszában még zsidó konzervatórium is működött. [242]

A tömegeknek szánt színpadon Lennyid Utyosov hangja zúgott. Egyéb témák mellett dicsőségesen járta be az országot az odesszai jelleg. („Az odesszai sittről meglépett három jasszfiú...”) Sok dalnak A. d’Actil volt a szerzője (az ő híres „Vörös lovas- / katonák vagyunk, / jószavú bárdok mirólunk / szerzik újabb énekük”). A. P. German és Ju. Hajt költötték a szovjet légierő indulóját. Ugyan ki az, az idősebb nemzedékből, aki nem énekelte rekedtre ifjú hangját: „Egyre magasabba, magasabbra és magasabbra / sarkalljuk madaraink szárnyalását”. [243] Akkor alapozták meg a szovjet tömeges daléneklést.

A szovjet kultúra áradata évről évre egyre inkább az irányító hivatalok szeme- és kezeügyébe került. Néhány közülük: GUSZ (állami tudományos tanács). GIZ (a monopolista állami kiadó, amely sok magánkiadót fojtott meg, 1922-23-ban David Csernomorgyikov volt a „politikai komisszára” [244]). Hasonlóképpen a MuzGIZ zenei kiadó. Művészeti alkotások felvásárlásának állami bizottsága, vagyis a művészek létezését megszabó hatalom. (A politikai megfigyelés, mint A. K. Glazunov, a leningrádi konzervatórium rektora esetében, külön téma.)

Magától értetődő, hogy a zsidók csupán elemei voltak a csinnadrattával felvonuló proletárkultúrának. És a kora szovjet időszak győzedelmes légkörében őszintén nem érződött veszteségnek, hogy a szovjet kultúra intenzíven szorította ki az orosz kultúrát, emlékezzünk megfojtott vagy el sem hangzott neveire.

Ž

Az országban és a pártban 1923 és 1927 között kegyetlen harc folyt Sztálin és Trockij között a hatalomért. Később legalább ekkora magabiztossággal küzdött a pártelsőséggért Zinovjev is. Ilyen előzmények után 1926-ban Trockijhoz pártolt a Sztálin által megcsalt Zinovjev és Kamenyev (egyesült ellenzék), vagyis a három legnevesebb zsidó vezér egy táborba került. Nem csoda, hogy az alacsonyabb rangú fiatal trockisták tömege is zsidó volt. (Erre utal például a verhnyeuralszki elkülönítőben a trockistákkal együtt ült A. Csiliga vallomása, amit Agurszkij idéz: „a trockisták valóban fiatal zsidó értelmiségiek és műszakiak voltak”, elsősorban és különösen a baloldali bundisták közül. [245])

„Az ellenzéket alapvetően zsidó csoportnak tekintették”, és Trockijt ez erős aggodalomra készítette. Ezért 1924 márciusában panaszkodott is Buharinnak, hogy a moszkvai munkások nyíltan kimondják: „Lázonganak a zsidók!”, meg úgymond „több száz levelet kapott ebben a témában”. Buharin elhárította, mint részletkérdést. Akkor „Trockij megpróbálta az antiszemitizmus kérdését a politikai bizottság elé terjeszteni, de senki sem támogatta ebben”. Trockij a legjobban éppen attól tartott, hogy Sztálin az antiszemitizmust fogja a nyilvánosság előtt ellene ütőkártyaként felhasználni. És erre esetenként sor is keült (Uglanov, aki akkor a moszkvai pártbizottság titkára volt). Annikor pedig 1927. november 7-én Moszkvában feloszlatták (éppen Uglanov) a trockista tüntetést, „antiszemita bekiabálások hallatszottak”. [246]

Talán Sztálin szívesen ki is játszotta volna az egyesült ellenzék ellen a zsidóellenes lapot, ami közeli eredménnyel kecsegtetett, de példátlan politikai érzékével elkerülte ezt a lépést: mintha belekezdett volna és visszalépett. Hiszen értette, hogy a zsidók jelentős

számban voltak pártjának a tagjai (ha pedig egyesítené őket maga ellen, jelentős erőt képviselnének), és rájuk még szüksége van a nyugati támogatás végett, meg különböző zsidó káderekre neki magának is szüksége lehet még egykor. Nem is vált meg soha kedvenc segítőjétől, Lev Mehlisztől; és még Caricin, valamint a polgárháború óta hűséges csatlósa volt Moiszej Rubinovics (akit ezért igencsak kitüntettek). Azért egyidejűleg Sztálin megerősödésével a 20-as évek végén megkezdődött a zsidók leépítése a szovjet apparátusban. Ennek a küzdelemnek a csúcsán nem véletlenül küldte Jenukidzét, hogy fényképeztesse magát le a „munkás- és parasztasszonyok” [247] kongresszusának „zsidó küldötteivel”. Jaroszlavszkijt pedig, hogy megírja a *Pravdá*-ban: „az ellenzékkel szemben alkalmazott antiszemitizmus megnyilvánulásának egyes esetei, ugyanügy, mint... az ellenzék részéről a párt elleni harca során alkalmazott antiszemitizmus egyes esetei” kísérlet arra, hogy felleljenek „bármily rést, bármilyen repedést” a proletárdiktatúra testén. „Nincs annál butább vagy reakciósabb dolog, mint az ellenzék gyökereit az egyik vagy másik ellenzéki vezető nemzetiségi vonásaiból levezetni.” [248] És valóban, a XV. pártkongresszuson, ahol véglegesen szétzúzták az „egyesült ellenzéket”, Sztálin elküldte Ordzonikidzét, hogy külön nyilatkozzon a nemzetiségi kérdésről a központi ellenőrző bizottság és a munkás-paraszt felügyelőség előtti beszámolójában (éppen ott mutatta be a fenti statisztikát), mintegy a zsidók védelmében. Az apparátus „nagyobbrészt oroszokból áll... ezért mindenfajta pletykálkodás a zsidó beözönlésről stb. tökéletesen megalapozatlan”. [249] De hát Sztálin még 1930-ban, a XVI. kongresszuson is az „orosz nagybirodalmi sovinizmus”-t jelölte meg „mint a nemzetiségi kérdés legnagyobb veszélyét”. Sztálin végül az 1920-as évek végéig nem hajtotta végre a szovjet apparátus és a párt elgondolt „megtisztítását” a zsidóktól, hanem továbbra is támogatta elhelyezkedésüket különböző ágazatokban, helyeken, intézményekben.

A kommunista párt XV. kongresszusán (1927 decembere) elkövetkezett az idő, amikor nyilatkozni kellett az egyre veszélyesebben feltorlódozó parasztkérdésben: mit tegyünk ezzel a kibírhatatlan parasztsággal, amely a kenyérért cserébe arcátlanul ipari árukat szeretne kapni? A legfontosabb beszámoló ebben a kérdésben Molotové. A vitában pedig a felszólalók között vannak Schlichter és Jakovlev-Epstein, a parasztság halhatatlan hóhérai. [250] Tömeges háború készülődött a parasztság ellen, és Sztálin nem engedhette meg magának, hogy elriassa az ügyes kádereket, meg talán úgy gondolta, hogy ebben az óriási kampányban, amely aránytalanul jelentős mértékben a szláv lakosság ellen irányul, biztosabb a zsidókra támaszkodni, mintsem az oroszokra. Az állami tervbizottságban továbbra is megőrizte a zsidó többséget. A kollektivizálás irányító és elméleti apparátusában természetesen benne volt Larin is; 1928 óta Lev Kritzman állt az agráregyetem igazgatói posztján, 1931-33-ban az állami tervbizottság elnökhelyettese, végzetes szerepet játszott a Kondratyjev és Csajánov elleni hajtóvadászatban. (Épp időben érkezett Deborin és Jaroszlavszkij.) Jakob Jakovlev-Epstein volt a földművelésügyi népbiztos. (Hosszú éveken keresztül karrierje az agitáció és a tájékoztatáspropaganda területére korlátozódott: 1921-től a Glavpolitproszvet vezetője, majd a KB agit.-prop. osztálya következik, és a KB sajtóosztályának vezetői széke. De már 1923-ban, a XII. kongresszuson is bemutatja a faluról szóló határozattervezetét, így a sors 1929-ben földművelésügyi népbiztossá tette. [251] És vezette ő ezek után a nagy áttörést, a sokmillió kollektivizációs rohamot, szolgálatkész helyi végrehajtókkal.) Kortárs író írja: „A 20-as évek végén a jelentős számú zsidó kommunista először válik parancsnokká és élet-halál urává vidéken. Csak a kollektivizáció során véglegesült a zsidónak, mint a

parasztnak gyűlöletes ellenségének a képe. Még olyan helyeken is, ahol addig a napig egyetlen zsidót sem láttak szemtől szembe.” [252]

Nyilvánvaló, hogy a szovjet és a pártapparátusban betöltött százalékos arányuktól függetlenül, tévedés volna a kommunizmus leggonoszabb parasztellenes tervét éppen a zsidó részvétellel magyarázni. Lehetett volna a földművelődési népbiztosság élén orosz is Jakovlev-Epstein helyett, ez elég nyilvánvalóan megmutatkozott a mi október utáni történelmünkben. A kulákság felszámolásának és a kollektivizációnak az értelme és következményei nem lehettek csupán szociálisak és gazdaságiak. Milliós nagyságrendben nem arctalan tömeget semmiztek ki, hanem hagyományos kultúrával rendelkező valódi embereket, kitepték gyökereiket, kioltották szellemiségüket. Lényegében a kulákok felszámolása nemcsak szociális intézkedésként nyilvánult meg, hanem nemzeti intézkedésként is, és mivel érveljünk, hogy ezt nem tartalmazta a kommunista elgondolás? Az orosz népre, mint a kommunizmus győzelme útjában álló legfőbb akadályra mért, Lenin által kieszelt stratégiai csapás sikeresen valósult meg halála után is. Azokban az években a kommunizmus minden kegyetlenségével tiporta szét az orosz népet. És elképesztő, hogy tudatos emberek is életben maradtak. A kollektivizáció minden más kommunista cselekménynél nyilvánvalóbban söpri el Sztálin diktatúrájának állítólagos „nemzeti”, állítólagosan „orosz” jellegéről szóló elméleteket. Ami pedig a hatalmon lévő kommunista zsidók részvételét illeti a kollektivizációban, jusson eszünkbe, hogy ez a részvétel szorgalmas és tehetséges volt. Halljuk ezt egy harmadgenerációs politikai menekülttől, aki Ukrajnában nőtt fel: „Visszaemlékszem apámra, anyámra, nagybátyáimra, nagynénémre, milyen lelkesedéssel végezték a kollektivizációt, teljesítették az ötévest négy alatt, és írtak az alkalomhoz illő termelési regényeket!” [253] A kormánylapban ez állt: „Nincsen minálunk zsidókérdés. Erre a kérdésre már réges-rég válaszolt az októberi forradalom. Minden nemzetiség egyenlő, ez az a válasz.” [254] Amikor azonban a parasztházba nem csupán komisszár, hanem zsidó komisszár lépett be a kulákgazdaság felszámolása végett, akkor a kérdés viszonylagossá vált.

„A 20-as évek végén”, írja S. Ettinger, „sokaknak úgy tűnt, hogy a szovjetunióbeli élet sokféle nehézsége között az egyetlen nép, amely nyert a forradalmon, a zsidók: ők voltak fontos kormányposztokon, ők tették ki az egyetemi és főiskolai diákok jelentős csoportját, a híresztelések szerint megkapták Krím legszebb földjeit, és elárasztották Moszkvát.” [255]

De lám, fél évszázaddal később, 1980 júniusában a Columbia egyetemen tanácskozást tartottak (rádióban hallottam) a zsidók helyzetéről a Szovjetunióban. A tanult előadók leírták, mennyire szorongatott a szovjet zsidók helyzete, és külön kiemelték, hogy a zsidóktól elvárták, hogy elutasítsák gyökereiket, hitüket, kultúrájukat és kapcsolódjanak be valamely nemzetieden társaság munkájába, vagy települjenek ki.

Hoppá ! Hát éppen ez az, amit a húszas években megköveteltek és amire kényszerítették az egykori Oroszország minden népét, Szolovki terhe mellett, és nem volt alternatíva, „vagy kitelepülni”.

A „fényes” húszas évek, mennyire rájuk fér a józan értékelés.

Telve voltak elkeseredett üldözéssel *osztályjelleg* szerint is, amibe beletartozott az ártatlan *gyermek*ek üldözése szüleiknek – általuk még csak nem is látott – életmódja miatt,

ámde *akkor* nem zsidó gyermekekről és nem zsidó szülőkről volt szó.

A húszas években egyfolytában halálra üldözték a klérust^[524]. (Nem is kell külön említenem, hogy a klérus sok nemzedéken keresztül egyértelműen az orosz nemzeti típust képviselt.) Ezzel a „GPU egyházi osztályai” foglalkoztak, amelyeknek élén az emberek, persze nem csak zsidókat láttak, de azért túlságosan gyakran zsidókat is.

A húszas évek végétől, a harmincas években elindultak a mérnökperek is: meghurcolták és megölték az egész régi mérnöki kart, amely összetételét tekintve túlnyomórészt orosz volt, a jelentős német réteg mellett.

Hasonlóképpen rombolták le azokban az években az orosz tudomány pilléreit és tüntették el szakembereit is sok tudományágban – történelem, régészet, helytörténet –, hiszen az oroszoknak nem lehet *múltjuk*. Egyetlen üldözőnek sem rójuk fel *saját* nemzetiségi szándékait. (Ha a bizottságban, amely előkészítette és megindokolta az oroszországi egyetemek történelmi és bölcsészettudományi karainak megszüntetéséről rendelkező határozatot, benne volt Gojhbarg, Larin, Radek és Rothstein. Tegyük hozzá, hogy ugyanúgy benne volt Buharin, M. Pokrovszkij, Szkvorcov-Sztyepanov, Fritsche, és aláírta mindezt 1921 márciusában Lenin.) A határozat szellemében azonban volt nemzetiségi indíttatás: ennek a népnek – a „nagyorosz” népnek – a továbbiakban már sem történelemre, sem nyelvre nem lesz, nem lehet szüksége. A 20-as években megszüntették magát a fogalmat is, „orosz történelem”, nem volt ilyen ! És kisöpörték a „nagyorosz” fogalmat is, nincs ilyen!

Annál fájdalmasabb, hogy mi magunk, oroszok állhatatosan haladtunk ezen az öngyilkos úton. És a 20-as éveknek éppen ezt az időszakát szokták tekinteni a cárizmustól, kapitalizmustól felszabadított kultúra „felvirágzásának”! Még azt a szót, hogy „orosz” kimondani, vagy hogy „orosz vagyok” ellenforradalmi kihívásként hangzott, erre én aztán egészen jól emlékszem a magam tapasztalatából is, iskolás gyerekkoromból is. Viszont mindenütt akadálytalanul lehetett mondani és írni, hogy ruszopjat^[525]. A *Pravdá*ban szembetűnő helyen ajánlották az olvasó figyelmébe (V. Alekszandrovszkij ezen felül semmivel sem tűnt ki):

Oroszország! Elkorhadt? Meghalt? Megdöglött?
Hát jól van! Örök emlék neked.
...Mankóidon nyikorogva csoszogtál,
Ajkadat az ikonok kormaival kented;
A puszták felett varjúként károgtál,
Őrizted a sok évszázados súlyos álmot.
Hej, te vak és bolond vénasszony!... [256]

V. Blum pedig a *Vecseryaja Moszkva (Esti Moszkva)* hasábjain nem ártallotta arcátlanul követelni, hogy „el kell takarítani a terekről a »történelmi« szemetet”: a Vörös térről eltakarítani Minyin és Pozsarszkijt, Novgorodból Oroszország ezredéves emlékművét, Kijev dombjáról Szent Vladimir szobrát, „ez a sok tonna... fém már régóta az ócskavastelepre kíváncsozik”. (Az „árnevezések” nemzetiségi árnyalatairól már írtunk.) A politikai szélkakasként és személyes szemérmertlenségéről hírhedt David Zaslavszkij azt követeli, hogy pusztítsák el Igor Grabar restaurációs műhelyeit: „A tisztelendő festőatyák... titokban ismét egyesítették az egyházat és a művészetet!” [257]

Ez a mi önmeghódításunk azonnal megmutatkozott az orosz nyelvben is, mélységének, szépségének, bőségének elvesztésében, az acélhengerelt szovjet volapükre^[526] való áttérésben.

Annak az évtizednek a lelkesedésében nem törődtek azzal, hogyan is néz ki mindez: hisz az orosz hazafiságot véglegesen leváltották. De ne feledjük, ne feledjük e] a néperzést. Nem annyira vette észre a nép, hogy a Megváltó Krisztus templomát a szkopinszki járásból való egykori parasztgyerek, Zsevalkin mérnök robbantotta fel, de annál inkább észrevette, hogy a legfőbb robbantót Kaganovicsnak (ő még a Vaszilij Blazsennij-székesegyházat is le akarta romboltatni) hívták. Nyilvánosan pusztította a pravoszláv hitet a Gubelman Jaroszlavszkij vezette „harcos istentelenek” bandája. Helyesen mondják manapság: „Különösen felháborító volt, hogy a zsidó kommunisták részt vettek az orosz templomok szétrombolásában.” [258] És éppen a pravoszláv egyház (majd később a falu) üldözésében bármily szégyenteljes is a parasztfiak részvétele, de megdöbbenő, sértő és eltörölhetetlen volt minden más vallású részvétele is. Éppen az orosz közmondás ajánlása ellenében: *Ne űzd az Istent az erdőbe, ha már- bemásztál a házba.*

A húszas éveket A. Voronel szavai szerint: „a zsidók kedvező helyzetnek tekintették, ami tragikusnak bizonyult az orosz nép számára”. [259]

Igaz, a helyzetet még kedvezőbben fogadták a baloldali nyugati entellektüelek: őket természetesen nem a nemzeti, hanem a szocialista szempont bővölte el. Ki emlékszik rá, hogy 1930 szeptemberében negyvennyolc közétkeztetési szakembert végeztek ki viharos gyorsasággal, „az éhezés megszervezőit” (Sztálin helyett), „szabotőröket” a hús, hal, konzerv és zöldség terén Ezek közül a szerencsétlenek közül legalább tíz a zsidó. [260] Ugyan mi tudná megállítani a szovjethatalom iránti csodálatot a világban?

Dora Schturman figyelmesen végigköveti B. Bruckusz hiábavaló próbálkozásait, hogy Európában tiltakozásra készítse a nyugati értelmiségieket. Ugyan talált ilyeneket, de kiket, németeket és „jobboldaliakat”. Első felindulásában Albert Einstein is aláírta, de pironkodás nélkül vissza is vette aláírását, mivel: „a Szovjetunió hatalmas eredményeket ért el” és „Nyugat-Európa nemsokára irigyelni fogja magukat”, ez a kivégzés pedig csak „egyedi eset”, és „nem lehet teljes mértékben kizárni a (közétkeztetésiek) bűnösségét”. Romain Rolland „nemes” hallgatásba burkolózott. Zweig alig tudott ellenállni a kommunista haragnak, aláírását nem vette vissza, de hozzátette, hogy ez a kivégzés „ősi orosz módszer”. És akkor ugyan mit is várjunk az országon belül Joffe akadémikustól, aki rábeszélte Einsteint, hogy vonja vissza aláírását? [262]

Nem, nem kezdett bennünket irigyelni Nyugat-Európa. Ezen „egyedi esetek” keretében pedig az ártatlanok millióit végezték ki. Ne fessegessük, miért feledte el a világközvélemény azokat a gonosztetteket. Ma sem emlékeznek vissza azokra vajmi szívesen.

Manapság a visszája felé, a múltba épül az a mítosz: miszerint a szovjethatalom idején a zsidók egészében véve másodrendű állampolgárok voltak. Vagy a kora szovjet időkről ilyen formában nyilatkoznak: „akkor még nem volt olyan elnyomás, amilyenre a későbbiekben sor került”. [262]

Ritkaságszámba megy annak a beismerése, hogy nemcsak részt vettek, de bizonyos

zsidó hetykeséggel intézték annak a fiatal barbár államnak a dolgait: „A tudatlanság és az arcátlanság, amit Hannah Arendt a zsidó parvenük^[527] tipikus vonásainak nevez, jellemző volt az első szocialista, politikai és kulturális elitre. Az arcátlanság és a heveség, amelyek a bolsevista intézkedéseket kísérték, akár az egyházi kincsek elrablása vagy a »burzsoá értelmiségiek« üldözése terén, valóban bizonyos zsidós vonásokat kölcsönöztek a húszas évek bolsevista hatalmának.” [263]

Az 1990-es esztendőkből egy másik zsidó publicista írta a 20-as évekről: „Az egyetemi előadótermekben a hangulatot gyakran határozták meg a zsidók, akik nem vették észre, hogy miközben intellektuális lakomájukat ülik, az ország alapvető népességének táborában a pusztulás uralkodik.” Később „évtizedeken keresztül a zsidók azokra a hitsorsosaikra voltak büszkék, akik a forradalom idején fényes karriert futottak be, és nemigen gondolkodtak el azon, mi módon kapcsolódik ez a karrier az orosz nép valóságos szenvedéséhez”. Ma pedig „fajtársaim megdöbbentő egyöntetűséggel tagadják a XX. századi orosz történelemmel kapcsolatos bármiféle vétküket”. [264]

Haj, gyógyírként hatna mindkét nép sebeire ez a hang, ha nem lenne annyira egyszeri és nem veszne el a hangja... Az ugyanis igaz, hogy a húszas években a zsidók tömegesen álltak a bolsevik *Moloch* szolgálatába anélkül, hogy eszükbe jutott volna ez a szerencsétlen kísérleti föld, de saját életükben sem látták ennek a következményeit. És sokan a csúcsra jutott szovjet zsidók közül *túlmentek a mértéken*: elvesztették azt a képességet, hogy mikor kell megállni.

A HARMINCAS ÉVEK

A harmincas évek a Szovjetunióban a feszített iparosítási ugrás időszakát jelentették; ekkor örölték fel a paraszti tömegeket, és az egész lakosság élete olyan új, szokatlan formát öltött, amely különleges készségeket igényelt a hozzájuk való alkalmazkodáshoz. Az erőn felüli áldozatoknak köszönhetően, és a szovjet szervezési rendszer nagyszámú ostobasága ellenére az egész kegyetlen hősköltemény mégiscsak elvezetett az ipari nagyhatalom felépítéséhez.

De nem is a semmiből jött létre és teljesedett be az első és a második sztálini ötéves terv, és nem is csak a pucér melóstömeg pusztá erőszakos összetételése által. Bőséges műszaki ellátásra, élenjáró berendezésekre, az ebben a technikában jártas, tapasztalt szakemberek együttműködésére volt szükség és mindez valósággal áradt a nyugati kapitalizmus felől, de leginkább az Egyesült Államokból. Nem adományként, persze, nem bőséges segítségképpen, a szovjet kommunisták mindezt igencsak keményen fizettek az orosz föld ásványaival és az erdők gazdagságával, nyersanyagpiacokkal és a Nyugatnak juttatott értékesítési piacokkal, valamint a cári birodalom összerabolt kincseivel. Ilyen üzletek indultak be a nemzetközi pénzmágnások, és mindenekelőtt a Wall Street részvételével és jóváhagyásával. Ezzel masszívan folytatva azokat az első kereskedelmi kapcsolatokat, amelyeket a szovjet kommunisták még a polgárháború időszakában kötöttek az amerikai tőzsdéken, és erősítettek meg több hajórakománynyi cári arannyal, valamint az Ermitázs kincseivel.

Szabadjon azonban, hiszen bennünket alaposan kioktatott Marx, hogy a tőkés a proletár szocializmus vérszomjas ellenségei, és nem segítséget, hanem csak pusztító véres háborút küldhetnek ránk! Hát, ez nem volt egészen így; a hivatalos diplomáciai elismerés hiánya ellenére közismert volt, sőt még az *Izvesztyijában* is megjelent: „az amerikai kereskedők érdekeltek a gazdasági kapcsolatok bővítésében a Szovjetunióval”. [1] A bővítés ellen az amerikai szakszervezetek léptek fel (megvédendő saját piacukat az olcsó – rabszolgai – szovjet munka termékeitől). Az addigra létrehozott orosz-amerikai kereskedelmi kamara azonban hallani sem akart a kommunizmussal szembeni bármiféle politikai ellenállásról, „a politika belekeveréséről az üzleti viszonyokba”. [2]

A mára már feltárt diplomáciai és pénzügyi levéltárak adatai alapján E. Suttor, a korábban már említett kortárs amerikai kutató végigkövette a Wall Street kapcsolatait a bolsevikokkal, és rámutatott azoknak a hosszú éveken keresztül fennállt erkölcstelen logikájára és következetességére. Ez még a Carnegie bőséges tőkéjére alapozott Marburg-tervvel kezdődött a század elején: megerősíteni a nemzetközi pénzemberek hatalmát a Föld országainak „szocializációján” keresztül „a világ ellenőrzése... és kényszerigazgatása végett”. Arra jutott, hogy: „A nemzetközi pénzügyek központosított kormányzattal szeretnek tárgyalni. A bankárközösség a legkevésbé kívánja a szabadgazdaságot és a hatalom decentralizációját”, éppen ellenkezőleg. „A forradalom és a nemzetközi pénzügyek nem is annyira mondanak egymásnak ellent, ha a forradalom eredményeképpen centralizáltabb hatalom jön létre” és ezáltal ezeknek az országoknak a piacai irányíthatóakká válnak. És az egyetértés második vonala: „A bolsevikoknak és a

bankároknak megvolt az igen lényeges közös programjuk, az internacionalizmus.” [3]

Ilyen alapon nem csoda, hogy a továbbiakban „a Morgan-Rokefeller támogatta a kollektivista vállalatokat, és az egyéni jogok tömeges felszámolását”. Ennek a támogatásnak az igazolásaképpen hangzott el a szenátusi meghallgatásokon: „Az olyan ipari nagyhatalom, mint Amerika ugyan miért várná meg, amíg megjelenik és sorompóba lép egy másik nagy ipari vetélytárs?” [4] Az eleve nem versenyképes, gazdaságát központosító totalitárius rezsimmel pedig nem kell ellenségeskedni. Az más kérdés, hogy a Wall Street nem számított a bolsevista rendszer további fejlődésére, és arra, hogy várakozásokon messze túl lesz képes irányítani az embereket, az utolsó cseppig kihasználni azokat és létrehozni a saját, habár torz, de mégis hatalmas iparát.

Hogyan kapcsolódik azonban mindez alaptémánkhöz? Talán úgy, hogy amint láttuk, az amerikai pénzemberek kerekperec megtagadták a hiteleket a forradalom előtti Oroszországtól – a zsidók jogainak csorbítására hivatkozva –, habár Oroszország mindig is perspektivikus volt a pénzügyi haszon szempontjából. És világos, hogy ha akkor készek voltak feláldozni a hasznukat, akkor most, a szovjet piac minden vonzereje ellenére is „Morgan és Rockefeller birodalma” nem segítette volna a bolsevikokat, ha a Szovjetunióban a 30-as évek elején észrevehető lett volna a zsidók üldözése.

De hát éppen arról van szó, hogy a Nyugat számára a hagyományos zsidó kultúra vagy a cionisták – korábban leírt – szovjetek általi üldözése könnyedén figyelmen kívül maradhatott annak az akkor általánosan elfogadott benyomásnak köszönhetően, hogy a szovjethatalom a zsidókat nem fogja üldözni, sőt, ellenkezőleg, sokukat megtart a hatalom berkeiben.

A múlt képeinek van egy kellemes tulajdonsága, könnyen el tudnak fordulni az emlékezetünkben úgy, hogy megnyugtassák azt. És *ma* divatos az az elképzelés, hogy a 30-as években a zsidókat már kiszorították a szovjet vezetésből, és nem is volt közük az ország irányításához. Olyan állításokkal is találkozunk (a 80-as években), hogy a szovjet években a Szovjetunióban a zsidókat „gyakorlatilag elpusztították mint népet, a nagyvárosokban eloszolva élő társadalmi csoporttá, »az uralkodó osztályt kiszolgáló réteggé« váltak”. [5]

Ugyan már, korántsem csak „kiszolgálóréteget” alkottak, hanem a zsidók jelentős mértékben tartoztak magába az „uralkodó osztályba”. És éppen a „nagyvárosokat”, fővárosokat kenyerezte le, gondoskodott ellátásáról és rendezte be a hatalom, amikor az egész óriási ország haldoklott az elnyomástól és a szükségtől. A polgárháború, a hadikommunizmus, a NEP, az 1. ötéves terv megrázkódtatásaiból felocsúdva az ország *békés életét* egyre inkább államapparátusának tevékenysége szabta meg, és ebben az apparátusban a zsidók szerepe igen jelentős volt, legalábbis 1937-38-ig.

A szovjet tanácsok VIII. kongresszusán 1936-ban Molotov, Sztálin utasítására (hogy megkülönböztessék Nyugaton Hitlertől?) ezt az ömlengést indította el: „A zsidó nép iránti testvéri érzéseinket az határozza meg, hogy ő hozta a világra az emberiség kommunista felszabadítási eszméjének zseniális alkotóját”, Marx Károlyt „a zsidó nép, a legfejlettebb nemzetekhez hasonlóan a tudomány, a technika és a művészet nagyszámú kiváló képviselőjét (ami, kétségtelenül már megnyilvánult a 30-as években, és még jobban meg fog nyilvánulni a háború után – A. Sz. megj.), a forradalmi harc sok vitéz hősét adta... a

mi országunkban pedig *egyre újabb és újabb kiváló, tehetséges vezetőket és szervezőket léptetett és léptet elő a szocializmus építésének és védelmének minden területén.*” [6] (Kiemelés tőlem. – A. Sz.)

Kétségkívül propagandacélt követtek. Molotov bejelentése azonban megfelelt a helyzetnek. A „szocializmus ügyének védelmé”-t pedig minden időkből szolgálta: a GPU, a hadsereg, a diplomácia és az ideológiai harctér. Igen nagyszámú zsidó készséges részvétele ezekben a szervekben folytatódott mind a korai, mind a középső 30-as években, egészen tehát 1937-38-ig.

Most röviden áttekintjük azokat a fontos posztokat és neveket, amelyek és akik leginkább éppen a 30-as években jelentek meg a korabeli újságok, későbbi publikációk és a legifjabb zsidó enciklopédiák alapján. Egy ilyen szemle, amelynek összeállítását nehezíti, hogy nem tudhatjuk, nemzetiséghez tartozónak vagy nem tartozónak vallotta-e magát az illető, helyenként hibákat is tartalmazhat, és semmiképp sem meríti ki a kép teljességét.

A „trockista ellenzék” szétzúzása következtében a pártapparátus zsidó állománya jelentősen megritkult. A párt- és állami apparátusban végrehajtott *tisztogatásnak* azonban egyáltalán nem volt zsidóellenes felhangja. A legszembetűnőbb helyen, a politikai bizottságban megmaradt az egyidejűleg gonoszul kegyetlen és viccbe illően primitív színvonalú Lazar Kaganovics (a 30-as évek közepétől pedig a KB titkára is, és a KB szervezési irodájának tagja is, mint egyedül csak Sztálin). És három testvérét is igen magas helyekre juttatta. Mihail Kaganovics 1931-től még az össz-szövetségi népgazdasági tanács elnökhelyettese, 1937-től már hadiipari népbiztos, később egyidejűleg repülőgépgyártó-ipari is. Julij, miután ugyanabban a Nyizsnyij Novgorodban, ahol a többi bátyja is végigszolgált az összes vezető pártbeosztásban, a külkereskedelmi népbiztos helyettese. [7] (Egyik, egészen tehetségtelen testvérük pedig „szép kis alak” volt a Don menti Rosztovban. Szaltikov-Scsedrin elbeszéléseit idéző helyzet állt elő, mint amikor Vooz Osmanskij testvér jövedelmező állásba helyezte Lazar nevű testvérét.) De a két, etnikailag oroszoknak mondható ellenzéket – Rikov-Buharin-Tomszkij és Szircov-Rjutyin-Uglanov csoportjait – a harmincas évek elején Sztálin úgy verte szét, hogy közben a zsidó bolsevikokra is támaszkodott, belőlük merítve a szükséges váltást. Kaganovics volt Sztálin alapvető és legszilárdabb támasza a politikai bizottságban: Rjutyin kivégzését követelte (1932 októbertől–1933 januárja), de akkor még Sztálinnak sem sikerült. [8] Az 1930-1933. év tisztogatás a párt orosz elemei között történt.

A XVI. kongresszus (1930) után a központi ellenőrző bizottság (KEB) elnökségének 25 tagjából 10 zsidó, közöttük: A. Szolc, „a párt lelkiismerete” (a „legkivégzősebb” években, 1934–1938-ban pedig Visinszkij főügyész helyettese [9]), Z. Belenykij (azzal, hogy korábban már említettünk három Belenykij-testvért), A. Holzman (aki szóváltásba keveredett Trockijjal a szakszervezet kérdésében), a fékezhetetlen Rozália Zemljácska, megint M. Kaganovics testvér, a csekista Trilisszer, Jaroszlávskij, a „harcos istentelen”, B. Rojzenman és A. P. Rosenholz, Trockij megmaradt helyettese. Ha pedig összehasonlítjuk a párt KB összetételét a 20-as és a korai 30-as években, akkor nem találunk lényeges változást, a zsidók 1925-ben is, és a párt XVI. kongresszusa után is a bizottság tagságának mintegy egyhatodát adták. [10]

A kommunista párt csúcsán és a KB állományában is a XVII. pártkongresszus („a

győztesek kongresszusa”) után a zsidók aránya egyhatod maradt, a pártellenőrzési bizottságban mintegy egyharmad, a KB ellenőrző bizottságában ugyancsak (amelynek jelentős ideig M. Vladimirszkij volt a vezetője. Ettől kezdve a KEB vezetője L. Kaganovics). Hasonló arány állt fenn a szovjet ellenőrzési bizottságban. [11] A Szovjetunió főügyészének helyettese öt forró éven át (1934–1939) Grigorij Leplevszkij volt. [12]

Sok pártposztról nem történt említés még a *Pravdá*ban sem. Azonban 1936 őszén tudhatjuk, hogy a VLKSZM (Komszomol) KB titkára Je. Fajnberg [13]; a KB sajtó- és kiadói osztályának vezetője (az egész ideológia!) B. Tal (Lev Mehlisz helyett, aki teljes mértékben áttért a *Pravda* szerkesztésére, 1937-től pedig védelmi népbiztoshelyettes és a vörös hadsereg politikai főcsoportfőnöke).

Sokakat látunk helyiérdekű vezetői posztokon, mint a közép-ázsiai iroda, kelet-szibériai területi PB, a volgai németek, tatáriai, baskíriai, tomszki, kalinyinszki, voronyezsi és más egyéb területi PB titkárai. Itt van Mendel Hatajevics (1930 óta a KB tagja), egymást követően titkára a gomeli, az odesszai, a tatáriai, a dnyepropetrovszki területi PB-nek, a közép-volgai területi PB-nek, az ukrán KP másodtitkára. Jakob Csubin a csernyigovszki és az akmolinszki területi PB, a sahtyinszki körzeti PB, aztán a pártellenőrzési bizottságok, moszkvai, krími, kurszki, türkmén, 1937-től pedig a türkmén KB első titkára. [14] Nem akarjuk fárasztani az olvasót a nevek felsorolásával, de nem szeretnénk figyelmen kívül hagyni, hogy mivel járultak hozzá ezek a titkárok az összbolsevista ügghöz, ráadásul megdöbbenő földrajzi bakugrásokkal, hasonlóan mint a 20-as években is. A káderek még mindig kevesen vannak, és pótolhatatlanok, és a röpködés során senki sem törődik azzal, hogy mindegyik újonc minden újabb helyen csak idegen marad.

Még sokkal komolyabb bolsevista irányítóerőt képviselnek a *népbiztosok*. Az 1936-os évben 9 zsidó népbiztost látunk a kormányban. A híres, az egész világon ismert Litvinov *külgügyi népbiztos* (az *Izvesztyija* baráti karikatúráin a béke lovagjaként ábrázolták, aki lándzsával és pajzzsal véd a külföldi gonosz szellemek ellen). Nem kevésbé híres, de csak a Szovjetunió határain belül Jagoda *belügyi népbiztos*. A mindenki által dicsőített és magasztalt Lazar Kaganovics vasútügyi népbiztos, a „vasnépbiztos”; *külkereskedelem*: A. Rosenholz, őróla beszéltünk a KEB-ben is; *belkereskedelem*: I. Ja. Weizer; *szovhozok népbiztosa*: ugyanaz a M. Kalmanovics (1917 végétől élelmezésügyi népbiztos); *könnyűipar*: I. E. Ljubimov; *egészségügy*: G. Kaminszkij (tudálékos oldalakat írt az *Izvesztyijába*). És megint csak Z. Belenykij, *szovjet ellenőrzési bizottság*. [15] Ugyancsak a kormányban sok zsidó nevet találunk a helyettes népbiztosok sorában is, a különböző népbiztosságokban: pénzügyi, hírközlési, vasúti közlekedési, vízügyi, földművelésügyi, erdőipari, élelmiszer-ipari, művelődésügyi, igazságügyi (még egy Szolc, Iszaak), a legfontosabb helyettes népbiztosok pedig: Ja. Gamarnyik (védelmi), A. Gurevics („jelentősen hozzájárult az ország kohászati iparának létrehozásához”) [16], Szemjon Ginzburg (nehézipari helyettes népbiztos, majd építésügyi népbiztos, később a hadiüzemek építéséért felelős miniszter [17]).

Az a bizonyos „nagy áttörés” 1929 vége és 1931 eleje között zajlott. A kollektivizáció hóhérmunkája következett és ebben a döntő pillanatban Sztálin megtalálta rá a baljós végrehajtót, Jakovlev-Epsteint, akinek arcképét – fényképeket is, és az I.

Brodszkij által festetteket is – akkor is, és évről évre a legnagyobb méretben lehozták az újságok. [18] Az általunk már ismert M. Kalmanoviccsal együtt még a legfelső kormányzati munka és védelem tanácsába is bekerült (ahol Sztálin, Molotov, Mikojan, Ordzonikidze, Vorosilov és még mások is voltak). [19] A szovjetek VI. kongresszusán 1931 márciusában Jakovlev beszámol mind a szovhozok, mind pedig a kolhozok létesítéséről (a nép életének elpusztításáról). [20] Oroszország tönkretételének ezen a dicsőséges útján Jakovlev munkatársai között megjelenik V. G. Fejgin helyettes népbiztos, M. M. Wolf, G. G. Rosal, a földművelésügyi népbiztosság kollégiumának tagjai is, és a paraszti ügyek más szakértői is. A földművelésügyi népbiztossághoz fontos segítségül hozzácsapják a gabonatrösztöt is (kiszipolyozni az utolsó szem gabonát is a parasztokból az állam számára), az igazgatóság elnöke M. G. Gercsikov, arcképei megjelennek az *Izvesztyijában*, támogatólag táviratozik neki maga Sztálin is. [21] A földművelésügyi népbiztosságból 1932-ben kivált a *szovhozügyi népbiztosság*, M. Kalmanoviccsot állították rá. [??] Az össz-szövetségi kolhozok tanácsának elnöke 1934-től megint csak Jakovlev [23] A *készletelési bizottság* elnöke I. Kleiner (Lenin-renddel tüntették ki). M. Kalmanovics szintén volt földművelésügyi népbiztoshelyettes a kollektivizáció félelmes időszakában, de 1930 végén a pénzügyi népbiztos helyettesévé, és az *állami bank* igazgatósága elnökévé lép elő, mivel a pénzügyek terén is elkél a szilárd akarat. Az állami bank elnökségének elnökévé 1934-ben Lev Marjaszint, 1936-ban pedig Szolomon Kruglikovot nevezik ki. [24]

A *külkereskedelmi népbiztosságot* 1930 novemberében hozzák létre, amelynek élére a már ismert A. P. Rosenholz kerül (hét évig szolgál majd). A kollégium egyharmada zsidókból áll, közülük S. Dvojlackij bekerül a koncessziókkal foglalkozó bizottságba is (nagy valutás hely), majd kereskedelmi képviselőnek utazik Franciaországba (1934-36). [25] Az *ellátási népbiztosságot* 1930 végén szervezik meg, A. Mikojannal az élen (kollégiumában észrevesszük M. Belenykijt, ő már az ötödik Belenykij, nemsokára maga is ellátási népbiztossá válik, felváltva Mikojant). Összességében a kereskedelmi és ellátási népbiztosságokban több a zsidó, mint a párt csúcsain, a létszám egynegyedétől egészen annak a feléig. Nehogy kihagyjuk a *Centroszojuzt* (a pszeudoszövetkezetek bürokratikus központját). Ennek vezetője (a 20-as évekbeli Lev Hincsik után) 1931 és 1937 között I. A. Zelenszkij, korábban úgy találkoztunk vele, mint az *élelmezésügyi népbiztosság* kollégiumának tagjával. [26]

Még egyszer figyelmeztetjük a szíves olvasót: ezek a névjegyzékek csupán illusztratív jellegűek. Nem szeretnénk azt a benyomást kelteni, mintha ezekben a kollégiumokban és igazgatóságokban nem kapott volna képviseletet a többi nemzetiség, természetesen ott vannak. No, és ráadásul a felsorolt személyek csak néhány évig vannak posztjukon, azután „átejtőernyőzik” őket máshová.

Vasútügy. A vasutak felett először M. Rubinovics rendelkezik (óriási arcképei az újságokban [27]), azután átadja ezt a feladatot L. Kaganovicsnak, ő maga pedig *hadiipari népbiztosnak* megy (M. Kaganovics pedig egyelőre a helyettese). [28] Fontos váltások történnek az Ugol (szén) trösztnél: az igazgatóság éléről leváltják I. Schwarzot, és M. Deutsch kerül a helyére. [29] A Groznyeft (grozniji kőolajtröszt) vezetője T. Rosenoer. A magnytogorszki kohászati óriás építését Jakob Gugel irányítja; a Krivoj Rog-i kohászati kombinát igazgatója Jakob Vesznyik; a kuznyeckai kombinát építése, 200 ezer éhes és ruhátlan munkás, annak a pokolnak a főembere Sz. Frank-fart, utána meg I. Epstein (1938-

ban letartóztatják, de kedvezményesen a norilszki kombinát építését bízzák rá). [30] Azoknál a kombinátoknál nagyobb pedig nem volt a 30-as években.

Össz-szövetségi népgazdasági tanács. Még létezik, bár jelentősége csökken. Unschlicht után A. Rosenholz kerül az élére, majd Ordzsonikidze; a tanács elnökségében a zsidók vannak többségben. [31]

Viszont egyre erősebbé válik az *állami tervbizottság*. Kujbisev vezetésének idején (1931) az elnökség 18 tagjának többsége zsidó. [32]

A gazdasági szférán belül maradva, lépünk át a sztálini korszak utolsó „virágzó” évébe, az 1937-et megelőzőbe. 1936-ban az *Izvesztyija* lehozta [33] a belkereskedelmi népbiztosság tanácsának teljes névsorát, 135 fő, akik tulajdonképpen a kezükben tartották (aligha ingyen) a Szovjetunió teljes belső kereskedelmét. Ennek a névsornak mintegy 40%-a zsidó. Kezdve a népbiztos két helyettesével, a kereskedelmi felügyelőkkel, a területi élelmiszer-kereskedelmi vállalatok, a területi iparcikk kereskedelmi vállalatok, fogyasztási szövetkezetek, éttermi, étkezdei, élelmiszer-készletezési trösztök, vasúti étkezőkocsik és vasúti büfék igazgatóságai nagyon sok igazgatójáig. No, és persze a moszkvai 1. számú élelmiszerbolt (*Jeliszjevszkij*) igazgatója. És mennyire megkönnyítette ez a sok hivatal közötti összhang kialakulását azokban a még egyáltalán nem jóllakott, nem felruházkodott, és lábbelivel sem ellátott években.

Az *Izvesztyija* hasábjain ilyen cíkcím is olvasható volt: „A halászati szövetkezetek össz-szövetségi tanácsának (*Szozuzriba*) vezetése súlyos politikai hibákat követett el.” És ezzel kapcsolatban a napokban felmentették a kereskedelmi népbiztosság kollégiumának tagját, Moisiej Frumkint (a 20-as években ő volt a külkereskedelmi népbiztos helyettese). És most a büntetés: Frumkin elvtársnak szigorú megrovás figyelmeztetéssel, Klejman elvtársnak szintén, Nyeprijahin elvtársat pedig kizárni a pártból. [34]

Nemsokára rá az *Izvesztyija* lehozta [35] a *nehézipari* népbiztosság tanácsa tagjainak 215 fős névsorát. Akit érdekel, azt is kicsemegezhetheti. Egy mai szerző ezekről az emberekről ezt írja: „a 30-as években a deklasszált zsidó kispolgárok gyermekei... már a »nagy építkezések« hétköznapijainak »parancsnokaivá« váltak. És nekik, akik napi 16 órát robotoltak, hetekig, hónapokig elő se jöttek a munkagödörből, a mocsarakból, sivatagokból és a tajgából... olybá tűnt, hogy az »ő országuk«,„. [36] Csakhogy a szerző eltévesztette: a bütykös kezű munkások és a minapi parasztok nem jöttek elő a munkagödörből és a mocsarakból, az igazgatók pedig csak néha sétálgattak föl-le, és ültek a dolgozószobáikban és különleges ellátást kaptak („bronz munkavezetők”). Kétségtelen azonban, hogy kemény és határozott döntéseikkel elérték, hogy az építkezések elkészüljenek, és bekapcsolódjanak a Szovjetunió ipari potenciáljába.

Így kapták meg a szovjet zsidók a Szovjetunió állami, ipari és gazdasági irányításának jelentős részét valamennyi szinten.

Ž

Szánjunk külön helyet B. Rojsenmannak. Gondolják csak el: Lenin-rendet kap az államapparátusnak „az általánosan kibontakozó szocialista támadás feladataira” való felkészítésében nyújtott „kivételes érdemei elismeréseképpen”, miféle titkos, számunkra elérhetetlen mélységek rejlenek e szóban: „támadás”, és végül egyenesen kimondva: „a külföldi képviselőteken dolgozó államapparátus megtisztításával kapcsolatos különleges,

kiemelt állami fontosságú feladatok” végrehajtásáért. [37]

Így tekintetünk természetes módon átvándorol a *diplomáciára*. A 20-as évektől már szóltunk az előző fejezetben. Most nézzünk néhány más fontos személyt. Például 1930 tavaszán az *Izvesztyija* első oldalán, külön fejléc alatt az alábbi fontos közlemény szerepel: „Visszatért szabadságáról és megkezdte kötelezettségei teljesítését F. A. Rothstein, a külügyi népbiztosság kollégiumának tagja”. [38] (De hát így legfeljebb csak Sztálinról írtak!? Még talán Ordzonikidzéről és Mikojánról sem?!) De Rothstein valami rossz fát tehetett a tűzre, és karrierje két hónapra a közlemény után befejeződött: 1930 júliusában, amikor Litvinovot nevezték ki népbiztosnak, F. A. Rothsteint (habár életrajzában, emlékszünk rá, még a brit kommunista párt létrehozása is szerepelt) eltávolították a kollégiumból. A 30-as években Litvinov felvirágzásakor megjelenik az új nemzedék is. A *Zsidó Enciklopédia* ezt írja: „létező fogalom volt a »litvinovi iskola diplomátája«, és közülük is kiemeli az alábbiakat: K. Umanszkij, Ja. Szuric, B. Stein (habár ő már a 20-as évek elején teljesített), Je. Gnyegyin (Parvusz fia). [39] Ehrenburg Je. Rubinyint is ide sorolja. Amint a 20-as években a diplomácia vonzotta a zsidó kádereket, úgy a korai és a középső 30-as években is. Attól kezdve, hogy a Szovjetuniót felvették a Népszövetségbe, a szovjet küldöttség vezetésében látjuk Litvinovot, Steint, Gnyegyint, valamint Brennert, Sztasevszkijt, Markuszt, Rosenberget és a grúz Szvanidzét. Ők képviselték Oroszországot a népek azon fórumán. Diplomáciai megbízottak Európában: Angliában állandó Majszkij, Németországban (majd még Franciaországban is) Ja. Szuric, Olaszországban B. Stein (Kamenyev után), és még Spanyolországban, Ausztriában, Romániában, Görögországban, Litvániában, Lettországon, Belgiumban, Norvégiában; meg valahol Ázsiában is: például Afganisztánban még a polgárháború idején az ismerős Szuric volt, 1936-tól pedig B. Szkvirszkij; ugyanő volt hosszú éveken keresztül a nem hivatalos szovjet képviselő Washingtonban. [40] A szovjet kereskedelmi kirendeltségeken a korai és a középső 30-as években számos zsidó káder őrizte meg a helyét és dolgozott. (Még egy Belenykij, már a hatodik, B. Sz., kereskedelmi képviselő Olaszországban 1934-37-ben. [41])

Ami a vörös hadsereget illeti, az általunk már ismert, alapos izraeli író ezt írja: a 30-as években is „maradt a hadseregben jelentős számú zsidó tiszt. Sokan voltak, többek között a forradalmi katonai tanácsban, a védelmi népbiztosság főigazgatóságain, a vezérkarnál stb. Ugyanez áll a katonai körzetekre, hadseregekre, hadtestekre, hadosztályokra, dandárokra és minden katonai egységre. A zsidók változatlanul jelentős helyet foglaltak el a politikai szervekben.” [42] Meg a vörös hadsereg egész *politikai főcsoportfőnöksége* (VHPFCsF) a megbízható Gamarnyik öngyilkossága után Mehlisz ügyes kezébe került... Íme, néhány példa a politikai főcsoport főnökségéből: Morduh Horos a 30-as években a VHPFCsF főcsoportfőnök helyettese, majd (letartóztatásáig) a kijevei katonai körzet politikai csoportfőnöke, Lazar Aronstam 1929-től, és a 30-as években egészen 1937-ig a belorusz katonai körzet, a távol-keleti önálló hadsereg, a moszkvai körzet politikai csoportfőnöke. Iszaak Greenberg a VHPFCsF főfelügyelője, majd a leningrádi körzet politikai csoportfőnökség főnökhelyettese. Borisz Ippo (már találkoztunk vele a polgárháborúban; Közép-Ázsia megfékezésénél, a turkesztáni front, majd a közép-ázsiai körzet politikai csoportfőnöke), a 30-as években a kaukázusi vörös hadseregé; aztán a katonai és politikai akadémia vezetője. A már említett Mihail Landa 1930 és 1937 között a *Krasznaja zvezda* (Vörös Csillag) főszerkesztője. Naum Rozovszkij a polgárháború óta katonai ügyész, 1936-ban a munkás-paraszt vörös hadsereg (MPVH)

katonai főügyésze. [43]

Amíg fennállt (1934-ig) a forradalmi katonai tanács, az elnök (Vorosilov) helyettese folyamatosan Gamarnyik volt. A 30-as években az előző fejezetben felsoroltak mellett az *MPVH főcsoportfőnökei* között találjuk: Abram Wolpe igazgatási és mozgósítási csoportfőnökség (az előző fejezetben mint a moszkvai katonai körzet vezérkari főnöke), Szemjon Urickij (katonai-felderítési csoportfőnökség, 1937-ig), Borisz Feldman személyügyi főcsoportfőnökség (szintén 1937-ig), Leontyij Kotljár a háború előtti években katonai műszaki főcsoportfőnök. A *haderőnemi* főnökök között A. Holzman 1932-től a légierő főnöke (találkoztunk már vele a KEB-ben, és mint szakszervezeti vezetővel is; légi balesetben halt meg). A katonai körzetek parancsnokai között látjuk megint Ion Jakír (krími, aztán a legfontosabb, kijevi körzet), Lev Gordon (turkesztáni). [44] Nem rendelkezünk adatokkal a tömegesebb, alacsonyabb beosztásokról, de – úgy gondolom –, nem lehet kétséges, hogy a hadsereg politikai vezetésében, hadtápszolgálatánál, amint a párt és a népbiztosi apparátusban is a zsidó főnök mellett rendszerint igen nyilvánvaló volt a zsidók jelenléte a szervezetben.

De a katonai szolgálat nem erkölcstelen, talán még igen építő jellegű is. Na és mi van a mi szeretett *GPU-NKVD*-nkkal? Egy mai kutató a levéltári anyagok alapján: „A 30-as évek elejét a zsidók szerepének növekedése fémjelzi az állambiztonsági szerveknél.” „A legtömegesebb megtorlások előestéjén” pedig „az NKVD vezető szerveinek nemzetiségi összetételét... (megítélhetjük) a VCSK-OGPU-NKVD 20. évfordulóján a központi sajtóban közzétett 407 kitüntetett felelős munkatárs névsorából. A kitüntetettek között 56 zsidó (13,8%) és 7 lett (1,7%) név található.” [45]

Lám, a GPU-ból létrehozták az NKVD-t, melynek élén Jagoda áll (1934) és közzéteszik (ráadásul kétszer! – ritka lehetőség bepillantani az áthatolhatatlan falak mögé [46]) az NKVD I. osztályi állambiztonsági biztosa: Ja. Sz. Agranov, Jagoda első helyettese), V. A. Balickij, T. D. Deribas, G. E. Prokofjev, Sz. F. Redensz, L. M. Zakovszkij; II. osztályú biztosok: L. N. Belszkij, K. V. Pauker (őket már kitüntették 1927-ben, a Cseka tizedik jubileumán), M. I. Gaj, Sz. A. Goglidze, L. B. Zalin, Z. B. Katznelson, K. M. Karlson, I. M. Leplevszkij, G. A. Molcsanov, L. G. Mironov, A. A. Szluckij, A. M. Sanyin, R. A. Pilljar. Nyilvánvaló, hogy nem mindenki zsidó, de legalább a fele. És nem mentek el a csekista zsidók, nem szorították ki őket abból az NKVD-ből, amely Kirov halála után leszámolt az országgal és mint nemsokára látni fogjuk, még saját magával is...

A. A. Szluckij volt az NKVD külföldi osztályának vezetője, vagyis irányította a külföldi hírszerzést. „Helyettese Borisz Berman és (Szergej) Spiegelglass.” **Pauker**ről pedig megtudjuk: fodrász Budapestről, 1916-ban az orosz fogságban állt össze a kommunistákkal, először a kremli őrség parancsnoka, majd az NKVD operatív osztályának vezetője. [47] Mivel az apparátus rejtekben működött, és ezek a magas rangú személyek elérhetetlenek voltak, nem lehet mindegyikükről véleményt mondani. Fénybe került például Naum (Lennyid) Etingon, aki a Trockij-gyilkosságot vezette, a „cambridge-i ötök” kémcsoport, és az atomtitok kifürkészésének szervezője, a hírszerzés ásza. [48]

Elég jelentős posztokat – hány és hány ilyen poszt volt? – töltött be az emberi tekintetek elől teljes mértékben rejtett, és csak később – átállóként – ismertté vált Lev Feldbin, aki a hangzatos Alekszandr Orlov álnéven szerepelt. Ő a GPU tekintélyes és régi

dolgozója volt, és a külföldi főosztály gazdasági osztályát vezette, ami azt jelentette: az NKVD részéről ő ellenőrizte a Szovjetunió külkereskedelmét. Bizalmas munkatársként jelen volt Sztálin legtitkosabb eligazításain, amikor az NKVD-seknek azt magyarázta, hogyan kell „kiszedni (az áldozatokból) a hamis tanúvallomásokat”, és „számos (NKVD-nyomozó) volt az alárendeltje”. [49] Meg Mihail Kolcov-Friedland (a spanyol köztársasági kormány „politikai tanácsadója” [50]) sem volt távol a legnagyobb mérvű GPU-s kalandoktól.

Jezsovhoz, a (1936. szeptember 27-én) kinevezett belügyi népbiztoshoz három napra rá helyettesként csatolták M. Bermant (aki továbbra is a Gulág parancsnoka maradt). [51] Jezsov pedig magával hozta a saját árnyékait is. Régebbi (1931 óta) SZKbP KB-beli munkatársát, Mihail Litvint kinevezi az NKVD személyügyi osztálya vezetőjének, és az 1937 májusára feltornássza magát az NKVD állambiztonsági főigazgatósága (GUGB) csodálatosan egyedülálló titkos politikai ügyosztályának vezetőjévé. Ennek az osztálynak a helyettes vezetője volt (1931-36) Genrih Ljuskov (akit 1945-ben *japán* golyó ölt meg, mivel 1938-ban hozzájuk menekült, most meg a háború végén a japánok nem akarták visszaszolgáltatni, nem volt mit tenni, agyonlőtték. Nos, bármelyikük karrierjéről el lehetne mondani még egyet-mást.). Ugyanezen az osztályon dolgozott „különleges megbízatásokért felelős munkatársként” Alekszandr Radzivilovszkij. Es itt van Jezsov egy másik, szintén régi munkatársa, Iszaak Schapiro, 1934 óta a titkára, most meg az NKVD titkárságának vezetője, majd az NKVD GUGB különleges osztályának vezetője (íme, egy másik, szintén dicsőséges osztály...). [52]

Ebben az időben – 1936 decemberében – az NKVD GUGB tíz, számokkal titkosított osztályának vezetője közül hét zsidó: Ohrana (1) – K. Pauker, elhárítás (3) – L. Mironov, különleges (5) – I. Leplevskij, közlekedési (6) – A. Sanyin, külföldi (7) – A. Szluckij, nyilvántartási (8) – V. Ceszarszkij, börtönök osztálya (10) – Ja. Weinstock. Majd 1937 húsdarálója közben osztályvezető volt még: A. Salpeter – operatív osztály (2), Ja. Agranov, és utána M. Lityin – titkos politikai (4), A. Minajev-Cikanovszkij – elhárítás (3), I. Schapiro – amint már mondtuk, különleges (9). [53]

A Gulág vezetőségét – felsoroltam a „Szigetvilág”-ban^[528]. Igen, ott is jelentős arányban szerepeltek a zsidók. (A fehér-tengeri balti nacsalnyikoknak az 1936. évi szovjet dicsőítő gyűjteményből átvett arcképei felháborodást keltettek: lám, csupa zsidót válogattam össze. Én azonban egyáltalán nem válogattam, hanem lehoztam a BelBalt láger összes *felső vezetőjének* fotóját abból a hallhatatlan könyvből, és ugyan kinek a választása, kinek a bűne, ha mindnyájan zsidók?) Tájékoztatósképpen, három jelentős személyiségről hozzáteszem most mindazt, amit akkor nem tudtam róluk, mivel nemrég olvastam. Lazar Kogan a Belomor előtt volt a Gulág vezetője is, Zinovij Katznelson pedig 1934 után a Gulág helyettes vezetője; Izrael Pliener 1936-tól a Gulág vezetője és ő fejezte be a Moszkva-Volga-csatornát. [54]

Nem tagadhatjuk: a történelem sok szovjet zsidót tett Oroszország sorsának beteljesítőjévé.

Különböző forrásokból, különböző időből származó adatok gyűlnék össze, amelyeket soha sem hoztak nyilvánosságra a GPU-NKVD területi (tájégségi) megbízottjairól a 30-as években (1937-ig). Beosztásuk megjelölése teljességgel megérdeklő, hogy nagybetűvel írjuk, mivel éppen, hogy ők, nem pedig a területi titkárok voltak a területek, és azok bármely lakója életének és halálának teljhatalmú gazdája, miközben közvetlenül a központi NKVD-hez tartoztak. Némelyik-üknek ismert a teljes neve, apai neve, másoknak csak a kezdőbetűk töredékei, megint másoknak csak a vezetékneve. És földrajzilag is váltották egymást, az egyik megbízott a másik helyére lépett (irigylenni fogjuk, aki majd még az időhatárokat is megjelöli, mivel mindez titokban történt). És a 30-as évek folyamán egyfolytában sok zsidó maradt ezek között a területi uralkodók között. Nemrég közzétett adatok szerint a helyi államigazgatási szerveknél (a GUGB nélkül) 1776 zsidó szolgált (7,4%). [55]

Meg tudunk nevezni néhány megbízottat Belorussziában (Izrail Leplevskij, Grigorij Leplevskij főügyész helyettes testvére, már láttuk a Csekában, ő már volt a GPU főnöke is, éppen hogy megvillant mint II. osztályú biztos, és íme, 1934-től 1936-ig Belorusszia belügyi népbiztosa); a nyugati területen (I. M. Blat, később Cseljabinszkban is); Ukrajnában (Z. Katznelson, láttuk őt villogni a polgárháborúban, végigszármazta már az egész országot a Kaszpi-tengertől a Fehér-tengerig. Éppen hogy a Gulág helyettes vezetője, és máris Ukrajna belügyi népbiztoshelyettese, 1937-ben pedig megint csak Leplevskij fogja váltani); donyecki, később pedig vinnyicai területen (mindkettőben D. M. Szokolinszkijnek sikerült); Észak Kaukázusban (L. Ja. Fajvilovics, de Friedberg is ott van); Azerbajdzsánban (M. G. Rajev-Kaminszkij,

Purnisz is ott van); Sztálingrádban (G. Rappoport); Orlovszkiban (P. S. Szimanovszkij); Tambovszkiban (Ljivsic); Gorkoviban (G. Ja. Abrampolszkij); Arhangelszkijben (A. Sz. Sijron igyekszik összerakni a kuláknak nyilvánítottakat). Majd a Volga menti németek köztársaságában (I. Z. Ressin), Baskíriában (Zelikman), Orenburgiban (N. Rajszkij), Szverdlovszkiban (G. I. Skljár), Kazahsztánban (L. B. Salin), Közép-Ázsiában (Krukovszkij), meg Kelet-Szibériában (Trockij), egészen az északi vidékig (Rutkovszkij).

A fent nevezett területi posztok ellátók, tiszavirág-életűek, az NKVD megyei vezetőit úgy hányták egyik területről a másikra – hasonló gyakorisággal, és hatalmi önbizalommal –, mint a területi pártbizottságok titkárait. Vegyük Vlagyimir Csezarszkijt, aki már végigjárta a GPU-NKVD megbízotti posztokat Odesszában, Kijevben, a 'Távol-Keleten, 1937-re pedig felemelkedett az NKVD GUGB különleges osztályának vezetői székéig (valószínűleg éppen Schapiro előtt). Vagy: Sz. Mironov-Korol: 1933-36-ban a dnyepropetrovski GPU/NKVD vezetője (egyidejűleg a központban is benne van), 1937-ben a nyugat-szibériaié. [56] A 30-as évek közepe az általunk ismert L. Wult a moszkvai (később a Szaratov) rendőrség, „igazgatójaként” éri. Magában Moszkvában pedig (és később Közép-Ázsiában) L. Belszkij volt a megbízott, ahonnan felvitték a dolgát az NKVD belső szolgálati hadseregének vezetői állásáig. A 30-as években még felvillantak: a határőrizeti hadsereg vezetője, Fosan; az NKVD tervgazdasági osztályának főnöke Meyerson; a Gulág pénzügyi osztályának vezetője, L. I. Berenson és az őt felváltó L. M. Abramson; a személyzeti osztály vezetője, Abram Flixer. Ezek mind véletlen felvillanások, lehetetlenség összeállítani egy időbeli listát. Különleges osztály pedig mindegyik területi NKVD-ben volt. És szinte véletlen értesülés: ennek az osztálynak a titkárságát Kijevben Jakob Broverman vezette, aki hasonló beosztásban átkerült a központi NKVD-be. [57]

Később, amikor a szovjetek megszállták a Baltikumot, ismeretes például hogy a dvinszki NKVD vezetője egy bizonyos Kaplan volt, aki olyan nagymértékű leszámolást valósított meg, hogy 1941-ben, amikor éppen hogy kivonultak a szovjetek, és még a németek bevonulása előtt, a lakosság dühe kirobbant a zsidók ellen.

D. P. Vitkovszkij: *Félélet* c. kisregényében van egy bekezdés a legújabb, hruscsovi időkből származó Jakovlev nevű vizsgálójának zsidó külsejéről. Vitkovszkijnál ez a jellemzés elég durvára sikerült. Így a hatvanas évek végének zsidóit, akik már eltántorodtak a kommunista hatalomtól, és új politikai orientációjuk közepette együttérzéssel fogadtak minden lágerbeli emlékiratot, a könyvnek ez a bekezdése mindig kellemetlenül taszította. V. Gersuni ezzel kapcsolatban feltette nekem a kérdést: vajon hány zsidó vizsgálót látott még Vitkovszkij a 30 év alatt?

Ezen ártatlan elszólás helyett – „a 30 év alatt” –, nem lett volna magától értetődőbb rákérdezni, hogy „50 év” vagy legalábbis „40 év alatt” mennyire jellemzően jutott kifejezésre a csodálatos feledékenység! A harminc év alatt, a 30-as évek vége után, Vitkovszkij lehet, hogy már nem sok zsidó vizsgálóval találkozott (egyébként a 60-as években is megvoltak), de Vitkovszkij, akit a szervek már negyven éve üldöztek, és megjárta Szolovkit is, valószínűleg nem felejtette el az időt, amikor nehezebb volt orosz vizsgálót találni, mint zsidót vagy akár lettet.

Az is igaz azonban, hogy mindezek a kiemelkedő posztok, és a kevésbé kiemelkedők is, és a közepesek is, minél közelebb járunk 1937-38 fordulójához, annál biztosabban magukban hordozták a halált is.

Ž

Sorsunk urai határozottan intézkedtek megbízható csúcsaikon és az őket magukat ért váratlan csapást úgy fogadták, mint a teremtet világ összeomlását, a világvégét. Vajon melyikük gondolkozott el korábban a forradalomcsinálók végzetes sorsán?

Ha pedig az 1937-38-ban elpusztult *kiemelkedő* vezetők névsorait átböngésszük, akkor látjuk, hogy bennük a zsidók százaléka óriási. Egy mai történész: amíg „1935. január 1-je és 1938. január 1-je között ennek a nemzetiségnek a képviselői irányították a belügyi központi apparátus alapvető szerkezeti egységeinek több mint 50%-át, addig 1939. január 1-jén már csak mindössze a 6%-át vezették”. [58]

Felhasználva a nálunk az utóbbi évtizedben kiadott „kivégzési listák” sokaságait, és a legújabb *Orosz Zsidók Enciklopédiája* életrajzi köteteit, valamilyen szinten már képesek vagyunk végigkövetni azoknak a kiemelkedő csekistáknak, vörös hadvezetőknek, szovjet pártvezetőknek, diplomátáknak és másoknak a további sorsát, akikről – amíg a hatalomban voltak – ennek a könyvnek a korábbi fejezeteiben szólnunk.

A csekisták között a megtorlás különösen szélesen tarolt. Csak ízelítőül (a kivégzetteket *kurzívval* jelöljük):

G. Ja. Abrampolszkij; L. M. Abramson, börtönben halt meg 1939-ben; *Jakob Agranov*, 1938 [59]; *Abram Belenykij*, 1941; *Lev Belszkij-Levin*, 1941; *Matvej Berman*, 1939; *Borisz Berman*, 1939; *Ioszif Blat*, 1937; *Ja. Weinstock*, 1939; *Leonyid Wul*, 1938; *Mark Gaj-Stockland*, 1937; *Szemjon Gengyin*, 1939; *Venijamin Herson*, 1941; *Lev Zadov-*

Zinykovszkij, 1938; Lev Zalin-Levin, 1940; A. Zalpeter, 1939; Lev Zaharob-Meyer, 1937; N. Zelickman, 1937; Alekszandr Ioszelevics, 1937; Zinovij Katznelson, 1938; Lazar Kogan, 1939; Mihail Kolcov-Friedland, 1940; Georg Krukovszkij, 1938; Izrail Leplevszkij, 1938; Mihail Litvin öngyilkosságot követett el 1938-ban; Natan Margolin, 1938; A. Minajev-Cikanovszkij, 1939; Lev Mironov-Kagan, 1938; Szergej Mironov-Korol, 1940; Karl Pauker, 1937; Izrail Pliener, 1939; Mihail Rajev-Kaminszkij, 1939; Alekszandr Radzivilowskij, 1940; Naum Rajszkij-Lechtman, 1939; Grigorij Rappoport, 1938; Ilja Resszin, 1940; A. Rutkovszkij; Pinchus Szimanovszkij, 1940; Abram Szluckijt 1938-ban mérgezték meg; David Szokolinszkij, 1940; Mihail Trilisszer, Leonyid Fajvilovics, 1936; Vlagyimir Ceszarszkij, 1940; A. Sanyin, 1937; Iszaak Schapiro, 1940; Jevszej Schirwindt, 1938; Grigorij Skljár, Szerpej Spiegelglass, 1940; Genrih Jagoda, 1938.

Most már kiadtak egész lexikonokat az NKVD GUGB központi apparátusának munkatársairól, akik belekerültek a „jezsovi” kivégzésekbe és megtorlásokba, ahol még számos zsidó névvel találkozunk. [60]

De mintegy csak véletlenül, a 90-es évek elejének még zabolátlan nyilvánosságának köszönhetően ismerhettünk meg néhány titokzatos vagy teljesen elrejtett életutat. Például Grigorij Majranovszkij professzor, a mérgek szakértője 1937-től vezette az NKVD operatív műszaki szakosztályának „X-laboratóriumát”, amely méreginjekciók által hajtotta végre „közvetlen kormánydöntésre 1937-1947-ben és 1950-ben” a halálos ítéleteket, mind az „X-laboratórium” mellett fenntartott speciális zárkában, mind pedig az [61] 1960-70-es években külföldön. Majranovszkijt csak 1951-ben tartóztatták le és zárkájából ezt írta Berijának^[529]: „Kezeim által a szovjethatalom több tucatnyi megátalkodott ellensége pusztult el, beleértve mindennemű nacionalistákat is.” [62] Ez pedig egyike a megdöbbentő, 1990-ben felvillant közléseknek, amelyből lederült, hogy a hírhedt lélekölőket egyáltalán nem Hitler találta fel a második világháború idején, hanem a szovjet NKVD 1937-ben. És ezeknek a feltalálója (nem egyedül, valószínűleg, de a találmány megszervezője ő volt) Iszáj Davidovics Berg, a moszkvai területi NKVD-kirendeltség igazgatási és gazdasági osztályának vezetője.

Ezért oly fontos ismerni azokat is, akik egyáltalán nem magas posztokat foglaltak el. A dolog pedig így esett. I. D. Bergre bízta a moszkvai területi NKVD-kirendeltségen működő „trojka”^[530] döntéseinek végrehajtását és Berg precízen végre is hajtotta: vitte az embereket kivégzésre. De amikor a moszkvai területen már három „trojka” kezdett egyidejűleg ülésezni, a kivégzők ezt már nem győzték. Akkor kitalálták: meztelenre vetkőztették az áldozatokat, összekötözték, szájukat betömték és behajították a kívülről kenyérszállító kocsinak álcázott zárt teherautóba. Szállítás közben a kipufogógáz a kocsiszekrénybe ment és mire a távoli árokhoz értek, az elítéltek már „készek” voltak. (Hozzá kell tenni, hogy nemsokára, 1939-ben magát Berget is kivégezték, de nem ezekért a gonoszságokért természetesen, hanem „összeesküvésben” való részvétel gyanúja miatt. És 1956-ban szerencsésen rehabilitálták, habár nyomozati ügyirata akkor is megvolt, és mindmáig megőrződött, és az újságírók, lám elolvasták a lélekölő feltalálásának történetét!) [63]

A mellékelt listaiban hány és hány tüzes vonallal áthúzott emberi sors rejtezik. Ekkor került a csekista seprű elébe maga Kun Béla is, a krími gyilkos, és vele a budapesti kommunista kormány még 12 népbiztosa. [64]

Nem érthetünk azonban egyet azzal – nem ildomos, a lelkiismeretünk nem visz rá –, hogy a zsidók *üldözéséhez* soroljuk azok kiűzését a *megtorlás szerveiből*. Nem volt ebben a kiűzésben semmiféle zsidóellenes motívum. (Nem is beszélve arról, hogy ha a sztálini pribékek^[531] nemcsak a mai javaikat és igazgatási diadalukat tartották volna sokra, hanem annak a népnek a véleményét is, amelyet igazgattak, akkor önként kellett volna otthagyniuk az NKVD-t, meg sem várva, hogy kidobják őket onnan. Az egy másik dolog, hogy sokukat ez sem mentett volna meg a haláltól, de a megszégyenítés bélyegétől ugye, megmentette volna? Sőt ellenkezőleg: „a rendelkezésünkre álló adatok szerint az egyik nemzeti kisebbség azon nagyon kevesek közül, amelyekhez való tartozás a 30-as évek végén nem jelenítette meg az NKVD munkatársa számára a »bűncselekmény tényállását«, a zsidó volt. Az állambiztonsági szerveknél még nem léptek hatályba azok a nemzetiségi és személyzeti politikai irányelvek, amelyek... a 40-es évek végén, az 50-es évek elején váltak jellemzővé.” [65]

Az 1937-38-as év pusztító hulláma elvitt sok igen neves párt-szovjet^[532] személyiséget. 1936-37 óta a népbiztosok tanácsának összetétele jelentős változáson ment keresztül, a háború előtti évek tisztogatásai végigsöpörtek a népbiztosságok legtekintélyesebb figuráin is. A golyó megtalálta Jakovlevet is, a kollektivizáció mozgatóját, és harcostársát, Kalmanovicsot is, és Ruhimovicsot is, és természetesen másokat is. A húsdaráló elnyelte a régi „érdemes” bolsevikokat is, nem is beszélve Kamenyevről és Zinovjevéről, a régóta nyugállományú Rjazanovot és Goloscokint, a cár meggyilkolásának szervezőjét. (Épphogy el nem érte ez a pusztulás Lazar Kaganovicsot: még idejében vált maga is „vasseprűvé” az 1937-38-as évek némely tisztogatása során. Ivanovo városon való végigszáguldását a helyiek „fekete forgószelenek” nevezték. [66])

A következő értelmezést ajánlják: „a szovjet diktatúra áldozatairól van szó, akiket a diktatúra kihasználta, és a kelendőség megszűntével kíméletlenül likvidált”. [67] Szép kis érv! Vajon húsz éven keresztül ezek a vezető beosztású zsidók *kihasználtak* voltak? Nem ők voltak e *éppen annak a diktatúrának a buzgó mozgatói*, és „a kelendőség megszűntéig” vajon nem vették-e ki alaposan a részüket a vallás, a kultúra, az értelmiség és a sokmillió paraszti tömeg elpusztításából?

Bőségesen jutottak a kerekék alá a vörös hadfiak is. „1938 nyarára” a katonai körzetek parancsnokai közül azok, akik „1937 júniusában is ebben a beosztásban voltak, kivétel nélkül és nyomtalanul eltűntek”. A vörös hadsereg politikai főcsoportfőnöksége „szenvetde el a terrortól a legnagyobb veszteséget” 1937 dúlása során, Gamarnyik öngyilkossága után. A politikai munkatársak közül kivégezték mind a 17 hadseregkomisszárt, a 28 hadtest-biztos közül 25-öt, a 36 dandár- (hadosztály) biztos közül 34-et. [68] Jelentős zsidó arány mutatkozik meg az 1937-38-ban kivégzett katonai vezetők nemrég közlésre került névsorában. [69]

Egészen különleges katonai karriert épített Grigorij Stern, a politikai tiszt vonalán haladt előre: a polgárháború óta ezred-, dandár-, hadosztály-politikai biztos. 1923-25-ben a horezmi hadseregcsoport (vagyis Közép-Ázsia eltiprása) különleges rendeltetésű egységeinek parancsnoka. Már 1926-ban hadosztály politikai csoportfőnök. Utána elvégezte a felső szintű katonai vezetőképzőt. „A katonai és haditengerészeti népbiztos (vagyis Vorosilov) mellett különleges megbízatású tiszt” 1929-34-ben. 1937-38-ban „a spanyol köztársasági kormány katonai tanácsadója” (ne tévesszük össze Manfred Sternnel,

aki szintén kitűnt a vörös spanyoloknál „Kleber tábornok” néven). Aztán a távol-keleti front vezérkari főnöke, Mehliisszel együtt véres csatákat vív a Hasan-tó környékén 1938-ban, egyidejűleg intrikákat sző Blücher marsall letartóztatása körül, akit saját maga adott fel, és akinek helyét mint frontparancsnok elfoglalta. A párt XVIII. kongresszusán 1939 márciusában így vitte a szót: „Önökkel együtt eltiportunk egy mocskos kis csoportot: *Tuhacsevszkit, Gamarnyikokat, Uborevicseket* és hozzájuk hasonló csőcseléket”, őt pedig csak 1941 őszén lőtték agyon. [70] Stern harcostársa a légierő vonalán *Jakov Szmuskevics* szédületes karriert fut be. Kezdett (és a 30-as évek közepéig) mint politikai tiszt, komisszár, de szintén elvégezte a felsőfokú katonai vezetőképzőt. 1936-37-ben szintén Spanyolországban van, de a légügynél: „Douglas tábornok”. Halhin-Golnál 1939-ben repülőkötelék-parancsnok. Később felszárnnyalt az MPVH teljes légierőjének parancsnoki beosztásába is, a légierő főfelügyelője is volt; 1941 májusában letartóztatták, és még ugyanabban az évben ki is végezték. [71]

Nem kímélte az úthenger sem a gazdasági, sem a közigazgatási vezetőket; a korábban említett diplomáták majd mindegyikét szintén kivégezték.

Soroljuk fel a megtorlások áldozatává vált párt-, katonai, diplomáciai, gazdasági vezetőket, akikkel korábban könyvünk lapjain találkoztunk (a kivégzetteket *kurzívval* jelöljük):

Szamuil Agurszkij, letartóztatták 1938-ban; *Lazar Aronstam*, 1938; *Borisz Belenykij*, 1938; *Grigorij Belenykij*, 1938; *Zahar Belenykij*, 1940; *Mark Belenykij*, 1938; *Morisz Belockij*, 1938; *German Bitker*, 1937; *Aron Weinstein*, 1938; *Jakov Vesznyik*, 1938; *Izrail Weizer*, 1938; *Abram Wolpe*, 1937; Jan Gamarnyik, 1937-ben öngyilkosságot követett el; *Mihail Gercsikov*, 1937; *Jevgenyij Gnyedin*, 1939-ben tartóztatták le; *Filipp Goloscsokin*, 1941; *Ja. Goldin*, 1938; *Lev Gordon*, 1939-ben tartóztatták le; *Iszaak Greenberg*, 1938; *Jakov Gugel*, 1937; *Alekszandr Gurevics*, 1937; *Solom Dvojlackij*, 1937; *Maksz Deutsch*, 1937; *Szemjon Dimanstein*, 1938; *Jefim Dreizer*, 1936; *Szemjon Zsukovszkij*, 1940; *Szamuil Szaksz*, 1937; *Zinovij Sangwil*; *Iszaak Zelenszkij*, 1938; *Grigorij Zinovjev*, 1936; *Sz. Zorin-Gomberg*, 1937; *Borisz Ippo*, 1937; *Mihail Kaganovics*, agyonlőtte magát a letartóztatására várva, 1941; *Moiszej Kalmanovics*, 1937; *Lev Kamenyev*, 1936; *Abram Kamenszkij*, 1938; *Grigorij Kaminszkij*, 1938; *Ilja Kit-Vijtenko*, 1937-ben tartóztatják le, és 20 évet ül; *I. M. Kleiner*, 1937; *Jevgenyija Kogan*, 1938; *Alekszandr Krasznoscsokov-Tobinson*, 1937; *Lev Kritzman*, 1937; *Szolomon Kruglikov*, 1938; *Vlagyimir Lazarevics*, 1938; *Mihail Landa*, 1938; *Ruvim Levin*, 1937; *Jakob Livsic*, 1937; *Moiszej Liszovszkij*, 1938-ban tartóztatják le; *Fried Markus*, 1938; *Lev Marjaszin*, 1938; *Grigorij Melnicsanszkij*, 1937; *Alekszandr Minkin-Menson*, 1955-ben, lágerben halt meg; *Nagyezsda Osztrovszkaja*, 1937; *Lev Pecsterszkij*, 1937; *I. Pinson*, 1936; *Ioszif Pjatyickij-Tarsic*, 1938; *Izrael Razgon*, 1937; *Moiszej Rafes*, 1942; *Grigorij Roginszkij*, 1939; *Marcel Rosenberg*, 1938; *Arkagyij Rosenholz*, 1938; *Naum Rozovszkij*, 1942; *Borisz Rojsenman*, 1938; *Je. Rubinyin*, leült 15 évet; *Jakob Rubinov*, 1937; *Moiszej Ruhimovics*, 1938; *Oszkar Rivkin*, 1937; *David Rjazanov*, 1938; *Veniamin Szverdlov*, 1939; *Borisz Szkvirszkij*, 1941; *Ioszif Szlavin*, 1938; *Grigorij Szokolnyikov-Brilliant*, megölték a börtönben, 1939; *Iszaak Solz*, börtönben halt meg, 1940; *Naum Szorkin*, 1938; *Lev Szosznovszkij*, 1937; *Artur Staszewski-Hirschfeld*, 1937; *Jurij Sztjeklov-Nahamkisz*, 1941; *Nyikolaj Szuhanov-Himmer*, 1940; *Borisz Tal*, 1938; *Szemjon Turovskij*, 1936; *Szemjon Urickij*, 1937; *Jevgenyij Feinberg*, 1937; *Vladimir Fejgin*, 1937; *Borisz Feldman*, 1937;

Jakob Fischman, 1937-ben tartóztatták le; *Moiszej Frumkin*, 1938; Marija Frumkina-Ester, lágerben halt meg, 1943; *Leon Hajkisz*, 1938; Avenir Hanukajev; Moiszej Haritonov, lágerben halt meg, 1948; *Mendel Hatajevics*, 1937; *Tyihon Hveszin*, 1938; *Ioszif Hodorovszkij*, 1938; *Morduch Horos*, 1937; Iszaj Zalkovich, 1937-ben tartóztatták le; *Jefim Zetlin*, 1937; *Jakob Csubin*; N. Csuzsak Naszimovics; *Lazar Schatzkin*, 1937; *Ahij Schielman*, 1937; Ijeronim Epstein, 1938-ban tartóztatták le; *Iona Jakir*, 1937; *Jakob Jakovlev-Epstein*, 1938; *Grigorij Stern*, 1941.

Ez is a csúcson lévő számos zsidó mártírológiája.

*

Íme néhány neves oroszországi szocialista sorsa, aki nem csatlakozott a bolsevikokhoz vagy még küzdött is ellenük.

Borisz Oszipovics Bogdanov (szül. 1884). Odesszából származik, fakereskedők unokája és fia. A legjobb odesszai kereskedelmi iskolát végezte el. Még tanulmányai idején csatlakozott a szociáldemokrata körökhöz. Amint az odesszai kikötőbe ért 1905 júniusában a lázadó Patyomkin páncélos, ő volt az első polgári személy, aki a fedélzetre szállt. Beszédet tartott a személyzet nagygyűlésén, hívta őket, hogy csatlakozzanak az odesszai sztrájkhoz, kivitte a különböző konzulátusokra az európai országokhoz intézett felhívást. A büntetést Pétervárra történt elutazásával kerülte el; ott a szociáldemokrata illegalitásban dolgozott. Egymás után két kétéves száműzetést kapott Szolvicsegodszkba és Vologdába. A háború előtt bekehült a mensevik párt vezetőségébe (OK), legálisan foglalkozott a munkáskérdésekkel, 1915-től a hadiipari munkacsoport titkára, velük együtt tartóztatják le 1917 januárjában, a februári forradalomkor szabadul. Bekerül a petrográdi szovjet végrehajtó bizottságába, változatlanul elnöke az ezres létszámú zajos üléseinek, júniustól az ÖKVB (össz-oroszországi központi végrehajtó bizottság) irodájának tagja és erélyesen ellenáll már az akkori bolsevik puccskísérleteknek is. A bolsevikok júliusi felkelése után fogadta a Péter-Pál-erődben rekedt matrózcsapat kapitulációját. Az októberi államcsíny után, 1918-ban a petrográdi bolsevikellenes munkásmozgalom egyik szervezője. A polgárháború alatt Odesszában él. Utána igyekezett újjákelteni menseviki tevékenységét, és már 1920 végén egy évre letartóztatják. Ezzel kezdődött a letartóztatások és ítéletek, száműzetések és lágerek, kitelepítések sokéves láncolata, a Szovjetunióban élő oly sok szocialista „nagy passziánsza”, akkor már csak a menseviki múlt és a menseviki meggyőződés miatt, mivel a rövid interregnumok^[533] idején gazdasági beosztásokban dolgozott. Ekkor már csak egyszerűen élni szeretett volna, de mindig újra megvádolták „gazdasági károkozással”. 1922-ben külföldi kiutazást kérelmez, de kiutazása előtt ismét letartóztatják. Üldögélés Szolovkiban, száműzetés a Pecsorára, és a hároméves időszakot újra és újra megismételték. Aztán magánzárka Szuzdalban, ismét meg ismét száműzetés. Megpróbálták hozzácsatolni az „össz-szövetségi mensevik iroda” ügyéhez 1931-ben, de végül is lezártak róla. De már 1937-ben beszívta a közös örvény, és az omszki börtönben (ahol a már elkapott kommunistákkal ült együtt) túlélte a „futószalagos” kihallgatásokat. Ezeket időnként hetekig tartották folyamatosan, némely időszakban éjjel-nappal (három egymást váltó vizsgálóval). A Kargopolagban 7 évet tölt (más mensevikeket kivégeztek), száműzetés Sziktivkárba, 1948-ban a „visszaesők” második köre, száműzik Kazahsztánba. Végül 1956-ban rehabilitálják, s elkínzott öregemberként hal meg 1960-ban.

Borisz Davidovics Kamkov-Katz (szül. 1885). Községi orvos fia. Ifjúkora óta az eszer párt tagja. A tumhanszki területre száműzik 1905-ben, innen megszökik. Kitelepültként elvégzi a heidelbergi egyetem jogi karát. A szocialisták zimmerwaldi tanácskozásának (1915) résztvevője. A februári forradalom után hazatér Oroszországba. A baloldali eszer párt egyik alapítója. Ez a párt az októberi puccs idején koalícióra lép a bolsevikokkal. Részt vesz az alkotmányozó nemzetgyűlés felosztatásában 1918 januárjában. Áprilistól felhívásokat intéz a bolsevikokkal kötött szövetség felbontására, júniustól „forradalmi felkelésre” buzdít ugyancsak ellenük. A felkelés bukása után illegalitásba vonul. Rövid 1920. évi letartóztatása után 1921-ben ismét letartóztatják, 1923-ban száműzik. A különböző száműzetések között még 2 év börtön, ugyanaz a „passziánsz”. 1933-tól száműzetés Arhangelszkbe, 1937-ben letartóztatják, 1938-ban kivégzik.

Abram Rafailovics Gotz (szül. 1882). V. Ja. Viszockij milliomos teakereskedő unokája. Már 14 éves korától részt vesz a forradalmi mozgalomban, és az eszer párt 1901. évi megalakítása óta eszer (testvére, Mihail a párt elnöke), 1906-tól pedig az eszerek harci egységének tagja, azaz terrorista. 1907-1915: kényszermunka, alekszandrovszk központi fegyház. A februári forradalom eseményeiben Irkutszkban, majd Petrográdban vesz részt. A munkás- és katonaküldöttek tanácsa, a parasztküldöttek tanácsa végrehajtó bizottsága, valamint az össz-szövetségi központi végrehajtó bizottság (ÖKVB) elnökségének tagja. 1917. október 25-től a bolsevikellenes haza és forradalom megmentésének tanácsa élére áll. A bolsevikok elleni harcot a polgárháború idején is folytatja. 1920-ban letartóztatják, az eszerek 1922. évi perében halálra ítélik, majd az ítéletet 5 év elzárásra változtatják. Ezek után elkezdődött az újabb „mázsák” és száműzetések szokásos „passziánsza”. Végül 1939-ben 25 év lágert kap, egy évre rá a lágerben meghal.

Mihail Jakoblevics Händelman (szül. 1881). Eszer, 1902 óta ügyvéd. A februári forradalom moszkvai résztvevője, a tanács VB tagja, az ÖKVB elnökségének tagja, az eszerek KB tagja. 1917. október 25-én a bolsevikok elleni tiltakozás jeleként kivonul a tanácsok 2. össz-oroszországi kongresszusának üléséről. Az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja, és a gyűlés egyetlen, 1918. január 5-i ülésének résztvevője. Szamarában folytatta részvételét az alkotmányozó nemzetgyűlés tagjainak bizottságában. 1921-ben letartóztatják, 1922-ben az eszerek perében halálra ítélik, majd 5 év elzárásra változtatják. Ugyanaz a büntetési „passziánsz”. 1938-ban kivégzik.

Mihail Iszaakovics Lieber-Goldman (szül. 1880). A Bund egyik alapítója (1897), a Bund KB tagja a száműzetésben, képviselte a Bundot az OSzDMP kongresszusain. Az 1905-06. évi forradalom résztvevője. 1910-ben 3 évre a vologdai kormányzóságba száműzik, ahonnan megszökik és újra kitelepül. Lenin állandó dühödt ellenfele. 1914 után tér vissza Oroszországba, csatlakozik a szocialista „véderő”-höz (a haza védelme a háborúban). A februári forradalom után a Petroszovjet VB tagja, később az ÖKVB elnökségének tagja, az októberi fordulat után kilépett az ÖKVB-ből. Hol belépett az OSzDMP-be (mensevikek), hol kilépett belőle. Gazdasági posztokat töltött be. A mensevik illegalitás egyik vezetője a Szovjetunióban. Majd 1923-tól letartóztatások, száműzetések, „passziánsz”. Végül 1937-ben újra letartóztatják, és ugyanabban az évben Alma-Atában kivégzik.

*

Hasonló sorsa – ismétlődő ítéletekkel és száműzetésekkel – volt sokaknak az 1937-

Az akkori évek seprűje egyre csak sebert és sebert az egész országban, és elragadott olyanokat is, akiknek semmi közük sem volt a hatalomhoz, a politikához, közöttük zsidókat is. Íme, néhányan a meggyilkoltak közül:

Nátán Bernstein (szül. 1876) zenetörténész és kritikus, zenetörténetet és esztétikát tanított, több könyvet írt, 1937-ben letartóztatják, börtönben hal meg.

Matvej Bronstein (szül. 1906) tehetséges elméleti fizikus, a tudományok doktora, jelentős eredményeket ért el. L. K. Csukovszkaja férje. 1937-ben letartóztatják, 1938-ban kivégezik.

Szergej Hinter (szül. 1870) építész és mérnök. 1934-ben letartóztatják, Szibériába száműzik; 1937-ben másodszor is letartóztatják és kivégezik.

Veniamin, Silberminz (szül. 1887) ásványtanász és geokémikus, ritkalelem-szakértő, előkészítette a félvezető anyagok kutatási irányát, 1938-ban a megtorlások áldozatául esett.

Mihail Kokin (szül. 1906) Kelet- és Kína-kutató, történész. 1937-ben letartóztatták, kivégezték.

Ilja Kricsevszkij (szül. 1885) mikrobiológus, immunológus (fizikai és matematikai végzettséggel is rendelkezett). Az orvostudományok doktora, tudományos iskola megalapítója, a mikrobiológusok össz-szövetségi egyesületének elnöke. 1938-ban letartóztatták, 1943-ban meghalt.

Szolomon Levit (szül. 1894) genetikus, kutatta az öröklődés és a környezet szerepét a betegség kifejlődésében. 1938-ban letartóztatták, börtönben hunyt el.

Johiél Ravrebe (szül. 1883) Kelet-kutató, sémitológus, az 1920-ban életre keltett zsidó néprajzi társaság egyik alapítója. Cionista szervezet alapításával vádolják meg, 1937-ben letartóztatják, börtönben hal meg.

Vladimir Finkelstein (szül. 1896) fizika-kémikus prof., az ukrán tudományos akadémia levelező tagja, sokat dolgozik az alkalmazott elektrokémia területén. 1937-ben a megtorlások áldozatául esett.

Ilja Hecrov (szül. 1887) higiénikus, járványügyi szakember. Szakterülete a környezet közegészségtana, a felszíni és artézi vizek védelme, kommunális higiéné^[534]. 1938-ban tartóztatták le, kivégezték.

Náhum Schwarz (szül. 1888) pszichiáter-orvos, a zsidók lélektani sajátosságainak tanulmányozásával foglalkozott. 1921-23-ban ivrit nyelvet oktat, ivrit nyelven ír verseket. Cionista tevékenységgel vádolják meg, 1937-ben letartóztatják, börtönben hal meg.

A három *Spielrein*-testvér a Don menti Rosztovból:

Ján (szül. 1887) matematikus. Szakterülete a matematikai módszerek alkalmazása a villamos- és a hőtechnikában. A moszkvai katonai műszaki egyetem professzora, majd az elektrotechnikai kar dékánja. 1937-ben a megtorlások áldozatául esett.

Iszaak (szül. 1891) pszichológus, a filozófia doktora. 1927-ben az össz-szövetségi pszichotechnikai és alkalmazott pszichofiziológiai társaság elnökévé választják; széles körű kutatásokat végzett a szakmák lélektani elemzése és a munkakörülmények ésszerűsítése terén. 1935-ben letartóztatják, kivégzik.

Emil (szül. 1899) biológus, a rosztovi egyetem biológiai karának dékánja. 1937-ben kivégezték.

Leonyid Jurovskij (szül. 1884) a politikai gazdaságtan doktora, az 1922-24. évi pénzreform egyik kidolgozója. Közel állt A. V. Csajanovhoz és N. D. Kondratyevhez. 1930-ban letartóztatják, 1935-ben szabadlábra helyezik. 1937-ben ismét letartóztatják és kivégzik.

Ž

Mindamellet, hogy a vezető rétegből a sztálini szekerce foka alá alapvetően zsidók kerültek, a szabad nyugati zsidó publicisták írásaiból kiviláglik, hogy ők ezt a jelenséget nem tekintették a zsidók, mint nemzetiség elleni támadásnak. A zsidók csak azért kerültek a cséphadaró alá, mert bőségesen voltak jelen a szovjet csúcsokon. Tekintsük ezt a magyarázatot a *Jevrejszkij mir* (*Zsidó Világ*) című gyűjteményből (1939). „Kétségtárgy a zsidók a Szovjetunióban számos olyan lehetőséggel és eséllyel rendelkeznek, amelyek nem lehettek a sajátjaik a forradalom előtt, és amelyekkel még manapság sem rendelkeznek néhány demokratikus országban. A zsidó lehet tábornok, miniszter, diplomata, professzor, a legmagasabb állású és a legalázatosabban hajbókoló főrendi személyiség”, de mindez a zsidó esetében éppen hogy csak lehetőség, „semmiféleképpen sem jog”. És éppen ennek a jognak a hiányában taszítottak le a magasságból és fizettek az életükkel „Jakirok, Gamarnyikok, Jagodák, Zinovjevek, Radekek, Trockik”. [72] No de hát a kommunista diktatúra idején egyetlen nemzetiségnek sem voltak ilyen *jogai*, hanem: ahogy sikerül kitartanod, a kedvükben járnod.

Egy régi és kitartó szocialista, a kitelepült Szt. Ivanovics (Sz. O. Portugais) elismerte: „»Lakhatási joguk« a zsidóknak az önkényuralom idején sokkal kevesebb volt, de az élethez való joguk mégiscsak sokkal több, mint a bolsevizmus alatt.” Megcáfолhatatlan. Ismervén azonban (hisz erről ír) a „kolhozforradalmat”, hozzáteszi: „A »szocializmus« bevezetésének *hátaztáni*-üzbegisztáni módszerei leginkább a zsidókra voltak kedvezőtlen hatással”, „egyetlen népre sem sújtottak a bolsevizmus skorpiói olyan erővel, mint a zsidókra”. [73]

Mindeközben a kuláktalanítás pestisjárványa idején a parasztoknak nem ezreit, hanem millióit fosztották meg mind a lakhatási, mind az élethez való joguktól. És közben minden szovjet író toll (köztük pedig milyen sok a zsidó) mint a sír hallgatott az oroszországi parasztság ezen dermesztő pusztításáról. Velük együtt hallgatott az egész Nyugat is, valóban, mert talán nem tudott róla? Vajon nem a szovjethatalom megóvása végett? Vagy egyszerű közömbösségből? Hiszen ez egyszerűen elképesztő: 15 millió parasztot nemcsak egyszerűen megfosztottak a felsőfokú tanulmányok lehetőségétől, a diplomához vagy a tisztán szolgálati beosztásokhoz való joguktól, hanem őket ki is fosztották, összeterezték, mint az állatokat saját házaikból és a tajgába, a tundrába hajtották a pusztulásba. És a városi aktivisták forróvérű soraiban előreiramlottak a zsidók is, hogy lelkesülten végrehajtsák a kollektivizációt, és magukról pedig látható, rossz emlékeket

hagyjanak. Ugyan, ki emelte fel a hangját *akkor* a parasztok védelmében? És nemsokára, 1932-33-ban Oroszországban és Ukrajnában 5-6 millió ember hal éhen, és mindez Európa szomszédságában történik! És a szabad világ szabad sajtója a legteljesebb hallgatásba burkolózik... És még ha legpontosabb magyarázatként el is fogadjuk az akkori nyugati sajtó mindenekfeletti balosságát, és a szovjet szocialista „kísérlet” iránti odaadó rajongását, mégis megdöbbenő, milyen csodálatosan magasra szárnyalhat a vakság, és a több tízmillió ember szenvedése iránti érzéketlenség.

Amit a szem nem lát, arra a szív sem rezdül.

Ukrajnában pedig a zsidók már elálltak az 1917-20-as évekbeli irányvonaluktól, az orosz államiság támogatásától, és a 20-as évek végére „az önállóságért síkraszálló ukrán sovínisták zsidók voltak, és nagy befolyással rendelkeztek, de csak a városokban”. [74] Ilyen állásfoglalást is olvashatunk: az ukrán nyelvű kultúra 1937. évi szétrombolása azok ellen a zsidók ellen is irányult, akik az ukránokkal „valóságosan szövetségre léptek az ukrán nyelvű helyi kultúra fejlesztése érdekében”. [75] De az ilyen szövetség a kultúrkörökben nem enyhíthette az ukrán lakosság széles köreinek viszonyát a zsidókhoz. Már az előző fejezetben láttuk, hogy a kollektivizáció során „számos zsidó kommunista mint parancsnok és mint élet-halál ura volt jelen a vidéken”. [76] Ez újabb heget vont az ukrán-zsidó viszonyra, amely amúgy is évszázadok óta feszült volt. És habár az éhség a sztálini politika közvetlen eredménye és nem csak Ukrajnában fordult elő (kegyetlenül végigtarolt a Volga mentén és az Urálban is), mégis az ukránok között azonnal széles körben elterjedt az a nézet, hogy az egész ukrán éhínségben jócskán benne van a zsidók keze. Ez az értelmezés sokáig tartotta magát (az ukrán külhoni sajtóban pedig a XX. század 80-as éveiben is jelen volt). „Némely ukrán meg van arról győződve, hogy a zsidók különleges szerepet játszottak az éhínség előidézésében... Egyesek állítják, hogy az 1933. évi éhínség a zsidók bosszúja volt Hmelnickijért.” [77]

Aki kórót vet, nem arat gabonát. Amikor annyi zsidó van a hatalom magas berkeiben, és a zsidókat alig érintik a lakosság bajai, sokféle értelmezés láthat napvilágot.

A szovjetunióbeli antiszemitizmus „görbéjének menetét” feszülten figyelő zsidó szerzők azonban nem vették észre ezt a hamu alatt rejtőző parazsat, és elég optimista következtetésekre jutottak. Szolomon Schwarz például így ír: „A Szovjetunióban a harmincas évek eleje óta az antiszemitizmus elkezdett gyorsan fogyni”, és „a harmincas évek közepén pedig elvesztette tömegjelenség jellegét... az antiszemitizmus görbéje elérte alsó határát”. Ezt, többek között a NEP végével, a zsidó *nepmanok*, valamint a zsidó kiskereskedők eltűnésével magyarázza. Ezenkívül segített a „felgyorsított iparosítás és a forgószélszerű kollektivizáció”, amelyeket nagyon kedvesen „*shock treatment*, áramütéssel való gyógyítás”-hoz hasonlít. Kiegészíti azzal az elképzeléssel: éppen ezekben az években kezdtek a kommunista vezető körök küzdeni az orosz „nagybirodalmi sovínizmussal”. (Nem „kezdték”, hanem folytatták, folytatták a lenini kibékíthetetlenséget.) Nos hát, mondja Schwarz: „a hatalom elkezdett makacsul hallgatni az antiszemitizmusról... hogy ne alakuljon ki az a benyomás, mintha a nagybirodalmi sovínizmus elleni küzdelem a zsidókért folya”. [78] Ez értelmes megjegyzés.

Éppen 1931 januárjában a *New York Times* [79] hasábjain, majd pedig az egész világsajtóban napvilágot lát Sztálin váratlan demonstratív bejelentése a zsidó távirati irodának. „A kommunisták következetes internacionalistákként mindenképpen az

antiszemitizmus engesztelhetetlen és esküdt ellenségei. A Szovjetunióban az antiszemitizmust a törvény a legszigorúbban üldözi, mint a szovjet rendszerrel velejéig ellenséges jelenséget. Az aktív antiszemitákra a Szovjetunió törvényei szerint halálbüntetés vár” [80], na lám csak, nem átalította a Nyugat demokratikus fülébe belemondani a büntetés mértékét sem. És a Szovjetunióban élő számos nép közül egyetlen nemzetiséget emelt ki csak *ilyen* módon. És ez teljes mértékben kielégítette a világ közvéleményét.

Jellemző azért: a szovjet sajtó *nem közölte* a vezér kijelentését (alattomos előrelátásból). A bejelentés exportra hangzott el, saját alattvalóitól pedig elrejtette álláspontját, és a Szovjetunióban ez csak 1936 végén jelenik meg nyomtatásban. [81] Éppen azokban a napokban küldte Sztálin Molotovot, hogy a szovjetek kongresszusán hasonló bejelentést tegyen.

Az akkori évek zsidó szerzője, Molotov ezen beszédét a saját szája íze szerint értelmezve tévesen írja, mintha a szónok „a kormány nevében” halálbüntetéssel fenyegetett volna az „antiszemita érzelmek” kimutatásáért. [82] *Érzelmek!* Nem, Molotov beszédében ilyesmi nem volt, a sztálini „aktív antiszemiták”-tól nem távolodott el. Nem hallottunk arról, hogy a harmincas években halálbüntetést adtak volna antiszemitizmusért, de *letöltendő* büntetést adtak, a *büntető törvénykönyv* alapján. (Csak halkan jegyzem meg: „azelőtt a *cárért* sem adtak ennyit”.)

De lám, Schwarz észreveszi a változást: „A 30-as évek második felében ez a hangulat (zsidók iránti össznépi barátságtalanság) sokkal szélesebb körben kezd terjedni... különösen a nagy központokban, ahol a zsidó értelmiség és félértelmiség nagy tömegei összpontosulnak... Itt fokozatosan ismét megelevenedett a »zsidó betelepülés« legendája, és túlzott elképzelések kaptak lábra a zsidók szerepéről a köztisztviselők közép- és felső rétegében.” Legenda vagy nem az, de rögtön meg is magyarázza, hogy mást ne mondjunk, nagy adag naivsággal, és ugyanazzal a logikával. Nevezetesen, hogy ennek a zsidó értelmiségnek és félértelmiségnek egyszerűen nem volt „a szovjet viszonyok közepette szinte semmiféle megélhetési forrása, a közszolgálat levételével”. [83]

Szégyen ilyet még olvasni is! Micsoda elnyomatás és kilátástalanság. Szinte semmi más megélhetési forrás nincs, csak a privilegizált^[535]. A lakosság többi része meg teljesen szabad tevékenysége megválasztásában: turkálhatott a kolhozföldeken, tárnákat mélyíthetett vagy téglát cipelhetett az ötéves tervek építkezéseiben...

Ami a vezetés irányelveit illeti, határozottan állíthatjuk, hogy a zsidó kérdésben a forradalom és a 30-as évek között semmi sem változott, és még nem jelent meg a zsidókkal szembeni hivatalos rosszindulat. De hisz azt kürtölték mindenütt, és arról álmodoztak, hogy „teljes mértékben megszűnik mindenfajta nemzetiségi különbség”.

És a külföldi zsidó köröknek sem volt még olyan benyomásuk, meg nem is lehetett, hogy a Szovjetunióban a zsidókat szorongatják. A „*Zsidók és a szovjet diktatúra*” című cikkében Szt. Ivanovics írja: „Külföldön sokan hisznek abban, hogy Oroszországban nincs antiszemitizmus, és ezen az alapon jóindulatot tanúsítanak a szovjethatalom iránt. Oroszországban azonban tudják, hogy ez hazugság.” De a zsidók „a szovjethatalom hosszú életű voltában reménykednek... és nagyon félnek a halálától”, mivel: „a pogromokat Sztálin nem engedi, és – remélik – nem is fogja engedni”. A szerző együttlérez

ezzel a széles körben elterjedt véleménnyel. „Ha a bolsevikok diktatúrája összeomlik, teljesen biztosak lehetünk az antiszemita szörnyűségek és erőszak féktelen tombolásában... A szovjethatalom bukása katasztrófa lesz a zsidók számára, és a zsidó nép minden barátjának elborzadva kell félredobnia az effajta perspektívát.” Maga pedig megjegyzi, hogy „a szovjet diktatúra már kezdi szégyellni a számlájára írt judofiliát és elzsidósodását”. [84]

A 30-as évek fő csapásirányát pedig a XVI. Kongresszusnak (1930) a Sztálin beszámolójához fűzött határozata tűzi ki. Ez felhívás a sovinizmus, és *elsősorban a nagy orosz sovinizmus* elleni erélyes harcra. Mindenki számára érthető pártnyelv. És ezt a harcot még néhány évig erélyesen folytatták. Na és, tulajdonképpen, miféle sztálini örület miatt? Annak a „sovinizmusnak” már hírmondója sem maradt. Nem látott azonban Sztálin-bátyuska az egészen közeli jövőbe, hogy nemsokára inogni kezd a talaj a lába alatt és éppen az orosz hazafiságot fogja segítségül hívni.

Az orosz hazafiság újjászületésének veszélye miatt már akkor megkondították a vészharangot. Szt. Ivanovics 1939-ben igyekezett rámutatni a „hazaszeretet”, a „népi büszkeség” (mindezt gúnyos idézőjelek között) kicsírázására, „ennek a diktatúrának a »sapkahajigálós honfikebelizmusára«, amely immár visszatér „a moszkvai Rusz és a birodalmi Oroszország némely nemzeti hagyományához”. [85]

És lám, miben állt az Oroszországra leselkedő legnagyobb veszély Hitler támadása előtt? Nem másban, mint az orosz „honfikebelizmusban”!

Ez a riadalom mostantól még vagy egy fél századig nem hagyja nyugton a zsidó publicistákat. Még annak a háborúnak ellenére sem, amelyben felgyúlt a tömeges hazafiság, annak a háborúnak ellenére sem, amely megmentette a szovjet zsidóságot is. És egy 1988-as izraeli folyóiratban ezt olvassuk: „A fekete százak élő hagyományai... képezték az alapját az »életadó szovjet hazafiság«-nak, amely később a nagy honvédő háború idején virágzott ki.” [86]

Ha visszatekintene arra az 1941-1945-ös háborúra, beláthatná: ez bizony igen hálátlan kijelentés.

Tehát szögezzük le egyszer s mindenkorra: tiszta, senki előtt sem vétkes, orosz hazafiság *nem is létezhet?*

Miért ez az éles határozottság? Hogy csak az orosz?

Ž

A zsidó élet fontos eseménye volt 1930-ban az SZKbP KB mellett működő zsiszekció bezárása. Ez a cselekmény megszüntette a zsidó közélet különálló – bár szovjet program szerinti – fejlődésének, „nemzeti-kulturális-perszonáautonómia” kialakításának a lehetőségét. Mindez tehát visszaterelődött az egységes szovjet mederbe. 1937-38-ban a vezető *zsiszeket* is, akik – Ju. Margolin értékelése szerint – „a hatalom szolgálatában hatalmas pogromot rendeztek a zsidó nép kulturális értékei között” [87], Dimansteint, Litvakovot, Frumkina-Estert és harcostársaikat (Motl Kiepert, Jichok Szudarszkijt, Alekszandr Csemerisszkijt) letartóztatták és nemsokára kivégezték. Az úthenger alá került még számos más zsiszek is, aki „vezető állásokat töltött be az OZET központi és helyi részlegeinél, a szovjet zsidó társadalmi, kulturális és oktatási intézményekben”, 1936-39-

ben ezek döntő többsége a „megtorlás áldozata lett”. [88]. A szovjet 30-as évek mérgező légköre ide is begyűrűzött. A nyilvános gyűléseken elkezdtek vádolni, leleplezni azokat a neves zsidó kommunistákat, akik valaha régen a Bund, a szocialista-cionista párt, sőt még a szovjetek idején félig engedélyezett Poalej Cion tagjai voltak. Bár, ugyan kinek a múltját nem hányták a szemére a bolsevikok? „És ki volt ő... *azelőtt?*” Így 1938-ban bezárt a *Der Emes* is.

És az iskola? Egészen 1933-ig folytatódott a zsidó iskolák számának és tanulói létszámának a növekedése, annak ellenére, hogy még az 1920-as évek végén kritizálták a „zsidó nyelvre való kényszerű áttéréssel” kapcsolatos „nemzetiségi fattyúhajtásokat” a zsiszekciók munkájában... [89] Majd 1936 és 1939 között feljegyezték a jiddis nyelvű iskolák „gyorsuló ütemű fogyásának és még gyorsabb belső elsekélyesedésének időszakát”. [90] Ekkor „még Ukrajnában és Belorussziában is gyors fogyásnak indul a zsidó iskolák száma”, elpárolgott a szülők kedve is, hogy ezekbe az iskolákba írássák be gyermekeiket. „Megnyilvánult ebben a jiddis nyelvű oktatás tekintélyének csökkenése is, az a törekvés, hogy gyermekeiknek orosz nyelvű oktatást biztosítsanak.” Hasonlóképpen „az 1930-as évek második felétől rohamos csökkenésnek indul... a jiddis nyelven oktató felsőoktatási intézmények száma... gyakorlatilag 193 7-3 8-ban az összes zsidó felső- és középfokú oktatási intézmény bezárt a Szovjetunióban”. [91]

Szintén a 30-as évek elején szüntették meg az ukrán és a belorusz tudományos akadémia mellett működő zsidó tudományos intézeteket; Kijevben bezárt a zsidó proletár kultúra intézete. Nem sokkal ezután pedig megkezdődtek a letartóztatások. Mihail Kokint a LIFLI-ből kivégezték. Johiél Ravrebet – a 30-as években a petrográdi zsidó ismeretek főiskoláján vezette a nyilvános közkönyvtár zsidó részlegét – 8 évre ítélték, a fegyenctovábbító lágerben halt meg. [92]

Az üldözések, a letartóztatásokkal egyetemben, áttértek a jiddis nyelvű zsidó irodalmárookra is: a megtorlások áldozata lett Mojse Kulbak, 1937; *Zelik Akszelrod*, 1940; Avram Abcsuk, a jiddis nyelv tanára, kritikus, 1937; *Hertzl Bazov*, író, 1938. Beszélnek még I. Harik íróról, H. Dunec kritikusról.

Mindazonáltal „egészen a 30-as évek végéig aktívan megjelent a jiddis nyelvű irodalom. Moszkvában, Kijevben és Minszkben zsidó kiadók működtek”. De ugyan miféle irodalom? A 30-as években „az (alkotások) túlnyomó többségét egy kaptafára írták, a »szocialista realizmus« megingathatatlan elveinek megfelelően”. [93] A jiddis nyelvű irodalom 1930 és 1941 júniusa között... a *sztalinizáció*^[536] jegyében jelenik meg. A hízélgés áradata, amely szétterült a zsidó költészet medrében...” [94] Icík Fefer „még a hivatali agy mosást is fel tudta frissíteni lírai felhangokkal. Neki tulajdonítják a szörnyűséges mondásokat: »Elárultad édesapádat, ez jó!« és »Azt mondom, Sztálin, de azt gondolom, hogy ez a Nap«.” [95] A serényen Sztálin kedvére tenni igyekvő ezen írók nagyobb részére a letartóztatások tíz év múlva vártak. Néhányukra azonban, amint feljebb már szoltunk erről, már ekkor rájárt a rúd.

Például emígy: „a hivatalos kommunista doktrína ideológiai nyomása sok zsidó festő és szobrász számára gyakran tragikus szakítást jelentett a nemzetiségi hagyománnyal”. (Ugyan kinek a nemzetiségi kultúráját nem érintette ez a tendencia a Szovjetunióban?) Ez a sors várt a korábban felsorolt, 19 jiddis nyelvű hivatásos színházra, és „sok önképző körre, stúdióra, csoportra... A zsidó színházak túlnyomó többsége... az 1930-as években

jelentős figyelmet fordít az agitációs előadásokra^[537] „. [96]

A nemzeti hagyományokat őrző, ivrit nyelvű kultúráról nincs is mit beszélni: véglegesen kiűzetett, és teljes illegálitásban vonult.

Arról, hogy a 30-as évek elejére széthúzták a cionista illegálitást is, korábban már szóltunk. Már letartóztattak egy csomó cionistát, de „cionista konspirációt” másokra is próbáltak ráfogni. Ki emlékszik Pinchas Dasevszkijre? 1933-ban letartóztatják mint cionistát. Cionistaként nem tűnt ki, de annak minősítették halálos ítéletében Pinchas Krasznijt, Petljura direktóriumának egykori miniszterét, aki hazatért a Szovjetunióba, és 1939-ben kivégezték. Wolf Awerbuch, ifjú kora óta Poalej-cionista, 1922-ben Izraelbe települt, ott „együttműködött a kommunista sajtóval”. 1930-ban kitoloncolták a Szovjetunióba, ahol is letartóztatták. [97]

Ugyanakkor „bezárták a féllegális héderek és jesivák túlnyomó többségét”. Már a késői 20-as években hol itt, hol ott történtek letartóztatások a ljubavicsi haszid illegálitás körében (Jakob-Zacharia Maszkalik, 1937; Avrom-Levik Szlavin, 1939). 1933 végére „bezártak 257 zsinagógát, vagyis a szovjethatalom első éveiben működők 57%-át... Az 1930-as évek közepén a zsinagógák bezárása felgyorsult.” 1929-től „a hatóságok magas adókat róttak ki a macesz sütésére”. 1937-ben a „Szovjetunió KVB mellett működő kultuszbizottság megtiltotta az összes zsidó vallási közösségnek, hogy maguk süssenek maceszt.” 1937-38-ban „a zsidó vallási kultusz legtöbb úzóje megtorlás áldozata. A megmaradt zsinagógák többségében nincs rabbi.” [98] „1938-ban a moszkvai központi zsinagógában feltártak egy »ellenséges rabbifészeket«, letartóztatták a rabbikat és több hívőt.” [99] Smarjagu Medaljét, a moszkvai rabbit letartóztatták és 1938-ban kivégezték. (Ugyanakkor tartóztatták le a fiát is, Mojse Medaljét.) Szaratov rabbiját, Ioszif Bogatyint 1937-ben viszik be. [100]

Ezekben a korai 30-as években, amikor a Szovjetunióban szorongatták a zsidó vallást, szerte az országban már több ezer pravoszláv templomot zártak be, és közülük sokat le is romboltak. Különösen igyekeztek megszabadítani Moszkva orcáját a templomoktól. Az „újjáépítés” vezetője Borisz Iofan volt. Az ország görcsös elszegényedésének keserű éhkoppja közepette kiállították a Megváltó Krisztus temploma helyébe építendő szovjetek palotája észveszejtő terveit. Az *Izvesztyija* hírül adja: „A kiállításon egyelőre 11 terv szerepel. Közülük különösen figyelemre méltóak Friedman, B. Iofan, Bronstein és Ladovszkij építész munkái.” [101] Később az építészeket is elérte a letartóztatási hullám.

Elvonult, kivonult a szovjet zsidók életéből a „dolgozó zsidók földhöz juttatása” is. „Kronikusan magas szinten maradt a KomZET mezőgazdasági alapítványai keretében áttelepülők visszaköltözési aránya.” A Szovjetunióban működő külföldi zsidó jótékonyági alapítványok tevékenysége, többek között az Agro-Jointé, az ORT-é és az EKO-é is, jelentősen csökkent 1930-32-ben. Még 1933-38-ban tartott a segélyezés az új korlátozott szerződések keretében „1938-ban ezek is beszüntették tevékenységüket... 1938 első felében először az OZET, majd a KomZET szűnik meg. Ezeknek a szervezeteknek a még szabadlábban lévő munkatársai, túlnyomó többségükben a megtorlások áldozatává váltak.” 1939-ben „az Ukrán Kommunista Párt KB határozatot hozott a »mesterségesen létrehozott« nemzetiségi (zsidó) járások és falutanácsok... likvidálásáról”. [102]

Birobidzsán gondolata mindazonáltal nemhogy nem merült feledésbe a 30-as években, hanem állami erőszakos módszerekkel még tovább is haladt. A lelkesedés felajzása céljából 1930 decemberében a hatóságok megrendezték Moszkvában az OZET 2. össz-szövetségi kongresszusát. [103] 1931 végére a terület 45 ezres összlétszámából alig több, mint 5 ezer volt a zsidó, habár letelepítésük érdekében kész településeket, házakat, bekötőutakat építettek (volt amit a szomszédos lágerek foglyaival, például Birobidzsán város pályaudvarát). [104] A vidék nem zsidókkal való betelepítése gyorsabban haladt, mint a zsidóké.

Hogy a dolgok állásán javítsanak, 1931 őszén az OSzFSzK ÖKVB elnöksége határozatot hoz: két év alatt még 25 ezer zsidót telepíteni Birobidzsánba és ezután már zsidó független köztársaságnak lehet nevezni. Az ide utaztatott zsidók elvándorlása azonban a későbbi évek folyamán is meghaladta a betelepítés ütemét, és 1933 végére, a betelepítés hatodik évében mindössze 8 ezer letelepedett zsidó élt a köztársaságban, közülük kolhoztag csupán másfél ezer, kevesebb, mint az ottani kolhoztagok egyötöde. (És vannak olyan adataink is, hogy a zsidó kolhozok igen gyakran művelték meg a földet kozákok és koreaiak bér munkaerejével.) A terület nem tudta biztosítani a saját mezőgazdasági élelmiszer-szükségletét sem. [105]

Mindazonáltal 1934 májusában, amikor a nem zsidó lakosság száma elérte az 50 ezret, Birobidzsánt nagy hangon zsidó független területnek nyilvánították (köztársaság mégsem tellett ki belőle).

Nos, nem mutatkozott „a zsidó tömegekben olyan nagy lelkesedés, amely csökkentette volna a betelepedéssel kapcsolatos hatalmas terheket”. Ipar sem jött létre Birobidzsánban, és az áttelepülők „gazdasági és szociális szerkezetük szerint emlékeztettek az akkori ukrán és belorusz kisvárosok és községek zsidóságára”, különösen Birobidzsán városában, meg „a zsidók megnövekedett szerepével a közigazgatási apparátusban”. [106]

Az önálló területen (mérsékelten) fejlődött a jiddis nyelvű kultúra: újságok, rádió, iskolák, Kaganovics nevét viselő színház (melynek igazgatója E. Kazakevics, a leendő író), Solom-Alejchem könyvtár, a zsidó kultúra múzeuma, olvasótermek. És Perec Markis megjelentette a központi sajtóban az „Újjászületett nép” című hozsannázó cikkét. [107] (Birobidzsánnal kapcsolatban ki kell emelnünk Ilja Weizblit demográfus sorsát. Az ő álláspontja: „meg kell szüntetni a zsidó városi szegények toborzását azok falura telepítéséhez... a zsidók között nincsenek deklasszált elemek, amelyek alkalmasak lennének Birobidzsán betelepítésére”. Még 1933-ban letartóztatják, valószínűleg ott is halt meg. [108])

A központi szervek előtt az vált világossá, hogy a betelepítést még inkább meg kell lökdösni, és 1934-től Birobidzsánba már nem önkénteseket küldtek, hanem félerőszakosan toboroztak a nyugati területek zsidó kézművesei és munkásai között, vagyis városi népeket. Ugyan miféle mezőgazdaságról lehetett itt szó? Felharsant a jelszó: „Az egész Szovjetunió építi a zsidó független területet!”, vagyis a minél előbbi építéshez nem zsidó kádereket is oda lehet vezényelni. Igen, „nem törekszünk arra, hogy mielőbb zsidó többséget hozzunk létre a ZSAT-ban... Ez ellentmondana az internacionalizmus eszméjének”, írta Dimanstein, a fáradhatatlan „zsiszek”. [109]

De mindeme toborzás által is csak további 11 ezer zsidót tudtak összegyűjteni 3 év alatt a már meglévő 8-9 ezer mellé (ráadásul ezek is inkább a területi székhelyre vonzódtak, a vasúthoz, és azt keresték, hogy lehet innen meglépni). De a bolsevikok soha semmiben sem viselik el a vereséget, és nem adják fel. Mivel elégedetlen volt a KomZET-tel, 1936-ban a „KVB határozatot hozott arról, hogy a független területre történő áttelepüléssel kapcsolatos feladatok egy részét a KomZET helyett az NKVD áttelepítési osztályára ruházza”. [110] És 1936 augusztusában a Szovjetunió KVB elnöksége így határoz: „A zsidó nép történetében először valósul meg áhított vágya a saját haza iránt, és saját nemzeti államisága iránt.” [111] És készültek a tervek 150 ezer zsidó áttelepítéséről Birobidzsánba.

Visszatekintve: a zsidókat földművelésre átvezénylő szovjet rendező-szervezők ugyanolyan vereséget szenvedtek, mint egy évszázaddal korábban a birodalmiak.

Közben immár beköszöntött az 1938. év is. Már bezárták a KomZET-et, feloszlatták az OZET-et, sorozatosan letartóztatták Moszkvában a legfőbb zsiszekeket és a ZSAM teljes közigazgatási vezetőségét is. A birobidzsáni zsidók közül aki tudott, elköltözött vagy a szovjet távol-keleti városokba, vagy Moszkvába. Az 1939. évi népszámlálás szerint a ZSAM összlakossága már 108 ezer volt, de „a zsidók létszámát titokban tartották... Birobidzsán zsidó lakossága továbbra sem volt számottevő.” Mintha még megmaradt volna 18 kolhoz, 40-50 családotul [112], de a kolhozokban is... oroszul beszéltek és leveleztek a főnökséggel.

Ugyan mivé? Mivé is válhatott volna a zsidók számára Birobidzsán? Mindössze 45 évre rá Beny Peled izraeli tábornok szemléletesen megmagyarázta, miért nem biztosíthatta volna a zsidók földdel való kapcsolatát sem Birobidzsán, sem Uganda: „Egyszerűen érzem, hogy nem áldoztam volna életemet Oroszország földterületéért, Uganda vagy New Jersey állam egy darabjéért!” [113]

Ezt a kapcsolatot, az elszakítottság ezredéve után, ismét Izrael biztosította.

*

A zsidók elvándorlása a nagyvárosokba a 30-as években nem csökkent. A *Zsidó Enciklopédia* közli: Moszkvában az 1926. évi népszámlálás szerint 131 ezer, az 1933. évi szerint 226,5 ezer, az 1939. évi szerint 250 ezer zsidó él. „Az ukrán zsidók tömeges elvándorlása következtében létszámarányuk a moszkvai zsidóságban elérte a 80%-ot.” [114] Az *Orosz Zsidók Könyve* (1968) ezt írja: a 30-as években mintegy félmillió zsidó „volt köztisztviselő, sokszor magas posztokat töltöttek be, alapvetően a gazdasági apparátusban”. [115] (A szerző azt is hozzáteszi, hogy a 30-as években „az iparosításba is mintegy félmillió zsidó kapcsolódott be, akik főképpen fizikai munkával foglalkoztak”. Larinnál ezt a számot találjuk: az ipari munkások között zsidó 2,7%, ezzel 200 ezret [116] kapunk, ami két és félszer kevesebb.) „A zsidók beáramlása a tisztviselői rétegbe egyre fokozódott. Ez egyrészt a városokba való tömeges elvándorlásnak, másrészt pedig főképpen a zsidó ifjúság képzettségi szintjében bekövetkezett ugrásszerű növekedésnek volt a következménye.” [117] A zsidók nagy tömegben laktak a városokban, nem szorongatták őket a mesterséges származásbeli korlátozások, amelyeket orosz társaik annyira jól ismertek, és meg kell adni, mámorosan tanultak, így készítvén elő az elkövetkező szovjet évek tömeges műszaki káderutánpótlását.

Íme a statisztika. „1929-ben a szovjet felsőoktatási intézmények hallgatóinak 13,5%-a zsidó, 1933-ban 12,2%-a, 1936-ban 13,3%-a, és az összes tudományos ösztöndíjas 18%-a” (a zsidók lakosságon belül aránya 1,8%). [118] 1928 és 1935 között „a zsidó egyetemisták 1000 főre jutó zsidó lakosságra vetített aránya 8,4-ről 20,4-re emelkedett, (addig, amíg) 1000 oroszra 2,8, 1000 beloruszra 2,4 és 1000 ukránra 2,0 egyetemista jut”. Így 1935-re „a zsidó egyetemisták aránya mintegy hétszeresen haladta meg a zsidóknak az összlakosságon belüli arányát, amivel kitűntek a Szovjetunió minden nemzetisége közül”. [119] Az 1939. évi népszámlálás adatait G. B. Kosztircsenko, a sztálini zsidópolitika kutatója így kommentálja. „Hiszen (Sztálin) nem tehette meg, hogy figyelmen kívül hagyja azt, hogy 1939-ben minden 1000 zsidóból 268-nak középfokú és 57-nek felsőfokú végzettsége volt” (az oroszoknál sorrendben: 81 és 6). [120] És amint az mindnyájunk számára világos, „a képzettség terén elért jelentős sikerek a felsőoktatási intézmények és az aspirantúra elvégzése után lehetővé tették a társadalmi megbecsülést élvező helyek elfoglalását az 1930-as években rohamosan fejlődő szovjet gazdaságban”. [122]

Viszont az *Orosz Zsidók Könyve* így ír: „Túlzás nélkül elmondható, hogy a »Jezsov-korszak« után nem maradt szabadlábbon egyetlen, valamennyire is tekintélyes név a szovjet zsidó közvéleményben, Újságírásban, kulturális életben, vagy akár a tudományban.” [122] Ez egyáltalán nem így volt, és a kijelentés célja kifejezetten a túlzás és az arányok eltorzítása. (Ugyanaz a szerző, Grigorij Aronson ugyanabban a könyvben, két oldallal később azt állítja általánosságban a harmincas évekről, hogy „a zsidókat nem fosztották meg az általános polgári jogaiktól... továbbra is dolgozhattak az állami és a pártapparátusban... a diplomáciai testületben, a tábornoki karban, az egyetemi professzorok között számos zsidó volt... Így érkezünk el az 1939-es esztendőhöz.” [123])

Moszkva Jurij Levitán – a Szovjetunió népművésze – hangján szólalt meg: ő volt „a Szovjetunió hangja”, a mi igazságunk megvesztegethetetlen hirdetője, a Komintern rádióállomásának főbemondója és Sztálin kedvence. Egész nemzedékek nőttek fel az ő hangján: felolvasta Sztálin beszédeit, és a „Szovjetunió tájékoztatási irodájának híreit”, azt, hogy kitört a háború, és azt, hogy véget ért. [124]

Szamuil Szamoszud 1936-tól – hosszú időkre – a nagyszínház főkarmestere. Mihail Gnyeszin továbbra is „az általános európai kortárs zenei stílusban, és az ún. »új zsidó zenei« stílusban” alkot, a Gnyeszin-nővérek sikerrel vezették tovább tanintézetüket, amely a kiemelkedő jelentőségű zenei főiskolává alakul. Alekszandr Krein balettjei mind a mariinszki, mind a nagyszínházban mentek (nem hagyta ki Krein a szimfonikus *rapszodiát* sem, amely... Sztálin beszédeinek szavaira íródott), virágzott a bátyja is, és a Krein-unokatestvér is. [125] Kiváló virtuóz zenészek egész csokra kapott először összszövetségi, majd nemzetközi ismertséget és elismertséget is, íme néhány, mindnyájunk számára emlékezetes név: Grigorij Ginzburg, Emil Gilels, Jakob Zak, Lev Oborin, David Ojsztrah, Jakob Flier. Megmaradt – tekintélye teljes súlyával – számos színházi rendező, zenei, színházi és irodalmi kritikus, zenetudós.

Továbbszemlélve a kulturális munkásságot, hogy is hagyhatnánk ki a 30-as évek dalszerzőinek átfogó eredményeit. Itt van Iszaak Dunajevszkij, „az operett és a tömegdal műfajainak egyik alapítója a szovjet zenében... könnyen emészthető dalokat írt, amelyek gyakran magasztalták a szovjet életmódot (*Vidám fiúk indulója*, 1933, *Ének Kahovkáról*, 1935, *Dal a hazáról*, 1936, *Ének Sztálinról*, 1936, és nagyon sok mást). A hivatalos kritika

ezeket a dalokat... sok millió szovjet ember gondolatainak és érzéseinek megtestesüléseként értelmezte” [126], tőle származik a moszkvai rádió szignálja is. (Dunajevszkij nem tévesztette éles tekintete előtt a szovjet karrier lépcsőfokait sem. Az összes zeneszerző közül elsőként ő kapta a Munka Vörös Zászló Érdemrendjét, és szintén elsőnek választották meg a Szovjetunió legfelsőbb tanácsába a hírhedt 1937. esztendőben. Aztán kapott még egy Lenin-rendet is. És kioktatta a zeneszerzőket, hogy a szovjet népnek nincs szüksége szimfóniákra. [127]) De itt van Matvej Blanter és a Pokrassz-testvérek, Daniil és Dmitrij, a széplelkűen megnyugtató *Ha holnap lesz a háború* (arról, hogy villámgyorsan szétcsapjuk az ellenséget), még korábban pedig a híres *Bugyonnij-induló*. Na meg persze Oszkar Felzman, Szolovjov-Szedoj, nem merek a teljességre még törekedni sem. (Ha hozzávesszük a későbbi éveket is, hogy ne kelljen visszatérni ehhez a témához: költő-dalszerző: Ilja Frenkel, Mihail Tanics, Igor Saferán, zeneszerző: Jan Frenkel, Vlagyimir Sainszkij, de nem folytatom.) Milliós példányszám, hírnév, honoráriumok, ugyan ki nevezné ezeket a kulturális dolgozókat elnyomottaknak? Pedig a tehetséges dalokon kívül ugyan hány és hány fülsiketítő szovjet agitációs nyomorúságot dobtak piacra a tömegtudat elszédítése és elbutítása érdekében, tömték hazugsággal a fejeket, és kifacsarták az érzéseket és az ízlést!

Vagy – mozi? Ezt olvassuk a mai izraeli *Zsidó Enciklopédiában*: a 30-as években „a filmtől azt várták, hogy dicsőítse a szocialista sikereket, és a cselekménye legyen egyszerű és következetes. Az egységesített és közvetlenül ideologizált, formájukban konzervatív és tolaodóan didaktikus mozifilmek szabványosításából, más filmalkotók mellett... sok zsidó rendező is kivette a részét” (sokukról már az előző részben szoltunk, például D. Vertov: *A Donyec-medence szimfóniája*, 1931, közvetlenül az ipari párt pere után), F. Ehrmler (*A szembejövő, A nagy polgártárs, Feltört ugar*), Sz. Jutkevics (*A szembejövő, Bányászok*), az elismerésekkel elhalmozott Mihail Romm (*Lenin Októberben, Lenin 1918-ban*), L. Arnstamm (*Barátnők, Barátok*), I. Trauberg (*Mongólia fia, 19-es év*), A. Zarhi és I. Heifec (*Forró napok, A Baltikum küldötte*). [128]

Szembetűnő, hogy rendezőket a 30-as években nem ültettek le. A filmművészet, a filmgyártás, filmforgalmazás vezetői közül sokakat elvittek; a film-főigazgatóság vezetőit, B. Sumjackijt és Sz. Dukelszkijt pedig kivégezték. [129]

A 30-as évek filmrendezői között a zsidók nyilvánvaló többséget képeztek. Ki volt vajon elnyomva: az elbutított nézők e, akiknek lelkét hazugsággal és durva didaktikával hengerelték egységesre, vagy a filmrendezők, akik „hamis filméletrajzokat, áltörténelmi és látszólag aktuális propagandafilmekeket forgattak”, felduzzasztott monumentalitással és belső ürességgel? És a *Zsidó Enciklopédia* még zordan hozzáfűzi: „Megszámlálhatatlan mennyiségű zsidó – operatőr és rendező – működött a tudományos-népszerűsítő, az oktató- és a dokumentumfilm-gyártásban, a szovjet filmipar leghivatalosabb tartományában, ahol egy ügyes vágással a talmi jelenet hiteles filmdokumentummá avanzálhat, amit gyakran felhasznált például R. Karmen.” [130] (Felmagasztalt szovjet dokumentumfilmes – a spanyol polgárháború filmkrónikája, a nürnbergi per felvétele, „A nagy honvédő – jubileumi dicsőítő alkotás”, *Vietnam*, film *Kubáról* –, három Sztálin-, Lenin-, Állami Díj, a Szovjetunió népművésze és a Szocialista Munka Hőse. [131]) Említsük még meg Konrad Wolf filmrendezőt, Markus Wolfnak, a szovjet hírszerzés ászának édestestvérét. [132]

Nem, a 30-as évek hivatalos szovjet légköre teljesen mentes volt a zsidókkal szembeni rosszindulattól. És egészen a háborúig a szovjet zsidóság meghatározó többsége rokonszenvezett a szovjet ideológiával, egyetértett a szovjet rendszerrel. „Zsidókérdés” a Szovjetunióban „a háborúig valóban nem volt, vagy szinte nem volt”; akkoriban „a nyilvánvaló zsidófalók még nem voltak lap- és folyóirat-szerkesztők... sem személyzeti vezetők” [133] (ellenkezőleg, a legtöbb ilyen posztot zsidók foglalták el).

Persze, a szovjet hazafiság, vagyis a szovjet rendszer hűséges szolgálata, ahogyan azt éppen ma akarják, jelentette azokban az években a szovjet „kultúrát”. És ezen a téren, sajnos, nagyon sok zsidó állt be a sorba, volt aki pedig felemeltetett az orosz nyelvi nyomtatott szó felügyelői magaslataira is. A Glavlit – irodalmi és művészeti főigazgatóság, a kultúra medrét irányító bölcs cenzúra élén találjuk a korai 30-as években B. M. Bolin-Fradkint. A Glavlit állománya is nagyjából zsidókból formálódott. Például 1932 és 1941 között az irodalmi főigazgatóságon látjuk A. I. Bendiket, a háború éveiben a könyvpalota igazgatója lesz. [134]

(Nem látjuk – ugyan hol is láthattuk volna? – Emma Kaganovát, a csekista Pavel Szudoplatov nejét, akit „megbízta az ukrán alkotó értelmiségi közegben működő informátorok tevékenységének irányításával”. [135]) A magánkiadók bezárása után pedig „jelentősen hozzájárultak a szovjet kiadók megszervezéséhez és azok vezetéséhez Sz. Aljanszkij, M. Wolfson, I. Ionov (Bernstein), A. Kantorovics, B. Malkin, I. Verité, B. Feldman és sokan mások”. [136] Nemsokára az ország teljes könyvkiadói funkcióját megfelelőképpen központosították a megbízható módon irányított GIZ-ben, szerző pedig sehova máshová nem mehet.

A nyomtatott hírverésben is, a különböző művészeti és művészetnélküli formákban is a zsidók mindig szem előtt voltak. Borisz Jefimov, a bárdolatlan karikaturista naponta jelentetett meg (nyugati közszereplők a legförtelmesebb alakban, II. Miklós pedig koronában és puskával hullákon gázol). Két-három naponta G. Riklin, hasonlóképpen mocskos tárcaíró, a metszően gúnyos D. Zaszlavszkij, a hallatlanul ügyesen egyensúlyozó Radek, a csökönyös L. Stejnin és a Tur-testvérek. Még nem készülve írónak, karcolatírónak ment az *Izvesztyijához* L. Kasszil. Más nevek is felvillantak, például R. Karmen, T. Tessz, H. Rappoport, D. Csernomorgyikov, B. Levin, A. Kantorovics, Ja. Perelman. És mi most csak az *Izvesztyiját* magoztuk ki, azon kívül pedig volt még vagy két tucat központi lap hasonló hazugságömlesztésekkel. És volt még a tömeges elbutítást szolgáló aljas brosúráik áradata. Amikor sürgősen kellett valami tömeges brosúra az ipari párt bírósági pere elé (ezekre pedig a 30-as évek folyamán állandó kereslet mutatkozott), előkerült B. Izakszon, és fürgén skribbantotta^[538]: „Széttiporjuk az intervenció mocskos férgét!” És feltűnt Je. Gnyegyin is (az a bizonyos diplomata, Parvus fia), szintén megtévesztő cikkekkel: hol „Európa gyógyíthatatlan sebeiről”, arról, hogyan pusztul a nyugati világ, hol a nyugati „rágalmakat” megcáfolva a *fogyók* állítólagos kényszermunkájáról az erdőirtáson: „Szocialista munka a szovjet Szibéria erdeiben.” (Amikor Gnyegyin az 50-es években kiszabadult hosszú lágeridőszaka után, bár, úgy tudom, az erdőirtást azért nem próbálta ki, tiszteletreméltó mártírnak nézett ki, és senki sem emlékeztette korábbi hazugságaira...)

Az orosz történettudományt 1929-31-ben zúzzák szét – régészeti bizottság, északi bizottság, Puskin-ház, a tudományos akadémia könyvtára, széttörve az egész hagyomány,

és a legtekintélyesebb orosz történészeket lágerbe küldték elrohadni. (És mi vajon mennyit hallottunk arról a pusztításról?) És beözönlött az orosz történészek helyére a harmad- és negyedosztályú anyag, és fél évszázadig palira vett mindenkit. Persze, orosz selejtből is éppen elegendő előtérbe kerültek, de a zsidók sem hagyták ki a felszabaduló helyeket.

Összességében, a szovjet tudományban, beleértve annak legfeszültebb, technikailag élenjáró irányzatait, a zsidó tudósok már a 30-as években jelentős (az évek során egyre növekedő) szerepet játszottak. „Már az 1920-as évek végén a zsidók alkották az ország tudományos dolgozóinak 13,6%-át, 1937-ben... 17,6%-át”, 1939-ben pedig „több, mint 15 ezer tudományos dolgozó és főiskolai, egyetemi oktató, vagyis az ebben a szférában dolgozók 15,7%-a”. [137]

A fizikában kiemelkedett az A. F. Joffe akadémikus által felnevelt fiatal fizikusiskola. Még 1918-ban Joffe kezdeményezésére létrehozták Petrográdban a fizikai és műszaki főiskolát. Aztán a főiskola segítségével a különböző években „15 tudományos központot hoztak létre, melyeket Joffe tanítványai vezettek. A tudós neveltjei az ország más intézeteiben is dolgoztak, jelentős mértékben meghatározva a Szovjetunió műszaki és tudományos potenciálját.” [138] (Megtorlások azért itt is voltak: 1938-ban a harkovi fizikai és műszaki intézetben a nyolc osztályvezető közül hatot letartóztattak: Weissberg, Gorszkij, Landau, Lejpunszkij, Obreimov, Subnyikov; a hetediket, Ruemant száműzetésbe küldték, csak Szluckin maradt meg. [139]) Sokáig az ismeretlenség homályában maradt Szemjon Ajzikovics repülőgép-tervező neve („Lavocskin” repülőgépek). [140] És a hadiipari komplexumhoz tartozó neveket sem verték nagydobra. (Persze, most sem tudunk utánanézni bárkinek. Ha M. Skud „irányította a nagy teljesítményű rádióállomások sorozatának kifejlesztését” [141], akkor valakinek a nagy teljesítményű „zavarókat” is kellett dolgoznia?!)

Számtalan zsidó név a technikában, a tudományban és alkalmazásaiban, több zsidó nemzedék legjobb erőit mozgósították éppen a tudományba és a technikába. Ha végiglapozzuk az *Orosz Zsidók Enciklopédiájának* (OZSE) csupán az életrajzi kötetét, amelyek csak az Oroszországban született vagy élt zsidókat sorolják fel, meg sem tudjuk becsülni a tudósoknak ezt a hosszú és kifejező jegyzékét a különböző szemmel látható eredményeikkel. Sikeres tehetségek bősége. (Ne feledjük, hogy szociális szempontból is nyitva állt előttük a pálya.)

Nyilvánvaló, hogy a tudománynak is kellett politikai adót fizetnie. Itt van (1931) az „első össz-szövetségi tudománytervezési tanácskozás”. Joffe akadémikus: „A modern kapitalizmus már képtelen a műszaki forradalomra”, ez csak a társadalmi forradalom eredményeként lehetséges, „amely a barbár módon elmaradott Oroszországot a szocialista köztársaságok szövetségévé tette”. A továbbiakban – a proletariátus vezető szerepéről a tudományban – csak a szovjet rendszerben szabad a tudomány. E. Ja. Kohlman, a rablófilozófus („a szovjet tudomány egyik főideológusa az 1930-as években”, megsemmisítette a moszkvai matematikusiskolát): „munkafegyelmet... kell megkövetelnünk a tudományos munkában, át kell térnünk a kollektív módszerekre, a szocialista versenyre, az élmunkás-törekvésekre”; minden tudósnak tanulmányoznia kell a „materializmus és empiriokriticizmus”-t^[539]. A gondolatot lelkesen folytatja A. G. Goldman (Ukrajna): „Az akadémia állt az élére a harcnak, a marxi dialektika alkalmazásáért a tudományban!” [142]

A *Zsidó Enciklopédia* összegez: „A zsidók szerepe a szovjet társadalom életének különböző szféráiban éppen az 1930-as évek végén ért a csúcra a szovjethatalom fennállásának egész időszaka alatt.” Az 1939. évi népszámlálás adatai szerint az öntevékeny zsidó lakosság 40%-át képezték az alkalmazottak. Az értelmiségi kategóriába mintegy 364 ezer embert soroltak. Közülük 106 ezer a mérnök és a technikus, vagyis az ezekben a beosztásokban országosan dolgozók 14%-a; 139 ezer különböző szintű vezető, vagyis a szovjet vezetők 7%-a. Azonkívül „39 ezer orvos”, az orvosok majd 27%-a; 38 ezer tanár, vagyis a tanárok több mint 3%-a; „több, mint 6,5 ezer író, újságíró és szerkesztő, több, mint 5 ezer színész és rendező, több, mint 6 ezer zenész, valamivel kevesebb, mint 3 ezer festő és szobrász, több, mint 5 ezer jogász”. [143] Az *enciklopédia* véleménye szerint „egy nemzeti kisebbség ennyire impozáns eredményei, még a rezsim által meghirdetett internacionalizmus, és a Szovjetunió népeinek testvéri együttélése közepette is megteremtették az állam válaszreakciójának előfeltételeit”. [144]

Ž

Politikai karrierje során Sztálin nemegyszer felhasználta a kommunista párt zsidó vezetőivel kötött szövetségeket és a velük képzett blokkokat, és sok másodvonalbeli vezetőre támaszkodott. A 30-as évek közepére pedig Hitler példája alapján látta, hogy nem éri meg a zsidók ellenségeként feltűnni a világban. A velük szembeni rosszindulat azonban folyamatosan megvolt a szívében (alátámasztják ezt leányának visszaemlékezései is), habár valószínűleg a legkevésbé sem érezte ezt politikája követlen közvetítőivel szemben sem. Miközben széles fronton küzdött a trockistákkal, egyértelműen látta maga előtt ezt a lehetőséget is, hogy még több szabad kezét kapjon, csökkenteni kell a zsidók befolyását a pártban. Ekkor meg, ugye, éppen közeledett a háború? Sztálin kezdett rájönni, hogy nemsokára a „proletár internacionalizmus” nem fogja őt kihúzni a csávából, szüksége lesz minden bizonnyal a nagy betűvel írott „haza” fogalmára.

Erre fel Sz. Schwarz szociáldemokrata zokogva kesergett az SzKbP forradalomellenes elfajulása miatt, „az uralkodó párt soraiban végrehajtott elképesztő nagyságrendű »tisztoztatás«, a régi kommunista párt teljes kiirtása, és helyette (régi néven) egy – osztályösszetétele, ideológiája szerint – új kommunista párt létrehozása”. Megjegyzi azt is, hogy 1937 óta „a zsidókat fokozatosan háttérbe szorítják a társadalmi élet minden terén”. „A régi bolsevikok között, akiknek a párttagsága a párt hatalomra jutása előtt vagy pláne a forradalom előtt kezdődött, a zsidók aránya jelentősen magasabb volt, mint összességében a párton belül, a fiatalabb nemzedékek körében pedig a zsidók aránya évről évre csökkent... (A tisztogatás) keretében eltűnt a színpadról szinte az összes zsidó kommunista, aki valamennyire is jelentős szerepet játszott.” [145] A leglátványosabb kivétel Lazar Kaganovics. És még 1939-ben mindenfajta pusztítás után a népbiztosok tanácsa elnökhelyettesévé kinevezték a kipróbált Zemljácskát, a külügyi népbiztos helyettesévé pedig Sz. Dridzo-Lozovszkit. [146] Ha tágabban nézzük azonban, a szemleírónak igaza van, de hát mi oroszok is elég bőségesen szemléltettük ezt a folyamatot.

Sz. Schwarz hozzáteszi, hogy a 30-as évek második felében „a zsidók előtt fokozatosan bezárultak azoknak a felsőoktatási intézményeknek a kapui, ahol a leendő külügyéreket és külkereskedőket képzik, valamint a katonai oktatási intézmények”. [147] I. Sz. Guzenko (ismert szökevény a Szovjetunióból) beszélt azokról a híresztelésekről,

miszerint 1939-ben bevezették – teljesen titkos módon – a felsőoktatási intézményekbe felvehető zsidók százalékos normáit.

A 90-es években már nyíltan írják, hogy állítólag Molotov 1939 tavaszán, miközben átvette a külügyi népbiztosságot, a személyi állomány gyűlésén bejelentette: „Egyszer s mindenkorra felszámoljuk ezt a zsinagógát” és még aznap elkezdte elbocsátani a zsidókat. (Litvinov még jó volt a háború idején mint USA-beli nagykövet, de 1943-ban elhagyva az Egyesült Államokat, bátorkodott Rooseveltnél elnöknél egy személyes levelet átadni, miszerint Sztálin a Szovjetunióban antiszemita kampányba kezdett.) [148]

A 30-as évek közepén az európai zsidóság Szovjetunió iránti szimpátiája tovább növekedett. Trockij 1937-ben mexikói útján ezt így magyarázta: „A zsidó értelmiség széles körei... nem a marxizmus és a kommunizmus iránti érdeklődésük miatt fordultak a Komintern felé, hanem az agresszív antiszemitizmus elleni védelmet keresve”, akkor ez germán eredetű volt. [149] És éppen ez a Komintern hagyta jóvá a Molotov-Ribbentrop-paktumot^[540]! Az a megegyezés a kelet-európai zsidóságra mért halálos csapás volt.

„Több százezer lengyel zsidó menekült 1939 szeptemberében az előrenyomuló német csapatok elől, egyre távolabb és távolabb haladva kelet felé, és igyekezvén bejutni a Vörös Hadsereg által ellenőrzött területre... Az első két hónapban ez még sikerült, a szovjet hatóságok jóindulatú viszonyának köszönhetően. A németek gyakran bátorították ezt a menekülést.” De „november végén a szovjet kormány lezárta a határt”. [150]

A front egyes helyszínein a helyzet különbözőképpen alakult: valahol a zsidó menekülteket egyáltalán nem engedték át, másutt tárt karokkal fogadták, majd néha visszaterelték őket a németekhez. Mégis úgy tartják, hogy így vagy úgy mintegy 300 ezer zsidó keveredett át a háború első hónapjaiban Nyugat-Lengyelországból Kelet-Lengyelországba, és a szovjetek aztán továbbmenekítették őket a Szovjetunió belső vidékeire. Azt követelték tőlük, hogy szovjet állampolgárként regisztrálják magukat, de sok lengyel zsidó nem sietett felvenni a szovjet állampolgárságot. Hisz a háború nemsokára véget ér, ők pedig haza, esetleg Amerikába vagy Palesztinába mennek. (A szovjet rezsim előtt ők már ezáltal is a „KGY”, „kémgyanús” kategóriába kerültek, főleg, hogy megpróbálták felvenni lengyelországi rokonaikkal a kapcsolatot.) [151]

Mégis, ahogy a chicagói *Csaszoj (Őszem)* című kiadványban olvassuk: a Szovjetunió „befogadta a Hitler elől menekülő európai zsidó menekültek kilenczizedét”. [152]

Az 1939. évi népszámlálás szerint a Szovjetunióban 3.020.000 zsidó élt. Most, a Baltikum, Lengyelország egy részének megszállásával és a menekültekkel még mintegy 2 millió érkezett, tehát számuk mintegy 5 millióra duzzadt. [153] Amíg 1939 előtt a zsidók, létszámuk szerint a Szovjetunió népeinek sorában a hetedik helyen álltak, addig a nyugati tartományok hozzácsatolása után a Szovjetunió. negyedik legnépesebb népességévé váltak a három szláv nemzetiség után. „Az 1939. augusztus 23-án a Harmadik Birodalom és a Szovjetunió között a kölcsönös meg nem támadásról szóló egyezmény megkötése komoly aggodalmat keltett a szovjet zsidóság jövője iránt. A Szovjetunió zsidó állampolgáraival szemben tanúsított politikája azonban nem változott.” És habár találhatunk példákat a visszatoloncolásra is, összességében „a szovjet-német együttműködés 20 hónapja alatt a zsidó lakosság jogi helyzete megingathatatlan maradt”.

A háború kezdetével Lengyelországban és a Szovjetunióhoz csatolt lengyel területen a vörös hadsereg szeptemberi bevonulását viharos elragadtatással fogadták, különösen a zsidó fiatalok. És emiatt Bukovinában, Besszarábiában és Litvániában sokan (többek között M. Agurszkij) tanúsága szerint a zsidók váltak a szovjethatalom legfőbb támaszává: minden erővel segíteni azokat, akik ide érkeztek!

A kelet-európai zsidóság tömegei mennyit tudtak arról, ami a Szovjetunióban történik?

De a zsidóság hibátlanul tudta, hogy Németország felől egy akkor senki által sem tapasztalt, nem ismert, de kétségtelen katasztrófa közeledik.

A kitárulkozó szovjet ölelés pedig számukra kétségtelenül a megmenekülés útjának látszott.

8. A GULÁGON

Ha nem jártam volna ott, nem írhattam volna meg ezt a fejezetet.

A lágerek előtt én is így gondoltam: „*nem kell észrevenni a nemzetiséget*”, hiszen *népcsoportok* egyébként sem léteznek, csak maga az emberiség van.

Odaküldenek azonban és megtudod: ha te valamelyik szerencsés nemzethez tartozol, sikered van, el vagy látva, életben maradtál! Ha pedig valamely közönséges nép soraiba születél, hát ne sértődj meg.

Nekem is rá kellett jönnöm, a nemzetiség majdhogynem a legfontosabb tulajdonság, az, amely alapján az elítéltek kiválasztódnak, kiválasztódhatnak a megmenekülés jelentő „élősködők” csoportjába. Bármely táborlakó, aki elég helyen megfordult életében tudja, hogy az „élősködők” közötti nemzetiségi arányok köszönő viszonyban sincsenek a lágereket lakók nemzetiségi összetételével. Valójában például baltikumiakat az „élősködők” között nem találni, akárhányan is legyenek ők a lágerben (és általában sokan voltak); oroszok, persze mindig voltak, de sokkal kisebb arányban, mint létszámuk alapján várható volt (gyakran pedig csak a pártortodoxok közül kiválasztva); viszont kiválóan besűrűsödtek a zsidók, grúzok, örmények; kiemelkedtek az azerbajdzsánok, és részben a kaukázusi hegylakók.

Végül is senkit sem lehet ezért kárhoztatni. A Gulágon minden nemzetiség úgy törekedett a megmenekülésre, ahogy tudott, és minél kisebb és mozgékonyabb volt, annál könnyebben sikerült ez neki. Az oroszok pedig a „saját orosz” lágereikben megintcsak az utolsó náció, mint voltak a németeknél a hadifogolytáborokban.

Egyébként, nem mi őket, hanem ők, az örmények, grúzok, hegyiek vádolhattak volna minket joggal: minek hoztátok létre a Gulágot? Minek tartotok minket erővel a ti országotokban? Ne tartsatok! És nem fogunk idejutni, és nem fogjuk elfoglalni ezeket az annyira csábító „élősködői” beosztásokat. Egyelőre pedig a ti fogságotokba estünk, ha pedig háború, legyen hát háború.

És mi volt a zsidókkal? Hisz összefűzte az oroszokat a zsidókkal a végzet, talán mindörökké. Emiatt íródik ez a könyv is.

De még ezelőtt, ez előtt a sor előtt lesznek olvasók, akik megjárták vagy sem a lágereket, akik élénken vitatni fogják, hogy én most igazat mondok e. Azt mondják majd, hogy sok zsidó végzett fizikai munkát a többiek között. Megtagadják majd, hogy voltak olyan lágerek, ahol a zsidók adták a „élősködők” felét. És annál inkább meg fogják tagadni, hogy a lágerbeli nemzetiségek szelektíven támogatták volna egymást, vagyis a többiek számlájára. Valaki meg egyáltalán nem tartja magát valamiféle különálló zsidónak, hanem mindenben azonos orosznak. Ha pedig valahol a zsidók túlsúlyba kerültek a lágerbeli kulcshelyeken, akkor ez egyáltalán nem szándékoknak alárendelt, hisz a kiválasztás a személyes tulajdonságok szerint történik, a tehetség, a szakmai felkészültség alapján. Ugyan, ki a hibás abban, hogy az oroszoknak nincsenek szakmai képességeik? Lesznek olyanok is, akik hevesen fogják bizonygatni az ellenkezőjét: miszerint senki sem élt oly nyomorultul a lágerben, mint éppen a zsidók. Nyugaton is

éppen ez az elfogadott álláspont: a szovjet lágerekben a legnagyobb szenvedések a zsidók osztályrészéül jutottak. Az „Ivan Gyenyiszovics”^[54] kapcsán kapott levelek között akadt ilyen is, egy névtelen zsidótól: „Ön találkozott az önnel együtt ártatlanul szenvedő zsidókkal, valószínűleg számtalanszor tanúja volt kínládásuknak és üldöztetésüknek. Kettős elnyomást kellett eltűrniük: az elzárást és a foglyok részéről megnyilvánuló ellenségességet. Mesélje ezt el az embereknek!”

És hogyha úgy akarnék *általánosítani*, hogy azt mondanám: a lágerekben különösen a zsidóknak volt nehéz sorsuk, akkor ezt számomra szívesen megengednék, és nem kapnék szemrehányásokat egyes nemzetiségekkel kapcsolatos igazságtalan általánosításaimért. Azokban a lágerekben azonban ahol én ültem, másként volt: a zsidóknak, amennyire az általánosítás megengedi, könnyebb volt a sorsuk, mint a többieknek.

Az Ekibasztuzból származó fogolytársam, Szemjon Badas visszaemlékezéseiben elmeséli, hogyan sikerült bekerülnie később a norilszki lágerben az egészségügyi körletbe: Max Minz kérte meg Nuszbaum László röntgenorvost, hogy az járjon közben az érdekében a polgári alkalmazott egészségügyi körletparancsnoknál. Sikerült. [1] De Badas a láger előtt legalább három év orvosegyetemet végzett. Mellette viszont az egészségügyi segédszemélyzetben dolgozóknak – Genkin, Gorelik, Gurevics (mint a volt sorstársam, L. Kopelev az Unzslágból) – soha sem volt semmi köze korábban az egészségüghöz.

Humorérzéküket sutba dobva ezt írják: A. Belinkovot a „legmegvetettebb lágeri kategóriába taszították, az „élősködők”... közé” (és egészen oda nem illően hozzáteszik „és a fizikailag leromlottak közé”. A fizikailag lerobbantak azonban összeegyeztethetetlenül ellentétesek a „kivételezettekkel”, meg Belinkov nem is tartozott a végelgyengültek közé). A „kivételezettek” közé taszították! – micsoda megfogalmazás. „Letaszították az urak közé?” Íme, hogy milyen alapon: „Földet ásni? De 23 éves koráig nemcsak nem ásott földet, de ásót sem látott még.” [2] Nyilvánvaló, hogy ezek után semmi más nem marad, mint a „kivételezettek” közé keveredni, ez így teljesen logikus.

Levityin-Krasznovnál pedig azt olvassuk az irodalmár Pinszkijről, hogy a lágerben egészségügyi felügyelő volt. A lágeri mérce szerint: nem rossz, tehát megkapaszkodott. Levityin pedig erről mint a bölcsészprofesszor rendkívüli megaláztatásáról ír.

Vagy itt van, gyakran jelent meg nyomtatásban Lev Razgon, a megmaradt fogoly, újságíró, ő se egészségügyi. De az *Ogonyokban* közölt (1988) elbeszéléséből megtudjuk: Voszajelben orvos volt az egészségügyi körletben, ráadásul fogolykísérők nélkül közlekedhetett. (Más elbeszélései szerisit volt főnormafelvező is a borzalmas lágeri erdőirtáson. Egyetlen elbeszéléséből sem világlik ki, hogy akár csak egy kicsit is végzett volna nehéz fizikai munkát.)

Lám, a távoli Brazíliából a Szovjetunióba sodorta a sorsa a zsidó Frank Dicklert, magától értetődően bebörtönözték, de még oroszul sem tud, és akkor mi van? A lágerben protekciója volt, megtették a kórházi konyha vezetőjének, mesébe illő kedvező megoldás!

Itt van aztán Alekszandr Voronel, aki a lágerbe „politikai kiskorúként” került, meséli: a lágerben az első perctől kezdve „szívesen... segítettek a zsidó foglyok, akiknek fogalmuk sem volt az elveimről”. A zsidó fürdő (szintén igen fontos „élősködői” poszt) rögtön kiemelte őt, és „azt mondta, hogy mindenben a segítségére lesz”; a zsidó

fogolyórszem^[542] (szintén „élősködő”) rábízta a zsidó brigádvezetőre: „Itt van Haim két zsidó gyerek, ne hagyj, hogy bántsák őket.” És a brigádvezető biztos védelmet nyújtott. „Más vagányok, különösen az »öregék« helyeselték: »Jól teszed, Haim! Segítesz a magadfajtájúaknak! Mi meg, oroszok, farkasai vagyunk egymásnak.«, [3]

Ne hagyjuk ki azt sem, hogy még a Gulág körülményei közepette is sok zsidó kezébe, már csak a hagyomány folytán is, szinte „maguktól” úsztak különböző kereskedetni ügyletek, még akkor is, ha a zsidó fogoly maga nem törekedett erre, vagy nem kereste azokat, mint M. Heifec. Erről szólva nagyon kifejezően megjegyzi: „Milyen kár, hogy az ehhez hasonló helyzeteket nem lehet a lágerélet eseményein keresztül szemléltetni. Pedig változatos és szép esetek voltak! De hát a »megbízható« zsidó fent említett etikája lezárja ajkamat. Mit tehetünk: még ha kicsinyes üzleti titokról van is szó – a törzs törvényei szerint – örökre homályban kell maradniuk.” [4]

A lett Ans Bernstein az egyik *tanúm* a „*Szigetvilágból*” úgy gondolja, hogy csak azért maradt életben a táborokban, mert nehéz perceiben a zsidókhoz fordult segítségért, azok meg – vezetékneve, meg mozgékony alkata miatt – maguk közül valónak tekintették, és mindig segítettek. A lágerekben pedig, ahol ő ült (például a burepolomszkiben, parancsnok: Perelman), elmondása szerint mindig a zsidók képezték az uralkodó réteget, és zsidók voltak a szerződéses vezetők (Schulman a különleges osztály vezetője, Greenberg a lágerrészleg vezetője, Kegels a gyár főmérnöke), akik – elmondása szerint – a számukra szükséges állományt is a zsidó foglyok közül választották ki.

Ezt a zsidó nemzetiségi kapcsolatot a szerződéses vezetők és a foglyok között nem hagyhatjuk figyelmen kívül. A szabad zsidó nem volt annyira bolond, hogy a fogoly zsidóban valóban a „nép ellenségét” vagy a nép vagyonának rosszhiszemű dézsmálóját lássa (ahogyan ezt a meghülyített orosz látta a másik oroszban). Elsősorban szenvedő hitsorsost látott benne, és köszönet a zsidóknak ezért a józanságért! Aki ismeri a kiválóan működő zsidó kölcsönös segítségnyújtást (amely még jobban fokozódott Hitler alatt, a zsidók tömeges pusztulása idején) az megérti, hogy a szabad zsidó parancsnok nem nézhette tétlenül a zsidó foglyok vergődését és pusztulását az éhségtől anélkül, hogy segített volna. Ugyanakkor elképzelhetetlen az olyan szabad orosz, aki csak azért mentené, és a zsírosabb helyekre segítené az orosz foglyokat, mert azokkal azonos nemzetiségű, habár a kollektivizáció idején közülünk 15 millióan pusztultak is el. Sokan vagyunk, mindenkivel nem lehet törődni, meg ez az eszünkbe sem jut.

Néha szerencsésen összejön egy ilyen zsidó foglykör, és amikor már nem a túlélésért kell küzdeni, mit ki nem talál? Abram Süssman mérnök meséli: a novo-arhangelszki lágerben „szabadidőnkben elkezdünk számolni, hány zsidópogrom volt az orosz állam fennállása idején. A hozzánk békésen viszonyuló lágervezetőséget is elkezdte érdekelni a kérdés. A táborparancsnok Gremin kapitány volt (N. Herschel zsidó, egy zslobini szabó fia), a vezetőség beírt Leningrádba, az egykori belügy levéltárába, onnan mintegy nyolc hónap múlva megjött a válasz... 1811 és 1917 között Oroszország területén 76 zsidópogrom volt, az áldozatok száma mintegy háromezerre tehető” (vagyis, ebben benne van mindenki, aki valamilyen módon megsérült). A szerző csupán emlékeztet arra, hogy a középkori Spanyolországban 6 hónap alatt mintegy 20 ezer zsidót öltek meg. [5]

Érdekes cselekményfonalat tartalmaznak Ioszif Berger kommunista visszaemlékezései Lev Iljics Inzsir kiemelkedő besúgóról. Ő korábban mensevik, 1930-

ban letartóztatták, és ő rögtön hajlandó volt együttműködni a GPU-val, mivel tartott attól, hogy a családja is a megtorlások áldozatává válik, és elveszítheti Moszkva központjában lévő lakását. „Segített a mensevik per előkészítésében” 1931-ben, aláírta a legjobb barátai ellen megfogalmazott hamis vádakat; rögtön 1931-ben szabadlábra helyezték, és kinevezték a Belomorsztroj főkönyvelőjének. Jezsov idején még a Gulág főkönyvelőjének is „teljes bizalmat élvezett, és kapcsolatokkal rendelkezett a legmagasabb NKVD-körökben is” (Inzsir felidézte az egyik „NKVD-veteránt, zsidót, aki beszédébe állandóan Talmud-idézeteket kevert”), ismét letartóztatták a Jezsov-ellenes hullám idején. A korábbi gulágos kollégái azonban Inzsirnek itt is kedvezményes életet biztosítottak, itt azonban már nyilvánvaló „besúgó és provokátor” besorolásban szerepelt, a foglyok feltételezték, hogy az általa kapott gazdag hazai csomagokat sem a rokonai küldik, hanem a harmadik ügyosztály. 1953-ban a tajsetszki lágerben ismét szabadságvesztést kapott, ez alkalommal trockizmussal vádolták, valamint azzal, hogy eltitkolta a harmadik ügyosztálytól tetteitársai „Izrael állam iránti szimpátiáját”. [6]

A világszerte ismert Belbaltlag 1931-1932-ben *több százezer orosz, ukrán és közép-ázsiai parasztot* fogadott magába. A csatornaépítés befejezéséről tudósító 1933 augusztusi újságot kinyitva olvashatjuk a jutalmazottak listáját. Kisebbfajta érmet kapnak a betonozók is, a szerkezetlakatosok is, de a legmagasabb érdemrendben, a Lenin-rendben csak nyolcan részesülnek, nagyméretű fényképüket lehozza a lap; ebből valódi mérnök csupán kettő, viszont ott van a csatornaépítés teljes vezetősége (a személyiség szerepének sztálini értelmezésében). Ki is áll az élen? Genrih Jagoda, az NKVD népbiztosa. Matvej Berman, a Gulág parancsnoka. Szemjon Firin, a Belbaltlag parancsnoka (a kitüntetéskor már a Dmitlag parancsnoka, ott pedig az egész történet megismétlődik). Lazar Kogan, az építésvezető (hasonló szerepben kerül át a Volgokanalra). Jakob Rapoport, az építésvezető helyettese. Naftalij Frenkel, a Belomorsztroj munkavezetője (és az egész szigetcsoport gonosz szelleme). [7]

És minden arcképük ismét nagyméretben megismétlődött a díszesen szégyenletes *Belomorkanal* [8] című könyvben, formátuma mint a templomi szentírás, egyezredévi királysággal előbbre.

És íme, 40 évvel később ismételten lehoztam ennek a hat semmirekellőnek a fényképét a „*Szigetvilágban*”, az ő kiállításukról hoztam el, és válogatás nélkül az összes kiállított vezetőt.

Uramisten, micsoda világra szóló botrány kerekedett: hogy merészeltem?! Ez antiszemitizmus! Én megbélyegzett és megátalkodott antiszemita vagyok. A legjobb esetben is: ezeket az arcképeket „nemzetiségi önzésből” közöltem le, vagyis orosz önzőség miatt! És képesek ezt szóvá tenni, rááll a nyelvük, amikor a *Szigetvilág* szomszédos lapjain: milyen megadóan fagytak meg a „kulák”-fiúcskák a talicskák alatt...

Na és hová tették a szemüket 1933-ban, amikor mindezt első ízben került közzétételre? Vajon akkor miért nem háborodtak fel?

Megismétlem, amit a bolsevikoknak is mondtam: nem akkor kell szégyellni a gyalázatos dolgokat, amikor írnak róluk, hanem amikor teszik azokat.

Naftalij Frenkellel, a „*Szigetvilág*” fáradhatatlan démonával kapcsolatban külön rejtelem: mivel is magyarázható furcsa visszatérése a Szovjetunióba „Törökországból a 20-

as években? Már sikeresen meglépett Oroszországból minden tőkéjével a forradalom első fuvallatára; Törökországban jólétben, gazdagságban és szabadon élt; soha a kommunista nézeteknek még az árnyéka sem vetült rá. És hazatért? Hazatért, hogy a GPU és Sztálin játékszerévé váljon, valahány évet lehúzzon a börtönben, hogy kegyetlenül elnyomhassa az elítélt mérnököket és pusztíthassa a sok százezer „kulákot”? Mi mozgatta gyűlöletesen gonosz szívét? Az Oroszország iránti bosszúvágynál többet nem tudok kitalálni. Magyarázza meg, aki tudja. [9]

Megértettük a láger szervezeti felépítését, és ereszkedjünk lejjebb. A fehér-tengeri csatorna 1. építési osztályának vezetője Wolf, a Volga-csatorna Dmitrovszki osztályának vezetője Boscher. A Belomorsztroj pénzügyi osztálya: osztályvezető L. Berenson, helyettese A. Dorfman, meg a korábban említett Inzsir, meg Lojeveckij, Kagner, Angert. És hány beosztás maradt szerényen, elnevezés nélkül? És feltételezhetjük e, hogy a zsidókat engedték az építkezésen ásni, szaladni a megrakott talicskával, és a kimerültségtől összeesni a talicska alatt? Gondoljanak, amit akarnak. A. P. Szkripnyikova és D. P. Vitkovszkij, akik megjárták a Belomort, mesélték, hogy a Belomorkanal (a fehér-tengeri csatorna) „élősködői” sorában túlsúlyban voltak a zsidók, de nem is talicskáztak, mint ahogy nem is haltak meg alattuk.

És nem csak a Belbaltlagban lehetett magas rangú zsidó lágervezetőséget találni. Kotlasz-Vorkuta vasútvonal építése, Moroz (fia feleségül vette Sztetlana Sztalinát); a Gulág távol-keleti különmegbízottja Gracs. Ez néhány, véletlenszerűen felötlött név. Ha nem írja meg Torvas Sgovio egykori fogoly amerikai, nem is tudtam volna, hogy a Kolimai-félszigeten működő csaj-urjinszki bányaigazgatóságnak 1943-44-ben (a honvédő háború csúcán) ilyen parancsnoka volt: „Arm alezredes magas, fekete hajú zsidó volt, borzalmas hírnévvel... A tisztiszolgája alkoholt árult bárkinek: 50 gramm, 50 rubel. Saját angolnyelv-tanárt tartott, egy Karéliában letartóztatott fiatal amerikait. Felesége megkapta a könyvelő fizetését, de nem dolgozott, helyette pedig az irodán egy fogoly ült” (igen elterjedt módszer arra, hogy a Gulág vezetősége pénzt keressen).

Lám, a „glasznosztj”^[543] idején ezt közli a szovjet lap arról a borzalmas Gulág-igazgatóságról, amely csatornát építtetett a kontinens és Szahalin között: „Araisz-tröszt” [10] volt a nevük. Ki volt ez az Araisz elvtárs? Fogalmam sincs. Na de hányan pusztultak el nála a tárnákban és a befejezetlen alagutakban?

Hogyne, persze ismertem olyan zsidókat is (barátságban is voltam velük), akik a kényszermunka minden terhét magukon hordozták. A „*Szigetvilág*”-ban leírtam az ifjú Borja Hammerovot, aki hamar megtalálta a maga halálát a lágerben. (Barátja pedig, az irodalmár Ingal, aki köszönőviszonyban is alig volt a számtannal, az első lágeri naptól kezdve könyvelővé avanszált.) Vagy a kibékíthetetlen és megvesztegethetetlen Vologya Herschuni. Művésznevén Maszamed Jógi, aki az ekibasztuzi kényszermunkatáborban elvből végzett fizikai munkát, habár hívták az „élősködők” közé. Aprópó, itt kell megemlítenem Tatyjana Moiszejevna Falik pedagógust, aki – saját szavai szerint – 10 évig úgy dolgozott, „mint a ló”. Még néven szólítom Vlagyimir Efroimson genetikus, aki büntetésének 36 hónapjából (az egyik büntetése alatt, mert kettőt kapott) 13-at nehéz fizikai munkában töltött el, szintén saját elhatározásból. Volt ugyanis lehetősége elhelyezkednie a hazulról érkező élelmiszer-csomagok segítségével (ebben semmi szemrehányás sincs). Éppen azért ragadta meg a talicskát, mert Dzsezkazganban számos

moszkvai zsidó volt, és azok jól elhelyezkedtek, Efroimson pedig szét akarta oszlatni a zsidók iránti rosszindulatot, amely természetes módon kialakult. Na és hogyan értékelte viselkedését a brigád? „Ő egyszerűen a zsidó nép elfajzott fia: ugyan mikor fogja meg a talicskát egy valódi zsidó?” Az „élősködő” zsidók is kigúnyolták (meg bosszankodtak amiatt, hogy szemrehányásképpen „kérkedik magával”). Hasonlóképpen és hasonló helyzetben értékelték Jakob Davidovics Grodzenszkijt, aki fizikai munkát végzett: „Ugyan már, ő zsidó?”

Mennyire jelzésértékű mindez! Efroimson és Grodzenszkij azt a helyes és igaz viselkedést mutatták, amire a magasabb rendű indíttatás csak hívhatja a zsidókat – becsületesen osztoztak a közös sorson –, és egyik fél részéről sem találtak megértésre! A történelem folyamán ugyanígy nehezek és nevetség tárgyát képezték, képezik az önmérsékletnek és a lemondásnak azon útjai, amelyek egyedül képesek megmenteni az emberiséget.

Igyekszem észrevenni ezeket a példákat, és minden reménységem éppen bennük van.

Tegyük hozzá a merész Hersch Kellert, az 1954. évi kengiri lázadás egyik vezetőjét (30 éves korában kivégezték). Vagy itt olvasom Jichak Kaganovról: a szovjet-német háború idején tüzérüteg-parancsnok. 1948-ban 25 évet kap cionizmusért; letöltött büntetésének 7 éve alatt 480 verset írt ivrit nyelven, amelyeket feljegyzések nélkül megjegyzett. [11]

Harmadik bírósági tárgyalásán (1978. július 10-én), miután már két börtönbüntetés volt a háta mögött, Alekszandr Ginzburg a „nemzetisége?” kérdésre azt válaszolta: „rab!” Ez méltó válasz volt, nem vicc, ami jócskán megmérgezte a bíróságot. De Oroszország előtt is vannak érdemei: a *bármilyen nemzetiségű* politikai foglyok családját segítő orosz társadalmi alapítvány javára végzett munkájával, és a börtönben tanúsított bátor magatartásával. Az igazi, valóságos rabok népe, ezek vagyunk *mi*, nemzetiségünkől függetlenül.

Nem ilyenek voltak azonban a mi táboraink, a „nagy” Belomortól le egészen a javító- és munkatáborok és települések moszkvai főigazgatósága 15. számú különleges lágerének kicsiny 121. tábori körletéig (amely maga után egy nem is oly észrevétlen félkör alakú épületet hagyott Moszkvában, a kalugai városkapunál). Ott egész életünket három vezető beosztású „élősködő” irányította és taposta : Szolomon Szolomonov, a főkönyvelő; David Burstein „nevelő”, majd munkavezető és Iszaak Bershader. (Szolomonov és Bershader korábban pontosan ugyanígy vezették a moszkvai jármű-közlekedési főiskola, a MADI lágerét.) És mindezt tették az orosz táborparancsnok Mironov alhadnagy mellett.

Mindhárman már az én időmben jelentek meg, és mindhármost számára azonnal leváltották az elődjüket, aki orosz volt. Először Szolomonovot küldték, aki határozottan elfoglalta méltó helyét, és megnyerte magának az alhadnagyot (gondolom, hogy a *kintről* származó élelmiszerral és pénzzel). Nem sokkal később hozzánk küldték Bershadert, aki a MARI-ban hibázott, ezzel a kíséreléssel: „Kizárólag fizikai munkát végeztetni vele” (szokatlan egy köztörvényes esetében, úgy látszik, valamit nagyon elszúrt). Ötven év körüli, alacsony, hájas, ragadozó tekintetű tag volt. Leereszkedően körbejárta és megsemmisítette lakókörletünket, mint valami tábornok a főigazgatóságtól. A főfoglár megkérdezte: – „Szakmája?” – „Raktáros.” – „Ilyen szakma nincs.” – „Én pedig raktáros

vagyok.” – „Akkor is külső munkára mész, a mindenes brigádba.” Két napig kiszállították a munkákra. Vállát vonogatva kiment, a munkaterületen leült egy nagy kőre, és tiszteletreméltóan pihent. A brigádvezető nyakon vágta, de félt, annyira határozottan tartotta magát az újonc, hogy érződött a mögötte álló erő. Nyomott volt Szevasztjanov raktáros hangulata is. Két éve vezette az egyesített élelmiszer- és ruházati raktárt, szilárdan tartotta magát, jóban volt a vezetőséggel, de megérezte a fagyos szelet: minden el van döntve! Bershader „szakmája szerint raktáros”!

Aztán az egészségügyiek „betegség miatt” felmentették Bershadert minden munkától, így már a lakóköriletben pihent. Ez idő alatt, valószínűleg, hoztak neki valamit kintről. Egy hétbe sem tellett, Szevasztjanovot leváltották, raktárosnak pedig (Szolomonov támogatásával) Bershadert nevezték ki. Kiderült azonban, hogy a dara átömlesztéséből és a cipők átpakolásából álló fizikai munka, amellyel Szevasztjanov egyedül megbirkózott, Bershadernek szintén ellenjavallt. És segítségül kapott egy tányérnyalót, akit Szolomonov könyvelése a kiszolgáló személyzethez sorolt. De még ez sem volt az élet teljessége. A tábor legszebb büszke asszonyát, a hattyúnyakú mesterlövész hadnagyot, M-vát megtörte, és arra kényszerítette, hogy esténként az anyagraktárába járjon. Megjelent a lágerben Burstein és a másik szépséget, A. S.-t saját zugába igazította.

Nehéz ilyeneket olvasni? Ők azonban fikarcnyit sem törődtek azzal, hogy néz ez ki kívülről, sőt mintha direkt még nyomasztóbb benyomást igyekeztek volna kelteni. És ugyan hány ilyen lágerocská volt a szigetcsoportban, ahol a felállás is hasonló volt?

De hisz az orosz „élősködők” ugyanilyen zabolátlanul és tébolyultan viselkedtek! Igen. De bármely nemzeten *belül* ezt *hazai* ügynek értékelik, az örök feszültség: gazdag – szegény, úr – szolga. Amikor pedig az „élet-halál parancsnoka” ráadásul nem *magunk közül* való, ezt nehéz sérelemként éli meg az ember. Végül is holmi semmirekellő, eltiport és kárhoztatott, fél lábbal a sírban járó táborlakónak ugyan nem mindegy, hogy a lágerben ki ragadta magához a hatalmat, és ki költi hollólakomáját árka-sírja felett? Úgy látszik, nem, ez kitörölhetetlenül megmaradt.

A Bolsaja Kaluzsszkaja 30. alatti lágerzónában történtek egy részét *A munka köztársasága* című színdarabomban meséltem el. Tudván, hogy úgy ábrázolni a történeteket, ahogyan azok történtek, lehetetlen, mert megvádolhatnak a zsidók iránti ellenszenv szításával (mintha ez a trojka nem éppen azt szította volna a való életben, nem törődve a következményekkel). Végül is én eltitkoltam a visszataszítóan mohó Bershadert, elrejtettem Bursteint, átalakítottam Róza Kalikman spekulánsnőt egy meghatározhatatlan keleti Bellává, és csak egyetlen zsidót hagytam meg, Szolomonov könyvelőt, pontosan olyannak, amilyen volt.

Na és hogy reagáltak az olvasmányra az én hűséges zsidó barátaim? V. L. Teusból szokatlanul heves tiltakozást váltott ki a színdarab. Nem olvasta el rögtön, csak amikor a Szovremennyik-színház elkezdte színpadra állítani (1962-ben), így a kérdés sem volt költői. A Teus házaspáron mély sebet ütött Szolomonov alakja, úgy gondolták, hogy becstelen és igazságtalan dolog ilyen zsidót bemutatni! (akkor is, ha valóban ilyen volt az életben, a lágerben!) a zsidók szorongattatásának idején. (Ez az idő pedig, úgy tűnik, hogy *örökké* tart? Ugyan mikor nem szorongatják nálunk a zsidókat?) Teus riadnak tűnt, a végletekig ingerültnak, és ultimátumot intézett hozzám: hogyha nem távolítom el vagy legalábbis nem enyhítem Szolomonovot, fel lesz dülva a barátságunk, következésképp ők

többé nem őrzik kézirataimat. Sőt, megjósolták, hogy a nevemet visszafordíthatatlanul elveszítem és megbecstelenítem, ha Szolomonovot benne hagyom a darabban. Miért nem írod át oroszra? – értetlenkedtek. Ugyan, hát annyira fontos az, hogy zsidó? (Ha ez annyira nem fontos, akkor Szolomonov miért zsidókat szedett össze az „élősködők” közé?)

Megdöbbsentem, váratlan cenzurális letiltást kaptam számomra váratlan oldalról, amely legalább olyan durva volt, mint a szovjet hivatalos.

A helyzet azonban megoldódott, a Szovremennyik-színháznak azonnal megtiltották a darab színre vitelét.

Teus még külön is háborgott: a *maga Szolomonjának* egyáltalán nem is zsidószerű a jelleme: a zsidó mindig körültekintően, óvatosan, kérelmezően, na mondjuk ravaszul viselkedik, honnan hát a diadalittas erőnek ez a hangos arcátlansága? Ez hazugság, ilyen nincs!

Én azonban nem csak erre a Szolomonra emlékeztem, aki éppen ilyen volt! A 20-as évekből a 30-as évekbe fordulva, meg a Don menti Rosztovban még ennél olyanabbakat is láttam. Meg Frenkel is éppen így tartotta magát, az életben maradt mérnökök beszámolója szerint. A hatalom és a diadal kiváltotta arcátlanság, éppen ez taszítja a legjobban a közösséget. Ez persze a rossz és a durva emberek velejárója, de éppen ez marad meg az emlékezetben. (Miként az oroszok arcán, foltként jelenik meg a saját semmirekellőinek az ocsmánysága.)

Minden efféle rábeszélés és felszólítás – ne írjam meg úgy, ahogy volt – egy az egyben megfelelnek annak, amit a magas szovjet tribünökről hallottunk: a rágalmazástól való tartózkodásról, a szocialista realizmusról azt kell írni, ahogy *kell lennie*, nem pedig *ahogy volt*.

Mintha a művész elfelejthetné, avagy újrateremthetné a múltat! Mintha a súlyos igazságot csak helyenként lehetne megírni, ott, ahol az kellemes, biztonságos és népszerű.

No és milyen alaposan kicsemegezték a zsidó alakokat a könyveimben, és minden vesszőt patikamérlegen értékeltek, Grigorij M.-za megdöbbsentő történetét pedig, aki az ijedségtől nem továbbította a pusztuló ezrednek a visszavonulási parancsot (A Gulág szigetvilág, VI. rész, 6. fej.), nem vették észre, egyetlen szó nélkül mentek el mellette!

Meg az „Ivan Gyenyiszovics” is sok zsidót megsértett: micsoda finom művű mártírok voltak, én pedig holmi muzsikot tettem az első helyre!? Nos, a gorbacsovi^[544] „glasznosztj” időszakában a felbátorodott Aszir Szandler megírta lágerbeli emlékeit. „Az »Iván Gyenyiszovics egy napja«-t már az első olvasása után kategorikusan elvettem... főszereplője Iván Gyenyiszovics volt, csekély szellemi szükségletekkel bíró, pillanatnyi gondjaival törődő ember, Szolzsenyicin pedig felmagasztalta, mint az orosz nép mintaképét...” (Pontosan úgy ír, mint ahogyan minden jó érzületű kommunista fanyalgott!) A „valódi értelmiséget pedig, amely a hazai kultúra és tudomány színvonalát határozza meg, (Szolzsenyicin) kegyeskedett észre sem venni.” És megbeszélte mindezt Szandler Miron Markovics Etlisszel (mind a ketten „élősködők” az egészségügyiek között). És Etlisz szintén azt mondta: „A kisregényben elmondottak nagyobb része eltorzított, talpáról a fejére állított... Szolzsenyicin hibásan akcentürozza^[545] ... állományunk

értelmiségi részét”, Iván Gyenyiszovics „magát a világ közepének hiszi... ez a türelem... ez az álkeresztény viszonyulás a többiekhez”. 1964-ben pedig Szandlernek lenyűgöző szerencséje volt: magával Ehrenburggal lelkihezett. És az határozottan bölintott a kisregényhez való „végletekig negatív” hozzáállásra. [12]

Egyetlen egy momentummal kapcsolatban nem tett ez idáig egyetlen zsidó sem szemrehányást: Iván Gyenyiszovics lényegében szolgaként szolgálja ki Cezár Markovicsot, ha jóindulatúan is.

9. A NAGY HÁBORÚ

A kristályéjszaka után (1938 novembere) a német zsidóknak nem maradt több kétségük afelől, hogy fejük felett halálos veszedelem lebeg. Hitler lengyelországi hadjárata után ez a pusztító felleg keletre indult. Senki nem sejtette azonban, hogy a Szovjetunió elleni háború a náci politika újabb időszakát nyitja meg: a zsidók teljes fizikai elpusztításának időszakát.

Habár különböző bajokra számítottak a német előretöréssel kapcsolatban, a szovjet zsidók mégsem látták előre a különböző nemű és korú emberek ok nélküli tömeges kivégzéseit, ilyesmit előre még csak elképzelni sem képes az ember. Akik állandó lakóhelyükön maradtak, azokat elérte az azonnali borzalmas hiábavalóság, se helyet, sem időt nem hagyva az ellenállásra. Az életek hirtelen szakadással értek véget. És addig a szakadásig még túl kellett élni hol a zsidó gettókba^[546] való előzetes beteretést, hol a kényszermunkatáborokat, hol az elgázosító furgonokat, hol saját sírjuk megásását, és a kivégzés előtti meztelenre vetkőztetést.

Az *Orosz Zsidók Enciklopédiája* sok orosz zsidó nevét sorolja fel, akik áldozatul estek a zsidó katasztrófában Rosztovból, Szimferopolból, Odesszából, Minszkből, Belosztokból, Kaunaszból, Narvából. A halottak között neves személyek is voltak. Az igen híres történész, Sz. M. Dubnov a két világháború közötti időszakot külhonban töltötte, Hitler hatalomra jutása után pedig Berlinből Rigába költözött. Amikor a németek megszállták a várost, letartóztatták, gettóba helyezték és „1941 decemberében besorolták a halálra ítélt soron következő menetoszlopába”. Vilnóból került a koncentrációs táborba Dina Ioffe történész és Ioszif Jascsunszkij, a zsidó gimnázium igazgatója (mindketten Treblinkában pusztultak el 1943-ban). Samuel Beszpalov rabbit, Bobrujszk haszidjainak vezetőjét 1941-ben ölték meg, amikor a németek elfoglalták a várost. Varsóban 1943-ban elpusztult Herson Szirota kántor, akinek a beszédei valaha „felkeltették II. Miklós cár figyelmét”; és aki évente fellépett Moszkvában és Pétervárott. Itt van a két Minz-testvér: Paul és Vlagyimir. Az idősebb, Paul ismert lett közéleti szereplő, „egyetlen zsidó Lettország kormányában”. Vlagyimir sebész, rábízták Lenin gyógykezelését 1918-ban, a merénylet után.

Az 1940-es megszállás szovjet idején az idősebb Minzet letartóztatják, és a krasnojarszki területen lévő lágerbe szállítják, ahol nemsokára meghal. A fiatalabbikat nem bántották, Rigában maradt. Végül 1945-ben halt meg Buchenwaldban^[547]. Sabilia Spielrein, az orvostudományok doktora, pszichoanalitikus, K. Jung közeli munkatársa Zürich, München, Berlin, Genf klinikái után 1923-ban hazatért Oroszországba, 1942-ben pedig szülővárosában, a Don menti Rosztovban a németek kivégezték a város többi zsidó lakójával együtt. (Három tudós bátyjának pusztulásáról a sztálini terror idején már írtunk.)

Nagyon sok embert az 1941. és 1942. évi kiürítés mentett meg. A háborús és a háború utáni évek több zsidó forrásmunkája nem kételkedik ezen erőfeszítések határozottságában. Például a *Zsidó világ* című 1944. évi gyűjtemény: „A szovjet hatóságok teljességgel tudatában voltak annak, hogy a zsidók a lakosság legfenyegetettebb része, és annak ellenére, hogy a hadsereg nagy szükségét szenvedett gördülőállományban, a

vonatok ezreit biztosították a kitelepítés számára... Sok városban... a zsidókat evakuálták elsősorban”; habár a szerző eltúlozottnak tartja „David Bergelson zsidó író állítását, miszerint (összességében) a zsidók 80%-át sikeresen kitelepítették”. [1] „Csernyigovban a háború előtt a zsidó lakosság létszámát 70 ezer főre tették, amelyből a németek bevonulásáig 10 ezer maradt... Dnyepropetrovszkban a 100 ezer fős zsidó lakosságból a németek bevonulását 30 ezer fő várta be.” Zsitomirban az ötvenezer zsidóból legalább negyvennégyezer utazott el. [2] A *Hajasza hírlevél*ben 1946 nyarán Je. M. Kuliser ezt írta: „Nem kétséges, hogy a szovjet hatóságok külön leges intézkedéseket tettek a zsidó lakosság kitelepítésére, vagy ösztönös menekülésének megkönnyítésére. Az evakuáció során a köztisztviselők, ipari munkások és alkalmazottak mellett a zsidókat is előnyben részesítették... A szovjet hatóságok több ezer vonatot biztosítottak kifejezetten a zsidók evakuálása számára.” [3]

A bombázások elől biztosabb helyre telepítették a zsidókat sok ezer szekéren is, amit a szovhozok és a kolhozok indítottak a minél távolabb fekvő vasútállomásokra. B. C. Goldberg, Solem-Aleichem veje, miután a New York-i *Der Tog* zsidó lap tudósítója volt, egy soron következő szovjetunióbeli utazása után, 1946-47 telén cikket írt „*Hogyan evakuálták a zsidókat a háború idején Szovjet Oroszországban*” címmel (*Der Tog*, 1947. február 21.): akárkiket kérdezett meg erről Ukrajnában, „zsidókat és keresztényeket, katonákat és evakuáltakat, mindenki azt válaszolta, hogy a hatalom politikája abban nyilvánult meg, hogy az evakuálás során előnyt biztosítson a zsidók számára, minél több zsidót szakítson ki a lakóhelyéről, hogy a nácik ne tudják őket elpusztítani”. [4] Mose Kaganovics is, az egykori szovjet partizán a később, külföldön írt visszaemlékezéseiben (1948) alátámasztja, hogy a szovjet hatóságok a zsidók kitelepítése érdekében minden rendelkezésükre álló járművet biztosítottak, a vonatokon kívül. Szekereket is, és parancs rendelkezett arról, hogy „az ellenség által fenyegetett területekről ürítsék ki elsősorban a zsidó nemzetiségű állampolgárokat”. (Ki kell emelnünk, hogy mind Sz. Schwarz, mind a későbbi kutatók vitatják ennek a parancsnak még a létezését is, és általában a zsidók „mint olyanok” evakuálását a szovjet hatóságok utasítására.) [5]

Mind a korábbi, mind a későbbi források azonban elég hasonlóképpen ítélik meg a németek által megszállt területekről kitelepített és elmenekült zsidók számát. A hivatalos szovjet számok erről hiányoznak; minden kutató morog, hogy a kiindulási statisztikai számok igen hozzávetőlegesek. Támaszkodjunk azonban a legutóbbi évtized tanulmányaira. Így M. Kupoveckij népességkutató, a korábban hozzáférhetetlen levéltári anyagok és az elemzési módszerek újdonságainak felhasználásával az alábbi értékeket javasolja. Az 1939. évi szovjetunióbeli népszámlálás végleges adatai szerint a Szovjetunió „régii” (vagyis az 1939-40. évi hozzácsatolások előtti) határai között 3.028.538 zsidó élt. Bizonyos korrekciókat alkalmazva, és tekintetbe véve a zsidó lakosság természetes szaporulatát 1939 szeptemberétől 1941 júniusáig, külön-külön elterjedési területenként, a kutató javasolja elfogadásra azt a számot, hogy a háború kitörésekor a Szovjetunió „régii” területén mintegy 3.080.000 zsidó élt. Közülük 900 ezer élt olyan területen, amely a szovjet-német háború idején nem került megszállásra, a későbbiekben német megszállás alá került területeken pedig a háború kitörésekor 2.180.000 zsidó („keletiek”) élt. [6] „Nincs pontos adatunk azon zsidók számáról, akik keletre menekültek vagy akit keletre evakuáltak a német megszállás előtt. Bizonyos kutatások alapján ismeretes azonban, hogy... a németek által megszállt területeket mintegy 1.000.000-1.100.000 zsidó hagyta

el.” [7]

Más volt a helyzet a nemrég, 1939-1940-ben a Szovjetunióhoz csatolt területeken, amelyeket most rohamosan foglaltak el a németek „villámháborújuk” kezdetén. A német támadás villámgyors jellege szinte nem hagyott lehetőséget a menekülésre, miközben ezeknek a „puffer”-területeknek a zsidó lakossága 1941 júniusára 1.885.000 főt tett ki („nyugatiak”). [8] Ezeknek „csak egy kisebb része tudott elmenekülni, evakuálni. Úgy tartják, hogy... mintegy 10-12%-uk.” [9]

Ezek szerint a Szovjetunió „új” területén a felsoroltak közül a legderülátóbb értékelések alapján a háború idején elkerülte a megszállást mintegy 2.226.000 zsidó (2.000.000 „keleti” és 226.000 „nyugati”); a németek által megszállt területen 2.739.000 zsidó maradt (1.080.000 „keleti” és 1.659.000 „nyugati”).

A kiűrtetteket, valamint a németek által megszállt és az általuk fenyegetett területekről származó menekülteket a mély hátszágba szállították. „A zsidók többségét az Urálon túlra, különösen Nyugat-Szibériába, Kazahsztánba, Üzbegisztánba és Türkmenisztánba.” [10] A zsidó antifasiszta bizottság anyagaiban az alábbi kijelentés található: „Üzbegisztánba, Kazahsztánba és a többi közép-ázsiai köztársaságba a honvédő háború elején mintegy másfél millió zsidót evakuáltak.” [11] Ez a szám a Volga, az Ural és Szibérián kívül értendő. (A *Kis Zsidó Enciklopédia* úgy véli: „a 1,5 milliós szám... erősen eltúlzott”). [12] Birobidzsánba pedig nem volt sem szervezett kitelepítés, sem különálló menekültek, pedig ott amiatt, hogy a zsidó kolhozok szertefutottak, 11 ezer család befogadására alkalmas lakásállomány keletkezett. [13] Ugyanakkor „a krími zsidó telepéseket olyannyira időben ürítették ki, hogy lehetőségük volt a teljes állatállomány és az összes földművelési eszköz kimenekítésére”; „ismeretes, hogy 1942 tavaszán az Ukrajnából származó zsidó telepések kolhozokat hoztak létre a Volga mentén” – hogyan? Ja, mint a szerző írja, „a sors ironiája következtében”: a német telepések lakóhelyén, akiket a Német Volga Menti Köztársaság területéről a szovjet kormány 1941. augusztus 28-án kelt határozata alapján telepítettek ki. [14]

Mint már korábban megjegyeztük, a háborús évek és közvetlenül a háborús évek utáni időszak idézett forrásai mind elismerik az előrenyomuló németek előli szovjet zsidóevakuálás erélyességét és nagyságrendjét. A későbbi – a 40-es évek vége utáni – források azonban már vitatják ezt. Például a 60-as években írják (kiemelés az eredeti szövegben): „a zsidóknak mint a lakosság lefenyegettebb részének tervszerű evakuálására sehol Oroszországban nem került sor”. [15] Még 20 évvel később pedig már ezt olvassuk: miután Németország megtámadta a Szovjetuniót, „azon híresztelések ellenére, hogy a kormány állítólag kitelepítette a zsidókat a németek által fenyegetett területekről, semmi efféle nem történt... a zsidókat sorsukra hagyták. A zsidó nemzetiségű állampolgárok esetén a feldicsért »proletár internacionalizmus« csütörtököt mondott”. [16] Ez a kijelentés teljességgel alaptalan és igazságtalan.

Még azok a zsidó szerzők is, akik tagadják a zsidók iránti „jóakaratot” az evakuálás idején, elismerik annak tömeges jellegét. „A zsidó lakosság sajátságos társadalmi szerkezetének köszönhetően, az evakuált zsidók száma jelentősen meg kellett, hogy haladja az érintett városokban az összlakosságán belüli arányukat.” [17] Így is volt. Már 2 nappal a németek betörése után, 1941. június 24-én létrehozták az evakuálási bizottságot (elnöke: Schwernik, helyettesei Koszigin és Pervuhin), és meghirdették a prioritásait:

elsősorban kitelepíteni az állami és a pártszerveket alkalmazottaikkal együtt, az ipari üzemeket, nyersanyagokat, a kitelepítendő gyárak munkásait és családjaikat, a sorozási korú fiatalokat. A fenyegetett területekről a hátszágba összesen mintegy 12 millió embert ürítettek ki. [18] Közülük, amint láttuk 1,0-1,1 millió „keleti” zsidó és több, mint 200 ezer „nyugati” a németek által nemsokára elfoglalt területekről. Hozzájuk kell még számítanunk nagyszámú zsidót annak a lakosságnak a keretében, amelyet az OSzFSzK városaiból és járásaiból evakuáltak, de ahová a németek nem értek el (így Moszkvából és Leningrádból). Szolomon Schwarz: „Az állami intézmények és az ipari üzemek általános kitelepítése ezek személyzete jelentős részével együtt (gyakran családotul) sokhelyütt igen komoly méreteket öltött. Az ukrán zsidóság társadalmi szerkezete – jelentős számú zsidó a középszintű és a felső szintű állami alkalmazottak között, az akadémiai és a műszaki értelmiség körében, valamint számos zsidó munkás az ukrán nehéziparban – kedvezett annak, hogy a kitelepített lakosság körében a zsidók aránya nagyobb, mint a városi (és főképpen az összes) lakosság körében.” [19] (Ez Belorussziára is vonatkozik. Ott a 20-as években, a 30-as évek elején majdnem mindenhol „a különböző tanfolyamokon, az írástudatlanok tanfolyamain, a nappali, az esti és a váltott műszakos iskolákban... zsidó fiatalok és idősek tanultak... Ez lehetővé tette a zsidó kisvárosok szegényeinek, hogy beolvadjon az ipari munkásság soraiba. Habár a belorusz lakosság 8,9%-át tették ki, 1930-ban a zsidók adták a köztársaság munkásainak a 36%-át.” [20]) „A kitelepítettek között a zsidók arányának növekedéséhez”, folytatja Sz. Schwarz, „hozzájárult az a körülmény is, hogy számos alkalmazott és munkás számára az evakuáció nem volt kötelező... És sokan – különösen a nem zsidók – maradtak”; ekképpen azon zsidók számára is, „akik nem tartoztak a kötelezően evakuálandók közé... igen tágas lehetőség nyílt erre”. [21] Ugyanakkor, írja a szerző, „a szovjet sajtóban semmiféle kormányhatározat vagy utasítás a zsidók kiürítéséről, illetve közlemény efféle intézkedésekről nem jelent meg”; és még: „a zsidóknak mint olyanoknak a kitelepítésére egyszerűen sehol sincs utasítás. Ez azt jelenti, hogy külön zsidóevakuáció egyszerűen nem volt.” [22]

Tekintetbe véve a szovjet valóságot, ezt a következtetést nem tartom megalapozottnak, csupán formálisnak. Valóban, közlemény a zsidók tömeges evakuálásáról nem jelent meg a szovjet sajtóban. Érthető is miért. Először is a Németországgal kötött paktum aláírása után a Szovjetunióban elhallgatták a hitleri zsidópolitikát, és amikor kitört a háború, a szovjet lakosság túlnyomó többsége nem tudott arról a halálos veszedelemről, amelyet a zsidók számára jelentett a német betörés. Másodszor, és valószínűleg ez a legfontosabb, német oldalról teli torokból fűtyült a „judeo-bolsevizmus” elleni propaganda, és a szovjet vezetés nyilvánvalóan tisztában volt azzal, hogy a húszas-harmincas évek során meg is alapozta ezt a hírverést, és milyen lett volna ezek után nyíltan és hangosan bejelenteni, hogy most *elsősorban* a zsidókat kell menteni? Ez kellett volna csak Hitler erejének megsokszorozásához.

Ezért is nem közölték nyilvánosan, hogy a kiürítettek között „a zsidók nagyobb arányban voltak”. „Az evakuációs parancsokban a zsidók nem szerepeltek”, viszont „a kitelepítés közben a zsidók viszonylatában nem létezett megkülönböztetés” [23]; elutaztattak, amennyit bírtak, valóban, de csöndben, a Szovjetunió belüli hírverés nélkül. Ami a kívülit illeti, az más dolog. Miután a németeket visszaverték Moszkvától (1941 decemberében), a moszkvai rádió – nem oroszul persze, de „lengyel nyelven... másnap

pedig ötször német nyelven – összehasonlította a sikeres orosz téli támadást a Makkabeusok^[548] csodájával”, és magyarázta a németeknek, hogy „éppen a hanuka^[549] hetében” számolták fel a németek 134. *nürnbergi* hadosztályát, amelyet arról a városról neveztek el, „amelyben megjelent a faji alapú törvénykezés”. [24] 1941-42-ben a szovjet hatóságok szívesen hozzájárultak ahhoz, hogy Moszkva, Leningrád és Harkov zsinagógái megteljenek imádkozókkal, és hogy széles körben megünnepeljék a zsidó húsvétot. [25]

Nem mondhatnánk, hogy a belföldi szovjet sajtó hallgatott volna a német kegyetlenkedésekről. Ilja Ehrenburg és mások, például Krieger újságíró „engedélyt” kaptak arra, hogy az egész háború folyamán fenntartsák és tüzeljék a németekkel szembeni gyűlöletet, említve az égető és megszenvedett zsidó témát, de annak különösebb hangsúlyozása nélkül. Ehrenburg annak a háborúnak a trubadúrájaként^[550] zengett végig, azt állítva, hogy „a németek, természetük szerint vadállatok”, felszólítva, hogy „ne kíméljük még a meg sem született fasisztákat sem” (ezt úgy kell érteni, hogy meg kell ölni a terhes német asszonyokat), és csak a végén vettek vissza a szenvedélyességéből, amikor a háború már német földön folyt, és világos volt, hogy a hadsereg túl jól sajátította el a minden német feletti féktelen bosszúállás filozófiáját.

Kétségtelen azonban, hogy a zsidók körfására irányuló hitleri politikát, tervszerűségét és kiterjedtségét nem világította meg kellőképpen a szovjet sajtó, úgy hogy még a Szovjetunióban élő zsidó tömegek is rosszul értelmezték a veszély és a pusztulás méreteit. És az egész háború folyamán valóban kevés nyilvános kijelentés hangzott el a zsidók sorsáról a németek által megszállt területeken. Sztálin 1941. november 6-án (október 24. évfordulója) elhangzott beszédében mondotta: „A hitleristák... ugyanolyan szívesen rendeznek középkori zsidópogromokat, mint ahogy a cári rezsim is. A hitlerista párt... a középkori reakció és a fekete százak.” [26] („Amennyire tudjuk”, írja az izraeli történész, „az egész háború folyamán ez volt az egyetlen eset, amikor Sztálin nyilvánosan megemlékezett a zsidókat”). [27] Molotov külügyi népbiztosságának 1942. január 6-án a Szovjetunióval diplomáciai viszonyt fenntartó országokhoz intézett jegyzékében a zsidók a szenvedő szovjet népek között kerülnek említésre, majd a zsidók külön is ki vannak emelve a kijevi, a lvovi, az odesszai, a kamenyeck-podolszki, a dnyepropetrovszki, a mariupoli, a kercsi zsidó kivégzések kapcsán. „Szörnyű gyilkolást és pogromot rendeztek a német betolakodók Ukrajna fővárosában, Kijevben... nagyszámú zsidót gyűjtöttek össze, beleértve a nőket és a különböző korú gyermekeket is; kivégzésük előtt mindnyájukat levetkőztették és verték... majd géppisztolyból lelőtték. Sok tömeggyilkosság... történt más ukrán nagyvárosban is, ráadásul ezeknek a véres kivégzéseknek az áldozatai főleg fegyvertelen és védtelen munkás zsidók voltak.” [28] Azután következett a szovjet kormány 1942. december 19-i nyilatkozata, amely megemlékezett, hogy Hitler „különleges tervet készített a zsidó lakosság teljes kiirtására Európa megszállt területein” és magában Németországban; „kis létszámához viszonyítva a szovjet lakosság zsidó kisebbsége... aránytalanul súlyosan megsérült a fasiszta szörnyetegek állati vérszomjától”. Rámutatnak azonban, hogy ez a nyilatkozat mintegy kényszerűségből született. Csupán két nappal a szövetségesek hasonló tartalmú közleménye után, és a szovjet sajtóban közzétett cikkek sorozata nélkül, amit pedig mindig megtettek, amikor újságkampányra volt szükség. A hitlerista bűncselekmények (helyszínenként, valamint a szovjet hadifoglyok kivégzésének, országunk kulturális értékei elpusztításának) kivizsgálására létrehozott (1943-ban) állami rendkívüli bizottság

hét közleménye közül csak egyben van szó zsidók kiirtásáról a sztavropoli területen, Minyeralnije Vodi közelében. [29] Hruscsov pedig 1944 márciusában, amikor Kijevben beszédet mondott az Ukrajna által, a megszállás idején elszenvedett kínokról, „*egyetlen szóval sem említette a zsidókat*”. [30]

Valószínűleg így is volt. A hatalmas szovjet tömegek sem értették akkor a zsidó katasztrófa méreteit, bizony. Mindnyájunk közös sorsa volt ez: a Szovjetunió kemény tojáshéja alatt semmit sem tudni arról, hogy valóban mi is történik a világban. Ezért a szovjet zsidófalak egyáltalán nem lehetett tudomásuk arról, mi is történik a német oldalon. „A 30-as évek közepén a szovjet sajtó sokat írt a németországi antiszemitizmusról... Lion Feuchtwangler regénye, *Az Oppenheimer-család*, valamint ennek a regénynek a filmvászonra vitele, és egy másik film – *Mamlock professzor* – mutatták meg a veszélyt, amely a zsidókat fenyegette.” [31] Közvetlenül a „kristályéjszaka” pogromjai után a *Pravda* vezércikket közöl „*Fasiszta pogromosok és kannibálok*” címmel, amely élesen elítélte a nácikat: „Undorral és felháborodással nézi az egész civilizált világ a német fasiszták brutális leszámolását a védtelen zsidó lakossággal... (Ugyanolyan érzésekkel) figyeli a szovjet nép is a németországi mocskos és véres eseményeket... A szovjetek országában a tőkésekkel és a földesurakkal együtt kiirtottuk az antiszemitizmus minden forrását is.” [32] Aztán egész november folyamán a *Pravda* naponta az első oldalán hozta a közleményeket: „Zsidópogromok Németországban... Brutális leszámolások a zsidó lakossággal... Tiltakozáshullám az egész világban a fasiszta pogromosok kegyetlenkedései ellen.” Hitler antiszemita politikája elleni tiltakozó nagygyűléseket tartottak Moszkvában, Leningrádban, Kijevben, Tbilisziben, Minszkben, Szverdlovszkban, Sztalinóban. A *Pravda* részletes beszámolót közölt a moszkvai értelmiség városi nagygyűléséről a konzervatórium nagytermében, ahol többek között felszólalt A. N. Tolsztoj, A. Kornyejcsuk, L. Szobolev írók, A. B. Goldenweiser, Sz. M. Michoels és számos művész, és lehozta a moszkvai nagygyűlés határozatát: „Mi, Moszkva város értelmiségének képviselői... haragunknak és felháborodásunknak adunk hangot Németország védtelen zsidó lakossága ellen alkalmazott fasiszta embertelen brutalitás és erőszak miatt. A fasiszták agyonverik, megnyomorítják, erőszakot tesznek, megölik és fényes nappal élve elégetik azokat, akiknek egyetlen bűne, hogy a zsidó néphez tartoznak.” [33] A következő napon, november 29-én a *Pravda* „*A szovjet értelmiséget felháborítják a németországi, zsidópogromok*” fejléc alatt egész oldalnyi tájékoztatót közölt a szovjet városokban megtartott nagygyűlésekről.

A Ribbentrop-Molotov paktum megkötésétől (1939 őszétől) azonban nemcsak a náci politika kritikája, hanem bármiféle tájékoztatás is teljesen eltűnt a németek által elfoglalt országokban történő zsidó üldözésről. „Számptalan értesülés... érkezett a Szovjetunióba a legkülönbözőbb csatornákon: hírszerzés, nagykövetségek, szovjet újságírók... Fontos információforrásként... szolgáltak azok a zsidó menekültek, akiknek sikerült átlépniük a szovjet határt. A szovjet tömegtájékoztatás, beleértve a zsidó sajtót is, hallgatásba burkolózott.” [34]

„Amikor pedig kitört a szovjet-német háború, és a nácik antiszemitizmusáról ismét elkezdtek beszélni, sok zsidó ezt kifejezett propagandaakciónak tekintette”, írja a mai kutató, a katasztrófa túlélőinek a fél évszázad alatt összegyűjtött tanúvallomásaira támaszkodva. „Sok zsidó saját élettapasztalataiban bízott, mintsem a rádióban, könyvekben és újságokban. Sokak képzeletében a németek olyanok voltak, mint akiket ők

ismertek az első világháborúból. A polgárháború idején működő minden rezsim közül a zsidók véleménye szerint a német volt az egyik legmegértőbb a zsidók vonatkozásában.” [35] „Sok zsidó emlékezett rá, hogy az 1918. évi német megszállás során a németek jobban viszonyultak a zsidókhoz, mint a helyi lakossághoz, és ez megnyugtatta őket.” [36] És ennek okán „1941-ben az önként maradó zsidók száma jelentős”; de még 1942-ben is „a szemtanúk elbeszélése szerint... Voronyezsben, Rosztovban, Krasznodarban és más városokban a zsidók arra számítottak, hogy amint átvonul a front az ő városukon, utána majd folytathatják a munkájukat orvosként, tanárként, szabóként és cipészként, akikre – meggyőződésük szerint – minden rendszerben szükség van... A zsidók nem tudtak vagy nem akartak kitelepülni tisztán anyagi megfontolásból sem.” [37]

Addig, amíg a szovjet sajtó és rádió eltussolta a megszállóknak a zsidókkal szembeni brutalitásáról szóló híreket, 1942 nyarától erről szabad volt írni teljes terjedelmében a jiddis nyelvű *Einigkait (Egység)* című újságban, a zsidó antifasiszta bizottság lapjában. A bizottság létrehozása felé vezető első lépésnek „a zsidó nép képviselőinek” 1941 augusztusában rendezett rádiótalálkozóját tekinthetjük. A rendezvény a szövetségesek propagandisztikus megdolgozása végett közvetített az USA és más szövetséges országok felé (a találkozón részt vett: Sz. Michoels, P. Markis, I. Ehrenburg, Sz. Marsak, Sz. Eizenstein és mások). „A Nyugaton keltett hatás meghaladta Moszkva legderülátóbb várakozásait is... a szövetséges országokban zsidó szervezetek alakultak a Vörös Hadsereg szükségleteire szánt pénzeszközök gyűjtésére.” Innen származik a Kremlnek az az ötlete, hogy hasznos volna a Szovjetunióban létrehozni egy állandó zsidó bizottságot. „Így ekkortól (1941-ben) kezdődött a szovjethatalom hét évig tartó együttműködése a nemzetközi cionizmussal.” [38]

Magának a bizottságnak a létrehozása igen dőcögve haladt, a hatalom erős ingadozása közepette. A bizottság vezetésével 1941 szeptemberében kiszabadították a börtönből a tekintélyes Henrik Ehrichet, régi bundistát, aki még 1917-ben tagja volt az akkor mindenható, hírhedt petrográdi szovjet végrehajtó bizottságnak (azután Ehrich Lengyelországba települt, ahol is 1939-ben elkapták a szovjetek). Szintén lengyel bundista társával, Alterrel teljességgel a zsidó világközvélemény mozgósítására irányuló tervet forralt ki. „A szabadságtól megrészegült lengyel bundisták... egyre aktívabban működtek saját kockázatukra. Miután a fővárosi hivatalnokokkal együtt Kujbisevbe (Szamarába) költöztették őket, kapcsolatba léptek a szintén oda áttelepült nyugati diplomatákkal... felajánlva többek között a zsidó légió létrehozását az USA-ban, és a szovjet-német fronton való bevetését... a dolgok oly messzire mentek, hogy a lengyel bundisták... elkezdtek készülni a Nyugatra való önálló utazásra”. Ráadásul a két bundista „elbizakodottságában úgy gondolta (és nem is titkolta), hogy a szovjet rendszert a politikai liberalizáció irányába tudják megreformálni”. A bizottság – önállóságukba belerévült – vezetőit 1941 decemberében letartóztatták (Ehrlich felakasztotta magát a börtönben, Altert kivégezték). [39]

A zsidó antifasiszta bizottság összekovácsolásának ismét nekiláttak 1942 tavaszán, ehhez pedig ismét összehívták a „zsidó nép képviselőinek” nagygyűlését, és megválasztották a bizottságot. Azonban most már csupa szovjet zsidóból, az elnök Szolomon Michoels, a felelős titkár a korábbi lelkes bundista, majd pedig fanatikus csekista Sahno Epstein, „zsidó ügyekben »Sztálin szeme«„; a tagok: David Bergelson, Perec Markis, Lejb Kvitko és Der Nistor írók, a tudós Lina Stern és Frumkin akadémikus

és mások. [40] Michoels helyettesévé a költő Icik Fefert választották (volt trockista, de Sztálinhoz írt ódáival kiesdekelte a kegyelmet, „az NKVD jelentős ügynöke”. A Nyugatra szervezett utazást rá mint „kipróbált ügynökre” bízta.) [41] A bizottság feladata: a világ közvéleményének befolyásolása, „»az egész világ zsidóihoz«, gyakorlatilag alapvetően az amerikai zsidókhoz való folyamodás”. [42] Lobbizás és pénzügyi segély gyűjtése a Szovjetunió számára. (Éppen ezért küldték az Egyesült Államokba Michoelst és Fefert. Utazásuk 1943 nyarán, amely egybeesett a Komintern feloszlásával, diadalmas sikert aratott, az USA 14 nagyvárosában szerveződtek nagygyűlések, New Yorkban 50 ezres. Fogadta őket Haim Weizman a cionizmus akkori vezetője és Albert Einstein is.) [43] Titokban azonban a bizottság a már ismert Lozovszkij-Drizdo, a Szovinformbüro elnökhelyettese alá tartozott, a Szovjetunióban pedig sehol sem volt fiókja és lehetősége a működésre, és ténylegesen „nem annyira a Vörös Hadseregnek szánt adományok gyűjtésére létrehozott szerv volt, mint inkább... a szovjeteket támogató hírverés eszköze külföldön”. [44]

Ž

Egyes zsidó szerzők szerint a 30-as évek végén megkezdődött a zsidók rejtett, de nyomatékos kiszorítása mindenfajta szovjet parancsnoki pozícióból. D. Sub írja, hogy az 1943. évi állapot szerint az NKVD legfelső kollégiumában egyetlen zsidó sem maradt, „csak a kereskedelmi, ipari és élelmiszerügyi biztosságokban vannak jelentős számban képviselve. Számos zsidó van a népoktatási biztosságban, valamint a külügyi népbiztosságban”. [45] Kortárs kutató a 90-es években hozzáférhetővé vált levéltári anyagok alapján más következtetést von le: „Az 1940-es évek folyamán a zsidók szerepe a büntetőszervekben továbbra is igen jelentős maradt, és csak a háború utáni években szűnt meg a kozmopolitizmus elleni kampány során.” [46]

Nincs véleménykülönbség azonban a zsidók által a hadseregben elfoglalt magas parancsnoki posztok vonatkozásában. A *Jevrejszkij mir (Zsidó világ)* közli, hogy „a Vörös Hadseregben most (a háború idején) több, mint száz zsidó tábornok szolgál”, és lehoz „egy rövid listát a találomra kiválasztott tábornoki nevekből” azzal, hogy „gyalogsági tábornokok nem kerültek bele”, 17 név (igaz, hogy eléggé viccesen belekerült a Gulágon szolgáló „Frenkel Naftalij Aronovics, hadmérnök-műszaki altábornagy”). [47] Azt, hogy a háború tetőfokán legalább száz zsidó tábornok volt, negyedszázaddal később egy másik gyűjtemény is tanúsítja, és további neveket sorol. [48] (Elég nagy hiba azonban, hogy ezekben a gyűjteményekben a tábornokok között nem szerepel L. Z. Mehlisz főtábornok, aki 1937 és 1940 között Sztálin legközelebbi és bizalmas segédje, 1941-től ismét a MPVH politikai főcsoportfőnöke. A háború kitörése után 10 nappal letartóztatott vagy egy tucat tábornokot a nyugati front legfelső parancsnoki állományából. [49] Nem is beszélve a finn háború idején, majd Kercs mellett az általa véghezvitt megtorló intézkedésekről.)

A *Kis Zsidó Enciklopédiában* a zsidó tábornokok száma még vagy tizenöt névvel bővül. Mostanság pedig egy izraeli kutató tette közzé a zsidó tábornokok és tengernagyok névjegyzékét (beleértve azokat is, akik a háború idején kapták a rendfokozatot), és ezekből 270-et tartalmaz a lista. Tábornokot és tengernagyot! Ez nem hogy „nem kevés”, hanem kolosszális. A háború időszakából megnevez még négy népbiztost: Kaganovics, Borisz Vannyikov (lőszer), Szemjon Ginzburg (építkezések), Iszaak Salzman (harckocsigyártás) és a vörös hadsereg néhány főcsoportfőnökét; ebben a listában vannak

zsidók is, négy hadseregparancsnok, huszonhárom hadtestparancsnok, hetvenkét hadosztályparancsnok, százhárom dandárparancsnok. [50]

„Egyetlen szövetséges hadseregben, még az amerikaiban sem foglaltak el zsidók annyira magas posztokat, mint a szovjet hadseregben”, írja dr. J. Arad. [51] Tehát arról beszélni, hogy a „zsidókat kiszorították a vezető posztokról” már a háború időszakában, igencsak helytelen volna. És a szovjet tömegek életében sem mutatkozott ez a kiszorítás még akkor. Mark Visnyak, az ismert szocialista mondotta az USA-ban 1944-ben: „A Szovjetunióról még a legelszántabb ellenségei sem mondanák, hogy a kormány az antiszemitizmust kultiválja.” [52] És akkor ez kétségtelenül így is volt.

Az *Einigkeit* című lap adatai szerint (1945. február 24-e, majdnem a háború vége): „a »harcok során tanúsított bátorságért és hősiességért«... érdemrenddel és érdeméremmel tüntettek ki... 63.374 zsidót”, 59 zsidó pedig a Szovjetunió Hőse letüntetését kapta. A *Volksstimme* című, jiddis nyelvű varsói lap – 1963. évi – adatai szerint: 160.772 zsidó kapott érdemrendet és érdemérmet a háborúban, Szovjetunió Hőse pedig 108 zsidó volt. [53] A 90-es évek elején izraeli szerző által közölt listán fel vannak tüntetve a nevek mellett a kitüntetés adományozásáról rendelkező rendeletek számai is, és eszerint 135 zsidó kapta a Szovjetunió Hőse, és 12 zsidó a Dicsőség érdemrend teljes sorozatának kitüntetését. [54] (Azonos adatok szerepelnek a háromkötetes *A Zsidó hősiesség áttekintésében*. [55]) És végül az egyik legeslegfrissebb (2001) levéltári kutatási anyagban ilyen szám szerepel: „összesen a háború során 123.822 zsidó kapott hadi érdemrendet vagy érdemérmet” [56], ekképpen a Szovjetunió nemzetiségei közül a zsidók a kitüntetések számát tekintve az ötödik helyen vannak az oroszok, ukránok, beloruszok és tatárok után.

„Az antiszemitizmus, mint akadály a zsidók számára a hivatali előrejutásban, valamint a háború időszakában a szovjet hadseregben a rendfokozatok és a kitüntetések odaítélése tekintetében egyáltalán nem létezett” [57], szögezi le J. Arad. Nagyra értékelték a front érdekében végzett munkát is. A szovjet zsidók nagyszámú beáramlása a tudományba és a technikába a 30-as években most hozta meg gyümölcsét. Sok zsidó kapcsolódott be a fegyverek és a haditechnika kifejlesztésébe, dolgozott a műszeriparban, a repülőgép-, harckocsi- és hajógyártásban, a tudományos kutatásban, az építőiparban, az iparvállalatok fejlesztésében, a villamosiparban, kohászatban és közlekedésben. A front érdekében végzett munkájukért 1941-1945-ben érdemrendekkel és érdemérmekkel tüntettek ki mintegy 180 ezer zsidót – tudósokat, mérnököket, különböző igazgatási szintek vezetőit és munkásokat. Ebből a létszámból több mint kettőszázan kaptak Lenin-rendet; mintegy háromezárán Sztálin-rendet a tudomány és a technika terén. A háború idején Szocialista Munka Hőse kitüntetését 12 zsidó kapott; a tudományos akadémián a fizikai-matematikai, a vegyészeti és a műszaki szakosztályban pedig 8 zsidó volt tényleges akadémikus vagy levelező tag. [58]

Ž

Sok szerző, közöttük Sz. Schwarz is megjegyzi, hogy „a zsidók szerepét a háborúban szisztematikusan eltagadták”, készakarva folytatták „a zsidók szerepének elhallgatására irányuló politikát”. Példának azt az érvet hozza fel, hogy neves szovjet íróknál, például K. Szimonovnál (*Nappalok és éjszakák*), V. Grossmannál (*A nép halhatatlan*), „a katonák, tisztek, politikai tisztek és mások hatalmas mennyiségű névsoraiban nem szerepel egyetlen

zsidó név sem”. [59] Persze, ebben a cenzúra korlátai is megmutatkoznak, különösen Grossmannál. (Később Grossman irodalmi riportjaiban megjelent a katonák zsidó neve.) Egy másik szerző megjegyzi, hogy az egész Szovjetunióban sokfelé lehetett kapni képeslapot Izrail Fiszanovics kitüntetését kapott tengeralattjáró-parancsnoknak az arcképével. [60] Később az ehhez hasonló közzétételek kibővültek, az izraeli kutató még 12 olyan zsidót sorol fel, akik a Szovjetunió Hőse érdemrendben részesültek, és akiknek arcképével tömegesen lehetett találkozni a levélpostai borítékokon. [61]

Habár magam is annak a háborúnak vagyok a résztvevője, életemben a legkevesebbet éppen a háborúval foglalkoztam könyvek alapján, anyaggyűjtés szintjén vagy háborús írások készítésével. Én azonban láttam zsidókat a fronton. Ismertem bátor embereket közülük. Mindenképpen ki szeretnék emelni közülük két harckocsi-elhárítót: egyetemi társamat, Emmanuil Mazin hadnagyot és az egyetemisták közül való Borja Hammerov kiskatonát (mindketten megsebesültek). A én ütegemben (60 ember) két zsidó volt: Ilja Szolomin szakaszvezető, kiválóan harcolta végig a háborút, és Pugacs közlegény (később belépett a politikai osztályra). Tüzérosztályunk tisztjei (20 fő) közül egy zsidó volt, Arzon őrnagy, a hadtáptiszt. Több mint valóságosan harcolt Borisz Szluckij költő, fennmaradt egy mondása: „Átlyuggattak a golyók.” Lev Kopelev őrnagy, habár a hadsereg politikai főcsoportjában szolgált (ellenség bomlasztása), a legcsekélyebb félelem nélkül mászott a legvadabb csetepaték közepébe. Azt olvassuk az egykori MIFLI-hallgató, a bátor tiszt (MIFLI – moszkvai filozófiai, irodalmi és történelmi főiskola) Szemjon Freilich visszaemlékezéseiben: „Kitört a háború... rögtön a hadkiegészítőre, belépni a hadseregbe”, anélkül, hogy befejezte volna a főiskolát, „szégyenlettük volna, ha nem osztjuk a sok millió ember nehézségeit”. [62] Vagy Lazar Lazarev, a később ismertté vált irodalomtudós, diákként ment a háborúba, két évig harcolt a fronton, amíg mind két kezét meg nem nyomorították: „Ez kötelességünk volt, amely elől szégyen lett volna kitérni... a mi életünk, azon körülmények között az egyetlen lehetséges, az egyedül méltó a koromnak és neveltetésemnek megfelelő emberek körében.” [63] 1989-ben pedig Borisz Izraelevics Feinerman válaszképpen ezt írta a *Lityerturnoje obozrenyijebe (Irodalmi Szemle)*: 17 évesen, 1941 júliusában önkéntesként vonult be egy lövészezredbe, októberben mindkét lábára megsebesült, fogságba esett, megszökött, mankón kitört a gyűrűből; nálunk persze leültették „hazaárulásért”, de 1943-ban elérte, hogy a lágert büntetőszázadra váltsák fel, ott harcolt tovább, majd egy harckocsideszant géppisztolyosa és még kétszer megsebesül.

Ha fellapozzuk a legújabb *Orosz Zsidók Enciklopédiája* életrajzi köteteit, ott is számos példát találunk a harctéri áldozatvállalásra. Sik Kordonszkij akna- és torpedóvető ezred rajparancsnoka: „égő repülőgépét az ellenség szállítójárműveinek kormányozta”, poszthumusz Szovjetunió Hőse kitüntetését kapott. Wolf Korszunszkij „repülőezred-navigátor” a Szovjetunió Hőse. Viktor Haszin „a Szovjetunió Hőse... repülőszázad-parancsnok... 257 bevetésben vett részt, 10 repülőgépet lőtt le személyesen” és még 10-et a repülőtereken; lelőtték „az ellenség által elfoglalt terület felett, több napig tartott, amíg eljutott a frontvonalra. A kórházban belehalt sebesüléseibe”, megfoghatóbb már nem is lehetne! Harcban elesett zsidót az enciklopédia néhány tucatot említ.

Mégis a feltétlen bátorság egyértelmű példái ellenére a zsidó kutató felsóhajt: „széles körben elterjedt mind a hadseregben, mind a hátszágban a nézet, hogy a zsidók kihúzzák magukat a harcokban való részvétel alól”. [64] Ez fájdalmas pont. Ha azonban azon

igyekeznénk, hogy ne tapintsunk egymás fájdalmas pontjaira, akkor nem lenne értelme nekilátni közös megpróbáltatásokról szóló könyv megírásának.

A történelemben az is fontos, mit is gondoltak egymásról a népek. „A legutóbbi háború idején Oroszországban jelentősen felerősödött az antiszemitizmus. A zsidókat igaztalanul vádolták azzal, hogy kihúzzák magukat a katonai szolgálat, és főleg a frontszolgálat alól.” [65] „A zsidókról azt tartották, hogy a harcokban való részvétel helyett »rohammal megszállták Alma-Ata és Taskent városait.«” [66] Egy, a Vörös Hadseregben harcolt lengyel zsidó tanúsága: „A hadseregben fiatal és idős egyaránt arról győzködött, hogy... a fronton egyetlen zsidó sincs. »Nekünk kell helyettük harcolnunk.« »Baráti« formában pedig azt mondták nekem: »Maga őrült. Mindenki otthon ül, biztonságban, maga meg hogy került a frontra?«.” [67] J. Arad: „Az ahhoz hasonló kifejezéseket, hogy »Mi a fronton, a zsidók meg Taskentben... a fronton nem találkozni zsidóval« katonák és civilek szájából egyaránt lehetett hallani.” [68] Tanúsítom: igen, lehetett ilyet hallani a frontkatonáktól. És a háború után ki ne találkozott volna ezzel a kérdéssel? Az a nyomasztó érzés maradt a szlávokban, hogy a *mi* zsidóink önfeláldozóbbak is lehettek volna abban a háborúban: hogy a fronton, alacsonyabb rangban, sűrűbben is előfordulhattak volna.

A legegyszerűbb azt mondani (azt is mondják), hogy ez az orosz antiszemitizmus, és ezen érzésnek nincs semmilyen alapja. (Kivéve a „német propagandát”, amit a lakosság magába szívott, ahogy egynémely forrás állítja; jóféle népünk van ezek szerint: másra sem képes, mint befogadni az agymosást, akár Sztálintól, akár Hitlertől.) Kísérletet kéne tenni a tisztázásra, hiszen már jó fél évszázada történt.

Hivatalos adat a szovjet hadsereg nemzetiségi összetételéről a második világháború idején a sajtóban nem lelhető fel. Ezért a legtöbb kutatás a harcoló zsidók létszámáról csupán becsült számokat szerepeltet, a források megnevezése vagy a számítási módszer kifejtése nélkül. Azt mondhatjuk azonban, hogy a 90-es évek legújabb kutatásáig az 500 ezres szám volt az elfogadott: „A zsidó lakosság a vörös hadseregnek mintegy 500 ezer harcost adott.” [69] „A világháború idején a szovjet hadseregben 550 ezer zsidó szolgált.” [70] A *Kis Zsidó Enciklopédia*: „a szovjet hadseregnek csak a harcoló alakulataiban több, mint 500 ezer zsidó szolgált”, ráadásul „ezek a számok nem foglalják magukban a zsidó partizánokat, akik a náci Németország ellen harcoltak”. [71] Ugyanezt a számot nevezik meg a „*Szemelvények a zsidó hősiességről*”, az A. Abramovics-féle „*A döntő háborúban*” és más források is.

Csupán egyetlen szerzőt találtunk, aki igyekezett megalapozni saját értékelését, részletesen kifejtve az olvasónak a gondolatmenetét, ez a J. Arad nevű izraeli kutató az általunk már többször idézett, a katasztrófáról szóló könyve.

Arad arra a következtetésre jut, hogy „a szovjet hadsereg soraiban a német nácik ellen harcoló zsidók összlétszáma legalább 420-430 ezer volt”. [72] (Ebben a számba ő pedig beleveszi a „sok ezer zsidó partizánt, akik az erdőkben küzdöttek a német megszállók ellen”, akiket a hadseregbe 1944-ben mozgósították Nyugat-Belorusszia és Nyugat-Ukrajna felszabadításakor; ráadásul Arad feltételezi, hogy a háború éveiben „a Szovjetunió megszállt területein mintegy 25-30 ezer zsidó partizán működött” [73]; az izraeli *enciklopédia* a „*náciellenes*” szócikk kevesebbre becsüli őket: „A Szovjetunió területén a földalatti szervezetekben és a partizánosztagokban a nácik ellen több mint 15

ezer zsidó küzdött.” [74]) Számításai során a kutató abból indul ki, hogy a mozgósított zsidók aránya megegyezett a Szovjetunió területén mozgósított lakosság átlagos arányával, vagyis 13-13,5%. Ez a feltételezés 380-405 ezer mozgósított „keleti” zsidót ad ki (miután összlétszámuk valamivel 3 millió feletti), ha nem lenne az a tény, hogy „Ukrajna és Belorusszia bizonyos területein nagyon magas volt azon zsidó lakosságnak az aránya, amelyet nem mozgósítottak, mivel ezeket a területeket azonnal megszállták a németek”. A szerző azonban feltételezi, hogy összességében a „keleti” zsidók között nem volt jelentős a mozgósítási „hiány”, mivel még a németek bevonulása előtt mozgósították a hadseregbe a behívott korosztályba tartozó férfiak meghatározó részét, és a hadseregben szolgált „keleti” zsidók számát végül is 370-380 ezerre becsüli. Áttérve a „nyugati” zsidókra, Arad emlékeztet, hogy 1940-ben a Nyugat-Belorussziában és Nyugat-Ukrajnában az 1919-1922 közötti születésűek mozgósítása során mintegy 30 ezer zsidó fiatalembert hívtak be; a szovjethatalom azonban az újonnan a Szovjetunióhoz csatolt nyugati területek katonáit „megbízhatatlannak” minősítette, és a háború kitörésekor szinte kivétel nélkül mindnyájukat átvezényelték munkaszolgálatra. „1943 végén kezdődött a korábban munkaszolgálatra vezényelték ismételt mozgósítása... és közöttük szintén voltak zsidók.” A szerző megemlíti, hogy 6-7 ezer zsidó a menekült „nyugatiak” közül harcolt a nemzetiségi baltikumi hadosztályokban. És hozzászámítva az 1944-ben a hadseregbe mozgósított zsidó partizánokat, erre jut: „megállapíthatjuk, hogy a Szovjetunióhoz csatolt területekről legalább 50 ezer zsidó szolgált a vörös hadseregben, beleszámítva a háború előtt mozgósított állományt is”. J. Arad így kapja meg a hadseregben 1941-1944 között harcolt zsidók számát: 420-430 ezer. [75]

Ami pedig a forrásokban általánosan használt számot illeti – 500 ezer harcos – az Arad által használt számítási módszer alapján *visszaszámolva* (vagyis megállapítva, hogy mekkora zsidó lakosságból lehetett volna mozgósítani ezt az 500 ezret) 3.700.000-3.850.000 fős lakosságot kapunk. A fent idézett források szerint azonban a német megszállás elől elmenekült „keletiek” és „nyugatiak” maximális létszáma 2.226.000 fő. Még ha ehhez a *bázisszámhoz teljes létszámában* hozzáadjuk is az 1.080.000 fő megszállt területen maradt „keletit”, minthogyha a németek bevonulása előtt mozgósították volna a *teljes* bevonulási korú állományt – ez pedig koránt sincs így –, még ebben az esetben is majd *félmillió* ember hiányozna a bázisszámhoz. Ez pedig azt jelentené, hogy a fejezet elején tárgyalt evakuálás sikerei lényegesen alul vannak értékelve.

Ilyesfajta ellentmondás nem jelentkezik J. Arad számításaiban. Habár egyes részösszegek bizonyára pontosítást igényelnek. [76] Összességében ez a szám meglepően pontosan egybeesik a hadtörténeti intézet eleddig nyilvánosságra nem hozott adataival, amelyeket a honvédelmi minisztérium központi levéltárának forrásaiból szereztünk be. Ezen adatok értelmében a nagy honvédő háború éveiben az alábbi létszámot mozgósították [77]:

oroszok	-	19 millió 950 ezer
ukránok	-	5 millió 320 ezer
beloruszok	-	964 ezer
tatárok	-	511 ezer
zsidók	-	434 ezer
kazahok	-	341 ezer
üzbégek	-	330 ezer

Vagyis az igen elterjedt elképzelés ellenére a zsidók létszáma a Vörös Hadseregben a nagy honvédő háború éveiben arányos volt a katonákat küldeni képes lakosság létszámával; a háborúban részt vett zsidók aránya megfelel az országos átlagnak.

Hát akkor annak a háborúnak a népi benyomásait valóban antiszemita előítéletek diktálták? Persze az idősebb és a középkorú Jitkosság valamely része a háború kezdetére még nem feledte a húszas-harmincas évek során szerzett sebeit. A frontszolgálatosok hatalmas százalékat azonban fiatalok alkották, akik a forradalom idején vagy utána születtek, az ő világlátásuk gyökeresen különbözött az idősebbektől. Hasonlítsuk csak össze: az első világháború idején nincs ismeretünk az orosz hadseregben előforduló antiszemizmusról, az 1915. évi katonai vezetésnek a front menti területekről származó zsidókkal szembeni kémmániája ellenére. Az Oroszországban 1914-ben élő 5 millió zsidóból [78] „az első világháború kezdetén az orosz hadseregbe mintegy 400 ezer zsidót mozgósítottak, 1917-re pedig létszámuk 500 ezerre nőtt”, [79] vagyis az első világháború kezdetén minden *tizenkettedik*, végén pedig minden *tizedik* orosz zsidó harcolt. A második világháború idején pedig már minden *nyolcadik*, *hetedik*. Miről van hát szó? Feltételezhetjük, hogy ebben nagy szerepet

játszottak az új hadseregen belüli aránytalanságok, amelyeknek az érzékelése a fronton annál érzékenyebb volt, minél közelebb kerültünk a halálos első vonalhoz.

A zsidók a többi orosz állampolgárral azonos jogokat kezdtek élvezni 1874-től az *általános* hadkötelezettség tekintetében, de az első világháború idején, egészen a februári forradalomig még érvényben volt Sándor cár rendelete arról, hogy a zsidók nem kaphattak az altisztinél magasabb rendfokozatot (a törvény nem terjedt ki a katonaorvosokra). A bolsevikok idején a helyzet gyökeresen megváltozott, és a második világháború alatt – összegzi az izraeli *enciklopédia* – „a Szovjetunió többi nemzetiségéhez képest a zsidók képezték a főtisztek aránytalanul nagy részét, elsősorban amiatt, hogy közöttük sokkal magasabb volt a felsőfokú képzettséggel rendelkező emberek aránya”. [80] J. Arad így értékeli: „a zsidó komisszárok és politikai tisztek létszáma a különböző alegységeknél a háború idején viszonylag magasabb, mint a más beosztásokban lévők... legalábbis a zsidók aránya a hadsereg politikai vezetésében... háromszor magasabb, mint a zsidóknak a Szovjetunió lakosságán belüli aránya”. [81] Azonkívül magától értetődő, hogy zsidók voltak „a katonaorvoslás legfőbb szakértői... a különböző frontok egészségügyi csoportfőnökségeinek vezetői... a Vörös Hadsereg tábornoki állományában 26 zsidó egészségügyi szolgálatos tábornok és 9 állatorvosi szolgálatos tábornok volt”; 33 zsidó tábornok szolgált a műszaki csapatokban.

[82] A zsidó orvosok és hadmérnökök természetesen nem csak magas posztokat foglaltak el: „a katonaorvosok között... számtalan zsidó akadt (orvos, ápolónő, szanitéc^[551])”. [83] Emlékeztetünk arra, hogy 1926-ban a katonaorvosok 18,6%-a volt zsidó, pedig a férfilakosságon belüli arányuk csak 1,7% [84], a háború idején ez az arány csak növekedett a nagyszámú zsidó katonaorvosnő miatt; „a zsidók hagyományosan magas aránya a szovjet orvostudományban és a műszaki szakmákban természetes módon járult hozzá nagyszámú zsidó szakember hadseregbeli szolgálatához”. [85]

Bármennyire is vitathatatlanul fontosak és szükségesek is voltak ezek a szolgálatok a *teljes* végső győzelemhez, korántsem mindenki élte meg a győzelmet. Egyelőre azonban az egyszerű frontszolgálatos hátratekintve az első vonalból, látta a front második és

harmadik lépcsőjét, amelyek persze nyilvánvalóan szintén részt vettek a háborúban. Mélységi törzskar, hadtáp, az egész orvoslás az egészségügyi zászlóaljtól felfelé, a különböző hátországi műszaki alegységek, és persze azoknak a személyzete, írnokok és a hadsereg teljes propagandagépezete, beleértve az utazó zenekarokat, a frontokon vendégszereplő színészbrigádokat, és mindenki láthatta: igen, *ott* jóval sűrűbben vannak a zsidók, mint az első vonalban. Ezt írják: „a »leningrádi frontlátogató írók« között” zsidó „még a legóvatosabb és inkább alulértékelt becslés szerint is... 31% volt”. [86] Vagyis inkább több. Ebből azonban nem világos: és hányan dolgoztak közülük szerkesztőségekben? Ezek rendszerint 10-15 kilométerre voltak az első vonaltól, ha pedig kimentél az első vonalba, és elkezdődött a haddelhadd, senki sem kényszerít arra, hogy „tartsd a frontot”, azonnal el is lehet menni, itt egész más a mentalitás. Hányan és hányan húzták magukra a „frontot megjárt” jelzőt, leginkább az írók és újságírók közül. A nevesekről külön irodalmi értékelő cikkben illik szólni. A nem nevesek és névtelenek – hány efféle *frontharcos* üledett le az üzemi újságokban – front-, hadsereg-, hadtest- és hadosztálylapoknál. Íme egy eset. A géppuskás tanfolyam után Alekszandr Herskovits alhadnagyot kiküldik a frontra. A tábori kórház után azonban, „miközben igyekezett utolérni egységét, valamelyik kis állomáson megérezte a nyomdafesték ismerős szagát, elindult felé és betért a hadosztályújság szerkesztőségébe, amelyiknek éppen szüksége volt első vonalbeli tudósítóra”. És a sorsa eldőlt. (És mi van a gyalogos alegységével, amely után igyekezett?) „Ebben a beosztásában sok ezernyi háborús kilométert tett meg.” [87] Hát persze, hogy harctéri tudósítók is estek el. Ezt meg Mihail Goldstein zenész, „fehér cédulás” – vagyis látása miatt nem hadköteles – írta önmagáról: „...igyekeztem a frontra jutni, ahol több ezer koncertet adtam, ahol sok katonadalt írtam, és ahol gyakran kellett lövészárkot ásnom, segítve a katonáknak”. [88] Gyakran? Utazó zenész és ásó a kézbe? Egykori frontszolgálatos szemével értékelve egyértelműen állíthatom: egészen hihetetlen kép. Vagy találkozunk efféle csodálatos életrajzzal: Jevgenyij Hersuni „1941 nyarán önkéntesként lép be a népfelkelők soraiba, ahol nemsokára kisebb esztrádzsenekart alakított”, borsódzik a hátam, és azé, aki ismeri ezeket a fegyvertelen, még egyenruhával sem ellátott, halálra szántan a végzetükbe hajszolt menetoszlopokat, ugyan, miféle zenekar? Majd 1941 szeptemberétől „Hersuni egy csapat felkelőtársával kivezénylik a vörös hadsereg leningrádi művelődési házába, ahol megszervezte a frontot járó cirkuszt, amelynek vezetője lett”. A dolog azzal végződött, hogy „1945. május 9-én a Hersuni-féle cirkusz Berlinben, a Reichstag lépcsőfordulóiban lépett fel”. [89]

Természetesen a gyalogságnál, az első vonalban is harcoltak zsidók. A 70-es évek közepéről származó szovjet forrás adatokat hoz kettőszáz lövészhadosztálynak az 1943. január 1-ei és 1944. január 1-ei nemzetiségi összetételéről, összehasonlítva az egyes nemzetiségeknek a „rég” határok közötti Szovjetunió lakosságán belüli arányával. Ezekben a hadosztályokban a fenti időszakban a zsidók aránya sorrendben 1,50% és 1,28%, míg a lakosságon belüli arányuk 1,78% (1939-ben). [90]

Helyénvaló megjegyeznünk, hogy némely vakmerő zsidó még feszültebben és termékenyebben vett részt a háborúban, mintha a fronton harcolt volna. Ilyen volt Trepper és Gurevics híres „vörös zenekara”, amely hírszerzői tevékenységet folytatott Hitler alatt egészen 1942 őszéig. Ők a szovjet stratégiai és taktikai döntések számára elengedhetetlenül fontos híreket továbbítottak. (Mindkét hírszerző leülte a magáét a Gestapónál, a háború után pedig a Szovjetunióban az első 10, a második 15 évet.) [91]

Vagy pedig Lev Manevics szovjet hírszerző, egy különleges rendeltetésű egység parancsnoka a polgárháború idején, majd sok éven keresztül hírszerző Németországban, Ausztriában, Olaszországban. Olaszországban letartóztatják 1936-ban, de még fogságából is módot talált hírek továbbítására a szovjet központba; 1943-ban a náci táborokban Sztarosztyn ezredes néven szerepel, az antifasiszta ellenállás tagja. Az amerikaiak 1945-ben kiszabadítják, de nem sokkal a Szovjetunióba való hazatérése után meghal, különben valószínűleg *lesittelték* volna. Csak 20 év múlva, 1965-ben kapta meg poszthumusz a Szovjetunió Hőse kitüntetését. [92] (Voltak fura életrajzok is, például Mihail Scheinmané. A 20-as évektől a Komszomol járási titkára, a harcos ateisták szövetsége fellángolásainak éveiben munkatárs annak központjában, majd a vörös professzúra^[592] főiskolájának a végzőse és az SZKbP KB sajtóosztályának munkatársa. Német fogságba esik 1941-ben, s a háborút annak végéig – zsidó és magas beosztású politikai tiszt! – a németeknél csücsüli végig. És a SZMERS számára egyértelmű „bűncselekmény” ellenére a többieket hosszú évekre lecsukták? Ő pedig már 1946-tól szerencsésen a vallástörténeti múzeum, majd pedig a tudományos akadémia történeti intézetének dolgozója. [93])

Persze különálló példákra – sem az egyik, sem a másik oldal felé – semmi sem lehet építeni. Megbízható és ami még fontosabb, részletesebb statisztika pedig nincs; és alig valószínű, hogy bármikor is lesz.

Nemrég azonban az izraeli napisajtóban érdekes történet jelent meg. Amikor a háború elején Jona Degen önkéntesként akart bevonulni a Komszomol-szakaszba, Sulim Dain, akit Jona magával hívott, azt válaszolta, „hogyszerencsésebb volna, ha a zsidók az összecsapást kívülről figyelhetnék, mivel ez nem az ő háborújuk, talán éppen ez hozza meg a megvilágosodást, és segít Izrael visszaállításában. »Ha behívnak a háborúba, bevonulok a háborúba. De önkéntesként semmi esetre sem.«, [94] Feltehetjük, hogy nem Dain volt az egyedüli, aki így gondolkodott, hanem különösen az idősebbek és élettapasztalatokkal rendelkezők közül számosan. És a zsidóknak ezt a hangulatát, különösen azoknál, akik hűségesek voltak Izrael örök eszméjéhez, teljességgel meg lehet érteni. Azért inkább egy kissé értetlen megjegyzés: jött az ellenség, a zsidók fő ellensége, mindenekelőtt a zsidókat kiirtani jött, és hogyan tudott Dain, és a vele egyívásúak semlegesek maradni? Az oroszoknak meg amúgy is meg kell védeniük saját országukat.

Egy mai kommentátor (ismerem személyesen: frontszolgálatos, majd elítélt) így összegzi: „egyetlen idősebb háborús veterántól sem hallottam mindmáig olyan világos gondolatokat és nem találkoztam az értékelés olyan mélységével, mint Sulim Dainnál” (aki aztán elesett Sztálingrádnál): „két fasiszta fenevad csapott össze”, ugyan minek vennénk ebben részt? [95]

Igen, a sztálini rezsim nem jobb a hitlerinél. De a *háború, időszakában* a zsidók számára ez a két fenevad nem lehetett azonos! És hogyha *az* a fenevad győzött volna, vajon mi történik a szovjet zsidókkal? Vajon *ez* a háború nem volt a zsidók *saját honukat védelmező* háborúja: összecsapni az egész zsidó történelem legborzalmasabb ellenségével? És azok a zsidók, akik éppen így értelmezték a háborút, és még azok, akik már nem választották el sorsukat az oroszok sorsától, mint Freilich, mint Lazarev és Feinerman, akik 1941-ben épp az ellenkezőjét gondolták, mint Sulim Dain, azok odaadóan harcoltak.

Isten mentsen, hogy valamiféle „zsidó gyávasággal” magyarázzam Dain álláspontját. Önkímélet és óvatosság végigvonul a zsidók szétszórásának egész történetén, valóban,

de hasonlóképpen magyarázható. Izrael hatnapos és más háborúiban pedig bebizonyították leemelkedő katonai bátorságukat.

Akkor pedig Dain álláspontja nem értelmezhető másként, mint annak a kettős alattvalóságnak az ellazító hatásával, amelyről 1922-ben a petrográdi Szolomon Lurje professzor azt mondta, hogy ez az antiszemitizmus egyik magyarázata és egyik legfőbb forrása: „az ebben az országban élő zsidó *nem csak ehhez* az országhoz tartozik, ezért érzései elkerülhetetlenül kettéoszlanak. A zsidók mindig nacionalista beállítottságúak voltak, de ennek a nacionalizmusnak a tárgya a zsidóság, nem pedig az az ország, amelyben a zsidók éltek.” [96] Nem voltak teljes mértékben érdekeltek ebben az országban. Hiszen a távolban sokak számára nem tudatosan, de ott lebeg a *saját* Izrael.

Ž

És a hátszországban? A kutatók kétséget kizáróan megállapították, hogy „a háború idején... kiéleződött az antiszemitizmus” [97]; „az antiszemitizmus görbéje ezekben az években ismét hirtelen felfelé fordult, és az antiszemita megnyilvánulások... feszültségükben és elterjedtségükben messze maguk mögött hagyták a húszas évek második felének mértékét” [98]; „a háború éveiben az antiszemitizmus bevonult a köztudatba még a legmélyebb hátszország területén is”. [99]

Az evakuálás idején „az úgynevezett mindennapi antiszemitizmus, amely tetszhalottá vált, miután a 30-as évek elején kialakult a sztálini diktatúra, most ismét életre kelt a háború által keltett általános szervezetlenség, pusztulás, egyéb nehézségek és nélkülözés közepette”. [100] Ez mindenekelőtt Közép-Ázsiára vonatkozik, Üzbegisztánra, Kazahsztánra, „különösen, amikor a frontról ideözönlött a sebesültek és hadirokkantak tömege” [101], ott pedig amúgy is tömegesen éltek az evakuált zsidók, köztük a lengyel zsidók is, akiket a kitelepítés „kiszakított hagyományos közegükből”, amely egyáltalán nem a szovjet és a kolhoz volt. Íme, a közép-ázsiai evakuálást megjárta zsidók tanúsága rögtön a háború után: „A kitelepített zsidók alacsony munkahatékonysága... a helyi lakosság szemében annak volt a bizonyítéka, hogy a zsidók nem szívelik a fizikai munkát, ami állítólag a zsidók egyik jellemvonása.” [102] „Az (antiszemita) hangulat fokozódásához jelentős mértékben hozzájárult az az aktív tevékenység, amibe nemsokára a lengyelországi menekültek fogtak az áru piacokon.” [103] „Hamarosan meggyőződhetek arról, hogy az a rendszeres kereset, amit számukra az üzemekben, kolhozokban, szövetkezetekben munkásként végzett munka biztosít... nem védi meg őket az éhhalál fenyegetésétől. Az életben maradáshoz egyetlen út kínálkozott, a piac, a kereskedelem, a »spekuláció«, és így a szovjet valóság „kényszerítette a lengyel zsidókat arra, hogy piaci műveletekbe fogjanak, akár akarták ezt, akár nem”. [104] „Taskent nem zsidó lakossága az Ukrajnából evakuált zsidókat barátságtalanul fogadta. Hangok hallatszottak: »Nézzétek csak ezeket a zsidókat! Mindnyájuknak sok pénze van.«, [105] „Ebben az időben előfordult a zsidók sértegetése, megfenyegetése, kihajtásuk a kenyérért sorban állók közül.” [106] „Az orosz zsidók másik csoportja, amely főként hivatalnokokból állt, és jelentős pénzeszközöket birtokolt, a helyi lakosság ellenséges érzületével találkozott a szabadpiaci árak felszórólása miatt, amelyek pedig amúgy is nagyon magasan tartották magukat.” [107]

És miután felsorolja ezeket a bizonyságokat, a szerző *közvetlenül* ezután magabiztosan így magyarázza ezeket a jelenségeket: „Egészen idáig eljutott a hitleri

hírverés visszhangja” [108], és nem ő az egyetlen, aki ezzel magyaráz.

Megáll az ember esze! Ugyan miféle hitleri agymosás volt képes ennyire széles körűen és győzedelmesen eljutni Közép-Ázsiába, ha a fronton is csak ritka szórólapok formájában jelent meg, amelyeket veszélyes volt kézbe venni, a rádiókészülékeket pedig a Szovjetunióban mindenkitől elkobozták?

Nem, persze, a szerző érti: volt „még egy oka annak, hogy az antiszemita hangulat fokozódott azokban a járásokban, ahova a kivándorlók fő áradata irányult. Itt rejtett formában megnyilvánult az ellenséges viszony a vidéki lakosság tömegei és az ország központjaiból érkezett privilegizált hivatalnokréteg között. A központi hivatalok áttelepítése a hátszág mélyére lehetővé tette, hogy a helyi lakosság nagyon tapinthatóan megérezze ezt a szociálisan szembetűnő különbséget.” [109]

Ž

Szintén sajátos mozgatórugók működnek a lakosságban is, amely magán érezte a német megszállást, mint Ukrajna. Itt az igazolása ennek a palesztinai zsidó ügynökség hírleveléből, 1945 márciusából: „Az ukránok ellenségesen fogadják a visszatérő zsidókat. Harkovban a felszabadulás után néhány héttel már egyetlen zsidó sem mert kimenni az utcára éjszaka... A zsidókat több alkalommal megverték a piacokon... A saját házaikba hazatérő zsidók csak az ingóságaik egy részét találták meg, amikor azonban bírósághoz fordultak, az ukránok gyakran hamisan tanúskodtak, a zsidók ellen vallottak.” [110] (A helyzet eléggé általános, bírósághoz hiába is fordult az ember: nagyon sok kitelepített személy, nem csak zsidók, régi lakóhelyükre való visszatérésükkor fedezték fel, hogy kirabolták őket.) „Ukrajna német megszállás alóli felszabadítása után a zsidókkal szemben kialakult ellenséges hangulatról számos tanúvallomás számol be.” [111] „A német megszállás következtében az antiszemitizmus – annak különböző formáiban – jelentősen megerősödött Ukrajna, Moldávia, Litvánia lakosságának minden rétegében.” [112]

Bizony, *éppen itt*, ezeken a területeken a hitleri zsidóellenes propaganda valóban jól működött a megszállás éveiben, a legfontosabb azonban ugyanaz marad: a szovjethatalom idején a zsidók összeolvadtak a vezető réteggel, és íme, egy, a megszállt területekről származó titkos német jelentésben 1941 októberében ez áll: „az ukrán lakosság zsidókkal szembeni dűhe igen nagyfokú... rájuk úgy tekintenek... mint az NKVD besúgóira és ügynökeire, amely szervezet bevezette az ukrán nép elleni terrort”. [113]

Általánosságban a háború kezdetén „a hitleristák azt tervezték, hogy azt a benyomást keltik, miszerint nem a németek, hanem maga a helyi lakosság kezdte el irtani a zsidókat”. Sz. Schwarz feltételezi, hogy a német propagandasajtó közléseivel szemben, „ellenkezőleg, éppen a helyszínről származó, nem a nyilvánosságnak készült német jelentések érdemlik meg a bizalmat”. [114] Bőségesen idézi F. Schtolecker SS^[553] Standartenführernek Berlinbe küldött jelentését a hozzá beosztott SS-csapatok tevékenységéről (a Baltikumban, Belorusszia egy részén és az OSzFSzK egy részén) a keleti háború megkezdésétől 1941. október 15-ig: „Habár ez jelentős nehézségekbe ütközött, a bevonulás (a német csapatoké) utáni első órákban sikerült a helyi antiszemita erőket bevetni a zsidók elleni pogromokban... Meg kellett mutatni, hogy... ez természetes reakció a zsidóktól elszenvedett sokéves elnyomásra és a kommunisták által szervezett terrorra... Nem kevésbé volt fontos a jövő számára vitathatatlan és bizonyítható tényként

kialakítani, hogy... a lakosság saját önálló kezdeményezésére alkalmazta a legkeményebb megtorlást a bolsevikok és zsidók ellen. Anélkül, hogy ebben felfedezhető volna bármiféle utasítás a német szervek részéről.”[115]

Az egyes megszállt területeken a helyi lakosságnak az ehhez hasonló kezdeményezések iránti készsége jelentősen különbözött. „A baltikumi feszült légkörben a zsidók iránti gyűlölet éppen akkor érte el forráspontját, amikor 1941. június 22-én megkezdődött Hitler támadása Szovjet Oroszország ellen” [116], mivel őket az NKVD-vel való együttműködéssel vádolták a baltikumiak kitelepítése céljából. Az izraeli *enciklopédia* E. Budvidajte-Kutorgene litván orvos naplóbejegyzését idézi: „Minden litván, kevés kivétellel, teljes egyetértésben van a zsidók iránti gyűlölet tekintetében.” [117] Mindazonáltal jelenti a Standartenführer, „legnagyobb megdöbbenésünkre zsidópogromot kiváltani... igen nehéz feladat volt”. Mégis sikerült a litván partizánok segítségével, akik június 25-ről 26-ra virradóan Kaunasban 1.500 zsidót pusztítottak el, a következő napokban pedig még 2.300-at. Felégették a zsidó negyedét és néhány zsinagógát [118]; „a zsidók tömeges kivégzését 1941. október 29-én és november 25-én végezte az SS és a litván rendőrök. A kilencedik erődben mintegy 19 ezret lőttek agyon” [119] a 36 ezer kaunasi zsidóból. 1941 őszén „sok litván városban és kitelepülésen a teljes zsidó lakosságot kiirtották a litván rendőrök a németek irányításával”. [120] Jóval nehezebb volt ehhez hasonló öntisztogatásokat és pogromokat kiváltani Lettországbán”, jelenti az SS-vezető, mivel ott „az egész nemzetiségi vezetőréteget, különösen Rigában kiirtották vagy kitelepítették a bolsevikok”. [121] Már 1941. július 4-én azonban a lett aktivisták „felgyújtottak néhány zsinagógát Rigában, amelyekbe előzőleg behajtották a zsidókat... Mintegy 2 ezer ember halt meg”; a megszállás első napjaiban részt vettek néhány ezer zsidó németek általi kivégzésében a bikerniekski erdőben, Riga mellett. Október végén és november elején mintegy 27 ezer zsidó kivégzésében a Rumbule vasútállomás közelében. [122] Észtországban „a jelentéktelen lélekszámú zsidó lakosság miatt nem volt lehetséges pogromok megrendezése”, számol be az SS-tiszt. [r23] Az észt zsidókat pogromok nélkül is kiirtották: „Észtországban mintegy kétezer zsidó maradt. Szinte minden zsidó férfit a németek és észt bűntársaik a megszállás első heteiben agyonlőttek.” A hátramaradottakat... „a Tallinn melletti Harku táborba zárták”, és 1941 végére mindnyájukat megölték. [124]

Belorusszia pedig csalódást okozott a német parancsnokságnak. Sz. Schwarz: „a németeknek arra tett sikertelen próbálkozásai, hogy elnyerjék a helyi lakosság széles köreinek szimpátiáját a zsidók kiirtásához... teljes egyértelműséggel tükröződnek a titkos német iratokban (jelentésekben)... »Változatlanul meg kell állapítanunk, hogy a lakosság elzárkózik bármiféle zsidóellenes önálló akciótól.«, [125] De a Vityebszk megye Gorodok városában a szemtanúk vallomása szerint 1941. október 14-én a gettó felszámolása során „a policájok rosszabbak voltak a németeknél” [126]; Boriszovban pedig éppen az „orosz rendőrség” (a jelentésből az következik, hogy nem helyi, hanem Berlinből hozott) „két nap alatt (1941. október 20-án és 21-én) 6.500 zsidót pusztított el. A jelentés szerzője hozzáteszi, hogy a zsidók kiirtását korántsem fogadta a helyi lakosság egyetértése...: »Ki adott rá parancsot...? Hogyan lehetséges az ilyen...? Most a zsidókat ölik, és mikor kerül sor miránk? Mit tettek ezek a szegény zsidók? Hiszen csak dolgoztak. A valódi felelősök, persze, veszélytelen helyen találhatóak.«, [127] Ez pedig a németek „megbízottjának”, egy Lettországból megérkezett belorusznak a beszámolója: „A beloruszok számára

ismeretlen a zsidókérdés. Számukra ez teljes egészében a németek dolga, amely nem érinti a beloruszokat... A zsidókkal mindenki együtténe, sajnálják őket, a németekre pedig mint barbárokat és zsidógyilkosokra (Judenhenker) tekintenek. A zsidó, mondják, ugyanolyan ember, mint a belorusz.” [128] Mindenesetre írja Sz. Schwarz, „nem voltak a német büntetőkülönítményekhez csatolt belorusz »nemzeti csapatok«, habár léteztek lett, litván és »vegyes« csapatok, amelyekben néhány belorusz is részt vett.” [129]

Ukrajnában ez az elgondolás jobban sikeredett. A háború kezdetétől fogva a német propaganda felszólította az ukrán nacionalistákat („banderovistákat”), hogy álljanak bosszút a zsidókon azért, mert Schwarzbard meggyilkolta Petljurát. [130] A Bandera-Melnik féle ukrán nacionalisták szervezetét (OUN) különösebben nem kellett rábeszélni: már a német-orosz háború kitörése előtt, 1941 áprilisában Krakkóban megtartott 2. kongresszusán határozatot fogadott el, amelynek 17. pontjában ez állt: „A Szovjetunióban a zsidók az uralkodó bolsevista rezsim leghűségesebb támaszai, és az Ukrajnába betört moszkvai imperializmus élcsapata... Az ukrán nacionalisták szervezete a zsidókat a moszkvai bolsevista rezsim pillérének tekinti, és egyidejűleg tájékoztatja a néptömegeket, hogy Moszkva a legfőbb ellenség.” [131] Kezdetben a „benderovisták” szövetséget kötöttek a németekkel a bolsevikok ellenében. Az 1940. év folyamán és 1941 első felében az OUN vezetése előkészületeket tett Németország és a Szovjetunió közötti esetleges háború esetére. Az OUN alapvető bázisa akkoriban a főkormányzóság volt, vagyis a nácik által megszállt Lengyelország egy része... (Ott) az ukrán rendőrség felállítása folyt, készültek a gyanús elemek listái, amelyekben zsidók is voltak. Ezeket a listákat használták fel a későbbiekben az ukrán nacionalisták a zsidók elpusztítására... „Menetcsoportokat” hoztak létre Ukrajna keleti részébe való kiküldésre, a német hadsereg kötelékében megalakították az ukrán nacionalisták „Roland” és „Nachtigal” zászlóaljait. Az OUN-tagok a német csapatokkal együtt érkeztek keletre. Nyugat-Ukrajnán 1941 nyarán „végigvonult a zsidópogromok hulláma, amelyekben... mind a melnyikovisták, mind a banderovisták részt vettek. A pogromok során mintegy 28 ezer zsidó halt meg.” [132] Az OUN iratai között megtalálható Ja. Sztecko (akit 1941 júliusában az ukrán kormány fejének nyilvánítottak) nyilatkozata: „A zsidók segítenek Moszkvának Ukrajna rabságban tartásában, ezért az álláspontom az, hogy a zsidókat el kell pusztítani, és Ukrajnában alkalmazni kell a zsidóság elpusztításának német módszereit.” Júliusban Lvovban (Banderának) az OUN vezetőségi ülése zajlott, ahol megvitatták a zsidópolitikájukat is. Különböző javaslatok hangzottak el: a zsidópolitikát „az 1939 előtti náci politika alapelveire építeni... Javasolták a zsidók elszigetelését gettóban... A legszélsőségesebb javaslatot Sztjepan Lenkavszkij tette: »Ami a zsidókat illeti, minden olyan módszert használni fogunk, ami elpusztításukhoz vezet.«, [133] És mindaddig, amíg az OUN kapcsolata a németekkel meg nem romlott (amiatt, hogy Németország nem ismerte el az ukrán függetlenség kikiáltását), „számos eset volt, különösen az első évben... amikor az ukránok közvetlenül segítettek a németeknek a zsidók kiirtásában”, különösen „az ukrán kiegészítő rendőrség, amelyet a németek főképpen Galíciában és a Volinyban toboroztak”. [134] „Umanban 1941 szeptemberében a város ukrán rendőrsége néhány SS-tiszt és őrmester vezényletével mintegy 6 ezer zsidót végzett ki”; november elején 6 km-re Rovnótól „az SS és az ukrán rendőrség 21 ezer zsidót pusztított el a gettóból”. [135] Ugyanakkor írja Sz. Schwarz: „Lehetetlenség megállapítani, hogy az ukrán lakosság mekkora részét fogta el az aktív és a pogromos antiszemitizmus hangulata. Valószínűleg a lakosság elég jelentős részétől idegen volt ez az érzés, különösen a kulturáltabb rétegek

körében.” Ami pedig a tősgyökeres szovjet Ukrajnát illeti, az ezekről a területekről küldött titkos német jelentésekben „egyáltalán nincs szó az ukrán pogromos »ösztönös népi erőkről«,„. [136] Még „a Krímben kerültek megszervezésre a tatár önvédelmi csapatok, amelyek irtották a zsidókat”. [137]

Ami a németek által megszállt tősgyökeres orosz területeket illeti, ott „a németek nem használhatták fel a lakosság oroszellenes hangulatát; a moszkvai imperializmusra való hivatkozás nem állta meg a helyét, a helyi nacionalizmus támogatásától megfosztott érv a judeo-bolsevizmusról, jelentős mértékben elvesztette mozgósító erejét”. A helyi orosz lakosság körében „viszonylag kevés ember támogatta aktívan a németek zsidóellenes pusztítási politikáját”. [138]

A szovjet zsidóság sorsát vizsgáló kutató következtetése: Litvániában is, Lettországbán is a németekre „jellemző volt pogromos tevékenységük álcázása, és a helyi lakosság köréből az ő támogatásával verbuválódott megsemmisítő különítmények előtérbe helyezése”. Viszont „Belorussziában, jelentős mértékben még Ukrajnában sem, és annál kevésbé az OSzFSzK megszállt területein” a németeknek ez nem sikerült, „a helyi lakosság többsége ebben nem igazolta a belé vetett bizalmat”, és ezeken a helyeken „a németeknek nyílt sisakkal kellett fellépniük”. [139]

A Szovjetunió ellen irányuló katonai hadjárat hitleri terve (Barbarossa-terv) magában foglalta „a politikai irányítás előkészítésének *különleges feladatait*, amelyek két ellentétes politikai rendszer totális harcából fakadnak”. A Wehrmacht legfőbb vezetése 1941 májusában-júniusában kibocsátott pontosító parancsai értelmében a Barbarossa-terv végrehajtásának területén – nyomozás és bíróság nélkül – azonnal megsemmisítendő volt minden személy, akit Németországgal ellenséges cselekményekkel gyanúsítottak (és minden esetben: politikai biztosok, partizánok, szabotőrök és zsidók). [140]

A Szovjetunió területén a különleges feladatok végrehajtására a biztonsági szolgálat (SD) és a biztonsági rendőrség (Gestapo) kötelékében négy különleges bevetési csoportot (Einsatzgruppen) hoztak létre. Ezek századnyi létszámú operatív részleggel (Einsatzkommandos) rendelkeztek. A bevetési csoportok együtt mozogtak a német hadsereg élcsapataival, de közvetlenül R. Heidrich, a Harmadik Birodalom biztonsági főcsoportfőnökének parancsnoksága alá tartoztak.

Az észak hadseregcsoporthoz tartozó Einsatzgruppe A (mintegy 1000 SS-tiszt és katona dr. F. Schtolecker SS Standartenführer parancsnoksága alatt) az „észak” hadseregcsoporthoz tartozó Einsatzgruppe B (655 fő, A. Neve SS Brigadenführer parancsnoksága alatt) Belorusszián és Szmolenszk vidékén keresztül Moszkva irányában vonult előre. A dél hadseregcsoporthoz tartozó Einsatzgruppe C (600 fő, E. Rasch Standartenführer) Nyugat- és Kelet-Ukrajna területén működött. Az Einsatzgruppe D-t (600 fő, prof. O. Olendorf Standartenführer parancsnoksága alatt) a 11. német hadsereghez csatolták és Ukrajna déli részén, a Krímben, a krasznodári és sztavropoli területeken működött.

A zsidók és komisszárok („a judeo-bolsevista világnézet hordozóinak”) kiirtását a németek az 1941 júniusi bevonulás első napjaiban kezdték, méghozzá „kaotikusan és rendkívül nagy lendülettel”. [141] „A németek által megszállt egyéb országokban a zsidó

lakosság leirtása fokozatosan és szisztematikusan történt. Jogszabályi korlátozásokkal kezdődött, gettók kialakításával és kényszermunka-kötelezettség bevezetésével folytatódott, majd kitelepítéssel és tömeges körfással ért véget. Szovjet Oroszországban mindezek az elemek furcsán átszövődtek időben és térben. Minden járásban, néha még minden városban is, különböző zsidóüldözési módszereket alkalmaztak... hiányzott az egységes és következetes rendszer.” [142] A hadifogságba esett zsidókat valahol elfogásuk után rögtön agyonlőtték, valahol később, a koncentrációs táborokban; a civil zsidókat valahol először gettókba zárták, valahol kényszermunka-táborokba; felhasználták a „lélekölőket”, a kipufogógázt a raktérbe vezető furgonokat is. „A kivégzés helye rendszerint a harckocsicsapda árka vagy egyszerű gödör.” [143]

Megdöbbszentő a nyugati sáv városaiban 1941 teléig, az első megsemmisítési időszak végéig elpusztított zsidók száma. Az idézett adatok szerint Vilniusban az ott élő 57 ezer zsidóból mintegy 40 ezret, Rigában a 33 ezerből 27 ezret, Minszkben a 100 ezres gettóból 24 ezret (a kivégzések a megszállás végéig folytatódtak), Rovnóban a 27 ezerből 21 ezret pusztítottak el. Mogiljovban mintegy 10 ezer zsidót végeztek ki, Vityebszkben 20 ezret, Kiszzelevics falu környékén mintegy 20 ezer zsidót Bobrujszk városából, Bergycsevben 15 ezret. [144]

Szeptember végén a fasiszták tömeges zsidóirtást rendeztek Kijevben. Szeptember 26-án végig a városban plakátok hívták össze a zsidókat, halálbüntetés terhe mellett az összeírási pontokba. Ők pedig, nem látván kiutat, beletörődve, ha nem is gyanútlanul, összegyűltek, mintegy 34 ezren, és szeptember 29-30-án mindnyájukat módszeresen agyonlőtték a Babij Jarban. A hullákat rétegről rétegre halmozva ebben a nagy vízmosásban, ahol nem kellett sírt ásni, gigantikus hekatomba^[554]! A későbbi kutatások során meg nem kérdőjelezett hivatalos német közlemény szerint ez alatt a két nap alatt 33.771 zsidót lőttek le. Kijev megszállásának következő két éve alatt a németek folytatták a kivégzéseket az annyira kedvelt, annyira *kényelmes* vízmosásban. Úgy tartják, hogy ekképpen a kivégzettek – már nem csak zsidók – száma akár a 100 ezret is elérhette. [145]

A Babij Jarban végrehajtott kivégzések mára már jelképként vonultak be a világtörténelembe. Borzongásra késztetnek a hideg-vérű számítás, a hozzáértő megszervezés miatt, ami éppen a humánus civilizációt megkoronázó XX. századra jellemző. A „vad” középkorban az emberek csak dührohamtól vagy a küzdelem hevében voltak képesek tömeggyilkosságokra.

Ehelyütt kell emlékeztetnünk arra is, hogy a Babij Jartól néhány kilométerre ugyanazokban a hónapokban a hatalmas darnyicai hadifogolytáborban szintén több ezer szovjet harcos és tiszt pusztult el, mi azonban nem őrizzük illő módon az emléküket. Sokak előtt ez elképzelhetetlen, teljesen ismeretlen. Mint ahogy az is, hogy több mint kétmillió hadifogságba esett honfitársunk pusztult el a háború első éveiben.

A katasztrófa következetesen kaparintotta meg a maga áldozatait a megszállt szovjet területeken.

Odesszában 1941. október 17-én, a német-román csapatok bevonulásának másnapján néhány ezer zsidó férfit öltek meg, később pedig a román parancsnokság felrobbantása után megkezdődött a totális terror. Mintegy 5 ezer embert öltek meg, többségében zsidót, és még több ezer embert hajtottak el a közeli faluba, és azokat ott mészárolták le.

Novemberben tömeges kitelepítést hajtottak végre a domanyevszki járásba, ahol is 1942 decemberében-januárjában „mintegy 55 ezer zsidót” irtottak ki. [146] A megszállás első hónapjaiban, 1941 végéig, Herszonban és Nyikolájevben 22.464; Dnyepropetrovszkban 11 ezer, Mariupolban 8 ezer, Kremencsugban majdnem ennyi zsidót öltek meg; a harkovi Drohobickij társban mintegy 15 ezret; Szimferopolban és a nyugati Krímben több mint 20 ezret. [147]

A német parancsnokság 1941 végére belátta, hogy a Blitzkrieg (villámháború) meghiúsult, és hosszú háborúra kell számítani. A hadigazdaság szükségletei a hátország másfajta megszervezését követelték meg. Némely helyen a német vezetés lelassította a zsidók kiirtását, hogy munkaerejüket és szakembereiket kihasználják. „Emiatt mind a nagy városokban is megmaradt a gettó, mint Riga, Vilnius, Kaunas, Baranovicsi, Minszk, mind pedig a kisebbekben, ahol a zsidók tömege a német hadigazdaság számára dolgozott.” [148] A munkaerő-szükséglet azonban, amely meghosszabbította a nagy gettók létezését, nem akadályozta meg, hogy 1942 tavaszától más területeken is újra ne induljon a tömegmészárlás. Nyugat-Belorussziában és Nyugat-Ukrajnában, Oroszország déli részén és a Krímben. Grodno körzetéből 30 ezer zsidót szállítottak el Treblinkába és Auschwitzba. Kiirtották a zsidókat Poleszje környékén, Pinszkben, Breszt-Litovszkban, Szmolenszkben. Az 1942. évi nyári előretörés idején a németek azonnal leöldösték az elfoglalt területeken talált zsidókat: Minyerálnije Vodi közelében a harckocsi elleni árokba lőtték bele a Kiszlovodszkából, Pjatyigorszkból és Jesszentukiból odahurcolt zsidókat. Így pusztultak el a Leningrádból és Kisinyovból odamenekített zsidók; megölték a keresi, sztavropoli zsidókat; a Don menti Rosztovban, amit a németek 1942 júliusának végén másodszor is elfoglaltak, augusztus 11-re elpusztították az összes megmaradt zsidót.

Sztálingrád és a kurszki csata után 1943-ban a háború kimenetele világossá vált. Visszavonulásuk során a németek úgy döntöttek, hogy zsidókat nem hagynak életben. Himmler^[55] 1943. június 21-én parancsot adott az összes megmaradt gettó likvidálására.

1943 júniusában megsemmisítették Lvov, Ternopol, Drogobics gettóit. Kelet-Galícia felszabadítása során 1944-ben „életben maradt 10-12 ezer zsidó, ami a megszállás idején odakerült zsidóknak mintegy 2%-a”. Minszk, Lida, Vilnius gettóiból a munkaképes zsidókat áttelepítették a lengyelországi, észtországi és lettországi koncentrációs táborokba, a nem munkaképeseket felkoncolták. Később, a baltikumi kivonulás idején, 1944 nyarán az ezekben a táborokban tartott zsidók egy részét agyonlőtték, másik részét áttelepítették a németországi táborokba (Stuthof stb.). [149]

A pusztulásra ítélt zsidók keresték a menekülés útját, sok gettóban földalatti szervezetek jöttek létre, amelyek célja a szökés megszervezése volt. Szökés után viszont sok minden függött a helyi lakosoktól. Kiadják e őket a németeknek, biztosítanak-e nem zsidó okmányokat, menedéket, élelmet. A megszállási övezetekben a németek kiszabták a zsidók segítéséért járó büntetést: kivégzés. [150] „Mindenütt azonban, minden megszállt területen voltak emberek, akik segítettek a zsidóknak... Ezek azonban csak egyedi esetek voltak. Saját és családjuk életét kellett kockára tenniük... Az ilyenek több százan, talán néhány ezren is lehettek. A lakosság túlnyomó része a külső megfigyelő álláspontjára helyezkedett.” [151] Érdekes módon Belorussziában és az OSzFSzK megszállt területein, ahol a lakosság nem volt ellenséges a zsidókhöz, főként nem szervezett pogromot, ott a lakosok segítsége kisebb volt, jegyzik meg a zsidó szerzők, mint Európában, sőt

„Lengyelországban, ahol... széles körben elterjedt a hagyományos, népi antiszemitizmus”. [152] (Sz. Schwarz két könyve és J. Arad gyűjteménye összesít sok tanúvallomást.) Ezt valószínűleg azzal magyarázzák, hogy a felkoncolástól való félelem mellett a szovjet rezsim időszakában a lakosság alázatossá vált a hatóságokkal szemben, megszokta, hogy mindenben engedelmeskedik, és semmibe sem avatkozik bele.

Hát, igen, már annyira belekalapáltak bennünket a földbe, annyi milliót szakítottak már ki addig emberállományunkból, és annyira halálraítélt volt minden, a hatóságokkal szembeni ellenállás, hogy most a zsidók sem tudták megkapni a lakosság támogatását.

De a jól működő, Moszkvából irányított illegalitás és a partizánok szintén alig vettek részt a halálraítélt zsidók mentésében. A szovjet partizánokhoz való viszony különleges, éles probléma volt a megszállt területre került zsidók számára. Bevonulni az erdőbe, vagyis partizánnak állni volt a zsidó férfiak számára a legjobb esély, mintsem bevárni a német pusztítást. A partizáncsapatokban azonban gyakori, és heves volt a zsidókkal szembeni ellenséges magatartás, „voltak olyan orosz csapatok, amelyek elvből nem vettek fel zsidókat. Mivel, hogy állítólag a zsidók nem tudnak és nem akarnak harcolni” – írja Mose Kaganovics, egykori zsidó partizán. A felvett nem zsidót a csapat látta el fegyverrel, a belépni szándékozó zsidótól pedig saját fegyvert követeltek, ráadásul időnként a jobbat rosszabbra cserélték. „Partizánközegben széles körben elterjedt a zsidókkal szembeni ellenségesség... némely csapatban az antiszemitizmus annyira erős volt, hogy a zsidók kénytelenek voltak megszökni a csapattól.” [153] Említenek egy esetet 1942-ből, amikor a grodnói megye Mir városkájából mintegy kettőszáz zsidó fiatalember és lány szökött meg a gettóból az erdőbe, „ott pedig a szovjet partizánok között találkoztak az antiszemitizmus megnyilvánulásaival, ami sok szökevény halálához vezetett; csupán egy részük tudott belépni valamelyik partizáncsapatba”. [154] Itt egy másik eset. Minszk környékén működött a Ganzenko partizáncsapat. „Alapvetően a minszki gettó szökevényei” adták az utánpótlást; „a zsidók létszámának növekedésével a csapatban antiszemitizmus miatti összetűzések törtek ki” és akkor a csapat zsidó részének le kellett válnia. [155] A partizánoknak ezen reakciói valószínűleg spontán módon alakultak ki, nem a központból kaptak rá utasítást. Mose Kaganovics adatai szerint 1943 végétől felerősödött „a Szovjetunióból érkezett fegyelmezettebb elemek befolyása, (és) a (zsidók) általános helyzete valamelyest javult”. [156] Panaszaik között szerepel az is, hogy amikor a szovjet előretörés során szabadították fel a területeket, és partizánokat küldtek a frontra (így igaz, ráadásul mindenkit egyaránt), akkor mintha elsősorban éppen a zsidókat [157], ami alig hihető. A zsidók azonban, meséli Kaganovics, esetenként közvetlen segítséget is kaptak. Sőt, van rá példa, hogy „a partizánok lerohantak kisebb városokat a zsidók (a gettókból és lágerekből való) megmentése végett... az orosz partizánmozgalom segített a zsidóknak átkelni a frontvonalon szovjet területre... (ilyen módon) sok ezer zsidót irányítottak át a fronton, akik a mészárlástól való félelmükben Nyugat-Belorusszia erdeibe menekültek”. A Csernyigov megyében működő partizánegyesülés „az erdőben rejtőzködő zsidó családi táborokból mintegy 500 zsidó gyermeket fogadtak be, védelmezték, és ellátták őket... Miután a Vörös Hadsereg elfoglalta Szarnit (Volinyban), néhány csapat átszakította a frontot és Moszkvába küldte a zsidó gyerekeket.” [Schwarz Sz. feltételezi, hogy „ezek a közlések erősen eltúlzottak. (De) valódi eseményeken alapulnak, (amelyek) figyelmet érdemelnek.”] [158]

Zsidó családi táborok úgy keletkeztek, hogy a zsidók családotul menekültek az

erdőbe, „ezek a szökevények több ezren voltak”. Akkoriban tisztán zsidókból álló fegyveres osztagok is alakultak, kifejezetten ezeknek a táboroknak a védelmére (fegyvert harmadik személyektől vásároltak, a német katonáktól vagy a rendőröktől). És mi legyen az élelmezéssel? Csakis erővel elvenni a szomszédos falvak parasztjaitól az élelmiszert, valamint lábbelit, női és férfi ruhát. „A parasztok az üllő és a kalapács közé kerültek. Ha nem szolgáltatta be a németeknek a »normát«, azok felégették udvarát és felkoncolták, »partizán«-nak nevezve. A partizánok pedig a másik oldalról, erővel elvették tőle mindent, amire szükségük volt” [159], és ez, természetesen a parasztok dühét váltotta ki: nem elég, hogy kifosztják őket a németek, kifosztják a partizánok, most még a zsidók is? És elveszik még az asszonyokon lévő ruhát is?

Itt van például Baruch Levin partizán, aki 1943 tavaszán elindult egy ilyen családos táborba, bízva abban, hogy gyógyszer tud szerezni beteg társainak. Ő meséli: Tuvija Belszkij „legendás hősnek tűnt a szememben... Népi származású, és az erdőben egy 1.200 fős csapatot tudott megszerezni... A legborzalmasabb napokban, amikor egy zsidó még önmagának elegendő élelmet sem tudott szerezni, ő biztosította a betegek, az öregek és az erdőben született csecsemők ellátását.” Levin mesél Tuvijának a zsidó partizánokról: „»Bennünk, néhányunkban az életben maradtak közül teljes mértékben eltűnt az élet megbecsülése. Életünk értelme most a bosszú. Kötelességünk harcolni a németekkel, kiirtani őket mind egy szálig...« Sokáig beszéltem... Felajánlottam, hogy kiképezem Belszkij embereit a robbantásokra, mindarra, amit magam is megtanultam. A szavaim azonban, érthetően, nem voltak képesek megváltoztatni Tuvija világnézetét...: »Azt akarom, Baruch, hogy egyet érts meg. Éppen azért, mert olyan kevesen maradtunk, számomra az a fontos, hogy a zsidók életben maradjanak. Ebben látom a saját célomat, és ez a legfontosabb.«, [160] Az előbbi Mose Kaganovics viszont, még az 1956-ban Buenos Airesben „békés viszonyok közepette, sok évvel a hitlerizmus feletti megsemmisítő győzelem után” kiadott könyvében is Sz. Schwarz véleménye szerint „egyszerűen vérszomjas nézeteket vall a németekről, amelyekben érződik a hitleri ragály hatása... dicsőíti azt, amikor a zsidó partizánok az elfogott németeket »zsidó halál«-al ölték meg borzalmas, Hitler által meghatározott minta szerint. Vagy lelkesen meséli, ahogy a (zsidó) partizánosztog parancsnoka egy olyan litván falu ellen intézett büntetőexpedíció során, amelynek lakói aktívan segítettek a németeket a zsidók körfésében, több tucat ember kivégzése után beszédet intézett a téren összegyűjtött és térdre állított falusiakhoz.” [161] Sz. Schwarz erről visszafogott, de nyilvánvaló elítéléssel szól.

Hát igen, mindenféle dolgok voltak. A kannibálok gyilkosságai bosszúért kiáltanak, de minden bosszú, a jövőre nézve tragikus módon, a bosszúállás újabb csíráit szüli.

Ž

A szovjet zsidók összes emberveszteségét a második világháború idején (a háború utáni határok között) a különböző zsidó források eltérően becsülik.

„Hány szovjet zsidó élte túl a háborút?” – kérdezi Sz. Schwarz és saját számításait ajánlja: 1,81-1,91 millió (nem számítva a nyugat-lengyelországi és romániai menekülteket, jelenlegi visszahonosítottakat), „bármely számítás szerint a háború végére a zsidók létszáma jelentősen kevesebb volt kétmilliónál, és nagyon távol a szinte elfogadott hárommilliótól”. [162] Vagyis az összes emberveszteség, Schwarz szerint, 2,8-2,9 millió fő.

Arad 1990-ben így értékeli: „Miközben a németek által megszállt területeket szabadította fel... a szovjet hadsereg szinte nem talált zsidót. A megszállt területeken német fennhatóság alá került 2.750.000-2.900.000 zsidóból majdnem mindenki elpusztult.” Arad azt javasolja, hogy ehhez a számhoz adjunk hozzá még „mintegy 120.000 zsidót, a szovjet hadsereg katonáit, akik elestek a frontokon, és mintegy 80.000 hadifoglyot, akit a fogolytáborokban végeztek ki”, valamint „több tízezer zsidót, akik Leningrád, Odessza és más városok blokádja idején, és a mélységi hátszágban haltak meg... a kitelepítések helyszínein előforduló nehéz életkörülmények miatt”. [163]

M. Kupoveckij demográfus 1990-ben adott közre több kutatást, amelyekhez új levéltári anyagokat, bizonyos pontosított kiindulási adatokat és az etnodemográfiai^[556] egyenleg meghatározásának korszerűbb módszereit használta fel. Az ő eredménye: a zsidó lakosság összes embervesztesége a Szovjetunió háború utáni határai között 1941-1945-ben 2 millió 733 ezer főt tett ki (1 millió 112 ezer „keleti” és 1 millió 621 ezer „nyugati” zsidó), vagyis az 1941 júniusában a Szovjetunióban élt 4 millió 965 ezer fős összlétszámnak az 55% -át). Ez a szám a náci emberirtás áldozatain kívül *magában foglalja*: a veszteségeket a katonák és a partizánok között, a front menti sávban élő polgári lakosság között, a kitelepítés és az elhurcoltatások körülményei között, valamint a háború idején működő sztálini lágerok áldozatait (a szerző hozzáteszi, hogy ezen az összegző számon belül az egyes kategóriákhoz tartozó értékek meghatározása még előttünk áll). [164] Ezt az értéket, úgy tűnik, elfogadja a *Kis Zsidó Enciklopédia* is, mivel ugyanazt a számot hozza. [165]

A nagy honvédő háború összes embervesztesége a szovjet lakosság körében: 27 millió fő („a demográfiai egyenleg módszerével” 26,6 millió [166]), ez valószínűleg egyelőre még nem teljes.

Nem hagyhatjuk ki, hogy *mi* is volt még az oroszok számára az a háború. Hitlertől nemcsak saját országát, valamint a szovjet zsidóságot szabadította meg, hanem az egész nyugati világ társadalmi rendszerét is. Ez a háború azonban az orosz néptől akkora áldozatot és fellángolást követelt meg, amely után sohasem nyerte vissza erejét és egészségét. A nép ebbe beleroppant. A nyomorúság hullámverései között – a polgárháború és a kulákirtás után – majdnem kimerült minden erejéből.

Ž

A háború éveiben a megszállt területeken, a különböző helyen és időben végzett népirtások során a szovjet zsidóságot az a kegyetlen és elháríthatatlan katasztrófa emésztette fel, amelyre – kiszámítva és módszeresen – kárhoztatva volt az európai zsidóság.

Áttekintésünk választott köre szerint – amely csupán Oroszországra vonatkozik – a katasztrófa mint teljes egész nem témája könyvünknek.

A katasztrófa egy ősi történelmi nép hatalmas eseménye. Mindenképpen erős érzéseket kellett kiváltania a zsidókból és a legkülönbébb gondolatokat és következtetéseket.

Sok régóta beolvadt, népétől eltávolodott zsidót a katasztrófa saját zsidóságuk világosabb és feszültebb érzékeléséhez vezetett. De: „Sokak számára a katasztrófa annak bizonyítéka, hogy Isten meghalt. Ha létezne, kétségtelenül nem hagyta volna, hogy

Auschwitz bekövetkezzen.” [167] Még egy ellentétes gondolat: „Egy egykori auschwitz fogoly mondotta nemrég: »a lágerekben új Tóra adatott nekünk, csak egyelőre nem tudjuk elolvasni.«, [168]

És még valami egy meggyőződéses izraeli szerzőtől: „A katasztrófa amiatt történt, hogy mi nem teljesítettük a szövetséget, nem tértünk vissza földünkre. Vissza kellett volna térnünk, hogy újjáépítsük a templomot.” [169]

Azonban ezt az értelmezést csupán magányos elmék érték el, habár mindez az Ószövetség minden prófétájának könyvét áthatja.

Másokban keserű gondolat fogalmazódott, és él mindmáig: „Az emberiség egyszer már lemondott rólunk... Nem lettünk a nyugati világ részeivé a katasztrófa idején. A Nyugat elvetett, kivetett magából.” [170] „Bennünket ugyanolyan mértékben elkeserít maga a katasztrófa Európában, mint az egész világ, sőt az Európán kívüli zsidóság szinte teljes közömbössége a fasiszta országokban élő zsidóság sorsa iránt... Micsoda hatalmas bűn terheli a világ demokráciáit általában, és a demokratikus országok zsidóságát konkrétan... A kisinyovi pogrom jelentéktelen büntett a német borzalmakhoz, a... sok millió zsidó élet leirtásának következetesen végrehajtott tervéhez képest; és mégis Kisinyov nagyobb tiltakozást váltott ki... Még a kijevi Bejlisz-per is nagyobb figyelmet ébresztett a világban.” [171]

Ez azonban igazságtalanság. Azóta, hogy a pusztítás lényege és méretei kezdtek világossá válni a világ számára, a zsidók megérezhették a világ számos népének következetes és határozott védelmét és meleg együttérzését.

Belátják ezt még néhányan a mai izraeliek közül is, sőt óvják is hitsorsosaikat a szélsőségektől: „Fokozatosan a katasztrófa emlékezete megszűnik emlék lenni. A zsidó állam *ideológiájává* vált... A katasztrófa emlékezete *vallásgyakorlássá*, állami *kultusszá* vált... Izrael Állam magára vette a katasztrófakultusz apostolának szerepét más népek között, a pap szerepét, alj a neki járó tizedet szedi. És jaj azoknak, aki elutasítja a tized megfizetését.” A következtetés: „A náciizmus legrosszabb öröksége a zsidók számára a *szuperáldozat szerepe*.” [172]

Egy másik szerző is igen hasonlóan nyilatkozik: a katasztrófa kultusza betöltötte „az ürességet a vallástalan zsidók lelkében... a katasztrófa okozta trauma a megtörtént eseményre adott reakcióból egy új nemzeti szimbólummá vált, amely minden mást kiszorít”. És „ez a »katasztrófamentális« évről évre erősödik... ha nem térünk magunkhoz Auschwitz traumája után, sosem válhatunk normális néppé”. [173]

A zsidóság sem szűnik meg igyekezetében, hogy értelmezze a katasztrófát, ez néha kínlódással jár. Izraeli történész, egykori szovjet elítélt véleménye: „Azokhoz a zsidókhoz tartozom, akik nem hajlamosak a nemzeti sors szerencsétlenségeit a gonosz »gojokra« hárítani, magukat pedig... szerencsétlen báránykának vagy idegenek játékszerének tartani. Ráadásul a XX. században! Ellenkezőleg, közelállónak érzem Hannah Arendt gondolatát, miszerint a mi évszázadunkban a zsidók a népek történelmi játékaiknak egyenrangú résztvevői voltak, a rájuk zuhant borzalmas katasztrófa pedig nemcsak az emberiség ellenségei által kiötlött gonosz terv következménye volt, hanem a zsidóság, vezetőinek és cselekvő rétegének hatalmas végzetes tévedése is.” [174]

Szintén Hannah Arendt „a katasztrófa okait magában a zsidóságban (is) kereste... Fő

érve: a korszerű antiszemitizmus a zsidóknak az európai állammal és társadalommal szembeni különleges viszonyának volt az egyik következménye”; a zsidók „képtelennek bizonyultak a nemzetállamon belüli erőviszonyok eltolódásának, és a növekvő szociális feszültségeknek az értékelésére”. [175]

A 70-es évek végén olvashatjuk Dan Levinnél: „Ebben a kérdésben Branover professzorral értek egyet, aki úgy tekinti, hogy a katasztrófa jelentős mértékben büntetés volt a bűneinkért, többek között a kommunista mozgalom vezetésének bűnéért. Ebben van valami.” [176]

Nem, ennyire *szembeötlő* változás nem történt a zsidóságban. A mai zsidóság tömegei számára ez a megközelítés sértőnek és istenkáromlónak tűnik.

Sőt, ellenkezőleg: „Maga a holokauszt^[557] ténye erkölcsi igazolásul szolgál a zsidó sovinizmus számára. A második világháború leckéit éppen fordítva sajátították el... ezen a táptalajon nőtt fel és erősödött meg eszmeileg a zsidó nacionalizmus. És ez borzalmasan bántó. Az áldozatnép iránti büntudat és együttérzés az elkövetett bűnöktől mentesítő búcsúcédulává vált, amely bűnök mindenki más számára megbocsáthatatlanok. Innen fakad annak a felszólításnak az erkölcsi igazolása is, hogy ne keverjük össze ősi vérünket az idegenekével.” [177]

A Németországban élő zsidó publicistaasszony a 80-as végén azonban azt állapítja meg, hogy: „Mára már elköltöttük Auschwitz »erkölcsi tőkéjét«.” [178] És ugyanő egy évvel később: „A szolid erkölcsi tőke, amelyre a zsidók Auschwitzban tettek szert, mára már elfogyott”, a zsidók „már nem haladhatnak a világgal kapcsolatos kifogások régi útján. Manapság már a világnak joga van úgy beszélni a zsidókkal, mint mindenki mással... a zsidók jogaiért folytatott harc nem haladóbb jellegű, mint a többi nép jogaiért folytatott. Ideje széttörni a tükröt és körülnézni: nem vagyunk egyedül a világban.” [179]

Az ilyen méltó, nagylelkű önkritika szintjére kellene emelkednie az orosz elméletek a XX. századi orosz történelem értelmezése során a forradalmi időszak elállatiasodásától, a szovjet időszak megfélemlített közömbösségén keresztül a posztsovjet időszak fosztogató aljasságáig. Annak kibíratatlanul súlyos tudatától, hogy ebben a században mi, oroszok leromboltuk történelmünket haszontalan uralkodók, de saját alkalmatlanságunk miatt is, és attól az emésztő aggodalomtól, hogy mindez helyrehozhatatlan is lehet, gyötrődve vegyük észre az orosz példa alapján is: nem a Magasságos büntetése-e ez?

10. SZTÁLIN HALÁLA

A 20-as évek elején az *Oroszország és a zsidók* című gyűjtemény szerzői előre látták: (a zsidók előtt a Szovjetunióban nyíló) „mindezek a szép távlatok” csak addig ilyen vonzóak, „amíg azt feltételezzük, hogy a bolsevikok meg akarnak bennünket védeni. De meg akarnak e? Gondolhatjuk-e azt, hogy olyan emberek, akik a hatalomért árvított küzdelmükben mindent eladtak – a hazájukkal kezdve a kommunizmusig bezárólag –, hűségesekek maradnak hozzánk akkor is, amikor ez már nem lesz számukra kifizetődő?” [1]

Sem a 20-as, sem a 30-as években, amelyek kedvezőek voltak számukra, a szovjet zsidók többsége nem követte ezt a józan figyelmeztetést. Valójában igazából meg sem hallotta.

Mindeközben pedig az orosz forradalomba beleolvadva a zsidók is számíthattak arra, hogy valamikor, minden forradalom törvényszerű visszavonulását követve, ez a forradalom, ha csak a farkával is, de végigcsap rajtuk.

A háború utáni évek „a nehéz csalódások időszakává” [2] váltak, súlyos megpróbáltatásokat hoztak a szovjet zsidóknak. A legutolsó nyolc sztálini év alatt: támadás a „kozopoliták” ellen; a tudományban, a művészetben, a sajtóban elfoglalt pozíciók elvesztése; a zsidó antifasiszta bizottság szétverése, legfontosabb tagjainak kivégzésével, és az „orvosok pere”.

A totalitárius rezsim felépítésének megfelelően a zsidó államigazgatási jelenlét csökkentésének *legelső* kezdeményezője nem is lehetett volna senki más, mint Sztálin maga. Csak tőle eredhetett az első lökés.

Azonban sem Sztálin álnok jelleme, sem a szovjet tájékoztatás megkövesültsége sem engedte, hogy egyetlen hang elhangozzék, egyetlen lépés is történjen nyíltan. Láttuk, hogy a háború éveiben a szovjet sajtó semmilyen formában sem fújt riadót a zsidók németországi elpusztításával kapcsolatban, sőt még leplezte is az ott történeteket, óvakodva attól, hogy ennek a háborúnak viszonyai között saját népe a hatalmat zsidópártinak tekintse. A szovjethatalom viszonya a zsidókhoz változhatott anélkül, hogy ez évekig bármilyen formában is az agitációs felszínre bukkant volna. Az első változások és a szolgálati helycserék akkor még alig észrevehetően, Sztálin és Hitler közeledésekor, 1939-ben kezdődtek. Nemcsak a zsidó Litvinovot váltotta fel Molotov, és megkezdődött a külügyi népbiztosság apparátusának „megtisztítása”, hanem a diplomáciai iskolák és a katonai akadémiák kapuja is bezárult a zsidók előtt. Néhány évnek kell eltelnie azonban addig, amíg kívülről is észrevehetővé válik a zsidók eltűnése a külügyi népbiztosságból, és befolyásuk lényeges csökkenése a külkereskedelmi népbiztosságban.

A szovjet párton belüli mozgások titkossága miatt azokban az időkben senkinek sem volt tudomása arról, hogy már 1942 végétől az agit.-prop. apparátusa titkos erőfeszítésekbe kezdett, hogy kiszorítsa a zsidókat az olyan művészeti központokból, mint a nagyszínház, a moszkvai konzervatórium, a moszkvai filharmónia, ahol – az 1942 nyarán Alekszandrov, az agit.-prop. Vezetője által a KB-ba eljuttatott feljegyzés szerint – minden „majdnem teljes egészében nem orosz személyek kezében van”, az „oroszok

pedig nemzeti kisebbségbe kerültek”. [3] Később kísérletek történtek arra, hogy „felülről kezdjenek... valamely nemzetiségi-személyzeti átalakítást, amely a gyakorlatban mindenekelőtt a zsidók kiszorítására irányult az igazgatási szervezetekből”. [4] Sztálin az évek során a helyzettől függően hol támogatta, hol visszafogta ezeket az erőfeszítéseket.

A háborús időszak zsidókkal kapcsolatos feszültsége a háború utáni visszaköltöztetés során is megnyilvánult. Szibériában és Közép-Ázsiában a zsidókat barátságtalanul fogadta az ottani környezet, és a háború után szinte csak a közép-ázsiai köztársaságok fővárosaiban telepedtek le zsidók, a többiek visszafelé indultak, de már nem a saját korábbi városaikba és kisvárosaikba tértek vissza, hanem a nagyvárosokba. [5]

A visszatérő menekültek legnagyobb áradata Ukrajnába tartott, éppen ott fogadta azonban leginkább őket a lakosság ellenszenv. Főképpen a visszatérő főnökséget vagy az irigyelelnivaló lakások tulajdonosait; ehhez hozzájött még a megszállt területeken nemrég alkalmazott hitleri hírverés tálfűtöttsége. Hruscsov, aki 1943 végén állt Ukrajna élére (akkor az ukrán kommunista párt első titkára és Ukrajna népbiztosi tanácsának elnöke) nemcsak semmit sem szólt erről nyilvános beszédeiben, inkább hallgatott a zsidóknak a megszállás éveit alatti sorsáról, hanem be is tartotta az Ukrajnára vonatkozó titkos utasítást: zsidókat tilos felvenni felelős állásokba. Ruzsa-Godesz régi kommunista zsidóasszony, aki az egész hitleri megszállást Helminska lengyel név alatt élte át, elbeszélése szerint a visszavágyott kommunisták visszatértével nem talált munkát zsidó származása miatt. Hruscsov ezt az időnként rá jellemző szókimondással meg is magyarázta: „A zsidók a múltban számos bűnt követtek el az ukrán nép ellen. A nép gyűlöli őket ezért. A mi Ukrajnánkban nincs szükség zsidókra... (ők) jobban tennék, ha nem térnének ide vissza. Inkább menjenek Birobidzsánba... Ez Ukrajna. És nem szeretnénk, ha az ukrán nép a szovjethatalom visszatérését a zsidók visszatértével azonosítaná.” [6]

„Kijevben 1945 szeptemberének elején az NKVD egyik zsidó őrnagyát kegyetlenül megverte két katona. A tiszt lelőtte támadóit, ami után megkezdődött a zsidók tömeges verése, ötüket megölték.” [7] A források más, hasonló esetet is említene. [8]

Ahogy a *Szocialiszticeszkij vesztnyik* írta: a háború alatt kiéleződött zsidó „nemzeti érzés élesen reagált az antiszemitizmus nagyszámú megnyilvánulására, és az antiszemitizmus iránti, még gyakrabban előforduló közömbösségre”. [9]

Lám, mennyire jellemző ez a motívum: az antiszemitizmus iránti közömbösség szinte ugyanannyira felháborító, mint az antiszemitizmus. Igen, a saját bajaiktól megkínzott embereknél és népeknél gyakran esik vissza a mások baja iránti együttérzés fájdalomküszöbe. A zsidók sem képeznek kivételt; jogosan jegyzi meg a mai szerző: „Remélem, hogy engem, mint zsidó nőt, aki tudatában van saját gyökereinek és természetes módon megtalálta saját helyét Izraelben, nem fognak elfogultsággal vádolni, ha arra emlékeztetek, hogy saját szörnyű szerencsétlenségeink idején a zsidó művészek nem léptek fel a kitelepített krími és kaukázusi népek védelmében.” [10]

Miután a Vörös Hadsereg 1943-ban felszabadította a Krímet, „Moszkvában a zsidó elit köreiből elkezdtek beszélni a 20-as évek krími terveinek elengedhetetlen újjászületéséről”, vagyis a zsidók Krímbe költöztetéséről. A szovjet kormány nem vetett véget ezeknek a törekvéseknek abban a reményben, hogy „az amerikai zsidók bőkezűbben

fogják áldozni dollárjaikat a Vörös Hadsereg javára”. Az Egyesült Államokban 1943 nyarán tett diadalmas körutazásuk során Michoels és Fefer, Molotov szóbeli beleegyezése alapján tárgyalhattak az amerikai cionistákkal a zsidók Krímbe költözésének pénzügyi támogatásáról. A krími zsidó köztársaság létrehozásának gondolatát támogatta az akkor külügyminiszter-helyettes, nagyhatalmú Lozovszkij is. [11]

A zsidó antifasiszta bizottság (JAK) más tervvel is rendelkezett: a zsidó köztársaságot a kitelepített Volga menti németek köztársasága helyén létrehozni (ahol, amint az előző fejezetben láttuk, a németek kitelepítése után zsidó telepek jöttek létre). Markis Eszter, Perec Márkis JAK-tag özvegye alátámasztja, hogy Markis levelet nyújtott be „a korábbi Volga menti német köztársaság területének átadásáról a zsidóknak”. [12]

A politikai bizottságban „a JAK-hoz a legjóindulatúbban Molotov, Kaganovics és Vorosilov” álltak hozzá. [13] És „a szóbeszéd szerint a politikai bizottság némely tagja... hajlott erre (a krími ötletre)”. [14] Michoels, Fefer és Epstein 1944. február 15-én memorandumot küldtek Sztálinnak erről. (P. Szudoplatov verziója szerint: habár Sztálin már korábban elhatározta, hogy kitelepíti a tatárokat a Krimből, ez a döntése csak február 14-én érkezett meg Berijához végrehajtásra [15], úgyhogy a memorandum éppen idejében érkezett.)

Ez volt a zsidó remények csúcspontja. G. B. Kosztircsenko a korszak kutatója írja: a JAK vezetői „eufóriába estek. Azt kezdték érezni (különösen Michoels és Fefer nyugati utazása után), hogy az általuk alkalmazott közismert rámenősség könnyen ahhoz vezethet, hogy – miként az amerikai zsidó elit – ők is befolyásolhatják a kormányköröket, és részt vehetnek az állam politikai irányvonalának alakításában a szovjet zsidók érdekében.” [16]

Sztálin azonban nem engedélyezte a krími tervet, nem is tetszhetett neki, tekintetbe véve a Krím stratégiai jelentőségét. A szovjet vezetők, akik éppen az Amerika elleni háborúra számítottak, valószínűleg azt feltételezték, hogy egy ilyen háború esetén a Krím sűrű zsidó lakossága esetleg szimpátiát mutatna az Egyesült Államok iránt. (Azt mesélik, hogy az 50-es évek elején némely letartóztatott zsidónak ezt mondták a GB vizsgálói: „Hiszen nem fogtok Amerika ellen harcolni? Tehát, az ellenségeink vagytok.”) Hruscsov hasonlóképpen gondolkozott, sőt, 10 év múltán a Szovjetunióban kifejezetten a zsidó kérdéssel foglalkozó kanadai kommunista küldöttségnek kijelentette: a Krím „nem válhat a zsidó betelepülés központjává, mivel e terület háború esetén a Szovjetunió elleni harc lehetséges színtere”. [17] A JAK közbenjárása a krími területek zsidók számára történő átadásáról, nemsokára a JAK tagjainak a „hazaárulás” elkövetését célzó szándéka bizonyítékául szolgált.

A háború végén – alapvetően ok-rajnai indíttatásra – a hatalom köreiben ismét megélénkült a Birobidzsánba való költöztetés ötlete. Néhány szervezett szerelvény indult 1946-1947-ben oda. Mintegy 5-6 ezer ember, és még valamennyi különálló családokkal odavonatozott, [18], de jó részük csalódottan visszatért. Ez az átköltöztetési mozgalom 1948-ban meg is rekedt. Aztán pedig a sztálini politika általános fordulata idején megkezdődött a csekély számú birobidsáni zsidó vezető letartóztatása (a vádak: a zsidó kultúra erőszakos terjesztése, rákényszerítése a nem zsidó lakosságra, és – természetesen – kémkedés, valamint Birobidzsán elszakításának és japánhoz csatolásának terve). Lényegében ezzel végződött a Birobidzsánban létrehozandó zsidó telepek története. A 20-as évek végén úgy tervezték, hogy az 1. ötéves terv alatt 60 ezer zsidót telepítenek be. E

tervből 1959-re 14 ezer fő valósult meg, vagyis a terület lakosságának 9%-a. [19]

Viszont Ukrajnában jelentős ínértékben a zsidók javára változott a helyzet. A hatalom, miután kíméletlen harcot kezdett Bandera követőivel, már nem foglalkozott annyira az ukrán nacionalista törekvésekkel; 1946 végén, különösebb nyilvánosság nélkül, a kommunista párt „apránként kampányt kezdett az antiszemitizmus ellen, fokozatosan rászoktatva a lakosságot arra, hogy különböző munkatej-ületeken a zsidókat felelős állásokba helyezik” a tanácsi és a gazdasági intézményekben. Ugyanekkor 1947 elején az ukrán kommunista pártot Hruscsov kezéből (rövid időre) Kaganovics kezébe adták át. A zsidókat pártfunkciókra is kezdték jelölni, „különösen jellemző, ebből a szempontból, egy zsidó kinevezése... a zsitomiri területi pártbizottság titkárává”. [20]

Sok zsidó volt azonban jogosan bizalmatlan a hatalom, és az új helyzet iránt. És amikor, nem sokkal a háború befejezése után elkezdődött a korábbi lengyel állampolgárok visszatelepítése Lengyelországba, akkor számos nem lengyel zsidó is „sietett kihasználni ezt a lehetőséget”, és odaköltöztek. [21] (Az már másik eset, hogy mi is történt aztán Lengyelországban: a háború utáni lengyel bábkormányban, az általa összeszedett kormányzatban és a lengyel KGB-ben jelentős zsidó túlsúly alakult ki és ez később megint csak súlyos következményekkel járt a lengyel zsidókra nézve. Igen, a háború után a többi kelet-európai országban is megjelentek a saját konfliktusaik: „mindezen országok gazdasági életében a zsidók igen jelentős szerepet játszottak”, elvesztették vagyonukat Hitler alatt, amikor pedig a háború után mindezen országokban „kárpótlási törvények születtek... (azok) nagyszámú új tulajdonos érdekét sértették”. A visszatért zsidók saját, a kommunisták által nem államosított vállalataik visszaadását követelték, ami a zsidók iránti ellenségesség újabb hullámát váltotta ki. [22])

Mindeközben a zsidó világtörténelem legfontosabb eseménye – Izrael Állam megszületése – zajlott. Amikor 1946-47-ben a cionisták összeeszerkeztek az angolokkal, Sztálin, valószínűleg britellenes számításból, siker esetén pedig saját támogatói bázis létrehozása végett, az előbbieket pártját fogta. Az 1947. év folyamán Sztálin Gromikón^[558] keresztül az ENSZ-ben aktívan támogatta Palesztina területén a független zsidó állam létrehozásának gondolatát, csehszlovák fegyverrel is segítette. A Szovjetunió 1948 májusában pedig két nap alatt de jure^[559] elismerte az Izrael által meghirdetett függetlenséget, és elítélte az Izrael elleni arab megmozdulásokat.

Nem számított viszont Sztálin arra, hogy ettől a támogatástól mennyire megnő a szovjet zsidók nemzeti öntudata. Sokan felszólították a JAK-ot, hogy kezdjen gyűjtést az izraeli hadsereg javára, mások önkéntesnek akartak jelentkezni. A JAK-hoz fordultak az önálló zsidó hadosztály létrehozásának gondolatával is. [23]

Az érzések ilyenén szárnyalása idején érkezett Moszkvába Golda Meir, Izrael első nagyköveteként 1948 szeptemberében és viharos ujjongás fogadta a moszkvai zsinagógákban, és egyáltalán a moszkvai zsidók köreiben. És rögtön sokan a fentiek közül Izraelbe való áttelepedési kérelmet adtak be. A szovjet zsidóságban a katasztrófa megerősítette és felerősítette a nemzeti öntudatot, amelynek mértékére Sztálin valószínűleg nem számított. Kiderült, hogy saját állampolgárai tömegesen akarnak odatelepülni? És Izrael Állam, úgy tűnik, Nyugat-párti lesz? Ott gyorsan nőtt az amerikai jelenlét és befolyás, miközben a Szovjetunió kezdte elveszíteni az arab világ támogatását? (Egyébként Izraellel „az elhidegülés kölcsönös volt. Izrael egyre gyakrabban fordította

tekintetét legfőbb támasza, az amerikai zsidóság felé”.) [24]

Bizonyára a zsidó nemzeti érzés ekkora fellángolásától megijedve Sztálin – 1948 végétől, és hátramaradó éveire – jelentősen változtatott zsidópolitikáján. Először azonban, ahogy szokta: élesen – de nem messzehangzóan –, gyökeresen, de csak kis oldallépésekkel.

Bármilyen oldalazóak is voltak azok a lépések, a zsidó vezetők számára a levegőben érződött a nyugtalanság. Girsch Szmoljar, a *Volksstimme* című lengyel zsidóújság akkori szerkesztője később visszaemlékezett „arra a pánikra, ami a háború után elfogta a zsidó kommunistákat”. Kétségbe volt esve Emmanuil Kazakevics és más zsidó írók. Ehrenburg asztalán Szmoljar „egy halom levelet (látott), folyamatos fájdalomkiáltást az országban elharapózott zsidóellenes hangulat miatt”. [25]

Amint az jóval később kiderült, éppen ebben az időben szórták szét az I. Ehrenburg és V. Grossman által összeállított *Fekete könyv* szedését, ez a könyv a szovjet zsidók pusztulásáról és szenvedéséről szólt a Szovjetunió Németország elleni háborúja során. És az 1948. szeptember 21-i *Pravdában* Golda Meir dicsőséges megérkezését ellensúlyozandó egy nagy, rendelésre készült cikk jelent meg: a zsidók egyáltalán nem nemzet, és beolvadásra ítéltettek. [26] A cikk nemcsak a szovjet zsidóság köreiből keltett riadalmat, hanem még Amerikában is. És a kezdődő hidegháborúban^[560] „a zsidók megkülönböztetettsége a Szovjetunióban” vált a Nyugat egyik legfőbb szovjetellenes ütőkártyájává.

Mindeközben továbbra is ott magasodott a német háború szükségleteire létrehozott JAK, hivatalos szervezetével (mintegy 70 tag, saját állományi apparátussal, újsággal, kiadóval), és vált minden szovjet zsidó mintegy szellemi és fizikai képviselőjévé mind az SZKbP KB, mind pedig a Nyugat előtt. „A JAK vezetőinek sok minden meg volt engedve: tisztességes fizetés, külföldi publikációk és az ezért járó honoráriumok, külföldről érkező ajándékok és csomagok fogadása és elosztása, és végül a külföldi út.” A JAK körül „először elit jellegű, a csúcsokat érintő, majd pedig egyre terebélyesedő zsidó nemzeti mozgalom bontakozott ki”, [27] a JAK már a zsidó nemzeti önállóság jelképévé kezdett válni. Ekkor kellett nekifognia Sztálinnak, hogy a számára akadállyá vált intézménytől megszabaduljon.

A legkiemelkedőbb figurával kezdte, Lozovszkijjal, a Szovinformbüro (szovjet információs iroda) vezetőjével, aki (az 1945 júliusától a JAK felelős titkárává kinevezett Fefer szavai szerint) „a JAK ihletője volt... teljes áttekintése volt minden tevékenységéről, és gyakorlatilag a szervezet vezetője”. A KB agit.-prop.-ja 1946 nyarán ellenőrző bizottságot küldött a Szovinformbüroba, amely megvádolta azt, hogy „az apparátus elszennyeződött... (benne) a zsidók koncentrációja megengedhetetlenül magas”. Lozovszkijt megfosztották a külügyminiszter-helyettesi beosztásától (amint Litvinovot és Majszkijt is), 1947 nyarán pedig leváltották a Szovinformbüro éléről is. [28]

Ezek után sort kerítettek a JAK-ra is. A KB ellenőrző bizottsága 1946 szeptemberében megállapította, hogy a JAK helyett, hogy „harcos támadó ideológiai harcot folytatna a nyugati, és mindenekelőtt a cionista hírveréssel... a burzsoá cionisták és bundisták vonalát támogatja, és lényegében... az egységes zsidó nemzet reakciós eszméjéért száll síkra”. A KB 1947-ben azt az utasítást adta ki, hogy „a Szovjetunió zsidó

lakossága körében végzett munka nem tartozik a [JAK] kötelességei közé. A bizottság figyelmét »a nemzetközi reakció és cionista ügynökei által folytatott próbálkozások elleni harcra kell összpontosítania«,„. [29]

Ez az időszak azonban éppen egybeesett a Szovjetunió Izrael melletti politikájával, és a JAK-ot nem oszlatták fel. Michoels pedig, a JAK elnöke „a szovjet zsidóság informális vezetője kénytelen volt elbúcsúzni a kremli nemzetiségi politikának a diktátor rokonságán keresztül befolyásolásával kapcsolatos illúzióitól” (a rokonság alatt elsősorban Grigorij Morozovot, Sztálin vejét kell érteni). A leghatékonyabb segítséget azonban P. Sz. Zsemcsuzsina, Molotov felesége, akit 1949 elején tartóztattak le, és Vorosilov felesége nyújtotta. Ez utóbbi, Jekatyerina Davidovna (Golda Gorbman) fanatikus bolsevista, akit még ifjúkorában kiközösítettek a zsinagógából”. Abakumov jelentése szerint Michoelst „a vezérrel kapcsolatos személyes adatok gyűjtésével” gyanúsították. [30] És egyáltalán, az MGB verziója szerint „fokozott érdeklődést mutatott a szovjet kormány vezetőjének magánélete iránt”. A JAK vezetősége pedig „az amerikai hírszerzés utasítására információt gyűjtött J. Sztálin és családjának életéről”. [31] Sztálinnak azonban nem felelt meg Michoels nyílt tárgyalása, tekintélyének nagysága miatt, és Michoels végzete 1948 januárjában teljesedett be egy „baleset”-nek álcázott gyilkossággal. A szellemi vezető halála megrázta és megdöbbenett a szovjet zsidóságot.

A továbbiakban fokozatosan dőlt el a JAK sorsa is. Helyiségeit 1948 végén lepecsételték, az iratokat elszállították Lubjankára, bezárták az újságot és a kiadót. Ezután letartóztatták Fefert és Süsskint – a JAK kulcsfiguráit – mélységes titokban, és a letartóztatás tényét sokáig hivatalosan cáfolták. Lozovszkijt 1949 januárjában tartóztatták le, februárban pedig a JAK további neves tagjait. Egész 1949 folyamán folyt intenzív kihallgatásuk, de 1950 elején a vizsgálat elakadt. (Igaz, a kiegyensúlyozottság sztálini felfogása értelmében ebben az időben éppen a leningrádi felső vezetés – „a Kuznyecov-Rogyionov-Popkov pártellenes csoport” – orosz nacionalista kísérleteinek szétverése történt. De azok a kísérletek, a szétzúzás és ennek jelentősége a történelemben szinte észrevétlen maradt, habár az 1950 elején kezdődött „leningrádi per”-ben „letartóztattak, majd kivégeztek mintegy 2 ezer párttagot”. [32])

Majd 1949 januárjában kerülővel és oldallépésekkel, mintegy jelentéktelen kérdésről írt nagy szerkesztőségi cikket a *Pravda* „a színházi kritikusok hazafiatlan csoportjáról” [33] (egy nap kihagyással pedig egy rámenősebb cikkel a *Kultura i zsziznyben (Kultúra és az Élet.)* [34]), Sztálin parancsára megkezdődött a zsidók kiszorítása a szovjet kultúrából, kezdve orosz művésznevek felfedésével. A Szovjetunióban pedig „számos szovjet zsidó álcázta zsidóságát oly művészien”, hogy „egyszerűen túl kemény dió a kihalászásuk”, magyarázza egy mai zsidó folyóirat szerkesztője is. [35]

Ez a *Pravda*-beli cikk hosszú, alig ismert előtörténettel rendelkezik. Még 1946-ban a KB apparátusi jelentéseiben szerepel, hogy „a 29 színházi kritikus közül, alak a sajtóban színházi kérdésekről írnak, csak 6 az orosz. A megfogalmazásba mintegy bele volt érve, hogy a többi kritikus többsége zsidó.” Nyugtalan-ságot érezve, ugyanazon év novemberében, még mindig „magukat a párt magas bizalmával felruházott személyeknek érezve, némely színházi kritikus, győzelmét biztosított-nak véelve nyílt konfrontációba keveredett Fagyejevvel” [36], a szovjet írók szövetségének mindenható fejével, Sztálin kedvencével. És akkor csatát veszítettek. És az üggy hosszú időre elaludt, de 1949-ben

felébredt.

Végiggurult a kampány az újságokban, a párttaggyűléseken. G. Aronson a zsidók helyzetéről „Sztálin korában” írt áttekintésében így beszél: „Ennek a kampánynak az volt a célja, hogy kiszorítsa a zsidó értelmiség képviselőit a szovjet élet minden pórusából... A besúgók diadalmas kárörömmel fejtették meg a felvett neveket. Kiderült, hogy Je. Holodov valójában Meyerovics, Jakovlev Holzman, Melnyikov Milman, Jasznij Finkelstein, Viktorov Zlocsevszkij, Szvetov Scheidman stb. A *Lityerturnaja gazeta* (Irodalmi Újság)... fokozottan foglalkozott a leleplezéssel.” [37]

Meg kell hagyni, hogy Sztálin sebezhető és a tömegeket erősen ingerlő pontot talált. Sztálin azonban nem volt együgyű, hogy csak úgy egyenesen kibökje, „zsidók”. A „színházi kritikusok csoportja” adta az első löketet, és attól fogva széles körű és hosszan tartó kampány kezdődött a „kozmpoliták” ellen (a szovjetek földhözragadt korlátoltságára jellemzően belekötöttek ebbe a találó kifejezésbe, és meglovagolták). A „»kozmpoliták«, akik ellen indították ezt a támadást, kizárólag zsidók voltak. Nem volt olyan terület, ahol ne fedeztek volna fel »kozmpolitákat«... Emellett mindnyájan lojális szovjet emberek voltak, akiket semmi szovjetellenességgel sem gyanúsítottak meg, és alak szerencsésen túléltek a Jagoda- és a Jezsov-féle nagy tisztogatások időszakait. Néhányan jelentős munkaviszonnyal és befolyással rendelkeztek, mások jelentős nevet szereztek szakmájukban.” [38] A „kozmpoliták” leleplezése után átlendült az orosz „elsőbbség” idióta, nevetségessé vált felmagasztalásába mindenhol, a tudomány, a technika és a kultúra minden területén.

Egyébként a „kozmpolitákat” rendszerint nem tartóztatták le, hanem nyilvánosan megalázták és kikergették az ideológiai és kulturális sajtóorgánumok szerkesztőségéből, a TASZSZ-ból, az irodalmi főigazgatóságról, az irodalmi főiskolákról, színházakból, filharmóniákból, valakit a pártból is, és a „kozmpoliták” nyomtatott anyagait leállították.

A nyilvános kampány pedig egyre szélesedett, egyre újabb neveket és tevékenységi köröket nyelt el. „Kozmpolitizmus” vádjával zsidóellenes tisztogatásokat rendeztek a tudományos akadémia intézeteiben, a filozófiai intézetben (ahol a klánok harca régóta izzott), a közgazdasági, a jogi intézetben, az SZKbP KB mellett működő társadalomtudományi akadémián, a jogtudományi főiskolán (áttérjedt aztán az ügyészségre is).

Az MGU történettudományi karán, például még a régi, odaadó kommunista hamisítót, I. I. Minz professzort is, aki bírta Sztálin személyes bizalmát, akit kitüntettek Sztálin-díjakkal is, és egy időben néhány tanszékkal több felsőoktatási intézményben is, még őt is „kikiáltották a történettudományokba beférkőzött kozmpoliták vezetőjének”. Őutána pedig elkezdtek „felszabadítani” az MGU nagyszámú tudományos posztját Minz és más zsidó professzorok tanítványaitól. [39]

A zsidók kiszorítása a műszaki és az egzakt^[561] tudományokból fokozatosan felgyorsult. „Az 1945. év vége és az 1946. év az ehhez a szociális kategóriához tartozó zsidók számára viszonylag nyugodtan telt.” A zsidóknak a szovjet tudományban és iparban a háború időszakban játszott szerepét vizsgáló kutató illusztrálásként az alábbi tényt említi: „1946-ban mérték a háború utáni időszak első komoly csapását az igazgatási apparátus munkatársaira, és koholták az első jelentős »ügyet«. Az áldozatok alapvetően

oroszok voltak... zsidó közöttük nem volt... A vizsgálati jegyzőkönyvekben voltak tanúvallomások Izrail Szolomonovics Levin, a szaratovi repülőgépgyár igazgatója ellen is. Az igazgatót azzal vádolták, hogy a sztálingrádi csata alatt a gyár által gyártott repülőgépekben előforduló gyártási hiba miatt két repülőezred nem tudott a levegőbe emelkedni. A tény valódi volt, nem a vizsgálók kreálták. Levint azonban sem le nem tartóztatták, sem el nem bocsátották.” Még 1946-ban is „az új kormányban a népbiztosi posztokat B. L. Vannyikov, L. M. Kaganovics, Sz. Z. Ginzburg, L. Z. Mehliusz... őrizte meg. Miniszterhelyettesi posztján maradt majdnem minden zsidó, aki a háború idején népbiztoshelyettesi posztot töltött be.” A kutató a mérnökök és a műszaki értelmiség körében az első zsidó áldozatokat 1947-ben fedezi fel. [40]

A. F. Joffe akadémikus „1950-ben... kénytelen volt lemondani a fizikai és műszaki főiskola igazgatói posztjáról, habár azt ő maga alapította 1918-ban, és azóta változatlanul vezette”. Majd 1951 elején a repülőgépgyárak éléről 34 igazgatót és 31 főmérnököt váltottak le. „Az ebben a névsorban lévők többsége zsidó.” Amíg 1942-ben az általános gépgyártási minisztériumban (aknavető-fegyverzetek népbiztossága) mintegy 40 zsidó igazgató és főmérnök dolgozott, addig 1953-ra csupán hárman maradtak. A szovjet hadseregben pedig „a szovjet vezetés nem korlátozta az üldöztetéseket a zsidó tábournokokkal szemben. A fegyverzetek és a haditechnika kidolgozásával foglalkozó, alacsonyabb rendfokozatú tiszteket is eltávolították.” [41]

A tisztogatások így áterjedtek a hadiiparra, repülőgépgyártásra, gépjárműgyártásra is (nem érintették azonban az atomipart), és végiggördültek mindenekelőtt az adminisztratív állományon, az igazgatókon és a főmérnökökön, majd pedig a hivatali alkalmazottakon. Az elbocsátások külsőségeiben azonban soha nem szerepelt a nemzetiségi indok. Inkább gazdasági bűncselekmények, vagy külföldi rokonok, az USA-val való eljövendő összecsapás fényében. A központi tisztogatások legyűrűztek vidékre is. Azoknak a tisztogatásoknak a körülményei is tipikusan szovjetek voltak (annyira ismerősek az 1930-as évek óta!): kialakult az össznépi ördögi kör, amelyben a fenyegetettek gyakran, hogy eltereljék magukról a gyanút, igyekeztek gyorsan valaki mást megvádolni.

Az 1937-es év megismételt, mérsékeltebb vonulatával emlékeztette a szovjethatalom a zsidókat arra, hogy igazából nem is olvasztotta be, és bármikor meg is szorongathatja őket. „Nálunk nincs nélkülözhetetlen ember!” (Egyébként „Lavrentyij Berija toleráns volt a zsidókhoz. Legalábbis, amikor állami posztokra kinevezte őket.” [42])

„A zsidók »kilökdösése« az uralkodó csoport számára presztízst^[562] jelentő és különösen fontos termelési, igazgatási, kulturális és ideológiai tevékenységből, valamint bizonyos egyetemek és főiskolák korlátozott felvételi rátája^[563] vagy elzárása a zsidók elől elképesztő mértéket öltött 1948-1953-ban... a zsidók elől elzárták az utat a KGB, a pártszervek, a hadsereg valamirevaló pozícióiba, számos felsőoktatási, kulturális és tudományos intézményben pedig százalékos normát vezettek be.” [43] Az „ötös ponton” keresztül nehezedett most a szovjet zsidókra az a bizonyos *proletár* kérdőív, amely – más pontjaival – darálta le az orosz nemeseket, papokat, értelmiséget és mindenfajta „korábbi”-t még a 20-as években.

„A zsidó politikai elit csúcsa, habár megsérült az apparátusi zavarkeltésben, de bármily furcsa, nem annyira, mint azt gondolhattuk volna”, vonja le a következtetést G. V. Kosztircsenko. „A tisztogatások fő csapásiránya a zsidó elit legnagyobb létszámú

középrétegére, az államigazgatási dolgozókra irányult... valamint az újságírókra, professzorokra, a kreatív értelmiség egyéb képviselőire... Éppen ezek, az úgymond névleges zsidók, nemzeti gyökereiktől való szinte teljes elszakíttottságuk ellenére, ők viselték e] a háború utáni kádertisztogatás egyik főcsapását.” [44]

Ami a tudományos kádereket illeti, a statisztikai adatok egyébként az alábbiak: „az 1920-as évek végén a zsidók adták az ország összes tudományban foglalkoztatottjának a 13,6%-át, 1937-re ez a mutató 17,5%-ra emelkedett”, [45] 1950-ben 15,4% volt (25.125 zsidó a Szovjetunió 162.508 tudományos dolgozójából). [46]

Sz. Margolina a 80-as évek végén visszatekintve kijelenti, hogy a háború után, a kampány lendületes volta ellenére, „a magas posztokon lévő magasan képzett zsidók száma még mindig aránytalanul magas maradt. De a »régi szép idők«-kel ellentétben ez a szám szemmel láthatóan csökkent.” [47] A. M. Heifec visszaemlékszik „Budker akadémikusnak, a szovjet atombomba egyik atyjának önéletrajzi cikkére”. Amikor ő a kollégáival, éjszakákon át, a feszültségtől esztét vesztve megszülte a szovjet államnak az első atombombát, méghozzá éppen a „kozopoliták” üldözésének napjaiban, és ezek a napok voltak Budker életének „leglelkesültebb és legboldogabb” napjai. [48]

De amíg „a Sztálin-díjjal jutalmazottak között 1949-ben, mint korábban is jelentős számú zsidó volt”, legalább 13 %, addig 1952-re Sz. Schwarz számításai szerint ez a szám 6%-ra csökkent. [48] (A Szovjetunióban tanuló zsidó egyetemisták számáról pedig a háború előtől fogva egészen 1963-ig, mintegy negyedszázadig nem jelent meg adat; mi ezeket a következő fejezetben közöljük.)

Magát a jiddis nyelvű zsidó kultúrát pedig, amely a háború után amúgy is alig tudott magához térni, 1948-1951-ben becsukták és elhervasztották. Megszüntették a támogatását és bezárták a még megmaradt zsidó színházakat, kiadókat, újságokat, könyvkereskedéseket. [50] Majd 1949-ben megszűntek a jiddis nyelvű nemzetközi rádióadások is. [51]

A háború utáni nyomást megéreztek a hadsereg parancsnoki posztjain álló zsidók is, így „1953-ra majd minden zsidó tábornok”, és „mintegy 300 ezredes és alezredes volt kénytelen nyugállományba vonulni”. [52]

Z

Amíg a letartóztatott zsidó vezetők több, mint három évig ültek a Lubjankán, Sztálin sokáig lépkedett óvatosan (1949-ben, nagyon idejében az első hidrogénbombára is sikerült szert tennie). Jól értette, miféle nemzetközi vihar kitörését kockáztatja a JAK-kal való leszámolásakor. Azt is tudta ugyanakkor, hogy a világ zsidósága elszakíthatatlan kötelékkel kapcsolódik Amerikához, személyes ellenségéhez az első háború utáni évektől kezdve, amikor visszautasította a Marschall-tervben való részvételt.

A JAK-kal kapcsolatos vizsgálat 1952 januárjában kezdődött újra. A vádlottakat „az »amerikai zsidó nacionalista szervezetekkel« fenntartott kapcsolatokkal gyanúsították. Azzal, hogy ezekhez a szervezetekhez »adatokat juttattak el a Szovjetunió gazdaságáról«... azzal, hogy »felvetették a Krím betelepítésének, és a Krímben zsidó köztársaság megalapításának kérdését«,„ [53] Az ítélet 13 vádlott: Sz. A. Lozovszkij, I. Sz. Juzefovics, B. A. Simeliovics, V. L. Süsskin; kiváló zsidó írók: D. R. Bergelson, P D. Markis, L. M. Kvitko, I. Sz. Fefer, D. N. Hofstein, valamint L. Já. Talmi, I. Sz. Vatenberg,

Cs. Sz. Vatenberg-Osztrovszkaja, E. I. Teumin [54] esetében halálbüntetés. Augusztusban pedig titkos körülmények között kivégezték őket. (Ehrenburgot, ugyanazon bizottság tagját, „lutriból”, ahogy írja, ínéig csak le sem tartóztatták, amint a ravasz David Zaslavszkijt sem. És a zsidó írók kivégzése után Ehrenburg továbbra is azt állította Nyugaton, hogy még élnek, és írnak. [55]) A zsidó antifasiszta bizottság szétzúzását ugyanolyan titkosan „csatolt” ügyek kísérték, 110 embert tartóztattak le, közülük 10-et kivégeztek, S-en a vizsgálat során haltak meg. [56]

Ezt követően pedig 1952 őszétől kezdve Sztálin nyílt harcot kezdett: megkezdődtek a letartóztatások a zsidók között; 1952 októberében Kijevben az orvosprofesszorok között, valamint a kijevi irodalmi körökben. Ennek rögtön híre ment a szovjet zsidók között és külföldön. Október 17-én az *Amerika Hangja* már „tömeges megtorlások”-ról beszélt a szovjet zsidók körében. [57] A szovjet „zsidókat halálos borzalom kerítette hatalmába”. [58]

És rögtön ezután, nyomban, novemberben Prágában kezdődött egy sztálini stílusú hangos „minta”-per, melynek vádlottai: Slansky, a csehszlovák kommunista párt első titkára, zsidó, és az állami és pártvezetők egy csoportja. A pernek nyíltan zsidóellenes jellege volt, elhangzottak a „világot igazgató” zsidók nevei, mint Ben-Gurioné, Morgentaué, és amerikai csatlósaiké, Trumané és Achesoné. Itt 11 embert, közöttük 8 zsidót akasztottak fel. Levonva a tanulságokat, K. Gottvald ezt mondta: „A vizsgálat és a per folyamán... új csatornát sikerült feltárnunk, amelyen az árulás és a kémkedés behatol a kommunista pártba. És ez a cionizmus.” [59]

Mindeközben már 1951 nyaratól suttyomban melegítették az „orvosok ügyét”, híres Kreml-közelbeni orvosok elleni vád arról, hogy a vezéreket bűnös módon gyógykezelték. Az állambiztonság számára ez nem volt újdonság, mivel már az 1937-es „Buharin-perben” hasonlóval vádolták D. D. Pletnyov professzort, L. G. Levid és I. N. Kazakov orvosokat, és a hiszékeny szovjet tömegek már akkor szörnyülködtek a rettenetes terv hallatán. Nem voltak restek másodjára is megismételni ugyanazt a forgatókönyvet.

A vádlottak összetétele szerint az „orvosok ügyé”-nek, amelyről később annyi minden kitudódott, kezdetben nem volt kizárólag zsidóellenes felhangja. Nagynevű orosz orvosok is szerepeltek benne. Az ügyet valójában Sztálin általános lelki zavara, összeesküvésektől való félelme, az orvosok iránti bizalmatlansága táplálta, különösen egészsége rosszabbra fordultával. A neves orvosokat csoportokban 1952 szeptemberétől kezdve tartóztatták le. A vizsgálat a gyanúsítottak kegyetlen verésével, legvadabb vádakkal kezdődött és a továbbiakban egyre inkább átment a „kémterrorista összeesküvés külföldi hírszerzői kapcsolatokkal”, „amerikai bérencek”, „fehér köpenyes diverzánsok”, „burzsoá nacionalizmus” verzióba, vagyis az éle a zsidók ellen fordult. Conquest *A nagy terrorban* végigköveti ezt a különálló tragikus szálát: magas rangú orvosok. A Kujbisev haláláról szóló – hamis – zárójelentést 1935-ben aláírták: G. Kaminszkij egészségügyi népbiztos, I. Hodorovszkij, L. Levin. Majd 1937-ben ugyanők az ugyanannyira hamis zárójelentést Ordzsonikidze haláláról. Már csak a titok ismerete miatt is ugyan mi várhatott rájuk még, a halálon kívül? Conquest írja: Levin doktor még 1920-tól együttműködött a Csekával, „dolgozott Dzerzsinszkijjel, Menzsinszkijjel és Jagodával... »láttam... hogy ennek az intézménynek a vezetője megbízik bennem«... Levint tulajdonképpen... Jagoda NKVD-s munkatársainak köréhez sorolhatjuk”. Nem messze

tőle olvasunk egy erkölcsi prédikációszerűt is: „A tekintélyes orvosok között, akik (1937-ben) tanúskodtak Pletnyov (orvosprofesszor) ellen, és ellene szóló dühödt támadásokkal teli határozatokat írkáltak alá, megtaláljuk M. Vovszit, B. Kogan és V. Zelenyint nevét is. Azokét, akik... 1952-53-ban maguk mentek az MGB kínvallatásai elébe a »bűnöző orvosok perében«, mint a másik két orvos, N. Seresevszkij és V. Vinogradov is, akik aláírták a Menzsinszkij haláláról szóló megfelelő szakértői véleményt. [60])

A *Pravda* és az *Izvesztyija* 1953. január 3-án közölte a TASZSZ közleményét a „bűnöző orvosok csoportjának” letartóztatásáról. A vád súlyos fenyegetésként hangzott az egész szovjet zsidóság számára. Ugyanitt, a gunyoros szovjet szokásoknak megfelelően, a neves szovjet zsidókat arra kényszeríténék, hogy aláírják a Pravdában megjelent a zsidó „burzsoá nacionalisták” fondorlatait a legélesebben elítélő, és a kormány lépéseit helyeslő levelet. A levél alatt néhány tucat aláírás állt. (Többek között aláírta M. Romm, D. Ojsztrah, Sz. Marsak, L. Landau, V. Grossman, E. Gilels, I. Dunajevszkij. Ehrenburg először nem írta alá, elég bátor volt hozzá, hogy levelet írjon Sztálinnak: „a tanácsát szeretném kérni”. Csalafintaság kellett itt a javából. Számára, Ehrenburg számára világos, hogy „zsidó nemzet nincs”. Egyáltalán, az egyetlen kiút a beolvadás. A zsidó nacionalizmus „elkerülhetetlenül áruláshoz vezet”; azt is tudja, hogy az aláírásra elé tett levelet veszélyes módon értelmezhetik „hazánk ellenségei”. Viszont „magam nem tudom megoldani ezeket a kérdéseket”, de ha a „vezető elvtársak azt üzenik nekem... (hogy aláírásom) kívánatos... (és) hasznos hazánk védelme, és a békemozgalom számára, akkor azonnal aláírom”. [61])

A hűségnyilatkozat tervezetét a KB apparátusa kínálta ki, amíg lágyabb és joviálisabb^[564] külsőt adtak neki. A levél azonban mégsem jelent meg a sajtóban. Talán a nyugati közvélemény felháborodott, érzelmkitörése következtében „az orvosok ügye” még Sztálin végnapjaiban – van erre utaló jel – kezdett lefékezni. [62]

Nyilvános bejelentése után „»az orvosok ügye« a zsidó orvosok széles körű üldözéséhez vezetett az ország egész területén. Az ország különböző városaiban az állambiztonsági szervek gyártották az orvospereket... Az egész országban a zsidó orvosok féltek bemenni a munkahelyükre, pácienseik pedig féltek hozzájuk járni kezelésre.” [63]

A „kozmozopolita” kampány után jött az „orvosok peré”-vel kapcsolatos „népharag” időben esedékes mennydörgése, amely természetesen megfélemlített számos szovjet zsidót. Így jött létre az a szóbeszéd (amely később rögzült a fejekben), miszerint Sztálin arra készült volna, hogy a zsidókat kitelepíti Szibéria és Észak isten háta mögötti vidékeire, ezt a félelmüket az is táplálta, hogy a háború után Sztálin egész népeket telepített ki. Legfrissebb munkájában G. B. Kosztircsenko történész, Sztálin „zsidó” politikájának alapos kutatója igen alaposan megcáfolja a „kitelepítési mítoszt”, rámutatva, hogy ezt sem akkor, sem azóta semmiféle tény sem támasztja alá, sőt Sztálin még elvi szinten sem tudott volna végrehajtani ilyen kitelepítést. [64]

Megdöbbentő azonban, mennyire meg voltak szédítve a szovjet zsidóság azon körei, amelyek ellenkezés nélkül átadták magukat a szovjet-kommunista ideológiának. Sok évvel később mondta nekem Sz. K.: „Egyetlen olyan tett sincs az életemben, amit annyira szégyellenék, mint azt, hogy 1953-ban *elhittem* az orvosok ügyét! Azt, hogy nekik, talán akaratlanul, de közük van valami külföldi összeesküvéshez...”

Már a 60-as években íródott londoni gyűjteményben pedig erről az időszakról ez áll: „A sztálini időszak erősen lefejezett antiszemitizmusa ellenére... sok (zsidó) imádkozott azért, hogy Sztálin életben maradjon, mivel tapasztalatból tudták, hogy a hatalom meggyengülésének bármely időszaka zsidók pusztításához vezet. Jól éreztük a »testvéri népek« felénk irányuló garázda hangulatát.” [65]

Február 9-én a tel-avivi szovjet nagykövetségen bomba robbant. Február 11-én a Szovjetunió megszakította diplomáciai kapcsolatait Izraellel. Az „orvosper” körüli konfliktus ettől még élesebbé vált.

És ekkor Sztálin elszabadult, nem is először! Nem értette meg, milyen fenyegetést hordoz *reá nézve* ennek a forgatókönyvnek a folytatása, ott az elérhetetlen politikai Olymposzon^[565], a biztonságos falak mögött. A világharag fellobbanása egybeesett a belső erők gyors lépéseivel, amelyek talán végeztek Sztálinnal. Nagyon lehetséges, hogy Beriján keresztül (olyan módon, ahogyan ezt például Avtorhanovn leírja). [66]

Az orvosok peréről kiadott nyilvános kommuniké után Sztálin mindössze 51 napot élt. „Az orvosok szabadlábra helyezésében és peren kívüli felmentésében a szovjet zsidók idősebb nemzedéke purim^[566] csodájának megismétlését látta”: Sztálin éppen purim napján halt meg, amikor Eszter megmentette Perzsia zsidóit Hámántól. [67]

Április 3-án az „orvosok perében” érintett minden életben maradt gyanúsított szabadlábra került. Egy nap múlva ezt nyilvánosságra hozták.

Már sokadszorra éppen a zsidók lökték a megmerevedett történelmet előbbre.

11. A HATNAPOS HÁBORÚ

Sztálin halálának másnapján, március 6-án az MGB „beszüntette létezését”. Vagyis egyáltalán nem szüntette be, de formálisan Berija behúzta maga alá a belügyminisztériumba. Ez pedig szabad utat nyitott számára, hogy „feltárja a visszaéléseket”, amelyeket az MGB és az MGB korábban soha senki által nyilvánosan meg nem nevezett minisztere (az Abakumovot titokban felváltó) Ignatyjev követett el. Úgy látszik, Berija már úgy 1952-től szép lassan elveszíti Sztálin bizalmát, és Ignatyjev-Rjumin már az „orvosper” folyamán kezdte is kiszorítani a hatalomból és ezt követően Berija csupán a körülmények folytán fokozatosan magához vonzotta a Sztálin ellenzékéhez tartozó köröket. És lám, már egy hónap múlva, április 4-én megvolt az ereje ahhoz, hogy megcáfolja az „orvosok ügyét”, és megvádolja Rjumint a vádak koholtságával. Három hónap múlva pedig helyreállt a diplomáciai kapcsolat is Izraellel.

Mindez a szovjet zsidók számára megnyitotta a remények időszakát, és Berija megerősödése a számukra sokat ígérő lehetett volna, de őt nemsokára megdöntötték.

Bizonyos ideig azonban a tehetetlenség még hatott. „J. Sztálin halálával... sokan az elbocsátott zsidók közül visszatérhettek korábbi munkahelyükre... az »olvadás« idején számos régi cionista... kiszabadult a börtönből... a Sztálin utáni időszakban kezdtek megjelenni az első cionista csoportok, először helyiek.” [2]

Azonban megint a zsidók számára kedvezőtlen irányba kezdett fordulni a helyzet. A Szovjetunió 1954 márciusában megvétózta az ENSZ Biztonsági Tanácsának arra vonatkozó határozati javaslatát, hogy a Szezei-csatornát nyissák meg az izraeli hajók számára is. Hruscsov 1955 végén arabpárti, Izrael ellenes politikát hirdetett meg. Majd 1956 februárjában a XX. Pártkongresszuson mondott híres beszédében, miközben bőségesen taglalta az 1937-38. évi megtorlásokat, nem említette meg külön, hogy az áldozatok között igen jelentős számú volt a zsidó; és nem nevezte meg az 1952-ben kivégzett zsidó vezetőket; és az „orvos-perről” szólva sem mondta ki egyenesen, hogy az a zsidók ellen irányult. „Könnyen elképzelhető, milyen keserű érzéseket váltott ki mindez a zsidóság soraiban... a keserűség szétterjedt a külföldi zsidó körökben is, és még azoknak a kommunista pártoknak a vezetőköreiben is, amelyeknek tagságát jelentős arányban a zsidók teszik ki (kanadai és amerikai pártok).” [2] Majd 1956 áprilisában Varsóban – a kommunista rezsim idején, de alapvetően a zsidók hatására – a *Volksstimme* című zsidó lapban megjelenő szenzációs cikk felsorolja a korábban a kulturális és a társadalmi szférában dolgozó, de mind 1937-38-ban, mind pedig 1948-52-ben elpusztult zsidók nevét. A cikk egyébként eközben átkozta a „kapitalista ellenségeket” és a „Berija-elhajlást”, és üdvözölte a visszatérést a „lenini nemzetiségi politikához”. „A *Volksstimme* cikke elindította a lavinát.” [3]

És a világ kommunista és zsidó társadalmi köreiben nagy hangon magyarázatot kezdtek követelni a szovjet vezetőktől. „Egész 1956 alatt a Szovjetunióba érkező külföldiek nyíltan érdeklődtek a zsidók helyzetéről a Szovjetunióban, lényegében arról, hogy a szovjet kormány miért nem utasítja el a súlyos sztálini örökséget a zsidókérdésben?” [4] Ez a kérdés a külföldi tudósítók és a Szovjetunióba érkező „testvéri

kommunista pártok” küldöttségeinek állandó témájává vált. (Részben éppen innen bontakozhatott ki a szovjet sajtóban a maga idejében nagy port felvert téma, a kommunizmus „elárulása” Howard Fast amerikai író részéről.)

Mindeközben már „a különböző városokból érkezett szovjet zsidók százai vettek részt ilyen vagy amolyan formában az újjászülető cionista csoportok és szakkörök találkozóin... ezen csoportok aktív tagjai régi cionisták voltak, akik megőrizték a kapcsolatot Izraelben élő rokonaikkal és barátaikkal”. [5]

Ekkor – 1956 májusában – érkezett Moszkvába a francia szocialista párt küldöttsége. „Különös figyelmet fordítottak a Szovjetunióban élő zsidók helyzetére vonatkozó kérdésre.” [6] Hruscsov nehéz helyzetbe került: már nem engedhette meg magának, hogy ne adjon magyarázatot, de – különösen a háború utáni Ukrajnában szerzett tapasztalatai alapján – tudta, hogy a zsidókat visszatéríteni a 20-30-as évekbeli állapotukba aligha sikerülne. Így válaszol: „A forradalom elején sok zsidó volt minálunk a párt és az állam irányító testületeiben... Később új kádereket neveltünk ki... Ha most a zsidók megpróbálnák elfoglalni a köztársaságainkban az első helyeket, ez természetesen az őslakosság elégedetlenségét váltaná ki... Ha egy zsidót magas posztra neveznek ki, és ő zsidó munkatársakkal veszi magát körül, ez természetesen irigységet és ellenségességet szül a zsidókkal szemben.” Ugyanabban a beszélgetésben áttértek a zsidó kultúrára, a zsidó iskolákra, és Hruscsov ezt a magyarázatot adta: „Ha zsidó iskolákat építenénk, valószínűleg nem sok jelentkező akadna, hogy tanuljon is bennük. A zsidók szét vannak szórva az egész országban... Ha a zsidókat arra köteleznék, hogy zsidó iskolába járjanak, ez okvetlenül felháborodást okozna. Ezt sajátos gettóként értelmeznék.” [7]

További 3 hónap múlva, 1956 augusztusában megérkezett a kanadai kommunista párt küldöttsége és most már közvetlenül „azzal a feladattal, hogy tiszta vizet öntsön a pohárba a zsidó kérdés vonatkozásában”. Vagyis a háború utáni években határozottan a zsidókérdés került a nyugati kommunista pártok aggodalmainak középpontjába. „Az antiszemitizmussal kapcsolatos szemrehányásokat Hruscsov mint az ellene és pártja ellen irányuló rágalmakat elutasította”, felsorolt sok magas poszton lévő zsidót, „megemlítette még a saját zsidó menyét is”, azonban azonnal „kissé váratlanul... áttért »a különböző népek jó és rossz szokásaira« és elkezdte taglalni »a zsidók számos negatív tulajdonságát«,„ fogycatékosságaik közé sorolta „megbízhatatlanságukat politikai viszonylatban”, nem érintette azonban sem pozitív vonásaikat, sem bármely más nép tulajdonságait. [8]

Ugyanezen beszélgetés során Hruscsov kifejezte egyetértését Sztálin negatív döntésével a zsidó önálló Krím kapcsán olyan megfogalmazással, hogy a Krím illetén betelepítése katonai kockázatot jelentene a Szovjetunió számára. Ez a bejelentés különösen sértette a zsidó közvéleményt. A kanadai küldöttség szorgalmazta, hogy az SZKP KB tegyen közzé egy rendkívüli és különleges nyilatkozatot arról, hogyan szenvedtek a zsidók, „de határozott elutasításra találtak: leás népek és köztársaságok, amelyek szintén megszenvedték Berijának a kultúrájuk és művészeik ellen irányuló tán indásait, meglepve kérdeznék, a nyilatkozat miért csak a zsidókról szól?” (Sz. Schwarz kategorikus véleménye: „Ennek az érvelésnek szegényes volta különösképpen szembetűnő.” [9])

A kérdések azonban ezzel nem értek véget. „Befolyásos külföldi zsidó kommunisták

titokban megpróbáltak... magyarázatot (kapni) a zsidó kulturális elit sorsáról.” Ugyanazon év októberében pedig 26 nyugati „haladó zsidó vezető és író” nyilvánosan fordult Bulganyin miniszterelnökhöz és Vorosilov „elnök”-höz „tegyenek nyilvánosan bejelentést az elkövetett igazságtalanságokról, és a zsidó kulturális intézmények helyreállítására hozott intézkedésekről”. [10]

A szovjet kormány zsidópolitikája azonban mind a „kollektív vezetés” idején (1953-1957), mind Hruscsov idején következetlen is, óvatoskodó is, körültekintő is, kettős is volt. Ezzel pedig különböző irányokban küldött jelzéseket és keltett reményeket.

Éppen 1956 nyara, amit egyébként is megtöltöttek a társadalom reményei, a zsidó reményeket is mozgásba hozta. Szurkov, az írószövetség titkára már megígérte a New York-i kommunista kiadónak, hogy zsidó kiadó létrehozását, zsidó színház megnyitását, zsidó újság, irodalmi háromhavi folyóirat kiadását tervezi. Megvalósul a zsidó írók és művészek össz-szövetségi tanácskozásának összehívása, és létrejön a (jiddis) nyelvű zsidó irodalom újjászületését előmozdítani hivatott bizottság. „Moszkvában megint jelentős számú zsidó író és újságíró gyűlt össze.” (1956) [11] „Az az optimizmus, amelyet az 1956. év oltott belénk, nem egyhamar hamvadt el” [12], emlékeztek vissza zsidó közéleti személyiségek.

A szovjethatalom azonban továbbra is habozott és tétovázott, értelmetlenül, visszatartva az önálló zsidó kultúra fejlődését. Valószínűleg jelentős mértékben ellenállt maga Hruscsov is.

Ekkor összesűrűsödtek az események: Szuezi-háború, Izrael-Anglia-Franciaország megtámadja Egyiptomot („Izrael az öngyilkosságba rohan” – írta zordan a szovjet sajtó) és a magyar forradalom, amelynek még az – a történelemben szinte teljesen agyonhallgatott – árnyalata is megvolt, hogy zsidóellenes jelleget kapott. [13] Lehetséges, hogy ez a magyar KGB-ben^[567] tapasztalható bőséges zsidó jelenlét miatt történt? (*Nem ez-e az egyik oka* – bár lehet, hogy nem a legfőbb – annak, hogy a Nyugat egyáltalán sehogy és semmivel sem támogatta a felkelést, ráadásul a szuezi problémával volt elfoglalva. A szovjetek számára pedig nem az a következtetés adódott-e, hogy a zsidó témát jobb elhallgatni?)

További egy év múlva pedig Hruscsov legyőzte vetélytársait a párt csúcsain és mások mellett Kaganovics is letaszíttatott.

Nem volt ez túl sok? Úgy tűnik, koránt sem ő az egyetlen, és nem is ő a legfontosabb a letaszítottak közül. Meg egyáltalán nem is zsidó volta miatt rúgták ki. Azonban „távozása, zsidó szemszögből nézve kétségtelenül egy korszak végét jelképezte”. Körülnéztünk, megszámoltuk: „a zsidók nemcsak a párt vezető köreiből, hanem a vezető kormánykörökből is eltűntek”. [14]

Eljött az ideje, hogy alaposabban elgondolkozzanak és eldöntsék, hogy is viszonyulnak a zsidók a jelenlegi, éppen ugyanilyen hatalomhoz?

David Burg – még 1956-ban kitelepült – a szovjethatalom számára igen hasznos megfogalmazást talált k-i arra, hogyan viszonyuljanak hozzá a zsidók. „Néhány ember számára az »alulról« jövő antiszemitizmus veszélye nagyobb, mint a »felülről« jövőé... a kormány, habár nyomást fejt ki miránk, mégis hagyja, hogy létezzünk. Amennyiben azonban forradalmi változás következik be, akkor az átmeneti korszak

elkerülhetetlen anarchiája közepette bennünket egyszerűen agyonvernek. Tartsunk ezért ki a kormány mellett, bármilyen rossz is legyen.” [15]

Ezzel az aggodalommal már nemegyszer találkoztunk a 30-as években is: a zsidóknak támogatniuk kell a bolsevik hatalmat a Szovjetunióban, mert nélküle még rosszabb lesz. És most, habár a szovjethatalom tovább romlott, a zsidóknak elkerülhetetlenül ki kell tartaniuk mellette, mint korábban is.

A nyugati világ, leginkább pedig az Egyesült Államok igencsak odafigyelt ezekre az ajánlásokra, leég a hidegháború legfeszültebb éveiben is. Ráadásul a szocialista Izrael még tele volt kommunista szimpátiákkal, és sokat megbocsátott a Szovjetuniónak Hitler szétfűzéséért. De akkor hogyan értelmezzük az antiszemitizmust a Szovjetunióban? Ebben az esetben D. Burg és a hozzá hasonlók ajánlása teljesítette a szükséges „szocialista megrendelést”: átlényegítette a jelenséget a szovjet kormány antiszemitizmusáról az „orosz nép antiszemitizmusára, amely örök és átkozott.

Ekkor néhány zsidónak kellemes emlékül eszébe jutott az 1930-ban feloszlatott, a KB mellett működő zsidó szekció (Dimanstein és más vezetők már régen kivégzésre kerültek), amely a 20-as években tán túlságosan is kommunistaínnak tűnt. A zsidó szekció „bizonyos mértékben a zsidó nemzeti érdekek őre volt... olyan szerv, amely pozitív munkát is végzett”. [16]

A hruscsovi kormányzat politikája továbbra is ugyanilyen maradt, nem kötelezte el magát egyetlen iránynak sem: feltételezhetően Hruscsov különösebben nem szerette a zsidókat, de nem is akart velük harcba szállni, meg azért látta is, hogy nemzetközi síkon ez neki sehogyan sem éri meg. Ezt követően 1957-58-ban mégiscsak engedélyezték az országban széles körűen terjedő zsidó koncerteket és felolvasásokat, sok városban (így „1961-ben a zsidó irodalmi esteknek és a zsidó dalkoncerteknek mintegy 300 ezer látogatója volt”). [17] Viszont betiltották a varsói *Volksstimme* terjesztését a Szovjetunióban, megfosztva ezzel az országot a zsidó világ információtól. [18] Hosszabb szünet után (1954-ben) kiadták orosz nyelven Solom-Aleichem: *A Motl-fiú* című könyvét, majd más könyveit és műfordításait is más nyelveken és többszörösen, 1959-ben pedig jelentős példányszámban megjelentek összegyűjtött művei. Moszkvában 1961-től kezdve jelenik meg a jiddis nyelvű *Sowetisch Heimland* című folyóirat, amely azonban teljes mértékben támogatta a pontosan és szigorúan vett hivatalos álláspontot. Mind jiddis, mind orosz nyelven megjelentek a kivégzett zsidó írók könyvei, az össz-szövetségi rádióban zsidó dallamokat lehetett hallani. [19] Már 1966-ban „a Szovjetunióban mintegy száz zsidó író él”, aki jiddis nyelven alkot, „szinte az összes felsorolt író egyidejűleg orosz nyelven újságíróként és fordítóként dolgozik... többen orosz iskolákban tanári állást töltenek be”. [20] Ám a zsidó színház egészen 1966-ig nem kezdi újra működését. És 1966-ban Sz. Schwarz a zsidók állapotát „kulturális árvaság”-ként [21] határozta meg. Egy másik szerző egyébként keserűen jegyzi meg: „Csupán csak az állam politikájával nem magyarázható a lelkesedés és az érdeklődés hiánya... a zsidó lakosság széles rétegeiben” az akkori kulturális kezdeményezések iránt. „A zsidó színészek akkoriban, ritka kivételtől eltekintve, félig üres termek előtt léptek fel. A zsidó írók könyvei nem keltek el.” [22]

Ugyanennyire kanyargós, de jóval kibékíthetlenebb politikát folytattak a hruscsovi hatóságok a zsidó vallás vonatkozásában. Ez részét képezte az általános hruscsovi

vallásellenes támadásoknak. Ismeretes, milyen romboló hatást fejtett ki ez a pravoszláv egyházra. A 30-as évektől kezdve már nem volt semmiféle oktatási intézmény, amely papokat képezett volna, és a háborúig semmiféle hittudományi intézmény az egész Szovjetunióban. Végül 197-ben Moszkvában megnyílt egy jesiva rabbiképző iskola mindössze 35 tanulóval, akiket később folyamatosan kiszorították, például megfosztották moszkvai lakcímbejelentőjüktől. Szorongatták őket az imakönyvek kiadásával, akadályozták a kegytárgyak gyártását. 1956-ig hol az állami pékségek sütötték a pászkat, és a boltokban árulták a zsidó húsvét előtt, hol pedig 1957-től elkezdődtek a szorongattatások a sütés terén, 1961-ben pedig egyáltalán betiltották ezt a tevékenységet. Hol engedélyezték a pászkat tartalmazó, külföldről érkező csomagok átvételét, hol pedig megállították azokat a vámhivatalokban, sőt azt követelték a csomagok címzettjeitől, hogy írásban fejezzék ki méltatlankodásukat a csomagok tartalmával kapcsolatban. [231 Sok városban bezárták a zsinagógákat. „1966-ban a Szovjetunióban mindössze 62 zsinagóga maradt.” [241 Moszkvában, Leningrádban, Kijevben és a köztársaságok fővárosaiban a hatóságoknak nem volt merszük bezárni azokat. És a 60-as években az ünnepnapokon ugyanúgy megtartották a széles körű istentiszteleteket, miközben a zsinagógák körüli utcákban (10-15 ezer fős) tömeg gyűlt össze. [25] Sz. Schwarz megjegyzi, hogy a 60-as években a szovjet zsidók vallási élete súlyos válságban van, de széles látókövűségéről tesz tanúbizonyságot, amikor emlékeztet arra, hogy mindez a tudatformálás hosszas elvilágiasodási folyamatának a befejeződése, amely az orosz zsidóság körében már a XIX. század végén kezdődött (apropó, teszi hozzá, amely túlzottan jól sikerült az egyáltalán nem kommunista Lengyelországban is az első és a második világháború között). [26] Az izraelita hitet a Szovjetunióban megfosztották egységes irányító központjától, amikor azonban a szovjet hatóságok ki akartak sajtolni a vezető rabbikból valami politikai komédiát a külföld számára, vagy az izraelita hit virágzásáról a Szovjetunióban, vagy haragosan az atomháború ellen, akkor a hatóságok meg tudták ezt szervezni. [27] „A szovjet hatóságok sokszor felhasználták a zsidó vallási vezetőket saját külpolitikai céljaikra.” Így „1956 novemberében a rabbik egy csoportja a sajtóban hozta nyilvánosságra tiltakozását (Izrael) sínai-félszigeti hadjárata ellen”. [28]

A Szovjetunióban élő izraelita vallás különleges és kétségtelen megterhelése volt az 1956. évi Szezei-válság után kezdődő „cionizmus elleni küzdelem” divatja. Maga a cionizmus, mint a szocializmus egyik válfaja, Marx-Lenin pártjának édestestvérévé válhatott volna, de az arabok barátságának elnyerésére vonatkozó döntés az 50-es évek közepétől a szovjet vezetőket a cionizmus elleni hajtóvadászatra sarkallta. A cionizmus azonban a szovjet tömegek számára távoli, ismeretlen és elvont jelenség volt. És ennek a küzdelemnek a megvalósítása, megtestesülése végett a cionizmust az örök zsidó alakjának és arculatának koncentrált megjelenítésével ábrázolták. Az állítólag a cionizmus ellen készült könyvekbe és brosúrákba beszivárgott a judaizmus elleni harc is, de közvetlen zsidóellenes elemek is. Amíg a 20-30-as években a Szovjetunióban a zsidó vallás a pravoszlávval összehasonlítva kevésbé volt kegyetlen üldözésnek kitéve, addig az 1957. évben a külföldi szocialista megfigyelő érzékeli a „judaizmus elleni harc határozott felerősödését... fordulópontot a zsidó vallás elleni küzdelemben”. „A harc nemcsak a zsidó vallás ellen, hanem általában a zsidóság ellen irányul.” [29] A nagy port felvert esemény az 1963-ban Kijevben, ukrán nyelven az ukrán tudományos akadémia kiadójában megjelent „*Judaizmus szépítgetés nélkül*” című brosúra volt, 12 ezer példányban, de annyira rosszcú zsidóellenes karikatúrákkal, hogy az már nagymérvű nemzetközi

felháborodást váltott ki még a (Moszkvából állandóan finanszírozott) kommunista „barátok” körében is. A brosúra elleni felháborodásuknak adtak hangot az amerikai és a brit kommunista párt vezetői, a *L'Humanité*, a *Unità*, a brüsszeli Kína-párti kommunista újság, sok más fórum is. Az ENSZ emberi jogi bizottságában pedig magyarázatot követeltek az ukrán delegátustól. A zsidó kulturális világszövetség szorgalmazta a brosúra szerzőjének és karikatúristájának bíróság elé állítását. A szovjet fél magyarázataiban sokáig azt nyomatékosította, hogy a rajzokon kívül „a könyvet összességében pozitívan értékelhetjük”. [30] Végül azonban még a *Pravda* is kénytelen volt elismerni, hogy ez „rosszul előkészített... brosúra”, amelyben „számos téves kijelentés található... és az illusztrációk sérthetik a hívők érzéseit és antiszemitizmusként értelmezhetők”, pedig „mint ismeretes, ilyesfajta kérdés a mi országunkban nem létezik, és nem is létezhet”. [31] Tegyük azonban hozzá az *Izvesztija* véleményét: „habár a brosúrában felfedezhetők hiányosságok, magához az elgondoláshoz... semmiféle kétség sem férhet”. [32]

Nem maradhattak ki a dologból a letartóztatások sem. Letartóztattak néhány moszkvai és leningrádi zsidót „kémkedés vádjával (beszélgettek találkozásaik alkalmával) egy tőkés állam (Izrael) javára”, a zsinagógák pedig csupán „fedezékül szolgálnak a különböző »bűncselekmények« álcázására” [33], hogy keményebben ráijesszenek a többiekre.

Ž

A leginkább szem előtt lévő posztokon már nem maradt zsidó, de sokan még megmaradtak a hathatós, értékes második helyeken, habár Venyjamin Dimsic 1962-től akadálytalanul igazgatta az állami tervbizottságot és egyidejűleg betöltötte a Szovjetunió minisztertanácsának elnökhelyettesi posztját és KB-tag is volt (1961-től 1986-ig). [34] De valamikor a zsidók „annyira sűrűn előzőnlótték a Csekát, az NKVD-t és a BM-et..., hogy mindmáig, mindenfajta tisztogatás követően, hogy eltüntessék a zsidóknak még a szagát is, csodával határos módon mégis megmaradtak egyes egyedek, mint a híres Joffe kapitány a mordvin lágerekben”. [35]

Az 1959. évi össz-szövetségi népesség-összeírás adatai szerint a Szovjetunióban 2 millió 268 ezer zsidó élt. (Igaz, elhangzanak figyelmeztetések is ennek a számnak a megbízhatóságára vonatkozóan: „Mindenki tudja... hogy a Szovjetunióban több a zsidó, mint ahányan a népszámlálási adatokban szerepelnek”, a népesség-összeírás során a zsidó nem a személyi igazolványában szereplő nemzetisége szerint szerepel, hanem úgy, ahogyan *szeretne*. [36]) Közülük városban lakott 2 millió 162 ezer, vagyis 95,3%-uk, szemben az 1926. évi 82%-kal és az 1939. évi 87%-kal. [37] És még ha a jövőbe tekintünk, az 1970. évi népszámlálás adatai szerint is „a zsidók létszámának növekedését Moszkvában és Leningrádban nyilvánvalóan nem a természetes szaporulat adja, hanem a zsidók migrációja (az állandó lakóhely bejelentésének mindenféle korlátozása ellenére) az ország más városaiból”. Ezalatt a 11 év alatt Kijevbe is „legalább néhány ezer zsidó költözött. A zsidó lakosságnak a nagyvárosokba való koncentrálódása már évtizedek óta tart.” [38]

Aki ismeri a szovjet városi és falusi lakosság jóléte közötti különbséget, az nem érzi ezeket az adatokat holt számoknak. G. Rosenblum, az *Ediot Ahronot* tekintélyes izraeli újság szerkesztője idézi dr. Harel – Moszkvába akkreditált izraeli nagykövet – szinte anekdotikus beszámolóját a Szovjetunióban a 60-as évek közepén tett utazásáról. Az egyik

Kisinyov melletti kolhozban azt mondták neki, hogy „a kolhozban dolgozó zsidók szeretnének (vele) találkozni. (Az izraeli) roppant mód megörült, hogy a kolhozban vannak zsidók” (a földművelés szeretete – jó jel Izraelben). Meséli: „jött három zsidó... az egyik pénztáros, a másik a kolhoz faliújságjának szerkesztője, a harmadik meg valami gazdaságis. Másokat nem találtam. Vagyis, amivel a zsidók (korábban) foglalkoztak, azzal foglalkoznak továbbra is.” G. Rosenblum is tanúsítja: „A szovjet zsidók legtöbbje valóban nem tért át a fizikai munkára.” [39] És L. Schapiro levonja a következtetéseket: „A zsidók bevonása a mezőgazdaságba, vagyis az agrárosítás folyamata csődöt mondott a zsidó társadalmi szervezetek... minden erőfeszítése, és az állami segítség... ellenére.” [40]

Az ország többi részéhez képest – anyagilag is és kulturálisan is – a legjobban ellátott Moszkvában, Leningrádban, Kijevben pedig a zsidók aránya az 1959. évi népszámlálás szerint sorrendben 3,9%, 5,8% és 13,9% volt, egyáltalán nem kevés, ha meggondoljuk, hogy 1959-ben a zsidók a Szovjetunió lakosságának 1,1%-át tették ki. [11]

Éppen az ezekben a városokban meglévő, igen nagyfokú, 95%-os koncentráltságukból következett a zsidók rendkívül beteges érzékenysége „a tiltások és korlátozások rendszere” iránt. Ez, amint ezt az előző fejezetben említettük, még az 1940-es évek elején alakult ki, „és habár a korlátozó rendszabályokat sosem tették közzé, a hivatalos személyek pedig kitartóan tagadták azok létezését, ezek a szabályok igen hatásosan megakadályozták a zsidók hozzáférését sokféle tevékenységi körhöz, szakmához és beosztáshoz”. [42]

Azt írják, hogy egyszer riasztó hírek keltek szárnyra a zsidók között: állítólag Hruscsov valamelyik (nyilvánosságra nem került) beszédében kijelentette, hogy „annyi zsidót fognak felvenni a felsőoktatási intézményekbe, ahányan a bányákban dolgoznak”. [43] Nincs kizárva, hogy kibuggyant ilyen a száján, ez Hruscsovra vallana, csak hogy ezt az „egyenletet” sosem váltották valóra. Igaz ugyanakkor, hogy a 60-as évek elején, miközben a zsidó egyetemisták létszáma nőtt, arányuk az egyetemisták körében jelentősen visszaesett a háború előttihez képest. Amíg 1936-ban a zsidó egyetemisták aránya 7,5-szeresen haladta meg a zsidók lakosságon belüli arányát, [44], addig most csak 2,7-szeresen. A felső- és a középfokú oktatási intézmények hallgatóinak megoszlására vonatkozó friss adatokat a háború után először *A Szovjetunió népgazdasága 1963-ban* [45] című statisztikai évkönyvben közölték, és ilyen táblázat egészen 1972-ig jelent meg. A felsőoktatási és a középfokú szakképzési intézmények hallgatóinak és tanulóinak összlétszámában a zsidók az 1962-63. tanévben a negyedik helyet foglalták el a három szláv nemzet után; az egyetemeken és a főiskolákon a zsidók létszáma 79,3 ezer volt a 2943,7 ezerből (vagyis az összlétszám 2,69%-a). A következő tanévben, 1963-64-ben a zsidó egyetemisták létszáma 82,6 ezerre, a Szovjetunió egyetemistáinak összlétszáma pedig 3.260,7 ezerre nőtt (2,53 %). Ez az arány, szinte alig változva megmaradt az 1969-70-es tanévig: zsidó egyetemista 101,1 ezer, összes egyetemista 4.549,9 ezer, később pedig elkezdett csökkenni, és 1972-73-ban az arányuk 1,91 % lett: zsidó egyetemista 88,5 ezer, összes egyetemista 4.630,2 ezer. [46] (Előreszaladva megjegyezzük, hogy a visszaesés egyébként időben egybeesik az Izraelbe irányuló zsidó kitelepülés kezdetével.)

A tudományban dolgozó zsidók aránya szintén visszaesett a 60-as években: 9,5%-ról 1960-ban, 6,1%-ra 1973-ban. [47] Ugyanezekben az években a „szovjet művészetben és irodalomban több tízezer zsidó név forgott” [48], az írók és újságírók 8,5%-a, a színészek

és festők 7,7%-a, a bírák és ügyvédek több, mint 10%-a, az orvosok mintegy 15%-a. [49] (Az orvostudományban hagyományosan sok a zsidó, de abban a hírhedt „szovjet pszichiátriában”, amely éppen ezekben az években kezdte elmegyógyintézetekbe zárni az egészséges embereket, ugyan, vajon kik dolgoztak? Felsorolva a „zsidó szakmákat”, M. Heifec írja: „A pszichiátria zsidó monopólium, mondotta nekem egy pszichiáter zsidó barátom, nem sokkal letartóztatásom előtt. Ide, hozzánk csak az utóbbi időben, még hozzá utasításra kezdtek oroszokat irányítani.” És példákat sorol: a leningrádi főpszichiáter, Averbuch professzor, a GB-be, a nagy házba szokott járni szakértem; Moszkvában a híres Lunz; a kalugai kórházban Lifszic és „az egész zsidó duhaj társaság Lifszicel az élen”. Amikor pedig magát Heifecet tartóztatták le, a felesége elkezdett keresni „engedélyes” ügyvédet, vagyis olyat, akinek engedélye volt a KGB-től a politikai perekben való részvételre, és „egyetlen orosz sem talált”, az összes ilyen ügyvéd zsidó volt. [50])

Furceva, a moszkvai városi pártbizottság első titkára (1956-ban) „arra panaszkodott, hogy némely intézményben zsidók képezik a személyzet több, mint a felét”. [51] (Ennek ellensúlyaként megjegyzem: *ezekben* az években a zsidók részvétele a szovjet apparátusban annak csak javára szolgált. A szovjet törvényesség mindig keményfejűen és kíméletlenül minden ember, ügyfél, kérelmező *ellen* irányult. És a hivatalokban üldögélő, a hatalomban megkövesedett oroszok szívesen kaptak minden alkalmon, hogy diadalmasan elutasítsák a kérelmezőt. A zsidó csinovnyiknál akkoriban sokkal gyakrabban találkozott az ember valódi megértésre, vele emberi módon el lehetett intézni az ügyet.) Schapiro idézi a panaszokat is arra, hogy a nemzetiségi köztársaságokban a zsidókat a bennszülött értelmiség szorítja ki az apparátusból [52], amely kinyilvánított módon is előnyt élvez odahaza, ez általános folyamat minden köztársaságban, legalább ennyire kiszorítják az oroszokat is.

Eszembe jut ezeknek az éveknek – éppen 1965-ből – az amerikaiaknál megtörtént eset. Az amerikai zsidó bizottság New York-i kirendeltsége négy hónapon keresztül titkos felmérést folytatott ötven New York-i bank ezernél több munkatársa körében. Ezt követően a zsidó bizottság tiltakozást jelentett be. Ugyanis a megkérdezetteknek kevesebb, mint 3%-a volt zsidó, habár New York lakosságának egynegyedét zsidók képezik. A bizottság követelte a *százalékos arány* betartását. Erre a New York állam bankjai egyesületének elnöke azt válaszolta, hogy a bankok a törvény értelmében nem vehetnek fel munkatársakat „faji, vallási, bőrszín vagy nemzetiségi hovatartozás szerinti alapon”, és nem tarthatják nyilván dolgozóikat ilyen kategóriák szerint (hiszen ez a mi hírhedt „ötödik pontunk” lenne!). Meg kell jegyeznünk, hogy ugyanaz a zsidó bizottság két évvel korábban is végzett felmérést az USA ötven legnagyobb kommunális szolgáltató vállalata vezetésének nemzetiségi összetételéről, 1964-ben pedig hasonlóképpen felmérte a philadelphiai járás iparának vezetőit. [53]

Térjünk azonban vissza a szovjet zsidókhoz. Nos, miután külföldre költöztek, sokan kezdték zajosan reklámozni a lapkiadás és a filmgyártás terén végzett korábbi tevékenységüket. Így tudjuk meg többek között egy zsidó szerzőtől: „Éppen az ő (Szirokomszkij) támogatása folytán került a *Lityeraturka* minden vezető posztjára zsidó.” [54]

Mindazonáltal 20 év múltán arról az időszakról ilyen értékelés születik: „Az új antiszemitizmus egyre erősödött... és a 60-as évek második felében egy egész nép

lejáratajának, megalázásának és elszigetelésének kialakult rendszerévé vált.” [55]

Nos, hogyan is egyeztessük össze ezek után a kettőt? Ugyan hol is találhatunk nyugodt, megfontolt értékelésre?

Ekkor a zsidók riadalmára, jelzések érkeztek azokból a magasságokból, ahol a gazdasági ászok dolgoztak. „A Szovjetunióban a tudott mértékben megmaradt a zsidó szociológia előtt ismert jelenség, a zsidók koncentrációja az ország gazdasági életének sajátos ágazataiban.” [56] Mindeközben pedig a 60-as években a mi drága Nyikitánk (Hruscsov) észbekapott, hogy a gyökeresen szovjet gazdaságban tömegessé váltak a lopások és a csalások.

És emiatt „1961-ben megkezdődött a »szocialista tulajdon eltulajdonítása« elleni kampány, amelynek nyilvánvalóan antiszemita jellege volt”. [57] A legfelsőbb tanács büntető határozatai 1961-től kezdtek megjelenni, először a „valutaüzérkedés”, majd a csúszópénz ellen, később pedig a halálbüntetés alkalmazásáról ezekért a bűncselekményekért. A határozatok a törvényeket megsértve ezt a büntetést helyezték kilátásba a határozatok hatálybalépése előtt elkövetett esetekre (például a Ja. Rokotov-V. Fajbisenko perében). És a legelső évtől kezdve elkezdődött a halálbüntetések végrehajtása. A kilenc első bírósági perben 11 embert ítélték halálra, közöttük „talán 6 zsidót”. [58] A *Zsidó Enciklopédia* kategorikusabb: „1961-64-ben gazdasági bűncselekmények miatt az OSzFSzK-ban 39, Ukrajnában 79”, más köztársaságokban összesen 43 zsidót ítélték halálra. [59] Ezekben a perekben „a vádlottak túlnyomó többsége zsidó volt”. (Mindemellett a nyilvánosság abban állt, hogy a bírósági közleményekben feltüntették a vádlottak nevét és apai nevét, ez az ítélezés normális rendje, de „rögtön nyilvánvalóvá vált, hogy zsidókról van szó”. [60])

A továbbiak során az 1962. évi nagy frunzei perben a 46 vádlottból valószínűleg 19 volt zsidó. „Semmiféle alapja sincs annak, hogy úgy gondoljuk, mintha ez az új politika zsidóellenes intézkedések rendszereként került volna alkalmazásra. Az új jogszabályok bevezetésének elejétől kezdve azonban zsidóellenes jelleget kölcsönöztek neki”, ez úgy értendő, valószínűleg, hogy közölték a vádlottak – közöttük a zsidók – teljes nevét, mivel közvetlen kirohanásokat és általánosításokat sem a bíróság, sem a hatóságok, sem a sajtó nem engedtek meg maguknak. Ha pedig azt írta a *Szovetszkaja Kirgizija (Szovjet Kirgízia)*, hogy különböző posztokat foglaltak el, de „köztük szoros kötelék állt fenn”, akkor az éberség azt diktálja: „ugyan miféle »kötelék« állt fenn közöttük..., ezt az újság egyetlen szóval sem említi, az olvasóra hagyva a találgatást, de közvetlenül rávezeti, hogy a bűnszervezet magját olyan emberek alkották, akik között »szoros kötelék állt fenn«, miféle kötelék, hát a zsidóság, kidomborítani ebben az ügyben a zsidók szerepét”. [61] A »szoros kötelék«-et azonban képezhették a bűnös ügyletek, a haszonlesés, a számítás, a mesterkedések. Érdekes azonban, hogy senki sem azzal érvel, hogy ezek a személyek ártatlanok voltak (habár akár lehettek is volna). *Nevükön nevezni őket, az bizony zsidóüldözés.*

Tovább, a valutázók pere Vilniusban 1962 januárjában. Ott mind a 8 vádlott zsidó. Ebben az esetben azonban a vádbeszédben közvetlen zsidóellenes utalás is elhangzott: „az ügyleteket a zsinagógában kötötték, a vitákat a rabbi rendezte”. [62]

Sz. Schwarz szentül meg van győződve arról, hogy ezek a gazdasági bírósági

üldözések csakis az antiszemitizmus tobzódásának tekinthetők, egyáltalán nem fordítva figyelmet „a zsidók koncentrálódására az ország gazdasági életének sajátos ágazataiban”. Hasonlóképpen az egész nyugati sajtó is kegyetlen zsidóüldözési kampánynak, *egy egész nép megalázásának és elszigetelésének* értelmezte a folyamatot. Bertrand Russell tiltakozó levelet írt Hruscsovnak és Hruscsov személyesen válaszolt neki. [63] Ezt követően azonban a szovjet hatóságok mintha erősen óvakodtak volna a zsidókhoz nyúlni.

Nyugaton a hivatalos antiszemitizmust nevezték a „legkényesebb kérdésnek” (nem vették észre, hogy vannak más, kényesebb kérdések is) vagy „a leginkább tiltott témának” a Szovjetunióban. (Habár tiltott témával is Dunát lehetett volna rekeszteni, beleértve a kulákság elleni grandiózus harcot, vagy azt, hogy csupán 1941-ben hárommillió vörös katona adta meg magát és került fogságba, vagy a tocki gyakorlótéren 1954-ben a saját katonákon végrehajtott megsemmisítő nukleáris „kísérlet”.) Természetesen Sztálin után a kommunista párt már nem engedett meg nyílt zsidóellenes megnyilvánulásokat. Talán az uszító „zárt előadások” vagy „eligazítások” rendszerét alkalmazták, ez teljességgel megfelel a szovjet stílusnak. Helyes végkövetkeztetést von le Szolomon Schwarz: „Elégséges racionális alapja a zsidóellenes szovjet politikának egyáltalán nincs”, a zsidó kulturális élet elfojtása „rejtélyesnek tűnhet. Hogyan magyarázható ez a vad politika » [64]

Egyrészt: ha az országban magában elfojtottak mindent, ami életképes, akkor hogyan is feltételezhetjük, hogy nem fognak elfojtani egy ennyire élénk, mozgékony népet? A 60-as években pedig ehhez még hozzájött a Szovjetunió nemzetközi számítása: kampányt kellett kezdeni Izrael ellen. Találtak egy kényelmes, kétértelmű és meghatározhatatlan fogalmat, az „anticionizmust” és „ez lett Damoklész kardja, amely az ország egész zsidó lakossága fölött lebegett”. [65] A „cionizmus” elleni újságkampány mintegy sérthetetlen paravánná vált, nem lehet bebizonyítani, hogy mindez egyszerű antiszemitizmus. Ugyanakkor félelmes, fenyegető: „A cionizmus az amerikai imperializmus eszköze.” A zsidóknak „közvetve vagy közvetlenül igazolniuk kellett lojalitásukat, különböző módon bizonygatni környezetüknek, hogy semmi közük saját zsidó mivoltukhoz és legfőképpen a cionizmushoz”. [66]

A közrendű zsidó életérzése a Szovjetunióban valóban nyomasztóvá vált, ezt nagyon érthetően fejezte ki egyikük: „Az üldözések és sértések évei alatt a zsidókban kialakult a pszichikai gyanakvási komplexus minden fajtája, a nem zsidóktól eredő bánásmóddal szemben. Hajlamosak mindenben rejtett vagy közvetlen utalást látni nemzetiségükre... A zsidók sosem képesek nyilvánosan lenyilvánítani zsidóságukat, és hivatalosan elfogadott, hogy erről hallgatni kell, mint valamiféle jellemhibáról vagy alvilági múltrol.” [67]

Nagy benyomást keltett 1959 októberében Malahovka településén – „félórányi utazásra Moszkvától... 30 ezer lakossal, amelynek mintegy 10%-a zsidó – történt esemény... Október 3-ról 4-re virradó éjjel kigyulladt a malahovkai zsinagóga teteje, és... a zsidó temetőőr házikója... a tűzben elpusztult az őr felesége. Ugyanazon az éjszakán szórólapokat ragasztottak ki és szórtak szét Malahovkában: »El a zsidókkal a kereskedelemből... Megmentettük őket a németektől... ők meg olyan gyorsan elszemtelenedtek, hogy az orosz nép nem érti... ki is él a másik földjén.«, [68]

És a nyomasztó állapot fokozódása még olyan tünetekhez is vezetett, mint amelyről D. Schturman írt: „a zsidók egy része olyan állapotba került, hogy elkezdte gyűlölni

Izraelt, mint az antiszemitizmus szítóját a szovjet politikában. Emlékszem az egyik túlzásokra hajlamos zsidó tanárnő szavaira: »Egy jó kis bombát kéne odahajítani arra az Izraelre, és könnyebb volna az életünk.«, [69]

Ez azonban csak torz kivétel. Alapvetően az anticionista kampány tombolása csak „megerősítette önnön zsidóságuk tudatát és Izrael mint az egész zsidóság előőrse iránti szimpátiájukat”. [70]

Az akkori közéleti helyzetre az alábbi magyarázatot is kínálják: igen, Hruscsov idején „a zsidó lakosságnak az életben maradása iránti aggodalma a múlt kódébe veszett”, de „letették az új antiszemitizmus alapkövét”. A nómenklatúra^[568] fiatal nemzedéke, a kasztoknak járó privilégiumokért küzdve „igyekezett elfoglalni a vezető pozíciókat a kultúrában, tudományban, kereskedelemben, pénzügyben stb. Éppen itt történt az újdonsült szovjet arisztokrácia »megismerkedése« a zsidókkal, akiknek ezekben az ágazatokban hagyományosan nagy volt a fajsúlya.” És „az ország alapvető központjaiban koncentrálódott zsidó lakosság szociális struktúrája a vezető osztályt saját osztályának szerkezetére emlékeztette”. [71]

Ez a találkozás kétségtelenül lezajlott, ez volt a történelmi „őrségváltás” a szovjet csúcsokon, a zsidóról oroszra váltás. És az antagonizmus is kétségtelenül megjelent, amitől, emlékszem, a hruscsovi időkben a zsidó közegben nemcsak gúnyolódtak, hanem erősen meg is sértődtek a faluról elszármazottakra, a csúcsra jutott „muzsikokra”.

Összességében pedig a különböző hatások feszült volta, de a szovjet hatóságok jelentős körületekintése is hozzájárult ahhoz, hogy 1965-re „a mai szovjet antiszemitizmus elterjedtsége és éles volta jelentősen elmarad” attól, ami „a háború éveiben és a háború utáni első években” volt jellemző, és „úgy tűnik, szemmel láthatóan gyengül, talán most kezd elhalni a »százalékos norma«,„ [72] Egészében véve a zsidók közérzete a 60-as években a jóléti tartományban tartózkodott, ezt halljuk különböző szerzőktől. (Ellensúlyaként annak, amit az imént olvastunk: „az új antiszemitizmus egyre erősödött” a 60-as években.) És 20 év múlva elhangzik ugyanaz a benyomás: „»általában a zsidók számára« a hruscsovi időszak volt az egyik legnyugodtabb az egész szovjet történelemben”. [73]

„Sok új cionista kör jött létre 1956-1957-ben, amelyekben olyan fiatal zsidók vettek részt, akik korábban nem mutattak különösebb érdeklődést a zsidó nemzetiségi kérdések és a cionizmus iránt. A szovjet zsidók nemzeti öntudatra ébredésének, és Izrael állammal érzett szolidaritásuknak fontos ösztönzéséül szolgált a sínai hadjárat.” (1956) Később pedig „a Szovjetunióban a zsidók között a cionista mozgalom újjászületésének katalizátorává a világifjúsági találkozó (VIT) vált (Moszkva, 1957)... A VIT és a hatnapos háború (1967) között a cionista tevékenység a Szovjetunióban fokozatosan egyre szélesebb körűvé vált. A szovjet zsidók és az izraeli nagykövetség kapcsolatai gyakoribbá, a kapcsolatok kevésbé veszélyessé váltak... rövid idő alatt jelentősen megnőtt a zsidó szamizdat^[569] jelentősége.” [74]

Az 50-es évekből a 60-asokba, a hruscsovi „olvadásba” való átmenet idején a szovjet zsidók magukhoz tértek és lelkiileg kiegyenesedtek a „kozmpopoliták” és az „orvosper” korszakának félelme és elnyomatása után. A fővárosi társaságban egyenesen „divatossá is vált zsidónak lenni”, a zsidó téma bekerült a szamizdatba, a költői estekbe, amelyeken

tolongtak a fiatalok. Rimma Kazakova felbátorodott és a színpadról is kinyilvánította zsidó származását, 1961-ben erre a hangulatra ráérezett és kifejezte Jevtusenko a *Babij Jarban* [75], lélekben magát is a zsidókhoz sorolva. Ez a verse (és a Litgazeta bátorsága) kürtszóként harsant az egész szovjet zsidóság és a világ zsidósága számára is. Aztán Jevtusenko számos és számtalan költői esten ismét felolvasta a verset, mindig dörgő tapsvihar közepette. Egy idő után Sosztakovics is, aki gyakran fordult a zsidó témához, nekilátott a jevtusenkói vers 13. szimfóniába való átírásának, amit aztán csak korlátozottan engedtek előadni. A *Babij Jar* éltető és gyógyító sugárként söpört végig a zsidóságon, mint „valami forradalmi cselekmény... a köztudat fejlődésének folyamatában a Szovjetunióban”, és a zsidóság számára „a legjelentősebb eseménnyé vált az »orvosper« megszüntetése óta”. [76]

A zsidó téma 1964-65-ben visszatért a nyomtatott irodalomba is: Anatolij Ribakov *Nyár Szosznyakiban* és *Mása Rolnyik naplója* [77] („*Anna Frank naplójának nyilvánvaló utánzása*” [78]).

„Miután Hruscsovot leváltották minden beosztásából, az állam zsidópolitikája valamelyest enyhült. Alábbhagyott a judaizmus elleni harc, majdnem mindenütt megszüntették a pászka sütését korlátozó rendszabályokat... Fokozatosan felszámolták a gazdasági bűncselekmények elleni kampányharcot...” Viszont „a szovjet sajtóban hírkampány kezdődött a szovjet zsidók között végzett cionista tevékenységről, és kapcsolataikról az izraeli nagykövetséggel”. [79]

A szovjet helyzetben bekövetkezett ingadozások és törések egyáltalán nem múltak el nyomtalanul a zsidó öntudat fölött, de nem ütöttek rést benne.

Az 1959. évi népszámlálás adatai szerint a jiddist a megkérdezetteknek csupán 21%-a nevezte meg anyanyelveként (1926-ban 72%). [80] Ezt még a 70-es években is így értelmezték: „Az orosz zsidóság, amely a legzsidósabb volt a világon, a legkevésbé zsidóssá vált”. [81] „A szovjet társadalom jelenlegi fejlődése előidézheti a zsidóság szellemi és intellektuális potenciáljának összeomlását.” [82] Pontosabban, ahogy később egy másik szerző fogalmazott: a zsidókat a Szovjetunióban „nem hagyják beolvadni”, és „nem hagyják, hogy zsidók legyenek”. [83]

Az egész szovjet időszak alatt azonban a zsidó öntudat soha nem enyészett el.

Még a hivatalos *Sowietish Heimlandban* (1966) is azt állították, „hogy még az oroszul beszélő beolvadt zsidók is megőrzik saját, a lakosság más rétegeitől eltérő jellemüket”. [84] Már nem is beszélve Odessza, Kijev, Harkov zsidóiról, akik „még kérkedtek is néha zsidó mivoltukkal, egészen odáig, hogy gojokkal nem is akartak barátkozni”. [85]

Lev Thumerman tudós (1977-ben már Izraelben) emlékezik a korai szovjet időkről, hogy ő akkor „tagadott mindenfajta nacionalizmust”. Most pedig visszatekintve azokra az évepe: „Csodálkozva veszem észre mindazt, ami akkor elkerülte a figyelmemet: annak ellenére, hogy úgy tűnt, teljesen beolvadtunk az orosz közegbe, a legközelebbi, testi-lelki jó barátaim köre akkoriban is zsidó maradt.” [86]

Kijelentésének őszintesége nem kérdőjelezhető meg, erre mondják azt: „mintha lefényképezte volna”. Ehhez nem is fér kétség, éppen elég ilyen helyzetet láttam már, de az oroszokból ez semmiféle sértődést sem váltott ki.

Egy másik zsidó szerző megjegyzése: a Szovjetunióban „a különböző irányzatokat képviselő nem vallásos zsidók jó egyetértésben kiálltak a »faji tisztaság« elve mellett” és hozzáteszi: „Semmi sem lehet ennél természetesebb. Olyan ember, aki számára a zsidóság csak egy üres szó, és emellett nem olvadt be, nagyon ritkán fordul elő.” [87]

Nagyon jellemző Natan Scsaranszkij vallomása is nem sokkal Izraelbe való érkezése után. „Zsidóságom nagyobb része már otthon, a családban kialakult. Családunk beolvadt, mégis zsidó maradt.” Apja „egyszerű szovjet újságíró” volt, akit „annyira magával ragadott a »boldogságot mindenkinek«, és nem csak a zsidóknak forradalmi eszménye, hogy teljesen lojális szovjet állampolgárrá vált”. A hatnapos háború után 1967-ben, majd 1968-ban is a csehszlovák események után „hirtelen nyilvánvaló különbséget vettem észre magam és a körülöttem lévő nem zsidók között... valamiféle gyökeres különbséget éreztem a saját zsidó tudatom, és az oroszok nemzetiségi tudata között”. [88]

Itt van még egy nagyon mély tanúság (1975): „Azok az erőfeszítések, amelyeket a zsidó értelmiség tett az utóbbi 100 évben, hogy orosz nemzeti formát öltjön, valóban hatalmasak voltak. Ez egyébként nem állította helyre a lelki egyensúlyt; ellenkezőleg, felerősítette a kéznemzetiségű lét keserűségét.” És „Blok tragikus kérdésére: »Oroszországom, életem, együtt fogunk-e gyötrődni?« – erre a kérdésre, amely az orosz ember számára, rendszerint egyértelmű választ hordoz, erre a kérdésre az orosz zsidó értelmiség így válaszolt, néha kis gondolkodás után: »Nem, nem együtt. Egymás mellett, addig-ameddig, de nem együtt!«... A kötelesség nem helyettesíti a hazát.” És ez „nem kötötte meg a zsidóság kezét az orosz történelem viharai közepette”. [89]

Nagyon őszinte. És csak álmodozhatunk arról, hogy minden oroszországi zsidó világosan lássa és beismerje ezt a dilemmát.

Hisz szokásos módon az egész problémát csak az „antiszemitizmusban” látják: „Eltávolítva bennünket a lehetőségtől, hogy slagunkba fogadjuk a valódi orosz értékeket, az ottani (szovjetunióbeli) antiszemitizmus eltiltott a zsidó értékekhez való közeledéstől is... Az antiszemitizmus nemcsak attól félelmetes, *amit a zsidókkal tesz* (megszabva az ismert korlátokat), hanem azzal is, *amivé a zsidókat teszi*, neurotikus, letargikus, komplexumokkal teli, lelki sérültekké.” [90]

Valójában ebből a beteges állapotból – teljességgel, gyorsan és határozottan – kigyógyultak azok a zsidók, akik teljes mértékben tudatosították magukban zsidó mivoltukat.

A Szovjetunióban a zsidó öntudat erősödött, legyőzve a XX. században eléjük kerülő történelmi akadályokat. Először a második világháború katasztrófája. (A szovjet elfojtás és elkenés következtében ennek tudatosítása a szovjet zsidóság körében elhúzódott.)

Újabb ösztönzést jelentett a „kozmpolitizmus” elleni harc 1949-1950-ben.

Aztán a sztálini megtorlás totális veszélye, ami csak a tirannus hirtelen halálával hárult el.

A hruscsovi „olvadás” óta, majd a 60-as években már anélkül is a szovjet zsidóság gyorsan magához tért, és elkezdte magát, éppen saját magának érezni.

Már az 50-es évek második felében „a szovjet zsidóság széles rétegeiben eluralkodó, növekvő keserűség érzése” ahhoz vezetett, hogy „erősödik a nemzetiségi szolidaritás

érzése”. [91]

De „csak a 60-as évek végén a tudósok, még hozzá nem bölcsészek kicsiny csoportja (a legkiválóbb közülük, kétségtelenül Alekszandr Voronel volt) elkezdte meggyőződéssel... ismét helyreállítani a zsidó nemzetiségi öntudatot Oroszországban”. [92]

És a szovjet zsidók ilyesforma öntudatának érlelődése közepette berobbant, és azonnal győzelmesen, csodának tűnően suhant tova, a hablapos háború. Izrael felmagasztalódott a képzeletükben, felébredt bennük a lelki és a vérrokonság érzése.

A szovjet állam azonban magánkívül volt Nasszer vereségétől. Azonnal rázúdította a zsidók fejére a „judaizmus, cionizmus, fasizmus” elleni mennydörgő kampányt. És minden zsidó egyben „cionista” is, és hogy a cionizmus „világméretű összeesküvése... törvényszerű, elkerülhetetlen következménye az egész zsidó történelemnek, a zsidó vallásnak és az ezek által létrehozott zsidó nemzeti karakternek... a judaizmus nagyon kényelmes vallásnak bizonyult a világuralom megszerzéséhez, mert nagyon következetesen végigvitte a faji felsőbbrendűség és az apartheid ideológiáját”. [93]

A televíziós és sajtókampányt még az Izraellel fenntartott diplomáciai viszony drámai megszakítása is kísérte. A szovjet zsidóknak volt okuk rá, hogy megijedjenek: „úgy tűnt, hogy a dolgok mindjárt a pogromokig fajulnak”. [94]

Ám ennek az ijedelemnek a felszíne alatt már érett a zsidó nemzetiségi öntudat újabb és immár legyőzhetetlen feltörése.

„Keserűség, megbántottság, harag, a jövőbe vetett hit hiánya felgyülemlett, hogy végre utat találjon kifelé, és teljes szakításhoz vezessen (ezzel) az országgal, és (ezzel) a társadalommal, az emigrációba.” [95]

„Az izraeli hadsereg győzelme hozzájárult a nemzeti öntudat felszításához sok ezer, szinte teljesen asszimilálódott szovjet zsidóban... Elindult a nemzeti újjászületés folyamata... Megélénkült a cionista csoportok tevékenysége az ország sok városában... 1969-ben kísérletek történtek egyesített (az egész Szovjetunióra kiterjedő) cionista szervezet létrehozására... Növekedik az Izraelbe kivándorlást kérelmező zsidók száma.” [96]

A kivándorlási kérelmek nagyszámú elutasítása pedig 1970. június 15-én sikertelen repülőgép-eltérítéshez vezetett. Az ezután kezdődő „repülőgépes per”-t történelmi mezsgyének tekinthetjük a szovjet zsidóság életében.

A XX. század elején, amikor Európa már a világméretű tudat küszöbére álmodta magát, senki sem tudta megjósolni, micsoda ősi erővel lobbannak fel a Föld különböző népeinek nemzeti érzései éppen ebben a században. És egy évszázad múltán mindnyájan döbbenten látjuk, hogy éppen nem a nemzeti érzések közeli elhalását kell feltételeznünk (ahogyan azt majd egy évszázadig az internacionálé-szocialisták a fejünkbe verték), hanem megerősödésüket.

Vajon az emberiség soknemzetiségű volta nem sokoldalúságát és gazdagságát jelent-e? A nemzetek szétporladása leginkább az emberiség elszegényedéséhez, a szellem entrópiájához^[570] vezetne. (És a nemzeti kultúrák évszázadai holt, senkit sem érdeklő raktárakká válnának.) Vérszegény ipari gondolkodásmódra vall, ha azt gondoljuk, hogy az általános egyformaság mellett egyszerűbb volna megszervezni bolygónk életét. De az az élet leginkább hányingert keltene.

A szovjet birodalomban azonban mindig tolakodón-diadalmasan hajtogatták, hogy a nemzeti különbségek elsimulnak, és a nemzetek összeolvadnak, hogy nálunk nincsenek „nemzetiségi kérdések”, és persze főleg nincs „zsidókérdés”.

A zsidókérdés pedig egy, a világon szerteszórt és lelkében összeforrt nemzet háromezer éves hihetetlen létezésének kérdése. Olyan nemzeté, amely az államiságról és területiségről vallott mindenfajta elképzelés ellenére él, még hozzá rendkívül élénken és erősen befolyásolva az egész világtörténelmet. Amiért is a zsidókat „a világtörténelem tengelyének” is nevezték. Ugyan mitől is ne létezne ez a kérdés? Midőn már az összes nemzeti kérdés felszínre jut, még lám a gagauz is?

Ilyen botor kétség fel sem merülhetett volna, ha a zsidókérdés körül különböző időben politikai játszmák nem kezdődtek volna, kinek éppen milyen kellett.

Ez volt nálunk, Oroszországban is. A forradalom előtti orosz társadalomban, ahogy láttuk, „antiszemizmusnak” tekintették még a zsidókérdés *elhallgatását* is. Többet mondok: az orosz társadalom tudatában úgy rögzült akkoriban a zsidókérdés – amit polgári egyenjogúságként vagy *teljes jogúságként* értelmeztek –, majdhogynem az orosz közélet legfontosabb kérdésének számított. Mindenesetre mindenképpen minden egyes ember lelkiismereti középpontja, lakmuspapírként ható meghatározója volt.

Másfelől. Az európai szocializmus növekedésével minden nemzetiségi kérdés csupán bosszantó akadállyal számított ennek a nagyszerű tanításnak az útjában, a zsidókérdés pedig (amit Marx közvetlenül a kapitalizmushoz sorolt) még annál is mondvacsínáltabb szálkának. Mommsen tanúsította, hogy – ahogy őket nevezte – „a nyugat-orosz szocialista zsidóság” köreiben a zsidókérdés megvitatására tett legkisebb próbálkozás is a „reakciós” és „antiszemita” jelzőket vonta maga után (ez még a Bund előtt történt).

Ez a fajta megkövesült szocialista szabvány átöröklődött a Szovjetunióba is. Így 1918-tól a kommunisták alatt nálunk szigorúan (börtön- vagy akár még halálbüntetés terhe mellett is) tilos volt bármi módon hangsúlyozni a zsidókérdést (kivéve a cári rezsim alatt a zsidókat ért szenvedések iránti együttérzést és a kommunizmusba való aktív

bekapcsolódásuk iránti meghatottságot). És az értelmiségi tudat önként és dalolva, a többiek pedig kényszeredetten követték ezt az új kánont.

A fenti beállítódást a kommunista hatalom keményen és rettenthetetlenül keresztülvitte a szovjet-német háborún is. Úgymond, semmiféle különleges „zsidókérdés” nem jelentkezett még akkor sem. És tovább, a Gorbacsov idején való kimúlásáig ez a hatalom továbbra is érzéketlenül ismételte: semmiféle zsidókérdés nincs, nem és nem! (Behelyettesítették a „cionistával”).

De már a második világháború végétől, amikor a szovjet zsidók felfogták a zsidóirtás nagyságrendjét Hitler alatt, majd a 40-es évek sztálini „kozropolita” kampányának idején, a szovjet társadalom intelligens köreinek tudatába az ivódott be, hogy ellenkezőleg, a Szovjetunióban zsidókérdés van, van! És még hogyan van! És visszaállt a forradalom előtti értelmezés, miszerint ez a kérdés központi jelentőségű az orosz társadalom és minden egyes ember lelkiismerete számára. Hogy a zsidókérdés maga „a tényleges emberiség mércéje”. [1]

Nyugaton pedig csak a cionizmus vezetői (habár némelyek fenntartva az élő kapcsolatot a keményfejű európai szocializmussal) a XIX. század végétől magabiztosan kezdtek beszélni a zsidókérdés történelmi rendkívüliségéről és múlhatatlan aktualitásáról.

Amikor pedig megjelent Izrael Állam, a körülötte dúló viharok még az európai szocialista tudat ártatlanságát is megzavarták.

Két kisebb, de a maga idejében zajos, jellegzetes példa adja itt magát. Az egyik az úgynevezett „Kelet és Nyugat közötti dialógus” (a hidegháború időszakának Ügyes mechanizmusa, amelynek során a nyugati vitázókkal szemben előtérbe hozták a kelet-európai csinovnyikokat vagy a megalkuvókat, akik a hivatalos zagyvaságot a saját lelkiismereti meggyőződésükként próbálták beállítani). Ladislav Mnacko szlovák író 1967 elején méltóképpen képviselve a szocialista Keletet, szellemesen megjegyezte, hogy életében és saját tevékenysége során *soha* nem volt semmiféle konfliktusa a kommunista hatalommal. Egyetlen esetet kivéve, amikor a közlekedési szabályok megsértése miatt elvették a jogosítványát. A francia opponens dühösen megjegyezte, hogy Mnackónak legalább *egyetlen* alkalommal bizonyára az ellenzékhez kellett volna pártolnia amikor vérbe fojtották a szomszédban a magyar forradalmat. De nem, Magyarország elnyomása nem zavarta meg Mnacko lelki nyugalmát, semmiféle gorombaságot vagy szemtelenséget nem engedett meg magának. Az után a „párbeszéd” után néhány hónap telt el, kitört a hatnapos háború. Novotny csehszlovák kormánya, hűséges kommunisták, agresszióval vádolta Izraelt és megszakította vele a diplomáciai kapcsolatot. Na és? Mnacko, aki nyugodtan tűrte Magyarország vérbe fojtását, a szlovák Mnacko, akinek a felesége zsidó, most annyira felháborodott és zaklatott lett, hogy elhagyta hazáját és tiltakozásul Izraelbe költözött.

Másik példa ugyanabból az évből. Daniel Mayer, az ismert francia szocialista a hatnapos háború idején azt nyilatkozta a *Le Monde*-nak, hogy ettől kezdve ő: 1. szégyelli, hogy szocialista, azért, mert a Szovjetunió szocialistának nevezi magát (amikor a Szovjetunióban a népet irtották, az még hagyján, még hozzá a *szocialistákat* is, ő nem szégyellte magát); 2. szégyelli, hogy francia (bizonyára de Gaulle^[571] helytelen pozíciója miatt); 3. *szégyelli, hogy ember* (ez talán túlzás?); és csak egyetlen dolgot *nem* szégyell,

azt hogy zsidó. [2]

Készek vagyunk osztozni Mnacko felháborodásában és Mayer haragjában, és csupán érzéseik szélsőséges voltára szerezni felhívni a figyelmet, miután oly sokáig és szolgálélekkel túrték a kommunizmust. Hiszen érzéseik hevülete szintén a XX. Századi zsidókérdés egyik oldala.

És hogy is van az a „nem volt”?

Aki a XX. század 50-80-as éveiben hallgatta a Szovjetunióba irányuló amerikai rádióadásokat, adnak úgy tűnhetett, hogy más egyéb fontos kérdés a zsidókérdés mellett országunkban nem is létezett. Ugyanakkor az Egyesült Államokban, ahol a zsidókat úgy jellemezhetjük, mint „a leginkább privilegizált... kisebbséget” és ahol ők „egyedülálló pozíciókat foglaltak el, a legtöbb (amerikai zsidó) akkor is a modern élet komor tényének tekinti a keresztény polgártársaik részéről megnyilvánuló gyűlöletet és megkülönböztetést” [3]; de ezt fennhangon állítani – nem hangozna hihetően, és ezért zsidókérdés nincs, és észrevenni vagy beszélni róla – nem ildomos és nem illik.

Meg kell szoknunk, hogy a zsidókérdésről ne halkan és ijedősen, hanem érthetően, világosan és megokoltan beszéljünk. Nem indulatoktól hevítve, hanem együttérzően behatolva mind a szokatlan és rendkívüli zsidó világtörténelmi sors mélyére, mind pedig a mi orosz évszázadaink sűrűjébe, amelyeket szintén sok szenvedés járt át. Akkor eloszolhatnak a kölcsönös előítéletek, néha egészen vadak is, és nyugodt józanság lesz úrrá.

Ezen könyvem írása közben meggyőződhettem arról, hogy a zsidókérdés nem csak mindig és mindenütt jelen volt a világtörténelem során, de soha nem volt nemzetspecifikus, mint más nemzeti kérdések, hanem – talán az izraelita hitnek köszönhetően? – mindig beleszövődött a legáltalánosabb dolgokba.

Ž

Az 1960-as évek végén, amikor azon megérzésemet elemeztem, hogy a kommunista rezsim – hisz pusztulásra van ítélve? Arra, bizony! – jelentős mértékben támogatott, az a megfigyelésem, hogy lám, hány zsidó fordult el tőle.

Valamikor tolongtak, hogy önként és kitartóan támogassák a szovjet rezsimet, és a jövője kétségtelenül biztosítva volt. De aztán a zsidók kezdtek elfordulni tőle, először a gondolkodóbbak, azután pedig tömegesen, és nem azt jelenti-e mindez, hogy napjai meg vannak számolva? Előjel.

Mikor is történt az, hogy a zsidók ennek a rendszernek a biztos támaszaiból majdhogynem a legfőbb ellenzői közé álltak át?

Mondhatjuk e, hogy a zsidók mindig kiállnak a szabadságért? Nem. Túl sokukkal találkoztunk mint fanatizmusunk harsonásaival. De lám, félrefordultak. Nélkülük pedig – közben öregedvén – a bolsevista fanatizmus nemcsak veszített hevességéből, hanem még fanatizmusát is elvesztette, oroszos módon ellustult, *elbrezsnyevesedett*^[52].

A szovjet-német háború után a kommunista hatalom nem váltotta be a zsidók reményeit: kiderült számura, hogy benne élni rosszabb, mint előtte. Végigkövettük ennek a szakításnak a fő fokozatait. Az újszülött Izrael támogatása a Szovjetunió részéről

fellelkesítette a szovjet zsidókat. A „kozmodopoliták” üldözése – a kommunizmus kezdte félretolni a zsidókat? Szorongatni kezdte? – aggodalomra készítette, de inkább a zsidó értelmiséget, mintsem az átlagos tömeget. A sztálini megtorlások rémisztő fenyegetése a legkeményebben felrázta, de csak rövid ideig tartott, és szinte rögtön csodálatos módon jött az enyhülés. A kollektív vezetés, majd Hruscsov időszakában a zsidó reményeket csalódások váltották fel, és valahogy egyre hosszabbá vált a tartós javuláshoz vezető út.

És egyszerre csak lecsapott a hatnapos háború, amely bibliai erővel megrengette mind az izraeli, mind a szovjet zsidóságot. És elkezdett lavinamód újjászületni a zsidó nemzeti öntudat. A hatnapos háború után „sok minden meg-változott... cselekvési impulzus érkezett. Elindultak a levelek és a folyamodványok a szovjet és a nemzetközi szervekhez. A nemzetiségi lét megélénkült: ünnepnapokon be sem lehetett férni a zsinagógákba, illegális körök jöttek létre a zsidó történelem, kultúra, az ivrit tanulmányozására.” [4]

És erre itt a „cionizmus” elleni egyre fokozódó kampány, amely egy hurokba fonódik az „imperializmussal”. És annál idegenebbnek és visszataszítóbbnak tűnt a zsidók szemében ez a korlátolt bolsevizmus, ugyan, honnét, hogyan lett az ilyen egyáltalán?

Igaz, sok művelt zsidó a kommunizmustól való elfordulását szívfájdalommal élte meg, nehéz volt lemondani az *ideálról*: hisz az „nagyszerű és bizonyára elkerülhetetlen, az egész emberiségre kiható kísérlet volt, ami Oroszországban 1917-ben elkezdődött. Kísérlet, amit ősi, vonzó és valószínűleg magasztos eszmék erősítettek fel, amelyek közül korántsem volt mindegyik végzetes, sok pedig mindmáig megőrizte pozitív jelentőségét... A marxizmus a műveltségre épít.” [5]

Hosszan és hevesen ragaszkodott sok zsidó publicista a „sztálinizmus” kifejezéshez, ez könnyű formula volt a korai szovjethatalom igazolására. Nem olyan könnyű megválni a megszokottól, a szeretettől: az vajon kigyomlálható még?

Történtek kísérletek az értelmiségnek a vezető körökre kifejtett befolyásának növelésére. Az egyik ilyen (1966) mozzanat G. Pomeranz által az SZKP „XXIII. kongresszusához” írott levele volt. A levél tervezetében azt javasolták a kommunista pártnak, hogy: bízson „a tudományos és művészeti értelmiségben”, amely „nem fölforgatásra, hanem a törvényességre törekszik... a fennálló rendszert nem szétrombolni, hanem rugalmasabbá, értelmesebbé, humánusabbá igyekszik tenni”, és hozzon létre az értelmiségi magból egy szakértői „elméleti központot”, amely *komplex* tanácsokkal látná el az ország adminisztratív vezetését. [6]

A tervezet megmaradt javaslatnak.

Még sokáig sajgott sokak lelki szemei előtt „a poros komisszársisakok” látványa.

De választás már nem maradt. És a szovjet zsidók elfordultak a kommunizmustól.

És ekkor, elfordulva, ellene fordították egész frontjukat. És ha ekkor – mintegy megtisztító bűnbánó vallomással – ők maguk mondták volna el, hogy korábban aktívan részt vettek a szovjet rezsim diadalában, és kegyetlen szerepet játszottak abban!

Nem, egyáltalán nem. (A kivételekről most, az alábbiakban.) Az 1924-ben megjelent gyűjtemény, *Oroszország és a zsidók*, e vonatkozásban annyira időszerű, annyira helyénvaló és szívbemarkoló. És még a nagy tudású Simon Markis mai véleménye szerint

is: „senki sem meri manapság a védelmébe venni a nagyorrú és raccsoló komisszárokat: félnek szovjetnek, csekistának vagy Isten tudja kinek látszani... És mégis megmondom úgy, ahogy van: a vörösök közé álló zsidó fiatalok viselkedése ezerszerre érthetőbb, mint a fent idézett gyűjtemény szerzőinek indítékai.” [7]

Némely zsidó szerző mégis elkezdett valamit beismerni abból, ami történt, ahogyan történt, de csak a legóvatosabb kifejezésekkel: „Véget ért annak az »orosz-zsidó értelmiségnek« a szerepe, amely a háború előtti, és az első háború utáni években alakult ki, és amely – valamilyen szinten tudatosan – a marxista ideológia hordozója volt, és hitt – talán félszegen, talán csak lélekben, a gyakorlattal ellentétben – a liberalizmus, az internacionalizmus és a humanizmus eszményeiben.” [8] A marxista ideológia hordozója? Igen, persze. Az internacionalizmus eszménye? Ó, hogyne. De a liberalizmusé és a humanizmusé? Erről csak a Sztálin utáni időszakban lehet beszélni, amikor eszméletre tértek.

A késő szovjet időszak zsidó kommentátoraitól azonban már egészen mást olvashatunk. Visszatekintve az 1917 óta eltelt hosszú időszakra, csupán zsidó szenvedést látnak az egész rezsim alatt. „A Szovjetunió nagyszámú nemzetisége közül] a zsidókat mindig mint a »legmegbízhatatlanabb« elemet tartották nyilván.” [9]

Micsoda? Emlékeztetiesben kell szenvedni, hogy 1983-ban valaki ilyet mondjon? Mindig! És a 20-as években is! És a 30-as években is! Még hogy a *legmegbízhatatlanabb*?! Ennyire törlődött volna minden megtörtént esemény?

„Ha... nagyobb távlatból vizsgáljuk a szovjet történelmet, akkor nem látunk mást, mint a zsidók folyamatos ledarálását és elpusztítását.” Semmi mást! Hisz mi már az előző fejezetekben átrágtuk magunkat rajta, és láttuk: már ha nem beszélünk arról, ki volt olyan nagy számban a csúcsokon, vajon a zsidók többsége számára nem volt ez jóléti időszak, amikor tömegesen költöztek be a városokba, amikor hozzáférhető volt a felsőoktatás és virágzott a kultúra? Azért van elszólás: „Voltak... »fluktuációk«, de az általános tendencia megmaradt... a szovjethatalom, amely felbomlasztja az összes nemzetiséget, a zsidókkal végül is a legmostohábban bánt.” [10]

Egy másik szerzőnek pedig még az a korai momentum is, amikor Lenin és az OKbP segítségül hívták a zsidókat az államapparátusba, és a hívást meghallották, aztán pedig a zsidók jelentős tömegei áthurcolkodtak a korábban gyűlöletes letelepedési terület kisvárosaiból a fővárosokba és nagyvárosokba, közelebb az élcsapathoz – mondom, még az is –, „a bolsevista rezsim kialakulása, amely a zsidók legnagyobb részét »deklasszált elemmé« züllesztette, tönkretette, száműzetésbe küldte, szétrombolta a családokat”, és ezt ő „mindennapos katasztrófának” minősítette „a zsidó lakosság többsége számára”. (Ez attól függ, kinek a szemével nézzük azt a képet. De hisz maga a szerző is látja, kissé lejjebb: a 20-as és a 30-as években „a deklasszált zsidó kispolgárok gyerekeinek sikerült elvégezniük... a műszaki főiskolákat és a fővárosi egyetemeket és »parancsnokokká« válni a »nagy építkezések« mindennapjaiban”.) Meg valami homályos eszmefuttatás: „a század elején a zsidó cselekedetek alapvető jellemzője az, ...hogy az új, igazságos társadalom felépítésének eszménye... *elbűvölte* őket”, de a forradalom hadseregévé „a nyilvánvaló söpredék vált, mindazok, akik »semmik voltak«,„ és „a rezsim talpra állása után” ez a söpredék „elhatározta, hogy megvalósítja jelszavát, és »minden lesz«, letiporva még saját vezéreit is... Így jött létre a söpredék királysága, a határtalan totalitarizmus”.

(Az eszmefuttatás lényege: a zsidóknak ehhez abszolút semmi közük, esetleg csak az áldozattá vált vezérek között.) És ez a tisztogatás „négy évtizedig tartott... az ötvenes évek közepéig”; erre az időre teszi a szerző a „történelem által kirótt csalódások (utolsó) keserű piruláját” az „»elbűvölt« zsidóknak”. [11] Megint ugyanaz a látásmód: az egész szovjet történelem nem ál] másból, mint zsidók elnyomásából és kiszorításából.

És most egységes tiltakozó nyögés szakad fel oly sok zsidó mellből: „Nem mi választottuk ezt a hatalmat!”

Sőt még mintha ez is: „Nincs arra mód, hogy a lojális szovjet elitet közöttük (a zsidók között) felkarolják.” [12]

Ó, Istenem, hisz ez a módszer hibátlanul működött 30 évig, csak utána kezdett berágódni. És ugyan honnan – az oly sok ragyogó és közismert név? – kerültek elő az előttünk aztán épp elég ideig villogó arcok, alakok?

És ugyan miért nem nyílt rá a zsidók többségének szeme a szovjet rendszer lényegére 30-40 évig, és most hirtelen felpattant? Mi nyitotta meg?

Hát lényegében éppen az, hogy ez a hatalom egyszer csak megfordult, és elkezdte kiszorítani a zsidókat, nemcsak az igazgatási és parancsnoki szférákból, hanem a kulturális és tudományos intézetekből is. „A csalódás olyannyira friss és fájdalmas volt, hogy még arra sem futotta az erőnkől és a bátorságunkból, hogy a gyerekeinknek elmondjuk. Na és a gyerekek? ...túlnyomó többségük meghatározó kívánsága továbbra is az aspirantúra a karrier és ehhez hasonló maradt.” [13]

Eljött azonban az idő, amikor alaposabban kellett megvizsgálniuk saját helyzetüket.

Ž

A 70-es években ismét megjelent valamiféle szót értés, még a vélemények egybeesése is, ami fél évszázadon át elképzelhetetlen volt.

Például Sulgin írta 1929-ben: „*Be kell vallani azt, ami volt.* A pusztá tagadás... miszerint a zsidók semmiben sem hibásak sem az orosz forradalomban, sem a bolsevizmus konszolidálásában, sem a kommunizmus rémtetteiben, ez a legrosszabb út... Már az is nagy előrelépést jelentene, ha sikerülne az általánosító vádat, miszerint a zsidók hibásak mindabban, ami Oroszországot sújtotta, bizonyos mértékben differenciálni. Már az is valami, ha megtalálhatóak az »árnyalatok«.” [14]

Szerencsére ezek az árnyalatok – és ami még meghatározóbb: a megértés, sőt a bűnbánat – egyes zsidók részéről kifejezésre került. Ráadásul becsületes ész és bölcs élettapasztalat mellett eléggé határozottan. Ez nagyon örvendetes. És igen reményt keltő.

Itt van Dan Levin, Izraelbe települt amerikai értelmiségi: „Nem véletlen az, hogy egyetlenegy amerikai író – aki megkísérelte leírni és megmagyarázni, mi is történt a szovjet zsidósággal – sem érintette ezt a legfontosabb témát, a kommunizmusért viselt felelősséget... Oroszországban a népi antiszemitizmus jelentős mértékben kapcsolódik ahhoz, hogy az orosz nép a zsidókban látja mindannak az okát, amit a forradalom velük művelt. De az amerikai írók – zsidók és egykori kommunisták – nem akarják életre kelteni a múlt árnyait. Pedig a múlt elfeledése rémisztő dolog.” [15]

Az egyik vele egy időben Szovjetunióból áttelepült zsidó így írt: az oroszországi

(szovjet) zsidóság tapasztalatai, ellentétben az európaival, amelynek történelmi tapasztalatai „külső gonosz erővel” való összeütközés tapasztalataiból állnak... nem belülről kifelé irányuló pillantást tételeznek fel, hanem ellenkezőleg, igénylik, hogy magunkba nézzünk, és... éppen odabent keressünk... a mi valóságunkban csak egyetlen zsidó szellemiséggel találkoztunk – és ez a komisszárnak volt – és úgy hívták, hogy marxizmus”. Vagy itt van „a mi fiatal cionistáinkról, akik annyira tudják becsmérelni Oroszországot, pimaszságát és vadságát, elválasztva tőle és szembeállítva vele az ősi zsidó nemzetet”, „annyira világosan magam előtt látom, amint azok, akik ma dölyfös himnuszt zengenek az egész zsidóság dicsőségére (és sehol egy cseppnyi büntudat, csekélyke indíttatás a magukba szállásra), pedig tegnap még azt mondták: »Nincs bajom a szovjethatalommal, hacsak nem az antiszemitizmusa«, tegnapelőtt pedig lelkesülten verték a mellüket: »Éljen a népek nagy testvérisége! Örök dicsőség az atyának és barátának, a zseniális Sztálin elvtársnak!«, [16]

Ha pedig ma annyira világosan látszik, hogy ennyi zsidó volt az acélos bolsevik vezetésben, és még több hatalmas országunk ideológiai tévutakra vezetgetésében, akkor nem jelenik e meg valamiféle felelősségérzet *azokért*? Általánosan fogalmazva: létezik e erkölcsi felelősség – nem kéz kezet mos, hanem *felelősség* –, *emlékezni és beismerni*? Lám, a fiatalabb generációhoz tartozó németek is elismerik a zsidók előtti felelősségüket még a legközvetlenebb módon is, erkölcsileg is, anyagilag is. Mint elkövetők az áldozatok előtt: már hányadik éve egyre csak egyre fizetik a kártérítést Izraelnek, és személyes kártérítéseket az életben maradt áldozatoknak.

És a zsidók? Mit kapott Mihail Heifec? Akit nemegyszer idézünk tanulmányunkban. Ő túlélte a lágereket, és lelki nagyságáról tett tanúbizonyságot azzal, hogy népe nevében megbánta a zsidók által a Szovjetunióban a kommunizmus nevében elkövetett bűnöket. Epésen kiröhögték.

Az egész művelt társadalom, a *kultúrkör* őszintén nem vette észre a 20-as és a 30-as években az oroszok sérelmeit, még csak fel sem tételezték, hogy vannak ilyenek, ám azonnal megéreztek a zsidó sérelmeket, amint azok megjelentek. És például Viktor Perelman, aki az emigrációban az *Idő és mi* című szovjetellenes zsidó folyóiratot adja ki, a rendszert a legpiszkosabb helyen, Csakovszkij *Lityeraturaja gazeta*jában szolgálta, mindaddig, amíg meg nem jelent előtte a zsidókérdés. Akkor megtántorodott.

Magasabb szinten ennek általánosítása így hangzik: „Az orosz társadalmi mozgalmakba való szemes beilleszkedésről, valamint arról szőtt illúziók..., hogy Oroszországban bármit is meg lehet változtatni, összeomlottak.” [17]

És ekkor, miután rájöttek, hogy nyilvánvalóan a szovjet rendszer ellen vannak, a zsidók a rendszer ellenzékébe vonultak, társadalmi szerepük szerint szellemi ellenzékébe. Nyilvánvaló, hogy nem ők lázadtak fel Novocserkasszkban, szerveztek zavargásokat Krasznodarban, Alekszandrovban, Muromban, Kosztromában. Azonban M. Romm filmrendező vette a bátorságot, hogy egyértelmű kijelentéseket tegyen nyilvános beszédében a „kozropoliták” elleni híres kampányról, és ez lett a szamizdat egyik első dokumentuma [maga Romm pedig – bár korábban istenített művész, *Lenin Októberben* (1937), *Lenin 1918-ban* (1939), 5-szörös Sztálin-díjas – addigra ideológiailag felszabadult és mintegy a szovjet zsidóság szellemi vezérévé vált]. Ekkortól a zsidók jelentősen feljavították a „demokratikus mozgalom”, a „disszidensek” létszámát és ezeknek merész

tagjaivá váltak.

Már Izraelből tekint vissza a moszkvai forrongásra annak egyik korábbi résztvevője: „Az orosz demokraták nagy része (ha nem a többsége) származásuk szerint zsidó... Nem érzik magukat zsidóknak, és nem veszik észre, hogy hallgatóságuk szintén főként zsidókból áll.” [18]

Így váltak a zsidók ismét oroszországi forradalmárokká, annak az orosz értelmiségnek az örökségében, amelyet a zsidó bolsevikok oly odaadón segítették elpusztítani az első forradalom utáni évtizedben, valamint az újorran létrejött ellenzéki közvélemény valódi és őszinte magjává. Úgyhogy bármiféle progresszív haladás a zsidók nélkül ismét lehetetlenné vált.

Ki állította meg a hazug politikai (és a legtöbbször félig zárt) perek áradatát? Alekszandr Ginzburg. Őutána pedig Pavel Litvinov és Larisza Bogoraz. Nem túlzok, hogy az ő *A világ közvéleményéhez* írt kiáltványuk 1968 januárjában – amit nem a szamizdat szeszélyeire bízta, hanem bátor kézzel átnyújtottak a Nyugatnak a csekisták fényképezőgépei előtt – volt a szovjet ideológiai történelem választóvonal. Ki az a hét merész ember, aki 1968. augusztus 25-én ólomlábakon felvándorolt a vesztőhelyre? Nem a tiltakozás sikere végett, hanem hogy saját áldozatukkal lemosás az orosz névről Csehszlovákia szegényét? Hetük közül négyen zsidók. (Pedig 1970-ben az országban arányuk nem érte el még az egy százalékot sem, ezt itt is meg kell említeni.) Ne felejtjük el Szemjon Gluzmant sem, aki saját szabadságát sem sajnálta a „bolondokháza” elleni harcban. És sok moszkvai értelmiségi zsidó az elsők között részesült pártbüntetésben.

A ritka disszidensektől azonban legalább sajnálkozó hanglétet lehetett hallani zsidó apáik múltjáról. P. Litvinov soha sehol sem szólt nagyapja szerepéről a propagandagépezetben. V. Belocerkovszkijtől sem hallunk arról, hány ártatlan embert pusztított el az apja nehéz Mauzerével. A kommunista Raisza Leht, aki öregségére megmártózott a disszidens élet vízében, aki a „szigetcsoporthoz” után is büszke volt, hogy valaha *annak* a pártnak lehetett a tagja, „amelybe becsületesen és rajongással lépett be” fiatalkorában. „Amelynek odaadta lelke teljes hevületét, minden erejét és szándékát”, és amelytől maga is megsérült, de most ez már „nem ugyanaz” a párt. [19] És nem üt rajta sebet, sőt észre sem veszi, hogy neki is köze volt a korai évek pártterrorjához.

A disszidensmozgalom sodrába 1968 után mérlegelés nélkül belépett Szaharov is. Új gondjai és tiltakozásai közepette sok egyedi eset akadt, ráadásul a legszemélyesebb természetűek, ezek közül pedig a legtöbb a katonai szolgálatot megtagadó zsidók védelmében írt kérvények. Amikor pedig szélesebb körben akarta ezt a témát forszírozni – ahogy nekem naivan mesélte, anélkül, hogy értette volna ennek egész ordító értelmét –, Gelfand akadémikus azt válaszolta neki: „Belefáradtunk abba, hogy ennek a népnek segítsünk megoldani a problémáit”; Zeldovics akadémikus pedig: „Nem fogok aláírni az áldozatok érdekében semmit, megtartom a lehetőséget, hogy azokat védjem, akik a nemzetiségük miatt szenvednek.” Vagyis csak a zsidókat.

Megjelent a tisztán zsidó disszidencia is, amely tudatosan csak a zsidók meghurcolásával és a politikai menekültekkel foglalkozott (erről később).

Ž

A társadalmi köztudat változékonysága gyakran választ ki magának egyes

személyeket, hogy szószólóik, ihletőik legyenek. Ilyen tipikus – és pontos – visszatükrözője volt a 60-as évek szovjetunióbeli értelmiségi felfogásnak és hangulatnak Alekszandr Galics. („A Galics álnév – magyarázza N. Rubinstein –, amely Ginzburg Alekszandr Arkadjevics utónevének, apai nevének és vezetéknévének különböző szótagjaiból kivett hangok egyesítésével jött létre. Az álnév megválasztása felelősségteljes dolog.” [20] Ez igaz, és a szerző feltételezhetően tudta, hogy a „hangok egyesítése” mellett ez egy ősi orosz város neve, a szlávok mélységes tartalékaiból). Galics érzékenyen mozgott az általános értelmiségi fordulatoknak és támogatásoknak megfelelően. Gitárkíséret mellett félig énekelve, félig elmondva előadott dalainak magnófelvételei igen széles körben terjedtek, és a 60-as években majdnem a társadalmi élénkülés egész korszakát jelölték ki; ezt a korszakot nagy átéléssel, sőt szinte dühösen fejezték ki. A *kultúrkör* véleménye egyöntetű volt: „a legnépszerűbb népi költő... a modern Oroszország bárdja”.

Magát Galicsot a szovjet-német háború 22 éves korában érte. Elmesélte, hogy egészségügyi állapota miatt felmentették hadkötelezettsége alól, elutazott Groznijba, „egészen váratlan könnyűséggel helyezkedtem el a városi drámaszínházban”, ezenfelül „megszemezttem a politikai satíraszínházat”. Aztán evakuálták, Krasznovodszkon keresztül eljutott a Taskent melletti Csircsikba, onnan 1942-ben Moszkvába, együtt egy újonnan alakított színházi csoporttal, amelyik járta a frontokat, és velük maradt a háború végéig. Visszaemlékszik rá, hányszor is lépett fel az egészségügyi szerelvényben, csasztuskákat^[573] költött a sebesülteknek, a koncertek után pedig tiszta szeszt ivott a szimpatikus vonatparancsnokkal annak kupéjában. „Mi akkor mindnyájan együtt – habár minden a maga módján – a nagyszerű közös ügyet szolgáltuk: védelmeztük hazánkat.” [21] Véget ért a háború, ismert szovjet dramaturg vált belőle, 10 szűrdarabját „számtalan színház vitte színre a Szovjetunióban és külföldön” {216}, meg forgatókönyvíró, sok film születésénél bábáskodott. mindez a 40-50-es években, az össznépi lélekelhalás időszakában. Nemde sikeresen kikapaszkodott belőle? És a csekistákról is volt filmje, díjat is kapott érte.

A 60-as évek elején azonban történt valami fordulat Galicsban. Összeszedte a bátorságát, és otthagytá a sikeres, jól jövedelmező életét, és „kiment a terekre” {98}. Ettől a pillanattól kezdve moszkvai lakásokban lépett fel gitárkíséretes dalokkal. Elfordult a nyilvános megjelenéstől, habár érthetően megmaradt a sóvárgás: „elolvasni a borítón a nevet, nem akárkiét, hanem az enyémet”! {216}

A rendszerellenes, a közéleti-csípős és az erkölcsi-követelőző dalai kétségtelenül hasznosak voltak a társadalom számára, felrázták a közhangulatot.

Dalainak fő időszaka a késői Sztálintól kezdve és tovább, nem illetve rosszallással a fényes lenini múltat (habár, egyszer jól mondta: „Véres rakománnyal terhelt szekerek / nyikorognak a Nyikitszki kapunál” {224}). Jobb fordulataiban erkölcsi megtisztulásra hívja a társadalmat, ellenállásra buzdítja („Aranyásó keringőcske” {26}, „A szabadságot választom” {226}, „Ballada a tiszta kezekről” {181}, „A kérvényektől pacás minden ujjunk” {90}, „Minden egyes nap – a harsonás szótlanság dicsőíti az eszmegazdag gondolathiányt”. {92} Időnként kemény igazság a múltról: „Elhullott negyvenháromban a gyalogság értelmetlenül, hiába” {21}, időnként vannak „vörös legendái” is: „a rabok harmada a KB-ből jó. / Volt idő – a vörös színért / hozzácsaptak még egy tízest!” {69} és

megindult a szegény kommunistákról! Egyszer érintette a kulákok elleni harcot is („jogfosztottak – a legelső felszólítás” {115}). Fő csapásiránya azonban teljesen a mai nómenklatúra ellen irányult („Város szélén kerítések, kerítés mögött – vezérek” {13}, ebben ő igazságosan éles hangú, de sajnos, a témát leviszi a privilegiált jólétük elleni acsarkodás szintjére, lám, zabálnak, vedelnek, mulatnak. {151-152} A dalok uszítgatásra sikerültek, de a tartalmuk eléggé korlátolt, mint a homlokegyenes „vörös proletáros” agitációs lapok. De akkor is, amikor a vezérektől leszáll a „néphez”, az emberi jellemek kategóriái szinte mind – hülyék, finnyások, mocskok, szemetek... – már nagyon alantas...

Szerzői „én”-jéhez a korszellemnek megfelelően talált átlényegülési formát: azonosította magát minden szenvedővel, üldözöttel és elesettel. „Közlegény voltam, és közlegényként is halok meg” {248}; „Bennünket, közlegényeket szoktak megölni a háborúban.” A leghosszabb ideig pedig, úgy tűnt, hogy elítélt volt, ült, sok dala szól a volt rab hangjen: „a második rab – az én vagyok személyesen” {87}; „Patkóm belefagyott a szánnyomba, / a jégbe, amit vassal feltörtem! / Nemhiába húsz évig / gürcöltem a lágerekben” {24}; „számaink szerint / hullottunk, haltunk”; „bennünket meg a lágerből a frontra !” {69}, sokan meg is voltak róla győződve, hogy ő *onnan* jött: „Galicot faggatták, mikor és melyik lágerben ült.” [22]

Na és hogyan vélekedett múltjáról? Sokéves részvételéről a népet bolondító nyilvános szovjet hazugságban? Ami engem leginkább megdöbbsentett: ekkora vádló pátoz mellett egy hang nem sok, annyi bűnbánás sem hangzik el, egyetlen szó személyes bűnbánat sem íródik le sehol! És amikor utólag költötte: „párt-Iliász! ajándékba adott lakájkodás!” {216} – tudatában volt-e ugyan, hogy saját magáról is énekel? És amikor azt dúdolta, hogy „Ha pedig szent olajat fogsz árulni” {40} – mintha egy kívülállónak adna tanácsokat, pedig ő maga is „árult szent olajat” fél életén keresztül. Mit neki megbánni kincstári ízű színdarabjait és filmjeit? De nem! „Nem zengtük a hóhérok dicséretét!” {119} – hát éppen arról van szó, hogy zengtétek! Valószínűleg mégis gondolt rá vagy fokozatosan kezdett tisztába jönni vele, mert később, már Oroszországon kívül ezt mondta: „Sikeres forgatókönyvíró, sikeres dramaturg, sikeres szovjet tányérnyaló voltam. És megértettem, hogy ezt így képtelen vagyok folytatni. Hogy végre beszélnem kell, hangosan, az igazat...” {639}

Akkor azonban, a 60-as években rettenthetetlenül használta a polgári harag pátozát akár még az evangéliumi parancsolat megcáfolására is („ne ítéld, hogy ne ítéltess...”):

*Nem! Megvetendő teljes mélységében
A létezés eme képlete !*

És a megénekelt szenvedésekre támaszkodva határozottan foglalta el a vádló helyét: „Engem nem választottak. De én vagyok bírátok!” {100} És annyira biztossá vált ebben, hogy a terjedelmes „*Költemény Sztálinról*” („*Legenda a karácsonyról*”) című versében, amelyben ízléstelenül egymásba szőtte Sztálint és Krisztust, saját agnosztikus formulát költött, itt írta meg valóban híressé vált, később idézetek elnyűtt, és annyi kárt okozó sorait:

*Ne féljete a pokoltól és a gyehennától,
Félnivalótok csupán attól van,
Aki így szól: „Tudom, hogyan kell!” {325}*

De arra, hogyan kell, éppen Krisztus tanított bennünket... Határtalan intellektuális államellenesség, amely elfojt bármely világos gondolatot, bármely határozott javaslatot. Inkább: tovasodródunk, mint az agyatlan (viszont *pluralista*^[574]) csorda, ott meg valahova csak eljutunk.

És még ami valóban fájt benne és teljesen átjárta dalait, a zsidó lelki rokonság és a zsidó fájdalom: „Vonatunk Auschwitzba indul ma és mindennap.” „Babilon folyóin” – ez már értelmes egész, drámai teljességében. Vagy a Kádis című költemény. Vagy: „Hatágú csillagom, égj a karomon és a mellemen”. Vagy „Emlékezés Odesszára” („eggyé akartam forrasztani Mandelstamot és Chagallt”). Itt megtalálható mind a lírai, mind a fellángoló hangnem. „A ti törzsbeletek, a belőletek kiszakadt / a ti Exodusotok utolsó dalnoka” – fordul Galics a kivándorló zsidókhoz.

A zsidó emlékezés annyira átjárta, hogy még a nem zsidó témájú versekbe is beszúrta: „nem nagyorrú... nem tatár és nem zsidó” {115, 117}, „nem vagy még Izraelben, vén satrafa?!” {294}, és még Arina Rogyionovna is zsidó nyelven altatja. {101} De egyetlen jómódú, nem elnyomott, jó állásban lévő, tudományos kutatóintézetben, szerkesztőségben vagy a kereskedelemben dolgozó még csak fel se villan szövegeiben. Nála a zsidó mindig megalázott, szenved, vagy ül és pusztul a lágerben. Vagy egyik már híressé vált rész:

Nem lesz belőletek kamarás, zsidók...

Nem üldögéltek majd a színódusban, sem a szenátusban,

Üldögélhettek viszont eleget Szolovkiban, meg Butirkiben. {40}

Mennyire rövid azonban az emlékezete, no, nem csak Galicsnak, de minden hallgatójának, aki őszintén, szívesen fogadja ezeket a szentimentális sorokat: ugyan hova tűnt az a 20 év, amikor nem Szolovkiban ült a szovjet zsidóság, hanem tömegesen „kamarásként feszített a szenátusban”!

Elfelejtették. Becsszó, teljesen elfelejtkeztek róla. Saját magáról a rosszat nemigen jegyzi meg az ember.

Mivelhogy a jómódúak és a rendszert megfejtők között zsidó úgy tűnik nincs egy sem, csak oroszok, ezért Galics satírája is, tudatosan vagy tudattalanul, az oroszokra sújt. Mindenféle Klim Petrovicsokra és Paramonovokra, és a szerző származásából fakadó minden düh rájuk ömlik, hangsúlyozottan „vaskalapos hazafi” hangzásban, formában és részletekkel. Besúgók, foglárók, züllöttek, hülyék vagy alkoholisták gyakrabban karikatúraszzerűen, néha megvető lesajnálással (amit mi, sajnos megérdemeltünk!), „Zsíros tincseit széthányva / a vendég rázendített a termákra... És röhög, mint a vércse, / ki kéne vinni a szentképeket, hogy ne hallják, / és beszélgetni akar / Oroszország megmentéséről.” {117-118} Ezeket az állandóan részeg, a petróleumot a vodkától megkülönböztetni nem tudó, semmivel a részegeskedésen kívül nem foglalkozó, vagy nyilvánvalóan elveszett vagy nem teljesen épeszű embereket. Pedig, amint mondtuk, népi költőnek tartják... Sehol egyetlen hős katona, iparos vagy orosz értelmiségi és még egyetlen rendes börtönviselt sincs (a legfontosabb rabtisztséget magának tulajdonítja), hisz orosz „még a foglárók minden atyafisága is” {118} vagy nacsalnyik. Ez pedig vers Oroszországról: „Ahány fecsegő, annyi Messiás! / (...) És próbáld megkérdezni – / ugyan itt volt-e, testvéreim, / egyáltalán az az Oroszhon – Oroszországban?”. „Ocsmány bűnök töltik meg a tetejétől az

aljáig.” És rögtön ezután, kétségbeesve: „De hisz valahol, biztosan, / létezik- ő?!” Az a láthatatlan Oroszország, ahol „a simogató ég alatt / mindenki bárkivel megosztja / Isten szavát s a kenyerét”.

Az Istenre kérlek:

- Bírd ki!

Légy az enyészetben is eleven,

Hogy legalább a szívünkben, mint Kityezsben,

Meghalljuk a te harangod szavát! {280-281}

Így, amikor megnyílt a kivándorlás lehetősége és csábítása, Galics kétfelé szakadt az elsüllyedt Kityezs és a mai ocsmányság között. „Ez ugyanaz az ördögi kör, mese a fehér borjúról, gyűrű, amely nem zárul össze, de nem is nyílik!” {599}. Elutazott. Ezekkel a szavakkal: „Engem – az orosz költőt – az »ötödik ponttal« Oroszországtól elszakítani nem lehet!” {588}

Más kivándorló pedig undort és utálatot merített dalaiból Oroszország iránt. Úgy legalábbis azt a magabiztosságot, hogy helyes lesz szakítani vele. Itt egy hang, már Izraelből: „Elbúcsúztunk Oroszországtól. Fájdalmasan, de örökre... Oroszország még mindig makacsul fogva tart minket. De... egy év, tíz év, száz év múlva elmegyünk belőle, eljutunk saját küszöbünkig. Galicsot hallgatva újra meg újra rájövünk, mennyire helyes ez az út.” [23]

13. A VÁDLOTT OROSZORSZÁG

Persze korszakot alkotó mozgalom volt a zsidók elfordulása a szovjet kommunizmustól.

A húszas és a harmincas években úgy tűnt, hogy a szovjet zsidóság megmászhatatlanul összeforrott a bolsevizmussal. És erre elválnak? Micsoda öröm!

Természetesen – mint egyáltalán mindig minden embernél, és minden nemzetnél – nem lehet elvárni, hogy e közben az ártékelés közben sajnálkozás hallatik a korábbi részvételt illetően. Én azonban *egyáltalán nem, vártam* olyan torzulást, hogy a megbánásnak akár legcsekélyebb jele vagy legalább lepd pironkodás helyett a zsidók elfordulását a bolsevizmustól ennyire dühödt oroszok felé fordulás fogja kísérni. Éppen az oroszok tiporták szét a demokráciát Oroszországban (vagyis a februárit), az oroszok hibásak abban, hogy 1918 óta tartotta magát és tartja magát ez a hatalom!

Mi magától értetődően hibásak vagyunk, de még hogyan! Sőt még korábban is: éppen a fénysugaras februári forradalom piszkos jelenetei ne adnának ehhez tápot? De a bolsevizmus elleni harc újonnan áttért harcosai kitartanak amellett, hogy most már mindenkinek tudomásul kell vennie, hogy éppen ők és mindig ez ellen a hatalom ellen küzdöttek. És egyáltalán nem szabad emlékezni, vagy pláne emlékeztetni arra, hogy ez a hatalom bizony valaha az ő szeretett hatalmuk volt! Nem szabad emlékeztetni arra, milyen alaposan kiszolgálták ezt a zsarnokságot. Nem bizony, hiszen ezt a „bennszülöttek” csinálták, kezdettől fogva ők alkották, erősítették és szeretgették.

„Az októberi fordulat vezetői inkább voltak vezetettek, mint vezetőik, vagyis a nép tudatalattija mélyén lappangó általános kívánságok kísérői és megvalósítói. Nem szakadtak el a néptől.” És aztán: „Az októberi fordulat Oroszország számaira szerencsétlenségbe torkollott. Az ország másként is fejlődhetett volna... akkor (vagyis február dühöngő felfordulása közepette) jelentek meg az emberi méltóság iránti tisztelet első jelei az állam részéről, a jog, a szabadság csírái, de ezeket elsöpörte a népharag.” [1]

Íme az egyik későbbi, a zsidók jelenlétét a bolsevikok soraiban káprázatosan ártékelő magyarázat: „Lenin és az OSzDbP bolsevizmusa a »plebs« bolsevizmusának csupán értelmiségi és civilizált megnyilvánulása volt. Amennyiben nincs az első, úgy győzött volna a második, a sokkal szörnyűsegebb.” És ezért, „miközben tömegesen részt vettek a bolsevista forradalomban, biztosítva számára az entellektüeleket és a szervezőket, a zsidók megmentették Oroszországot az országos Pugacsov-felkeléstől”^[575].

Ők biztosították a bolsevizmus leginkább humánus változatát az akkoriban egyáltalán lehetséges változatok közül.” [2] De: „Amint a fellázadt nép a lenini párt kezével megdöntötte az értelmiségi demokráciát (mikor is volt?)... úgy a lecsendesített nép a sztálini bürokrácia kezével igyekezett megszabadulni... mindattól, amiben még felhangzott a szabad értelmiségi szellem utóhangja.” [3] Igen, igen, hogyne: „Az, hogy az értelmiség hibás az orosz történelem későbbi szomorú eseményeiért, erősen túlzó álláspont.” És egyáltalán, az ő bűne „önmagával szemben elkövetett bűn” [4], nem pedig a néppel szemben. Ellenkezőleg, „jó volna, ha maga a nép felfogná az értelmiséggel

szembeni bűnösségét”. [5]

Ehhez pedig nincs mit hozzátenni: „A totalitárius hatalom... lényegét és származását tekintve össznépi.” [6] „Ez totalitárius ország... az orosz nép választása.” [7]

Mindez pedig amiatt történt, hogy „az ösztönös tatár erő belülről megszállta a pravoszláv Oroszország lelkét” [8], „az ázsiai társadalmi és szellemi struktúra, amit az oroszok a mongoloiktól örökölték... pangó, fejlődésre és haladásra képtelen”. [9] (Egyébként azt az elméletet, miszerint tatár iga egyáltalán nem létezett, hanem inkább baráti szövetség a tatárokkal, Lev Gumiljov is továbbfejlesztette. Erre a legegyszerűbb válasz az orosz folklór. Akármelyik tatárokról szóló közmondást is vesszük elő, mindegyik a tatárt mint ellenséget és hódítót szemléli, a néphagyomány pedig nem hamiskodik, nem lehet bármire ráhúzni, leint valami tudományos elméletet.) Így „az októberi fordulat az ösztönös ázsiai erők hallatlan erejű áttörése volt”. [10]

És mindenki, aki tépni és taposni akarja az orosz történelmet, ezt gajdolja. A kórus legkedveltebb és legfontosabb előéneke Csaadajev (mint gondolkodó, kétségkívül kiemelkedő). Kezdetben a szamizdat, később aztán az emigráns kiadványok is alaposan lecsemegézték, összekaparták, szenvedélyesen ismételtgették a közzétett, és a meg nem jelent szövegeket (amelyek egybevágtak elképzeléseikkel). A meg nem felelő idézeteket, és azt, hogy Csaadajev legfőbb opponensei a kortársai közül nem I. Miklós és Benckendorf voltak, hanem barátai – Puskin, Vjazemszkij, Karamzinék, Jazikov – pedig semmibe veszik.

A 70-es évek elején az oroszok és az orosz értékek elleni nekiiramodás egyre hevesebbé vált. „Ruszis-kulturis... emberi disznóól”, „Sz. Tyelegin”-nek (G. Kopilovnak) a szamizdatban megjelent névtelen cikkében mennyi az Oroszországgal mint rosszul sikerült anyaggal szembeni megvetés; az 1972. évi erdőtüzekkel kapcsolatban ugyanaz az „Sz. Tyelegin” egy szamizdatos szórólapon megátkozta egész Oroszországot. Ég az orosz erdő? Megérdemelted, gonoszságaid miatt! „Az egész nép egyetlen reakciós tömeggé olvad össze” (G. Pomeranz); „a szívem csücske harmonika hangjától megvadulok, de az ezzel a tömeggel való érintkezéstől is tompa ingerültség tör rám”. [11] Mondhatni nagyon nyíltan beszél, de ez van: a szívének nem parancsol az ember. „Zsidók, zsidó sors – más szóval, ez az értelmiség sorsa, kultúrájának sorsa ebben az országban, és a zsidó árvaság az egy másiknak, a szellemi magánynak a szimbóluma, amit a »népbe« vetett hagyományos hit összeomlása szült.” [12] (Micsoda változáson ment keresztül Oroszországban a XIX. századtól a XX. század második feléig az örökösen hánytorgatott „a nép problémája”. Most „népnek” azt a – létével és vezetőivel – ostobán elégedett bennszülött tömeget értjük, aki közé végzete, balsorsa szenvedésre ennek az országnak a városaiba vetette a zsidóságot. Ezt a *tömeget* szeretni lehetetlen, gondoskodni róla természetellenes.) Ugyanaz a B. Hazanov (még a kivándorlás előtt) így ítélte: „Oroszország, amelyet szeretek, csak platóni idea^[576]; a természetben nem lelhető fel. Az az Oroszország, amelyet magam körül látok, visszataszító számomra”, ez „a maga nemében sajátságos Augiász istállója^[577] ... a rühes lakóit... egyszer majd utoléri a hallatlan leszámolás azért, amilyen manapság a maga megjelenési formája”. [13]

Utoléri a leszámolás, úgy van. De nem a mai nyomorúságos helyzete miatt. Az már utolérte jóval korábban.

A 60-as évek értelmiségi közegében sokat gondolkodtak és beszéltek a Szovjetunióban kialakult helyzetről, a távlatokról, és tágítva a kört: magáról Oroszországról. A kemény állami megfigyelés körülményei közepette mindezek a viták és gondolatok csak magánbeszélgetésekben vagy az akkoriban többnyire félénk névtelen szamizdat cikkekben jelentek meg. Amikor aztán megkezdődött a zsidóság kitelepedése, az Oroszországgal szembeni leleplezések gáttalanul és megtöbbszörözött epével szétömlöttek a szabad Nyugaton. A kivándorolt zsidó értelmiség között ezek oly bőségesen áradók, és annyira zajosan bőbeszédűek voltak, hogy más hangokat sokáig nem is lehetett kivenni.

Íme az 1968-ban külföldre szaladt Arkagyij Belinkov. Ő ádáz ellensége – bizonyára – a szovjet rezsimnek? Hisz nem, nem az orosz népé, ugye? És itt van a cikke az általa összeszedett *Novij kolokolban* (*Új Harang*): „Rabok országa, urak hazája...” Ugyan kire önti a dühét? Vegyük azonban tekintetbe, hogy a cikket még a Szovjetunióban írta, és a szerző még nem szerezte meg a külföld adta bátorságot, hogy egyenesen a *rezsimet* ócsárolja. Még a „szovjet” szót sem használja egyetlen egyszer sem. Hanem a jól bevált úton halad: örökké rab Oroszország, a szabadság „hazánk számára rosszabb, mint üvegcserepet zabálni”. Meg Oroszországban persze „vagy nem azt akasztják, akit kell, vagy nem úgy, ahogy kell, de mindig keveslik”. Már állítólag a XX. század 20-as éveiben „sok minden arról tanúskodott, hogy az évszázados evolúciós^[578] folyamatában (Oroszország) lakossága... árulók, besúgók, hóhérok falkájává válik... a félelem orosz volt: batyuba kötötték a meleg holmit, és várták, hogy kopognak az ajtón”. Még itt sem „szovjet” félelemről beszél. Ugyan, mikor várták a forradalom előtt az éjszakai kopogatókat? „Oroszországban a bíróság nem ítél, mert amúgy is tud mindent. Ezért Oroszországban a bíróság csak elítél.” [14] Ezt úgy kell érteni, hogy Sándor cár reformjai idején is? És az esküdtszék is? És a békebíróságok? Micsoda felelősségteljes, mérlegelt, megfontolt érvelés.

Ugyan már! A szerzőnek annyira határtalan magasságokba emelkedik az epéje, hogy szégyenfához köti az írókat is, Karamzint, Zsukovszkijt, Tyutsevet, sőt Puskind is. Ezenkívül az orosz társadalom egészét az elégtelen forradalmiságáért: „rabok, rabok fiainak és rabok unokáinak hitvány társasága... a félelemtől és a dühtől remegő állatok társadalma... telepakolták a gatyájukat a lehetséges következményektől való félelmükben... ha a szabadság elfojtásáról volt szó... az orosz értelmiség mindig szívesen segített”. [15]

Akivel iszunk, azt szoktuk megverni.

Ha Belinkovnak mindez csak „a szovjetellenesség álcázása” volt, zsebben mutatott füge, akkor külföldön miért nem írta át a szöveget? Ha Belinkov valóban másként gondolkozott, nem úgy értette, akkor miért tette közzé ebben a formában?

Nem, ő éppen *így* gyűlölt.

Hát, *ilyen fordulattal* szakadtak el a bolsevizmustól?

Nagyjából ez idő tájt, a 60-as évek végén jelent meg Londonban egy zsidó gyűjtemény szovjet témákról. Ebben levél a Szovjetunióból. „Az orosz lélek labirintusainak hatalmas mélységeiben okvetlenül ott ül a pogromozó... Meg a rab és a

huligán is ott ül.” [16] Itt meg Belocerkovszkij készséggel felkapja valakinek a gunyoros mondását: „Az oroszok igen erős nép, csak a fejük gyenge.” [17] „Ezek a holmi oroszok, ukránok... hadd bömböljenek részegségükben a feleségeikkel, vedeljék a vodkát és olvadjanak el a kommunista blöfföktől... nélkülünk... Négykézláb csúsztak, a fákat és a köveket imádták, mi pedig Ábrahám, Izsák és Jákob Istenét adtuk nekik.” [18]

„Vajha legalább mélyen hallgatnátok, az még bölcsességtekre lenne.” (Jób 13:5)

Megjegyezzük, hogy bármely utálatos vélemény „az orosz lélekről” *általában*, „az orosz jellemről” *általában* egyetlen civilizált emberben sem vált ki semmiféle ellenkezést vagy kétséget. Az a súlyos kérdés „szabad-e ítélni bármely nemzetről általában”, fel sem merül. Ha valaki nem szeret semmiféle orosz dolgot vagy akár utálja azt, vagy akár haladó körökben kijelenti, hogy „Oroszország moslékos gödör”, ez Oroszországban nem bűn, és nem számít nem élenjárónak. És senki sem ugrik azonnal, hogy az elnökhöz, miniszterelnökhöz, szenátorokhoz, kongresszusi képviselőkhez folyamodjon aggódalmas felhívással: „Hogyan értékeli a nemzetiségek elleni uszításnak ezt a megnyilvánulását?” Bizony, mi saját magunkat sokkal keményebben szidtuk a XIX. század óta, és különösen a forradalomig. Hát ilyen dús-bús, gazdag hagyomány a mienk.

Tovább olvasva megtudjuk: „a vallás félművelt hirdetői... a pravoszláv vallás nem érdemelte ki az értelmiség bizalmát.” („Tyelegin”) Az oroszok „olyan könnyen lemondtak atyáik vallásáról, közömbösen nézték, hogyan robbantják fel a templomokat”. Ezt az éles meglátást! „Lehetséges, hogy az orosz nép csak ideiglenesen nyugodott bele a kereszténység hatalmába?” Vagyis 950 évre! – „és csak várta az alkalmat, hogy attól megszabaduljon” [19] – és bele a forradalomba. Mennyi rosszindulatnak kell összegyűlnie valaki fejében, hogy ilyeneket mondjon! (Ugyan, az orosz publicisták vajon kitartottak ebben a torzult tudatú térben? A csuszamlósak megcsúsztak. Íme a kora emigrációs publicisztika ásza, Sz. Rafaelszkij, még talán pápa fia is, hogyan ír azokról az időkről. „A pravoszláv szent Oroszország különösebb ellenállás nélkül hagyta, hogy szétzúzzák szentélyeit.” [20] Párizsig, ugye meg nem hallatszott el azoknak a hörgése, akik a csekista géppuskák tüzeiben hullottak el az 1918. évi templomi lázadások idején. Azóta pedig igen, újabb felkelés nem volt. Pedig megnézném, hogy a 20-as évek Szovjet Oroszországában ez a pápafi hogyan akadályozta volna meg a szentélyek szétzúzását.)

Van, aki homlokegyenest mást mond. „A pravoszláv hottentotta^[579] vallás” (M. Grobman). Vagy: „Rubljov, Dionysios és Bergyajev által illatosított zabolátlanság... az »ősi orosz történelmi Pravoszlávia« restaurálásának eszméi sokakat megrémítenek... Ez a legfeketébb jövő az ország és a kereszténység számára.” [21] Vagy a prózaíró F. Horenstein: „Az »Orosz Nép Szövetségének« tiszteletbeli elnökeként Jézus Krisztus volt feltüntetve, akit egyfajta egyetemes atamánknak^[580] tekintettek.” [22]

Vigyázz, ha túl élesre fened, kicsorbítod.

Mindezekről a leplezetlen durvaságoktól e] kell különíteni az akkori évek bársonyosan lágy szamizdatos filozófusát-esszéíróját, Grigorij Pomeranzot. Mintegy minden polémia fölé szárnyaló magasságokban írt a népek sorsáról *általában*, az értelmiség sorsáról *általában*, a népről, bár mára már sehol sem maradt belőlük, legfeljebb a busmanok. A 60-as évek szamizdatjában olvastam ezt az ő tollából: „A nép egy ízetlenedő pocsolya, a legfőbb sóbányák pedig bennünk vannak”, az értelmiségiekben.

„Az értelmiség határon átnyúló szolidaritása valósabb dolog, mint a népé.”

Ez nagyon modernül és valami újszerű-bölcsen hangzott. Csakhogy az 1968. évi csehszlovák kísérletben éppen az értelmiségnek, és saját nem létező népe „ízetlenedő pocsolójának” egyesülése hozta létre az Európa által rég elfeledett szellemi védőbástyát. És ekkor kétharmad milliónyi szovjet katona sem volt képes megtörni lelküket. Csak a csehszlovák kommunista vezérek idegei nem bírták a gyűrődést. (Majd 12 év múltán hasonló kísérlet ismétlődött meg Lengyelországban.)

A pontosság alól kibúvó modorában, miközben számos párhuzamos gondolatmenete sehogy sem bír szigorú és világos szerkezetbe rendeződni, Pomeranz, úgy tűnik, sehol sem írt a *nemzetről*, ó nem! „Mi sehol nem vagyunk egészen idegenek. Mi sehol nem vagyunk igazán hazaiak”, és lám, megénekelte a szétszórátást mint olyat, a szétszórátást általános formájában, kinek hogyan megfelelő. Csak barangolt a relativizmuson és az agnoszticizmuson át, talán a legmagasabb szintű világok felettiségeiben. „És már magában a néphez intézett hívásában a hit és a hagyomány kiátkozzák egymást.” A varsói egyetemisták számára megállapított szabályok értelmében „csak egy nemzetet lehet szeretni”, és „ha vérségileg ehhez az országhoz kötődöm, de a többit is szeretem?” – panaszkodik Pomeranz. [23]

Ez persze körmönfont csúsztatás. Persze, hogy nemzetet is, országot is lehet *szeretni* korántsem csak egyet, sőt, akár tízet is. De hozzátartozni, a *fiának* lenni csak egyetlen hazának lehet, mint ahogy csak egyetlen anyja lehet az embernek.

Hogy jobban megvilágítsam a vizsgálat tárgyát, helyénvaló lesz elmesélnem azt a levelezést, amit a Pomeranz házaspárral váltottunk 1967-ben. Abban az évben már elterjesztették a szamizdatban regényemet, kéziratban, amit éppen hogy csak elkezdtek üldözni (*A pokol tornácánt*). És az elsők között éppen G. Sz. Pomeranz és felesége, Z. A. Mirkina küldték el ellenvetéseiket: hogy megsebeztem őket azzal, hogy ügyetlenül és helytelenül nyúltam hozzá a zsidókérdéshez; hogy a *Tornácban* helyrehozhatatlanul megaláztam a zsidókat, és ezzel önmagamot is. Ugyan, mivel aláztam meg? Úgy emlékszem, nem beszéltem azokról a kegyetlen zsidókról, akik a kora szovjet időkben a csúcsokra emelkedtek. De Pomeranzék levelei sűrűn tele voltak árnyalatokkal, nünaszokkal, és a zsidó fájdalom iránti érzékellenségem miatt tettek szemrehányást.

Én válaszoltam, ők is válaszoltak. Ezekben a levelekben megvitattuk még a nemzetekről való ítéletalkotás jogát is, habár regényemben erről nem ítéltam.

Ekkor Pomeranz azt javasolta nekem, és általában bármely írónak, és mindenkinek, aki bármely emberi, lélektani, társadalmi ítéletet mond, tegyek úgy és *gondolkozzam* úgy, mintha egyáltalán semmiféle nemzet sem létezne a Földön. Ne csak ne ítéljek róluk általában, hanem az egyes emberekben se vegyem észre annak nemzetiségét. „Ami természetes és megbocsátható *Iván Gyenyiszovicsnak*, az értelmiségi számára szégyenletes, a kereszténynek (nem *megkereszteltnek*, hanem kereszténynek) súlyos bűn: »Itt már nincs görög vagy zsidó.«,

Magasrendű álláspont. Adja meg mindnyájunknak az Isten, hogy valaha felemelkedjünk hozzá. Hisz nélküle elvesztené az értelmét minden *általános emberi*, így a kereszténység is.

De egyszer már pusztító módon meggyőztek bennünket arról, hogy *nemzetek*

nincsenek, és megtanítottak arra, hogy pusztítsuk el a leggyorsabban a magunkét is. Amit mi, akkori örületünkben el is követtünk.

És még: gondolkodni, nem gondolkodni, de hogyan lehet megrajzolni az embereket nemzetiség nélkül? Vagy ha nincs nemzet, akkor nyelv sincs? Pedig egyetlen író-szépíró sem tud más nyelven, mint nemzetiségi nyelvén írni. Ha a nemzetek kihalnak, kihalnak a nyelvek is.

Üres edényből pedig se nem esznek, se nem isznak.

Észrevettem, hogy leggyakrabban éppen a zsidók ragaszkodnak ahhoz, hogy ne foglalkozzunk a nemzetiséggel! Minek itt a „nemzetiség”? Milyen „nemzeti vonások”, „nemzeti jellegek” lehetségesek?

És készen voltam földhöz csapni a sapkámat: „Egyetértek! Legyen! Mostantól...”

Látni kell azonban, hova vánszorog szerencsétlen századunk. Szinte a legfontosabb, ami az embert az emberek között megkülönbözteti, valamiért éppen a nemzetisége. És tegyük a szívünkre a kezünket: a legbizalmatlanabbul, a legféltékenyebben, a legrejtettebb módon – a legmegkülönböztetőbben és legbehatóbban – éppen a zsidók figyelik. A *saját* nemzetiségüket.

És mi legyen azzal, hogy – hisz maguk olvasták feljebb – a zsidók oly gyakran ítélnek az oroszokról éppen általánosságban, és szinte mindig elítélően? Ugyanaz a Pomeranz: „az orosz jellem beteges vonásai”, közöttük „belső állhatatlanság”. (Meg sem rezdül, pedig egy egész nemzetről mond ítéletet. Próbálná csak meg valaki kimondani: „a zsidó jellem beteges vonásai”!) Az orosz „tömeg engedte, hogy az opricsnyina szörnyűségei beteljesedjenek rajta, ugyanúgy, ahogy később *engedte* a sztálini haláltáborokat”. [24] (Nem a szovjet internacionalista csinovnyik vezetés *engedte*, nem, az nagyon tiltakozott, de ez a buta tömeg...) Vagy még élesebben: „Az orosz nacionalizmus elkerülhetetlenül agresszív, pogromos jelleget fog ölteni.” [25] Vagyis bármelyik orosz, aki szereti hazáját, már potenciális pogromszervező is egyben!

Kiderül, hogy azokkal a csehovi szereplőkkel együtt, az elmaradt kora tavaszi vonuláskor, nekünk sem marad más, mint felsóhajtani: „Korán van még!”

A legcsodálatosabb azonban: a betetőzése a nemzetek megkülönböztetésének mellőzését annyira állhatatosan követelő Pomeranz hozzám intézett második levelének. Ebben a sokoldalas heves levelében (a legfeldúltabb, súlyos kézírással) Pomeranz aztán megmutatta – méghozzá ultimátum formájában! – hogyan lehetne megmenteni ezt az undok *Pokol tornácánt*. Egyetlen megoldás marad számomra: *Geraszimovicsot zsidóvá KELL változtatnom*, hogy a regényben a legmagasztosabb lelki hőstettet okvetlenül zsidó hajtsa végre! „Az, hogy Geraszimovics orosz prototípusról került megrajzolásra, *egyáltalán nem fontos*”, éppen így ír a nemzetek észre nem vevője, csak a kiemelés van tőlem. Igaz, hagyott nekem egy tartalékmegoldást is: ha mégis orosznak hagyom meg Geraszimovicsot, akkor *bele kell vennem* a regénybe egy azonos hatású alakot, egy nemes lelkű önfeláldozó zsidót. Ha pedig sem az egyik, sem a másik megoldást nem választom, arra az esetre Pomeranz nyilvános patáliával fenyeget meg. (Erre a javaslatára már nem is válaszoltam.)

Egyébként később ezt az egyoldalú patáliát „a mi polémiánknak titulálva folytatta a

külföldi kiadványokban is, és amikor már lehetett, a Szovjetunióban is. Ráadásul ismételte önmagát, és ugyanazokat a cikkeket ismét megjelentette, miután kijavította bennük az opponensei által kiszúrt baklövéseket. Ebben a mivoltában még többet mutatott önmagából: hogy csak egyetlen abszolút gonosz volt és van a világon, a hitlerizmus. Ebben a kérdésben a mi filozófusunk nem relativista, ugyan már! De ha a kommunizmusra terelődik a szó, és ez az egykori lágerrab, és persze sohase kommunista, egyszer csak azt kezdi mondani, és az évek során egyre határozottabban (vitatva a kommunizmussal szembeni kérlelhetetlenségemet), hogy a kommunizmus *nem nyilvánvalóan gonosz* (a korai Cseka felett pedig még „a demokrácia szelleme lebegett” [26]). A nyilvánvaló gonoszság pedig a kitartó antikommunizmus, különösen, ha az az orosz nacionalizmusra támaszkodik (amelyről már megmondatott nekünk, hogy *nem lehet nem pogromcentrikus*).

Lám, hová fejlődött Pomeranz a behízelt világfelettségével, és a „nemzetiség nélkülségével”.

Ekkora elferdüléssel, *ekkor*a szenvedélyességgel lehet-e szolgálni az oroszok és a zsidók közötti kölcsönös megértést?

Ahogy a mondás tartja: A mások púpján jókat nevetgélek, a saját púpomon vég nélkül örvendezek.

Ugyanabban az időben, amikor Pomeranzékkal leveleztem, valakinek a liberális keze lefénymásolta a leningrádi megyei pártbizottságon bizonyos Scserbakov-Szmirnov-Utyehin titkos jelentését a Leningrádban folytatott állítólagosan „bomlasztó cionista tevékenységről... az ideológiai diverzió lefinomult formáiról”. „Hogyan harcoljunk ez ellen?” – kérdeztek meg ismerős zsidók. „Világos, hogyan – válaszoltam még azelőtt, hogy olvastam volna az iratot –, a nyilvánosság erejével! Tegyük közzé a szamizdatban! A mi erőnk a nyilvánosság, a nyitottság!” Ismerőseim azonban haboztak: „Nem lehet ezt csak ilyen egyszerűen elintézni, félreérthetik.”

Miután elolvastam, megértettem, átéreztem az óvatosságukat. A jelentésből egyértelmű volt, hogy az írók házában 1968. január 30-án megtartott ifjúsági irodalmi est politikai vonatkozásaiban őszinte és merész volt. Hol közvetlenül, hol félig leplezve kinevették a kormányt, megállapításait és ideológiáját. A szövegből azonban egyértelműen kitűnt a felszólalások nemzetiségi üzenete, mondanivalója (valószínűleg alapvetően zsidó fiatalok voltak ott). Ugyanis egyértelműen kicsendült az oroszok iránti sértődöttség, utálat, és talán még a velük szembeni lenézés, és a zsidó szellem magasztossága utáni vágy is. Hát ezért óvakodtak az ismerőseim attól, hogy a szamizdatba küldjék a jelentést.

Engem viszont erősen szíven ütött az írói esten elhangzott zsidó vélemények, hangulatok *helyessége*. „Oroszország a sörösbódé ablakában tükröződik” – mondta állítólag Ufljand költő. És ez igaz! Ez a borzalmas. Úgy tűnik, hogy a felszólalók közvetlenül vagy nem közvetlenül, talán a szavak és mondatok között, de vádolták az oroszokat azzal, hogy a sötét alatt csúsznak négykézláb, és feleségeik vonszolják őket ki a sárból; hogy eszméletvesztésig vodkáznak, intrikálnak; hogy az oroszok tolvajok...

Hiszen látnunk kell magunkat oldalról, látni megalázó hibáinkat. Hirtelen a zsidó látásmód oldalára lendültem át, körülnéztem és velük együtt megrémültem. Uramisten, hova kerültünk mi, zsidók! Kártya, dominó, a tévé előtt kitátott száj... Micsoda barmok

vesznek körül, micsoda állatok! Sem Istent, sem lelki szükségletet nem ismernek. És azonnal mennyi sérelem kél lelkünkben a szorongatásoktól.

Csak elfelejtődött, hogy az igazi oroszokat kiütötték, kivágták és elnyomták, a többit pedig bolonddá tették, megkeserítették és kétségbeesésbe kergették. Mégpedig a bolsevista fenegyerekek, a mai fiatal zsidó értelmiségiek apukáinak buzgó részvétele mellett. A maiakat irritálják azok a pofák, akik a 40-es évektől kezdve emelkedtek fel a szovjet vezetésbe, de hát bennünket is irritálnak. A legjobbakat azonban mind egy szálig kiirtották, nem hagyták élni, nem hagyták életben.

„Ne nézz hátra!” – tanított bennünket aztán Pomeranz szamizdatban megjelent esszéiben. – „Ne nézz hátra, mert Orfeusz is így veszítette el Euridikéjét!”

Mi azonban *már* többet veszítettünk Euridikénél.

Bennünket már a 20-as évektől erre tanítottak: az egész múltunkat ki kell hajítani a korszerűség fedélzetéről.

Az orosz közmondás pedig ezt tanácsolja: haladj előre, de azért nézegessél vissza.

Nekünk semmiképpen sem szabad nem visszatekintgetni. Ugyanis enélkül semmit sem fogunk megérteni.

Ž

Ha pedig meg is próbálnánk nem nézni hátra, úgyis emlékeztetni fognak rá: kiderült, hogy „(az oroszkérdés) lényege *a nép lelketlen vezetőinek kisebbségi komplexusa* sok évszázados történelme során”, és éppen ez „ösztönözte az orosz cárokat a területfoglaló háborúba... A kisebbségi komplexusa közepszerűség betegsége.” [27] Akarják tudni, mivel magyarázható az 1917. év forradalom Oroszországban? Nem találták még ki? Pedig „ugyanaz a kisebbségi komplexus idézte elő az oroszországi forradalmat is”. [28] (Ó, halhatatlan Freud, milyen egyszerűen megmagyarázta az *egész* életet.)

Meg egyáltalán: „Az orosz szocializmus az orosz önkényuralom közvetlen leszármazottja” [29], éppen, hogy közvetlen, ez még bizonyítékot sem igényel. Ezt pedig majdhogynem kórusban: „A cárizmus és a kommunizmus között... közvetlen folytonosság áll fenn... minőségi hasonlatosság.” [30] De hát mit is várjunk a „vérrel és provokációval dagasztott oroszországi történelem”-től? [31] Agurszkij érdekes könyvéhez, a *Nemzeti bolsevizmus ideológiájához* írt érdekes recenzióban viszont az értékeknek még egy kicsiny elmozdulása is megváltoztatja a képet és ezt kapjuk: „A szovjet társadalom valóságos történetében nagyon korán elindult az orosz nemzeti öntudat hagyományos, tősgyökeres eszméinek behatolása az uralkodó párt gyakorlatába és ideológiájába... a pártideológia már a 20-as évek derekán lovat vált.” Már a 20-as évek derekán?! Hogyhogy mi ezt akkor nem vettük észre? Hisz magát az „orosz” szót, „orosz vagyok” tilos volt kiejteni, valóságos ellenforradalom! Nagyon jól emlékszem rá. Erre tessék, kiderül, hogy már akkor, amikor gőzerővel folyt minden orosz és pravoszláv gondolat, érték üldözése, a pártideológia „saját gyakorlatában mind állhatatosabban és következetesebben a nemzeti eszmének megfelelően kezd eljárni... a szovjethatalom, az internacionalizmus köntöseként álcázva, valójában az orosz állam megerősítésével foglalkozott”. [32] Igen! Igen! „Az internacionalista kijelentések ellenére a forradalom Oroszországban nemzeti ügy maradt.”

[33] „És a forradalomtő] felfordult Oroszország tovább építette népi államát.” [34]

Népi? Hogy nem szakad ki a nyelve?! Hiszen mindegyik szerző tud a vörös terrorról; a sok *millió* parasztról, akik a kollektivizálás során pusztultak el; a telhetetlen Gulágról.

Bizony, reménytelenül, felfoghatatlanul és visszafordíthatatlanul elítéltetett Oroszország fennállásának teljes időszakára és minden megnyilvánulásában. Mindig gyanús: az „orosz eszme” antiszemitizmus nélkül „már nem is igazán eszme, és nem orosz”. Sőt: „A kultúra gyűlölete sajátos orosz jelenség... hányszor bizonygatták már nekünk, hogy ők az egyedüliek az egész világon, akik megőrizték a tisztaságot és a büntelenséget, az egyedüliek, akik félik Istent a hazai mélységek felett” [35]; „ezen a megnyomorított földön minthogyha otthonra lelt volna a legmagasztosabb lelkiség. Erre a lelkiségre mutogatnak mint valami nemzeti kincsre, különleges termékre mint a préselt fekete kaviárra.” [36]

Rendben van, nevessetek bennünket ki, gúnyolódjatok, ez csak hasznunkra válik. Igen, az elmondottakban van igazság is, sajnos. De amikor elmondjátok ezt, nem kellene annyira gyűlölködni. Mi régóta tudatában vagyunk annak, milyen szörnyű zuhanást élt át népünk a kommunisták alatt, mi – éppen azokban az elmúlt 70-es években – bátortalanul írtunk erkölcsiségünk és kultúránk újjászületésébe vetett reményünkről. A furcsa, hogy az ebből az áramlatból származó zsidó szerzők éppoly dühödten támadták a remélt orosz újjászületést (őt, biztosan?), mintha félték volna, nehogy az orosz kultúra váltsa fel a szovjetet. „Félek, nehogy a pusztulásra ítélt ország »hajnala« még mocskosabb legyen jelenlegi (70-80-as évek) alkonyánál.” [37]

És visszatekintve a 90-es „demokratikus” évekből, egyetérthetünk azzal, hogy ebben is van jövőbelátás. Csakhogy: együttérzéssel vagy kárörömmel hangzott-e el ez a mondat?

Sőt még így is: „Vigyázzatok, amikor a hazaszeretetről papolnak nektek: ez a szeretet gyűlölettel van töltve... Vigyázzatok, amikor arról beszélnek nektek, hogy Oroszországban legrosszabbul az oroszok élnek, áldozattá elsősorban az oroszok váltak, hogy az orosz nép létszáma csökken” – ez, persze, mint tudjuk, csalás! „Legyetek óvatosak, amikor az orvul meggyilkolt... múlhatatlan érdemű államférfiről beszélnek nektek” (Sztolipinről), ez is csalás? Dehogy: „Nem azért, mert a nektek bemutatott tények hamisak volnának”, de teljesen mindegy, ne fogadjátok el a valódi tényeket sem! „Legyetek óvatosak... vigyázzatok!” [38]

Hát, a késői heves vádaskodások ezen áradata hegdöbbentő.

Ugyan ki gondolta volna a lánylelkű 20-as években, hogy annak az egész örömteli oroszországi apparátusi felépítménynek az elaggása és összeomlása után, miután már maguk is megszenvedték a kommunizmust, mintegy már el is átkozva azt, és már megszökve előle, olyan nagyszámú zsidó fogja Izraelből és Európából és a tengerentúlról átkozni és rugdosni nem is a kommunizmust, hanem Oroszországot? Ennyire határozottan és kórusban zengeni Oroszország sokfajta bűnéről és hitványságáról, a zsidókkal szembeni kifogyhatatlan bűnösségéről! És őszintén hisznek is ennek a bűnnek a határtalanságában, éppen ez az! Tömegesen hisznek benne! Miközben csendesén, oldalazva és suba alatt távolabb terelgetik a maguk fajtáját a felelősségtől a Cseka által kivégzettek egy részéért, a halálraítéltekkel teli uszályok egy részének elsüllyesztéséért a Fehér- és a Kaszpi-tengerben, a kollektivizálásból, az ukrajnai éhezésből, a szovjet vezetés minden

ocsmányságából kivett részükért, a „bennszülöttek” elbutításának szolgálatában kimutatott tehetséges igyekezetükért. Mindent megtesznek, csak ne kelljen bevallaniuk bűneiket.

Pedig azt a felelősséget meg kell osztanunk egymással, legyünk testvérek vagy idegenek.

És a bűnbánat – kölcsönös bűnbánat –, *minden elkövetett, cselekedet megbánása* volna a legtisztább út a gyógyulás felé.

Én szüntelenül erre hívom az oroszokat.

És felhívom erre a zsidókat is. Nem Trockijt, Kamenyevet, Zinovjevét kell megbánni, ők amúgy is a felszínen vannak, legyinteni lehet rájuk, hogy: „Nem is voltak zsidók!” Hanem nézzenek végig őszintén a kora szovjet elnyomó gépezet teljes keresztmetszetén, lássák meg az „észrevehetetleneket”, mint amilyen Iszaj Davidovics Berg volt, aki a hírhedt „gyilkolómasinát” létrehozta [39], maguknak a zsidóknak a kárára, de lássák meg a még észrevehetőbbeket is, akik csak a papírocskákat tűzögették a szovjet apparátusban, és sosem kerültek a nyilvánosság fényébe.

No persze a zsidók megszűnnének zsidók lenni, ha valamiben egyetértenének.

Most is ez van. Más hangok szintén elhangzottak.

Ettől az időszaktól fogva a zsidók Szovjetunió határain kívülre történt nagy kivándorlásának kezdetétől – mindenki szerencséjére, és a zsidók tisztességére – azokat, akik megőrizték a zsidóság iránti hűségüket, áthatotta az a köznapi érzéseken felülemelkedő tudat, amitől képessé váltak a történelmet teljes távlatában látni. Mily örömeimre szolgál, hogy hallhatom őket! És attól fogva szüntelenül hallom. Micsoda jövőbe vetett hitet kölcsönöz ez az embernek! Az oroszok sorainak gyilkos megritkítása, kitördelése miatt most különösen értékes számunkra a zsidók megértése és támogatása.

Hisz elhangzott a XIX. század végén ez a melankolikus vélemény: „Minden országnak olyan zsidói vannak, amelyeneket megérdemel.” [40]

Minden vélemény az érzések irányultságától függ.

Ha nem volna ezeknek a zsidóknak a hangja a harmadik emigrációból és Izraelből, kétségbe lehetne esni attól, hogy az oroszok és a zsidók nem képesek tisztázni egymással a dolgokat és képtelenek egymás megértésére.

A kibernetikus Roman Ruthman első alkalommal 1973-ban, közvetlenül Izraelbe való kitelepedése után írt az emigráns sajtóban. Írása meleg hangú, élénk elbeszélés arról, hogyan is ébredt magára, kezdett mozgolódni a kitelepült értelmiség, és már akkor érzéssel nyilatkozott Oroszországról. A cikk címe is kifejező: „*Tisztelet az eltávozonak, testvéri érzés a visszamaradónak.*” [41] A magukra ébredés hangjai közül az egyik első így hangzott: „Zsidók vagyunk-e vagy oroszok?” A búcsúzás hangjai között pedig: „Az emberiség miatt keresztre feszített Oroszország.”

A következő évben, 1974-ben a „*Sértődések köre*” című cikkében javasolta, hogy gondoljanak újra „a »zsidókérdéssel« kapcsolatos némely meggyökeresedett elképzelést... lássák meg az ezen elképzelések *abszolutizálásából* eredő veszélyeket”. Íme három koncepció: 1. „A zsidó nép szokatlan sorsa miatt az emberiség szenvedéseinek jelképévé vált”; 2. „A zsidók Oroszországban mindig az egyoldalú üldözések áldozataként estek”; 3.

„Az orosz társadalom adója a zsidó népnek.” Az én mondatomat idézi a „*Gulág*”-ból: „ez a háború végső soron megnyitotta előttünk, hogy a világon a legrosszabb dolog: orosznak lenni”. Megértéssel fogadja, hogy ez a mondat nem üres és nem tartalmatlan. Megtalálható benne a háború veszteségei, s a foglyok. Előtte meg – a forradalmi terror, az éhezések, „a nemzet gondolkodó színe javának és a nemzet támaszának – a parasztság értelmetlen elpusztítása”. Habár a modern orosz irodalom és a demokratikus mozgalom, a korábbi bűnök és üldözések vezekléseképp az orosz társadalomnak a zsidókkal szembeni bűnösségét vallja, maga a szerző „a zsidó nép bajairól és tehetségéről való elérzékenyült gúgyögéssel” szemben előnyben részesíti a „sértődések köréről” szóló alapos vizsgálódást. „Ahhoz, hogy széjjelszakítsuk a »sértődések körét«, kétfelől kell széjjelhúzni azt.” [42]

Íme a megfontolt, barátságos, nyugodt gondolkozás és hang.

És többször határozottan felhangzott az elmúlt években Mihail Heifec, a korábbi gulágbeli rab hangja is. „Nagy híve lévén saját népemnek, nem tudok együttérzés nélkül gondolni más népek nacionalistáira.” [43] Fel merete szólítani a zsidókat a bűnbánatra, ezzel a példázattal: „A német nép, amely nem fordult el saját szörnyű és bűnös múltjától, nem próbálta a hitlerizmus bűnét más vétkesekre, idegenekre stb. hárítani, de folyamatosan tisztulva a nemzeti bűnbánat tüzeiben, olyan államot tudott létre hozni, amely elsőként váltotta ki az emberiség csodálatát és tiszteletét a németek iránt. Ezt a tapasztalást kell mintaképpen átvenniük azoknak a népeknek is, akik részt vettek a bolsevizmus bűncselekményeiben. Többek között a zsidóknak is... nekünk, zsidóknak becsületes módon kell levonnunk az »idegen esküvőn« játszott szerepünk következtetéseit, amit már akkor megdöbbentő módon megjósolt Z. Zsabotyinszkij.” [44]

M. Heifec lelke nagyságáról is tanúbizonyságot tesz, midőn így szól: „a beolvadt zsidók valóságos bűnt követtek el azoknak az országoknak a népei ellen, amelyekben élnek, és ez a bűn nem engedi, nem engedheti, hogy nyugodtan éljenek a szétszórásban”. És a 20-30-as évek szovjet zsidóságáról: „Kinek van joga elítélni őket ezért a történelmi tévedésért (lelkes részvétel a kommunizmus építésében) és a történelmi leszámolásért Oroszországgal a letelepedési határért és a pogromokért, kinek, rajtunk, bűneinket keserűen bánó utódainkon kívül?” [45] (Heifec megemlíti, hogy a lágerben vele együtt ülő és gondolkodó B. Penson és M. Korenblit osztották álláspontját.)

Az addigra már kitelepült Heifec szavaival majdnem egy időben a Szovjetunióban is hangzott el felhívás a zsidó bűnbánatra Félix Szvetov *Tárd ki az ajtód* című szamizdatos regényében. [46] (Nem véletlen, hogy F. Szvetov egyike volt az elsőnek, akik megértették a kezdődő orosz vallásos újjászületést.)

Ezt követően később az Asztafjev-Eidelman körül kialakult szenvedélyes vita közepette írt Jurij Stein „a mi specifikus askenázi komplexusainkról, amelyek a választott néphez való tartozás tudatából, és a kisvárosi mentalitásból alakultak ki. Ebből származik a meggyőződésünk nemzeti tévedhetetlenségünkről, innen származik igényünk saját szenvedéseink kizárólagosságára... Ideje volna normális nemzetnek éreznünk magunkat, amely minden jellemzője szerint méltó-esendő és nem büntelen, ugyanúgy, mint a világon élő bármely más nép. Annál is inkább most, amikor van saját, független államunk, amely bebizonyította az egész világnak, hogy a zsidók – más nagy népekhez hasonlóan – tudnak harcolni is, szántani is.” [47]

Amikor a baloldali liberálisok üldözni kezdték V. Asztafjevet, V. Raszputyint és V. Belovot, alkotásaik védelmében szívélyesen szólalt fel Marija Schneerson irodalomkutató, aki külhonban is megőrzi Oroszország iránti, honvágyat idéző meleg szeretetét, és az orosz kérdés belülről való megértését. [48]

A 70-es években azonban Nyugaton sok mindenre kiterjedő, szalmailag kiváló és fenyegető könyv jelent meg arról, hogyan pusztítják a kommunisták a Szovjetunió természeti kincseit. Mivel szovjet volt a szerző, álnéven írt (mint B. Komarov). Bizonyos idő elteltével a szerző kitelepült, és megtudtuk valódi nevét – Zejev Wolfson. Mást is megtudtunk azonban: részt vett az Oroszország középső területén valaha létezett, lerombolt és meggyalázott templomok albumának összeállításában. [49]

A szétrombolt Oroszországban olyan kevés hatékony orosz erő maradt – a barátságos, együttértő zsidó erők segítségükre siettek. Ebben az elembertelenedésben és a hatóságok kegyetlen üldözése közepette kezdte segíteni az üldözötteket a mi orosz társadalmi alapítványunk, amelybe átutaltam a *Gulág szigetvilág* külföldi kiadásából származó összes honoráriumomat, és legelső tehetséges és önfeláldozó ügyvezetőjétől, Alekszandr Ginzburgtól kezdve az alapítvány önkéntesei között számos zsidó és félzsidó volt. (Ami ürügyként szolgált az elvakult orosz szélsőséges körök számára, hogy alapítványunkat „zsidónak” bélyegezzék.)

Hasonlóképpen vett részt a mi INRI (a legújabb kori orosz történelmi kutatások) sorozatunk munkáiban M. Bernstam, majd Ju. Felstinszkij és D. Schturman.

A kommunista hazugságok elleni küzdelemben sokarcú, gondolatfriss, mély átérzésű, méltóképpen megfontolt hangnemben íródott publicisztikákkal tűntek ki M. Agurszkij, D. Schturman, A. Nyekrics, M. Geller, A. Szerebrennyikov.

És hol, ha nem itt kell megemlékeznünk az amerikai Julius Epstein professzor hőstettéről, érdemeiről Oroszország előtt. Az önelégült Amerikában, amely mindig biztos saját igazában és könnyedén átsiklik saját bűnein, ő magányos erőfeszítései által megfejtette a „gerincdöntés-hadművelet” titkát. A háború után az amerikaiak kiadták az *amerikai* földrészen tartózkodó sok száz és sok ezer orosz és kozákot, akik naivan feltételezték, hogy már „szabad” országba érkeztek és megmenekültek. Áadták őket a sztálini ügynököknek, ezzel a pusztulásba juttatva mindnyájukat. [50]

Mindezen példák bizonyítják, hogy az őszinte és kölcsönös orosz-zsidó megértés mindenki számára nyitott, ha nem árnyékoljuk be azt kétfelől a meg nem értés hiányával és dühvel.

Sajnos, az észre térés, a bűnbánat, az igazságosság felé tett legfinomabb mozdulatok is kemény ráförmedéseket váltanak ki a szélsőséges nacionalizmus érdekek védelmezőiből. Mind az oroszok, mind a zsidók köreiben. „Alig szólított fel Szolzsenyicin a nemzeti bűnbánatra”, mármint az oroszokat, és ezt nem ítéli el a szerző, „erre – puff neki! – a mieink is rögtön betolakodtak az első sorokba”. Nem nevezi nevén, de valószínűleg legelsősorban M. Heifecre gondol. „Hát kiderül, hogy mi mindenkinél hibásabbak vagyunk, mi segítettük... megteremteni... illetve nem, nem segítettük, hanem mi magunk teremtettük meg a szovjethatalmat... aránytalanul magas szarvban dolgoztunk a különböző szerveknél.” [51]

Azokra, akik a bűnbánat hangján szólottak, azonnal őrzöngve rávetették magukat.

„Jobbnak tartják, ha saját hurrá-hazafias bensőjükből kiválasztott nyállal töltik meg a szájukat” – micsoda stílus, a gondolatmenet nemes hajlítása! – „és gondosan leköpdössék az összes »elődöt«, elátkozva Trockijt és Bagrickijt, Kogant és Dunajevszkijt... M. Heifec felszólít bennünket arra, hogy »a nemzeti bűnbánat tüzén tisztuljunk meg«(?!)”, [52]

És mit kapott F. Szvetov regényének önéletrajzi hőiséért? „Könyv a kereszténységre való áttérésről... korántsem a bűnbánathoz vezető utak elvont keresését fogja ösztönözni, hanem a teljesen konkrét antiszemitizmust és zsidózást... ez a könyv – antiszemita.” Meg ugyan mit is bánnánk meg? – háborodik fel a nyughatatlan David Markis. – Szvetov hőse az „árulást” abban látja, hogy „ezt az országot siralmas állapotban hagyjuk el, pedig ennek az állapotnak a kialakulásáért kizárólag mi magunk vagyunk a felelősek. Hiszen, mint kiderült, mi magunk szemeztük a véres forradalmat, lőttük agyon a cár atyuskát, meggyaláztuk és megerőszakoltuk a pravoszláv egyházat, és ráadásként létrehoztuk a Gulág szigetvilágot” – így valahogy? Nos, először is, ezeknek az „elvtársalmuk”, Trockijnak, Szverdlovnak, Bermannak és Frenkelnek semmi közük a zsidósághoz. Másodszor pedig helytelen még a kérdésnek a felvetése is valakinek a kollektív bűnösségéről. [53] (Más dolog persze az oroszok. Őket mindig kivétel nélkül, összességükben szokás megvádolni, már a szerzetes Filóteustól kezdve.)

S. Markis – testvére – pedig így ítél: „Angi az oroszországi kivándorlók utolsó hullámát illeti... akár Izraelben, akár az USA-ban a ruszofóbia^[581] igazi, nem pedig »fantázia szüleménye«... ami nem jellemző rájuk, viszont a közvetlen antiszemitizmusba átcsapó öngyűlölet túlságosan is gyakran szúr szemet.” [54]

Tehát, ha a zsidók bánják a bűneiket, az már antiszemitizmus. (Ez a jelenség újabb formája.)

Az oroszolajak aztán tényleg tudomásul kell venniük nemzeti bűnüket! „A nemzeti bűnbánat eszméje megvalósíthatatlan a nemzeti bűn teljesen világos tudatosítása nélkül... A bűn hatalmas, és nincs kire áthárítani. Ez a bűn nemcsak a múltat, hanem a jelent is érinti, amelyben Oroszország éppen elég ocsmányságot művel, a jövőben pedig még többet is művelhet” – írja a 70-es évek elején Sragin. [55]

Hát, mi is folyamatosan arra figyelmeztetjük az oroszokat: bűnbánat nélkül nem lesz jövőnk. Mert hisz: a kommunista gáztetteket belátták azok, akiket közvetlenül érintettek, és a hozzájuk közelállók. Azok pedig, akiket nem érintettek, igyekeztek nem észrevenni azokat, mostanra pedig már elfelejtették, megbocsátották, és nem értik: mit is kell megbánni? (Arról már nem is szólva, ki cselekedte azokat a gázságokat?)

Mindennap lángol az arcunk a szégyenpírtól rendet nem tűrő népünk miatt.

És szeretjük őt. És nem keresünk tőle elfelé vezető utakat.

És valahogy még nem veszítettük el teljesen a belévetett hitünket sem.

De vajon a mi hatalmas vétkünkben, a mi félresikerült történelmünkben egyáltalán, semennyire sincs részetek?

Lám, Simon Markis átfogalmazza Zsabotyinszkijt: a 20-as években írt cikkeiben „Zsabotyinszkij néhányszor (különböző indítékok alapján) megjegyezte: Oroszország idegen ország, a mi érdeklődésünk iránta távoli, hűvös, habár persze együttérző. Az ő nyugtalansága, keserősége és öröme nem a mienk, ugyanúgy, ahogy a mi érzéseink sem az

övéi.” Markis hozzáteszi: „Hát éppen így viszonyulok én is... az oroszok nyugtalanságához.” És felszólít: végre „nevezzük nevén a dolgokat. Egyébként, a szabad, nyugati oroszok sem tűnnek ki bátorságukkal ezen a kényes ponton... Jobban szeretek az ellenségeimmel tárgyalni.” [56]

Ezt a szentenciáját azonban ketté kéne osztani: miért, hogy „nevén nevezni a dolgokat”, egyenesen beszélni azt jelenti, ellenségnek lenni? Közmondásunk pedig úgy tartja: ne szeresd a helyeselgetőt, szeresd a vitatkozót.

Hát éppen ez az a csúsztatás: ha egyenesen beszélünk, akkor ellenségek vagyunk, amiről szeretném, ha mindenki lemondana, a zsidók is. Történelmileg mondjanak le! Örökre mondjanak le!

Én például ebben a könyvemben „a dolgokat nevén nevezem”. És egy percig sem éreztem, hogy ellenséges volnék a zsidókhoz. És együttérzőbben írok, mint ahogy sok zsidó ír az oroszokról.

Ezen könyvem célja, amit a címe is tükröz, éppen az, hogy *meg kell értenünk egymást, egymás helyébe és közérzetébe kell képzelniünk magunkat*. Ezzel a könyvemmel a kölcsönös megértés kézszorítását szeretném átadni jövőnk, közös jövőnk érdekében.

De ezt kölcsönösen kell megtennünk!

A XVIII. századtól kezdve egymásba fonódott zsidó és orosz sors viszonya, amely robbanásszerűen mutatkozott meg a XX. században valamiféle mély történelmi kódot tartalmaz, amit a jövőben sem szabad elveszítenünk. Lehetséges, hogy éppen ebben van elrejtve a titkos terv, akkor pedig annál inkább törekednünk kell annak megfejtésére és teljesítésére.

És nyilvánvalónak tűnik, hogy a közös múltunkra vonatkozó igazságra zsidónak, oroszoknak egyaránt *erkölcsileg van szüksége*.

14. KIVONULÁS

A kivonulás időszaka, mint azt a zsidók nemsokára elnevezték, nagy óvatosan lopakodott be. Kezdetét az *Izvesztyijában* 1966 decemberében megjelent cikkhez lehet kötni. Ebben a kormány illő módon lefejezte beleegyezését a „családegyesítésbe”, és erre való hivatkozással „a zsidók jogot kaptak a Szovjetunió elhagyására”. [1] Egy félévre rá pedig kitört a hatnapos háború. „Mint minden eposz, a kivonulás is csodákkal kezdődött. És amint az eposzhoz illő, az oroszországi zsidóknak – a kivonulás nemzedékének – három csoda jelenített meg”: Izrael Állam létrehozásának csodája, „Purim csodája – 1953” (vagyis Sztálin halála) és „az 1967. évi vidám, fényes, részegítő győzelem csodája”. [2]

A hatnapos háború erős és visszafordíthatatlan ösztönzést adott a szovjet zsidók öntudatának fejlődéséhez és sokukban a beolvadásra való törekvés elhalványulásához. Erős vonzalmat ébresztett a zsidó önképző körök, azok létrehozása és az ivrit tanulmányozása iránt. És végül, ez a háború jelentette a „kitelepült” világérzés kezdetét.

Milyennek, kinek érzékelté magát a szovjet zsidók többsége a 60-as évek végén, a kivonulás küszöbén? Nem, nem torzítják el utólag az érzéseiket azok a zsidók, akik akkori állandó elnyomatás- és szorongatásérzetükről számolnak be. „A zsidó szó hallatán a válluk közé húzzák a fejüket, mintegy az ütésre készülve. És maguk is igyekeznek minél ritkábban kimondani ezt a szót, amikor pedig kénytelenek kimondani, akkor csak elhadarják fojtott hangon, mintha a torkukat szorongatnák... Ezek között az emberek között vannak, akiket állandó félelem gyötör, amely már a tudatalattijukba hatolt és már gyógyíthatatlan.” [3] Vagy írja egy zsidó szerkesztőnő: egész szakmai életét azzal élte, lehet, hogy munkáját visszautasítják, merthogy ő zsidó. [4] Sok zsidó ebben a nyomott hangulatban élt, habár anyagi életkörülményei látványosan jobbak voltak a lakosság többségénél.

A kulturált zsidók azonban nem a gazdasági szorongatásra, hanem leginkább a kulturálisra panaszkodnak. „A szovjet zsidók igyekeznek... megőrizni az orosz kultúrában való részvételük mértékét. védik az orosz kultúra jelenlétét magukban.” [5] Dora Schturman így emlékszik: „Amikor az oroszországi zsidókat, akiknek érdekei Oroszországhoz kötődnek, hirtelen – mint bitorlókat és idegeneket – megfosztják, akár csak papíron vagy szavakban is a lehetőségtől, hogy orosz dolgokkal, orosz történelemmel foglalkozzanak, akkor megsértődnek és értetlenkednek. A tamizdat^[582] és a szamizdat^[583] megjelenésével a magrakat orosznak érző zsidók iránti, az írással foglalkozó oroszok egy részére jellemző xenofóbia^[584] sok év óta először nemcsak utcai és hivatalnoki szinten, hanem az elit értelmiség, így a disszidensek szintjén is megnyilvánult. Ez természetesen megdöbbentette a zsidókat, akik az oroszokkal azonosították magukat.” [6] És Galics: „A húszas, harmincas, negyvenes években felnőtt emberek többsége kiskorától, születésétől fogva megszokta, hogy orosznak tekintse magát, és valóban... minden gondolatával az orosz kultúrához kötődik.” [7]

Egy másik szerző azonban megrajzolja „a modern orosz zsidó átlagos típusát”, aki „életével és vérével szolgálná mindazt, ami az országban van. ...figyelmesen

megvizsgálta saját hiányosságait. Megértette vagy megérezte azokat... És igyekszik megszabadulni azoktól... abbahagyta a gesztikulálást. Megszabadult a hanglejtésbeli sajátosságoktól, amelyek saját nyelvében megvannak, és amelyeket átvitt az oroszba... valamelyik pillanatban felébredt benne a vágy, hogy azonosuljon az oroszokkal, megkülönböztethetetlené váljon tőlük.” És ekkor: „Éveken keresztül nem fogja hallani a »zsidó« szót. Lehet, hogy sokan már el is feledték, hogy zsidók. De ő maga soha nem fogja elfeledni. Mindig emlékeztetni fogja erre a hallgatás. Ez olyan feszültséget gerjeszt odabent, hogy még a legkisebb porszem is robban. Amikor pedig a »zsidó« szót hallja, az úgy hangzik, mint a sors kongatása.” Nagyon élénk kép. És ugyanaz a szerző nem hagyja ki, hogy ne írja le, milyen veszteségek árán történt ez az orosz-izraeli lényegülés. „Nagyon sok mindenre kellett túllépnie”, ez elszegényít. „Most sokkal tartalmasabb, többértelmű, nagyon rugalmas szavakra lenne szüksége. Ilyen szavak azonban nem állnak a rendelkezésére... Amikor nem tudja megtalálni vagy nem képes meghallani a szükséges szót, valami meghal benne”, elveszítette „a zsidó beszéd hanglejtéses zeneiségét”, és a benne kifejeződő „vidámságot, pajkosságot, viccelődést, életbeni kiállást, iróniát”. [8]

Természetesen nem minden szovjet zsidó élte át ezeket a benyomásokat teljességükben és minden nehézségével együtt, csak a zsidók kisebb részének egy hányada, a legmagasabb kulturális réteg, és azon belül is csak azok, akik valóban állhatatosan igyekeztek azonosítani magukat az oroszokkal. Erről a körről, kiterjesztve azt általában a teljes értelmiségre mondotta G. Pomeranz: „Mindenütt nem vagyunk teljesen idegenek. Mindenütt nem vagyunk teljesen honfitársak”; mi „sajátságosan nem izraeli zsidókká váltunk, levegőemberekké, akik elvesztették a köznapi léthez fűző minden gyökeret”. [9]

Nagyon pontos megfogalmazás.

Ugyanezt a gondolatot folytatva lássunk még egy szerzőt: „Annyira világosan látom, mennyire látszólagos ma az ő (zsidóké) létezésük Oroszországban.” [10]

Ott pedig, ahol nem érték el az összeolvadást, elkerülhetetlenül az elidegenedés húti le a viszonyokat.

Natan Scsaranszkij gyakran ismételte, hogy egy bizonyos pillanattól kezdve úgy érzi, hogy *nem olyan*, mint az ország többi lakója.

L. Chnoch 1970 decemberében a „repülős” per során nyilvánosan kijelentette (amit valószínűleg nem két-három hónap alatt ötlött ki): „Olyan országban élni, amelyet nem érzek a magaménak, számomra kibírhatatlaná vált.”

Kiforrott álláspont. És bátor kijelentés.

Ez az életérzés egyre inkább eluralkodott a szovjet zsidóság legszélesebb rétegeiben is.

Egy zsidó újságíró valamivel később, 1982-ben így fejezte ki magát: „Én kívülálló vagyok... Kívülálló vagyok a saját országomban, amelyet elvontan szeretek, konkrétan pedig egyszerűen félek tőle.” [11]

A 70-es évek elején L. K. Csukovszkaja egy beszélgetés során (akkor jegyeztem fel) ezt mondta: „A jelenlegi kivonulást csizmával verték bele a zsidókba. Gyászolom azokat, akiket az oroszok arra kényszerítenek, hogy zsidónak képzeljék magukat. A zsidók

elvesztették nemzeti sajátosságukat, és hamis a nemzeti érzéseik mesterséges felélesztésére irányuló törekvés.”

Ó, koránt sincs így! – ezt L. K. nem tudta megérezni, habár mindkét főváros sok zsidójával érintkezett. A zsidó érzések ébredése teljességgel természetes módon történt, törvényszerűen a történelmi tengely egy bizonyos pontján, nem pedig egyszerűen „csizmával beleverve”. Hirtelen magukra ébredés! „A »zsidó« szó is hangozhat büszkén!” [12]

Átgondolva fiatal nemzedékének a Szovjetunióban bejárt útját, egy másik zsidó publicista így ír: „Ugyan mit tudunk mi, ennek a kegyetlen kísérletnek az »unokái« és örökösei, mi, akik fejünkkel megrepesztettük a tojáshéjat, és itt, Izraelben bújtunk ki, mit tudunk elmondani apáinkról és nagyapáinkról? Hogy nem kaptunk tőlük »zsidó nevelést«? Vajon az ő útjaik, az ő életük tapasztalata, amit magunkba szívunk, amit magunk is átélünk, ha gyerekfejjel is, de mindnyájan, a gyermekkori álmodozástól az érett kori brutalitásig, vajon ez nem zsidó nevelés? Hisz éppen *zsidó mivoltunknak* az érzéklete nagyobbra úgy alakult ki berniünk, mint az ő (és a mi) sikertelenségeink, katasztrófáink, kétségbeesésünk eredője. Becsüljük hát meg ezt a múltat... Ugyan minek is dobálnánk kővel az elmúlt idők romantikusainak szétzúzott koponyáit?!” [13]

Őszinte és becsületes az apákkal és nagyapákkal való örökletes kapcsolat leírása. Akik egyébként annyira lelkesek voltak a kora szovjet években, ez plasztikusságot kölcsönöz a képnek. (És a cikken átüt az azokat a „romantikusokat” felváltó „új osztály” javai és kiváltságai iránti ingerültség.)

A szamizdatos cikkben is jogosan kapott hangsúlyt: „Teljességgel megalapozatlannak tartjuk azt a véleményt, mintha a szovjet asszimilálódott zsidók nemzeti öntudatának jelenlegi felemelkedése csupán az antiszemitizmus újjászületésének köszönhető. Ezt inkább időbeni egybeesésnek tekinthetjük.” [14]

Ennek a folyamatnak a különböző résztvevői kissé különbözőképpen írják le az akkori önfelismerés folyamatát. Egy vélemény: „majd’ mindenkinek úgy tűnt, hogy a 60-as években gyakorlatilag semmi sem történt”, vagyis nem történt visszatérés a zsidósághoz, viszont „a 67-es háború után új szellők kezdtek fújni... A rést pedig, biztos vagyok benne, mégiscsak a repülős per ütötte.” [15] Mások: „Leningrádban, Moszkvában, Rigában a zsidó csoportok már a 60-as évek közepére kialakultak”, az évtized végére pedig már zsidó „konspiratív központ” is létrejött. Ugyan miben állt azonban a konspiráció? „Ivrit szakkörök, zsidó történelmi szakkörök jöttek létre... kevésbé az ivrit tanulmányozása, mint inkább a nyelvet tanulni vágyók érintkezése végett. A tanulás nem ment tovább két-háromszáz szónál... Kivétel nélkül mindenki funkcionárius, egész környezetük olyan emberekből állt, akiktől nemcsak a vallás, hanem még a zsidó hagyomány is távol állt... a 60-as évek zsidói igen homályos fogalmakkal rendelkeztek a cionizmusról.” Mindazonáltal „eléggé zsidónak éreztük magunkat, nem volt szükségünk zsidó mivoltunk »továbbképzésére«... Az Izrael-ellenes propagandahullám ellenpólusaként nőtt „a zsidóság és Izrael iránti belső szimpátia... Ha akkor azt mondták volna, hogy Izrael teljesen elhagyta a judaizmust, nem is ismeri, a mi szemünkben akkor sem veszített volna semmit.” Azután a mozgástér kitágult, „a földalatti körökből tömegjelenség, nyilvános... »szalonképes« megnyilvánulás vált... A kivándorlás lehetőségébe, legalábbis a mi életünkben, senki sem hitt akkoriban, viszont abba, hogy lágerbe zsuppolhatnak,

mindenki.” [16] (A beszélgetőtárs kommentárja: „Sajnos, a konspiráció elválaszthatatlan az »ördögösségtől«. Magam láttam ezt a 70-es évek zsidó mozgalmában, már a leningrádi perek után.” [17])

Így kezdődött a zsidó kultúra elsajátítása, és folytatódott anélkül, hogy a kivándorlásra gondolt is volna valaki és ez még nem árnyékolta be és nem rúgta fel a benne részt vevők hétköznapi életét. „Nem vagyok benne biztos, hogy az aliját^[585] a cionisták kezdték.” Azok az első cionista csoportok túlságosan gyengék voltak ehhez. „Bizonyos mértékben maga a szovjethatalom segített hozzá, miután hatalmas hűhót csapott a hatnapos háború után. A szovjet sajtó létrehozta a harcos, mindenütt győző zsidó alakját, és ez a képzet kompenzálta a szovjet zsidókban meglévő kisebbségi érzést.” [18]

De „titkold el »izraelita rettegésedet« a munkatársak szeme, a szomszédok füle elől”. Először mélységes aggodalom: „ezek a papírfecnik, amelyekre felírták az adatokat a *meghívólevélhez*, mintha az ítéletedet, gyerekeid, rokonaid ítéletét írnád alá”. Nemsokára azonban „megszűnt a sugdolózás, elkezdtek hangosan beszélni... elkezdtek összejönni, megülni” a zsidó ünnepeket, és „tanulni a történelmet és az ivritet a körökben”. Majd 1969 végétől „a zsidók tucatjával és százával írták alá a külföldi »közvéleménynek« címzett leveleket. Elkezdtek követelni, hogy »engedjék ki« őket Izraelbe.” [19] A szovjet zsidóság, amely „el volt vágva a zsidó világtól, bele volt hajítva a fáraó-sztálinista birodalom olvasztótégelyébe... úgy tűnt, hogy teljesen elveszett a zsidóság szárvára, és egyszerre csak Oroszországban újjászületett a cionista mozgalom, felhangzott az ősi mózesi felszólítás: »Bocsásd e] népemet!«, [20]

És „1970-ben az egész világ az orosz zsidókról kezdett beszélni”. Ők „felkeltek, határozottság költözött beléjük... Köztük és álmuk között egyetlen fal maradt, az állami tilalom fala. Áttünni, áttörni, keresztülrepülni rajta, az volt az egyetlen kívánságuk... »Fussatok Észak Babilonjából«,„ hangzott fel a letartóztatott „repülősök”, az E. Kuznyecov–M. Dimsic-csoport üzenete. [21] A leningrádi per (1970 december) során „nem hallgattak, nem rejtőztek el, nyíltan kinyilvánították azon szándékukat, hogy elrabolnak egy repülőgépet, külföldre térítik, Izraelbe repülnek. Azzal együtt, hogy ezért halálbüntetés járt! ...»Beismerésük« lényegében a cionizmus kinyilvánítása volt.” [22] Néhány hónap múlva, 1971 májusában indult a második per „a leningrádi cionista szervezet” ügyében, ezt követték a perek Rigában, Kisinyovban.

Ezek a bírósági perek, különösen a két „leningrádi”, újabb jelentős ösztökélést jelentettek a zsidó öntudat számára. Nem sokkal ezután kezdett megjelenni a *Jevreji v SzSzSzR (Zsidók a Szovjetunióban)* című szamizdatos folyóirat (1972 októberétől), amely élénken tükrözte az Izraelbe való kivándorlásért vívott küzdelem minden formáját, hasonlóan a Szovjetunióban maradottaknak a zsidó kultúra szabad fejlődése iránti követeléséhez.

De még ekkor sem fogta el a kivándorlás vágya a szovjet zsidók nagy többségét. „Amikor a szovjet zsidók tudták, hogy nincs más választásuk és egyszerűen túrni és alkalmazkodni kell, talán könnyebb volt az életük, mint most, amikor lehetőségük nyílt életük és alkotómunkájuk helyét megválasztani... Az Oroszországot elhagyók első hullámát a 60-as évek végén még csak egyetlen vágy mozgatta, hátramaradt napjaikat abban az egyetlen országban eltölteni, ahol nincs antiszemitizmus, Izraelben.” (Azokon

kívül – teszi hozzá a szerző –, akik azért indultak el, hogy meggazdagodjanak.) [23]

„A szovjet zsidók valamely része örömetst kész lemondani nemzetiségi hovatartozásáról, ha ezt megengednék” [24], annyira meg vannak félemlítve. Ebből a rétegből kiemelkedtek azok a zsidók, akik átkozták „azt az Izraelt”: *miatta* fékeztek le a törvénytisztelő zsidók szolgálati előmenetelét: „a kivándorlók miatt nekünk is rosszabb lesz”.

A szovjet kormány nem hagyhatta szó nélkül a szovjet zsidók nemzeti öntudatra ébredését, amely váratlanul érte, mint ahogy a Földön mindenkit! A kormány megerősítette az Izrael- és cionizmusellenes hírverést; hogy növelje a megfélemlítést. Aztán 1970 márciusában Nevetette az elcsépett szovjet trükköt, szembeszállni a jelenséggel, jelen esetben a zsidó nemzetiségű „polgárok részvételével”. És ennek a nyilvános sajtótájékoztatónak a színjátékára engedelmesen odahúztak nemcsak a már dörzsölt „kincstári zsidók”, mint Vergelisz, Dragunszkij, Csakovszkij, Bezimenszkij, Dolmatovszkij. A rendező Donszkoj, Mityin és Mintz, a politikai alapismeretek oktatói, hanem olyanok is, mint Bjalik névrokona, Frumkin és Kasszirszkij akadémikusok, Flier, Zack világhírű muzsikuskok, a színész Pliszeckaja, Bisztrickaja, Plucsek, akiknek a helyzete annyira stabil volt, hogy nem szenvedtek volna jelentősebb atrocitást, ha nem írják alá a „nyilatkozatot”. De aláírták... A „nyilatkozat” „gyalázatosnak minősítette az izraeli vezető körök agresszióját... akik feltámasztják a hitleristák barbárságát... a cionizmus mindig is a zsidó burzsoázia sovíniszta nézeteinek és a zsidó zagyvaságainak kifejezője volt”, és a felszólalók „fel akarják nyitni a cionista agymosás hiszékeny áldozatainak szemét... a dolgozó zsidók a lenini párt vezetése alatt teljesen megszabadultak a gyűlöletes cionizmustól”, ez igen, fél évszázadra nyúltak vissza! No lám, hol volt a legfőbb elnyomó!

Az idők azonban megváltoztak. És egy héttel a „kincstáriak” után felhangzott I. Silberberg fiatal mérnök hangja, aki visszavonhatatlanul szakítani akart ezzel az országgal, és kivándorolni. A szamizdatban nyílt választ írt a „nyilatkozatra”, aláírta „lakájlelkűeknek” minősítette, elállt korábbi hitétől: „naivságunkban a »mi« zsidóinkban reménykedtünk, Kaganovicsokban, Ehrenburgokban stb.” (tehát, mégiscsak reménykedtek?). Rögtön egy szemrehányás az oroszoknak: vajon az 50-es évek után a „bűnbánatot gyakorolt és megszegyenült oroszok... néhány csepp könnyet ejtettek a múlt miatt... nem biztosították-e szeretetükről és ragaszkodásukról az újonnan nyert testvéreiket?” Még csak nem is kételkedett az oroszok egyoldalú bűnösségében a zsidók előtt.

Aztán a hasonló fellépések ismétlődtek meg. Egy évvel később a szamizdatban elhíresült egy másik nyílt levél is, Mihail Kalik eladdig sikeres filmrendezőé. Őt most kizárták a szovjet filmművész szövetségből annak következményeként, hogy kinyilvánította kivándorlási szándékát Izraelbe. A zsidó kultúra iránti hűségéről szóló levelét Kalik hirtelen „Az orosz értelmiségnek” címezi. Mintha a Szovjetunióban nem a sikeresek rétegében leledzett volna, hanem éveken át küszködött volna az elnyomott mélységekben és évekig a szabadságért harcolt volna. Lám most ő elutazásakor áldozathozatalának erkölcsi magasságáról tanítja ezeket a begyepesedett orosz értelmiségieket: „Ti maradtok... hallgatásotok közepette? »Alázatos lelkesedésekkel«? Akkor vajon ki fog felelni a nemzet, az ország, a társadalom erkölcsi egészségéért?” Egy

további félév múlva újabb szamizdatos nyílt levél Grigorij Szvirszkij szovjet írótól. A végletekig juttatták azzal, hogy egy 1968-ban az irodalmárok központi házában mondott antiszemitizmus elleni felszólalása miatt több évig nem kapott megjelenési lehetőséget. Sőt az irodalmi enciklopédia újabb kiadásából is kivették a nevét, amit ő érthető felhevültségében (anélkül, hogy visszanézett volna, hány íróra, akik előtte és milyen nagyságrendűekre?) „gyilkosságnak” nevez. „Nem tudom, hogyan fogok élni a továbbiakban” – írta az írószövetségnek címzett nyilatkozatában. (Ez általánosan jellemző volt az írószövetség mind a 6 ezer tagjára. Úgy gondolták, hogy az államnak okvetlenül irodalmi pénzkereseti lehetőséget kell számukra juttatnia.) Ezek „az okok, amelyek engem, az orosz kultúra emberét, sőt oroszországi író, az orosz irodalom szakértőjét arra készítettek, hogy zsidónak érezzem magam, és visszavonhatatlan döntést hozzak arról, hogy családommal együtt kivándorolok Izraelbe... izraeli íróvá szeretnék válni”. (Ez a szakmai és nemzetiségi ugrás azonban meggondolatlannak bizonyult. Szvirszkijhez hasonlóan a korai kitelepülők jó része nem számított arra, hogy nehéz lesz hozzáigazodnia Izraelhez. Végül kénytelen volt hát azt is elhagyni.)

A felébresztett zsidó öntudat felcsendülő szavaiban azonban csodálkozásra készítettek, belenyilalltak a fülünkbe és szívünkbe az oroszellenes érzések és érvek. Hiszen ezekben „az érett felbőszülés” érzéseiben egyáltalán nem halljuk – sajnos – zsidó testvéreink bűnbánatát legalább a 20-as évekért. Egyetlen együttérző szó sincs az oroszokról, mint szenvedő népről. Azonban a „felbőszült” hangok között egyéb hangok is hallatszottak. És azokra az évekre már Izraelből visszaemlékezve, elhangzottak józan értékelések is: „a »Zsidók a Szovjetunióban« című könyvünkben túl sokat foglalkoztunk azzal, hogy leszámoljunk Oroszországgal...”, még annak rovására is, hogy „túl keveset foglalkoztunk Izraellel és életünkkel ebben az országban... »leendő cselekedeteink programjával«,„ [25]

Ž

Egyszerű, hétköznapi életet élő, minden fegyverzet nélküli embereknek átütni a Szovjetuniót szorosan beburkoló acélpáncélt teljességgel lehetetlen, reménytelen feladatnak tetszett. Most meg kétségbeestek, elkezdték, és elindult! Az Izraelbe való szabad kivándorlásért vívott küzdelemben a résztvevők rendkívüli kitartást és a formák terén megnyilvánuló találékonyságot tanúsítottak. A legfelsőbb tanácsnak benyújtott panaszok, tüntetések és a „visszautasítottak” (így kezdték magukat nevezni azok a zsidók, akiknek kivándorlási kérvényét visszautasították) éhségstrájkjai. Az állásukból kitett zsidó tudósok szemináriumai „a szakmai képzettség megőrzése végett”; nemzetközi tudósszimpozium összehívása Moszkvában (1976 vége); és végül a katonai szolgálat megtagadása.

Ez a harc természetesen csak erős nemzetközi zsidó támogatás mellett lehetett sikeres. „Zsidó szolidaritás jelenléte a világban számunkra megdöbbentő és egyedüli reményt keltő felfedezés volt abban a kilátástalan helyzetben”, emlékezik vissza az egyik legelső (1971) „visszautasított”. [26] Azonnal volt anyagi segély is: „Moszkvában a visszautasítottak között született a függetlenség különleges fajtája, ami a zsidók külföldről jövő hatalmas gazdasági támogatására épült.” [27] Annál is inkább kezdték várni a Nyugattól hasonló erejű társadalmi, meg persze politikai segítséget.

Az első komoly megpróbáltatás 1972-ben jelentkezett. A szovjet legfelső körökben

valaki így okoskodott: most kivándorol a zsidó értelmiség, amely a Szovjetunióban ingyen megkapta a felsőfokú képzést, majd pedig a tudományos fokozatokhoz való feltételeket, és erre könnyedén kiviszi külföldre mindezt a kedvezményesen beszerzett tudományos bagázst, hogy más országok számára dolgozzanak? Ne vessünk e ki rájuk, ilyenekre valami különleges adót? Ugyan miért kell az egyik országnak ingyen képeznie a szakembereket más országok számára, félreállítva saját tősgyökeres lakóit, akik megkaphatták volna ezt a képzést, de nem jutottak be? És elkezdődött az erről az adóról szóló törvény előkészítése. A tervezetet nem titkolták, széles körben ismertté vált, hevesen vitatták zsidó körökben, és a Szovjetunió legfelsőbb tanácsa elnökségének 1972. augusztus 3-án kelt, „Állami oktatási költségek megtérítése az állandó külföldi lakhelyre kiutazó szovjet állampolgárok esetében” szóló rendeletében öltött testet.

A behajtandó összeg az alábbi volt: a felsőoktatási intézmény kategóriájától függően 3600 és 9800 egyszerű szovjet rubel közötti összeget (azokban az években 3600 rubel volt egy doktori fokozattal nem rendelkező tudományos főmunkatárs évi fizetése).

És fellobbant a világméretű felháborodás. A szovjet rezsim fennállásának 55 éve alatt annak egyetlen tömeges gonosztettét sem kísérte ekkora, egyidejű erélyes világméretű tiltakozáshullám, mint a képzett emigránsokra kirótt adót. – Amerikai akademikuskok; 5 ezer amerikai professzor írta alá a tiltakozást (1972 ősze); az amerikai szenátorok kétharmada befagyasztotta a Szovjetunióknak nyújtandó legnagyobb kereskedelmi kedvezmény megadásáról szóló egyezmény előkészítését. – És az európai parlamenti képviselők. – A maguk részéről 500 szovjet zsidó küldött nyílt levelet Waldheimnek, az ENSZ főtitkárának (akkor még senki sem tudta, hogy nemsokára ő maga is el lesz átkozva): „a felsőfokú képzettséggel rendelkező emberek jobbágyi függősége”. (Az elsőrendű cél felé való törekvésükben nem hallották saját magukat, azt, hogy is hangozhat mindez egy olyan országban, ahol valódi jobbágyi rabságban élnek a kolhozokban.)

És a szovjet kormány meghátrált, a rendelet nem került alkalmazásra.

És a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény alkalmazásáról szóló egyezmény? George Mini szakszervezeti vezető 1973 áprilisában bebizonyította, hogy ez az egyezmény nem is előnyös az USA-nak, és nem is hozza meg a nemzetközi feszültség kívánt mértékű csökkenését, az egyedül csak a zsidó problémára összpontosító szenátorok azonban ezeket az érveket nem hallották meg. Ők beleegyeztek az egyezménybe, a „Jackson-féle módosító záradék” elfogadásának függvényében: nem kötik meg, amíg a zsidók kivándorlása a Szovjetunióból nem lesz *teljes mértékben* szabad. És az egész világ hangos volt az amerikai tőke alkudozásától: segíteni fogunk a szovjet kormánynak, ha kiengeditek az országból, csak és kizárólag a zsidókat!

És senki nem meri hangosan lemondani: uraim, hiszen 55 éven keresztül polgártársaink nem tízezrei, hanem milliói csupán álmodhattak a gyűlölt szovjet rezsimtől való elszakadásról, kiutazási engedélye senkinek sem volt soha, a nyugati politikusok, közéleti emberek soha nem csodálkoztak, nem tiltakoztak, nem javasolták a szovjet kormány megbüntetését legalább kereskedelmi korlátozásokkal. (Egyetlen – az is sikertelen – kampány volt 1931-ben a szovjet faanyagdömping ellen. Amikor egészen olcsón árulták az elítéltek erdőirtásban kifejtett munkájának eredményét. Az a kampány is, valószínűleg csak a kereskedelmi konkurencia miatt volt.) Elpusztítottak 15 millió parasztot a kulákság elleni harc idején, halálra éhezettek 6 millió parasztot 1932-ben, nem

is beszélve a tömeges kivégzésekről és a sok millió elhunyról a légerekben. Mégis az akkori idők szovjet vezéreivel kedves megállapodásokat írtak alá, kölcsönöket nyújtottak, megszorították becsületes kezüket, keresték kegyüket, dicsekedtek saját parlamentjeik előtt az elért eredményekkel. És csak amikor egyedül a zsidókat érintette a dolog, az egész Nyugaton fellobbant az eleven együttérzés tüze, és elkezdtek érteni, *miféle* rezsimről is van szó. (Ekkor 1972-ben jegyeztem fel egy cetlire: „Hatott, hála Istennek. De sokáig tart-e vajon tisztánlátásokat? Hisz elég most megoldani a zsidó kivándorlók problémáját és mindazzal szemben, ami itt történik, az oroszországi és a kommunizmussal kapcsolatos problémákat tekintve, önök ismét megsüketülnek, megvakulnak, és már nem fognak semmit sem megérteni.”)

El sem tudják képzelni, micsoda lelkesedéssel fogadták a Jackson-féle módosító záradékot a zsidók Oroszországban... „Végre megtaláltuk a szovjet vezetést befolyásoló hatékony eszközt.” [28] És 1975-ben hirtelen a Jackson-féle módosítás végleg lekerült a napirendről: a szovjet vezetés hirtelen elutasította az Egyesült Államokkal kötendő, a legnagyobb kereskedelmi kedvezményről szóló egyezményt. (Pontosabban, kiszámolta, hogy az országok vetélkedése miatt más országoktól még több hitelt kaphat.)

A szovjet visszautasítás nagy benyomást gyakorolt a zsidó aktivistákra ott is, itt is, de ez nem tartott sokáig. Amerikában és Európában egyre szélesebben terjedt a Szovjetunióból való kivándorlást támogató mozgalom. „Amerikai nemzeti tanácskozás a szovjet zsidók védelmében.” „A szovjet zsidókkal szolidaritást vállaló tanácsok szövetsége.” „Szovjet zsidóságért küzdő egyetemista bizottság.” „A szovjet zsidókkal való nemzeti szolidaritás napja Amerikában.” (1975. április 13.) Több, mint 100 ezer tüntető vonult végig Manhattanen, közöttük Jackson és Humphrey szenátorok (mindketten elnökjelöltek). „Több száz különböző jellegű tiltakozó megmozdulást tartottak... A legtömegesebbek közülük az évente megtartott »szolidaritási vasárnapok« voltak, tüntetések és nagygyűlések New Yorkban, amelyeken 250 ezren is részt vettek (1974-1987 között).” [29] Háromnapos ülés az Oxfordban, 18 Nobel-díjas az elektrokémikus Levics, az akadémia levelezőtagja védelmében. És még 650 tudós a világ minden tájáról Levicsért. És kiengedték. Majd 1978 januárjában több, mint 100 amerikai tudós táviratot intéz Brezsnyevhez azt kérve, hogy engedje külföldre Meyman professzort. Rögtön egy másik világkampány és végül a siker dicsősége: Csudnovszkij matematikus engedélyt kapott a külföldi gyógykezelésre, amely nem volt lehetséges a Szovjetunióban. És nem csak neves emberek, rövid időre hirtelen felzengtek az egész világon korábban sosem hallott, és nem sokkal ezután elfeledett nevek. Különösen hangosan kürtöl szét a világsajtó (1978 májusa) egy megható esetet: Jessica Katz moszkvai hétéves kislány gyógyíthatatlan betegségben szenved, őt pedig szüleivel együtt nem engedik ki az Egyesült Államokba, felháborító! Edward Kennedy szenátor személyes közbenjárása. Siker! A sajtó ujjong. Minden tévétársaság a főhírek között mutatja a repülőtéren fogadtatást, a boldogság könnyeit, a kislányt karon viszik. És az Amerika Hangja orosz adása teljes műsort szentel Jessica Katz megmenekülésének (eszükbe sem jut, hogy azok előtt az orosz családok előtt, akiknek szintén reménytelenül beteg gyermekeik vannak, továbbra is áthatolhatatlan fal emelkedik). Erre fel – orvosi vizsgálat – kiderült, hogy Jessica egyáltalán nem beteg, hanem a ravasz szülők becsapták az egész világot, hogy saját maguk kivándorolhassanak. (És ezt kényszeredetten elhadarták a rádióban, szinte észrevétlenül, majd szőnyeg alá seprték. Ugyan kinek nézték volna el ezt a blöfföt?) Hasonló eljárás: V. Boriszov

éhségsztrájkot kezd a börtönben (1976 decembere), már 9 évet ült a „bolondokházában”, olvasta be az Amerika Hangja a szabad Ilja Levin „15 napjainak” megemlékezésével egyidejűleg, sőt ez utóbbi hírnek nagyobb figyelmet szentelt. Bármely néhány „visszautasított” írt is nyilatkozatot arról, hogy nem akarják őket kiengedni a Szovjetunióból és mindezt azonnal lehozta a „Szabadság”, az „Amerika Hangja”, a BBC, a legfontosabb világhírek között. Manapság szinte hihetetlennek tetszik, milyen nagydobra verték ezeket az eseteket.

Bizonyára helyesen mondják: a szovjet zsidók kezdődő mozgalma körüli egész felhajtás a világ zsidóságában is, különösen az amerikai zsidóságban felébresztette a nemzeti hovatartozás izgalmas érzését. „Az események közös átélésének lelkesedése a nyugati zsidóságban a (szovjetunióbeli) első cionisták messianisztikus megszállottságának hatására lobbant fel... A nyugati zsidók meglátták, hogyan is működnek az ő ideáljaik. Megbízta az orosz zsidókban... számukra ez azt jelentette, hogy bíznak a maguk legjobb tulajdonságaiban... Mindaz, amit a nyugati zsidók állandóan maguk körül szerettek volna látni... és nem láttak.” [30] Van másik magyarázat is, lényeglátó iróniával fűszerezve: „Az ajánlott áru (*a feltámadt zsidó szellem*) megtalálta lelkes vásárlóit (az amerikai zsidókat). Sem Amerikát, sem az amerikai zsidókat maguk a szovjet zsidók nem érdeklik. Az árucikk éppen a zsidó zendülés szelleme. Amerika zsidói (velük együtt pedig London, Amszterdam, Párizs stb. zsidói), akiknek érzéseit amúgy is felkorbácsolta a hatnapos dicsőség... lehetőséget láttak az együttes részvételre... Kényelmes körülmények között vívott »küzdelem«... különösebb erőfeszítések nélkül.” [31]

El kell azonban ismernünk: a lelkesedés fellángolása hol itt, hol ott egyre jobban feszítette szét a szovjet páncél falait.

Ž

Úgy tartják, hogy a tömeges zsidó kivándorlás a Szovjetunióból 1971-ben kezdődött: 13 ezer ember (ezeknek 98%-a Izraelbe) egy év alatt. Majd 1972-ben 32 ezer, 1973-ban 35 ezer (három éven keresztül 85-100% Izraelbe). [32] De nem az orosz központokból, a kivándoroltak többsége grúzai és baltikumi zsidó volt. (Habár „Grúzia antiszemitizmus nélküli ország”, jelentette ki a zsidó küldött a nemzetközi kongresszuson; sok grúz zsidó csalódott a kivándorlásban Izraelbe, hazakiváncsozott.) A Szovjetunió középső vidékeiről nem kezdődött tömeges kivándorlási hullám. Később pedig, amikor a kivándorlás megnehezült, erős keserűség lett úrrá az embereken (R. Nudelman): a leendő visszautasítottak számára „talán nem lett volna szükség a megkésett bátorságra, ha idejében kihasználták volna a megnyílt rést”. Ellentmondanak neki: „Hisz az embernek idő kell, amíg megéri! Mennyi minden kellett hozzá, hogy megértsük, nem szabad maradnunk, a maradás a gyerekeinkkel szemben elkövetett bűncselekmény.” [33]

„Jaj ! Jaj ! Fussatok ki az északi földről, így szól az Úr.” (Zak 2:6) Egyébként a zsidó kitelepülés izgalma egyre jobban úrrá lesz az orosz és az ukrán városokon. Már 1973 márciusában 700 ezer kivándorlási kérvény volt beadva a hatóságokhoz. 1973 őszén azonban kitört az ítéletnap háború, és ekkor „áttörés” következett be a kivándorlási hajlandóságban. „Izrael arculata az ítéletnap háború után hirtelen megváltozott. Magabiztos és bátor, anyagi jóléttel, a holnapba vetett hittel és egységes vezetéssel rendelkező országból Izrael váratlanul zavarban lévő, puhány, belső ellentmondások szaggatta országgént mutatkozott meg a világ színe előtt. A lakosság jóléte ugrásszerűen

alázuhant.” [34]

És 1974-ben már csak 20 ezer zsidó hagyta el a Szovjetuniót. 1975-76-ban pedig a tranzitállomásként szolgáló Bécsből „a szovjet zsidók mintegy 50%-a... Izrael mellé indult tovább”. Ebben az időben jelent meg a „direkt” (35] kifejezés, vagyis, aki *direkt* az Egyesült Államokba utazik. Már 1977 után számuk „70 és 98 százalék között mozog”. [36]

„Őszintén szólva ezt meg lehet érteni. A zsidó államot mint nemzeti menedéket gondolták el az egész világ zsidói számára. Menedéket, amely mindenekelőtt biztonságos életben maradást biztosít a számukra. Ez azonban nem valósult meg. Az ország hosszú évekre tűzvonalban maradt.” (37]

Ráadásul „elég hamar kiderült, hogy Izraelnek nem értelmiségi zsidókra... hanem zsidó értelmiségre van szüksége”. És akkor „a gondolkodó zsidó... szörnyülködve jött rá, hogy abban a minőségében, amelyben ő magát érzi, Izraelben semmi dolga”. Kiderült, hogy Izrael számára át kell itatódni zsidó nemzeti kultúrával és lám, csak akkor értették meg „a kivándoroltak, hogy tragikus félreértés történt: semmi értelme sem volt elhagyniuk Oroszországot” (többek között amiatt sem, mert elveszítették itteni szociális helyzetüket) [38], és a hazaírt levelek tudatták ezt a hátramaradottakkal. „Az akkori levelek hangneme és tartalma szinte kivétel nélkül csalódott, negatív volt. Izrael az az ország, ahol az állam betör az állampolgár életébe, és igyekszik életét minden oldalról védelmezni.” [39] „Az Izraelbe való kivándorlás elleni előítélet sok emberben már a 70-es évek közepén kitapintható.” [40] A moszkvai és a leningrádi értelmiség körében szilárd meggyőződés alakult ki arról, hogy Izrael zárt, szellemileg szegényes társadalom, amely saját szűken vett nemzeti problémáival foglalkozik, és a kultúrát a napi ideológiai érdekek alá rendeli... Jobb esetben... vidéki kultúra, rosszabb esetben... totalitárius állam, csak éppen az elnyomó gépezet nélkül.” [41] „Sok szovjet zsidóban – nem alaptalanul – az a benyomás alakult ki, hogy a Szovjetunióból Izraelbe költözve az egyik tekintélyuralmi rendszert másikkal váltották fel.” [42]

Amikor 1972-73-ban Izraelbe évente több, mint 30 ezer szovjet zsidó érkezett, Golda Meir maga fogadta őket a repülőtéren és sírt, az izraeli újságok pedig tömeges érkezésüket „a XX. század csodája”-ként emlegették. Akkoriban „mindenki Izraelbe tartott. Azokra-a, akik Rómában másfelé kanyarodtak”, vagyis nem Izraelbe, „ujjal mutogattak. De lám, évről évre csökkent az érkezők száma. Tízezrekről ezrekre, ezrekről százakra, százakról egyesekre. És Bécsben már nem azokra mutogatnak ujjal, akik Róma felé kanyarodnak, hanem ezekre az »egyesekre« és »csodabogarakra«, a »féleszűekre«, akik továbbra is Izrael felé veszik az útjukat.” [43] „Amíg korábban Izrael volt a »normális«, és magyarázni kellett, miért kanyarodsz »félre«, addig ma minden fordítva van: inkább azoknak kell magyarázkodniuk, akik Izraelbe készülnek.” [44]

„Idealista csak az első hullám volt... 1974-től kezdve a Szovjetunióból – ha lehet így nevezni őket – a zsidók második hulláma indult el, akik számára Izrael ha kedves is, akkor is csak messziről.” [45] ívlég egy ilyen megközelítés: „Lehet, hogy a nesira^[586] jelensége... azzal kapcsolatos, hogy korábban a kitelepülés alapvetően a (Szovjetunió) azon vidékeiről indult, ahol a (zsidó) hagyományok erősek, most pedig áttevődött a központba, ahol a zsidók erősen eltávolodtak a hagyománytól?” [46]

Így vagy amúgy, de „minél tágabbra nyílt a kiutazás kapuja, annál kevesebb volt a zsidó jelleg ebben az áramlatban”, a mozgalmi emberek többsége alapvetően nem ismerte még a héber ábécét sem. [47] „Nem a zsidóság megtalálása, hanem az attól való megszabadulás... a kivándorlás alapvető indítéka.” [48] És lám, ironizálnak Izraelben, „a világot nem töltötte be a zsidó lábdobogás, amint futnak, hogy beköltözzenek saját házukba... A következők gyorsan tekintetbe vették az élcsapat hibáit: tömegesen és sietve oda tódultak, ahol idegen kezek már megteremtették az idegen életet. Éppen tömegesen, ebben végre megmutatkozott a híres »zsidó egység«.” [49] Persze, hisz ezek az emberek „a Szovjetuniót az »intellektuális szabadság« miatt hagyták el, és mintegy ezért kell élniük Németországban vagy Angliában” [50], egyszerűbb azonban, ha az Egyesült Államokban települnek le. Hiszen már széles körben beismerik: a diaszpórára azért van szükség, mert „valakinek csak kell pénzelnie azt a forrásszegény Izraelt és húhót csapni, amikor bántják! Másfelől pedig, éppen ez a diaszpóra állandósítja az antiszemitizmust.” [51]

A. Voronel magasabb szintű általánosítást fogalmaz meg: „Az orosz zsidók helyzete és felszabadításuk problémája csupán az egész zsidóság általános válságának a tükörképe... A szovjet zsidók gondjai segítenek abban, hogy meglássuk a riadalmat saját sorainkban... a szovjet zsidók cinizmusa”, akik hamis izraeli meghívólevelet használnak ahelyett, hogy „alávetnék magukat sorsuknak, amely a tisztesség útját írja elő számukra, nem más, mint az egész zsidó (és nem zsidó) világot megérintő cinizmus és szétbomlás visszatükröződése”. Tehát „a szabad világ üzleti életének, konkurenciájának és korlátlan lehetőségeinek hatására a lelkiismereti kérdések egyre hátrébb tolódnak”. [52]

Vagyis, megkezdődött az egyszerű, tömeges menekülés a nehéz szovjet élettől a könnyű nyugatihoz, ami emberileg teljesen érthető. Miben áll akkor a „visszahonosítás”, és miben azoknak a „szellemi fölénnyel”, aki rászánta magát a „rabok országának” elhagyására? A kitelepülés lehetőségéért harcoló szovjet zsidók azokban az években zengő hangon idézték: „Bocsásd el népemet!” Ez azonban megcsönkített idézet volt. A szentírásban így áll: „Bocsásd el az én népemet, hogy ünnepet üljenek nékem a pusztában.” (Móz II. 5:1) Valahogy azonban túl sok elbocsátott nem a pusztába, hanem a bővelkedő Amerikába igyekezett.

Ž

Vajon kezdetben – a hirtelen kitelepülés sikeres éveiben – a cionista meggyőződés és az Izraelbe való törekvés voltak a kivándorlás fő ösztönzői? Különböző zsidó szerzők tanúsítják, hogy nem.

„A 60-as évek végének szovjet helyzete, nem pedig a cionista mozgalom helyzete volt az alija. Az emberek egy része már készen állt a Szovjetunióból való futásra. És már ezen a hullámon belül kezdődött az, amit feltételesen cionista mozgalomnak lehet nevezni.” [53] A zsidó történelmet és kultúrát tanulmányozó körökbe azok kerültek be, akiknek „különleges ismertetőjele talán a szovjet zsidó értelmiség köreiben annyira elfogadott karrierizmus teljes hiánya volt. Éppen ezért szentelheték egész szabadidejüket a zsidó ügynek.” [54] Az ilyenek számára már a 70-es évek végén elkezdődött a „héber tanulmányok kora”, a 80-as évek elejétől pedig „a Tóra-tanítók az egyetlenek, akik még hatással voltak az értelemre”. [55]

Sokak kitelepülésre ösztönző motívuma így magyarázható: „A szovjethatalom a

zsidók előtt akadályt állított számukra a legfontosabb dologban, a szalmi előmenetelben”, és tehát „a zsidóságot a lecsúszás fenyegeti”. [56] „Az arctalan közigazgatási végzet... űzte bele őket először a zsidóságba, majd pedig a cionizmusba.” [57] „Sokan... sohase találkoztak komolyabban az antiszemitizmussal vagy a politikai üldöztetéssel. Őket, mint orosz zsidókat létük perspektívtalansága nyomasztotta, az ellentmondás hordozóit... amelytől nem lehet elmenekülni sem a »beolvadásba«, sem a »zsidóságba«.” [58] „Dagadt az összeférhetetlenség és a keserűség érzése... sok tucat tehetségtelen ember... vonszol az ismeretlenbe... nyom víz alá.” [59] És a törekvés – csak kiszabadulhatnak a Szovjetunióból. „És az a fényes perspektíva, amikor az ember még nemrég a szovjethatalom teljes alárendeltségében volt, és hirtelen, három hónap múlva szabaddá vált... rendkívül lelkesítően hatott.” [60]

Az elutazás körül természetesen a hangulatok bonyolult egyvelege rajzolt. Itt írják, hogy a zsidó többség, „felhasználva ugyanazt a »cionista« ajtót... bánatosan hagyja e] az annyira megszokott nagy türelemmel elviselt Oroszországot” [61] (a nyelvezeten keresztül türemkedő tartalom arra enged következtetni, hogy a szerző azt akarta mondani: amelybe már annyira „beletörődtek” a zsidók). Vagy ezt is írják: „A döntő többség számára a kitelepülés melletti döntés »fejből«, az ezzel szembeni ellenállás pedig »zsigerből« jött” [62], vagyis az országhoz és hagyományaihoz való hozzászokásból következett. Mennyire a „többség”, ezt senki sem tudja megítélni. De az általunk ismert hangulatok ingadoznak Lija Vlagyimirova jóindulatú költeményeitől kezdve:

*De nektek, szeretteimnek, nektek, büszkéknél
Hagyom örökül emlékemet és távozásomat,*

az akkoriban dívó viccig:

„Aki utolsónak megy el, oltsa el a villanyt!”

– terjedt.

A szovjet zsidók kitelepedési hulláma időben egybeesik a „disszidens” mozgalom megjelenésével a Szovjetunióban. Megvolt ehhez persze a belső kapcsolat is: „közülük némelyek számára (zsidó értelmiségiek) »a zsidók nemzetiségi öntudata a Szovjetunióban« az oldalhajlás különleges formája... a másként gondolkodás új arca”, [63] türelmetlen kiszakadásukat az országból elszánt és fontos politikai harcnak tartották. Tulajdonképpen, megisméltódott a XX. század eleji cionisták dilemmája: ha célunk Oroszország elhagyása, folytassuk-e a politikai harcot? Akkor a többség arra hajlott: folytassuk, most ne folytassuk. De a kivándorlás egyre inkább kihívó jellege nem esett messze a politikai [hívástól] sem, és néha egybeesett a résztvevők személye. Így például (már később, 1976-ban) a zsidó mozgalom néhány szervezője – V. Rubin, A. Scsaranszkij, V. Szlepak – önállóan úgy határoztak, hogy támogatják a disszidensek „helsinki csoportját”. De ezt „zsidó körökben megalapozatlan és értelmetlen kockázatnak minősítették”. Mivel „a hatalom részéről a zsidó mozgalmi emberek elleni megtorlások azonnali és teljes fokozását” vonja maga után, meg az egész zsidó mozgalmat „a disszidens mozgalom függelékévé” változtatja. [64]

Másfelől sok disszidens használta fel a két mozgalom egyidejűségét, használta a kivándorlást, mint a harctérről való megfutamodás lehetőségét, személyes megmenekülése érdekében. Ehhez elméleti alapvetések is születtek: „A Szovjetunióban minden becsületes

ember megfizethetetlen adója Izraelnek, a következők miatt... A kivándorlási rés, ami a vasfüggönyben Izraelnek köszönhetően keletkezett... biztosítja azon kevesek hátszínét, akik készek szembeszállni az SZKP lelketlen zsarnokságával és védelmezni az emberi jogokat a Szovjetunióban. A »vészkiárat« hiánya a legkárosabb módon hatott volna a mai demokratikus mozgalomra.” [65]

El kell ismernünk: a magyarázat igen cinikus, és meglehetősen rossz szolgálatot tesz a disszidens mozgalomnak. Az opponens rámutat az erőszakolt mozzanatokra: „az (SZKP-nek) ezek az »ellenfelei« elég fura játszmát játszanak: bekapcsolódnak a demokratikus mozgalomba, miután egészen biztosak a »vészkiárat« meglétében. Ezzel azonban csupán tevékenységük ideiglenes és következtelen jellegét bizonyítják. Van-e joguk a potenciális leteleplőknél beszélniük az oroszországi változásokról, főként Oroszország nevében?” [66]

Az egyik disszidensfantasztá^[587] (később – külhonban – pravoszláv pap) a következő gondolatot javasolja: a zsidó emigráció „forradalmat csinált a szovjet ember tudatában... a kivándorlási jogáért küzdő zsidó az (általános) felszabadítás harcosává válik... A zsidó mozgalom válik azzá a társadalmi miriggyé, amely a jog-tudat hormonjait kezdi kiválasztani... a disszidensség állandó kinevelésének sajátos hormonjává”. Így „Oroszország »kiürül«,„ az eddig csupán legendás „külföld» saját emberekké telik meg... a zsidó kivonulás... fokozatosan kikormányozza a szovjet totalitárius Moszkviát^[588] a szabadság tág mezőire”. [67]

Ezt a nézetet készségesen elsajátították, és éveken át hangosan hirdették: „a kitelepüléshez való jog a legelső az emberi jogok között”... Kórusban és sokszor ismételték, hogy ez „kényszerű menekülés... a zsidóknak a kivándorlással kapcsolatos privilegiált helyzetéről szóló állítások pedig aljas gyalázkodás”. [68]

Hát igen, a hajóról csónakon menekülni persze, kényszerű cselekedet. De *csónakkal rendelkezni*, hatalmas privilégium. És a kimerítő szovjet fél évszázad múltán a zsidók hirtelen csónakra tettek szert, a többiek pedig ezzel nem rendelkeztek. Az érzékenyebbek lelkiismereti kérdést fejeztek ki: „Küzdhetünk a zsidók repatriálásáért, ez mindenkinek érthető, küzdhetünk a kivándorlás jogáért mindenki számára, ez szintén érthető, de nem lehet... küzdeni a kivándorlás jogáért, de valami okból kifolyólag *csak a zsidók számára*.” [69] A meghatott kitelepült teoretikusok véleménye ellenére, miszerint ily módon voltaképpen minden szovjet ember belakta a külföldet, és éppen emiatt szabadabban érezték magukat a Szovjetunióban, éppen ellenkezőleg: a szovjet emberek még kilátástalanabb helyzetben, még inkább becsapva és még inkább fogolynak érezték magukat. A kitelepültek között olyan is volt, aki értette: „Ennek az egész helyzetnek a legalattomosabb momentuma az, hogy a zsidók vándorolnak ki. Képtelen módon a kérdés mintegy az eredetiség ellenőrzésévé vált.” [70]

Hát éppen ez az. De önmegvakításuk közepette észre sem vették ezt.

Ugyan mit gondoljanak ezek után a „totalitárius Moszkovia” hátramaradó lakói? Azoknak a hangulatoknak igen nagy a szórása, az össznépi ingerültségtől (nektek, zsidófiaiak szabad, nekünk bezzeg nem...) az értelmiségi levertséig. Ezt fejezte ki L. K. Csukovszkaja velem folytatott beszélgetése során: „Tucatnyi értékesebbél értékesebb ember távozik, akik nélkül szétszakadnak az ország számára fontos belső emberi

kapcsolatok. Szakadnak a csomók, amelyek a kultúra szövetét alkotják.”

Ahogy éppen az imént olvastuk: „Oroszország kiürül”...

Erről a kivonulásról olvassuk az egyik kivándorolt zsidó szerző elmélyült töprengését: „Oroszország zsidósága példátlan módon összeolvadt az orosz néppel és az orosz kultúrával, beavatkozott Oroszország sorsába és történetébe, és hirtelen ellökve magát, amint az azonos töltéssel rendelkező testtől lökődnek el, elment.” (Találó és mély összehasonlítás!) „A legmegdöbbentőbb ebben a kivonulásban önkéntes volta a legnagyobb fokú hasonulás pillanatában... A 70-es évek oroszországi alijájának patetikus jellege... Bennünket nem királyi parancs vagy párt- és kormányhatározat űzött ki az országból, és nem kellett menekülnünk a népi pogromok áradó dühe elől... ez a tény nem hatol el rögtön a történelmi események résztvevőinek tudatáig.” [71]

Mindeközben kétségtelen, a Szovjetunióból származó zsidók hatalmas össztörténeti migrációba kezdtek. A kivonulás kezdete lezárta a zsidók és oroszok kényszerű együttélésének két évszázados időszakát. Ettől kezdve minden oroszországi zsidó maga dönthetett: Oroszországban akar élni vagy azon kívül. A 80-as évek második felében az Izraelbe való kivándorlás már teljességgel szabaddá vált, nem követelt küzdelmet.

Mindaz, ami a zsidósággal két évszázad alatt történt Oroszországban – a letelepedési határ, és az ottani tengődésből való kilábalás, majd a felvirágzás, és az oroszországi hatalomba való felmagasztosulás, az újabb szorongatás, majd a kivonulás –, nem a véletlen egybeesések játéka a történelem peremén. A zsidóság elterjedése teljes fordulatot tett a Földközi-tenger körül, egészen Európa keleti fertályáig és most elindult visszafelé, kiindulási országába.

Ebben a körfordulóban is, és a helyzet megoldásában is emberfeletti szándék rejlik. És talán majd utódainknak megadatik, hogy ezt a szándékot világosabban lássák. Valamint megfejték.

15. BEOLVADÁS

Hogyan és mikor alakult k-i a zsidóknál ez a rendkívüli – „mindenütt csak vendég” – tudatállapot? A köztudatban széles körben elterjedt, mintha a sok évszázados zsidó szétszórátás Jeruzsálem lerombolásával kezdődött volna, amit Titus^[589] vitt véghez Kr. u. 70-ben. S lám, a zsidók erőszakosan megfosztatva hazájuktól, azóta kényszerűen bolyonganak az egész világon. De „a zsidók hatalmas többsége már akkor is szétszórátásban élt; Palesztinában aligha maradt több, mint a nép egynolcada”. [1] A zsidó szétszórátás kezdete sokkal ősbibb: „már a babiloni fogság idején (Kr. e. VI. sz.), de valószínűbb, hogy még annál is korábban a zsidók alapjában véve a szétszórátás népe voltak; Palesztina csupán vallási, és részben kulturális központ volt”. [2]

A zsidók szétszórátását már a Biblia korai könyvei is megjósolják. „Titeket pedig elszélesztetek a pogány népek közé” (Móz III. 26:3 3). „És az Úr szétszór titeket a népek közé, és szám szerint kevesen maradtok meg a népek között” (Móz V. 4:27).

„A zsidóknak csupán jelentéktelen része tért vissza a (babiloni) fogságból, »sokan maradtak Babilonban, nem akarván elhagyni ingóságait«.” Más nagy települések is létrejönnek Palesztinán kívül, „zsidók nagy számban élnek... az ókori világ jelentős kereskedelmi és ipari központjaiban” (Alexandriában, például a Ptolemaiosok^[590] idején a zsidók a lakosság 2/5-ét tették ki.) „Ők nagyobbbrészt kereskedők és iparosok.” [3] Alexandriai Filón, a zsidó-hellén filozófus (meghalt az I. sz. közepén, 20 évvel a templom lerombolása előtt) tájékoztat: „Fővárosuknak (a zsidók) a szent várost tartják, ahol a mindenekfelett való Isten szent temploma áll. Hazájuknak azonban azokat az országokat tekintik, amelyek lakóhelyükül jutottak apáiktól, nagyapáiktól, dédapáiktól, és a még távolibb őseiktől, és amelyekben maguk is születtek és felnevelkedtek.” [4]

Mihail Herschenson a zsidó nép Babilon utáni sorsáról merengve: a zsidók „megszoktak idegenben, és nem húzott vissza a szívük régi hazájukba, mint az várható lenne... Emlékezzetek csak: a Júdeai Királyság még állt, a zsidók nagyobb része pedig már szét volt szórva Kelet minden országában. A második templom még teljes szépségében ragyogott, Jeruzsálem utcáin és házaiban pedig már nem hallatszott a bibliai beszéd: az egész nép szíriul vagy görögül társalgott.” A zsidók már akkor mintegy tudatosították magukban: „nem kell féltetni a nép függetlenségét, meg kell tanulni nélküle élni, idegen hatalom alatt; nem kell leragadni sem egyetlen helyhez, sem egyetlen nyelvhez”. [5]

A mai zsidó szerzők sem távolodtak el ettől a hozzáállástól: „A zsidók az ókorban szétszóródtak és még a zsidó államiság összeomlása előtt jelentős központokat hoztak létre a szétszórátásban.” [6] „A nép, amely megkapta a törvényt, nem akart visszatérni országába. Ebben valami mélyebb dolog rejtőzik, amit még nem évtettünk meg teljesen. Mennyivel egyszerűbb a zsidó értékekről és a zsidóság megőrzéséről fecsegni, mint megmagyarázni az oly régóta fennmaradó gálat^[591] valódi okait.” [7]

Történelmi ismereteinkből tudjuk, hogy a zsidók szétszórátásának előidézője nemcsak szerencsétlen végzetük, hanem *önkéntes keresésük* is. Nemcsak megsiratott baj,

hanem talán az élet megkönnyítésének eszköze is? Ennek ismerete fontos a diaszpóra megértéséhez.

A zsidóság között ma sincs egységes nézet arról, mi is számára a diaszpóra, áldás vagy átok.

A cionizmus megjelenésének pillanatától kezdve és alapeszméje szerint határozottan válaszol erre: „A mi szétszóratusunk a legnagyobb átok a magunk számára, és semmiféle jót, semmiféle hasznot és semmiféle békét nem hoz másoknak sem... Mi mindenütt vendégek... és még csak szívesen látottak sem vagyunk, meg akarnak szabadulni tőlünk.” [8] „Az otthontalan ember, aki mindenütt csupán vendégnek érzi magát, íme, ez a szétszóratus igazi átka, valódi keserősége!” [9] „Egyesek azt mondják, hogy a sok »otthon« növeli a zsidók esélyeit a túlélésre. Nézetem szerint a sok idegen otthonban vendégeskedő nép, amelynek nincs gondja a saját otthonára, nem számíthat biztonságra. Sok elérhető otthon megléte csak megmértelyez.” [10]

Még bővebb azonban a reálisabbnak tűnő ellentétes álláspont. „Lehetséges, hogy a zsidó nép nem száműzetése és szétszóratusa ellenére, hanem ezeknek köszönhetően maradt meg és tartott ki... a zsidó diaszpóra a zsidó történelemnek nem epizódja, hanem szerves »összetevője«.” [11] „Érdemes elgondolkodni azon: vajon a zsidó nép teljes egyedülállóságában a száműzetés és szétszóratus ellenére vagy annak köszönhetően maradt-e meg Jeruzsálemben, Kr. u. 70-ben bekövetkezett tragédia elpusztította az államot, de szükséges előfeltétele volt a nép fennmaradásának... a nemzeti önfenntartás hihetetlenül kiéleződött ösztöne” sodorta a megmenekülés felé a diaszpórán keresztül. [12] „A zsidóság sosem látott teljesen tisztán helyzete és ennek okai tekintetében. A száműzetést büntetésnek tartották az elkövetett bűnökért, pedig különös kegyelemmé vált, amelyet Isten adott saját népének. A diaszpóra révén a zsidók kialakították magokra vonatkozóan a kiválasztottság bélyegét, amelyet a saját homlokukon láttak... A szétszórta állapot nem természetellenes a zsidók számára... A zsidóság még a legmagasabb szintű állami berendezkedettség időszakaiban is hagyott helyőrségeket útján, élcsapatokat küldött mindenfelé, mintha érezte volna a száműzetés előszelét, és készült volna az előre előkészített hadállásokba való átvonulásra... a diaszpóra ily módon a zsidóság sajátos létformája a földi térben és időben.” [13] És magában a diaszpórában is mennyire mozgékonyak a zsidók! „A zsidó nép sehol sem szokik meg, még ha néhány nemzedék óta él is ott.” [14]

De ennyire tág szétszóratusba kerülvén, kicsiny zárványokként más népek közé, a zsidóknak mégiscsak ki kellett dolgozniuk világos viszonyukat ezekhez a népekhez, a viselkedés irányvonalát közöttük és velük szemben. Törekedjenek e maximális egyesülésre, összeolvadásra ezekkel a népekkel vagy távolodjanak el, határolódjanak el tőlük? A szentírás számos elkülönülési parancsolatot tartalmaz. Még a rokonságban álló szomszédoktól – szamaritánusoktól, izraelitáktól – is annyira kibékíthetetlenül távol tartották magukat a júdeabeliek, hogy nem szabadott azoktól még egy szelet kenyeret sem elfogadniuk. A legszigorúbb tilalom vonatkozott a vegyes házasságokra is. „És hogy nem fogjuk adni leányainkat feleségül a föld népeinek, sem az ő leányaikat nem fogjuk venni a mi fiainknak.” (Nehémiás 10:30) Ezdrás pedig azt parancsolja, hogy bontsák fel a már meglévő, akár gyerekes házasságokat is!

És a szétszóratusban élve a zsidók az évezredek alatt így nem is keveredtek össze

azokkal a népekkel, amint az olaj sem keveredik a vízzel, hanem felemelkedik a felszínre és ott marad. Mindezen a hosszú évszázadok folyamán magukat különálló egységnek tekintették és egészen a XVIII. századig „a zsidók mint nép egyetlen egyszer sem mutatott hajlandóságot az asszimilációra”. A forradalom előtti *Zsidó Enciklopédia*, idézve Marx eszmefuttatását, miszerint „a zsidók nem asszimilálódtak, mivel gazdaságilag magasabb rendű típust képviseltek, vagyis a tőkések osztályát a földművelő és a kispolgári népek között”, ellentmond neki. A gazdaság másodlagos volt, „a diaszpóra zsidói tudatosan hozták létre saját gazdaságukat, amely elkülönítette őket a beolvadástól. Ezt ők saját kulturális magasabbrendűségük miatt tették.” Ezt „a judaizmus szellemi tartalma (hozta létre) a legteljesebb formájában. Ez védte meg őket mások utánzásától.” [15]

De lám, „a XVIII. század közepétől a zsidók elkezdnek hinni az asszimilációban, amely a XIX. század Nyugat-Európájában már... a zsidó nemzet bomlási enzímjévé válik”. A beolvadás akkor kezdődik, „amikor a környező kultúra a zsidó kultúrával azonos magasságba emelkedik, vagy amikor a zsidóság megszűnik új értéket előállítani”. Az európai zsidók „nemzeti akarata a XVIII. század végétől kezdve egyre gyöngül: a túlzott várakozásoktól tompul. Más népek ragyogó kultúrát kezdtek létrehozni, amely elhalványította a zsidó kultúrát.” [16] És éppen ebben az időben, Napóleontól számíthatóan megkezdődött az össz-európai egyenjogúsági folyamat; a zsidók előtt egyik országban a másik után megnyílt az út a szociális egyenlőséghez, és a beolvadás ezáltal még természetesebbé vált. (Hozzáfűznek itt egy fontos elképzelést: hogy „egyoldalú asszimiláció nincs”, nem szokott lenni, és hogy „az asszimilálódó zsidók elkezdtek saját nemzeti vonásaikkal bővíteni az idegen kultúrákat”. Heine és Burne, Riccardo és Marx, Baconsfield-Disraeli és Lassalle, Meyerbeer és Mendelssohn „beolvadva környezetükbe, zsidó elemeket is vittek abba”. [17]

Egyes esetekben az asszimiláció a személyes alkotóképesség szembeötlő megnyilvánulásához is vezet. Összességében „a beolvadás volt az az ár, amelyet a zsidók fizettek az európai kultúrához való hozzáférésükért”, és a művelt zsidók meggyőzték magukat, hogy „a zsidó nem nemzet, hanem csak vallási csoport”. [18]

„A zsidó nép, amióta az európai nemzetek sorába tartozik, elkezdte elveszíteni arculatát... élesen nacionalista vonásaival csak a gettózsidó tűnt ki... az értelmiségi zsidó pedig mindent megtett, hogy ne lássék annak.” Épp így terjedhetett el az az „elmélet, hogy zsidó nemzetiség nincs, vannak csupán »Mózes törvénye szerint élő lengyelek, franciák, németek«,„ [19]

Marx és utána Lenin is a zsidókérdés teljes megoldását a zsidók teljes asszimilálásában látta, azok lakóhelye szerinti országokban.

Eltérően ezeknek az ideológusoknak a bárdolatlanságától, nagy érdeklődésre tarthatnak számot M. O. Herschenson 1920-ban – vagyis életének vége felé – kifejtett elképzelései, amelyek attól még érdekesebbek, hogy maga Herschenson nem csak a nagyszerűen gondolkodó, hanem az igencsak beolvadt orosz zsidók közül való. És lám, nem száradt ki, és nem halt el benne a zsidókérdés, ellenkezőleg, a felszínre került. „A zsidó nép sokféle sorsa” című cikkében.

Az ő idejében kiadott *Zsidó Enciklopédia* állításai ellenére Herschenson a zsidók asszimilációját ősi, az évszázadok homályába vesző jelenségnek tartja. Mindig és

változatlanul volt egy hang, amely „őt (a zsidót) arra hívta, hogy vegyüljön el a közegében, innen van a zsidóságban még az ősidőktől fogva a beolvadás iránti kiirthatatlan vágy”. Egy másik hang pedig „arra szólítja fel, hogy még az életénél is jobban vigyázzon nemzetiségi rendkívüliségére. A szétszóratus egész története nem más, mint a két akarat vetélkedése a zsidóságban: az emberi és az emberfeletti, az egyéni és a népi akaraté... Azok a követelmények, amelyeket a nemzetiségi akarat támasztott minden egyeddel szemben, annyira kegyetlenek, szinte meghaladták az emberi képességet, és kísértést éreztek arra, hogy elszakadjanak testvéreiktől és a furcsa, kínzó közös üggyől”. Azon vélemény ellenére, hogy a XVIII. század végén kezdődött asszimiláció megmagyarázható jelenség, Herschenson ellenkezőleg, csodálkozik: „Vajon nem furcsa-e, hogy az asszimiláció éppen az utóbbi száz évben erősödött fel hirtelen, és óráról órára gyorsul, habár most, a zsidók általános jogegyenlőségének bekövetkeztével az elszakadás kísértése összehasonlíthatatlanul visszaesett?” Nem, mondta ő: „Nem külső erő forgácsolja szét a zsidóságot: magától bomlik belülről. Megrozzant, elaggott a fő tartóoszlop, a zsidó nemzet vallási egysége.” És hogy zajlik a beolvadás és mihez vezet? „Úgy tűnik... (a zsidókat) velejükig átítatja a kozmopolitizmus szelleme vagy jobb esetben a helyi kultúra szelleme: ugyanabban hisznek, és ugyanabban nem hisznek és ugyanazt szeretik, mint a többiek.” De nem: „ugyanazt szeretik, de nem ugyanígy... Őket valóban emészti a heves vágy, hogy higgyenek az idegen istenekben... Erőlködnek, hogy megszeressék azt, ami a modern kulturális világban dívik... Úgy tesznek, mintha már szereznék, már igazából szereznek, és magukat is meggyőzik erről.” De nem! Csak a saját bensőséges hitedet szereted, „amit a lélek kínok között szült saját mélységeiből”. [20]

A zsidó szerzők őszintén kifejezik azt a lelki szenvedést, amelyen keresztülmegy a zsidó az asszimiláció közben. „Ha úgy akar tenni, mintha nem volna zsidó, vagy más vallásra akarna térni, akkor folyamatosan belső küzdelmet kell vívnia saját zsidóságával... Rettenetes feszültségben fog élni... Bizonyos tekintetben ez erkölcstelen, és sajátos lelki erőszaktevés saját magukon.” [21] (Ezt a drámát lenyűgöző erővel adja át Csehov *Ballagófű* című elbeszélése.) „A gonosz mostoha, az asszimiláció... arra kényszerítette a népet, hogy mindenben őhöz alkalmazkodjon: a lét értelmének és az emberi viszonyok értelmezésében, a követelményekben és a szükségletekben, az életmódban és a szokásokban. Teljesen eltorzította a nép mentalitását és az értelmiségét különösen... Önmagunkról való lemondásra, végső soron önpusztításra készítetett.” [22] „Önmagunk »mi«-jének kínos, megalázó keresése.” [23] De még „a legteljesebb beolvadás is tiszavirág életű: soha nem válik természetessé”, nem szabadít meg az „állandóan résen lenni” szükségességétől. [24]

Ez a bizalmatlanság a környezet, az őshonos népek részéről. Meg ráadásul a hitsorsosok részéről érkező vádak: „a fogyasztói és alkalmazkodó viselkedésformák” gyakoribbá válása, „késztetés a saját zsidóságunk elől való menekülésre, a megszabadulásra zsidóságunktól”, ami elvezethet egészen „a nemzetiségi renegátságig”. [25]

Mindazonáltal el kell mondanunk, hogy a XIX. században minden arrafelé hajlott, hogy az asszimiláció lehetséges, sőt szükséges, és be is következik, sőt meg is van jövendölve. A megjelent *cionizmus* azonban a kérdést egészen új megvilágításba helyezte. A cionizmus megjelenéséig „a kínzó kettősség... az egész zsidóságra jellemző volt” [26], a kettősség a vallási hagyomány és a környező világ között.

A XX. század elején Zsabotyinszkij így írt: „Amikor egy zsidó idegen kultúrát fogad magába... nem lehet számítani ennek az átalakulásnak a mélységére és tartós voltára. Az asszimilált zsidó nem bírja ki az első nyomást sem, ellenállás nélkül kiadja magából a »magába fogadott« kultúrát, amint meggyőződik róla, hogy annak az uralma véget ért... már nem lehet ennek a kultúrának a támasza.” Es nagyszerű példát hoz fel: amint az elnémetesedett Osztrák-Magyar Monarchiában – a cseh, a magyar, a lengyel kultúra növekedésével – az elnémetesedett zsidók ezeket kezdték utánozni. Itt „valamiféle objektív momentumokról van szó, amelyek valódi, vérségi köteléket hoznak létre az ember és az ő ősei által létrehozott *kultúrája* között”. [27] Nos, nyilvánvalóan helyes megfigyelés; habár az „objektív momentumok” kissé szárazan hangzik. (Zsabotyinszkij nemcsak a beolvadás heves ellenzője volt, hanem kitartóan arra is figyelmeztette a zsidókat, hogy ne rohanjanak orosz politikát, irodalmat és művészetet csinálni: hogy évekkel később az oroszok okvetlenül félresöprik ezeket a szolgálatokat. [28])

A beolvadás állhatatlanságát látjuk sok példán, akár tömeges, akár egyéni példán, mind Európában, mind Oroszországban, ahogy korábban, úgy a legutóbbi időkben is.

Például arra gondolhatunk: Benjamin Disraeli, a vallásilag közömbös apától származó, serdülőkorában megkeresztelt fiú, aki nemcsak egyszerűen beleolvadt a brit életbe, hanem a Brit Birodalom jelképévé is vált, ugyan miről is mereng üres óráiban, amikor regényírásra adja a fejét? A zsidóság kivételes érdemeiről és messianizmusáról, forró szeretettel Palesztina iránt, és álmódzva az izraeli haza visszaállításáról. [29]

No és Herschenson? Az orosz kultúra híres történetírója, Puskin-kutató, még szidták is „szlavofil”^[592] érzései miatt, és lám-lám, élete végén ezt írja: „Gyermekkorom óta az európai kultúrában nevelkedtem, mélyen magamba szívtam szellemét... és őszintén szeretek benne sok mindent... Tudatom legmélyén azonban másképpen élek. Már sok éve állhatatosan és elhallgathatatlanul hangzik bennem egy titkos hang: Nem jó! Nem jó! Valamiféle más akarat bensőmben leverten elfordul a kultúrától, mindentől, ami körülöttem történik és amiről beszélnek... Úgy élek, mint valami jövevény, aki idegen országban telepedett le; akit szeretnek az őslakosok és magam is szeretem őket, buzgón serénykedem az ő javukra... de idegennek tudom magam, titokban hazám mezőiségei után vágyódom.” [30]

Éppen Herschenson eme vallomása után lesz helyénvaló emlékeztetnem arra a megfontolásra, ami már a fejezet első oldalaitól kezdve ide kívánczik: hogy az „asszimiláció”-ban, feltehetőleg meg kell különböztetni a mindennapi civil beolvadást, amikor az asszimilált teljes értékűen lép be az őshonos nép élet- és életfolyamába (ebben a tekintetben valószínűleg az Oroszországban, Európában és Amerikában élő zsidók túlnyomó többsége asszimiláltnak tartaná magát), a kulturális beolvadást, és a maradéktalan, teljes asszimilációt a lélek mélységeiben, amely sokkalta ritkábban fordul elő, de előfordul. A harmadik eset jóval összetettebb és nem következik az előző kettőből. (Így Vjacseszláv Ivanov és M. O. Herschenson műve, a *Levelezés a két sarokból*, ez a „hatalmas fontosságú kis könyv” a kritikus véleménye szerint bemutatja „a zsidók lelki beolvadásának nem teljes voltát, még ha kulturális asszimilálódásuk nyilvánvaló is”. [31])

Íme fiatalkorában forradalmár, a forradalom után pedig politikai menekültté „hasonul át”, és el van ragadtatva a *csoda* látványától: hogy az orosz zsidók még az új befogadó országokban is „nemzetiségi energiájuk hatalmas tartalékait” vonultatták fel, és „saját

eredeti zsidó kultúrájukat” hozták létre. Még Londonban is: saját jiddis nyelvű iskolák, saját társadalmi szervezetek, saját szilárd gazdasági alapok; nem olvadtak be az angliai életbe, hanem csak alkalmazkodtak annak követelményeihez és maguk által megerősítették az őseredeti angliai zsidókat. (Akiknek – saját Brit Zsidó Tanácsuk van, meg a „Nagy-Britannia zsidó közössége” fogalmuk, és mindez Angliában, ahol a hasonulást majdhogynem befejezettnek tekintik.) És ugyanezt látja Franciaországban is. És egészen „csodálatraméltó hőstett”, az Egyesült Államokban is. [32]

Ezenkívül – a változatlan, megbízható zsidó kölcsönös segítségnyújtás – a zsidó népet megtartó csodálatos képessége. De ebből még inkább következik a beolvadás nem tartós, csupán időleges volta.

Nem csak a cionizmus megerősödéséből, de magának a XX. századnak a történéseiből is olyan jelzések érkeztek a zsidókhoz, amelyek az asszimilációtól való eltávolodásra készítették őket.

Max Brod, a meggyőződéses cionista írta 1939-ben, a második világháború előestéjén: „A XIX. század jóval fejletlenebb államiságának idején még lehetett szó a hasonulás elméletéről”, de „ez az elmélet teljességgel elveszítette értelmét abban a korban, amikor a népek mind szorosabban összekovácsolódnak... bennünket, zsidókat elkerülhetetlenül széttipornak azok a népek, amelyekben fellángolt a nacionalizmus harcias szelleme, hogy ha mi magunk nem gondoskodunk magunkról, és nem vonulunk vissza idejekorán”. [33]

Martin Buber is igen keményen fogalmaz (1941): „Mindeddig létünkben csupán arra tellett, hogy megingassuk a bálványok trónjait, arra már nem, hogy megépítsük az Úr trónját. Éppen emiatt oly titokzatos a mi létünk a népek között. Arra tartunk igényt, hogy az abszolútumot taníthassuk, valójában azonban csak »nem«-et mondunk a többi népnek, vagy talán éppen magunk jelenítjük meg a tagadást és semmi mást. Éppen ezért váltunk rémlátomássá a nemzetek szemében.” [34]

Továbbá a zsidó történelemben két esemény váj igen mély barázdát: a katasztrófa és közvetlenül utam Izrael létrehozása. És ezek az események új, még élesebb fényt vetettek a beolvadás kérdéskörére.

Izrael Állam létrehozásainak tényét Arthur Koestler gondolta át, és vont le a világ zsidósága számára a jól megfogalmazott következtetéseket az *Igézet és megvalósulása: Palesztina 1917–49* című könyvében, és a „*Júdeaiak keresztúton*” című cikkében.

Koestler – fiatal korában buzgó cionista – 1926-ban Bécsből palesztinai kibucba költözik, majd néhány évig Jeruzsálemben újságíróskodik. Neki állandó ivrit nyelvű rovata volt Zsabotyinszkij újságjában, több német újság tudósítójaként dolgozott, ezt írja: „Ha kivesszük a zsidó vallásból az ígéret földjére való visszatérés iránti misztikus elvágyódást, akkor eltűnik ennek a vallásnak az alapja és lényege is.” És így „a zsidó imádságok, rítusok és jelképek túlnyomó többsége elvesztette értelmét a zsidó állam helyreállításának napjától fogva... Izrael Istene teljesítette a szerződést, visszaadta Kánaán földjét Ábrahám ivadékának... Amennyiben pedig (a vallásos zsidó) elutasítja az ősei földjére való visszatérés előírását, akkor ő szegi meg a szerződést, és... átok sújtja, és kivettetik a zsidóság soraiból.” Azon zsidók esetében pedig, akiknek „homályos” a vallásossága, érthetetlen, mi célból vállalják az áldozatot azon „zsidó értékek”

megőrzéséért, amelyek nem szerepelnek a vallási tanokban. „A vallás elveszíti minden értelmét, ha a Sionba való visszatérésért imádkoztok akkor is, miközben szilárdan eltökéltétek, hogy nem tértek oda vissza.” Igen, a választás fájdalmas, de „azonnal meg kell tenni, és mindezt a következő nemzedék érdekében... Át akarok e települni Izraelbe? Ha pedig nem akarok, akkor mi jogon nevezem magamat továbbra is zsidónak, és sütöm rá a gyermekeimre az elkülönültség bélyegét? Az egész világ őszintén üdvözöm fogja a zsidók beolvadását”, és mintegy a harmadik nemzedéktől kezdve „a zsidókérdés fokozatosan eltűrik”. [35]

A londoni zsidó újság (*Jewish Chronicle*) ellentmond Koestlernek: lehetséges, hogy „a szétszórátás zsidóinak sokkal jobb, sokkal értelmesebb és méltóbb továbbra is úgy élni, mint eddig, ugyanakkor azonban segíteni Izrael Állam épülését?” Koestler hajthatatlan: vagyis „egyszerre akarják megőrizni a torta épségét, és jól is lakni vele. Ez azonban végzetes út.” [36]

Az újság továbbra is ellentmond, hisz úgymond a hasonulás összes korábbi kísérlete kudarcba fulladt; mitől lenne most másként? Attól, hogy „a beolvadásra tett minden eddigi próbálkozás csupán félerőből tett kísérlet volt azon a téves alapon, miszerint a zsidók a gazdanép teljes értékű fiaivá válhatnak úgy, hogy közben megőrzik saját vallásukat, és »választott nép« voltak.” Ugyanakkor „*az etnikai asszimiláció nem lehetséges az izraelita hit megőrzése mellett; az izraelita hit pedig szétporlad az etnikai beolvadás közben.* A zsidó vallás állandósítja a nemzeti elkülönülést és ezen nincs mit vitatkozni”. Vagyis: „Izrael újjászületése előtt a zsidóságról való lemondás egyenértékű volt az üldözöttekkel vállalt szolidaritás elutasításával, és csak mint gyáva kapitulálást lehetett tekinteni... Most azonban nem kapitulálásról, hanem szabad választásról van szó.” [37]

És íme, a szétszórátásban élő zsidóknak Koestler kemény választást ajánl: „vagy izraeliekké válnak, vagy megszűnnek zsidók lenni. Ő maga a másodikat választotta.” [38] (Mit is szépítsük, a diaszpóra nagyjából heves kritikával fogadta Koestler következtetéseit.)

Azok azonban, akik az elsőt választották – Izrael Állam polgárai –, új támaszt nyertek, és ettől új szemszögből tekintettek erre az örök problémára. Kortárs izraeli író éles kritikája: „A gálut zsidója erkölcstelen lény. Használja az őt befogadó ország minden javát anélkül, hogy teljességgel azonosítaná magát vele... ezek az emberek olyan státust követelnek maguknak, amely nem adatik meg egyetlen népnek sem, hogy két hazájuk lehessen: egy, amelyben élnek, és egy másik, amelyben »a szívük él«. És ráadásul azon csodálkoznak, hogy őket mindenki gyűlöli!” [39]

Sőt, és még hogyan csodálkoznak: „Hát ugyan miért, miért nem szeretik annyira a zsidókat (pedig nem szeretik, ez a helyzet, különben nem volna mitől megszabadulni)? Mitől szabaduljunk? Nem zsidóságunktól, ez világos... jól tudjuk, hogy meg kell szabadulnunk, ez határozottan elengedhetetlen, de hát egyelőre ujjal rámutatni, hogy mitől... ezt még nem tudjuk.” [40]

Ritkábban teszik fel a természetes kérdést: mit tegyünk, hogy megszeressenek? A zsidó szerzők inkább látják az egész világot köröskörül ellenségesnek és kétségesnek: „A világ kettéosztott, azokra, akik szimpatizálnak a zsidó néppel, és azokra, akik el akarják pusztítani azt.” [41] Vagy büszkén esnek kétségbe: „Megalázó, ha a hatalomra számítunk

abban, hogy védjen meg a nem szerető néptől. Megalázó érzés köszönettel lenni ennek a népnek a legjobbjai, legméltóbbjai iránt azért, mert mondtak érted egy jó szót.” [42]

Lehúti a lelkesedést egy másik izraeli: „A világ korántsem csak a zsidókhoz való viszony tekintetében oszlik meg, bár ha nekünk néha, túlzott érzékenységünk miatt úgy is tűnik.” És A. Voronel: „A zsidók túl sok figyelmet fordítanak az antiszemitákra, és túl keveset saját magukra.” [43]

Izraelnek – a saját államnak – központtá kellett volna válnia, amely biztosítja a világ zsidóinak jövőjét. Hisz még a 20-as években. Kicsoda? Einstein! – írta – és kinek? Pjotr Ruthenbergnek, a korábbi eszernak, nyilvánvalóan az 1905. január 9-i forradalmi követelések fő összeállítójának, a tüntetésen Gapon kísérijének, majd hóhérének, aki Palesztinába utazott azt újjáépíteni: „Mindenekelőtt meg kell védeni az önök (Palesztina telepeseinek) életét, mert maguk áldozatul hozzák magukat a szellem nevében és az egész zsidó nép iránti tisztelet kifejezésekként. Feltétlenül meg kell mutatni, hogy mi olyan nép vagyunk, amely elég nagy életerővel és akarattal rendelkezik a nagy cselekedet elkövetéséhez, amely a leendő nemzedékek egyesítő eszközévé és védelmezőjévé válik. Számunkra és utódaink számára az országnak ugyanolyan hatalmas jelentőségűvé kell válnia, mint amilyen volt őseink számára a templom.” [44]

Ezen meggyőződését az izraeli szerzők különbözőképpen támogatják. „A zsidókérdés, úgy tűnik, nem rendelkezik megbízható megoldásra] a zsidó állam nélkül.” [45] „Az eszme: Izrael központtá nyilvánítása szavatolja az egész világ zsidóságának a jövőjét.” [46] Csak Izrael tekinthető a zsidók számára azon megfelelő helynek, ahol „a történelmi aktivitás nem fordul történelmi fiaskóvá”. [47]

És csak félig földalatti morgásként hallik ide abból az állandóan ostromlott kicsiny országból „az a katasztrófa, amelynek szelleme állandóan jelen van az izraeliek kollektív tudatalattijában”. [48]

Ž

Milyen hát manapság a hajlam és a remények aránya a hasonulók, a diaszpóra és Izrael között?

Végül is a XX. század 90-es éveiben a beolvadás folyamata már erősen előrehaladott. Például „az amerikai zsidók 80-90%-a számára a zsidó élet modern irányzatai fokozatos beolvadást biztosítanak”. És nem csak az USA-ban: „a zsidó élet fokozatosan eltűnik a diaszpóra hitközségeinek többségében”. A legtöbb mai zsidónak „nincs a katasztrófához kötődő közvetlen fájdalmas élménye... Ok sokkal kevésbé szolidárisak Izraellel, mint a szüleik.” Kétségtelen az az irányzat is, hogy „rohamosan csökken a diaszpóra szerepe, elkerülhetetlen lényeges jellemzőinek elvesztése... Zsidók lesznek e unokáink...? Mennyivel éli túl a diaszpóra az ezredvéget? Rav Adin Steinsalz, a ma élő egyik legnagyobb tanító... figyelmeztet, hogy a diaszpóra zsidói megszűntek olyan csoportnak lenni, »amelynek biztonsága nem biztosított«. És ettől ők, bármennyire ellentmondásos, »már a kihalás útjára léptek, mint az »önpusztítás katasztrófájának« résztvevői”. Hasonlítsuk ezt össze azzal, hogy „az antiszemizmus a nyugati országokban többé nem tekinthető a zsidó öntudatot erősítő tényezőnek. Az antiszemita megkülönböztetés a politikában, üzletben, egyetemeken, magánklubokban stb. gyakorlatilag megszűnt.” [49] A jelenlegi Európában „elég sok olyan zsidó él, aki nem érzi magát zsidónak, és allergiásan

reagál minden próbálkozásra, hogy ehhez a mesterségesen konstruált közösséghez csatolják... a beolvadt zsidó nem akarja magát zsidónak érezni, elveti saját fajának vonásait (Sartre után)". [50] Ne hagyjuk ki ugyanannak a szerzőnek ezt a maró megjegyzését: „Az európai zsidók nem ismerik el magukat zsidónak. Úgy tartják, hogy a zsidóságba csak az antiszemita kényszerítik őket. Ellentmondás jelentkezik: a zsidó csak akkor érzi magát zsidónak, ha veszély fenyegeti. Akkor zsidó módon menekül. Amikor azonban ő válik a veszély forrásává, akkor már nem zsidó.” [51]

Ily módon „a diaszpóra összeomlásának kontárjai éppen abban az időben kezdenek összeállni, amikor a Nyugaton élő zsidók a legnagyobb szabadsággal, jövdelemmel rendelkeznek, és amikor – legalábbis kívülről – erősebbek, mint bármikor történelmük során.” És „ha a fennálló tendenciák meg nem változnak, a diaszpóra legnagyobb része egyszerűen eltűnik. Be kell ismerni a diaszpóra megalázó, bár önkéntes fokozatos önfelbomlásának reális lehetőségét... Arthur Koestler, a beolvadás híve előrevetítette. Úgy látszik, hogy neki, aki az 50-es években a diaszpóra kihalását jövendölte, igaza lesz.” [52]

Ezzel egy időben „zsidók az egész világon, néha még önnön csodálkozásukra is, személyes érintettséget éreznek Izrael sorsában... ha, ne adj Isten, Izraelt elpusztítanák, akkor eltűnnének a zsidók a többi országban is. Nem tudom, mitől van ez így; de a zsidók nem élik túl a második katasztrófát évszázadunkban.” [53] Egy másik szerző „az elkerülhetetlen katasztrófa zsidó mitológiáját” éppen hogy a diaszpóra életére vonatkoztatja. Emiatt „az amerikai (és szovjet) zsidók gyakran nyilvánítanak ilyen véleményt”, arra készülnek: ha Izrael elesik, akkor rájuk hárul a feladat, továbbvinni a nép zászlaját. [54] Vagy „számos elmélet létezik, amely megpróbálja megmagyarázni a zsidó diaszpóra rendeltetését... szinte mindenki abban látja a funkcionalitását, hogy a zsidóságot gyakorlatilag elpusztíthatatlanná teszi, örök életet garantál számára az emberi nem fennállásának végső határáig”. [55]

Találkozhatunk a diaszpóra harcias védelmezésével is: „Ellene vagyunk annak, hogy a történelmi követelményeknek megfelelően aliját végezzünk. Mi nem érezzük magrakat száműzetésben.” (Leonard Fein amerikai professzor). 1994 júniusában „Sosana Cardin, a Zsidó Világkongresszus elnöknője agresszív módon kijelentette az izraelieknek: »Egyáltalán nem szándékozunk Izrael abrakos alijái lenni, és kételkedünk abban, hogy egyáltalán fogalmatok van az amerikai zsidók életének gazdagságáról és harmóniájáról.«, [56] Találkozunk pátosszal: „Ha a világ számára egyáltalán valamivel érdekesek lehetünk, akkor az nem az állami formációnk, hanem a diaszpóra, amit a világtörténelem egyik legnagyobb csodájának ismernek el.” [57] Vagy iróniával: „Egy ravasz ember... elegáns mentséget talált ki: állítólag a zsidó nép kiválasztottsága éppen abban áll, hogy örökké szétszóratásban éljen.” [58] „Izrael helyreállításának csodája visszamenőleg új értelemmel ruházta fel a diaszpórát, egyidejűleg zseniális módon megoldást talált az elhúzódnai hajlamos cselekménynek, röviden, megkoszorúzta a diaszpóra csodáját. Megkoszorúzta, de nem szüntette meg.” [59] De „ebben is van valamelyes ironia, mivelhogy a célokat, amelyek felé oly nehezen haladtunk, és amelyek büszkeséggel és a rendkívüliség érzésével töltötték el bennünket, már elértük”. [60]

Hogyan értelmezzük és jósoljuk meg a diaszpóra sorsát, nagy mértékben függ a vegyes házasságoktól. A vegyes házasság a beolvadás leghatalmasabb és meggingathatatlan

eszköze. (Nem véletlenül tiltja annyira szigorúan a Biblia. „Hűtlenül cselekedtek az Úr ellen, mert idegen fiakat nemzettek.” Hoseás 5:7.) Amikor Arnold Townby a vegyes házasságokat az antiszemitizmus elleni harc eszközének ajánlotta, több száz rabbi tiltakozott e gondolat ellen. „Amint a vegyes házasságok tömeges jelenséggé válnak, véget ér a zsidóság léte.” [61]

Megfigyelhető a vegyes házasságok számának erőteljes növekedése a Nyugat országában: „Az »eltűnés« statisztikájának dokumentált adatai borzongást okoznak. Az 1960-as években az USA-ban, a világ legnagyobb zsidó közösségében a »vegyes házasságok« arányát mintegy 6%-ra értékelték. Ma már (a 90-es években), csupán egy nemzedékkel később, arányuk már 60%-ra tehető – tízszeres! A »vegyes házasságok« szintje Európában és Latin-Amerikában közel hasonló... Sőt, mi több, ha nem számítjuk az ortodoxokat, az európai országok szinte minden zsidó családjában igen alacsony a születések száma.” És az elmondottakhoz: „A »vegyes házasságokból« származó gyerekek csupán jelentéktelen hányada hajlandó nyíltan, kifejezett zsidó életmódot folytatni.” [62]

És Oroszországban? Az izraeli *enciklopédia* az alábbi számokat közli: 1988-ban az OSzFSzK-ban vegyes házasságban élt a nős zsidó férfiak 73%-a, és a férjezett zsidó asszonyok 63%-a (1978-hoz viszonyított növekedés: 13% a férfiak, és 20% a nők esetében). „Az ilyen házasságban állók sokkal gyorsabban elveszítik zsidó öntudatukat és népesség-összeírások alkalmával gyakrabban hajlamosak más nemzetiségűnek vallani magukat.” [63]

Tehát, majdnem mindenütt kisebb vagy nagyobb mértékben „a zsidó lét eróziója” zajlik, „elmosódik az a faji, vallási és etnikai megosztás, amely a legutóbbi időig akadályozta a beolvadást, valamint a »vegyes házasságokat«,.. Manapság, „amikor a köznapi antiszemitizmus szintje annyira jelentősen lecsökkent... elveszett sok nagy elv; amely a múltban az önazonosságtudat erős támaszaként szolgált”. [64]

A „gálut”-ban élő zsidók gyakran válnak heves izraeli kritika célpontjává. Izrael Állam létrehozása után 30-40 évvel onnan gúnyos, időnként pedig haragos kérdéseket intéznek a diaszpórához: „Na és mi lesz a mai zsidókkal? Valószínűleg mindörökké valódi, történelmi hazájukban, a gálutban maradnak.” [65] „Az algíri zsidók Franciaországot előnyben részesítették Izraellel szemben, majd pedig az iráni zsidók, miután elhagyták Khomeini^[593] országát ismét csak leginkább elkerülték Izraelt... lakóhelyükről távozva olyan országot keresnek, ahol az élet- és a civilizációs színvonal magasabb. Sion szeretete magában már nem elég.” [66] „A klasszikus »felettünk lebegő katasztrófa« örök alak-ja már nem tudja a zsidókat Izraelbe vonzani.” [67] „A zsidók népét elzüllesztett az állam nélküli, történelmen kívüli létezés.” [68] „A zsidók nem állták ki a próbatételeket. Változatlanul nem akarnak visszatérni hazájukba. Jobban szeretnek a gálutban ülni, és amikor valaki kritikával illeti őket, az antiszemitizmusra panaszkodni... És hogy senki se merjen egyetlen rossz szót se szólani, mivel Izrael kritikája az már »antiszemitizmus«? Ha ennyire szívügyük Izrael, miért nem jönnek ide és nem élnek itt? Semmi esetre sem, éppen ezt szeretnék a legkevésbé!” [69] „A világ zsidóinak többsége már eldöntötte: nem akar független lenni... Nézd meg az oroszországi zsidókat. Egy részük akarta a függetlenséget, a többiek továbbra is kullancsként élnek az orosz kutya testén. Ha pedig az orosz kutya kicsit beteg, kicsit dühös, akkor keresnek maguknak amerikai kutyát. elégül is a zsidók kétezer éve élnek így.” [70]

Nos, a diaszpóra zsidójának „az izraeli zsidó színe előtt... gyakran komplexusai vannak, kész magán hordozni az érthetetlen bűn púpját, mert nem tudta elhatározni magát arra, hogy osztozzon az izraeliek sorsában. Ezt az elégtelenséget saját zsidóságuk feszült fenntartásával kompenzálják... az apró zsidó szimbolika szándékos kidomborításával”; mindemellett „a diaszpóra zsidója az antiszemita erőkkal való magányos szembeszállás specifikus kockázatát is magára vállalja”; de „akárhogyan is viselkedik egy izraeli, a diaszpóra előtt nincs más kiút: csöndesen a háta mögé áll mint a nem szeretett, de hűséges feleség”. [71]

Létezik olyan előrejelzés is, miszerint: „2021-re a diaszpóra, feltehetőleg újabb egymillió lélekkel és testtel csökken”. „A zsidó történelem mélységi folyamatai... nagyon valószínűsítik a világ zsidóságának további csökkenését, és többségének fokozatos áthelyeződését már nem a diaszpórában, hanem Sionban.” [72]

Lehet, hogy egyáltalán nem így van? És Ioszif Bickerman orosz zsidónak volt igaza, aki magabiztosan kijelentette, hogy a diaszpóra elpusztíthatatlan: „Én elfogadom a gálutot, amelyben kétezer éve élünk, ahol csak a szoros egységünk erősödött, és amelyben továbbra is élünk, és érvényesülnünk kell.” [73] Lehet, hogy az a két hang, amely Herschenson szerint mindig felcsendül a zsidóban: összeolvadni a környezettel vagy megőrizni a nemzetiségi rendkívüliséget, örökké hallatszani fog?

Szolid történészszerző véleménye (a második világháború után): „A modern zsidóság életének ellentmondása, hogy bár a zsidók meggyökeresednek egy-egy nép életében, de ez nem mossa el nemzetiségi öntudatukat, hanem helyenként még el is mélyíti azt.” [74]

Itt vannak a szovjet „internacionalista” időszakból származó tanúságok az orosz zsidóság különböző köreiből.

„Mindig nagyon élesen zsidónak éreztem magam... Már mintegy tizenhét évesen, alighogy kibújtam az iskola pelenkáiból olyan körökbe jutottam be, ahol a zsidókérdés volt az alaptéma.” És az apa „erős zsidó hangulatokkal rendelkező ember. Egyáltalán nem tartja a hagyományokat, sem a micvát^[594], nem beszéli a nyelvet de... minden, amit tud, valahogyan, bensőjében, zsidó bensőjében, a zsidó önazonosságtudatnak van alárendelve.” [75]

Arkagyij Lvov odesszai író: „Tízéves fiúcskaként kikerestem a zsidókat a tudósok, az írók, a politikusok, és – ifjú úttörőként! – mindenekelőtt a kormánytagok között”, és lám, Lazar Kaganovics állt a harmadik helyen, Vorosilovot és Kalinyint megelőzve, „és én büszke voltam Kaganovics sztálini népbiztosra... Büszke voltam Szverdlovra, büszke Urickijre... büszke voltam Trockijra, igen, igen, Trockijra!” Úgy gondoltam először, hogy Osterman (Péter cár idején) zsidó volt, amikor pedig megtudtam, hogy német, „bosszúságot éreztem, veszteséget éreztem”, viszont „mindenkinek büszkén újságoltam: Safirov zsidó”. [76]

De milyen sok olyan zsidó volt még Oroszországban, akik nem féltek „elmerühi a befogadó test szerfelettségében” [77], aki önfeledten adta át magát az orosz őserőnek, az orosz kultúrának:

„A régi időkben csak egyes zsidóknak jutott osztályrészül mindez: Antokolszkijnak, Levitannak, Rubinsteinnek és keveseknek. Később számuk szaporodott. Ők felfogták Oroszországot, beleéreztek eszük és szívük ősi és kifinomult ösztöneivel! Oroszország

hagyta magát felfogni villódzásában, a fény és árnyék titokzatos váltakozásában, küzdelmeiben és szenvedéseiben. Vonzotta szívüket a jó és a gonosz drámai küzdelmével, végzetes villámlásaival, gyengeségével, erejével, búbájosságával. Néhány évtizeddel ezelőtt azonban Oroszország kulturális rónaságaira már nem egyes zsidók, hanem sok ezer zsidó érkezett... És közülük oly sokan érezték magukat oroszoknak, lelkükkel, gondolataikkal, ízeikkel és szokásaikkal... Mégis van valami a zsidó lélekben... valami egyetlen hang, valamiféle disszonancia, valamilyen hajszálrepedés, amin keresztül mégis szívárog: kívülről a bizalmatlanság, a gúny és ellenségesség; belülről pedig valamiféle ősi emlék.

Hát ki vagyok én? Ki vagyok? Orosz vagyok? – Nem, nem. Én orosz zsidó vagyok.” [78]

Igen, nyilvánvalóan a beolvadásnak, saját, áthághatatlan határai vannak; éppen abban tér el a teljes szellemi beolvadás a kulturálistól, és még inkább a széles körűen elterjedt civil köznapitól. A zsidók – ez sorsfontosságú a zsidóság számára – megőrzik önnönmagukat a beolvadás minden külső jegye ellenére, megőrzik a „zsidó benső arculat”-ot (Szolomon Lurje).

A mozgás iránya, összeolvadni az emberiség többi részével, véglegesen, a törvény kemény akadályai ellenére, természetesnek, élőnek tűnik. De vajon megvalósítható-e? Még a XX. században is valaki a zsidók közül így látta: „Az egész emberiség egyesítése a judaista messianizmus ideálja.” [79] Így van-e ez vajon? Létezett-e valaha ilyen ideál?

Sokkal több erélyes tiltakozást hallunk: „Senki sem fog meggyőzni vagy kényszeríteni engem arra, hogy lemondjak a saját zsidó álláspontomról, feláldozzam saját, zsidó érdekeimet valamilyen egyetemes eszme érdekében, lett légyen az akár a »proletár internacionalizmus«, (amelyben mi, hülyék a 20-as években hittünk), „a »nagy Oroszország«, »a kereszténység diadala«, »az egész emberiség jóléte« vagy bármi hasonló.” [80]

De még ettől is eltérő hangulatokkal találkozunk a nem cionista és vallástalan, háromnegyedrészt beolvadt zsidó értelmiség körében. A közülük való igen fejlett és széles politikai érdeklődéssel bíró asszony, T. M. L. mondotta nekem Moszkvában, 1967-ben: „Szörnyű volna csupa zsidó között élni. Népünkben a legértékesebb a kozmopolitizmus. Szörnyű volna, ha mindnyájan összegyűlnénk valami kicsiny militarista államban. A beolvadt zsidók számára ez teljességgel érthetetlen.” Erre én, bátortalanul: „De a beolvadt zsidók számára ez nem lehet gond, hiszen ők már nem zsidók.” Erre ő: „Nem, azért valamilyen gének megmaradtak bennünk.”

A kulcs nem a származás sorsszerűségében, nem a vérben, nem a génekben található. Hanem: *kinek* a fájdalmát veszed inkább a szívedre: a zsidóét-e vagy az őshonos nemzetét, amelynek közegében felnőttél? „A nemzetiség bizony nem merül ki sem a nyelvtudásban, sem a kulturális jelenlétben, még csak nem is az ország természetéhez és létszokásaihoz való kötődésben. Más dimenzióban létezik a sorsközösségben, amely minden ember számára saját népének történelmében és sorsában való részesedés mértékében fejeződik ki. De amíg mások számára ez a részesedés ab ovo ^[595] adott, a zsidók számára, nagyjából választás, még hozzá nehéz választás kérdése.” [81]

Egyelőre a beolvadás eszméje nincs elég meggyőzően képviselve. Mindenki, aki az

egyetemes azonosulás útjait ajánlotta, csődbe jutott.

A beolvadás kérdése továbbra is nehezen kezelhető. És habár körültekintve a világban a beolvadás folyamata elég messzire ment, ebből semmiképpen nem következtethető ki az, hogy fel fogja váltani a szétszórátást.

„Százszázalékosan asszimilált zsidót, olyat, aki a legmélyebb, lélektani szinten lenne beolvasztva (még) a szovjet élet... sem produkált.” [82] És a zsidó kritikus így következtet: „Bármerre tekint az ember, az asszimilált folyadékban mindenütt megtalálja az oldhatatlan zsidó üledéket.” [83]

Egyedi fényes sorsok, a teljes beolvadás egyedi esetei előfordulnak. És mi idehaza, Oroszországban tiszta szívből üdvözljük őket.

Ž

„Orosz zsidó... Zsidó, orosz... e körül az egyesülés-szétválás körül mennyi vér, könny ömlött, mennyi kimondhatatlan szenvedés halmozódott fel. Ennek még nincs vége, és ugyanakkor a szellemi és kulturális növekedés mennyi öröme töltötte el a résztvevőket... Volt is, maradt is nagyon sok zsidó, akik vállalkoztak erre a nehéz keresztet: orosz zsidónak és orosznak lenni. Két szerelem, két szenvedély, két küzdelem... Nem túl sok e mindez egy szívnek? Bizony, túl sok. De éppen ebben áll ezen kettősség fatális tragikuma. A szavakon nem múlik, de a kettősség mégsem a kettő egysége. Itt az egyensúly nem adottság, hanem feladat.” [84] Ezt 1927-ben írták a párizsi emigrációból, visszateli-intve a forradalom előtti Oroszországra.

Eltelt egy fél évszázad és egy másik zsidó, akinek az élete szovjet Oroszországban telt le, Izraelből visszatekintve így szól:

„Mi, Oroszországban felnőtt zsidók fura egy hibrid^[596] vagyunk, orosz zsidók... Rólunk azt mondják: zsidók nemzetiségük, oroszok kultúrájuk szerint. Vajon a kultúra és a nemzetiség csupán valami próbababára húzott öltöny...? Amikor a rettenetes prés egymásba sajtol két fémet, azokat már nem lehet kettéválasztani, még ha ketté is vágnánk azokat. Hatalmas nyomással préseltek bennünket évtizedeken keresztül. Az én nemzetiségi érzéseim már nem tudnak másképpen megnyilvánulni, mint a kultúrámban. Az én kultúrámat pedig nemzetiségem erei hatják át meg át. Osszatok ketté, engem is érdekelne, lelkem mely sejtjei vannak oroszra, és melyek zsidóra festve. Nem csak nyomás volt azonban, nem csak erőszakos összenövesztés, váratlanul kiderült, hogy ez a két, egymásba hatoló elem valahol, a lelkük legmélyén rejlő rétegeikben rokon. Mintha egymást új teljességre egészítenék ki: a teret az idővel, a lélek tágasságát a lélek mélységével, a mindent elfogadást a mindent tagadással; és volt kölcsönös féltékenység is a kiválasztottság talaján. Ezért nincs nekem két lelkem, amely ellenségeskedne egymással, elerőtlenítené egymást, kettéosztana engem. Egyetlen lelkem van... nem kétlányegű, nem kettéosztott, nem kevert, egyetlen.” [85]

Oroszországból meg ez a hang felel:

„Hiszem, hogy nem véletlenszerűen történt meg ez Oroszország útjain a zsidó lélek és a szláv lélek érintkezése, ebben valamiféle előre elrendeltetés rejlik.” [86]

A SZERZŐTŐL

1990-ben, amikor befejeztem az „1917 áprilisá”-t, és elkezdtem rendezni a „Vörös kerék”-en kívül maradt hatalmas anyagot, úgy döntöttem, hogy ennek egy részéből történelmi áttekintést írok a zsidók szerepéről az oroszországi forradalomban.

Szinte rögtön világossá vált, hogy a történetek megértéséhez az áttekintést okvetlenül sokkal korábban kell kezdenem, és ez a kezdés egyre korábbra tolódott, vissza egészen a zsidóknak az Orosz Birodalomba való első befogadásáig, 1772-ig, ahonnan végül is elindultunk. Másfelől pedig az 1917. évi forradalom erőteljes változást idézett elő az oroszországi zsidók sorsában, és az áttekintés határa természetes módon tovább tolódott, a forradalom utáni évek történéseihez. Így született hát a cím: „Kétszáz év együtt.”

Nem méltányoltam azonban azonnal azt a határozott történelmi határt, amelyet a szovjet zsidók tömeges emigrációjának elindulása vont a XX. század 70-es éveiben – éppen a zsidók oroszországi tartózkodásának kettőszázadik évfordulóján – és amely teljességgel szabaddá vált 1987-re. Ez a folyamat először számolta fel az önkéntesség hiányát az oroszországi zsidók állapotában.

Többé már nem voltak idekötve ehhez az élethez, várta őket Izrael, elérhetővé vált a világ minden országa. Ez a világosan megnyilvánuló határ késztetett tervem – azaz hogy az áttekintés a 90-es évek közepéig terjedjen – módosítására, mivel a könyv alapgondolata kimerült. Hiszen a kivonulás pillanatában megszűnt az orosz-zsidó egymásba fonódottság rendkívülisége is. Ekkortól egészen új időszak kezdődött a már szabaddá vált oroszországi zsidóság és az új Oroszországgal létrehozott kapcsolatainak történetében. Ebben az időszakban hirtelen és lényeges változások történtek, de az azóta eltelt idő túlságosan rövid ahhoz, hogy előrevetítsük további eredményeit, és ítéljünk arról, mennyire fogják azt jellemezni éppen orosz-zsidó vonások vagy pedig a zsidó diaszpóra egész világra kiterjedő törvényszerűségei. Ezen új téma kifejtését figyelni, elemezni immáron meghaladja a szerző számára adatott élettartamot.

A SZOVJETUNIÓ VEZETŐI

Az ideiglenes kormány elnökei (1917)

Lvov, Georgij Jevgenyjevics (1861-1925)

Elsősorban a zemsztvo-mozgalom aktív résztvevőjeként és az ideiglenes kormány fejeként vált ismertté. Kormányfőként képtelennek bizonyult az országban kialakult helyzet stabilizálására. Midőn az orosz-német fronton júniusban kezdett támadás összeomlása végleg lejáratja a kormányt, Lvov lemondott. Franciaországba 1918 októberében emigrál, ahol 1918-1920-ban a legnagyobb bolsevikellenes mozgalmat, az orosz politikai tanácskozást vezeti.

Kerenszkij, Alekszandr Fjodorovics (1881-1970)

Ügyvéd, nemes. A „munkáscsoport” (a parasztképviselők és a narodnyik értelmiségiek) frakciójának vezetője az Állami Dumában. Eszer 1917 márciusától. Az ideiglenes kormányban több posztot töltött be: igazságügy-miniszter, honvédelmi és tengerügyi miniszter, miniszterelnök, legfőbb hadúr. A bolsevikellenes katonai fellépés vezetője 1917 októberét követően. 1918-tól Franciaországban, 1940-től az USA-ban élt. Visszaemlékezések, történelmi kutatások és Oroszország legújabb kori történelmével kapcsolatos dokumentumírások szerzője.

1917

Kamenyev, Lev Boriszovics
(1883-1936)

Eredeti neve: Rosenfeld. A gimnázium után a moszkvai egyetem jogi karán tanul. 1903-tól bolsevik. Magas állami és pártbeosztásokat tölt be 1917-től. A KB politikai bizottságának tagja. 1917 őszén a bolsevikok fegyveres felkelése ellen foglalt állást. Ő javasolta 1922-ben Sztálint a KB főtitkári posztjára. Vele és G. Je. Zinovjevvel együtt lép fel L. D. Trockij ellen. Kamenyev és Zinovjev 1925-ben hozták létre az „Új Ellenzék”-et, amelynek veresége után Kamenyevet eltávolították a politikai bizottságból, leváltották minden posztjáról, kizárták a pártból és Szibériába száműzték. Nyilvános vezeklése után visszaveszik a pártba, majd újra kizárják. Ismételt bűnbánata után megint visszaveszik a pártba, s egy kiadvállalat élére kerül. 1934 végén letartóztatják, 1935-ben először 5, majd 10 év börtönbüntetésre ítélik. 1936-ban, az ún. „egyesült trockista-zinovjevista központ” perben halálra ítélik és kivégzik.

1917-1919

Szverdlov, Jakov Mihajlovics
(1885-1919)

Eredeti apai és utóneve: Jeshua-Szolomon Movsevic. Apja vésnök, majd nyomdatulajdonos. A középiskola után patikussegédként dolgozik. Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspártba 1901-ben lép be, 1903 óta bolsevik. A KB titkárságának 1917-től a vezetője és a petrográdi katonai forradalmi bizottmány tagja. Ez év novemberétől az Össz-oroszországi Központi Végrehajtó Bizottság elnöke. Lenin egyik bizalmasaként az alkotmányozó nemzetgyűlés felosztatásának egyik szervezője. Szerepe meghatározó a cári család kivégzésének, a „vörös terrornak”, a kozákok kiirtásának stb. előkészítésében. A pártapparátusi rendszer megszervezője. A Vörös téren van eltemetve.

1919-1946

Kalinyin, Mihail Ivanovics
(1875-1946)

Parasztcsaládból származik. A középiskola után Pétervárott gyári munkás. Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt tagja 1898-tól, 1903-tól bolsevik. 1919-38-ban az Össz-oroszországi Központi Végrehajtó Bizottság, majd a központi végrehajtó bizottság, valamint a Szovjetunió Legfelső Tanácsának elnöke. A KB politikai bizottságának tagja. Kalinyin aláírása áll a különböző törvények alatt, többek között a 30-40-es évek „nagy terror”-ját hivatalossá tevők alatt is. Nem tiltakozik 1938-ban felesége letartóztatása ellen, aki így 8 évet tölt börtönben. Élemedett kora miatt 1946 márciusában leváltják posztjáról. A Vörös téren nyugszik.

1946-1953

Svernyik, Nyikolaj Mihajlovics

(1888-1970)

1905-től az Össz-oroszországi Szociáldemokrata (bolsevik) Munkáspárt tagja. Pártmunkás, később katonapolitikai és szakszervezeti beosztásokat tölt be. Már 1923-tól a legmagasabb pártbeosztások szintjén dolgozik. A KB politikai bizottságának tagja. A Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének elnöke. A Szakszervezetek Országos Tanácsának elnöke. Az SZKP KB Pártellenőrzési Bizottságának elnöke. Hamvait a Kreml falában helyezték el.

1953-1960

Vorosilov, Kliment Jefremovics

(1881-1969)

Katonai és állami vezető, a Szovjetunió marsallja, a Szovjetunió kétszeres hőse. A bolsevik pártba 1903-ban lépett be. A vörös hadsereg vezetésében 1918-tól dolgozik. A KB politikai bizottságának tagja. A 20-as években a hatalomért folytatott harcokban Sztálint támogatta. A Szovjetunió védelmi népbiztosa. A legfelsőbb katonai posztokon a hozzáértés hiányáról tett tanúbizonyságot, nem értette meg a modern háború jellegét és sajátosságait („szabotázsnek” tekintett például minden megnyilatkozást arról, hogy a modern háborúban a lovasság kiszorul, és helyét a harckocsik és a haditechnika veszi át). A Szovjetunió marsallja címet 1935-ben az elsők között kapta meg. Vorosilov folytatta a – Sztálin által 1936-37-ben megkezdett – legjobb katonai vezetők megsemmisítését. Katonapolitikusként részt vett a moszkvai (1941) és a teheráni (1943) konferenciákon. Ő köti meg a fegyverszüneti megállapodást Magyarországgal. A háború után 1945-1947-ben a szövetséges ellenőrző bizottság elnöke Magyarországon. Szovjet államfő 1953-1960-ban. Sztálin halála után Hruscsov ellenlábasait támogatja, az ún. pártellenes csoport tagja. Hruscsov 1960-tól fokozatosan kiszorítja a vezetésből. Sírja a Vörös téren található.

1960-1964

Brezsnyev, Leonyid Iljics

(1906-1982)

A Szovjetunió marsallja, a Szovjetunió ötszörös hőse. A szovjet kommunista párt tagja 1931-től. A vaskohászati főiskolát 1935-ben végzi el. A pártapparátusban 1937-től tevékenykedik. A legmagasabb állami és pártbeosztásokat 1952-től tölti be. Az SZKP KB főtitkára, egyidejűleg szovjet államfő 1964-től. Ebben az időszakban Moszkvában folytatódott az 50-es évek második felében, Hruscsov idején elkezdett tömeges lakásépítés, kulturális célú épületek és ipari létesítmények stb. építése. Brezsnyev főtitkársága idején az országban túlsúlyba kerültek a konzervatív tendenciák, erősödtek a negatív folyamatok a gazdaságban, az ország társadalmi és szellemi életében. A 70-es évek második, a 80-as évek első felét utólag a „pangás éve”-nek keresztelték el; ekkor Moszkva számtalan díszes ünnepség és pompázatos jubileum színhelye volt, melyeknek kezdeményezője a leggyakrabban maga Brezsnyev volt. Nyughelye a Vörös téren található.

1964-1965

Mikojan, Anasztasz Ivanovics

(1895-1978)

Artyom Mikojan repülőgép-tervező testvére. Munkáscsaládból származott. 1915-ben lépett be az Oroszországi Szociáldemokrata (bolsevik) Munkáspártba. Elvégezte a tifliszi papi szemináriumot. Magas állami és pártbeosztásokat tölt be 1917-től. A KB politikai bizottságának tagja. A Szovjetunió bel- és külkereskedelmi, közellátási és élelmiszer-ipari népbiztosa. A SZU Népbiztosok Tanácsának elnökhelyettese. Sztálin legelső köréhez tartozott, és aktívan részt vett a tömeges megtorlásokban. Sztálin halála után Hruscsov egyik legközelebbi társa. A Szovjetunió kereskedelmi minisztere. A SZU Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke, majd tagja.

1965-1977

Podgornij, Nyikolaj Viktorovics
(1903-1983)

Apja öntödei munkás. Gyári lakatos 1917-től. A Komszomolban 1921-től tevékenykedik. Ukrajna, majd a Szovjetunió élelmiszer-ipari népbiztosságának helyettes vezetője. 1950-től pártmunkás. A KB politikai bizottságának tagja. Aktívan részt vesz Hruscsov eltávolításában. A Szovjetunió Legelső Tanácsa Elnökségének elnöke (államfő). 1977-ben elmozdítják ebből a posztjából és Brezsnyev követi.

1977-1982

Brezsnyev, Leonyid Iljics

1983-1984

Kuznyecov, Vaszilij Vasziljevics
(1901-1990)

(első elnökhelyettesként mb. elnök)

Diplomata. Parasztcsaládban született. Elvégezte a leningrádi műszaki egyetemet. A pártba 1927-ben lép be. Kohászati üzemekben dolgozik. A Szovjetunió állami tervbizottságának elnökhelyettese. A második világháború idején a különleges acélötvözetek gyártásáért felelős. A szakszervezeti mozgalomban 1943-tól tevékenykedik. A szakszervezetek országos tanácsának elnöke. 1945-53-ban a Szakszervezeti Világszövetség elnökhelyettese. A Szovjetunió Legelső Tanácsának képviselője 1946-tól, majd elnökségének tagja. Az SZKP KB Politikai Bizottságának póttagja. Sztálin halála után külügyi területre kerül: Molotov helyettese és a Szovjetunió kínai nagykövete. Első külügyminiszter-helyettes 1955-1977 között. A Szovjetunió Legelső Tanácsa Elnökségének első elnökhelyettese 1977-től. Rövid ideig államfő Brezsnyev, Andropov és Csernyenko halála után.

1983-1984

Andropov, Jurij Vlagyimirovics
(1914-1984)

Hadseregtribornok. Vasutas családból származik. A vízi közlekedési technikum után egyetemen tanult. A Komszomolban 1936-tól, majd az SZKP KB-ban felelős pártbeosztásokban dolgozik. A Szovjetunió budapesti nagykövete 1953-1957 között, az 1956-os forradalom letörésének egyik kezdeményezője. A Szovjetunió Állambiztonsági Bizottságának (KGB) elnöke 1967-1982-ben aktívan küzdött a disszidens- és a jogvédő

mozgalmak ellen. L. I. Brezsnyev halála után, 1982 novemberében választották az SZKP KB főtitkárává, 1983-tól a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének elnöke is. Rossz egészségi állapota miatt 1984-ben elhunyt. A Vörös téren van eltemetve.

Kuznyecov, Vaszilij Vasziljevics

(első elnökhelyettesként mb. elnök)

1984-1985

Csernyenko, Konsztantyin Usztyinovics

(1911-1985)

1929-től területi, megyei PB-titkár. 1948-tól a Moldáv KP KB agitációs és propagandaosztályának vezetője (ekkor a KB első titkár Brezsnyev egyik bizalmasa). A KB politikai bizottságának tagja 1956-tól. Az SZKP KB főtitkára és a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének elnöke 1984-től. A Vörös téren van eltemetve.

1985

Kuznyecov, Vaszilij Vasziljevics

(első elnökhelyettesként mb. elnök)

1985-1988

Gromiko, Andrej Andrejevics

(1909-1989)

A gazdaságtudományok doktora. Parasztcsaládból származik. A moszkvai gazdasági főiskolán végzett. 1939-től foglalkozik külügyekkel. A Szovjetunió nagykövete az USA-ban, Nagy-Britanniában, a Szovjetunió állandó képviselője az ENSZ Biztonsági Tanácsában, külügyminiszter. A Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke, államfő. A KB politikai bizottságának tagja. A szovjet csapatok afganisztáni bevonulásának (1979) egyik kezdeményezője. Az SZKP KB főtitkári posztjára ő ajánlotta M. Sz. Gorbacsovot.

1988-1991

Gorbacsov Mihail Szergejevics

(1931-)

1955-től Komszomol-, 1962-től pártmunkás. KB-titkár, majd a KB politikai bizottságának tagja. 1985-1991-ben az SZKP KB főtitkára. 1988-90-ben a Szovjetunió Legfelső Tanácsának elnöke. 1990-91-ben a Szovjetunió elnöke. A „peresztrojka”, a „glasznosztj” és az alkoholtilalom „atyja”. 1991 decemberétől a társadalmi, gazdasági és politológiai kutatások nemzetközi alapítványának („Gorbacsov-alapítvány”) elnöke. 1996-ban indult az Oroszországi Föderáció elnökválasztásán. Politológiai tárgyú munkák szerzője. Nobel-békedíj (1990).

A KOMMUNISTA PÁRT^[598] VEZETŐI^[599]

1922-1953

**Sztálin, Joszif Visszarionovics
(1878-1953)**

Eredeti nevén Dzsugasvili, a Szovjetunió hőse, a Szovjetunió marsallja, a Szovjetunió generalisszimusza. Édesapja cipész volt. A tifliszi (tbiliszi) papi szeminárium hallgatója, innen kizárták. A Koba („fékezhetetlen”) álnevet felvett forradalmár 1899-ben lépett be a szociáldemokrata szervezetbe. 1903 után bolsevik. Lenin híve. 1917-ben a KB katonai forradalmi központjának tagja. A nemzetiségi ügyekért felelős népbiztos 1917-1922-ben. A KB politikai bizottságának tagja. A központi bizottság főtitkára 1922-ben lesz, de ez csak Lenin halála után (1924) vált a legmagasabb pártfunkcióvá. Az 1920-as években, az 1930-as évek elején a többi pártvezetővel folytatott – Lenin halála után kiéleződött – ádáz küzdelem során megerősítette helyzetét a pártban és az állami vezetésben. Diktatúrát vezet be az országban. Magát „Lenin ügyének folytatója”-ként nevezte. Az egyeduralom megszerzése érdekében sorra számol le pártbeli ellenfeleivel. A legveszélyesebbnek ítélt Trockijjal szemben Zinovjevvel és Kamenyevvel ideiglenes háromfős vezetést (úgynevezett „trojkát”) hoz létre, s felállítja a „szocializmus megvalósítható egyetlen országban is” tételét. Majd mind Trockijt, mind két vezetőtársát eltávolította a vezetésből 1927-ben, 1928-ban pedig az addig őt támogató Buharint és társait is hasonló sors érte. Fő kezdeményezője a legértékesebb történelmi és építészeti műemlékeket elpusztító moszkvai rendezési tervnek. Az 1930-as évek elején kezd kialakulni körülötte a bizánci stílusú személyi kultusz. 1935-től nyílt terroruralmat épít ki. A második világháborút követően túlnyomórészt kommunista csatlós államokká tette azokat az országokat, amelyek területére a Vörös Hadsereg a németek elleni hadműveletek idején bevonult (többek között Magyarországot is). Halálát követően testét a Vörös téren álló mauzóleumban helyezték el, Lenin mellé. Sztálin személyi kultuszának éles kritikája után (SZKP XX. és XXII. kongresszusa) a Kreml falánál temették el.

1953

**Malenkov, Georgij Makszimilianovics
(1890-1988)**

Tisztviselői család sarja, vezető pártbeosztásokat tölt be 1925-től. A KB politikai bizottságának tagja. Sztálin legbelső köréhez tartozott. Jelentős szerepet játszott a 30-as évek-től az 50-es évek elejéig tartó megtorlások szervezésében és lebonyolításában; az egyik legfőbb szervezője a leningrádi pártszervezet vezetése elleni kampánynak (az ún. leningrádi ügy). A Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke, villamosenergia-ügyi miniszter. L. M. Kaganoviccsal, és V. M. Molotovval és másokkal együtt tiltakozott Hruscsov politikai irányvonala ellen. 1957-ben elveszti KB tagságát. Ezt követően villamoserőmű-igazgató, majd 1961-ben kizárták a pártból.

1953-1964

**Hruscsov, Nyikita Szergejevics
(1894-1971)**

A Szovjetmeó hőse. Parasztcsaládban született. Bányászként dolgozott. 1918-ban lépett be a kommunista pártba, részt vett az 1918-21-es orosz polgárháborúban. Műszaki főiskolára járt. 1924-től pártmunkás. A KB politikai bizottságának tagja. A moszkvai megyei és a moszkvai városi pártbizottság első ritkára. Később a legmagasabb párt- és állami beosztásokba kerül. 1953-64-ben a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke. A párt XX. és XXII. kongresszusán élesen bírálta Sztálin személyi kultuszát és tevékenységét; elítélte az 1930-as évektől az 50-es évek közepéig tartó tömeges politikai megtorlásokat, egyik fő kezdeményezője az „olvasás”-nak a kül- és belpolitikában. A legfelső állami és pártvezetés elégedetlensége Hruscsov szervezeti- és káderpolitikájával vezetett ahhoz, hogy 1964 októberében puccsszerűen váltották le párt- és állami tisztségeiből. Utolsó éveit nyugdíjasként töltötte.

1969-1982

Brezsnyev, Lennyid Iljics

1982-1984

Andropov, Jurij Vlagyimirovics

1984-1985

Csernyenko, Konsztantyin Usztyinovics

1985-1991

Gorbacsov, Mihail Szergejevics

SZOVJET „MINISZTERELNÖKÖK”^[600] „

1917-1924

Lenin, Vlagyimir Iljics
(1870-1924)

Eredeti nevén Uljanov. A szovjet állam létrehozója és vezetője, a kommunizmus ideológiájának kidolgozója. Jogász. Nagyszámú publicisztika és politikai munka szerzője. 1887-től vett részt a forradalmi mozgalomban, marxista. 1900-1905-ben és 1907-1917-ben emigrációban él. A párt bal („bolsevik”) szárnyának élére állt. Az első világháború idején a saját kormány elleni háború ötletével állt elő: azt hangoztatta, hogy a munkásosztálynak a háborúból a polgárháborúba való átmenetet kell elérnie. Az októberi fegyveres felkelés és a szovjethatalom bevezetésének egyik vezére. Egyik főszervezője a „vörös terror”-nak: az ellenzéki pártok felszámolásának, a vállalkozók, a klérus, az értelmiség elleni megtorlásoknak, amelyek súlyosbodtak sebesülése, az ellene elkövetett terrorcselekmény után. A „hadikommunizmus” politikájának kezdeményezője és ideológusa; ennek csődje után pedig az „új gazdaságpolitika”, a villamosítás állami tervének kidolgozója. Személyes részvétele mellett pusztították el a „rég” szobrokat a Kremlben és Moszkvában, döntötték le a templomokat. Ugyanakkor számtalan új szobrot állítottak forradalmároknak, íróknak, tudósoknak. Egyre romló egészségi állapota miatt kiszorul a közéletből. Utolsó erőfeszítéseivel meg akarta akadályozni az egyszemélyi vezetés kialakítását és Sztálin hatalomra kerülését, de kudarcot vallott. Halála után a bebalzsamozott testét tartalmazó szarkofág a Vörös téren külön erre a célra emelt mauzóleumban nyer elhelyezést.

1924-1930

Rikov, Alekszej Ivanovics
(1881-1938)

Parasztcsalád sarja. Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt tagja 1898-tól. A hatalom erőszakos elfoglalásának ötletét „politikai esztelenség”-nek tartotta. 1917 októberétől az első szovjet kormány belügyi és igazságügyi népbiztosa. Támogatta, hogy a kormány az összes szocialista párt képviselőiből álljon. A kormány több tagjával együtt 1917 novemberében kijelentette, hogy nem fizván felelősséget viselni azért a politikáért, amelyet a párt KB többsége megvalósít, és lemondott a népbiztosságról. 1917-18 telén Moszkva kenyérellátásáról gondoskodott. Az Össz-oroszországi Népgazdasági Tanács elnöke 1918-tól. A KB politikai bizottságának tagja. A Szovjetunió Népbiztosok Tanácsának elnöke. A 20-as évek végétől fellépett a szocializmus építésének sztálini kurzusa módosításáért. „Jobboldali elhajlással” vádolták meg. Ezt követően 1937-ben letartóztatták, 1938-ban kivégezték.

1930-1941

Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics (1890-1986)

Valódi vezetékneve: Szkrjabin. Kereskedősegéd fia. 1906-tól a bolsevik párt tagja. Tanult a pétervári műszaki főiskolán. Részt vett az 1917-es bolsevik hatalomátvételben,

1918-tól gazdasági, állami és pártfunkcionárius. A KB politikai bizottságának tagja. A Szovjetunió Népbiztosok Tanácsának elnöke. Mint Sztálin „jobbkeze”, Molotov aktívan részt vett a 30-as évektől az 50-es évek közepéig tartó tömeges megtorlások szervezésében és lebonyolításában. Molotov nem tiltakozott saját feleségének letartóztatása ellen sem, aki így négy évig élt száműzetésben. A szovjet kormány nevében aláírta Németországgal a barátsági és a határegyezményt, valamint a meg nem támadási szerződést. A Szovjetunió külügyminisztere, a Szovjetunió Minisztertanácsának elnökhelyettese. Miután 1957-ben vereséget szenvedett – Kaganoviccsal, Malenkovval és másokkal együtt – a Hruscsov elmozdításáért folytatott összecsapásban, kizárják a párt politikai és központi bizottságából. Az SZKP-ból 1962-ben zárták ki (1984-ben rehabilitálták).

1941-1953

Sztálin, Joszif Visszarionovics

1953-1955

Malenkov, Georgij Makszimilianovics

1955-1958

Bulganyin, Nyikolaj Alekszandrovics

(1895-1975)

A Szovjetunió marsallja. A bolsevik pártba 1917-ben lépett be. Először a VCSK-ban (Össz-oroszországi Rendkívüli Bizottság, a KGB elődje), majd az Össz-oroszországi Népgazdasági Tanácsban dolgozik. A Moszkvai Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának elnöke. A háború után Sztálin legszűkebb köréhez tartozik. A KB politikai bizottságának tagja. A Szovjetunió fegyveres erőinek minisztere. Sztálin halála után (1953) a hatalomért folyó harcban Hruscsov szövetségese. A Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke, a Szovjetunió védelmi minisztere. 1957-ben V. M. Molotovot, L. M. Kaganoviccsot és G. M. Malenkovot támogatta Hruscsov politikai vonala ellenében. 1958-ban eltávolítják minden posztjáról, kizárják a politikai bizottságból, lefokozzák.

1958-1964

Hruscsov, Nyikita Szergejevics

1964-1980

Koszigin, Alekszej Nyikolajevics

(1904-1980)

A vörös hadseregben 1919-21-ben, 1924-30-ban a szövetkezeti szektorban dolgozik. A főiskola elvégzése után mérnöki és gazdasági vezetői posztokat tölt be. Az SZKP KB tagja 1939-től. Textilipari népbiztos, a Szovjetunió Népbiztosok Tanácsának elnökhelyettese. 1946 és 1960 között (megszakításokkal) a Szovjetunió Minisztertanácsának elnökhelyettese. Az SZKP KB Politikai Bizottságának tagja. Pénzügyminiszter, könnyű- és élelmiszeri, közszükségleti cikkek iparának

minisztere. Az állami tervbizottság elnöke. A Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke. 1964-ben támogatta a PB-tagok egy csoportjának Hruscsov elleni lázadását. A Vörös téren temették el.

1980-1985

Tyihonov, Nyikolaj Alekszandrovics
(1905-1997)

A műszaki tudományok dohtora. Mérnökcsaládból származik. Gépészsegéd, vasúti technikus. A dnyepropetrovszki kohászati főiskola elvégzése után az 1930-1950-es években mérnöki és gazdasági vezetői beosztásokat tölt be. Az 1950-60-as években a kohászati ipar felsővezetésének tagja. Az 1960-80-as években a Szovjetunió Minisztertanácsában dolgozik. A KB politikai bizottságának tagja. 1980-85-ben a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke.

1985-1991

Rizskov, Nyikolaj Ivanovics
(1929-)

Gyárigazgató, majd a Szovjetunió állami tervbizottságának első elnökhelyettese. A KB politikai bizottságának tagja. A Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke 1985-1991-ben. Amikor Gorbacsov belekezdett a reformokba, Rizskov támogatta és saját feladatát a „piaci szocializmus” létrehozásában látta, amelyhez „evolúciós úton” lehet eljutni. Végül ellenérzést váltott ki mind a demokratákból, mind a régi kommunistákból, akik a szocialista eszmék elárulásával vádolták.

HIVATKOZÁSOK

TISZTÁZÓ BEVEZETÉS

- [1] **ZSE**, 7. köt., 434-436. o.
- [2] **KZSE**, 2. köt., 405. o.
- [3] A. Voronel: b) 1992, 82. sz., 125. o.
- [4] Norden: 1991, 79. sz. 118. o.
- [5] Norden: 1991, 79. sz. 118. o.
- [6] **KZSE**, 2. köt., 7. o.
- [7] Bickerman: a) 12. o.
- [8] Koestler: 1978, 33. sz., 99. o.
- [9] Kucszerszkij: 1993, 88. sz., 142. o.
- [10] Lurje: 171. o.
- [11] Galkin: 1989, 66. sz., 94-95. o.
- [12] Szliozberg: 1. köt., 7. o.
- [13] Arendt: 1989, 26. sz., 147. o.
- [14] Oz: b) 1991, 66. sz., 240. o.
- [15] D. Levin: 1978, 1. sz., 56. o.
- [16] Galkin: 1989, 66. sz., 88-89. o.
- [17] **KZSE**, 6. köt., 230. o.
- [18] Sz. Schwarz: 8. o.
- [19] Sturman: a) 1989, 68. sz., 148. o.
- [20] Liebler: 1995, 95. sz., 153-154. o.
- [21] Katzenelenbeugen: 1989, 64. sz., 173. o.
- [22] Szvet: a) 465. o.
- [23] **KZSE**, 5. köt., 323-324. o.
- [24] Karabcsijevszkij: 1989, 5. sz., 111-112. o.
- [25] **OZSE**, 1. köt., 5. o.
- [26] **KZSE**, 5. köt., 49. o.
- [27] Great Jewish Speeches Throughout History: 70. o.
- [28] Oz: a) 1978, 1. sz., 30. o.
- [29] Bulgakov: a) 66., 93-94. o.
- [30] Oz: b) 1991, 66. sz., 234. o.
- [31] Oz: a) 1978, 1. sz., 29-30. o.
- [32] Bickerman: a) 101. o.
- [33] Bergyajev: a) 74. o.
- [34] Gersenzon: 1981, 19. sz., 106. o.
- [35] Norden: 1991, 79. sz. 119. o.
- [36] Müller: 1990, 73. sz., 96. o.
- [37] Sartre: 1991, 7. sz., 151. o.
- [38] Melihov: 14. o.
- [39] Bickerman: a) 64. o.
- [40] Landau: 103. o.
- [41] Zsabotyinszkij: a) 249. o.; Zsabotyinszkij: Védőbeszéd helyett. 205. o.
- [42] Etherman: a) 1988, 61. sz., 98. o.; ld. még: A. Voronel: a) 1978, 2. sz., 193.

o.; V. Menickel: 1978, 3. sz., 181. o.

[43] Bergyajev: a) 82-83. o.

[44] Szolovjov: 5. köt., 13., 16. o.

[45] Steinsalz: 1975, 1. sz., 139., 140. o.

[46] Wartburg: 1986, 47. sz., 220. o.

[47] Steinsalz: 1975, 1. sz., 141., 142. o.

[48] Gersenzon: 1981, 19. sz., 106., 107., 108. o.

[49] Ettinger: a) 1987, 55. sz., 208. o.

[50] Vajman: 1979, 7. sz., 150. o.

[51] Szliozberg: 3. köt., 309-310. o.

[52] Oz: b) 1991, 66. sz., 242-243. o.

[53] Gersenzon: 1981, 19. sz., 114-116. old.

[54] Dosztojevszkij: 1877. márc., 3. fejezet, 83. o.

[55] **ZSE**, 14. köt., 405. o.

[56] Mendzserickij: 1992, 80. sz., 152., 164. o.

[57] **Levéltár**: F. 5802, op. 1., 31. levéltári egység, 419-420. o.

[58] Bergyajev: b) 4-5. o.

[59] N. Sztruve: 6. o. 527

[60] Bulgakov: b) 7-8. o.

[61] Szamorodnickij: 1980, 15. sz., 137. o.

[62] Cirjulnyikov: a) 1984, 77. sz., 144. o.

[63] A. Voronel: c) 1981, 20. sz., 123. o.

[64] Szamorodnickij: 1980, 15. sz., 145. o.

[65] Vissze: 1991, 77. sz., 111. o.

[66] A. Voronel: d) 1991, 74. sz., 141. o.

[67] Szegre: 1978, 3. sz., 142. o.

[68] D. Levin: 1978, 1. sz., 53. o.

[69] Eldad: a) 1984, 76. sz., 140., 147. o.

[70] A. Voronel: d) 1991, 74. sz., 146-147. o.

[71] Cirjulnyikov: a) 1984, 77. sz., 149., 152., 154-155. o.

[72] Kucszerszkij: 1993, 88. sz., 136. o.

[73] Scsaranszkij: 1986, 49. sz., 112. o.

[74] Bickerman: b) 13. o.

[75] **IM**, 1976, 11. sz., 192. o.

[76] Zweig: 1976, 11. sz., 193-195. o.

[77] Brod: 1976, 11. sz., 200-202. o.

[78] Nudelman: a) 1978, 3. sz., 192. o.

[79] A. Voronel: e) 1985, 40. sz., 126. o.

[80] Margolina: a) 151. o.

[81] Eldad: a) 1984, 76. sz., 147. o.

[82] N. Voronel: a) 1982, 24. sz., 118. o.

[83] A. Voronel: f) 63. o.

[84] A. Voronel: g) 1992, 80. sz., 204. o.

1. FEJEZET

[1] *Recs*, 1917, márc. 7., 2. o.

[2] *Birzseviye vedomosztji*, 1917. márc. 8., 5. o.

- [3] *Birzseviye vedomosztyi*, 1917. márc. 10., 6. o.
- [4] **KZSE**, 7. köt., 377. o.
- [5] *Recs*, 1917. márc. 9., 4. o.; márc. 10., 5. o. stb.
- [6] *Birzseviye vedomosztyi*, 1917. márc. 9., 2. o.
- [7] *Birzseviye vedomosztyi*, 1917. márc. 9., 2. o.
- [8] **KZSE**, 7. köt., 377. o.
- [9] Szliozberg: 3. köt., 360. o.
- [10] **KZSE**, 7. köt., 377. o.
- [11] *Recs*, 1917. márc. 25., 6. o.
- [12] *Recs*, 1917. márc. 25., 6. o.
- [13] Vinaver: 92. o.
- [14] *Russzkaja volja*, 1917. márc. 29., 5. o.
- [15] Szliozberg: 3. köt., 360. o.
- [16] B. Orlov: a) 1988, 60. sz., 157. o.
- [17] *Recs*, 1917. márc. 17., 5. o.
- [18] A cári rezsim bukása: az 1917-ben az ideiglenes kormány rendkívüli nyomozati bizottságánál felvett kihallgatási és vallomási jegyzőkönyvek gyorsírással beszámolóit. Leningrád: GIZ, 1924, 1. köt., 119-121., 429. o.
- [19] *Russzkaja volja*, 1917. ápr. 21., 4. o.
- [20] *Izvesztyija*, 1917. márc. 6., 4. o.
- [21] *Izvesztyija*, 1917. márc. 6., 2. o.
- [22] Pl. *Birzseviye vedomosztyi*, 1917. ápr. 8. és 12.; *Russzkaja volja*, 1917. ápr. 9.; *Izvesztyija*, 1917. ápr. 15. és 28. stb.
- [23] **ZSE**, 15. köt., 281-284. o.
- [24] *Izvesztyija*, 1917. márc. 26., 2. o.
- [25] *Russzkaja volja*, 1917. ápr. 15., 4. o.
- [26] *Birzseviye vedomosztyi*, 1917. ápr. 23., 3. o.
- [27] *Birzseviye vedomosztyi*, 1917. máj. 19., 1. o.
- [28] Gyeny, 1917. máj. 10.
- [29] *Birzseviye vedomosztyi*, 1917. márc. 11., 2. o.
- [30] *Birzseviye vedomosztyi*, 1917. márc. 10., 6. o.
- [31] *Recs*, 1917. márc. 10., 3. o.
- [32] *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem: Keter Publishing House, 1971, 14. kiadás, 961. o.
- [33] Aronszon: a) 13-14. o.
- [34] Aronszon: b) 133. o.
- [35] **KZSE**, 7. köt., 378. o.
- [36] Nabokov: 1. köt., 15. o.
- [37] Balk.: 16. o.
- [38] **Overman**: 5. o.
- [39] Zaszlavszkij, Kantorovics: 1. köt., 63., 65. o.
- [40] **OZSE** 2. köt., 502. o.
- [41] **KZSE**, 7. köt., 381. o.
- [42] Landau: 116. o.
- [43] Claude Anet: 61. o.
- [44] Sztankevics: 86. o.

2. FEJEZET

- [1] *Gyelo naroda*, 1917. márc. 25., 3. o.
- [2] *Russzkaja volja*, 1917. ápr. 14., 1. o.; ápr. 20., 1. o.; *Recs*, 1917. ápr. 16., 1. o.; ápr. 20., 1. o.
- [3] *Russzkaja volja*, 1917. ápr. 23., 4. o.
- [4] *Birzseviye vedomosztji*, 1917. máj. 24., 2. o.
- [5] Pl. *Russzkaja volja*, 1917. máj. 10., 5. o.; *Birzseviye vedomosztji*, 1917. máj. 9., 5. o.; jún. 1., 6. o.; *Recs*, 1917. júl. 29., 6. o.
- [6] **KZSE**, 7. köt., 399. o.
- [7] **KZSE**, 7. köt., 380-381. o.
- [8] **KZSE**, 7. köt., 379. o.
- [9] Aronszon: c) 6. o.
- [10] **KZSE**, 7. köt., 378. o.
- [11] *Izvesztijja*, 1917. ápr. 9., 4. o.
- [12] **KZSE**, 7. köt., 378-379. o.
- [13] **KZSE**, 7. köt., 378. o.
- [14] *Izvesztijja*, 1917. szept. 15., 2. o.
- [15] **KZSE**, 6. köt., 85. o.; 7. köt., 379. o.
- [16] **KZSE**, 7. köt., 378. o.
- [17] *Birzseviye vedomosztji*, 1917. ápr. 12., 4. o.
- [18] **KZSE**, 6. köt., 463., 464. o.
- [19] Paszmanyik: a) 211. o.
- [20] **KZSE**, 7. köt., 378. o.
- [21] **KZSE**, 7. köt., 379. o.
- [22] **KZSE**, 7. köt., 380-381. o.
- [23] **KZSE**, 7. köt., 379. o.
- [24] *Recs*, 1917. ápr. 27., 3. o.
- [25] **KZSE**, 7. köt., 378. o.
- [26] *Russzkaja volja*, 1917. ápr. 25., 5. o.
- [27] Gyenyikin: 129-130. o.
- [28] **KZSE**, 7. köt., 379. o.
- [29] *Birzseviye vedomosztji*, 1917. máj. 5., 2. o.
- [30] **KZSE**, 4. köt., 775. o.
- [31] **KZSE**, 5. köt., 475. o.
- [32] *Obscseje gyelo*, 1917. okt. 14., okt. 16.
- [33] Sutton: 14-36. o.
- [34] *Recs*, 1917. jún. 27., 3. o.; jún. 28., 2-3. o.
- [35] *Recs*, 1917. aug. 2., 3. o.
- [36] Viszsj Szovjet Narodnava Hozjajsztva
- [37] **OZSE**, 1. köt., 240. 427. o.; 2. köt., 124. o.; 3. köt., 29., 179., 280. o.
- [38] **OZSE**, 1. köt., 473. o.; 3. köt., 41. o.
- [39] A kommunizmussal szembeni népi ellenállás Oroszországban: Ural és Káma-mente. 1917. nov.–1919. jan. Szerk.: M. Bernstam. Párizs: YMCA-Press, 1982., 356. o. – Legújabb kori orosz történeti kutatások, 3. köt.
- [40] **OZSE**, 2. köt., 85. o.; 3. köt., 106. o.
- [41] **OZSE**, 3. köt., 224., 505. o.; 1. köt., 239. o.

- [42] *Recs*, 1917, jún. 28., 2. o.
- [43] *Russzkaja volja*, 1917. ápr. 13., 3. o.
- [44] *Russzkaja volja*, 1917. ápr. 9., 3. o.
- [45] *Birzseviye vedomosztji*, 1917. máj. 7., 3. o.
- [46] Aronszon: c) 7. o.
- [47] **KZSE**, 7. köt., 381. o.
- [48] **KZSE**, 7. köt., 381. o.
- [49] I. O. Levin: 124. o.
- [50] **KZSE**, 7. köt., 399. o.
- [51] Aronszon: c) 10. o.; **KZSE**, 7. köt., 381. o.
- [52] **OZSE**, 3. köt., 162., 293. o.
- [53] Aronszon: c) 7. o.
- [54] *Izvesztija*, 1917. nov. 8., 5. o.
- [55] Paszmányik: b) 153-154. o.
- [56] *Recs*, 1917. júl. 28., 3. o.
- [57] Lelevics: 1922, 13., 66-67. o.
- [58] Sztankevics: 86-87. o.
- [59] Gyenyikin: 216. o.
- [60] Szuhanov: 5. könyv, 287. o.
- [61] *Russzkaja volja*, 1917. máj. 7., 4. o.
- [62] *Russzkaja volja*, 1917. máj. 7., 6. o.
- [63] Az ideiglenes kormány ülésnaplói, Petrográd, 1917., 1. köt.: márc.-máj. Ápr. 6-i ülés (44. napló, 5. cikk) és ápr. 27-i ülés (64. napló, 4. cikk)
- [64] *Recs*, 1917. jún. 28., 2. o.
- [65] *Recs*, 1917. máj. 3., 6. o.
- [66] Nazsivin: 28. o.
- [67] *Russzkaja volja*, 1917. jún. 17., esti kiad., 4. o.
- [68] *Recs*, 1917. szept. 9., 3. o.
- [69] *Recs*, 1917. aug. 8., 5. o.
- [70] *Russzkaja volja*, 1917. jún. 17., 4. o.
- [71] Nabokov: 1. köt., 80. o.
- [72] V. I. Lenin: a) 4. köt., 311. o.
- [73] *Izvesztija*, 1917. jún. 28., 5. o.
- [74] *Izvesztija*, 1917. jún. 30., 10. o.
- [75] *Recs*, 1917. okt. 20., 3. o.
- [76] *Izvesztija*, 1917. okt. 26., 2. o.
- [77] *Gyelo naroda*, 1917. okt. 29., 1. o.
- [78] *Recs*, 1917. júl. 11., 3. o.
- [79] *Recs*, 1917. júl. 21., 4. o.
- [80] *Recs*, 1917. szept. 16., 3. o.
- [81] Landau: 105., 106. o.
- [82] Paszmányik: b) 245. o.
- [83] *Recs*, 1917. júl. 26., 3. o.
- [84] Eldad: b) 1980, 16. sz., 120. o.
- [85] Paszmányik: b) 179-181. o.
- [86] *Recs*, 1917. aug. 16., 3. o.

[87] Boguszlavszkij: a) 1980, 16. sz., 169. o.

[88] V. I. Lenin: a) 30. köt., 231. o.

[89] **KZSE**, 7. köt., 381. o.

[90] Asztrahan: 407. o.

[91] Abramovics: 1. köt., 45., 46. o.

[92] L. Trockij: a) 2. rész, 361. o.

3. FEJEZET

[1] **KZSE**, 7. köt., 399. o.

[2] Paszmanyik: b) 155. o.

[3] Gringauz: 46. o.

[4] **KZSE**, 2. köt., 312. o.

[5] *Izvesztyija*, 1920. okt. 12., 1. o.

[6] N. Lenin: 17-18. o.

[7] L. Schapiro: a) 164. o.

[8] Heifec: a) 1980, 14. sz., 162. o.

[9] *Jevrejszkaja tribuna*, 1923. szept. 7., 1. o.

[10] Sub: 142. o.

[11] Larin: 260-262. o.

[12] Paszmanyik: a) 212. o.

[13] Tonjoroff: 1920. szept. 10., 507. o.

[14] *Lityeraturnij kurjer*, 1985, 11. sz., 67. o.

[15] M. Agurszkij: 264. o.

[16] Cirjulnyikov: b) 1987, 96. sz., 155. o.

[17] L. Schapiro: a) 164-165. o.

[18] M. Agurszkij: 264. o.

[19] **Overman**: 192 7., 7. o.

[20] Conquest: 192. o.

[21] *Gyeny*, 1917. dec. 5., 2. o.

[22] Maszlov: 2. könyv, 190. o.

[23] Sz. E. Trubeckoj: 195-196. o.

[24] *Russzkaja volja*, 1917. júl. 8., esti kiadás, 4. o.

[25] **Bolsevikok, 1903-1916**: 318. o.

[26] **KZSE**, 5. köt., 476. o.

[27] **KZSE**, 6. köt., 124. o.

[28] **OZSE**, 1. köt., 267. o.

[29] Nyizsnyij Novgorod-i pártarchívum, F. 1, op. 1, 66. őrzési egység, 3., 12. stb. lapok

[30] Larin: 258. o.

[31] **Bolsevikok, 1903-1916**: 340. o.; **OZSE**, 1. köt., 100-101, 376, 427, 465-466. o.; 2. köt., 51, 61, 321, 482. o.; 3. köt., 306. o.

[32] **OZSE**, 1. köt., 160, 250, 234, 483, 502, 533. o.; 3. köt., 260. o.

[33] Szibériai, távol-keleti vidék, in: Omszk, 1993, 5-6. sz. (máj. –jún.), 35-37. o.

[34] *Izvesztyija*, 1931. ápr. 7., 2. o.

[35] *Izvesztyija*, 1928. márc. 6., 5. o.; **OZSE**, 2. köt., 295-296. o.

[36] Nazsivin: 93. o.

- [37]Negretov: 97., 106. o.
- [38]Aronszon: C) 16. o.
- [39]**Bolsevikok, 1903-1916**: 283-284. o.
- [40] L. Trockij: b) 101. o.
- [41] Heifec: b) 246-247, 258, 268-271. o.
- [42]Heifec: b) 355. o.
- [43]Heifec: b) 246., 378-380. o.
- [44]*Izvesztyija*, 1918. ápr. 28., 4. o.
- [45]Larin: 7-8. o. (hiv.: Sz. Agurszkij 155. o.)
- [46] *Izvesztyija*, 1918. jún. 27., 4. o.
- [47]Larin: 259. o.
- [48] N. Levin: 17-18. o.
- [49]**KZSE**, 4. köt., 766. o.
- [50] *Cerkovnije vedomosztyi*, 1. sz. (jan. 5.), 38. o.
- [51] Menysoj: 1919. júl. 3. , 1. o.
- [52] **Levéltár**: Tyihon pátriárka elleni vizsgálat iratai. 2000., dok. sz. 58., 600-604. o.
- [53] **Levéltár**: F. 130, op. 4, őrzési egység sz.: 94., 1. lap. – A kistanács 1920. szept. 2-i ülésének 546. számú jegyzőkönyve
- [54]**Levéltár**: F. 1235, op. 56, dok. sz.: 26., 43. lap
- [55] Maszlov: 2. könyv, 43. old.
- [56] Bulgakov: a) 76. o.
- [57] Bulgakov: a) 98., 121., 124. o.
- [58] Paszmanyik: b) 156. o.
- [59]Bickerman: b) 25. o.
- [60] Bickerman: a) 42. o.
- [61] Bickerman: b) 14-15. o.
- [62] Landau: 117. o.
- [63] Paszmanyik: b) 156. o.
- [64] Sub: 143. o.
- [65] Paszmanyik: b) 157. o.
- [66] Avineri S.: 1990, 73. sz., 112. o.
- [67] Sturman: a) 1989, 68. sz., 149-150. o.
- [68] I. O. Levin: 127. o.
- [69] Landau: 109. o.
- [70] Linszkij: 145., 146. o.
- [71] Paszmanyik: a) 225. o.
- [72]Paszmanyik: b) 129. o.
- [73] *The Jewish Chronicle*, 1919. márc. 28., 10. o.
- [74] Mentor, Peace, War – and Bolshevism, *The Jewish Chronicle*, 1919. ápr. 4., 7. o.
- [75]Bickerman: b) 34. o.
- [76] Bickerman: a) 124-125. o.
- [77] I. O. Levin: 125, 126. o.
- [78] Podgorec: 1985, 86. sz., 113. o.
- [79] Sutton: 141-142. o.

- [80] Tirkova-Williams: a) 297-299. o.
- [81] Overman: 22-23., 26-27. o.
- [82] Müller: 1990, 73. sz., 96. o.; ld. még: *Jevrejszkaja tribuna*, 1920, 10. sz., 3. o.
- [83] **OZSE**, 1. köt., 154. o.
- [84] **OZSE**, 1. köt., 22. o.
- [85] Potok: 3 7., 44-45. o.
- [86] Aronszon: d) 133-135. o.
- [87] Aronszon: d) 135-136. o.
- [88] **KZSE**, 1. köt., 560. o.
- [89] **OZSE**, 1. köt., 478. o.; 2. köt., 78. o.; 3. köt., 286. o.
- [90] Dimanstein: 3. köt., 1. kiad., 125. o.
- [91] **KZSE**, 1. köt., 560. o.
- [92] Bickerman: b) 44. o.
- [93] Azbel: 1989, 104. sz., 231. o.
- [94] Független munkásmozgalom 1918-ban: Iratok és anyagok. Szerk.: M. Bernstam, Párizs: YMCA-Press, 1981, 291-293. o. Legújabbkori orosz történelmi kutatások, 2. (köt.)
- [95] **OZSE**, 1. köt., 135-136., 199-200. o.
- [96] **OZSE**, 1. köt., 331., 419. o.; 2. köt., 221-222., 230. o.
- [97] **OZSE**, 2. köt., 36., 51-52., 176. o.
- [98] Schechtman: a) 317. o.
- [99] Schechtman: a) 315. o.
- [100] Hepstein: 390-392. o.
- [101] Heifec: a) 1980, 14. sz., 162. n.
- [102] **OZSE**, 2. köt., 276-277. o.
- [103] Tirkova-Williams: a) 299. o.
- [104] B. Orlov: b) 1975, 2. sz.; Nyilov: 1989, 6.
- [105] Konyajev: 1995, 10. sz., 240-241, 250-252. o.
- [106] Klementyjev: 241-245. o.
- [107] Landau: 110. o.
- [108] Azbel: 1989, 104. sz., 192-196., 199., 203., 209., 223., 225-226. o.
- [109] Mandel: 200. o.
- [110] Landau: 111-112. o.
- [111] Bickerman: b) 22. o.
- [112] Paszmanyik: a) 212. o.
- [113] Paszmanyik: h) 200. o.
- [114] Paszmanyik: b) I 5 7. o.
- [115] Sturman: b) 357. o.
- [116] Paszmanyik: b) 1 I. o.
- [117] Margolina: a) 99-100. o.
- [118] I. O. Levin: 123. o.
- [119] Paszmanyik: b) 198. o.
- [120] Singarjova: 66-68. o.

4. FEJEZET

- [1] Landau: 117. o.

- [2] Sorokin: 267. o.
- [3] **KZSE**, 1. köt., 686. o.
- [4] Abramovics: 1. köt., 45-61. o.
- [5] **OZSE**, 3. köt., 285. o.
- [6] **OZSE**, 1. köt., 122., 340., 404., 515.; 2. köt., 120., 126., 434., 511. o.
- [7] **OZSE**, 3. köt., 61., 278., 305., 503. o.
- [8] **OZSE**, 1. köt., 144.; 2. köt., 354., 388-389. o.
- [9] **Vörös kozákság**
- [10] V. V. Sulgin: a) 145. o.
- [11] V. V. Sulgin: a) 157. o.
- [12] Mirszkij: a) 1924. febr. 1., 3. o.
- [13] Melgunov: 43., 48., 70-71., 72-73. o.
- [14] Melgunov: 50., 99., 100., 105., 109., 113. o.
- [15] Columbia University, New York, Trotsky's Archive, bMs Russ 13 T-160, ügyirat: („9. sz. pártlevelezés 1919-ből”), 9. o.
- [16] Kricsevszkij: 321., 344. o.
- [17] Kricsevszkij: 327-329. o.
- [18] **OZSE**, 1. köt., 106., 124., 223., 288.; 2. köt., 22., 176., 302., 350., 393.; 3. köt., 374., 473. o.
- [19] Maszlov: 2. könyv, 193. o.
- [20] Negretov: 1\$1-1\$4., 2 3 2-236. o.
- [21] Landau: 117-118. o.
- [22] Maszlov: 196. o.
- [23] **OZSE**, 2. köt., 388-389. o.
- [24] V. V. Sulgin: b) 313-318. o.
- [25] Csekista a Csekáról (A déloroszországi különleges vizsgálóbizottság levéltárából), in: Idegének oldalán 9. köt., 111-141. o.
- [26] Remizov: 376-377. o.
- [27] V. V. Sulgin: a) 95-96. o.
- [28] Maszlov: 44. o.
- [29] Ljubarszki: 1990, 109. sz., 134 o.
- [30] **OZS**, 6-7. o.
- [31] Landau: 100. o.
- [32] Sztjeklov: 1920. máj. 18. 1. o.
- [33] Larin: 31. o.
- [34] **KZSE**, 6. köt., 646. o.; 1. köt., 326. o.
- [35] Müller: 1990, 73. sz., 96., 99-100. o.
- [36] **KZSE**, 4. köt., 733-734. o.
- [37] Müller: 1990, 73. sz., 99. o.
- [38] Müller: 1990, 73. sz., 100-101. o.
- [39] Landau: 115. o.
- [40] Schechtman: b) 22. o.
- [41] Schechtman: b) 29., 30., 35. o.
- [42] V. I. Lenin: a) 30. köt., 346. o.
- [43] Schechtman: b) 33-34. o.
- [44] Schechtman: b) 35-37. o.

- [45] **KZSE**, 4. köt., 256. o.
- [46] **OZSE**, 1. köt., 407. o.
- [47] I. M. Trockij: 59. o.
- [48] I. M. Trockij: 62. o.
- [49] I. M. Trockij: 62. o.
- [50] Paszmanyik: a) 211. o.
- [51] Bickerman: a) 66-67. o.
- [52] **KZSE**, 6. köt., 570. o.
- [53] Bickerman: b) 65. o.
- [54] Maszlov: 25., 26. o.
- [55] Larin: 40., 41. o.
- [56] Maszlov: 40. o.
- [57] Müller: 1990, 73. sz., 97. o.
- [58] Litvinov: 1983, 28. sz., 191-206. o.
- [59] **KZSE**, 6. köt., 574. o.
- [60] **Zsidópogromok, 1918-1921**
- [61] **Zsidópogromok, 1918-1921**, 73-74. o.
- [62] **KZSE**, 7. köt., 403. o.
- [63] Paszmanyik: b) 169. o.
- [64] Polner: 274. o.
- [65] Paszmanyik: b) 176-177. o.
- [66] **KZSE**, 7. köt., 403. o.
- [67] Kosztircsenko: 56-57. o.
- [68] Paszmanyik: a) 216. o.
- [69] Kosztircsenko: 56. o.
- [70] Paszmanyik: b) 185. o.
- [71] A. von Lampe tábornok: 1981, 3. sz., 38-39. o. (átvéve: *Russzkij kolokol*, 1929, 6-7. sz.)
- [72] **KZSE**, 6. köt., 572. o.
- [73] V. V. Sulgin: a) 97-98. o.
- [74] Bickerman: b) 64. o.
- [75] V. V. Sulgin: a) 86. o.
- [76] Paszmanyik: b) 186-187. o.
- [77] Bickerman: b) 65-66. o.
- [78] Paszmanyik: b) 173-174. o.
- [79] **KZSE**, 6. köt., 572-574. o.
- [80] Linszkij: 149-151. o.
- [81] Paszmanyik: b) 183. o.
- [82] V. V. Sulgin: a) 55., 81., 82. o.
- [83] Linszkij: 157., 160-161. o.
- [84] Paszmanyik: b) 181., 187. o.
- [85] I. O. Levin: 136. o.
- [86] Bickerman: b) 51., 82. o.
- [87] Paszmanyik: b) 181. o.
- [88] **KZSE**, 4. köt., 598. o.
- [89] Cohen: 56., 57. o.

- [90] Gr. N. Trubeckoj herceg: 202. o.
[91] Larin: 38. n.
[92] **Zsidópogromok, 1918-1921:** 74. o.
[93] **NSZE**, 24. köt., 148. o.
[94] **KZSE**, 6. köt., 569. o.
[95] Kosztircsenko: 56. o.
[96] Schechtman: a) 321. o.; **KZSE**, 6. köt., 85. o.; 1. köt., 560. o.
[97] I. O. Levin: 134. o.
[98] **KZSE**, 6. köt., 570., 574. o.
[99] Bickerman: b) 63. o.
[100] Maszlov: 26. o.
[101] Sz. M. Schwarz: b) 14. o.
[102] Linszkij: 147., 148., 149. n.
[103] Bickerman: b) 58-60. o.

5. FEJEZET

- [1] **KZSE** 8. köt., 294. o.
[2] Parks: 44. o.
[3] Horuv D.: 1. (6.) köt., 352. o.
[4] G. Sztruve: 24. o.
[5] Szedih: 426-427. o.
[6] Szedih: 426. o.
[7] **Zsidók az orosz emigráció kultúrájában**
[8] Gul: 99. o.
[9] Oszorgin: 1. köt., 15-17. o.
[10] Oszorgin: 1. köt., 18-19. o.
[11] Szedih: 427. o.
[12] Szedih: 429., 430. o.
[13] Levitan: 448. o.
[14] Szedih: 431., 432. o.
[15] Szedih: 431., 432-434. o.
[16] V. V. Sulgin: a) 210. o.
[17] Szedih: 432., 434. o.
[18] Szedih: 435-436. o.
[19] **KZSE**, 9. köt., 2 S 3. o.
[20] Gul: 100. o.
[21] G. Sztruve: 230. n.
[22] **KZSE**, 9. köt., 255. o.
[23] Szedih: 443. o.
[24] Szedih: 432. o.
[25] Maszlov: 2. könyv, 37. o.
[26] Mirszkij: a) 1924. febr. 1. 3. o.
[27] Litovcev: 1928, máj. 29. 2. o.
[28] Paszmanyik: b) 9. o.
[29] Paszmanyik: b) 9. o.
[30] Bickerman: b) 11-12. o.
[31] Minden ország zsidóihoz!, in: **OZS**, 6. o.

- [32] Batault: Le problème juif
- [33]Paszmanyik: b) 15-16., 95. o.
- [34]Belloc: The jews
- [35]Paszmanyik: b) 16., 78. o.
- [36] Paszmanyik: b) 11-13. o.
- [37] M. Agurszkij: 195. o.
- [38]Kohn: 24. o.
- [39]**KZSE**, 6. köt., 846. o.

[40] Ezt az információt V. L. Burcev 1934-ben kapta K. I. Globacsov tábornoktól, aki 1915 februárja és 1917 márciusa között Pétervárott a védelmi hivatal vezetője volt, és 1938-ban Párizsban közzétette a „Jegyzőkönyvek”-ről írott kutatási anyagában. Id.: Burcev V. L.: Provokátorokat üldözve. „Sion bölcseinek jegyzőkönyvei” bizonyított hamisítás. Ju. V. Davidov előszavával; L. G. Aronov megj. M., 1991.

- [41] **KZSE**, 6. köt., 847. o.
- [42]**KZSE**, 6. köt., 847. o.
- [43]**KZSE**, 8. köt., 848. o.
- [44]Kartasov: 110-115. o.
- [45] Gyelevszkij: a)

[46] **Levéltár**: F. 5802, op. 1. őrzési egység sz. 31, 417-421. o. – V. L. Burcev nem hozta le A. V. Kartasov előszavát 1938-ban kiadott könyvében, de megőrizte iratai között. Ennek az előszónak a létezéséről az alábbi cikkből szereztünk tudomást: O. Budnyickij: A „zsidó-kérdés” az 1920-1930-as évek emigráns publicisztikájában, in: A zsidók és az orosz forradalom

- [47]Gar: 95. o.
- [48] Minden ország zsidóihoz! In: **OZS**, 6. o.
- [49]Bickerman: b) 87-89. o.
- [50] Paszmanyik: a) 219. o.
- [51]Bickerman: b) 84, 89. o.
- [52]**KZSE**, 7. köt., 890. o.
- [53]Bickerman: b) 40. o.
- [54]Bickerman: b) 12. o.
- [55]Bickerman: b) 47., 48., 72. o.
- [56] Gyelevszkij: b) 1922. szept. 19. 2. o.
- [57] Paszmanyik: a) 221. o.
- [58] Riklin: 1928. márc. 16. 5. o.
- [59] *Poszlednyije novosztvi*, 1936. aug. 13., 2. o.
- [60] Ivanovics: a) 53. o.
- [61] Bickerman: b) 23-24. o.
- [62] Bickerman: b) 54-55. o.
- [63]Paszmanyik: b) 7., 14. o.
- [64] Linszkij: 141., 144-145. o.
- [65] I. O. Levin: 124. o.
- [66] Bickerman: b) 24. o.
- [67]Paszmanyik: a) 215. o.
- [68] Minden ország zsidóihoz! In: **OZS**, 5. o.

- [69] Minden ország zsidóihoz! In: **OZS**, 7-8. o.
- [70] Landau: 100. o.
- [71] Landau: 104. o.
- [72] Minden ország zsidóihoz! In: **OZS**, 6. o.
- [73] Landau: 118. o.
- [74] Paszmanyik: a) 225. o.
- [75] Gyelevszkij: b) 1922. szept. 19. 3. o.
- [76] Bickerman: b) 78. o.
- [77] Bickerman: 52., 53-54. o.
- [78] Linszkij: 149. o.
- [79] Bickerman: b) 92. o.
- [80] Mandel: 202. o.
- [81] Linszkij: 153., 154. o.
- [82] Paszmanyik: a) 227-228. o.
- [83] Bickerman: b) 93. o.
- [84] Paszmanyik: a) 217-218. o.
- [85] G. A. Landau letartóztatásáról és haláláról szóló adatok az alábbi cikkből származnak: V. Hessen: 1993. 2. köt., 543. o.
- [86] Sztjepun: 1. köt., 301. o.
- [87] Mandel: 204. o.
- [88] Paszmanyik: a) 210. o.
- [89] Paszmanyik: a) 212., 213. o.
- [90] Linszkij: 152. o.
- [91] Bickerman: b) 74-75. o.
- [92] Paszmanyik: a) 226. o.
- [93] Paszmanyik: a) 226. o.
- [94] Kuliser: 1923, ápr. 6. 3-4. o.
- [95] Mirszkij: b) 1924. ápr. 7. 2. o.
- [96] Pozner: a) uo., 1-2. o.
- [97] S. Markis: b) 1984, 38. sz., 218. o.
- [98] Bickerman: a) 2 5. o.
- [99] Miljukov: 1922. szept. 1. 1-2. o.
- [100] Miljukov: 1922. szept. 1. 1-2. o.
- [101] *Poszlednyije novosztyi*, 1927. okt. 14., 2. o.; okt. 19., 1-2. o.
- [102] *Izvesztyija*, 1927. okt. 21., 3. o.
- [103] *Izvesztyija*, 1927. okt. 22., 1. o.
- [104] *Izvesztyija*, 1927. okt. 23., 1. o.
- [105] *Poszlednyije novosztyi*, 1927. okt. 25., 2. o.; okt. 26., 1. o.
- [106] **OZSE** 2. köt., 59. o.
- [107] *Poszlednyije novosztyi*, 1927. okt. 23., 1. o.
- [108] V. V. Sulgin: a) 156. o.
- [109] *Poszlednyije novosztyi*, 1928. máj. 29.
- [110] Litovcev: 1928. máj. 29. 2. o.
- [111] V. V. Sulgin: a) 11. o.
- [112] Ginzburg: 33. o.
- [113] Előszó, in: **ZSV-1**, 7. o.

6. FEJEZET

- [1] Popovszkij: 7. o.
- [2] Lvov: a) 1981. nov. 28.–dec. 4. 82. sz., 4. o.
- [3] **KZSE** 1 köt., 235. o.
- [4] **KZSE** 5. köt., 477-478. o.
- [5] Larin: 58-60. o.
- [6] M. Agurszkij: 265. o.
- [7] **KZSE**, 1. köt., 326. o.
- [8] Larin: 63-64., 74. o.
- [9] *Izvesztyija*, 1927. dec. 11., 1. o.
- [10] Sz. M. Schwarz: b) 44-46., 48-49. o. [hivatkozik: L. Singer: Az ORT KB egyesített statisztikai és gazdasági bizottságának anyagai és kutatásai. Moszkva, 1927, 1. kiadvány: A Szovjetunió zsidó lakossága (statisztikai és gazdasági szemle). Moszkva, Leningrád: Szocegiz, 1932.]
- [11] Bickerman: b) 116. o.
- [12] Sz. M. Schwarz: b) 7., 17., 25., 29., 39. o.
- [13] **KZSE**, 8. köt., 161-162. o.
- [14] Bickerman: b) 22-23. o.
- [15] **KZSE**, 8. köt., 186. o.
- [16] Aronszon: d) 137. o.
- [17] **OZSE**. 2. köt., 218. o.
- [18] Buharin: 1927. febr. 2. 4. o.
- [19] Larin: 86. o.
- [20] Larin: 124-125. o. (hivatkozik Kljucsnyikov felszólalásának gyorsírásos jegyzőkönyvére, és megjegyzi, hogy a felszólalás egy részét a *Rabocsaja Moszkva* 1926. dec. 7-i száma hozza le)
- [21] Larin: 127. o.
- [22] M. Agurszkij: 223. o.
- [23] Fedotov: 57.0.
- [24] Simon: 50. o.
- [25] V. I. Vernadszkij I. I. Petrunkevicshez írott, 1927. jún. 14-én kelt levele. In: *Novij mir*, 1989, 12. sz., 219. o.
- [26] Larin: 61-63., 86. o.
- [27] Larin: 259. o.
- [28] Je. Sz.: 1923. aug. 21. S. o.
- [29] M. Agurszkij: 264. o.
- [30] Schitz: 202. o.
- [31] *Jevrejszkaja tribuna*, 164. sz.
- [32] Larin: 257., 268. o.
- [33] Je. Sz.: 1923. aug. 21. 5. o.
- [34] M. Agurszkij: 303. o.
- [35] Larin: 258. o.
- [36] M. Agurszkij: 238-239. o.
- [37] *Izvesztyija*, 1922. máj. 17., 4. o.
- [38] **Bolsevikok, 1903-1916**: 316. o.
- [39] Kricsevszkij: 330-336. o.

- [40] Kricsevszkij: 340., 344-345. o.
- [41] **OZSE**, 3. köt., 178. o.
- [42] **OZSE**, 1. köt., 21. o.
- [43] *Izvesztyija*, 1927. dec. 18., 1., 3., 4. o.
- [44] **OZSE**, 3. köt., 115-116., 286., 374., 394., 414. o.
- [45] Azbel: 204-205. o.
- [46] L. Schapiro: a) 165. o.
- [47] Zarubezsnij: 1989, febr. (263. sz.) 24-28. o.
- [48] Abramovics: 1. köt.
- [49] Arad: a) 96. o.
- [50] Többek között erről is, lásd: Paszmanyik: b) 148. o.
- [51] **OZSE**, 2. köt., 499-500. o., 3. köt., 273., 422. o.
- [52] *Izvesztyija*, 1927. dec. 22., 1. o.
- [53] Ipatieff: 377. o.
- [54] Solomon: 2. rész
- [55] Ipatieff: 377. o.
- [56] *Jevrejszkaja tribuna*, 1922. júl. 6. (130. sz.), 6. o.
- [57] Zarubezsnij: 1989, febr. (263. sz.) 26-27. o.
- [58] *Izvesztyija*, 1927. aug. 25., 2. o.
- [59] **OZSE**, 1. köt., 331. o.
- [60] **OZSE**, 1. köt., 105., 536., 538. o., 2. köt., 256. o.
- [61] **OZSE**, 3. köt., 311-312. o.
- [62] **OZSE**, 3. köt., 302. o.
- [63] **OZSE**, 1. köt., 197-198., 234., 275-276. o., 2. köt., 18., 140., 518. o., 3. köt., 260. o.
- [64] *Izvesztyija*, 1927. nov. 27., 4. o.
- [65] **OZSE**, 3. köt., 383. o.
- [66] Bruckusz: a) 36. könyv, 519-521. o.
- [67] Larin: 73. o.
- [68] Pomeranz: a) 1980, 6. sz., 52-53., 68. o.
- [69] Mirszkij: a) 1924, 58. sz., 3. o.
- [70] Ivanovics: a) 47. o.
- [71] Heifec: c) 43. o.
- [72] Heifec: c) 44-45. o.
- [73] Boguszlavszkij: a) 1980, 16. sz., 174. o.
- [74] Ruthman: a) 1974, 2. sz., 7. o.
- [75] M. Agurszkij: 150. o.
- [76] Minden ország zsidóihoz! In: **OZS**, 7. o.
- [77] Bickerman: a) 70. o.
- [78] Lurje: 8. o.
- [79] Kuzskova: 1922. okt. 19. (144. sz.), 1-2. o.
- [80] Maszlov: 2. könyv, 41. o.
- [81] Maszlov: 2. könyv, 41., 42., 43., 155., 176-177. o.
- [82] Maszlov: 2. könyv, 42., 44-45. o.
- [83] Paszmanyik: b) 198-199. o.
- [84] Paszmanyik: b) 198., 200. o.

- [85] Landau: 101. o.
- [86] Paszmanyik: a) 217. o.
- [87] Kozakov: F. 1. E-60, 1. o.
- [88] V. V. Sulgin: a) 41-43. o.
- [89] Larin: 254. o.
- [90] Rimszkij: 1923. szept. 7. (170. sz.), 3. o.
- [91] Larin: 240-244. o.
- [92] Larin: 244. o.
- [93] Larin: 47. o.
- [94] Larin: 35., 86., 102., 108-110., 120. o.
- [95] Larin: 121., 134., 135. o.
- [96] Larin: 144., 145., 148-149. o.
- [97] Larin: 238-240., 244-245., 247., 248. o.
- [98] Sz. M. Schwarz: b) 8., 39. o.
- [99] Alekszandrova: 290. o.
- [100] Sz. M. Schwarz: b) 83-84. o.
- [101] L. Sz.: 1928. máj. 17., 4. o.
- [102] Larin: 9., 119-120., 269-270., 276-277., 280-282. o.
- [103] Larin: 27., 45-46., 106., 116., 252., 254., 255., 257. o.
- [104] Larin: 138., 283., 288. o.
- [105] Larin: 259., 278. o.
- [106] Sz. M. Schwarz: b) 72-73. o.
- [107] Sz. M. Schwarz: b) 32. o.
- [108] Sz. M. Schwarz: b) 88-89. o.
- [109] Sz. M. Schwarz: b) 90-91. o.
- [110] Landau: 101. o.
- [111] Sz. M. Schwarz: b) 73., 74. o.
- [112] NEP és a zsidók. In: *Jevrejszkaja tribuna*, 1923. szept. 21. (171. sz.), 3-4. o.
- [113] **KZSE**, 8. köt., 170., 171. o.
- [114] **KZSE**, 8. köt., 186. o.
- [115] Larin: 75., 77-80., 107. o.
- [116] Aronszon: d) 137. o.
- [117] Larin: 121-122. o.
- [118] Ettinger: h) 1970, 5. sz., 38-39. o.
- [119] *Izvesztyija*, 1928. április 22., 7. o.
- [120] **KZSE**, 8. köt., 187. o.
- [121] **KZSE**, 8. köt., 161. o.
- [122] **KZSE**, 8. köt., 188. n.
- [123] Aronszon: d) 136. o.
- [124] NEP és a zsidók. In: *Jevrejszkaja tribuna*, 1923. szept. 21. (171. sz.), 3-4. o.
- [125] Simon: 22., 159., 192., 217., 237. o.
- [126] Bruckusz: 36. könyv; 511-512. o.
- [127] Bruckusz: 36. könyv; 513-518. o.
- [128] Paszmanyik: b) 198., 194., 195. o.

- [129] V. I. Lenin: a) 32. köt., 201. o.
- [130] Sutton: 64-66., 193. o.
- [131] V. I. Lenin: b) 53. köt., 267. o.
- [132] Bruckusz: 36. könyv, 525. o.
- [133] Bruckusz: 36. könyv, 529-526. o.
- [134] Larin: 293., 297-298. n.
- [135] P. Sztruve: 1925. okt. 25. (145. sz.), 1. o.
- [136] *Rul*, 1925. okt. 1. (1469. sz.), 1. o.
- [137] Benegyiktov: 1925. nov. 6. (1699. sz.), 2. o.
- [138] Larin: 295., 296., 300-302. o.
- [139] **KZSE**, 8. köt., 184. o.
- [140] **KZSE**, 8. köt., 185., 188. o.
- [141] **KZSE**, 6. köt., 139-140. o.
- [142] Larin: 74., 174., 175., 308. o.
- [143] Larin: 150-152., 233-234. o.
- [144] *Izvesztyija*, 1928. máj. 1., 4. o.
- [145] *Izvesztyija*, 1927. júl. 13., 4. o.
- [146] *Izvesztyija*, 1927. júl. 13., 4. o.
- [147] **KZSE**, 2. köt., 552. o., 4. köt., 599. n.
- [148] Aronszon: d) 137. o.
- [149] Larin: 97-98., 236. o.
- [150] Larin: 206. o.
- [151] **KZSE**, 4. köt., 600. o.
- [152] **KZSE**, 2. köt., 554. o.
- [153] **KZSE**, 2. köt., 354. o.
- [154] Aronszon: d) 137. o.
- [155] **KZSE**, 2. köt., 554. o.
- [156] Hruscsov és a Birobidzsán-mítosz. In: *Szocialiszticeszkij vesztnyik*, 1958, 7-8. sz., 142-143. o.
- [157] Encyclopaedia Britannica, 15. had., 1981, X. köt., 817. o. 2. oszlop
- [158] **KZSE**, 1. köt., 445-446. o.
- [159] Larin: 183-184. o.
- [160] Hruscsov és a Birobidzsán-mítosz. In: *Szocialiszticeszkij vesztnyik*, 1958, 7-8. sz., 144. o.
- [161] Larin: 188., 189. o.
- [162] **KZSE**, 1. köt., 448. o., 8. köt., 188. o.
- [163] Larin: 184., 186-189. o.
- [164] **KZSE**, 8. köt., 188. o.
- [165] **KZSE**, 8. köt., 146. o.
- [166] **KZSE**, 8. köt., 165-166. o.
- [167] **KZSE**, 8. köt., 166. o.
- [168] **KZSE**, 7. köt., 947.
- [169] **KZSE**, 2. köt., 465. o.
- [170] Aronszon: d) 137. o.
- [171] **KZSE**, 2. köt., 465. o.
- [172] B. Orlov: a) 1988, 60. sz., 161. o.

- [173] L. Schapiro: a) 167. o.
- [174] Minden ország zsidóihoz! In: **OZS**, 5. o.
- [175] Paszmanyik: a) 214. o.
- [176] Paszmanyik: b) 195. o.
- [177] **KZSE**, 2. köt., 439. o., **OZSE**, 2. köt., 432. o., B. Orlov: a) 1988, 60. sz., 161. o.
- [178] Szluckij: 241-242., 246. o.
- [179] **KZSE**, 2. köt., 422. o.
- [180] Sz. Schwarz: 407. o.
- [181] Larin: 56. o.
- [182] **KZSE**, 1. köt., 326. o., 2. köt., 465. o., 6. köt., 125. n.
- [183] Mark: a) 2 3 5-2 3 8. o.
- [184] **KZSE**, 8. köt., 175. o.
- [185] **KZSE**, 8. köt., 177-179., **OZSE**, 2. köt., 195-196. o.
- [186] Mark: b) 324-229. o.
- [187] Szluckij: 245., 247. o.
- [188] **KZSE**, 8. köt., 174., 181-182. o.
- [189] Szvet: b) 366-271. o.
- [190] **KZSE**, 9. köt., 477. o.
- [191] **KZSE**, 4. köt., 616. o.
- [192] Szvet: b) 273-278. o.
- [193] **KZSE**, 8. köt., 183. o.
- [194] Levityina: a) 1984, 34. sz., 204. o.
- [195] Schechtman: a) 321-323. o.
- [196] **KZSE**, 8. köt., 200. o.
- [197] **KZSE**, 8. köt., 201. o.
- [198] **KZSE**, 5. o., 476. o., 7. köt., 948. o.
- [199] Heifec: d) 74-79. o.
- [200] Schechtman: a) 324-325. o.
- [201] Paszmanyik: a) 214. o.
- [202] **KZSE**, 7. köt., 948. o., Schechtman: a) 325-328. o.
- [203] Bickerman: b) 92. o.
- [204] Bickerman: b) 53. o.
- [205] I. O. Levin: 138. o.
- [206] Landau: 118. o.
- [207] **KZSE**, 8. köt., 199. o.
- [208] Szliozberg: 3. köt., 376. o.
- [209] Ivanovics: a) 47. o.
- [210] *Jerusalem Post*, 1973. ápr. 13., 1979. okt. 7.
- [211] Margolina: a) 106. o.
- [212] M. Agurszkij: 114. o.
- [213] **KZSE**, 1. köt., 235. o.
- [214] Pozner: b) 271. o.
- [215] Larin: 304. o.
- [216] **KZSE**, 8. köt., 194. o.
- [217] Zsinagógák elleni hadjárat Szovjet Oroszországban. In: *Jevrejszkaja*

tribuna, 1922. ápr. 21. (120. sz.), 7. o.

- [218] **KZSE**, 8. köt., 196. o.
- [219] Szvet: c) 205-207. o.
- [220] **KZSE**, 8. köt., 194. o.
- [221] **KZSE**, 8. köt., 195. o.
- [222] Szvet: c) 209. o.
- [223] **KZSE**, 4. köt., 257. o.
- [224] **KZSE**, 8. köt., 195. o.
- [225] Szvet: c) 208. o.
- [226] **KZSE**, 8. köt., 197. o.
- [227] **KZSE**, 8. köt., 198. o.
- [228] Szvet: c) 208-209. o.
- [229] **KZSE**, 8. köt., 199. o.
- [230] Larin: 285. o.
- [231] Szluckij: 246. o.
- [232] **Negyven negyvened**: 1. köt., 13. o.; Pozner: b) 271. o.
- [233] Popovszkij: 1981. szept. 20-26. (84. sz.), 7. o.
- [234] **KZSE**, 4. köt., 275. o., **OZSE**, 3. köt., 439. o.
- [235] **KZSE**, 1. köt., 653. o.
- [236] **KZSE**, 4. köt., 276-277. o.
- [237] Tirkova-Williams: b) 1990, 111. sz., 214-215. o.
- [238] **KZSE**, 4. köt., 860-862. o.
- [239] **KZSE**, 1. köt., 547. o.
- [240] **KZSE**, 5. köt., 541-542. o.; **OZSE**, 2. köt., 86-87. o.
- [241] **OZSE**, 1. köt., 377. o.
- [242] **OZSE**, 2. köt., 287. o.
- [243] **OZSE**, 1. köt., 288., 409. o.
- [244] **OZSE**, 3. köt., 3 36. o.
- [245] M. Agurszkij: 240. o.
- [246] M. Agurszkij: 240-242., 244. o.
- [247] *Izvesztyija*, 1927. okt. 13., 2. o.
- [248] Jaroszlavszkij: 1927. nov. 12., 2. o.
- [249] *Izvesztyija*, 1927. dec. 11., 1. o. 539
- [250] *Izvesztyija*, 1927. dec. 22., 2-4. o., dec. 23., 4-5. o.
- [251] **OZSE**, 2. köt., 93. o., 3. köt., 497. o.
- [252] Margolina: a) 84. o.
- [253] Popovszkij: 1981. szept. 20-26. (84. sz.), 7. o.
- [254] Szemasko: 1927. aug. 20., 3. o.
- [255] Ettinger: b) 1970, 5. sz., 38- 39. o.
- [256] *Pravda*, 1925. aug. 13., 3. o.
- [257] **Negyven negyvened**: 1. köt., 15. o.
- [258] Margolina: a) 79. o.
- [259] A. Voronel: f) 120. o.
- [260] *Izvesztyija*, 1930. szept. 22., 1., 3-4. o., szept. 25., 1. o.
- [261] Sturman: c) 1990, 73. sz., 126-144. o.
- [262] Zundeleovich: 1983, 29. sz., 54. o.

[263] Margolina: a) 144-145. o.

[264] Surmak: 1994, 11. sz., 244. o.

7. FEJEZET

[1] *Izvesztyija*, 1928. jan. 22., 1. o.

[2] *Izvesztyija*, 1928. jan. 26., 3. o.

[3] Sutton: 210., 212. o.

[4] Sutton: 214., 215. o.

[5] A. Voronel: a) 1986, 50. sz., 160. o.

[6] *Izvesztyija*, 1936. nov. 30., 2. o.

[7] **OZSE.**: 1. köt., 527-528. o.

[8] Conquest: 70., 73. o.

[9] **OZSE**, 3. köt., 95. o.

[10] *Izvesztyija*, 1930. júl. 14., 1. o.

[11] *Izvesztyija*, 1934. febr. 11., 1-2. o.

[12] **OZSE**, 2. köt., 163. o.

[13] **OZSE**, 3. köt., 189. o.

[14] **OZSE**, 3. köt., 283., 344. o.

[15] *Izvesztyija*, 1936. jan. 18., 1. o., febr. 6., 3. o.

[16] **OZSE**, 1. köt., 394. o.

[17] **OZSE**, 1. köt., 313. o.

[18] Ld. pl. *Izvesztyija*, 1930. júl. 12.; 1931. márc. 14. és 17.; 1934. jan. 6.; 1936. jan. 10., febr. 21.

[19] *Izvesztyija*, 1930. dec. 25., 1. o.

[20] *Izvesztyija*, 1931. márc. 14., 3-4. o.; márc. 17., 1-2. o.

[21] *Izvesztyija*, 1931. febr. 2., 4. o.; máj. 30., 1. o.

[22] *Izvesztyija*, 1936. febr. 20., 4. o.

[23] **OZSE**, 3. köt., 497. o.

[24] **OZSE**, 2. köt., 98., 256. o.

[25] **OZSE**, 1. köt., 418. o.

[26] **OZSE**, 1. köt., 483. o.

[27] Ld. pl. *Izvesztyija*, 1931. máj. 17., 3. o.

[28] *Izvesztyija*, 1936. dec. 9., 1. o.

[29] *Izvesztyija*, 1930. júl. 7., 2. o.

[30] **OZSE**, 1. köt., 222., 387. old; 3. köt., 237., 464. o.

[31] *Izvesztyija*, 1930. nov. 14., 2. o.; nov. 16., 4. o.

[32] *Izvesztyija*, 1931. febr. 13., 3. o.

[33] *Izvesztyija*, 1936. ápr. 9., 2. o.

[34] *Izvesztyija*, 1930. nov. 5., 2. o.; nov. 11., 5. o.

[35] *Izvesztyija*, 1936. jún. 11., 2. o.

[36] Boguszlavszkij: a) 1980, 16. sz., 174. o.

[37] *Izvesztyija*, 1931. ápr. 24., 2. o.

[38] *Izvesztyija*, 1930. máj. 18., 1. o.

[39] **KZSE**, 1988. 4. köt., 879. o.

[40] **OZSE**, 3. köt., 58. o.

[41] **OZSE**, 1. köt., 101. o.

[42] Abramovics: 1. köt., 61. o.

- [43] **OZSE**, 1. köt., 63., 376., 515. o.; 2. köt., 120., 491. o.; 3. köt., 300-301. o.
- [44] **OZSE**, 1. köt., 244., 350. o.; 2. köt., 78. o.; 3. köt., 179., 206-207., 493-494. o.; Abramovics: 1. köt., 62. o.
- [45] Kricsevszkij: 343-344. o.; *Izvesztyija*, 1935. nov. 27., 1. o.; nov. 29., 1. o.
- [46] *Izvesztyija*, 1935. nov. 27., 1. o.; nov. 29., 1. o.
- [47] Conquest: 187. o.
- [48] **OZSE**, 3. köt., 473. o.
- [49] A. Orlov: 1982, 67. sz., 202. o.
- [50] **OZSE**, 2. köt., 62. o.
- [51] *Izvesztyija*, 1936. szept. 27., 1. o.; szept. 30., 3. o.; **OZSE**, 1. köt., 124. o.
- [52] **OZSE**, 2. köt., 187., 218., 432. o.; 3. köt., 358. o.
- [53] A. Kokurin, N. Petrov: 1997, 6. sz., 113-116. o.
- [54] **OZSE**, 2. köt., 22., S 1-52., 3 89. o.
- [55] A. Kokurin, N. Petrov: 1997, 6. sz., 118. o.
- [56] **OZSE**, 2. köt., 293. o.; 3. köt., 311. o.
- [57] **OZSE**, 1. köt., 170. o.
- [58] Kosztircsenko: 210. o.
- [59] Kurzívval a kivégzettek nevét és kivégzésük évét jelöltük; más esetekben az évszám a letartóztatás évét jelenti; külön tüntettük fel azokat, akik öngyilkosságot követtek el a letartóztatásukra várva és a börtönben elpusztultakat.
- [60] Ld. pl. Petrov, Szkorkin,
- [61] Szudoplatov: 440-441. o.
- [62] *Izvesztyija*, 1992. máj. 16., 6. o.
- [63] Zsirnov: 1990. okt. 28., 2. o.
- [64] Conquest: 797-798. o.
- [65] Kricsevszkij: 343-344. o.
- [66] Conquest: 459. o.
- [67] Margolin: 1968. aug. S.
- [68] Conquest: 427-428., 430. o.
- [69] Ld. pl. Szuvenirov
- [70] **OZSE**, 3. köt., 430. o.; Abramovics: 1. köt., 66. o.; V. Katuncev, I. Kotz: 1991, 6-7. sz., 17. o.
- [71] **OZSE**, 3. köt., 82. o.; Abramovics: 1. köt., 64-66. o.
- [72] Ivanovics: a) 43. o.
- [73] Ivanovics: a) 44-46. o.
- [74] V. I. Vernadszkij I. I. Petrunkevicshez írott, 1927. június 14-én kelt levele. In: *Novij mir*, 1989, 12. sz., 220. o.
- [75] Heifec: e) 1989, 63. sz., 202. o.
- [76] Margolina: a) 84. o.
- [77] Carinnyik: 1984, 37. sz., 160. o.
- [78] Sz. M. Schwarz: b) 8., 98-99., 107-108. o.
- [79] *New York Times*, 1931. jan. 15., 9. o.
- [80] Sztálin: 13. köt., 28. o.
- [81] *Izvesztyija*, 1936. nov. 30., 2. o.
- [82] Pozner: b) 260. o.
- [83] Sz. M. Schwarz: b) 118. o.

- [84] Ivanovics: a) 50., 51., 52. o.
- [85] Ivanovics: a) 51-52. o.
- [86] B. Orlov: a) 1988, 60. sz., 160. o.
- [87] Margolin: 1968. aug. 5.
- [88] **KZSE**, 8. köt., 167. o.
- [89] **KZSE**, 8. köt., 176. o.
- [90] Mark: a) 239. o.
- [91] **KZSE**, 8. köt., 176., 177., 179. o.
- [92] **OZSE**, 2. köt., 58., 432. o.
- [93] **KZSE**, 8. köt., 179., 181. o.
- [94] Mark: b) 216. o.
- [95] Mark: b) 230. o.
- [96] **KZSE**, 8. köt., 182-183. o.
- [97] **OZSE**, 1. köt., 1 S., 417. o.; 2. köt., 84. o.
- [98] **KZSE**, 8. köt., 198-199. o.
- [99] Szvet: c) 209. o. 541
- [100] **OZSE**, 1. köt., 145. o.; 2. köt., 260. o.
- [101] *Izvesztyija*, 1931. júl. 19., 2. o.
- [102] **KZSE**, 8. köt., 173., 190., 193. o.
- [103] *Izvesztyija*, 1930. dec. 12., 2. o.
- [104] Sz. M. Schwarz: a) 170-171., 200. o.
- [105] Sz. M. Schwarz: a) 177-178. o.
- [106] Sz. M. Schwarz: a) 173., 180. o.
- [107] *Izvesztyija*, 1936. okt. 26., 3. o.
- [108] **OZSE**, 1. köt., 214. o.
- [109] Sz. M. Schwarz: a) 176. o.
- [110] **KZSE**, 8. köt., 190. o.
- [111] Sz. M. Schwarz: a) 177. o.
- [112] Sz. M. Schwarz: a) 178., 179. o.
- [113] Peled: a) 1981, 17. sz., 116. o.
- [114] **KZSE**, 5. köt., 477-478. o.
- [115] Aronszon: d) 137. o.
- [116] Larin: 245. o.
- [117] **KZSE**, 8. köt., 190. o.
- [118] **KZSE**, 8. köt., 190. o.
- [119] Pozner: b) 264. o.
- [120] Kosztircsenko: 198. o.
- [121] **KZSE**, 8. köt., 190. o.
- [122] Aronszon: d) 138. o.
- [123] Aronszon: d) 140-141. o.
- [124] **OZSE**, 2. köt., 150. o.
- [125] Szvet: d) 256-262. o.
- [126] **KZSE**, 2. köt., 393-394. o.
- [127] Jelagin: 340-345. o.
- [128] **KZSE**, 4. kör., 277. o.
- [129] **KZSE**, 4. kör., 275. o.

- [130] **KZSE**, 4. köt., 277-278. o.
- [131] **KZSE**, 4. köt., 116. o.
- [132] **OZSE**, 1. köt., 245-246. o.
- [133] Kopelev: 56-57. o.
- [134] **OZSE**, 1. köt., 108., 238-239. o.
- [135] Szudoplatov: 19. n.
- [136] **KZSE**, 4. köt., 397. o.
- [137] **KZSE**, 8. köt., 190-191. o.
- [138] Mininberg: 16. o.
- [139] Weissberg: 359-360. o.
- [140] **KZSE**, 4. köt., 660. o.
- [141] **OZSE**, 3. köt., 401. o.
- [142] *Izvesztyija*, 1931. ápr. 7., 2. o.; ápr. 11., 3. o.; ápr. 12., 4. o.; **OZSE**, 2. köt., 61-62. o.
- [143] **KZSE**, 8. köt., 191. o.
- [144] **KZSE**, 8. köt., 191. o.
- [145] Sz. M. Schwarz: b) 111-112., 114., 121-122. o.
- [146] **OZSE**, 1. köt., 486. o.; 2. köt., 196. o.
- [147] Sz. Schwarz: 410. o.
- [148] Scheinis: 1992., 4. sz., 15. o.
- [149] L. Trockij: c) 1985, 87. sz., 226. o.
- [150] Kulisher: 259. o.
- [151] Sz. Schwarz: 33-34. o.
- [152] *The Sentinel*, Chicago, XXXXIII. évf., 13. sz., 1946. június 27., 5. o.
- [153] Aronszon: d) 141. o.
- [154] Schechtman: c) 221-222. o.

8. FEJEZET

- [1] Badas: 65-66. o.
- [2] Lemport: 1991, 113. sz., 168. o.
- [3] A. Voronel: f) 28-29. o.
- [4] Heifec: c) 93. o.
- [5] Süssman: 1960. máj. 7., 3. o.
- [6] Berger: 148-164. o.
- [7] *Izvesztyija*, 1933. aug. S., 1-2. o.
- [8] Sztálin nevét viselő fehér-tengeri-balti-tengeri csatorna: Az építkezés története. Szerk.: M. Gorkij, L. L. Averbach, Sz. G. Firin. (Moszkva): Isztorija Fabrik i Zavodov (üzemek és gyárak története), 1934.
- [9] Frenkelről részletesebben a „Gulág szigetvilág”-ban
- [10] Mironova: 1989. ápr. 18., 1. o.
- [11] **OZSE** 1994, 1. köt., 526-527. o.; 1995, 2. köt., 27. o.
- [12] Szandler: 22., 62-64. o.

9. FEJEZET

- [1] Schechtman: c) 225-226. o.
- [2] A. Goldstein: 89., 92. o.
- [3] *Rescue: Information Bulletin of the Hebrew Sheltering and Immigrant Aid Society (HIAS)*, 1946. július-augusztus (III. köt., 7-8. szám, 2. old.: Sz. Schwarz: 45.

o.

- [4] Sz. Schwarz: 55 . o.
- [5] Kaganovics: 188. o. Idézet: Sz. Schwarz: 45-46. o.
- [6] Kupoveckij: 1995, 2(9). szám, 137., 145 ., 151. o.
- [7] Arad: a) 62. o.
- [8] Kupoveckij: 1995, 2(9). szám, 145. o.
- [9] Arad: a) 61. o.
- [10] Sz. Schwarz: 181. o.
- [11] Kosztircsenko: 431. o.
- [12] **KZSE**, 4. köt., 167. o.
- [13] Sz. M. Schwarz: a) 187. o.
- [14] Schechtman: c) 226., 227. o.
- [15] Aronszon: d) 144. o.
- [16] Cirjulnyikov: b) 1987, 96. szám, 151-152. o.
- [17] Schechtman: c) 224. o.
- [18] Szovjet hátország a nagy honvédő háború első időszakában: Gyűjtemény. Moszkva, 1988., 139. o.
- [19] Sz. Schwarz: 53. o.
- [20] Mininberg: 13. o.
- [21] Sz. Schwarz: 53. o.
- [22] Sz. Schwarz: 46., 53. o.
- [23] Arad: b) 1995, 2(9). sz., 23. o.
- [24] Schechtman: c) 238. o.
- [25] Schechtman: c) 237. o.
- [26] I. V. Sztálin elvtársnak, az állami védelmi bizottság elnökének felszólalása a dolgozói küldöttek tanácsának 1941. nov. 6-i ünnepi ülésén, in: *Pravda*, 1941. nov. 7., 1-2. o.
- [27] Arad: b) 1995, 2(9). sz., 17. o.
- [28] *Izvesztyija*, 1942. jan. 7., 1-2. o.
- [29] Sz. Schwarz: 138-145. o.
- [30] Aronszon: d) 146. o.
- [31] Schweibish: 1995, 2(9). sz., 47. o.
- [32] *Pravda*, 1938. nov. 18., 1. o.
- [33] *Pravda*, 1938. nov. 28., 2-3. o.
- [34] Arad: b) 1995, 2 (9). sz., 15-16. o.
- [35] Schweibish: 1995, 2(9). sz., 47-48. o.
- [36] **KZSE**, 8. köt., 223. o.
- [37] **KZSE**, 8. köt., 49. o.
- [38] Kosztircsenko: 231. o.
- [39] Kosztircsenko: 233-235. o.
- [40] Aronszon: d) 148. o.
- [41] Szudoplatov: 465., 470. o.
- [42] Sz. Schwarz: 239. o.
- [43] Kosztircsenko: 237-239. o.
- [44] Sz. Schwarz: 166-170. o.
- [45] Sub: 145. o.

- [46] Kricsevszkij: 344. o.
- [47] Sztalinszkij: 243-245. o.
- [48] Aronszon: d) 143. o.
- [49] Anfilov: 1991, 6-7. sz., 31. o.; **OZSE**, 2. köt., 276-277. o.
- [50] Abramovics: 2. köt., 536-578. o.
- [51] Arad: a) 93. o.
- [52] Visnyak: 98. o.
- [53] Aronszon: d) 143. o.
- [54] Abramovics: 2. köt., 548-555. o.
- [55] **Cikkek a zsidó hősiességről**
- [56] Kosztircsenko: 245. o. (hiv.: a korábbi SZKP KB mellett működő központi pártlevéltár, jelenleg RGASzPI F.: 17, op.: 125, tár. egys.: 127, 220. o.).
- [57] Arad: a) 128. o.
- [58] Mininberg: 18., 444-445., 452., 474-475. o.
- [59] Sz. Schwarz: 154–156. o.
- [60] Sztalinszkij: 250. o.
- [61] Abramovics: 2. köt., 562. o.
- [62] Freilich: 1990, 3. sz., 132. o.
- [63] Lazarev: 2001, 6. sz., 167. o.
- [64] Sz. Schwarz: 154. o.
- [65] Gliksman: 2. rész, 1947. júl., 17. o. Id.: Sz. Schwarz: 157. o.
- [66] KZSE, 8. köt., 223. o.
- [67] Ehrlich: 1948 októbere, 27. o. Id.: Sz. M. Schwarz: b) 192. o.
- [68] Arad: a) 128. o.
- [69] Sztalinszkij: 240. o.
- [70] A. Voronel: h) 1984, 34. sz., 146. o.
- [71] **KZSE**, 1. köt., 690. o.; 4. köt. 159. o. A Szovjetunió című cikkében (8. köt., 224. o.) a **KZSE** az alábbi számokat közli: 450 ezer zsidó a szovjet hadsereg kötelékében, és még 25-30 ezer a partizáncsapatokban.
- [72] Arad: a) 102. o.
- [73] Arad: a) 86. o.
- [74] **KZSE**, 8. köt., 441. o.
- [75] Arad: a) 98-102. o.
- [76] Mondjuk úgy, hogy azt gondoljuk, hogy a „keletiek” létszáma, akiket még a németek bejövetele előtt mozgósítottak, valamivel kisebb volt, viszont a katonai szolgálatukat teljesítőknél a Szovjetunió lakosságához viszonyított átlagos aránya valamivel magasabb Arad J. számításainál.
- [77] A jelenleg is megjelenő *Katonai Enciklopédia*ban majdhogynem először jelentek meg adatok a nagy honvédő háború idején mozgósítottak létszámáról – 30 millió. Ld. (*Katonai Enciklopédia*): 8 kötetben. Moszkva: Vojenizdat, 2001. 5. köt., 182. o.
- [78] **KZSE**, 7. köt., 385. o.
- [79] **KZSE**, 1. köt., 686. o.
- [80] **KZSE**, 1. köt., 686-687. o.
- [81] Arad: a) 118. o.
- [82] Abramovics: 2. köt., 531-532. o.

- [83] **KZSE**, 8. köt., 232. o.
- [84] Arad: a) 96. o.
- [85] Arad: 126. o.
- [86] Ju. Kolker: 1987, 5. sz., 138. o.
- [87] Csertok: *Russzkaja miszl*, 1992. máj. 1., 18. o.
- [88] M. Goldstein: 1968. aug. 1., 10. o.
- [89] **OZSE**, 1. köt., 296-297. o.
- [90] Artyemjev: 58-59. o.
- [91] **KZSE**, 8. köt., 1051. o.; Szudoplatov: 217-228. o.
- [92] **KZSE**, 8. köt., 83. o.; **Cikkek a zsidó hősiességről**, 1. köt., 405-430. o.
- [93] **OZSE**, 3. köt., 383. o.
- [94] Kagan: 1990 novembere – 1991 januárja, 74. sz., 252. o. (Recenzió: Degen művére)
- [95] Kagan: 1990 novembere – 1991 januárja, 74. sz., 252. o. (Recenzió: Degen művére)
- [96] Lurje: 77. o.
- [97] Alekszandrova: 297. o.
- [98] Sz. M. Schwarz: b) 197. o.
- [99] Sz. Schwarz: 6. o.
- [100] Kosztircsenko: 242. o.
- [101] Sz. Schwarz: 157. o.
- [102] Gliksman: 2. rész, 1947. júl., 6. o. Id.: Sz. Schwarz: 157. o.
- [103] Sz. M. Schwarz: b) 191. o.
- [104] Ehrlich: 1948 októbere, 9. o. Id.: Sz. M. Schwarz: b) 192. o.
- [105] Ehrlich: 1948 októbere, 26. o. Id.: Sz. M. Schwarz: b) 194. o.
- [106] Gliksman: 17. o. Id.: Sz. Schwarz: 159. o.
- [107] Gliksman: 15. o. Id.: Sz. Schwarz: 159. o.
- [108] Sz. Schwarz: 157. o.
- [109] Sz. Schwarz: 158. o.
- [110] Bulletin of the Rescue Committee of the Jewish Agency for Palestine. 1945. március, 2-3. o. Id.: Sz. Schwarz: 160. o.
- [111] Sz. Schwarz: 184. o.
- [112] L. Schapiro: b) 359. o.
- [113] Trial of the major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg. 14. November 1945 – 1 October 1946. Nürnberg, 1949, 38. sz., 292-293. o. Iratsz.: 102-R. Id.: Sz. Schwarz: 101. o.
- [114] Sz. Schwarz: 88. o.
- [115] Trial of the major War Criminals..., 37. sz., 672-683. o. Iratsz.: 180-L. Id.: Sz. Schwarz: 89. o.
- [116] Gar: 97. o.
- [117] **KZSE**, 8. köt., 218. o.
- [118] Trial of the major War Criminals..., 37. sz., 672-683. o. Iratsz.: 180-L. Id.: Sz. Schwarz: 89-90. o.
- [119] **KZSE**, 8. köt., 218. o.
- [120] **KZSE**, 8. köt., 218. o.
- [121] Trial of the major War Criminals..., 37. sz., 672-683. o. Iratsz.: 180-L. Id.:

Sz. Schwarz: 90. o.

[122] KZSE, 8. köt., 218. o.

[123] Trial of the major War Criminals..., 37. sz., 672-683. o. hatsz.: 180-L. Id.:

Sz. Schwarz: 89-90. o.

[124] A szovjet zsidók elpusztítása a német megszállás idején (1941-1944): Dokumentumok és anyagok gyűjteménye. Arad J. szerk., Jeruzsálem: Jad Va-Sem, 1991, 12. o.

[125] Trial of the major War Criminals..., 37. sz., 672-683. o. hatsz.: 180-L. Id.:

Sz. Schwarz: 91-92. o.

[126] KZSE, 8. köt., 218. o.

[127] Sz. M. Schwarz: b) 134-135. o.

[128] Sz. M. Schwarz: b) 132. o.

[129] Sz. M. Schwarz: b) 93. o.

[130] Schechtman: c) 235-236. o.

[131] Weiss: 1995, 2(9). sz., 106. o.

[132] Weiss: 1995, 2(9). sz., 105-106., 107. o.

[133] Weiss: 1995, 2(9). sz., 106-107. o.

[134] Sz. Schwarz: 98., 101. o.

[135] KZSE, 8. köt., 218. o.

[136] Sz. Schwarz: 99. o.

[137] A. Goldstein: 74. o.

[138] Sz. Schwarz: 102. o.

[139] Sz. Schwarz: 74., 90. o.

[140] A szovjet zsidók elpusztítása a német megszállás idején 4. o.

[141] Sz. Schwarz: 65. o.

[142] Schechtman: c) 229. o.

[143] KZSE, 8. köt., 218. o.

[144] Forrásról forrásra a számok valamelyest különböznek. Ezeknek a pusztításoknak a statisztikáját valószínűleg lehetetlenség pontosan megállapítani. Ld.: A. Goldstein idézett cikkét az **OZSK** (1968) lapjain; Arad: A szovjet zsidók elpusztítása...; A Szovjetunió in: **KZSE**, 8. köt.

[145] KZSE, 1. kör., 275. o.

[146] KZSE, 6. köt., 125-126. o.

[147] A szovjet zsidók elpusztítása a német megszállás idején, 16. o.

[148] A szovjet zsidók elpusztítása a német megszállás idején, 17. o.

[149] A szovjet zsidók elpusztítása a német megszállás idején, 26-27. o.

[150] KZSE, 8. köt., 222. o.

[151] A szovjet zsidók elpusztítása a német megszállás idején, 24. o.

[152] Sz. Schwarz: 108. o.

[153] Sz. Schwarz: 121-124. o.

[154] KZSE, 5. köt., 366. o.

[155] OZSE, 1. köt., 499. o.

[156] Sz. Schwarz: 127. o.

[157] Sz. Schwarz: 129. o.

[158] Sz. Schwarz: 125-126. o.

[159] Sz. Schwarz: 121., 128. o.

- [160] A szovjet zsidók elpusztítása a német megszállás idején, 386-387. o.
- [161] Sz. Schwarz: 132. o.
- [162] Sz. Schwarz: 171-173. o.
- [163] Arad: a) 91. o.
- [164] Kupoveckij: 1995, 2(9). sz., 134-155. o.
- [165] **KZSE**, 8. köt., 299. o.
- [166] Andrejev Je. M., Darszkij L. Je., Harkova T. L.: A Szovjetunió lakossága, 1922-1991. Moszkva, 1993, 78. o.
- [167] **KZSE**, 4. köt., 175. o.
- [168] Kaganszkaja: a) 1988, 58. sz., 144. o.
- [169] Gutyina: b) 1988, 58. sz., 191. o.
- [170] Kaganszkaja: a) 1988, 58. sz., 141-142. o.
- [171] Menesz: 111. o.
- [172] Ben-Baruch: 1988, 58. sz., 197-198., 200. n.
- [173] Avneri: 1993, 85. sz., 132., 134., 139. o.
- [174] Heifec: h) 1989, 64. sz., 218-219. o.
- [175] Margolina: a) 137-138. o.
- [176] D. Levin: 1978, 1. sz., 55. o.
- [177] Hmelnyickij: 1992, 80. sz., 175. o.
- [178] Margolina: b) 1991, 3. sz., 142. o.
- [179] Margolina: a) 150-151. o.

10. FEJEZET

- [1] Bickerman: b) 80. o.
- [2] Sz. Schwarz: 198. o.
- [3] Kosztircsenko: 259-260. o.
- [4] Kosztircsenko: 310. o.
- [5] Sz. Schwarz: 181-182., 195. o.
- [6] Hruscsov és a zsidókérdés. In: *Szocialiszticeszkij vesztnyik*, 1961, 1. sz., 19. o.
- [7] **KZSE**, 1996. 8. köt., 236. o.
- [8] *Szocialiszticeszkij vesztnyik*, 1961, 1. sz., 19-20. o.; **OZSK-2**, 146. o.
- [9] Hruscsov és a Birobidzsán-mítosz. In: *Szocialiszticeszkij vesztnyik*, 1958, 7-8. sz., 145. o.
- [10] Blinkova: 1988, 12. sz., 12. o.
- [11] Kosztircsenko: 430. o.
- [12] E. Markis: 1982, 25. sz., 203. o.
- [13] Kosztircsenko: 430. o.
- [14] **KZSE**, 4. köt., 602. o.
- [15] Szudoplatov: 466-467. o.
- [16] Kosztircsenko: 435. o.
- [17] A Krím ügye. In: *Szocialiszticeszkij vesztnyik*, 1957, 5. sz., 98. o.
- [18] Sz. M. Schwarz: a) 189. o.
- [19] Sz. M. Schwarz: a) 192., 195-196. o.
- [20] Sz. Schwarz: 185-186. o.
- [21] Sz. Schwarz: 130. o.
- [22] Sz. Schwarz: 217-218. o.

- [23] Kosztircsenko: 403-404. o.
- [24] Cirjulnyikov: b) 1987, 96. sz., 156. o.
- [25] Cirjulnyikov: b) 1987, 96. sz., 150. o.
- [26] Ehrenburg: 1948. szept. 21., 3. o.
- [27] Kosztircsenko: 353., 398. o.
- [28] Kosztircsenko: 361., 363-364. o.
- [29] Kosztircsenko: 366., 369. o.
- [30] Kosztircsenko: 376., 379., 404. o.
- [31] **KZSE**, 8. köt., 243. o:
- [32] **KZSE**, 8. köt., 248. o.
- [33] *Pravda*, 1949. jan. 28., 3. o.
- [34] Idegen állásponton: a színházi kritikusok hazafiatlan csoportjának ármánykodásáról. In: *Kultura i szizny*, 1949. jan. 30., 2-3. o.
- [35] Perelman: a) 1977, 23. sz., 216. o.
- [36] Kosztircsenko: 321., 323. o.
- [37] Aronszon: d) 150. o.
- [38] Aronszon: d) 150. o.
- [39] Nekrics: 1981, 28. sz., 301-320. o.
- [40] Mininberg: 413., 414., 415. o.
- [41] Mininberg: 416., 417., 427., 430. o.
- [42] Mininberg: 442. o.
- [43] **KZSE**, 6. köt., 855. o.
- [44] Kosztircsenko: 515., 518. o.
- [45] **KZSE**, 8. köt., 190. o.
- [46] Domalszkij: 1978, 25. sz., 120. o.
- [47] Margolina: a) 86. o.
- [48] Heifec: c) 68-69. o.
- [49] Sz. M. Schwarz: b) 225-226., 229. o.
- [50] Sz. Schwarz: 161-163. o.; L. Schapiro: b) 373. o.
- [51] **KZSE**, 8. köt., 245. o.
- [52] **KZSE**, 1. köt., 687. o.
- [53] **KZSE**, 8. köt., 251. o.
- [54] Kosztircsenko: 473. o.
- [55] Aronszon: d) 155-156. o.
- [56] Kosztircsenko: 507. o.
- [57] Aronszon: d) 152. o.
- [58] Boguszlavszkij: b) 1986, 47. sz., 102. o.
- [59] Kosztircsenko: 504. o.
- [60] Conquest: 168., 353., 738-739., 754., 756-757. o.
- [61] A zsidó nacionalizmus feltámasztására tett kísérletek ellen. I. G. Ehrenburgnak J. V. Sztálinhoz intézett levele. Forrás: Az orosz történelem dokumentumai. Moszkva, 1997, 1. sz., 141-146. o.
- [62] Kosztircsenko: 682., 693. o.
- [63] **KZSE**, 8. köt., 254., 255. o.
- [64] Kosztircsenko: 671-685. o.
- [65] N. Schapiro: 50. o.

[66] Avtorhanov: 231-239. o.

[67] Sturman: d) 1985, 42. sz., 140-141. o.

11. FEJEZET

[1] **KZSE**, 1996. 8. köt., 256. o.

[2] Sz. Schwarz: 247. o.

[3] Sz. Schwarz: 247-248. o.

[4] Hruscsov és a zsidókérdés. In: *Szocialiszticzeszkij vesztnyik*, 1961, 1. sz., 20. o.

[5] **KZSE**, 8. köt., 257. o.

[6] Hruscsov és a zsidókérdés. In: *Szocialiszticzeszkij vesztnyik*, 1961, 1. sz., 20. o.

[7] Hruscsov szavait Pierre Lochac, a francia küldöttség tolmácsa idézi beszámolójában. Réalités, Párizs, 1957. máj., 64-67., 101-104. o. – Mi pedig a *Szoc. vesztnyik* (1961, 1. sz., 21. o.) visszafordításából idézzük.

[8] Salsberg: 1957. febr. – Id. a *Szocialiszticzeszkij vesztnyik* fordításában (1961, 1. sz., 20. o.)

[9] Sz. Schwarz: 250. o.

[10] Sz. Schwarz: 249-251. o.

[11] Sz. Schwarz: 241., 272. o.

[12] Stern: a) 1984, 38. sz., 132. o.

[13] Handler: 36-37. o.

[14] L. Schapiro: b) 360-361. o.

[15] Burg: 1957. júl.-aug., 12. sz., 3 5. o.

[16] Sz. Schwarz: 238. o.

[17] Sz. Schwarz: 283-287. o.; **KZSE**, 8. köt., 258. o.

[18] Sz. Schwarz: 281. o.

[19] Finkelstein: a) 1989, I. sz., 65-66. o.

[20] L. Schapiro: b) 379-380. o.

[21] Sz. Schwarz: 280., 288. o.

[22] Finkelstein: a) 1989, 1. sz., 66. o.

[23] Sz. Schwarz: 304–308. o.

[24] **KZSE**, 8. köt., 259. o.

[25] L. Schapiro: b) 290. o.

[26] Sz. Schwarz: 290. o.

[27] Sz. Schwarz: 294–296. o.

[28] **KZSE**, 8. o., 258. o.

[29] Antiszemita gúnyirat a Szovjetunióban. In: *Szoc. vesztnyik*, 1965, 4. sz., 67. o.

[30] Antiszemita gúnyirat a Szovjet-unióban. In: *Szoc. vesztnyik*, 1965, 4. sz., 68-73. o.

[31] *Pravda*, 1964. ápr. 4., 4. o.

[32] *Izvesztijja*, 1964. ápr. 4., 4. o.

[33] Sz. Schwarz: 303. o.

[34] **OZSE**, 1994, I. köt., 448. o.

[35] Ruthman: c) 1974, 117. sz.; 185. o.

[36] Domalszkij: 1978, 26. sz., 113-114. o.

- [37] **KZSE**, 8. köt., 298., 300. o.
- [38] Ljaszt: 1981, 21. sz., 112-113. o.
- [39] Rosenblum, Perelman: 1977, 24. sz., 120. o.
- [40] L. Schapiro: b) 346. o.
- [41] **KZSE**, 8. köt., 300. o.
- [42] Finkelstein: a) 1989, I. sz., 65. o.
- [43] N. Schapiro: 55. o.
- [44] **KZSE**, 8. köt., 190. o.
- [45] A Szovjetunió népgazdasága 1963-ban: Statisztikai évkönyv. Moszkva: Sztatyisztika, 1965, 579. o.
- [46] A Szovjetunió népgazdasága 1969-ben. Moszkva, 1970, 690. o.; A Szovjetunió népgazdasága 1972-ben. Moszkva, 1972, 651. o.
- [47] Domalszkij: 1978, 25. sz., 120. o.
- [48] Finkelstein: a) 1989, 1. sz., 66. o.
- [49] A. Nov, Zsd. Newt: 1975, 180. o.
- [50] Heifec: c) 63-65., 67., 70. o.
- [51] L. Schapiro: b) 363. o.
- [52] L. Schapiro: b) 363. o.
- [53] *New York Times*, 1965. okt. 21., 47. o.
- [54] Perelman: b) 1985, 87. sz., 147. o.
- [55] Finkelstein: a) 1989, 1. sz., 66. o.
- [56] L. Schapiro: b) 362. o.
- [57] **KZSE**, 8. köt., 261. o.
- [58] Sz. Schwarz: 326-327., 329. o.
- [59] **KZSE**, 8. köt., 261. o.
- [60] N. Schapiro: 55. o.
- [61] Sz. Schwarz: 330-333. o.
- [62] Sz. Schwarz: 333-334. o.
- [63] B. Russel és N. Sz. Hruscsov levélváltása. In: *Pravda*, 1963. márc. 1., 1. o.
- [64] Sz. Schwarz: 421-422. o.
- [65] Finkelstein: a) 1989, 1. sz., 65. o.
- [66] Finkelstein: a) 1989, 1. sz., 66-67. o.
- [67] N. Schapiro: 48., 55. o.
- [68] *Szocialiszticeszkij vesztnyik*, 1959, 12. sz., 240-241. o.
- [69] Sturman: e) 1978, 3. sz., 180. o.
- [70] Sz. Schwarz: 395. o.
- [71] Finkelstein: a) 1989, 1. sz., 64-65. o.
- [72] Sz. Schwarz: 372., 409. o.
- [73] Heifec: f) 1987, 146. sz., 189. o.
- [74] **KZSE**, 8. köt., 262-263. o.
- [75] Ruthman: a) 1974, 4. év., 2. sz., 11. o.
- [76] Sz. Sz. Schwarz: 371. o.
- [77] Sorrendben: *Novij mir*, 1964, 12. sz.; *Rolnyikajte*: 1965, 2. és 3. sz.
- [78] Sz. Schwarz: 373. o.
- [79] **KZSE**, 8. köt., 262., 264. o.
- [80] **KZSE**, 8. köt., 295., 302. o.

- [81] Rosenblum: 1977, 24. sz., 120. o.
- [82] Ziegelman-Dimerszkaja: 1978, 3. sz., 175. o.
- [83] Stern: a) 1984, 38. sz., 135. o.
- [84] L. Schapiro: b) 379. o.
- [85] Stern: b) 1981, 21. sz., 127. o.
- [86] „22”, 1978, 1. sz., 204. o.
- [87] Etherman: a) 1987, 52. sz., 112. o.
- [88] Scsaranszkij: 1986, 49. sz., 111-112. o.
- [89] B. Orlov: c) 1975, 1. sz., 129., 132-133. o.
- [90] Boguszlavszkij: c) 1985, 40. sz., 133., 134. o.
- [91] Sz. Schwarz: 415. o.
- [92] Fein: 1976, 12. sz., 133-134. o.
- [93] Nudelman: b) 1978, 3. sz., 144. o.
- [94] Finkelstein: a) 1989, 1. sz., 67. o.
- [95] Finkelstein: a) 1989, 1. sz., 67. o.
- [96] **KZSE**, 8. köt., 267. o.

12. FEJEZET

- [1] Levityina: b) 1. köt., 24. o.
- [2] Mayer: 1967. jún. 6., 3. o.
- [3] Medved: 1997. júl. 28., 53. o.
- [4] Heifec: c) 174. o.
- [5] Ju. Kolker: 1987. ápr. 24., 12. o.
- [6] Pomeranz: b) 269-276. o.
- [7] S. Markis: a) 1980, 16. sz., 188. o.
- [8] Nudelman: b) 1978, 3. sz., 147. o.
- [9] F. Kolker: 1983, 31. sz., 145. o.
- [10] Stern: a) 1984, 16. sz., 169-174. o.
- [11] Boguszlavszkij: a) 1980, 16. sz., 169-174. o.
- [12] Stern: a) 1984, 38. sz., 130. o.
- [13] Boguszlavszkij: a) 1980, 16. sz., 175. o.
- [14] V. V. Sulgin: a) 49-50. o.
- [15] D. Levin: 1978, 1. sz., 55. o.
- [16] Szukonyik: 1977, 123. sz., 43-46. o.
- [17] Nudelman: c) 1982, 24. sz., 112. o.
- [18] A. Voronel: i) 1978, 2. sz., 186. o.
- [19] Lehart: 1980, 6. sz., 5-6. o.
- [20] Rubinstein: a) 1975, 2. sz., 164. o.
- [21] Galics: 552., 556., 561-562. o.
- [22] Volin: 632. o.
- [23] Rubinstein: a) 1975, 2. sz., 177. o.

13. FEJEZET

- [1] Sragin: 160., 188-189. o.
- [2] N. Sulgin: 1990, 3. sz., 27. o.
- [3] Meyerson-Akszonov: 102. o.
- [4] Sragin: 246., 249. o.
- [5] Altajev: 1970, 97. sz., 11. o.

- [6] Meyerson-Akszjonov: 102. o.
- [7] Peled: a) 1981, 17. sz., 188. o.
- [8] Prat: 1980, 56. sz., 191. o.
- [9] Sragin: 304. o.
- [10] Sragin: 305. o.
- [11] Deutsch: 1982, 26. sz., 156. o.
- [12] Hazanov: a) 1976, 8. sz., 143. o.
- [13] Hazanov: a) 1976, 8. sz., 141., 142., 144. o.
- [14] Belinkov: 323., 339., 346., 350. o.
- [15] Belinkov: 325-328., 337., 347., 355. o.
- [16] N. Schapiro: 50-51. o.
- [17] *Novij amerikanyec*, 1982. márc. 23-29., 110. sz., 11. o.
- [18] Jakov: 1973. dec. 12. – Id.: *Novij zszurnal*, 1974, 117. sz., 190. o.
- [19] Amram: a) 1979, 5. sz., 201. o.
- [20] *Novoje russzkoje szlovo*, 1975. nov. 30., 3. o.
- [21] Orlov: 1984. máj. – jún., 3. sz., 12., 1 S. o.
- [22] Horenstein: 1982, 65. sz., 125. o.
- [23] Pomeranz: c) 143., 145., 161-162. o.
- [24] Pomeranz: d) 1980, 12. sz., 129. o.
- [25] Pomeranz: c) 157. o.
- [26] Pomeranz: a) 1980, 6. sz., 21. o.
- [27] Frank: 1989. máj. 19., 13. o.
- [28] Amram: b) 1978, 3. sz., 153. o.
- [29] Gussman: 1990, 70. sz., 139., 142. o.
- [30] Sragin: 99. o.
- [31] Amuszin: 1995, 96. sz., 191. o.
- [32] Szerman: 1982, 26. sz., 210-212. o.
- [33] Sragin: 158. o.
- [34] Meyerson-Akszjonov: 102. o.
- [35] Hazanov: b) 1982, 69. sz., 156., 158., 163. o.
- [36] Hazanov: a) 1976, 8. sz., 142. o.
- [37] Weisskopf: 1981, 22. sz., 168. o.
- [38] Hazanov: c) 1986, 12. sz., 93-94. o.
- [39] Zsirnóv: 1990. okt. 28., 2. o.
- [40] Morgulisz: I. könyv, 18. o.
- [41] Ruthman: b) 1973, 112. sz., 284-297. o.
- [42] Ruthman: c) 1974, 117. sz., 178-189. o.; ugyanez angolul: *Soviet Jewish Affairs*, London, 1974, 4. évf., 2. sz., 3-11. o.
- [43] Heifec: g) 1981, 27. sz., 209. o.
- [44] Heifec: a) 1980, 14. sz., 162-163. o.
- [45] Heifec: c) 42., 45. o.
- [46] Szvetov: Tárd ki az ajtót
- [47] Stein: 1987, 2. sz., 112. o.
- [48] Schneerson: a) 1981, 28. sz.; Schneerson: b) 1990, 62. sz.
- [49] Komarov: b)
- [50] Epstein

- [51] Zejev: 1982. jún. 1-7., 120. sz., 37. o.
- [52] Boguszlavszkij: a) 1980, 6. sz., 166-167., 170. o.
- [53] D. Markis: 1981, 18. sz., 210. o.
- [54] S. Markis: b) 1984, 38. sz., 218. o.
- [55] Sragin: 159. o.
- [56] S. Markis: a) 1980, 16. sz., 178-179., 180. o.

14. FEJEZET

- [1] F. Kolker: 1983, 31. sz., 145. o.
- [2] Boguszlavszkij: d) 1978, 2. sz., 176. o.
- [3] Domalszkij: 1978, 25. sz., 106-107. o.
- [4] N. Voronel: b) 1978, 2. sz., 150-151. o.
- [5] Domalszkij: 1978, 25. sz., 129. o.
- [5] Sturman: f) 1980, 12. sz., 133. o.
- [7] Galics: 586. o.
- [8] Rani Aren: 1981, 19. sz., 133-135., 137. o.
- [9] Pomeranz: c) 161., 166. o.
- [10] A. Voronel: f) 122. o.
- [11] Deutsch: 1982, 26. sz., 156. o.
- [12] Ruthman: b) 1973, 112. sz., 286. o.
- [13] Boguszlavszkij: a) 1980, 16. sz., 176. o.
- [14] Ilszkij: 1977, 15. sz. – Id.: „22”, 1978, 1. sz., 202. o.
- [15] Etherman: b) 1986, 47. sz., 124. o.
- [16] Boguszlavszkij: b) 1986, 47. sz., 102., 105-108. o.
- [17] Boguszlavszkij: b) 1986, 47. sz., 109. o.
- [18] Boguszlavszkij: e) 1982, 24. sz., 113. o.
- [19] Boguszlavszkij: d) 1978, 2. sz., 176-177. o.
- [20] Oren: 1979, 7. sz., 140. o.
- [21] Boguszlavszkij: d) 1978, 2. sz., 177-178. o.
- [22] Boguszlavszkij: b) 1986, 47. sz., 122. o.
- [23] Fein: 1976, 12. sz., 135. o.
- [24] Domalszkij: 1978, 25. sz., 106. o.
- [25] Nudelman: c) 1982, 24. sz., 141. o.
- [26] Rubinstein: b) 1976, 7. sz., 131. o.
- [27] Manyevics: a) 1985, 85. sz., 230-231. o.
- [28] Perelman: c) 1977, 24. sz., 128. o.
- [29] **KZSE**: 1996. 8. köt., 380. o.
- [30] A. Voronel: j) 1983, 31. sz., 140. o.
- [31] Boguszlavszkij: f) 1984, 38. sz., 156. o.
- [32] F. Kolker: 1983, 31. sz., 144. o.
- [33] Stern a) 1980, 16. sz., 132., 133. o.
- [34] Manyevics: b) 1985, 87. sz., 107-108. o.
- [35] F. Kolker: 1983, 31. sz., 144. o.
- [36] Perelman: d) 1982, 66. sz., 152. o.
- [37] Cirjulnyikov: c) 1986, 88. sz., 135. o.
- [38] Fein: 1976, 12. sz., 135-136. o.
- [39] Manyevics: b) 1985, 87. sz., 111. o.

- [40] Finkelstein: b) 1984, 38. sz., 148. o.
- [41] Szotnyikova: 1978, 25. sz., 214. o.
- [42] Nudler: 1982, 24. sz., 138. o.
- [43] Perelman: e) 1977, 23. sz., 217. o.
- [44] Stern: b) 1981, 21. sz., 126. o.
- [45] Manyevics: b) 1985, 87. sz., 109-110. o.
- [46] Freiman: 1983, 31. sz., 119. o.
- [47] Etherman: b) 1986, 47. sz., 126. o.
- [48] B. Orlov: d) 1977, 14. sz., 126. o.
- [49] N. Voronel: a) 1982, 24. sz., 117., 118. o.
- [50] Z. Levin: 1982, 24. sz. 127. o.
- [51] Dobrovics: 1989, 67. sz., 218. o.
- [52] A. Voronel: j) 1983, 31. sz., 139-141. o.
- [53] Boguszlavszkij: e) 1982, 24. sz., 139. o.
- [54] Boguszlavszkij: b) 1986, 47. sz., 105. o.
- [55] Etherman: b) 1986, 47. sz., 136., 140. o.
- [56] A. Voronel: k) 1983, 31. sz., 119. o.
- [57] Kopelev: 61. o.
- [58] Nudelman: d) 1979, 7. sz., 97. o.
- [59] Angenitz: 1980, 15. sz., 166., 167. o.
- [60] Etherman: b) 1986, 47. sz., 125. o. 551
- [61] Boguszlavszkij: a) 1980, 16. sz., 175. o.
- [62] Ljubarszki: 1990, 109. sz., 129. o.
- [63] Hazanov: a) 1976, 8. sz., 143. o.
- [64] Lazaris: 1978, 2. sz., 207. o.
- [65] Melcsuk: 1977, 23. sz., 213-214. o.
- [66] Lazaris: 1978, 2. sz., 200. o.
- [67] Akszjonov-Meyerson: 1979, 41. sz.
- [68] Szuharevskaja: 1984, 51. sz.
- [69] Schlomovits: 1982, 24. sz., 138. o.
- [70] Hazanov: a) 1976, 8. sz., 139. o.
- [71] B. Orlov: c) 1975, 1. sz., 129., 127-128. o.

15. FEJEZET

- [1] Bickerman: a) 17. o.
- [2] Lurje: 160. o.
- [3] Lurje: 64., 122., 159. o.
- [4] Lurje: 160. o.
- [5] Herschenson: 1981, 19. sz., 109-110. o.
- [6] Cirjulnyikov: a) 1984, 77. sz., 148. o.
- [7] Josua: 1982, 27. sz., 158. o.
- [8] Brod: 1976, 11. sz., 197-198. o.
- [9] Oz: b) 1991, 66. sz., 260. o.
- [10] Josua: 1982, 27. sz., 159. o.
- [11] Cirjulnyikov: a) 1984, 77. sz., 149-150. o.
- [12] Szamorodnyijszkij: 1980, 15. sz., 153., 154. o.
- [13] Fischtein: a) 1985, 40. sz., 112-114. o.

- [14] Samir: 1982, 27. sz., 167. o.
- [15] **ZSE**, 3. köt., 312. o.
- [16] **ZSE**, 3. köt., 313. o.
- [17] **ZSE**, 3. köt., 313. o.
- [18] Krol: 187. o.
- [19] Klauzner: 506. o.
- [20] Herschenson: 1981, 19. sz., 111-115. o.
- [21] Podgorec: 1985, 86. sz., 117. o.
- [22] Levityina: a) 1984, 34. sz., 194. o.
- [23] Boguszlavszkij: g) 1984, 35. sz., 125. o.
- [24] Rapoport: 1978, 1. sz., 122. o.
- [25] Ziegelman-Dimerszkaja: 1976, 3. sz., 173-174. o.
- [26] Saked: 1982, 2 3. sz., 13 5. o.
- [27] Zsabotyinszkij: a) 251., 260-263. o.
- [28] Zsabotyinszkij: b) 76. o.
- [29] **ZSE**, 4. köt., 560., 566-568. o.
- [30] Ivanov és Herschenson: 60., 61. o.
- [31] Rapoport: 1978, 1. sz., 123. o.
- [32] Krol: 191-193. o.
- [33] Brod: 1976, 11. sz., 198-199. o.
- [34] Buber: 1976, 4. sz., 117. o.
- [35] Koestler: 1978, 33. sz., 104-107., 110. o.
- [36] Koestler: 1978, 33. sz., 112. o.
- [37] Koestler: 1978, 33. sz., 117., 126. o.
- [38] Boguszlavszkij: c) 1985, 40. sz., 135. o.
- [39] Josua: 1982, 27. sz., 159. o.
- [40] Wiener: 1983, 32. sz., 204-205. o.
- [41] M. Goldstein: 1968. febr. 29., 5. o.
- [42] Kaganszkaja: b) 1990, 70. sz., 111. o.
- [43] N. Voronel: a) 1982, 24. sz., 131. o.
- [44] Csernyak: 1990, 70. sz., 1] 1. o.
- [45] Katzenelenbeugen: 1989, 64. sz., 180. o.
- [46] Liebler: 1995, 95. sz., 168. o.
- [47] Gutyina: a) 1981, 19. sz., 124. o.
- [48] Kaganszkaja: a) 1988, 58. sz., 141. o.
- [49] Liebler: 1995, 95. sz., 149-150., 154., 157. o.
- [50] Margolina: a) 95., 99. o.
- [51] Margolina: b) 1991, 3. sz., 143. o.
- [52] Liebler: 1995, 95. sz., 150., 155. o.
- [53] Podgorec: 1985, 86. sz., 113., 120. o.
- [54] Bar-Sella: 1988, 58. sz., 182-184. o.
- [55] Fischtein: a) 1985, 40. sz., 112. o.
- [56] Liebler: 1995, 95. sz., 152. o.
- [57] Fischtein: b) 1984, 39. sz., 135. o.
- [58] N. Voronel: a) 1982, 24. sz., 118. o.
- [59] Fischtein: a) 198>, 40. sz., 114. o.

- [60] Liebler: 1995, 95. sz., 156. o.
- [61] Norden: 1991, 79. sz., 126. o.
- [62] Liebler: 1995, 95. sz., 151., 152. o.
- [63] **KZSE**, 996. 8. köt., 303. o., 15. tábl.
- [64] Liebler: 1995, 95. sz., 156. o.
- [65] Gutyina: a) 1981, 19. sz., 125. o.
- [66] Cirjulnyikov: a) 1984, 77. sz., 148. o.
- [67] Liebler: 1995, 95. sz., 165. o.
- [68] Bar-Sella: 1988, 58. sz., 184. o.
- [69] Josua: 1982, 27. sz., 1_58. o.
- [70] Peled: b) 1983, 30. sz., 125. o.
- [71] Fischtein: a) 1985, 40. sz., 115., 116. o.
- [72] Norden: 1991, 79. sz., 120., 130-131. o.
- [73] Bickerman: a) 62. o.
- [74] Ettinger: c) 587. o.
- [75] Etherman: b) 1986, 47. sz., 123-124. o.
- [76] Lvov: b) 1980, 52. sz., 183-184. o.
- [77] Zsabotyinszkij: a) 251. o.
- [78] Rani Aren: 1981, 19. sz., 135-136. o.
- [79] Szlitzberg: 1. köt., 4. o.
- [80] S. Markis: a) 1980, 16. sz., 189. o.
- [81] Ziegelman-Dimerszkaja: 1978, 3. sz., 175. o.
- [82] Stern: b) 1981, 21. sz., 127. o.
- [83] Rapoport: 1978, 1. sz., 123. o.
- [84] Ivanovics: b) 1. köt., 29. o.
- [85] Nudelman: d) 1979, 7. sz., 95-96. o.
- [86] L-Szkij: 1981, 21. sz., 150. o.

AZ IRODALOMJEGYZÉKBEN TALÁLHATÓ RÖVIDÍTÉSEK

„22”: A Szovjetunióból Izraelbe emigrált zsidó értelmiségiek közéleti és irodalmi szemléje (*Obscsesztvenno-politicseszkij i lityeraturnij zszurnal jevrejszkoj intelligencii iz SzSzSzR v Izrailje*), Tel-Aviv.

A zsidók és az orosz forradalom: Anyagok és kutatások. Szerk. és összeáll.: O. V. Budnyickij. Moszkva; Jeruzsálem: Gesarim, 1999.

Birzsevice vedomosztyi: Tőzsde Közlöny.

Bolsevikok, 1903-1916: Bolsevikok: A bolsevizmus történetével kapcsolatos, az 1903-1916-os évekből, az egykori moszkvai védelmi osztálytól származó iratok (*Bolseviki: dokumenti po isztorii bolsevizma sz 1903 po 1916 god bivs. Moszkovszkava Ohrannava Otgyelenyija*). New York: Telex, 1990.

Cerkovnije vedomosztyi: Egyházi Hírek. Petrográd

Cikkek a zsidó hősiességről: 3 kötetben. Összeáll.: G. Sz. Schapiro, Sz. L. Averbuch. Kijev; Tel-Aviv, 1994-1997.

Encyclopaedia Judaica: Jerusalem, Keter Publishing House, 1971, 14. kiadás.

Feletoni: Tárcagyűjtemény.

Granyi: Élek – Az irodalom, művészet, tudomány és a közéleti és politikai gondolat folyóirata. Frankfurt am Main.

Great Jewish Speeches Throughout History, szerk., kiad. Steve Israel, Seth Forman. Northvale (New Jersey); London: Jason Aronson Inc., 1994.

Gyelo naroda: A Nép Ügye.

Gyeny: A Nap.

Idegenek oldalán: Történelmi és irodalmi gyűjtemények. Szerk.: Sz. P. Melgunov. Berlin: Vataga; Prága: Plamja, 1925.

IM: Az Idő és Mi (*Vremja i mi*). Az irodalom és a társadalmi problémák nemzetközi folyóirata.

Izvesztyija: Hírek (*Izvesztyija petrogradszkava Szovjeta Rabocsih i Szoldatszkih Deputatov*). A petrográdi munkás- és katonaképviselők tanácsának hírei.

Jevrejszkaja tribuna: Zsidó Tribün. Az orosz zsidók érdeklődésének szentelt hetilap. Párizs.

Kontinens: (*Kontinent*). Irodalmi, társadalmi, politikai és vallási folyóirat.

KZSE: Kis Zsidó Enciklopédia. (*Kratkaja Jevrejszkaja Enciklopedyija*). Jeruzsálem. Zsidó közösségek tanulmányozására létrejött társaság kiadványa.

Levéltár: Oroszországi Föderáció szövetségi biztonsági szolgálatának állami levéltára, Moszkva.

Lityeraturnij kurjer: Irodalmi Kurír. Negyedévi kiadvány, USA.

Nasa sztrana: A Mi Országunk, Tel-Aviv.

Negyven negyvened: Minden moszkvai templom fényképalbuma és mutatója. Összeáll.: Sz. Zvonarjov (P. Palamarczuk). Párizs: YMCA-Press, 1988.

Novaja gazeta: Új Újság, New York.

Novaja zarja: Új Hajnal, San Francisco.

Novij amerikanyec: Új Amerikai, New York.

Novij kolokol: Új Harang. Irodalmi és publicisztikai gyűjtemény. London, 1972.

Novij mir: Új Világ.

Novij zszurnal: Új Újság, New York.

Novoje russzkoje szlovo: Új Orosz Szó, New York.

NSZE: Nagy Szovjet Enciklopédia (*Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedyija*). 1. kiadás, Moszkva, 1932.

Obscseje gyelo: Közös Ügy.

Overman: Az októberi forradalom az amerikai szenátorok ítélőszéke előtt: a szenátus „Overman-bizottságának” hivatalos beszámolója (*Oktyabrszkaja revoljucija pered szudom amerikanszkih senatorov: Oficialnij otcot «overmenszkoj komisszii» Szenata*). Moszkva; Leningrád: GIZ, 1927.

OZS: Oroszország és a zsidók (*Rosszija i Jevreji*). 1. gyűjteményes kötet. Külföldön élő orosz zsidók hazai egylete. Párizs: YMCA-Press, 1978. (1. kiadás. Berlin: Osznova, 1924.)

OZSE: Orosz Zsidók Enciklopédiája (*Rosszijszkaja Jevrejszkaja Enciklopedyija*). 2., javított és bővített kiadás. Moszkva, 1995, 2.

OZSK-I: Az orosz zsidók könyve: az 1860-as évektől az 1917-es forradalomig. New York; Orosz Zsidók Szövetsége, 1960.

OZSK-2: Az orosz zsidók könyve, 1917-1967 (*Knyiga o russzkom jevrejsztve, 1917-1967*). New York; Orosz Zsidók Egyesülete, 1968.

Puty: Út. Pravoszláv almanach. New York.

Rabocsaja Moszkva: Munkás Moszkva.

Recs: A Szózat.

Rogyina: Haza.

Rosszkaja miszl: Orosz Gondolat.

Rosszkaja volja: Orosz Akarat.

Russzkij kolokol: Orosz Harang.

Scsit: Irodalmi szöveggyűjtemény, amelynek 3. kiegészített kiadása L. Andrejev, M. Gorkij és F. Szologub szerkesztésében jelent meg a társaság az oroszországi zsidóság életének tanulmányozására elnevezésű szervezet kiadásában, Moszkva, 1916.

Szamoszoznanyije: Öntudat. Cikkgyűjtemény. New York: Krónika, 1976.

Szem dnyej: Hét Nap, New York.

Szintaxis: Publicisztika, kritika, polémia, Párizs.

Szocialiszticheszkij vesztnyik, New York.

Szoversenno szekretno: Teljesen Titkos, Moszkva.

Szovremennije zapiszki: Mai Feljegyzések, Párizs, 1928.

Sztrana i mir: Ország és Világ: társadalompolitikai, gazdasági és kultúrfilozófiai folyóirat. München.

Sztrelec: Nyilas, Jersey City.

Szvobodnaja miszl: Szabad Gondolat.

Voszhd: Napkelte, Szentpétervár.

Vörös kozákság: a veteránok visszaemlékezései (*Cservonnoje kazacsesztvo: vozspominanyije veteranov*). (Gyűjt.). Moszkva: Vojenizdat, 1969.

Známja: Lobogó.

ZSE: Zsidó Enciklopédia (*Jevrejszkaja Enciklopedyija*) 16 kötetben, Szentpétervár: Tudományos Zsidó Kiadványok Társasága és Brockhaus-Efron Kiadó

1906-1913.

Zsidópogromok, 1918-1921. (*Jevrejszkije pogromi, 1918-1921*). Összeáll.: Z. Sz. Osztrovszkij. Moszkva: Akc. obsesztvo Skola i knyiga, 1926.

Zsidók az orosz emigráció kultúrájában: Cikkek, publikációk, visszaemlékezések és esszék 5 kötetben. Jeruzsálem, 1992-1996. Összeállította: Parhomovszkij M. Az orosz zsidóság az emigrációban: cikkek, publikációk, visszaemlékezések és esszék. Jeruzsálem, 1998-. Összeállította és szerk.: Parhomovszkij M. és mások.

ZSV-1: A Zsidók Világa, az Orosz Zsidó Értelmiség Egyesületének kiadásában, Párizs. 1939.

ZSV-2: A Zsidók Világa 2. gyűjt. Orosz Zsidók Egyesületének kiadásában, New York. 1944.

IRODALOMJEGYZÉK

ABRAMOVICS, A.: A döntő háborúban: a szovjet zsidók részvétele és szerepe a náciizmus elleni háborúban (*V resajusej vojne: Ucsasztyije i rolj jevrejev SzSzsZR v vojne protyiv fasizma*). 2. kiad., Tel-Aviv, 1982.

AGURSZKIJ, M.: A nemzeti bolsevizmus ideológiája (*Ideologija nacional-bolsevizma*). Párizs: YMCA-Press, 1980.

AGURSZKIJ, Sz.: Zsidó munkás a kommunista mozgalomban (*Jevrejszkij rabocsij v kommuniszticeszkom dvizsenyija*). Minszk: GIZ, 1926.

AKSZJONOV-MEYERSON, M.: A zsidó kivonulás oroszországi távlatai (*Jevrejszkij iszhod b rosszijszkoj perszpektyive*), in: **IM**.

ALEKSZANDROVA, V.: Zsidók a szovjet irodalomban (*Jevreji v szovjetszkoj lityerature*), in: **OZSK-2**.

ALTAJEV, O.: Az értelmiség kettős tudata és a pszeudokultúra (*Dvojnoje szoznanyije intelligencii v pszevdo-kulturi*), in: Az orosz keresztény diákmozgalom hírlapja. Párizs-New York.

AMRAM:

a) Kilöködési reakció (*Reakcija ottorzszenija*), in: „22”.

b) Szovjet antiszemizmus – okok és előrejelzések (szeminárium) [*Szovjetszkij antiszemizm – pricsini i prognozi (Szeminar)*], in: „22”.

AMUSZIN, M.: Pétervári rémségek (*Peterburgszkije sztrasztyi*), in: „22”.

ANFILOV, V.: Hogyan „igazolta magát” Sztálin (*Kak „opravgalszja” Sztalin*), in: Rogyina.

ANGENITZ, JE.: Leereszkedés a mélységbe (*Szpuszk v bezdnu*), in: „22”.

ARAD, J.:

a) Holokauszt: az európai zsidóság katasztrófája (1933-1945) [*Holokauszt: Katasztrofa jevropejszkava jevrejsztva (1933-1945)*]. Jeruzsálem, 1990.

b) A szovjet vezetés viszonya a holokauszthoz (*Otnasenyije szovjetszkava rukavodszta k Holokausztu*), in: A Moszkvai Zsidó Egyetem Értesítője.

ARENDT, H.: Antiszemitizmus (*Antiszemitizm*), in: **Szintaxis**.

ARONSZON, G.:

a) Interjú a „Szabadság” Rádiónak (*Intervju radiosztancii „Szvaboda”*), in: Visszaemlékezések az 1917-es forradalomról. 66. interjú. München, 1966.

b) Forradalmi ifjúság: visszaemlékezések (*Revoljucionnaja junoszty: Voszpominanyija*) 1903-1917, in: Inter-University Project on the History of the Menshevik Movement, 6. sz. irat. New York, 1961.

c) A zsidó közvélemény Oroszországban 1917-1918-ban (*Jevrejszkaja obszsesztvennoszty v Rosszii v 1917-1918*), in: **OZSK2**.

d) A zsidókérdés Sztálin korában (*Jevrejszkij vaprosz b epohu Sztalina*), in: **OZSK-2**.

ARTYEMJEV, A. P.: A Szovjetunió népeinek testvéri harctéri szövetsége a nagy honvédő háború idefén (*Bratszskij bojevoj sojuz narodov SzSzsZR v Velikoj Atecsesztennoj Vojne*). Moszkva: Misl, 1975,

ASZTRAHAN, H. M.: Bolsevikok és politikai ellenfeleik 1917-ben (*Bolseviki i ih polticseszskije protyivnyiki*). Leningrád, 1973.

AVINERI, S.: Visszatérés a történelembe (*Vozvrascsenyije v isztoriju*), in: „22”.

AVNERI, U.: Adolf Hitler utolsó bosszúja (*Poszlednyij meszty Adolfa Gitlera*), in: „22”.

AVTORHANOV, A.: Sztálin halálának rejtélye (Berija összeesküvése) [*Zagadka szmertyi Sztalina: (Zagovor Berija)*]. Frankfurt am Main: Poszev, 1976.

AZBEL, D.: Előtte, közben és utána (*Do, vo vremja i poszle*), in: **IM**.

BADAS, SZ.: Kolima, édes Kolima... (Kolima, ti maja Kolima...). New York: Effect Publishing Inc., 1986.

BALK, A.: A cári Petrográd utolsó öt napja (*Poszlednyije pjáty dnyej carszkava Petrograda*) (1917. február 23-28.): Az utolsó petrográdi polgármester naplója. Hoover Intézet Gyűjteménye. Gépelt kézirat.

BAR-SELLA, Z.: Az iszlám fundamentalizmus és a zsidó állam (*Iszlamszkij fundamentalizm i jevrejszkoje goszudarsztvo*), in: „22”.

BATAULT, G.: Le problème juif. 5 edition, Paris, 1921.

BELINKOV, A.: Rabok országa, urak hazája... (*Sztrana rabov, sztrana goszpod...*), in: Novij kolokol.

BELLOC: The Jews, London, 1922.

BEN-BARUCH: Az árnyék (Teny), in: „22”.

BENEGYIKTOV, M.: A zsidók letelepítése a Szovjetunióban (*Jevrejszkaja kolonizacija v SzSzsZR*), in: Poszlednyije novosztyi.

BERGER, L.: Egy nemzedék pusztulása: visszaemlékezések (*Krusenyije pakalenyija: Voszpominanyija*). Ford. ang. Firenze: Edizioni Aurora, 1973.

BERGYAJEV, NY.:

a) Az egyenlőtlenség filozófiája (*Filoszofija nyeravensztva*). Párizs: YMCA-Press, 1970.

b) Kereszténység vagy antiszemitizmus (A zsidóság vallási sorsa) [*Hrisztyiansztvo i antiszemitizm (Religioznaja szugyba jevrejsztva)*]. Párizs: A Vallásfilozófiai Akadémia kiadványa. 1938.

BICKERMAN I. M.:

a) A zsidók öntudatosodása felé: amik voltunk, amiké váltunk, amiknek lennünk kéne (*K szamopoznanyiju jevreja: Csem mi bili, csem mi sztali, csem mi dolzsni bity*), Párizs, 1939.

b) Oroszország és az orosz zsidók (*Rosszija i Russzkoje jevrejsztvo*), in: **OZS**.

BLINKOVA, M.: Ismeret és vélemény (*Znanyije i mnyenyije*), in: Sztrelec.

BOGUSZLAVSZKIJ, V.:

a) Kunyajev védelmében (*V zascsitu Kunyajeva*), in: „22”.

b) A kezdeteknél (*U isztokov*), in: „22”.

c) Gálutnak – reménnyel. (*Galutu – sz nagyezsdoj*), in: „22”.

d) Az orosz alija apái és gyermekei (*Atci i gyetyi russzkoj alii*), in: „22”.

e) Nézz vissza merengve... (kerekasztal) [*Ogljanyisz v razdumje... (Kruglij sztol)*], in: „22”.

f) Ők semmit sem értettek meg (*Onyi nyicsevo nye ponyjili*), in: „22”.

g) Lapszéli jegyzetek (*Zametki na poljah*), in: „22”.

BROD, M.: Távolságtartó szerelem (*Ljubov na rassztojanyii*), in: **IM**.

BRUCKUSZ, B.: Zsidó lakosság a kommunista hatalom idején (*Jevrejszkoje naszelenyije pod kommuniszticeszkoy vlasztyju*), in: Szovremennije Zapiszki.

BUBER, M.: Nemzeti istenek és Izrael Istene (*Nacionalnyije bogi i Bog*

Izrailja), in: **IM**.

BUHARIN, N.: Beszámoló a XXIV. leningrádi kormányzósági pártkonferencián (*Doklad ha XXIV Lenjingradskoj gubpartkonferencii*), in: Pravda.

BULGAKOV, SZ.:

a) Rasszizmus és kereszténység. A kereszténység és a zsidókérdés (*Raszizm i hrisztijansztvo. Hrisztijansztvo i jevrejszkij voprosz*). Párizs: YMCA-Press, 1991.

b) Sion (Szion), in: Kereszténység és a zsidókérdés. Párizs: YMCA-Press, 1991.

BURG, D.: Die Judenfrage in der Sowietunion. Der Anti-kommunist. München.

CARINNYIK, M.: Ukrán-zsidó párbeszéd (*Ukrainszko-Jevrejszkij dialog*), in: „22”.

CIRJULNYIKOV, SZ.:

a) A zsidó anomália filozófiája (*Filoszofija jevrejszkoj anomalii*), in: **IM**.

b) Szovjetunió, a zsidók és Izrael (*SzSzSzR, jevreji i Izrail*), in: **IM**.

c) Izrael – 1986-ban (*Izrail – god 1986*), in: **IM**.

CLAUDE ANET: Az orosz forradalom: 1917 júniusa-novembere (*La révolution russe: Juin-Novembre 1917*). Párizs, Payot et Cie, 1918.

COHEN, M. J.: Churchill and the Jews. London; Totowa, NJ: Frank Cass, 1918.

CONQUEST, R.: A nagy terror (*Bolsoj terror*). Fordítás angolból. Firenze: Edizioni Aurora, 1974.

CSERNYAK A.: Einstein ismeretlen levele (*Nyeizvesztnoje pismo Ejnstejna*), in: „22”.

DEGEN L: A szolgaság házából. Tel-Aviv: Moria, 1986.

DEUTSCH, M.: Egy kívülálló feljegyzései (*Zapiszki posztaronnevo*), in: „22”.

DIMANSTEIN, Sz.: Forradalmi mozgalom a zsidók körében (*Revoljucionnoje dvizsenyije szregyi jevrejev*), in: A forradalmi mozgalom története vázlatokban. Szerk.: M. N. Pokrovszkij. Moszkva, Leningrád: GIZ, 1927.

DOBROVICS, A.: (Levél a szerkesztőségbe) (*Pismo v redakciju*), in: „22”.

DOMALSZKIJ, L: A gyűlölet technológiája (*Tehnologija Nyenavisztyi*), in: **IM**.

Dosztojevszkij, F. M.: Egy író naplója (*Dnyevnyik piszatyelja: za 1877. 1880 i 1881 godi*) Moszkva, Leningrád: GIZ, 1929.

EHRENBURG, I.: Egy levél kapcsán (*Po povodu adnova pisma*), in: Pravda.

EHRlich, R.: Summary Report on Eighteen Intensive Interviews with Jewish DP's from Poland and the Soviet Union. A New York-i Amerikai Zsidó Bizottság levéltára.

ELDAD, L:

a) Zsidó anomália három dimenzióban (*Jevrejszkaja anomalija b trjoh izmerenyijah*), in: **IM**.

b) Kik is hát Zsabotyinszkij örökösei? (*Tak kto zse naszlednyiki Zsabotinszkava?*) (interjú), in: „22”.

EPSTEIN, J.: Operation Keelhaul: The Story of Forced Repatriation from 1944 to the Present. Old Greenwich, Connecticut: Devin-Adair, 1973.

ETHERMAN, A.:

a) Az igazság közéről (*Isztyina sz blizkava rassztojanyija*), in: „22”.

b) A harmadik nemzedék (interjú) [*Tretyje pakalenyije: (Intervju)*], in: „22”.

ETTINGER, S.:

a) Orosz nyelvű zsidó kisenciklopédia (*Kratkaja jevrejszkaja enciklopedyija na*

russzkom jazike) (interjú a szerkesztői gárdával), in: „22”.

b) Russian Society and the Jews, in: Bulletin on Soviet and East European Jewish Affairs.

c) A legújabb korszak (*Novejsij period*), in: A zsidó nép története. Szerk.: Ettinger S., Jeruzsálem: Gesarim; Moszkva: Moszti kulturi, 2001.

FEDOTOV, G. P.: Oroszország arca. Cikkgyűjtemény (1918-1931) [*Lico Rossziji: Szb. sztytyej(I 918-1931)*]. Párizs, YMCA-Press, 1967.

FEIN, G.: Jól megfizetett portások szerepében (*V roli vizokooplacsivaemih svejcarov*), in: **IM**.

FINKELSTEIN, E.:

a) Zsidók a Szovjetunióban: belépés a XXI. századba (*Jevreji b SzSzSzR: Puty v dvadcaty pervij vek*), in: Sztrana i mir.

b) A híd, amely összeomlott... (*Moszt, kotorij ruhnul...*), in: „22”.

FISCHTEIN, E.:

a) A gálutból szeretettel (*Iz galuta sz ljubovju*), in: „22”.

b) Félelem nélkül tekintünk hátra... (*Gljagyim mi nazad bez bojanyje...*), in: „22”.

FRANK, L.: Még egyszer az „oroszkérdésről” (*Jiso raz o „russzkom voprosze”*), in: Russzkaja miszl.

FREILICH, SZ.: Egy ütközet története (*Isztorija odnova boja*), in: Filmforgatókönyvek, Moszkva.

FREIMAN, G.: Párbeszéd az alijáról és az emigrációról (A. Voronellel) [*Dialog ob alije i emigracii (sz A. Voronelem)*], in: „22”.

GALICS, A.: Dalok. Versek. Költemények. Filmnovella. Színdarab. Cikkek. (*Pesznyi. Sztyihi. Poemi. Kinopoveszty. Pjesza. Sztyiti.*). Jekatyerinburg: U-Faktorija, 1998 (**A könyv szövegében kapcsos zárójelben lévő számok is e mű alapján.**)

GALKIN, G.: Mi az a „zsidósság”? (*Sto takoje jevrejszkoszty?*), in: „22”.

GAR, L.: Zsidók a baltikumi országokban a német megszállás alatt (*Jevreji v Pribalijzskih sztrana h pod nyemeckoj okkupaciej*), in: **OZSK-2**.

Gersenzon, M.: A zsidó nép végzete (*Szugybi jevrejszkava naroda*), in: „22”.

GINZBURG, Sz. M.: Az orosz zsidó értelmiségről (*O russzko-jevrejszkoj intelligencii*) in: **ZSV-1**.

GLiKSMAN, J. DR.: Jewish Exiles in Soviet Russia (1939-1943). A New York-i Amerikai Zsidó Bizottság levéltára.

GOLDSTEIN, A. A.: A zsidók sorsa a németektől megszólt Szovjet Oroszországban (*Szugyba jevrejev v okkupacionnoj nyemcami Szovjetszkoj Rosszii*), in: **OZSK-2**.

GOLDSTEIN, M.: Kimondott gondolatok (*Miszli vszluh*), in: Russzkaja miszl.

GRINGAUZ, Sz.: Zsidó nemzetiségi autonómia Litvániában és a többi balti államban (*Jevrejszkaja nacionalnava abtonomija v Litve i drugih sztrana h pribaltiki*), in: **OZSK-2**.

GUL, R.: Magammal vittem Oroszországot (*Ja unyosz Rossziju*). New York: Híd, 1984, 2. köt.: *Rosszija v Francii* (A franciaországbeli Oroszország.)

GUSSMAN, V.: Peresztrojka: Mítosz és valóság (*Peresztrojka: Mifi i realnoszty*), in: „22”.

GUTYINA, N.:

a) Kétértelmű kapcsolat (*Dvuszmiszlennaja szvjaz*), in: „22”.

b) Igazodás a templomra (*Orientacija na Hram*), in: „22”.

GYELEVSZKIJ, JU.:

a) Cion bölcseinek jegyzőkönyvei (Egy hamisítás története) [*Protokoli Szionszkih Mudrecov (Isztorija Adnova podloga)*]. Berlin, 1923.

b) Kisebb rossz-e a bolsevikok? (*Menyseje li zlo bolsevik?*), in: **Jevrejszkaja tribuna**.

GYENYIKIN, A. D.: Tanulmányok az oroszországi zavaros időkről (*Ocserki Russszkoj Szmuti*). Párizs, 1922. 1. kötet: A hatalom és a hadsereg összeomlása. 1917 februárja-szeptembere. 2. kiadás.

HANDLER, A: Where Familiarity with Jews Breeds Contempt, in: *Red Star, Blue Star: The Lives and Times of Jewish Students in Communist Hungary (1948-1956)*. New York: Columbia University Press, 1977.

HAZANOV, B.:

a) Új Oroszország (*Novaja Rosszija*), in: **IM**.

b) Bélyegző nélküli levelek (*Piszmá bez stempelja*), in: **IM**.

c) Akiért az elsüllyedt harang szól (*Po kom zvinyit potonuvsj kolokol*), in: **Sztrana i mir**.

HEIFEC, M.:

a) Közös leckéink (*Nasi obcsije uroki*), in: „22”.

b) Cárgyilkosság 1918-ban (*Careubijsztvo v 1918 godu*). *Knyigotovariscsesztvo „Moszkva-Ijerusalim”*, 1991.

c) Hely és idő (zsidó feljegyzések) [*Meszto i vremja (Jevrejszkije zametki)*] Párizs: *Tretyja volna*, 1978.

d) Emlékezetem bánatos tekercse (*Voszpominanyij grusztnij szvitok*), Jeruzsálem, 1996.

e) A múlt leckéi (*Uroki proslava*), in: „22”.

f) Új „arisztokrácia”? (*Novaja „arisztokracija”?*), in: **Granyi**, 1987.

g) Vlagyimir Oszipov orosz hazafi (*Russzkij patriot Vlagyimir Oszipov*). in: **Kontinens**.

h) Mit kell tisztázni az időben? (*Sto nada vijasznyity vo vremenyi?*), in: „22”.

HEPSTEIN, Sz.: Orosz cionisták a Palesztináért vívott harcban (*Russzkije szionishti v borbe za Palesztinu*), in: **OZSK-2**.

HERSCHENSON, M.: A zsidó nép sorsa (*Szogybi jevrejszkava naroda*), in: „22”.

HESSSEN, V.: Ioszif Hessen: jogász, politikus és újságíró (*Ioszif Hessen: juriszt, politik, i zszurnaliszt*), in: **Zsidók az orosz emigráció kultúrájában**.

HMELNYICKIJ, D.: A vér hangos szava mellett, avagy tudatunkkal a kezünkben (*Pod zvonkij golosz krovi ili sz szamoszoznanyijem naperevesz*), in: „22”.

HORENSTEIN, F.: A vörös csillag hatodik ága (*Sesztoj konyec krasznoj zvezdi*), in: **IM**.

HORUV, D.: Az Orosz Birodalomból és a Szovjetunióból származó zsidó emigráció: statisztikai szemlélet (*Jevrejszkaja emigracija iz Rosszikszoj Imperii i Szovjetszkava Szozjuza: sztatiszticeszkij aszpekt*), in: *Az orosz zsidóság az emigrációban*, 1998.

ILSZKIJ, N.: Történelem és öntudat (*Isztorija i szamoznanyije*), in: *Jevreji v SzSzSzR*.

IPATIEFF, V. N.: The Life of a Chemist. Stanford, 1946.

IVANOV, V. Us HERSCHENSOIV M. O.: Levelezés a két sarokból (*Perepiszka iz dvuh uglov*). Petrográd: Alkonoszt, 1921.

IVANOVICS, S.:

a) A zsidók és a szovjet diktatúra (*Jevreji i szovjetszkaja diktatura*), in: **ZSV-1**.

b) Szemjon Juskevics és a zsidók (*Szemjon Juskevics i jevreji*). Ed. Kapitajkin publikációja. (*Jevreji v kulture Russzkava Zarubezsja*), in: **Zsidók az orosz emigráció kultúrájában**. 1992.

JAKIR JAKOV: Viktor Kraszinnak írok (*Ja pisu Viktoru Kraszinu*), in: Nasa sztrana.

JAROSZLAVSZKIJ, J.: Az antiszcmitizmus ellen (*Protyiv antiszcmitizma*), in: Pravda..

JE. Sz.: Az OKP nemzetiségi összetételéről (*O nacionalnom szosztave RKP*), in: Pravda.

JELAGIN, J.: A művészetek megzabolázása (*Ukrascsenyje isszkusztv*). Előszó: M. Rosztropovics. New York: Ermitázs, 1988.

JOSUA A.-B.: Az író hangja (*Golosz piszatyelja*), in: „22”.

KAGAN, V.: Helyes döntés (*Pravilnoje resenyije*), in: „22”.

KAGANOVICS, M.: Der idischer inteil in partizanerbewegung fun Sovet-Russland. Róma, 1948.

KAGANSZKAJA, M.:

a) Mítosz a realitás ellenében., in: „22”.

b) Vendégszeretetünk... (*Nase gosztyepriimsztvo...*), in: „22”.

KARABCSIJEVSZKIJ, JU.: Harc a zsidóval (*Borba sz jevrejem*), in: **Sztrana i mir**.

KARTASOV A. V.: Kiválasztottak és megkegyelmezettek (*Izbrannije i pomilovannije*), in: **Scsit**.

KATUNCEV, V., KOTZ, L: Incidens: a haszani események indítékai (*Incident: Podapljoka Haszanszkih szobityij*), in: Rogyina.

KATZENELNBEUGEN, A.: Antiszemitizmus és a zsidó állam (*Antiszemitizm i jevrejszkoje goszudarsztvo*), in: „22”.

KLAUZNER, I. L.: Az újhéber irodalom Oroszországban (*Lityeratura na ivrit v Rosszii*), in: **OZSK-I**.

KLEMENTYJEV, V. F.: A bolsevista Moszkvában (1918-1920) [*V bolsevickoj Moszkve (1918-1920)*]. Moszkva: Russzkij puty, 1998. Össz-oroszországi Memoár Könyvtár. Sorozat: Közelmúltunk, 3. kiad.

KOESTLER, A.: Juda útkeresztelkedésben (*Ijuda na pereputyje*), in: **IM**.

KOHN, N.: Áldás a népirtásra: mítosz a világméretű zsidó összeesküvésről és a „Sion bölcseinek jegyzőkönyvei”-ről (*Blagoszlovlenyje na genocid: Mif o vszemirnom zagovore jevrejev i „Protokolah szionszkih mudrecov*). Ford. angolból. M.: Progressz, 1990.

KOKURIN, A.-PETROV, N.: NKVD: struktúra, funkciók, káderek (*NKVD: sztruktura, funkcii, kadri*), in: *Szvobodnaja miszl*.

Kolker, F.: Új segélyterv az oroszországi zsidóságnak (*Novij plan pomoscsi szovjetszkomu jevrejsztu*), in: „22”.

KOLKER, Ju.: A „Fronton harcolt leningrádi írók. 1941-1945” című

kézikönyvhöz írt recenzió (*Recenzija na szpravocsnyik „Leningradszkije piszatyeli-frontoviki. 1941-1945”*). Összeáll.: Bahtyin V. Leningrád: Szovetszkij piszatel, 1985., in: **Sztrana i mir**.

KOMAROV, B.:

a) Természetpusztítás (*Unicstozsenyije priodi*). Frankfurt: Poszev, 1978.

b) Lerombolt és meggyalázott templomok: Moszka és középső Moszkva-vidék. Utószó: A vandalizmus határai. (*Razrusonnije i oszkvrenyonnije hrami: Moszkva i Szrednyaja Rosszija. Poszleszlovije: Predeli vandalizma*). Frankfurt: Poszev, 1980.

KONYAJEV, NY.: Úgy ölt, mintha verset költene (*On ubival, szlovno piszal sztyihotvorenije*). Don, Rosztov-na-Donu.

KOPELEV, L.: Az igazságról és a toleranciáról (*O pravde i tyerpimosztyi*). New York: Hronyika Press, 1982.

KOSZTIRCSENKO, G. V.: Sztálin titkos politikája: hatalom és antiszemitizmus (*Tajnaja politika Sztalina: Vlaszty i antiszemitizm*). Moszkva: Mezsdunarodnije otnosenyija, 2001.

KozAkOV, M.: (Levél) (Piszmo), in: „Orosz Külföld” Könyvtár Alapítvány (BFRZ).

KRICSEVSZKJ, L. JU.: Zsidók a VCSK OGPU apparátusában a 20-as években (*Jevreji v apparaty VCsk OGPU b 20-e godi*), in: Zsidók és az orosz forradalom: anyagok és kutatások. Szerk.-összeáll. O. V. Budnickij. Moszkva; Jeruzsálem: Gesarim, 1999.

KROL, M.: A nacionalizmus és asszimiláció a zsidó történelemben (*Nacionalizm i asszimilacija v jevrejszkoj isztorii*), in: **ZSV-1**.

KUCSERSZKIJ, A.: A zsidó paradigma (*Jevrejszkaja paradigma*), in: „22”.

KULISER, A.: Felelősség és felelőtlenség (*Ob otvetszvennosztyi i bezotvetszvennosztyi*), in: **Jevrejszkaja tribuna**, Párizs, 1923.

KULISHER, JE: A zsidók kiűzetése és deportálása (*Izgnyanye i deportacija jevrejev*), in: **ZSV-2**.

KUPOVECKIJ, M.: A zsidó lakosság emberveszteségei a Szovjetunió háború utáni határai között a nagy honvédő háború idején (*Ljugyszkije potyeri jevrejszkava naszelenyija v poszlevojennih granyicah SzSzSzR v godi Velikoj Otecsestvennoj Vojni*), in: A Moszkvai Zsidó Egyetem Értesítője. 1995.

KUSZKOVA, JE.: Kik ők, és mi a teendő? (*Kto onyi i kak bity?*), in: **Jevrejszkaja tribuna**.

L. Sz.: Harcra az ellenforradalom szekértolói ellen (*Na barbu c poszobnyikami kontrrevoljucii*), in: Pravda.

LAMPE, A. von tábornok: A fehérek fegyveres akciói sikertelenségének okai (*Pricsini nyeudacsi vooruzsonnava szila bisztuplenyija belih*). Poszev.

Landau, G. A.: Forradalmi gondolatok a zsidó közvéleményben (*Revoljucionnije idej v jevrejszkoj obszcsesztve*), in: **OZS**.

Larin, JU.: Zsidók és antiszemitizmus a Szovjetunióban (*Jevreji i antiszemitizm v SzSzSzR*), Moszkva, Leningrád, GIZ, 1929.

LAZAREV, L.: Egy idős ember feljegyzései (*Zapiszki pozsilavacseloveka*), in: Znamja.

LAZARIS, V.: Ironikus dalocska (*Ironicseszskaja peszenyka*), in: „22”.

LEHRT, R.: Késői tapasztalás (*Pozdnij opit*), in: Szintakszis.

LELEVICS, G.: Október a főhadiszálláson (*Oktyabr v Sztavke*) Gomel, in: Recs.

LEMPORT, V.: A sors ellipszisei (*Ellipszi szugybi*), in: **IM**.

LENIN, N.: A zsidókérdésről Oroszországban. Sz. Dimanstein bevezetőjével (*O jevrejszkom voprosze v Rosszii. Vvegyenyije Sz. Dimanstejna*). Moszkva: Proletárij, 1924.

LENIN, V. L:

a) Gyűjtemény (*Szocsinyenyija*), 45 kötetben, negyedik kiadás, Goszpolitizdat, 1941-1967.

b) Összes művei (*PSzSz: V 55-tyi t.*), 55 kötetben, 1958-1965.

LEVIN, D.: A kísértés küszöbén (*Na kraju szoblazna*) (interjú), in: „22”.

LEVIN, I. O.: Zsidók a forradalomban (*Jevreji v revoljucii*), in: **OZS**.

LEVIN, Z.: Nézz vissza merengve... (*Ogljanyisz v razdumje*) (kerekasztal), in: „22”.

LEVITÁN, I.: Orosz könyvkiadók a húszas években Berlinben (*Russzkie izdatyelsztvo v 20-h let v Berline*), in: **OZSK-2**.

LEVITYINA, V.:

a) Érdemes volt-e felperzselnünk a templomlulkat... (*Sztilyo li szszigaty szvoj hram...*), in: „22”.

b) Az orosz színház és a zsidók (*Russzkij tyeatr i jevreji*). Jeruzsálem: Bibliotyeka-Alija, 1988.

LIEBLER, L: Izrael – diaszpóra: az azonosságtudat válsága (*Izrail – Diaszpóra: Krizisz identifikacii*), In: „22”.

Linszkij, D. O.: Az oroszországi zsidók nemzeti tudatával kapcsolatban (*O nacionalnom szamoszoznanyii russzkava jevreja*), in: **OZS**.

LITOVCEV, Sz.: Disputa az antiszemitizmusról (*Diszput ob antiszemitizm*), in: *Poszlednyije novosztyi*.

LITVINOV, V.: Mahno és a zsidók (*Mahno i jevreji*), in: „22”.

LJASZT, L: Alija a Szovjetunióból – demográfiai előrejelzések (Alija iz SzSzSzR – demograficseszkiye prognozi), in: „22”.

LJUBARSZKI, V.: Mi a teendő, nem pedig ki a hibás (Sto gyelaty, a ny kto vinovat), in: **IM**.

L-szkij: Levelek Oroszországból (*Piszma iz Rosszii*), in: „22”.

LURJE, Sz. JA.: Antiszemitizmus az ókori világban (*Antiszemitizm v drevnyem mire*). Tel-Aviv: Szlova, 1976 (1. kiadás-Petrográd: A múlt, 1922).

Lvov, A.:

a) Ádám, hol vagy? (*Ggye ti, Adam?*), in: Novaja gazeta.

b) Vezesd magad után atyádat is (*Vedi za szoboj atca tvoevo*), in: **IM**.

Mandel, V. Sz.: Konzervatív és destruktív gondolatok a zsidó társadalomban (*Konszervativnije i razrusityelnije igyei v jevrejsztve*), in: **OZS**.

MANYEVICS, JE.:

a) (Levél a szerkesztőségbe) (*Piszmo v redakciju*), in: **IM**.

b) Új emigráció: szóbeszéd és valóság, in: **IM**.

MARGOLIN, Ju.: Tel-avivi jegyzetfüzet (*Tel-Avivszkij bloknót*), in: Novoje russzkoje szlovo.

MARGOLINA, S.:

a) Das Ende der Lügen: Rußland und die Juden im 20. Jahrhundert. Berlin: Siedler

Verlag, 1992.

b) Németország és a zsidók: második kísérlet (*Germanyija i jevreji: vtaraja popitka*), in: *Sztrana i mir*.

MARK, Ju.:

a) Zsidó iskola a Szovjetunióban (*Jevrejszkaja skola v Szovjetszkom Szojuze*), in: **OZSK-2**.

b) A jiddis nyelvű irodalom Oroszországban (*Lityeratura ha jidis v Rosszii*), in: **OZSK-2**.

MARKIS, D.: Kikeresztelkedés (*Vikreszt*), in: „22”.

MARKIS, E.: Hogyan öldösték őket (*Kaki ih ubivali*), in: „22”.

MARKIS, S.:

a) Még egyszer az önmagam iránti gyűlöletről (*Jiso raz o nyenavisztyi k szamomu szebje*), in: „22”.

b) Az oroszországi zsidóellenes gyűlölet kapcsán (*O jevrejszkoj nyenavisztyi k Rosszii*), in: „22”.

MASZLOV, Sz. Sz.: Oroszország négyévi fowadalom után (*Rosszija poszle csetirjoh let revoljucii*). Párizs: *Russzkaja pecsáty*, 1922.

M.1YER, D.: J'ai honte d'être socialist, in: *Le Monde*.

MEDVED, M.: The Jewish Question, in: *National Review*.

MELCSUK, L.: (Levél a szerkesztőségbe) (*Piszmo v redakciju*), in: **IM**.

MELGUNOV, Sz. P.: A „vörös terror” Oroszországban („*Krasnij terror*” v *Rosszii*) 2., bővített kiad. Berlin: *Vataga*, 1924.

MELIHOV, A.: Egy zsidó gyónása (*Iszpovegy jevreja*). Szentpétervár: Új Helikon, 1994.

MENDZSERiCKij, E.: A Tóra is, a gének is (*I Tora, i genyi*), in: „22”.

MENESZ, A.: Katasztrófa és újjászületés (*Katasztrofa i vozrazsgyenyije*), in: **ZSV-2**.

MENICKEL, V.: in: „22”.

MENYSOJ, A.: Üsd a zsidót! („*Bej zsidov!*”), in: *Pravda*.

MEYERSON-AKSZJONOV: Az új értelmiség megszületése (*Rozsgyenyije novoj intelligencii*), in: **Szamoszoznanyije**.

MILJUKOV, P. N.: Nemzetiség és nemzet (*Nacionalnoszty i nacija*), in: **Jevrejszkaja tribuna**.

MININBERG, L. L.: Szovjet zsidók a Szovjetunió tudományában és iparában a második világháború időszakában (1941-1945) [*Szovjetszkije jevreji v nauke i promislennosztyi SzSzSzR v period Vtoroj miroboj vojni (1941-1945)*]. Moszkva, 1995.

MIRONOVA, G.: Alagút a múltba (*Tunnelj v prosloje*), in: *Komszomolszkaja pravda*.

MIRSZKIJ, B.:

a) Fekete százak (Csornaja szotnya), in: **Jevrejszkaja tribuna**.

b) „16 pont” („*16 punktov*”), in: **Jevrejszkaja tribuna**.

MoRGULisz, M.: A zsidó kérdés alapjai és részletei (*Jevrejszkij vaprosz v evo osznovanyijah i csasztnosztyah*), tll: *Voszhoz*.

MÜLLER, J.: A tragédia dialektikája: antiszemitizmus és kommunizmus Közép- és Kelet-Európában (*Dialektika tragedii: antiszemitizm i kommunizm v Centralnoj i*

Vosztocsnoj Jevrope), in: „22”.

NABOKOV, V.: Az ideiglenes kormány (*Vremennoje pravityelsztvo*), in: Az orosz forradalom archívuma, Hessen I. V. kiadásában. Berlin: Szlovo, 1922-1937.

NAZSIVIN, Iv.: Feljegyzések a forradalomról (*Zapiski o revoljucii*). Bécs, 1921.

NEGRETÓV, P. I.: V. G. Korolenko: Élet és életmű krónikája, 1917-1921 (V. G. Korolenko: *Letopisz zsziznyi i tvorcsesztva, 1917-1921*). A. V. Hrabrovickij szerk., Moszkva: Knyiga, 1990.

NEKRICS, A.: Hadjárat a „kozmpoliták” ellen az MGU-ban (*Pohod protyiv „koszmpolitov” v MGU*), in: **Kontinens**.

NORDEN, ED.: Átszámolva a zsidókat (*Pereszcsitivaja jevrejev*), in: „22”.

Nov, A., Newt Zsd.: A Szovjetunió zsidó lakossága: demográfiai fejlődés és szakmai foglalkoztatottság (*Jevrejszkoje naszelenyije v SzSzsR: demograficseszkoje razvityije i professzionalnaja zanyjatoszty*), in: Zsidók Szovjet Oroszországban (1917-1967). Izrael: Biblioteka „Alija”.

NUDELMAN, R.:

a) Beszélgetése L. Pljuscscsal, in: „22”.

b) Szimpóziumi előadás: A szovjet antiszemitizmus – okok és kilátások (*Doklad na szeminare: Szovjetszkij antiszemitizm – pricsini i prognozi*), in: „22”.

c) Nézz vissza merengve... (*Ogljanyisz v razdumje*) (kerekasztal), in: „22”.

d) A szerkesztő hasábjai (*Kolonka redaktora*), in: „22”.

NUDLER, M.: Nézz vissza merengve... (*Ogljanyisz v razdumje*) (kerekasztal), in: „22”.

NYILOV, G.: Urickij, Volodarszkij és a többiek (*Urickij, Volodarszkij i drugije*), in: **Sztrana i mir**.

OREN, I.: Gyónás (*Iszpovegy*), in: „22”.

ORLOV, A.: A sztálini bűncselekmények titkos története c. könyv előszavából (*Iz predslovija k knyige „Tajnaja isztorija sztalinszkih prisztuplenij”*), in: **IM**.

ORLOV, B.:

a) Oroszország zsidók nélkül (*Rosszija bez jevrejev*), in: „22”.

b) Fanni Kaplan mítosza (*Mif o Fanni Kalan*), in: **IM**.

c) Nem a jó abc-t tanultátok meg (*Nye tye bi ucsili alfavit*), in: **Vremja i mi**.

d) A „római zarándokok” utasútjai (*Putyi dorogi «rimszkih pilgrimov»*), in: **IM**.

ORTOV, M.: A pravoszláv állam és az egyház (*Pravoszlavnoje goszudarsztvo i Cerkov*), in: **Puty**.

OSZORGIN, M.: Orosz magány (*Russzkoje ogyinocsesztvo*). Rangon A. publikációja, in: Zsidók az orosz emigráció kultúrájában (utánnymás az alábbi mű alapján: Rasszvet, Párizs, 1925. február 15., 7. sz.).

Oz, A.:

a) A haza fogalma (*Ponyjatyije otyecsesztva*), in: „22”.

b) Az időről és magamról (*O vremenyi i o szebje*), in: **Kontinens**.

Parks, J.: A zsidók más népek között. Az antiszemitizmus okainak áttekintése (*Jevreji szregyi narodov: Obzor pricsin antiszemitizma*), Párizs, YMCA Press, 1932.

PASL.MANYIIt, D. SZ.:

a) De mit is akarunk mi jogosan? (*Csevo zse mi dobivajemszja?*), in: **OZS**.

b) Az orosz forradalom és a judaizmus (Bolsevizmus és judaizmus) [*Russzkaja*

revoljucija i iudaizm (Bolseviki i iudaizm)]. Párizs, 1923.

PELED, B.:

a) Nem várhatunk újabb kétezer évig! (*Mi nye mozsem zsdaty jiso dve tiszicsi let!*) (interjú), in: „22”.

b) Megállapodás a nem megfelelő partnerrel (*Szoglasenyije nyes z tyem partnyorom*), in: „22”.

PERELMAN, V.:

a) ...Maguk a zsidók a hibásak (...*Vinovati szami jevreji*), in: **IM**.

b) A szovjet csúcsokon lévő liberálisokról (*O liberalah b szovjetszkih verhah*), in: **IM**.

c) A csoda összeomlása: okok és következmények (Beszélgetés mal) [*Krusenyije csuda: pricsini i szledsztvija (beszeda sz G. Rosenblumom)*], in: **IM**.

d) Nézz vissza kétséggel (*Ogljanyisz v szomnyenyii*), in: **IM**.

e) (A szerkesztőségi postából) (*Iz pocsti redakcii*), in: **IM**.

PETROV, N. V., SZKORKIN, K. V.: Ki irányította az NKVD-t, 1934-1941: útmutató. (*Kto rukavagyl NKVD, 1934-1941: Szpravocsnyik*). Moszkva: Zvenyja, 1999.

PODGOREC, N.: Zsidók a modern világban (*Jevreji v szovremennom mire*) (interjú), in: **IM**.

POLNER, T. L.: Georgij Jevgenyjevics Lvov herceg életútja (*Zsiznyennij outy Knyaza Georgija Evgenyjevicsa Lvova.*). Párizs, 1932.

POMERANZ, G.:

a) Álom az igazságos jóvátételről (*Szon o szpravedlivom vozmezdii*), in: Szintaxis.

b) A XXIII. kongresszushoz intézett levél tervezete (*Proekt pisma XXIII szjezdu*), in: Publikálatlan. Frankfurt/Main: Poszev, 1972.

c) A sehonnan jött ember (*Cselovek nyiatkuda*), in: Publikálatlan. Frankfurt/Main: Poszev, 1972.

d) A föld álmai (*Szni Zemli*), in: „22”.

POPOVSZKIJ, M.: Rólunk – őszinte szívvel (*O nasz – sz vszej iszkrennosztyju.*), in: Novij amerikányec.

POTOK, C.: The Gates of November: Chronicles of the Slepak Family. New York: Alfred A. Knopf, 1996.

POZNER, SZ.:

a) Miről is van szó? (*V csom zse gyelo?*), in: **Jevrejszkaja tribuna**.

b) Szovjet Oroszország (*Szovjetszkaja Rosszija*), in: **ZSV-1**.

PRAT, N.: Emigráns komplexusok történelmi távlatban (*Emigrantszkije komplekszi v isztoricseszkom aszpektje*), In: **IM**.

RANI AREN: Az orosz gálutban (*V russzkom galutye*), in: „22”.

RAPOPORT, O.: Egy betegség tünetei (*Szimptomi odnoj bolezni*), in: „22”.

REMIZOV, A.: A felkorbácsolt Oroszország (*Vzvihrennaja Rusz*). London: Overseas Publications, 1979.

RIKLIN, G.: Bábellet esett meg (*Szlucsaj sz Babellej*), in: Izvesztyija.

RIMSZKIJ, G.: Kormányzati antiszemitizmus Szovjet Oroszországban (*Pravityelsztvennij antiszemitizm v Szevjetszkoj Rosszii*), in: **Jevrejszkaja tribuna**.

RoLNYIKAJTE, M.: El kell mondanom (*Ja dolzsna rasszkazaty*), in: Zvezda.

ROSENBLUM, G.: A csoda összeomlása... (Beszélgetés V. Perelmannal)

[*Krusenyije csuda... (Beszeda sz V. Perelmanom)*], in: **IM**.

RUBINSTEIN, N.:

a) Kapcsolja ki a mikrofont – beszéljünk a költőről (*Vikljucsitye mikrofon – pogavarim o poete*), in: **IM**.

b) Ki az olvasó? (*Kto csitayel?*), in: **IM**.

RUTHMAN, R.:

a) Solzhenitsyn and the Jewish Question, in: *Soviet Jewish Affairs*, London.

b) Tisztelet az eltávozonak, testvéri érzés a visszamaradónak (*Uhodjasemy – poklon, osztajuscsemcja – bratsztvo*), in: *Novij zszurnal*.

c) Sértődések köre (*Kolco obid*), in: *Novij zszurnal*.

SAKED, G.: Nehéz-e megőrizni az izraeli kultúrát más kultúrákkal való konfrontáció közben (*Trudno li szohranyity izrailszkuju kulturu v konfrontacii sz drugimi kulturami*), in: „22”.

SALSBERG, J. B.: Talks with Soviet Leaders on the Jewish Question, in: *Jewish Life*.

SAMIR, M.: Száz év háború (*Szto let vojni*), in: „22”.

SARTRE, J.-P.: Gondolatok a zsidókérdésről (*Razmislennyija o jevrejszkom voprosze*), in: Néva.

SCHAPIRO, L.:

a) The Role of the Jews in the Russian Revolutionary Movement, *The Slavonic and East European Review*, (negyven kötetben), London, Athlone Press, 1961-1962.

b) Zsidók a Sztálin utáni Szovjet Oroszországban (*Jevreji v Szovjetszkoj Rosszii poszle Sztalina*), in: **OZSK-2**.

SCHAPIRO, N.: Egy közrendű szovjet zsidó szava (*Szlovo rjadavova szovjeszkava jevreja*), in: *Az orosz antiszemitizmus és a zsidók*. Gyűjt. London, 1968.

SCHECHTMAN, I.:

a) Szovjet Oroszország, cionizmus és Izrael (*Szovjetszkaja Rosszija, szionizm i Izrailj*), in: **OZSK-2**.

b) A zsidó közvélemény Ukrajnában (1917-1919) [*Jevrejszkaja obscsesztnennosztj na Ukraine (1917-1919)*], in: **OZSK-2**.

c) A szovjet zsidóság a német-szovjet háborúban (*Szovjetszkoje jevrejsztvo v germano-szovjetszkoj vojnye*), in: **ZSV-2**.

SCHEINIS, Z.: M. M. Litvinov: Az utolsó napok (*M. M. Litvinov: Poszlednyije dnyj*), in: *Szoversenno szekretno*.

SCHITZ, I. I.: A „nagy áttörés” naplója (1928 márciusa-1931 augusztusa) [*Dnyevnyik „Velikava pereloma” (Mart 1928 - Avguszt 1931)*]. Párizs: YMCA-Press, 1991.

SCHLOMOVITS, I.: Nézz vissza merengve... (kerekasztal) [*Ogljanyisz v razdumje... (Kruglij sztol)*], in: „22”.

SCHNEERSON, M.:

a) A lerombolt igazság (*Razrusennaja pravda*), in: **Kontinens**.

b) Az író művészi világa, és az író a világban (*Hudozszesztvennij mir piszatyelja i piszatyel v miru*), In: *Kontinens*.

SCHWARZ, SZ. M.:

a) Birobidzsán, in: **OZSK-2**.

b) Antiszemitizmus a Szovjetunióban (*Antiszemitizm v Szovjetszkom Szozjuze*). New

York: Izd-vo inl. Csehov, 1952.

SCHWARZ, Sz.: A Szovjetunió zsidósága az első világháború kezdetétől, 1939-1965 (*Jevreji v Szovjetszkom Szozuže sz nacsala Vtoroj mirovoj vojni. 1939-1965*), New York, az amerikai zsidó munkabizottság kiadásában, 1966.

SCHWEIBISH, SZ.: Az evakuálás és a szovjet zsidók a katasztrófa éveiben. (*Evakuacija i szovjetszkije jevreji v godi katasztrofi*), in: A Moszkvai Zsidó Egyetem értesítője.

SCSARANSZKI, A.: (Interjú) (*Intervju*), in: „22”.

SIMON, G.: Zsidók uralkodnak Oroszországban: egy amerikai visszaemlékezése (*Jevreji carsztvujut v Rosszii: Iz voszpominanyij amerikanca.*). Párizs: Rodnyik, 1929.

SINGARJOVA, A. I.: (Utóirat) (*Poszleszlovanyje*), in: A. I. Singarjov naplója. Hogy is volt: Péterpál-erőd, 1917. XI. 27.-1918. I. 5.; 2. kiadás, Moszkva, 1918.

SOLOMON, G. A.: Vörös törzsfőnökök között (*Szregyi krasznih vozsgyej*). Párizs: Miseny, 1930.

SOROKIN, P.: Leaves from a Russian Diary. New York: E. F. Dutton & Co., 1925.

SRAGIN, B.: A lélek szembenállása (*Protyivosztójanyije duha*). London: Overseas Publications, 1977.

STERN, Ju.: Levél a szerkesztőségnek (*Piszmo k redakciju*), in: **Sztrana i mir**.

STEINSALZ, A.: Kik vagyunk: tragikus színészek vagy sajátos náció? (*Kto mi: tragicsecszkije aktyori ili szamobitnaja nacija?*), in: **IM**.

STERN, JU.:

a) A helyzet labilis és ezért veszélyes (interjú) [*Szituacija nyeusztójcsiva i poetomu opaszna (intervju)*], in: „22”.

b) Kettős felelősség (interjú) [*Dvojnaja otvetsztvennoszty (intervju)*], in: „22”.

STURMAN, D.:

a) A nemzetiségi fóbiákról (*O nacionalnih fobijah*), in: „22”.

b) A városnak és a világnak (*Goradu i miru*). Párizs. New York: Tretyja volna, 1988.

c) Ők – tudták (*Anyi – Vedali*), in: „22”.

d) Sem a mézedet, sem a fullánkodat nem keresem (*Nyi mne mjoda tvoevo, nyi ukusza tvoevo*), in: „22”.

e) Szovjet antiszemitizmus – okok és előrejelzések (szeminárium) [*Szovjetszkij antiszemitizm – pricsini i prognozi (szeminar)*], In: „22”.

f) Gondolatok egy kézirat felett (*Razmislenyija nad rukopiszju*), in: „22”.

Sub, D.: Zsidók az orosz forradalomban (*Jevreji v russzkoj revoljucii*), in: **ZSV-2**.

SULGIN, N.: Az új orosz önrildat („*Novoje russzkoje szamouznanyije*”), in: A XX. Század és a világ. Moszkva.

SULGIN, V. V.:

a) „Ami nem tetszik nekünk bennük...”: az oroszországi antiszemitizmusról („*Sto nam nyih nye npravitszja...*”: *Ob antiszemitizme v Rosszii*), Párizs, 1929.

b) Mellékletek (*Prilozsenyija*).

SURMAN, G.: Sulgin és apologetái (*Sulgin i evo apologeti*), in: *Novij mir*.

SUTTON, E.: A Wall Street és a bolsevik forradalom (*Uoll-sztrit i bolsevisztszkaja revoljucija*). Ford. angolból. Moszkva, 1998.

SÜSSMAN, A.: „Könyv az orosz zsidóságról” (*„Knyiga o russzkom jevrejsztve”*), in: Novaja zarja.

SZAMORODNICKIJ, P.: Fura egy népség (*Sztrannij narogyec*), in: „22”.

SZANDLER, A: Csomók emlékezetül: egy rehabilitált visszaemlékezései (*Uzelki na pamjaty: Zapiszki reabilitovannava*). „Magadanszkoje knyizsnoje izdvo”. 1988.

SZEDIH, A.: Orosz zsidók az emigráns irodalomban (*Russzkije jevreji v emigrantszkoj lityeraturi*), in: **OZSK-2**.

SZEGRE, D.: Cionizmus a nemzeti újjászületés előtt és után (*Cionozm do i poszle nacionalnava vozrazsgyenyija*), in: „22”.

SZEMASKO, N.: Zsidók a földön (*Jevreji na zemlje*), in: Izvesztyija.

SZERMÁN, L: (Recenzió) (*Recenzija*), in: „22”.

SZLioZBerG, G. B.: Az elmúlt idő dolgai: egy oroszországi zsidó feljegyzései (*Gyela minuvsih dnyej: Zapiszki russzkava jevreja*), három kötetben, Párizs, 1933-1934.

SZLUCKIJ, I.: Az ivrit sorsa Oroszországban (*Szugyba ivrit v Rosszii*), in: **OZSK-2**.

SZOLOVJOV, V. Sz.: Nemzetiségi kérdés Oroszországban (*Nacionalnij voprosz v Rosszii*). Első kiadás, 1883-1888, in: Összegyűjtött művei 10 kötetben. Brüsszel, 1966 (fénynyomó másolat: Összegyűjtött művei. 2. kiadás, Szentpétervár, 1911-1914.)

SZOTNYIICOVA, E.: (Levél a szerkesztőségbe) (*Piszmo k redakciju*), in: **IM**.

SZTÁLIN, J. V.: Összegyűjtött művei 13 kötetben. Moszkva: Goszpolitizdat, 1946-1951.

SZTALiNSZKij, JE.: Zsidók a vörös hadseregben (*Jevreji v Krasznoj armii*), in: ZSV-2.

SZTANKEVICS, V. B.: Visszaemlékezések (*Voszpominanyija*) 1914-1919. Berlin, I. P. Ladizsnyikov kiadója, 1920.

SZTRUVE, G.: Orosz irodalom a kiűzetésben (*Russzkaja lityeratura v izglanyii*), 2. kiadás. Párizs: YMCA-Press, 1984.

SZTRUVE, N.: A kiadó előszava, in: Szergej Bulgakov. Kereszténység és a zsidó kérdés. Párizs: YMCA-Press, 1991.

SZTRUVE, P.: A zsidó letelepítés terve Oroszországban (Projekt jevrejszkoj kolnizacii Rosszii), In: Vozrozsgyenyije, Párizs.

SZTYekLOV, JU.: Népi védelem – nemzetvédelem (*Narodnaja abarona – nacionalnaja abarona*), in: Izvesztyija.

SZTYEPUN, F.: Az egykori és a meg nem valósult (*Bivseje i nyeszbivsejeszja*), 2. kiad. London: Overseas Publications, 1990.

SZUDOPLATOV, P.: Különleges műveletek. Moszkva, OLMA-Press 1997.

SZUHANOV, N: Feljegyzések a forradalomról (*Zapiszki o revoljucii*). Berlin: Z. I. Grzsebin kiadója, 1923.

SZUHAREVSZKA)A, G. (Levél a szerkesztőségbe) (*Piszmo v redakciju*), in: Szem dnyej.

SZUKONYIK, A.: A vallásos és az ateista tudatról (*O religioznom i ateiszticeszskom szoznanyii*), in: Az Orosz Keresztény Mozgalom hírnöke. Párizs-New York-Moszkva.

SZUVENIKOV, O. F.: A MPVH tragédiája, 1937-1938 (*Tragedyija RKKA, 1937-1938*). Moszkva: Terra, 1998.

SZVET, G.:

- a) Zsidók az orosz zenei életben (*Jevreji v russzkoj muzike*), in: **OZSK-1**.
- b) A zsidó színház Szovjet Oroszországban. (*Jevrejszkij tyeatr v Szovjetszkoj Rosszii*) in: **OZSK-2**.
- c) A zsidó vallás Szovjet Oroszországban (*Jevrejszkaja religija v Szovjetszkoj Rosszii*), in: **OZSK-2**.
- d) Zsidók az orosz zenekultúrában a szovjet időszakban (*Jevreji v russzkoj muzikalnoj kulture v szovjetszkoj period*), in: **OZSK-2**.

SZVETOV, F.: Tárd ki az ajtód! (*Otverzi mi dveri!*). Párizs: Editeurs Réunis, 1978.

TIRKOVA-WILLIAMS, A.:

- a) From Liberty to Brest-Litovsk. London: Macmillan and Co., 1919.
- b) A múlt árnyai (*Tenyi minuvseva*), in: IM.

TONJOROFF, S.: Jews in World Reconstruction, in: The American Hebrew: The National Jewish Weekly.

TROCKIJ, I. M.: Zsidópogromok Ukrajnában és Belorussziában (*Jevrejszkije pogromi na Ukrainye i v Belaruszii 1918-1920 godah*), in: **OZSK-2**.

TKOCKIJ, L.:

- a) Az orosz forradalom története (*Isztorija russzkoj revoljucii*). Berlin: Granit, 1933. 2. köt.: Októberi forradalom.
- b) Naplók és levelek (*Dnyevnyiki i pisma*). New York: Ermitázs, 1986.
- c) Miért bánták meg? (*Pacsimu anyi kajalisz?*), in: **IM**.

TRUBECKOJ, Gr. N. herceg: A forrongások és a remények évei (Dél-Oroszország haderői és a francia parancsnokság képviselői közötti kapcsolatok vázlatja) (*Kny. Gr. N. Trubeckoj. Ocserk vzaimoatnasenyij Voaruzsennih Szil Juga Rosszii i Predsztavityelej Francuzkava Komandovanyija*), Jekatyerinodár, 1919., Montreal, 1981.

TRUBECKOJ, Sz. E.: Az elmúlt idők (*Minuvseje*). Párizs: YMCA-Press, 1989. (Össz-oroszországi Emlékirat Könyvtár. Sorozat: A mi közelmúltunk.) 10. kiadás.

VAJMAN, N.: A cél válsága (*Krizisz celi*), in: „22”.

VINAVER, R.G.: Emlékezések (*Voszpominanyija*). New York, 1944, in: Háború, forradalom és béke Hoover-intézetének gyűjteménye.

VtSNYAK, M.: Nemzetközi antiszemitizmus elleni konvenció (*Mezsdunarodnaja Konvencija protyiv antiszemitizma*), in: **ZSV-2**.

VISSZE, R.: „A világ világossága?” (*„Szvet dlja narodov?”*), in: „22”.

VOLIN, V.: Kivonult az utcára (*On visel na ploscsagy*), in: Galics.

VORONEL, A.:

- a) in: „22”.
- b) Könnyed szárnyalás a nehéz problémák körül (*Ljogkoje porhanyije vokrug tyizsolih problem*), in: „22”.
- c) Izrael egyedisége (*Unikalnoszty Izrailja*), in: „22”.
- d) A XXI. század küszöbén (*Nakanule XXI veka*), in: „22”.
- e) Jákob magára maradt (*Jakov osztalszja agyin*), in: „22”.
- f) Az izraelita gondok szorongása (*Trepjot iudejszkih zabot*), 2. kiadás, Ramat-Gan:

Moszkva Jeruzsálem, 1981.

g) Ahasvérusi öntudat és a cionizmus (*Agaszfericseszkoje szoznanyije i szionizm*), in: „22”.

h) Emberek a háborúban, avagy még egyszer Izrael rendkívüliségéről (*Ljugyi na vojnye, ili jiso raz ob unikalnoszty Izrailja*), in: „22”.

i) Az orosz alija jövője (*Buduscseje russzkoj alii*), in: „22”.

j) Utószó helyett (*Vmeszto poszleszlovija*), in: „22”.

k) Párbeszéd az ólijáról és az emigrációról (G. Freimannal) [*Dialog ob aliye i emigracii (sz G. Freimanom)*], in: „22”.

VORONEL, N.:

a) Nézz vissza merengve... (kerekasztal) [*Ogljanyisz v razdumje... (Kruglij sztol)*], in: „22”.

b) Mindenkinek saját háza van (*U kazsdova szvoj dom*), in: „22”.

WARTBURG, M.: Magamról, Izraelről, a zsidóságról (*O szebe, ob Izrailje, o jevrejsztve*), in: „22”.

WEISS, A.: Az ukrán nacionalista mozgalom bizonyos köreinek viszonya a zsidókhoz a második világháború időszakában (*Atnasenyij nyekatorih krugov ukrainszkava nacionalnava dvizsenyija k jevream v period Vtoroj mirovoj vojni*), in: A Moszkvai Zsidó Egyetem értesítője.

WEISSBERG, A.: Conspiracy of Silence. London, 1952.

WEISSKOPF, M.: Saját Platon (*Szobsztvennij Platon*), in: „22”.

WIENER, Ju.: Ki szeretné szabadulni (*Hocsetszja oszvabagyitszja*), in: „22”.

ZARUBEZSNIJ, M.: Zsidók a Kremlben (*Jevreji v Kremlje*), in: Alef, Tel-Aviv.

ZASZLAVSZKIJ, D. O., KANTOROVICS, VL. A.: A februári Forradalom krónikája (*Hronyika Fevralskoj revoljucii*). Petrográd: Biloe, 1924.

ZEJEV, VL.: Az objektivitás demonstrálása (*Demonsztracii objektivnosztyi*), in: Novij amerikanyec.

ZIEGELMAN-DIMERSZKAJA L.: Szovjet antiszemitizmus – okok és előrejelzések (szeminárium) [*Szovjetszkij antiszemitizm – pricsini i prognozi (Szeminar)*], in: „22”.

ZUNDELEVICH, L: Felmenetel (*Voszhozsgyenyije*), in: „22”.

ZWEIG, S.: Nem külső pompa, hanem belső nevelés (*Nye vnyesnaja misura, no vnutrennyeye voszpitanyije*), in: **IM**.

ZSABOTYINSZKIJ, VL.:

a) Hamis úton (*Na lozsnom putyi*). Zsabotyinszkij Vl.: Feletoni. Szentpétervár, „Harold” Nyomda, 1913.

b) Négy cikk a Csirikov-féle incidensről (1909) [*Csetire sztatyi o «csirikovszkom incidentye» (1909)*], in: Feletoni.

ZSIRNOV, JE.: „A kivégzés menete visszataszító volt” (*„Procedura kaznyi noszila omerzityelnij haraktyer”*), in: Komszomolszkaja pravda.

Allprint Kiadó • 1114 Budapest, Kanizsai u. 6. • *postacím*: 1519 Bp., Pf. 322 *telefon*: (06-1) 381-0464, (06-1) 381-0465 • *fax*: (06-1) 466-2694 • *E-mail*: info@allprint.hu • *A kiadásért felel*: Tolnai A. László • *Nyelvi lektor*: Angyal István • *Borítóterv*: Valentin Andrea • *A szedés és tördelés az Allprint Kft. munkája* • Nyomtatta és kötötte az Alto Nyomda Kft., Székesfehérvár • *Felelős vezető*: Vass Tibor igazgató • ISBN 963 9575 13 5

- [1] Kazárok: az Alsó-Volga térségében az ókor végén megtelepedett, türk etnikumú nép. A VII. században az Urál és a Dnyeper között jelentős kiterjedésű birodalmat hoztak létre, amely majd csak a X. században, a Szvjatoszláv kijevi fejedelemtől elszenvedett vereség után hanyatlott le.
- [2] A görögök által Kr. e. 480-ban alapított Krím-félszigeti gyarmatot Kr. e. 107-ben foglalta el Mithriadész, és egészen a Kr. u. IV. századig római protektorátus alatt állt.
- [3] Kumikok: a XV században önálló államot is alkotó török nyelvű nép, akik majd 1784-ben kerülnek orosz fennhatóság alá.
- [4] Kunok: Belső-Ázsiából érkező, a XI. században Oroszország déli sztyeppéit fennhatóságuk alatt tartó török nyelvű nép.
- [5] Karaimok: a zsidó vallást gyakorló, bár a Talmudot elutasító, török nyelvű nép 1959-ben 5.900 főre volt tehető a létszámuk.
- [6] *Tamerlán, Timur („vas”) Timur-Lenk („sánta”)*: (1336 körül–1405), mongol uralkodó. 1369-ben Szamarkandban emírré kiáltotta ki magát. Egy évtized múlva meghódította Perzsiát. 1394-ben elfoglalta Bagdadot, majd a kipszaki kánt verte le és egészen Moszkváig nyomult. 1398-ban Delhit fosztotta ki, 1400-ban Szíriát hódította meg. Kína elleni hadjáratra készült, de az előkészületek közben meghalt. Szamarkandban temették el. Halála után birodalma felbomlott.
- [7] Salamon halála és Roboám uralkodása alatt a zsidók tizenkét törzsből tíz elkülönült a dávidi dinasztia uralmától, ezáltal alapítva meg az Izraeli Királyságot, amely a későbbiekben büntetésre és szétszórásra ítéltetett.
- [8] *Hmelnickij*: kozák hetman (1593-1657), az ukrán területeken élő kozákok felkelésének vezetője, melyet a krími tatárok segítségével vívtak meg sikeresen a lengyel állammal szemben. Hmelnickij 1654-ben elnyeri a moszkvai állam protektorátusát és Alekszej cár hűbérese lesz.
- [9] *Pogrom* (orosz): pusztítás, fosztogatás. Oroszországban különösen a zsidóüldözéseket nevezték így.
- [10] *Szent Vlagyimir*: (956-1015), Szvjatoszlav fia, a kijevi Rusz területeinek egyesítője, így az egységes kijevi állam megalapítója. A bizánci kereszténységet felvéve, azt országa számára is kötelezővé tette (988).
- [11] *Szvjatopolk Izjaszlavics*: egymás után Polock, Tomov és Kijev fejedelme (1050-1113)
- [12] *Vlagyimiri terület*: orosz részfejedelemség, melyet a XV. században csatolt magához Moszkva.
- [13] *Andrej Bogoljubszkij fejedelem*: Vlagyimir és Szuzdal nagyfejedelme (1110 körül–1174).
- [14] *Szuzdali Oroszország*: orosz részfejedelemség, melyet a XV században csatolt magához Moszkva.
- [15] *Bilina*: orosz hősi ének.
- [16] *Alekszandr Nyevszkij*: novgorodi, majd vlagyimiri nagyfejedelem (1220–1263), később szentté avatták. Győzelmet aratott 1240-ben a svédeken a Néva jegén, majd 1242-ben a Német Lovagrend serege felett. A mongolok vazallusaként irányította országát, de sikerült elérnie, hogy a számukra fizetendő adó összege lecsökkenjen.
- [17] *Szent Olga*: kijevi fejedelemlné (?-969). Férje, Igor fejedelem 945-ben bekövetkezett halála után özvegyként gyakorolt régensi hatalmat fia, I. Szvjatoszláv trónra lépéséig. Bár ő maga 954-ben keresztény hitre tért, a keresztény vallást mégsem sikerült országában elterjesztenie.
- [18] *III. (Nagy) Iván*: (1441-1505), moszkvai nagyfejedelem, 1502-től a mongol hűbéruralomtól való függés megszüntetője.
- [19] *Schismaticus* (görög, latin): az (orosz) államvallás szertartásától vagy hittételeitől és parancsaitól elszakadó.
- [20] *Archimandrita* (görög): a keleti egyházak nagyobb kolostorainak főnöke.
- [21] *Zoszima*: 1490-ben emelkedett a moszkvai metropolita méltóságára, melyről 1514-ben kényszerült lemondani, a hivatalos indoklás szerint egészségügyi okokból.
- [22] *Dmitrij*: ifjú Iván fia (1483-1509), a nagyapjának második, Palaiologosz Zsófia bizánci hercegnővel kötött házasságából született fia, akit III. Vaszilij fosztott meg trónöröklési jogától. Dmitrij börtönben halt meg.
- [23] *Sabbath* (héber): szombat, melyet a zsidók Mózes második könyve 31.13-17 versei szerint, mint Jehovával kötött örök szerződés jelét, a világ teremtetésének emlékére ünnepeltek, még pedig oly módon, hogy péntek estétől szombat estig a testi és szellemi munkától tartózkodtak.
- [24] *Dogma* (görög, latin): bizonyítás nélküli kötelező hittétel.
- [25] *Hierarchia* (görög): rangsor, szigorúan megszabott alá-, és fölérendeltségi sor.
- [26] *Migráció* (latin): költözés, vándorlás.
- [27] *I. Ál-Dmitrij*: rejtélyes történelmi figura, aki magát IV. Iván fiának mondva Lengyelországból, lengyel zsoldosokból álló seregére támaszkodva hatalmába kerítette Moszkvát, ahol 1605 júniusától 1606 májusáig uralkodott, amikor végül ellenfelei meggyilkolták.
- [28] *Zürzavaros időszak*: (oroszul szmuta) (1598-1613), ami a Rurik dinasztiából származó uralkodók kihalásától a Romanovok trónra kerüléséig tartott.
- [29] *II. Ál-Dmitrij*: az elsőhöz hasonlóan rejtélyes történelmi figura, aki 1607-ben szintén azt állítván magáról, hogy ő az igazi Dmitrij különböző Moszkva környéki városokat foglalt el és tartott a hatalmában egészen 1610-ig Kalugában történt meggyilkolásáig.
- [30] *Talmud* (héber): a zsidóhagyományok és biblia magyarázatok szent iratként elismert gyűjteménye.
- [31] Romanov Mihály: az első Romanov cár (1569-1645), akit népgyűlésen választottak uralkodóvá 1613-ban.
- [32] Szelíd Alekszej Mihajlovics: Mihály cár fia, orosz cár 165-től 1676-ig.
- [33] *Fjodor Alekszejevics*: Alekszej cár fia, Oroszország cárhoja (III. Fjodor) 1676 és 1682 között.
- [34] *Szkoropadskij hetman*: a kozákok katonai vezetője 1648-tól 1704-ig.

[35]

I. Katalin: férje, Nagy Péter halála után Oroszország cárnője 1725 -1727 között.

[36]

Alekszandr Mensikov: (1670 -1729), Nagy Péter és I. Katalin cárnő kegyence.

[37]

II. Péter: Alekszej cárevics 1715-ben született fia, 1727-től 1730-ig orosz cár.

[38]

Anna Ivanovna: Szelid Alekszej cár unokája, Oroszország cárnője 1730-1740.

[39]

A Dnyeper bal partján található Ukrajna.

[40]

Biron: Anna cárnő kegyence, akire gyakorlatilag Oroszország kormányzását bízta. Anna halála után régensnek kiáltotta ki magát, ami miatt aztán kegyvesztett lett és egészen II. Péter cár trónra lépéséig Szibériába száműzték.

[41]

Anna Leopoldovna: I. Alekszej cár dédunokája (1718-1746). Abbéli terve, hogy Biron száműzetése után cárnőként fogadtassa el magát, nem vezetett sikerre.

[42]

Erzsébet: I. Péter cár és I. Katalin cárnő lányaként 1741-ben foglalta el a trónt.

[43]

A. Besztuzsev-Rjumin: 1744-ben főkancellárrá kinevezve irányította Oroszországot, egészen 1758-as kegyvesztéséig.

[44]

III. Péter: Nagy Péter cár Anna nevű lányától és Károly Frigyes holsteini hercegtől született unokája, akinek trónöröklését 1742-ben ismerték el. Miután azonban feleségül vette unokatestvérét, Sophie Auguste Friderike Anhalt-Zerbst hercegnőt, a későbbi II. Katalint, ez utóbbi 1762-ben letaszította őt a trónról, majd internálta és meggyilkoltatta.

[45]

Preobrazsenszkij ezred: Nagy Péter által 1687-ben alapított gárdaezred, amely a Moszkva közeli faluról, Preobrazsenszkojéről kapta a nevét.

[46]

Trónra lépése érdekében Erzsébet félreállította és száműzetésbe kényszerítette Anna Leopoldovná.

[47]

Neofita (görög, latin): egyházi szóhasználat szerint az olyan keresztény aki nemrég keresztkedett meg.

[48]

Manifesztum (latin): fontosabb alkalmakkor kibocsátott nyilatkozat.

[49]

Új-Oroszország: a Krím félszigetből és a jelenlegi Moldávia területéből álló, kevésbé lakott területnek az 1764-ben adott új elnevezése, amelyet ekkortól kezdtek el telepésekkel benépesíteni.

[50]

Hajdamakok (török): helyi parasztokból, kozákokból, orosz katonákból stb. formálódó különítmények, akik a lengyel földesurak és a zsidók ellen harcoltak Kis-Oroszországban.

[51]

Perszonálunió: több államnak olyan közjogi viszonya, amikor mindegyik államban ugyanaz a személy uralkodik.

[52]

Lublini unió: Lublin városa adott otthont annak az országgyűlésnek, amely kimondta Lengyelország és Litvánia unióját.

[53]

Diaszpóra (görög): szétszóródás. Eredetileg a görögül beszélő zsidóknál a babiloni számkivetés óta a pogány népek közt, különösen Egyiptomban és Kis-Ázsiában elszórva élt zsidók elnevezése.

[54]

Kehalimok: a zsidó közösségek központi szervezetének, tanácsának, a kahal tagjai.

[55]

Oligarchia (görög): kevesek uralma. Így nevezték az arisztokrácia zsamoksággá fajult uralmát.

[56]

Izolacionalizmus (latin): elkülönülés.

[57]

Haszidizmus (héber, latin): az 1750 körül Izraelben Eliezer rabbi által Ukrajnában alapított misztikus-vallásos mozgalom.

[58]

Autodafé (portugál): könyvégetés.

[59]

Elit (francia): válogatott, előkelő társaság, valaminek a színe-java.

[60]

Gilde (német): kereskedőcéh.

[61]

Annexió (latin): hozzákapcsolás. Az állami főhatalom kiterjesztése valamely idegen területre.

[62]

Gavril Romanovics Gyerszavin: (1743-1816), a Puskin előtti orosz költők legnagyobbika szédületes állami karriert futott be. Egyszerű katonából küzdötte fel magát előbb Tambov kormányzójává, szenátorrá, majd II. Katalin különleges titkárává, végül pedig I. Sándor uralkodása alatt igazságügy-miniszterré.

[63]

Antiszemita (görög, német): zsidóellenes, zsidógyűlölő személy.

[64]

Fanatizmus (latin): vakbuzgóság, elvakultság.

[65]

I. Sándor: (1777-1825), I. Pál fia, Oroszország cárja 1801 és 1825 között.

[66]

Mihail Szeranszkij: (1772-1839), 1808 és 1812 között az Orosz Birodalom igazságügy-minisztere. Szabadelvű volt, aki 1826 és 1833 között kodifikálta az ország addigi törvényeit.

[67]

Kooptál (latin): valamely választott szervbe a választók megkérdése nélkül új tagokat vesz fel.

[68]

Dekabristák: oroszországi nemesek és katonatisztek csoportja, akik titkos társaság formájában kísérelték meg államcsíny útján 1825 decemberében (innen kapták nevüket Oroszországot alkotmányos monarchiává változtatni).

[69]

A Nagy Katalin által bevezetett, a zsidókra kirótt, a keresztényekéhez képest kétszeres nagyságú adóteher. Ugyanezzel az adónemmel sújtották régóta az úgynevezett „öhitű”, szakadár pravoszláv alattvalókat is – ezt azonban a valóságban alig vetették ki.

[70]

Szanhedrin (görög): az ókori Jeruzsálemben a zsidók legfőbb törvényszékének tanácsa.

[71]

Rekvirálás (latin): erőszakos katonai igénybevétel, összeszedés, összeharcsolás.

[72]

Statútum (latin): szabályrendelet.

[73]

Árenda (latin): bérlet.

[74]

Kresztyencija (orosz): birtokjövendelmek haszonbérlete.

[75]

De jure (latin): a törvény betűje, azaz jog szerint.

[76]

Autokrácia (görög): önkényuralom; zsarnoki egyeduralom.

[77]

Preambulum (latin): előszó, bevezetés.

[78]

Szolidaritás (latin, francia): összetartás, közösségvállalás közös érdekek alapján.

[79]

Szobotnyik (orosz): Szombatosok, vagy szabbatisták. A XV. században Kijevben, majd Novgorodban és Moszkvában is létrejött, úgynevezett zsidózó szekta tagjai. Az Ószövetségre visszanyúlva, a kereszténységben kisebb-nagyobb mértékben vissza akarták helyezni az egyház által eltörölt zsidó vallásos törvényeket.

- [80] *Kantonista (orosz)*: alsóbb fokú katonaiskolákban nevelődő, állandó hadiszolgálatra kötelezett katonáifjak elnevezése a XIX. század eleji Oroszországban.
- [81] *Mennonita*: anabaptista (újrakeresztelő) szekta tagjai, akik ma is jelentős számban élnek Hollandiában és az Egyesült Államokban.
- [82] *Petíció (latin)*: folyamodvány; valamilyen szervhez, intézményhez benyújtott kérés, panasz, tiltakozás.
- [83] *Plebsz (latin)*: politikai jogokkal nem rendelkező köznép.
- [84] *Magisztrátus (latin)*: előljáróság, városi hatóság.
- [85] *Szimpátia (görög-latin)*: együttérzés, rokonszenv.
- [86] *Entitás (latin)*: létező; valamely dolog létező volta.
- [87] *Amorális (latin, francia)*: az erkölcsi érzéknek teljes híján való.
- [88] *Talmudista (héber, latin)*: a Talmud alapos ismerője.
- [89] Haszkala: héber felvilágosodás. Az 1780-as évektől a XIX. század végéig tartó, Poroszországból kiindult zsidó reformmozgalom. A keresztény és zsidó etika és néhány vallási alapelv azonosságára vagy hasonlóságára hívták fel a figyelmet. Későbbi követők már elvetették a Talmudot, sőt az isteni kinyilatkoztatás jelentőségét is megkérdőjelezték. Sokan a kereszténység felé sodródtak, mások az ateizmus hatása alá kerültek. *A haszkala elkötelezettei* a maskil (egyes számban: maskilim): „felvilágosult” zsidó értelmiségiek.
- [90] *Eufemizmus (görög, latin)*: szépítő körülírás.
- [91] *Benkendorff gróf*: (1783-1844) I. Miklós cár 1814-ben nevezte ki a későbbi csendőrség és a III. szekció (az orosz hírszerző szolgálat) parancsnokává.
- [92] *II. Sándor*: (1818-1881) az ún. „felszabadító” cár, akinek a neve az 1860-as évek „nagy reformjaival” – a jobbság eltolása, igazságszolgáltatási reform, cenzúra korlátozása, közigazgatási (ún. zemsztvo-) reform stb. – kapcsolódott össze, egészen a forradalmi mozgalmak korszakáig. Sándor 1881. március 13-án vesztette életét a Népakarat (Narodnaja Volja) nevű összeesküvő szervezet által elkövetett merénylet következtében.
- [93] *Obstrukció (latin)*: agyonbeszélés; az országgyűlés határozathozatalának megakadályozása, késleltetése a hozzászólások végeláthatatlan sorozatával, főleg a kisebbség részéről.
- [94] *Partikularista (latin)*: a köz rovására a saját érdekeit képviselő.
- [95] *Sábesz (jiddis)*: a szombat ünnepe.
- [96] *Goj (héber)*: idegen nép, átvitt értelemben nem zsidó, bármely más, nem zsidó felekezethez tartozó személy.
- [97] *Kopek, kopejka (orosz)*: váltópénz Oroszországban, a rubel századrésze.
- [98] *Arakcsjejev falvak*: Alekszej Arakcsjejev gróf (1769-1834) I. Sándor cár kegyeltjeként hozta létre az úgynevezett „katonai telepeket”, amelyeknek feladata a katonák és családjaik elszállásolása volt, ezáltal helyettesítve a kaszányákat.
- [99] A kereskedők osztályába tartozó személyeket 1742-ben három gildébe osztották aszerint, hogy mennyi volt a saját maguk által bevallott tőkéjük; 1863-ban pedig ez a hármas felosztás kettő gildére csökkent.
- [100] *Duma (orosz)*: tartománygyűlés; népképviselői testület.
- [101] *Magisztratúra (latin)*: közhivatal.
- [102] *Pecszerszki monostor*: más néven „Sziklamonostor”. Egészen a XI. század közepéig visszanyúló hagyományokkal rendelkező, ma is álló monostoregyüttes.
- [103] Ez a szó itt sajnálatos módon kimaradt az eredeti szövegből – pótoltam, *(a dig.)*
- [104] *Gettó (olasz)*: eredetileg a XVI. századi velencei zsidóneved elnevezése. Zsidók lakta, elkülönített városrész.
- [105] *Pavel Akszelrod*: (1850–1928) a Genfben megalakult kis csoportosulás, a „Munka Felszabadítása Csoport” nevű szervezet egyik alapítója, amely majd a későbbi, 1898-ban létrejövő orosz szociáldemokrata párt magjának tekinthető.
- [106] *Aposztázia (görög)*: a hittől való teljes elszakadás.
- [107] *Jakov Mihajlovics Szerverdlov*: (1885-1919) bolsevik forradalmár, 1917-1919 között az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság elnöke, és a legfelső vezetés tagja.
- [108] *Alekszandr Herzen*: (1812-1870), orosz író és publicista, 1847-ben az angliai emigrációt választja, ahol kiadja a *Kolokolt* (Harang), amelynek, bár betiltották, mégis nagy hatása volt Oroszországban.
- [109] *Viszarjon Bjelinszkij*: (1811-1848), orosz kritikus, irodalmár és publicista, előbb romantikus, majd az utópisztikus szocializmus híve.
- [110] *Fogyasztási adó*: egyes fogyasztási cikkekre, többek között a szeszes italokra kivetett áttételes adó.
- [111] *Párizsi szerződés*: a krími háború végén született szerződés. A legyőzött Oroszország átengedte Belorusszia déli részét és Moldáviát.
- [112] *Verszta*: orosz hosszsmérték. 1 verszta = 500 szaszeny = 1080 m.
- [113] Oroszországban az *államtitkár* vezette az Állami Tanács ügyeit irányító kancelláriát.
- [114] „*Pénzes ládikó*”: a *kehalimok* által szedett belső adó.
- [115] *Doni hadseregnek adományozott terület*: a Don medencéjében fekvő, nagy önállóságot élvező terület, ami a kozák hadsereg fennhatósága alatt állt.
- [116] *Sipka-hágó*: a Balkán térségében található hegyi átkelő, 1877 telén az oroszok és a törökök közti kemény összecsapások helyszíne.
- [117] *Palen-bizottság*: 1883-ban a zsidókkal kapcsolatos törvénykezés felülbírálatával megbízott bizottság elnökévé Konsztantin Palen gróf államtitkárt nevezték ki, aki egyben az államtanács tagja is volt.
- [118] *Korporáció (latin)*: összetartás.
- [119] *Nemesi fészek*: vagyis az úri birtokok. A kifejezés Turgenyev *Nemesi fészek* című regénye alapján terjedt el.
- [120] *Leszámlító*: (pénzintézet) a váltót lejáratá előtt a kamat levonásával megvásárol.
- [121] *Tényleges státusú tanácsosi rang*: a hivatalnokoknak és a katonáknak Nagy Péter által összeállított hierarchiai ranglétra tizennegy: rangot, vagy címet ismer el; a tényleges státusú tanácsosi rang a tizenegyedik helyen szerepelt, és örökös nemesi címmel járt.
- [122] *Zemsztvo (orosz)*: a cári Oroszországban a járási és kormányzósági gyűléses képviselő. A járási, illetőleg kormányzósági földbirtokosok s a városi és községi képviselőknek három évre választott tagjai alkották. Csak helyi közigazdasági kérdésekben volt illetékes.

[123]

Nyikolaj Pirogov: (1810-1881) a katonai sebészet egyik alapítója, és az éter fertőtlenítőként és altatóként való használatának úttörője, pedagógus és orosz szabadelvű gondolkodó.

[124]

Diszpolgár: olyan különleges társadalmi rang, melyet Katalin cárnő alakított ki – „nevezetes polgárok” –, majd 1832-ben törvénybe foglalt, s az erre érdemes polgárok számára különböző kiváltságokat juttatott.

[125]

Mark Aldanov álnéve *Landau*: (1886-1957) orosz származású zsidó író, számos történelmi regény szerzője Párizsba emigrált 1919-ben, ahol 1940-ig, majd ezt követően haláláig az Egyesült Államokban élt.

[126]

Vlagyiszlav Hodaszevics: (1886-1939) 1922-ben emigrált, és 1925-ben Párizsban telepedett le. Nem túl terjedelmes költői munkássága nagyon figyelemreméltó.

[127]

Maszkilim: „felvilágosodottak” XVIII. és XIX. századi zsidó világi mozgalom a világi és ésszerű oktatásért; *maszkil*: zsidó értelmiségi.

[128]

Pentateuchus (görög): Mózes öt könyve, a Tóra.

[129]

Patriarkális (görög, latin): hagyományörző.

[130]

Haszidim (héber): a haszidizmus (misztikus-vallásos mozgalom) követője.

[131]

Dmitrij Piszarev: (1841-1868) irodalomkritikus, a nihilizmus képviselője Oroszországban.

[132]

Orgánium (görög, latin): időszaki sajtótermék; folyóirat, közlöny.

[133]

Narodnyik: orosz értelmiségek politikai mozgalma a XIX. század második felében a szabadság és az egyenlőség elérésére. A mozgalom hamarosan a narodnyik nevet kapta, az orosz *narod* szóból, amely népet jelent, szemben más szláv nyelvekkel, ahol ez jelenti a nemzetet a szó modern értelmében. A mozgalom vezetői az értelmiség kötelességét emlegették a néppel szemben, amely eltartja őket. Az utópikus szocializmus hatása alatt álltak, a legtöbben szocialistáknak is vallották magukat. „A nép közé járás” lett a mozgalom jelszava, és a nép természetesen a parasztokat jelentette, és lakhelyüket. Az 1870-es évek derekát volt a virágkor, a diákok mesterségeket tanultak, hogy így is segítsék a parasztokat. Fehér kezűkről azonban többnyire felismerték, hogy nem a népből valók, s így sokszor éppen a parasztok adták őket rendőrkézre.

[134]

Adolphe Isaac Crémieux: (1799-1880) Francia zsidó jogász és politikus. 1870-től igazságügy-miniszter, 1872-től ürükül államtanácsos, az Izraelita Világszövetség alapítója.

[135]

Ivan Aksakov: (1828-1886) orosz költő és publicista a szlavofilek (pánszlávizmus orosz változatának hívei) vezetője, megszállottan harcolt a szláv népek egyenjogúvá tételéért a Balkánon.

[136]

Dmitrij Mengyelejev: (1834–1907), kiváló orosz kémikus, a periódus rendszer megalkotója.

[137]

Alekszandr Gorcsakov: (1798-1883), orosz államférfi, külügyminiszter (1856-1882).

[138]

Lorisz-Melikov: (1826-1888) liberális szellemű belügyminiszter. Alkotmányjavaslat előkészítésén dolgozott, amelyet II. Sándor meggyilkolása szakított félbe.

[139]

Narodnaja Volja (orosz): Népakarat. Az utolsó nagy narodnyik titkos forradalmi szervezet, amely a terrorra épülő forradalmi módszerek élharcosa volt, a Föld és Szabadság (*Zemlja i Volja*) elnevezésű forradalmi szervezet 1879-es szakadásakor jött létre. Vezetője Lenin bátyja, Dmitrij Uljanov. A központi hatalom elleni erőszakos úton történő küzdelem módszerét a későbbiekben a forradalmi szocialisták újították fel.

[140]

Purim (héber): sors ünnepe, a zsidóknak a bibliai Eszter könyvében leírt, ellenségeik feletti győzelme emlékére.

[141]

Nyikolaj Pavlovics Ignatyev: (1832-1908) orosz diplomata. 1867-ben konstantinápolyi nagykövet. 1882-ben rövid ideig belügyminiszter. A bolsevikok agyonlőtték.

[142]

Vjacseszlav Konsztantyinovics Plev: (1846-1900) orosz államférfi. 1902-től belügyminiszter, S. R. Sozonov terrorista lőtte le.

[143]

Fekete Földosztás (*Csornij Peregyel*): a narodnyik mozgalom, *Föld és Szabadság* (*Zemlja i Volja*) szervezetéből, arcnak 1878-as kettéválásakor a *Népakarat* mellett létrejött csoport. Elnevezésében a fekete jelző az illegitimitást jelentette. Célja a teljes paraszti földtulajdon elérése volt, elvetették a *Népakarat* terrorista módszereit. Mindezek miatt a későbbi (mensevik) marxista párt csíráját jelentették.

[144]

1881. március elsején II. Sándor orosz cár a narodnyik forradalmi terroristák szervezte merényletben vesztette életét.

[145]

Pjotr Nyikityics Tkacsov: (1844-1885) orosz publicista, ideológus és narodnyik forradalmár. Több ízben bebörtönözték majd 1873-ban Párizsba emigrált. A *Nabat* (Riadó) című, Genfben megjelenő lap főszerkesztőjeként hunyt el Párizsban.

[146]

a priori (latin): tapasztalatoktól független.

[147]

Represszív (latin): akadályozó, megtorló.

[148]

Numerus clausus: (latin): zárt, megállapított szám. Ezt a kifejezést használjuk, amikor arról van szó, hogy valamely testületbe csak bizonyos számú tagot vesznek fel.

[149]

Fiatall Oroszország (*Molodaja Rosszija*): az orosz „jakobinusok” forradalmi kiáltványa 1862-ből, szerkesztette P. G. Zajcsnyevszkij.

[150]

Dmitrij Vlagyimirovics Karakozov: (1810-1866) 1866. április 16-án egy hosszú merényletsorozat kezdeteként rálőtt II. Sándorra. Halálra ítélték és kivégezték.

[151]

Nyikolaj Vlagyimirovics Sztankijevics: (1813-1840) filozófus, költő, humanista 1831-ben megalapítja a „Sztankijevics-kört”, amelybe olyan nagy értelmiségiek tartoztak, mint Belinszkij, Aksakov, Granovszkij, Katkov stb., 1837-ben emigrált.

[152]

Nyikolaj Platonovics Ogarjov: (1813-1877) költő, orosz forradalmi publicista. Herzen barnítja és fegyvertársa. 1856-ban emigrált. Részt vesz a *Föld és Szabadság* megalapításában.

[153]

Nyikolaj Iszaakovics Utin: (1841-1883) forradalmár, a Föld és Szabadság vezetőségi tagja. Távollétében halálra ítélik, 1863-ban emigrál, 1878-ban visszatér Oroszországba.

[154]

Szergej Gennagyijevics Nyecsjajev: (1847-1882) forradalmár és orosz összeesküvő, a híres *Forradalmár katekizmusa* című mű szerzője. 1869-ben megszervezi a cári titkosrendőrség árulójának tartott Ivanov diák meggyilkolását (ami Dosztojevszkij inspirálta a Démonok megírása során). Külföldre megy. Svájc kiadta Oroszországnak, 20 éves szigorított fogságra ítélik. A börtönben hal meg.

[155]

Csempészek: itt azok a személyek, akik illegálisan juttatták át a határokon az Oroszországban betiltott forradalmi írásokat.

[156]

Szofija Lvovna Perovszkaja: (1853-1881) forradalmi néppárti, a Föld és Szabadság tagja és a Népakarat vezetőségi tagja. Merényleteket szervez II. Sándor ellen. Elítélik és 1881 áprilisában kivégzik.

[157]

Pjotr Lavrovics Lavrov: (1823-1900) a néppárt híres teoretikusa, 1870-ben emigrál kiadja a *Vperjod* (Előre) című lapot.

[158]

Zemlja i Volja (orosz): Föld és Szabadság. A narodnyik mozgalom Ogarjov által megfogalmazott jelszava. Később a mozgalom megnevezésére is használták. Az utópikus szocializmus hatása alatt állóknak vallották magukat. 1. Az első: 1861-1864 közötti titkos szervezetet Herzen, Ogarjov, Csernysevskij gondolatai inspirálják; 2. a másodikat 1876-ban alapították és 1878-tól kapja ezt a nevet. Ez utóbbi 1879-ben aztán két csoportra oszlik, a Népakaratra és a megalapításánál feledésre ítélt Fekete Földosztásra.

[159]

Pjotr Alekszejevics Kropotkin: (1842-1921) orosz forradalmár, az anarchizmus teoretikusa. Földrajzspecialista és geológus, 1876-1917-ig emigrációban él. Megírja az *Egy forradalmár feljegyzéseit*.

[160]

A szökés részletesen leírva A. J. Kornilova-Moriz önéletrajzában és Kropotkin saját emlékeiben.

[161]

Deportálás (latin): kényszerlakóhelyre hurcolás.

[162]

„Ötvenek” *pere*: moszkoviták perének is nevezik, a perbefogottak között 16 nő is volt.

[163]

„Százkilencvenhármak” *pere*: 1877 októberétől 1878 februárjáig tartott, 1917 előtt a legfontosabb politikai per Oroszországban (40 ezer letartóztatott a narodnyikok körében).

- [164] Alekszandr Vaszilevics Dolgusin: (1848-1885) politikus, ártatlanul ítélték el „Nyecsajev perében”. Munkásköröket szervezett (ők a dolgusincek), akik aztán elkezdték a széles körű „népi” propagandát és szervezkedést. Moszkvában megszervezte az első népi-forradalmi csoportot. egy titkos nyomdában plakátokat és egyéb propagandaanyagot nyomtatott társaival, letartóztatták őket.
- [165] Andrej Ivanovics Zseljabov: (1851-1881) a *Népakarát* egyik alapítója, az „orosz Robespierre”. A II. Sándor elleni merényletek szervezője. Kivégezték 1881 áprilisában.
- [166] Kulturträger (német): népművelő, ismeretterjesztő.
- [167] Csigirinszki lázadás: 1876-1877-ben a forradalmi néppártiak egyik csoportja Ukrajnában, a csigirini járásban megkísérelt paraszti elégedetlenséget kirobbantani.
- [168] Katorga (orosz): életfogytiglani vagy hosszú idein tartó szabadságvesztés-büntetés munkakényszerrel vagy anélkül, melyet az elítéltnak távoli, általában szibériai vidékeken kellett letöltenie.
- [169] Ljubov Akszelrod: filozófus, író, a mensevik párt tagja. Írói álneve „Ortodox” (nem a szó vallási értelmében).
- [170] Vlagyimir Germanovics „Tan” Bogoraz: (1847-1936) neves orosz antropológus és forradalmár.
- [171] Iszaak Jakovlevics Pavlovskij, más néven I. Jakovlev: újságíró, a százkilencvenhármak perének egyik vádlottja. Emigrál, Turgenyev védelme alatt áll, a *Novoje Vremja* (Új Idők) párizsi levelezője lesz.
- [172] Cion (Sion): annak a dombnak és hegyi erdőnek a neve, melynek bevétele által Dávid Jeruzsálemet meghódította. A XIX. század végén létrejött zsidó nacionalista mozgalom, a cionizmus a világon szétszórva élő zsidóságot egységes nemzetnek hirdeti, és célul tűzte ki, hogy a világ zsidóságát „ősi hazájában”, Palesztinában telepítse le. Ennek jegyében jött létre 1948-ban Izrael Állam.
- [173] Ahad-Haam (jelentése „egy a népéből”): Aser Cvi Ginzberg: jiddis író, a cionista mozgalom elkötelezettje.
- [174] Ferdinand Lassal: (1825-1864) német filozófus, közgazdász, jogász és híres szocialista.
- [175] Rugyin: Turgenyev *Apák és fiúk* című regényének (1856) orosz hőse, akit a szerző a párizsi barikádokon 1848-ban halálra ítél.
- [176] Mihail Jurevics Lermontov: (1814-1841) nagy orosz romantikus költő. *Mciri* című versének hőse a szabadságra vágyó novícius.
- [177] Felcser (német): orvossegéd, (katonai) tábori orvos.
- [178] Molokának vagy „tejivók”: (bőjt idején tejet isznak) orosz szekta, amelyetek eredete a XVIII. századig nyúlik ossza. Üldözték, majd 1800-ban az Azovi-tenger északi részére száműzték őket, egyesek Amerikába emigráltak.
- [179] Vaszilij Vasziljevics Bervi-Flerovskij: (1829-1919) orosz publicista, szociológus, közgazdász. Részt vesz a 60-as évek néppártjában. 1862-től 1887-ig száműzetésben van. Megírta az *Egy utópista forradalmár* című művét.
- [180] Bund (jiddis): unió, a litván, lengyel és orosz zsidó munkások általános szövetsége, 1897-ben alapították Vilniusban, 1898-1901-ig a szociáldemokrata párttal rokon, majd 1906-1918-ig mensevizmus közeli. 1921-ben feloszlatták.
- [181] Trockizmus: a marxizmus Lev Trockij (Lev Davidovics Bronstein 1879-1940) bolsevik forradalmár által képviselt irányzata. Trockij a permanens forradalom elméletét képviselte Leninnel és Sztálinnal szemben, akik lehetségesnek tartották a szocializmusnak egy országban történő megvalósítását is.
- [182] Csornyij Peregyel: Fekete Földosztás, illegális újság, ugyanazt a nevet viselte, mint a szervezet őt számot ért meg 1880 és 1881 között (Minszk-Genf).
- [183] Gilljádok: kis nép a Szahalin-szigeten és az Amúr folyó északi területén.
- [184] Csukcsok: Kelet-Szibéria népe a Bering-tengertől a Kolima folyóig húzódó területen. Nomád, egyben letelepült nép. Ellenállnak az orosz hódításnak.
- [185] Jukagír: kis népcsoport Szibéria északkeleti vidékén, számuk igencsak megfogyatkozott.
- [186] Jakut: népcsoport Szibéria északkeleti vidékén, a Léna folyó két partján, keleten a Kolima folyóig, északon az Északi-tengerig, délen pedig a jablunkovi hegyekig élnek.
- [187] Burját: szibériai nép a Bajkál-tó körül, részben Mongólia felé eső területen.
- [188] Filippo Turati: (1857-1932) egyike az olasz szocialista párt megalapítóinak, 1926-ban emigrál.
- [189] Vestnik Evropy (Európai Hírnök): liberális beállítottságú havilap, amely 1866-tól 1918-ig Pétervárott került kiadásra.
- [190] Novoje Vremja (Új Idők): pétervári ultrakonzervatív napilap, a publicista Szuvorin alapította, 1868-tól 1917-ig jelent meg.
- [191] 1881. március 1.: II. Sándor meggyilkolásának a napja.
- [192] Uljanov-csoport: a Népakaratkán Alekszandr Iljics Uljanovról, Lenin bátyáról elnevezett frakciója. Uljanov 1887-ben készített elő merényletet III. Sándor ellen. Halálra ítélték és kivégezték.
- [193] Egy pud 16,38 kilónak felel meg.
- [194] Mihail Rafailovics Goc: (1866-1906) az SZR-párt (Szociálforradalmi Párt orosz rövidítése) tagja, 1900-ban emigrált.
- [195] SZR-párt: Oroszországban 1901-ben alakult Szociálforradalmi Párt. Az értelmiség körében erős befolyással bírt. A terrort hirdette. 1905 után kettészakadt.
- [196] Vlagyimir Alekszandrovics nagyherceg: (1847-1909) III. Sándor fivére és Cirill nagyherceg apja.
- [197] Georgij Valentyinovics Plehanov: (1856-1918) marxista szociáldemokrata, a *Népakarát* vezető tagja, 1880-ban emigrál. A mensevik párt vezére.
- [198] Bolsevik (orosz): többség. Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt forradalmi (kommunista) szárnyának, illetve tagjainak elnevezése. A párt II. kongresszusán (1903) Londonban a párt szervezeti szabályzatának kérdésében tartott vita során a forradalmi irányvonal képviselői, a bolsevikok Lenin vezetésével többségi támogatást kaptak a kisebbségben maradt mensevikek („kisebbség”) platformjával szemben.
- [199] Vaszilij Sulgin: (1878-1976) a duma jobb szárnyának vezetője, amellyel szakít Bejlisz-ügy idején. Részt vesz a Haladó Blokkban; Gucskovval együtt veszi át II. Miklós lemondását, 1944-ig Jugoszláviában politikai menekült, ahol elfogják és 12 évet munkatáborban tölt. Közel 100 évesen hunyt el.
- [200] Fjodor Dmitrijevics Krjukov: (1870-1920) kozák író, populista. A polgárháborúban hal meg tífuszban. Neki tulajdonítják a Nobel-díjas (Solohov) Csendes Don című könyv megírását.
- [201] Dmitrij Grigorjevics Bogrov: a titkosszolgálatok fiatal besúgója, 1911-ben Kijevben lelövi A. Stolipin minisztert. Halálra ítélik és kivégzik.
- [202] Alekszandr Gucskov: (1882-1936), az Októbrista (mésékelten baloldali) párt alapítója és vezetője, a harmadik Duma elnöke (1910. március–1911. március), a hadi iparágak pánorosz (összorosz) bizottságainak elnöke, hadügyi és haditengerészeti miniszter az első ideiglenes kormányban, 1918-ban emigrál. Párizsban hal meg.
- [203] Doktrína (latin): tan, elmélet, elv, rendszer.
- [204] Mensevik (orosz): kisebbség. Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt II. kongresszusán (1903) Londonban a párt szervezeti szabályzatának kérdésében tartott vita során a Lenin vezetett irányzat képviselőivel szemben kisebbségben maradt platform és tagjainak elnevezése.
- [205] Iszkra (Szikra): az első marxista újság, Lenin alapította külföldön, 1900 és 1903 között jelent meg. A mensevikek ezt követően még 1905-ig jelentetik meg.
- [206] Antaganzisztika (görög, latin): kibékíthetetlenül ellentétes, ellenkező gondolkodású.

- [207]
Jom-Kippur (héber): engesztelőnap, zsidó ünnep.
- [208]
Autonómia (görög): önálló, független, másától nem függő.
- [209]
Antiklerikális (görög, latin): az egyház világi hatalma, befolyása ellen küzdő.
- [210]
Sovinszta (francia): más népek ellen gyűlöletet szító, a nemzeti felsőbbrendűséget hirdető szélsőséges nacionalista.
- [211]
Gad: Jákob 12 fia közül az egyik. Egyike Izrael 12 törzsenek.
- [212]
Materializmus (latin): az anyag, a lét elsődlegességét és a tudat, a gondolkodás másodlagosságát valló filozófiai irányzat. *Materialista:* a materializmuson alapuló.
- [213]
Autentikus (latin): valódi, hiteles, itt: hivatott.
- [214]
Internacionalizmus (latin): nemzetköziség, a népek barátságának, szabadságának, együttműködésének és egyenlőségének elve.
- [215]
Reakció (latin): itt önkényes, erőszakos.
- [216]
Szergej Vasziljevics Zubatov: (1864-1917) a moszkvai rendőrség, valamint a rendőrség különleges ügyosztályának vezetője.
- [217]
Kisinyovi pogrom: az antiszemita pogromok legvéresebbike 1903 áprilisában Kisinyovban, Besszarábia székhelyén történt.
- [218]
Poalej Cion (héber): Cion munkásai. Az 1905-ben Lengyelországban alakult Zsidó Szocialista Munkáspárt elnevezése. A marxista elveket valló szociáldemokrata cionista zsidók szervezete volt.
- [219]
Ceirej Cion (héber): ifjú cionisták. A XIX. század végén Lengyelországban alakult, a főiskolai zsidó csoportokat egyesítő mozgalom.
- [220]
Baksis (perzsa): megvesztegetési pénz.
- [221]
Stadlan: zsidó tisztviselők, a középkorban a zsidó közösség és az állami hatóságok között közvetítettek.
- [222]
Bigott (francia, német): vakbuzgó, vakhitű, szenteskedő ember.
- [223]
Autoemancipáció: önfelszabadítás, önegyenjogúsítás; ez egyben híres munkájának a címe.
- [224]
Sion-rajongók (Kovevej Cion) (héber): Sion barátai. 1881-ben Lengyelországban alakult cionista mozgalom.
- [225]
Cherem (héber): a közösségből tisztátalanság vagy felszenteltség okán való kizártság státusza. A Cherem állapotban levő egyén száműzött, kiközösített.
- [226]
Cadik (héber): különleges tisztletben részesülő, csodatevő hírében álló zsidó bölcs.
- [227]
Bnej-Mose: Mózes fiai.
- [228]
Fúzió (latin): egyesülés, egybeolvadás.
- [229]
Pán-germanizmus: a germán népek kulturális, gazdasági és politikai érdekösszességének megvalósítására, a nemzeti érzület erősítésére, valamint az Ausztriával való egyesülésre törekvő szellemi és politikai mozgalom. Kifejeződött benne a németeknek az a meggyőződése, hogy kulturális felsőbbrendűségük és szervező erejük folytán világhatalomra hívatottak.
- [230]
Dreyfus-ügy: Dreyfus, Alfred (1859-1930) zsidó származású francia tüzértiszt. 1891-ben, mint századost, Németország javára történt kémkedés és hazaárulás vádja miatt lefokozták és életfogytiglani, az Ördög-szigeteken tölendő száműzetésre ítélték. Emile Zola vezetésével mozgalom indult perének felülvizsgálata érdekében. Ügyének 1906-ban történt második revíziója során felmentették, órnaggyá léptették elő és megkapta a becsületrendet.
- [231]
Pragmatizmus (görög, angol): ügyekhez, problémákhoz való hozzáállásban elsősorban a gyakorlati hasznosság oldaláról való megközelítés.
- [232]
Mihail Vasziljevics Lomonoszov: (1711-1765), nagy orosz tudós és költő, az oroszországi felvilágosultak képviselője. Egyszerű származású, jellemző példája a népből jövő zseninek. Az egyik moszkvai egyetemet róla nevezték el.
- [233]
Intuitív (francia, német): ösztönös megérzésre alapuló.
- [234]
Konsztantyin Petrovics Pobedonoszev: (1827-1907) államférfi, 1872-től a birodalmi tanács tagja, a szent szinódus általános megbízottja, II. Miklós házitanítója, nagy befolyást gyakorolt III. Sándorra.
- [235]
Intelligencia (latin): műveltség.
- [236]
Utalás arra a rendelkezésre, mely az USA-ban az etnikai kisebbségek minimális arányát szabja meg.
- [237]
Szamuil Jakovlevics Marsak: (1887-1964) orosz irodalmár a szovjet érában. Költő, fordító, gyerekek számára írt.
- [238]
Nyikolaj Pavlovics Bogolepov: (1847-1901) közoktatási miniszter, P. Karpovics merényletében halálosan megsebesült.
- [239]
Vera Ivanovna Zasulics: (1849-1919) Nyecsajevhez kötődő népi forradalmár, 1873-ban rálőtt Szentpétervár helyőrsé-parancsnokára. Felmentették. Később a marxista és a mensevik párt egyik vezetőjeként vált ismerté.
- [240]
Az Egy Író naplójában, 1876 február hónapnál.
- [241]
Makszim Mojszejevics Vínaver: (1860-1926) varsói születésű ügyvéd, 1905-ben egyik alapító tagja az Alkotmányos Demokrácia Pártnak, a Kadet Pártnak, 1906-ban dumaképviselő, 1919-ben Franciaországba emigrál.
- [242]
Ivan Grigorjevics Scseglovitov: (1861-1918) 1906 és 1915 között igazságügyminiszter, a birodalmi tanács elnöke. A bolsevikok a – Fanni Kaplan által elkövetett – Lenin elleni elhibázott merényleténél bírói ítélet nélkül kivégezték.
- [243]
Óhitűek: a XVII. századi Nyikon pátriárka reformjai előtti „ősi szertartásrend felekezete”.
- [244]
Duhoborok: XVII. században kialakult, az egyházat, mint intézményt tagadó, egyfajta racionalista spiritualizmust hirdető szekta. Tükörfordításban: „lélekért küzdők”.
- [245]
Genealógia (görög, latin): valamely család, nemzetségi lezármazási rendje.
- [246]
Szovjet (orosz): tanács. A szovjetek eredetileg államhatalmi-népképviselői szervek az orosz cári hatalom 1917-es felbomlása után amelyek közigazgatási funkciókat töltöttek be. Kezdetben nem feltétlenül álltak a Lenin vezette bolsevik párt oldalán. Személyi összetételüktől függően voltak munkás-, paraszt- és katonatanácsok. Az 1917. novemberi bolsevik hatalomátvétel után a szovjetek egyre inkább a bürokratikus, teljesen hierarchizált kommunista központi hatalom végrehajtó szerveivé váltak, alulról építkező, öngazgató és önkormányzati jellegüket egyszer s mindenkorra elveszítették.
- [247]
Protekció (latin): befolyásos személy által nyújtott támogatás, segítség, közbenjárás. *Protekcionizmus:* olyan rendszer, ahol csak protekcióval lehet érvényesülni.
- [248]
Szergej Alekszandrovics nagyherceg: III. Sándor testvére, Moszkva főkormányzója, 1905 februárjában gyilkosság áldozatává válik.
- [249]
Ivan Andrejevics Krilov: (1769-1844) híres orosz publicista és meseíró, írásaiban a társadalmi fogyatékoságokat és az uralkodók mulasztásait kritizálja.
- [250]
Peter Arkagyevics Sztolipin: (1863-1911) orosz államférfi. Előbb a belügyminisztériumban szolgált, azután kormányzósi tisztségeket viselt. 1903-ban Szarátov kormányzója. 1906-ban előbb

belügyminiszter, majd miniszterelnök lesz. Az 1906. októberi cári manifesztum kiadásában, mely Oroszországnak alkotmányt adott, fő része volt. Az alkotmányosság híveként megfékezte a terrort és földet biztosított a parasztoknak. Ezért bizonyos népszerűségnek örvendett, de a дума kétszeri feloszlatása után ő is magára vonta a forradalmiak haragját. 1911 szeptemberében Kijevben a cár szeme láttára ölte meg egy Bogrov nevű rendőrségi ügynök.

[251] *Proletár (latin):* vagyontalan ipari munkás (vagy mezőgazdasági munkás, agrárproletár), aki csak munkaerejének áruba bocsátásával tarthatja fenn magát.

[252] *Apátia (görög):* egykedvűség, érzéketlenség, nemtörődomség.

[253] *Kulák (orosz):* pejoratív, zsírosparaszt.

[254] *Hegemonia (görög):* döntő hatalmi fölény, vezető szerep.

[255] *Vlagyimir Joszifovics Gurko:* (1863-1917) 1906-ban belügyminiszter-helyettes, 1912-től a birodalmi tanács választott tagja. A polgárháború után emigrált.

[256] *Immigrációs országok:* bevándorlókat fogadó országok.

[257] *Stagnál (latin):* pang, egyhelyben áll.

[258] *Szekularizáció (latin):* tömeges elfordulás a vallástól és az egyháztól, elvilágiasodás.

[259] *Káder (francia):* itt olyan személy, akire társadalmi szinten feltétlenül számítani lehet.

[260] *Karl Eugen Dühring:* (1833-1921) német filozófus, tanai szemben álltak Marx és Engels társadalmi és gazdasági elméleteivel. Az utóbbítól éles bírálatot kapott az *Anti-Dühring* című munkában.

[261] *Ontologikusan (görög, latin):* az egyéntől függetlenül.

[262] *Vlagyimir Galaktyionovics Korolenko:* (1853-1921) író, narodnyik publicista.

[263] *Az aduszerep és gátlástalan felhasználása azóta is fennáll vice-versa. (a dig.)*

[264] *Nyikolaj Mihajlovics Karamzin:* (1766-1826) orosz író, nagy műve *Az orosz állam története*. Ezzel kapcsolatban Puskin a „hajdani Oroszország Kolombusz Kristófjának” nevezte.

[265] *Dahl-szótár:* V. Dahl: *Az élő nagyorosz nyelv értelmező szótára*, Wolff, Szentpétervár-Moszkva 1882.

[266] Ma úgy mondjuk templomi szláv nyelv szavai, ugyanis ahogy a katolikusoknál a latin volt a templomi nyelv, a görögkeletieknél Cirill és Metód szláv nyelvvezete rögzült egyházi nyelvként jórészt mind a mai napig. Lásd a mai „orosz nyelvű” Bibliát, amelynek szókincsét, kifejezéseit külön érteni kell!

[267] Orosz szójáték, „zsidó” – „zsidvo djor” = elevenen megnyűzó”.

[268] *Szemantika (görög):* jelentésváltozás.

[269] *Fekete százak:* a századfordulón kialakult konzervatív, nacionalista és vallásos szellemiségő orosz mozgalom (Orosz Népi Szövetség) elnevezése.

[270] *Komisszár (orosz):* politikai biztos.

[271] *Inspektor (latin):* felügyelő, ellenőr.

[272] *Ohrana:* a II. Sándor cár elleni sikeres merénylet hatására fia, III. Sándor által „az állami rend és közbiztonság megóvása” érdekében 1882-ben létrehozott új, átszervezett titkosrendőrség rövid elnevezése. Széles jogköre és aktív fellépése tette hírhedtté.

[273] *Kadet Párt:* orosz politikai párt, mely nevét a K és D betűk összetételéből kapta (K = konstitucionális (alkotmányos), D = demokrata). Politikai törekvése az, hogy Oroszország demokratikus alkotmányt kapjon.

[274] *Klérus (görög, latin):* a keresztény (általában katolikus) egyházak papi rendje.

[275] *Holokauszt (görög):* teljesen elégett (holokausztosz). Az úrnak bemutatott égő tűzáldozat megnevezése volt. A XX. században a régi holokauszt szó új jelentést kap: a zsidóságnak a náciak által történő; tömeges és szisztematikus megsemmisítését értik alatta.

[276] *Szodoma és Gomorra:* legendás városok Palesztinában, amelyekről Mózes első könyve (18-19.) elbeszéli, hogy lakóiknak égbekiáltó gonoszsága miatt Isten kénköves esőt bocsátott rájuk s a föld is megnyílt alattuk. Ahol elsüllyedtek, ott keletkezett a Holt-tenger.

[277] *Milícia (latin):* fegyveres szolgálatot teljesítő polgárokból álló karhatalmi szervezet; polgárőrség.

[278] *Paramilitáris (görög, latin):* katonai jellegű, katonailag megszervezett.

[279] *B'nai B'rith (héber):* szövetség fiai. A világ legrégibb és legnagyobb zsidó szervezete, amelyet 1843-ban New Yorkban alapítottak német származású zsidók azzal a céllal, hogy a zsidók érdekeltségeit védje szerte a világban. Szervezete hasonló a szabadkőművesekéhez, de ennek titokzatossága és ceremóniái nélkül. Jelszava: jótékonyság, testvéri szeretet, egyetértés.

[280] *Oszvobozszenyie (Felszabadulás):* az „Unió a felszabadulásért” szövetség orgánuma.

[281] „Unió a Felszabadulásért”: a liberális ellenzék szervezete, amelyből 1905-ben megalakult az Alkotmányos Demokrata Párt (KD vagy kadet Párt).

[282] *Defetista (francia):* kishitű, bukást jósló.

[283] *EKO (orosz rövidítés):* a segélyekért felelős zsidó tanács.

[284] A kadet párt a demokrata párthoz tartozott.

[285] *Szuverenitás (francia):* teljes állami függetlenség.

[286] *Viborgi manifesztum:* az első дума feloszlása után megközelítőleg kétszáz képviselő gyűlt össze Viborgban, és manifesztum formájában fejezte ki kormányellenességét. Ez a közvéleményben semmiféle visszhangot nem keltett.

[287] *Agudat Jisrael:* a mozgalom még a századforduló táján alakult Lengyelországban, hogy a modern politika eszközeivel képviselje az ortodox és haszid zsidóság érdekeit. Izraelben pártként ma is működik.

[288] *Azef Evno:* (1869-1918), terrorista, az eszerek és az Ohrana kettős ügynöke, A. Burcev leplezte le.

[289] *Cseka:* az (összorosországi) rendkívüli bizottság orosz nevének rövidítése: (V)CSEKA. A bolsevik párt által a hatalom megszerzése, megtartása érdekében 1917 decemberében létrehozott titkosszolgálati feladatokkal megbízott terrorista, megfélemlítő osztagok szervezetének elnevezése.

[290] *P. Durnovo* (1845-1915) belügyminiszter 1905-1906; *P. Suvalov* (1830-1906) orosz diplomata és politikus; *D. Trepov* (1855-1906) a belügyminiszter helyettese, egyike az 1905-1907-es forradalom leveréséért felelősöknek (de szerencsétlenségére, jóval tovább élt korán elhunyt bátyjánál – a bolsevikok később alaposan megkeserítették az életét).

[291] *G. Gapon:* (1870-1906) pap és a titkosrendőrség ügynöke, a szentpétervári tüntetők lemeszárlásának (1905. január 9.) egyik felelőse.

[292] *Trojka (orosz):* eredetileg hármas lovasfogat, de a kifejezést emberekre is használják.

- [293] RSZDRP: az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt orosz rövidítése. Formálisan 1898-ban alakult meg, illegális tevékenységet folytató párt.
- [294] A. Buligin: (1851-1919), belügyminiszter 1905-ben.
- [295] Bojkott: a kapcsolatok teljes vagy részleges megszüntetése.
- [296] Alekszandr Slihter: leendő bolsevik vezér, a gabona beszolgáltatásának specialistája, Ukrajnában a megszervezett éhínséget kiváltó élelmiszerhiányt megelőzően mezőgazdasági népbiztos".
- [297] Deszant (francia, orosz): légi vagy vízi úton az ellenség hátszágába juttatott, gyorsan mozgó, önálló alakulat.
- [298] Dragonyos (francia, német): könnyű felszerelésű lovaskatona.
- [299] Diktátor (latin): korlátlan hatalmú vezető.
- [300] Diakónus (görög): szerpap, templomi szertartásokat segítő pap.
- [301] Kántor: templomi énekes.
- [302] Tény, hogy a manifesztum kikiáltása módosította az orosz rendszert.
- [303] GPU: az állami rendőri főhatóság orosz nevének rövidítése, 1922-től Feliks Dzserinszkij vezetésével a CSEKA utódja.
- [304] Vrangelj hadseregének maradványai: a Fehérorosz hadsereg egyik legfontosabb része.
- [305] Orosz Népi Szövetség: 1906 októberében, Dubrovin és Vlagyimir Puriskevics által alapított nacionalista tömegszervezet.
- [306] Alkotmányos monarchia: amelyben az alkotmány és az országgyűlés az uralkodó hatalmát korlátozza.
- [307] Vlagyimir Puriskevics: (1870-1920), monarchiapárti, Raszputyin ellenfele, akinek meggyilkolásában is részt vett. Letartóztatták 1917-ben, majd kegyelmet kapott, részt vett a fehér mozgalomban és úfuszban halt meg Novoroszjszkban.
- [308] KD: az Alkotmányos Demokrata Párt (Kadet) tagjai.
- [309] Baka: gyalogos közkatona.
- [310] Nyikon: (1605-1681) 1652-ben egész Oroszország pátriárkája. A szláv egyházi könyveket a görög eredeti szövegek szerint kijavította, s ezzel előidézte az úgynevezett óhitűeknek az ortodox egyház kebeléből való kiválását.
- [311] Abszurditás (latin): képtelenség, lehetetlenség, értelmetlenség.
- [312] Renegát (latin): áruló.
- [313] Konszolidál (latin): megszilárdít.
- [314] Parlamentáris monarchia: olyan államforma, melyben a töményhozás hangsúlyosabb szerepe mellett az uralkodó inkább csak reprezentatív szerepet tölt be a parlamentáris köztársaságok elnökeihez hasonlóan.
- [315] Abszolutizmus (latin): korlátlan, egyeduralmi államkormányzati forma, melyben az állam lakosságának, a lakosság valamely kasztjának, rendjének vagy osztályának az államhatalom birtoklásában és gyakorlatában jogilag biztosított részvétele nincsen.
- [316] Leninisták: Vlagyimir Iljics Uljanov, mozgalmi nevén Lenin (1870-1924) szociáldemokrata politikus, a párt 1903-ban történt kettészakadását követően a radikális többség (bolsevikok) vezetőjének követői.
- [317] Elektori census: olyan választási forma, melyben a megválasztandó személyről a végső döntést a polgároknak faj, szín, nemzetiségi hovatartozás, nem, vallás, politikai meggyőződés, szociális származás vagy vagyoni helyzet alapján meghatározott köre (census) által választott elektorok hozzák meg.
- [318] Zsidó szabadkőműves szindikátus: egységes világuralom megszerzésére szerveződött egyesülés. Szervezetként nem létezett.
- [319] Joszif Vlagyimirovics Gesszen: (1865-1943) gazdag zsidó családból származó neves ügyvéd, publicista, politikus és közéleti személyiség, több jogi és politikai témájú könyv szerzője.
- [320] Mihail Mensikov: (1859-1918), tengerész (1892-ig), majd újságíró a Novoje Vremjánál, Sztolipin híve. Október után Valdajba menekül, 1918 augusztusában a bolsevikok letartóztatják, és tárgyalás nélkül kivégzik.
- [321] Cenzúra (latin): művek, írások előzetes politikai szempontú felülvizsgálata.
- [322] Akkreditált (latin, francia): képvisellel megbízott.
- [323] Hadikommunizmus: az orosz polgárháború idején (1918-1921) Lenin által bevezetett hadigazdálkodás megnevezése. Jellemzői: piac- és pénzviszonyok megszüntetése, központi termékelosztás, jegyrendszer, politikai és gazdasági terror.
- [324] Fair-play (angol): tisztességes eljárás.
- [325] Eszperantó: mesterséges nyelv, itt: kevesek számára érthető.
- [326] Zsargon (francia): sajátos, mástól elkülönülő szóhasználat.
- [327] Adrej Singarjov: (1869-1918), a zemsztvo orvosa, a kadet párt vezetője, mezőgazdasági miniszter az első ideiglenes kormányban, pénzügyminiszter a másodikban. Meggyilkolták.
- [328] Ultrareakció: szélsőségesen haladásellenes.
- [329] Kommersz (francia): közepes minőségű, csak az anyagi hasznot tekintő.
- [330] Krivosein: (1857-1921), Sztolipin közeli munkatársa, mezőgazdasági miniszter (1906-1915), száműzetésben hal meg.
- [331] Offenzíva (francia): nagyerejű támadó fellépés.
- [332] Autodidakta (görög): ismereteit, tudását önképzéssel elsajátító.
- [333] Interpelláció (latin): valamely ügyvel kapcsolatban a parlamentben írásban előterjesztett írásbeli kérdés a kormányhoz.
- [334] Fehérek: a bolsevikok 1917. októberi hatalomátvételét követően kialakult nemzeti és monarchikus katonai mozgalmak elnevezése. A „vörös” bolsevikok ellen harcoló tisztí különítményeiket fehér gárda néven említették. Egyik vezetőjük, Kolcsak admirális hadserege 1919 tavasza táján 300 ezer jól felszerelt katonából állt.
- [335] Finlandizálás: (finlandizáció) Finnország története során hosszú ideig nem volt önálló állam: előbb svéd, majd orosz befolyási övezetbe tartozott, önálló politikát nem folytathatott. E helyzetéből ered a másodlagos befolyási övezetbe történő tartozás megnevezése nevéből képzett elnevezés.
- [336] A cion bölcseinek jegyzőkönyvei című hírhedt hamisítvány.

- [337] Vlagyimir Boncs-Brujevics: (1873-1955), Leninhez közel álló szociológus, kiadó és publicista, a Pravda munkatársa, vallási kérdések szakértője.
- [338] *Mesztic*: itt: mindkét oldalhoz tartozó.
- [339] *Hebraisztika (latin)*: a héber nyelvel és irodalommal, valamint a zsidó műveltséggel és történelemmel foglalkozó tudományág.
- [340] Célzás az Oroszország által elszenvedett szörnyű tengeri vereségre az orosz-japán háborúban (1905. május 27-28.).
- [341] *Cinikus (görög, latin)*: keserű kiábrándultsággal kigúnyoló.
- [342] *Mérföldkövek*: (Vehi) (1909) nagy visszhangot kiváltó cikkgyűjtemény, amelyben az egyik, marxizmusból kiábrándult csoport, arra szólítja fel az értelmiséget, hogy béküljön ki a hatalommal.
- [343] *Ironizál (görög, latin)*: kesernyésen, többnyire szellemesen gúnyolódik.
- [344] *Haladó blokk*: Az orosz képviselőházban (duma) az alkotmányos monarchia megteremtése céljából különböző pártok képviselőiből alakult taktikai szövetség.
- [345] *Kategorikus imperatívusz*: feltétlen erkölcsi kötelesség (elkiismeret).
- [346] *Filoszemitizmus (latin)*: a zsidóság iránti barátságos álláspont.
- [347] *Aszemitizmus*: zsidónélküliség, zsidótlanság.
- [348] *Meddő*: itt: értelmetlen, sehová nem vezető.
- [349] *Antropometria (görög)*: emberméréstan, az emberi test jellegzetes méreteivel foglalkozó tudomány.
- [350] *Paradoxon (görög)*: látszólag képtelen, a valóságban viszont megalapozott állítás.
- [351] *Estétikai nacionalizmus*: fogalmi megismeréstől és értelmi belátástól nem függő, a hasznossága s az esetleges következménye tekintet nélküli, a nemzeti érdekeket és célokat mindenek fölé helyező politika elve, melyetek célja önmagában van.
- [352] *Identitástudat (latin)*: önazonosság-tudat.
- [353] *Medúza (Gorgo) (görög)*: a görög mitológiában Phorkys és Keto tengeristestések leánya, ki a holtak országának közelében élt. Szörnyű kinézetű: arca dühtől torzult, nyelve kilóg, szeme tágra meredt, hajába kígyók fonódnak, úgy, hogy aki ránéz, ijedtében kővé dermed.
- [354] *Opportunizmus (latin)*: elvtelenség, megalkuvás, elvtelen alkalmazkodás.
- [355] *Ursus judaeophagus intellectualis (latin)*: értelmes zsidófaló medve.
- [356] *Minyin*: az orosz ellenállás hőse a XVII. század eleji lengyel invázió idején.
- [357] *Fiziológiai nacionalizmus*: egyfajta kirekesztést, diszkriminációt jelent; azaz olyan nacionalizmus, amely testjegyek alapján zár ki a társadalomból egyes embereket (bőrszín pl. stb.).
- [358] *Patrióta-Iskarióti*: hazafi Júdás (oroszul egyértelmű a szójáték: patriot-iskariot).
- [359] *Lojális (francia)*: valamely politikai rendszerbe beilleszkedő, ellene nem tevő.
- [360] Vlagyimir Alekszandrovics Szuhomlinov: tehetetlenségéről ismert háborúügyi miniszter (1909-1915), akit 1916. május 3-án letartóztatnak, majd Raszputyin közbenjárására novemberben szabadon engednek.
- [361] *Auschwitz*: város a lengyelországi Galíciában. Neve a *holokauszt* szimbólumává vált. Itt egyszerre működött a Harmadik Birodalom legnagyobb és leghosszabb ideig aktív megsemmisítő tábora és munkaerőelosztó központja.
- [362] *Evakuáció (latin)*: kiűrités, kitelepítés ellenséges támadás elől.
- [363] *Februári forradalom*: 1917. március 10-én (a régi orosz időszámítás szerint február 27-én) Szentpétervárott kitört a polgári demokratikus forradalom, melyet sorozatos sztrájkok és tüntetések előztek meg. II. Miklós cár, miután kinevezte az ideiglenes kormány elnökévé Georgij Lvov herceget, lemondott trónjáról. A kormány elsősorban a kadetok (alkotmányos demokraták) és az októbristák (alkotmányos monarchisták) soraiból került ki.
- [364] *Morbid (latin, francia)*: itt: torz.
- [365] *Anna Virubova*: (1884-1964) a cárné udvarhölgye és sokáig legjobb barátja is, Raszputyin fanatikus csodálója, állandó közvetítő a cári család és a sztarecek közt. Letartóztatják 1917-ben, kiszabadul, újra elfogják, majd sikerül Finnországba menekülnie, ahol teljesen elfeledve még több mint 45 évig él.
- [366] *Stürmer*: Raszputyin védenca, a minisztertanács elnöke (1916. február 2. – november 23. között), aki ugyanakkor betölti a belügyminiszteri (március 16. – július 17.), majd a külügyminiszteri (július 20. – november 23.) posztot is. Február után letartóztatják, bebörtönzik a Péter-Pál erődbe, ahol 1917. szeptember 2-án hunyt el.
- [367] *Ivan Goremikin*: (1839-1917) miniszterelnök először 1906 áprilisától júliusáig, majd 1914. januártól 1916. januárig.
- [368] *Ifj. Alekszisz Hvosztov*: (1872-1918), a negyedik дума jobbszárnyának vezetője, 1915-1916-ban belügyminiszter. A bolsevikok agyonlőtték.
- [369] *Mihail Alekszejev*: (1857-1918), akkoriban a legfőbb parancsnokság vezérkari főnöke. A cárnak később azt tanácsolja, hogy mondjon le. Egészen 1917. június 3-ig legfőbb parancsnok. Október után az első fehér hadsereg szervezője a Donnán.
- [370] *Hadtűp*: a hadsereg egységeinek ellátásáért felelős szervezeti egység.
- [371] *Protopopov*: a cári rendszer utolsó belügyminisztere. Azzal gyanúsították, hogy összejártszott Németországgal (Svédországban. 1916 nyarán, amikor a дума küldöttségével Angliába utazott). Az ideiglenes kormány bebörtönözte, a bolsevikok agyonlőtték.
- [372] *Makarov*: igazságügy-miniszter 1916. július 20. – 1917. január 2. között, 1918 szeptemberében a Cseka agyonlőtte.
- [373] Akkoriban dolgozott e kötetben a szerző. A célzás a jelicini Oroszországra vonatkozik.
- [374] *Nyikolaj Szmjonovics Cseidze*: mensevik vezető, a harmadik és a negyedik дума képviselője; 1917 februárjában a petrográdi tanács elnöke, 1921-ben emigrál, 1926-ban öngyilkos lesz.
- [375] *Fjodor Vasziljevics Rosztopcsin*: A XIX. század elején Moszkva kormányzója. Sokáig úgy gondolták, hogy felgyújtotta a várost, amikor a franciák 1812-ben bevonultak. Ségur bárónő apja.
- [376] *Nyikolaj Markov*: (1876-1945), a dumában „Markov2” néven szerepelt, hogy ugyanolyan nevű társaitól megkülönböztessék. A szélsőjobboldal vezetője, 1918 novemberében Finnországba távozik, majd Berlinbe és Párizsba megy, ahol a Kétféjű Sas monarchista folyóiratot vezeti. Németországba 1936-ban települ, ahol orosz nyelvű antiszemita lapot igazgat. Wiesbadenben hal meg.
- [377] *Kozma Gvozgyev*: Kuzsma Gvozgyevként ismert (született 1883-ban) munkás, mensevik vezető, defenzista, a központi munkáscsoport elnöke; február után a petrográdi tanács központi végrehajtó bizottságának tagja, a negyedik ideiglenes kormány munkaügyi minisztere. Később 1930-ban munkatáborba vagy börtönbe kerül.
- [378] *Mihail Vlagyimirovics Rodzjanko*: a дума elnöke 1911-1917 között.
- [379] Tóra (héber): Mózes öt könyve.

[380]

Ortodox rabbi: a rituális szabályokat mereven betartó rabbi.

[381]

Talmud (héber): a zsidó hagyományok és biblia magyarázatok szent iratként elismert gyűjteménye.

[382]

Rabbínikus irodalom (héber-latin): izraelita, zsidó irodalom.

[383]

Mensevik (orosz): kisebbség. Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt.

[384]

Cion (Sion): annak a dombnak és hegyi erődnék a neve, melynek bevételé által Dávid Jeruzsálemet meghódította. A XIX. század végén létrejött zsidó nacionalista mozgalom, a cionizmus a világon szétszórva élő zsidóságot egységes nemzetnek hirdeti, és célul tűzte ki, hogy a világ zsidóságát „ősi hazájában”, Palesztinában telepítse le. Ennek jegyében jött létre 1948-ban Izrael Állam.

[385]

Zsobotyinszkij, Zeev (Vlagyimir) (1880-1940): odesszai születésű cionista vezető. Tanulmányait Svájcban és Rónában végezte. 1903-tól radikális cionista propagandát folytat. Egyik megalapítója az első világháború alatt az angol hadseregen belül szenezett zsidó légiónak, mely Palesztina törökök alóli felszabadításáért harcolt. 1920-ban zsidó önvédelmi csoportokat szervezett. Ezt követően haláláig a világot járta, agitált és cionista szervezeteket hozott létre.

[386]

Goj (héber): idegen nép, átvitt értelemben nem zsidó bármely más, nem zsidó felekezethez tartozó személy.

[387]

Palesztinofil: palesztint kedvelő, palesztinbarát.

[388]

Filantróp (görög): emberbarát, jótékonykodó személy.

[389]

Princípium (latin): alapelv; vezérelv, ösök.

[390]

Kozmopolita (görög-latin): világpolgár.

[391]

Elit (francia): válogatott, előkelő társaság, valaminek a színe-java.

[392]

Messianizmus (héber-latin): hit a Messiás, a Megváltó eljövételében.

[393]

Szovjet (orosz): tanács. A szovjetek eredetileg államhatalmi-népképviselői szervek az orosz cári hatalom 1917-es felbomlása után, amelyek közigazgatási funkciókat töltöttek be. kezdetben nem feltétlenül álltak a Lenin vezette bolsevik párt oldalán. Személyi összetételüktől függően voltak munkás-, paraszt- és katonatanácsok. Az 1917. novemberi bolsevik hatalomátvétel után a szovjetek egyre inkább a bürokratikus, teljesen hierarchizált kommunista központi hatalom végrehajtó szerveivé váltak, alulról építkező, öngazgató és önkormányzati jellegüket egyszer s mindenkorra elveszítették.

[394]

Polémikus (görög-latin): vitás, vitatott, vitázó, vitakozó.

[395]

„1. számú napiparancs”: a régi naptár szerint március 1-jén kiadott dekrétum, amellyel a végrehajtó bizottság valójában minden hatalmától megfosztotta az ideiglenes kormányt s ezzel a tisztikart.

[396]

Duma (orosz): tartománygyűlés; népképviselői testület.

[397]

Komisszár (orosz): politikai biztos, népbiztos.

[398]

Antisemitizmus (német): a zsidókkal szemben mesterségesen szított vallási és „faji” gyűlölet.

[399]

Judofóbia: zsidóellenes érzés/fóbia = beteges intézés, viselkedés, iszony valamitől.

[400]

Bolsevik (orosz): többség(i). Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt forradalmi (kommunista) szárnyának, illetve tagjainak elnevezése. A párt II. kongresszusán (1903) Londonban a párt szervezeti szabályzatának kérdésében tartott vita során a forradalmi irányvonal képviselői, a bolsevikok Lenin vezetésével többségi támogatást kaptak a kisebbségben maradt mensevikek („kisebbség”) platformjával szemben.

[401]

Orosz Népi Szövetség: 1905 októberében Dubrovín és Vlagyimir Puriskevics által alapított nacionalista tömegszervezet.

[402]

Pogrom (orosz): pusztítás, fosztogatás. Oroszországban különösen a zsidóüldözéseket nevezték így.

[403]

Fekete százak: (Az orosz „csornaja szotnya” a középkori városok kereskedő-kézműves lakossága és a szabad parasztok elnevezése.) Hivatalos verzió szerint a „fekete százak” szélsőjobboldali szervezetek tagjai Oroszországban 1905-1917-ben, akik a monarchizmus, a nagybirodalmi sovinizmus és antisemitizmus jelszavait hirdették (Orosz Népi Szövetség, Mihály Arkangyal Szövetsége, Orosz Emberek Szövetségei stb.). Vezetőik és ideológusai: A. I. Dubrovín, V. M. Puriskevics, N. E. Markov. Az 1905-1907. évi forradalom idején támogatták a kormány elnyomó politikáját, pogromokat szerveztek, meggyilkoltak több politikus. Valójában ennek a szervezetnek a célja a „pravoszláv Oroszország és a monarchia védelme” volt, de nem erőszakos eszközökkel. Amíg az egyéb oroszországi terroristaszervezetek 1917-ig mintegy 17 ezer embert gyilkoltak meg, addig a „fekete százak” számlájára 3 gyilkosságot írnak. Antisemitizmusa erősen túlzás, mivel vezetésében is, tagságában is számos zsidó volt, az orosz ideológusok között pedig több ismert filozemita volt. A szervezetnek a pogromokkal való kapcsolata pedig nem bizonyítható.

[404]

Szocialista: a szocializmus híve, szocializmus = a termelőeszközök közösségi tulajdonára épülő társadalmi rendszer.

[405]

Bund (jiddis): unió, a litván, lengyel és az orosz zsidó munkások általános szövetsége, 1897-ben alapították Vilniusban, 1898-1903-ig a szociáldemokrata párttal rokon, majd 1906-1918-ig mensevizmus közeli. 1921-ben feloszlatták.

[406]

Schiff, Jakob (Jacob) (1847-1920): német zsidó származású amerikai bankár. 1865-ben az Egyesült Államokba emigrált. 1875-ben, amikor feleségül vette Solomon Loeb lányát, igazgatói állást kapott a New York-i Kuhn, Loeb & Company Banknál. 1880-tól haláláig az Amerikai Zsidó közösség, 1906-tól az Amerikai Zsidó Bizottság vezetője.

[407]

Vörös kerék: A. Szolzsenyicin könyve.

[408]

Októbristák: orosz nagypolgári-monarchista párt, amely az 1901-i októberi cári kiáltvány után, annak megvalósítása céljából alakult.

[409]

Zemec: a zemsztvo által delegált, azt képviselő személy. Zemsztvo: a földesurak, a városi ingatlan tulajdonosok, és kisebb részt a faluközösségek képviselőiből álló helyi választott önkormányzati rendszer Oroszországban, amit az 1864. évi reform vezetett be. A zemsztvók hatásköre kiterjedt az oktatásra, az egészségügyre, az útépitésre stb. Ellenőrző jogkörö felettük a belügyminisztérium és a kormányzók gyakoroltak. 1918-ban a szovjet kormány szüntette meg a zemsztvo-rendszert.

[410]

Kadetok: az Alkotmányos Demokrata Párt (kadet) tagjai.

[411]

Tizenhét márciusa: A. Szolzsenyicin 4 kötetes könyve.

[412]

Tizenhét április: A. Szolzsenyicin 2 kötetes könyve.

[413]

Centrista párt: középen elhelyezkedő politikai párt.

[414]

Poalej Cion (héber): Cion munkásai. Az 1905-ben Lengyelországban alakult Zsidó Szocialista Munkáspárt elnevezése. A marxista elveket valló szociáldemokrata cionista zsidók szervezete volt.

[415]

Internacionalizmus (latin): nemzetköziség, a népek barátságának, szabadságának, együttműködésének és egyenlőségének elve.

[416]

Eszerek: Oroszországban 1901-ben alakult Szociálforradalmi Párt. Az értelmiség körében erős befolyással bírt. A terrort hirdette. 1905 után kettészakadt.

[417]

Ivrit (újhéber): a héber nyelv mai formája.

[418]

Junker-szocialisták: szocialista érzelmű nagybirtokos nemes (junker = porosz nagybirtokos nemes).

[419]

Gyenyikin, Anton Ivanovics (1872-1947): az orosz cári hadsereg tábornoka. a polgárháború időszakában a dél-oroszországi forradalomellenes csapatok főparancsnoka. A fehérgárdisták Moszkva elleni hadjáratának vezetője 1919-ben, 1920-ban Angliába települt.

[420]

Lenin, Vlagyimir Iljics (Uljanov) (1870-1924): orosz politikus, az 1917-es októberi forradalom egyik szellemi előkészítője és vezére, a szovjet állam létrehozója és vezetője, a kommunizmus ideológiájának kidolgozója. A szociáldemokrata Munkáspárt 1903-ban Londonban tartott második kongresszusán a többséget képviselő bolsevik platform vezetője. A világháború kitörésekor meghirdette, hogy a munkásosztálynak a háborúból a polgárháborúba való átmenetet kell elérnie. A cár lemondása után társaival hazatért az emigrációból, és fokozatosan vezető szerepre tett szert. A polgári-szocialista ideiglenes kormány megbuktatása után megalapította a kommunista tanácsköztársaságot, melynek népbiztos-elnöke lett. 1918-ban a breszt-litovszki békét segítette elő, majd Trockijjal és Zinovjevvel kidolgozta a szovjet alkotmányt. 1922-ben kezdeményezte az új gazdaságpolitika (NEP) bevezetését.

[421]

Natanson, Mark Andrejevics (1850-1919): oroszországi szociálforradalmár politikus.

[422]

Martov, Juliusz Oszipovics (1873-1923): orosz szociáldemokrata politikus, Lenin barátja. A szociáldemokrata Munkáspárt 1906-ban Londonban tartott második kongresszusán a párt szerzeti szabályzatának kérdésében tartott vita során a forradalmi irányvonal képviselői a bolsevikok Lenin vezetésével többségi támogatást kaptak a Martov vezette kisebbségben maradt mensevikek („kisebbség”) platformjával szemben. 1920-ban külföldre menekült, Németországban halt meg.

[423]

Trockij, Lev Davidovics (Bronstein) (1879-1940): orosz bolsevik forradalmár, pártvezető. 1917-ben a Forradalmi katonai Bizottság elnöke, majd hadügy népbiztos. A párt vezetésével a pártdemokrácia védelmében folytatott vitája miatt 1925-ben előbb leváltották népbiztosi beosztásáról 1926-ban kizárták a politikai bizottságból, 1927-ben pedig a pártból is, és száműzték. Törökországban, Franciaországban, Norvégiában, végül Mexikóban élt. 1940-ben egy szovjet ügyök brutális módon meggyilkolta.

[424]

G. Gapon (1870-1906): pap és a titkosrendőrség ügynöke, a szentpétervári tüntetők lemeszárlásának (1905. január 9.) egyik felelőse.

[425]

Narodovolecek: a Narodnaja Volja neve szerzett tagjai, kezdetről fogva a terrorista cselekmények hívei.

[426]

Hadikommunizmus: az orosz polgárháború idején (1918-1921) Lenin által bevezetett hadigazdálkodás megnevezése. Jellemzői: piac- és pénzviszonyok megszüntetése, központi termékelosztás, jegyrendszer, politikai és gazdasági terror.

[427]

CSEKA: Az ellenforradalom, szabotázs és spekuláció elleni harcra szervezett Össz-oroszországi Rendkívüli Bizottság rövidítése (VCsK, Cseka). F. E. Dzerzsinszkij hozta létre 1917 decemberében A VCsK helyi – kormányzósági, járási szervei 1918-ban alakultak meg (ezeket 1919-ben megszüntették). A VCsK-ból 1922-ben alakul meg a GPU.

[428]

Anarchoszindikalista: anarchoszindikalizmus a munkásmozgalom és a szakszervezeti mozgalom anarchista elveket követő, tömegsztrájkokkal és szabotázzsal operáló irányzata a XIX-XX. század fordulóján.

[429]

Mahno, Nyesztor Ivanovics (Mihnenko) (1889-1934): ukrán szegényparaszti családból származó anarchista forradalmár és gerillahadvezér. 1917-ben Délkelet-Ukrajnában földműves szakszervezetet, szabad községet és paraszttanácsot alakított, 1918-ban forradalmi katonai egységeket szervezett, amelyek egyszerre harcoltak a megszálló központi hatalmak (osztrák, német és magyar) csapatai és a fehérek, majd a központi bolsevik kormány ellen. 1921-ben emigrált, Párizsban halt meg.

[430]

Kornyilov, Lavr Georgijevics (1870-1918): az első világháború népszerű tábornoka. Tekintélyét azzal alapozta meg, hogy megszökött a német fogságból.

[431]

Talmi: ál, hamis valótlán.

[432]

Dezertál (francia): elhagyja a csapatot, a zászlót, megszökök, átpártol az ellenséghez.

[433]

Szuzdalkodás: Szuzdal, ősi orosz város nevéből.

[434]

Bibsi, biboldó: a zsidó barátian gunyoros megnevezése.

[435]

Színhedrion: zsidó törvényszék a második templom fennállása (Kr. e. 516-tól Kr. e. 79-ig) alatt.

[436]

Plehanov, Georgij Valentinovics (1886-1918): orosz marxista szociáldemokrata, a Népakarat vezető tagja. 1880-ban emigrál. A mensevik párt vezetője.

[437]

Gad: az oroszban egyaránt jelenti a bibliabeli József fiának nevét, de főnéként jelentése: „féreg, alávaló gazember”. Gad törzse a tizenkét zsidó törzs egyike. Plehanov és Lenin vitáját a szerző az I. kötet 6. fejezetében idézi.

[438]

Csinovnyik (orosz): tisztviselő.

[439]

Föderatív (latin): szövetségi.

[440]

Szakadár: pártból, szervezetből hűtlenül – általában bomlasztó szándékkal – kivált személy.

[441]

Doktrína (latin): tan, elmélet, elv, rendszer.

[442]

Sztálin, Joszif Visszarionovics (1879-1953): Grúz származású szovjet diktátor, generalisszimusz. Fiatalon bekapcsolódott a munkásmozgalomba, 1901-től kezdve csak forradalmi tevékenységgel foglalkozott. 1917-ben részt vett az októberi forradalomban. Az azt követő polgárháborúban katonai parancsnok. Lenin halála után az SZKP KB főtitkára, mely tisztséget haláláig betöltötte. A háború után egyre növelte hatalmát, újabb és újabb bűnökkel, a terror fokozott alkalmazásával igyekezvén azt megszilárdítani.

[443]

Szabotázs (francia): a munkát szándékosan hátráltató, kártevő, romboló tevékenység.

[444]

Pópa: görögkeleti pap.

[445]

Klán (kelta): nemzetség, a agycsalád, törzs, érdekszövetség.

[446]

Komintern (röv.): Kommunista Internacionálé, a világ kommunista pártjainak és szervezeteinek nemzetközi egyesülése.

[447]

Káder (francia): valamely pártszervezet, intézmény v. szakszervezet aktív munkatársa(i).

[448]

Komszomol (orosz): a szovjet kommunista ifjúsági szövetség rövidített neve.

[449]

Agit.-prop.: agitációs-propaganda, az emberek (tömeges) meggyőzésére irányuló tevékenység.

[450]

Élelmeszer-rekviráló hadsereg: a szovjet állam élelmezési diktatúrájának eszköze 1918-1920-ban. Fegyveres élelmeszer-rekviráló osztagokból állt. A falusi szegényparasztk bevonásával elkobozta a kulákoktól a gabonát. Megszervezte a gabonabeszolgáltatást, leverte a lázadásokat, agitációt folytatott a falusiak között. 1918-tól az élelmezésügyi népbiztosság, 1919-től a belső védelem (a politikai elhárítás) kötelékében működik. Az új gazdaságpolitika, a NEP 1921. év bevezetésével az élelmeszer-rekviráló hadsereg megszűnik.

[451]

A keleti egyház nem tért át a Gergely-naptárra, ezért az egyházi ünnepeket a Juliánusz-naptár szerint 13 nappal a nyugati egyház után ünnepli, vagyis a karácsonyt január 7-én.

[452]

Mauzer (mauser): gyalogsági lőfegyverfajta a feltaláló Mauser testvérekről elnevezve.

[453]

Marx, Karl (1818-1883): atyja porosz állami tisztviselő és családostól 1824-ben a zsidó vallásról a protestánsra tért át. A német tudományos szocializmus megalapítója.

[454]

Engels, Friedrich (1820-1895): kereskedő családban született német szocialista. Több alapvető munkásmozgalmi, szociáldemokrata mű szerzője (v. társszerzője elsősorban Marxszal).

[455]

Filoszemita: a zsidóságot pártoló, zsidóbarát, *judofil*.

[456]

Kahal: zsidó közösségek központi szervezete, tanácsa.

[457]

Adeptus (latin): valamely vallás, tan stb. titkaiba beavatott, nagy tudású személy.

[458]

Paradoxon (görög): látszólag képtelen, a valóságban viszont megalapozott állítás.

[459]

Churchill, Winston (1874-1965): angol politikus és író, brit államférfi. Az admirális első lordja 1939-ben, 1940-1945 és 1951-1955 között miniszterelnök.

[460]

GPU: az OSzFSzK belügyi népbiztossága mellett működő állami politikai hivatal. Az állambiztonság védelmére 1922-23-ban a VCsk-ból létrehozott szerv. Átszervezte OGPU-vá (egyesített állami politikai hivatal) alakul.

[461]

Gulág: javító-munkatáborok, büntetőtelepek és büntetés-végrehajtási intézetek főigazgatósága (*Glavnoje Upravlenyje Lagerej*). 1934-56-ban az NKVD (belügyi népbiztosság), majd a Szovjetunió belügyminisztériumának szervezeti egysége, amelynek feladata a javító-munkatáborok rendszerének irányítása volt. A munkatáborokban szélsőségesen nehéz körülmények voltak, szigorú büntetés járt a szabályok legkisebb megszegéséért, igen magas volt a halandóság az éhség, és az elítéltek erejét meghaladó munka miatt. Az elítéltek ingyenesen építettek csatornákat, utakat, ipari és más létesítményeket az északi sarkkörön túli területeken, a távol-keleti partvidéken és másutt. A Gulág 1940-ben 53 munkatáborból, és annak számos altáborából, 425 büntetőtelepből (170 ipari, 63 mezőgazdasági, és 173 szerződéses, vagyis építkezés és más minisztériumokhoz tartozó üzemek), és 56 kiskorúak büntetőtelepéből állt. A Gulág a szovjet népgazdaság önálló ágazatát jelentette, de a többitől eltérően ingyenes munkaerővel. Ha a Gulágon fogvatartottakhoz hozzávesszük a más hivatalokhoz (pl. BM) tartozó büntetés-végrehajtási intézetekben fogvatartottakat is (a hadifoglyok kivételével), akkor azt kapjuk, hogy egy időben a legtöbb fogvatartott 1960 januárjában volt, 2.760.000 fő. Hatalmas szám, de a történeti források nem igazolják az egy időben csak a Gulágon tartott több tízmillió főt!

[462]

Belomorsztrój: a Gulág egyik specializált javító-munkatábor, amelyeket elítéltejei a Fehér-tengert az Onyega-tóval összekötő 227 km hosszú, a nagy szintkülönbség miatt 19 zsilippel ellátott csatornát építették. Átadására 1933-ban került sor.

[463]

Butirki: a XVIII. sz. végén, XIX. sz. elején épült moszkvai börtön. 1917 után mint vizsgálati és gyűjtőfogház működött. Jelenleg csak előzetes letartóztatottakat fogad.

[464]

Renegát (latin): áruló, hazáját, övét, meggyőződését megtagadó, az ellenséghez tartozó személy.

[465]

Exodus (görög-latin): kivonulás.

[466]

Szovhoz (orosz): szovjetszkoje hozajsztvo, állami gazdaság (szovjet-gazdaság) a Szovjetunóban.

[467]

Dácsa (orosz): többnyire fából készült nyaraló.

[468]

Nacsalnyik (orosz): előljáró, vezető, főnök.

[469]

Cion bölcsei: a zsidóság világmozgalmának (cionizmus) titkos tanácsa [*Létezésk mindmáig igazolatlan, akárcsak a „jegyzőkönyvüké”*]. Bár véleményem szerint itt inkább átvitt értelemben szerepelnek a bölcsek. – a dig.].

[470]

Hitler, Adolf (1889-1945): osztrák származású német diktátor. 1921-től Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (náci párt) vezetője, 1964-től államfő, felveszi a Führer címet. 1935-től a német véderő főparancsnoki. Diktatúrája ártatlan emberek millióinak halálához vezetett.

[471]

Vörös gárda: az orosz forradalmak idején működő forradalmi-katonai alakulat.

[472]

Isztpart: az októberi forradalom és az OKbP történetével foglalkozó bizottság 1920-tól az állami kiadó és a közművelődési népbiztosság mellett, 1921-től az OKbP KB mellett tudományos és kiadói központ. A köztársaságokban és a megyékben helyi irodahálózattal rendelkezett. Több mint 30-féle folyóiratot és gyűjteményt adott ki (*Proletárforradalom, Az Isztpart költeményei* stb.). 1928-ban összeolvasztották a V I. Lenin Intézettel.

[473]

Expressis verbis (latin): félreérthetetlenül, magyarán szólva.

[474]

Zöld: katonaszökevény (erdőben bujkáló).

[475]

Különleges rendeltetésű egységek: a párt katonai alakulatai (1919-1925), amelyeket a pártalapszervezetek, kerületi, városi, jutási és kormányzósági pártbizottságok mellett hoztak létre az OKbP KB határozata alapján az ellenforradalom elleni harcra, a különleges objektumok őrzésére stb. az egységekbe először csak párttagokat és párttagjelölteket, később már kiváló Komszomol-tagokat is felvettek. A frontközeli zónában működő egységek részt vettek a harctéri hadműveletekben is. 1921 decemberében az egységekben mintegy 40 ezer hivatásos és mintegy 320 ezer ideiglenes állományú személy teljesített szolgálatot. A KRE állományában voltak gyalogsági, lovassági, tüzérségi és páncélos egységek. A Szovjetunió bel- és külpolitikai helyzetének, valamint a vörös hadseregnek a megerősödésével az egységeket felszámolták.

[476]

Sovinizsza (francia): más népek ellen gyűlöletet szító, a nemzeti felsőbbrendűséget hirdető szélsőséges nacionalista.

[477]

Tagancev-összeesküvés: 1921-ben a Cseka a társadalom „éberségének” fenntartása végett fabrikált egy „ellenforradalmi összeesküvést”, melynek élén állítólag Vlagyimir Nyikolajevics Tagancev 32 éves biológus, az orosz szapropél bizottság titkára, a Pétervári egyetem földrajz tanszékének tanára állt. Így kezdődött a „petrográdi harci szervezet” ügye, amelyben 833 vádlott szerepelt, akik közül 95 embert (köztük a híres költőt, Nyikolaj Gumiljovot is) kivégeztek. Az Oroszországi Föderáció főügyészsége 1992-ben az ügy minden vádlottját és elítéltejét rehabilitálta.

[478]

Deklasszált: eredeti társadalmi osztályából kiesett, hátrányosabb körülmények közé jutott személy (lezüllött, elzüllött).

[479]

Szeptarista: elszakadásra törekvő.

[480]

Csernozjom (orosz): mezőszéki fekete föld, az Orosz Szövetséges Szovjet Szocialista Köztársaságban a talaj igen termékeny övezete.

[481]

Petljura, Szimon Vasziljevics (1879., Poltava – 1926., Párizs): a kispolgárságból alakult, önálló ukrán államiságért síkraszálló erők vezetője. Politikus és publicista. Az Ukrán Szociáldemokrata Munkáspárt vezetője. A központi Rada (1917) (parlament), majd a direktórium (1918) egyik megszervezője, majd vezetője (1919). Ukrajna szuverenitását akarta biztosítani mind Oroszországgal, mind Németországgal szemben. Patriotizmusa rövid idő alatt nacionalizmussá, majd sovinizmussá alakult. Betiltotta az orosz nyelv oktatását, a még Ukrajnában állomásozó orosz csapatokat lefegyverezte és kitoloncolta. Zsidópogromok szervezője. Budapesten, Bécsen és Genfen keresztül Párizsba települ 1920-ban, ahol 1926-ban bosszúból a pogromokért egy zsidó merénylet megölte.

[482]

Probolsevista: bolsevistákhoz húzó szimpatizáns.

[483]

De facto (latin): valóban, ténylegesen.

[484]

Evakuál (latin): kiürít, kitelepít.

[485]

Hetman (lengyel): kozákkapitány.

[486]

Hmelnyickij, Bogdan (1593-1657): kozák hetman, az ukrán területeken élő kozákok felkelésének vezetője, melyet a krími tatárok segítségével vívtak meg sikeresen a lengyel állammal szemben. Hmelnyickij 1654-ben elnyeri a moszkvai állam protektorátusát és Alekszej cár hűbérese lesz.

[487]

Bacchándalia (latin): Bacchus (Bakkhosz) görög isten (a bor és a vidámság istene az ókori görög és római mitológiában) tiszteletére tartott, orgiáig fokozódó szertartás.

[488]

Atyuska: több ukrán bandavezér megszólítása volt, így Mahnóé is.

[489]

Jom Kippur (héber): engesztelőnap, zsidó ünnep.

[490]

Koncesszió (latin): kedvezmény, köztulajdonban lévő terület létesítmény – meghatározott időre szóló bérbeadása.

[491]

Repatriál (latin): hazatér, hazájába visszatér, menekültet hazaszállít.

[492]

Kapituláció (latin): fegyverletétel, feltétel nélküli megadás.

[493]

Delirium tremens (latin): idült alkoholistáknál fellépő, állandó reszketéssel, súlyos érzékcslalódásokkal és téveszmékkel járó elmebántalom.

[494]

Paríroz (francia-német): elhárít, kivéd (csapást, ütést).

[495]

Kám királysága: Noé második fia (Kham), a bibliai elbeszélés szerint Palesztina népeinek ősatyja.

[496]

Szofizmus, szofizma (görög): álokoskodás.

[497]

Judofília (görög): a -filia utótagként valaminek a kedvelését, a valahová való vonzódást jelöli, kedvelés. Zsidóbarát.

[498]

Apokrif (görög): kétes eredetűnek nyilvánított (vallási) irat, könyv.

[499]

Plebejus (latin): a plebs tagja a régi Rómában, nem nemes, a népből származó személy.

[500]

Cui prodest? (latin): Kinek érdeke? Kinek fontos?

[501]

Gescheft (német): ügy(let), feladat, üzlet, kereskedés.

[502]

Aspirantúra (orosz): a tudósképzés előkészítő formája, ösztöndíja, tanulmányi ideje.

[503]

Nepman (orosz): a NEP-et (Novaja Ekonomicseszakaja Polityika) a SZU-ban a hadikommunizmus időszaka utáni (1921) új gazdasági politika spekulációs célokra kihasználó kereskedő, vállalkozó.

[504]

Szmenovehovец: szmenovehovista katonai különítmény tagja.

[505]

Azaz Pauker Károly, első világháborús magyar hadifogoly (a *díg.*)

[506]

Akiről „Krivickij V. G. – Sztálin titkosszolgálatában” című könyvében olvasható néhány oldal – bérnyilkosi tevékenységével kapcsolatosan (a *díg.*).

[507]

Haszidim (héber): a haszidizmus (misztikus-vallásos mozgalom) követője.

[508]

Fluktuáció (latin): ingadozás, hullámlás.

[509]

Cservonyec (orosz): egykori szovjet pénzegység (10 rubel).

[510]

Kolhoz (orosz): kollektívnyoje hozjasztvo, kollektív gazdaság, mezőgazdasági termelőszövetkezet a Szovjetunióban.

[511]

Handlé (német, jiddis): ószeres, hasznáلتikk kereskedő.

[512]

Kulák (orosz): pejoratív, zsírosparaszt.

[513]

Pud (orosz): súlymérték. 1 pud = 16,38 kg.

[514]

Hruscsov, Nyikita Szergejevics (1894-1971): 1918-ban lépett be a kommunista pártba, részt vett az 1918-21-es orosz polgárháborúban. 1934-38-ban a moszkvai városi, majd emellett a területi pártbizottság első titkára. 1938 és 1949 között az Ukrán kommunista Párt első titkára, egyidejűleg- 1944-47-ben az ukrán kormány elnöke. 1934-től 1966-ig az SZKP Központi Bizottságának tagja, 1939-től 1964-ig a PB (elnökség) tagja. Sztálin halála után, 1953-tól 1964-ig az SZKP KB első titkára. 1958-tól 1964-ig miniszterelnök. 1964 októberében puccszerűen váltották le párt- és állami tisztségeiből. Utolsó éveit nyugdíjasként töltötte.

[515]

Neofita (görög, latin): egyházi szóhasználat szerint az olyan keresztény, aki nemrég keresztkedett meg. (újhitű)

[516]

Posztumus (latin): hátrahagyott, az alkotó halála után publikált vagy odaítélt.

[517]

Ateizmus: istentagadás, a vallás, mint szükségtelen ellen harcoló nézetek rendszere.

[518]

Metropolita: keleti keresztény egyház vezető főpapja.

[519]

Monstre (latin-német): rendkívüli nagy arányú, óriási.

[520]

Tálesz (jiddis): vállra terítendő zsidó imalepel.

[521]

Macesz (jiddis): a zsidók húsvétkor fogyasztott ropogásra sütött vékony kovásztalan kenyere.

[522]

Reb, rebbe: rabbi.

[523]

Saroglya: rudakkal ellátott (rácsos) szállítóeszköz.

[524]

Klérus (görög, latin): a keresztény (általában a katolikus) egyházak papi rendje.

[525]

Ruszpogjat: megingott, meghátráló, meghátrált orosz.

[526]

Volapük: a XIX. század végén alkotott mesterséges nyelv.

[527]

Parvenü (francia): az előkelő körök szokásait majmoló úgazdag (felkapaszkodott).

[528]

A Gulág szigetvilág 1918-1956: A. Szolzsenyicin 3 kötetes műve (Európa, 1993).

[529]

Berija, Lavrentij Pavlovics (1899-1953): a kegyetlenségéről hírhedt szovjet állambiztonsági szolgálat, a Cseka vezetője Grúziában (1921-1931), majd 1938-ig a Grúz Kommunista Párt első titkára. 1938 és 1946 között belügy- és állambiztonsági népbiztos (miniszter), 1953-ban belügyi és állambiztonsági miniszter, 1938-tól a szovjet politikai rendőrség, az NKVD rettegett főnöke. A sztálini koncepciók perék egyik legfőbb felelőse. 1945-től a Szovjetunio marsallja, 1946-tól 1963-ig miniszterelnök-helyettes. Sztálin halála után a Hruscsov-féle új vezetés – mivel félték attól, hogy Berija magához ragadja a hatalmat, illetve mert Berija róluk is tudta, milyen felelősség terheli őket a sztálini idők törvénysértéseiért – koholt vádak alapján letartóztatta és 1953 decemberében kivégeztette.

[530]

Trojka (orosz): hármas lovasfogat, de a fogalmat emberekre is használják.

[531]

Pribék: hóhérségéd, az elnyomó hatalom szolgálatában álló, mindenre kapható személy.

[532]

Párt-szovjet: a Szovjetunio Kommunista Pártjának (feltehetően vezető) tagja.

[533]

Interregnum (latin): átmeneti időszak.

[534]

Kommunális higiéné: a helyi (önkormányzati közösségi) környezet egészséghez szükséges tisztasága.

[535]

Privilegizált (latin): kiváltságokban részesített.

[536]

Sztalinizáció: J. V Sztálin önkényes módszereinek, diktatúrájának társadalmi terjedése.

[537]

Agitációs előadás: politikai eszmék terjesztését célzó összejevetel.

[538]

Sztribál: ír, skriba (latin): írnok, titkár.

[539]

Empiriokriticismus: a világot pusztán érzéki észleletek komplexumának tekintő XIX. század végi szubjektív idealista filozófiai irányzat.

[540]

Molotov-Ribbentropp paktum: szovjet-német kölcsönös segítségnyújtási szerződés (1939. augusztus 23.). Fontos pontja a Lengyelország felosztására vonatkozó egyezmény.

[541]

Ivan Gyenyisovics egy napja: A. Szolzsenyicin regénye (Interpopulart, 1996)

[542]

Fogolyörszem: megbízható köztörvényes bűnözők, másutt korábbi katonatisztek közül kiválasztott biztonsági szolgálat emberei a láger területén. Lőfegyverrel rendelkeztek, és használhatták is belátásuk szerint.

- [543] *Glasznosztj (orosz):* szabadszólás, felvilágosodás, megvilágosodás.
- [544] *Gorbacsov, Mihail Szergejevics (1931-):* orosz politikus. A Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkára 1985-1991, a Szovjetunió elnöke 1990-1991.
- [545] *Akcentíroz:* nyomatékkal említ (hangsúlyoz).
- [546] *Gettó (olasz):* eredetileg a XVI. századi velencei zsidónegyed elnevezése. Zsidók lakta, elkülönített városrész (ami a zsidók védelmét szolgálta – *a dig.*).
- [547] *Buchenwald:* Weimar (Németország) közelében 1937-ben kialakított koncentrációs tábor. 1945 április 11-én amerikai katonák szabadították fel.
- [548] *Makkabeusok:* ókori zsidó uralkodó család tagjai a Kr. e. II. században.
- [549] *Hanuka, chanuka (héber):* zsidó örömnünnep.
- [550] *Trubadúr (francia):* udvari lovag-költő Nyugat-Európában a XI-XIII. században, lovagias udvarló.
- [551] *Szanitéc (német):* egészségügyi katona, sebesültszállító.
- [552] *Professzúra (latin):* tanári (egyetemi) állás.
- [553] *SS – Schutzstaffel (német):* a nemzeti szocialista párt fekete inget viselő fegyveres rohamosztagai, később a fasiszta német állam katonai rendőrsége. (Ez így ebben a formában nem igaz! – *a dig.*)
- [554] *Hekatomba (görög-latin):* az ókorban száz ökör feláldozásával bemutatott áldozat, értelmetlen öldöklés, emberek vagy anyagok elpusztult tömege.
- [555] *Himler, Heinrich (1900-1945):* a birodalmi Németországban 1929-től az SS megszervezője, 1933-tól a Gestapo és a Waffen-SS irányítója, 1943-tól miniszter.
- [556] *Etnodemográfia:* a népesedést népekre vonatkozóan elemző tudomány.
- [557] *Holokausz (görög):* teljesen elégett (holokauszosz). Az úrnak bemutatott égő tűzáldozat megnevezése volt. A XX. században a régi holokausz szó új jelentést kap: a zsidóságnak a nácik által történő, tömeges és szisztematikus megsemmisítését értik alatta.
- [558] *Gromiko, Andrej Andrejevics:* A Szovjetunió nagykövete az USA-ban, Nagy-Britanniában, a Szovjetunió állandó képviselője az ENSZ Biztonsági Tanácsában, külügyminiszter.
- [559] *De jure (latin):* a törvény betűje, azaz jog szerint.
- [560] *Hidegháború:* államok közötti feszült v. ellenséges viszony, amely gazdasági és politikai formában nyer kifejezést, és kevés választja el a „meleg” vagy fegyveres háborútól. Az ilyen politika célja az egyik oldal erejének növelése és az ellenfél gyengítése, főleg a katonai és fegyverkezési fölény tekintetében. Ezért általában ezzel a kifejezéssel írják le a SZU és a nem kommunista nyugati nagyhatalmak – főleg az USA – 1945 és a 60-as évek közepe, vége között fennállt viszonyát, amelyet a fokozódó nukleáris fegyverkezési verseny jellemezett.
- [561] *Egzakt (latin):* szabatos, egyértelmű, pontosan meghatározott.
- [562] *Presztízs:* tekintély, befolyás, erkölcsi súly.
- [563] *Ráta (olasz, német):* arány, mérték, hányad.
- [564] *Joviális (latin):* nyájas, kedélyes.
- [565] *Olymposz, Olümposz (görög):* az istenek lakóhelye a görög mitológiában, átvitt értelemben irodalmi és művészeti hírnév.
- [566] *Purim (héber):* sors ünnepe, a zsidóknak a bibliai Eszter könyvében leírt, ellenségeik feletti győzelme emlékére.
- [567] Ez a kissé körülményes utalás az ÁVO/ÁVH-ra elkerülte a lektor figyelmét (*a dig.*)
- [568] *Nómenaklatúra (latin):* a pártállamban a kiváltságokat élvező párt- és állami vezetők összessége.
- [569] *Szamizdat:* engedély nélkül kinyomtatott és terjesztett (politikai) írásmű, sajtótermék.
- [570] *Entrópia (görög):* anyagi rendszerek molekuláris rendezettség fokának, illetőleg állapotuk termodinamikai valószínűségének mértéke.
- [571] *De Gaulle, Charles (1890-1970):* francia államférfi, 1945-1946 miniszterelnök, 1958-1969 köztársasági elnök.
- [572] *Brezsnyev, Leonid Iljics:* Az SZKP KB főtitkára, egyidejűleg szovjet államfő 1964-től. Főtitkársága idején az országra túlsúlyba kerültek a konzervatív tendenciák, erősödtek a negatív folyamatok a gazdaságban, a társadalmi és a szellemi életben. Ezt az időszakot utólag a „pangás évei”-nek keresztelték el.
- [573] *Csasztuska (orosz):* bökvers, ismert dallamra énekelt rövid, alkalmi csúfolódó verseik.
- [574] *Pluralista (latin):* a pluralizmus híve, követője. Pluralizmus: többpártrendszer. / Több azonos vagy hasonló célú szervezet, intézmény párhuzamos működése. / A monizmussal szemben a világ egységét tagadó filozófiai irányzat, amely szerint a világ egymástól független, önálló rendezőelvek sokaságából áll.
- [575] *Pugacsov-felkelés:* a földesurak elleni nagy parasztlázadás 1773-ban. Vezetőjét, Pugacsovot a lázadás leverését követően kivégzik.
- [576] *Platóni idea:* elvont, anyagiasság, érzékiség nélküli gondolat.
- [577] *Augiász istállója:* züllött, nagyon romlott állapotok. Utalás Augiász mondabeli görög király igen piszkos, elhanyagolt istállójára, amelyet csak Héraklész tudott kitakarítani.
- [578] *Evolúció (latin):* fejlődés / szüntelen, fokozatos, ugrás nélküli mennyiségi változás.
- [579] *Hottentotta (holland):* Dél-Afrikában élő, nomád pásztor, nem néger népcsoport. (Itt: érthetetlen, nem ismert nyelv.)
- [580] *Atamán (török):* kozák katonai parancsnok (hetman).
- [581] *Russzofóbia:* oroszellenesség.
- [582] *Tamizdat:* Az 1960-as évektől a szamizdat irodalom termékei egyre növekvő számban Nyugatra kerültek, onnan pedig a SZU és Kelet-Európa területére sugárzott nyugati rádióállomásokban felolvasták, illetve könyv formában kiadták őket, létrehozván így a tamizdat (ottani kiadás) műfaját.
- [583] *Szamizdat:* Az elnevezés ironikus jelleggel a hivatalos kiadók szokásos orosz betűszavainak (pl. *goszizdat*, állami kiadó, *gyetyizdat*, gyermekkiadó stb.) mintájára keletkezett a SZU-ban 1966 elején.
- [584] *Xenofóbia (görög):* idegengyűlölet, beteges félelem az idegenektől.
- [585] *Alija (héber):* felmenetel; így fejezik ki a történelmi hazába való visszatérést.
- [586] *Nesira:* az Izraelbe indulók lemorzsolódása az úton; *nosrim (héber):* kihullottak.
- [587] *Disszidensfantasztá. Disszidens:* olyan személy, akit felfogása a többséggel szembeállít, s aki ezért a közösségből kilép / hazáját hivatalos papírok nélkül elhagyó személy. *Fantasztá (görög-latin):* felhevült képzeletű, légvárákat építő, álmodozó személy.

[588]

Moszkovia: a bojárságok idején a Moszkvához tartozó bojárság. Használatos belső Oroszország megjelölésére.

[589]

Titus, Flavius Vespasianus (39-51): római császár (79-81), 70-ben leverte a zsidó felkelést, amiért Rómában tiszteletére diadalívet emeltek.

[590]

Ptolemaios: görög eredetű egyiptomi uralkodó család (Kr. e. III-I. század)

[591]

Gálut: száműzetés. Még egészen a XX. század közepéig sem volt az ivritben szó a „diaszpóra” mint az önkéntes szétszórás kifejezésére, csak a „gálut” mint száműzetés.

[592]

Szlavofil: szlávbarát.

[593]

Khomeini ajatollah (1901-1989): 1979-től az Iráni Iszlám Köztársaság síita vallási és teljhatalmú politikai vezetője volt.

[594]

Micva, micvá, micvót: parancs, parancsnok. A Tórában, illetve a Talmudban található előírások, parancsok.

[595]

Ab ovo (latin): elejétől foga, eleve, eredendően.

[596]

Hibrid (görög-latin): különböző fajták keresztezéséből vagy kereszteződéséből keletkezett állat/növény, amely szülőitől legalább egy öröklődő jellegben különbözik.

[597]

1917-1922 – Össz-oroszországi Központi Végrehajtó Bizottság

1922-1938 – Szovjetunió Központi Végrehajtó Bizottsága

1938-1989 – Szovjetunió Legfelső Tanácsának Elnöksége

1989-1990 – Szovjetunió Legfelső Tanácsa

[598]

1917- Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt (bolsevik)

1918-1925 – Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt

1925-1952 – Össz-szövetségi Kommunista (bolsevik) Párt

1952-1991 – Szovjetunió Kommunista Pártja

[599]

1922-1953, 1966-1991 – főtitkár

1953-1966 – első titkár

[600]

1917-1946 – Népbiztosok Tanácsa

1946-1991 – Szovjetunió Minisztertanácsa

Table of Contents

[SZOLZSENYICIN, ALEKSZANDR ISZAJEVICS. 5](#)

[I. OROSZOK ÉS ZSIDÓK A CÁRI BIRODALOMBAN.. 7](#)

[BEVEZETÉS. 8](#)

[A TANULMÁNY KERETEI 12](#)

[1. A XVIII. SZÁZAD FELÉ.. 14](#)

[2. I. SÁNDOR URALKODÁSA.. 73](#)

[3. I. MIKLÓS KORSZAKA.. 125](#)

[4. A REFORMOK KORA.. 177](#)

[5. II. SÁNDOR CÁR UTÁN... 228](#)

[6. AZ OROSZ FORRADALMI MOZGALOM... 267](#)

[7. A CIONIZMUS SZÜLETÉSE.. 314](#)

[8. A XIX. ÉS XX. SZÁZAD FORDULÓJÁN... 331](#)

[9. AZ 1905-ÖS FORRADALOMBAN... 401](#)

[10. A DUMA IDŐSZAKA.. 483](#)

[11. AZ ESZMÉLÉS KORA avagy zsidók és oroszok az első világháború előtt 521](#)

[12. A NAGY HÁBORÚ \(1914-1916\) 544](#)

[OROSZ URALKODÓK IDŐRENDJÉN \(879-1917\) 577](#)

[HIVATKOZÁSOK.. 587](#)

[AZ IRODALOMJEGYZÉKBEN TALÁLHATÓ RÖVIDÍTÉSEK.. 652](#)

[IRODALOMJEGYZÉK.. 655](#)

[II. OROSZOK ÉS ZSIDÓK A SZOVJETUNIÓBAN.. 672](#)

[TISZTÁZÓ BEVEZETÉS. 673](#)

[1. A FEBRUÁRI FORRADALOM... 691](#)

[2. AZ 1917-ES ESZTENDŐ.. 709](#)

[3. BOLSEVIKOK KÖZÖTT.. 741](#)

[4. A POLGÁRHÁBORÚ.. 787](#)

[5. IDEGENBEN... 826](#)

[6. A HÚSZAS ÉVEK.. 862](#)

[7. A HARMINCAS ÉVEK.. 938](#)

[8. A GULÁGON... 988](#)

[9. A NAGY HÁBORÚ.. 1002](#)

[10. SZTÁLIN HALÁLA.. 1046](#)

[11. A HATNAPOS HÁBORÚ.. 1066](#)

[12. LESZAKADÁS A BOLSEVIZMUSRÓL.. 1088](#)

[13. A VÁDLOTT OROSZORSZÁG.. 1107](#)

[14. KIVONULÁS. 1129](#)

[15. BEOLVADÁS. 1151](#)

[A SZERZŐTŐL.. 1173](#)

[A SZOVJETUNIÓ VEZETŐI 1175](#)

[A KOMMUNISTA PÁRT VEZETŐI 1182](#)

[SZOVJET „MINISZTERELNÖKÖK„ 1185](#)

[HIVATKOZÁSOK.. 1189](#)

[AZ IRODALOMJEGYZÉKBEN TALÁLHATÓ RÖVIDÍTÉSEK.. 1252](#)

[IRODALOMJEGYZÉK.. 1256](#)

[1]

[2]

[3]

[4]

[5]

[6]